B 1,761,308

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
AUG 17 1989
Current Serials

1
1989

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Milija Komatina, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Bašković, Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 36.000 dinara. Za inostranstvo 72.000 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 6081-603-15351, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXXII
1989. Broj 1

Sadržaj

Tribina

PREOBRAŽAJ SK

Milija Komatina
Demokratski Savez komunista za demokratski socijalizam 3

Radovan Radonjić
Pretpostavke reforme SKJ 21

Vladimir Goati
Demokratska rekonstrukcija društva 26

Fuad Muhić
Harizma — kakva i kako? 31

Iovan Marjanović
Reforma SKJ i politički pluralizam 40

Ljubiša Mitrović
SKJ pred izazovom reforme 53

Svetomir Škarić
Međusobna uslovljenost reforme SK i političkog sistema 65

Slobodan Vukićević
Autonomija bez dominacije — osnova reforme SKJ 70

Ćazim Sadiković
Savez komunista i država 78

Lev Kreft
Politički pluralizam 84

Branko Balj
Modernizacija partije, intelektualci i inteligencija 88

Mira Lorger
Strah od preispitivanja sopstvene pozicije 96

Srđan Vrcan
Sva ključna pitanja su otvorena 100

Sava Živanov
Reforme partija u socijalističkim zemljama 119

Miodrag Marović
Čija i kakva avangarda 133

Prikazi 140

8 365AA XL1
09/92 02-013-01 583
Digitized by Google

Содержание

Трибуна

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ СК

Милия Комагина
Демократический Союз Коммунистов за демократический социализм 3
Радован Радонич
Предпосылки реформы СКЮ 21
Владимир Гоати
Демократическая реконструкция общества 26
Фуад Мухич
Харизм — каковой и каким образом? 31
Йован Марьянович
Реформа СКЮ и политический плюрализм 40
Любиша Митрович
СКЮ перед визовом реформи 53
Свстомир Шкарич
Взаимная обусловленность реформы СК и политической системы 65
Слободан Вукичевич
Автономия без доминации — основа реформы СКЮ 70
Чазим Садикович
Союз Коммунистов и государство 78
Лев Крефт
Политический плюрализм 84
Бранко Баль
Модернизация партии, интеллигенты и интеллигенция 88
Мира Лоргер
Страх перед пересмотром собственной позиции 96
Срдьян Врцан
Все ключевые вопросы открыты 100
Савва Живанов
Реформы партий в социалистических странах 119
Миодраг Маровић
Чей и какой авангард 133
Рецензии 140

Contents

Panel discussion

TRANSFORMATION OF THE LEAGUE OF COMMUNISTS

Milija Komatina
A democratic League of Communists for a democratic socialism 3
Radovan Radonjić
Preliminary concepts of the reform of LCY 21
Vladimir Goati
Democratic reconstruction of the society 26
Fuad Muhić
Charisma — of what kind and how 31
Jovan Marjanović
The reform of LCY and political pluralism 40
Ljubiša Mitrović
LCY against the challenges of reform 53
Svetomir Škarić
Mutual interaction of the reform of LCY and the political system 65
Slobodan Vukićević
Autonomy without domination — the basis of the reform of LCY 70
Cazim Sadiković
LCY and the state 78
Lev Kreft
Political pluralism 84
Branko Balj
Modernization of the party, intellectuals and intelligentsia 88
Mira Lorger
Fear of reconsideration of one's own position 96
Srđan Vrcan
All crucial questions are open 100
Sava Živanov
Party reforms in socialist countries 119
Miodrag Marović
Whose avant-garde and what kind of it? 133
Reviews 140

Digitized by Google

Tribina

Preobražaj SK*

Mi ija Komatina

Demokratski Savez komunista za demokratski socijalizam

I

Socijalizam i političko-partijski sistem(i)

Da bi se moglo razložno razgovarati, a pogotovo da bi se mogao postići iole zadovoljavajući dogovor o tome kako bi SKJ trebalo da izgleda ideološki i organizaciono, a to znači šta i kako da čini, zašta da se bori, bilo bi neophodno, ako već nije moguće prije, u svakom slučaju uporedo sa tim rasčistiti tri pitanja: prvo, da li uopšte i dalje hoćemo da živimo u socijalizmu, pa i da ga gradimo kako najbolje umijemo i možemo; drugo, ako to već hoćemo, može li se socijalizam graditi i uspješno razvijati bez organizacije (partije) komunista i treće, kakvo je političko organizovanje potrebno i moguće u uslovima kada se uspostavljaju i razvijaju socijalistički društveni odnosi — da li ti uslovi podrazumijevaju postojanje samo jedne partije (komunista) ili i više partija, od kojih ni jedna ne bi bila diskriminisana već ravnopravne u pogledu mogućnosti da ostvaruju svoj uticaj u društvu.

Nijedno od pomenutih pitanja nije izmišljeno, a ne bi li »drama« naših dana bila potpunija i zanimljivija: sva su već u

* Objavljujemo autorizovana izlaganja sa rasprave koja je, u organizaciji Marksističkog centra CK SK Crne Gore i časopisa »Socijalizam«, održana u Herceg Novom 17. i 18. decembra 1988. Rasprava je bila zamišljena, pa je u tom smislu i vođena, da se u načelnom smislu pokrenu najvažnija pitanja relevantna za traženje pravaca na kojima treba reformisati SKJ

Digitized by Google

igri. Ishod odgovora na ta pitanja zavisi i kod nas i drugdje, svakako, od daljeg razvoja socijalizma, od toga hoće li uspjeti da promijeni svoj lik, a to i od toga koliko će uspjeti da se prestroje i drugačije i efikasnije društveno eksponiraju njegove takozvane organizovane snage i u tom sklopu organizacija koja se naziva avangardnom. Do sada su davani odgovori takvi i tako da su i oni sami sobom izraz našeg žalosnog stanja koje se može označiti pojmom entropije, to jest blokada društvenih energija.

Višestruki su uzroci pomenute blokade, a sve se uglavnom svodi na prisustvo drastičnih suprotnosti, od kojih svaka svaku djelimično podstiče a djelimično neutrališe. Revolucija je stvorila uslove da milioni ljudi mogu živjeti od svoga rada, pa i žive, iako na niskom materijalnom nivou (radna snaga u našoj zemlji je među najjeftinijom u svijetu). Ali dalji razvoj socijalizma nije zatvorio, već je čak i otvorio, nove mogućnosti da znatan broj ljudi nezasluženo dobro živi i nezavisno od ličnog rada, što gotovo uvijek znači (ako nije riječ o igri na sreću, o nalazačima zakopanih ćupova zlata i slično), i na tuđ račun. Imamo veoma rasprostranjen sloj naših »socijalističkih bogataša«, ali parazitskih, jer zagrabljena sredstva ili troše u izletničke kule koje vlasnici jedva i posjećuju ili drže u inostranim bankama i troše u inostranstvu ili čuvaju u slamaricama. Posljedica lošeg ekonomskog razvoja pokazuje se i kroz postojanje ogromne »armije« nezaposlenih, pri čemu, za razliku od zaposlenih, to »drugo društvo« unutar ovog društva, takoreći nema nikakvih prava.

Do blokada dovode i protivrečnosti naših osnovnih programskih dokumenata, od kojih gotovo svaki sadrži strategiju za koju još nijesmo imali razloga da tvrdimo da je pogrešna i neprihvatljiva, ali i nešto gotovo sasvim drugo što ih, pored maksimalističkih pretenzija (na primjer, pravo na rad) čini neostvarivim, pa se i ne ostvaruju.

Nesposoban da rukovodi zemljom, upravljački sloj nužno se odvajao i najzad i odvojio od naroda (demosa), pokušavajući da se održi svojom identifikacijom sa ciljevima i tekovinama revolucije ili podgrijavanjem nekih tradicionalnih problema, kao što su međunacionalni, on se javlja u ulozi neophodne i nezamjenljive arbitraže. »Eksteritorijalnost« toga sloja u odnosu na društvo, najbolje se ogleda u njegovoj samoreprodukciji, što je očit izraz njegove nedemokratičnosti. Tako otuđen nije ni shvatao šta se u životu naroda dešava, a ukoliko i jeste nije se na to previše obazirao — važno je što oni hoće i kako da se međusobno, iz nekih opet njihovih računa, prvo zavade, a potom i izmire i na račun onih koje predstavljaju i namire. »Nezamjenljivi« upravljači su neprekidno nastupali protiv takozvane čvrste ruke, pri čemu im ni malo nije smetala »meka ruka«, tj. neefikasnost sistema, nepostojanje pravne države, jer su time neutralisali opoziciono rasprostranjenu malograđanštinu, koja je tu »elastičnost« sistema koristila da od društva zagrabi što više, a i oni sami nijesu se ni malo libili da to isto čine. Tako je, »demokratičnost« naše politokratije dala mogućnost za novu socijalno-klasnu dife-

Digitized by Google

rencijaciju. Svim tim, politokratija je otvorila vrata raznim vidovima kontrarevolucije, što nije ni čudno, jer je i ona sama, kad god se ponaša u skladu sa tim pojmom, kontrarevolucionarni činilac. Povoljna je okolnost samo to što, u stvari, povlašćeni malograđanski, obogaćeni slojevi još nemaju ni moralni ni politički autoritet pošto narod zna da njihova moć i njihovo bogatstvo proizilaze iz monopola i pljačke društvenih dobara, pa stoga i nijesu pretendovali na rušenje socijalizma već su samo gledali da od njega što više zagrabe. Ali izgleda da već misle da je taj trenutak došao pošto je došlo i vrijeme kada se na bogatstvo sasvim drugačije gleda i nezavisno od toga kakvo mu je porijeklo i da li na bilo koji način doprinosi i opštem bogatstvu društva.

Pomenute okolnosti dovele su do jedne vrste stabilnosti i ravnoteže koja ne proizilazi iz bilo kakvog socijalnog blagostanja i mira, već iz stanja nemoći. Niko nikoga ne može da onemogući, iako svako radi suprotno, što je tipično za nerevolucionarno stanje status kvoa. Nekoliko posljednjih kongresa održano je pod zastavom »kontinuiteta«, a rukovodstvo se neprekidno žalilo što se »odluke« tih kongresa ne ostvaruju, iako je i njemu samome bilo jasno da te odluke u jasnom smislu ili ne postoje ili su tako definisane da su zaista neostvarive.

Ovo stanje, kako su mnogi već konstatovali i sa zvaničnih i nezvaničnih mjesta, dovelo je u pitanje ne samo opstanak tekovina revolucije već i mogućnost da se ona pominje, a bez zloupotrebe toga pojma.

Iako je riječ o sasvim konkretnim empirijskim okolnostima, ovo stanje može se objasniti i nekom opštom logikom razvoja socijalističkih revolucija. One su naleti velikih prevrata, najčešće grubih i bezobzirnih, i one, iako najčešće ne donose željeno materijalno i svako drugo blagostanje (novu demokratiju), u svakom slučaju donose mladost društvu u kome se zbivaju i sve ono što mladost podrazumijeva. Ali nijedna mladost, pa ni mladost revolucije, ne traje predugo. Nastupa zamor, a sa njim i prirodne osjeke, padovi. Ti padovi utoliko su neizbježniji, teži i opasniji, ukoliko se do željenih visina stiže stepeništima kula od karata. Ova metaforična slika može se danas primijeniti, manje-više, na socijalizam u cjelini.

Iz postojeće krize izrastaju dva procesa: antikomunizam i novo mišljenje (reformatorski polet) o socijalizmu. Oba su, međutim, stari koliko i sam socijalizam. Antikomunizam je uvijek bio prisutan odkako je, »bauk komunizma« počeo da kruži Evropom, a i traženje novih puteva socijalizma takođe je uvijek bilo prisutno, bar u teoriji, i prije pojave društva koja su sebe nazvala socijalističkim. Novije je u svemu tome samo to što su ta dva procesa veoma narasla i što su se, naročito okolnošću da su se i mnogi komunisti pokolebali, veoma približili jedan drugome, čak tako i toliko da se isprepliću, ne dajući uvijek dovoljno mogućnosti da se na jasan način identifikuju.

Pri svemu tome može se pouzdano tvrditi da dalja sudbina socijalizma nikako ne zavisi ni samo ni prevashodno od anti-

Digitized by Google

socijalističkih snaga već upravo od toga koliko on sam iznutra pokaže sposobnosti da svoje krize, koje u isto vreme označavaju i završetak njegovih određenih etapa, savlađuje na način uspostavljanja novih odnosa na osnovu novih koncepata, a posredstvom odgovarajuće korespondencije sa realnošću unutar svake socijalističke zemlje, svakog socijalističkog pokreta i unutar svijeta kao cjeline.

SKJ u ovoj situaciji mora jasno znati šta hoće, jer od toga će zavisiti i ono bitnije — šta može. Živjeti se može u svakom do sada poznatom društvenom sistemu. Ali ne treba predvidjeti i to da do sada postojeći sistemi, uključujući tu i dosadašnje »socijalizme«, nikako ne daju mogućnosti da baš svako ravnopravno živi, da svako ima jednake šanse u pogledu rada i da na osnovu svoga rada vrši određeno prisvajanje i ostvaruje opštu društvenu promociju. Ako je to tako, onda se nikako ne smije smetnuti s uma šta bi narod (demos), a to znači i ono što podrazumijeva pod radničkom klasom, izabrao od alternativa koje se nude. Varaju se sve doktrinarne i druge elite da bi taj narod prihvatio neki koncept društva koji ne bi nagovještavao veće privredne efikasnosti dovodio u vezu sa socijalno-klasnim i moralnim komponentama. Narodna poslovica »ne žalim se na malo već na krivo«, iako možda sadrži u sebi nešto moralističko, konzervativno, veoma je djelatna, pa se mora i imati na umu njena osnovna poruka. U najnovije vrijeme mnoga su rukovodstva pala upravo stoga što su označena kao pljačkaška, bilo u pogledu prisvajanja materijalnih dobara bilo u pogledu prisvajanja političkih i drugih monopola, a naročito monopola da vladaju ljudima, a ne samo zbog toga što nisu uspješno obavljali društvene poslove. To bi se neminovno dogodilo i sa svim snagama koje bi bilo u kom cilju i pod bilo kojim obrazloženjem nasrnule na ideju socijalizma i na duboko usađenu svijest ljudi da žele da žive u socijalizmu. Socijalizam je odavno istorijska i svjetska realnost, pa iz te realnosti nije moguće izaći onako kako se danas u Jugoslaviji nekima čini. Prema tome, bar za Savez komunista, pitanje hoćemo ili nećemo socijalizam, mora biti bespredmetno, nepostojeće! Odustati od socijalizma, za Savez komunista bi značilo da odustaje od svoje programske osnove, to jest od razloga da postoji kao organizacija.

Što se tiče drugog pitanja — mjesta i uloge organizacije komunista, do odgovora se može doći na osnovu logike i saznanja razvoja bilo kojeg društva, pri čemu je poznato da je organizacija i to sa teorijskim, moralnim i svakim drugim prednjačenjem u odnosu na karakter društva kakvo se želi, jednostavno neophodnost. A ako je tako, koja bi to druga organizacija bila sa takvom ulogom, ako ne organizacija komunista?! Koja je druga organizovana društvena snaga bila predvodnik revolucije, dala bilo šta drugo što bi bilo bolje od onoga što je u programskom smislu davao SKJ (KPJ), bez obzira na sve razloge našeg nezadovoljstva sa onim što je dovelo do raskoraka između ideala i neposrednog života, a čemu je činjenjem ili nečinjenjem do-

Digitized by Google

prinosila i naša komunistička avangarda?! Iako se mnogo šta izmijenilo tokom sedamdeset godina postojanja i djelovanja KPJ (SKJ), još se niko nije afirmisao ko bi mogao preuzeti odgovornost za dalji razvoj i sudbinu socijalizma u našoj zemlji. Očito je, dakle, da bi svi oni ljudi koji insistiraju na tome da bace SKJ na margine društvenog života, ako ga i sasvim ne isključuju kao nužnog faktora, trebalo da budu toliko pošteni pa da kažu i šta neće — da neće socijalizam.

Trenutno je možda najkrupnije, a s obzirom na mnoge okolnosti i najkomplikovanije, pitanje političkog pluralizma. To se pitanje obnavlja i sa sve većom energijom i sve novijom argumentacijom pokreće iz dva razloga: prvo, pritiskom saznanja da takozvana građanska razvijena društva imaju višestranački sistem a da se uspešno razvijaju (izvan je okvira ovoga pristupa da li je njihova uspješnost rezultat višepartijnosti ili nekih drugih okolnosti) i drugo, pritiskom saznanja da dosadašnji socijalizmi zaista nijesu uspjeli da se afirmišu u dva najbitnija pogleda — da imaju efikasnu privredu i demokratske odnose (u oba smisla razvijena kapitalistička društva su u relativnoj prednosti).

Ostavimo li kapitalizam da čini šta hoće i može, socijalizam bi morao da slijedi načelnu Marksovu misao — da istoriju prevodi sa političkog na društveni plan. To praktično znači da bi trebalo da se tako razvija da politika nema ono mjesto koje danas svuda u svijetu ima, da se spajanjem sa ekonomskom sferom, a to znači sa proizvođačkom klasom, prvo u najvećoj mogućoj mjeri deprofesionalizuje a, i tim posredstvom, pored drugih okolnosti, demonopolizuje. Ali, kako to još ne može da se baš tako ostvaruje, kako je taj »društveni plan istorije« daleka budućnost, mora se nešto činiti da politička sfera, u njenim osnovnim današnjim konotacijama, bude demokratskija. Pokazalo se da ni naš sistem socijalističkog samoupravljanja, što je nesumnjivo model podruštvljavanja politike, a time i svestranije demokratizacije, ne može u postojećim okolnostima da riješi pitanje političkog monopola. Ne samo da smo ostali, već smo još u većoj mjeri postali, izrazito političko društvo. A dok je tako, politički pluralizam je realnost, kao što i taj pluralizam nužno mora tendirati da se institucionalizuje. To se i dogodilo i to baš tamo gdje bi se najmanje očekivalo — u samoj organizacionoj strukturi SKJ — u njegovoj federalizaciji, što je podatak o postojanju partija na nacionalnoj, teritorijalnoj osnovi (čak i vjerska komponenta participira u tendenciji ove disperzije).

Kad je sve to tako, uzalud su ukazivanja da se prevladavanjem jednog monopola u demokratskom smislu ništa ne postiže time što će se monopoli umnožiti, čemu vodi višepartijnost. Pluralizam svakog, pa i neželjenog soja, cvetaće sve dok je socijalizam ovakav kakav jeste. Na ovom mjestu da kažemo samo još to da niko nije osporio bar ideju socijalističkog samoupravljanja, pa da na toj ideji valja energičnije i smislenije, bez idolatrije, insistirati. No, pri tome se ne smije zaboravljati da socijalističko samoupravljanje nije bez klasne osnove, a da je

Digitized by Google

ta osnova radnička i socijalistička. To znači da i osnivanje nekih novih organizacija i partija, što se već čini, nikako ne bi smjelo da vodi nekoj drugoj ideološkoj osnovi. Ako se već ugledamo i na kapitalizam, neka nam on bude nauk i u tom pogledu, da višepartijnost ipak bitno ne izlazi iz okvira sistema i da je u tom pogledu ograničena. Drugim riječima, sve te nove organizacije i partije, koje se osnivaju i koje će se možda osnivati, kakav je slučaj i u nekim drugim socijalističkim zemljama, morale bi biti »ograničene« u pogledu svojih fundamentalnih programskih zahtjeva i metoda borbe za te zahtjeve u tom smislu da ne izlaze izvan osnova istorijski izvojevanog i opštim konsenzusom svih naših naroda i narodnosti prihvaćenog karaktera društvenog sistema. Svako ko bi bio protiv demokratije morao bi računati danas, sutra još više, na potpuni neuspjeh, a u našim uslovima takvim bi se morali kvalifikovati svi oni koji je traže izvan traganja na liniji čuvanja tekovina revolucije i ostvarenja novog, privredno efikasnijeg i društveno demokratskijeg, socijalizma.

II

Demokratizacija političkog života i uloga komunističke organizacije (partije)

Poslije svih dosadašnjih iskustava, danas ne znači mnogo deklarisati se samo u načelnom smislu za socijalizam. Treba jasno da kažemo, i u praksi da to potvrđujemo, za kakav socijalizam jesmo.

Svuda već u svijetu počinje se upotrebljavati termin »novi socijalizam«. Trebalo bi bez dvoumljenja da i mi prihvatimo taj termin, imajući na umu opšte tendencije u svjetskim razmjerama i potrebu da se ide u radikalne promjene, a ne samo u popravke postojećih sistema i prakse. Ovaj termin dolazi u obzir i za našu situaciju bez obzira na to što kod nas nikako ne može biti riječi o sasvim novoj programskoj koncepciji. Iako je i ono počelo da se osporava, niko ozbiljan ne bi na uvjerljiv način mogao dokazati da u ideji socijalističkog samoupravljanja nije sadržan model za demokratski socijalizam, da ono nije jedna zakonitost u razvoju socijalizma. Ali, pri tome, promjene u ekonomskom, političkom i pravnom sistemu i promjene u neposrednoj društvenoj praksi, koje bi omogućile da taj model može da egzistira po najboljim zamislima i daje odgovarajuće rezultate, moraju biti toliko duboke da to već i jeste nešto sasvim novo, ma koliko da smo u toj inovaciji i sa tom inovacijom živjeli bezmalo četiri decenije.

Ako već nijesmo dotle stigli, moramo mijenjati i neka aprioristička uvjerenja: niti je socijalizam (ni po marksističkoj izvornoj teoriji, iako je zamišljen na zaista demokratskim premisama, a još manje po empiriji) demokratski sistem sam po sebi, niti je to komunistička organizacija (partija). Socijalizam to nije jer se uspostavlja i razvija na sasvim drugoj osnovi (prelazni period),

Digitized by Google

pri čemu iz te druge osnove neminovno narasta i ono što je njemu suprotno a što se opet neminovno miješa i sa onim novim, dolazećim kvalitetima. Komunistička organizacija to nije i stoga što svaka organizacija teži nekom primatu, a to znači i nekom diktatu, a kada smo već kod diktata, onda smo i kod monopola ili bar težnje ka monopolu. Kao što je poznato, nijedna dosadašnja komunistička partija to iskušenje nije izbjegla.

Ali, ako postojanje organizacije komunista u jednom društvu, makar ona bila i vladajuća, nije okolnost koja sama po sebi garantuje i postojanje demokratskih odnosa, ni odsustvo takve organizacije ne bi tome više pogodovalo, osim za uspostavljanje nekih odnosa koji nijesu socijalistički, pa u kojima, shodno tome, i nije ni cilj da svi ljudi imaju jednake šanse, još manje da svoju društvenu promociju ostvaruju posredstvom rezultata rada, već svojim mjestom u svojinskim odnosima i u socijalnoj, odnosno političkoj hijerarhiji.

Ako je Jugoslavija, i u uslovima izgradnje socijalizma i pri postojanju SKJ, sa istorijski stečenim i do nedavno uglavnom neosporavanim autoritetom, propustila priliku da već ima razvijenije, ekonomski stabilnije i demokratskije društvo, time nikako nije neminovno da se vraćamo kapitalizmu, kakav je nekada ova zemlja imala, ili da gradimo neki novi kapitalizam, kojim bi se nadoknadilo propušteno (neosposobljenost privrede, nemogućnost da se izađe iz mraka starih i novih podjela, necivilizacijskih, šovenskih i sličnih odnosa i preokupacija, kakvi su unošeni u naš život posredstvom i kvazikomunističkih i kvazikapitalističkih principa, a kakve je uveliko prevazišlo svako istinski civilizovano društvo). I pored svih neospornih rezultata u društvenom preobražaju, zatečeni smo na marginama razvijenog svijeta, naročito u odnosu na kontinent na kojem živimo. A da li bismo odustajanjem od socijalizma mogli da izađemo iz toga stanja?

Pogledajmo šta je već prisutno, a šta je, svakako, neke kapitalističke provenijencije: drastična prevlast potrošačkog nad proizvođačkim, radnim mentalitetom — što je malograđanština najgore vrste; uvjerenja da se može steći bogatstvo i bez rada a provlačenjem kroz »rupe« sistema, posredništvom sumnjive vrste — ilegalnim metodama, korupcijom i slično; asocijalnost, to jest egoizam kakav jedva da poznaju i društva u kojima dominira privatni kapital. Ako je to taj željeni kapitalizam, on je samo parazitski, kakav bi bio dovoljan da opustoši i najrazvijenije društvo. Teško je povjerovati da bi se na toj osnovi moglo nešto uspješno graditi. Nesporno je da bi ideolozi uvođenja kapitalizma odmah rekli da sve to ni kapitalizmu ne treba, ali ma šta rekli, oni bi na sve to morali da se i dalje naslanjaju idući nesocijalističkim putem, kao na svoju socijalnu osnovu, a to znači da ništa od toga ne bi moglo ni lako ni brzo da se prevazilazi. I dalje bismo živjeli u siromaštvu, samo što u tom drugom slučaju ono se ne bi zvalo »socijalističko« već »kapitalističko«.

Ako bi, pak, zastupnici i propagatori »kapitalizma« polazili od rada, podrazumijevajući odgovarajuće odnose koji ljude mo-

Digitized by Google

tivišu da sve bolje rade, koji oslobađaju inicijativu za sve vrste stvaralaštva i preduzetništva, za ravnopravno povezivanje snaga, pameti i sredstava, bez čega iole veći poduhvati, pogotovo ne jedne državne i društvene zajednice ne bi mogli računati na uspjeh, onda je upravo to ono na čemu se može novo i bolje od postojećeg graditi, pa se za to i valja boriti. Ali, po definiciji, to bi, uz male dodatke nečeg što se tiče solidarnosti, »sistema« vrijednosti, morala i drugog, prije pripadalo pojmu socijalizma, iako uveliko ne ovom u kojem živimo i koji poznajemo.

U svijetu socijalizma postoje dvije opšte, načelne saglasnosti: da se staljinizam mora bezuslovno iskorijenjivati i ubrzano ići ka punoj, svestranoj demokratizaciji cjelokupnog društvenog života. A, ipak, i tamo gdje bi se očekivala ta željena demokratija, mogu se zapaziti mladike što niču iz korijena istorijski pokopanog staljinističkog modela socijalizma, kao i ono iz nesocijalističkih društvenih sistema što nije na »traci« nikakve progresivnosti.

Prema tome, jedno od pitanja koja se nameću u ovom trenutku kada se pristupa preobražaju SKJ jeste upravo to: zašto se i iz kojih socijalnih i ideoloških izvora sve to održava, pa i obnavlja?

Izgleda da nije baš tako, ili bar još ne, kako smo naučili iz marksizma, da se sve okreće oko »sunca rada«. Vlast mu nekako dođe kao nešto važnije i, svakako, presudnije. U tom pogledu dosadašnji socijalizmi ne samo da nijesu ispravili istoriju nego su na njenoj karti ucrtali, kao znakove dokle se može ići, nove crne mrlje.

Kapitalizam ima »slijepog« ali, bar do sada i bar s ekonomske tačke gledišta, uspješnog regulatora. To je kapital. Pamet koja se i u tim uslovima »proizvodi« dijelom je, i ne znajući da je tako, »slijepo« podređena zakonima kapitala, a dijelom je slobodna i djeluje kao dodatni faktor usmjeravanja razvoja i, pored ostalog, kao faktor prikrivanja toga ko stvara višak vrijednosti i ko se njime koristi, čime se, uz ostalo, ublažava konfliktnost (uzrok krize) koja proizilazi iz te podvojenosti.

Socijalizam je, međutim, društvo projekta, društvo koje se rađa iz svijesti, sa osnovnim principima da se proizvodnja cijelokupnog društvenog života (i materijalna i duhovna dobra) usmjeri ka zadovoljenju autentičnih ljudskih potreba i da položaj ljudi u društvu proizilazi iz njihovih doprinosa u radu. Po toj zamisli, socijalizam je društvo subjektivnih snaga. Marks je u tome vidio prednost u odnosu na kapitalizam i nije pogriješio ako se ima na umu »proizvodnja radi proizvodnje« i klasna podijeljenost u tim odnosima proizvodnje. Ali i tu su zamke. Postoji nešto što je šire i, valjda, vječitije od zakona kapitala. To je sam život. Iz njega proizilaze potrebe (u svakoj epohi različite) i on sam sobom je, ma koliko djelovali faktori otuđenja, pokretač i regulator svake proizvodnje.

A i taj pokretač i regulator, kao i kapital, u nekim socijalističkim ortodoksijama gotovo da je sasvim bio isključivan. Jer, »zaduženi« i »kompetentni« za sudbinu socijalizma, smatrali su da

Digitized by Google

su isto tako »kompetentni« da upravljaju cjelinom čovekovog života, da usmjeravaju ne samo njegove ideološko-političke poglede, već čak i ono što se podrazumijeva pod »sferom konspiracije«, (u Blohovom značenju toga pojma). Na taj način pokretačke snage radikalno su reducirane. A to utoliko više što su i same »organizovane« subjektivne snage, pod čim bi trebalo podrazumijevati najširi i proizvođački i upravljački potencijal društva isto tako reducirane na užu povlašćenu elitu. Pravo na inicijativu gotovo sasvim postalo je vlasništvo te elite, a stvarnim subjektivnim snagama — radničkoj klasi (u najširem značenju pojma), ostajala je samo, ili bar pretežno, obaveza da se pokoravaju diktatu prvih. Sve te redukcije neizbježno su uslovljavale rađanju i održavanju gotovo apsolutnog monopola užeg vladajućeg establišmenta. A kad smo kod monopola, ma čiji bio i kako se zvao, daleko smo od svake demokratije, pogotovo socijalističke. Time i od motivacije za produktivnu proizvodnju i uspješan razvoj društva.

Kako nijedan monopol nije u stanju da zadovolji sve autentične potrebe (i snove) ljudi, podjela je bila neminovna, a time i sukob. Na jednoj je strani radnička klasa, na drugoj vladajući sloj (politokratija). Obadvije strane imaju logiku razvoja: podređeni da izađu iz tog stanja, vlast da se održi. Kako? Bilo bi nepravedno i nedovoljno tačno da ona to uvijek čini po svaku cijenu. I politokratija se »prilagođava«. Projekti i demokratizacije polaze od nje. Ali oni se ostvaruju samo donde dok nju samu ne ugrožavaju. U protivnom, ostaju samo kao njen ukrasni oreol. Kada biva ugrožena, ona iz tih projekata, a koji su, po pravilu, uvijek protivrečni, izvlači »argumente« da ućutkuje onoga ko se pojavljuje kao opasnost. Razumije se, sve se radi u ime projekta kao cjeline, to jest strateških opredjeljenja, čiji je autoritet, ma ko to htio, teže oboriti.

Što se tiče protivrečnosti u programskim, normativnim dokumentima, to je prisutno i u našem Ustavu (1974). U njemu se, u stvari, projektuje stvaranje nečeg što smo nazvali »republikom udruženog rada«, pa i normira ostvarenje toga projekta. Isto tako i klasnost podređuje se nacionalnom, što je pored ostalog, izraženo primatom državnosti republika, čak i pokrajina, nad njihovim drugim određenjem — da su samoupravne zajednice. I pored deklaracije o čovjeku kao najvećoj vrijednosti, on je u stvari izgubljen, gotovo iščezao iz stvarne elaboracije obaveznih normi kojima se regulišu prava entiteta koji ga predstavljaju.

U najnovije vrijeme partijska birokratija u nekim našim sredinama, slično početkom 70-tih godina u drugim, pokazuje izrazitu »vitalnost« u prilagođavanju snažno narasloj izrazito antisocijalističkoj struji. Da bi se održala, ona joj povlađuje. No, time ne pokazuje dalekovidost: birokratiji komunističke provenijencije odbrojani su dani kod svakog antikomunizma, ma koliko mu se ova udvarala.

Ako se, dakle, pitamo zašto je i u našim uslovima još daleko sunce demokratije, onda se iz svega rečenog može jasno razaz-

Digitized by Google

nati da je osnovni uzrok u postojanju državno-partijskog ili, drugačije rečeno, političkog monopola (ne mijenja na stvari ako, de fakto, i nije riječ o monopolu SK, već o monopolu u njegovo ime).

Prema tome, programska orijentacija SKJ mora biti okrenuta upravo ka tome da se sve promjene vrše tako da se demokratizacijom cjelokupnog društvenog života ostvaruje prevladavanje svih monopola. To podrazumijeva i to da ni Savez komunista ne može zadržati svoj monopol u odnosu na usmjeravanje društvenih kretanja. Njegova demonopolizacija u tom smislu nikako se, međutim, ne može shvatiti i kao potreba da se u ulozi usmjeravanja društvenih kretanja pojavi neki drugi i drugačiji društveni ili partijski subjekat. SKJ mora zadržati svoju odgovornost u pogledu razvoja jugoslovenskog društva, ali isto tako i ostvarivati svoju ulogu na drugačiji način. On treba i da ostane »vodeća snaga«, ali po svom rezultatu, a ne apriorno po nezamjenljivoj definiciji.

Do sada smo često isticali potrebu jačanja SKJ, ne shvatajući sasvim jasno kako to postizati. Iskustva govore da on može biti jak i efikasan u ostvarivanju svoje strategije samo utoliko ukoliko bude faktor buđenja i koordinacija inicijativa svih subjekata razvoja društva. U tom smislu, ne samo da je neophodno da se »otvori« prema svim snagama društva, i da tako proširi idejni front boraca za socijalizam, već je neophodno i pojam subjektivnih snaga socijalizma shvatiti u najširem, demokratskom smislu. Pri svemu tome, bar za SKJ, osnovno polazište mora biti položaj i uloga radnog čovjeka. Sve dotle dok se ta »institucija« ne podigne na najviši stepen društvenog uticaja, svaki normativno-institucionalni mehanizam će biti nedovoljan i neefikasan za punu i odgovarajuću demokratizaciju društvenog života. Samo dovođenjem radnog čovjeka u položaj osnovnog i najpresudnijeg subjekta u društvenom životu može se vršiti demokratizacija na radničko-klasnoj osnovi, bez čega bi svaki koncept građen u tom cilju, neizbježno varirao između tendencija levičarstva i desničarstva.

Zahtjevi za institucionalizacijom političkog pluralizma dolaze upravo otuda što još nigdje u svijetu socijalizma, pa ni kod nas, nijesu otvorene dovoljne i realne mogućnosti da se postojeći interesi raznih slojeva stanovništva izražavaju u punoj mjeri i usaglašavaju na odgovarajući način. Iz toga sasvim jasno proizilazi da nijedan društveni subjekat, od radnog čovjeka do bilo koje i bilo kakve organizacije ili institucije, ne smije ostati u ulozi puke transmisije organizacije koja vrši ulogu idejno-političkog usmjeravanja. Naš politički institucionalni sistem veoma je »širok« i, već takav kakav je, daje mogućnosti da se izađe u susret izražavanju svih interesa. Pri tome, kao što odustajemo od idealizacije SKJ, ne treba idealizovati ni druge društveno-političke organizacije i institucije. I tamo je birokratizam, i tamo se sa prakticističko-pragmatičkih pozicija gleda na društvene probleme. Veoma često i sa te

Digitized by Google

strane Savez komunista je podstican da se postavlja monopolski, jer se time i odgovornost prebacuje na drugoga.

Promjene u tom smislu su stvar jedne od predviđenih reformi — reforme političkog sistema u cjelini. Recimo na ovom mjestu samo to da bi trebalo smjelije i radikalnije vršiti podruštvljavanje politike. To se, međutim, ne može postići samo modeliranjem institucija sistema. Sam narod, posredstvom autonomije individue, njegovih stvaralačkih aspiracija i mogućnosti, može da se pojavi kao bitan faktor politike.

Sve dok je vodeća snaga radnička klasa, i dok je radnička klasa osnovni subjekat revolucije i socijalizma, Savez komunista mora ostati u političkom sistemu kao njegov dio, ali on bi morao odmah da započne i podruštvljavanje sebe samoga, da se društveno eksponira kao neposredni izraz proizvođačko-stvaralačkih slojeva društva. Drugim riječima, on mora od političke da ide ka društvenoj organizaciji, ne odustajući od toga da vrši politički uticaj, a svakako odustajući od pretenzija da je za sve kompetentan i da treba u sve da uvlači svoje dalekometne prste. Kako da razvijamo samoupravljanje i kako da obezbijedimo odgovornost državnih i drugih organa, ako u ime svoga članstva partijski komiteti, znajući unaprijed šta je »pravilno«, za sve i da ne kažemo odlučuju, već samo predlažu rešenja?!

Nijedna partija, ma kako se zvala, kada jednom osvoji vlast, neće je dobrovoljno nikome predati. Ni SKJ neće, niti treba, da se odrekne »vlasti« u smislu odustajanja da idejno-politički usmjerava društveni razvoj i da bude odgovoran za pravac tog razvoja. Ali dijalektika odustajanja od monopola, iako ne i od želje, pa i prava na usmjeravanje, podrazumijeva najmanje to da SKJ, ni u kojem vidu, neposredno ne vrši vlast. Ali u praksi gotovo da je sasvim tako bivalo ili se bar tome težilo. Savez komunista mora ići drugim i mnogo težim putem — da se kao avangarda u svakom trenutku ostvaruje i potvrđuje samo tako što će se ideologija za koju se on bori izražavati kao ideologija najšireg, ne samo takozvanog organizovanog »mehanizma« društva, već i najširih slojeva društva, radničke klase i naroda. To podrazumijeva obnovu političko-partijskog rada, u smislu neposrednog rada sa ljudima, što je gotovo bilo iščezlo. Na sve ovo možda ne bi trebalo ni ukazivati kad je empirija, suprotno osnovnim partijskim dokumentima, kazivala drugo.

Mnogo šta se, sa gledišta odnosa vlasti i SKJ, mora mijenjati i u sistemskom pogledu. U dokumentima SKJ, kao i ranije, a naročito u novije vrijeme, ispisuju se proklamacije da SKJ treba da se »distancira« od vlasti. Koliko je plemenito što se tome teži, toliko se i nejasno, ako ne i mutno o tome govori. Predlaže se, prije svega, razgrađivanje personalne unije državne i partijske vlasti. To zaista jeste potrebno, kako stoga da bi SKJ imao mogućnost za kritičku distancu u odnosu na ono što vlast radi i kako radi, tako i stoga da bi se postigla takozvana deakumulacija vlasti, to jest

Digitized by Google

da ona ne bi bila kao do sada u krugu relativno malog broja ljudi. Ali ni time se ne postiže sve, jer državni i partijski funkcioneri ni do sada nijesu bili daleko jedni od drugih, pa su bili u prilici da rade jedno te isto.

Da bi se vršenje vlasti demokratizovalo mora se prije svega poći od toga ko i kako dolazi do vlasti. U tome su do sada imali presudnu ulogu »povlašćeni« i, uglavnom, od sebe samih ovlašćeni partijski upravljači, kakvi su postojali od opštine do vrha federacije, a koje je narod pogrdno već nazvao »nezamjenljivim«. Neinstitucionalna takozvana koordinaciona tijela, posredstvom staljinističkih šema o »ključevima«, voluntaristički su dirigovala ko može a ko ne može da uđe u državno-samoupravnu i partijsku vlast, čineći to iz kabinetske udaljenosti od radnih mjesta ljudi koji se predlažu, što znači i bez pravnog poznavanja njihovih sposobnosti i drugih kvaliteta. Ukoliko je, pak, to poznavanje i postojalo, onda su dolazili u obzir prije svega »poslušni«.

Da bi se to izmijenilo moramo usvojiti — a to je već i počelo, neke institucije građanskog porijekla: kooptaciju zamijeniti izborima, a izbore ostvarivati na puni demokratski način — demokratizacijom načina predlaganja kandidata, uvođenjem više kandidata u izbore i same izbore u najvećem broju slučajeva obavljati tajnim glasanjem.

Sa gledišta potrebe očuvanja monopola, u tome je sadržan veliki rizik, ali sa gledišta demokratizacije društvenog života u tome nema nikakvog rizika. Uostalom, loše bi se pisalo svakoj demokratiji ukoliko bi ona bila obezbeđivana samo izborom od nekog, ko je za to »zadužen«, »provjerenih« ljudi. Demokratija, o čemu je Lenjin pisao i na čemu je insistirao, podrazumijeva i druge »institute« — izmjenljivost i smenljivost funkcionera u svako doba. I u našim dokumentima sve je to zapisano, pa sve to treba uvesti u život, pri čemu se treba odreći kvazidemokratskog eufemizma da se funkcioneri tobože ne smjenjuju nego da oni samo dobrovoljno daju ostavke.

Demokratija podrazumijeva i nešto šire od svih tih instituta, a, naime, da radni ljudi i građani, razumije se — sa neposrednim i najaktivnijim učešćem komunista, i kroz institucionalne forme i vaninstitucionalno, spontano, dobijaju veće mogućnosti da budu faktor kontrole vršenja vlasti i usmjeravanja njenog rada.

U skladu s najboljim tradicijama misli i prakse socijalizma su najrazličitiji oblici zborova građana, mitinzi i slično, pa se i na te načine izražavanja podrške politici ili nezadovoljstva njom, nikako ne smije apriorno gledati kao na uvođenje nekog »narodnjaštva«, još manje kao na otvaranje vrata savremenom »ludizmu«. Koliko će ih i kada biti i kako će se ispoljavati, to konkretne, objektivne okolnosti »određuju«. U svakom slučaju, i ti oblici društveno-političkog ili, preciznije, narodnog života, sasvim su potrebna pa čak i dobrodošla demokratska dopuna i korekcija institucija demokratije. Najnovija iskustva tu potrebu nedvosmisleno potvrđuju. Ako ima razloga da se sprečava ma-

Digitized by Google

nipulisanje voljom naroda, još manje ima razloga da se apriorno sumnja u narod koji živi u društvu u kome se razvijaju odnosi socijalističkog samoupravljanja. Čudno je, pa im se to i moralo gadno osvetiti, što i najistaknutiji komunisti u nekim sredinama nijesu nalazili za svoju dužnost da budu tamo gdje je na okupu bio gotovo cijeli narod, a povodom ni malo bezazlenih i nevažnih povoda. Kao što zabrane nijesu dolazile u obzir, i metod ignorisanja — gledanja na narodne zborove iza zatvorenih vrata i prozora — takođe se pokazao kratkovidim i bez rezultata za bilo koje ciljeve. Ko nije u stanju da autoritetom djeluje na javnoj sceni, taj ga i nema. U tom slučaju javlja se novi i za nove potrebe autoritet.

Van ovog konteksta je odnos prema izražavanju nezadovoljstava sa antidržavnih, neprijateljskih aspiracija, makar koliko se to i masovno činilo, kao što je slučaj sa zborovanjima separatista pripadnika albanske narodnosti. U tim slučajevima demokratija mora da »stavi u pogon« organe koji je, u opštem interesu, štite. Dijalektika ciljeva i metoda podrazumijeva njihovu harmoniju. Ali kada jedno ugrožava drugo, kao što u ovom slučaju separatisti metodom »demokratije« nastoje da ostvare u suštini neprihvatljive ciljeve i sa gledišta naroda kome pripadaju, onda iz ciljeva koji su opštedruštveno prihvatljivi, pa i ustavno normirani, moraju da proizađu i da se primijene metodi odbrane. Ma šta o tome mislili i javno kazivali neki naši »demokrati«, i te metode podrazumijeva i primjenjuje svaka demokratija, svuda u svijetu gdje ona uopšte postoji.

III

Potreba i mogućnost izlaska iz tradicionalnih komunističkih i socijaldemokratskih partijskih modela

U novije vrijeme veoma je na udaru takozvani boljševizam, pa se i u distanciranju od toga modela vidi mogućnost demokratizacije i komunističke organizacije i, tim posredstvom, društvenih odnosa u cjelini.

Boljševizam i staljinizam nijesu identični pojmovi, što su naši istoričari marksizma i komunističkog pokreta s razlogom isticali. Boljševizam u lenjinskoj varijanti nije dosegao do kasnijeg staljinskog izrođavanja, ali jeste pojedinca (člana partije) gotovo totalno podredio organizaciji, kao što je u velikoj mjeri i čitave nacionalne partije podređivao jednoj organizaciji (Kominterni). Sve je to prouzrokovano uslovima pripremanja, izvođenja i kasnije spašavanja revolucije. Bez revolucionarnog romantizma, smjelosti i čvrstine boljševika, pa i takozvane gvozdene discipline njihove organizacije, teško bi se sve to postiglo.

Ali posljedice obaveznog i u svemu i za sve obavezujućeg monolitizma, pri čemu je rukovodstvo neizbježno dobijalo prenaglašenu ulogu, negativno su se odrazile na širinu pokreta, posebno u svjetskim razmjerama i sa gledišta onoga što se kasnije događalo i do čega je sve dovelo.

Digitized by Google

Sve to valja imati na umu kada pristupamo partijskoj reformi. Međutim, ako odnos prema boljševičkoj tradiciji treba da bude neko polazište za izbor alternativa koje se nude — a svakako da treba — možemo da konstatujemo tu okolnost da kod nas, bar koncepcijski, u ovom trenutku, te tradicije gotovo i da nema. Ma šta ko mislio o boljševizmu, to nije nimalo nesrećna okolnost, naročito ne s gledišta opšteg principa, sadržanog u teorijskim radovima i samog vođe boljševizma (Lenjina) — da partija može biti sposobna da utiče na revolucionarno mijenjanje društvenih odnosa u jednoj zemlji ako je sposobna da se i sama mijenja u skladu sa istorijskim uslovima koji ne mogu biti statični, pogotovo ne jednaki u svakoj zemlji.

Boljševizam nije isključiva sudbina našeg komunističkog pokreta, ni stoga što ovaj pokret proizilazi iz tradicije koja je starija od oktobarske revolucije i koja je imala neke naše autentične karakteristike. Ako je riječ o uticajima sa strane, oni su dolazili iz Evrope kao cjeline, a ne samo iz Rusije. Koliko smo i u čemu, sa ili bez prednosti, imali autentičan razvoj trebalo bi temeljitije analizirati povodom 70-te godišnjice KPJ (SKJ). Poznato je da je tek od drugog, Vukovarskog kongresa (1920), KPJ određenije krenula tzv. boljševičkom linijom, koja je bila utoliko nepovoljnija, a prije svega, sektaška, nedemokratska, što se uskoro i ta »linija« tamo odakle je dolazila sve više i sve opasnije izrođavala u staljinizam. No, i u tim uslovima samostalnost naše Partije nije nikada iščezla. Ona se ogledala i u postojanju inicijative njenih posebnih organizacija i njenih članova. Netačno i nepotrebno se ponekad 1937. godina uzima prenaglašeno kao međa od koje sve počinje da ide radikalno drugačije i bolje. Josip Broz Tito, dolaskom na čelo KPJ, mogao je mnogo da učini, pa je i učinio, upravo stoga što je već postojao snažan komunistički pokret, sa jakim uporištem u najširim slojevima naroda, ne samo u radničkoj klasi već i u seljaštvu i inteligenciji. Kasniji razvoj je dobro poznat. Treba i u ovom kontekstu konstatovati samo to da su tokom NOB-a narasli neki eletemni boljševizma, ali najviše oni koje iziskuju takve okolnosti. Da pri tome nije riječ o podražavanju staljinističke subordinacije, pokazalo se kroz to što su se mnogi komunisti i borci, u situacijama kada bi se našli odvojeni od rukovodstva i bez »direktive« kao kompasa, sami pretvarali u »rukovodstvo« spremno da osniva veće ili manje odrede i djeluje na opštoj liniji borbe i pokreta. Do gušenja inicijativa, ili bar do zanemarivanja njihovog značaja, tek će kasnije doći i ispoljavaće se sve do danas, ali ne samo kao posljedica obnove bilo kojeg tradicionalističkog komunističkog modela, već i iz mnogih drugih protivrečnih razloga.

Kao nešto ranije od staljinizma, KPJ se od boljševizma počeo u posljeratnom razvoju radikalnije distancirati već od Šestog kongresa KPJ (1952), kada je i dobio svoje današnje ime. Sve kasnije rasprave i djelimične realizacije, počev od Sedmog kon-

Digitized by Google

gresa SKJ (1958), zatim od reorganizacije SKJ, inicirane Četvrtim plenumom CKSKJ (1966), a koja sticajem mnogih okolnosti (prije svega otvaranjem društvene krize izazvane ponajviše porastom nacionalističkih tendencija, nikada nije dovedena do kraja) pa do Desetog (1974) i Jedanaestog (1978) kongresa SKJ i do najnovije reorganizacije SKJ, uključiv tu »izvanforumski« veoma angažovan, mada i razuđen, teorijski rad, išlo se upravo ka traženju novih puteva.

Suština svega toga mogla bi se ukratko i opisati. Polazište je bilo tradicionalno — da SKJ i dalje treba da zadrži, čak i da jača svoju radničko-klasnu osnovu, ali ne i da bude »kadrovska« organizacija, što znači da se postavlja iznad društva posredstvom svoga monopola u kadrovskoj politici. Išlo se dalje od toga: da SKJ ne bude jednostavno »jednopartijski sistem«, pa da bude više pokret, a manje partija u klasičnom smislu. Pitanje političkog pluralizma isključivano je iz opcije argumentacijom da ni sam SKJ ne treba da bude u klasičnom smislu ni striktno »politička«, ni striktno »partija«, već savez komunista, lociran ponajviše u sistemu i odnosima socijalističkog samoupravljanja kao njegova unutrašnja idejno-politička snaga, pa da samim tim nije su neophodne ni druge političke partije u njihovim klasičnim konotacijama. Ovaj u osnovi demokratski pristup, dopunjavan je i sasvim jasnim stavom da SKJ, iako se ne smije distancirati od procesa odlučivanja o društvenim poslovima — jer bi time izgubio mogućnost da se ostvaruje kao djelatna avangarda (pretvorio bi se, kako je mnogo puta isticano u »debatni klub«) ne treba ni da na taj proces utiče sredstvima i metodama vlasti već ličnim uplivom i djelovanjem njegovih članova. Organizacije i forumi SKJ, po tim zamislima, izgrađivali bi političke stavove, polazeći prije svega i pretežno od radničko-klasnih neposrednih i dugoročnih interesa, koji bi bili obavezni samo za članstvo. Pri tome se računalo da će politika SKJ, snagom uvjerljive argumentacije — da je sračunata u prilog interesa oslobađanja rada, pa time za sve ljude koji žive od svoga rada, a ne na tuđ račun, neposredno uticati na sve subjekte društva.

Koncept o kome je riječ, iako se svakako može govoriti o tome da li je u potpunosti razvijen i koherentan, mogao bi i danas da posluži kao osnova u traženju puteva i mogućnosti za nešto još novije i bolje, a prije svega ostvarljivije i efikasnije.

Problem je, međutim, u tome što je više riječ o zamišljenom modelu, a manje o realnom stanju.

Da ne bi bio ono što ne treba da bude, Savez komunista, je, u stvari, neprekidno samog sebe reducirao. Ograđujući se i od staljinističkog i boljševičkog modela, nije u praksi uspijevao da učvrsti svoju novu »liniju«. To je vodilo, pa je u velikoj mjeri i dovelo, do gubljenja, ili bar zamagljivanja, svih njegovih osnova — ideološke, socijalno-klasne, organizacione. Stoga, danas već moramo da konstatujemo tu žalosnu činjenicu da SKJ i nema svoj jasni identitet, pogotovo ne koherentan. U ideološkom pogledu ne

Digitized by Google

samo da se rasplinuo ka ciljevima i vrijednostima koji se međusobno isključuju, već je čak i sam pojam ideologije prepustio devalviranju i negiranju, prikljanjajući se u neposrednom ponašanju tuđoj ideologiji pragmatizma ili odavno poznatoj tezi o neophodnosti dezideologizacije. U socijalno-klasnom pogledu sastav njegovog članstva kooptiran je bez jasnih kriterijuma ili i bez ikakvih kriterijuma. U međuvremenu mnogi i ortodoksni komunisti, javno ili intimno (što njihova ponašanja pokazuju), odustali su od ideje komunizma, ali i dalje su ostali njegovi članovi. I oni drugi građani, koji su stupali u njegove redove i bez pomisli da u stvarnom smislu budu komunisti, takođe su bili i još su u njegovim redovima. Takav sastav članstva, po prirodi stvari, prouzrokovao je ili protivrečno djelovanje ili odustajanje od djelovanja na način koji bi obezbjeđivao stvarne i poželjne rezultate. U organizacionom pogledu, pored ostalog, iz dobre želje da u većoj mjeri bude pokret, a manje organizacija koja tendira ka sputavanju inicijativa i uslovljava subordinaciju i manipulaciju, takođe je gubio neophodnu koherentnost kao preduslov za povezivanje inicijativa na jedinstvenom ostvarivanju programskih ciljeva. Sve je to dovelo savez komunista do toga da čak u nekim slučajevima bude efikasan tamo gdje to nije u skladu sa njegovom radničko-klasnom suštinom, a da postane neefikasan tamo gdje bi to morao biti sa gledišta svoje avangardne uloge, čega se inače nikada nije odricao.

Na dovođenje SKJ u stanje neprepoznatljivosti u praktičnom smislu mnogo šta je uticalo. Računalo se prije svega sa odnosima socijalističkog samoupravljanja koji će sami sobom uticati na to da se iz društva izmjedrava ono što je u programskom smislu zaista najbolje, na liniji razvoja demokratskog socijalizma. Ali ti odnosi razvijali su se sa mnogim zadrškama i stranputicama, što je bilo uslovljeno kako opštim stanjem u društvu (ekonomska nerazvijenost, nepostojanje dovoljnih demokratskih tradicija i sl.) tako i nedovoljne osposobljenosti SKJ da efikasno djeluje na tom pravcu.

Izlaskom iz tradicionalnih komunističkih stereotipa, dakle, nije se u praksi došlo i do novog demokratskijeg, a u isto vrijeme revolucionarno-efikasnog komunističkog subjekta. A što to nije postignuto, jedan od bitnih uzroka je i to što se od samog početka traženja novog društvenog modela (uvođenjem samoupravljanja), od traženja novog partijskog modela (ideje Šestog kongresa), u život društva, pa tako i u život SKJ, ubacila, i sve agresivnije nastupala, nova — desničarska, nesocijalistička, pa i antisocijalistička varijanta, koja se na sam SKJ eksponirala u smislu tendencije ka njegovoj socijal-demokratizaciji. Samo samoupravljanje, sa tih pozicija, nije shvatano u radničko-klasnom socijalističkom smislu već više kao neki opšti model građanske demokratije ili još bliže, u smislu onoga što postoji u nekim oblicima u kapitalističkim zemljama, a što se zove participacija u upravljanju. Već uoči Osmog kongresa SKJ (1964) zahtjevano je od

Digitized by Google

Saveza komunista da se i on organizuje na isti način kao i samo društvo, što je bila težnja da on izgubi svoju klasnu suštinu u ideološkom smislu i organizacionu fizionomiju jedne koherentne organizacije ili partije sa jasnom programskom strategijom. Uzalud su bile argumentacije da se socijaldemokratske partije razvijaju u sasvim drugim uslovima, a da naš društveni sistem podrazumijeva drugačijeg idejno-političkog faktora. Tendencija ka socijal-demokratizovanju SKJ nije prevaziđena i ona dobija nove podsticaje, hraneći se naročito činjenicom da se partijska rukovodstva, u sprezi sa državnim, pa čak i tehnobirokratskim, monopolski ponašaju.

Iz svega rečenog proizilazi potreba da na pravcu svog reformisanja SKJ učvrsti uvjerenja o potrebi da se dosljedno, i u teorijsko-konceptualnom smislu i u praksi, distancira i od tradicionalnih komunističkih modela, uključiv tu i nekadašnji boljševički, i od socijal-demokratiziranja, i da za to nađe mogućnost.

Izlišno je i pominjati to da se SKJ mora oslobađati gotovo religiozne narcisoidnosti — da je »sveznajući« i da je već u cjelosti dosegao do istine. Kao što je i socijalizam »otvoreno društvo«, tako i on mora biti otvoren za ono do čega tek treba stići. To podrazumijeva drugačiji od dosadašnjeg »rad čula« i za ono što misle i ljudi koji nijesu u njegovim redovima. Najveći »kapital« SKJ (KPJ) je njegov istorijski stečeni autoritet koji nikako nije iščezao, a što se pokazuje i kroz to da se upravo od SKJ očekuje izlaz iz današnjih svakakvih kriza. A najveći njegov neprijatelj je njegova neefikasnost da ostvaruje sopstvene ciljeve i programe sadržane u mnogobrojnim »papirima«. Stoga, ako zaista hoćemo reformu, onda utvrđivanje i otklanjanje uzroka koje SKJ čine »papirnatim« — to bi praktično bila reforma koja bi mogla da dadne odgovarajuće rezultate.

Polazište mora biti to da se obnovi i čak učvrsti radničko-klasna osnova i suština SKJ. On mora biti ono što svaka komunistička organizacija izvorno jeste — organizacija radničke klase. Idejno-politička vodeća snaga društva, kako je to kod nas i normirano, treba da bude u djelatnom smislu, po rezultatima, a ne apriorno, po diktatu, monopolu.

Što postoji velika strepnja od »svođenja« SKJ na njegovo posredovanje između klasne svijesti i društva, to dolazi otuda što se sama klasnost i dalje shvata u neodgovarajućem smislu. Ili je riječ o izopačenom poimanju, naslijeđenom iz staljinističkih ortodoksija, ili o neuvažavanju promjena u strukturi i biću onoga što se podrazumijeva pod radničkom klasom, koje su proizašle iz promjena u razvoju proizvodnih snaga, načina proizvodnje i načina društvenog života u cjelini. Radnička klasa zaista i jeste jedna klasa od dviju klasa koje su objektivno u sasvim različitom društvenom položaju. Ali ona sama naročito ne u savremenim uslovima, i nije samo jedna klasa: ona je tako reći cijeli radni proizvođački i stvaralački narod. Prema tome, ne može biti nikakvo sektašenje oslanjanje na njene neposredne i istorijske

Digitized by Google

interese. Nikako se ne može govoriti ni o kakvoj nedemokratiji ako se radnička klasa shvati u ovom najširem savremenom smislu, a najviše stoga što oslobađanje radničke klase, odnosno rada, podrazumijeva oslobađanje svih slojeva stanovništva, jer se taj cilj ili ideal može samo prevladavanjem svih klasnih oblika nadređenosti i podređenosti, svih monopola ma koje provenijencije bili.

Jedinstvo SKJ, bez čega on u stvari ne može da vrši odgovorno i efikasno ni jednu svoju funkciju, realno je samo na toj radničko-klasnoj socijalnoj osnovi, na toj klasnoj svijesti i na ideologiji koja tu svijest ima u svojoj osnovi.

Na jedinstvu se, međutim, do sada instistiralo ili samo deklarativno, u smislu »političkog folklora«, ili na zaista dogmatski način. Jedinstvo podrazumijeva dublje teorijsko principijelno utemeljenje, postojanje jasnih ideoloških osnova i postojanje odgovarajućeg načina organizovanja. Evolucija SKJ od Saveza komunista u savez republičko-pokrajinskih saveza, mora se prevazići ako uopšte hoćemo i dalje jedinstvo komunista Jugoslavije. A to jedinstvo nikako ne smije biti cilj sam za sebe, što bi obnavljalo subordinaciju unutar SKJ, već se mora izgrađivati na sasvim jasnim i nezamjenljivim potrebama da se obezbjeđuje jedinstvo jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog sistema i jedinstvo zemlje kao cjeline.

S tog stanovišta, ma što ko danas mislio o do sada važećem principu demokratskog centralizma, taj princip trebalo bi da ostane na snazi. Ali nikako ne bi trebalo da se »centralizam« zadržava samo na republičko-pokrajinskim nivoima, a da se insistira na »demokratiji« samo na nivou »vrha« SKJ. Ako treba da ostanu obje oznake toga principa, one moraju biti svuda jednako prisutne. Suvišno je govoriti o tome da je neophodno prevladati praksu u kojoj je demokratski centralizam »demokratski« samo po nazivu a centralistički po načinu partijskog života.

Situacija u kojoj već jesmo i, naročito koja se može naslutiti, pored saznanja o relevantnom demokratskom partijskom »modelu«, iziskuje još nešto, ili prije svega drugog, a to bismo mogli da označimo obnovom najboljih revolucionarnih tradicija. Da pojam »revolucionarnost« ne bi, plašio savremene istinske i lažne demokrate, treba pri tome jasno da znamo da taj pojam u suštini podrazumijeva pre svega težnju ka promenama a koje vode upravo ostvarenju celovite demokratije. Revolucionarnost te vrste podrazumeva spremnost da se bar nešto od svog komoditeta žrtvuje, da se bar nešto rizikuje, u svakom slučaju spremnost na borbu. Revolucionarnost i tako i toliko prisutni kalkulantski oportunizam, nikako ne mogu biti zajedno. Ko ne teži budućnosti pa i ko je ne vidi kao mogućnost u plavetnilu željenih horizonata, nije komunista revolucionar i mrtav je i za savremenost. A ono što posreduje između tih pojmova i što ljude, u ovom slučaju komuniste, čini djelatno živim i očovječenim, to je upravo življenje na način dobro shvaćene revolucionarnosti.

Digitized by Google

Radovan Radonjić

Pretpostavke reforme SKJ

Umjesto uvoda u raspravu, što sam ga bio pripremio, izložiću sažeto — u formi teza — svoja razmišljanja o tri grupe pitanja, koje smatram relevantnim za današnji naš razgovor.

Prva grupa pitanja odnosi se na to šta uslovljava proces reforme Saveza komunista i zašto ga baš sada moramo otvoriti, te nastojati da ga što prije i uspješno izvršimo. Naravno, ne pretendujući na to da ćemo ga ikad sasvim završiti i stići do one perfekcije kakvu bi ponekad priželjkivali.

Druga grupa pitanja odnosi se na to čemu bi valjalo težiti u tom procesu, do čega bi njime trebalo da dođemo.

Treća grupa pitanja je posvećena teškoćama na koje moramo računati u tom procesu.

Zašto sada pristupamo reformi SK i šta determiniše ovaj naš postupak?

Prvo, zbog toga što Savez komunista već poodavno ne ostvaruje na dovoljno dobar način svoju društvenu ulogu, što ne uspijeva da saobrazno svojim programskim opredjeljenjima i zahtjevima našeg revolucionarnog procesa posreduje u društvenim tokovima i što je zbog toga navukao na sebe odijum neverice, podozrenja, a u posljednje vrijeme čak i odbijanja od ne malog broja onih koji su slijedili ili bili spremni da slijede njegovu orijentaciju i akciju.

Digitized by Google

Drugo, jugoslovensko društvo se poodavno nalazi u krizi za koju, bar do sada, nije uspjelo da pronađe odgovarajuća rješenja. Savez komunista je i po logici svoje narečene pozicije i po očekivanjima trebalo da se nađe u ulozi onoga od koga se najprije i najviše očekivalo da ponudi ta rješenja, a on se, moja je procena, iskazuje kao organizacija defanzivna, u mnogom pogledu čak nemoćna, evidentno nejedinstvena u idejnom i u političkom i u akcionom, pa i u organizacionom smislu. Iskazuje se kao odviše birokratizovan, duboko ogrezao u oportunizam i dogmatizam, nacionalno i regionalno izdeljen, socijalno raslojen i moralno, ako ne sasvim razoren, a ono svakako ozbiljno nagrižen. Sve ga to, upravo u vreme kada bi trebalo da najviše pokaže, gura u poziciju nekoga ko umjesto da prednjači, u stvari kaska za dagađajima, ko umjesto da anticipira, daje naknadna tumačenja i bavi se ideološkim racionalizacijama. A to nije ono što se od njega traži i čime on može da konkuriše za visoko mjesto koje sebi inače pripisuje.

Treće, sam se Savez komunista opredijelio, a jugoslovensko društvo je svesrdno podržalo to opredjeljenje, da se pristupi ekonomskoj reformi i reformi političkog sistema i to na način koji će značiti ozbiljnu kritiku i stvarno prevladavanje onoga što smo i kako smo do sada radili i šta smo postigli.

Tako radikalnu kritiku, kakvu podrazumijevaju reforme, očigledno ne može predvoditi, niti u tim procesima na pravi način posredovati organizacija čije je biće takvo kakvo je biće naše organizacije danas.

Četvrto, svjedoci smo i sudionici jednog širokog procesa obnove socijalizma, koji je u nekim elementima (makar kad je u pitanju idejno-teorijsko polazište) inspirisan nečim što je Savez komunista Jugoslavije svojevremeno stvarao i stvorio i što nas kao začetnike te orijentacije obavezuje više nego bilo koju drugu partiju, a što nas zajedno s njima primorava da ne ulazeći u nove oblike međunarodnog organizovanja i radeći na način koji najviše odgovara našim uslovima — učinimo sve što se može, da se taj proces obnove socijalizma uspješno razvije i dovede do određenih ciljeva.

Druga grupa pitanja povodom koje bih želio da nešto kažem, odnosi se na ciljeve koje bi valjalo postići tekućom reformom Saveza komunista. Po mom sudu, tih ciljeva ima više, svi su gotovo podjednako važni i uzajamno uslovljeni i uglavnom se ogledaju u sljedećem:

Prvo, Savez komunista bi odista morao da izađe iz svojevrsne senke na javnu političku scenu, da se umjesto da i dalje djeluje s pozicija i pomoću vlasti, i na način koji njegovu aktivnost često degradira na puko vršenje vlasti, iskaže kao idejna i politička snaga kadra da bitno doprinosi stvaranju one demokratske društvene klime i atmosfere u kojoj svi politički, samoupravni i drugi subjekti mogu da ravnopravno, nastupaju slobodno nude različite pristupe na rješavanju zajedničkih problema i opredjeljuju se za ona rješenja za koja postoje najjači argumenti.

Digitized by Google

Drugo, Savez komunista mora već jednom da potisne iluziju da je njegova avangardnost apriorno data i da je vječita i da se umjesto toga izbori za ovovremeni revolucionarni identitet i autoritet. On to može jedino ako konkretno istorijski pokaže da je njegova orijentacija i politika na njoj zasnovana premoćnija, superiornija ne samo od onih koji poprijeko gledaju na samu komunističku ideologiju i orijentaciju, već i u odnosu na one koji su privrženi socijalističkim i komunističkim opcijama, ali nude alternative neprimjerene potrebama i ambijentu jugoslovenskog društvenog prostora. Uz to, Savez komunista mora da dokaže da je u realizaciji svog projekta danas uspješniji nego je bio juče i da će sjutra biti bolji nego danas.

Treće, Savez komunista bi jedan od bitnih ciljeva svoje reforme morao da vidi u potrebi da cjelokupna svoja saznanja izdigne na viši nivo, da ojača idejnu svijest svog članstva i osposobi se za neku vrstu novog marksističkog prevrednovanja i svoje orijentacije i sopstvene uloge u procesu realizacije postavljenih ciljeva. To bi, pored ostalog, nužno podrazumijevalo i određene zahvate u samu programsku materiju, kako bi se i ona prilagodila novim potrebama, odnosno kako bi se i kroz nju izrazilo ono novo i drugačije, čime Savez komunista Jugoslavije mora da teži i do čega mora da dođe, ako želi da prevlada sopstvenu i bitno doprinese prevladavanju društvene krize.

Četvrto, Savez komunista treba da kroz ovu reformu stasa do snage koja će moći da pokaže da je dovoljno sposobna da bude istinski usmjerivač razvoja jugoslovenskog društva kao socijalističkog i samoupravnog, kao humanističkog i demokratskog, društva federativno uređenog, koje se razvija na daljem učvršćivanju bratstva i jedinstva, ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije, društva koje na spoljno-političkom planu ostaje pri orijentaciji na samostalnost i nesvrstanost, koje prati savremene procese i kadro je da se u njih ravnopravno uključi, kako se od ove zemlje ne bi stvorio rezervat onoga najgoreg i najzaostalijeg.

Treća grupa pitanja na koju želim da ukažem, odnosi se na tekuće i ozbiljne prepreke što stoje na putu ostvarivanja ovih i sličnih ciljeva. Potreba za tim je utoliko veća što mi ni ovaj dio svoje istorije kao ni bilo koji raniji, ne »pravimo« po svojoj volji i u idealno zamišljenim uslovima već, kako bi Marks rekao, u okolnostima koje su dane i naslijeđene.

Koje se prepreke javljaju sada na samom startu našeg poduhvata i na koje probleme moramo računati na duži rok?

Prvo, veliku i možda najtežu prepreku treba vidjeti u činjenici da u Savezu komunista i dalje imamo strahovito veliki pritisak stare svijesti, da nas inercija te stare svijesti i prakse pritiska zaista poput more. Prisustvo te svijesti i prakse u reformskim procesima ozbiljno će usporavati i otežavati izlazak naše organizacije iz one dogmatsko-birokratske ljušture koja nas je i do sada ometala u ostvarivanju onog dijela programskih opredjeljenja, čijeg smo značaja odavno svjesni i izvan kojih

Digitized by Google

jednostavno nije moguće izvršiti bilo kakvu reformu Saveza komunista, a pogotovo ne onu kakva nam je sada potrebna. A u tom pogledu pobijediti sebe — biće vraški teško.

Drugo, danas u Jugoslaviji, a saobrazno tome i u Savezu komunista Jugoslavije, postoje realno nejednake situacije u pojedinim sredinama, koje bitno opredjeljuju i različite pristupe partijskih organizacija pojedinim društvenim pitanjima i problemima. Te su razlike ponekad i u ponečemu tolike da htjeli mi ili ne htjeli, našu akciju čine u velikoj mjeri metodski i sadržajno neusaglašenom, dinamički i rezultatski neujednačenom, idejno i politički nejedinstvenom. Na tome onda izrastaju i opstoje i različita viđenja toga gdje smo sada i šta nam treba. Otuda i imamo organizacija u kojima govore, svakako ne bez razloga, da su već duboko zakoračili u reformu Saveza komunista, da su na pragu onoga što tom reformom treba ostvariti, dok u drugim organizacijama također s razlogom, govore da nijesu stigli ni do predvorja stvarnih reformskih zahvata. Prevladati ove razlike povodom razlika, one koje se javljaju na samom startu i odnose se i na samo shvatanje reforme, ujednačiti pristupe, stvoriti klimu i obavezu jedinstvenog djelovanja u rješavanju nekih magistralnih pitanja, biće odista veoma teško. A bez toga svaka pomisao na reformu SK ne izlazi iz okvira pustih želja.

Treće, mi smo danas suočeni s različitim pojavama i tendencijama otvorenog i beskrupuloznog negiranja suštine i smisla same komunističke orijentacije, najčešće uz »obrazloženje« da ona predstavlja veliku utopiju, da je insistiranje na njoj posve besmisleno, te da je »krajnje vrijeme« da se ova zamijeni nekim »oprobanim« modelom građanske provenijencije, koji je navodno odolio iskušenju istorije i pokazao sve svoje prednosti i vrednosti. Zbrke i nedoumice što ih stvaraju ovakve i slične pojave i tendencije utoliko su veće što u datoj ekonomskoj, socijalnoj i političkoj situaciji, u stanju međunacionalnih odnosa kakve danas imamo gotovo da i nema ničega što bi makar nagovijestilo da smo na tragu komunističkog rješenja zagonetke istorije, da smo u stanju da praktično potvrdimo da je ideja komunizma nešto za šta se vrijedi boriti, da je u krajnjoj liniji ostvariva. Ništa manje od ovih su i teškoće što ih stvara veoma snažno prisustvo zahtjeva da reformu Saveza komunista treba sprovoditi u znaku jačanja komandne uloge partije, unitarističke majorizacije u nacionalnoj politici, centralizma u vođenju države, dakle, u znaku svega onoga što je karakterisalo jednu fazu našeg razvoja i jedan koncept i praksu, koje smo mi davno označili kao neprimjerene, ali koji, na žalost, i dalje opstoje i imaju veliki broj pristalica i u našoj organizaciji i van nje.

Četvrto, u razgovorima što su do sada vođeni u Savezu komunista, u raznim anketama koje su pravili pojedini listovi (»Borba« i drugi), u do sada objavljenim naučnim raspravama na temu reforme SK, pojavilo se puno nepoznanica i dilema, mnogo toga što traži da bude razjašnjeno, koliko je moguće usaglašeno i pri-

Digitized by Google

bližno, jer sa takvim razlikama i shvatanjima teško može da se izađe na dovoljno dobar i efikasan put prevazilaženja stanja u kome se nalazi naša organizacija. Jedna od tih dilema je, na primjer, da li Savez komunista razvija kao organizaciju unutar koje bi trebalo tolerisati politički pluralizam, ili ga valja razvijati kao organizaciju sposobnu da se poput ideološkog i političkog monolita ponaša u inače prisutnom političkom pluralizmu itd. Razlike između ova dva pristupa nijesu male, nijesu formalne i beznačajne ni po tome što nose u sebi, ni po mogućim svojim ishodištima, tako da nije nevažno hoće li neka od ovih opcija odnijeti prevagu nad nekima drugima i koja će to biti.

Na pragu smo velikog poduhvata, koji se ne može izvršiti kao po sebi dat i samodovoljan organizacioni čin, već kao sastavni dio duboke reforme cjelokupne politike i ekonomske organizacije društva. Samo u mjeri u kojoj bude tako postavljen i tako vođen, on će dati prave rezultate.

Otuda je veoma bitno da se na samom njegovom početku što jasnije i što preciznije sagleda čime je sve determinisan, šta su mu ciljevi i na koje će objektivne teškoće i subjektivne prepreke on nužno nailaziti. Bez tih spoznaja teško je pronići u suštinu nekih problema koje treba prethodno riješiti da bi se »raščistio teren« za stvaranje jednog drugačijeg, prodornijeg, djelatnijeg, revolucionarnijeg Saveza komunista.

Uspijemo li da damo izvjestan doprinos u tom smislu opravdali smo saznanje ovog skupa.

Digitized by Google

Vladimir Goati

Demokratska rekonstrukcija društva

Kratko rečeno, mislim da se sada nalazimo na razvalinama jedne utopije i da se nalazimo pred krupnim problemom da konstituišemo jednu racionalnu, demokratsku zajednicu. To je, ni manje — ni više, naš ključni problem.

Kada govorimo o ovoj reformi, situaciju bi trebalo uporediti sa reformom 1965. godine. Mislim da su dva limitirajuća momenta današnje reforme u odnosu na 1965. godinu. S jedne strane, nemamo jasan i celovit projekt jugoslovenske društvene reforme. Danas imamo jedan izrazit deficit političke i društvene sinteze. To je ono što karakteriše ovu situaciju 1988. Naglašavanje potrebe aktivizma u vreme kada nemamo sintezu može čak da vodi daljoj diferencijaciji i jačanju dezintegrativnih, centrifugalnih sila. Prema tome, prvi zadatak je, očigledno, politička sinteza.

Drugo, danas imamo jedno nagomilano nepoverenje, kakvo nismo imali 1965. godine. Postoji nepoverenje između naroda, građana, članova raznih organizacija i odgovarajućih rukovodstava — to je vertikalna dimenzija nepoverenja. Horizontalno gledano, nepoverenje postoji između republika i pokrajina: odnosi između republičkih i pokrajinskih rukovodstava su izuzetno loši. Njihovi stavovi su u mnogim stvarima mnogo dalje nego što su stavovi opozicionih partija u zemljama predstavničke demokratije. A fanatizam i netolerancija podsećaju na daleka vremena između dva rata.

Digitized by Google

Što se tiče nepoverenja građana prema rukovodstvima, ono je, po mom mišljenju, razumljivo. Pošto već ukinete izbore u političkom sistemu, vi morate imati to što sada imate. Mislim da je stepen nepoverenja toliko veliki da blokira funkcionisanje sistema.

Sada govorimo o tri reforme. Ja to uslovno shvatam da se na tri područja nameravaju sprovesti reforme. To su tri društvena podsistema. Jedno je Partija, drugo je politički podsistem i treće je ekonomija. Ako uzmemo taj sistemski pristup, moramo reći još jednu stvar, da su to područja nejednake moći, a da je globalni jugoslovenski sistem determinisan šemom, stereotipima, vrednostima područje najveće moći tj. partije. To znači da ako pokušate da reformišete područje manje moći — sistem reaguje kao celina, on reaguje imuno-biološkom reakcijom, odbacuje i neutrališe novo tkivo. Zato nikakve reforme u privredi nisu moguće ako se ne reformiše područje najveće moći — Partije, da prihvate te transplantate.

Ako se analiziraju socijalističke zemlje od NEP-a na ovamo, jedino su promene u sferi najveće moći, ili veće moći ireverzibilne. Sve ostale promene se za čas vrate natrag. To važi za svaki sistem.

Kad je reč o Partiji, prva protivurečnost je da će Partija vrlo brzo da se nađe u jednoj, po mom mišljenju, vrlo teškoj političkoj situaciji. Partija koja je normativno avangarda proletarijata mora da bude stegonoša jedne u kratkom roku reforme, koja ide na smanjivanje socijalnih davanja, povećanje nezaposlenosti, otpuštanje s posla. To je tvrdi realitet i ona opora stvarnost koju ne vredi ignorisati.

Hoću da kažem da je Partija po svom, normativnom biću nešto suprotno od onoga što će morati u naredne dve, tri, ili pet godina stvarno da radi. Na Zapadu se te stvari ne događaju tako. Stezanje kaiša kada dođe vreme vrše vlade desnice i one to vrše bez griže savesti. U Engleskoj je to, recimo, uradila Margaret Tačer, ali ona to čini bez ikakve griže savesti. Jer ona i ne tvrdi da svi ljudi moraju da rade. Ona je tu konzistentna; dela odgovaraju rečima.

Ako se hoće to što piše u dokumentima SKJ, onda je sasvim jasno da Partija mora da prekine formalnu stopljenost sa vlašću. Jer, Partija je sada deo države. To inače, nije slučaj u istočno-evropskim zemljama, izuzev Rumunije. Ni tamo nemate ovakve stopljenosti države sa vlašću. S druge strane, imamo jedini program SKJ koji je apsolutno protiv veze države sa Partijom. To je kod nas jedna kontradikcija između ciljeva i realizacije. Ali, kad se neko bavi stvarnošću, mora posmatrati sistem kako funkcioniše, a ne šta priča da hoće. Nakon odvajanja Partije od države nužno je ukidanje društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma o kadrovskoj politici. Tu nije potpisnik samo Partija, nego su potpisnici i sve druge organizacije. Partija je kičma kadrovskog krvotoka, jer je najuticajnija organizacija. Pomenuti su

Digitized by Google

dogovori na svim nivoima potpuno obesmislili jedva postojeće izbore.

Neophodno je da se Partija beskompromisno opredeli za slobodne demokratske izbore sa većim brojem kandidata i da demokratizuje proces kandidovanja u svom okviru. Ja moram da kažem, to će paradoksalno zvučati — ako imate nekakve enklave demokratije, imate ih u Partiji. U političkom sistemu izbori su sistemski onemogućeni. Sistem je zamišljen tako da ne bude demokratski. U Partiji, čini mi se, nekakve znakove demokratije možete naći.

Neophodno je, ako se želi društvena reforma demokratizovati kadrovsku politiku i u drugim društveno-političkim organizacijama. To znači da umesto tih »kadrovskih dogovora«, preko kojih se razmeštaju druga i treća personalna garnitura, pustite da, na primer, Sindikat bira svoje rukovodstvo. To bi bila prava revolucija u Sindikatu, recimo. Onda bi taj Sindikat od jedne »organizacije — makete«, postao istinska organizacija.

Oko političkog sistema ću reći nešto, vrlo kratko.

Mi imamo jedan sistem (o tome sam dosta pisao) nedemokratskog političkog predstavništva i zato je potrebna demokratska rekonstrukcija društva. Njoj stoji na putu između ostalog, član 139, koji kaže da »radni ljudi i građani organizovani u društveno-političke organizacije« itd. biraju društveno-politička veća. Time Ustav uvodi političku nejednakost građana Jugoslavije, jer omogućuje dodatno političko predstavništvo članovima društveno-političkih organizacija, tako da neko, ako je član Sindikata, Omladine, Partije itd. je nekoliko puta »više jednak« od čoveka koji jednostavno neće da bude član društveno-političke organizacije. Po čemu bi mi mogli, od Đevđelije do Ljubljane, da budemo jednaki ako je neko akademik, ili kuvar, ili nezaposleni radnik — izuzev po političkoj jednakosti koju Ustav negira. Pravo je čudo kako to nije dovoljno, od 1974. na ovamo, izazvalo pažnju političkih teoretičara, pravnika itd.

O neposrednim izborima ne vredi govoriti, o tome sam dosta pisao. Jer, posredni izbori su način da se ukinu izbori. To je u Evropi dovoljno jasno. Posredni izbori, ovo što imamo u Skupštini SFRJ, to više u Evropi nije ni politička istorija, to je čista politička arheologija.

Zatim, još dve stvari, najpre princip podele vlasti. Kod nas imate to u udžbenicima da je princip jedinstva vlasti princip višeg rada jer omogućuje efikasno odlučivanje i uspostavljanje veće demokratije, s obzirom da parlament kontroliše egzekutivu. Praksa je u svim socijalističkim zemljama, uključujući i našu, ubedljivo demantovala to obrazloženje. Iz toga sledi da treba uvesti princip nezavisnosti vlasti, podsetiti se onoga što je od Monteskjea pisano, što su američki federalisti rekli.

Rekao bih nešto o nezavisnosti sudske vlasti. Ja mislim da je sudska vlast do sada bila najveća žrtva principa jedinstva vlasti. Sudska vlast u Jugoslaviji se pokazala nemoćnom da zaštiti čoveka i građanina kao jednako biće. Ona je pokazala — uzeću

Digitized by Google

jedan vrlo dramatičan primer Kosova — selektivnu neefikasnost u zaštiti radnih ljudi i građana, kako se to kaže ustavnom terminologijom. Pošto ljudi nisu štićeni kao ljudi i građani u jednom dugom vremenskom periodu, vi danas morate posebno da ih štitite kao Srbe i kao Crnogorce. Hoću da kažem da je umesto toga nužno ići na ono što Gorbačov govori u junu—julu mesecu o »socijalističkoj pravnoj državi«. Ne može se teorijskim argumentima ići ispod toga.

Pitanje, koje je drug Kovačević ovde postavio — šta mi to radimo ovde — mislim da je pravo pitanje, ali sam mislio da se odgovor ipak podrazumeva. Mi pokušavamo da vidimo gde su zapravo granice uloge Partije u nas i drugde.

U svim političkim sistemima socijalizma, u ustavima (istočnoevropskim) stoji da je Partija garant sistema, čuva sistem. Problem, koji se danas postavlja kod nas, je kako da se društvo sačuva od čuvara? To je taj problem. To je još Platonovo staro pitanje — kako da se društvo sačuva od svog vlastitog čuvara. Za ovim stolom o tome nemamo ista mišljenja zato što je to izvan vladajuće paradigme.

Ograničenje moći partije, vlasti partije, samovolje partije nećete naći ni kod Marksa, ni kod Lenjina. Tražeći odgovor ljudi su pokušali da čitaju Marksa šesti-sedmi put i bili su isto toliko pametni kao i da nisu čitali. Prema tome, rekao bih drugu Kovačeviću da to o čemu razmišljamo nije ni poznato još manje beznačajno.

Treba čitati federaliste, treba čitati Monteskjea, konsultovati iskustva Skandinavije — instituciju i uopšte iskustva i mehanizme sistema podele vlasti. »Klasici« su u tom pogledu irelevantni.

Intervencija druga Viba je zaista osvežavajuće delovala.

Puno je analogije između komunističke partije i katoličke crkve. One su, inače, vrlo plodne, to nije novost. Nastaviću u tom tonu. R. Tierski je 1985. objavio knjigu o komunističkim zemljama i navodi da postoji, kako on kaže, »sveto trojstvo« koje karakteriše komunističke poretke. To »sveto trojstvo« po njemu su: »demokratski centralizam«, »diktatura proletarijata« i »proleterski internacionalizam« — to su odnosi na međunarodnom planu. Od ta tri sastojka »svetog trojstva« u Jugoslaviji su prisutna dva. Budući da proleterski internacionalizam u nas raskidom sa Sovjetskim Savezom 1948. je prestao da figurira u ideološkom projektu Saveza komunista, ostala su ova dva: diktatura proletarijata i, kada je reč o unutrašnjim odnosima Partije, demokratski centralizam.

Diktatura proletarijata, kada je reč o političkom sistemu, je ipak ključni princip, koji figurira kod nas i u Programu, i u Ustavu, a koji su talijanski i francuski komunisti napustili sa dobrim razlogom. On, zapravo, formira politički sistem kao ratnu mašinu kojoj je cilj da onemogući povratak poražene klase — buržoazije. Taj sistem neizbežno, bez obzira što njegovi protagonisti hoće, uvodi razliku na »nas« i »njih«. To je klasično razli-

Digitized by Google

kovanje prijatelja-neprijatelja, jedna šmitovska vizija politike gde je onaj, koji drukčije misli neizbežno neprijatelj. Uzmite bilo koju socijalističku zemlju, ne na planu izjava, nego na planu ponašanja — ona nema demokratski izborni sistem. Građani su na primer kod nas izrazito nejednaki po Ustavu, dakle ne samo po realizaciji.

Kada govorimo o nama, navešću vam jedan podatak, koji zavređuje studije, da je u četiri saziva Skupštine SFRJ, od 1974. godine na ovamo, 0,7% dakle nijedan procenat nekomunista, koji čine 7/8 punoletne populacije. Nemaju ni jedan jedini procenat. Tu igru procenata ne bih obrazlagao do kraja.

Recimo, u Sovjetskom Savezu, u Vrhovnom sovjetu, 33% su nekomunisti; u Kini je negde blizu 30%. Ja ne mislim da je uticaj nekomunista u Sovjetskom Savezu 33%, da statistika označava stvarni uticaj, niti u Kini 30%. Ali, sigurno je da tamo gde nekomunisti nisu uopšte prisutni, nemaju uticaja. To je kod nas slučaj.

To je realizacija diktature proletarijata. Po mom mišljenju, takav koncept političkog sistema, bez obzira na ovog ili onog čoveka i na njegovu dobru volju ne može biti saglasan sa tržištem, sa privrednom utakmicom, sa autonomijom pojedinca. Ovde je postavljeno pitanje, ali ja neću o tome da govorim, oko slobode čoveka u privrednoj sferi i političkoj sferi. O tome su napisane knjige i u njima je sve rečeno. Čitajte Fon Hajkea i Vitfogela. Može da se kaže: ako vi obezbedite autonomiju pojedinca, osigurate ga u privrednoj, ekonomskoj sferi, pre ili kasnije, on će tražiti da ga osigurate i u političkoj sferi. Ne možete imati politički autoritaran sistem sa slobodom privrede, ne možete vrlo dugo da ga imate.

Postavlja se pitanje na koji način izaći iz tog koncepta? To se može učiniti orijentacijom na princip demokratskog političkog sistema sa izborima, sa onim o čemu je bilo i juče reči — demokratizacijom ukupnog političkog života. Taj život sigurno neće moći da bude sutra ili prekosutra bez Saveza komunista, ali verovatno je da će se granice mogućnosti uticaja građana na politiku morati da prošire. Drugim rečima, Partija će morati svoj autoritet da vezuje za jedan jedini izvor koji danas u civilizovanom svetu postoji — za podršku koju dobija na izborima. Izvan toga je lažni autoritet, na tome ne može da se pravi stabilan demokratski politički sistem. Ako se to previdi, možete da imate uz ogromnu meru nasilja i jedan krajnje neefikasan politički sistem. Verujem da je naš put: od »diktature proletarijata« ka demokratiji u demokratizaciji u političkom životu.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Harizma-kakva i kako?

Mislim da je naša diskusija krenula dobrim pravcem zato što su moja tri uvažena prethodnika, svaki na svoj način, objasnili ili pokušali da objasne jedan od uglova posmatranja ove problematike. Pridružio bih se tom nastojanju podsećajući na jednu specifičnu temu za koju mislim da jê naša današnja teorija nije dovoljno uzela u obzir, a to je vrlo snažno izražena pojava harizmatskog autoriteta unutar Partije.

Mi tu pojavu nipošto ne smijemo zanemariti iz mnogo kojih razloga, pa bi moj skroman doprinos ovoj diskusiji bio baš u nastojanju da malo više teorijskog svijetla bacimo i na taj momenat.

Da budem posve precizan, mislim da su se od osamdesetih godina pa naovamo, posle neosporne revolucionarne i moralne Titove harizme, kod nas pojavila tri oblika harizmatskog autoriteta koja na podjednak način pretenduju da postanu dominirajući u Partiji. Ali, upravo zato, kako bi rekao Maks Veber, pošto je krajnja osnova svakog harizmatskog autoriteta iracionalna, izražavam bojazan da će trostrukost toga harizmatskog autoriteta u Savezu komunista biti snažna prepreka njegovoj vlastitoj reformi.

Mislim da se ta tri oblika mogu prepoznati ne onako kako oni sami sebe naznačavaju, jer uvijek, naravno, moramo odvo-

Digitized by Google

jiti ono što nosioci jedne pojave misle o sebi od onog što oni objektivno jesu, nego onako kako su se njihove unutrašnje intencije pokušale iskazati u javnosti.

Prvi oblik tog harizmatskog autoriteta hoće, želi i tako se izjašnjava da bude demokratski. To su oni djelovi Saveza komunista koji, u principu, ispravno polaze od saznanja i činjenice da se Savez komunista mora izboriti za svoj legitimitet, pogotovu što je istrošen onaj princip legitimiranja koji je starija i srednja generacija još mogla legalno da upotrebljava, a to je pozivanje na Revoluciju. U današnjem stijecaju historijskih okolnosti jedini legitimacijski osnov Saveza komunista može biti stupanj u kojem smo uključeni u naučno-tehnološku i informacijsku revoluciju, odnosno, na koji način i u kojoj mjeri hvatamo korak sa modernim razvojem, naravno potpuno obratno od onog da nam je Evropa sve dalje a Afrika sve bliže. Prema tome, mislim da ovaj oblik harizmatskog autoriteta, koji bi želio da bude demokratski, polazeći od toga načelno ispravnog stava, po mnogo čemu je Savez komunista doveo u jednu vrstu defanzive. Kod nosilaca ovoga autoriteta mi nismo dosada uočili dovoljno spremnosti da se aktivno, teorijski, idejno prije svega i politički bori za opstanak Saveza komunista na historijskoj pozornici. Naprotiv, koliko se može vidjeti, prisutna je jedna vrsta stihijnosti u toku koje se sve druge snage, koje žele da imaju legitimitet i kojima se u krajnjoj liniji i ne može osporavati, legitimiraju po principu te vrste spontanosti, odnosno, naspram pasivne pozicije Saveza komunista, onoliko koliko uhvate korjena u javnosti, u javnom, političkom, društvenom i ekonomskom životu, da se i njima toliko legitimiteta priznaje. Ja mislim, da budem otvoren, mi danas ne možemo ni jednoj progresivnoj društvenoj snazi u društvu poricati pravo da se bori za taj legitimitet, ali možemo zahtijevati od Saveza komunista da se i sam aktivno bori, ne sa pozicija vlasti, nego prije svega ostvarivanjem onog momenta kojeg sam maloprije pomenuo tj. uključivanjem u naučno-tehnološku i informacijsku revoluciju i tokove koji bi nas preveli u dvadeset i prvi vijek.

Dakle, ovaj tip harizmatskog autoriteta čiji su nosioci određeni rukovodioci i rukovodstva u Savezu komunista mislim da olako propušta, možda, posljednju priliku, da se bar u tim djelovima SKJ, Savez komunista legitimira kao jedna zbiljska avangarda. Dokle će tokovi tamo dovesti, da li ćemo već narednih izbora imati inauguriran višepartijski sistem, možda nije prilika, obzirom na ograničeno vrijeme, da se ovde upuštamo u opširnija razmatranja, ali je činjenica da ovako shvaćen demokratsko-harizmatski autoritet, u okviru Saveza komunista, može sam Savez komunista da stavi na historijske margine bez aktivne borbe za njegov legitimitet te da, možda, dvadeset-prvi vijek u pojedinim djelovima našeg društva dočekamo doista bez Partije, odnosno bez Saveza komunista na historijskoj pozornici obzirom da brojni podaci pokazuju da u tim djelo-

Digitized by Google

vima društva naglo slabi interes za stupanje u Partiju, za prijem u članstvo i drugo.

Drugi tip harizmatskog autoriteta po mnogim svojim ispoljavanjima već se iskazao kao autoritaran. Dok onaj prvi polazi od jedne specifične zamisli o izgradnji društva odozdo prema gore po principu spontaniteta, ovde imamo, mogu da kažem, klasični boljševički model organizacije Partije odozgo prema dole u smislu upostavljanja strogog partijskog monolitizma i pojave novog harizmatskog vođe koji u našim prilikama nesumnjivo uživa simpatije ogromnog djela nacije iz koje potiče. Taj momenat, ono što bi Veber nazvao postamentom moralnog harizmatskog pristanka na tip autoritarne harizme, sam je u sebi duboko protivrječan i mislim da se iz te protivrječnosti mogu u budućnosti nazrijeti krupni sukobi i konfrontacije u društvu. Jer, ogromno i nepodjeljeno uvažavanje koje masa pristalica iskazuje novom harizmatskom vođi, nipošto nije dokaz i unutarnje demokratizacije. Ono može samo da bude priprema u jedan novi, još drastičniji, oblik dominacije od onog koji je ranije postojao. Mislim da je tu Veber u pravu kad je isticao da svaki novi harizmatski vođa mora neprestano da se potvrđuje, da dokazuje svoju harizmu i da u očima svojih pristalica tu harizmu sve više usađuje u njihovu svijest, kao sastavni dio njihove samosvijesti, budući da harizmatska moć novog vođe dopire tačno do one granice do koje se prostire njegova sposobnost da tu harizmu neprestano dokazuje. Jedna od pretpostavki jeste i kompromitacija ranijeg rukovodstva, čije pominjanje ne ide u prilog novom vođi u smislu njegove vlastite potvrde kao spasitelja nacije, i kao oličenja integralne nacionalne težnje ka jedinstvu i ka ostvarivanju jedinstvenog sistema vjernosti.

Sa tog stanovišta, sama praksa je pribavila legitimitet ovom obliku bez obzira što ga nazivamo autoritarnim. Pitanje je samo da li takav oblik harizme ima mehanizme unutarnje demokratske kontrole? Da li se jednog dana ne može dogoditi kao što se u Rumuniji desilo 1965. godine da jedan dotad nepoznati Čaušesku, zahvaljujući podršci svoje supruge koja je imala istaknuto mjesto u partijskom aparatu, za dvadeset i nešto godina razvije jednu od najeklatantnijih formi harizmatskog autoritarizma i postane apsolutni gospodar u svojoj državi.

Dakle, nije pitanje da li je ovaj oblik harizme danas autoritaran nego je problem da li postoji mogućnost i sposobnost da se unutar njega razviju mehanizmi javne demokratske kontrole samog harizmatskog vođe i njegove pratnje? Ako toga ne bude, ja se bojim da od reforme Saveza komunista, bar u tom djelu, neće ništa biti, nego da ćemo samo, možda u drastičnijem obliku, ponoviti neka iskustva koja smo evo i sada, povodom 1948. godine, izlagali kritici.

Treći oblik harizmatskog autoriteta kod nas (ne znam da li je sretan izraz, ali u nedostatku boljeg) ja bih nazvao »autonomijski«. Mi imamo autonomije, imamo pripadnike onih

Digitized by Google

grupacija koje nazivamo narodnostima, a nekada smo ih zvali nacionalnim manjinama, kojima je, također, kao što aktuelna zbivanja upozoravaju, imanentno svojstvena težnja ka jednom novom harizmatskom vođi, koji bi toj ili tim narodnostima u njihovoj projekciji — projekciji njihove svesti i viđenja svog položaja u Jugoslaviji — obezbjedio odgovarajući dignitet, ravnopravnost i jednakost sa pozivom na naše osnovne revolucionarne vrijednosti.

Pošto smo svjedoci da i ovaj oblik harizmatskog autoriteta, bar kako posljednji događaji ukazuju, nije na putu svog iščezavanja, nego možda i jačanja, onda se pred nas postavlja krupno pitanje — kako sprovesti reformu Saveza komunista ako znamo unaprijed da će nosioci ova tri oblika harizmatskog autoriteta teško odustajati od svojih do sada stečenih pozicija? Hoćemo li unutar Saveza komunista ovom reformom uspjeti da demokratskim putem prevladamo iracionalnost svaka od ovih tri oblika autoriteta, i da postignemo demokratsku sintezu za koju sam ubeđen da je svi skupa želimo, i u onim dijelovima Jugoslavije gdje ovako izraženih harizmatskih težnji nema, i tamo gdje su one jako izražene? Ili ćemo, u okviru tog istog Saveza komunista sada otpočeti jednu mučnu, tešku, napornu i ja ne znam sa kakvim perspektivama praćenu borbu za omjer snaga? Da li ćemo odlučivati tim omjerom ili, kako bi filozofi rekli, sredstvima praktičnog političkog uma — koliko se ko snađe da će toliko i utjecaja u Savezu komunista Jugoslavije imati?

Druga je mogućnost već pomenute demokratske sinteze kao vrste dobrovoljnog odustajanja od mnogobrojnih političkih kapricioznosti koje su prisutne kod sva ova tri oblika harizmatskog iskustva.

To je, dakle, osnovno pitanje — hoćemo li reformu morati da izvodimo omjerom snaga (svi dobro znamo čemu to vodi i kako može da se završi), ili pak, jednim dobrovoljnim moralnim i političkim naporom. Uz njega ide i problem uzajamne netolerancije. Na građansku demokratiju i danas mnogi gledaju sa prezirom (pa imamo i čuvenu tvrdnju, nije bitno čiju, da je kod nas ojačali srednji sloj nosilac, zapravo teži ka građanskoj restauraciji, a da se pri tome ne vidi da je i građanska demokratija proizvod jednog višeg skupa principa, koji ne moraju biti svojstveni samo njoj, nego koji imaju univerzalno važenje). Mi smo, međutim, u našim uzajamnim, unutarpartijskim odnosima dosegli možda najviši stupanj međusobne netrpeljivosti, koji građanska demokratija ne poznaje čak ni između desnih i lijevih stranaka, jer u njenim okvirima postoje određena pravila političke igre koja su se decenijama i vijekovima ustaljivala i sticala svoj legitimitet, te ne mislim danas da je, na primjer, napetost između desnice i ljevice u razvijenim demokratskim, građanskim društvima imalo veća nego što je tenzija između pojedinih dijelova Saveza komunista unutar njegove još jedinstvene revolucionarne organizacije.

Digitized by Google

Na žalost, kao što se može neposredno vidjeti i doživjeti ta se napetost, iz dana u dan, povećava. Između ostalih činilaca njoj doprinose i vodeći listovi u pojedinim republikama i pokrajinama čija se rukovodstva gotovo i ne trude da tu tenziju smanjuju, nego, naprotiv, da je u mnogo čemu pojačavaju.

Ovaj problem zaslužuje da bude razmotren i u historijskoj dimenziji.

Polovicom osamdesetih godina s historijske scene povukla se generacija političara čija se vlast, obzirom na revolucionarnu zaslugu, mogla legitimirati kao harizmatska. Uspomena na nju još je prožeta duhom harizmatskog pijeteta mada će tek vrijeme koje dolazi suptilnije razgraničiti autoritarne i moralne elemente aureola pod kojim je otišla. Izgleda da patos nedodirivosti ove generacije i doživljaj njenih ostvarenja kao čina visoke etičke i ljudske žrtve uočuju upravo oni njeni pripadnici koji se, nadahnuti raznim motivima, ne ustručavaju da u završnici životnog puta otškrinu zavjese njene harizmatske tajnovitosti. Šta ih je nagnalo da baš oni putem memoara literarne naracije ili dnevničkih zapisa nagovještavaju kako u minulim desetljećima nije ni bilo revolucionarnog zanosa nego da je na djelu bila prozaična borba za vlast koja se vodila po pravilima balkanske varijante makijavelizma i bizantinizma, stvar je njihovog ličnog stava ali i objektivne procjene koju će morati da izrekne naša znanost i historiografija. Možda će im biti pripisano u zaslugu što su upozorili da će se zbiljska revolucionarna harizma moći pripisivati mnogo užem krugu ličnosti nego što se dosad činilo i da će ona u bliskoj budućnosti ostati priznata (mada ne i nedostupna za kritiku) samo najzaslužnijim. No, ono što je u ovom trenutku nužno utvrditi ostavljajući po strani kontroverze o ovoj vrsti publicistike, jeste činjenica da sadašnja generacija funkcionera ne može pretendirati ni na ličnu ni na kolektivnu harizmu. Osnov njenog političkog legimiteta strogo je racionalan i zavisno od uspjeha kojim se obezbjeđuje historijski progres društva, njegovo uklapanje u tokove naučnotehnološke revolucije i humanizacija ljudskih odnosa. Taj kriterij, sažeto iskazan kao savladavanje krize, briše sakralna obilježja sa obavljanja javnih funkcija. Njihova demistifikacija i posmatranje njihovih nosilaca kao svakodnevnih ljudi kojima je na određeno vrijeme povjeren važan i odgovoran društveni posao, prirodan je pratilac demokratizacija političkog života. Ništa manje nije prirodno ni da ugled javnog djelatnika proizilazi iz njegovog osobnog a ne funkcionalnog autoriteta i da bude jednako prisutan i u privatnom i u javnom životu. Preduslov je toj prirodnosti posmatranje same funkcije kao sastavnog dijela još uvijek neminovne društvene podjele rada a ne kao nadnaravne pojave koja ima magičnu i neuhvatljivu moć.

Reklo bi se da su to, kad se ima u vidu dostignuti nivo demokratizacije, postulati koji se razumiju sami po sebi te da

Digitized by Google

danas u pogledu njih i nije neophodna posebna dezideologizacija. Međutim, znanstvena istraživanja, kao i obične političke spoznaje i iskustvo te niz »slučajeva« i afera u svim dijelovima zemlje, indiciraju na učestalu tendenciju ka obnovi specifičnog tipa *pseudoharizmatske vlasti.* Njenog prodora nije pošteđena ni jedna strukturna razina. Pošto je u nas ispreturan klasičan hijerarhijski poredak pa se u sistemu dogovaranja i koordinacije svaka od tih razina osjeća dovoljno nezavisnom i moćnom, gotovo i nema razlike da li se psudoharizmatska vlast uspostavlja u opštini, republici i pokrajini, ili pak u nekom SOUR-u ili drugom obliku privrednog organiziranja. Izgleda da je najmanje prisutna u federaciji čiji ustavni i taktički položaj svako imitiranje nekadašnjih krupnih revolucionarnih ličnosti unaprijed osuđuje na karikaturu. No, zato ono vaskrsava tamo gdje joj koncentracija raznih formi moći omogućava da se nametne kao nelegitivan autoritet i vrši psihološki pritisak koji je, usađen u podsvijest ljudi, često efikasniji od standardnih vrsta vanjske političke represije i njenog institucionalnog izraza. Znanstveno analiza ove teme obuhvatila bi najmanje dva činioca koji pogoduju nicanju pseudoharizmatske vlasti i njenom nekontroliranom širenju.

Prvi od njih vezan je za sudbinu Titove harizme. Ta se harizma nijednom procedurom nije mogla prenijeti na tačno određenog nasljednika. Ona je bila neponovljiva. Situacija u kojoj je izvršeno njeno obezličenje uz istovremeno pretvaranje harizmatske vlasti u onu racionalnu, odgovarala je prilikama u kojima simbolična uloga federacija nije više omogućavala harizmatska obilježja državnog i partijskog vrha. Međutim, proces federalizacije SKJ stavio je u izglede prenošenja tih obilježja u republičke i pokrajinske saveze u kojima su se nakon Titove smrti definitivno učvrstili mnogi nelegitimni centri moći. Jednom dijelu njihovih pripadnika i danas je svojstvena fikcija da su Titovi nasljednici i da im formalna legalizacija najviših republičkih i pokrajinskih funkcija daje legitiman osnov za produžetak nekadašnje revolucionarne harizme. Njima ne nedostaje volje da pogodnim instrumentarijem postupanja (a faktički zloupotrebom historijskih mogućnosti ka daljoj zbiljskoj demokratizaciji društvenih odnosa) stvaraju oko sebe i svoje pratnje aureolu nove harizmatičnosti. Ona se izgrađuje na nedodirivosti vlastite pozicije koju treba osigurati efikasnim isključenjem javnosti i javnog mnjenja iz sfere realnog utjecaja na tokove društvenog života. Ni za najmanje upućene više nije tajna da ta nelegitimna harizma čini mnogo napora da sredstva javnog komuniciranja podredi svojoj kontroli i da se unaprijed obezbijedi od kritičkih sadržaja koji bi doveli u pitanje smisao njenih odluka i, u krajnjoj liniji, i samog njenog postojanja. Mada takva praksa nije legitimirana nikakvim poznatim pravnim aktom niti programskim dokumentom SKJ, mada se o pravnoj državi već naširoko raspravlja kao o jedino prim-

Digitized by Google

jerenoj alternativi demokratskom društvu i mada partijski kongresi uporno insistiraju na razobličavanju svih težnji ka ličnoj ili kolektivnoj nedodirivosti u SKJ, navali ovog novog oblika harizme kao da se još ne vidi kraja. Mnogi razlozi idu u prilog njenog identificiranja kao obične pseudoharizme. Sugerirana izvana, nametana sredstvima establishmenta a praktično gotovo nigdje potvrđena, ona izaziva prolazno masovno oduševljenje ali ne podstiče na istinske nove poduhvate kao što je to slučaj s istinskom moralnom harizmom. Javni nastupi njenih nosioca praćeni su ravnodušnošću ili otvorenom odbojnošću onih koji se nalaze »s druge strane« harizme. Saznanja da su mnogi od njih iskoristili funkcije za lične privilegije za nepotističko protežiranje srodnika i slijepih sljedbenika, i za stjecanje elitističkog statusa kao osnova za malograđanska iživljavanja moći, a da javnost nema mogućnosti da to i obznani i da razotkrije koliko su takva ponašanja u elementarnoj suprotnosti s pravnim i ljudskim zakonom, nisu pogodno tlo za usađivanje moralnog autoriteta takvih javnih poslenika, a bez njega nema ni bilo kog drugog autoriteta. Prije bi se moglo ustvrditi da se kao proizvod odstranjivanja javnosti iz ove sfere javlja potisnuto javno mnjenje, malograđanski radoznala čaršija i intelektualni kuloari koji svi skupa stvaraju nezdravu atmosferu poluobavještenosti inrigiranja, zlobe prema »onima gore«, zlonamjernog proturanja dezinformacija i niza drugih ispoljavanja psihotizirane masovne svijesti. Iritacija postaje tim veća što otjelotvoritelji pseudoharizme nemaju realnog kontakta s »radnim ljudima i građanima«. Najniži nivo njihove komunikacije jesu opštinski aktivi ili uži krug privrednog rukovodstva. Eventualni prolazak krcz tvorničke hale više ostavlja utisak nasmiješene protokolarne površnosti nego stvarne zainteresiranosti. Bilješke sa takvih »silazaka u bazu« najčešće ostaju u fijokama ili se čuvaju kao materijal za memoarsku građu i dnevničke zapise. Zauzvrat oni brižljivo bdiju nad napuhanošću svoje pseudoharizme. Da ona ne bi splasnula, trude se novinarska i TV-pratnja koja registrira njihov svaki pa i najbeznačajniji nastup. Svoj doprinos u posljednje vrijeme daje i sasvim osoben tip fotografa koji ih hvataju po kuloarima a njihove ulovljenje geste na slikama u revijalnoj štampi popraćuju patetičnim soc-realističkim komentarima. Takvu vrstu »paparazza« ne susrećemo ni u jednoj zemlji »realnog socijalizma«, ni u SSSR ni u Kini.

Drugi činilac, koji posreduju istoličavanju pseudoharizme, ideološkog je karaktera, i ima za svrhu da joj obezbijedi legitimnost. To su republički i pokrajinski ideološki monoliti. Oni su se pojavili kao praktični uvod u različita tumačenja jedinstvenog sistema vrijednosti čiji smisao i domašaj ovise o realnoj moći njihovih nosilaca. Budući da je ta moć disperzirana po federalnim jedinicama i pokrajinama, nije bila iznenađujuća težnja da se njen pseudoharizmatski patos legalizira odgovarajućim ustavnim i partijsko-statutarnim formulama. Zahvaljujući

Digitized by Google

takvom stjecaju okolnosti, upoznali smo tip pseudoharizmatskih funkcionera i njihovih pratnji. Oni se građanima iznova obraćaju kao podanicima u osvjedočavanju svojih misija, najčešće sugeriranih pod vidom zaštite nacionalnih, republičkih i pokrajinskih interesa. Ukoliko su federalne jedinice i nacionalno homogene, pseuhodarizma poprima i euforističkа obilježja, karakteristična za povijesne situacije u kojima ličnost, koja fanatično brani nacionalne interese, ima izgleda na lidersko posvećenje. Višenacionalnim zajednicama, pak, koje u takvim posvećenima predosjećaju opasnost za sopstveni opstanak pripisuje se sklonost ka »čvrstoj ruci«. Bilo bi tačnije kazati da se u njima pseudoharizma temelji na birokratskoj uzurpaciji vlasti i prećutnom konsensusu njenih protagonista da se uzajamno ne propituju za nacionalno porijeklo ukoliko je u pitanju zajednička korist. No, bez obzira da li se pseudoharizma nastoji legitimirati samo republičkim i pokrajinskim habitusom ili uz to i nacionalnim sentimentom, ona je svagdje tamo autoritarna a ne moralna gdje teži ka podređivanju svih oblika demokratskog suprotstavljanja. Pošto se, često poraznijim učinkom pojavljuje i na nivou opština i velikih privrednih sistema, ali obavezno u sprezi s višim hijerarhijskim razinama, pseudoharizma svoju autoritarnost prije svega iskazuje dominacijom nad sredstvima javne komunikacije. Naše sitne i krupne afere i skandali u politici i privredi redovno izbacuju na vidjelo istu činjenicu — da do njihovog izbijanja fabrička štampa nije bila u mogućnosti da kritikuje centrale odlučivanja u udruženom radu, da takvu šansu nije imala ni opštinska štampa u odnosu na svoje centre a da republički i pokrajinski mass-medijima pogotovo nije ni mogla da padne na pamet da prekoračuju granice svojih ideoloških monolita. U svim ovim ambijentima javni, forumski ili privatno-koterijski nastup nosioca pseudoharizme ili člana njegove pratnje posljednji je okvir mišljenja i postupanja čitavog institucionalnog sklopa u kome se proteže njegova moć. U sjeni te moći oficijelna tvrdnja da nemamo cenzuru djeluje sve manje uvjerljivo. Nakon izbijanja afera i opet se na djelu pokazuje pervertirani poredak odnosa.

Na kraju, samo jedna mala napomena o političkom pluralizmu kod nas.

Nije nikome tajna, pogotovu nama koji se bavimo naukom, da se težnja za pluralizmom uvijek javljala kao jedna ili spontana ili organizirana reakcija na činjenicu da u društvu postoji autoritarizam i da ljudi, čak i članovi jedne partije, spontano, podsvijesno teže da se iskažu — ako nisu zadovoljni tim autoritarizmom — u nekom drugom medijumu koji ne pripada Partiji. Uzmimo jednostavan primjer: kada bi naši zvanični časopisi, kao što je, recimo »Komunist« ili »Socijalizam«, ili neki drugi, bili otvoreni, zbiljski otvoreni za unutarpartijsku kritiku, kada bi svaki građanin, svaki član Partije prije svega, u tim zvaničnim glasilima našao mogućnost da otvoreno, principijelno, kao građanin iskazuje svoje dileme, svoje strepnje, svoja vi-

Digitized by Google

đenja, da bez bojazni od sankcija kritikuje svoje rukovodstvo, da izlaže javnoj kritici postojeća stanja, ali iz njegovog vlastitog ugla viđena, a ne naknadno racionalizirana, odnosno, kada bi, recimo, u toj sferi bila uspostavljena jedna zbiljska unutarpartijska demokratija, mislim da bi rijetko kom članu Saveza komunista padalo na pamet da bude ogorčen na svoju vlastitu Partiju, jer ne može da iskaže ono što o njoj misli. Mi znamo koliki broj članova Partije je ogorčen na sadašnje stanje, koliko izlazi iz Partije zato što ne može preko njenih glasila i ostalih sredstava javne komunikacije da iskaže ono što misli. Naravno, u podsvijesti se javi i težnja — hoću da negdje objavim, hoću da istaknem svoje mišljenje. Ko će mu to onda objaviti, nego tamo neki bulevarski list ili neka žuta štampa. Zašto je pritisak priličnog broja tih građana svih uzrasta i svih generacija da se njihova mišljenja čuju u studentskim listovima, pa, ako hoćete, i u onome što bismo nazvali »žutom štampom«? Jednostavno zato što jedino tamo mogu da iskažu ono što misle, a ubijeđen sam, kao i svi vi, kada bi to omogućila recimo partijska štampa da nikome ne bi padalo na pamet da traži neku pluralističku alternativu.

Digitized by Google

Jovan Marjanović

Reforma SKJ i politički pluralizam

Reforma Saveza komunista nije samo proces misaonog traganja poput ovakvih rasprava. Ona je pre svega jedan praktični, složeni, dijalektički proces promena svesti, organizovanja i delovanja komunista. To je proces stvarnog revolucionisanja Saveza komunista. Po mom mišljenju taj proces je već uveliko u toku. Otpočeo je, čini mi se, sa raspravom o zaključcima 13. sednice CK SKJ još pre tri godine. Politički procesi se nikada ne mogu sabiti u strogo određeni vremenski pojas. Njima se ne mogu odrediti ili sasvim jasno označiti početne i završne tačke. Reč je o spletu tačaka čijim čvornim vezama kvantiteti prerastaju u kvalitete i kvaliteti dobijaju na novoj sadržini, razvijaju se ka višem nivou.

U pomenutoj opštepartijskoj raspravi došlo se do mnogih novih saznanja među kojima su i saznanja o velikoj podvojenosti članstva i rukovodstva, različitoj političkoj orjentaciji i metodu organizacija SK po republikama i pokrajinama i konačno shvaćeno je tada, tačnije, shvaćena je nemoć CK SKJ da inicira odlučnije prevladavanje svih tih razlika. U periodu priprema pa i posle 13. kongresa prešlo se preko tih saznanja, ali ona su kao senka lebdela nad aktivnostima SK. Sa produbljivanjem krize ova saznanja pokazivala su se kao sve tačnija i postala su opšta preokupacija. Istovremeno usledilo je i razrešavanje suprotnosti ovih protivurečnih činjenica. Prevladava-

Digitized by Google

nje podvojenosti članstva i rukovodstva kroz otvoren sukob, rasplete u rukovodstvima, konfrontacije republičkih i pokrajinskih organizacija i konflikte u samom Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije. Treba se podsetiti nekoliko sednica CK SKJ u 1987. i 1988. godini i videće se šta je njihov smisao, šta je njihova suština sve do Konferencije SKJ.

Sve je to kulminiralo i rezultiralo sa stavovima Konferencije SKJ da se pristupi reformi sopstvenih redova. Danas je mnogo komunista, organizacija, organa i nosilaca funkcija koji već uveliko i drugačije rade i drugačije misle. Istina, mnogo je i onih koji iako teže ali više i ne mogu da rade i da se ponašaju po starom. Ukratko, od tada je na delu jedno previranje, prestrojavanje iz kojeg izrasta jedna nova revolucionarna, demokratska radničko klasna organizacija i u kojem se kao talog sve jasnije pokazuju ostaci uslovno da kažem jedne parapartije.

Ako se žele promišljati svi ti procesi i na osnovu toga vući neki dalji praktični potezi, onda bi bilo dobro predložiti da se oni vuku logikom same stvari — logikom kojom se ti procesi već odvijaju. Neće valjati ako se opredelimo za poteze kojim bi se ovi procesi odugovlačili i na taj način reforma praktično odlagala kroz obezvređivanje i obesnaživanje, ignorisanje i zanemarivanje mnogo čega novog što nastaje u životu SKJ. A tako su propadale do sada mnoge naše reforme. Izvođene su tako što se najpre dugo dogovaramo da su one potrebne, oglasimo izradu neke platforme, onda se platforme dugo rade, diskusija o njima zbrza i sve opet ostaje po starom. Tako nešto se i sada priprema ali svi su izgledi da to više ne može uspeti. Isuviše je snažno uverenje ljudi da su takvim tokom stvari do sada uvek bili izigrani. Zato oni već čine sve da se to više ne ponovi. Naročito veliku odiozu izazvalo je sve ono što se dešavalo sa takozvanom Kritičkom analizom političkog sistema, koja je, kao što znamo, namerno zamaglila društvenu suštinu birokatizma. Ljudi više ne prihvataju nikakve analize, platforme i ma šta slično čime bi birokratija manipulisala.

Potrebno je, dakle, suprotstaviti se sada nameri da se prave nekakve obimne analize i platforme pa tek kada se sve to verifikuje i usvoji onda ćemo otvoriti korice i pristupiti reformi Saveza komunista. Uostalom, reformisanje partije nije isto što i rekonstrukcija fabričke hale ili, pak, neke građevine. Takvim poduhvatima moraju zaista predhoditi proračuni, elaborati i druge obimne i opsežne pripreme. Ali, političke partije iako su tvorevina ljudi one ne egzistiraju organski poput fabričkih hala ili nečeg drugog što čovek stvara. Političke partije praktično postoje kroz praktičnost, delovanje, organskih jedinki. One su živ organizam i menjaju se promenama u ponašanju jedinki. A ono je uslovljeno brojnim činiocima i to je složena tema. Ali, najpresudnija je svest jedinki, njihova uverenja o ovom ili onom što partija i postavlja kao cilj svog osnivanja

Digitized by Google

i delovanja. Uostalom supstancijalna, suštinska, odredba Saveza komunista Jugoslavije je da je to organizacija ljudi sa određenim uverenjem. On okuplja ljude koji su ubeđeni da je komunizam istorijska neminovnost i koji se organizuju da ga izbore. U tome oni imaju određenih teškoća, promašaja, ostvarenih i još neostvarenih ciljeva i zato moraju srediti svoje redove. Da bi to mogli moraju i preispitati neka svoja uverenja i neka rešenja u svojoj organizaciji. To bi bio i smisao reforme SKJ najkraće rečeno.

Shvatajući tako, najopštije, reformu SKJ i njene ciljeve, čini mi se da sadašnja reforma Saveza komunista mora biti ubrzana i da on, prestrojavajući se ne treba da iščekuje neki dokument, platformu koju bi usvojio na 14. kongresu pa onda počeo reformu. Po mom mišljenju Savez komunista treba da održi 14 kongres kao već uveliko reformisana, idejno i akciono jedinstvena organizacija. Inače, u suprotnom, ako bi radio po starom, onda ne treba ni da ga drži. A bojim se da ne bi ni stigao da ga održi.

Radi svega pokrenuo bih nekoliko pitanja o kojima zaista treba dobro razmisliti i oko kojih se moraju baš tokom prestrojavanja u hodu zauzeti jasni stavovi. Osobito važnim čine mi se sledeća pitanja: višepartijski sistem, jednopartijski i bespartijski sistem i ustavna pozicija Saveza komunista i drugih društveno političkih organizacija. Sva ova pitanja mogu se podvesti pod problematski kompleks sa nazivom politički pluralizam i samoupravljanje. Zalažući se za ovakav okvir niza pitanja koja u vezi sa reformom SKJ moramo raspraviti želim naglasiti u stvari da u centru naših rasprava ne sme biti samo ono što preokupira nas, komuniste, već se u svom reformisanju moramo pozabaviti i onim pitanjima koja i interesuju radne ljude, svim onim što nam život nameće. Ne smemo, dakle, svesti reformu na bavljenje sobom već je pre svega moramo proširiti na određivanje prema svim ovim pitanjima i problemima koje nameće život i koja se otvaraju u našem društvu. Nadam se da više nikog ne treba ubeđivati u aktuelnost rasprave o odnosu političkog pluralizma i samoupravljanja.

Osnovno pitanje u ovom tematskom krugu je suština političkog pluralizma u sistemu samoupravljanja. Nije pluralizam nikakva ideologija. To je objektivna nužnost, pulsacija raznovrsnosti, složenosti i protivurečnosti, raznovrsnih u samom društvenom organizmu. U objektivnom svetu, društvu i čovekovom mišljenju vlada apsolutna raznovrsnost i relativno jedinstvo. Društveni organizam je jedinstvo raznovrsnih bez obzira na njegov klasni tip. To važi pogotovo za organizam društva u prelaznom periodu. Uostalom kod nas je nesporno da socijalističko samoupravno društvo nije amorfno i bezkonfliktno. Ali, mi se za sada i slažemo samo dotle. Naime, dotle dosežemo u akceptiranju pluralističkog društvenog bića. Međutim, naš pristup političkom pluralizmu još uvek je uveliko opterе-

Digitized by Google

ćen dogmatskim predstavama o višepartijskom sistemu kao jednom posebnom obliku političkog pluralizma. I što je najgore, upravo te naše predstave o višepartijskom sistemu izvedene su iz istorijskog iskustva koje počiva na iskustvu jednog nerazvijenog i u mnogome izopačenog višepartijskog organizovanja u predratnom jugoslovenskom društvu. Program Saveza komunista ne spori pozitivne tekovine višepartijskog sistema, činjenicu da je on uz slobodu političke akcije vlasniku kapitala omogućavao to i radnicima.

Šta više, višepartijski sistem je omogućio da radnička klasa izraste kroz mnoštvo svojih partija u odlučujućeg političkog subjekta u svim oblicima kapitalističkog uređenja. Međutim, u Programu Saveza komunista se kaže da se pred komuniste ne postavlja problem višepartijski ili jednopartijski sistem jer i jedan i drugi mogu biti realnost određenog razdoblja socijalističkog razvitka u raznim zemljama pa je zato neosnovano oba ova prolazna i ograničena oblika demokratije braniti kao politički savršene i trajne. Jer, time se zamagljuje perspektiva neposrednoj i slobodnoj političkoj akciji radničke klase i društvenom napretku uopšte. Zato se, kaže dalje Program, pred komuniste postavlja problem kakve nove oblike demokratije treba da donese socijalistički razvitak i kakve nove oblike traže oni društveni odnosi koji se temelje na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju. Ove i još nekoliko drugih maksima Programa SKJ o višepartijskom sistemu kod nas su u dobroj meri zapostavljene. Ali, zaboravljena je i relativnost naše potrebe da odmah nakon oružane revolucije administrativnim zabranama prikratimo reakcionarnu političku misao i akciju, odnosno, da i Ustavom odbacimo višepartijski sistem. Mali je danas broj ljudi, čak i među onima koji proučavaju naš politički sistem i politički život čije su predstave o ovim pitanjima neprotivurečne. Tako je i u rukovodećem aktivu Saveza komunista. A konfuzija i konfuzne predstave o višepartijskom sistemu u redovima članstva su i zapostavljene. Naime, ta problematika je zapostavljena u programima idejnopolitičkog obrazovanja pa i u komisijama za teorijska i idejna pitanja.

Polazišta u raščišćavanju ovih konfuzija i reafirmacija stavova Programa SKJ o višepartijskom sistemu, u stvari, u odgovoru na pitanje o slobodi političkog organizovanja u našem društvu morao bi biti stav, uverenje i opredeljenje da administrativna ograničenja u političkoj aktivnosti nisu trajna potreba našeg društva i ne mogu ostati trajno opredeljenje u sistemu naše socijalističke demokratije. Naime, razjašnjenja u vezi sa slobodom političkog organizovanja u ovom trenutku čine mi se utoliko važnija što su se kod nas administrativna prikraćivanja reakcinarne misli i akcije odavno pretvorila u prigušivanje kritičkog političkog mišljenja i pretvorila se tako u svoju suprotnost, počela ugrožavati socijalističku i demokratsku kritičku misao, u krajnjem, ugrožavati razvoj socijalističke demokratije i demokratizma. Birokratija je kod nas odavno usavršila

Digitized by Google

mnoge oblike potiskivanja i suzbijanja kritičkog mišljenja. Neki metodi se gotovo graniče sa staljinističkim. Podsetio bih samo na slučaj »Golubnjače« po Vojvodini, pa i na druge prilike kada se od komunista pa i ostalih radnih ljudi traži izjašnjavanje o onome o čemu nemaju ni elementarne informacije. Zbog toga su odavno kod nas svi oblici i okviri kritičke političke misli i organizovane svesne socijalističke demokratske akcije počeli da usahnjuju i da dolaze u krizu. Kriza mišljenja, kriza akcije, kriza rukovođenja — došla je najpre do izražaja u Savezu komunista, a zatim u socijalističkom savezu. Kriza participacije kojom je on od jedne masovne političke organizacije postao i ostao samo organizacija foruma. Slično je sa sindikatima, omladinskom i drugim organizacijama. U suštini, progon kritičkog mišljenja ugrozio je razvoj svih oblika socijalističkog demokratizma i osudio ih na puku vegetaciju, puko vegetiranje, pa je tako naše socijalističko samoupravno društvo i izgubilo svoje političke organizacije.

Prema tome, centralno pitanje reforme Saveza komunista u vezi sa raspravom o slobodi političkog organizovanja u našem društvu je reafirmacija kritičkog mišljenja kako u samom Savezu komunista tako i u društvu. Za nas mora biti nesporno da su sve društvene realnosti ograničene, da su im veze uslovne pa i naši sudovi o svemu tome relativni te se uvek moraju proveravati i dograđivati. U politici je oblik ili izraz svih tih proveravanja opoziciono mišljenje — opozicija. Naime, institucionalizovanje opozicije je jedna od formi kritičke provere vodećih društvenih opredeljenja u svakom demokratskom političkom sistemu. Inače, kritike i opozicije ima uvek i neovisno od njene institucionalizacije. Reč je o raznim otporima pa sve do ilegalnog delovanja, terorizma i drugog.

Podsetio bih da smo mi bili svega toga svesni i na neki način smo tome težili. Govorili smo na primer, da je Socijalistički savez opozicija u senci Savezu komunista, a njegovi organi vlade u senci. Ali, na žalost, Socijalistički savez niti je kada bio opozicija niti njegovi organi vlade. On je uvek ostao samo u senci. Prema tome ako smo za slobodu političkog organizovanja radnih ljudi i ako smo spremni da tu slobodu dalje proširujemo i unapredimo i ako se držimo pozicija Programa SKJ, dakle, ako smo za kritičko mišljenje i na njemu zasnovanu inicijativu i akciju, onda za nas nije centralno pitanje institucionalizovati ili ne opoziciju u obliku slobode organizovanja političkih partija. Za nas nije prihvatljivo ni razmišljanje u kategorijama opozicije uopšte ako želimo unaprediti socijalistički demokratizam i demokratiju naroda. U predstojećim političkim reformama za nas je centralno pitanje kako doći do onih organizacionih oblika demokratske političke misli, inicijative i akcije kojima ćemo izraziti i učvrstiti organsko jedinstvo raznorodnih u društvenoj strukturi. A slično mora važiti i za organizovanje našeg unutarpartijskog života u vezi sa pitanjem demokratskog centralizma, odnosa većine i manjine i tako dalje.

Digitized by Google

Naime i tom pitanju moramo imati u načelu takav pristup. U našem tekućem političkom i društvenom životu, pa i u samoj društvenoj i političkoj misli obilje je činjenica koje nas upućuju u tom pravcu.

Uprkos svemu što su zapostavljena stanovišta Programa SKJ o višepartijskom sistemu, uprkos protivrečnim predstavama o njegovim manama i vrlinama u našem društvenom životu, u našoj društvenoj političkoj misli probija se i izvesna naklonost prema pluralističkom političkom mišljenju i organizovanju. Šta više stekle su pravo građanstva i neke aksiome koje to najsažetije izražavaju nagoveštavajući promenu opšteg stava i otvaranje prostora slobodi političkog organizovanja u našem društvu. Tako se, na primer, kaže i sve češće čuje da će nas robna privreda konkurencijom roba dovesti neminovno i do konkurencije ideja. Da uz konkurenciju ideja neminovno ide i konkurencija njihovih nosilaca — kvaliteta ljudi. Treba odmah dodati da smo, čini mi se, po tom osnovu već i stvorili određene formalne uslove političkoj konkurenciji pojedinaca. Kao što je poznato amandmanskom izmenom ustava uveli smo obavezu kandidacionih izbornih lista sa većim brojem kandidata i neposredne izbore.

Sa druge strane odavno preferiramo pluralizam samoupravnih interesa. Preferiramo, dakle, različitost interesa i težimo da kroz delegatski sistem obezbedimo njihovo autentično ispoljavanje, neposredno sučeljavanje i demokratsku sintezu. Zbog svega toga čini mi se da je za sada za nas centralno pitanje kako doći što se bar tiče širih prostora slobodi političkog organizovanja i slobodi radnih ljudi, jeste iznalaženje onih ili takvih organizacionih oblika političke inicijative i akcije kojima ćemo osigurati jasniju granicu od koje ona ne mogu prerastati u nepomirljiva protivrečna konfrontiranja koja razbijaju jedinstvo društva, političkog života i političkih organizacija. Koja nas neće onesposobljavati za jedinstvenu akciju kako u društvu tako i u samom Savezu komunista i u drugim političkim organizacijama. Uveren sam da nam danas u tom pogledu najveću prepreku predstavljaju predrasude iz jednopartijskog sistema, ostaci jednopartjskog monopola u ustavnoj poziciji, načinu i metodu delovanja Saveza komunista Jugoslavije. Naime, iako se Program SK sasvim jasno određuje ne samo prema višepartijskom već i prema jednopartijskom sistemu i jednopartijskom monopolu iako ga on, dakle, negira i osuđuje, negativno određuje, ostaci jednopartijskog, sama tendencija da se sva ova pitanja zaobilaze i zapostavljaju govore o tendenciji da se zaobilaženjem ovih pitanja produži život jednopartijskog u biću Saveza komunista.

Po mom mišljenju najdublji osnov svemu tome predstavlja sadašnja ustavna pozicija Saveza komunista i ostalih društveno političkih organizacija. Kao što je poznato upravo to pitanje je izostavljeno iz nedavno završene amandmanske izmene Ustava SFRJ.

Digitized by Google

Van svakog spora je potreba ograničavanja reakcionarnih, antisocijalističkih i antikomunističkih mišljenja, inicijativa i akcija. Pitanje je međutim, da li i koliko danas to ograničavanje mora biti administrativno, da li samo administrativno ili pretežno idejno političko, dakle, kroz demokratsku borbu mišljenja. Čini mi se da centralno pitanje nije ima li tih mišljenja ili ne, već pre svega pretpostavki njegova javljanja novih efikasnijih i demokratskih metoda i oblika prekraćivanja, a ne samo administrativnim zabranama a što je osnov birokatskim zloupotrebama i stalnim proizvodnjama neprijatelja. Otuda mi se čini zaista važnom rasprava o ustavnoj poziciji Saveza komunista i ostalih društveno političkih organizacija. Smatram da to pitanje ne može biti u izradi predstojećeg ustava zaobiđeno i šteta je što se to desilo u sadašnjoj amandmanskoj raspravi.

Već i elementarna a kamo li dubinska analiza ustavne pozicije društveno političkih organizacija pokazuje veliku razliku između postuliranja te pozicije u osnovnim načelima i normativnom delu Ustava. Pa i ne samo razlike već i protivurečnosti rešenja. U osnovnim načelima, Savez komunista i ostale društveno političke organizacije nazvane su jednom od neprikosnovenih osnova položaja radnog čoveka, radničke klase i radnih ljudi u društvu. One su osnova i sredstvo koje radni ljudi sami stvaraju radi borbe za razvoj socijalističke demokratije. Osnovna načela polaze od principa da je borba za socijalističku demokratiju interes svih radnih ljudi pa komunisti iako su sa uverenjem u njenu neminovnost i najodlučnijim rešenjem da je izbore, nemaju monopol za njeno oživotvorenje. Zato se osnovna načela deklarišu za pluralizam socijalističke demokratske misli i akcije i inaugurišu njeno usklađivanje u Socijalističkom savezu. Još tačnije, osnovna načela preferiraju autonomiju svih okvira demokratske političke borbe radnih ljudi za ostvarivanje vlasti i samoupravljanja i negativno se određuju prema sistemu transmisije i drugih hijerarhija i diskriminacija u sferi slobodnog političkog organizovanja. Međutim, normativni deo Ustava sadrži i sasvim suprotna rešenja. U 16 njegovih članova pozicija Saveza komunista i ostalih društveno političkih organizacija graniči se sa funkcijom klasičnih političkih partija u izbornom procesu pa i položaju u strukturi vlasti. Šta više, sam izborni proces kao rodni proces svih političkih institucija, funkcija i nosioca političke vlasti je situiran u društveno političke organizacije, a ne u samoupravnu strukturu, u oblike samoupravnog života i organizovanja radnih ljudi. S tim u vezi mora se postaviti pitanje neprotivureče li ta rešenja konceptu bezpartijske demokratije sadržanom u Programu SKJ. Koliko ona osnažuju elemente jednopartijskog u delovanju Saveza komunista. Čini mi se da je u tome razlog što mi samo fraziramo o razdvajanju partije i države i što u praksi vučemo poteze ograničenog dometa. Ne dozvoljavamo, recimo, da neka ličnost istovremeno bude na određenoj partijskoj i državnoj funkciji. Takva institucionalna rešenja su direktan uzročnik što se uprkos deklarativnim nastojanjima ne

Digitized by Google

možemo vratiti svom autentičnom pojmu, biti partija pokreta već postajemo partija poretka. Prema tome svi su izgledi da su naša pitanja a i država i Ustavom ustrojene tako da partija prvenstveno služi za osvajanje i održavanje vlasti, a država može postojati i funkcionisati samo kao partijska država, država koja će egzistirati samo pod takvom partijom. Redefinisanjem sadašnjih ustavnih rešenja o odnosima Saveza komunista i strukture političke vlasti; ograničavanje njegovog monopola je ključno pitanje njegovog preobražaja u partiju pokreta, stvaranja pravne države i širenja prostora slobodi političkog organizovanja. To bi bio krupan iskorak ka reafirmaciji političkog sistema socijalističke neposredne bezpartijske demokratije.

Druga krupna slabost sadašnjih ustavnih rešenja je i u tome što ona Savez komunista i samoupravljanje posmatraju analogno odnosima Saveza komunista i političke vlasti. Institucionalna struktura, — tačnije odnosi vlasti i samoupravljanja su dve kvalitativno različite supstance. Za odnose vlasti karakteristična je potčinjenost jednih drugima koja se postiže između ostalog i državnom prinudom. U odnosima samoupravljanja ljudi su jednaki, ravnopravni i nema potčinjenosti jednih drugima. To su odnosi pune ravnopravnosti individua i njihovih asocijacija. Samo takvi odnosi su onaj socijalni kontekst u kojem koncept bezpartijske demokratije može postati i realnost. Zbog toga se moraju redefinisati sva sadašnja ustavna rešenja o ingerencijama Saveza komunista i društveno političkih organizacija u institucionalnoj strukturi samoupravljanja. Sadašnji ustavom uspostavljeni monopol sindikata u kandidacionom i izbornom procesu za radničke savete i delegacije teško može opstati bez krupnih posledica za dalji razvoj samoupravljanja i demokratizaciju odnosa između radničkih saveta i njihove samoupravne baze.

Koliko je sve to u ovom trenutku zrelo za analizu i redefinisanje može se zaključiti između ostalog i po tome što nikad kao dosada nije bilo toliko neverice u koncept bezpartijske demokratije, u mogućnost da se Savez komunista konačno tom konceptu i praktično prikloni. Verovatno je zadržavanje krize, njeno produbljivanje i u društvu i u Savezu komunista uticalo da se SK ponaša kao klasična politička partija, protivurečno, da se po inerciji osnažuje njegov monopol ne samo u sistemu vlasti već i u mehanizmu i odnosima samoupravljanja.

No, ono što je nesporno jeste da je i negacija bezpartijske demokratije vid otpora ne samo reformi Saveza komunista nego i političkoj reformi društva u celini.

Koncept bezpartijske demokratije začeo se u eri izopačavanja višepartijskih konfrontacija. Eri u kojoj su te konfrontacije prerastale u svoju suprotnost. Tako je bilo kod nas još dvadesetih godina. Prizemne borbe stranaka i strančarenje uopšte predstavljale su povod mnogim slobodoumnim pojedincima i demokratima da se deklarišu kao bezpartijci. Oni su čak tako određivali i svoje časopise, listove i klubove.

Digitized by Google

Izgleda da je sada monopol i pozicija partije u samoupravljanju smetnja i razvoju samoupravljanja i razvoju slobodnih, demokratskih aktivnosti ljudi u borbi za razvoj samoupravljanja. I zato rasprava o ustavnoj poziciji partije u samoupravljanju ili temeljitija rasprava o odnosu partije i samoupravljanja izgleda neminovna ako želimo da koncept bezpartijske demokratije ne ostane samo naša doktrinarna opsesija i revolucionarna fraza. Zato bi trebalo obratiti pažnju da rasprava o reformi partije i uopšte reforma Saveza komunista i izrada novog ustava budu sinhronizovanije. Zapravo, oba ta procesa morala bi biti mnogo više dinamičnija i usklađenija. Bez toga teško se može računati da ćemo u predstojećim političkim reformama osetnije proširiti prostor slobode političkog organizovanja ljudi odnosno da smo istinski, a ne samo deklarativno naklonjeni političkom pluralizmu.

Očigledno je da se tek sa redefinisanjem stavova Saveza komunista prema jednopartijskom, višepartijskom i bezpartijskom sistemu iznova otvara pitanje njegove avangardnosti. Dva su praktična momenta tog pitanja već na dnevnom redu naših rasprava. Prvo, glasi: ako je komunizam neminovnost istorijskog razvitka društva i mi organizacija onih koji su u to uvereni, zbog čega mi sve češće konstatujemo kako naš uticaj na društvena kretanja slabi. I drugo pitanje je izvedeno iz ovog, a u našim ocenama takođe prisutno, moglo bi da glasi: kako to da mi već godinama priznajemo da naš uticaj opada, a i dalje tvrdimo da smo mi vodeća, najuticajnija, idejno politička snaga u društvu. Mogla bi se ovim priključiti još neka pitanja kao recimo ono da smo zapostavili Program SKJ, da je on zastareo, da je princip demokratskog centralizma napušten, da je SKJ federalizovan i tako dalje. Ali, suštinsko je ipak u svemu tome pitanje avangardnosti SKJ.

Razgovor o tome na ovom okruglom stolu u mnogome je čini mi se produktivan. Ne smatram da smo savršeno odgovorili na sva ova pitanja ali najvažnije je to što smo napravili uspešnu distinkciju između anarhističko-utopističke i ekonomicističke interpretacije marksističkog pogleda na tokove društvenog razvitka, na njihovu objektivnu, objektivno-subjektivnu i subjektivnu komponentu. Tek tako se može odmeravati i učinak svake od tih komponenti istorijskog razvitka. Jer, kao što bez materije ne bi bilo ni prirodnih zakonitosti tako ni bez delovanja ljudi ne bi dolazile do izražaja ni društvene zakonitosti. Za razliku od ostalih živih bića čovek sve što radi radi svesno. On se svesno odnosi prema objektivnoj stvarnosti. Drugo je pitanje da li je shvatio njene zakonitosti ili ne, a zatim da li zaista on prihvata da je istina ono što je stvarno istina i da li je za njega tačno to što je zaista tačno. Ali, to je već stepenica od koje se može praviti razlika između subjektivizma i onog što je objektivno moguće i čemu se teži. No sve su to parametri avangardnosti kojima se jedna revolucionarna organizacija kvalifikuje kao avangarda i razlikuje od kvaziavangarde, političke elite i drugih kamuflaža.

Digitized by Google

Znamo da se prema Manifestu komunističke partije avangarda razlikuje ne samo od proletera već i ostalih proleterskih partija sledećim svojim odlikama: prvo, komunisti prednjače razumevanjem uslova, rezultata i opšteg toka proleterskog pokreta. Da li je kod nas uvek baš tako. Drugo, to je partija koja se bori za opšte, od nacionalnosti nezavisne zajedničke interese proleterijata. Koliko smo u tom pogledu ranjivi i koliko je akutno menjati deformacije te prirode. Sve je to već evidentirano i treba li sada praviti neku posebnu platformu pa da se i u tom pogledu reformišemo. Možemo li mi tu platformu praviti sa mnogim našim nacionalnim komunistima, komunistima nacionalistima i nacionalnim birokratijama. — partijskim nacionalnim birokratijama. Treći element avangardnosti tiče se organizacije, principa i načela komunističkog organizovanja. Po svojoj prirodi oni komuniste kao ljude određenih uverenja treba da pokažu i delatnim i delotvornim. Tačnije, avangarda je delatna i delotvorna organizacija. Svi su izgledi da u reformisanju SK sama njegova organizacija mora pretrpeti najveće promene. Ona ne računa na inicijativnost, sklonosti i sve sposobnosti svojih članova. One su uglavnom u rukama foruma. Članstvo, potpuno izvlašćeno, nema tako reći prava na inicijativu. Avangardna organizacija ne može poput klasičnih političkih, a naročito centralističkih i centralizovanih stranaka, strahovati od delovanja na svoju ruku jer polazi se od toga da njeno članstvo ima neke samosvojne, samodelatne, kvalitete i nazore, sposobnosti, vrline i oblike. Zbog toga, avangradna organizacija je organizacija koja svojim načelima i principima u mnogome omogućuje političko, akciono i društveno samopotvrđivanje i samoostvarivanje svojih članova. Sadašnji principi organizovanja, unutarpartijskog života u SK, ne računaju na uticaj članstva već samo organa na druge društveno političke organizacije. Ako se želi i ako SK treba da bude kolektivni intelektualac onda se on mora i organizovati za demokratsku izgradnju kolektivnog stava, dakle za kolektivno mišljenje, a ne za vladanje. To je kvalitativna razlika koja se mora imati u vidu.

I u razgovoru za ovim okruglim stolom otvoreno je baš u vezi sa principima unutrašnjeg organizovanja SK i pitanje diktature proletarijata. Najvažnije je u vezi sa tim po svemu sudeći, sporazumeti se oko autentičnog značaja tog termina.

Danas je, kao i u marksovo vreme mnogo onih koji i nesvesno ratuju samo protiv tog termina, a ne pojma i realnosti koju on odražava. Da podsetim u pismu Vajdemaueru iz 1852. godine Marks kaže da otkriće klasa ne smatra svojom zaslugom već da su to učinili buržoaski teoretičari pre njega, a da je on samo objasnio da su klase posledica određenih produkcionih, svojinskih odnosa, da razvoj klasne borbe nužno vodi ka diktaturi proleterijata i da je diktatura proleterijata prelazni politički oblik iz klasnog u besklasno društvo. Znači da Marks pod diktaturom proleterijata podrazumeva jedan određeni klasni odnos u kojem je radnička klasa nadmoćna, dominantna društvena

Digitized by Google

snaga. Društvena dominacija radničke klase kroz sistem diktature proleterijata ima svoju ekonomsku, socijalnu i političku sadržinu.

Ekonomska sadržina te dominacije bila bi, najkraće rečeno suvereno gospodstvo radničke klase nad viškom rada — to da ona vrši njegovu preraspodelu na akumulaciju i potrošnju i reguliše njegovo kretanje u sve oblasti društvenog života. Socijalna sadržina vodeće pozicije radničke klase u društvu sastoji se u tome da se celo društvo obrće oko njenih interesa kao što Marks kaže da će društvo naći svoju ravnotežu tek kada se bude obrtalo oko svoje prirodne ose, oko sunca rada. I, najzad, politička sadržina diktature proletarijata mogla bi se svesti na to da radništvo dominira političkim, a kod nas samoupravnim strukturama i partijom, da je ono tu najprisutnije, a ne kao sada najpotisnutije.

Prema tome, zavisno koliko se bori i koliko je izborio u praktičnom životu ili, pak, koliko prednjači u borbi za sve ove sadržaje diktature proleterijata, Savez komunista polaže pravo i atribut avangardne radničko klasne revolucionarne i demokratske političke organizacije. I jedino sa tog stanovišta mogu se njegovom reformisanju određivati adekvatni istorijski neminovni pravci. Praktično, i u našim razgovorima u vezi sa tim pomenuta su i otvorena mnoga konkretna pitanja. Koliko on osposobljava državu i samoupravnu strukturu da vrši svoje funkcije i koliko preuzima njihove poslove u svoje ruke i kakvim sve opasnostima on tu izlaže.

Mislim da u vezi sa političkim sistemom i diktaturom proleterijata za Savez komunista i njegovu reformu u ovom momentu uopšte nije važno trošiti se na pitanjima treba li taj sistem da se zove diktaturom proleterijata ili ne, koliko je građen po uzoru na sistem u kojem umesto klasne diktature imamo diktaturu partije i države itd. Važnije je, čini mi se, zaključiti da bi u cilju svoje reforme Savez komunista morao inicirati takvu reformu političkog sistema kojom bi se presekle sve one tendencije kojima se taj sistem razvija suprotno svojim teorijskim određenjima. Deklarisan teorijski kao sistem socijalističke neposredne demokratije — kao socijalistička demokratija, svojim institucionalnim sklopom naš politički sistem umesto da preferira vlast radničke klase on preferira njeno izvlašćivanje. Umesto da oslobađa njenu energiju i sve stvaralačke potencijale koji u njoj dremaju, on tu radničku klasu kroti i parališe. Radnici danas, to vidimo, samo po formi odlučuju o dohotku. Oni slobodno raspolažu jedva sa 3,2 odsto svog dohotka i to je ono što odlazi na njihove plate. Sve je unapred već preraspoređeno. U takvoj situaciji kada je samoupravljanje poklopljeno državom i formalizovano i kada su svi ostali socijalistički, ekonomski i društveni faktori političkim sistemom destruisani i parcijalizovani, radniku po instinktu ostaje još ili ova organizacija koja se kao Savez komunista deklariše za njegovu ili da se samoorganizuje.

Digitized by Google

Ali, nije u dilemi samo radnik već i Savez komunista i zato sam i rekao da u cilju sopstvene reforme Savez komunista mora inicirati i reformu političkog sistema. Razume se, u pravcu jačanja vlasti, moći i uticaja radničke klase, a tome primeriti i samog sebe. Jer, radničkoj klasi, radnicima ne trebaju ni partija ni država koja će im deliti dohodak ili im pak biti partner u raspodeli. Radničkoj klasi Jugoslavije je potrebna partija koja će činiti sve što je u njenoj moći i da njena moć bude još veća, da odlučivanje o dohotku i ostalim uslovima života i rada, ukratko sudbina radnika i naroda bude u njegovim rukama. Dakle, ne partija koja će se boriti za svoj monopol i vlast već monopol klase i naroda i odlučno suzbijati monopolističke aspiracije ma ko ih drugi pokazivao. Reformišući samo u tom pravcu i sebe i inicirajući takvu reformu političkog sistema Savez komunista se može vratiti Marksovom poimanju komunista. Podsetio bih na onaj stav iz Filozofsko ekonomskih spisa gde on kaže da su komunisti za radnike ono što su ekonomisti za buržuje — naučnici. Naime, u periodu kada je buržujska klasa počela osetnije da primenjuje tekovine nebeske mehanike, fizike i drugih prirodnih nauka u vidu parne mašine i drugih naprava, onda je i proces proizvodnje postao složeniji i na nov način zakonomerniji. U njemu je sada čovek opremljen sa novim oruđima, kao prirodna sila noseći se sa ostalim silama prirode, osetio gvozdenije dejstvo zakona racionalne ekonomije rada, a buržoaska klasa u celini značaj zakona srazmerne raspodele fonda društvenog rada. Još tačnije, znanje ekonomista — ekonomska nauka dobila je novo mesto u hijerarhiji saznanja. Po svemu sudeći kako radnička klasa bude sve suverenije gospodarila raspodelom i regulisanjem viška rada rašće i značaj spoznaje ostalih zakonitosti društvenog života. Tačnije, komunističkih i humanističkih uverenja vrlina i odlika. Uostalom, zar već danas u Jugoslaviji, ovih meseci, radnička klasa i narod ne okreću leđa onim organizacijama koje bi da njima vladaju i priklanjaju se programima i ljudima koji su spremni da ih predvode svojom umnošću, hrabrošću i odlučnošću. Sasvim smo načisto da je Savez komunista još daleko od toga što bi on trebalo u budućnosti da bude — organizacija znanja i vrlina, slobodoumlja i drugih zavidnih osobina, ali on će to sigurno biti i postajati samo u meri u kojoj se bude razvijao kao nepartija.

Zato je važno da reforma zahvati ne samo unutrašnju institucionalnu strukturu Saveza komunista, njegovu organizaciju već ukupnu klimu, odnose, nazore unutarpartijskog života. Ne treba mnogo argumenata za konstataciju kako smo još uvek daleko od slobodnog demokratskog dijaloga i demokratskog dogovora o akciji. Presudni su u tom pogledu stavovi izgrađeni u forumima, a ne nastali spontano na osnovu opažaja i predstava o kretanjima u životu samog članstva. Ili, sad i takvi rascepi kao taj što smo za pluralizam ideja ali ne i za pluralizam akcija kada se određujemo prema političkom pluralizmu. Ne znam kako revolucionari i marksisti mogu odvojiti misao i akciju i imati dvojne

Digitized by Google

kriterijume za ideju i akciju. Jer, ideja bez akcije nije ništa. Mi smo onda samo najobičniji sanjari. Ostali bismo na jednostranom shvatanju bezpartijske demokratije i bez jasnog odnosa prema elementu nepartijskog u biću SK. Reforma SK nema za cilj njegovo ukidanje već dokidanje partijskog u njegovom biću i osnaživanje onog ne partijskog, avangardnog u autentičnom smislu te reči. Razvijajući se samo tako, Savez komunista će biti u stanju da demokratskim putem utiče na ideološki i politički smer neposredne inicijative i akcije širokih radnih masa. U tome bi bila i najveća razlika između Saveza komunista i nekih stranaka čije osnivanje se po Sloveniji i drugde, bučno najavljuje kao spasonosno za našu demokratiju i koje se kite firmom nepartijnosti, a već u samom startu njuše vlast nudeći se kao pomagači Savezu komunista da pripremljeniji siđe sa vlasti. Čoveku zaista nije jasno šta je tu po sredi: politička naivnost, perfidnosti ili cinizam. U svakom slučaju, vreme će nam i to pokazati

Digitized by Google

Ljubiša Mitrović

SKJ pred izazovom reforme

(Osnovni pravci i težišni zadaci)

I

Postavlja se pitanje *čemu reforma SKJ danas* i koja je njena manifestna i latentna funkcija? Nije li reč samo o još jednoj novoj vrsti »estetizacije problema« u našoj politici, tj. larpurlartističkoj »igri bez granica« na fonu poznate sintagme o »reforminoj reformi reforme«? Ovoga puta je u nas odveć teskobno, klizavo i olujno za takav demagoški »ples na žici«. Prošla su vremena ugodne »lakoće vladanja«. Pred nama je vreme suočavanja sa istinom i preuzimanja odgovornosti da se njen nalog sprovodi i sledi. Otuda je danas nužnost reforme na delu, uprkos velikim otporima snaga status quo-a, u različitim oblastima društvenog života od načina proizvodnje, preko politike do kulture i ideologije.

Neophodnost reforme SKJ danas proizilazi ne samo iz unutarpartijskog razloga, već i iz strukturalno-razvojnih potreba savremenog jugoslovenskog društva.

Suočeni smo sa dubokom društvenom krizom u nas i sporim otrežnjenjem duha. Za izlazak iz nje, za mukotrpan iskorak iz njenog blata, biće nam neophodno da se odlučnije oslobodimo

Digitized by Google

brojnih ideoloških stereotipa i starih kategorija kroz koje iluzorno pokušavamo misliti nove probleme, nove sadržaje naše savremenosti. Za iskorak iz krize neophodno nam je *»novo mišljenje«* o revoluciji i njenom subjektu. Nastupilo je novo vreme, a mi još »čučimo« i mislimo u senci starih dogmi. Ako želimo da idemo u susret izazovima novih potreba našeg vremena, mora se misliti iz srca stvari, iz biti epohalnog novuma, iz sebe samih i nastupajućih snaga novog vremena, budućnosti koja počinje.

Revolucija jeste »nešto drugo od običnog mirnog života« (Tito), ali nije tamo gde je mi danas tražimo, na barikadama, niti pak u »dugom maršu kroz institucije«, u beskrajnoj političkoj halabuci foruma i poplavi stereotipa i ideologizama koji truju naše odnose, mrače našu svest umesto da je bude. Revolucija je negde drugde.

Svet se izmenio oko nas ma koliko da mi zaostajemo u razvoju, suočeni sa brojnim neizvesnostima. Revolucija se u bitnome izmestila, preselila u nova područja društvenog života, u nove sektore proizvodnje. Njeni socijalni i politički protagonisti su drugi ljudi, ljudi »drugog kova«, novi revolucionari rada, poslenici trećeg civilizacijskog talasa, nosioci novih proizvodnih snaga naučno-tehnološke revolucije, inovacijskog socijalističkog samoupravnog društva u nastupu, nastajanju. Klasični forumski homo-politikus u nas i njegovi liliputanci kao da su slepi za ove bitne metamorfoze (transformacije) te uporno ostaju u horizontu stare politike i njenog istrošenog kategorijalnog aparata i metoda delovanja, ostajući polako ali sigurno zarobljenici starih dogmi i »kapetani bez vojske« (što, između ostalog, pokazuje i snažan trend osipanja radništva i omladine iz SKJ), igrajući svojevrsnu »nadrealističku« donkihotsku borbu sa vetrenjačama.

U našoj savremenosti zbilo se nešto paradoksalno: *Marksa* su više praktikovali unutar visokoindustrijski razvijenih zemalja savremenog kapitalizma, negoli u zemljama institucionalizovanog realsocijalizma, u kojima su ideologizirani kvazi-marksisti, reducirajući socijalnu revoluciju na političku revoluciju, marksizam pretvarali u dogmu i političku mitologiju, otvarajući svesno ili nesvesno, na razmahu interesa politbirokratskog sloja, prostor za birokratsku kontrarevoluciju, faktički blokirajući time društveni razvoj socijalizma i realizaciju nove istorijske pozicije radničkog pokreta. Tako se desilo, iako socijalizam iza sebe ima više od pola stoleća sopstvene istorije, da on još nije izašao iz političkog omotača, već se i dalje u njemu zapliće »ko pile u kučine«.

Uprkos antikomunističkom i birokratskom osporavanju Marksa, savremeni društveni razvitak sve više potvrđuje njegove osnovne teze, afirmišući njegov transfilozofski, pannaučni, panhumanistički i revolucionarni pristup i ukazujući delotvorno kako je on par ehcellence mislilac naše savremenosti i budućnosti koja je počela. U Marksovom opusu revolucija je bitan predmet njegovog mišljenja i on je shvata u integralnom i epohalnom smislu te reči, kao socijalnu revoluciju radikalnih potreba, koja

Digitized by Google

je na stanovištu jedinstva klasne i opšteljudske emancipacije. S toga se ta revolucija sektaški ne može isključivo vezati za njen tradicionalni subjekt, niti reducirati na političku revoluciju. S toga je Marks mogao još pre više od 130 godina pisati da su »para, elektricitet i automatska predilica bili revolucionari mnogo opasnijeg karaktera, nego građani Barbes, Raspali i Blanki«. To, pak, ne znači da je Marks nekritički tehnički optimist. On je na stanovištu jedinstva tehnološkog i socijalnog faktora, objektivnog i subjektivnog faktora revolucije; duboko svestan da naučno-tehnička revolucija zahteva socijalnu revoluciju za svoj puni razmah.

No, ako je Marks tako moderno mislio, otkuda mi tako zakasnelo hvatamo korak sa izazovima novog vremena i još »bauljamo« u kategorijama starog mišljenja, predmarksovog pogleda na svet, šireći raskorak između normativnog i stvarnog do apsurda.

Savremeno jugoslovensko društvo našlo se na raskršću. Ono je blokirano sistemskom dezintegracijom, hipertrofiranom ulogom snaga policentričnog etatizma i konfederalizovanom pozicijom i ulogom SKJ, što ima za posledicu brojne podele u ekonomiji, politici i kulturi zemlje. Svi ovi procesi doveli su u pitanje njegov politički identitet ideološki legitimitet, učinivši da savremeno jugoslovensko društvo dođe u sukob sa samim sobom.

SKJ, koji je idejni i politički arhitekt sistema, potcenivši povratno dejstvo institucija i vlastite organizacije na sopstvenu praksu, vremenom je u političkoj empiriji i praksi pao u zamku njegovih institucionalizovanih mehanizama moći vidljive i »skrivene države« i paradržavnih organizacija. Integrišući se u sistem, SKJ je od idejne snage i pokreta postao produžena ruka države i naciokratija. Time je faktički SKJ podređen »lukavstvu birokratskog uma«, snagama policentričnog etatizma u nas. Sledeći tu logiku društvene moći on je sve više bivao dezintegrisan u svom biću i svesti, u organizacionom, idejno-političkom i akcionom smislu te reči. Jednom reči, *federalizacija i konfederalizacija SKJ* nisu slučajna pojava u njegovoj praksi, već zakonit fenomen, izraz dubljih socijalno-političkih determinizama koji su vezani za vladajući sistem moći i strukturu policentričnog etatizma u nas. U takvoj situaciji su organizaciono pitanje i demokratski centralizam opstruirani u praksi i dovedeni u stanje »organizacione subverzije« (naročito kada su u pitanju odnosi delova i celine u SKJ), što se sve odražava na idejno i akciono jedinstvo SKJ.

U društveno-političkoj praksi savremenog jugoslovenskog društva SKJ je uhvaćen u krletci koju je sam ispleo i sada se iz nje bez većih potresa, tj. radikalne reforme teško može izvući. On se teško može oteti iz čeljusti levijatanske moći i stega policentričnog etatizma, koje ga poput centrifugalnih sila razapinju, deleći njegove snage, pretvarajući ga u koaliciju nacio-

Digitized by Google

nalnih partija i blokirajući ga za odlučnije revolucionarne akcije koje bi bile primerene izazovima našeg vremena i potrebama socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Stoga je ključno pitanje kako SKJ odlepiti od snaga i struktura koje su skoncentrisale moć, kako ga vratiti radničkoj klasi, narodu i samoupravnom pokretu, samoupravljanju i snagama koje žele da se bore i stvaraju novo društvo na osnovu sopstvenog rada, koje su vlastitim empirijskim interesom i istorijskom ulogom upućene na to.

Ključna pretpostavka izlaska iz aktuelne krize i dalje društvene reforme jugoslovenskog društva jeste reforma SKJ. Bez reforme partijsko-državnog kompleksa u nas nema uspešne privredne reforme. Prestrukturiranje tj. rekonstrukcija državno-partijskog kompleksa, počev od načina bazičnog organizovanja preko izvedenih institucija u globalnom društvu pa do načina konstituisanja vođstva, po meri interesa radničke klase, nosioca novih proizvodnih snaga, zahteva modernog tržišnog privređivanja i daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja, predstavlja ključnu kariku društvene reforme. Bez radikalne društvene reforme nema, pak, daljeg privrednog i društvenog progresa Jugoslavije, niti razvoja autentičnog socijalizma i samoupravljanja u njoj.

II

SKJ se danas nalazi na istorijskoj prekretnici: ili će biti avangarda revolucionarne inicijative radničke klase i najširih masa ili će sve više gubiti poverenje, ostati u izolaciji političkih snaga, pretvarajući se od avangarde u arijergardu.

U sadašnjoj situaciji SKJ je konfederalizovan i blokiran odnosom snaga i u rukovodstvima i u članstvu. Danas je on previše organizaciono i funkcionalno dezintegrisan i nekritički integrisan u sistemu policentričnog etatizma. Umesto da služi radničkoj klasi, SKJ je u funkciji snaga status-quo-a, vladajuće raspodele društvene i političke moći, tj. uz tehnobirokratski i politokratski sloj društva. Samim tim on je dosta odvojen od klase, naroda i pokreta. U takvoj situaciji nacionalno pitanje u nas sve više potiskuje klasno, borbu za socijalistički samoupravni karakter produkcionog odnosa i samoupravni suverenitet radnika. Kao takav, SKJ i sam je jedan od generatora aktuelne krize u društvu. Ključna pretpostavka za stratešku reformu jugoslovenskog društva i odlučan izlaz iz krize, dakle, jeste reforma SKJ.

Ovovremena reforma SKJ, koja bi bila primerena autentičnim potrebama savremenog jugoslovenskog društva i njegovom daljem socijalističkom samoupravnom razvoju, *mora obuhvatiti celinu njegove strukture, njegovo biće i svest; organizacionu strukturu, program, kadrovsku reprodukciju;* jednom rečju, *njegovu društvenu ulogu i metod.* To je krupan i neodložan zadatak

Digitized by Google

za koji se treba ozbiljno pripremiti, na kome se moraju angažovati najumnije snage u pokretu, a ta reforma mora biti ostvarena angažovanjem ne samo političkog vođstva, već i celokupnog članstva organizacije SKJ. Za taj se zadatak treba odlučno pripremiti i njega treba idejno-teorijski preliminarno realizovati do 14. kongresa SKJ.

Ključni zadatak u reformi SKJ vezan je za *redefinisanje njegove uloge* u sistemu socijalističkog samoupravljanja kao »kolektivnog intelektualca« tj. avangardnog faktora svesti i revolucionarne akcije, a ne kao monopolne snage vlasti. To faktički znači traganje za putevima odlepljivanja Saveza komunista od državne strukture i njegovo usidrenje u snage pokreta u najširi front socijalističkih snaga, izvlačenje iz čeljusti institucija države, a vezivanje za nosioce novih proizvodnih snaga i novih civilizacijskih potreba socijalističkog samoupravnog društva u nastajanju.

Sadašnju integrisanost SKJ u državnu strukturu treba prevladati i institucionalno i praktično-politički. O tom zahtevu se popularno u nas govori kao o potrebi »razvoda« partije od države. SKJ se mora ukoreniti u snage pokreta i radničku samoupravnu strukturu društva. On mora nju organizovati u borbi za ostvarivanje njenog empirijskog i istorijskog interesa. Kao što je poznato institucionalizacija SKJ unutar državne strukture (preko društveno-političkih veća i predsedništava država, i na druge načine) imala je kontra-efekte na akciju i autoritet SKJ. Iz te integrisanosti SK u sistem često su se komunisti monopolski i komotno ponašali, umesto da se bore za argumentovano i demokratsko samopotvrđivanje svoje ovovremene avangardne uloge u društvu. Objektivno gledano ovakvom ulogom SKJ u političkom sistemu slabila je u praksi njegova inicijativa, što je sve to u krajnjoj instanci, vodilo njegovoj birokratizaciji, udaljavanju od radničke klase i interesa najširih slojeva društva i političkom otuđenju od snaga pokreta. Na tom fonu sve se više zaboravljalo u praksi da je SKJ kao organizacija sredstvo, a ne cilj, dakle, instrument pokreta i klase. Takva zamena teze dovela je faktički do toga da je SKJ sve više gubio vezu sa snagama pokreta i da je polako otvaran put sistemskom dogmatizmu i fetišizaciji interesa politbirokratskog sloja u SKJ i društvu. Na toj liniji SKJ je gubio vezu sa masama i nije uspevao da ostvari dijalektički odnos između spontanosti i organizacije u političkoj praksi; da prevlada dominaciju forumskog načina delovanja i ostvari najširi front socijalističke akcije.

Potreba jasnog *redefinisanja nove društvene uloge SKJ* u sistemu socijalističkog samoupravljanja od ključnog je značaja za ostvarivanje njegove avangardne uloge danas i za njegovu debirokratizaciju ali i za debirokratizaciju samog sistema i cilja otvaranja razvojnih perspektiva socijalističkoj revoluciji u zemlji. Pri tom treba istaći da je SKJ odgovoran za strategiju društvenog razvoja, a posredno preko svog članstva i za kvalitet odnosa i politike koja se konstituiše i realizuje u praksi. No,

Digitized by Google

SKJ mora izgubiti neposrednu operativnu ulogu, pa prema tome i odgovornost za tekuće društvene i političke poslove. To bi mu omogućilo da on u praksi gradi produktivnu kritičku distancu prema akterima i institucijama sistema i da vlastitom kritikom budi, razvija i usmerava najširu socijalističku javnost u kontroli sistema, u izboru najprogresivnijih alternativa i u borbi za njihovo ostvarivanje.

III

U sadašnjoj reformi SKJ svakako se ne sme zaobići potreba da se, u svetlu društvene reforme i promenjenih društvenih okolnosti u kojima deluje SK, *reproblematizuje organizaciono pitanje SKJ.*

U poslednjih 30 godina organizaciono pitanje u SKJ smatrano je rešenim i nedodirljivim. Sadašnja praksa delovanja SKJ i duboka blokada u koju je on zapao, reducirajući se često na puku koaliciju republičko-pokrajinskih organizacija, generirajući svojevrsni fenomen »višepartizma u monizmu« u samoj političkoj praksi, najrečitije upravo govori o neophodnosti reforme organizacionog pitanja u SKJ.

Ako SKJ treba da deluje kao faktor ujedinjavanja radničke klase i naroda u Jugoslaviji, kao avangardna i podsticajna snaga organske samoupravne integracije jugoslovenskog društva, kako bi vlastitom akcijom u frontu socijalističkih snaga nadilazio označene regionalne partikularizme i rušio sadašnju dominantnu strukturu moći koja nije na strani proizvođača, onda njegova organizaciona struktura mora slediti drugojačiju liniju organizovanja od logike teritorijalnog i administrativnog organizovanja društveno-političkih zajednica i snaga policentričnog etatizma. To, pak, znači da se u organizovanju SKJ prioritet i prevaga mora dati proizvodno-funkcionalnom organizovanju po produkcionim celinama i horizontalnom povezivanju, nasuprot teritorijalnom i vertikalnom. To znači da se mora izvršiti drugojačije konstituisanje organizacione strukture SKJ. To, dalje, znači da treba ići na fleksibilnije forme organizovanja SKJ i na drugojačije strukturiranje njegovih akcionih oblika delovanja i centara političke inicijative i koordinacije od sadašnjih (sa manje hijerarhije a većim stepenom političke komunikacije, mobilnosti i akcionosti). Naravno, ovo pitanje zahteva seriozniju analizu i šira produbljenija razmatranja. No, u fokusu tih razmatranja svakako se ne može zaobići pitanje: kako ostvariti avangardnu ulogu SKJ u uslovima policentrične organizacije samoupravnog socijalističkog društva u nastajanju i kako obezbediti da SKJ bude faktor organske samoupravne integracije, avangardna idejno-politička snaga, u uslovima samoupravnog i političkog pluralizma koji se sve više i sve otvorenije ispoljava u našem društvu? Mislim da se odgovor na ovo pitanje ne može tražiti samo i isključivo u sferi novih

Digitized by Google

efektiva ideologizacije, već se mora naći i u reformi organizacionog pitanja SKJ.

Zahtev za reorganizacijom SKJ danas proizilazi iz dubokih strukturalnih potreba savremenog jugoslovenskog društva i nužnosti njegove reforme. On je suštinski povezan sa potrebom razvijanja drugačijeg produktivnijeg odnosa između ekonomike i politike, sa borbom za prevladavanje političkog voluntarizma i za jačanje društvene moći radničke klase, sa odbranom i daljim snaženjem njenog samoupravnog suvereniteta.

U poslednje dve decenije u Jugoslaviji je, iza razuđenog i formalizovanog sistema samoupravljanja, faktički, na delu, forsirana strategija razvoja nacionalnih država i u tom kontekstu je jačala moć politbirokratskih naciokratija. Zbog toga danas imamo u društveno-političkim odnosima dominaciju nacionalnog i državnog nad klasnim i samoupravnim. Sadašnja organizaciona struktura SKJ, sa dominacijom teritorijalnog i vertikalnog principa u njenom konstituisanju, faktički je u funkciji strategije moći političkih snaga policentričnog etatizma. Stoga je SKJ, integrišući se u vladajuću strukturu moći i sam postao produžena ruka države i paradržavnih organizacija, i, po toj osnovi, faktor konzerviranja i dezintegracije jugoslovenskog društva.

Reorganizacija SKJ zahteva bitno pomeranje težišta organizovanja i akcije SKJ i njegove kadrovske reprodukcije — od državne strukture ka samoupravnoj. Ukorenjivanje SKJ u radništvu, njegovo kadrovsko vezivanje za nosioce novih proizvodnih snaga i novih civilizacijskih potreba; jednom rečju, za protagoniste daljeg ekonomskog i socijalnog napretka Jugoslavije.

U aktuelnim raspravama o reformi ima i onih koji, pod firmom zalaganja za emancipacijom ekonomike od politike, zagovaraju tezu o ukidanju tj. izbacivanju Saveza komunista iz preduzeća i reduciranje polja njegovog delovanja na mesnu zajednicu. No, iako je nesporna potreba za oslobađanjem prostora za ekonomsku inicijativu privrednih subjekata, ovakvim stavom o organizovanju SK vrši se svojevrsna zamena teze tako da se SKJ neopravdano identifikuje sa ulogom države tj. etatističkog faktora i političke birokratije kao tutora nad ekonomijom i njenim snagama. Ovakvo zamešateljstvo otvara put idejnoj konfuziji i obnovi liberalističkih teza o spontanosti u društvenom razvoju, što može voditi suspenziji uloge svesnog faktora u društvenom razvoju, tj. potcenjivanju nužnosti i značaja ostvarivanja avangardne uloge SKJ u našem društvu.

SKJ je, pre svega, avangardna idejno-usmeravajuća snaga svesti i akcije a ne monopolske uloge vlasti u preduzeću i društvu. Stoga se mora jasno i otvoreno reći da bi »proterivanje« SK iz preduzeća bilo ravno njegovom »penzionisanju«. To bi bilo svojevrsno okretanje leđa radničkoj klasi i napuštanje glavnog poprišta borbe za socijalistički samoupravni karakter produkcionog odnosa, a to znači izdaju klasnih interesa radničkog pokreta u Jugoslaviji pod pritiskom interesa tehnobiokratskih i neoburžoaskih snaga u društvu. Zato se ovakvim tendencijama SKJ mora

Digitized by Google

odlučno suprotstaviti u aktuelnoj društvenoj i političkoj praksi.

Drugo je, pak, pitanje preciznog definisanja uloge Saveza komunista u udruženom radu i metoda njegovog delovanja. Tu se jasno moraju razgraničiti kompetencije samoupravnih struktura, poslovodnih organa i društveno-političkih organizacija, i u tom kontekstu mesto i uloga SK. Nesporno je da SK mora prevladati sadašnju sopstvenu monopolsku ulogu u kadrovskoj politici i njeno dosledno razvijanje kao integralnog i neotuđivog prava samoupravljača. Takođe se Savez komunista mora povući iz operativnog angažovanja u oblasti poslovne politike i sistema rukovođenja u radnoj organizaciji. No, on se ne može odreći svoje odgovornosti za strategiju razvoja društveno-ekonomskih odnosa, za socijalistički kvalitet i suštinu društvenih odnosa. Naprotiv, vlastitom idejno-političkom akcijom, on mora dalje ostvarivati avangardnu ulogu u razvoju socijalističkog samoupravljanja.

Najzad, »odvezujući« se od države i njenih protagonista u društvenoj praksi SKJ mora pronaći najadekvatnije oblike povezivanja sa radničkom klasom, sa snagama samoupravnog pokreta u nas, sa ciljem da se oni masovno mobilišu na progresivnoj platformi ostvarivanja privredne i društvene reforme, a to dalje znači u funkciji daljeg progresa jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva.

Insistiranje na proizvodno-funkcionalnom organizovanju SKJ ne znači njegovo zatvaranje u okvire preduzeća i reduciranje polja njenog delovanja. Naprotiv, da bi se SK izvukao iz ćelijskog oblika organizovanja na široku arenu ovovremene političke borbe, neophodno je, uporedo sa njegovim ukorenjivanjem u radničku klasu, tradicionalne i nove njene slojeve, ostvariti radikalnu *demokratizaciju i modernizaciju rada Socijalističkog saveza*, kao najšireg fronta socijalističkih snaga, u kome se ispoljava samoupravni, idejni i politički pluralizam brojnih aktera (od samoupravnih subjekata, preko društveno-političkih organizacija, društvenih organizacija i udruženja, alternativnih grupa i novih društvenih pokreta). Jednom rečju, SKJ treba da se izbori za svojevrsni preporod Socijalističkog saveza, te da ga na taj način, oslobađajući ga sektaštva, izvuče iz političke izolacije. Unutar tog fronta socijalističke akcije komunisti treba da se demokratski bore za svoj program, za pobedu progresivnih alternativa, gradeći savezništvo sa brojnim akterima samoupravne, političke i najšire društvene akcije, u borbi za dalji privredni i opštedruštveni preobražaj jugoslovenskog društva. Imajući u vidu sve to, kao i druge zahteve, treba istaći da je nalog vremena da se u toj funkciji mora izvršiti i radikalna reforma organizacionog pitanja i metoda delovanja SKJ, kao i odgovarajuće inovacije u njegovom Statutu.

Sa ovim je neposredno povezano i osavremenjavanje i *reafirmacija principa demokratskog centralizma* u delovanju SKJ. U sadašnjoj blokadi Saveza komunista ovaj princip se u praksi restriktivno i redukcionistički interpretira, a to znači, ne sagle-

Digitized by Google

dava se sa stanovišta njegove suštine i potreba revolucionarne akcije, već pre svega sa stanovišta ravnoteže i balansa političkih snaga društva. Ovaj princip je u aktuelnoj praksi do te mere destruiran, tako da se iz ugla empirijskih odnosa u SK o njemu ne može govoriti kao o »životnom principu« SK, iako je nesporna potreba za njegovom revitalizacijom. Sadašnja praksa je takva da su organi u SK, pa i sam CK, više delovali sa stanovišta konsenzusne politike i političke ravnoteže snaga koalicija (republičko-pokrajinskih vrhova), nego sa stanovišta empirijskog i istorijskog interesa pokreta, pa i interesa najšireg članstva SKJ. Ovaj princip u praksi je više ostvarivan kao obaveznost članstva i organizacija da sprovode direktive viših partijskih instanci, nego kao obaveznost partijskih foruma da iz ispoljenih interesa i formiranih inicijativa baze autentično definišu partijsku liniju i da je dosledno sprovode. Otuda je neophodno dati kvalitativnu interpretaciju principa demokratskog centralizma u SK, što znači da se u njegovom praktikovanju, pre svega, mora iskazati odnos rukovodstva i članstva prema klasi, prema ciljevima pokreta, a ne prema partijskoj hijerarhiji. Dominacija obrnutog pristupa govori o transformaciji demokratskog centralizma u birokratski centralizam sa brojnim negativnim implikacijama. U kontekstu ovog zahteva, za kvalitetnom i suštinskom interpretacijom demokratskog centralizma, pre svega kao odnosa i rukovodstva i članstva SK prema empirijskim interesima radničke klase, drugojačije se postavlja pitanje većine i manjine u SK i otvara put za demokratizaciju unutarpartijskih odnosa kao bitne pretpostavke idejne i političke mobilizacije članova i rukovodstva u društvenoj praksi. Ovakva interpretacija i praktikovanje demokratskog centralizma otvorili bi put prevazilaženju sadašnjeg konfederalizma u SKJ, jačanju nivoa idejne i političke kreativnosti i produktivne komunikacije između članstva i rukovodstava, između najšire socijalno-klasne baze nosioca samoupravnog i političkog pluralizma interesa u društvu i organizacija i foruma SKJ.

IV

Za radikalnu reformu SKJ svakako je neophodno, u susret 14. kongresu SKJ, obezbediti *inovaciju Programa SKJ*, osavremenjavanje njegove ideologije novim sintezama, koje bi proizašle iz rezultata savremene nauke i dometa revolucionarne prakse u svetu i nas. U tom smislu Program SKJ treba, između ostalog, inovirati novim odgovorima na pitanja: odnos samoupravljanja i naučno-tehnološke revolucije; odnos tržišta i samoupravljanja; pluralizma svojinskih odnosa i protivrečnosti u konstituisanju socijalističkog produkcionog odnosa; odnos samoupravljanja i države; odnos samoupravnog i političkog pluralizma u razvoju socijalističke demokratije. Mora se odgovoriti na pitanje — da li je u susret 21 veku u nas moguće uskladiti zahtev za jedinstvenim tržištem, kao faktorom organske integracije jugosloven-

Digitized by Google

skog društva, sa praksom jačanja nacionalnih republičkih država u nas?

Na ovom poslu SKJ mora angažovati najumnije snage ovog društva na izgrađivanju kritičke sinteze i autentičnu dogradnju vlastite revolucionarne teorije. Tu se ne treba ponašati dogmatski kao da smo dosadašnjim dometima naše misli otkrili čarobnu formulu i ključeve za odgovore na sva pitanja za sva vremena. Širokim angažmanom intelektualnih snaga jugoslovenskog društva može se doći do takvih inovacija programa SKJ koje će imati trajniju stratešku vrednost. Time se ne dovodi u pitanje dignitet svega onoga što je živo i racionalno u Programu SKJ i što će još za dugo vreme predstavljati inspiraciju progresivnim snagama u borbi za socijalizam i samoupravljanje u nas i u svetu.

Ostvarivanje reforme SKJ svakako se ne može izvršiti bez najšire i najdublje *kadrovske obnove SKJ*. U susret 14. kongresu SKJ treba, u najneposrednijem susretu sa klasom i narodom, da izvrši deblokadu vlastitih kadrovskih potencijala, odlučnu diferencijaciju sa snagama oportunizma, nacionalizma i separatizma, sa kontrašima i »mangupima« u sopstvenim redovima. Uporedo sa kadrovskom obnovom članstva i rukovodstava, SKJ treba da mobiliše nove borce za socijalizam i samoupravljanje.

Da bi izvršio revolucionarnu kadrovsku obnovu SKJ mora ostvariti ne samo čišćenje vlastitih redova od »dna« do »vrha«, od osnovnih organizacija SK do CK, već se on mora odlučno osloboditi od onih struktura koje ne mogu da nose dalji privredni i društveni razvoj. U tom kontekstu SKJ mora brže da odgovara na impulse društva i da prati njegove mutacije. Sadašnje presporo otvaranje prema protagonistima novih proizvodnih snaga mora odlučno da se prevaziđe. SKJ mora odlučno da odgovori novim društvenim potrebama i da se snažnije ukoreni u novu radničku klasu, u narasle radne i intelektualne snage jugoslovenskog društva. Na tom fonu on treba da prevlada neke ideološke stereotipe o manuelnom radniku kao isključivom revolucionarnom subjektu društvenih promena. U vlastitoj kadrovskoj reprodukciji SKJ treba da obezbedi savezništvo tradicionalnih i novih slojeva radničke klase, kao preduslov širenja fronta borbe za socijalizam ali i hvatanja koraka sa novim razvojnim potrebama jugoslovenskog društva u susret XXI stoleću.

Obnovu revolucionarnog identiteta SKJ mora tražiti u reafirmaciji radničkoklasnog pitanja, kroz doslednu borbu za socijalistički samoupravni karakter produkcionih odnosa i izmenu ekonomskog i političkog položaja radničke klase, u kadrovskom osloncu na novim slojevima klase izraslim na tekovinama naučnotehničkog progresa, u otvaranju prema mladoj generaciji i potencijalima njenog znanja.

Ovovremeno ukorenjivanje SKJ u našoj stvarnosti mora biti vezano za nove setkore proizvodnje, nosioce novih proizvodnih snaga (elektronika, kibernetika, informatika, nauka i dr.). Svojim programom i svojom akcijom SKJ treba da objedini tradicio-

Digitized by Google

nalne i nove slojeve radničke klase, da artikuliše njihove interese, da ih odlučno predvodi u revolucionarnoj borbi za socijalistički samoupravni preobražaj jugoslovenskog društva. On se, dakle, mora osloniti na snage rada, modernu radničku klasu, produktivnu i kreativnu naučno-tehničku i humanističku inteligenciju, na one snage koje već danas kreiraju i nose proces »budućnosti koja je počela«. U suprotnom, SKJ će ostati na sporednom koloseku, kao privesak, organom pripadnika heterogenog srednjeg sloja u nas sa dominacijom u njemu — klasičnog činovništva i sistemske inteligencije, pripadnika tehno-birokratsko-politokratskog monopola, snaga centrumaštva i status quo-a. U takvoj situaciji, on će se naći izolovan i marginalizovan u zamci brojnih nesocijalističkih tendencija i pritisaka, kojima će biti izložen iznutra i izvana. Kompromiserstvom i uzmicanjem pred tim pritiscima on će gubiti avangardnost, a preko uticajnog sloja »kontra-klase«, unutar sebe, postaće »trojanski konj« snaga birokratske i neoburžoaske kontrarevolucije u nas i neokolonijalizma u savremenom svetu.

Do radikalnih promena u svom kadrovskom sastvu SKJ može doći samo kroz akciju na pozitivnom i radikalnom programu izlaska iz krize, kroz odlučnu diferencijaciju sa svim snagama koje koče socijalistički samoupravni razvoj Jugoslavije, osporavaju samoupravni suverenitet radničke klase, politiku nacionalne ravnopravnosti, bratstvo i jedinstvo i integritet zemlje.

*
* *

Da bi se ostvarila ovakva radikalna reforma SKJ, neophodno je da se *pripreme za 14. kongres* blagovremeno i drugačije ostvare od baze do vrha. Počev od stvaralačkijeg angažovanja nauke i najšireg članstva u formulisanju njegove platforme, pa do neposrednih i tajnih izbora delegata od većeg broja kandidata i uticaja radničke klase i najširih masa u verifikaciji mandata kadrova koji će učestvovati na kongresu i biti birani u rukovodstvu SK od OO SK do CK SKJ. Dosadašnja iskustva govore da su brojne »prečice« u kadrovskoj politici vodile samoreprodukciji politokratskog sloja u SKJ i društvu i njegovoj otuđenosti od interesa radničke klase i naroda, te da je sadašnja kriza u Jugoslaviji, između ostalog, i rezultat brojnih promašenih investicija i u kadrovskoj politici. Da se to ne bi ponovilo, odgovornost je CK SKJ ali i radničke klase ove zemlje, da se ova ključna karika reforme jugoslovenskog društva, dakle reforma SKJ, ostvari najumnije i najdoslednije. Napokon, valjda je i u nas počela da stasava svest da u uslovima ovako duboke i »svestrane« krize, kada imamo prvorazredne probleme, ne možemo više i dalje, niti u SKJ niti u drugim institucijama sistema, imati trećerazredna rukovodstva.

Najzad, treba podvući da su u pravu svi oni koji tvrde da je u nas došao »kraj zavodljive lakoće vladanja«. Narasli problemi,

Digitized by Google

produbljena kriza i zaoštrene protivrečnosti društvo drže u socijalnom grču. I dok je u vladajućoj strukturi dosta izraženo kolebanje oko pitanja kako dalje, među radnicima, najširim slojevima društva, na rastu socijalnog nezadovoljstva, sve više sazreva uverenje da se ovako dalje ne može. Brojni i sve otvoreniji konflikti najavljuju nove forme i novi smer radničkih borbi okrenutih sve više ka centrima moći u globalnom društvu. S toga je nalog vremena da se radikalnom društvenom reformom, programskom i kadrovskom obnovom SKJ otvore dalje perspektive socijalističkoj revoluciji, privrednom i opštedruštvenom progresu, procesima radničko-klasne i opšteljudske emancipacije u Jugoslaviji. U suprotnom, mogu se ostvariti svojevremena *Titova* upozorenja da *»Kad god neka politička organizacija ne shvati potrebe vremena u kojem deluje i ne uoči ono novo što su donele promenjene društvene okolnosti, takvu organizaciju sam tok događaja istiskuje sa istorijske scene«.*

Digitized by Google

Svetomir Škarić

Međusobna uslovljenost reforme SK i političkog sistema

Na osnovu već objavljenih tekstova o Savezu komunista, lako se može dokazati da se više slažemo oko toga kakav nam ne treba Savez komunista i kakvo je postojeće stanje u njemu, nego što se slažemo oko pitanja kakav treba da bude Savez komunista danas, a posebno, kakvu ulogu treba da ostvaruje u svetlosti najavljenih ekonomskih promena i promena u političkom sistemu.

Ako bismo težište u našoj raspravi stavili na ovo drugo, onda mislim da bismo bili racionalniji i naša bi rasprava bila plodotvornija za one subjekte koji ex oficio rade na izradi dokumenata o reformi Saveza komunista.

Za razliku od mišljenja mog poštovanog kolege Jove Marjanovića, koji smatra da smo već duboko zakoračili u reformu Saveza komunista, a mislim da smo mi na samom početku reforme Saveza komunista i to kako u praktičnom, tako i u teorijskom smislu reči.

Mali je broj teorijskih radova koji se odnosi na reformu Saveza komunista. To se može vrlo lako konstatovati. Međutim, iako je mali broj takvih radova još na samom početku te rasprave o ovom problemu, može se konstatovati da postoji visoki stepen saglasnosti oko nekih pitanja vezanih za reformu SK.

To jedinstvo u teorijskoj misli brže napreduje nego jedinstvo pogleda članova i rukovodećih kadrova Saveza komunista. Ovo moramo imati u vidu ukoliko želimo da teorijska misao ima veći

Digitized by Google

uticaj na formulisanje partijskih stavova o reformi Saveza komunista koje treba da verifikuje XIV kongresu Saveza komunista Jugoslavije.

Iako smo na samom početku reforme Saveza komunista, mislim da taj posao možemo valjano da obavimo do XIV kongresa SKJ, samo ako budu ispunjena dva uslova: prvi je uslov vezan za reformu Saveza komunista kao separatan zadatak, a drugi za izradu političke platforme za donošenje novog Ustva SFRJ. Ova su dva uslova (zadatka) međusobno povezana, pri čemu izrada političke platforme o novom Ustavu ima širi i dalekosežniji značaj nego izrada dokumenta o reformi samog Saveza komunista.

Prvi se uslov može formulisati na sledeći način: nužno je na radikalan način teorijski problematizirati ključna pitanja problematike Saveza komunista i, na osnovu toga, sagledati konsekvence te problematizacije na postojeći tekst Statuta Saveza komunista Jugoslavije.

U fokusu teorijske elaboracije aktuelne problematike Saveza komunista treba da se nađu sledeća pitanja: socijalno-klasna osnova Saveza komunista danas, a posebno u uslovima društvene reforme; ideološka osnova Saveza komunista u promenjenim unutrašnjim i spoljašnjim uslovima borbe za socijalizam; sadržaj i način ostvarivanja avangardne uloge Saveza komunista u ostvarivanju ciljeva društvene reforme, a naročito u uslovima šire demokratizacije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja; organizaciono pitanje Partije, a posebno demokratizacija odnosa u Savezu komunista sa stanovišta jačeg uticaja društva i partijske baze na rad i politiku rukovodstava SK od OO SK do CK SKJ.

Drugi zadatak, koji je teži od prvog, vezan je, kao što sam već rekao, za izradu političke platforme za novi Ustav.

S obzirom da je taj zadatak već preuzeo Centralni komitet SKJ na sebe i da se već na toj platformi radi, mogu, na osnovu iskustva koje sam stekao u dosadašnjem radu na promeni postojećeg Ustava, pretpostaviti da će to biti veoma težak zadatak kako na teorijskom planu, tako i na planu promene odnosa društvenih snaga u našem društvu.

Izrada platforme za novi Ustav pokazaće, po mojoj oceni, širu i veću dubinu klasne borbe u našem sistemu, nego što će to pokazati aktivnost vezana za reformu Saveza komunista. To je razumljivo, jer je reč o dokumentu koji se tiče čitavog društva, odnosno o dokumentu koji ima ambiciju da na sintetičan način uobliči celovit koncept društvene reforme i da pomoću određenih institucija i društvenih snaga trasira dužu stazu budućeg razvoja naše zemlje. Radi se, dakle, o dokumentu koji treba da naznači pravac promena odnosa snaga na globalnom društvenom planu, a ne samo u Savezu komunista, i to sa stanovišta strategijskih ciljeva društvene reforme.

Za izradu političke platforme, mi već imamo određenih elemenata i to svakako olakšava posao na izradi tog dokumenta. Već

Digitized by Google

na samom startu mora se voditi računa o sledećim elementima: obezbediti kontinuitet u razvoju socijalističke ustavnosti u nas, federativno uređenje, socijalističko samoupravljanje, nezavisnost zemlje. Već usvojeni ustavni amandmani, a naročito oni koji projektuju promene u privrednom i političkom sistemu, sadrže značajne teorijske postulate za teorijsko uobličavanje koncepcije novog Ustava.

Sva ostala pitanja su otvorena ili treba da se redefinišu. U tom kontekstu centralno pitanje biće funkcionisanje SFRJ kao pravne države u uslovima tržišne privrede i većeg respektovanja tržišta. U vezi s tim zaoštriće se u hamletovskom obliku dilema: SFRJ kao federacija ili SFRJ kao konfederacija. Ovo pitanje ima klasni naboj, jer je tesno vezano za raspodelu viška vrednosti u uslovima tržišnog privređivanja.

Ništa manje teško neće biti u pitanju izgradnje takvog institucionalnog sistema koji će uspešnije izražavati dijalektiku između nacionalnog i klasnog, od opštine do Federacije.

Razrešavanje ovih i drugih pitanja našeg novog ustavnog sistema imaće veliki odraz na položaj i ulogu Saveza komunista u našem društvu. S toga, izrada političke platforme novog Ustava, mora biti u tesnoj vezi sa izradom dokumenata o reformi Saveza komunista, i obrnuto.

U vezi naše rasprave o reformi Saveza komunista, zbog ograničenosti vremena, ja ću samo ukratko notirati dva pitanja koja su, u već publikovanim teorijskim radovima o reformi Saveza komunista, dobila središnje mesto. Ta dva pitanja su: problemi političkog pluralizma u društvu i problem većine i manjine u Savezu komunista. Prvo pitanje je direktno vezano za procese demokratizacije u političkom sistemu, a drugo za problem demokratizacije odnosa u Savezu komunista.

Ako se malo dublje analizira teorijski fond sa stanovišta ova dva pitanja, videćemo da smo mi tu dosta tanki i da je naša teorijska misao, u vezi ove problematike, veoma siromašna. Teorijska studija Edvarda Kardelja »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« samo nagoveštava mogućnost uvođenja političkog pluralizma u našem sistemu. Ova ideja je, dakle, samo nagoveštena, ali nije šire razrađena ni u teorijskom, ni u institucionalnom smislu. U vezi s tim, u Savezu komunista ima dosta predrasuda i otpora, iako je Prva konferencija SKJ zauzela stav da tu ideju treba teorijski i operacionalno razraditi. To treba respektovati i ići hrabro dalje u našim raspravama.

Već danas naša teorijska misao ima jasan stav da politički pluralizam treba situirati između samoupravnog pluralizma, s jedne strane, i višepartijskog sistema, s druge strane, odnosno da politički pluralizam ne znači i višepartijski sistem, ili, pozitivno govoreći, njega treba tretirati kao platformu za razvoj bespartijske demokratije u nas, onako kako to zahteva Program SKJ. To su dobri teorijski postulati. Međutim, problem je kako te teorijske premise operacionalizirati u Statutu Saveza

Digitized by Google

komunista, a eventualno i u novom Ustavu ili u nekim drugim dokumentima. Koje su praktične konsekvence tog postulata na institucionalno organizovanje političkog sistema i na vodeću ulogu SK u našem društvu? Naša teorijska misao mora da dâ više u vezi ovog pitanja nego što je dala do sada. Mora se poštenije i otvorenije reći i partijskoj i široj jugoslovenskoj javnosti da taj fenomen izvire kao nužnost našeg sistema i da će se, ukoliko se on šire ne primenjuje, u praksi neminovno, kao sudbina, nametnuti višepartijski sistem građanskog tipa koji će nas objektivno vratiti nazad u stara dobro poznata vremena.

Prema tome, to nije samo teorijsko pitanje, a nije ni samo pitanje dobre volje nekoga, nego je pitanje nužnosti našega sistema. Sada treba videti kako operacionalizirati taj princip i u ustavnom sistemu, a naročito u SSRNJ, videti pozitivne i negativne implikacije tog političkog pluralizma na položaj i ulogu Saveza komunista. U praktičnoj razradi političkog pluralizma treba koristiti neke već zauzete idejne stavove Saveza komunista, naročito one koji se odnose na razdvajanje Partije od države i na razbijanje partijskog kadrovskog monopola.

Nije teško empirijski dokazati da je naša država — »partijska država«. U svim državnim organima apsolutno dominiraju članovi Partije, više nego ikada u posleratnom razvoju naše zemlje. To lepo ilustruje i drug Vlada Goati sa podatkom da u sva četiri mandata Skupštine SFRJ samo 0,4% od ukupnog broja delegata nisu članovi SK. Ako pogledamo kadrovski sastav Socijalističkog saveza, od mesnih podružnica do Savezne konferencije, videće se da apsolutno dominiraju u rukovodećim organima članovi Saveza komunista. Na žalost, u nerazvijenim republikama ta situacija je još teža, jer preko 90% kadrova u višim organima Socijalističkog saveza su članovi Saveza komunista. Iz takvog monopola izvire sektaštvo SK kao oblik »kapitulanstva« u Kardeljevom smislu reči. Na osnovu takvog kadrovskog monopola, takođe, SK sebe projektuje kao političku partiju koja nastoji političku vlast da zadrži za sebe, a ne da je prepusti radničkoj klasi i radnim ljudima organizovanim u samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Drugo pitanje je vezano za manjinu i većinu u Savezu komunista. Bilo je ovde već reči o tome. O teorijskim radovima ima nešto širih elaboracija o ovom pitanju, ali sve to nije dovoljno da bi se moglo o ovom osetljivom pitanju valjano danas raspravljati. Pri tome, moram sa žaljenjem konstatovati da naša teorijska misao ne proučava dublje praksu Saveza komunista i njegove stavove o ovom pitanju, a posebno nije skoro ni registrovala nove sadržaje koji su došli do izražaja u održanim konferencijama Saveza komunista. Naročitu pažnju zaslužuje stav Konferencije Saveza komunista Slovenije, koja pravi put u radničkom i komunističkom pokretu na manjinu u SK gleda kao »poseban kvalitet« i kao instrument »odbrane« SK od većine!?

Digitized by Google

Kad tražimo nove prodore na ovom planu, da li je dovoljno samo iskustvo koje je postigla radnička partija Mađarske, ili samo ono što traži drug Fuad Muhić — da manjina u SK može svoje različite poglede da iznosi u časopisima, ili tome treba dodati i predlog Dragomira Draškovića — da manjina ima pravo ne samo da zadrži svoje mišljenje, nego u određenom vremenskom intervalu da može da ima i pasivan odnos prema sprovođenju odluke većine? Ako bi se to prihvatilo i ako se ti stavovi ugrade u Statut SKJ, onda šta bi bilo sa jedinstvom Saveza komunista i sta bi time Savez komunista dobio, a šta izgubio?

Nije teško konstatovati da su ovo otvorena pitanja koja traže dalju razradu i dublja proučavanja kako našeg, tako i komparativnog iskustva.

Digitized by Google

Slobodan Vukićević

Autonomija bez dominacije - osnova reforme SKJ

Radnička klasa je subjekt univerzalne ljudske emancipacije, a Savez komunista idejna i politička avangarda takvog subjekta. (osnovno polazište programa SKJ).

Ovo teorijsko polazište zahtijeva akrikulaciju i aktualizaciju kako sa stanovišta dugoročne orijentacije, tako i sa stanovišta svakodnevne društvene zbilje i politike, jer Savez komunista ne smije ostati na apstraktnom nivou utvrđivanja viših ciljeva. Komunisti se bore za ostvarenje neposrednih interesa i ciljeva radničke klase, ali u toj borbi nikad ne zapostavljaju budućnost pokreta tj. bitno-istorijske interese radničke klase. U stvari, komunisti su za konkretizaciju opštosti ali ta konkretizacija ne smije biti u vidu partikulariteta. Partikulatizacija opštosti, kakvu imamo u građanskom političkom pluralizmu, jeste svođenje opštosti na pojedine djelove, tj. transformacija opšteg, redukovanje opšteg, na pojedine djelove uz isključivanje drugih. Znači, svođenje opštih interesa na interese pojedinih slojeva, grupa, klasa, pojedinaca uz isključivanje iz opštih interesa drugih slojeva, grupa klasa, pojedinaca. Konkretizacija opštosti za Savez komunista je neokrnjena opštost u konkretnom slučaju, takav spoj opšteg i pojedinačnog interesa i cilja u kojem pojedinačno i grupno ne gubi karakter opšteg, a to znači sa ostvarenjem pojedinačnog interesa ne isključuje se ostvarenje isto takvih interesa i ciljeva, i na isti način, i drugih.

Digitized by Google

Zadatak je Saveza komunista da idejno-politički organizuje radničku klasu da ona djeluje sa stanovišta interesa čitavog naroda, ali to ne znači da radničku klasu kao osnovni revolucionarni subjekt treba zamijeniti narodom ili imati polazište revolucionarnog pokreta u društvenoj situaciji u kojoj bi se radnička klasa »izgubila« u narodu.

SK mora poći od toga da u dijalektici društvene stvarnosti postoje razne sfere koje imaju svoju specifičnost, svoju logiku postojanja i djelovanja, što će reći nužnost uvažavanja njihove autonomije. Naravno, autonomije bez dominacije, bez monopola bez privilegija, jer kad radnička klasa ne teži da postane apsolutna strana društva onda svakako ne može da dozvoli bilo kome drugome da to bude.

Ova autonomija se odnosi prije svega na bitne elemente društvene strukture: čovjeka, narod, radničku klasu, seljaštvo, omladinu, inteligenciju, autonomiju misli, autonomiju javnog života, autonomiju društveno-političkih organizacija, samoupravnu, zakonodavnu, upravnu i izvršnu vlast, državu.

Ovdje ćemo ukazati na karakter samo nekih od njih.

Autonomija pojedinca. Dobro je poznato da ne može biti govora o demokratiji ukoliko nema demokratije za čovjeka, pojedinca — građanina. U tom smislu Marks i upozorava da u procesu pozitivnog ukidanja privatne svojine i njenog pretvaranja u društvenu, polazište i rezultat mora biti čovjek kao subjekt tj. čovjek kao univerzalno, predmetno i slobodno biće. Radi se o procesu u kojem čovjek treba da prevaziđe stanje otuđenosti od društva i svoje predmetnosti uopšte, na način da sam sebi postane društveno biće. Jedino razvitak čovjeka u ovom smislu predstavlja siguran osnov za razvitak demokratije. Razvitak čovjeka moramo usmjeriti u pravcu pozitivnog razrješavanja suprotnosti individualnog i društvenog u samom čovjekovom biću. To je neophodan uslov prirodnog, dijalektičkog razrješavanja suprotnosti u odnosu pojedinac-društvo. U suštini riječ je o priznavanju čovjeka pojedinca kao jedine izvorne opštosti. Sve druge opštosti (društvo, država, i dr.) su izvedene opštosti. Ako pojedinac kao izvorna opštost nema autonomiju u odnosu na sve druge elemente društvene strukture ne možemo govoriti o neophodnim uslovima za razvoj demokratije niti o stvarnim izgledima ostvarenja programa i pokreta radničke klase.

Bez dileme, svoju reformu Savez komunista mora temeljiti na radikalnoj promjeni sadašnjeg položaja čovjeka kao pojedinca u radnoj, samoupravnoj, političkoj i klasno-slojnoj strukturi i društvenom životu uopšte. Promjeni koja će izraziti neophodnu autonomiju čovjeka kao pojedinca.

Autonomija naroda. Skup autonomnih pojedinaca čini narod. Narod mora imati svoju autonomiju čija je unutrašnja suština narodni pluralizam. Narodnu autonomiju i narodni pluralizam nije mogla ukinuti, negirati nikakva organizacija ili institucija izvan i iznad naroda. U istorijskom razvitku društva narodna

Digitized by Google

autonomija i narodni pluralizam su bili prigušivani, ali nikada nijesu mogli biti ukinuti i isključeni u povijesnom razvitku čovjeka i društva. Prema tome, Savez komunista ne može pod vidom borbe protiv pluralizma političkih partija građanskog tipa ukidati narodnu autonomiju i narodni pluralizam. Takva orijentacija Saveza komunista bi se nužno odvojila od klasne borbe i postala sterilna, upravo kao što se odvojio pluralizam političkih partija građanskog tipa i postao sterilan. Naprotiv, Savez komunista mora razvijati potrebu za autonomijom naroda i narodnim pluralizmom, ali mora i sebe idejno i politički razvijati i organizaciono postavljati tako da se ta potreba za autonomijom naroda i narodnim pluralizmom zadovoljava kroz djelovanje samog Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga. Jedino u tom slučaju se neće u narodu javljati potreba za stranačkim pluralizmom građanskog tipa. To će ujedno biti i siguran osnov prevladavanja Saveza komunista kao političke partije.

Autonomija društva kao proizvodne zajednice i autonomija društva kao životne zajednice. Sistem *udruženoga* rada (jugoslovensko društvo kao proizvodna zajednica) mora počivati na radnoj organizaciji kao samostalnom samoupravnom, ekonomsko-poslovnom subjektu koji je usmjeren i spreman za univerzalni razvoj proizvodnih snaga i na bazi toga povezivanje sa proizvodnim i drugim subjektima. On može biti progresivan jedino u slučaju da se uklapa u univerzalni razvitak proizvodnih snaga, a to znači i u program i pokret radničke klase koji je također univerzalnog karaktera. U sklopu ovog sadržana je jedinstvena težnja neposrednog spoja kreativnog i proizvodnog rada.

Sistem društvenog života (jugoslovensko društvo kao životna zajednica) ima osnovu u samoupravnoj poziciji društveno-političkih zajednica u okviru jugoslovenske zajednice kao cjeline. On može imati humani, socijalistički samoupravni karakter, zasnovan na društvenoj svojini, ako u svojoj osnovi ima konkretnog individualnog čovjeka sa njegovim potrebama univerzalnosti, predmetnosti, slobode, a ne apstraktnog građanina politizovanog i otuđenog.

Proizvodni život i društveni život moraju biti povezani, moraju imati dodire, ali pri tom moraju biti oslobođeni njihove imanentne logike međusobnog pritiska i monopolskih pozicija.

U praksi jugoslovenskog društva desilo se upravo to da je sistem proizvodnog života bio pod pritiskom tendencija zatvorenosti, parcijalizacije, netržišnog poslovanja i sl. koje je direktno proizvodio sistem društvenog života, a sistem društvenog života se otuđio od konkretnog građanina i konstituisao kao apstraktna društvenost otuđena u vidu politike. Tako smo dobili situaciju da su oba ova sistema bili pod presudnim uticajem politike, gubeći svoju autonomiju i jedan i drugi. Naravno, da u takvoj situaciji atonomija javnog života kao glavni kontrolor monopolske moći funkciokratije u jugoslovenskom društvu nije

Digitized by Google

mogla imati neophodnu autonomiju. Sloboda misli također. A to je neophodan uslov za put u prosperitet i demokratiju zajedno. Ovim ne dajemo elitistički pledoaje za slobodu samo visokonaučnog umovanja i djelovanja. Ovo je iskren zahtjev za slobodu običnog, zdravorazumskog umovanja i djelovanja radnika i seljaka i svakog građanina.

Vlast i dominacija nije isto. Pitanje društvene svojine jeste pitanje vlasti, ali vlasti bez dominacije, bez monopola. Radi se o bitno promijenjenoj vlasti. U uslovima samoupravljanja na osnovu društvene svojine nije više u pitanju vlast kao potčinjavanje ljudi, kao moć nad ljudima. Vlast, pravo i država su samo istorijski bili povezani sa dominacijom, ali to nije nužnost. U samoupravnom društvu vlast ne treba da karakteriše odvojenost onih koji odlučuju od onih koji odluke treba da sprovode. Više subjekata treba da ostvaruje vlast kako u procesu donošenja odluka tako i u procesu njihovog sprovođenja. Poznato je da buržoazija upravo predstavničkim mehanizmom i odvajanjem političkog odlučivanja od sprovođenja politike omogućuje da ekonomski moćnija klasa vrši presudan uticaj u društvu. Naravno, da bi takvo podvajanje i u uslovima samoupravljanja imalo iste posledice. Zbog toga nije prihvatljivo tumačenje demokratskog centralizma u Savezu komunista, a onda i u društvu uopšte, koje upravo insistira na odvajanju procesa odlučivanja od procesa sprovođenja, jer takav demokratski centralizam neizostavno dobija buržoaski karakter tj. karakter buržoaske demokratije.

Cjelokupna vlast u samoupravnom društvu mora biti vezana za program i pokret radničke klase koji je univerzalnog karaktera. Svi oni koji učestvuju u njegovom artikulisanju i sprovođenju su neizostavno i nosioci vlasti. Savez komunista mora biti, svakako, jedan od najznačajnijih faktora i artikulacije i realizacije programa i pokreta radničke klase. Znači, jedan od najznačajnijih nosilaca te i takve vlasti. U tome je suština njegove idejne i političke avangardnosti. Prema tome, teza o odvajanju Saveza komunista od vlasti nema ni teorijskog ni praktičnog osnova. Ima samo u slučaju ako se misli na vlast kao dominaciju, kao monopol, kao podređivanje ljudi, organizacija, institucija i drugo. Ali ako se tu podrazumijeva vlast u smislu artikulacije i ostvarenja programa i pokreta radničke klase bez monopolskih pozicija u odnosu na druge nosioce vlasti, onda ne.

U tom smislu je u Programu SKJ precizno zapisano: »Savez komunista Jugoslavije je stekao i zadržao specifičnu rukovodeću ulogu u sistemu narodne vlasti u Jugoslaviji«. Tačno je da u Programu SKJ stoji i sledeće: »Sa slabljenjem društvenih antagonizama učvršćenjem i razvijanjem socijalističkih društvenih odnosa u našoj stvarnosti, Savez komunista Jugoslavije sve je manje faktor vlasti, a sve više postaje faktor formiranja i razvijanja socijalističke svijesti radnih masa, koje neposredno učestvuju u vlasti, dejstvujući u skladu sa svojim materijalnim, duhovnim i društvenim interesom«.

Digitized by Google

Slabljenje društvenih antagonizama i učvršćenje i razvijanje socijalističkih društvenih odnosa uzimaju se kao bitni preduslovi da bi Savez komunista bio sve manje faktor vlasti. Očigledno da se radi o tome da Savez komunista bude sve manje faktor vlasti a ne o tome da se odvoji od vlasti. Vodeća politička uloga Saveza komunista Jugoslavije će tek postepeno i u perspektivi iščeznuti. To će se desiti sa odumiranjem društvenih antagonizama i svih oblika prinude koji su istorijski izrasli iz tih antagonizama. Činjenica je, veoma evidentna, da ti antagonizmi u jugoslovenskom društvu nijesu odumrli. »Antagonističke snage još nisu oslabljene do te mere da bi prestale biti opasnost socijalizma. Zato se radnička klasa ne može odreći oružja svoje klasne borbe, diktature proleterijata i rukovodeće uloge Saveza komunista Jugoslavije u borbi....« (Program SKJ). Međutim, u toj borbi i u svojoj rukovodećoj ulozi Savez komunista ne traži monopol. »U organima vlasti i u organima društvenog samoupravljanja u opštinskim, sreskim, republičkim i saveznim razmerama — Savez komunista Jugoslavije ne traži za sebe monopolistička prava, već se bori za ostvarenje socijalističkih principa u politici i praksi organa vlasti i samoupravnih organa.« (Program SKJ). U središtu svoje rukovodeće idejno-političke uloge Savez komunista Jugoslavije ima zadatak političke mobilizacije masa i osposobljavanje građana za kontrolu nad radom organa vlasti. U tom smislu Savez komunista Jugoslavije mora napuštati stare forme rada koje su omogućavale birokratizaciju organa vlasti i srastanje organizacije Saveza komunista sa takvim organima vlasti.

Savez komunista i država. U Programu SKJ je precizno naglašeno mjesto i uloga države kao instrumenta samoupravljanja dok se ne prihvata anarholiberalistički koncept o državi, ne prihvata se država kao sveobuhvatna ustanova iznad društva (birokratizam, etatizam), država kao politička vlast sve manje se pojavljuje u proizvodnji, uloga države ne proizilazi iz političke vlasti niti iz ekonomskog monopola već iz činjenice da se država sama mijenja i postaje »sistem teritorijalno-političke samoupravne organizacije proizvođača-potrošača i njihova društveno-ekonomska zajednica na raznim nivoima od opštine do Federacije...«. (Program SKJ).

Država, znači, nije više glavni činilac, i nema uzročni karakter u svom dejstvu na druge elemente društvene strukture. Tu ulogu imaju drugi faktori: radnička klasa, njena idejno-politička avangarda — Savez komunista, samoupravne organizacije i dr. Država je svedena na funkciju a ne na uzročnost. Država gubi karakter dominacije, monopola. Ali to ne znači da država gubi ili treba da gubi svaku moć. Država mora imati samo *funkcionalnu moć* u izvršavanju poslova i zadataka na području na kojem je u samoupravnom društvu još nužna. »Jedina šansa za okončanje odnosa dominacije — piše Gorc — je u tome da se prizna da je funkcionalna moć neizbježna. Ovo priznanje omo-

Digitized by Google

gućit će nam potragu za načinima organizovanja moći na ona područja s kojih je ne možemo odstraniti«.

U tom smislu je u cjelokupnoj organizaciji samoupravnog društva neophodno precizirati područja samoupravne, upravne i rukovodeće moći. To je siguran osnov za onemogućavanje odnosa dominacije, preciziranje odgovornosti i na kraju povećanje i efikasnosti i demokratičnosti.

Savez komunista mora biti zainteresovan za ova pitanja, posebno za pitanja države. On se bori protiv državne vlasti — kao dominacije, a to znači da je životno zainteresovan za karakter države, (njenu organizaciju, strukturu, efikasnost, što će reći da ni u kom slučaju nije odvojen od države, već je aktivni činilac državne vlasti. Savez komunista na današnjem stupnju razvitka društva, radničke klase, samoupravljanja, odnosa moći to mora biti. Iluzija je da samo kao elita svijesti ili avangarda svijesti vrši svoju avangardnu ulogu.

Bitno je da se Savez komunista ne spoji sa vlašću i državom koja bi imala monopol, privilegija. »Nema religije — piše Marks — ako nema privilegovane religije«. Isto važi za vlast. Ako je ona u funkciji narodnih interesa i pod kontrolom i odgovornošću pred narodom onda ona nije dominacija. Međutim, kad se vlast izdigne iznad naroda, izmakne kontroli i odgovornosti narodnoj, onda ona postaje dominacija. Prema tome, ne možemo jednostavno usmjeriti Savez komunista na borbu protiv državne vlasti, na odvajanje od države, protiv vlade i gurati ga na pozicije opozicione političke partije. To ne bi bilo u interesu radničke klase, samoupravljanja, naroda i društva. Savez komunista mora usmjeriti svoju borbu protiv svakog vida dominacije a naročito protiv dominacije državne vlasti tj. vlasti u obliku dominacije. Samo na taj način Savez komunista prevazilazi i sebe kao partiju.

Reforma je počela. Politička situacija je danas bitno drugačija od one kakvu smo imali prije godinu dana. Reforma Saveza komunista je počela time što je sada sasvim drugačija aktivnost OOSK, drugačiji odnos prema materijalima koji stižu »odozgo«. To je mnogo važnija reforma od one koju legitimni organi proglašavaju u papirima, rezolucijama, zaključcima i sl. U stvari, to je jedina sigurna osnova ukupne reforme u društvu. Sada je pitanje koliko smo spremni da ovu reformu iz prakse OOSK prihvatimo kritički i naročito samokritički. Kritika i samokritika ne smije biti takva da uguši ovu reformu koja je počela u praksi partijske baze. Međutim, tu moramo imati u vidu da je: »Organizacija oblik posredovanja između teorije i prakse, a kao u svakom dijalektičkom odnosu i ovdje članovi dijalektičke veze uspostavljaju tek u posredovanju i pomoću svoga posredovanja postižu konkretnost i zbiljnost«. (Lukač). Znači, ovu reformu iz partijske baze treba teorijski osmisliti na način koji će značiti obogaćivanje i teorije i prakse i takvu konkretnost i životnost koja će održavati permamentnu aktivnost partijskog

Digitized by Google

članstva. Ne bi se smjelo desiti da prihvatimo nekakva tumačenja demokratskog centralizma, a već ih imamo, da kritika koja je snažno počela u partijskoj bazi i koja se odnosi na rad, stavove i odluke viših partijskih organa nije u skladu sa demokratskim centralizmom u Savezu komunista. To bi bila čista kontrarevolucija. No, nadam se da to neće dozvoliti, prije svega sama partijska baza.

Mislim da sadašnja partijska rukovodstva na svim nivoima ne bi trebala da čekaju konferencije, kongrese i da međusobno vrše razmjenu mišljenja na zajedničkim sastancima ili na drugi način i da daju ocjene, već da rade na jačanju reforme Saveza komunista koja je počela u partijskoj bazi. Rukovodstva treba da budu glavni inicijatori i predvodnici ove reforme čija je osnova aktivnost širokog članstva i osnovnih organizacija OOSK.

Odavno partijska baza traži da Savez komunista, naročito rukovodstva, izvrši samopreispitivanje sa stanovišta monopolskih i privilegovanih pozicija. To je suština Programa SKJ koji ne traži ukidanje svojine tj. konstituisanje društvene svojine kao nesvojine. U Programu se jasno stavlja u zadatak članovima Saveza komunista a to znači naročito rukovodstvima, da se isključi ekonomski politički i svaki drugi monopol kao sadržaj svojine. Kod države se takođe precizira njena funkcija u sadašnjoj etapi razvoja socijalističkog samoupravljanja ističući zadatak Saveza komunista da ona ne smije postati monopolska institucija.

Praksa ide drugim tokom. Koliko smo, i to pod presudnim uticajem komunista, proizveli zakona koji su obezbijedili i ekonomski i politički monopol i privilegije pojedincima i čitavim slojevima a time i čisto klasnu poziciju. Danas nam kažu korisnici takvih zakona, članovi SK, inače visoki funkcioneri, bivši ili sadašnji, da su radili i stekli sve po Zakonu. Kakva ironija!

Ukidanjem ovih zakona, monopola, privilegija, i utvrđivanje odgovornosti po tom osnovu je istinska reforma Saveza komunista. Njoj će pristupiti svako partijsko rukovodstvo koje nije svoju partijsku poziciju pretvorilo u monopolsku poziciju i privilegiju.

Reformatori. Ko će biti reformatori? Ko je stvarno zainteresovan, motivisan svojim objektivnim položajem u društvu, svojim životnim uslovima da bude nosilac reforme Saveza komunista? Ko je istinski opredijeljen idejno i politički, moralno, da svoje znanje i sposobnosti angažuje u procesu reforme Saveza komunista? Kakvi su društveno-politički uslovi u jugoslovenskom društvu za takav angažman? Ovo su pitanja koja nužno prate reformu Saveza komunista a od odgovora na njih presudno će zavisiti uspjeh reforme ne samo Saveza komunista nego i druge dvije reforme. Potrebno je temeljito preispitivanje kadrovske politike i njene utemeljenosti na fundamentalnim principima Programa SKJ. Ne smijemo pod pritiskom svestrane krize u društvu, ekonomske, političke i moralne, prihvatiti polazište sa apriornim nepoverenjem u ljude koje smo do sada na

Digitized by Google

neki način implicite prihvatili. Naprotiv, moramo izabrane kadrove tretirati kao istinske povjerenike naroda. Međutim, da bismo imali ovako polazište moramo afirmisati princip kadrovske politike na svim nivoima kojima se vraća suverenitet naroda a to znači imati vjeru u narod, tj. da će on izabrati najbolje kadrove a ne nekakva koordinaciona tijela ili drugi faktori iznad i u ime naroda i radnika.

Sa ovim je povezano i pitanje funkcionisanja delegatskog sistema čija je suština odnos delegat — baza. Delegat mora biti iz baze, neotuđen od baze, a ne »izaslanik« koji godinama živi u drugoj sredini, čak izvan zemlje, a stalno se nalazi na kadrovskoj listi nekakve provincijalne baze. Delegat se mora vraćati u bazu nakon završenog mandata. Ne radi se ovdje o tome da se jedan čovjek vrati ili ne u jednu sredinu. Radi se ovdje o suštini delegatskog sistema, o stvaranju jedne psihologije koja daje objektivnu snagu delegatskom sistemu i stvara vjeru naroda u delegatski sistem. Drugo, radi se o psihologiji, motivaciji i ponašanju samog delegata. Ako bismo ove principe afirmisali ne bi lako dolazilo do otuđivanja delegata od baze. Ako delegat zna da njegova dalja društvena promocija zavisi više od svih drugih nego od baze, kao što je to do sada bio slučaj, onda bi samo nenormalan čovjek mogao da misli o bazi i da se vraća u bazu, a da napusti sve privilegije koje mu obezbeđuju faktori van baze.

Za sve ovo neophodno je da Savez komunista izvrši radikalan povratak Programu i pokretu radničke klase.

Savez komunista mora primiti na sebe odgovornost što se radnička klasa danas javlja dezintegrisana, podijeljena, parcijalizovana i kao takva više kao »klasa po sebi« nego kao »klasa za sebe«. Mora primiti odgovornost, jer se nije javljao kao avangardna snaga koja stalno zastupa interese cjelokupnog pokreta radničke klase i u različitim nacionalnim okvirima jugoslovenskog društva isticao i sprovodio zajedničke i od nacionalnosti nezavisne interese cjelokupne radničke klase Jugoslavije.

Vraćanje Saveza komunista Programu i pokretu radničke klase će samo po sebi pronaći najbolje reformatore. Ono će aktivirati bazu, članstvo, OOSK a u tom slučaju i rukovodstva Saveza komunista će postati istinska avangarda avangarde.

Digitized by Google

Ćazim Sadiković

Savez komunista i država

Tokom dosadašnje rasprave s pravom je naglašeno da je reforma Saveza komunista jedna od bitnih pretpostavki uspješnosti ostvarenja reforme političkog i privrednog sistema. Ovom prilikom mora se, međutim, imati u vidu da će i već preduzete promjene, kao i one koje će se dalje preduzimati, naročito u okvirima privrednog sistema, svakako imati veliki »povratni« utjecaj na strukturu, poziciju i način djelovanja Saveza komunista i uopšte subjektivnog faktora u našem društvu.

S pravom se, naime, može pretpostaviti da će intenzivnije ispoljavanje tržišnih zakonitosti sa svim socijalnim promjenama koje takav proces nužno podrazumijeva, nametnuti i određene promjene u sferi politike i političke organizacije. Već na osnovu iskustava savremenih razvijenih zemalja tržišne ekonomije može se s velikim stepenom vjerovatnoće očekivati novi ritam djelovanja svih demokratskih i političkih institucija, što u našim uslovima mora značiti prevladavanje, prije svega, naglašene inertnosti pojedinih sfera političkog sistema.

Nova društvena dinamika, koja se očekuje na osnovama slobodnog ispoljavanja tržišta dovešće dakle i do nove dinamike svakodnevnog djelovanja, ne samo samoupravnih i skupštinskih institucija, nego i društveno-političkih organizacija, posebno kada je riječ o globalnom rješavanju poznatih aktuelnih društvenih problema.

Digitized by Google

Reforma Saveza komunista, bez obzira da li će se vršiti unutar ordinata datog ustavnog sistema ili u kontekstu njihovih najavljenih promjena, svakako se mora sagledati i projektovati vodeći računa o tim novim okolnostima. Radi se o naporu samog Saveza komunista da, svojom društvenom pozicijom, načinom i sadržajem ostvarivanja svoje »avangardne« uloge, spremno krene u susret svim tim već pokrenutim novim društvenim procesima koje je najvećim dijelom sam inicirao i koje, same po sebi, znače krupne promjene u ukupnom ambijentu u kojem djeluje.

Reforma Saveza komunista tako je u stvari sasvim realno i razumljivo nastojanje da se osavremeni i uskladi sa novim društvenim zahtjevima i potrebama, ne samo njegova uloga, nego uopšte funkcija subjektivnih snaga u savremenom socijalističkom društvu. A to znači da reforma Saveza komunista nužno podrazumijeva i odgovarajuću reformu svih društveno-političkih organizacija sa kojima se jedino i javlja u ustavnom sistemu, od opštine do federacije. To je put da se, u cjelini gledano, uspješno odrede prije svega ciljevi njihova angažovanja, a onda i demokratskoinstitucijski putevi ostvarenja tih ciljeva u društvu.

Da bi se dakle uspješno izvela ovakva reforma, potrebno je, nesumnjivo da se, mnogo jasnije i određenije nego što je to sada slučaj, odredi aktuelna pozicija Saveza komunista i cjeline subjektivnog faktora u »sistemu«, sa svim teškoćama i nedosljednostima koje se žele u procesu te reforme prevladati. Ocjene koje se dosad date i na osnovu kojih su projektovane promjene u ovoj sferi, svode se danas skoro redovno na to da je Savez komunista »stopljen« ili »spojen« s državom, da ima »monopolsku poziciju« u odlučivanju, da djeluje putem raznih »transmisija«, da ostvaruje različite »sprege« i da preuzima prerogative »vlasti«, pa se iz toga izvodi zahtjev, što je ujedno glavni i dosad jedino jasno izraženi cilj reforme, da se Savez komunista »odvoji« od države.

Odnos Saveza komunista prema državi sa svim poznatim teškoćama u sadašnjem djelovanju Saveza komunista predstavlja svakako središnje pitanje od čijeg adekvatnog postavljanja zavisi cijeli tok reforme. Jasno iskazivanje teškoća, »uskih grla« i promašaja u ostvarivanju uloge Saveza komunista i uopšte subjektivnih snaga neophodni je uslov i pretpostavka svakog uspješnog nastojanja da se, ne samo mijenja to stanje, nego i odrede neophodni pravci i ciljevi same reforme. Upravo zato pitanje sadašnje stvarne pozicije Saveza komunista traži daleko valjaniju i suptilniju analizu i »odčitavanje«, da bi se na pravi način trasirali putevi i ove i svih drugih već spomenutih reformi.

Ako se, naime, pažljivo osmotri politički život tokom posljednjih petnaestak godina, s gledišta pozicije Saveza komunista i njegova odnosa prema državi onda se, zaista, mora konstatovati postojanje svih onih već spomenutih devijacija u vidu različitih »monopolskih« uticaja i »sprega« pa i svaki zahtjev za njihovim odlučnim otklanjanjem je posve umješan i opravdan. Međutim,

Digitized by Google

u isto vrijeme, mora se jasno utvrditi da li sve te teze o stapanju Saveza komunista s državom, ili o njegovom »monopolskom vršenju vlasti«, zaista znače da se Savez komunista, zajedno sa drugim društveno-političkim organizacijama, i stvarno, u potrebnoj, očekivanoj mjeri, angažovao na vršenju funkcija vlasti, shvatajući je u njenom pravom, ustavnom i teorijskom smislu riječi, bez pežorativnih ili vulgarnih sada jako primjetnih interpretacija.

Sve ozbiljne analize političkog sistema u ovom vremenu uvjerljivo pokazuju da Savez komunista »kao ni sve druge društveno-političke organizacije, nije prihvatio obaveze i odgovornosti koje mu, po prirodi njegove sistemske pozicije, pripadaju u vršenju vlasti tako da je, po ocjeni Edvarda Kardelja, ostao «na periferiji« tog procesa. Čak se može konstatovati da je prisustvo Saveza komunista u vlasti koja se vrše u delegatskim skupštinama bilo najmanje primjetno u onim društveno-političkim zajednicama koje imaju svojstva države, kao što su republika i federacija.

Primjetno je upravo da Savez komunista nije koristio niti iskoristio date »sistemske« mogućnosti da se, u mjeri u kojoj je to pretpostavljeno karakterom njegove uloge, angažuje na ostvarivanju onih interesa koji imaju najveći značaj za društveno-ekonomski razvitak i razvitak društvenog i političkog sistema. Procesi stvaranja »sistemskih zakona« u stvari su značili, svaki put, potrebu pionirskih napora na stvaranju novih društvenih odnosa, na osnovama socijalističkog samoupravljanja i njihova uspješnost je jako ovisna o idejno-političkim rješenjima koja bi, po prirodi »sistema«, trebalo da kreiraju upravo subjektivne snage.

Savez komunista i subjektivne snage u cjelini nisu se, međutim, tokom proteklog vremena, kretale u matici delegatskih procesa i odnosa, kako bi, zajedno sa svim drugim brojnim subjektima političkog sistema, vršili svoj dio poslova u globalnom političkom odlučivanju. Izostankom subjektivnih snaga iz procesa vršenja vlasti radničke klase i svih radnih ljudi u delegatskim institucijama, izostala je faktički jedna od bitnih komponenti te vlasti, kada se ona uzme, ne kao patologija — kako se to danas najčešće čini — nego kao zdravo tkivo političkog i demokratskog sistema.

Time su zapravo izostali oni predviđeni uticaji u skupštinskom odlučivanju koje su, cjelini tih procesa i njihovih rezultata — najčešće u vidu sistemskih zakona — trebali da osiguraju idejno-programske projekcije, kao neophodni uslov njihove ukupne konzistentnosti, sinhronizovanosti, blagovremenosti i željenih efekata u praksi ekonomskog i drugog socijalnog razvoja. Time su zapravo svi ti globalni demokratski i politički procesi jako osiromašeni, i, u najvećoj mjeri, prepušteni državnim organima i »tehnokratiji« i tako — po svim dosadašnjim teorijskim saznanjima-unaprijed osuđeni na neuspjeh.

Digitized by Google

Pokazalo se tokom proteklog vremena da je upravo ta neizgrađenost idejnih osnova najvećeg broja sistemskih rješenja i društveno-ekonomskog sistema koji se gradio na ustavnim osnovama, dovela do velikih teškoća u pravnom sistemu pa, samim tim, i u društveno-ekonomskom razvoju. Ne radi se samo o »prenormiranosti« našeg pravnog sistema, o čemu se inače najčešće govori, nego i o brojnim drugim, ne manje ozbiljnim nedostacima kao što su njegova krajnja nestabilnost, nekoherentnost, neodmjerenost, neracionalnost, pa čak — što može zvučati i paradoksalno — i izrazita »nenormiranost« u brojnim, inače izuzetno važnim oblastima društveno-ekonomskih odnosa, o čemu ubjedljivo svjedoče dokumenti Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Ako u ovom svijetlu sagledamo osnovno pitanje mjesta i uloge Saveza komunista — ali i Socijalističkog saveza i Saveza sindikata — u vršenju vlasti koja u nas pripada delegatskim skupštinama, onda jasno izlazi da, i pored nesumnjivog postojanja brojnih pojava »sprega«, »stapanja«, »monopola« ili »transmisija« koje se vezuju za dosadašnje djelovanje Saveza komunista, može se s pravom zaključiti da Savez komunista — kao ni druge društveno-političke organizacije koje čine »front« subjektivnih snaga u našem društvu — nije u odgovarajućoj mjeri prihvatio svoje obaveze, poslove i odgovornosti u tim procesima i to baš onda kada se radilo o društveno-ekonomskim pitanjima.

Za razliku od cjelokupne savremene situacije u političkom životu, razvijenih zemalja tržišne ekonomije, gdje su političke partije zajedno sa svojim političkim programima postali primarni »izvori« zakonodavne i druge političke inicijative u socijalno-ekonomskoj sferi, u nas su društveno-političke organizacije vidljivo zanemarile obaveze ove naravi, koje su u nas inače, za razliku od svih tih drugih sistema, eksplicitno ustavno-sistemski naglašene. U stvari, subjektivne snage su se u nas faktički, u tolikoj mjeri distancirale, od globalnog političkog odlučivanja o pitanjima društveno-ekonomskog razvoja, kroz sistemske zakone i druga važna rješenja u ovoj oblasti, da se u nas sada može govoriti o »bespartijskom sistemu«. A kada se tome doda da ni »udruženi rad«, po svim tim istim analizama i ocjenama, nije u tim procesima bio prisutan u potrebnoj i ustavno pretpostavljenoj mjeri, onda jasno izlazi da su svi ovi, u najvećoj mjeri, složeni teški i suptilni poslovi globalnog političkog odlučivanja u jednom modernom društvu — od programskih projekata do zakonodavne elaboracije — spali faktički na izvršne organe i organe uprave, što je nužno moralo dovesti do poznatih disproporcija u »sistemu«, privredne krize i društvene dezintegracije.

Reforma Saveza komunista — koja u nas, znači i reformu subjektivnog faktora u cjelini — mora dakle u svakom slučaju odgovoriti na pitanje kako i na koji način treba osigurati idejno-programske osnove danas sve važnijih, složenijih i suptilnijih procesa globalnog političkog odlučivanja, koji se u nas uglav-

Digitized by Google

nom poklapaju sa funkcijom onih društveno-političkih zajednica koje imaju oznaku države. Drugim riječima, mora se odgovoriti na pitanje šta učiniti da se naš društveni i politički život odlučno i radikalno oslobodi svih mogućih »sprega«, »stapanja«, »transmisija« ili »monopola«, koji su očito zaostaci jednog političkog života koji pripada prošlosti, a da se, u isto vrijeme, procesi globalnog političkog odlučivanja »obogate«, uz sve drugo, i neophodnim idejno-programskim projekcijama, kako bi njihovi rezultati bili posve saglasni sa savremenim društvenim potrebama i zahtjevima i uz to, mjereni isključivo kriterijima uspješnog i dinamičnog ekonomskog i drugog društvenog prosperiteta.

U odgovoru na ova pitanja mora se imati u vidu da moderni društveni razvoj u nas »izbacuje« sve više pitanja koja su namijenjena samoupravnim sferama na rješavanju, ali, istovremeno sve je više i onih raznovrsnih, teških i suptilnih pitanja, koja traže adekvatne odgovore na globalnom planu. A ova sfera globalne politike u nas naročito je već dugo van pažnje naučne i idejne sfere — to je područje koje je u najvećoj mjeri opterećeno krajnje uprošćenim — može se slobodno reći — dogmatskim predstavama, koje destimulišu aktivnost, prije svega društveno-političkih organizacija za angažovanje i prihvatanje odgovornosti na globalnoj političkoj sceni — što je sve suprotno savremenim tendencijama u demokratskom i političkom životu.

Naš već dosadašnji društveni razvoj sa brojnim promjenama u sferi proizvodnih snaga, nauke i tehnike, razvojem samoupravljanja, ispoljavanjem sve brojnijih i raznovrsnijih interesa i protivrječnosti u njihovom ostvarivanju, poodavno je izmakao lakim formulama i rješenjima stvorenim u ranijem vremenu, i svojom složenošću, na neki način iznenadio i našu političku misao i našu političku praksu. A ti trendovi društvenog razvoja u vremenu koji dolazi nesumnjivo će biti još više naglašeni.

Realno je u tom smislu očekivati da će tržišna ekonomija sa svojim poznatim zakonitostima i nova dinamika ukupnog društvenog razvoja na tim osnovama, nametnuti potrebu povećanog interesovanja svih subjektivnih snaga — bez obzira na oblik u kojem će se izražavati — baš za tu oblast društvenoekonomskih odnosa u namjeri da se još više dinamiziraju tržišni tokovi, i da se isključivo na toj pretpostavci, blagovremeno odgovara i na pitanja razvoja samoupravljanja, solidarnosti, stabilnosti, integracije i svh drugih brojnih ciljeva koji treba da označe prirodu socijalizma danas.

Uz sve te promjene u sadržaju rada, svakako će se nametnuti i potreba kritičkog preispitivanja generalne pozicije tzv. subjektivnog faktora u političkom sistemu, njegove organizacije, interne demokratije, demokratskog centralizma, kadrovske selekcije i svakako, naročito, političko-programske orijentacije. U stvari, već u ovom trenutku da bi se izašlo iz duboke multidimenzionalne društvene krize urgentno se nameće potreba izgradnje koherentnog političko-programskog projekta ukupnog društve-

Digitized by Google

nog razvoja koji bi poslužio kao idejna osnova, ne samo za spomenute reforme, nego i sve druge društvene promjene koje se, sasvim prirodno, očekuju.

To bi značilo da se, uporedo sa svim sadašnjim nesumnjivo teškim reformskim zahvatima i promjenama, svi stvaralački napori subjektivnih snaga usmjere na stvaranje modernog političkog programa, koji bi — na osnovu realne ocjene sadašnjeg stanja u svim oblastima društvenog života, te sinteze dosadašnjih teorijskih, idejnih i političkih saznanja, kao i svih vrijednih iskustava savremenog razvijenog svijeta — utvrdio osnovne ciljeve našeg sadašnjeg socijalističkog društvenog razvoja sa jasno naglašenom dinamikom, prioritetima i odgovornošću za njihovu dnevnu realizaciju.

Digitized by Google

Lev Kreft

Politički pluralizam

Od Šestog kongresa KPJ/SKJ, Savez komunista se dvoumi između monolitne partije i nestranačkog saveza, a da se istovremeno u razvoju političkog pluralističkog savezništva u Socijalističkom savezu radnog naroda nije stiglo dalje od početaka. U vreme globalne krize, Savez komunista doživljava, jače nego ikada, sukobljavanje dva koncepta svoje političke institucionalizacije: koncepta centralizovane monolitne partije kojoj je avangardna i rukovodeća uloga zagarantovana Ustavom, i koncepta saveza koji i unutar sebe i u odnosu prema društvu deluje snagom argumenata, a ne argumentom institucionalne snage. Pitanje političkog pluralizma zadire u centar nedoumica o unutrašnjim principima delovanja, kao i o relaciji između Saveza komunista i društva.

Pokušaću da razvijem argumentaciju za stanovište da je dilema između višepartijskog i nepartijskog pluralizma, koja se kod nas provlači na ideološkom nivou diskusije o političkom pluralizmu već dugi niz godina, jedna nepotrebna dilema. Njena je praktična funkcija samo u tome da sprečava normalno teorijsko i institucionalno-legislativno zasnivanje demokratskog pluralističkog političkog sistema, što uslovljava spoticanje svih pluralističkih inicijativa u političkoj praksi već na prvom koraku.

Osnovna funkcija političkog sistema koji sadrži institucije političkog pluralizma jeste omogućavanje političkog izražavanja nehomogenosti, razlikovanja, heterogenosti i discenza civilnog društva. Istovremeno, sa institucionalnim oformljenjem plura-

Digitized by Google

lizma političkih interesa, potvrđuju se i proširuju autonomije civilnog društva, od kojih mnoge tek treba izboriti, i jača uticaj različitih (što ne znači i nužno suprotstavljenih) inicijativa na delovanje i ulogu pravne države, posebno njenog parlamentarnog-skupštinskog sistema. Pošto kod nas u poslednje vreme već dolazi do neinstitucionalizovanih ili institucionalno kompromisnih formi političkog pluralizma (novi društveni pokreti, delovanje raznih odbora, politizacija društava...), treba dodati da je za formiranje političkih interesa potreban čvrst i jasno profiliran demokratski red. Tek red i disciplina utvrđenih formi i pravila igre omogućuje da politički pluralizam ne postaje ujedno rušilačka snaga sistema, ili ostaje tek nemoćni ornament političke kozmetike.

1. Bespartijski politički pluralizam u socijalizmu predstavlja politički i ideološki program koji se nikada nije ni približio nekoj efikasnoj realizaciji. Otpor bilo kakvom političkom razlikovanju, a kamoli institucionalizovanju političkog pluralizma, stalno navire iz postojećih oblika političke vladavine. Pluralizam bez stranaka se u praksi, suočen sa snagom različitih interesa, po pravilu ponaša kao jednopartijski sistem. Odatle i dolazi do formiranja razlika na jedini mogući način: kao frakcija unutar ‚monolitne' partije na vlasti, i do homogenizacije nacionalnih interesa na osnovi jedinog političkog razlikovanja kome se priznaje bar određena autentičnost različitosti. U našim uslovima, dolazimo do veoma neprijatnog izbora između dve varijante monolitizma: nacionalnog etatizma i etatističkog centralizma.

2. Politički nepartijski, odnosno iznadpartijski, odnosno vanpartijski pluralizam (a svaki od tih oblika može nagovestiti drukčije ustrojstvo političkog pluralizma) može delovati samo ako su ispunjena dva uslova:

— sloboda udruživanja političkih interesnih grupa u privremenim ili čvršćim institucionalizovanim ili neinstitucionalizovanim (ad hoc) formama, koje biraju nosioci interesa, i tako posreduju u politički prostor civilnog društva u obliku koji dovodi do formiranja (ili neformiranja) racionalno potrebnog konsenza prema pravilima pravne države;

— postojanje organizovanog prostora nestranačke politizacije koji predstavlja stalno garantovanu mogućnost političkog delovanja i uticaja na odluke koje se donose u političkom sistemu (ukoliko se ta mogućnost pretvara u obavezu, brzo gubi legitimitet odnosno kredibilnost koja je jedini mogući osnov nestranačkog delovanja).

Nestranački politički pluralizam može se efikasno razviti samo tamo gde formiranje različitih političkih grupa nije zabranjeno, jer je stvarna snaga nestranačkog sistema upravo u njegovoj funkciji sprečavanja mogućeg destruktivnog delovanja ili još verovatnije nemoći stranačkog sistema, u pravcu nadograđivanja heterogenosti, a ne u pravcu represivnog zabranjivanja političkog izražavanja razlika. Samo se politički izražene razlike

Digitized by Google

mogu politički vezivati za zajedničke, pa čak i nestranačke ciljeve.

3. Oštra kritika višestranačkog sistema koja kod nas predstavlja četrdesetogodišnju ideološku konstantu (po čemu se, ipak, razlikujemo čak i od nekih socijalističkih zemalja, čak i onih koje nisu uvele ili su ukidale višestranački sistem, ali su to objašnjavale prolaznim i pragmatičkim, a ne sistematičnim ideološkim razlozima), predstavlja pomalo smešnu stvar u našem političkom prostoru koji jedva da poznaje iz prakse politički pluralizam, a u stvarnosti se neprestano nasukava na grebene jednopartijskog sistema. Zbog toga treba pogledati malo bliže argumentaciju kritike političkog partijskog pluralizma koja, na žalost, nema mnogo veze sa savremenim kritikama višepartijskih sistema i partijskog delovanja (u novim društvenim pokretima, u teorijama civilnog društva i pravne države, u neokonzervativizmu, u teoriji lokalne akcije globalnih razmišljanja, u klasičnoj kritici kod Karla Schmitta itd.).

Sva se argumentacija te kritike može svesti na dva krunska argumenta (pošto se ne može protivljenje stranačkom sistemu utemeljiti specifičnošću socijalizma, jer postoje socijalističke zemlje sa više stranaka) koji podvlače 'jugoslovensku specifičnost':

— iskustvo stare Jugoslavije dokazuje da stranački sistem dovodi u našim prilikama do kolapsa;

— stranački sistem stvara kod nas nacionalne partije koje bi međusobno vodile borbu sve do konačnog raspadanja Jugoslavije.

Prvi argument falsificira istoriju. Iskustvo stare Jugoslavije ipak nije isto što i iskustvo opravdano kritikovane labave demokratije i nemoćnog parlamentarizma Weimarske republike. Naprotiv, radi se o iskustvu nikada oformljenog demokratskog parlamenta, o dirigiranim izborima, o oktroiranom ustavu, o zabrani delovanja određenih stranaka i ograničavanju političkog udruživanja, o strogo kontrolisanoj javnosti, o sputavanju jednih i nepriznavanju drugih naroda, o proganjanju protivnika, skupštinskom apsentizmu i pucnjavi, o unitarističkoj diktaturi itd. Stara Jugoslavija sigurno nije propala zbog viška demokratije u kojoj bi slobodno i destruktivno delovale stranačke heterogenosti. Uostalom, među uspešnim parolama Komunističke partije u vreme njenog uspona bila je i tvrdnja da je radnička klasa u savezu sa radnim narodom jedina snaga koja može, ako dođe do političke vlasti, garantovati demokratiju i utemeljiti demokratske institucije i forme sistema.

Drugi argument mogao bi nas navesti na kalkulisanje šta bi se moglo desiti kad bi se moglo desiti, a teško je predviđati na kom bi se osnovu formirale partije. Uostalom, kada su se formirale, nacionalni princip je stvarno bio jedan od osnova, ali su se i na njega pozivale različite partije unutar iste nacionalne sredine. Jedno je sigurno: nacionalne partije i nacionalnu poli-

Digitized by Google

tizaciju upravo već imamo, i to baš kao rezultat delovanja 'nestranačkog' sistema. Sve katastrofe, koje nam slika kritika stranaka, već postoje, i ukazuju na mogućnost destruktivnog delovanja, a da politička pluralistička demokratija ne postoji.

Prema tome:

1. kakav treba da bude politički pluralizam u nas, zavisi samo od praktičnih rezultata slobodnog političkog udruživanja, a ne od ideoloških pretpostavki i dogmi; sve dok ostajemo unutar ideologije ‚nestranačkog' sistema, prisiljeni smo da se krećemo van orbite političkog pluralizma;

2. zainteresovani za 'nestranačko delovanje' kao način politizacije vlastitih interesa (a među njih ubrajam i sebe) nemaju potrebe da se izjašnjavaju za stranke ili protiv njih; za njih je stvarno postojeće ograničenje jednopartijski sistem, jer on falsifikuje i oduzima kredibilnost nestranačkom političkom delovanju, pošto ga kako-tako i kad-tad homogenizira u jednopartijsko delovanje. Ideja o 'projektnoj' ili 'interesnoj' formi političke pluralizacije nestranačkog ili iznadstranačkog ili vanstranačkog tipa ne isključuje mogućnost organizovanja relativno čvrstih političkih grupacija sa celovitim programima, a tim se grupacijama ne može negirati 'partijnost'. Stranačke borbe imaju pre svega jednu dovoljno poznatu manjkavost: u tendenciji upravo stvaraju uslove za monolitnu ili bar hegemonijsku vlast. Iznadstranačka pozicija, garantovana u okvirima sistema pravne države, bolja je prepreka totalitarnom monolitizmu od represivne zabrane političkog udruživanja u slobodno odabranim formama.

Ne vidim prave razloge da u ime vlastitog nestranačkog političkog interesa bilo kome drugom zabranjujem ili ograničavam slobodu političkog udruživanja. A ako me istorija može nečemu naučiti, mogu od nje saznati da su i komunisti tek u okruženju levog i narodnog fronta kao saveza različitih stranačkih i nestranačkih grupacija, počeli prevazilaziti svoje tradicionalno partijsko sektaštvo. Posle rata, a posebno posle 1948, nismo doživeli samo obračun sa strankama i njihovu zabranu, nego i obračun sa nestranačkim pluralizmom i svim drugim načinima artikulisanja razlika. Obračun je izveden zbog straha od političke konkurencije partijskom monolitizmu, i taj je strah bio opravdan: stvarna konkurencija monolitnoj partiji na kraju ovog veka nisu druge partije, već slobodno nestranačko ili iznadstranačko delovanje projektnih i interesnih grupa.

Reforma Saveza komunista iziskuje i reformu njegovog unutrašnjeg monolitizma koji kao iznimku dopušta samo nacionalni discenz, kao i reformu njegovog shvatanja političkog pluralizma kao načina posredovanja između civilnog društva i pravne države. Akcenat na nestranačkom političkom delovanju može biti uspešan samo ako ne deluje represivno protiv eventualnih stranačkih interesa, i ako podstiče kvalitetnu nestranačku tradiciju levog i narodnog fronta u pravcu savremenih nestranačkih društvenih orijentacija i autonomnih tendencija u političkom delovanju.

Digitized by Google

Branko Balj

Modernizacija partije, intelektualci i inteligencija

Ukupna praksa protagoniranja egzistentnog socijalizma sa stanovišta ove teme nužno otvara pitanje šta je podtekst ovakvih događanja koja se nužno moraju promisliti. Pokušao bih da ga obrazložim, ali pre nego što to pokušam samo dve napomene, koje mogu da budu provokativne.

Prva: Da li je uopšte smisleno govoriti o socijalizmu i pri tome se još pozivati na Marksa, ili je smislenije govoriti o birokratsko-etatističkom načinu produkcije i reprodukcije života? Da je reč o ovom drugom vidi se, pre svega, u pristupu društvenom kapitalu koji nije formalne, ali zato suštinske prirode jeste. To se očituje u njegovoj distribuciji i redistribuciji, na kojoj je počivala i distribucija političke, pa i svakog drugog oblika moći.

Druga: Na delu je dugo vremena protagorirana svojevrsna antologizacija prakse ideologije, koja se htela prikazati kao »stvar po sebi« iz koje je posredovana, ja bih rekao, i oposredovana ukupna proizvodnja života, uz uvek prisutnu dilemu da li je moglo biti drugačije?! Kada se uzme u obzir data tema moglo je biti drugačije, bar zbog legitimacijske osnove ideje socijalizma, a kada se uzme u obzir nepostojanje, tako reći, ontoloških pretpostavki, a naročito kada je u pitanju vlast i njeni nosioci, teško da je moglo biti drugačije. Upravo zbog toga danas nužnim se nameće, zbog drugačijih okolnosti, promišljanje modernizacije partije u njenom odnosu sporazuma. Na tom tragu

Digitized by Google

želim dati prilog onom delu izlaganja Jovana Marjanovića kada je govorio o administrativnim zabranama koje su prerasle u zabrane svakom kritičkom mišljenju i po kojima je misliti drugačije značilo i imalo tu moć da takvo mišljenje proglase za realkcionarno. Istoriziranje takve prakse koja se očituje u odnosu komunističkog pokreta prema intelektualcima, koji su hteli da misle drugačije, a tu pre svega mislim na sudbine (životne drame) Lukača, Korša, Bloha, Lefevra i mnogih drugih, kao i jugoslovenskih humanistički i kritički orijentisanih intelektualaca, daje legitimitet pitanju: nije li antologiziranje prakse ideologije komunističkog poretka ontološki zatvoreno spram uma?

Mišljenje date teme danas predstavlja jednu od sudbinskih tema samog komunističkog pokreta, jer on mora permanentno da privodi svojoj svesti, na osnovu uvida ko od inteligencije na ljudsko-revolucionaran način doprinosi utemeljenju legitimacione osnove samog pokreta, a ko to »radi« zarad svojih interesa. Legitimaciona osnova komunističkog pokreta nije porinuta u vlasti nego upravo u prevladavanju odnosa koji proističu iz samog načina proizvodnje kao odnosi nadređenih i podređenih.

Upravo zbog toga neprovidan govor o inteligenciji kao o posebnom društvenom sloju u čijoj osnovi leži stepen školskog obrazovanja, učenosti i načitanosti nije ni danas, kao što nije bio ni ranije, legitiman. Bitan razlog te i takve nelegitimnosti leži upravo u tome što je inteligencija jedan vrlo heterogen društveni sloj, te se s pravom može govoriti o različitim grupama intelektualaca kao na primer birokratskim, tehnokratskim, nacionalnim, humanističkim itd. intelektualcima. Bitna mera razlike situirana je u tome da li inteligencija doprinosi perpetuiranju postojećeg ili ga stavlja u upitanost, ne sa bilo kog stanovišta, nego upravo sa stanovišta revolucionarnog menjanja postojećeg. Ako se radi o tome da bilo birokratska ili tehnokratska inteligencija doprinosi perpetuiranju postojećeg tada je na delu bekstvo od slobode, a pojedinac kao ne-istinski intelektualac se zaklanja iza kolektiva i ne stoji na vlastitim nogama. Na istim pozicijama, mada sa suprotnim predznacima, stoji i onaj deo inteligencije koja sa građanskih pozicija dovodi u pitanje ono što jeste sada i ovde. Tada je na delu bežanje od odgovornosti i od same stvarnosti. Međutim, ako, pak, intelektualac stavlja u upitanost perpetuiranje postojećeg polazeći od onoga što ovde i sada jeste sa zahtevom da ono bude ljudskije i humanije, pri čemu u redu svrha najviša svrha jeste čovek, kantovski rečeno. Time intelektualac ukazuje na potrebu prevazilaženja takvog stanja u kome »vrijeme ni do danas nije dobilo mogućnosti da bude razvitak«[1].

Prema tome, bitno je ukazati na ono što jeste, da bi se polazeći od njega ukazivalo na mogućnosti drugačijeg, te otuda intelektualac nema nasušnu potrebu za ideologijom kao lažnom

[1] Mihailo Lalić — »Dokle gora zazeleni«, str. 25

Digitized by Google

svešću, nego mu je temeljno stalo da sazna i iskaže istinu o društvu — svetu i čoveku. Ukoliko bi se na ovaj način iscrpilo bivstvovanje intelektualca onda bi se radilo bitno o kontemplativnom bivstvovanju i intelektualac se tada obistinjuje samo na nivou logosa čime se ne iscrpljuje i celina praxisa. Zbog toga intelektualac je pripadan pokretu samo utoliko ukoliko je pokret revolucionaran i sobom pronosi ljudsko lice. Time su upravo spojivi politika i humanizam. Sartr bi rekao da intelektualac ima moralnu obavezu da se »miješa u ono što ga se ne tiče i polaže pravo na osporavanje cjelina nasleđenih istina i ponašanja«[2]. Takvim delovanjem intelektualac prevazilazi onaj horizont, koji mu je dodeljen (izabran) podelom rada, svoje struke i time iskoračuje iz usamljenosti cehovskog odnošenja. U tom izlaženju zbog svoje etike on mora da kaže istinitu reč, pa makar i drugi bili gospodari te reči, čak i u tom smislu da je zloupotrebe. Otuda smatramo relevantnim određenje intelektualca koje upravo Sartr daje: »Intelektualac je, dakle, čovek koji dolazi do svijesti o suprotnosti koja postoji u njemu i u društvu između istraživanja praktične istine (sa svim normama koje ona podrazumeva) i vladajuće ideologije (sa njenim sistemima tradicionalne vrijednosti)«.[3]

Građanska civilizacija koja je na delu kao rezultat prosvetiteljsko-kalkulirajućeg uma koji je temeljno pronosio i danas pronosi kapital kao supstancijalna zajednica građanskog sveta izvela je na pozornicu tzv. »pozadinsku ideologiju« tj. tehnokratsku svest čiji nosilac jeste tehnokratska inteligencija. Tehnokratska inteligencija kao sastavni deo društvene strukture kapitalove zajednice afirmisana od te zajednice sobom nosi »demokratsku neslobodu« (Markuze) sa stanovišta individuuma kao pripadnika te i takve zajednice. Pronoseći racionalnost kao protivrečje koje progovara kako mogućnošću humanijeg sveta — u smislu proizvodnje pretpostavki, tako i mogućnošću da sutra ne postoji. Iracionalnost tehniciziranog uma, koja po mišljenju Jirgena Habermasa[4] dovodi u pitanje emancipatorski interes roda kao takav, ipak ima svoju klasnu pozadinu, kako na to ukazuje i Habermas i Sartr[5], jer »tehničara praktičnog znanja« određuje vladajuća klasa time što programira proces obrazovanja i profilira potrebna zanimanja. Kapital kao zajednica ne ostavlja ni dimenziju slobodnog vremena čoveku — pojedincu nego ga planira i programira, odmara i relaksira za sutrašnji izrabljujući radni dan. Na taj način živi se u oskudici vremena koje u duhu »demokratske neslobode« čoveku dopušta samo da misli u saglasju sa produktivizmom. Tako se relaksi-

[2] Žan-Pol Sartr — Sabrana dela, sveska 7, Portreti, Nolit, Bgd. 1981, str. 250
[3] Žan-Pol Sartr, Ibid, str. 265
[4] Vidi Jirgen Habermas — Tehnika i znanost kao ideologija — Školska knjiga, Zagreb, 1986, str. 78
[5] Žan-Pol Sartr, Ibid, str. 257

Digitized by Google

ranje upotpunjuje zabavom čiji je cilj stvaranje atmosfere koja odiše saglasnošću sa postojećim.[6]

Prema tome, kapitalova zajednica u cilju svog samoperpetuiranja favorizuje, pre svega, tehničku inteligenciju koja se kreće u pozitivističkom sektoru i onu konzervativnu inteligenciju koja u kapitalovoj zajednici vidi oličenje privatne slobode utemeljene na privatnom vlasništvu i profitu, dok kritičko-humanističku inteligenciju nastoji da sapne u okrilju svoje zajednice, sve dok taj emancipatorski naboj ne počne da ugrožava legitimacijsku osnovu te zajednice.

Socijalističke revolucije kao htenje humanije i istinskije zajednice i po pitanju intelektualaca i inteligencije u većini slučajeva opisuju poznati krug, uglavnom posle provođenja oružanog dela revolucije. Naime, dok je revolucija na delu tada je većina intelektualaca ne samo saputnik nego i poslenik revolucije same. Međutim, kada postoji opasnost da se revolucija etablira na nivou političke revolucije, kao što je iz istorije socijalističkih revolucija do sada uglavnom prisutno, to za posledicu ima, između ostalog, hipostazu birokratske moći koja se prema intelektualcima i inteligenciji određuje u smislu »i potreban i sumnjiv« (Sartr). Potrebni su oni intelektualci bilo filozofi, sociolozi ili tehničari koji se kreću u pozitivističkim okvirima i koji svojim mišljenjem — delovanjem potpomažu legitimacijsku osnovu postojeće moći. Tada intelektualci postaju instrumentalizovana inteligencija, koja zarad svog materijalnog i statusnog položaja u društvu, jednom rečju, interesa, ostaju u domenu pozitivističkog. Ta nesretna svest pristaje na posedovanje i potrošnju, na pohvalu i pokudu, pristaje drugim rečima na kompenzatorske interese[7] i njih protagonira, u nedostatku mogućnosti da se zadovolje istinske potrebe i emancipatorski interesi.

Dok, s druge strane, postaje sumnjiv onaj intelektualac koji, imajući na umu Marksa, smatra: »Jedno biće je za sebe samostalno tek onda kada stoji na vlastitim nogama, a na vlastitim nogama tek stoji onda, kada svoje postojanje zahvaljuje samo sebi. Čovek koji živi od milosti drugog čoveka, smatra se zavisnim bićem.« Time se želi reći sledeće: ukoliko revolucija nije procesualnost i ukoliko u sebi ne nosi i ne ispostavlja svoju jedinu meru — htenje da je čovek samostalno biće i da u drugom čoveku vidi potrebu, tada intelektualac nije u pokretu i ne želi da bude saučesnik pretvaranja pokreta u poredak.[8]

Jedan dobar deo komunističkog nasleđa po pitanju intelektualaca i inteligencije opterećen je negativnim mišljenjem o

---

[6] Vidi M. Horkhajmer — T. Adorno — Dijalektika prosvetiteljstva — Veselin Masleša, Sarajevo 1974, str. 156

[7] Vidi R. Bahro — Alternativa — Globus, Zagreb, 1981, str. 230 i 231.

[8] Vidi Đuro Šušnjić — Cvetovi tla — Mladost, Beograd 1981 i Lino Veljak — Služe li filozofi zloga gospodara — Filozofska istraživanja, Zagreb, br. 151, 1985, str. 682

Digitized by Google

inteligenciji počev od Kauckog, preko Lenjina, da bi svoje drastične konsekvence ispostavio u staljinizmu. Pregnantno je to izraženo u Staljinovom spisu *Anarhizam ili socijalizam?*[9] gde je na delu ne-dijalektičko poimanje odnosa pojedinac — masa u kome se fetišizira masa koja je prisutna u obesmišljenim, te time i obezličenim kolektivitetima.[10] Takva hipostaza ima svoja utemeljenja kako u nizu objektivnih uslova tako i u sprečavanju da se misli drugačije. Ta hipostaza zajednice tj. *mi* bez ličnosti tj. *ja* bila je pogubna za socijalističku stvar i njenu svetsku promociju.

Objektivne pretpostavke za takvu mogućnost ogledaju se u mešavini više načina proizvodnje života (azijskog, feudalnog i početaka kapitalističkog) koja je sa svoje strane progovarala zahtevom i potrebom da se u »zgusnutom istorijskom vremenu« premoste vekovi u cilju izgradnje civilizacijskih pretpostavki. Na taj način komunistička partija se objektivno, dakle, nužno ispostavljala kao subjekt ukupnog događanja ili lukačevski rečeno: Sudbina revolucije bila je u rukama partije, dok su ostali delovi proleterijata i stanovništva opstojali u nuždi sledenja onih zahteva koje je partija od njih tražila i pred njih postavljala. Otuda i pitanje nije li bilo nužno da partija bude subjekt, a ostali objekt same revolucije? Po Lenjinovom viđenju, sve je bilo u službi same stvari revolucije, te otud i inteligencija. Revolucija je bila jedina mera, bar do 1921. godine.

Proleća socijalističkih htenja (kao na primer Lenjinovo vreme od 1917. do 1921. godine, ili, pak, jugoslovensko od rata do sredine šezdesetih godina) progovorila su bitnom potrebom i protagoniranjem komunističkog dijaloga, dakle nužnošću da se misli drugačije, kako temeljan nedostatak objektivnih pretpostavki ne bi bio fatum socijalističkih stremljenja. Međutim, staljinizam se pobrinuo da upravo bude suprotno tj. permanentno je onemogućavao prostor ljudske ekspresije tj. oslobođenja ljudskih potencijala. Time staljinizam potire ličnost individuuma, a na teren ukupnog događaja izvodi i fetišizira kolektivizam kao htenje i činjenje »nasilnog usrećenja ljudi«. Od inteligencije zahtevana je i silom iznuđivana potpuna poslušnost i odanost kako bi ona bila u službi očuvanja postojeće vlasti birokratije. Upravo time dolazi do zaborava, bar na nivou oficijelnog događanja, na i danas temeljivo aktuelne, Marksove iskaze o čoveku i kao individuumu i kao biću roda — zajednice. To u Marksa prisutno htenje da logos pređe u praxis bitno je potrto. Zaborav da je čovek »ansambl društvenih odnosa« i da je jednovremeno »idealni totalitet« i »Stoga — ma koliko je čovek *poseban* individuum, a njegova posebnost upravo ga čini individuumom i zbiljskim *individualnim* bićem zajednice — on je isto toliko *to-*

[9] Vidi J. V. Staljin — Anarhizam ili socijalizam — Kultura, Bgd. 1949, str. 5—7

[10] Vidi A. Kestler — Pomračenje o podne — Liber, Zagreb, 1972 str. 85

Digitized by Google

talitet, idealni totalitet subjektivno postojanje mišljenog i doživljenog društva za sebe, kao što u zbiljnosti postoji isto tako kao percepcija i zbiljski užitak društvenog postojanja, kao i totalitet ispoljavanja života«, progovarao je i praktikovao strahotu: da svi ljudi žive prosečno i da isto misle i deluju.

Marksova intencija upućuje na to da je čovek kao individuum, kao »idealni totalitet« u mogućnosti da misli i kritički projektuje postojeću zajednicu i ne samo svojim logosom nego i svojom univerzalnošću da menja postojeću zajednicu, te je time na delu jedinstvo logosa i praxisa. Kao jedan od bitnih pronositelja tog jedinstva jest proletarijat, kome u građanskoj civilizaciji pripada i sama inteligencija. Njihovo sudbinsko upućivanje jednih na druge od Marksa je poznato i naznačeno u susretu i međusobnom rastvaranju proletarijata i filozofije, odnosno utemeljenom jedinstvu teorije i prakse u kome teorija postaje praktična i praksa teoretična.

Upravo time čovek stoji na vlastitim nogama i kao proleter, i kao intelektualac, i kao individuum — »idealni totalitet«, *i* kao »ansambl društvenih odnosa«. Na taj način se pitanje *intelektualac — inteligencija — pokret* nužno mora tematizovati u okviru postojećeg načina proizvodnje života. To upravo znači da istinu o tom odnosu ili ne-odnosu, koji proističe iz pitanja da li je pokretu i inteligenciji svojstvena zajedničkost ili nije, ne treba tražiti isključivo ni na strani inteligencije, ni na strani pokreta, jer je odnos — ne-odnos bitno utemeljen u postojećem načinu proizvodnje života. Budući da za htenje bitnog menjanja sveta nije dovoljno ostati na terenu mišljenja istog, mada je mišljenje temeljna pretpostavka menjanja sveta, postavlja se *urgentno pitanje potrebe druge i drugačije zajednice od one koja je na delu.* Time se u pitanje dovodi postojeći način proizvodnje života, koji treba misliti ne samo na mišljenoj logici razvitka materijalnih proizvodnih snaga (ekonomije i tehnike) nego i kritički propitivati i protagonirati mogućnost »druge logike razvoja građanskog društva«[11] a to znači na planu kulture kao bitnog područja u kome individuum oslobađa svoje stvaralačke potencijale, te se na taj način produktivno suprotstavlja postojećoj empirijskoj egzistenciji. To stvaralačko *Ne* je »znak da se čovek budi iz sna« (Sartr) i da ova civilizacija ima svoju alternativu. Upravo zbog toga komunistički pokret mora da bude smeo, jer se radi i o povesnoj legitimaciji tog pokreta. To upravo govori da komunistički pokret bude inicijator ljudskog procesa učenja, »kulturnih predaja« (J. Habermas) i komunikacija među ljudima kao umnih i delatnih bića.

Osnovne karakteristike jugoslovenskog prostora po ovom pitanju, za sada, govore o nedovođenju u pitanje postojećeg građanskog načina proizvodnje života, koji je po nekim elementima ispod dostignutog civilizacijskog nivoa. Ono što pre svega karakteriše i odnosi se na datu temu progovara iz rastrgnutog ju-

[11] Vidi Agneš Heler — Teorija istorije — Pečat, Bgd. 1984

Digitized by Google

goslovenskog bića. Naime, na svom značaju dobijaju oni intelektualci koji su zarad svog materijalnog boljitka spremni da se ketmanski ponašaju. To Ketmansko[12] ponašanje je paradigmatično kod nekih »birokratskih« intelektualaca dok su bili na vlasti ili u predvorju vlasti. Tada im je sve bilo potaman, sve što se zbivalo u Jugoslaviji, a čim su sišli sa scene oglasili su se kao par exelence kritičari onoga što je bilo i onoga što danas jeste. Takvo delovanje nije komunističko, niti je intelektualno, nego je u bitnom smislu bežanje od odgovornosti i za posledicu ima i daje svoj doprinos proizvodnji ideologije krize. S druge strane, pak, na značaju dobija »tradicionalna« ili nacionalno orijentirana inteligencija«,[13] kao i separirajuća inteligencija, koja prenosi nacionalni i separirajući etos i u bitnom smislu u saradnji sa nacionalnim birokratijama onesposobljava prožimanje nacionalnih kultura, te jugoslovenski kulturni prostor ostaje refleksivan. Takvo protagoniranje progovara mogućnošću »tupoglavog nacionalizma« (Niče), kao mogućeg udesa jugoslovenske zbilje — zajednice. Za takve intelektualce i njihovu spregu sa birokratsko-nacionalnim snagama neretko puta oni intelektualci, koji sa komunističkih pozicija, pozicija koje insistiraju na komunističkom oslobađanju ljudskih potencijala, postaju sumnjivi, pa i po njihovom viđenju neprijatelji komunizma — socijalizma. Otuda i komunistički pokret i intelektualci u njemu zarad svoje povesne legitimacije moraju da temeljno demistifikuju politikantsko ponašanje inteligencije i birokratsko-nacionalnih snaga, kojima vreme krize i intelektualne osređenosti predstavljaju pogodan ambijent za materijalizaciju retrogradnih ideja i ambicija.

Protagoniranje takvog stanja i htenja ne obezbeđuje ni dovoljno prostora za prirodno-naučnu i tehničku inteligenciju, tako da su njihova istraživanja temeljno dovedena u pitanje. U protivnom, ova zemlja ne bi bila u tehnološkoj zavisnosti i zaostatku u kakvom jeste i kriza ne bi imala tako dramatičnu dimenziju. U još težem položaju je humanistička inteligencija čije se elaboracije često u najboljem slučaju karakterišu kao prazna — utopistička tlapnja, koja je uz sve to i subverzivna, jer o komunizmu-socijalizmu misli drugačije od onog mišljenja koje još govori o grandioznim uspesima i poteškoćama i koje kozmetičkim popravkama perpetuira krizu i na taj način podstiče osrednje ili minorne intelektualne snage i stavlja ih u činovničku službu sa zadatkom da svojim moćnicima »tkaju novu odeću« (R. Baro).

Imajući sve to u vidu, mišljenja smo da komunistički pokret, u cilju održanja i produbljenja legitimacijske osnove samoupravljanja, kao bitne alternative, koja može da bude na putu Mark-

[12] Vidi Česlav Miloš — Zarobljeni um — BIGZ, Beograd, 1985.
[13] Ivan Kuvačić — Inteligencija i društvo — Zbornik radova — Inteligencija i moderno društvo — Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1986, str. 77—81

Digitized by Google

sovog mišljenja — da je sloboda pojedinca uslov slobode za sve — mora da umu — mišljenju, kao sudbinski upućenom na savremeni proletarijat, omogući duhovnu i socijalnu promociju, a ne da ostaje s druge strane umnih i kritičko-humanističkih potencijala svoje zemlje. Jer, »kao proizvod pocijepanih društava, intelektualac svjedoči o njima, jer je poumutrio njihovu pocijepanost. On je, dakle, istorijski proizvod. U tom smislu, nijedno se društvo ne može žaliti na svoje intelektualce a da ne optužuje samo sebe, jer svako društvo ima upravo one intelektualce koje samo stvara«.[14]

Intelektualci takođe ne treba da precenjuju vlastito mišljenje i da lamentiraju nad svojom sudbinom nego, upravo iz onoga što jeste da promiču postojeće te da ga na taj način čine, u okviru svojih moći ljudskim i humanijim, jer naći se s druge strane ujedno znači i bežanje od odgovornosti i praktikovanje kontemplativne slobode, koja u biti sloboda i nije. »Prava nezavisnost je jedino u jedinstvu i prožimanju individualnosti i opštosti, jer opštost dobija konkretni rezultat isto tako tek na osnovi pojedinačnoga, kao što pojedinačan i poseban subjekt tek u opštem nalazi nepokolebljivu bazu i pravu sadržinu svoje stvarnosti«.[15] Imajući to na umu, pored ostalog, intelektualcu jeste mesto u pokretu.

Prema tome, misliti ovu temu, i na tragu mišljenja delati u okviru proklamovanih triju reformi, a pre svega reforme Partije, čini se nezaobilaznim potreba ozbiljenja sinteze pojedinačnog i opšteg, odnosno individuuma i zajednice, jer ukoliko u opštem nije prepoznatljiv individuum, onda je na delu njegov gubitak, a opšte postaje dovoljno samo sebi kao apstraktno opšte. Upravo zbog toga jeste relevantan problem o kome je govorio Vlado Goati, jer u našem političkom sistemu individuum nema mogućnost svog političkog iskaza, a samim tim on u bitnom smislu kao čovek ostaje prikraćen.

[14] Žan-Pol Sartr, Ibid, str. 264
[15] Hegel — Estetika — Kultura, Beograd, 1959, str. 222

Digitized by Google

Mira Lorger

Strah od preispitivanja sopstvene pozicije

S više se strana u posljednje vrijeme čuje da je reforma Saveza komunista Jugoslavije već počela ili tek što nije. Istina, *nekakva* reforma, i ne samo u Savezu komunista, može biti i jest počela, ali samo u onom drugom smislu koji Klajić pripisuje riječi reforma, naime, smislu koji znači »POLITIČKO PREOBLIKOVANJE, PREUREĐENJE KOJE PROVODI VLADAJUĆA KLASA U SVRHU UČVRŠĆENJA SVOJE VLASTI«. Nikakva reforma koja bi bila preudešavanje, poboljšanje ili čak popravak, međutim, nije počela. Pogotovo ne reforma koja bi značila orijentaciju prema socijalističkom razvoju — *samo* orijentaciju! (Jer je značenje »prerastanja buržoaske u socijalističku revoluciju« — a sve su dosadašnje revolucije sa socijalističkim usmjerenjem izvršene u duhu takva Lenjinova shvaćanja — takvo da dopušta govorenje samo o društvima sa socijalističkim usmjerenjem, a ne socijalističkim društvima).

Da je tomu tako govori nekoliko sada već očito postojećih činjenica, s jedne, kao i odsustvo nekih drugih, pa i bitnih teorijskih pretpostavki, s druge strane.

Prije svega, riječ je o jasnom STRAHU OD PREISPITIVANJA DRUŠTVENE POZICIJE SAVEZA KOMUNISTA. Njegova je društvena pozicija takva da je upravo ta institucija garant stabilnosti postojećeg i to bez obzira na činjenicu što je, takav kakav je danas, ujedno i garant posvemašnje nestabilnosti. U vre-

Digitized by Google

menima nestabilnosti čak i jača takva društvena pozicija Saveza komunista. Tada se ovaj čini jedinim jamcem očuvanja barem minimuma socijalističkog projekta i socijalističkih nastojanja. S obzirom na to, razumljiv je strah od preispitivanja i te »posljednje utvrde«.

Koliki je taj strah možemo se uvjeriti čitajući i veoma radikalne kritike ovakvog Saveza komunista koje se, gotovo redom, zaustavljaju pred i s tvrdnjama da u Jugoslaviji ipak ne postoji druga snaga koja bi ju mogla očuvati od potpunog raspada. Dapače, da ne postoji ni druga snaga koja bi ju mogla izvući iz krize, što je na koncu vjerojatno i točno i što je, već samo po sebi, doista porazna kritika tog istog Saveza komunista. Ako je, međutim, desni radikalizam jedina alternativa monopolskom položaju Saveza komunista, tada se zbilja jedino možemo prisjetiti riječi Ivana Šibera kojima upozorava da odbijanje višepartijske mogućnosti obrazloženo povijesnim iskustvom nacionalističkih stranaka i poznatom »balkanskom krčmom« znači ne samo totalno nepovjerenje u ovaj narod i ovu radničku klasu, nego i najveću moguću kritiku djelatnosti Saveza komunista.

Dramatičnost situacije mislim da lijepo odslikavaju riječi Luke Markovića koje slijede nakon upozorenja da će netko ipak morati odbiti vraćanje našeg vanjskog duga, pa ako to ne učini sadašnje političko vodstvo, morat će radnička klasa i omladina Jugoslavije, »ali tada protiv takvog političkog vodstva, dakle kao *reprizu 1941*«:

»Ne bih žalio takvo političko vodstvo (...) kad ono, na žalost, ne bi bilo vodstvo SKJ pa je SKJ ono za čim u takvoj slici žalim, i to ne samo zato što je SKJ jedina politička partija kojoj sam ikada pripadao, i jedina kojoj namjeravam pripadati dok sam živ pa svidjelo se to njoj ili ne, nego zbog toga što mislim da je budućnost Jugoslavije bez SKJ stravična i da je politički histerik svatko tko to želi a ni koketiranje s mogućnošću opozicione partije nije ništa odgovornije.«

Kako je, međutim, i sadašnjost isto tako stravična, to danas više i nije bitno pitanje da li dopustiti legalno djelovanje opozicionih partija, jer one naprosto postoje. Pravo je pitanje kako odoliti »sirenskom zovu« najjednostavnije, ali i *najneefikasnije* administrativne zabrane takva djelovanja, zatim kako postići da to ne bude ono što Zoran Vidojević naziva »*historijski nižerazrednim višepartijizmom* u Savezu komunista i u cjelini društveno-političkog života« i na kraju KAKO POSTIĆI DA SAVEZ KOMUNISTA OVAKO SPEKTAKULARNO NE GUBI.

Bitno je zatim pitanje, a možda i najbitnije, dakako i to koliko je strah od preispitivanja spomenute društvene pozicije Saveza komunista i ujedno gubitka čak i minimuma socijalističke orijentacije uistinu realan. Kako najvjerojatnije i dalje jest realan, to je očito da je reforma odnosno poboljšanje Saveza komunista zaista prijeka potreba. No, KOLIKO JE I TA MOGUĆNOST POBOLJŠANJA REALNA?

Digitized by Google

Držim da ona neće biti realna dok se Savez komunista drugačije nego što to čini danas ne odredi barem prema pitanjima vanjskog duga, radničke klase i onih što dijele sudbinu radničke klase, a posebno omladine, te pitanju vlastite povijesti.

1. Na početku knjige »Staljin«, objašnjavajući povijesne okolnosti u kojima je izvedena oktobarska revolucija, Isaac Deutscher priča vrlo zanimljivu šalu što je kružila krajem prošlog i početkom dvadesetog stoljeća (i koja zadovoljava sve Freudove kriterije »dobre dosjetke«, a osobito »neposrednu smjenu zapanjenosti i prosvjetljenja« te »otkrivanje skrivenog«): »Marksisti su u čitavom svijetu stranka radničke klase, samo su u Rusiji stranka krupnog kapitala.« Osim na menjševike, kada je riječ o našem vanjskom dugu (da li ga se još tko i sjeća?), dosjetka se, izgleda, odnosi još samo na jugoslavenske komuniste.

Jer: i površan uvid u suvremene teorije imperijalizma, od teorije »zavisnosti« Andre Gunder Franka, Theontonio Dos Santosa, Mauro Marinija, Fernando Henrique Cardosa, teorije »perifernog kapitalizma« Samira Amina, teorije »nejednake razmjene« Arghiri Emmanuela do teorije »raskida« Immanuela Wallersteina, analiza funkcioniranja kako razvijenih tako i nerazvijenih zemalja pokazuje opću prihvaćenost tvrdnje da je ekonomski razvoj privredno nedovoljno razvijenih zemalja unutar kapitalističke ekonomije ili veoma ograničen ili nemoguć.

Jer: »Uloge vodećih centara akumulacije kapitala već su definitivno raspodijeljene.« (L. Marković)

Jer: radnik u Jugoslaviji ima točno deset puta manju nadnicu nego je nadnica radnika u zapadnoevropskim zemljama pa je UPRAVO TO ONAJ BITNI UVJET KOJIM SE UKLJUČUJEMO U »RAZVOJ« I »DVADESETPRVO STOLJEĆE« te je *takvo* uključivanje zbilja veoma zgodan način da naša tehnokracija disciplinira našu radničku klasu.

2. U Savezu se komunista uporno odbija promisliti problem radničke klase, dakle, osnovnog socijalnog činioca s kojim po definiciji računa. Tako nam se upravo događa da se u pojedinim svojim djelovima Savez komunista stihijno i neosviješteno više okreće tradicionalnoj industrijskoj radničkoj klasi, a u drugim modernoj, takozvanoj novoj radničkoj klasi. Istovremeno, u Savezu komunista nema gotovo nikakve a pogotovu jasne svijesti o društvenim posljedicama jedne odnosno druge orijentacije pa čak ni svijesti o posljedicama same takve radikalne podjele.

Primjerice, koliko god okretanje samo industrijskoj radničkoj klasi vodi u perpetuiranje zaostalosti, toliko i njezino zanemarivanje vodi novim društvenim sukobima. Jednostrano okretanje samo (eventualno kod nas postojećoj) novoj radničkoj klasi može nas pak odvesti u novi »nerealni optimizam« i neometanu vladavinu tehnokracije.

Očito je da dugoročna strategija mora biti stvaranje uvjeta za razvoj moderne radničke klase (u smislu u kojem je o njoj govorio Lelio Passo), no za to je potrebno prethodno se odrediti

Digitized by Google

prema interesima i međunarodnog kapitala i naše tehnokracije kojima, može biti, odgovara postojanje baš jeftine i neobrazovane radne snage, a ne, kako se nadamo, stručne i obrazovane.

3. Da nikakav dugoročni socijalistički projekt u kojem neće učestvovati najširi socijalni blok nije moguć, naši ozbiljni sociolozi upozoravaju toliko često te nikakvi dodatni argumenti ne bi bili potrebni kad dosadašnje neuvažavanje njihovih tvrdnji ne bi govorilo o postojanju i jednog posve osobitog, drugačijeg socijalnog sklopa.

4. Morali bismo i sami biti sigurni kako među nama nije bilo nasilja, manipulacija, uzurpacija i prekrajanja činjenica, za što nas optužuju ILI DA BAREM POSTOJE UVJERLJIVI DOKAZI KAKO SMO S TIM PREKINULI, da bismo konačno prebrojili svoje mrtve, a sami se ne pretvorili u one mrtve što se bave još samo »pobožnim uljepšavanjima«.

Budući da niti jedno od ovih pitanja, pored ostalih također važnih, nije u Savezu komunista čak ni na dnevnom redu, to nikakva reforma koja bi bila socijalistička nije ni počela niti ima izgleda da počne.

Digitized by Google

Srđan Vrcan

Sva ključna pitanja su otvorena

Na ovaj skup nisam došao s unaprijed pripremljenim referatom, pretpostavljajući da će skup biti prije svega dijaloške naravi. A to znači da će težište biti na raspravama i diskusijama, a ne na unaprijed pripremljenim tekstovima. A to sa svoje strane znači da ovaj skup neće slijediti onu najlošiju varijantu brojnih skupova koji zapravo predstavljaju samo privid rasprava, jer se po pravilu odvijaju kao niz monologa u kojem svaki sudionik izlaže ono što ima napisano u svojim papirima, dok svi ostali samo slušaju i čekaju da dođe na njih red da pročitaju svoje papire. Kad se i zadnji govornik-čitač izreda, onda je tobožnja rasprava završena. Imajući to u vidu i držeći se neke mentalne higijene, nisam s predumišljajem htio ništa unaprijed pisati da ne bih i sam doprinio odvijanju ovog našeg skupa po spomenutom scenariju. Nažalost, sad moram konstatirati da je skup pošao putem kojim je pošao pa se tako i odvija kao niz sukcesivnih monologa.

Improvizirajući sada, pokušao bih se dotaknuti dva sklopa pitanja.

Prethodno bih formulirao tri uvodne napomene.

Prva napomena. Jasno je da je danas problem reforme SKJ samo načelno otvoren. Uopće ne dijelim mišljenje onih koji misle ili pretpostavljaju da su središnja pitanja eventualne reforme već manje-više uspješno rješena te da se sada radi o tome

Digitized by Google

da se postigne nekakav dogovor samo o nekim detaljima. Držim, naprotiv, da su gotovo sva ključna pitanja otvorena i da na ta pitanja tek treba tražiti primjerene odgovore i vagati njihovu valjanost.

Još manje dijelim mišljenje onih po kojima bi reforma SKJ bila ponegdje već na djelu i u toku pa bi sada samo trebalo obrasce po kojima se ta reforma ponegdje već odvija uopćiti i pretvoriti u općijugoslavenski obavezni obrazac. Usudio bih se ustvrditi da ponešto što se događa u nekim djelovima SKJ treba uvrstiti daleko prije u protureformsko, nego u istinsko reformsko događanje. To, dakako, držim pod pretpostavkom da reforma SKJ uključuje kao bitan svoj zahtjev i zahtjev kako da se Savez komunista suvremeno oblikuje kao stvarno stjecište radikalno kritičke i inovativne društvene refleksije i kako da se unutar SKJ otvore oni procesi demokratskog oblikovanja političke javnosti i političke volje koji bi mogli poslužiti i kao obrazac i uzor za oblikovanje opće političke javnosti i političke volje u društvu u cijelosti i koji bi bili u biti značajan doprinos demokratizaciji društvenog života uopće. Nema sumnje da demokratizacija društva nije moguća uz eventualno jačanje autoritarizma unutar SKJ. U ovom osobitom pogledu mislim da se nalazimo doista na samim počecima rasprave o reformi SKJ. Dopuštam da možda griješim u tom pogledu. U tom slučaju mi oprostite i uzmite u obzir da govorim kao provincijski sveučilišni profesor.

Druga uvodna napomena je da rasprava o reformi SKJ nije rasprava u kojoj bi po prirodi same stvari trebala dominirati tehničko-organizacijska problematika. Nije stvar u tome kako da se postigne viši stupanj tehničko-organizacijske djelotvornosti i razvijenosti SKJ. Još manje je stvar u tome kako da se SKJ očisti nekih natruha i zagađenja koja je vremenom dobio te da se vrati natrag na navodno izvorna, tobože čista načela svog organiziranja i djelovanja koja nisu nimalo povijesno odgovorna za sadašnje stanje, već su za to stanje odgovorna odstupanja od njih. Stvar je, naprotiv, u tome kako će SKJ izići iz duboke i teške krize u kojoj se danas nalazi i koja ga potresa, a koja rezultira iz jednog dugotrajnijeg procesa. A ta kriza jest i kriza ranije dominirajućih načela organizacije i djelovanja komunističkih partija, pa i SKJ. Ne treba, dakle, imati iluzija da se rasprava o reformi eventualno jednostavno nameće SKJ-u samo po tome što u društvu postoji duboka i dugotrajna društvena kriza, iznad koje i izvan koje stoji SKJ tobož nedodirnut i nezagađen kriznim procesima i kriznim stanjima. Reforma se nameće kao urgentna potreba ponajprije po tome što je duboka društvena kriza ušla u SKJ te je prodrla u njegovo vlastito tkivo i prožela gotovo svaku njegovu poru.

Treća uvodna napomena jest da rasprava ne smije ostati zaokupljena samo pitanjima što SKJ može i mora ponuditi drugima pa i društvu u cijelosti. Rasprava treba ponajprije mora biti zaokupljena pitanjem što bi SKJ morao ili trebao uraditi

Digitized by Google

najhitnije i najpromišljenije da bi ozdravio svoju vlastitu situaciju i izišao iz vlastite današnje krize koja ga bjelodano razjeda. To tim više što, ako procese u SKJ promotrimo u nekoj široj kriznoj vremenskoj perspektivi, onda moramo zaključiti da su u SKJ prisutni krizni procesi koji idu u pravcu daljnjeg pogoršavanja sadašnjeg stanja tako da su se do sada svaka mjera i svaki potez usmjeren na blokiranje i zaustavljanje tih procesa po pravilu pokazali kao izrazito kratkog daha i s veoma privremenim pozitivnim učincima, dok je sve ono što je išlo u pravcu pogoršavanja stanja bilo dugog daha te je imalo i daleko dugoročnije efekte.

Ulazeći sada u meritum rasprave, prije svega bih upozorio da danas nije dovoljno govoriti o urgentnoj potrebi reforme SKJ. Daleko je više potrebno govoriti o kakvoj reformi je riječ i kakva se reforma želi. Bez preciznog odgovora na pitanje kakva se reforma želi, ne može se stići daleko, ali se može stići i tamo gdje se nije željelo stići i gdje ne bi trebalo stići ili gdje barem većinski djelovi SKJ nisu željeli stići. Na sličan način, nije dovoljno uvijek, iznova ponavljati da je reforma potrebna pa ni govoriti o tome kakva je reforma potrebna. Treba raspraviti i pitanje kakva je reforma SKJ u današnjim prilikama realistički moguća. Vrijedi se prisjetiti stare istine o sličnosti između politike i seksa. Ta sličnost je u tome što ni u politici ni u seksu nije dovoljno samo ono što se želi i onda kad se to veoma intenzivno i uporno želi postići nego je, na žalost, važno i ono što se može postići. Stoga i za politiku i za seks vrijedi poznato načelo koje je izrazila talijanska uzrečica: »Dal dir al far, c'e il mezzo mar« /»između reći i učiniti stoji morska pučina«. Drugim riječima, nije moguće u raspravi o reformi SKJ jednostavno zaobići i pitanje kakav je tip reforme relativno moguć u ovim našim sadašnjim prilikama i pod kojim je uvjetima uopće moguć. Moguće je na načelnoj razini razraditi optimalni projekt reforme. Taj projekt može doista biti i duboko promišljen, ali može imati i samo jedan jedini temeljni nedostatak: ne može se ostvariti u datim okolnostima.

Bjelodano je da se raspravi o reformi SKJ može pristupiti u osnovi na dva načina. Ponajprije raspravi o reformi SKJ može se ponajlakše pristupiti s neposredno empirijske razine i u biti pretežno u empirijskom okviru. Naime, već na toj razini se danas otvaraju i nameću neka sasvim ozbiljna, pa i nezaobilazna pitanja relevantna i za tematiku reforme. U stvari empirija koja nam gotovo svakodnevno skače u oči pokazuje da postoje neki aspekti u samom suvremenom načinu opstojanja i djelovanja SKJ koji su postali više nego problematični i otvoreno dvojbeni.

Započeo bih s najelementarnijom činjenicom: empirijskim podacima o kretanju članstva SKJ. To su, naime, podaci koji uvjerljivo govore o trajnijem trendu fleksije članstva SKJ. Nema sumnje da se SKJ danas suočava s trajnijim trendom gubljenja svog

Digitized by Google

članstva tako da se članstvo sigurno osipa i stalno smanjuje. Pri tome je posrijedi trend koji je ranije pogađao manje-više samo neke republičke organizacije SKJ. Danas je to trend koji ima šire značenje te pogađa SKJ gotovo u cijelosti. Isto tako nije moguće danas sagledati kako bi taj trend mogao biti zaustavljen i preokrenut. Dakako, moglo bi se reći da je to relativno politički beznačajna pojava, jer je dvomiljunsko članstvo SKJ i onako preglomazno i nekvalitetno pa zapravo tvori neku vrstu balasta koji samo opterećuje SKJ i otežava njegovo efikasno djelovanje. Međutim, kretanje članstva SKJ ima visoko simptomatično političko značenje i još dalekosežnije političke implikacije. Tako na primjer ne treba zaboraviti da se kretanje članstva SKJ danas uzima i kao jedan od momenata koji na ovaj ili onaj način utječu na legitimnost samog SKJ. U stvari, polazeći od broja članova SKJ i kretanja tog članstva, danas se stavlja direktno u pitanje njegova legitimnost. To se u Sloveniji već odavno javno ističe, postavljajući pitanje da li može jedna politička organizacija pretendirati na društveni legitimitet one uloge koju ona faktički danas ima u našem društvu — a to je legitimitet prvorazredne političke snage u najdobroćudnijoj varijanti — ako iz te organizacije više ljudi izlazi nego ulazi i ako udio njezinog članstva u ukupnoj populaciji opada i pada ispod 10% ili 7%. Moguće je pokazivati elitistički prezir prema masovnosti članstva u SKJ, ali nije moguće politički zanemarivati ono o čemu govori trend fleksije članstva. U ostalom nije danas time doveden u pitanje samo legitimitet društvene uloge koju SKJ još ima i na koju isto tako pretendira u bliskoj budućnosti, već je time otvoren i problem njegove opće mobilizirajuće i aktivirajuće društvene sposobnosti. Fleksija članstva, naime, govori da SKJ danas nije u stanju ni da zadrži članstvo koje je imao a kamoli da mobilizira i aktivira široke djelove populacije. Na kraju, time je dovedena u pitanje i gotovo puka biološka reprodukcija SKJ. Naime, karakteristično za sadašnje stanje nije samo postojanje neke generalizirane fleksije članstva, već takve fleksije koja pogađa ponajprije omladinu i omladinski sastav SKJ. U tom smislu fleksija ukazuje na činjenicu da SKJ gubi kontakt s mladim naraštajem i mladim ljudima uopće. Time se, dakako, otvara pitanje kako će SKJ uopće preživjeti suvremenu krizu ako se sadašnji trend gubitka kontakta s omladinom nastavi i produži. Ili kako će SKJ nuditi radikalno nove programe razvoja u prosjeku sa sve starijim članstvom i imajući značajke političke organizacije koja stari. Nije moguće zaobići pitanje što može značiti za njegovu budućnost činjenica da se u omladinskoj populaciji njegovo članstvo svodi po pravilu i u sve većem broju sredina samo na rubne djelove omladinske populacije ili ponajprije na ekscentrične pojedince.

Druga činjenica na razini puke empirije jest činjenica koja ukazuje na rastuću neodređenost identiteta članstva SKJ. Nema sumnje — a o tome govore brojna istraživanja — da se identitet

Digitized by Google

članstva SKJ postepeno, ali sigurno gubi. Nema izrazitijih razlika između članova SKJ i ostale odrasle populacije. To je, pored ostalog, pokazalo jedno istraživanje u splitskoj općini kao što je to pokazalo i kasnije istraživanje jugoslavenske omladine. Ono što je ranije tvorilo nekakav identitet članstva SKJ, sada postupno isparava i gubi se.

Dopustimo, dakako, da je tradicionalni identitet članstva SKJ nešto što se moralo i trebalo promjeniti i što je barem djelomice trebalo propasti. Međutim, teško se može dopustiti da jedna politička organizacija s pretenzijama kakvih se SKJ još uvijek nije odrekao može djelotvorno funkcionirati ako na razini svog članstva izgubi svoj identitet te postane na neki način društveno i idejno neprepoznatljiva. Naime, tim se doista otvara veoma teško i dramatično pitanje: čemu uopće SKJ i njegovo članstvo ako se gube sve značajke po kojima bi se njegovo članstvo barem na razini prosjeka razlikovalo od opće populacije?

Još značajnija je empirijska činjenica slične naravi koja govori da je prema mnogim značajkama raskinut ili ozbiljno narušen i minimalni idejni kontinuum koji je ranije postojao u SKJ ne samo na razini njegovih foruma nego i razini njegovog članstva. Taj idejni kontinuum je ponegdje ne samo raskinut, već je i radikalno preokrenut. Za to se mogu navesti izrazito kontraverzne, ali bjelodano neosporive činjenice s Kosova. Tamo se pokazalo da je idejni kontinuum faktički raskinut tako da su praktično razlike između komunista srpske i crnogorske nacionalnosti, na jednoj strani, te komunista albanske nacionalnosti, na drugoj, postale daleko veće i vidljivije nego razlike između srpskih i crnogorskih komunista i srpskih i crnogorskih nacionalista odnosno albanskih komunista i albanskih nacionalista. Drugim riječima, jedan ranije postojeći idejni kontinuum ma kako slab bio — ipak je sada raskinut. Razumije se, ovdje je upotrebljen primjer s Kosova, ali bi se to isto moglo reći zanemarujući Kosovo i kosovsku situaciju i za druge djelove SKJ. Stvoreni su bjelodano nekakvi novi idejni kontinuumi koji započinju s nekim komunistima određene nacionalnosti a završavaju po pravilu s nacionalistima iste nacionalnosti.

Treću nezaobilaznu činjenicu na razini puke empirije simbolički predstavlja neumska afera. Pri tome se neumska afera ne svodi jednostavno na nedolično ponašanje, osmorice ili desetorice visokih partijskih funkcionera koji su u tu aferu bili upetljani i koji su danas pozvani na odgovornost a u bliskoj prošlosti su igrali neku vidljiviju ulogu u samom političkom vrhu SKJ. Naprotiv, neumska afera jeste afera koja govori u krajnjoj liniji o jednom stanju stvari unutar SKJ i o jednom tipu odnosa u SKJ koji je godinama dominirao i koji je u krajnjoj liniji omogućio neumsku aferu kao i druge afere sličnog tipa. I to prije svega koji je mehanizmima tajnosti nedodirljivosti učinio i unutar SKJ tobože društveno nevidljivim i nejavnim i ono što je bilo veoma i iz daleka vidljivo. Na taj način otvara se pitanje

Digitized by Google

kako je bilo uopće moguće da se unutar takve političke organizacije kakav je SKJ po svojim pretenzijama trebao biti, stvore takve konstelacije snaga, takav tip odnosa i takva kulturna i idejna klima u kojoj se tek mogla ostvariti neumska afera, pa je bilo potrebno da prođu godine i da nastupi dramatična društvena kriza da sve to izbije na javu te da SKJ bude prisiljen da »otkrije« aferu i poduzme primjerene političke mjere. U ovom slučaju posrijedi je bjelodana i teška moralna diskreditacija SKJ koja sa svoje strane naglašava potrebu veoma radikalne reforme. Dakako, ne može se pretendirati da SKJ kao masovna politička organizacija bude organizacija svetaca, ali se mora pretendirati da se uklone iz njega odnosi koji bilo kome daju aureolu nedodirljivosti i koji omogućuju ponašanja u duhu najgrublje arogancije vlasti.

Četvrta nezaobilazna činjenica jest činjenica koja se odnosi na svojevrsnu političku diskreditaciju SKJ. Klasičan primjer za to može se prepoznati u vojvođanskim peripetijama. Nema sumnje da u političkom smislu postoji u raspletu vojvođanske situacije mnogo toga što ima diskreditirajući politički predznak. Sasvim je jasno da za SKJ politički nedostojan način kako je politički rukovodeća ekipa u SK u Vojvodini skinuta s pozornice političkog života u Vojvodini i u SKJ govori o tome da se ona na toj istoj političkoj pozornici održavala i na politički nedostojan način te da je svoju poziciju unutar SKJ gradila na nečemu što nije imalo politički i demokratski legitimitet i dignitet. Očito je da se politički u SKJ ne može pasti na politički nedostojan način ako se prije toga vlastita politička pozicija nije gradila i čuvala na politički nedostojan način. To, dakako, znači da je otvoreno pitanje kako unutar SKJ spriječiti uspostavljanje takvog tipa odnosa koji omogućuju jednoj političkoj ekipi da igra vodeću političku ulogu na sumnjivim političkim osnovama pa onda mora i pasti na politički nedostojan način. Pri tome se ponajprije ukazuje na teške političke posljedice faktičkog gušenja demokratskih odnosa unutar SKJ i na praktično onemogućavanje normalnog i za SKJ legitimnog, javnog iskazivanja neslaganja s određenom političkom ekipom.

Slične je naravi i ono što govori empirija funkcioniranja političkog vrha SKJ. Očito je da se barem po onome što se nedavno dogodilo može govoriti da se SKJ pretvara u asocijaciju samostalnih političkih organizacija kakve su danas u međunarodnim okvirima socijalistička, liberalna ili demokršćanska internacionala, kako je to nedavno istakao Ž. Puhovski. U stvari ponešto od onoga što se dogodilo na 19. sjednici CK SKJ govori da je to tijelo po načinu svog funkcioniranja poprimilo obilježja svojevrsne internacionale. I to po tome što proizlazi da jednu od organizacija unutar SKJ isto tako malo obavezuje većinsko mišljenje izraženo na tom tijelu koliko malo obavezuje jednu nacionalnu socijalističku, liberalnu ili demokršćansku partiju većinsko mišljenje unutar odgovarajuće internacionale.

Digitized by Google

Dakako, moglo bi se na razini empirije nastaviti s nabrajanjem i opisivanjem mnogih drugih stvari koje neposredno govore o potrebi reforme SKJ da bi se jednostavno zakrpile rupe na koje puka empirija pokazuje da su otvorene danas u tkivu SKJ.

Međutim, postoji i jedna druga razina na kojoj se otvaraju brojna i temeljna pitanja kad se povede rasprava o reformi SKJ ovdje i sada. U najmanju ruku nameće se potreba da se neka otvorena i goruća pitanja šire naravi otvoreno i kritički rasprave i do kraja domisle u svim njihovim implikacijama i konzekvencijama.

Evo samo nekoliko takvih pitanja. Jutros smo slušali raspravu o SKJ i državi. Moj utisak je da je ta rasprava izrazito jednostrana i nedovoljno kritična kad se povede riječ o odnosu SKJ i države. Ponavlja se na neupitan način ono što se često inače danas čuje. U stvari sugerira se utisak — da ga zorno opišem kao da je Savez komunista u našem povijesnom prostoru bio neki naivni i nevini mladac a država neka vrst prostitutke zgodnih i privlačnih oblika, pa je onda SKJ, nažalost, podlegao čarima te lijepe zavodnice i upao u komplikacije koje je mogao izbjeći. Treba biti na čistu s elementarnom činjenicom: država kakva je stvorena poslije rata u ovom našem prostoru i kakva postoji je zakonito čedo SKJ. Ona je onakva kakvu je SKJ stvorio i oblikovao da bi mu služila. Nije SKJ ušao s državom u svojevrsni vanbračni odnos, niti je naivno podlegao čarima autonomne države. On je, naprotiv, stvorio i stvarao državu po svojoj mjeri i po svojim potrebama. Ako postojeća država u nas doista ima obilježja partijske države, onda za to nije kriva i odgovorna država, već SKJ. Stoga razvod SKJ od države o kojem se danas toliko govori daleko je teži i složeniji nego što se ponekad pretpostavlja. I o tom odnosu se ne može kritički misliti ako se zanemari ovo što je ovdje rečeno.

Razumije se, ako stvari stoje tako, onda se mora postaviti pitanje što leži u pozadini povratnog stvaranja države od strane SKJ odnosno po kojima je to temeljnim razlozima SKJ stvarao i stvorio državu onakvu kakvu je stvorio. Ili na kojoj podlozi se država u nas stvorila i oblikovala kao partijska država?

Pozadina odnosno podloga se ipak mogu manje-više lako prepoznati. U pozadini tog izvornog odnosa SKJ stoji jedno temeljno, iako prešutno i rijetko izričito tematizirano, uvjerenje po kojem je upravo država i državna vlast osnovno sredstvo, temeljni oslonac i glavni jamac svih mogućih i potrebnih socijalističkih preobrazbi u ovom prostoru: od privrede do škole, od zdravstva do kazališta i sporta itd. Stoga su se sve reforme i preobrazbe uvijek inicirale i sprovodile uz pomoć države i posredstvom državne vlasti.

Dakako, time se otvara jedno još dublje i temeljitije pitanje: zašto se SKJ tako odlučno orijentirao na državu i državnu

Digitized by Google

vlast? Zašto je SKJ tako dugo i tako uporno smatrao da je nužno da država u nas ponajprije postoji i funkcionira kao partijska država? Na to pitanje se nameće dvostruk odgovor.

Prvo, SKJ je stvorio i oblikovao državu u nas po svojoj mjeri kao izrazito partijsku državu jer je podlegao svojevrsnoj fascinaciji vlašću kao najdjelotvornijem sredstvu društvenog djelovanja kojim se najbrže mogu ostvarivati dalekosežne društvene preobrazbe i bez potrebe da se za njih prethodno stvara demokratski oblikovana većinska podrška kao što je u vlasti vidio i sredstvo koje omogućava da se preskaču povijesne etape i razvojne faze te da se radikalno ubrzava društveni razvoj, nameću-ći određeni tip promjena populaciji koja nije neposredno spremna i kad nije neposredno spremna da ih prihvati. A to znači da je SKJ, nažalost, uz sve svoje distanciranje od baštine III. internacionale u ovom bitnom pogledu ostao zarobljenik te baštine.

Drugo, SKJ i posebno njegovi vrhovi su dijelili jedno u komunističkim partijama na vlasti duboko usađeno pesimističko uvjerenje. To je uvjerenje koje je jasno izraženo u Lenjinovom tekstu u kojem on odgovara na sugestije Mjasnikova da bi trebalo dopustiti slobodu štampe kako bi se time sprečile deformacije unutar Boljševičke partije i sovjetske vlasti početkom dvadesetih godina. Lenjin te sugestije odlučno odbacuje, zaključujući da bi dopuštanje slobodne štampe i slobode organiziranja za boljševike jednostavno značilo poći putem vlastitog političkog samoubojstva, ali i dodajući da boljševička partija ima u svojim načinima organiziranje i djelovanja dovoljno momenata koji same po sebi mogu spriječiti njezine različite deformacije kao i involucije sovjetske vlasti. Posrijedi je, dakle, uvjerenje da se komunistička partija kao partija na vlasti i sovjetska vlast uopće ne bi mogle održati u uvjetima slobodne konkurencije različitih političkih ideja i političkih organizacija. To što je sigurno imalo neko povijesno opravdanje za prilike u kojima je Lenjin odgovarao Mjasnikova, ubrzo se pretvorilo u neko opće uvjerenje koje je vrijedilo za sve prilike i koje je generiralo svojevrsnu prizemnu, ali proširenu alergiju na svaki oblik pluralizma, svaki oblik neslaganja kako u partiji tako i u društvu, pa i svojevrsnu demonizaciju svakog oblika opozicionarstva, tretirajući svako opozicionarstvo kao direktnu kontrarevoluciju.

Sve ovo traži da se do kraja kritički promisli sve ono što inače naglašava kad se danas govori o potrebi da SKJ, distancira od države. Distanciranje od države se ne svodi samo ili ponajprije na personalno odvajanje političkih rukovodstava SKJ od najvažnijih državnih tijela. Distanciranje od države se isto tako ne reducira samo na oslobađanje SKJ od neposredne odgovornosti za tekuće odluke državne vlasti. Distanciranje od države prije svega znači da bi SKJ trebao dosljedno napustiti svoju raniju fascinaciju vlašću, a to znači u krajnjoj liniji i fascinaciju

Digitized by Google

djelotvornošću otvorene društvene i političke prisile, pa, stoga, napuštanje i zadnjih ostataka uvjerenja o sverješavajućem društvenom značenju vlasti i organizirane prisile i u funkciji ne samo zaštite revolucionarnih tekovina, već prave lokomotive revolucije. To bi trebala biti jedna od temeljnih i ključnih točaka u reformskim nastojanjima u SKJ. Drugim riječima, reforma SKJ bi trebala imati za jedan od svojih ciljeva osposobljavanje SKJ kao političke organizacije da svoje temeljne političke opcije učini društveno i politički djelotvornim bez primjene i bez oslonca na državu i državnu vlast i bez stalnog pribjegavanja sredstvima vlasti i društvene moći. I, još više i još teže, da to postigne u uvjetima društvenog i političkog pluralizma, u uvjetima manje-više slobodnog i demokratskog oblikovanja političke volje, u uvjetima postojanja otvorene, autonomne, kritičke i kompetentne javnosti, u uvjetima slobode javnog formiranja, prezentiranja i iskušavanja alternativnih programa djelovanja itd. To je, dakako, teže i složenije nego ponadati se da SKJ može svoju reformu realizirati tako da će se jednostavno osposobiti da uspješno politički sutra jaše na valovima rastuće globalne ekonomske prisile s totalizirajućim pretenzijama kao što je jučer uspješno jahao na valovima rastuće političke i ideologijske prisile s totalitarizirajućim pretenzijama.

Dakako, kritičko promišljanje s ovog ugla sučeljava se nužno s nekim predubjeđinjima koja su od kraja rata naovamo snažno bila prisutna u SKJ. Takvo predubjeđenje je bilo na primjer predubjeđenje da SKJ mora u potpunosti kontrolirati štampu jer bez efikasne i potpune kontrole nad štampom, socijalizam u ovom našem prostoru dolazi u opasnost ili na sam rub propasti. Isto takvo predubjeđenje je bilo da SKJ mora u potpunosti kontrolirati časopisnu, knjižnu, filmsku, kazališnu, znanstvenu itd. produkciju jer bez te kontrole socijalizam biva ugrožen u svojim osnovama. To predubjeđenje je na sličan način u svakom obliku društvenog, kulturnog i ideologijskog pluralizma ponajprije prepoznavalo rastuću opasnost za socijalizam. Najveću opasnost za socijalizam to predubjeđenje je po pravilu pronalazilo u mogućnosti da se u društvu javi i oformi neka autonomna društvena ili kulturna skupina koja će dovoditi u pitanje ovo ili ono te će osporaviti i ponešto od onoga što je za djelove SKJ nedodirljivo i neosporivo. Na kraju, to predubjeđenje je bilo izrazito alergično na mogućnost da se pojavi netko drugi izvan institucionalnih okvira političkog sitsema s pretenzijama na autonomnu društvenu, političku i kulturnu inicijativu. SKJ je stajao na stajalištu pa se de facto tako i ponašao da njemu jedinom pripada pravo na društvenu i političku inicijativu kao što se ponašao kao da je on jedini legitimni kritičar sistema i jedini legitimni nosilac eventualnih projekata promjena u sistemu. To je, dakako, nalazilo svoje mjesto unutar jednog u osnovi totalitarizirajućeg mentaliteta i političkog diskursa u

Digitized by Google

SKJ po kojem je gotovo sve stvar SKJ i sve se na neki način njega tiče.

Raspravu o reformi SKJ danas je moguće na neki način voditi ne dovodeći sva ova predubjeđenja u pitanje, već eventualno samo im dajući neki suvremeniji izraz. Moje je mišljenje da se na taj način ne može stići daleko. U stvari treba priznati da su neka spomenuta predubjeđenja faktički već dovedena u pitanje. SKJ u nekim djelovima zemlje već danas djeluje u kontekstu za koji se po ranijim predubjeđenjima sigurno smatralo da nužno eliminiraju SKJ s pozornice društvenog, političkog i kulturnog života. Potrebno je, stoga, samo do kraja domisliti kakve su implikacije i konzekvencije takvog stanja te to ugraditi u projekt reforme SKJ. Bez toga se ne može realizirati reforma SKJ koja bi značila demokratizaciju odnosa u samom SKJ i koja bi bila nužni sastavni dio šire demokratizacije društvenog života. Koketiranje sa starim predubjeđenjima i istinska demokratizacija SKJ ne idu zajedno.

Ovo, razumije se, ponajprije znači da u kontekstu rasprave o reformi SKJ danas treba do kraja kritički promisliti o mogućoj društvenoj poziciji SKJ u uvjetima istinskog društvenog, političkog i kulturnog pluralizma koji je već na djelu u nas i koji se ne može više blokirati drugačije nego grubim represivnim mjerama za koje se unaprijed može reći da bi predstavljale »lijek« za sadašnja »bolesna« društvena stanja koji bi bio ubitačniji nego što su sama »bolesna« stanja. Isto tako treba kritički promisliti o poziciji SKJ u uvjetima kad se u društvu oblikuju različite točke koje mogu biti nosilac značajnih autonomnih društvenih, političkih i kulturnih inicijativa, kojima se više ne može unaprijed oduzeti društvena i kulturna legitimnost, kao što ih se više ne može institucionalno potisnuti u prizemne tokove društvenog života.

Na sličan način rasprava o reformi SKJ ne može biti dovoljno kritična ako se ne podvrgne kritičkom ispitivanju i sadržaj nekih pojmova koji pripadaju tradiciji SKJ i koji se danas koriste ne razjašnjavajući njihov bitni sadržaj. To ponajprije vrijedi za pojam avangardnosti SKJ. Pri tome na teorijskoj razini nije prije svega problem u tome kako opravdati pretenziju na avangardnost uz bjelodano društvenu i političku odgovornost SKJ za sadašnje krizno stanje i za stalno zaplitanje u nove krizne peripetije. U tom smislu nije samo u pitanju što za tradicionalno definiranu avangardnost znači raspoloživo povijesno iskustvo, vezano za suvremenu društvenu krizu. Jednostavnije rečeno, nije samo u pitanju kako uopće mogu ići ruku pod ruku pretenzija avangardnosti i ogromna odgovornost za suvremenu krizu? Dublje i teže je pitanje o pretpostavkama na kojima se gradila i temeljila tradicionalna koncepcija avangardnosti SKJ odnosno komunističkih partija uopće.

Vrijedi se prisjetiti da se avangardnost tradicionalno temeljila i opravdavala u krajnjoj liniji poznavanjem pravca povijes-

Digitized by Google

nog kretanja koje se smatralo nužnim i ireverzibilnim. Tako su komunističke partije ključiv i SKJ pripisivale sebi društvenu avangardnost ponajprije po tome što su unaprijed znale kuda povijest nužno ide pa su tako bile u stanju ne samo da djeluju, u dosluhu s povijesnom nužnošću nego i da budu korak ispred onoga što je povijest u datom trenutku sa sobom donosila. One su znale što će povijest sutra donijeti pa su mogle djelovati prema tom sutra. Stoga su one mogle ubrzavati i skraćivati proces povijesnog kretanja. Dakako, na taj način one su gradile svoj povijesni legitimitet upravo na tome što je povijest trebala sutra potvrditi ispravnost onoga na čemu su komunističke partije danas radile. Takav tip avangardnosti danas se teško može održati i opravdati. Povijesno iskustvo od gotovo jednog stoljeća ne govori uvjerljivo u prilog takvog shvaćanja avangardnosti. To, dakako, znači da bi, razmišljajući danas o reformi SKJ, trebalo kritički razmisliti i o avangardnosti i onome na čemu se eventualno može graditi avangardnost na kraju XX stoljeća i na početku XXI. st.

S ovim je usko povezano pitanje o povijesnoj, društvenoj i kulturnoj legitimnosti SKJ. Jutros je o tome govorio F. Muhić. Dijelom se slažem s onim što je rekao, ali se dijelom ne slažem uopće. Vjerovatno razlike između mene i Muhića su u različitom čitanju i interpretiranju Maxa Webera. Po mom čitanju M. Webera, racionalna karizma ili racionalni karizmatični autoritet bili bi čista contradictio in adiecto. Barem po Weberu. Naime, po Weberu karizma je nešto što se temelji na izuzetnim, gotovo nadljudskim i nadprirodnim svojstvima nosilaca karizme i prije svega karizmatičnog autoriteta i karizmatične vlasti. Ona također predstavlja gotovo neobjašnjiv prodor iracionalnog u područje racionalnog, rutinskog i formaliziranog u društvenom životu ljudi. Stoga se karizma legitimira svojim navodnim značajkama, a ne svojim eventualnim učincima. Ona se legitimira svojim porijeklom i svojim svojstvima, a ne načinom kako uspijeva rješavati otvorene društvene probleme. Stoga govoriti o racionalnoj karizmi ili o demokratskoj karizmi za mene barem nema mnogo smisla.

Međutim, otvoreno je pitanje na temelju čega SKJ danas gradi i može graditi svoj društveni legitimitet te posebno legitimitet prvorazredne društvene pozicije koju ima i koju ne namjerava napustiti.

Jedan način građenja legitimiteta je već spomenut: SKJ dobija legitimitet po tome što u široj povijesnoj perspektivi djeluje u onom smjeru u kojem ide povijesni proces i u kojem se nužno kreće mogući društveni razvoj. Izvor legitimnosti u ovom slučaju je pretpostavljeni i očekivani sklad između osnovnog usmjeravanja djelovanja SKJ i objektivnog i nužnog kretanja povijesti i društvenog razvoja. Dvojbenost takvog traženja legitimnosti već je spomenuta.

Digitized by Google

Drugi način građenja legitimnosti je onaj koji naglašava moment programa. SKJ, naime, gradi svoj legitimitet na činjenici da razrađuje i nudi program djelovanja koji je visoko privlačan i superioran eventualnim drugim programima djelovanja. Razumije se, legitimitet se doista može graditi na svojstvima programa koji se nudi. Legitimitet proizilazi iz privlačnosti i kredibilnosti programa. Međutim, legitimitet koji se samo na toj osnovi gradi i postiže nedvojbeno je labilan i prekoran: ne može se dugo održati na kušnjama koje nameće život.

Treći način je onaj u kojem se inzistira na tome što SKJ u svojoj ukupnoj društvenoj, političkoj i kulturnoj akciji izražava osnovne interese i aspiracije naroda odnosno klase. U ovom slučaju sklad između onoga za što se SKJ opredeljuje i zalaže i onoga što tvori sadržaj osnovnih interesa i aspiracija naroda ili klase predstavlja u krajnjoj liniji osnovu legitimnosti njegove pozicije u društvu. Međutim, u ovom slučaju po pravilu se događa da se pravi razlika između konkretnih interesa i aspiracija naroda ili klase i onih interesa i aspiracija kojima se pridaje nadiskustveno postojanje u smislu tzv. historijskih, dugoročnih interesa i aspiracija. Time se po pravilu eliminira mogućnost konkretne društvene i povijesne verifikacije pretpostavljenog sklada. Legitimnost dobija čisto definitorna obilježja, pa ponekad i čisto mitsku podlogu u Sorelovom smislu.

Danas se istinska legitimnost SKJ ne može graditi ni temeljiti ni na prvi, ni na drugi način, ni na treći način. Ona se danas može racionalno i demokratski graditi i potvrđivati ponajpre na učincima koje akcija SKJ postiže na djelu. A to znači na uspješnosti da se na djelu ostvaruje i potvrđuje ono za što se SKJ programatski opredjeljuje pa, stoga, i na empirijski provjerenom i provjerljivom skladu između očekivanja koja proizilaze i programatskih opredjeljenja SKJ i onog što se postiglo kao nedvojbeni rezultat djelovanja SKJ na realizaciji tih opredjeljenja. I to, dakako, na iskustveno provjerenom i provjerljivom skladu između programatskih opredjeljenja SKJ prije svega kao emancipatorske društvene snage i razvojne snage, odnosno snage koja na djelu ostvaruje optimalnu sintezu između u današnjim uvjetima mogućih emancipatorskih koraka naprijed i ukupnog društvenog razvoja. To je jedini način kako se pretenzija na legitimnost može utemeljiti i opravdati. Izvan toga svaka pretenzija na legitimnost je sumnjiva i nesigurna pa u krajnjoj liniji vodi u autoritarizam i manipulaciju.

Razumije se, sve ovo spada u sferu onoga o čemu bi trebalo dosljedno kritički promisliti kad se pokreće rasprava o SKJ. Dakako, pod uvjetom da se pri tome nastoji opravdati pretenzija da SKJ želi sačuvati ili ponovno zadobiti ona svojstva koja pripadaju partiji u velikom historijskom smislu kao i pod uvjetom da se želi ponovno potvrditi kao u našem prostoru nezaobilazna društvena i politička snaga s emancipatorskom i razvojnom vokacijom. Ovo, dakako, nisu sva ključna pitanja koja bi

Digitized by Google

trebalo postaviti i raspraviti u okviru nastojanja oko reforme, ali jesu neka koja se ne mogu prešutjeti. Doduše, moguće ih je zanemariti i prešutjeti i u raspravi o reformi SKJ. Samo tada raspravi o reformi SKJ prijeti opasnost da se sadržajno pretvori ponajprije u traganje za novim i suvremenijim tehnologijama vlasti i vladanja kad je suvremena kriza pokazala da stare tehnologije vlasti i vladanja više ne funkcioniraju na djelotvoran način. I doista treba priznati da su gotovo sva pitanja koja su ovdje otvorena manje-više suvišna za raspravu o reformi SKJ koja se u krajnjoj liniji i u biti reducira ponajprije na raspravu o tehnologiji vlasti i vladanja. Nema sumnje, naime, da se sva ovdje spomenuta pitanja sa stajališta traganja za novim, suvremenim tehnologijama vlasti i vladanja moraju u krajnjoj liniji — zorno rečeno — odnositi samo na svojevrsne potpuno zamjenljive i do kraja potrošive filozofske, programatske, idejne itd. kapute koje SKJ već prema prilikama može sad oblačiti i sad svlačiti kako to traže imperativi tekuće tehnologije vlasti i vladanja.

Intervencija u raspravi: prva replika

Mislim da u intervenciji F. Muhića ima nešto što je prihvatljivo i što stoji kao neko racionalno jezgro. Naime, nema sumnje da u SKJ postoje konstelacije odnosa, mentalne strukture, obrasci ponašanja itd. koji na neki način pogoduju stvaranju zaoštrene potrebe za karizmom u političkom životu u nas u sadašnjem trenutku ponajprije. A to znači da pogoduju stvaranju svojevrsne gladi u masovnim razmjerima u redovima članstva za karizmatičnim ličnostima, karizmatičnim vođama, karizmatičnim vođstvima, pa i karizmatičnim formulama za izlazak iz suvremenog teškog kriznog stanja. A to znači ponajprije za ličnostima koje se prihvaćaju kao neupitne i nedodirljive i koje se ne smiju legitimno osporavati, već im se mora davati totalna, bezuvjetna i nenegocijabilna odanost i privrženost. Nadalje, to znači i glad za gotovo čudotvornim formulama izlaska iz krize koje su jednostavne, svima razumljive, emocionalno nabijene, s obećanjima brzih obrta i koje ne traže pa i ne trpe kritičko promišljanje i ispitivanje, jer im se to čini i suvišnim i štetnim, već zahtijevaju prihvaćanja i samo djelatno izvršujuće angažovanje.

Razumije se, postoji i naličje konstelacija odnosa, mentalnih struktura i obrazaca ponašanja koji rađaju glad za karizmom u redovima SKJ u masovnim razmjerima. To naličje tvori izraziti, ali veoma rasprostranjeni autoritarizam koji uključuje i strah od slobode i bijeg od slobode. To je prizemni autoritarizam koji ne podnosi otvorene kritične rasprave ravnopravnih sudionika o gorućim društvenim pitanjima, plaši se izrazite otvorenosti horizonta življenja i djelovanja, zastrašen je legitimnošću pluralizma i razlika, preplašen je težinom odgovornosti koje sloboda nameće svakome itd. te u krajnjoj liniji ne može

Digitized by Google

ni zamisliti društveno i politički efikasan SKJ koji bi bio doista demokratski organiziran te bi i funkcionirao kao istinski demokratska politička organizacija, a ne ponajprije kao organizacija sljedbenika političkog vodstva.

Mislim da bi reforma SKJ o kojoj govorimo trebalo maksimalno osloboditi SKJ od svega onoga što je do sada u njegovom empirijskom biću stalno i na tako masovan način proizvodila glad za karizmom i još više što u situaciji dramatične društvene krize tu glad krajnje potencira. Ponovio bih da zaoštrena i masovna glad za karizmom u političkom životu nije spojiva s preduvjetima istinske demokratizacije društvenog života.

Moglo bi se na stručno-sociologijskoj razini raspravljati da li za Webera karizma ostaje karizma kad se rutinizira i formalizira. Naime, točno — kako je to F. Muhić ovdje istakao — da Weber govori o rutinizaciji karizme. U tome Weber vidi i svojevrsni usud karizme. Samo je pitanje da li time za Webera karizma dobija demokratska obilježja te postaje podloga za karizmatični demokratski autoritet, ili pak rutinizacija, formalizacija pa i racionalizacija izvorno karizmatičnog za Webera znači degradaciju karizmatičnog.

Intervencija u raspravi: druga replika

Usudio bih se ustvrditi da je tek sada otvoreno jedno od ključnih pitanja rasprave o reformi SKJ preko kojeg se ne bi smjelo preći bez temeljitog kritičkog promišljanja. To je pitanje odnosa između potrebe za političkom partijom kakav je SKJ i danas i sutra i društva koje se temelji na tržištu i na tržišnim mehanizima privređivanja. Dakako, trebalo bi prethodno razjasniti s kakvom vizijom tržišta operiramo. Drug Ćazim je ovdje govorio, operirajući s jednom vizijom tržišta za koju bih rekao da danas nije naročito popularna u nas i u našim raspravama. Naprotiv, daleko je popularnija vizija tržišta kao optimalnog stihijskog mehanizma racionalnog ponašanja, kojim se ponajprije osigurava optimalna aktivizacija raspoloživih društvenih resursa, optimalna alokacija novo stvorenih vrijednosti, najrentabilnija moguća materijalna reprodukcija društva, najefikasniji pravci društvenog razvoja, najracionalnije rješavanje problema zapošljavanja i nezaposlenosti, optimalno rješavanje odnosa razvijenih i nerazvijenih, najbolja moguća funkcionalna, organska integracija društva, jedino moguća ekonomska podloga za demokratske odnose u društvu, najbolji okvirni uvjeti za razvoj obrazovanja, znanosti, zdravstva itd. Drugim riječima, daleko je popularnija u nas vizija tržišta onako kako ju je razradio A. Smith. A to znači vizija tržišta koje funkcionira kao »skrivena ruka Providnosti«. Prema tome tržište — maksimalno slobodno — djeluje uvijek kao praktično optimalno otjelovljenje moguće providnosti. Sada se nužno nameće pitanje: da li je u društvu u kojem tržište djeluje kao istinski skrivena ruka providnosti,

Digitized by Google

uopće potrebna politička partija s pretenzijama koje i danas ima SKJ? Ili, još više, kakva je onda realna podloga i stvarna trajnija funkcija postojanja i djelovanja takve političke partije? To, razumije se, znači da se otvara pitanje o samom raison d' etre SKJ pod spomenutim uvjetima, jer je dosadašnji raison d' etre izgubio svoj smisao.

Priznajmo da se na spomenuto pitanje otvaraju različite mogućnosti nekog smislenog odgovora, ili barem odgovora koji pretendira na neku smislenu utemeljenost.

Prvi odgovor je onaj koji krajnji raison d' etre SKJ traži u tome što se SKJ oblikuje kao svojevrsna superprovidnost, tj. nosilac one društvene racionalnosti koja nije dostupna racionalnosti tržišta te, stoga, djeluje iznad i izvan dometa skrivene ruke providnosti, ugrađene po prirodi same stvari u tržište i stihijske tržišne mehanizme. U tom smislu društvena pozicija i društvena akcija SKJ bi se opravdavala tom njegovom izuzetnom, ali na neki način i društveno potrebnom superprovidnošću. Međutim, teorijsko opravdanje za takvu superprovidnost nije lako pronaći, pa tako nije lako teorijski utemeljiti shvaćanje SKJ kao političkog otjelovljenja spomenute superprovidnosti.

Drugi odgovor krajnji raison d' etre SKJ traži, okrećući se poznatoj argumentaciji iz vremena laissez-faire liberalizma o državi kao svojevrsnom noćobdiji koji sredstvima vlasti samo čuva i štiti opće i okvirne uvjete opstojanja i funkcioniranja tržišta, prepuštajući sve ostalo logici tržišnog djelovanja i privatnoj poduzetničkoj inicijativi. U ovom slučaju raison d'etre SKJ bi bio u tome da kao politička organizacija političkim sredstvima ponajprije osigurava tržište od napada vantržišnih i protutržišnih snaga koje su još uvijek prisutne i snažne u našem društvu. Dakako, prešutna pretpostavka je da stihijsko funkcioniranje tržišta u našim uvjetima rukom providnosti koja je u njemu na djelu na skriveni način nije sama po sebi dovoljno da bi na trajan način osiguralo sve potrebne uvjete vlastitog održanja i reprodukcije te da ukloni svaku moguću širu društvenu podlogu za pojavu antitržišnih snaga, pa, stoga, treba i svojevrsnu izvanjsku političku potporu i zaštitu. To je, dakako, shvaćanje po kojem bi uz tzv. minimalnu državu trebalo postojati i nekakva minimalna politička partija pa, prema tome, SKJ. Dakako, u ovom smislenom kontekstu praktično bi se SKJ pretvorio u političku organizaciju najuspešnijih poduzetnika i njihovih političkih predstavnika.

Treći odgovor bi mogao biti da je krajnji raison d' etre SKJ u društvu u osnovi kojeg stoji tržište koje funkcionira kao skrivena ruka providnosti da postane jedna od posebnih, politički izraženih interesnih grupacija koje se inače pojavljuju na tržištu u najširem smislu te riječi u tržišnoj konkurenciji s drugim interesnim grupacijama. U tom slučaju partija bi samo kao osobita politički oblikovana interesna grupacija sada i u političkom životu kao svojevrsnom tržištu političkih ideja i programa i u

Digitized by Google

političkoj razmjeni s drugim interesnim grupacijama u osnovi zastupala osobite interese te interesne grupacije te bi političkim sredstvima nastojala ostvariti optimalne uvjete za potvrđivanje tih osobitih i uvijek samo parcijalnih interesa. Na neki način i sama partija bi poprimila obilježja svojevrsnog parcijalnog tržišnog subjekta u konkurenciji s drugim sličnim subjektima.

Četvrti način kako bi se moglo potražiti neki dublji i trajniji raison d'etre SKJ bio bi onaj koji polazi od uvjerenja da ruka providnosti koja je navodno na djelu na skriveni način u tržištu i ukupna društvena racionalnost odnosno da društvena racionalnost i tržište stoje u nešto složenijem i proturječnijem odnosu nego što se to pretpostavlja kad se bez ograda u funkcioniranju tržišta prepoznaje skrivena ruka providnosti. U ovom slučaju se priznaje da tržište ima svoje racionalnosti, ali i svoje neracionalnosti te da ono ne samo stvara stalne dobitnike, već i stalne gubitnike. Raison d'etre SKJ mogao bi se u ovom slučaju pronaći u potrebi da se poiltičkim sredstvima smanje neracionalnosti koje tržište inače proizvodi i može proizvesti. Dapače, ovdje bi se mogla ponoviti argumentacija koju ističu neki suvremeni istraživači društva kad raspravljaju o suvremenoj liberalnoj državi i pravnoj državi, ističući da liberalna i pravna država ne može sama stvoriti i reproducirati sve nužne preduvjete vlastitog stabilnog održanja i funkcioniranja kao što ne može eliminirati negativne učinke stalno prisutne kontingencije, neizbježnih te proširenih frustracija i ovih ili onih oblika oskudice. Stoga i liberalna država i pravna država moraju imati i neku izvanjsku dopunu. To bi, dakako značilo da se raison d' etre SKJ u tom slučaju približava raison d' etre-u religije i crkve u suvremenom društvu kako se taj raison d'etre teorijski opisuje u suvremenoj sistemskoj teoriji.

Treba, na kraju, spomenuti da je teško pronaći neki raison d' etre za političku organizaciju tipa SKJ ako se stoji na općim i temeljnim stajalištima načelne naravi koja su inače svojstvena za ono što se s pravom mora nazvati liberalnom utopijom. A to je opća vizija društva kao društva privatnih vlasnika i poduzetnika odnosno društva u kojem su svi njegovi pripadnici zapravo privatni vlasnici koji autonomno raspolažu ovim ili onim faktorima proizvodnje — kapitalom ili radnom snagom — te se podjednako autonomno ponašaju kao pojedinci po uzornom obrascu pravih poduzetnika. U tom smislenom okviru nema nekog opravdanja za postojanje političke partije s pretenzijama SKJ.

Razumije se, sve se ovo navodi da bi se upozorilo na izrazitu otvorenost teorijskog horizonta kad se želi otvoriti rasprava o reformi SKJ i s nekim teorijskim pretenzijama. Ovo se posebno naglašava da bi se pokazalo da postoje dovoljno ozbiljnih teorijskih razloga da se postavi i pitanje ne samo kakav je SKJ potreban, već da li je i uopće potreban na nekim osnovama koje bi imale neko dublje utemeljenje i trajniju vrijednost.

Digitized by Google

Intervencija u raspravi: treća replika

Pošto sam nepristojno upadao u riječ dok su drugi govorili, sada bih sebi uzeo pravo da na pristojan način kažem ono što mi se čini potrebnim reći.

Prije svega, potrebno je da manje-više precizno odredimo značenje nekih pojmova kad ih upotrebljavamo. U tom smislu upozorio bih da po svom značenju pojam diktature proletarijata se ne bi smio izjednačavati sa zalaganjem za interese radničke klase. To već pokazuje činjenica da postoje političke partije koje se zalažu za interese radničke klase, ali se nikad nisu zalagali za nešto što bi se moglo nazvati diktaturom proletarijata te taj pojam programatski nisu nikad ni koristile. Ponekad su se, naprotiv, programatski izričito distancirale od politike koja je težila ostvarivanju diktature proletarijata.

Pojam diktature proletarijata ima u okviru marksističke misli svoj relativno jasno formuliran sadržaj. Postoje, dakako, ne beznačajne razlike između načina kako je Marx pisao o diktaturi proleterijata i kako je Lenjin kasnije definirao bitni sadržaj tog pojma. Moramo danas priznati da je klasična formulacija bila dobro poznata Lenjinova formulacija. To je, dakako, formulacija koja prije svega naglašava momenat diktata: diktatura proletarijata jeste u biti diktat — nešto se nameće. Drugi, ta formulacija naglašava momenat neograničenosti spomenutog diktata i raznovrsnost načina kako se tako diktat može ostvarivati.

Kada danas govorimo o diktaturi proletarijata ne možemo i ne smijemo zaboraviti raspoloživo povijesno iskustvo koje nam danas stoji na raspolaganju. Tada moramo zaključiti da je dominantno i neosporivo određenje diktature proletarijata dugo vremena bilo upravo Lenjinovo određenje. Isto tako nedvojbena je činjenica da je politička praksa diktature proletarijata koja je dugo godina dominirala bila praksa koja se oslanjala upravo na Lenjinovu definiciju koja je dobro poznata. To određenje i ta praksa su danas postali sasvim dvojbeni. Stoga se neke komunističke partije radikalno kritički odnose kako prema tom određenju tako i praksi koja je slijedila iz tog određenja ili se barem tim određenjem legitimirala. Na toj osnovi neke komunističke partije su iz svojih političkih programa isključile svaku referenciju na diktaturu proletarijata te više ne navode diktaturu proletarijata kao jedan od svojih temeljnih političkih ciljeva. Stoga tvrditi da se na primjer italijanska komunistička partija nije odrekla diktature proletarijata jednostavno činjenički nije točno. Ona se odrekla ne samo diktature proletarijata već i ukupnog kategorijalnog aparata unutar kojeg se diktatura proletarijata smještala. A to znači da se distancirala od takve organizacije države i državne vlasti koja se oblikuje kao isključiva jednoklasna vlast koja je organizirana i funkcionira ponajprije na temelju diktata i kao diktat. Ta partija programatski sada stoji

Digitized by Google

na stajalištu borbe za interese radničke klase u okviru demokratskog, pluralističkog društva s demokratskom pravnom državom koja više ne može po definiciji biti isključivo jednoklasna diktatura.

Drugo je pitanje što danas i u ovim prilikama znači i može značiti zalagati se za diktaturu proletarijata i za očuvanje onog teorijskog i praktično političkog nasljeđa koje je bilo usredotočeno na diktaturu proletarijata. Postoji prilično jednoznačno i veoma uvjerljivo povijesno iskustvo. To iskustvo govori da se svaki put, kada se u nekoj socijalističkoj zemlji počelo intenzivnije pozivati na diktaturu proletarijata, uvijek se ponajprije radilo o opravdavanju represije i pooštravanja i proširivanja represivnih mjera. Diktatura proletarijata se faktički pokazala kao glavni legitimirajući argumenat za jačanje i proširivanje represije. To se dogodilo prilikom nemira u Istočnom Berlinu, u Mađarskoj kad je došlo do vojne intervencije sovjetske armije, u Poljskoj u ponovljenim obračunima s radničkim demonstracijama, u Čehoslovačkoj 1968. Uvijek kad je trebalo teorijski opravdavati izrazito represivnu politiku, tradicionalni, najbolji i najzgodniji teorijski pojam za to bio je pojam diktature proletarijata. To je nedvojbena činjenica. To, dakako, ne vrijedi samo na bližu prošlost. To i danas vrijedi. I u nas kad se priziva diktatura proletarijata i kad se zahtijeva njezino jačanje ili dosljednije sprovođenje, tada se uvijek to radi u znaku težnji s izrazito autoritarnim potencijalom. I isto tako uvijek se radi o zalaganju za politiku koja ne treba uvažavati ova ili ona prava i slobode. Pred imperativima diktature proletarijata sva demokratska prava i sve slobode se pretvaraju u zanemarljive sitnice i puke formalnosti. To je također činjenica koju ne bismo sada trebali jedni drugima dokazivati.

Dakako, moguće je sada pojmu diktature proletarijata pridavati i neko drugo značenje kao što je samo opće političko zalaganje za radničke interese i političko nastojanje usredotočeno na afirmaciju radničko-klasnih interesa. Međutim, to je nešto sasvim drugačije od onoga što pojam diktature proletarijata znači u političkom žargonu u nas.

Ovdje nema kolege Goatija. Međutim, želio bih prokomentirati ono što je on istakao pozivajući se na statistiku. Postoje neke stvari koje statistički izražene mogu imati sasvim suprotna značenja. Moje je pamćenje nešto duže od njegovog pa se tako mogu brzo sjetiti sastava prvih hrvatskih vlada po oslobođenju. Po čistoj statistici te vlade su bile manje komunističke od onih kasnijih. Naime, u tim vladama su sjedili i svećenici i bivši HSSovci i bivši SDovci pa i samostalni intelektualci. To, razumije se, ne znači da to razdoblje u političkom smislu nije bilo razdoblje prave dominacije diktature proletarijata u najdoslovnijem smislu. To se najdoslovije može prepoznati po načinima ponašanja organa sigurnosti. Dakako, to se stanje u vladi ubrzo radikalno izmijenilo. Vlada je uskoro postala čisto komunistička

Digitized by Google

vlada kao što je i hrvatski Sabor po svom sastavu postao tijelo sastavljeno gotovo isključivo od komunista.

Razumije se, teorijsko opravdanje ovog zaokreta moguće je naći u poznatoj argumentaciji o etapama revolucije i o suputnicima revolucije koji zakonito otpadaju na prijelazima iz jedne faze u drugu. To je opravdanje koje nalazi svoju klasičnu formulaciju u »Historiji SKP (b)« gotovo u svakom poglavlju koje se bavi postrevolucionarnim razdobljem. Sasvim drugačije je intonirano objašnjenje koje slijedi argumentaciju koju je na klasični način formulirao P. Ingrao, kritički se distancirajući od nekih ključnih momenata iz onoga što se može nazvati nasljeđem III internacionale ili šire političkim iskustvom koje je usredotočeno i inicirano oktobrom. Ingrao je, naime, govorio kritički o fascinaciji vlašću koja je svojstvena tom iskustvu i tvori okosnicu tog iskustva. Ta fascinacija vlašću izražava se u obliku stalnog prisutnog uvjerenja o sverješavajućem značenju vlasti za socijalističko društvo i za socijalističke preobrazbe. To se, dakako, u našem slučaju ovako može opisati. Dok vlast nije bila osvojena komunisti su bili vitalno zainteresirani za problem saveznika i savezništava ili — po terminologiji A. Gramscija — za stvaranje širokog povijesnog bloka socijalnih snaga s različitim profilom i s različitim senzibilitetima. Međutim, od trenutka kad je vlast definitivno osvojena, tada se počelo vjerovati da je vlast sama po sebi dovoljna da bi komunisti mogli samostalno vladati bez potrebe za saveznicima i savezništvima, pa i za uvažavanjem ljudi koji su u ovom prostoru mogli drugačije misliti, ali su bili iznad svega rodoljubi. To, dakako, znači dok vlast nije bila definitivno osvojena i stabilizirana bili su potrebni i Nazor i Ritig i mnogi drugi. Kad je pak vlast bila osvojena, takvi ljudi više nisu bili potrebni barem kao eventualni, gotovo čisto simbolički nosioci visokih političkih funkcija. To su sve preuzeli komunisti. To je, dakako, bilo u skladu s onim shvaćanjem koje je jednom Staljin formulirao kad je vlasti pridao sverješavajuće društveno značenje ne samo da se osiguraju preduvjeti za razvoj socijalizma, već i za sve bitne društvene preobrazbe od politike, privrede do obrazovanja i kulture. Prema tome, u igri je bila izrazita fascinacija vlašću pa, stoga, i težnja da se održi što potpuniji monopol vlasti. Na žalost, ta fascinacija vlašću zadržala se i nakon formalne orijentacije na samoupravnu strategiju izgradnje socijalizma. I mnogo toga što se danas događa može se protumačiti kao prirodno i neizbježno plaćanje teškog društvenog danka za spomenutu dugotrajnu fascinaciju vlašću.

Digitized by Google

Sava Živanov

Reforme partija u socijalističkim zemljama

Tema današnjeg razgovora je reforma Saveza komunista. Imperativ iz koga izlazi potreba za reformom je kriza u društvu u kome je on rukovodeća snaga i kriza u njemu samom.

Međutim, treba reći da kriza političkog organizovanja nije nešto što je svojstveno samo Savezu komunista i nije nešto što je specifika samo Jugoslavije. Svi važniji oblici političkog organizovanja u svetu su danas u većoj ili manjoj krizi. Pre svega, u krizi su organizacije koje su socijalistički opredeljene. Svi vidovi komunističkog pokreta, i oni koji su na vlasti i oni koji nisu, među onima koji nisu na vlasti i ortodoksni i evrokomunistički i krajnje levi, među socijaldemokratima, i u severnoj i u južnoj Evropi. Svuda su, dakle, dosta ozbiljni vidovi krize, ali, isto tako i pokušaji preorijentacije, preispitivanja i sagledavanja stanja, ali i traženja izlaza.

Priroda krize je različita u pojedinim od ovih pokreta i zemalja i konkretni uzroci su različiti, ali postoje i neki zajednički opšti imenitelj te krize. Njena opšta osnova je veća okrenutost prošlosti nego savremenosti. Naime, i idejne osnove, i socijalni oslonci, i načini organizovanja, i metodi delovanja više su tradicionalni nego savremeni, više su okrenuti prošlosti nego sadašnjosti, a pogotovu budućnosti.

Ja bih u ovom razgovoru o pokušaju reforme Saveza komunista nešto rekao o početnim elementima razmišljanja o reformi partije u socijalističkim zemljama.

Digitized by Google

Evidentna kriza u svim ovim zemljama, kao što znate, podstakla je, inicirala je procese preispitivanja. Ti procesi nisu mogli da mimoiđu ni partiju. Započele su neke mere reforme i pre ili kasnije logika reformi, o kojoj je govoreno i pre podne, otvara neophodnost političke reforme, a samim tim dolazi pod upit i ključna karika političkog sistema — partija.

Sve ove zemlje, koje su započele reforme, sukobile su se sa tim problemima. Započele su procese preispitivanja i počele su da razmišljaju o pravcima reforme same partije. Preduzimaju se i neke konkretne mere. Procesi su različiti od partije do partije, ali po pravilu, ukoliko je opšti tok reforme dublji, utoliko je dublje i promišljanje tog problema — reforme partije. Ali, naravno, to nije sasvim identično. Rekao bih da se najdalje otišlo u reformi partije — govorim o socijalističkim zemljama — u Mađarskoj. Poljska je dosta duboke reforme političkog sistema zaustavila na reformi same Partije, na dosta velikim dostignućima koja je ostvarila 1981. godine. Sada je pred PURP-om potreba novog značajnog koraka u reformi partija.[1] U drugim zemljama, kao što je SSSR i Bugarska, taj proces započinje. Vijetnam i Kina tek otvaraju neka početna pitanja.

Međutim, dodao bih da su ovde, u reformi partije, dogme najtvrđe, inercija ranijeg delovanja najsnažnija, a otpori promenama najtvrdokorniji.

Dosadašnja preispitivanja u odnosu na partiju u ovim zemljama odvijala su se na dva pravca. Prvi je bio usmeren na otkrivanje i utvrđivanje *odgovornosti za nastalo krizno stanje.* Odgovori na to pitanje različiti su u različitim zemljama i fazama preispitivanja — išlo se od grešaka pojedinih rukovodećih ličnosti (Mao, Brežnjev, Gjerek), preko pogrešne i uslovima neadekvatne politike rukovodstava partija u određenim razdobljima, do konstatacije o odgovornosti partije kao celine za nastalo stanje. Ove ocene se, pak, povezuju sa konstatacijom da je partija imala snage da kritički oceni nastalo stanje, da inicira zaokret, da osmisli promene, da njima rukovodi i da na politici reformi angažuju radničku klasu, inteligenciju i druge slojeve.

U istraživanju uzroka i dubljih istorijskih korena nastalog kriznog stanja i nastalih deformacija u ovim društvima takođe se dolazi do partije, njenih unutrašnjih odnosa i načina ostvarivanja njene rukovodeće uloge. Konstatuje se da je »administrativno-komandni sistem partijsko-državnog rukovođenja zemljom«, »rigorozni sistem centralizacije i komandovanja« — koji je nastao 30-tih godina i delimično modifikovao, ali ne i suštinski menjao — »prouzrokovao posledice u celokupnom društveno-političkom životu zemlje«, ograničavajući i sputavajući razvoj »demokratskog potencijala socijalizma« i »progres socijalističke demo-

[1] CK PURP-a je na zasedanju sredinom decembra 1988. usvojio teze za reformu Partije koja će, posle opštepartijske debate, usvojiti početkom 1989. godine

Digitized by Google

kratije«.[2] Taj se model rukovođenja društvom pretvorio u »mehanizam kočenja« uspešnog društvenog razvoja te je njegovo prevazilaženje pretpostavka progresa socijalističkih zemalja.

Mnogi istraživači u ovim zemljama otkrivaju i kritički analiziraju taj sistem. Pošto je naša nauka tu analizu već davno izvršila, ovde ćemo izneti dve celovitije ocene. »Partijsko-državni sistem«, ističe Butenko, predstavljao je »strogu promišljenu hijerarhiju nomenklaturnih funkcija«, i on je »ostvarivao neposredno centralističko rukovođenje ... celokupnom privrednom aktivnošću, i svim aspektima društvenog i ličnog života. Došlo je do faktičkog mešanja i slivanja funkcija državnog i partijskog aparata, zamena države i njenih organa partijom, koncentrisanje celokupne vlasti u rukama sloja rukovodilaca-upravljača, postavljenih odozgo i neodgovornih narodu, koji su u sebi otelotvoravljali — uz sve individualne nijanse — najsuštinskije odlike tadašnje partijsko-državne birokratije«.[3]

Takav model ostvarivanja rukovodeće uloge partije ne samo što je »ozbiljno otežavao i paralisao delatnost državnih organa« i društvenih organizacija, nego je dovodio do *»deformacija u samoj partiji«*.[4] U literaturi novijeg vremena vrše se analize tih deformacija u unutrašnjim odnosima u partiji i u njenom životu: atrofiranje demokratskih, a jačanje centralističkih komponenti principa demokratskog centralizma; jačanje uloge partijskog aparata u odnosu na izabrane organe; pasivizacija članstva, učmalost i konzervativizam, neprincipijelnost, karijerizam; kult ličnosti sa svim negativnim posledicama.[5]

»Birokratizacija državnih struktura i slabljenje socijalnog stvaralaštva masa«, voluntaristička naređenja i administrativne direktive, »verbalno proklamovanje demokratskih principa i autoritarnost na delu, tribinska zaklinjanja u narodovlašće, ali voluntarizam i subjektivizam u praksi, brbljanje o demokratskim institutima i stvarno ignorisanje normi socijalističkog načina života« — tako Gorbačov skicira stanje stvoreno ovakvim načinom ostvarivanja rukovodeće uloge partije. »Upravo u okamenjeni sistem vlasti i njen komandni poredak udaraju danas fundamentalni problemi perestrojke«.[6]

---

[2] M. S. Gorbačov, *Oktobar i perestrojka*... referat povodom 70-godišnjice Oktobra, Bgd. 1987, str. 27, 29.

[3] A. P. Butenko, *Istoričeskie korni i social'no-političeskie osnovy mehanizma tormoženija* (u zborniku: *Mehanizm tormoženija*, IPL, Moskva 1888, str. 45—46)

[4] Dr Marko Markov, *Komunističeskaja partija i socialističeskoe gosudarstvo k novim vzaimnootnošenijam*, »Informac. Bjullten« CK BKP, br. 5/1988, str. 22

[5] *Politički izveštaj CK KPSS XXVII kongresu KPSS*, Beograd, 1986, str. 127—131. U meri u kojoj se produbljivao proces kritičkog preispitivanja — KPSS je proširivala spisak grešaka i nedostataka i u unutarpartijskom radu i u načinu njenog delovanja u društvu. Sličnim tokovima odvijalo se to i u drugim partijama koje su se opredelile za reforme.

[6] *Referat M. S. Gorbačova na 19. svesaveznoj konferenciji KPSS* Moskva 1988, str. 78—79

Digitized by Google

Glavna pouka do koje su došle partije koje su se orijentisale na reformu izražena je u neophodnosti da započete ekonomske reforme prerastu u političku reformu, a time i u celovitu društvenu reformu, koja treba da dovede do obnove socijalizma, »Moramo socijalizmu da vratimo i revolucionarni karakter i istorijsku perspektivu«, što je izgubio u dosadašnjem načinu partijsko-državnog rukovođenja, ocenjuje Gorbačov. »Centralno pitanje i u reformi političkog sistema je obnavljanje partije«, istakao je Kadar na Konferenciji MSRP ove godine.[7] »Da bi se obnovilo društvo, neophodno je, pre svega, obnoviti samu partiju kao avangardnu snagu i rukovodioca društva, koja ima najveću odgovornost za sudbinu zemlje i za pobedu socijalizma«, ističu i vijetnamski naučnici. Za to je KP Vijetnama na Plenumu svog CK (juna 1988.) usvojila koncept »Obnavljanja same partije u ime obnavljanja društva«.[8] Orijentacije sličnom pravcu prihvatile su i druge od pomenutih partija, iako je njihova razrada u celovitiju koncepciju dostigla dosta različite stupnjeve. Najdalje je u tome otišla Mađarska SRP. Bugarska KP je proglasila novi model ostvarivanja rukovodeće uloge partije, ali taj model nije razradila. Sovjetska partija je na Konferenciji odredila početne pravce preobražaja partije i nakon toga preduzela korake za njihovo ostvarivanje (odluke Septembarskog plenuma CK KPSS, 1988), ali oni tek treba da se uobliče u celovitiju koncepciju. Vijetnamska KP je, kao što je pomenuto, usvojila odluke za obnovu partije. Poljska URP više se bavi problemima reforme društva i demokratizacije političkog sistema, nego samom reformom partije.

Problem reforme partije ima dva aspekta u ovim zemljama, zapravo dva kruga problema. To je prvo — problem mesta i uloge partije u društvu i drugo, promena nje same, promena unutarpartijskih odnosa, unutarpartijskog života.

U vezi sa prvim postavljaju se brojna pitanja — da li je još uvek potrebna avangardna uloga partije, ili društvo može bez nje; može li se socijalizam razvijati spontano, stihijno, ili u njega treba unositi svest; ako pak treba unositi svest — ko to treba da vrši, da li to treba da vrši samo komunistička avangarda, ili mogu i neke druge snage.

Ova pitanja se među naučnicima dosta legitimno otvaraju u jednom broju od ovih zemalja. Upravo ove godine se tu napravio kvalitativni skok napred, ali ima dosta različitih odgovora.

Polazi se od toga da se sužava krug područja i pitanja u kojima je potrebno to usmeravanje. Dakle, reforma političkog sistema mora da otvori znatno šire prostore samodelatnosti, samoorganizovanju, samoupravljanju.

---

[7] *Govor J. Kadara na Konferenciji MSRP* (20. maja 1988) *»Informacionnyj bjulleten«* CK MSRO, Budapešt 1988, str. 7

[8] Huang Ti Bao, *Obnavljanje same partije u ime obnavljanja društva, Međunarodna politika*, Beograd, br. 930

Digitized by Google

Već i u Sovjetskom Savezu (Gorbačov indirektno, a drugi teoretičari direktno) govore o građanskom društvu. Evo kako to Gorbačov kaže:

»Fundamentalna reforma sovjetskog političkog sistema treba da se svede na rešavanje sledećih osnovnih zadataka:

— stvoriti maksimalan prostor za procese samoregulisanja i samoupravljanja od strane društva, kao i uslove za potpun razvoj inicijative sovjetskih građana, predstavničkih organa vlasti, partijskih i društvenih organizacija i radnih kolektiva;

— uhodati mehanizam slobodnog formiranja ispoljavanja interesa i volje svih klasa i socijalnih grupa, mehanizam njihovog usaglašavanja i realizovanja;

— milione trudbenika uključiti u stvarno upravljanje zemljom;

— radikalno učvrstiti socijalističku zakonitost i pravni poredak;

— osigurati realne garancije na zaštitu ustavnih prava i sloboda građana;

— stvoriti efikasan mehanizam samoobnavljanja političkog sistema koji je sposoban za sve intenzivniji razvoj i koji obezbeđuje ostvarenje principa socijalističke demokratije i samoupravljanja u svim sferama života.«

To je Gorbačov govorio na Konferenciji.

Profesor Butenko, u poznatom članku »Kakav je socijalizam potreban narodu« ove teze razrađuje u jedan koncept dosta modernog političkog sistema, gde se otvaraju prostori za tu samoregulaciju društva.[9]

Ipak svi oni polaze od toga da je i dalje potrebna avangardna uloga partije. Na koji način da se ostvaruje?

Ocenjuje se da je dosadašnji komandno-administrativni metod (ili sistem) uspostavljanja te rukovodeće uloge od strane partije deformisao društvo, ograničio političku demokratiju, otvorio put kultu ličnosti, zloupotrebama, a po nekima i sistem, koji je stvoren na taj način, ne može da se nazove socijalističkim. Osim toga, takav način ostvarivanja rukovodeće uloge ne samo da je deformisao društvo, nego je deformisao i samu partiju, koja se, kako oni kažu, od lenjinističkog tipa partije, kao partije istomišljenika, gde je argumentovana diskusija prethodila donošenju zaključaka, pretvorila se u militantni sistem nadređenosti i podređenosti.

U tom smislu ide se na uspostavljanje jednog demokratskog tipa avangardnosti. Govori se i o rukovodećoj i usmeravajućoj ulozi, koja bi se ostvarivala demokratskim političkim sredstvima.

U ostvarivanju rukovodeće uloge sada se insistira na *promeni formi, metoda, mehanizama i stila rukovođenja.* Napuštanje transmisionog modela i komandno-administrativnih metoda neposrednog i direktnog rukovođenja svim oblastima društvenog života, paralelizam i dupliranje partijskih i državnih organa,

[9] Videti: »Marksizam u svetu«. br. 9—10/1988, str. 387—400

Digitized by Google

zamena ustavom garantovanih funkcija državnim organima i društvenim od strane partijskih organa — osnovni je smisao sa proklamovanih promena. U uslovima privredne reforme koja vodi osamostaljivanju preduzeća i samoupravljanju radnih kolektiva, a naročito u naznačenim promenama koje nastaju reformom političkog sistema — izgrađuju se novi pristupi i načini ostvarivanja vodeće i rukovodeće uloge partije koji se i sada, kao i posle 20. kongresa KPSS, najčešće označavaju kao vraćanje na lenjinističke principe partijskog rukovođenja. »Lenjinističko poimanje političkog liderstva i mesta i uloge partije u društvu znače strogo poštovanje demokratskih odredbi sadržanih u ustavu i zakonu i ostvarivanje političke linije koju formuliše partija demokratskim putem, argumentovanim ubeđivanjem od strane komunista koji rade u odgovarajućim državnim organima, samoupravnim telima i društvenim organizacijama u kojima se pitanje razmatra i donosi odluka.[10]

Prevazilaženje komandno-administrativnih, transmisionih i direktivnih metoda partijskog rukovođenja državnim organima i društvenim organizacijama označava i prevazilaženje psihologije »elitarizma i sveznanja« koji su dominirali u redovima partijskog aparata, koja je dovodila do situacija da partijski instruktor ima veći uticaj na rešavanje određenih pitanja, nego izabrani predstavnici državnih organa i društvenih, pa čak i partijskih organizacija, koji su ustavima za to bili određeni. Prevazilaženje dosadašnje prakse kada su izvršni partijski organi zamenjivali državne organe i društvene organizacije i vršili starateljstvo nad njima — pretpostavka je ostvarivanja rukovodeće uloge partije koja je primerena pravnoj državi, demokratskom društvu i samoupravljanju. Zato je osamostaljivanje društvenih organizacija i državnih organa i merilo realizacije na nov način ostvarivanja rukovodeće uloge partije.

Razgraničenje funkcije partijskih i državnih organa je osnovni opšti pravac političke reforme koji su prihvatile sve partije koje su započele takvu reformu. Prema Gorbačovu, od valjanog »rešavanja tog pitanja, u suštini uzev, zavise i rekonstrukcija našeg političkog sistema i uspeh perestrojke u celini«.[11] Taj »novi model uzajamnih odnosa između partije i države«, kako se ističe u Bugarskoj, treba da dovede do »odgovarajućih promena u statusu i funkcijama kako partijskih, tako i državnih organa i organizacija«. Tim putem treba da se obezbedi i »realno i garantovano« razgraničenje funkcija, ali i efikasno jedinstveno delovanje partije i države — svake od njih u svojim područjima i njima svojstvenim metodama i mehanizmima — »u okvirima samoupravnog društva« kao celine i »pojedinih društvenih zajednica«, radnih kolektiva posebno.[12]

---

[10] *Demokratizacija rukovodjaščoj dejateljnosti i vnutrennej žizni partii — rešajušće uslovie uspeha perestrojki*, redakcija i uvodnik u časopisu »*Partijnaja žizn'*«, br. 22/88, str. 9

[11] M. S. Gorbačov, Referat na 19. partijskoj konferenciji, str. 78

[12] Dr M. Markov, *op. cit*, str. 23

Digitized by Google

Predstavnički organi vlasti treba da postanu »forumi otvorenih političkih razmatranja«, na kojima će se u demokratskoj debati izražavati i usaglašavati različiti društveni interesi. Partija treba da svoj uticaj na državne i samoupravne organe ostvaruje preko komunista koji su članovi tih organa i koji argumentovano i ubedljivo treba da u tim organima zastupaju partijsku liniju.[13]

Nov način ostvarivanja rukovodeće uloge partije pretpostavlja i »neophodnost stimulisanja *porasta samostalnosti društvenih organizacija i pokreta*« i različitih asocijacija i udruženja građana. Njima se daje širi prostor i veća uloga u »razradi i razmatranju različitih projekata zakona« u pokretanju zakonodavne inicijative i u kontroli nad njihovom realizacijom. U Mađarskoj se oni vide kao nosioci razvoja političke kulture i u stvaranju novih institucija i »samodelatnih formi demokratskog društvenog i političkog života«. Pretpostavka ovakve njihove uloge je njihova autonomija, koja se izražava u »samostalnoj razradi predloga« usmerenih na rešavanje sazrelih pitanja ili u razradi alternativnih predloga.

Ovakva osamostaljena uloga društvenih organizacija i samoupravnih organa u Mađarskoj, Poljskoj i u SSSR-u vidi se kao forma ostvarivanja *»socijalističkog pluralizma,* koji se bazira na rukovodećoj ulozi partije«.[14] Jačanje samostalnosti i odgovornosti društvenih organizacija i demokratizacije njihovog unutrašnjeg života i u SSSR-u se vidi kao put prevazilaženja određenih ograničenosti jednopartijskog sistema: »U uslovima istorijski nastalog jednopartijskog sistema u našoj zemlji, postojanje permanentno funkcionišućeg mehanizma slobodnog vođenja dijaloga, kritike i samokritike, autokontrole i samoocenjivanja u KPSS i u sovjetskom društvu«[15] otvara puteve za nastanak raznih vidova pluralizma. Stvaranje Narodnog patriotskog pokreta (fronta) za podršku perestrojki u nekim sovjetskim republikama i aktiviranje i osamostaljivanje narodnih frontova u Mađarskoj i Bugarskoj, te patriotskog pokreta nacionalnog preporoda u Poljskoj takođe se vide kao forme neprijateljskog političkog pluralizma. U Poljskoj su snažne tendencije da se od kvazivišepartijnosti napravе koraci ka stvarnoj višepartijnosti, iako se neke uticajne snage PURP tome protive. U Mađarskoj se, pak, ističu zahtevi da se od skrivene višepartijnosti pođe na njene neskrivene forme, a neki sadašnji rukovodioci MSRP pokazuju spremnost za to, iako su se i Kadar i Konferencija MSRP suprotstavili takvim zahtevima. Osuđujući zahteve za višepartijnost Kadar se založio da »partija dosledno ostvaruje svoju *politiku saveza*« svih društvenih organizacija i asocijacija i »savez, zbijanje i saradnju« svih društvenih klasa i interesa, kroz postojeće i nove organizacije, asocijacije i pokrete. I u usvojenoj rezoluciji Konferencija

[13] *Rezolucija Konferencije MSRP*, str. 19—20
[14] *Ibid*, str. 19, 20.
[15] Rezolucija 19. konferencije KPSS, str. 131

Digitized by Google

se založila za »dosledno ostvarivanje i obnavljanje politike savezništva« sa svim građanima bez obzira na gledišta i pogleda na svet, koji aktivno rade za dobro zemlje, a uvažavaju »ustavni poredak i međunarodne obaveze zemlje«. Isti je kriterij i prema udruženjima građana i društvenim pokretima. Posebni se značaj daje sindikatima i omladinskoj organizaciji. Uz idejno rukovodstvo partije ovim se organizacijama daje velika samostalnost, insistira se da one treba da razvijaju »delatnost na predstavljanju interesa svojih članova...« i da izražavaju »nezavisno mišljenje«. U tim okvirima sindikati ostvaruju sa partijom »partnerske odnose«.[16] U Bugarskoj se ističe da u okviru novog samoupravnog modela razvoja socijalizma sindikati, državni i partijski organi »mogu da budu ne samo *partneri*, nego kada je to potrebno, i *oponenti*«.[17]

Promene u načinu ostvarivanja rukovodeće uloge partije koje su izložene svakako su pozitivne, ali ne i dovoljne. U nizu nedoumica koje rađa tako koncipiran model (ako se može govoriti o modelu), posebno je značajna ona koja se odnosi na *kadrovsku politiku*. Partije u ovim zemljama, naime, vode ne samo svoju kadrovsku politiku, nego u okviru svoje pozicije kao rukovodeće snage društva imaju pretenzije da i dalje vode globalnu kadrovsku politiku celog društva. To je u protivrečnosti i sa proklamovanom orijentacijom na osamostaljenje državnih organa, društvenih organizacija i organa samoupravljanja, nego je u suprotnosti sa pravnim normama upravo usvojenih zakonskih akata o demokratizaciji izbornog postupka (tajno glasanje sa više kandidata). To je uočila i KPSS, pa je u rezoluciji 19. konferencije istakla da je u uslovima demokratizacije potrebna i *»ozbiljna obnova* u sferi kadrovske politike«. Konstatuje se da je »prevaziđen formalističko-nomenklaturni pristup selekciji i rasporedu kadrova«. Partijskim organima ostaje područje »organizovanog pripremanja, obrazovanja i prekvalifikacija kadrova«. Dozvoljava se i eventualna mogućnost da kadrovi, koje predlaže partijski organi, »demokratskim putem« budu predloženi za odgovarajuće funkcije. Ali, »definitivno rešenje« tog pitanja mora se ostvariti »rezultatima izbora«.[18]

Promene u načinu ostvarivanja rukovodeće uloge partije koje su započele u ovim zemljama treba da omoguće partiji da se oslobodi funkcija, zadataka i poslova koje joj ne pripadaju kao političkoj avangardi, da uspostave kvalitativno nove uzajamne odnose sa državnim organima, društvenim organizacijama i samoupravnim asocijacijama, te da tako koncentriše snage, napore i aktivnosti na ostvarivanje funkcija političkog i idejnog rukovođenja u razvitku socijalističkog društva.[19]

---

[16] »Informac. bjulleten' MSRP«, str. 7, 18—21

[17] *Odluka Nacionalne partijske konferencije BKP*, str. 81

[18] *Rezolucije 19. konferencije KPSS*, str. 134.

[19] Videti: M. Markov, *op. cit.*, str. 25

Digitized by Google

Promene unutarpartijskih odnosa je drugi bitni aspekt reformi partije u socijalističkim zemljama. Polazne ideje ovog aspekta reformi mogu se formulisati u sledećem stavu koji je prihvaćen u svim ovim zemljama: *partija koja deluje u demokratskom samoupravnom društvu mora i sama da se demokratizuje i da pruži primer demokratije i samoupravljanja u svojim redovima.* U nekima od njih, koje su otišle najdalje u reformi, sve više se probija zahtev da i partija koja razvija aktivnost u pluralističkom sistemu mora da i u svojim unutrašnjim odnosima otvori prostore za ispoljavanje nekih vidova pluralizma.

Sve ove partije ističu da svoje odnose grade na principima *demokratskog centralizma.* Međutim, kao što je istakao Gorbačov na 19. konferenciji KPSS, u dosadašnjoj praksi on je »umnogome bio supstituisan *birokratskim centralizmom*«. Po oceni Gorbačova to je bila logična posledica dosadašnjeg načina ostvarivanja rukovodeće uloge partije i afirmacije komandno-administrativnog sistema u celini. Takav sistem je lenjinističku partiju, kao »organizaciju istomišljenika«, u kojoj su se drugarski, ravnopravno i slobodno razmatrali svi problemi i demokratskim putem izgrađivalo jedinstvo akcije, pretvorio u hijerarizovanu strukturu u kojoj se uspostavljaju odnosi bazirani »na naređenjima i izvršenjima« i »deljenje članova partije na šefove i one koji su njima podređeni«. Izraz takvog birokratskog centralizma bilo je i »slabljenje uloge izbornih (partijskih) organa« i »neprimeren porast (partijskog) aparata na svim nivoima«. Shodno tome, 19. konferencija KPSS je u usvojenoj rezoluciji istakla da je za KPSS »primarni zadatak potpuno uspostavljanje Lenjinovog poimanja principa demokratskog centralizma«, pošto »avangardnu ulogu u perestrojki i u preporodu sovjetskog društva« KPSS ne može da ostvari »bez duboke demokratizacije unutarpartijskog života«.[20] I Mađarska socijalistička radnička partija u rezoluciji svoje Konferencije ističe »da se partija gradi i funkcioniše na osnovi principa demokratskog centralizma«, ali naglašava da je u sadašnjem trenutku »glavni zadatak jačanje i šire razvijanje *partijske demokratije*«. Na sličan način izjašnjavaju se i druge partije koje su se opredelile za reformu — PURP, Bugarska KP, KP Kine i KP Vijetnama.

Šta se, pak, podrazumeva pod tim pojmovima i koje se mere predviđaju?

Opšti smer u svim ovim partijama je manje-više isti, ali je i stepen teorijske elaboracije a naročito domašaj usvojenih mera dosta različit u pojedinim od ovih partija. Sve ove partije, poput KPSS, ističu da treba obnoviti i novim uslovima prilagođavati za vreme Lenjina tradicionalnu »atmosferu partijskog drugarstva, otvorenosti i javnosti rada, slobode diskusije, širokog i radnog razmatranja aktuelnih problema i praktične delatnosti partije, kolektivnog traženja najefikasnijih puteva rešavanja suštinskih

[20] *Referat M. S. Gorbačova na 19. konferenciji KPSS*, str. 72; Rezolucije 19. konferencije KPSS, str. 132.

Digitized by Google

problema, svesne discipline i lične odgovornosti«.[21] Tako shvaćenom i ostvarivanom »demokratizacijom partijskog života«, kako se ocenjuje u KP Vijetnama, »partija može da objedini i mobiliše sve intelektualne napore i političku aktivnost i svojih članova i narodnih masa... na stvaralačko traganje za različitim mogućnostima« razrade i generalne linije i konkretnih odluka, ali i za njihovo ostvarivanje u praksi. Takvom demokratizacijom se, s druge strane, »pravovremeno otkrivaju i otklanjaju greške i nedostaci, unose korekcije i preodoleva birokratizam«. Najzad, »osiguranje potpune i istinske demokratizacije u partijskom životu predstavlja neodvojivu pretpostavku za demokratizaciju svih sfera društvenog života«.[22] I Bugarska KP naglašava da je »socijalistička demokratija novog tipa«, koja se zasniva na samoupravljanju, »nemoguća bez bržeg razvoja unutarpartijske demokratije«.[23]

»Jedinstvo mišljenja i pozicija u principijelnim pitanjima«, kako se sada shvata u KPSS, »pretpostavlja *različitost u pristupima* rešavanju aktuelnih problema«. Svaka partija teži »idejnoj i organizacionoj zbijenosti svojih redova«, ali, naglašava se sada, »lenjinističko shvatanje jedinstva partije nema ničeg zajedničkog sa spoljnom 'jednodušnošću' i formalnom 'jednoglasnošću', i sa šabloniziranjem partijskog života i nivelacijom pogleda, koji guše živu misao i inicijativu komunista«. Upozorava se da se »istinska jednodušnost pojavljuje« tek u procesu u kome su »sve ideje prošle kroz diskusiju«.[24]

»*Promena sitema donošenja odluka*« — značajan je element demokratizacije i obnove partijskog rada, zaključila je Konferencija Mađarske socijalističke radničke partije. Novi sistem ima nekoliko međusobno povezanih komponenata:

— prvo, u donošenju svih odluka i na svim nivoima obezbediti veći uticaj članstva i osnovnih partijskih organizacija;

— drugo, u pripremi važnijih političkih odluka tražiti mišljenje šire društvene javnosti i predlagati više alternativnih rešenja;

— treće, pri donošenju odluka na svim nivoima omogućiti svim članovima da iznose svoja gledišta i formulišu predloge i to kroz tolerantne diskusije — u kojima odlučujuću ulogu »imaju argumenti, a ne funkcije«;

— četvrto, članovi partije mogu da brane svoja gledišta do usvajanja odluke, a posle njenog demokratskog usvajanja svi su obavezni da je pred javnošću zastupaju, brane i ostvaruju;

— peto, partija je obavezna da preko svojih sredstava informisanja obaveštava članstvo o usvojenim odlukama i o motivi-

[21] *Demokratizacija rukovodjaščej dejatel'nosti i vnutrennej žizni partii*, »*Partijnaja žizn'*«, br. 28/88, str. 5

[22] Huang Ti Bao, *op. cit.*, str. 3—4

[23] Referat Todora Živkova na Nacionalnoj konferenciji Bugarske KP, »Informac. bjulleten' BKP«, br. 3/1988, str. 44

[24] *Demokratizacija rukovodjaščej dejatel'nosti i vnutrennej žizni partii*, »*Partijnaja žizn'*«, br. 28/88, str. 5—6

Digitized by Google

ma zbog kojih su usvojene, a isto tako i o varijantama koje su se pojavljivale u procesu donošenja odluka;

— šesto, članovi partije koji su pri donošenju odluke ostali u manjini mogu da i dalje izražavaju svoje gledište na partijskim savetovanjima i u teorijskim organima partije, a isto tako imaju pravo da se obrate svojoj partijskoj organizaciji ili organu, kao i višoj partijskoj instanci »s molbom da preispita sporna pitanja«, no i tada su obavezni da izvršavaju usvojenu odluku i

— sedmo, komunisti ne mogu nigde, »osim u odgovarajućim partijskim forumima, da istupaju s gledištima koja se razlikuju od usvojenih odluka, niti da stvaraju frakcije radi podrške svog sopstvenog mišljenja«.[25]

Takvi efikasni i delotvorni mehanizmi »suprotstavljanja pogleda, kritike i samokritike, neprekidni konstruktivni dijalog, kultura diskusije, široka informisanost o pitanjima unutrašnje i spoljne politike, izučavanje i uvažavanje javnog mnenja treba da postanu suštinska obeležja partijskog života«, ističe se u redakcijskom uvodniku CK KPSS. To je pitanje od »životnog značaja za zemlju u kojoj je »istorijski nastao i učvrstio se jednopartijski sistem«. To je i »neophodna pretpostavka zbijanja partije na principijelnoj osnovi i obezbeđenja socijalističkog pluralizma mišljenja« . . .[26]

Povećanje uloge partijskih organizacija i izabranih partijskih organa na račun *profesionalnog partijskog aparata*, a negde i njegovo značajno brojčano smanjivanje i reorganizacija — predstavljaju značajni segment demokratizacije partijskog života.

U uslovima ekonomske reforme koje vode osamostaljenju preduzeća i samoupravljanju radnih kolektiva veliki značaj dobijaju *osnovne partijske organizacije*. U rezoluciji usvojenoj na 19. Konferenciji KPSS ističe se izuzetni značaj »demokratizacije osnovnih partijskih organizacija«. U tom okviru, naglašava se, da je »pre svega potrebno povećati njihovu samostalnost« time što bi se one oslobodile »sitničarske reglamentacije odozgo«, što bi se »povećao autoritet« njihovih izbornih organa (sekretara osnovnih organizacija i njihovih komiteta) i što bi se stvorili uslovi koji bi stimulisali njihov rad i prevladala pasivnost dela članstva. Na stranicama partijskih organa o tome se vodi živa debata, a tekuća jesenja aktivnost oko izbora u osnovnim organizacijama koristi se za pretresanje stanja, analiziranje iskustava i angažovanje komunista u borbi za perestrojku i za uspostavljanje samoupravljanja.[27] Konferencija Mađarske socijalističke rad-

[25] Rezolucija Konferencije MSRP »*O zadacima partije u razvitku sistema političkih institucija*« i govor Janoša Kadara na Konferenciji, op. cit., str. 16—17, 8—9

[26] »Partijnaja žizn'«, br. 22/1988, str. 6

[27] »Partijnaja žizn'«, br. 22/1988, str. 6. Na stranicama ovog časopisa koji se bavi problemima unutarpartijskog života, ali i u teorijskom organu KPSS »Komunistu« i u listovima »Pravda« i »Sovetskaja Rossija« vode se ankete, publikuju se materijali okruglih stolova i vrši razmena iskustava o reformi partije u celini, a posebno o delatnosti osnovnih partijskih organizacija u novim uslovima.

Digitized by Google

ničke partije ističe da je »pravo i obaveza osnovnih partijskih organizacija« da pokreću inicijativu ne samo za rešavanje pitanja u sredini u kojoj deluju, nego i za pokretanje debata i za probleme koji su od šireg značaja. Ta organizacija mora da bude obaveštena od partijskih organa »o prihvaćenoj odluci i o motivaciji koja je uslovila takvo rešenje«.[28] U Bugarskoj KP osnovna partijska organizacija postaje i formalno osnova celokupne partijske delatnosti, pa se »u Partiju uvodi mandatni sistem«.[29] I Džao Cijang je u referatu na 13. kongresu KP Kine naglašavao potrebu za decentralizacijom partijskog života, time što bi se brojne kompetencije prenosile sa Centralnog na provincijske komitete, a sa ovih na lokalne, dok oni treba da — prema zahtevima privredne reforme — proširuju kompetencije partijskih organizacija u radnim kolektivima.

Sa druge strane, ponovo se u svim ovim partijama naglašava princip *kolektivnog odlučivanja.* Njegov je smisao u jačanju uloge izabranih partijskih organa. Od Staljinovog vremena pa — sa manjim odstupanjima sve do sada — uloga partijskih izvršnih organa i »aparata bila je apsolutna, a drugih članova rukovodećeg izbornog organa bila je formalna, a često nikakva«, tvrdi dobri znalac ovih problema L. Onikov. Partijski aparat je pripremao partijske odluke, brinuo se o njihovom izvršenju, kontrolisao njihovo ostvarivanje i referisao o rezultatima koji su na taj način ostvareni. »Takva nedemokratska praksa očigledno protivreči zahtevima perestrojke i osuđuje tako donete odluke da budu neefikasne«. Sada se traži i uspostavljanje »*kardinalnog lenjinističkog principa kolektivnosti rada,* koja znači *potpunu jednakost prava* svih članova kolegijalnog aparata bez izuzetaka«: pravo dobijanja svih informacija, podataka i dokumenata, pravo da prisustvuju sastancima izvršnih organa, pravo da kontrolišu i potčine sebi izvršne organe i aparat.[30] U tom smislu posebno se sada naglašava potreba češćeg sastajanja Centralnog komiteta i njihovog Politbiroa, koji treba da postanu obrazac otvorenog demokratskog rada u političkom rukovođenju. Prema rezoluciji 19. konferencije treba da se proširi učešće članova CK KPSS u radu Politbiroa.

Na liniji većeg učestvovanja članova CK u formulisanju partijske politike, prema odluci Konferencije — na septembarskom plenumu CK KPSS — formirano je šest komisija CK KPSS za glavne pravce delatnosti Partije. Time su na izborne organe prenete funkcije koje je dotle vršio partijski aparat. Kako su — u duhu odluke o razgraničenju funkcije partijskih i državnih organa — funkcije upravljanja privredom prenete na odgovarajuće državne organe — CK KPSS je istom odlukom obavezan

---

[28] »Informac. bjullten' CK MSRP«, str. 16.

[29] »Informac. bjullten CK BKP«, br. 3/1988, str. 43

[30] Videti razmatranja L. A. Onikova *K leninskoj koncepcii partii i Vostanavlivaja* leninskuju koncepciju partii, »Pravda«, 21. VII 1988. i 2. januar 1989. godine.

Digitized by Google

da »preduzme praktične mere na stvaranju nove strukture aparata CK KPSS i lokalnih partijskih organa«[31] Tom se reorganizacijom ukidaju brojna odeljenja koja su rukovodila pojedinim privrednim granama. Svim ovim merama brojčano je veoma smanjen inače veoma glomazni i brojni partijski aparat, podređen je izbornim organima i pretvoren je u njihov pomoćni stručni aparat. Naravno, to je težak proces i njegovo oživotvorenje nailazi na mnoge prepreke.

Demokratizacija izbornog postupka i ograničenje mandata izabranih funkcionera »predstavlja pitanje od primarnog značaja« ne samo za partijski život, nego i na širim relacijama. Široko razmatranje kandidata, predlaganje odozdo iz osnovnih organizacija, mogućnost (KPSS) ili obaveznost više kandidata za svaku funkciju (PURP, MSRP, Bugarska KP) i tajno glasanje — to su sve dominantnije tendencije, praksa i obaveza za veći deo partija u zemljama koje su započele reforme. »Osnovno merilo za ocenu kandidata treba da bude sposobnost za rad na toj funkciji, rezultati koje je postigao i ljudski kvaliteti«. Od rukovodilaca se traži »poštovanje moralnih normi i čistota društvenog života«.[32]

Ograničenje trajanja svih izbornih funkcija na dva uzastopna mandata i mogućnost da se posle 2—3 godine obnovi sastav rukovodećih izbornih organa do 20% prihvaćeni su u ovim partijama. Te se mere ocenjuju kao »najvažnija garancija protiv zastoja« u kadrovskom obnavljanju ovih partija i u borbi protiv birokratizacije. Ovim merama uspostavljaju »lenjinističke norme, principi i stavovi o neophodnosti periodičnog obnavljanja sastava rukovodećih partijskih organa« što je faktor »vitalnosti povećavanja borbene sposobnosti partije kao poiltičke avangarde.«

Uporedo sa značajem ovih odluka konferencija i centralnih komiteta ovih partija — koje na narednim kongresima treba da postanu i statutarne obaveze — s razlogom se upozorava na Lenjinovu misao da su posle donošenja važnih odluka »neophodne praktične i delotvorne garancije... da partijske odluke ne ostanu samo na papiru«. Borba koja se vodi za njihovu realizaciju važan je faktor za ostvarenje celokupnih procesa društveno-političkih reformi, modernizacije ovih društava i obnove socijalizma u njima.

Naravno, to je tek početak procesa.

Kako sam već rekao, reforme u ovim zemljama idu veoma teško. Pri tome, težina i probojnost reformi je različita od sfere do sfere. U sferi Partije ona je najteža.

---

[31] Rezolucije 19. konferencije KPSS, str. 133; *Odluka CK KPSS o formiranju komisija CK KPSS i reorganizaciji aparata CK KPSS.* »Partinaja žizn'«, br. 20/1988. str. 4

[32] Rezolucija Konferencije Mađarske socijalističke radničke partije, str. 18; Rezolucija 19. konferencije KPSS, str. 134

Digitized by Google

Međutim, procesi su otpočeli i stvar je, naravno, odnosa snaga kako će se dalje razvijati. Mislim da i pri oceni ovih dostignuća treba, kao što je prof. Vrcan ukazao, polaziti ne samo sa stanovišta nekih veoma demokratskih modela, nego i sa stanovišta u kojoj meri i koliko to što se čini, predstavlja — kao što je i Lev Kreft napomenuo — stvarni korak pokreta, koji je, kako je i Marks rekao, desetostruko važniji od tuceta programa.

Digitized by Google

Miodrag Marović

Čija i kakva avangarda?

Pitanje avangardnosti SKJ bilo je ovde formulisano kao: ili će Savez komunista biti radnička, klasna organizacija, ili ne treba ni da ga bude. U odgovoru koji podrazumeva njegovo vraćanje klasnim izvorima, sagledava se i suština buduće reforme radničke avangarde. Samo, da li je to izvodljivo, čak i ako se smatra neophodnim, sa sadašnjim SKJ? Postavljajući takva pitanja ne mislimo li mi i dalje na avangardnu partiju kakvu smo u našoj svesti oblikovali prema postojećim dogmatskim modelima, na partiju kakvu bismo želeli da imamo, a ne kakva ona odista i jeste?

Pođimo samo od sastava Saveza komunista pa se upitajmo čija je to on danas organizacija, ili avangarda? Već poodavno, ovde prisutni dr. Goati i drugi istraživači, upozoravaju nas da je socijalna struktura članstva SKJ već podebelo pomerena sa radničkog sloja ka vladajućim, činovničkim, zatim srednjim staležima i onima koji su završili radni i približavaju se kraju svog životnog veka. Mladih je sve manje, a među mladima je, nažalost danas najviše »socijalističkih proletera«, koji su — bez obzira na stepen obrazovanja i porekla — dovedeni u situaciju da kao pravi proleteri »nemaju šta da izgube«, jer su bez posla i egzistencije. Radnička većina, kakvu podrazumeva jedna klasna avangarda, već je odavno iščezla, ukoliko je uopšte i bilo u KPJ, odnosno SKJ. I danas se masovnim izlaskom iz redova

Digitized by Google

Saveza komunista upravo radnika, opasno kreće ka zanemarljivoj manjini u odnosu prema ne samo sve moćnijoj, nego i sve brojnijoj većini ljudi iz razgranatog aparata upravljanja društvom, privredom i celokupnim životom ove zajednice.

Može li, dakle, SKJ — u kome danas radnici ne čine ni trećinu sastava — zadržavati identitet radničke avangarde? O tome se mi možemo sporiti satima i danima — polazeći od ove ili one teorijske postavke, ili vladajuće dogme — ali stvarnost pokazuje i dokazuje da sastav SKJ kakav je danas nema u svojoj svakodnevnoj delatnosti u prvom planu radničke, klasne interese, nego prevashodno interese onih koji zastupaju i brane postojeći društveno-ekonomski sistem. U tome je i deo odgovora na pitanje: zašto su se načela i ciljevi Programa SKJ od pre tri decenije sve više napuštali, čime se napuštala i klasna orijentacija u razvoju društveno-ekonomskih odnosa. Prevladavanje uticaja i moći birokratizovanog upravljačkog sloja u SKJ i društvu; učvršćivanje sprege političkog i državnog aparata umesto njenog labavljenja i raskidanja, doveli su do neminovnih poraznih rezultata za radničku avangardu. Otuđivanje viška rada od onih koji ga stvaraju dovelo je samoupravljanje kao klasni oblik demokratije u socijalizmu do nivoa sopstvene karikature i pukog formalizma, jer su sve relevantne poluge odlučivanja u upravljanju i raspodeli ostvarenog dohotka vraćeni državi. U političkom sistemu stvoren je odnos koji obezbeđuje reprodukovanje određenih upravljačkih garnitura po volji političke i državne vrhuške, a ne na osnovu slobodno izražene volje građana. Povećan je politički monopol SKJ do granica koje u mnogim elementima prevazilaze čak i vreme neposredno po završetku oružane revolucije (u rukovodstvima svih društveno-političkih organizacija i organa vlasti na svim nivoima nema vanpartijaca, dok ih u skupštinskim telima nema čak ni jedan procenat). Unutrašnji odnosi u SKJ kreću se u suprotnom smeru od programskih opredeljenja, primenom principa demokratskog centralizma, na način koji vodi ka jedinomišlju i bezuslovnoj poslušnosti članstva rukovodstvu; u njemu kao i u čitavom društvu pitanje odgovornosti svedeno je na beznačajnu parolu što onemogućava demokratsku smenu nosilaca javnih funkcija, a odnose onih koji vladaju nad onima kojima vladaju dovode do nivoa nižeg od onog u građanskim demokratijama.

Tako se stiže do druge karakteristike današnje nazovi »radničke avangarde«. Reč je o ponašanju SKJ prema klasi koju bi trebalo da predvodi i predstavlja i čije bi interese trebalo da zastupa. Budući partija vlasti — a ne partija promena i kritički usmerivač razvoja ka demokratskijem, slobodnijem i bogatijem društvu— SKJ se poistovećuje sa postojećim društveno-ekonomskim sistemom, pretvarajući se u njegovog čuvara i branioca. Ne želeći da izvuče pouke iz studentskih i radničkih nemira krajem šezdesetih godina, koje bi ga vratile programskim ciljevima revolucionarnog pokreta usmerenog na permanentne promene, rukovodstva SKJ se već pune dve decenije bave ili sa-

Digitized by Google

mima sobom ili raspetljavanjem sukoba među vladajućim strukturama u republičkim i pokrajinskim državnim i političkim organima. Posledice toga danas kulminiraju u potpunoj razjedinjenosti jugoslovenskog revolucionarnog pokreta i u nacionalnim podelama i sukobljavanjima.

Klasni i socijalni potresi su na marginama njihovih interesovanja. Čak bi se moglo reći: SKJ kao da više nema sluha za zahteve radničke klase da joj se vrati samoupravljanje, koje podrazumeva oslobađanje rada i raspolaganje njegovim viškom, kao i stvarno odlučivanje o raspodeli stvorenih materijalnih dobara. Programom SKJ je bio trasiran put takvog razvoja društveno-ekonomskih odnosa u kojima će neposredni proizvođači, kao gospodari sopstvene sudbine, određivati stepen i oblike organizovanja društva i života u njemu na osnovu stvorenih materijalnih mogućnosti. Taj je put poodavno napušten, pa je stvoren odnos u kome je birokratija sama sebi odredila i oblike organizovanja i rast svojih potreba, namirujući ih zakonskim automatskim zahvatanjem pre svih potreba privrede i samih radnika za sopstvenom reprodukcijom.

Prihvatajući takav princip društvenog razvoja, suprotan programskim opredeljenjima i ciljevima, SKJ se neminovno postepeno i sâm pretvarao u birokratizovanu organizaciju, u kojoj je jaz između rukovodstva i članstva postajao sve širi i dublji, a interesi sve udaljeniji. To je otvorilo vrata za izlazak onih koji su izgubili veru i nadu u svoju avangardu, ali i za masovni ulazak drugih, koji su u pripadnosti ovoj organizaciji videli obezbeđivanje sopstvenih, ličnih interesa vladanja i bogaćenja na račun drugih.

Takav SKJ postao je stvarna vlast, veća nego što je bio u posleratnim vremenima, kada je i objektivno morao da vodi računa o određenim koalicijama sa patriotski orijentisanim pojedincima i ostacima građanskih partija. Danas je on — ignorisanjem miliona ljudi izvan svojih redova, stasalih u gotovo pola veka njegove vladavine — sâm preuzeo sve komandne pozicije u društvu, osudivši sebe na taj način ne samo na klasno i socijalno nezdravu popunu, nego i na sektaštvo neprimereno potrebama društva za obnovom i razvojem u novome vremenu. Otuda nije ni čudno što se društvo kreće putanjom koja ga sve više udaljava od prakse pravne države, pa shodno tome što se sve šire shvata i prihvata da stvarna vlast leži u partijskim rukovodstvima, od kojih se očekuje da reše i ona pitanja koja bi inače u svakom iole demokratskom društvu morala da rešavaju legalna predstavnička tela i organi državne vlasti.

Da je to tako ne treba mnogo dokaza. Valja samo pogledati kojim se temama i na kakav način bave jugoslovenski i republičko-pokrajinski partijski vrhovi pa videti da je njihova reč prva i odlučujuća u izradi privrednih propisa i gotovo svakog pa i najbeznačajnijeg zakona; u planiranju razvoja i ocenjivanju privredne situacije u zemlji; u opredeljivanju za ovakav ili ona-

Digitized by Google

kav oblik političkog organizovanja u društvu. Poslednjih meseci i osnove ustavnih promena najpre se usvajaju u partijskim telima, da bi transmisiono onda bile upućivane ostalim političkim i društvenim telima i građanima.

Stoga nije čudno što su klasni i socijalni nemiri na margini partijskog interesovanja i angažovanja, i što programa za njihovo prevazilaženje praktično i nema. Ne barem u onom duhu u kome je to na klasni način postavljao Program SKJ: trajne promene položaja radnika i radničke klase u društvu, kao centralnog faktora vlasti i samoupravnog društvenog sistema. Umesto toga donose se zaključci i apeli da se za po neki procenat smanji zahvatanje iz privrede, što se, naravno, ne ostvaruje jer zavisi od volje i raspoloženja birokratskih slojeva da smanje sopstvene potrebe i skrate megalomanske planove širenja vanprivredne potrošnje. Pa čak, da se to i ostvaruje (pa neka to bude i radničkim protestima izmuđenih 20 procenata, kao u Srbiji), raspolaganje dohotkom neće preći 58 procenata koji bi trebalo da ostanu na raspolaganju privredi, a stvarni politički i materijalni položaj radničke klase i samoupravnih njenih organa i tela, teško da se time bitnije menja. Odlučivanje o višku rada — njegovom gromadnom delu — ostaje i dalje u rukama političko-državnih upravljačkih slojeva. Toga su veoma svesni i sami radnici, pogotovu kada je reč o njihovim materijalnim zahtevima: za poboljšanje zarada, rešavanje stambenih pitanja i društvene ishrane, kada traže da im to rešavaju partijska rukovodstva, jer u druge: vladu, skupštinu, a pogotovu u svoja delegatska tela, nemaju poverenja.

Naravno, svakome je jasno da se *udeljivanjem* nestvorenog, da bi se primirio bunt radnika, ništa ne rešava, ne samo u društvenom pogledu, u promeni odnosa u njemu, ili u poboljšanju položaja pojedinih radnih kolektiva ili privrednih grana, nego ni u samom materijalnom poboljšanju radnika. Novoštampani novac za te svrhe samo pojačava inflacioni talas, pogotovu što stupajući u kompromis sa vladajućom birokratijom radnička klasa, u stvari, prihvata podređeni položaj: ona je ta koja prosi da joj se sa bogatih trpeza povlašćenih udele mrvice; dok materijalna blaga njenim rukama stvorena ostaju i dalje u vlasništvu birokratizovanih upravljačkih slojeva. Čak i kada buntom prete, radnici još ne zahtevaju promenu sopstvenog društvenog položaja, a tek onda, u tako izmenjenim odnosima, kao vlasnici viška rada, i izjednačavanje u materijalnom položaju sa birokratijom, pri tome traže od rukovodstva SKJ da budu arbitri. I kada SKJ takvu poziciju radničke klase prihvata, i njene socijalne probleme preuzima da rešava u onoj meri u kojoj je to vladajuća kasta voljna da prihvati onda je on najmanje avangarda, a daleko više komandni centar čije se odluke bespogovorno moraju izvršavati. Ulogu vizionara i stratega stvarnih socijalističkih društvenih odnosa, on zamenjuje ulogom staratelja i »dobročinitelja«, da ne kažem »pravednika«, koji ispravlja sitne nepravde. A što istovremeno saučestvuje u sve izrazitijem procesu kontrarevolu-

Digitized by Google

cionarnog otuđivanja političke i materijalne vlasti od te iste radničke klase, pa i građana uopšte — to kao da birokratizovana partijska rukovodstva mnogo ne uzbuđuje.

Previše samouverena u moć vlasti kojom raspolažu, — kao i u uspešnost delovanja postojećeg sistema u teritorijalno razbijanje radničke klase i njenoj međusobnoj podeli čak i u istim granama — na one kojima zahvaljujući monopolističkom i drugom veštačkom položaju dobro ide i u visokoj inflaciji; na druge koji su dovedeni ispod ruba životne egzistencije i pored dobrih poslovnih rezultata; i na treće, koji zbog pogrešne privredne politike nemaju nikakvih perspektiva — rukovodstva SKJ ignorišu ili potcenjuju postojeće radničke buntove. Ti buntovi, doduše, za sada jesu nepovezani, pojedinačni, od kolektiva do kolektiva, već prema tome u kojoj meri su ugroženi materijalna egzistencija tih radnika i mogućnosti proizvodnje i upravljanja u njima. Ali, počev od proglasa rakovičkih radnika radničkoj klasi Jugoslavije za ujedinjenim protestom protiv osamostaljenog birokratskog sistema rukovođenja i otuđene raspodele dohotka, pa do razbuđivanja — nažalost još i previše transmisionog sindikata — taj bunt počinje da poprima obrise jednog socijalnog, pa i političkog pokreta. S obzirom na sve dalje obezvlašćivanje klase i njeno sve dublje siromašenje, realno je pretpostaviti da će se taj proces integrisanja radničkog nezadovoljstva nastavljati i produbljivati, a ne zaustavljati i vraćati nazad.

Opsednuta, međutim, nacionalnim homogenizacijama, i podelama na toj osnovi u našem društvu, rukovodstva SKJ, a s njima i propagandna sredstva i mas mediji, zapostavljaju ovu drugu homogenizaciju, koju je jedan sociolog ovih dana nazvao »integrativnim procesom radničkog nezadovoljstva«. Po njegovim predviđanjima, sa kojima se nije teško složiti, taj proces preti da veoma brzo preraste u jugoslovenski socijalni i politički pokret radničke klase, čak i protiv volje njene zvanične avangarde.

Tako se i postavlja pitanje: ako se SKJ bavi drugim stvarima a ne socijalnim tenzijama i klasnim sukobima u društvu, hoće li odista i u Jugoslaviji, poput Poljske, doći do stvaranja radničkog pokreta izvan postojećih institucionalizovanih oblika radničkog organizovanja? Pokreta koji bi mogao biti suprotan sadašnjoj politici i praksi SKJ?

Upravo, primer Poljske i iskustvo tamo stečeno u minulim decenijama, a uz sve osobenosti i razlike, jako mnogo kazuju i upozoravaju. Ne samo onim što se dogodilo 1980. godine, nego svime što se u odnosima avangarde i klase događalo u toj zemlji decenijama. Reč je o klasičnom primeru udaljavanja interesa »avangarde«, tj. birokratizovane partije, od interesa klase, i o posledicama tragičnim po takvu partiju. U tri navrata: 1956 — kada se na radnike šalju tenkovi, pa ipak ne uspeva da zadrži vlast — 1970 — kada radnički bunt ruši izneverene ličnosti koje je sam izbacio na površinu 14 godina ranije, i 1980 — kada

Digitized by Google

vladajućoj partiji, obezglavljenoj i desetkovanoj opštom radničkom pobunom suprotstavlja svoj autentični pokret »Solidarnost«. Svi pokušaji, zatim, u poslednjih osam godina: od kratkotrajnog kompromisa, preko vojne uprave, do neuspešnog stvaranja manje transmisionih sindikalnih i političkih organizacija od ranijih, ne donose uspeha, jer otpori zabranjivanju i odstranjivanju iz političkog života »Solidarnosti«, ne prestaju. Nacionalnog pomirenja, očevidno nema bez autentične organizacije radnika, pa se tome PURP mora danas vraćati, tražeći častan izlazak iz preduge društvene i privredne krize: da se »Solidarnost« prizna kao politički partner u jednom pluralističkom političkom sistemu, ali i da se sačuva PURP kao rukovodeća partija.

Tako se u procesu koji postaje svetski; *obnove socijalizma* i njegovog izlaska iz teorijske i praktične krize, pitanje političkog pluralizma javlja kao akutno za mnoge vladajuće partije i socijalističke zemlje, pa razumljivo i za nas. Poljsko iskustvo uči da ključ demokratije u socijalizmu leži u nezavisnom, slobodnom i demokratski organizovanom radničkom pokretu, koji će biti korektor politike i same vladajuće avangarde — Komunističke ili Radničke partije. Ukoliko ona ne uspeva, ili kao u Poljskoj, u tri maha nije uspela, jer u njenim birokratskim strukturama nije bilo sluha za interese klase — da se uključi u taj pokret i odista postane njegov idejni predvodnik, onda neminovno dolazi u situaciju da ga ili prizna za političkog partnera, ili da mu se bezuspešno suprotstavlja kao partija vlasti, dovodeći klasu u poziciju neprijatelja avangarde.

Pitanje je, dakle, za naše uslove: hoće li socijalna previranja i sve eksplozivnija nezadovoljstva radničke klase, postati predmet prvorazrednog interesovanja SKJ i njegovog takvog organizovanja i programske aktivnosti, koji će ga činiti radničkom partijom? Hoće li u sve bespoštednijoj borbi protiv kontrarevolucionarne birokratije on tražiti oslonac u autentičnom radničkom pokretu, ili će i dalje braniti sistem i privilegiranu i osamostaljenu vladajuću kastu? Pitanje je dakle: hoće li jugoslovenska radnička klasa imati drugačiji sindikat od sadašnjeg: samostalan, nezavisan, demokratski organizovan i vođen kao klasni korektiv sveukupne, pa i partijske politike u pitanjima samoupravnog razvoja društva? Ili će odbranom i očuvanjem postojećih birokratizovanih sindikalnih struktura — udaljenih od radnika i njihovih klasnih i socijalnih interesa — prepustiti radnicima da ih ruše, i na njihovim razvalinama da bez SKJ, ili njemu nasuprot, grade novi autentični klasni pokret?

Od toga, dakle zavisi čija će i kakva avangarda biti SKJ u našim dramatičnim uslovima borbe za izlazak iz duboke društvene krize. Bez takve orijentacije i transformacije — čija je dobrodošla prilika predstojeća reforma — SKJ odista nema budućnosti. Sem, ako se ona ne vidi u preživljavanju sadašnjeg trenutka tako što će stvari vratiti nazad, pretvarajući se u homogenu i jednomisleću organizaciju, koja čvrsto drži poluge vlasti

Digitized by Google

kao jedini zaštitnik i čuvar revolucije, bez klase za sobom. Ili, pak, što će se miriti sa činjenicom da bude samo jedna od partija u pluralističkom razuđu višestranačkog sistema, s tim da bez radničkog oslonca za sobom i radničkog jezgra u sebi neminovno osuđuje samu sebe na silazak sa političke pozornice i tavorenje na marginama društva.

Na takvu perspektivu sve se javnije upozorava u raznim delovima jugoslovenskog društva, držeći se upravo programskih postavki da komunisti nemaju monopol na socijalističku misao i praksu, i da ništa nije toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno... Ne mislim da SKJ treba da dokazuje svoju avangardnost poništavajući i negirajući ove programske postavke. Naprotiv, mislim da to može činiti upravo uvažavajući njihov duh i sadržaj. A to znači da treba da ponudi takve programe, da razvija takvu aktivnost, i da sebe samog tako organizuje da postane privlačan za klasu, za mlade ljude, za sve socijalistički orijentisane i progresivne u našem društvu. Naravno, ne kao jedina organizacija koja bi ih sve okupila, nego kao idejni predvodnik, kao čelnik reformskih snaga, organizovanih u najrazličitijim oblicima njihovog okupljanja, stalno izložen kritičkom prosuđivanju i ocenjivanju i sopstvenog članstva i svih subjekata u društvu.

Mnogi već ne veruju da je SKJ to u stanju da učini, toliko je produbljena kriza morala i nepoverenja i u njegovim redovima i izvan njih. Prilika je da se to poverenje povrati i da SKJ dokaže da se vraća klasnim izvorima. Da su mu interesi radnika u prvom planu, pa njihov položaj u društvu ponovo postavlja kao prioritetno pitanje u realizovanju svog programa. I to odmah, a ne za neke buduće generacije i daleka vremena.

Digitized by Google

Prikazi

Dr Dragutin V. Marsenić

Ekonomika SFR Jugoslavije

Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987.

Nedavno je u izdanju Vojnoizdavačkog i novinskog centra iz Beograda, u ediciji »Pravila i udžbenici«, izašla knjiga »Ekonomika SFR Jugoslavije«, autora dr Dragutina V. Marsenića, profesora Ekonomskog fakulteta u Beogradu. Knjiga će se koristiti kao udžbenik pri izučavanju sadržaja istoimenog predmeta u vojnim akademijama JNA. Kao sveobuhvatna analiza razvojnog toka jugoslovenske ekonomske stvarnosti, sa svom složenošću, dilemama i putevima prevazilaženja brojnih problema, posebno u sadašnjoj fazi razvoja naše privrede obeleženoj kriznim poremećajima, najnovije delo prof. Marsenića predstavlja vredan doprinos našoj ekonomskoj nauci. U njoj je sublimirano ogromno iskustvo autora kao naučnog radnika, afirmisanog univerzitetskog profesora i, nadasve, izvanrednog poznavaoca ekonomske nauke uopšte, kao i drugih, dodirnih društvenih nauka. Svojim dosadašnjim radovima objavljenim u vidu knjiga (od kojih je jedna prevedena na kineski jezik), članaka ili eseja, učešćem u izradi projekata, studija i na brojnim naučnim skupovima, autor je stekao reputaciju vrsnog ekonomiste u jugoslovenskoj i široj naučnoj i stručnoj javnosti. Takav svoj renome, autor potvrđuje i ovom svojom knjigom, koja po mnogim elementima, a pre svega po kompoziciji, elaboraciji problema i aktuelnosti izlaganja u odnosu na sva njegova dosadašnja dela predstavlja ne samo bitno različito već i originalno delo. Najnovija knjiga autora podeljena je u 14 glava. S obzirom na obim i bogat sadržaj knjige, bogatstvo izvorne i analitičke građe i izvedenim zaključcima ukratko ćemo ukazati na osnovne sadržaje pojedinih delova knjige. U prvoj glavi koja nosi naslov: »Ekonomika Jugoslavije kao nauka« autor obrazlaže ekonomsku strukturu jugoslovenskog društva kao predmeta istraživanja i povezanosti ove nauke sa srodnim i posebno ekonomskim naukama, da bi na kraju ukazao i na neka sistemska obeležja ekonomske strukture našeg društva. Pošto je istakao da ekonomika Jugoslavije za predmet svog izučavanja ima ekonomsku strukturu jugoslovenskog društva, autor konstatuje da se privredni razvoj ne može prepustiti sponta-

Digitized by Google

nosti prakse, već se njime upravlja. Ekonomska politika predstavlja skup mera i aktivnosti koje država preduzima s ciljem usmeravanja privrednih tokova i ostvarivanja kratkoročnih i dugoročnih ciljeva razvoja. U nastavku rada definisan je privredni sistem kao konkretan izraz odnosa među ljudima povodom ostvarivanja društvene reprodukcije. U tom sklopu autor analizira položaj proizvođača u bazičnom organizacionom obliku proizvodnje i ulogu države u procesu donošenja odluka, po čemu se inače privredni sistemi međusobno razlikuju. Na pomenutom razmatranju autor bazira svoj zaključak da se nigde »privredni sistem ne može označiti samo kao tržišni ili samo kao planski, nigde on nije samo decentralizovan ili samo centralizovan nigde on nije zasnovan samo na državnom ili samo na privatnom vlasništvu«. Ovakav prilaz, sadržan i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, čini se veoma bitnim za situaciju u kojoj se nalazimo, kada se pojavljuju i kontraverzna tumačenja mogućih pravaca razvoja privrednog sistema kao preduslova izlaska zemlje iz sadašnje ekonomske krize. U drugoj glavi koja je takođe uvodnog karaktera obrađeni su osnovni agregati materijalne proizvodnje. Autor ističe pozitivne i negativne strane izražavanja vrednosti društvene proizvodnje putem sva tri poznata agregatna izraza, da bi potom zaključio da će se, s obzirom na njihovu obuhvatnost i realnost iskazivanja, u daljim izlaganjima najviše koristiti društveni proizvod. Relativno izraženo povećanje društvenog proizvoda u određenom vremenskom periodu (obično godini dana) naziva se privrednim rastom. Autor prezentira i osnovne ekonomsko-matematičke relacije utvrđivanja privrednog rasta i njegovih agregatnih i *per capita* (po glavi stanovnika) veličinâ, kao i brzine strukturnih promena. Treća glava nosi naslov: »Ljudski i materijalni uslovi privrednog razvoja Jugoslavije«. Autor se opredeljuje za dinamički pristup i dijalektičko jedinstvo svih činilaca, ističući stanovništvo kao najvažnijeg činioca privrednog razvoja. Materijalni činioci su analizirani u vidu prirodnih bogatstava i uslova proizvodnje, s jedne i osnovnih proizvodnih fondova kao najvažnijeg dela proizvedenog društvenog bogatstva, s druge strane. U četvrtoj glavi analiziran je razvoj društveno-ekonomskih odnosa i privrednog sistema Jugoslavije. Polazeći od uloge države i položaja privrednih subjekata kao kriterija uopštavanja razlika, prva faza u razvoju privrednog sistema vezuje se za period od 1950. godine. Ovaj tip privrednog sistema, zasnovan na državno-socijalističkom obliku društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju naziva se administrativno-centralistički privredni sistem. Od pedesetih godina na ovamo naša zemlja izgrađuje samoupravni privredni sistem, koji je analiziran u nekoliko svojih razvojnih faza sve do današnjih dana.

Peto poglavlje nosi naslov »Globalan pregled ekonomskog razvoja Jugoslavije«. Nakon pojmovnih objašnjenja privrednog rasta i raznovrsnih strukturnih promena kao komponenata ekonomskog razvoja, autor razmatra ekonomski razvoj naše zemlje. U izlaganju jugoslovenske posleratne industrijalizacije kao sintetičkog izraza (sinonima) ekonomskog razvoja, najpre je odslikan razvoj Jugoslavije u međuratnom periodu. Ove naznake bile su neophodne da bi čitaoci mogli sagledati polazne pozicije razvoja naše privrede po završetku drugog svetskog rata i na osnovu toga mogli izgrađivati respekt prema rezultatima stvaranim tokom četiri posleratne decenije i svoj kritički odnos prema problemima koji već skoro deceniju opterećuju naše društvo. Takvu mogućnost prof. Marsenić pruža upravo briljantnom analizom razvojnih rezultata, praćenih u dve različite etape, odnosno četiri sukcesivna perioda. Potrebno je interesantno izlaganje o savremenoj jugoslovenskoj ekonomskoj krizi. Dok se u šestom po-

Digitized by Google

glavlju (i poglavljima koji mu prethode) daje sintetički pregled razvoja jugoslovenske privrede, dotle se u sedmom poglavlju, koje nosi naslov »Razvoj najvažnijih privrednih oblasti« prikazuje razvoj pojedinih privrednih oblasti. Posebno je obrađen rast i razvoj industrije i poljoprivrede, s obzirom na mogućnosti i značaj koji ove oblasti imaju u privrednom razvoju Jugoslavije. Sedma glava nosi naslov »Ekonomski odnosi sa inostranstvom«. Nakon isticanja značaja i definicija osnovnih pojmova i kategorija (ekonomski odnosi sa inostranstvom, trgovinski i platni bilans i neke mere kvantitativnog i kvalitativnog regulisanja spoljno-trgovinske razmene), analizirano je kretanje trgovinskog i platnog bilansa u posleratnom periodu.

U devetoj glavi razmatra se problematika regionalnog razvoja i pri tome posebno akcentira razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo, te mere i instrumenti njegovog podsticanja u celokupnom razvojnom toku naše zemlje. Planiranje privrednog razvoja je tematsko područje desete glave. Pošto je ukazano na pojam i suštinu privrednog planiranja uopšte, pažnja je usmerena na odlike planiranja u samoupravnom ekonomskom sistemu. Najpre su navedene funkcije i principi planiranja da bi potom bilo razmatrano institucionalno usavršavanje jugoslovenskog samoupravnog planiranja.

Jedanaesta glava nosi naslov »Robni karakter privrede, tržište i cene«. Iz nerazvijenosti materijalnih proizvodnih snaga, autor izvlači zaključak o neophodnosti robne privrede u socijalizmu i, analogno tome, zaključuje da »prevazilaženje robne privrede u dugoročnoj perspektivi može biti i biće postupno ostvarivano sa razvojem proizvodnih snaga«. U okviru pitanja »Socijalistička robna privreda«, profesor Marsenić ističe sociopolitičke i druge posledice neuvažavanja dejstva tržišnih zakonitosti od ograničavanja slobode radnih kolektiva i pretterane etatizacije privrednog odlučivanja do pojave mita, korupcije i socijalizacije ličnih dohodaka. Zatim sledi analiza položaja i ciljevi robnih proizvođača u socijalizmu (u poređenju sa kapitalističkim robnim proizvođačima), posmatranih u kontekstu utvrđivanja popkazatelja uspešnosti poslovanja. Na kraju ove glave sledi razmatranje tržišta kao derivata robne privrede. Naravno, poseban naglasak daje se razmatranju karakteristika našeg tržišta, te sistema i politike cena ostvarivanih u celokupnom posleratnom periodu razvoja naše zemlje. Čini se posebno vrednim što je autor na vrlo kratkom prostoru ukazao na osnovne uzroke inflacije koji su, svakako, poznati ali uglavnom pojedinačno isticani u našoj dosadašnjoj literaturi. U dvanaestom poglavlju obrađena je raspodela uopšte, poznata kao primarna, sekundarna i namenska raspodela. Potom sledi tekst o sistemu raspodele u Jugoslaviji, posmatranom do početka 70-tih godina i nakon tog perioda, sa analizama koje veoma uverljivo ukazuju na srazmere u raspodeli dohotka i finalnoj upotrebi društvenog proizvoda. Glava trinaesta nosi naslov: »Akumulacija, investicije i sistem proširene reprodukcije«. Nakon objašnjenja akumulacije i amortizacije kao izvora sredstava za finansiranje investicija obrađeni su načini investicionog angažovanja akumulacije. U sklopu samoupravnog udruživanja rada i sredstava prof. Marsenić ističe kreditni odnos i samofinansiranje kao dva dominirajuća oblika investicionog angažovanja akumulacije. Razmatranje problematike investicija je nezamislivo bez analize realnih kretanja. Zato autor pristupa istraživanju obima, strukture, dinamike i efikasnosti investicija u jugoslovenskoj privredi, a poseban značaj ima analiza kojom obuhvata čitav period dosadašnjeg razvoja. U četrnaestoj glavi obrađen je životni standard. Najpre se ukazuje na pojam, sadržaj i elemente životnog standarda, a potom ističu i neki otvoreni prob-

Digitized by Google

lemi u ovoj oblasti. Kao i u brojnim svojim drugim radovima autor prezentira neosporna teorijska znanja uz realan prikaz posleratnog razvoja Jugoslavije, a posebno naše aktuelne stvarnosti, isticanjem pozitivnih rezultata, ali i kritičkim odnosom prema svemu onome što ometa brži privredni razvoj. Od ne manjeg značaja je korektno i veoma obimna literatura korišćena u toku pisanja knjige, jer upućuje čitaoca i na brojne druge izvore iz kojih može sticati i šira saznanja. Autoru se ne može zameriti što u knjizi ima i, istina, manji broj ponavljanja jer su ona bila nužna, najčešće se daju u drugom kontekstu i ne opterećuju tekst. Logikom pedantnog ekonomiste i iskusnog univerzitetskog profesora autor nastoji da svaku svoju tvrdnju potkrepi brižljivo odabranim i pažljivo proračunatim podacima tako da udžbenik postaje i svojevrsni svedok rezultata ostvarenih u dosadašnjem razvojnom toku Jugoslavije. U njoj se ukazuje na rezultate postignute u materijalnom razvoju i na sadašnje probleme u funkcionisanju privrednog sistema, ali i na pravce daljeg razvoja i perspektive izlaska iz postojeće ekonomske krize, osloncem, pre svega, na Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije.

Sebi svojstvenim i originalnim, jednostavnim stilom i razumljivim jezikom izlaganja, autor lagano vodi čitaoca kroz čitavu materiju. Od toga će koristi imati čitava čitalačka publika, ali i sam autor kao i izdavač knjige. Knjiga može biti od ogromne koristi našoj naučnoj i stručnoj javnosti, studentima fakulteta i svima onima u društvu koji se žele baviti ekonomijom ili proširiti svoja saznanja iz te oblasti. U svakom slučaju ovom knjigom će najviše dobiti pitomci vojnih akademija kojima je i namenjena. I ne samo to. Starešinski kadar u JNA ovom knjigom dobija izvanrednu mogućnost upoznavanja sa našom ekonomskom stvarnošću — naučno-izloženom — što će nesumnjivo pomoći obogaćivanju njihovog ekonomskog znanja i boljem razumevanju ekonomskih pojava i procesa. Bez preterivanja možemo reći da je Armija bogatija za jedno izvanredno delo koje nije samo udžbenik već i svojevrsna analiza svih segmenata ekonomske strukture jugoslovenskog društva u celokupnom posleratnom periodu njegovog razvoja.

Dr Nikola Petrović

Vučina Vasović:

Savremeni politički sistemi

Beograd, Naučna knjiga, 1987, str. 366

Knjige sa ovakvim naslovom obično predstavljaju životna dela svojih autora. Da bi mogle da budu napisane potrebno je dugogodišnje predano istraživanje, najčešće predavačko i »kabinetsko« u isto vreme, i iskustvo koje sprečava prebrzo definisanje i ocenjivanje živih i dinamičnih procesa koji prožimaju savremene političke sisteme u svetu. Najčešće ih njihovi autori štampaju u poznim godinama svoje naučne delatnosti, nakon niza pripremnih, monografskih radova. Profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu, dr Vučina Vasović, ima tu prednost da još nije zakoračio u »pozne godine«, što će mu omogućiti da svoje delo upotpunjuje, doteruje i usavršava, što je u ovakvim poduhvatima od velikog značaja. On u izvesnoj meri pomaže recenzentu jer u uvodnim napomenama i prvom delu knjige veoma realno procenjuje domete svoga rada, ne smatra da je stavio tačku na svoja istraživanja i da se ona sada moraju prosuđivati s obzirom na takvu naučnu »interpunkciju«. To će mi omogućiti da, uz svakako visoku ocenu ovog rada, iznesem i nekoliko sugestija za njegovo even-

Digitized by Google

tualno usavršavanje i »glačanje«. Pošto je svakako nemoguće ovako obimnu knjigu (366 strana velikog formata), uz to krcatu podacima i analizama o trinaest političkih sistema, prikazati tako što bi se sve to do u beskonačnost sažimalo, čini mi se primerenijim da ukažem na nekoliko stvari koje bi trebalo da sugerišu da ni približno nisu samo studenti odgovarajućih fakulteta oni koji bi trebalo da profitiraju od njenog čitanja. Valja početi nečim što je dato već u samim uvodnim napomenama. Autor tu, naime, konstatuje da je postojeće stanje u jugoslovenskoj uporednoj političkoj nauci, i pored postojanja vrednih monografskih i komparativnih radova, u ponečemu gore nego što je bilo pre dve decenije. Nema sumnje da je ova procena tačna, i bilo bi apsurdno razmišljati o tome da li je ona i koliko pesimistična. Sadržaj, institucionalni okviri, pa i kadrovske mogućnosti, tvrdi dalje autor, preuski su za ozbiljnije, dublje i celovitije istraživanje ove značajne i složene problematike. Kadar koji je u tom sektoru bio profesionalno angažovan i od ranije mukotrpno i dugo pripreman, sve se više osipa i prelazi u druga konjunkturna područja, a novi se ne stvara u dovoljnoj meri. Interes naučnih radnika da prate i obrađuju ove teme pao je do kritične tačke. Smatram da autor postupa ispravno kada ovu ocenu stavlja na sam početak svoje knjige, i osećam potrebu da je prenesem i na početak ovog prikaza. Jedan od važnijih podataka u vezi sa knjigom V. Vasovića je taj da ona pripada empirijskoj političkoj nauci. Autor ne smatra, naime, da savremena empirijska literatura stoji u horizontu građanske ideologije, niti da se sve britkije metode analitičkog istraživanja političkih nauka treba da primenjuju samo u pristupu sistemima razvijenog kapitalističkog društva. Vrednosna i sintetička saznanja o socijalističkim sistemima i sistemima zemalja u razvoju takođe moraju da se zasnivaju na empirijskim istraživanjima, bez obzira na to kako će u toj konstelaciji da prođu neke »proverene« i nedodirljive »istine« i postulati. Smatram da je ovo temeljno obeležje knjige V. Vasovića, iako možda nije prisutno u svakom njenom segmentu sa podjednakom rigoroznošću. Čini mi se da je ukupan dalji razvoj jugoslovenske nauke o politici povezan sa preovladavanjem i konstituisanjem u vidu tradicije, jedne ovakve analitičke opcije, i to pre svega kod ljudi koji rade na fakultetima i koji obrazuju nove potencijalne istraživače. Knjiga V. Vasovića se sastoji iz četiri dela. U prvom delu »Politika i politički sistem« analiziraju se smisao i metodi izučavanja savremenih političkih sistema, politika i politički sistem, osnovne determinante političkog sistema i klasifikacija političkog sistema. U drugom delu »Politički sistemi kapitalističkih zemalja« obrađeni su britanski parlamentarizam, američki prezidencijalizam, švajcarski federalizam i nemački fašizam. Treći deo, »Politički sistemi socijalističkih zemalja« obuhvata analizu sovjetskog sistema jednopartijske »opštenarodne države«, i velikog kineskog socijalističkog eksperimenta. Četvrti deo, »Politički sistemi zemalja u razvoju« analizira sedam primera: saudijsku tradicionalnu autokratiju, etiopski vojni protosocijalizam, libijsku džamahiriju, tanzanijski udžama socijalizam, nikaragvanski višepartijski prosocijalizam, zambijski humanizam i južnoafrički rasistički totalitarizam. Jedno od najvažnijih pitanja na koje autor mora da odgovori samom sebi pre nego što otpočne rad na svom delu, a čitaocima samim tim delom, jeste šta podrazumeva pod sintagmom politički sistem, šta je ono što će posmatrati u savremenom svetu i u okviru određenih zemalja, i kako odabrati te određene zemlje. Koji je to deo realnosti koji se želi proučavati i koji indikatori ga uverljivo prikazuju? Na ova pitanja autor odgovara u prvom delu rada. On

Digitized by Google

konstatuje da je nemoguće posmatrati i proučavati sve ono što se zbivalo u rasponu od nekoliko hiljada godina i zgusnulo u političkoj praksi oko 2000 istorijski poznatih ili oko 170 savremenih političkih sisema. Jasno je da se mora sačiniti nekakav izbor iz ovog ogromnog istorijskog materijala, i to, s obzirom da se »činjenice ne rađaju jednake« (V. Džejms), polazeći od onoga što se želi proučavati. Komparativne analize, po Vasoviću, ne bi trebale da budu samo empirijske analize nasumice izabranih sistema-slučajeva, ali ni opšte meditacije na temu politike. Iluzorno je očekivati da tu postoji neki objektivizam, opšteprihvaćeni ili optimalan način posmatranja. Zavisno od niza uslova, komparativni istraživači različito prilaze ovom problemu. Jedni, poput Maksa Vebera, nastoje da pomoću manje ili više idealnih tipova dokuče, analiziraju i izraze suštinu politike i svojstva pojedinih oblika organizovanja i političkog ponašanja. Drugi polaze od prethodno utvrđenih osnovnih problema ili subjekata politike, odnosno od osnovnih političkih institucija i funkcija, i pokazuju kako su ove institucije organizovane i kako funkcionišu u različitim socijalnim sredinama i uslovima. Treća grupa autora nastoji da putem klasifikacije i identifikacije sličnosti i razlike pojedinih grupa sistema dokuči i izrazi bitne osobine savremenih sistema. Svaki od ovih načina analize i eksplikacije ima, po Vasoviću, svoje prednosti i svoje mane. Ni jednom od ovih pristupa ne može se sporiti legitimnost i korisnost za komparativnu analizu. Tako, recimo, prvi način dobro uočava neke makro-karakteristike ili tedencije politike i političkih sistema u jednom širokom istorijskom prostoru i stoga omogućava da se politička istorija predstavi na relativno jasan i pregnantan način. Međutim, Vasović smatra da ovaj pristup i tipologija hipertrofiraju jedne a zapostavljaju neke druge bitne crte i determinante politike, a zbog svoje apstraktnosti teško su primenljivi u istraživanju političkih procesa. Drugi pristup je u stanju da analizira pojedine delove ili elemente političkog sistema, njegovu strukturu i način funkcionisanja, ali ne i delovanje celine političkog sistema i uticaj šireg društveno-istorijskog konteksta na politički sistem. Najzad, pokušaji da se politički sistemi analiziraju korišćenjem klasifikacije i karakterizacijom pojedinih grupa sistema imaju brojne prednosti s obzirom na mogućnost da se obuhvati široki raspon političkog iskustva, odnosno brojni slučajevi političkih sistema. Ali, smatra Vasović, izbor kriterijuma za klasifikaciju političkih sistema je ahilova peta ovih pristupa. Prilikom određivanja kriterijuma teško je izbeći redukcionističku zamku svođenja izbora samo na jedan, neretko formalistički, kriterijum ili faktor, ili na neke apstraktne kriterijume koji su nedovoljno operacionalni. Pristup koji nastoji da kombinuje šira komparativna razmatranja sa studijama slučajeva rizikuje da ne uspe ni u jednom ni u drugom. Vasović navodi Blondelovo mišljenje da su rezultati takvih pristupa razočaravajući i da je bolje da se istraživač prikloni ili široj komparativnoj analizi ili studijama slučajeva. Pa ipak, i pored uočavanja prednosti i slabosti u okviru svakog od ova tri pristupa, Vasović konstatuje da se pretenzije i postupak njegovog rada kreću u okviru trećeg pristupa i ograničeni su na analizu samo jednog dela političke stvarnosti ili monografsku obradu samo jednog broja modela političkih sistema. Izbor pojedinih sistema, pa autoru, bio je inspirisan željom da se predstave sistemi koji su dovoljno reprezentativni za glavne ideološke i političke tokove i morfologiju savremenog političkog života. On i sam konstatuje da je cilj njegovog rada da predstavi samo deo realnosti savremenog političkog sveta i samo deo razloga i objašnjenja za taj deo stvarnosti, jer su za razumevanje celine političkog sveta potrebna i druga

Digitized by Google

znanja iz drugih naučnih disciplina. Nakon razmatranja osnovnih pojmova i determinanti politike političkog sistema i klasifikacije političkog sistema, Vasović obrazlaže sopstvenu klasifikaciju. Po njemu, da bi se ona sačinila potrebno je imati u vidu bar tri momenta: stepen ekonomskog razvoja, klasnu prirodu odnosa i oblik političke organizacije ili političkog sistema. S obzirom na to, savremeni politički sistemi se, po njemu, mogu podeliti u tri grupe. U prvu grupu spadaju politički sistemi buržoaskog društva, drugu grupu sačinjavaju politički sistemi socijalističkih zemalja, a treću politički sistemi zemalja u razvoju. U okviru toga je moguće buržoaske sisteme podeliti na buržoaske demokratije i buržoaske autokratije. Političke sisteme socijalističkih zemalja je moguće podeliti, »bar u jednoj manje ili više istorijsko-empirijskoj ravni«, na tri vrste: jedan je sistem jake jednopartijske države (sistem Sovjetskog saveza); dugi je nedovoljno institucionalizovani sistem sa primesama karizmatskog vođstva (Kina, Kuba); treći je sistem samoupravne socijalističke demokratije koji je još uvek jednim delom u konstituisanju i razvoju (Jugoslavija). Što se tiče političkih sistema zemalja u razvoju, među njima postoje znatne razlike. I pored brzih i čestih promena koje otežavaju svako preciznije grupisanje, moguće je razlikovati nekoliko modela tih sistema. Jedan se ogleda u tradicionalnim apsolutnim monarhijama koje su danas, doduše, sve ređe (Saudijska Arabija i dr.). Drugi tip bi mogao da se nazove novim ili semi-parlamentarnim demokratijama, koje su delimično kopije zapadnih parlamentarnih sistema, ali koje drugačije funkcionišu, usled nekih posebnih uslova u tim zemljama (na primer, Indija). Treći model obuhvata vojne diktature koje, po Vasoviću, mogu biti revolucionarnog ili reakcionarnog karaktera. Meni izgleda da vojne diktature ne mogu da imaju »revolucionarni karakter«, iako mogu, u izvesnim okolnostima, da rešavaju neke ekonomske i društvene probleme i konflikte. Naravno, ovde bi trebalo najpre definisati pojam »revolucije«. Četvrti tip političkih sistema zemalja u razvoju, po Vasoviću, karakteriše socijalističko usmerenje. Ovakvih zemalja ima danas oko 35, i sve ih je više. Njihovo uže političko ustrojstvo može biti različito. U petu grupu političkih sistema u zemljama u razvoju mogle bi se ubrojiti polufašističke ili fašističke i rasne diktature kakve su bile ili danas postoje na primer u Južnoj Koreji, Vijetnamu, Čileu, Južnoj Africi, itd. Pored toga, Vasović spominje i jednu grupu zemalja koje još uvek traže adekvatan oblik svoje političke organizacije, kao i jedan relativno noviji oblik političkog sistema koji bi se mogao nazvati sistemom islamske teokratije (Iran). U ostalim delovima svoje knjige Vasović monografski obrađuje neke od političkih sistema koji ilustruju predloženu klasifikaciju. Autor konstatuje da neke grupe, odnosno predstavnici nekih grupa, nisu obrađeni »zbog nedostatka adekvatnog materijala i ograničenog prostora«, ali smatra da i ovako okrnjena »reprezentacija« glavnih skupina, odnosno »uzoraka« savremenih političkih sistema može poslužiti za sticanje uvida u dobar deo složene političke realnosti, političku problematiku i načine rešavanja osnovnih problema politike. Slažem se sa ovakvom procenom samog autora, premda ne bi bilo na uštrb vrednosti rada ako bi autor za naredno izdanje pronašao adekvatnu građu o političkim sistemima, recimo, Japana, Brazila, Meksika, Indije i Egipta (ovde se zaustavljam da ne preteram u zadovoljstvu nabrajanja). Ova saglasnost se bazira, pre svega, na činjenici da autor koristi obimnu i relevantnu literaturu različite teorijske i ideološke provenijencije, i što uspeva da je kanališe koritom sopstvenog govora. Iako izgleda da striktno monografski karakter obrade pojedinih političkih sis-

Digitized by Google

tema onemogućava neke sinteze koje bi proistekle iz komparativnog pristupa, pažljivijem čitaocu se omogućava da iskuša sopstvenu komparativnu imaginaciju time što su ove monografije istovetno ili veoma slično strukturirane. U njima se, u osnovi, obrađuju nastanak i razvoj političkog sistema, njegova institucionalna struktura i osobenosti funkcionisanja, partijski sistem i dinamika, i oblici participacije; ne tako retko obrađena je i društveno-klasna priroda sistema, a obavezno se daje i neka vrsta autorove definicije sistema koji razmatra. Ima, međutim, i razmišljanja autora o određenim problemima, datih u analizi različitih političkih sistema, koje bi bilo po mom mišljenju, veoma svrsishodno objediniti. Recimo, prilikom opisa političkih sistema zemalja u razvoju često se analiziraju određene teškoće, ograničenja i prepreke (unutrašnje i spoljne) u njihovom razvoju (str. 328, 351, itd). Komparativan pristup ovoj problematici svakako bi omogućio kvalitetniji uvid u osobenosti političkih sistema zemalja u razvoju, a uočljivo je iz čitave knjige da je do ovoga autoru posebno stalo. Međutim, važnije od njegove »želje« je što on poseduje i senzibilitet za ovakav pristup, a to nije česta pojava među autorima koji se bave savremenim političkim sistemima. Na kraju, nekoliko sugestija autoru koji će svakako da i dalje obogaćuje ovo svoje delo. Trebalo bi razmisliti da li je moguće nekako sažeti pojedine »prenatrpane« definicije. Recimo, nemački fašizam se definiše kao »antikomunistički, nacionalistički, militarističko - ekspanzionistički buržoaski totalitarni politički sistem« (str. 147). Definicija nacionalsocijalističke ideologije na str. 156 je još prenatrpanija, a u manjoj meri se to odnosi i na većinu ostalih definicija. Kod definicija jeste najvažnija naučna rigoroznost, ali ni elegancija i stil nisu nevažni. Dalje, čini mi se da u oceni pojedinih režima (odnosno političkih sistema) ima izvesne blagonaklonosti (Etiopija, Libija, Tanzanija, Zambija), koja bi možda bila i dobrodošla ukoliko bi bila kombinovana sa odgovarajućim kritičkim pristupom (ovde nema kontradikcije). Prilikom razmatranja političkog sistema SAD, spominje se (str. 106) jedna interesantna ideja (o »delimično korporatističkim inoviranom političkom sistemu SAD«) koja, čini mi se, zaslužuje izvesnu elaboraciju. Ali, one najsitnije stvari nisu uvek bez krupnijih posledica, čak ni kada autor nije ni malo kriv za njih; radi se o tome da knjiga vrvi od štamparskih grešaka.

Knjiga profesora Vučine Vasovića ima trajniji značaj za politikološku javnost Jugoslavije. Ona se, osim toga, može procenjivati i sa još mnogo različitih aspekata jer, u osnovi, pripada onoj vrsti dela koja korespondiraju sa dijaloškim karakterom savremene kritičke nauke o društvu. U svakom slučaju, sada se valja okoristiti mogućnošću da nema više prostora da se o tome ovde raspravlja.

Zoran Stanojević

Ljubiša Mitrović:

Savremeno jugoslovensko društvo — sociološki ogledi

Stručna knjiga Beograd 1987.

U razumevanju i prevladavanju složenih i protivurečnih društvenih zbivanja značajna je uloga naučnih istraživanja, posebno onih koja tragaju za globalnim obeležjima, uzrocima i posledicama društvenih pojava. U knjizi »Savremeno jugoslovensko društvo« autor ne razmatra sva područja savremene krize, ali u okviru tri tematska kruga bavi se problemima koji su relevantni za sociološku analizu, razumevanje krize i teorijsko uobliča-

Digitized by Google

vanje razvojnih puteva društva u savremenim uslovima.

U prvom delu knjige pod nazivom »Revolucija, samoupravljanje i društvena moć« Mitrović analizira razvoj socijalističke revolucije u našoj zemlji, odnos samoupravljanja i društvene moći i ukazuje na mogućnosti zasnivanja istorijski novog tipa društvene moći. Polazeći od stava da se pretpostavke samoupravljanja nalaze u samim korenima socijalističke revolucije on razvoj samoupravljanja posmatra kao autentičan oblik klasne i opšteljudske emancipacije. Upravo po tome je jugoslovenska revolucija dala veliki doprinos razvoju teorije i prakse naučnog socijalizma. Zavisno od prirode društvenih odnosa i modela organizacije društva javljaju se i različiti tipovi društvene moći, pa i specifična obeležja socijalne strukture.

Autor pokazuje da su parcijalni interesi usporili izgradnju samoupravljanja kao integralnog sistema društvenih odnosa. Na toj parcijalnoj osnovi stvoreni su oblici otuđene ekonomske i političke moći, kao i tendencije osporavanja vodeće uloge radničke klase i njene političke avangarde koji se javljaju kao protagonisti antagonističkih interesa i ponašanja. Tek suzbijanje i prevladavanje ovih interesa i dalja institucionalna razrada samoupravljanja kao asocijativnog tipa društvene moći i otvorenog procesa socijalne promocije pružaju šansu socijalističkim snagama za reafirmaciju ovog produkcionog odnosa, ali i za jačanje društvene pozicije radničke klase i njene ukupne društvene uloge. Konstituisanje društvene moći, možda, bolje od drugih činilaca otkriva prirodu društvenih protivurečnosti. Na tlu nerazvijenih samoupravnih odnosa i otuđivanja viška rada proizvođača izrasta i takva distribucija društvene moći i razni procesi socijalne diferencijacije koji održavaju raskorak između normativnog i stvarnog. Jačanje stvarnih vidova samoupravljanja radničke klase uslov je ne samo prevladavanja negativnih socijalnih procesa, nego integrativnog povezivanja društva i daljeg oslobađanja socijalizma.

U drugom delu knjige koji ima naziv »Društvene protivurečnosti, kriza i njene posledice« autor razmatra osnovne protivurečnosti u savremenom jugoslovenskom društvu koje izazivaju dublje strukturne konflikte u njegovom razvoju. One su sadržane u koegzistenciji različitih elemenata u proizvodnom odnosu (samoupravnog, državnog, privatnog i grupno-svojinskog), u zaoštravanju protivurečnosti između radničke klase i tehnobirokratskog i politokratskog sloja, u odnosu između politike i ekonomije, u neskladu između načina proizvodnje i načina života. Hibridan sadržaj osnovnog produkcionog odnosa čiji su neki elementi ostaci starog načina proizvodnje i upravljanja, a neki tek u začetku, utiče na razdrobljenost proizvodnje i dezintegraciju svojine i izaziva trajnije strukturalne društvene protivurečnosti. Na toj osnovi nastaje proces raslojavanja koji je intenzivniji ukoliko je manja samoupravna moć radničke klase, kao i proces socijalne samoreprodukcije sa brojnim i protivurečnim posledicama. U sferi društveno-ekonomskih odnosa jača ekonomska moć srednjih slojeva, dok slabi pozicija industrijskog radništva i nosilaca novih proizvodnih snaga. U uslovima ekonomske krize zaoštrava se klasni položaj nosilaca proizvodnje sa mogućnošću ispoljavanja sukoba i političkih previranja. To potvrđuje i činjenica da se socijalno-klasno raslojavanje manifestuje u samoupravnoj i političkoj strukturi društva. Iz ovih elemenata rađaju se i druge specifične protivrečnosti sa brojnim i veoma naglašenim vrednosnim, psihološkim i drugim odlikama, među kojima se ističu regionalno zatvaranje, neutralizacija klasne svesti radnika, masovna nezaposlenost, nacionalna homogenizacija i dr. Autor podrobno analizira prirodu i razmere ovih poblema ukazujući da je sociološka ekspertiza osnova za racio-

Digitized by Google

nalno razumevanje dijalektike društvenog života i zasnivanje optimalne društvene akcije u njihovom rešavanju. Sociološka istraživanja treba da omoguće sagledavanje stvarne prirode društvenih pojava, uzroke i činioce društvenih protivurečnosti i kritičko angažovanje u razvitku socijalističke revolucije i procesu oslobađanja rada i čoveka. On ističe da je vreme »za jednu drugačiju sociologiju, primerenu Marksovom duhu i potrebama savremenog jugoslovenskog društva u razvoju, sociologiju koja živi sa problemima društva ali ih ne prikriva, koja se ne miri sa svim što je preživelo u postojećem i koja iz vlastitih naučnih rezultata razvija svoju kritiku sa horizonta revolucionarnih mogućnosti, horizonta nade i socijalističke revolucije« (str. 97—98). Treći deo knjige pod nazivom »Dijalektika reforme i revolucije« predstavlja prilog sagledavanju perspektive i daljih puteva razvoja društva sa novim horizontima socijalističke revolucije. Razmatrajući aktuelne procese, pojave i mehanizme za rešavanje kriznih žarišta autor razvija kritički odnos prema vladajućim institucionalnim rešenjima i društvenoj praksi koja se na njima zasniva. Ekonomska reforma ne može biti uspešna bez opštedruštvene koja će omogućiti dinamiziranje socijalističke revolucije i samoupravljanja. Ukoliko ne stvara osnovu za oslobađanje interesa nosilaca proizvodnih snaga, za razmah stvaralaštva u svim oblastima društvenog rada, za jačanje društvene moći radničke klase i dalji razvoj samoupravnih odnosa ekonomska stabilizacija se ne može ostvariti. Samo povratak klasnom sadržaju socijalizma i demokratizacija društva omogućuju opštedruštvenu reformu bez koje nema uspešne ekonomske reforme. Autor ističe da se iz krize društva ne može izaći bez odlučnog rešavanja dva pitanja od kojih zavisi njegov dalji razvoj. To su razvoj samoupravnih proizvodnih odnosa i institucionalizacija uticaja radničke klase, odnosno izrastanje samoupravljanja u celovit sistem društvenih odnosa. Istovremeno to podrazumeva autentičnu dogradnju, jugoslovenskog samoupravnog federalizma, koja će obezbediti integraciju proizvodnih snaga, afirmaciju klasne uloge radnika, modernizaciju proizvodnje, ujednačeniji i stabilniji razvoj.

Ogledi Ljubiše Mitrovića bave se veoma značajnim i aktuelnim problemima razvoja našeg društva. Uz naglašenu težnju da se analitička sociološka rasprava obogati produktivnijim teorijsko-metodološkim pristupom i kritičkim angažmanom, koji se zalaže za rešavanje problema i ostvarivanje društvenih ciljeva, oni predstavljaju podsticaj celovitijem sagledavanju društvene stvarnosti i njenom preobražaju.

Stanoje Ivanović

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 3.000.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
AUG 17 1989
Current Serials

2
1989

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Milija Komatina, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uredivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Bašković, Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 36.000 dinara. Za inostranstvo 72.000 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 6081-603-15351, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXXII
1989. Broj 2

Sadržaj

Stanislav Stojanović
Sedam decenija jugoslovenskog komunističkog pokreta 3

Pavle B. Jovanović
Ideologija reforme — reforma ideologije 17

Bogomil Ferfila
Ka oblikovanju (konstruisanju) ekonomskog i političkog sistema (društvene) svojine 33

Jovan Andrijašević
Tehnički progres i promene u strukturi društvenog proizvoda 51

Ratko Nešković
Unutrašnje posredovanje u komunističkoj organizaciji 62

Zlatan Gavrilović
Jedna kritika dogmatizma i pozitivizma 78

Međunarodne teme

Đorđe Pribićević
Perestrojka i duboka reforma sovjetske privrede 98

Prikazi 126

Digitized by Google

Содержание

Станислав Стоянович
Семь десятилетий югославского коммунистического движения 3

Павле В. Иованович
Идеология реформы — реформа идеологии 17

Богомил Ферфила
К оформлению (конституированию) экономической и политической системы (общественной) собственности 33

Иован Андриящевич
Технический прогресс и перемены в структуре общественного продукта 51

Ратко Нешкович
Внутреннее посредствование в коммунистической организации 62

Златан Гаврилович
Одна критика догматизма и позитивизма 78

Международные темы

Дьордье Прибичевич
Перестройка и глубокая реформа советского хозяйства 98

Рецензии 126

Contents

Stanislav Stojanović
Seven decades of Yugoslav communist movement 3

Pavle B. Jovanović
Ideology of reform — reform of ideology 17

Bogomil Ferfila
Towards the shaping (designing) of the economic and political system of (social) ownership 33

Jovan Andrijašević
Technical progress and changes in structure of gross national product 51

Ratko Nešković
International intercession in the communist organization 62

Zlatan Gavrilović
A piece of criticism of dogmatism and positivism 78

International topics

Đorđe Pribićević
Perestroika and the profound reform of Soviet economy 98

Reviews 126

Digitized by Google

Stanislav Stojanović

Sedam decenija jugoslovenskog komunističkog pokreta

1. Prošlo je sedamdeset godina od kada je (20—23. aprila 1919), na Kongresu ujedinjenja u Beogradu, glavnom gradu novostvorene jugoslovenske države, osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), godinu dana kasnije nazvana Komunističkom partijom Jugoslavije.

Bila je to plodotvorna sinteza istorijskog razvoja radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama tokom 19. i u prvim decenijama 20. veka, inspirisana i revolucionarnim iskustvima drugih, a pre svega iskustvom Lenjinove Boljševičke partije koja je započela »juriš na nebo« u svojoj zemlji. To je izraženo i u odluci da partija pristupi Komunističkoj internacionali. Bio je to i novi početak političke i klasne borbe za temeljne političke i socijalne promene u Jugoslaviji, u kojoj će novoosnovana revolucionarna radnička partija na opštinskim izborima 1919. i 1920. godine osvojiti opštine u mnogim gradovima, a na izborima za Ustavotvornu skupštinu novembra 1920. godine dobiti 59 poslaničkih mesta i među političkim partijama izbiti na treće mesto po broju poslanika.

Ubrzo će, doduše, započeti dug period ilegalne borbe, jer je KPJ već krajem 1920. godine bila zabranjena, a tzv. Zakonom o zaštiti države s početka avgusta 1921. godine komunistička aktivnost je proglašena zločinom. I tako će to ostati sve do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine.

Digitized by Google

Tokom dve decenije ilegalnosti, progonjena i onemogućavana svim sredstvima državne politike, KPJ će proći kroz mnoga lutanja i zablude; između ostalog, biće joj nametnuta koncepcija Kominterne o razbijanju Jugoslavije kao temeljni okvir političke platforme, koja je do krajnjih konsekvenci u tom smislu dovedena na Četvrtom kongresu KPJ septembra 1928. godine; po zahtevima Kominterne ili sopstvenom zaslugom ona će počiniti i mnoge greške, te će i zbog toga podneti velike žrtve, prihvatajući često beživotne šeme o »fazama revolucije« i neosnovane ocene o revolucionarnoj situaciji iz kojih je, na primer, sledio avanturistički poziv na ustanak posle uvođenja diktature početkom 1929. godine.

Bio je to, međutim, pre svega proces traganja za sopstvenim identitetom, koje će dve decenije kasnije biti krunisano uspešnom socijalističkom revolucijom u uslovima drugog svetskog rata. U tom procesu KPJ će spoznati da je novostvorena jugoslovenska država višenacionalna (Treća zemaljska konferencija KPJ, januara 1924. godine) i da je nužno konkretnije povezivanje socijalnih i nacionalnih težnji »radnih i eksploatisanih masa« s perspektivom revolucionarnih političkih i društvenih promena. Težiće da put ka ostvarivanju svojih revolucionarnih ciljeva poveže s realnom ekonomsko-socijalnom i političkom stvarnošću zemlje i životnim interesima radnika i seljaka. Uz mnoga lutanja i duga frakcijska sukobljavanja »levice« i »desnice« u svom rukovodstvu, stvoriće — po dolasku na njeno čelo 1937. godine Josipa Broza Tita — čvrstu organizaciju jedinstvene revolucionarne radničke partije koja je istovremeno i partija masa, sposobna da »promeni svet«, što će ubrzo dobiti ubedljivu istorijsku potvrdu.

Uoči i na početku drugog svetskog rata bila je to u Jugoslaviji jedina opštejugoslovenska politička partija, koja — iako članica Kominterne — ima sluha za egzistencijalne interese radničke klase i naroda svoje zemlje i koja će, vodeći antifašističku politiku narodnog fronta u jednom osobenom vidu još od 1935. godine, upravo na jugoslovenskoj platformi novog sadržaja uspeti da pokrene najširi pokret masa u narodnooslobodilačku borbu i istovremenu socijalističku revoluciju, a zatim da obnovi i preobrazi u ratu okupiranu i fizički razbijenu Jugoslaviju.

Iako je bila partija revolucije — ili tačnije, upravo zbog toga — Komunistička partija Jugoslavije je, pod Titovim rukovodstvom, još pred drugi svetski rat uzela kurs na odbranu zemlje od fašističke agresije, potvrđujući to na svojoj Petoj zemaljskoj konferenciji oktobra 1940. godine kao centralno pitanje partijske aktivnosti.

U martu i aprilu 1941. godine komunisti su, s takvom politikom, stupili na javnu scenu istorijskih zbivanja u svojoj zemlji. Spontane i organizovane antifašističke demonstracije naroda 27. marta onemogućile su pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Hitler je bio prinuđen da prethodno slomi ovu nepokornu

Digitized by Google

zemlju, zbog čega se morao za pet nedelja odložiti ranije planirani nacistički napad na Sovjetski Savez, što će imati značajan uticaj i na kasnije nemačke operacije pod Moskvom.

Komunistička partija je očuvala svoju organizaciju na čitavoj teritoriji okupirane zemlje i bila je jedna opštejugoslovenska politička snaga, bez obzira što je jugoslovenska država bila razbijena i njena teritorija podeljena među osvajačima. Iako malobrojna — sa svega oko 8.000 članova i oko 30.000 članova Saveza komunističke omladine — Komunistička partija je uspela da od aprila do juna 1941. godine izvrši pripreme za oružani otpor u čitavoj zemlji, koji će posle nemačkog napada na SSSR prerasti u oružani narodni ustanak najširih razmera. Upravo zato što je svojom politikom i aktivnošću izražavala slobodarske težnje, patriotsku svest i antifašističko i demokratsko raspoloženje naroda, KPJ je i mogla da preuzme rukovodeću ulogu u sudbonosnoj borbi koja je predstojala.

Nemački napad na Sovjetski Savez doveo je do bitne promene međunarodne vojno-političke situacije. Sovjetski Savez je preuzeo glavni teret rata (a imaće, uz ogromne žrtve, i odlučujuću ulogu u konačnom slomu fašizma), što je stvaralo objektivne preduslove za razvijanje uspešne oružane oslobodilačke borbe i u drugim porobljenim evropskim zemljama. To je imalo veliki moralno-politički uticaj na jugoslovenske narode; s druge strane, komunisti i narodi Jugoslavije su — boreći se za svoj opstanak i svoje nacionalno oslobođenje — svoje učešće u ratu na strani SSSR shvatali i kao svoj internacionalistički dug prema odbrani prve zemlje socijalizma i prema socijalističkim i demokratskim snagama u svetu.

Istoga dana kada je Nemačka napala na SSSR Politbiro CK KPJ pozvao je jugoslovenske narode na oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika — za svoje oslobođenje, a istovremeno i da bi se pomoglo odbrani prve zemlje socijalizma. Samo nekoliko dana kasnije formiran je Glavni štab partizanskih odreda Jugoslavije na čelu s Titom, a već 4. jula 1941. godine doneta je odluka da odmah otpočne oružana borba.

U julu i avgustu u gotovo svim krajevima Jugoslavije započeo je, za okupatore neočekivani, ustanak, koji će ubrzo prerasti u opštenarodni oslobodilački rat protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika i trajati bez prekida sve do kapitulacije nacističke Nemačke maja 1945. godine. Partizanski odredi u Jugoslaviji imali su krajem 1941. oko 80.000 boraca pod oružjem; stvorene su prostrane oslobođene teritorije u Srbiji, Bosni, Hrvatskoj i Crnoj Gori — na oslobođenoj teritoriji u Srbiji živelo je oko milion stanovnika. Nemačka je bila prinuđena da krajem novembra 1941. godine — upravo u vreme najžešćih borbi pod Moskvom — najpre iz Francuske, a zatim i s Istočnog fronta prebaci u Jugoslaviju još po jednu pešadijsku diviziju da bi ponovo okupirala slobodnu teritoriju u Srbiji. Nije, međutim, uspela da uništi osnovne partizanske snage, mada se borba jugosloven-

Digitized by Google

skih partizana protiv okupatora i domaćih izdajnika vodila daleko od frontova antifašističke koalicije, a specifičan međunarodni položaj jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta predstavljao posebnu teškoću za razvoj oslobodilačke borbe.

Naprotiv, stvaranjem proleterskih brigada, počev od 1941. godine, a kasnije i većih jedinica, razvijala se sve snažnija vojna organizacija narodnooslobodilačkog pokreta sa svojstvima revolucionarne narodnooslobodilačke vojske. Njene oružane snage su krajem 1942. godine imale oko 150.000 boraca, organizovanih u korpuse, divizije, brigade i partizanske odrede. Krajem novembra i početkom decembra 1942, u vreme kada su se vodile žestoke borbe kod Staljingrada, u centralnom delu Jugoslavije partizanske jedinice držale su slobodnu teritoriju veću od Belgije. Zbog toga je na području Jugoslavije moralo biti angažovano preko 30 okupatorskih divizija, pored još oko 250.000 kvislinških vojnika; italijanskih vojnih snaga bilo je više nego na frontu kod El Alamejna u severnoj Africi.

U prvoj polovini 1943. godine odigrale su se najteže bitke u jugoslovenskoj narodnooslobodilačkoj borbi, na Neretvi i Sutjesci, u kojima je Narodnooslobodilačka vojska potvrdila vrednost svoje organizacije i, osobito, visoku političku svest i borbeni moral. U jesen te godine ustaničke snage kontrolisale su više od polovine jugoslovenske teritorije, a do kraja rata, koji se na tlu Jugoslavije produžio sve do 15. maja, Jugoslovenska armija narasla je na preko 800.000 boraca.

Narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji predstavljao je jedinstvenu pojavu u drugom svetskom ratu. Po svojoj klasnoj suštini, narodnooslobodilačka borba predstavljala je istovremeno i osobenu socijalističku revoluciju. Masovna borba protiv okupatora vodila je revolucionarnim političkim promenama u zemlji. Na odnosu prema borbi protiv okupatora vršila se i klasna polarizacija između snaga starog društvenog poretka (koje su, otvoreno ili prikriveno, svoju sudbinu vezale za sudbinu okupatora) i novih demokratskih i antifašističkih snaga koje je predvodila Komunistička partija i koje su vodile rat za oslobođenje zemlje s perspektivom korenitih društvenih preobražaja. Stoga su se od samog početka oružanog ustanka počeli stvarati i organi revolucionarne narodne vlasti, koji su imali najširu političku osnovu u organizacijama omladine i žena. Odlukama Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije 29. novembra 1943, u gradu Jajcu, kada je slobodna teritorija obuhvatala oko 130.000 km² sa oko 5 miliona stanovnika, izvršena je revolucionarna smena vlasti. Jugoslavija je postajala država narodnooslobodilačkih odbora kao organa demokratskog samoupravljanja naroda. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije dobio je svojstva privremene vlade, udareni su temelji na kojima će se konstituisati nova, federativno organizovana jugoslovenska država, koja će po oslobođenju zemlje 29. novembra 1945. godine biti proglašena republikom.

Digitized by Google

Tako se, dakle, i na primeru Jugoslavije pokazuje da su snaga antihitlerovske koalicije Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije u okviru opšte međunarodne vojno-političke konstelacije u toku drugog svetskog rata, a osobito i posebno udeo velikog otadžbinskog rata naroda Sovjetskog Saveza u toj konstelaciji, imali ulogu objektivnog činioca od velikog značaja za vođenje oslobodilačke borbe u drugim, posebno u malim evropskim zemljama i za pobedonosni ishod te borbe. To je bila objektivna pretpostavka koja je otvarala šire mogućnosti za pojavu i akciju nacionalnooslobodilačkih i revolucionarnih demokratskih pokreta. Međutim, obim, intenzitet i društveno-politički karakter oslobodilačkih borbi — u širokom dijapazonu od pokreta otpora do opštenarodnog oslobodilačkog rata kakav se četiri godine vodio u Jugoslaviji — zavisili su pre svega od unutrašnjih činilaca u svakoj zemlji, posebno od odnosa, pristupa i mogućnosti vodećih društveno-političkih snaga.

Istorijskoj pobedi nad fašizmom jugoslovenski narodi su, u vreme najvećih iskušenja za čovečanstvo, dali najveći doprinos koji su mogli dati; u borbi koja je dovela do te pobede dali su, posle Sovjetskog Saveza i Poljske, i u apsolutnim i u relativnim iznosima, najzveći broj ljudskih žrtava, a život u miru morali su započeti u skoro potpuno razorenoj zemlji. U četvorogodišnjoj borbi za svoje nacionalno oslobođenje, koja je hrabrila i inspirisala učesnike pokreta otpora i u drugim okupiranim zemljama a bila od neposredne pomoći osobito antifašistima iz susednih zemalja, poginulo je 1,706.000 Jugoslovena, tj. svaki deseti stanovnik Jugoslavije.

Za jugoslovenske narode to ima trajan značaj — ne samo kao istorijska činjenica koja se ne može zaboraviti ili zanemariti, nego pre svega kao tragičan ali konkretan dokaz njihove spremnosti da borbu za svoju slobodu i samostalan razvoj vode i u najtežim uslovima i uz najveće žrtve; kao trajna istorijska poruka za koju se vezuje i njihova današnja uporna borba — u okviru pokreta nesvrstanih zemalja, kao i u saradnji sa svim drugim demokratskim i socijalističkim snagama u svetu — za sprečavanje ratne opasnosti i društveni napredak, za svoj samostalan i nezavisan razvoj, za demokratsku i humanističku socijalističku budućnost.

2. Iz Narodnooslobodilačkog rata KPJ je izašla s oko 141.000 članova, pošto je u toku rata izgubila 3/4 svog doratnog članstva a ukupno poginulo oko 55.000 njenih članova.

Ta Partija je pristupila realizaciji svog socijalističkog programa u ratom razorenoj zemlji, s desetkovanim stanovništvom, s veoma malobrojnom radničkom klasom (1945. bilo u industriji zaposleno manje od 400.000 radnika), sa socijalnom strukturom u kojoj je bilo preko 88% seljaštva koje je inače činilo osnovnu socijalnu snagu oružane faze revolucije.

Morali su, dakle, biti obavljeni poslovi koje jugoslovensko građansko društvo nije obavilo: agrarna reforma 1946, a zatim

Digitized by Google

industrijalizacija i prerastanje radničke klase u dominantnu kategoriju socijalne strukture društva.

Predstojao je, u uslovima opšte oskudice i velikog siromaštva, ogroman organizacioni rad na rešavanju teških problema koje je rat za sobom ostavio (privredna obnova, elementarna prehrana stanovništva, zbrinjavanje oko 236.000 ratne siročadi, repatrijacija više stotina hiljada jugoslovenskih građana iz fašističkih zarobljeničkih i koncentracionih logora); a istovremeno, ostvarivanje revolucionarnih promena u svojinskim odnosima nasuprot klasnim otporima u zemlji i pritiscima iz inostranstva, i definitivan obračun s ostacima kontrarevolucije koja je, s nadama da će biti pomognuta sa strane, pokušavala da ostrvljenim terorističkim akcijama zaustavi istorijski tok.

Ukratko, vrlo oštro je izražena objektivna potreba da se izvrši maksimalna centralizacija društvenih sredstava da bi se u uslovima krajnje nerazvijenosti stvorila akumulacija za ekonomski razvoj i zadovoljavanje naraslih društvenih potreba najširih narodnih masa koje su i pošle u revoluciju s vizijom »boljeg i sretnijeg života«. A tu potrebu još više je zaoštravala žestina klasne borbe koja se u zemlji vodila, a u kojoj kontrarevolucija nije bila bez ikakvih šansi, a takođe baš po Jugoslaviju vrlo opasna međunarodna situacija (i u vezi s graničnim pitanjima i u vezi sa već sasvim vidljivim raskršćem u unutrašnjem društvenom razvoju).

Zbog toga je društveni razvoj socijalističke Jugoslavije i započeo u znaku tzv. revolucionarnog etatizma. Najveći deo sredstava za proizvodnju prešao je u državnu svojinu već u završnoj fazi oslobodilačke borbe i prvim posleratnim godinama (konfiskacija imovine neprijatelja i saradnika okupatora, nacionalizacija krupnih industrijskih i drugih preduzeća u toku 1945—1946. i preostalih privrednih i neprivrednih kapaciteta, osim u poljoprivredi i delu zanatstva, 1948). U velikoj meri i po ugledu na Sovjetski Savez — do drugog svetskog rata jedinu socijalističku zemlju — uspostavljen je centralizovan državni privredni i politički sistem u kome je KPJ imala rukovodeću ulogu. To je tada bio moćan instrument za ostvarivanje njenog revolucionarnog socijalističkog programa, mada su proizvodni odnosi podrazumevali otuđivanje viška vrednosti od proizvođača, jer je umesto radničke klase njime raspolagala radnička socijalistička država i zadržavao se najamni odnos radnika prema (u ovom slučaju svojoj) državi.

Ta unutrašnja dijalektička protivrečnost »revolucionarnog etatizma«, protivrečna priroda socijalističke države u to vreme nije, naravno, još bila znana subjektivnim snagama revolucije, niti su u svemu do kraja uočavane opasnosti koje su u takvoj ulozi države sadržane; posebno tendencija birokratizacije koja, uz određene pretpostavke, može dovesti do stagnacije socijalističke revolucije, njenog zadržavanja na nivou prostog političkog

Digitized by Google

prevrata, do izrastanja države u silu iznad društva pa i iznad klase u čije ime je stvorena.

No, i da su jugoslovenski revolucionari i marksisti mogli u to vreme spoznati te opasnosti, njihov izbor koncepta društvene organizacije u konkretnoj istorijskoj situaciji kojom su bile određene mogućnosti revolucionarne akcije, u bitnom ne bi mogao biti drukčiji. Takav zaključak ne proizilazi samo iz marksističkog teorijskog stava (još je Engels pisao o istorijskoj nužnosti da je prvi akt »kojim država stvarno istupa kao predstavnik celog društva — uzimanje u posed sredstava za proizvodnju u ime društva«), nego i iz ukupnog svetskog istorijskog iskustva u socijalističkom razvoju koji je prethodio jugoslovenskoj revoluciji. Država je bila instrument revolucije, revolucionarnih društvenih promena, i zato se o tom centralizovanom državnom privrednom i političkom sistemu i govori kao o »revolucionarnom etatizmu«.

Istorijski neuspešan i u periodu između dva rata, koncept građanske višepartijske parlamentarne demokratije, i inače neprimeren nerazvijenoj ekonomsko-socijalnoj strukturi jugoslovenskog društva, bio je sasvim izvan istorijskih zahteva koji su se pred jugoslovenskim društvom postavljali u njegovoj socijalističkoj perspektivi. Zato su građanske političke stranke, koje se nisu istorijski potvrdile ni između dva dvetska rata a ni u oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda u toku II svetskog rata, i morale definitivno sići s istorijske scene, a da to ni u čemu nije dovelo u pitanje demokratski karakter jugoslovenske socijalističke revolucije, stvaralački i istraživački duh njenih rukovodećih snaga.

Izražavajući nastavljanje »akcionog centralizma revolucije« iz vremena narodnooslobodilačke borbe, revolucionarni etatizam« — koji je bio dominantno obeležje jugoslovenskog razvoja u periodu 1945—1950. — nije paralisao masovnu inicijativu i akciju odozdo, nije ugušio tendenciju samodelatnosti narodnih masa koja se takođe nastavljala iz vremena narodnooslobodilačke borbe. Naprotiv, to će ostati bitno svojstvo, suštinski element autentične jugoslovenske revolucije. Time su bile uslovljene i potencijalno dalekosežne idejne i političke razlike između KPJ i SKP(b) koje su se skrivale u dobinama propagandno-institucionalne identifikacije sa velikim uzorom ne samo tokom oružane faze revolucije nego i posle nje; pa i onda kada se težilo imitaciji nekih sovjetskih političkih rešenja i tvorevina (na početku »mirnodopske« etape revolucije). Zbog toga, društveno-ekonomski i politički sistem Jugoslavije i Sovjetskog Saveza nisu ni normativno bili u svemu identični ni kada su jugoslovenska ustavna rešenja bila sačinjena po sovjetskom uzoru (položaj seljaštva, Narodni front itd.), a to će Staljinu 1948. godine i biti glavna argumentacija za ocenu o ideološkom »zastranjivanju« KPJ. U krajnjoj liniji, zbog toga će 1948. godine i doći do sukoba sa snagama u međunarodnom komunističkom pokretu koje su težile da jugoslovenskoj revoluciji nametnu navodno opštevažeće

Digitized by Google

recepte i stave je pod kontrolu autoritarnog međunarodnog centra.

Međutim, sukob sa Staljinom i otpor njegovom pritisku jeste suočio u drastičnom vidu i jugoslovenske komuniste i socijalistički pokret u svetu s pitanjima humanističke prirode i etičkih vrednosti socijalizma; s pitanjima mogućnosti i opasnosti stagnacije socijalističke revolucije i brokratizacije socijalističkog društva, tj. s pitanjima uloge države, partije, političkog sistema socijalizma; s potrebom borbe protiv sektaštva i dogmatizma; s neophodnošću permanentnog revolucionarnog stvaralaštva. Suprotstavljajući se Staljinu jugoslovenski komunisti su zato u tim prelomnim godinama »ranog socijalizma«, slično Lenjinu u vreme oktobarske revolucije u jednoj drugoj istorijskoj situaciji i stavili na dnevni red sva bitna pitanja teorije i prakse socijalizma (o državnoj svojini i svojini u socijalizmu uopšte, o diktaturi proletarijata i procesu odumiranja države, o socijalističkim društvenim odnosima, o odnosima među socijalističkim državama i komunističkim partijama, otvarajući pri tom u konkretnijem vidu humanističku perspektivu socijalističkog razvoja. KPJ tada nije imala drugog izbora nego da dovede u pitanje dominantnu ulogu države u društvenom razvoju socijalističkog društva, »državnu« ulogu komunističke partije u takvom društvu, socijalističku prirodu ekonomskog voluntarizma i političkog apsolutizma, međunarodnu centralizaciju komunističkog pokreta odnosno monolitnu nacionalnu i internacionalnu strukturu socijalizma. Komunistička partija Jugoslavije je time dovela u pitanje besperspektivnost socijalističkog pokreta, determinisanu staljinskim dogmatizmom i tradicionalnim socijaldemokratskim reformizmom.

Iz sopstvene prakse i prakse drugih, jugoslovenski komunisti su zaključili da bi državno-svojinski odnosi, dugoročno, zatvarali perspektivu kretanja društva u pravcu slobodne asocijacije proizvođača, što je istorijska misija radničke klase i krajnji cilj socijalističke revolucije.

Svesnom odlukom vodećeg jezgra revolucije uvedeni su 1950. godine radnički saveti i privredna preduzeća »predata na upravljanje« radnim kolektivima. Tim izborom, utemeljenim u logici čitavog prethodnog toka revolucije, reafirmisana je tendencija samodelatnosti narodnih masa koja je bila živa i unutar normativne strukture privrednog i političkog sistema »revolucionarnog etatizma«. A zatim je, na toj osnovi, u Programu SKJ iz 1958. godine uobličena i celovita idejno-teorijska i politička pozicija SKJ, koja je podrazumevala »tržišno« reformisanje privrednog sistema i opštu demokratizaciju društva i predstavljala novi prodor i koja će krajem 50-tih godina izazvati šok u međunarodnom komunističkom pokretu i manje-više jednodušna neslaganja, te će SKJ i tim povodom doživeti i reprizu ideološke osude i ekskomunikacije iz komunističkog pokreta (izjava Savetovanja 81 KP iz 1960. godine i opšta osuda tzv. jugoslovenskog revizionizma).

Digitized by Google

Ali, još veće šokove doživljavaće svetski socijalistički pokret empirijskim potvrdama teorijskih analiza i istorijskih iskustava jugoslovenskih komunista — kako u negativnom, tako i u pozitivnom smislu, novim diferencijacijama i neočekivanim sukobima tokom 60-tih i 70-tih godina, u kojima će za mnoge komunističke partije postati neosporiva legitimnost samostalne nacionalne strategije i taktike borbe za socijalizam s primarnim zahtevom za ravnopravnošću.

Zbog toga je suštinsku komponentu društvenog razvoja socijalističke Jugoslavije činila i duboka međuzavisnost između narodnodemokratske prirode jugoslovenske socijalističke revolucije i borbe SKJ za ravnopravne, tj. demokratske odnose u radničkom pokretu, među socijalističkim, i šire, svim progresivnim snagama, za demokratizaciju međunarodnih odnosa uopšte. Izvorna težnja te revolucije za transportovanjem svoje demokratske prirode na međunarodne odnose bila je izraz i uslov njene sopstvene reprodukcije. Prvu proveru i prvo krupno iskušenje u tom pogledu i predstavljao je upravo sukob sa Staljinom, odnosno Informbiroom 1948. godine, kada je u ime međunarodnog komunističkog pokreta jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji izrečena potpuna osuda. U svom unutrašnjem razvoju jugoslovenska revolucija je odgovor na tu osudu bez presedana našla u predaji fabrika radnicima na upravljanje, odnosno u dugoročnom opredeljenju za socijalističko samoupravljanje, zapravo za nastavljanje i razvijanje izvornog karaktera revolucije; u sferi međunarodnih odnosa — u politici aktivne miroljubive koegzistencije i ravnopravne međunarodne saradnje odnosno u politici nesvrstanosti, tj. u demokratizaciji međunarodnih odnosa, povezivanju borbe za mir s borbom za socijalizam, koncepciji socijalizma kao svetskog procesa, dovodeći tako demokratsku i antisektašku poziciju u društveno-istorijskim procesima našeg vremena do njenih krajnjih političkih konsekvenci.

Bilo je to, u celini, egzistencijalno suočavanje jednog autentičkog revolucionarnog pokreta, uverenog da je stvarna saradnja uopšte pa i saradnja u radničkom pokretu moguća jedino među ravnopravnima, s pionirskom ulogom koju mu je istorija, sticajem okolnosti, namenila — u borbi za ravnopravne, tj. slobodne, socijalističke, demokratske odnose između socijalističkih pokreta i socijalističkih zemalja. Uloga koja će biti određena i okolnošću da je Komunistička partija Jugoslavije ostala 1948. godine upravo u međunarodnom komunističkom pokretu potpuno usamljena, iako to nije bila samo njena bitka za elementarnu nacionalnu samostalnost socijalističke Jugoslavije, nego pre svega bitka za ravnopravne odnose u ovom pokretu u celini.

Surova stvarnost višegodišnje ekonomske blokade i političke izolacije koju su Jugoslaviji posle ovog sukoba nametnule zemlje istog ili sličnog društvenog i političkog sistema, s kojima su bili tek potpisani dvadesetogodišnji ugovori o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći — bila je cena rešenosti da se odbrani svoja

Digitized by Google

nezavisnost i težnje ka ravnopravnim odnosima između socijalističkih pokreta i sistema.

Međutim, to će biti i istorijska polazna tačka procesa tzv. destaljinizacije odnosa u međunarodnom komunističkom pokretu, koja će započeti na jednom širem planu — uključujući i sam Sovjetski Savez — tek posle Staljinove smrti i istorijskog XX kongresa KPSS (1956). Sukob će biti okončan usvajanjem dokumenata (Beogradska i Moskovska deklaracija 1955. i 1956) u kojima će se, zajedno sa sovjetskim drugovima, nezavisnost, ravnopravnost, nemešanje — čije je osporavanje u odnosu na Jugoslaviju 1948. godine i bilo razlog jugoslovenske »pobune« — definisati kao principi sovjetsko-jugoslovenskih međudržavnih i međupartijskih odnosa. To će biti ne samo izraz interesa dveju socijalističkih zemalja, nego i mnogo šire — interesa razvoja socijalizma, koji je prerastao u svetski proces. Značaj ovih principa određen je i time što se u tom smislu prvi put definišu odnosi između dveju socijalističkih zemalja, odnosno komunističkih partija; ali pre svega činjenicom da će oni izdržati probu vremena i postati trajna osnova uspešne sovjetsko-jugoslovenske saradnje u svim oblastima privrednog, političkog, kulturnog života; ali će isto tako postati i jedna od okosnica destaljinizacije odnosa u međunarodnom komunističkom pokretu u celini, što će dobiti celovitu potvrdu i u novoj Jugoslovensko-sovjetskoj deklaraciji, usvojenoj marta 1988, za vreme posete M. S. Gorbačova Jugoslaviji.

Vremenom će, dakle, u svojim bitnim elementima, idejno-politička pozicija koja je izražavala autentičnost jugoslovenske revolucije i međunarodni subjektivitet jugoslovenskog komunističkog pokreta, izgubiti status usamljenog »revizionističkog« incidenta, a socijalistička internacionalna uloga SKJ potvrđivaće se i vrlo raznovrsnom praksom ravnopravne saradnje sa skoro svim radničkim i drugim progresivnim i demokratskim pokretima u svetu. Za ocenu međunarodne uloge SKJ u razvoju socijalizma kao svetskog procesa nije pritom — ni u prošlosti ni danas — bilo bitno da konkretna rešenja pojedinih problema društvenog razvoja, koja nalaze jugoslovenski komunisti, imaju ili mogu imati širu (ili univerzalnu) primenu. Naprotiv, može se pretpostaviti da će ta rešenja, a ona su u obliku u kome se ostvaruju u Jugoslaviji izraz konkretnih ekonomsko-socijalnih okolnosti, ostati pre svega jugoslovenska rešenja i onda kada i za druge imaju vrlo izraziti smisao inspiracije za sopstvena preispitivanja odnosno nova traganja.

3. Od uvođenja radničkog samoupravljanja, od te rane 1950. godine do danas, jugoslovensko društvo je prošlo u svom socijalističkom razvoju put od radničkog upravljanja ograničenog na proizvodnu sferu proste reprodukcije (etapa koja je trajala oko jedne decenije), uz zadržavanje velike centralizacije društvenih sredstava u rukama države koja je i dalje pretežno upravljala proširenom reprodukcijom; preko odlučnijih pokušaja sprovo-

Digitized by Google

đenja deetatizacije odnosno ukidanja te državne centralizacije društvenih sredstava tokom 60-tih godina, kada je (u suočavanju i s novim problemima i teškoćama u međunacionalnim odnosima) tražen odgovor na pitanje — kako da radnička klasa, radni čovek ovlada viškom rada i neposredno preuzme odlučivanje o svim društvenim poslovima i samoupravljanje preraste u celovitu organizaciju društva; do institucionalnog uobličavanja tog odgovora u integralni privredni i politički sistem, čiju će osnovu (po Titovim rečima) činiti »takav položaj radnog čoveka koji mu omogućuje da, radeći na sredstvima u društvenoj svojini kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom, uslovima i rezultatima svoga rada«.

U tom istorijskom procesu bitno se menjala i uloga KPJ. Umesto »partije vlasti« s direktivnom rukovodećom ulogom u etapi tzv. revolucionarnog etatizma, od svog Šestog kongresa 1952, kada je promenjen i naziv partije u Savez komunista Jugoslavije, ona teži da postane unutrašnja vodeća idejno-politička snaga socijalističkog samoupravljanja, koheziona snaga samoupravnog sistema, katalizator i nosilac idejne sinteze unutar njega, s ustavno utvrđenim odgovornostima za socijalistički karakter društvenih odluka i za kontinuitet socijalističke revolucije. Ispoljavala su se, pritom, i mnoga neizbežna lutanja, i krizni momenti u razvoju. Izbijali su i sukobi, vršile se idejno-političke diferencijacije. Javljala su se i razna »skretanja« u odnosu na osnovni kurs, vizije i perspektivu, u čijem je središtu za SKJ uvek bila — društvena pozicija radničke klase. Od razlaza sa M. Đilasom 1954. godine (koji je kasnije postao razočarani stegonoša ekstremne antikomunističke negacije socijalizma uopšte), do sukoba s birokratsko-centralističkim snagama u SKJ 1966. godine (Četvrti, Brionski plenum CK SKJ); od raščišćavanja s nacionalističkim i liberalističkim tendencijama u SKJ i u društvu krajem 60-tih i početkom 70-tih godina, do akcija na suzbijanju nacionalističko-separatističke kontrarevolucije na Kosovu 1981. godine i idejno-političke diferencijacije koja tek predstoji u okviru borbe za temeljnu reformu privrednog i političkog sistema i demokratski preobražaj SKJ i, na toj osnovi, za reafirmaciju avangardne uloge SKJ na današnjem istorijskom raskršću.

Dinamiku toga razvoja (a još manje sve njegove protivrečnosti) nije, naravno, moguće u ovakvoj prilici u svemu ni naznačiti, a kamoli u celini iskazati. Ona se, međutim, može naslutiti već iz jednog sumarnog, letimičnog osvrta na neke od najznačajnijih datuma u hronološkom toku koji označava taj razvoj:

— 1950. godina: zakon o uvođenju radničkog samoupravljanja;

— 1952. godina: VI kongres SKJ i odluka o promeni naziva Partije (u Savez komunista) i njenoj novoj ulozi, a zatim i Narodnog fronta u Socijalistički savez radnog naroda;

Digitized by Google

— 1953. godina: Ustavni zakon i uvođenje veća proizvođača, odnosno društvenog samoupravljanja, tj. širenje samoupravljanja i na vanproizvodne sfere;

— 1955. godina: uvođenje komunalnog sistema;

— 1958. godina: donošenje novog Programa SKJ, koji celovito teorijski uobličava samoupravnu koncepciju socijalizma i međunarodnu strategiju jugoslovenskog komunističkog pokreta koju ta koncepcija podrazumeva a koja polazi od shvatanja socijalizma kao svetskog procesa;

— početkom 60-tih godina Osmi kongres SKJ (1964) i privredna reforma (1965), a zatim ustavna reforma federacije i reafirmacija klasne osnove političke strategije jugoslovenskih komunista i, na tome utemeljena, obnova idejno-političkog jedinstva SKJ na Desetom kongresu;

— zatim, novi Ustav 1974. i Zakon o udruženom radu 1976, odnosno prvi pokušaj da se uspostavi socijalističko samoupravljanje kao integralni privredni i politički sistem u višenacionalnoj federativnoj Jugoslaviji.

Ta dinamika izražava se i u dubokim ekonomskim, socijalnim i kulturnim promenama koje je zemlja doživela za samo nekoliko decenija. Uoči II svetskog rata jedna od najzaostalijih zemalja Evrope s nacionalnim dohotkom od oko 112 dolara po glavi stanovnika, Jugoslavija je (1980) imala 2.620 dolara nacionalnog dohotka i ušla u krug srednjerazvijenih industrijsko-poljoprivrednih zemalja, s modernom tehnologijom i relativno visokim životnim standardom i s korenito promenjenom ekonomsko-socijalnom strukturom. Bila je među zemljama s najbržim privrednim rastom: od 1947—1981. godine društveni proizvod je rastao prosečno 5,9% godišnje, te je od 1945 — 1980. godine povećan 7 puta, po stanovniku 5 puta, industrijske proizvodnje za 18 puta; naročito visoka stopa rasta, jedna od najviših u svetu (8,6% godišnje) ostvarena je u periodu 1953 — 1964. godine. Istovremeno, bio je to vrlo napregnut razvoj: izdvajanja za investicije od 1952 — 1980. godine iznosila su oko 42% društvenog proizvoda, u poslednjoj deceniji i znatno iznad realnih mogućnosti privrede, pojedinih godina čak do 60%, što je i jedan od razloga kasnijih krupnih ekonomskih teškoća i ekonomske krize do koje će doći početkom 80-tih godina.

Ostvarene su krupne promene u proizvodnoj strukturi: učešće društvenog sektora privrede u stvaranju društvenog proizvoda poraslo je od 62% u 1947. na 86% u 1981. godini; učešće industrije od 18% na oko 40%, dok je učešće poljoprivrede svedeno samo na 13%; industrijska proizvodnja povećana 18 puta, proizvodnja sredstava za proizvodnju čak 39 puta.

Krupne promene izvršene su i u poljoprivredi, iako je imala sporiji tempo razvoja (3,1% godišnje). Između ostalog, stvoreni su krupni agroindustrijski kombinati s vrhunskom tehnologijom, koji zapošljavaju oko 200.000 radnika i daju skoro 1/2 ukupne

Digitized by Google

poljoprivredne robne proizvodnje, mada poseduju samo 17% ukupnih obradivih površina.

Ubrzani privredni razvoj doživeli su svi delovi Jugoslavije, iako je različito ekonomsko, socijalno i demografsko stanje izazvalo mnoge teškoće; posebnim merama ekonomske politike podstican je brži razvoj nerazvijenih republika i Autonomne Pokrajine Kosovo.

Izvršene su dramatične promene u socijalnoj strukturi stanovništva: prelaskom u gradove poljoprivredno stanovništvo smanjeno je za 4,2 miliona i njegovo učešće u socijalnoj strukturi sa 67% u 1947. na 19% u 1984. godini. Od 1947—1981. godine broj stanovnika se povećao za oko 7 miliona, a broj radnika za oko 5 miliona; radnici su 1953. godine činili 1/3, a 1981. godine skoro 2/3 aktivnog stanovništva, samo u industriji 39% od ukupno zaposlenih.

Bitno je izmenjen i životni standard naroda u svim domenima; veoma je razvijen obrazovni sistem: od 1945—1980. godine na višim i visokim školama diplomiralo je preko 816.000 studenata, doktoriralo preko 11.000 lica, broj lekara se 1980. godine povećao pet puta u odnosu na 1952. godinu, itd. itsl.

Međutim, krajem 70-tih godina dostignut je nivo kada je prelaz na intenzivno privređivanje postao neophodan, jer su iscrpljene mogućnosti ekstenzivnog ekonomskog razvoja. A, s tim u vezi, Jugoslavija se suočila s krupnim problemima koji su ubrzo prerasli u ozbiljne teškoće, odnosno u ekonomsku i društvenu krizu. Ta kriza je, pored objektivnih okolnosti, bila uslovljena i subjektivnim razlozima. Decentralizacija upravljanja privrednim poslovima, koja je omogućila izuzetan razmah stvaralačke inicijative i vrlo buran ekonomski rast i izvanredan porast životnog standarda, i predstavljala potvrdu delotvornosti socijalističkog samoupravljanja, otvorila je preveliki prostor i za dezintegracione procese koji su vodili autarhiji, lokalizmu, privrednoj rascepkanosti. Tako je, umesto jačanja uloge ekonomskih kriterija u privređivanju, dolazilo do porasta ekonomskog voluntarizma, a zato i do promašenih investicija, duplih kapaciteta, krupnih strukturnih neusklađenosti itd. To je bilo uslovljeno i nekim rešenjima u privrednom i političkom sistemu, koja su olakšavala ponašanja motivisana isključivo sopstvenim, užim, interesima i ostvarivanje prava uz zapostavljanje odgovornosti (ekonomske i druge); podrazumevala veliku sporost u donošenju odluka i fluidnost u njihovom sprovođenju. S druge strane, nije uočavana potreba suzbijanja dezintegracionih tendencija i nužnost odgovarajućih promena u privrednom i političkom sistemu, sporo je reagovano i na negativne uticaje svetske energetske krize iz prve polovine 70-tih godina, a takođe se i u uzimanju stranih kredita (upravo u kontekstu autarhičnih tendencija u zemlji) prešla nužna mera. Tako se SKJ našao pred novim, umnogome sudbonosnim, izazovima i mora danas iznova tražiti odgovore na pitanje kako da se prekorači granica koja deli

Digitized by Google

ekstenzivni razvoj od modernog, ekonomski racionalnog intenzivnog tržišnog privređivanja i uključivanja u međunarodnu podelu rada i da se istovremeno otvore procesi opšte demokratizacije socijalističkog društva.

Pritom jugoslovenski komunisti i danas polaze od temeljnog iskustva iz svoje duge istorije — da je idejno-politički i organizaciono jedinstvena avangarda radničke klase, na istorijski proverenom Titovom konceptu avangardne partije koja je istovremeno i partija masa, sposobna za stalno nove društvene inicijative, ključna tačka oslonca i pokretačka snaga za izlaz iz svake istorijske situacije. To vredi i za izlaz iz današnje situacije, kolikogod da su, inače, teški materijalni problemi koje treba rešavati (i spoljni dugovi, i unutrašnja nelikvidnost, i krupne privredne neravnoteže i skupa cena mnogih ekonomskih iracionalnosti) i složene socijalne i političke napetosti koje su se na toj osnovi veoma zaoštrile poslednjih godina. A, Savez komunista jeste takva pokretačka snaga — i po onome što je njegov ulog u dosadašnjem istorijskom razvoju jugoslovenskog društva, i po onome što, uprkos mnogim slabostima na koje partijsko članstvo s pravom upozorava, jeste i danas kao ustavno-pravni i kao realni politički činilac. To, uostalom, podrazumeva njegova društvena uloga i istorijska odgovornost.

Digitized by Google

Pavle B. Jovanović

Ideologija reforme — reforma ideologije

1. Ovaj tekst ima ograničen cilj — da u nedovoljno strogoj formi označi neka pitanja koja na temu ideologije postavlja iskustvo na kraju stoleća, u vreme reformisanja socijalističkih poredaka ili društvenih situacija koje je donela socijalistička revolucija.

2. Nekoliko reči o mogućim odredbama ideologije.

Marksovo (i Engelsovo) shvatanje ideologije razvijeno je u skladu s njihovim shvatanjem istorije i ljudske zajednice. Pod ideologijom oni podrazumevaju čitavu duhovnu (misaonu) nadgradnju nad jednom materijalnoproizvodnom praksom koja je struktuirana dominantnim načinom proizvodnje. Ta se duhovna nadgradnja može razložiti na religiju, filozofiju, književnost, nauku, umetnost, moral ili na predstave, ideje, nazore, ili na kognitivne i moralno-političke sisteme, na ekspresivne, kognitivne i praktične obrasce itd., što ni Marks ni Engels nigde sistematski ne čine jer im je pre svega stalo da otkriju, obelodane materijalističku odgonetku odnosa, po kojoj su sve duhovne tvorevine sekundarne i izvedene u odnosu na materijalnoproizvodnu praksu, te da prosvetiteljskom kritikom osveste privilegovanog revolucionarnog subjekta, radničku klasu.

Marks i Engels svoju materijalističku redukciju ideja ne vode u smeru fiziološko-psiholoških osnova svih mentalnih procesa (kao, na primer, prvi »ideolozi«), pa ni u smeru individu-

Digitized by Google

alne egzistencije, antropološki, poput Fojerbaha, nego ka izvesnim društveno-istorijskim osnovama, koje se ispoljavaju kao ekonomska baza, s jedne, te kao klasna borba, s druge strane. Shvativši istoriju kao progresivno kretanje, oni glavni motor toga kretanja vide u klasnoj borbi koja se vodi između eksploatatora i eksploatisanih, i koja se, preko niza manje više zakonitih sekvenci, primiče konačnom raspletu u glavnom istorijskom obrtu, socijalističkoj-komunističkoj revoluciji, kao delu radničke klase.

Lenjin više puta naglašava da je učenje o klasnoj borbi suština marksističke nauke. Na drugoj strani, nemačka socijaldemokratija svoj reformizam zasniva na evolucionistički, ili upravo materijalistički protumačenom Marksovom shvatanju istorije. Naime, Marks je svoj materijalizam utemeljio najzad na »proizvodnim snagama« čiji razvoj predstavlja materijalnu podlogu istorije, ujedno i podlogu i ograničenje svakog ljudskog preduzeća, pa i onoga koje se razvija u vezi s klasnom borbom. S druge je strane, međutim, Marks proizvodnim snagama kao sudbinskoj predmetnosti kontraponirao proizvodne odnose koji su odnosi između ljudskih agenata proizvodnje, prema tome subjekata koji se ne daju zamisliti mimo momenata svesti i čitave »duhovne nadgradnje«. Reč je, u stvari, o svojevrsnoj »dijalektici«, o tipu razvitka koji se ne može razumeti mimo subjekt-objekt relacije, složenog i protivrečnog posredovanja, otuđenja i ponovnog prisvajanja, o tipu razvitka u kome svest, proces osvešćenja i samoosvešćenja igraju središnju ulogu. Već je i u najmaterijalnijem momentu proizvodne prakse moguće, uz odgovarajuća posredovanja, pokazati prisustvo svesti (ako se hoće, ideologije), ali se pomenuta dijalektika istorijske prakse najlakše razabire u Marksovom (i Engelsovom) shvatanju istorijske uloge proletarijata, koji se od slepog i porobljenog tvorca sveg bogatstva uzdiže do samosvesti i slobode u komunističkoj zajednici. Onda je ideologija koja nastupa kao neosporna naučna istina (»naučni socijalizam«) bitan momenat toga istorijskog kretanja, poluga kojom se takoreći u jednom momentu prevrće dotadašnji svet, uprkos tome što je u nekom prethodnom momentu proizvedena ili sekundarna.

Dakle, ideologija je, prvo, epohalna svest, skup misaonih tvorevina u kojima neko društvo izražava i vidi sebe. Ako mentalno rekonstruišemo to društvo, zaboravljajući da je u pitanju životni/istorijski proces, tada možemo pokazati da, uz odgovarajuća posredovanja, svet duhovnih tvorevina korespondira svetu materijalne proizvodnje, te da je na više načina uslovljen ovim. Najpre, u skladu s novovekovnim materijalizmom, duhovne su tvorevine »nadgradnja« nad životnim, čulnim iskustvom. Potom, svet materijalne proizvodnje svet je predmetnosti u nikad prekinutoj vezi s prirodom pa, već kao svet nužde, uslovljava i ograničava slobodu duhovnih tvorevina. Dalje, materijalna proizvodnja i oni koji u njoj rade omogućuju, u smislu subzistencije, život duhovnim tvorcima — ovde se, dakle, radi o eksploataciji i dominaciji. Dalje, pošto je svaki oblik svesti u krajnjoj liniji uslov-

Digitized by Google

ljen proizvodnom praksom (što uvek znači i delovanjem kontigentnih okolnosti), to nijedna duhovna tvorevina nije »nevina«, čak ni ona koja se čini najmanje zainteresovana. Pak se govori o »buržoaskoj umetnosti« ili o »buržoaskoj sociologiji«, kao što se osporava da je bilo koja činjenica prosto pozitivna činjenica, nešto po sebi, van svake ljudske podele i interesa.

Ideologija, i to je drugo, nije jednostavno epohalna svest, sa svim epohalnim ograničenjima, nego ujedno i iskrivljena, lažna svest. One duhovne tvorevine su plodovi neke ograničene, partikularne istorijske prakse, pak nisu samo »grešne«, nego, sa nekog prosvetiteljskog stanovišta, i glupe, ograničene, često teško shvatljive (što ne znači proizvoljne), a u svakom slučaju iskrivljene, deformisane, jer kao ideje, predstave, nazori itd. vrše određenu službu (funkciju) u pomenutoj istorijskoj praksi (formaciji), ili s obzirom na nju. A pre svega, i to je treće, one na poseban način — kao političke, pravne, moralne itd. ideje — opravdavaju, objašnjavaju ili samo rasterećuju onu osnovnu napetost koju Marks pripisuje čitavoj istoriji, napetost koja je plod sukoba između eksploatatora i eksploatisanih, vladajućih i povlašćenih.

Nije ovde reč o svesnoj laži, o manipulaciji u tehničkom smislu, mada vladavina/vladanje uvek podrazumeva organizovan napor vladajućih u pravcu obnavljanja onih uverenja među povlašćenima koja podupiru i opravdavaju vladavinu/vladanje, ono što jeste, pa i onda kada vladajući makar i delimice imaju jednu kritičku ili bar ciničnu distancu u odnosu na zablude koje su nužne. To, međutim, nije središnje mesto, jer pomenuti odnos nije kognitivni nego ontički. To jest, ideologja kao lažna ili iskrivljena svest nije proizvoljna, ili fabrikovana, još manje tlapnja — ona stvarnost reflektuje pravilno, izvrnuto, jednostavno ili selektivno, svejedno, no na taj način da se mora shvatiti kao konstitutivni momenat tzv. stvarnosti, kao ono po čemu se ta stvarnost razume i obnavlja. Ideologija se otkriva kao lažna ili iskrivljena svest (tek) kada vladajuća klasa neke formacije počinje da uzmiče pred silom »istorije«, kada se ta formacija raspada, ili kada se u njenim nedrima začinje i razvija nova.

Moglo bi se reći da koncept ideologije u okviru marksizma funkcioniše dvostruko, ali neprotivrečno. S jedne strane, ideologija je momenat istorijskomaterijalističke dijalektike, koji izvire iz same strukture društvenog opstanka. Reč je o epohalnoj svesti i njenoj neizbežnoj iskrivljenosti. S druge strane, to je momenat (klasne) političke borbe. Ideologija, u obliku političkog programa, koji je povezan s odgovarajućim svetonazorom, posreduje u zasnivanju komunikacija, integracije, orijentacije itd. društvenih skupina, u krajnjoj liniji klasa, i čini okosnicu delovanja odgovarajućih korporativnih subjekata (danas pretežno političkih partija, odnosno onoga što je nakon »birokratizacije« od njih ostalo).

Sociološkom razumevanju ideologije svojstveno je odsustvo subjekta odnosno istorije. To važi i za Manhajmovu (Mannheim) »Ideologiju i utopiju«, uprkos tome što su tamo neka važna razlikovanja izvedena pod pretpostavkom istorije, ali ne i isto-

Digitized by Google

rijski. Pod uticajem Marksa i Vebera, Manhajm nastoji da odredi sociološke činjenice koje utiču na različite oblike spoznaje. On razlikuje tzv. partikularne ideologije koje su određene delovanjem nekih partikularnih personalnih ili grupnih okolnosti (od emocija do posebnih interesa) — od tzv. totalnih ideologija koje su uslovljene celinom društvenog bića. Razvijajući važnu razliku između ideologije i utopije, koja se sastoji u tome što je ideologija imanentna postojećem poretku, dok ga utopija transcendira zasnivajući nadu u njegovu promenu, Manhajm utvrđuje stanovište koje insistira na socijalnoj uslovljenosti svih oblika (društvene) svesti, odnosno na uvek istorijskom procesu njenog oblikovanja što, najzad, vodi potrebi za jednom univerzalnom sociologijom saznanja. Za razliku od glavnog pravca savremene sociologije, a u skladu s kulturnom tradicijom iz koje je potekao, on ne dopušta mogućnost čisto intelektualno zasnovanog univerzalnog znanja, odnosno univerzalne istine. Ta mogućnost postoji samo u meri u kojoj je (mogući) nosilac takve spoznaje ne intelektualno nego socijalno rasterećen od ideološkog/utopijskog mišljenja, što Manhajm pripisuje samo tzv. kritičkoj inteligenciji, pa ni njoj generalno nego samo s obzirom na transparentnost prelaznog razdoblja u kome je nastalo njegovo delo.

Manhajm se oslanjao na Marksovo shvatanje ideologije, ali je, kako je poznato, smatrao da ono treba da bude primenjeno i na marksizam kao političku ideologiju. Zaista se može reći da je marksizam najviše zaslužan za prodor koncepta ideologije u moderno naučno mišljenje o društvu i istoriji, kao što je teško poreći da je marksizam kao zvanična ideologija socijalističkih pokreta i poredaka presudno doprineo razumevanju nekih bitnih ideoloških mehanizama. Mnoga savremena shvatanja ideologije su razvijena analizom funkcionisanja marksizma kao političke ideologije. Navešću jedno.

Za E. Šilsa (Shils)[1] ideologija nije ni središnji momenat ni uverzalna crta društvene svesti nego samo jedan od različitih »obrazaca razumevanja«, kognitivnih i moralnih uverenja, nazora o čoveku odnosno društvu. Pogledi na svet, verovanja, misaoni sistemi i pokreti su drugi tipovi »obrazaca razumevanja« pak Šils nastoji da odredi ideologiju s obzirom na razlike koje je dele od njih. Sažeto rečeno, ti se oblici razlikuju prema: eksplicitnosti formulacija, intencionalnoj sistemskoj integraciji oko naročitog moralnog ili kognitivnog uverenja, priznatom afinitetu u odnosu na druge, prošle ili savremene obrasce, otvorenosti u odnosu na elemente inovacije ili u odnosu na varijacije, stepenu imperativnosti u manifestnom ponašanju, propratnom afektu, stepenu i obliku konsenzusa koji se traži od onih koji prihvataju taj »obrazac razumevanja«, stepenu autoritativnosti objave te, najzad, prema organizaciji koja namerava da realizuje pomenuti obrazac.

1 E. Chils, The Concept and Function of Ideology, *International Enciclopaedia of Social Sciences*, New York—London, VII, 1977, 66—75.

Digitized by Google

Ideologiju odlikuje visok stepen eksplicitnosti formulacija koje se odnose na širok krug pitanja. Za pristalice te su formulacije autoritativna i eksplicitna objava. U odnosu na druge tipove/obrasce razumevanja, ideologije su visoko sistematizovane i integrisane oko jedne ili više preeminentnih vrednosti, kao što su: spas, jednakost, etička čistota, pravda itd. Više od drugih »obrazaca razumevanja« ideologije insistiraju na razlikovanju i nepostojanju veze s ostalim ideologijama koje postoje ili deluju na nekom prostoru. Za ideologije je karakterističan otpor koji načelno pružaju svim inovacijama. Prihvatanje određene ideologije i njenu objavu obično prate visoko afektivni naglasci. Od onoga ko prihvata određenu ideologiju očekuje se puna podređenost, kao što se očekuje da se pristalice jedne ideologije slažu u svemu, i u svom manifestnom ponašanju. Difuzna i pluralistična uverenja i nazori mogu postati ideologije kad se otuđe od centralnog institucionalnog sistema i pod uslovom da postoji ono što Šils naziva »primarnom ideološkom grupom« te eksplicitnost objave.

Svaku ideologiju karakteriše veza sa nekim transcendentnim entitetom. To može biti neka idealna vrednost, ideal, ali i sloj, društvo i sl., što je uvek šire od skupa (organizacije) onih koji neposredno dele dotičnu ideologiju. Zastupnici neke ideologije se bore za nešto što nije postojalo, ili za obnovu nečega što je, kako misle, jednom postojalo, u svakom slučaju za radikalnu transformaciju postojećeg, ali se mogu odlučiti i na povlačenje, na samoisključivanje iz postojećeg sveta. Bez obzira na to, sve ideologije odlikuje »agresivno otuđenje« u odnosu na postojeće, ali budući da nastaju u postojećoj kulturi mogu biti shvaćene i kao odgovor na zanemarivanje nekog posebnog elementa u vladajućem pogledu na svet. Taj odgovor znači intenziviranje ili generalizaciju nekih stavova, pa se i stoga ideologija od preovlađujućih pogleda na svet, nazora itd. razlikuje većom eksplicitnošću, unutrašnjom integrisanošću i sistematičnošću, urgentnošću primene itd.

Najdublje poreklo ideologije Šils vidi jednostavno u ljudskoj potrebi da se svetu nametne razuman poredak, da se svet doživi kao smisaona i uređena celina. No, velike istorijske ideologije nastaju u vremenima krize, kada dotadašnji pogled na svet ne može zadovoljiti bilo u pogledu objašnjenja važnijih iskustava, bilo u pogledu orijentacije u ponašanju, bilo u pogledu legitimacije. Svaka ideologija je delo neke harizmatske ličnosti oko koje se okuplja grupa odanih sledbenika i to je »ideološka primarna grupa«. Ideologija ne nastaje izvan opšteg obrasca intelektualnog i moralnog rasuđivanja koji je svojstven datoj kulturi i to olakšava delotvornost ideologije, ali vodi i neuspehu. Ideologija nikada ne uspeva u svojim globalnim aspiracijama. Čak i onda kada njeni zastupnici osvoje ključne položaje, ostaju otuđeni u odnosu na poglede i verovanja većine. U sudaru sa stvarnošću, osipa se izvorna čistota ideoloških nazora, raslojava se ideološka primarna grupa i ostalo sledbeništvo. Bu-

Digitized by Google

dući da ideologija pretenduje na potpunost, budući da je obično zatvoren sistem misli, neophodnost prilagođavanja vodi podelama u okviru primarne grupe, kao što je podela na inovatore ili revizioniste i ortodokse. Sve u svemu, u odnosu na svoju osnovnu aspiraciju, politika vođena ideologijom osuđena je na neuspeh. To ne znači da pojava neke ideologije ne ostavlja posledice, jer uvek dovodi do značajnih promena u konfiguraciji vladajućih shvatanja, pogleda na svet i verovanja.

3. Bez obzira na to što u središte svoga shvatanja ideologije stavlja niz formalnih obeležja, po kojima se ideologija razlikuje od drugih »obrazaca razumevanja«, ni Šils nije mogao izbeći da ideologiju odredi (i) po odnosu prema postojećem. Njegova je ideologija u tom smislu bliska Manhajmovoj utopiji. Za Šilsa pak ne postoji Manhajmova ideologija — oni nazori i ona uverenja koji potvrđuju postojeće po svojoj su prirodi difuzni, pluralistični i otvoreni, pak nemaju formalne crte ideologije. Marksisti ideologije obično dele prema njihovom klasnom nosiocu, prema epohi u kojoj su vladajuće ili na reakcionarne i progresivne i sl. Neku principijelnu podelu moguće je napustiti u meri u kojoj se pojam ideologije dovede u tešnju vezu s pojmom političkog programa koji, tada, izražava interese, aspiracije ili jednostavno društveni položaj neke skupine.[2]

Odnos prema postojećem zasniva jednu moguću podelu koju zastupa, na primer, Džonson (Johnson)[3]. Svaka ideologija mora pripasti jednoj od sledeće četiri grupe: ili je konzervativna, ili je reformistička, ili je revolucionarna, ili, najzad, protiv-ideologija. Konzervativna je ona ideologija koja ima pozitivan odnos prema postojećem, koja ga čuva, ili oko koje se ono okuplja. Revolucionarna ideologija ima negativan stav prema postojećem, ona ga poriče ili delegitimira, ona bi jedan drugi ili novi svet, ona je ideologija u Šilsovom smislu. Protiv-ideologija je jedan proto-ideološki stav koji se ogleda u otuđenosti od postojećeg, no koja se nije još razvila do manje više usklađenog sistema misli i nazora, pozitivnog stava ili programa. Protiv-ideologija je važna za razumevanje ideološke dinamike ili evolucije ideologija. Reformistička ideologija ima jedan diferenciran stav prema postojećem. Ona ga ne prihvata u celini nego delimično. U odnosu na postojeće ona ima distancu s koje pokušava da ga popravi ili delimice preobrazi. Ona je u tom smislu neodređena ili varljiva, ali je važna za razumevanje političke dinamike.

---

[2]) Na primer: »Ideologije su relativno zaokruženi sistemi uverenja, ideja i predstava o društvu i o uređenju društvenih odnosa u kojima društvene grupe izražavaju svoj položaj i interese. Izražavajući položaj i interese društvenih grupa, ideologije znače pozive za akciju na njihovom ostvarenju« (Dr Vladimir Goati, *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd 1979, 20—21).

[3] H. M. Johnson, Ideology and the Social System, *International* Enciclopaedia of Social Sciences, New York—London, VII, 1977, 76—85.

Digitized by Google

Ova podela je samo jedna usavršena varijanta podele na ideologiju i utopiju, kod mnogih marksista na konzervativnu i progresivnu ideologiju itd., jer je sama podela data osnovnom podelom na pozitivan ili negativan odnos prema postojećem poretku. Tome su dodati momenti ideološke dinamike, koji traže uvođenje protiv-ideologije kao protoideologije te momenti političke dinamike koji progresiste raslojavaju na radikale i realiste, odnosno na revolucionare i reformiste. Nezavisno od toga, postavlja se pitanje, šta je zapravo to postojeće i može li ono biti određeno mimo ideoloških momenata. To nije slučaj čak ni onda kada se postojeće redukuje u marksističkom duhu do načina proizvodnje, svojinskih odnosa i odnosa vlasti ili, u nemarksističkom duhu, do osnovnih vrednosnih i kulturnih obrazaca. Jer, to postojeće ako i nije protivrečno, nikada nije stabilno integrisano (bar ako govorimo o modernim društvima, u kojima se i pojavljuje ideološka instanca) pa je stoga nezamisliva vlada neke neprotivrečne konzervativne ideologije. Ona ne mora biti uvek praćena nekom revolucionarnom ideologijom, ali je uvek praćena nekom protiv-ideologijom. Samo kretanje pak, ne uvek ali često, zasniva reformističku ideologiju ove ili one vrste koja se, međutim, uvek određuje prema postojećem u onom smislu u kome je nužno preuranjenje (»perestrojka«) ili dogradnja postojećeg, u onom smislu u kome je neposredno orijentisana postojećim, u kome je to postojeće osnovna orijentacija. Stoga je u dubljem nekom smislu reformistička ideologija upravo svojevrsna konzervativna ideologija. Isto se tako, opet u vezi s odnosom prema postojećem, mogu uočiti srodnosti konzervativne i protiv-ideologije. Obe izražavaju jedan afektivan a nereflektovan stav prema postojećem, s donekle prividno različitim vrednosnim predznacima. Često konzervativna ideologija sadrži jedan protest u odnosu na »ono što se dešava«, a što odstupa od konzervativnog ideala, i to nije posledica samo ograničenih mogućnosti sistemske i socijalne integracije nego ujedno i posledica razvoja, promena. Protiv-ideologija često niče na istom mestu, kao svojevrstan protest protiv iluzorne »ideologizacije« postojećeg. Što se revolucionarne ideologije tiče, ona nije konzervativna samo onda kada njeni zastupnici dođu na vlast. Ne samo što ona pripada istom kulturnom krugu kao i sve pomenute ideologije nego se, kao jedina, kao prava, nepatvorena itd. obično napaja na vrelu tradicionalnih vrednosti koje ostale ideologije zanemaruju ili samo prividno prihvataju.

Sve ove nerazvijene natuknice imaju samo jedan cilj — da kažu kako je ova podela ideologija relativna, da nije prosto reč o različitim a protivstavljenim ideologijama, nego da su te ideološke orijentacije u složenim i protivrečnim međusobnim odnosima. Ti odnosi proizilaze iz specifične političke i ideološke dinamike koja se, opet, može shvatiti kao posebna sekvenca ili dimenzija dijalektike društvenog bića i društvene svesti, o kojoj mi malo znamo. Može se, naravno, reći da je tu negde onaj »način proizvodnje«, upravo i način na koji postoji i razvija se moderno društvo, način na koji se ograničeno integriše ono što zovemo

Digitized by Google

socijalnim sistemom, te privremeno prevazilaze teškoće u socijalnoj integraciji i kompenzuju razne tzv. socijalne tenzije i sukobi. To je, priznajem, rečeno »funkcionalistički« a ne »istorijskomaterijalistički« pa zato nastavljam s pričom o dve revolucionarne i dve reformne ideologije na tlu marksizma odnosno socijalističke revolucije.

4. Ideologija II Internacionale, u kojoj je prednjačila nemačka socijaldemokratija, bila je revolucionarna u jednom naročitom smislu. Ona je, oslanjajući se na Marksa, izgradila jedno materijalističko i evolucionističko tumačenje istorije po kome novo besklasno, socijalističko društvo nastaje zakonito i neminovno u krilu starog, kapitalističkog. Sam razvitak kapitalizma, osnovni učinci njegovih ekonomskih i socijalnih mehanizama, dovode do socijalizma i to posredstvom političkih ustanova koje se, opet, zakonito razvijaju na tlu kapitalizma. Liberalni kapitalizam se postepeno pretvara u monopolni kapitalizam koji ograničava konkurenciju i traži državnu intervenciju. Sitni preduzetnici propadaju i, uopšte, srednji se slojevi proletarizuju, tako da socijalna struktura postaje sve jednostavnija. Prema šačici krupnih magnata stoji ogromna proleterska većina. Ova proleterska većina je izborna baza socijaldemokratske stranke koja tako, pre ili kasnije, mora zadobiti većinu u predstavničkom telu. S druge strane, osnovne tendencije u razvoju kapitalizma, uz političku borbu radništva i drugih neprivilegovanih slojeva vode parlamentarizmu, ispočetka ograničenom a onda punom parlamentarizmu. Na ovaj način postoji verovatna korelacija između ekonomskog i političkog razvoja što, na kraju, dovodi do situacije u kojoj većinska radnička stranka može bez osobitih političkih teškoća, dakle legitimno, ukinuti krupnu privatnu svojinu, nacionalizovati najvažnije privredne pogone i uvesti (državni) socijalizam koji, tehnički i ekonomski gledano, pripremaju monopolni i državnomonopolni kapitalizam.

U osnovi je to bila ideologija jednog istorijskog fatalizma ili jedne istorije koja se nigde nije odigrala. Neuspeh, u čije složeno objašnjenje ovde ne mogu ući, zasnovao je reformnu ideologiju po kojoj je socijaldemokratija postala poznata. Ta ideologija je zadržala evolucionističko shvatanje istorije kao svoj osnov, ekonomske i socijalne interese radništva kao svoje realističko uporište i političku orijentaciju, dok je socijalizam shvaćen sve manje kao neki novi, u odnosu na postojeći radikalno drukčiji poredak, a sve više kao etički ili socijalni ideal, odnosno kao skup izvesnih političkih i socijalnih vrednosti koje se vrte oko jednakosti, pravde, socijalne sigurnosti itd.

Razume se da ovde ne mogu govoriti o protivrečnom iskustvu socijaldemokratije na vlasti, niti ući u raspravu o donošenju reformi koje je izvela i nije li ona samo upravljala krizom kapitalizma. Ono što bi ovde moglo biti moguće jeste samo naznačiti osnovna mesta toga reformizma (kao ideologije). Jedno od njih je dato prirodom društvenog i ekonomskog položaja radništva. Reforme su u tom smislu značile izvesne oblike ekonomske pre-

Digitized by Google

raspodele u korist najamnog radništva (mada je uvek ostalo diskutabilno da li je takva preraspodela uopšte moguća sem kao, eventualno, preraspodela na teret zavisnih i manje razvijenih nacija). Potom, razvijanje različitih mehanizama socijalne sigurnosti (koje su, inače, prvi uvodili konzervativni političari, poput Bizmarka, kao odgovor na socijalističku pretnju) koji su u velikoj meri smanjili ili »pokrili« različite egzistencijalne rizike vezane za društveni položaj najamnog radništva (nezaposlenost, bolest, invalidnost, nesposobnost za rad usled starosti). Potom, razvijanje novih socijalnih i ekonomskih prava (pravo na godišnji odmor, na školovanje itd.). Sve je to, u meri u kojoj je bilo realno, smanjilo klasne napetosti i onu ranom kapitalizmu svojstvenu ekonomsku i socijalnu segregaciju vlasnika i nevlasnika. To je razvijenim kapitalističkim društvima u kojima je socijaldemokratija vladala ili presudno uticala na razvoj društvenih ustanova i odnosa, udarilo pečat zavidne ravnoteže i socijalne integracije pa ih, prema stalnom rastu materijalne potrošnje i prema rastuće egalitarnoj raspodeli, označilo kao društva ili države »blagostanja« odnosno kao »socijalne i pravne« države.

To nije ili ne bi bilo moguće bez razvijanja specifične ekonomske intervencije države kao glavne poluge »organizovanog« ili »državnomonopolnog« kapitalizma. Ova je intervencija dugo postizala svoja tri osnovna cilja — stalan privredni rast, ublažavanje privrednih ciklusa svojstvenih tržišnoj ekonomiji i praktično punu zaposlenost. Na koji su način postizani ti ciljevi ovde se ne može ni opisati. Bila je to državna ekonomska politika različita od nekadašnjeg liberalizma, koja je uključivala i različite vidove preraspodele, subvencioniranja i finansiranja nekih privrednih aktivnosti (ali i, na primer, naučnoistraživačkog rada), kontrolu monetarnih tokova ali i stvari kao što su delimične nacionalizacije i izvesni vidovi planiranja.

Kao što je poznato, ova je politika iscrpla svoj dah negde od kraja šezdesetih do polovine sedamdesetih godina s pojavom tzv. strukturne krize i s prodorom, u odgovarajućim zemljama, neoliberalizma. Važno je, u vezi s tim, primetiti da neoliberali nigde nisu ukinuli sve ustanove koje su reformisti tokom nekoliko decenija uvodili. Naprotiv, većina takvih socijalnih ustanova je preživela veliki obrt. Niti su neoliberali ukinuli osnovne mehanizme državne ekonomske kontrole koji su razvijeni tokom decenija »organizovanog« kapitalizma. Istina je da su poveli drukčiju ekonomsku politiku u okviru koje je sužen prostor za ekonomske i socijalne interese najamnog radništva, politiku koja ne računa ni na kakav reformizam u odnosu na tradiciju slobodnog preduzetništva, ekonomskog individualizma, slobodne konkurencije itd. Sad se postavlja pitanje, kakav je bio smisao reformističke ideologije?

Nije reč o njenom istorijskom smislu, da li je ona spasla kapitalizam, da li je izdala socijalizam, da li je bila rešenje jednog problema (najamnog radništva) na koji klasični kapitalizam kao kapitalizam nije umeo da odgovori. Reč je o poreklu, struk-

Digitized by Google

turi, i ishodu te ideologije. S jedne strane, ona je (ne uvek) nastala kao revolucionarna ideologija. U sudaru sa stvarnošću, u lavirintu političke logike ona se pretvorila u reformnu ideologiju. Isprva u ideologiju u kojoj su bili ucrtani obrisi nekog budućeg društva u koje se stiže postepenim reformisanjem postojećeg. Potom, postojeći poredak nije više dovođen u pitanje. On je prihvaćen kao nešto nesporno, ali ne i kao nešto neprotivrečno i statično. Postojeći poredak se može i mora menjati u pravcu punije socijalne sigurnosti, jednakosti (šansi), pravde. Prihvatanje »slobodne tržišne privrede«, što je eufemizam za kapitalizam, kompenzovano je nadmoćnom ulogom socijalne pravne države te razvojem drugih ustanova (kao što je, na primer, participacija) koje vode promeni položaja odgovarajućih socijalnih slojeva. Kapitalizam ostaje kapitalizam, ali su zla i socijalne tenzije koje proizvodi ublaženi. S druge strane, ova je ideologija izražavala interese jedne društvene skupine, najamnog radništva. Ona toj skupini nikada nije osigurala vlast, koja joj na tlu kapitalizma ne može pripasti, ali je tokom decenija uporne borbe značajno izmenila položaj najamnog radništva, opet prema meri njegove borbenosti, organizovanosti i snage. Socijaldemokratija silazi sa scene onda kada je ta snaga u opštoj (i međunarodnoj) konstelaciji počela da opada. Bez ova dva momenta se ne može razumeti ova ideologija, niti njen relativan uspeh odnosno neuspeh. Njena nekadašnja »ideološka« struktura posledica je njenog revolucionarnog porekla. Ali, u meri u kojoj se pretvarala u jednu od izbornih opcija, u politički program, ona je gubila ideološke crte u užem smislu, ostajući vezana za interese najamnog radništva i srodnih slojeva te za izvesne univerzalne vrednosti (to jest, one koje data, »buržoaska« kultura prihvata kao svoje) — solidarnosti, jednakosti, pravde, odnosno upravo socijalne demokratije.

5. Socijaldemokratija dobija svoju reformnu fizionomiju u vreme kada se, s prvom socijalističkom revolucijom, uobličava revolucionarna ideologija koja će postati poznata kao komunizam.

U marksističkom nasleđu ova ideologija pronalazi elemenat klasne borbe i nepomirljive suprotnosti između rada i kapitala, momenat volje i smelog kolektivnog poduhvata. Revolucionari koji kao dobro organizovana grupa osvajaju vlast čine to, ne birajući sredstva, u ime istorije. Oni, na čelu proletarijata i ostalih podređenih klasa, grade novi svet razarajući ustanove, navike i odnose starog.

To je ideologija promene sveta, radikalne promene sveta i ima sve crte ideologije o kojima govori Šils. Ona ima svoje proroke i svoju autoritativno izgovorenu i kodifikovanu nauku. Ona ima racionalno objašnjenje čitavog dotadašnjeg razvoja. Ona ima odgovor na pitanje »ko smo i kuda idemo?« Ona zna početak i zna cilj, i svemu zna smisao. Ona ne presuđuje samo društveni ili istorijski razvoj jer obuhvata i kognitivne i moralne sudove; ona ima svoju etiku i svoju estetiku. To je ideologija kojoj njene pristalice duguju punu odanost. I u svojim mislima i

Digitized by Google

u svojim manifestnim postupcima oni su dužni da budu jedno. Ta ideologija pretenduje da obuhvati individuu u meri u kojoj je to nekad možda mogla religija, ali još obuhvatnije i svestranije — ona daje smisao, objašnjenje i veru a ujedno prožima i svakodnevni život. Ona je istina pod kojom, kao pod zastavom, zajednički radi veliki broj ljudi na izgradnji novog sveta.

Ne može se reći da je ova ideologija inspirisala socijalističke revolucije, da je bila već tu i da su je neki ljudi upotrebili za svoje ciljeve. Ona se rađala s revolucijama, ona se s njima menjala. Svojstveni joj radikalizam proroštva ne duguje ona samo Marksu, nego i okolnostima u kojima je radikalizam bio u najmanju ruku moguć ako ne i nužan, pa okolnostima u kojima su uzimanje vlasti i ekstatična socijalistička izgradnja u nerazvijenim zemljama i u neprijateljskom okruženju — bili opet mogući ako ne i nužni, ali u svakom slučaju nestvarno teški. Svojstvenu joj strogost i zatvorenost (dogmatičnost) ne treba, naravno, pripisivati Marksu pa ni drugim »teoretičarima«, nego opet prirodi samog poduhvata izgradnje novog sveta, potrebama ideološke kontrole, ideološkog kondicioniranja masa u socijalističkoj izgradnji.

Sadržaj ove ideologije isuviše je dobro poznat da bih ga ovde prikazivao. Skrenuću pažnju samo na dva ili tri značajna momenta. To je revolucionarna ideologija koja vodi ljude novom društvu, pravoj ljudskoj zajednici. Ta zajednica jeste ideal, a kao ideal ona je sve ono što dosadašnja društva nisu mogla biti. Ona ne poznaje klasne podele (čak ni, u izvesnom smislu, podelu rada), ona ne zna za iskorišćavanje jednih ljudi od strane drugih ljudi, ona ne zna za političku vlast niti za državu, u njoj svako može zadovoljiti sve svoje potrebe i u punoj slobodi razviti svoje sposobnosti i svoju ličnost, u njoj su iskorenjena sva zla starog društva. Ovaj ideal leži u budućnosti, ali ta budućnost je dohvatna, do nje se može stići. Socijalizam jeste taj odlučujući momenat koji leži između prošlosti i budućnosti, u njemu se razgrađuje svet prošlosti, u njemu se gradi budućnost. Otud je socijalistička izgradnja kojom rukovode najodanije pristalice ove ideologije onaj glavni poduhvat, onaj probni kamen čitave stvari. Socijalistička izgradnja kao planski, centralizovan i organizovan poduhvat jeste pokušaj da se, u što kraćem roku, razviju proizvodne snage do nivoa koji omogućuje svojevrsno obilje, odnosno da se nadoknadi nasleđena nerazvijenost i dostignu ili prestignu razvijene kapitalističke zemlje. S druge strane, ona podrazumeva kultivisanje novog čoveka, čoveka privrženog radu, zajednici, solidarnog, čoveka dirljivo jednostavnog i uverenog u ispravnost komunističke ideologije. Ona podrazumeva i borbu protiv kapitalizma, upravo protiv svega što bi moglo omesti bilo socijalističku privrednu izgradnju bilo kultivisanje novoga čoveka. To može biti obična koristoljubivost, malograđanska ili »buržoaska sentimentalnost«, ali isto tako i »dekadentna umetnost«, religioznost ili »kosmopolitizam«. Neviđeno mobilisanje svih snaga pod jedinstvenim vođstvom, neviđeni tempo u ostvarivanju kolosalnih priv-

Digitized by Google

rednih projekata, na jednoj, uslovi i posledice kondicioniranja ljudskog materijala za taj posao, na drugoj strani, socijalistička izgradnja i borba protiv kapitalizma dovode do takvih sukoba, naprezanja i surovosti, odricanja i oskudica, progona pa i bezzakonja, da se sve to može opravdati jedino veličinom cilja, idealitetom onog ideala, buduće komunističke zajednice.

Uprkos nekim sjajnim uspesima u ovoj izgradnji, sjajnim s obzirom na pretpostavke, brzo se ispostavlja da ona ne dovodi do novog društva. To donosi ozbiljne teškoće ovoj ideologiji, i praksi koju ona vodi. U različitim zemljama, u različitim situacijama, na njih se različito odgovara. Tako se, na primer, socijalizmu produžuje vek uvođenjem nekoliko stupnjeva u njegovom razvoju (rani, razvijeni, zreli itd.), i on izjednačava s nekom vrstom državnog kapitalizma u jednopartijskoj demokratskoj državi koja se trudi oko dobrobiti, jednakosti i sigurnosti svojih podanika. Tako se, zbog iste nevolje, svečano proklamuje dan ili godina kada će zemlja ući u komunizam, godina dovoljno udaljena u trenutku kada se fiksira, no ipak jedna godina koju će mnogi doživeti da bi se razočarali. Ili se, na primer, ciljevi uvećavaju na neverovatan način (»veliki skok«), ili se sredstva radikalizuju do dezinstitucionalizacije i »slobodne« aktivnosti masa (»kulturna revolucija«). Ili se socijalizam odnosno komunizam dovodi u vezu s mogućnošću pojedinaca i užih skupina da ponesu odgovornost u manje više autonomnom odlučivanju o svom životu i radu, te da na sličan način urede svoje međusobne odnose, usmeravane i ideološki nadgledane s jedne distance. U određenim situacijama bilo je moguće uvesti i neke supstitute. To je jednom bila uloga velike sile ili revolucionarne predvodnice. Drugi put je revolucija mogla biti shvaćena ne samo kao socijalna nego i kao nacionalna revolucija, upravo kao mogućnost da jedna do tad zavisna i nerazvijena nacija povrati izgubljeno dostojanstvo.

Pomenute i druge mogućnosti ideološke prerade doprinele su da se socijalističko društvo stabilizuje. Međutim, ono se stabilizovalo kao stagnantno, konzervativno i zatvoreno društvo koje s velikom teškoćom i polovično prati razvoj kapitalizma, s dobrim izgledima da na planu ekonomske moći (a zatim i nekih drugih oblika moći) izgubi trku s kapitalizmom. Političke i privredne reforme za koje su ponekad sazrevali uslovi nisu donele željene rezultate jer su udarile u zid ideoloških i političkih struktura sa odgovarajućim rasporedom socijalnih snaga. Poslednjih godina su mnoge (ne sve) zemlje u kojima se odigrala socijalistička revolucija u prilikama koje zastupnike revolucionarne ideologije prisiljavaju na povlačenje, na napuštanje jednog po jednog položaja, tako da više i nije pitanje reforma, da ili ne, nego u kojoj se meri može sačuvati identitet poretka koji je donela revolucija. U tom ambijentu niče i svojevrsna reforma ideologija.

6. Za razliku od prvopomenute koja je u interesu najamnog radništva i njemu bliskih slojeva pokušala da reformiše kapitalizam, ova reformna ideologija ima pred očima reformu socijalizma ili, biću precizniji, društvene situacije koja je posledica

Digitized by Google

socijalističke revolucije. To su dve na prvi pogled srodne, ali suštinski različite situacije. Srodnost je u tome što su obe proizašle iz jedne revolucionarne ideologije pak u tom smislu i jesu reformističke odnosno revizionističke. Obe su ideologije »mogućeg«, upravo manje ideologije a više politički programi koji donekle mogu računati s podrškom i onih koje revolucija inače pretvara u neprijatelje. Kao ideologije »mogućeg« one sadrže priznanja niza neminovnosti koje se tiču ljudske prirode, društvenih i ekonomskih zakona, povezanosti sveta itd. Sve ove srodnosti, međutim, ne mogu umanjiti bitnu razliku po kojoj je tamo revolucija i novo društvo bila samo početna inspiracija, dok se ovde revolucija odigrala pa je postala istorijska situacija s mnoštvom posledica. Među tim posledicama ima niz pozitivnih, ili onih za koje bi se to moglo reći — uostalom u tom pogledu svako ljudsko iskustvo je dovoljno protivrečno — što olakšava situaciju zastupnika ove druge ideologije, ali ne u meri po kojoj ona ne bi bila i dalje teška.

Pitanje je, naravno, sledeće: da li se revolucionarna ideologija može reformisati pa da ostane revolucionarna, ili je reč o njenom povlačenju u korist neke reformne ili reformističke ideologije? Naravno, sa stanovišta upravljača, ili političara koji zastupa revolucionarnu ideologiju, reforma se može razumeti kao taktički potez, kao ustupak a ne trajna orijentacija. Isto se može dokazivati da je već samo pretvaranje revolucije u poredak, u socijalizam (rani ili zreli, svejedno) značilo pretvaranje revolucionarne ideologije u reformističku, odnosno u izvesnom smislu konzervativnu, pak da bi ovaj pomenuti reformizam značio »više socijalizma«. Međutim, to su taktičke argumentacije koje ne mogu prikriti osnovnu promenu.

A to je napuštanje ideologije izgradnje novog sveta. Socijalistička izgradnja nije više orijentisana komunističkom budućnošću. Nije više reč o polaganju materijalnih osnova za novo društvo, nego o »normalnom« zadovoljavanju potreba, o regularnom funkcionisanju privrede, o njenom postepenom rastu, o mestu u međunarodnoj razmeni itd. Nije više reč o (nasilnom) kultivisanju novog čoveka, nego o respektovanju sklonosti i interesa postojećeg, ujedno i njegove privatnosti i individualnosti, ujedno i njegove tradicije i moguće duhovne raznovrsnosti — kako bi on u privrednom i društvenom životu dao više nego što daje, ili upravo ono što je potrebno, korektan rad, zalaganje, ideje.

U duhu komunističke ideologije socijalizam je mogao biti određen samo prema komunizmu. Starija revizija (sa stupnjevima) nije napustila tu ideju ali je socijalizam ipak shvatila i kao zasebnu formaciju u kojoj postepeno rastu materijalne i kulturne pretpostavke komunizma. Ta zasebna formacija bila je zapravo ono što je ostalo, u poredak pretvoreno, od pretpostavki socijalističke (komunističke) izgradnje — centralizovana planska privreda u državnoj svojini, centralizovani upravljački aparat pod

Digitized by Google

kontrolom revolucionarne partije, set kvazipredstavničkih ustanova, mehanizmi sveobuhvatnog ideološkog kondicioniranja te pravnog i policijskog ograničavanja građanskih sloboda. To nešto jeste zrelo za reforme.

Komunizam se povlači na mesto istorijskog ideala o kome se, po pravilu, ne diskutuje, ali koji ne orijentiše svakodnevicu. Socijalistička izgradnja ustupa mesto privredi koju vode njeni vlastiti zakoni, upravo interesi ljudi i skupina koje privređuju. To ne znači odbacivanje svakog planiranja, svakog projektovanja poželjnih ciljeva kojima država ili neko drugi posredno upućuje autonomne subjekte, ali znači odbacivanje neposrednog, naredbodavnog planiranja, što je pozicija »svi za jedno« (za socijalističku izgradnju). To znači i napuštanje monopola državne (ili društvene) svojine, uvođenje određenih oblika konkurencije itd., upravo one autonomije privredne sfere koja je čini spontanim procesom, čije pravne i socijalne pretpostavke jamči država, koja ujedno mora intervenisati u slučaju zastoja ili na tzv. uskim grlima, odnosno nadoknaditi određene socijalno neprihvatljive posledice ovog autonomnog procesa.

To više ne može biti ista država. S jedne strane ona mora biti neutralna i kompetentna, neutralna u odnosu na različite privredne subjekte i njihove često oprečne interese, a kompetentna s obzirom na delikatnost njene intervencije i prosuđivanja njenih organa. S druge strane, zastupajući opšti interes (pa i socijalizma), mora ona biti u interesnoj komunikaciji s osnovnim socijalnim grupama. Taj reformisani socijalizam ne mora biti klasno društvo, ali mora biti znatno raslojeniji od postojećeg (ne računajući liniju podele birokratija/ostali), pa ova država mora imati mehanizme putem kojih će, u vezi sa opštim a posebno privrednim kretanjima itd., respektovati trenutnu interesnu konfiguraciju i voditi neku politiku. To ne mora biti višepartijski sistem u tehničkom smislu, ali samo nešto srodno i u skladu s idejom predstavničke demokratije može da zadovolji tu potrebu. I samo tako njena politika može biti legitimna. Legitimiranje istorijom, revolucijom i revolucionarnim idealom gubi na značaju, jednako kao i revolucionarna partija koja nije i ne može biti interesno zastupništvo (sem, eventualno, radništva), pak se u izvesnom smislu mora povući.

Kakav je smisao toga povlačenja nije jasno. Da se i pod naslovom »vodeće snage« može očuvati monopol vlasti ostaje van spora, no isto tako da je taj monopol pod pretpostavkama reformisanog socijalizma neodrživ.

Neizbežno se osipa njen ideološki monopol. Revolucionarna ideologija ne može biti više vladajuća, čak ni zvanična. Ona može još dugo nadahnjivati izvesne rituale, i biti podloga nekih simbola, ali gubi svoju okosnicu — praksu koja je potvrđuje ili kojom se inspiriše. Autonomna privreda umesto socijalističke izgradnje bitno sužava njen prostor. Ona više ni na šta ne mora (niti može) mobilisati ljude, niti ih voditi nekom istorijskom trasom.

Digitized by Google

Istorija opet postaje nešto što se dešava, otkriva i tumači (u Marksovom smislu, otuđena predistorija), a ne nešto što se gradi. Spontani privredni proces ne kultiviše novog čoveka, još manje traži novu moralnost. Ljudi moraju poznavati određene veštine, pravila ophođenja, neke pravne norme, svoju profesiju, ostalo je stvar višestruko uslovljenog a u tom smislu proizvoljnog moralnog ili političkog izbora. U tom kontekstu mnogi segmenti ove ideologije koji su se odnosili na čoveka i njegov cilj, na njegov moral, njegovu umetnost, na budućnost i prošlost itd. postaju dirljive ili zlokobne zablude. Određene, uslovno rečeno socijalističke vrednosti mogu biti nametnute, ali samo posredstvom države, njenih regulacionih ili fiskalnih aktivnosti, no i tad samo u meri koja neće gušiti osnovni proces. Međutim, neke od tih vrednosti ostaju takoreći odmah bez čvrste podloge, kao, na primer, ekonomska sigurnost (s obnovom nezaposlenosti), druge, kao što je ekonomska jednakost, mogu, elastičnijim tumačenjem, bar prividno živeti.

Na duže staze nije ni politički monopol (monopol vlasti) održiv. Taj monopol je odgovarao situaciji kada je ova partija upravljala državnom mašinerijom na poslu socijalističke izgradnje, kontrolišući ideološke, kadrovske, organizacione itd. pretpostavke toga posla. Zadržavajući kontrolu nad odlučujućim državnim instancama i kadrovsku kontrolu ova partija, već i kao jedina politička organizacija, može biti i protagonist pomenutog reformisanja (u praksi su to uvek samo neki njeni delovi, spregnuti s nekim vanpartijskim segmentima ili tendencijama), ali taj svoj položaj trajno ne može zadržati. Na to utiče promena mesta politike i političke sfere, uspon politike vođene interesima na štetu politike vođene ideologijom itd. Ova se partija može pretvoriti u više-manje labavu koaliciju različitih političkih grupa, može evoluirati u pravcu nekog interesnog zastupništva, a može biti specifična organizacija koja čuva revolucionarne tradicije ili mogućnosti odnosno obavlja neke ograničene kvazidržavne funkcije.

7. Ono što je ovde moglo biti važno mislim da se može naslutiti. Razlikovanje ideologija s obzirom na njihov odnos prema postojećem ostaje presudno važno. U izvesnom smislu nema druge podele do one koja je najpoznatija po Manhajmu: ideologija i utopija. Pomenuti Šils samo utopiji pridaje ideološki karakter jer, stvarno, ideologija postojećeg nije i ne mora biti ni isključiva, ni zatvorena, a zna se da nije proroštvo. Obe niču na tlu iste stvarnosti, otkrivaju njenu protivrečnu prirodu. Obe su ljudske mogućnosti koje jedna bez druge ne postoje.

Razlikovanje revolucionarne od reformne ideologije nije razlikovanje dvaju različitih ideologija. Revolucionarna ideologija sa svojim utopijskim nabojem i poduhvatom u koji jedva čeka da se upusti nosi niz crta koje otkrivaju krajnje mogućnosti ideološkog mišljenja i ljudske prakse. Prožeti gotovo čitav kolektivni i individualni život skupom jednostavnih i neprotivrečnih ideja jeste nešto u šta se ljudi upuštaju nikad s konačnim us-

Digitized by Google

pehom, ali uvek sa značajnim posledicama. Reformna ideologija je priznanje neuspeha, ili svest o nemogućnosti uspeha. Ona je ideologija samo uslovno rečeno, jer nije pokušaj da se svet domisli u jednoj jedinoj racionalnoj šemi, da mu se prida jasan smisao. Ona zatečeni svet ne tumači nego prihvata, nastojeći da ga, u granicama mogućnosti, rukovođena određenim vrednostima i interesima u izvesnom smislu popravi ili, bolje, u nekom pravcu usmeri. Priroda modernog društva koje je dinamično kao da iziskuje povremeno reformisanje pa je reformna ideologija ove ili one vrste odgovor na takvu potrebu, kad je ona akutna.

Reformna ideologija je manje ideologija a više konkretan politički program određenih društvenih snaga. Taj se program može ideološki tumačiti, ali su njegove ideološke odredbe obično široke i neodređene. To vredi i za reformnu ideologiju na tlu socijalizma koja kao da je iznuđeni program društvenih i političkih promena. Taj program samo implicitno dovodi u pitanje osnovne zasade revolucionarne ideologije, ali je ostavlja u senci, bez pravih izvora života. Ideologija reforme jeste reforma ideologije samo u smislu promene mesta i uticaja (revolucionarne) ideologije.

Digitized by Google

Bogomil Ferfila

Ka oblikovanju (konstruisanju) ekonomskog i političkog sistema (društvene) svojine

Uspostavljanje relacije: privreda (ekonomski sistem) — politika (politološki sistem) — (društvena) svojina, na teoretskom nivou, predstavlja složen zadatak koji daleko prevazilazi puko konstatovanje prepletanja i prekrivanja privrednih i političkih interesa, ciljeva, tendencija na empirijskom planu (društvene) svojine, gde pored svih različitosti teško otkrivamo (induktivno) dublje veze, uzajamnu zavisnost između proučavanih delova. Svakako treba kombinovati oba pristupa. Utvrđivanje empirijskih komponenata na brojnim elementima, sklopovima društvene svojine je predmet našeg interesovanja u nastavku, gde ćemo analizirati odnose između privrednog i političkog iz temeljnih aspekata društvenosvojinskog subjektiviteta, objektiviteta i prisvajanja.

Na početku možemo konstatovati da je (društvena) svojina bitan sastavni elemenat ekonomskog sistema i da u mnogočemu uslovljava politološki sistem. Imajući u vidu naučno nasleđe klasika marksizma, obično se (društvena) svojina označava kao primarni elemenat privrede i primarna determinanta politike. Iako je na takvom shvatanju svojinskog kompleksa izgrađena pre svega periodizacija istorijskog razvoja društva, čini se da i u savremenim konfiguracijama privrede i politike svojinski kompleks nije izgubio na značaju (videti na primer ne-

Digitized by Google

prestano kolebanje između reprivatizacijskim i socijalizacijskim svojinskim interesima u brojnim zapadnim državama — Francuska, V. Britanija, Švedska itd.). I jugoslovenska praksa potvrđuje takva razmišljanja, jer putevi brojnih privrednih i društvenih neuspeha vode na područje pogrešne konstrukcije koncepta (teorije i prakse) društvene svojine.

1. Pregled osnovnih pojmova i disciplinarnih preseka svojine kao ishodište njene sistemske pozicije

Kao što za sve osnovne pojmove ljudske istorije (čovek, društvo, sloboda, demokracija itd.) tako i za pojam svojine važi da su to višeznačne i kompleksne kategorije, opterećene ideološkim elementima i mistifikacijama različitih istorijskih perioda, klasa, uređenja, i definisana u okviru brojnih sistema znanja i neznanja.

Isto tako možemo reći da pojedine discipline društvenih nauka: ekonomija, sociologija, pravo, politologija, filozofija, koje proučavaju svojinu i društvenu svojinu, sve do danas nisu u dovoljnoj ili većoj meri uskladile svoje metodološke pristupe i teoretska saznanja, nego ih rađe pojedinačno proglašavaju za potpune i (jedino) pravilne.

Postoji veliki broj teorija koje svojinu objašnjavaju sa različitih polazišta.

Kao opšti uslov za nastanak i opstanak nekog svojinskog oblika upotrebe, raspolaganja i upravljanja dobrima, jedan broj teoretičara navodi retkost i (ili) nedovoljnost raspoloživih dobara. (Vazduh sve dotle nema vlasnika dok ga je na raspolaganju u dovoljnoj količini. Čim se pojavi nedostatak ili dođe do zagađenja neko mora početi brinuti za njegovu proizvodnju i raspodelu, za njegovo čišćenje itd., dakle zahteva vlasnika).

Prema marksističkoj verziji radne teorije (još prirodno-pravna varijanta) svojina je eksploatatorska kategorija, rezultat tuđeg, neplaćenog viška rada, rezultat postojanja eksploatatorskih odnosa (to važi samo za klasne, privatnosvojinske društvenoekonomske formacije).

Za takvu formulaciju je bitno da klasni proizvodni odnos, koji je besumnje dugotrajan, istorijski, društveni proces, nije nekakav večiti, prirodni odnos, koji je povezan sa samim opstankom čoveka.

Savremeni sociolozi, antropolozi i psiholozi dokazuju da je to samo dugačak period u razvoju čoveka u pravcu drugačijeg čoveka, koji će biti socijaliziran (inkulturiran) od strane neke nove društvene organizacije, koja će se zasnivati na kvalitativno mnogo višem stepenu svesti i društvenih proizvodnih snaga (društvenog bića i društvene svesti).

To će bitno promeniti tehnološku i društvenu stranu svojine, ali je neće negirati. Racionalni aspekt vlasničkog posedo-

Digitized by Google

vanja dobara od strane pojedinih subjekata da će se sve više prepuštati naučno-racionalnom određivanju korišćenja (namena) dobara s obzirom na njihovu svrsishodnost.

U marksističkoj društveno-naučnoj teoriji se govori pre svega o svojini proizvodnih sredstava, za koju se smatra da predstavlja bitni deo svojine ekonomskih i neekonomskih dobara. Svojina potrošnih dobara je samo oblik, kojem sadržinu daje svojina proizvodnih sredstava. Štaviše, svojina proizvodnih sredstava u velikoj meri određuje tip, opseg i strukturu svojine nad potrošnim i kulturnim dobrima. Iako je to pre svega dugoročno, možda i formalnopravno zaključivanje, od čega stvarni odnosi raspodele (kao izvora potrošnih dobara) više ili manje odstupaju. Za utvrđivanje realne ekonomske strukture realnih pozicija (moći, uticaja, odlučivanja, regulisanja relativnih proporcija raspodele materijalnih i nematerijalnih dobara među različite društvene grupe, slojeve itd.) je pogodniji obratan tok analize — od raspodele čistog dohotka odnosno ekonomskih dobara nazad prema društvenim opredeljenjima i makrodeterminantama svojine.

U razumevanju svojine polazim od konstatacije da je odnos pojedinaca, slojeva, klasa prema sredstvima proizvodnje samo pojavni oblik suštinskih, društvenih (međuklasnih) odnosa.

U odnos prema stvarima ljudi (vlasnički subjekti) stupaju preko svojih međusobnih društvenih odnosa, i nad predmetom (objektom) svojine imaju samo toliko prava, ovlašćenja, koliko im to omogućuju određeni društveni odnosi. Problem svojinskih odnosa je dakle problem odnosa među ljudima, u koje oni nužno stupaju u procesu ekonomske aktivnosti.

Društvene odnose shvatamo kao celinu veza, konjunktivnih i disjunktivnih povezivanja, kao okvir u kojem se odvija društvena aktivnost — društveni proces. Usklađenost između odnosa i procesa je ista kao između oblika i sadržine; odnos je oblik, a proces aktivnosti ljudi u datom odnosu je sadržina.

Tako svojinski odnosi su oblik, a svojinski proces je sadržina koja se realizuje u njihovom okviru.

Ako svojinu proučavamo sa njene instrumentalno-operativne strane — kao instrumentalno operativni (materijalno-tehničko-tehnološki) odnos i proces — onda nam označava sinonim za prisvajanje predmeta iz prirode od strane ljudi (sinonim za društvenu proizvodnju). Ovde nas u prvom redu interesuje odnos čoveka prema prirodi, proces uticaja čoveka na prirodu.

Ljudi stupaju u odnose sa prirodom tek preko svojih, međusobnih društvenih odnosa; prvo se udružuju da bi tako udruženi mogli prisvajati prirodu (institucionalno društveni pol kao pretpostavka instrumentalno operativnog pola svojine).

Za opredeljivanje suštine svojine ad abstractum mi se čini da je neophodno izdvojiti dva, već navedena aspekta — sa jedne strane nerazlučivu isprepletenost oblika i sadržine (svojinski

Digitized by Google

odnosi i procesi) a sa druge strane komplementarnost društveno institucionalne i instrumentalno operativne strane svojine.

Svojina u najširem značenju reči je dakle prirodno, tehnološki i društveno uslovljena celina odnosa ljudi prema prirodi i posebno, među njima samima, u okviru čega (celina odnosa) se vrši proizvodnja, distribucija (u robnoj privredi i razmena) i potrošnja ekonomskih dobara — društveni i tehnološki procesi.

Svojina je dakle istovremeno društveni i tehnološki odnos — svojinski odnos kao i društveni i tehnološki proces — svojinski proces.

Značajan strukturni presek svojine je razmatranje njene ekonomske, pravne, političke, sociološke itd. dimenzije, što je odraz realne struktuiranosti društvene aktivnosti i društvenog bitka kao i odgovarajuće diferenciranosti naučnih disciplina, od kojih svaka proučava određeni sloj društvene stvarnosti.

Strukturalno najznačajniji deo društvenih odnosa su proizvodni odnosi u širem značenju reči, koji se pokrivaju ekonomskim odnosima. Ekonomska kategorija svojine, koja obuhvata deo proizvodnih odnosa i procesa, je tako odlučujuća pri razumevanju i razmatranju društvenog, sociološkog pojma svojine (sociologija kao osnovna, najširа društvena nauka).

Svojina u ekonomskom smislu je ekonomska kategorija, preko koje se izražavaju ekonomski odnosi i procesi među ljudima koji se uspostavljaju u svim sferama društvene reprodukcije.

Celina ekonomskih odnosa ili proizvodnih odnosa u širem značenju implicira odnose proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje. Ekonomski pojam svojine se može definisati tek u takvom okviru. Neophodno je izdvojiti određeni momenat ekonomske aktivnosti, koji je karakterističan, odlučujući za razumevanje ekonomske strane svojine. To je raspodela u povezanosti sa potrošnjom.

Sa time ne negiram značaj proizvodnje kao primarne faze ekonomske aktivnosti, koja određuje i karakteristiku raspodele, jer »odnosi i način raspodele se ostvaruju samo kao naličje agenata proizvodnje« (Marks). Želim samo otkriti differentia specifica ekonomskog pojma svojine, jer tvrdnja da su karakteristike svojine uslovljene karakterom proizvodnog procesa ne kaže nam dovoljno o ekonomskoj dimenziji svojine.

Ekonomski subjekt prisvaja dobra bez obzira na to da li je ili nije pravni subjekt — a to prisvajanje zasniva na stvarnom doprinosu ekonomskih subjekata, na pravnom institutu svojine (svojinsko pravo) ili je to rezultat (dis)funkcionisanja ekonomskog mehanizma i mera ekonomske politike. Ima stvarnu vlast, apsolutnu (iako ne sasvim) kontrolu nad onim delom društvenog proizvoda (dohotka) koji mu je dodeljen raspodelom, kojeg je prisvojio (prisvajanje kao društveni proces, kao proces individualizacije (čiji subjekti mogu biti fizička i pravna lica,

Digitized by Google

institucije) odnosa raspodele, proces koji implicitno pretpostavlja potrošnju, neposrednu ili odloženu).

Smatram da tako shvaćeni odnosi raspodele, odnosno procesa prisvajanja koji u njih ulaze, najbolje izražavaju ekonomski pojam svojine. Ekonomska kategorija svojine je dakle ono što je svaki ekonomski subjekt stvarno prisvojio, što se nalazi u sferi njegove ekonomske dispozicije.

Svojina proizvodnih sredstava je osnovni proizvodni, ekonomski odnos. Značajno određuje karakteristike svih stupnjeva ekonomske aktivnosti (proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje) pa ih u svojim svojinskim manifestacijama obuhvata i izražava. Ekonomske svojinske funkcije izražavaju ekonomske odnose i procese u sferi proizvodnje (funkcija upravljanja kao funkcionalno kombiniranje i disponiranje proizvodnih faktora); u sferi razmene (funkcija raspolaganja kao odlučivanje o produktivnoj i razmenskoj upotrebi proizvodnih sredstava i konzumu ili otuđivanju potrošnih dobara); kao i u sferi raspodele odnosno potrošnje ekonomskih dobara (funkcija prisvajanja kao realizacija upotrebne vrednosti proizvoda koja po stepenu i tipu prisvajanja logično dovodi do krajnjih konsekvenci funkciju upravljanja i raspolaganja).

Ekonomski odnosi i procesi su obično pravno regulisani (u najširem smislu reči — poštujući običaje, navike, u našem društvu na primer samoupravno zakonodavstvo organizacija udruženog rada). Putem različitih pravnih kategorija i instrumenata (u ustavnom, privrednom, stvarno-pravnom i statusnom zakonodavstvu), koji se odnose ne samo na osnovne principe privređivanja, nego i na detaljno razrađen pravni režim privređivanja, formalizuje se i konkretizuje, usmerava i specificira sama ekonomska sadržina i suština prisvajanja.

Pri razmišljanju o pravnoj dimenziji svojine polazim od uverenja da pravni pojam mora proizilaziti iz ekonomskog i ujedno ga transformisati, nadgrađivati u funkciju upravljanja i ostvarivanja dugoročnih društveno-ekonomskih orijentacija.

Svojinske ekonomske funkcije upravljanja, raspolaganja i prisvajanja moraju dobiti odgovarajuću pravnu nadgradnju. U slučaju da se ekonomski pojam svojine podudara sa svojinskim pravom, tada ekonomske vlasničke funkcije imaju svoju pravnu formulaciju u obliku pravnih ovlašćenja posedovanja, raspolaganja i korišćenja (koji sačinjavaju svojinsko pravo). U većini slučaja te se dve kategorije ne pokrivaju i privredna kretanja se odvijaju u neodgovarajućim i često bez bilo kakvih pravnih okvira.

Zato, za nas, svojinsko pravo znači samo pravni pojam svojine u užem smislu reči, jer obuhvata samo jedan deo ekonomskog pojma svojine — onaj deo koji u određenom pravnom poretku označava maksimum pravno regulisanog prisvajanja dohotka, sve ostale pravne institute i oblike, preko kojih se realizuju preostali oblici ekonomske dimenzije svojine, zbog

Digitized by Google

toga, pokušavamo obuhvatiti u pravni pojam svojine, koji je tako mnogo širi. Sužavanje pravnog pojma svojine samo na svojinsko pravo bi značilo neuvažavanje stvarnog stanja, pristanak na raskorak između formalno-pravnog svojinskog naslova i ekonomske stvarnosti svojinskih odnosa i procesa.

Drugačije rečeno, raspodela (pravna) proizvodnih sredstava ne kazuje kakva je raspodela (stvarna) proizvoda. Zato mora pravni pojam svojine sadržavati još i sve one brojne oblike prisvajanja koji nemaju nikakvog pravnog naslova, ali zasnivaju se na ekonomskoj, političkoj ili socijalnoj moći prisvajanja (property rights).

Svojinu kao pravnu kategoriju shvatam kao celinu pravnih normi koji regulišu statičku i dinamičku stranu svojine, kao pravni izraz ekonomskih odnosa, kao pravnu nadgradnju društvene proizvodnje na određenom stepenu njegovog istorijskog razvoja.

Sociološki pojam svojine pokušava zahvatiti društveno institucionalnu stranu svojine u celini, a njegovu osnovu čini ekonomska kategorija svojine.

Sociološki pojam svojine shvatam kao društveni okvir, kao celinu ekonomskih, pravnih, političkih, kulturnih, ukratko društvenih odnosa, u kojima se ljudi u procesu društvene reprodukcije i društvenog života međusobno udružuju i razdružuju, povezuju i razilaze na osnovu monopolizovanih ili zajedničkih proizvodnih sredstava.

2. (Društveno) svojinske karakteristike ekonomskog i političkog sistema

Iz prikaza teorije svojine se vidi zašto je svojina primarni, strukturni podsistem ekonomskog sistema. Ovlašćenja, mogućnosti vlasnika (pojedinaca, grupe) bitno određuju njegov položaj u procesu proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje, odnosno uslovljavaju celokupan proces privređivanja, njegove karakteristike, strukturu, usmerenje itd. Odatle, iz procesa privređivanja izvire moć i značaj svojinskog kompleksa. Većina razloga, zbog kojih je privreda odlučujući, primarni društveni podsistem, su istovremeno i faktori ključne uloge svojine u ekonomskom i politološkom sistemu.

Uprkos tome, da je na zapadu savremeni razvoj tehnologije, nauke, pre svega u slučaju krupnog kapitala, potisnuo vlasnike u veću anonimnost, i u procesu privređivanja ih je zamenio sa bolje osposobljenim i obrazovanijim menadžerima, koji u njihovom imenu obavljaju ekonomske vlasničke funkcije upravljanja, raspolaganja i prisvajanja, ipak su vlasnici zadržali svoj značaj u kontroli ekonomskih i političkih performansi, efikasnosti, racionalnosti svog, funkcionirajućeg kapitala. Sa time u suštini nije bio okrnjen ekonomski ratio privatnosvojinske pro-

Digitized by Google

izvodnje koji je supstitucijom vlasnika krupnog kapitala još više porastao. Tako, logika maksimiranja privrednog, materijalnog rezultata ciklusa vlasničkog kapitala nije se izgubila ni u savremenim privatnosvojinskim privredama. Preovlađujući tip svojine na zapadu sve više postaje akcionarstvo (sve više i u preduzećima zapošljavanja) što u suštini predstavlja renesansu aktivne svojine, neposrednog učestvovanja vlasnika u proizvodnoj sferi, i to ne samo na ključnim tačkama organizacije (rukovođenje) već na svim (većini) radnim mestima. Takvi trendovi potvrđuju pravilnost našeg shvatanja ekonomskog pojma svojine — njena suština je u prisvajanju (raspodela-potrošnja) čistog dohotka (rezultata), što je centralni interes i motiv vlasnika radne i upravljačke aktivnosti. On je spreman da se odrekne rukovodećeg položaja ranijih vlasnika, kapitalista u radnoj organizaciji, sve u cilju ostvarivanja maksimalne (optimalne) vlasničke dobiti. Tom cilju služi celokupna organizaciona struktura i funkcionisanje proizvodnih ćelija, sve do nivoa narodne privrede (ekonomskog sistema) kao relativno zaokružene celine.

Ekonomska logika vlasnika, koji usled svoje objektivne pozicije (moći) na području materijalno-energetske proizvodnje predstavlja ključni ekonomski činioc (subjekt, institut) svake privrede, se nužno nadgradila na političkom, sociokulturnom i svim ostalim područjima društvenog angažovanja. Njihova ekonomska moć je zahtevala (objektivno i subjektivno) takvu strukturu i funkciju društveno-političkog okruženja, koja je omogućavala nesmetano (jednostavnu i proširenu) reprodukciju njihovog kapitala, pozicije i moći. Ono što je bitno u tom dugogodišnjem procesu emanacije svojinskih određenja u svim strukturnim elementima privatnosvojinskih društava je činjenica da je vlasnički ratio najsnažniji motor privređivanja, političkog i društvenog razvoja. Sa ostvarivanjem jednostavne i proširene reprodukcije svojine, i njima primerenog i podređenog ekonomskog i politološkog sistema, u privredu i politiku su se uneli takvi odnosi i procesi koji su omogućili i zahtevali sa jedne strane rast društvenog bogatstva a sa druge strane diverzifikaciju i razvoj oblika društvene nadgradnje (pravno-političke sfere, oblik društvene svesti, pri čemu treba posebno naglasiti želje i organizovanost podređenih, deprivilegovanih grupa, slojeva, klasa, koji su organizovanom borbom za poboljšavanje svoga materijalnog i društvenog položaja doprinosili u znatnoj meri kutlurnoj, pravnopolitičkoj reformatizaciji, regeneraciji privatnosvojinskih društava). Sve je to (u skladu sa materijalističkom dijalektikom) postepeno vodilo do sve višeg nivoa društvene svesti, kulture stanovništva, što je opet imalo povratan uticaj na humanizaciju, demokratizaciju instrumentalno-operativnog pola svojinskog kompleksa odnosno ekonomskog (i politološkog) sistema. U razvoju zapadnih društava je očigledan trend kontinualnog rasta i uzajamnog preplitanja instrumentalno-operativne i institucionalno društvene strane, polova privrede, politike, svojine.

Digitized by Google

Značajan paradoks socijalističkih zemalja (raznih varijanata državnosti i društvenosti svojinskih oblika) je činjenica, što uprkos ideološko-naučno-političkoj orijentaciji na marksističko (dijalektičko materijalističko) razumevanje i shvatanje društva, nije se uspelo u zadovoljavajućem uređenju (državno-društveno) svojinskih i privrednih odnosa. Ideološko politički socijalistički diskurs se samozadovoljno odvijao u ideološko-političko-naučnim vrhovima bez većeg povezivanja sa privredno-političkom stvarnošću socijalističkih zemalja.

Socijalistički (društveno-državni) oblici nisu uspeli u socijalističkoj privredi (ekonomskom sistemu) uspostaviti samodelatnu razvojnu logiku izvesne indirektne komplementarnosti interesa, ciljeva, motiva pojedinih proizvodnih (vlasničkih) jedinica sa narodno-privrednim interesima (što je uz manje ili veće ekonomsko-političke korekcije uspevalo privatnosvojinskom ekonomskom i politološkom sistemu).

Da bi se postigao bar nekakav nivo ekonomskog ratia socijalističkih privreda, usled otsutnosti unutrašnjih pokretačkih i racionalizirajućih činilaca (koji su imanentni privatnosvojinskoj strukturi proizvodnih ćelija) bila je potrebna upravljačka logika viših nivoa, upravljačkih centara (vlasti, partijskih) koji su pokušavali da privredni proces regulišu izvan proizvodnih ćelija, sa više ili manje uspeha nametali su mu više ili manje humanu razvojnu logiku.

Jugoslovensku socijalističku alternativu možemo svrstati u (ne)uspešan pokušaj prenosa upravljačko-regulativnih ovlašćenja nazad u proizvodne ćelije, gde bi njihovi radni kolektivi (kvazisvojinsko) izvršavali funkcije nekadašnjih privatnih vlasnika.

Značajan uzrok našeg i u celini socijalističkog privrednog (političkog, sociokulturnog) neuspeha leži upravo u imperativu totalnosti negiranja logike (podsticaja, motivacije, odgovornosti, prisile) privatne svojine (što svoje korene ima u građenju socijalističkih konstrukcija kao negacije, odnosno dijametralno suprotnih u odnosu na društva i privrede koji su generirani logikom privatne svojine — kao što je to uostalom i kod Marksa).

Radi se o totalnom negiranju kapitalizma i idealizaciji afirmacije socijalizma kao potpuno novog sistema, što predstavlja očigledan primer neuvažavanja istorijske logike društvenog razvoja, koji predstavlja jedinstvo kontinuiteta i diskontinuitete. Takva izvođenja se pogrešno povezuju i sa Marksovim pristupom u proučavanju kapitalističkih društava. Marks je u svom opusu analizirao kapitalistički način proizvodnje, teoretski ga je negirao, ali bez ambicija da bi to predstavljao kao pozitivan projekt socijalističke izgradnje. To treba shvatati samo kao neoperativnu viziju, perspektivu socijalističkog razvoja (sa značajnim motivacijskim, integrativnim potencijalima). A političko-partijske elite socijalističkih država su ga koristili kao operativni

Digitized by Google

cilj izgradnje socijalističkog ekonomskog i političkog sistema.*

Socijalistički mesijanizam, »juriš na nebo«, »Marks po svaku cenu« itd., što se u originalnoj alternativi pokušalo uvesti i u Jugoslaviji, imalo je za posledicu dugogodišnje partijsko-političke improvizacije, nerealna privredna, politička eksperimentisanja itd. sve dok se nije stiglo tamo gde je »krpljenje rupa« objektivno limitirano — na privrednom području. To je posebno u Jugoslaviji (kod drugih socijalističkih država više postepeno i manje intenzivno, osim Poljske) veoma brzo dovelo do rasplamsavanja svih privrednih, političkih, sociokulturnih nedostataka, »kikseva« sistema.

Možemo reći da je stožer sadašnjih jugoslovenskih i drugih socijalističkih reformi upravo nekakva (različito poentirana i nijansirana) reprivatizacija socijalističkih (društveno-državno) svojinskih oblika, vaskrsavanje (nužno) fragmentarnih elemenata pravnosvojinskih društava, sa ciljem poboljšavanja privrednih (a veoma posredno i političkih) performansi socijalističkog sistema. U tom smislu radi se o alhemiji socijalističkih ekonomskih i političkih sistema, o bitnim korekcijama njihovih nekadašnjih ideoloških osnova.

Otvorena je teoretska i praktična dilema, dokle može da ide socijalistički ekonomski i politološki sistem u preuzimanju pojedinih elemenata privatnosvojinskih društava; da li ih može preuzimati kao svoje konstitutivne institucije i instrumente; od koje tačke nadalje takvo preuzimanje, uključivanje raznorodnih elemenata više nije moguće, nego sistem treba graditi od (vlasničkih) osnova nagore? Međutim i ta dilema se postavlja ekstremno, bipolarno (ili/ili) iako je društveni (posebno privredni) razvoj objektivno evolucionaran i privredni procesi ne mogu početi dinamizirati od nulte tačke.

Šta je uopšte suština privatnosvojinskog ovladavanja (uslovljavanja) privrednim i političkim prostorima (uređenja, sistema)?

Profitni motiv (velikog broja) privatnih vlasnika kapitala je rezultovao u određenim »pravilima igre« ekonomskog i političkog sistema. Pošto se radi o samodelatnom uravnotežavanju sistema, bez spoljašnjeg tutora, koji otvara i zatvara pojedine kanale, morali su se takvi regulatori, kanalizatori, korektori itd. stvoriti, materijalizovati putem »gvozdenih pravila« privredne i političke aktivnosti, koje su morali internalizovati pre svega privredni i politički subjekti sami, ukoliko su želeli realizovati svoje materijalne interese. Odatle izvire takođe i značajna razlika između privatnosvojinskog i društveno-državno svojinskog,

* Marks je u svojoj analizi kapitalizma koristio radni i robni sistem kao proste instrumente analiziranja kapitalističke robne proizvodnje, a ne kao potencijalno funkcionirajući empirički sistem, koji bi se mogao operacionalizovati i kvantifikovati u socijalističkoj praksi. F. Černe, Ekonomija i politika, Ekonomska revija, br. 1, 1986. Istraživanje socijalističkog samoupravljanja, Komunist, Beograd, 1984.

Digitized by Google

ekonomskog i politološkog sistema — stepen prihvatanja pravila, kriterija odvijanja privrednih i političkih procesa je mnogo viši u privatnosvojinskim sistemima (uređenjima), takvo ponašanje je u mnogo većoj meri inherentno privrednim i političkim subjektima u privatnosvojinskim sistemima nego u slučaju državno-društveno svojinskog sistema, gde su subjekti više zavisni od nepredvidivih, često iracionalnih ideološko-političkih poteza, nego od ustaljenih privredno-političkih »pravila igara«. Za to je ekstreman primer jugoslovensko iskustvo gde se ekonomski i politološki sistem često menja i ideološki »inovira«.

Takvo ideološko, partijsko »revolucionarno« institucionalizovanje i normativizovanje nameće neku (»smrtnicima teško shvatljivu«) doslednost i racionalnost, logiku i dinamiku, koja nije usklađena sa ekonomskom logikom i razvojem proizvodnih snaga. Istovremeno se pretpostavlja da će se privredni i politički subjekti ponašati tako kako to očekuju tvorci sistema, a ne tako kao što im diktiraju vlastiti (egoistički, hedonistički) interesi u datoj situaciji. Ako se očekivanja i projekcije ne ostvare, dakako su krivi ljudi a ne tvorci sistema, koji nisu u njega ugradili realne uslove, interese, očekivane disfunkcionalnosti. Radi se o supstituciji ekonomske racionalnosti sa idealističko-političkom racionalnošću (na primer da bi proširivanje samoupravljanja u obliku ekspanzivnog normativizma istovremeno dovelo i do poboljšavanja ekonomske i tehnološke uspešnosti).

Sintetički rezultat je stvaranje atmosfere ležernosti u privredi i politici[1], koja postepeno likvidira motivaciju za rad i zdrav razvoj; težnju za zdravom konkurencijom; strah pred »kaznom« koju bezlično tržište izriče za nerad i nemarnost svima podjednako, što važi i za kontrolni mehanizam partijskog pluralizma; prirođenu i sistemski potsticajnu radnu disciplinu; interes za produktivnost rada i efikasnost odlučivanja; uključivanja u tehnološku revoluciju, inovacijski proces i racionalizaciju. Ljudi znaju da je značajnija partijsko-politička aktivnost od ekonomske racionalnosti i radnog doprinosa i tako podešavaju i svoje ponašanje.

Takav »socijalistički« način regulisanja zahteva razuđen ideološko-političko-normativni aparat koji »brine« za privredni i politički proces, ali koji istovremeno znači i neproduktivno angažovanje armije dobro plaćenih i svestrano privilegovanih birokrata[2] što privatnosvojinski sistem ne poznaje niti zahteva

---

[1] F. Muhić, O odnosu ekonomije i politike u jugoslovenskom društvu, Referat na savetovanju Ekonomija i politika, EF, Ljubljana 1987.

Z. Tomac, Ustavna reforma deset godina kasnije, »Zagreb«, Radna organizacija za graf. del. Samobor, Zagreb 1984.

[2] Puno nam govori podatak da nas samo službeni automobili i njihovi šoferi koštaju toliko kao aktivno osoblje JNA.

Digitized by Google

(što mu takođe povećava ekonomske performanse društvenog razvoja).

Na svim socijalističkim horizontima (od kineskog, sovjetskog do jugoslovenskog) se smatra tačnim pretpostavka da će taj socijalistički, regulacijsko-koordinatni aparat motivisati, potsticati socijalističkog homoekonomikusa i homopolitikusa[3] do te mere da će njegovi (time dostignuti) bolji privredni i politički rezultati nadoknaditi i prevazići veće troškove društvene reprodukcije.

S time svakako ne tvrdim da društva privatne svojine nemaju državni aparat, administraciju, uprave. Ali ih imaju na tim područjima gde su funkcije i aktivnosti države neophodnije i teže se mogu nadomestiti (a mi smo se bavili odumiranjem države uz istovremeno povećavanje službeničkog aparata i tamo gde privatno-svojinska logika to ne zahteva).

D. Sokolović, Idejna pitanja razvoja društvenoekonomskih odnosa na osnovama socijalističkog samoupravljanja, rukopis, Sarajevo, 1987. str. 41.

Videti takođe: J. Đorđević, Socijalizam, kriza, odgovornost Radnička štampa, Beograd 1974.

[3] Objektivni proces na bilo kom području ljudske i društvene aktivnosti se odvija na temelju akcijsko-reakcijskog modela čovekovog mišljenja i delovanja. F. Černe govori o triadnom procesu: teza (afirmacija) — protivteza (negacija) — sinteza (negacija negacije) uz stalnu reprodukciju »već poznate« istorije čovečanstva. Razvoj je sinteza dotadašnjeg objektiviziranog razvoja i rezultat je vrednosnog transformisanja čoveka i društva u obliku idejno-vrednosnih projekcija. Očekivanje, da će svaki član socijalističkog društva raditi prema svojim sposobnostima i da će se angažovati u upravljanju društvenih poslova je utopističko. Život se ne ostvaruje na osnovu apstraktnih, iako možda idealno zamišljenih i iskonstruisanih načela. Načela (realna, stvarna, funkcionirajuća) izrastaju iz stvarnih odnosa među ljudima pri datim društvenim, materijalnim uslovima. Motivacija i etika socijalističkog čoveka mora biti materijalno poduprta. Stvarno bitne promene u društvu se mogu afirmisati samo postepeno. Počnu i završavaju se kod čoveka, koji mora menjati svoju celokupnu svest, svoje vrednosti i svoje ponašanje. Akcije ljudi proizilaze iz njihove unutrašnje logike odlučivanja. Samo ako nisu prisiljavani, u tom slučaju, ljudi mogu u svom ponašanju izražavati intencije promena društvenih odnosa. Pogrešno je poimanje socijalizma kao jedinog uređenja koje može uspostaviti ponovno udruživanje čoveka i njegove aktivnosti (dezalijenacija, reintegracija). Svako društveno uređenje je u istoriji uvek ostvarivalo određenu integrisanost čoveka i njegove delatnosti, inače ne bi moglo opstati, ali je istovremeno sadržavalo i određenu otuđenost čoveka od vlastitih funkcija. Svaki oblik proizvodnje, rada, upravljanja, ima svoje protivrečnosti. Kako se jedna razrešava rađa nove, koje gone čoveka ka novim saznanjima i aktivnostima. Isto tako svaki oblik rada možemo razumevati kao proces otuđivanja i integracije. Realistička očekivanja reintegracije otuđenog čoveka u socijalizmu mogu se zasnivati samo na postepenom prevazilaženju i odbacivanju onih institucija odnosno protivrečnosti, koji su za to sazrele. Kod »starih« institucija i odnosa, čije prevazilaženje nije moguće, treba kompenzovati njihove negativne efekte i kanalizovati njihovo postepeno ograničavanje i preoblikovanje. Naprimer, socijalizam još dugo neće moći da se odrekne privatne svojine i robne proizvodnje (ili će biti potrebna potpuno nova

Digitized by Google

Kapital odnosno njegov vlasnik iziskuje za svoju jednostavnu i proširenu reprodukciju pre svega što širi privredni prostor, sa što manje političkih, kulturnih, nacionalnih itd. ograničenja, predrasuda, izolacija, prepreka, gde se može slobodno odlučiti između alternativa alokacije i upotrebe svojih sredstava (s obzirom na visinu profita, koju mu različite alternative obećavaju). Radi se o privrednom pluralizmu mogućnosti, koji se ogleda kao pluralizam ponude i tražnje, o pluralizmu tržišta odnosno robne proizvodnje. Usled relativno skromne spoljašnje regulacije (koja je preko države, raznih privrednih, socijalnih, političkih institucija i udruženja prisutna, i u toku razvoja postaje sve značajnija — ex post korigovanje tržišnih komponenti i rezultata) privatno svojinski tržišni (robni) pluralizam je oblikovao niz pravila, načela, kriterijuma, specifičnosti svog funkcio-

---

redifinicija na tom području). Robno novčani odnosi i privatno prisvajanje su u tim društvima osnovni, neiživljeni pokretači efikasnosti privređivanja. Za njihovo odbacivanje bi trebalo dostići njihovo potpuno sazrevanje u praksi i svesti, da bi »zasitili« društvo, odigrali svoju pozitivnu istorijsku ulogu i tako bi postali pogodni za zamenu sa novim institucijama. Do takvog preokreta može doći samo na takvom stepenu materijalnog, ekonomskog razvoja, koji se pri starim institucijama više ne može razvijati. Možemo nabrojati bar neke razloge koji zahtevaju, uslovljavaju njihov dalji opstanak u socijalizmu:

— relativna retkost kako proizvodnih sredstava, radne snage kao i proizvoda potrošnje,

— postojeća društvena podela rada zahteva još uvek organizaciju proizvodnje u obliku relativno nezavisnih proizvođačkih jedinica,

— suverenost čoveka, kao potrošača, kao individualnog radnika, označava slobodan proizvodni i potrošački izbor,

— za većinu ljudi proizvodnja još uvek predstavlja napor i sredstvo za život,

Relativna samostalnost radnih kolektiva postaje oblik odbrane demokracije, odbrane pred birokracijom:

— ekonomično privređivanje sa sredstvima proizvodnje i radnom snagom, zahteva samostalnost upravljanja privrednim jedinicama po radnim kolektivima,

— rad radnika je njegova svojina, koju udružuje (slobodno) sa društvenom svojinom,

— rad u socijalizmu još nije istorodan, tako i dalje ostaje dvojni karakter rada,

— raspodela prema radu zahteva tačan obračun privređivanja sa sredstvima i radnom snagom (ovde sarađuje i potrošač, koji sa kupovinom priznaje društvenu korisnost proizvoda a radu društveno-potrebni karakter),

— raspodela prema radu još uvek ima oblik primanja ličnog dohotka, i značajan je materijalni stimulans za privređivanje,

— postojanje privredne utakmice kao potsticajne razvojne snage.

F. Černe, Teoretski problemi našeg društvenog i privrednog uređenja,

1. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana 1974, str. 252, 268. Isto, 2. knjiga, str. 194—220.

Videti takođe: H. Marcuse, Reason and revolution, Oxford University Press, New York 1941.

Digitized by Google

nisanja i razvoja. Pluralizam mogućnosti ponude i tražnje je u suštini samo drugi izraz za konkurenciju privrednih i političkih alternativa, što implicira takmičenje, borbu, tvrde i nemilosrdne uslove kvalitete, tačnost, pouzdanost, egzistencijalni strah pred dilemama budućnosti; oslanjanje samo na vlastite sposobnosti, kvalitetu, znanje; zaostajanje i eliminaciju manje sposobnih (na osnovu fair playa ali i drugih metoda); mogućnost neuspeha, propadanja; neprestana egzistencijalna opasnost u slučaju neracionalnog, nefleksibilnog reagovanja.

Možemo reći da su to u većoj meri karakteristike, dodirne tačke privatnosvojinskog ekonomskog i politološkog sistema, načela njihovog funkcionisanja, koji dakako imaju svoje dobre i loše strane. Poseban kvalitet navedenog privatnosvojinskog privrednog i političkog ratia (duha, pokretača, koji prožima, dinamizira, struktuira i restruktuira njegov ekonomski i politološki sistem) je u njegovoj orijentaciji na rast, razvoj, kvalitet, što se zajednički izražava kao povećavanje tehničko-tehnološkog, materijalno-produktivnog nivoa razvijenosti, povećavanja društvenog blagostanja, životnog standarda, kao i opšteg kulturnog, ekološkog i svesnog nivoa privatnosvojinskih društava. Na taj način su postigli ciljeve, koje su ideološko-politički postavljala socijalistička državno-društvenosvojinska društva, i to s metodama i logikom koje su socijalistički modeli apriori odbacivali, na čijoj negaciji su zapravo gradili socijalistički ratio.

Razvojna logika društveno svojinskog sistema jugoslovenskog društva se temeljila na institucionalno normativnom, a ne na ekonomsko tehnološkom dinamiziranju. Sve dok se političko-partijski intervencionalizam kombinovao sa rašću životnog standarda, dotle se u određenoj meri održavala legitimnost normativnog sistema, a u krizi se pokazala njegova ispraznost.

Uprkos najavljivanju »revolucionarne kontinuitete« u gradnji sistema se pokazalo da velikim institucionalnim promenama nije prethodila brižljiva analiza društvenog tkiva, socijalnog i interesnog reljefa jugoslovenskog društva. Naučna saznanja se gotovo nisu mogla upotrebljavati jer ih praktično nije bilo — društvene nauke su se gubile u opisivanju, razradi i hvalospevu postojećih normativnih rešenja, uz ograničene mogućnosti kritike i predlaganja poboljšanja i promena (izvan ideološko-partijskih horizonata). Pri tome nije se radilo samo o otsutnosti saznanja, koje društvene nauke mogu oblikovati u procesu imanentne kritike institucija postojećeg ekonomskog i politološkog sistema, uz upoređivanje njihovih ciljeva i rezultata, kao i sa upoređivanjem postojećeg sistema i uređenja sa njihovim prethodnim oblicima. Velika praznina je postojala i u komparativnoj analizi naših rešenja sa rešenjima u drugim sistemima. Zato se većina »revolucionarnih« institucionalnih promena (često je u tome i suština »kontinuiteta revolucije«) izvodilo bez dovoljnih argumenata, analiza o nedostacima dotada postojećih ekonomskih i polito-

Digitized by Google

loških institucija i instrumenata. Preovladalo je crno-belo, en bloc odbacivanje starih rešenja i slavljenje novih.

Dakako i privatnosvojinska borba za uspeh i napredak po svakoj ceni ima svoje negativne strane — orijentacija pojedinaca, grupa, slojeva na isključivo materijalne vrednosti, profit; zanemarivanje dubljih, humanijih međuljudskih društvenih odnosa (jednakost, pravičnost, stvarna demokratija); međusobno upoređivanje, vrednovanje po materijalnim (novac, moć, vlast, vojna snaga i prinuda) a ne prema odgovarajućim duhovnim kriterijumima itd.

Međutim, takve karakteristike su se pojavljivale više u istorijski ranijim fazama razvoja, dok na višim nivoima razvoja je opsežna socijalna, ex post korekcija privatnosvojinske tržišne logike eliminisala brojne manjkavosti i na području neprivrede (ali i unutar društveno institucionalnog dela ekonomskog sistema — videti pojave participacije i raznih oblika humanizacije sfere rada). Sintetički, na dovoljno visokom nivou apstrakcije možemo govoriti o sasvim različitim privrednim i političkim ideosinkrazijama ljudi u sistemu državno-društvene i sistemu privatne svojine. Po prvom sistemu je »standardni« tip čoveka: poslušan (na direktive partije i države), pouzdan, lojalan prema gore a arogantan prema dole.[4]

Dok u tržišnom pluralizmu privatne svojine se potstiče i zato potencira preduzetništvo, kreativnost, agilnost, samosvest, spremnost na rizik.

Tako možemo reći da je bolja strana društvenog sistema zasnovanog na logici privatne svojine u njegovoj ekonomskoj efikasnosti. A na području politike možemo reći da je manje neefikasan od socijalističkog društveno-državnog svojinskog sistema. Ni njemu nije uspelo ostvariti ono što deklariše (ovde je dodirna tačka političkih sistema privatne i društveno-državne svojine). Angažovano učešće svih državljana u javnim poslovima, njihova pravno-politička jednakost, uticaj i kontrola političkih odluka — to je i u politici zapadnih zemalja više ili manje ostalo samo slovo na papiru. N. Pašić navodi tri karakteristike buržoaskog politološkog sistema

1. Zasnovan je na formalno pravnoj, a ne stvarnoj jednakosti (ekonomska, društvena) građana,

[4] U takvom društvu kriterij selekcije je moralnopolitička poslušnost a ne sposobnost. Negativna selekcija još više povećava sistemsku stagnantnost socijalizma. Političke i privredne elite regrutiraju kadrove po načelu negativne selekcije (što u velikoj meri omogućuje i princip jedinstva vlasti) pa se kohezija ostvaruje u dva vida:

— kroz njihovu nesposobnost da se kreativno suoče sa sadašnjim problemima,

— u njihovom udaljavanju i otuđivanju od baze.

B. Horvat, Dvadesetsedam teza za reformu političkog sistema Scientis Yugoslavica, br. 8 (3—4) 1982.

Z. Golubović, Staljinizam i socijalizam, Beograd 1982.

Digitized by Google

2. Demokratski principi organizacije su prisutni samo u političkoj sferi, a u privrednoj sferi postoji vladavina privatnog kapitala. Pošto privatni vlasnici imaju vlast u odlučivanju o materijalnim pitanjima društvene egzistencije, tako imaju i posredan, iako odlučujući uticaj i na druge sfere.
3. Posredan oblik buržoaske demokracije, koji omogućuje menjanje formalne volje većine u stvarnu volju manjine. Navedimo neke instrumente koji omogućuju zamenu volje većine sa stvarnom voljom manjine (to važi kako za socijalističke tako i za buržoaske politološke sisteme):

a) predstavničke demokratske institucije označavaju posrednost, prenos suverenih prava narodnih masa na njegove predstavnike, koji vladaju u njihovom imenu,

b) sužavanje izbornog prava (materijalni cenzus, starost),

c) postojanje dva pretstavnička doma — dom koji se bira, i drugi dom, »gornji« dom koji se imenuje (kapital, aristokracija),

d) mehanizam raspodele vlasti — prenošenje vlasti iz predstavničkih zakonodavnih tela u izvršne, egzekutivne organe državne vlasti. Izvršna vlast, sa jedne strane oslonjena na mašineriju partije a sa druge na birokratski aparat, podređuje si parlament,

e) veliki stepen stvarne (a ne pravne) samostalnosti državnog administrativnog aparata,

f) velike političke partije koje svoje poslanike drže pod partijskom kontrolom, ne uvažavajući želje i potrebe birača.[5] Mada je činjenica da u njihovom politološkom sistemu[6] preovlađuju načela koja su razvijena i praktikovana u ekonomskom sistemu privatne svojine i koja obezbeđuju veći stepen racionalnosti, efikasnosti, kvalitete i na području politike. Ako je u socijalističkim sistemima državno-društvene svojine partija ključni regulator i koordinator privrednih procesa, to još više vredi za područje politike. Način partijske organizovanosti u svim radnim ćelijama (preduzeća, institucije, državni organi, vojne jedinice itd.) označava službeno oblikovani i delujući paralelni sistem vlasti, koji, s obzirom na ulogu komunističke partije u socijalističkom društvu, ima mnogo veću težinu nego odluke drugih političkih organa. Sve odluke se donose u najvišim partijskim telima (i ekonomske) u skladu sa partijskom (ideološko-političkom) logikom, a onda se po uspostavljenim kanalima šalju u bazu. Ostale državne institucije političkog uređenja su u većoj ili ma-

[5] N. Pašić, Uporedni politički sistemi, Institut za političke studije FPN 1976.

[6] Značajna karakteristika privatno svojinskog politološkog (i ekonomskog) sistema je postepenost, kumulativnost, istorijska dugotrajnost njegove izgradnje, sa jedne strane, i činjenica da su se u tu zgradu politike (i privrede) kao rezultat ex post korigovanja privatnosvojinske logike, ugradili interesi, ciljevi, motivi drugih socijalnih grupa, klasa (posebno radničkih slojeva) što sve više omogućuje odgovarajući stepen razvijenosti materijalne, proizvodne osnove tih društava.

Digitized by Google

njoj meri samo fasada iza koje se u skrivenim ili polujavnim oblicima donose odluke. Takva uloga Saveza komunista (uzurpacija operativne vlasti) je čitavo vreme rađala privredne i političke hibride, kojima nikada nismo uspeli odrediti pravu fizionomiju. Bili su nelegitimni, jer se njihovo delovanje nije moglo pokriti niti ustavnim niti programskim opredeljenjima. Istovremeno se izgrađivao stvarni, funkcionirajući paralelni ekonomski i politološki sistem odnosno, pravilnije rečeno, praktično privredno, političko uređenje, koga službene partijsko-političke strukture nisu htele prihvatiti, priznati.

Kao što smo već naveli i višepartijski parlamentarni sistem zapadnih zemalja po pravilu je samo paravan iza koga se odvijaju borbe za političke pozicije, preraspoređivanje političke moći, ali su principi, duh koji ga objektivno prožima (ne samo deklarativno) zdraviji, mnogo više je u funkciji rasta i razvoja (jer su u funkciji diktata privatno svojinske logike). Ovde se pre svega radi o dvema prednostima privatnd svojinske demokracije, čije otsustvo bitno smanjuje privrednu, političku, društvenu efikasnost socijalističkih društava, što vredi i za Jugoslaviju:

— priznato i materijalno je utvrđeno načelo odgovornosti javne vlasti pred društvom (uz istovremeno postojanje niza institucija koje tu odgovornost realizuju),

—funkcionisanje institucija, kako političkih tako i privrednih, pretpostavlja zakonitost u radu državnih organa, zakonske, pravne okvire njihove delatnosti i relativno stabilan i nedodirljiv pravni položaj čoveka i građanina. I naš politološki sistem je pre svega u funkciji kulise za stvarno odlučivanje, ali ima još i dodatni nedostatak, da su se naime kanali partijskog uticaja manje ili više zagušili, tako da ne omogućuju ni ostvarivanje odluka »sive politike« (o uzrocima neefikasnosti partijske regulacije govoriti ćemo u nastavku).

Tako kao što je naš koncept društvene svojine sve vreme postojanja oscilirao između racionalne profitne logike privatne svojine i ideološko apstraktno-radno-humane logike državne svojine, i ekonomski sistem se kretao između polova ekonomski efikasne, racionalne robne proizvodnje (u kojem nema mnogo mesta za partijske direktive, želje) i ideološko-politički, intervencionistički vođene privrede. Politološki sistem na makroplanu se rigidno vezao za šemu partijsko-direktivne koordinacije i ideje i pokušaji u smeru pluralizma (interesa, političkih subjekata, alternativa) nužno su ostali samo formalni, verbalni, ideološko-normativni, a na mikro planu politikološkog sistema (mesne zajednice, opštine, organizacije udruženog rada) mešali su se direktivno-autokratske metode delovanja sa brzopletim idejama ekonomske demokracije, totalnog samoupravljanja, neposrednog odlučivanja svih o svemu, što je stvaralo klimu nepripremljenosti, neodgovornosti, neformalnih pritisaka itd. Istovremeno, sa krizom se širila i politička apatija, otpor širokih slojeva stanovništva protiv takvog modela neplodnog samoupravljanja i društve-

Digitized by Google

ne svojine, sve kritičniji i negativniji odnos prema Savezu komunista (što se u članstvu izražava kroz napuštanje i sve sporiji ulazak u partijske redove, kroz neizvršavanje partijskih odluka i sl.).

Sociološki rečeno, u samoupravnom sistemu društvene svojine su sada ostali još samo centri (pluralizam) negativne moći (moći blokiranja realizacije odluka) a sve je manje subjekata i mogućnosti da se ono što se dogovori i ostvari (pozitivna moć). Nema sumnje da sada dolazi do izraza odnosno već preovlađuje kriza performansi ekonomskog i politološkog sistema društvene svojine (mada je činjenica, što se pre svega u »službenim« partijsko-političkim forumima dugo odbijalo, da je upravo taj sistem produkovao krizu i da ga u tom kontekstu treba menjati.

Proučavanje relacija između oblika svojine i oblika ekonomskog i politološkog sistema mora uzimati u obzir još jednu značajnu razliku između privatne i državno-društvene svojine.

Ako možemo reći da su u sistemu privatne svojine ekonomski i politički sistem organska nadgradnja osnovnog produkcionog odnosa (logika privatne svojine je prva probila i srušila feudalne institucionalne okove i uspostavila takvo društveno-uređenje, koje mu je odgovaralo) za državno-društveni koncept svojine bi mogli reći da je samo deo nadgradnje osnovnog političko-partijskog odnosa (ideološko-partijskog projekta društvenog razvoja). Verovatno više ili manje važi pretpostavka da je uopšte celokupan ekonomski i politološki sistem društveno-državne svojine nekakva nadgradnja partijske ideje (projekta) koji je zamenio funkcije osnovnog produkcionog (vlasničkog) odnosa (kojeg je Marks utvrdio na osnovu proučavanja razvoja privatno svojinskih društava).

Ekonomski i politološki sistem privatne svojine je u induktivnom smislu izrastao iz ekonomske logike privatne svojine, a društveno-državna svojina je formirana deduktivnim putem iz ideološko političke logike.

Ukazali smo na to da kriza izvrće brojne sistemske relacije, menja ponašanje privrednih i političkih subjekata, determinira rezultate ekonomskog i političkog sistema. Kreirati, odnosno razmišljati o dopunjavanju sistema u vreme njegovog više ili manje normalnog (odgovarajućeg) razvoja je nešto sasvim različito od povlačenja interventnih poteza radi sprečavanja njegovog raspada.

Sledeća otežavajuća okolnost je izvestan teoretski vakum u jugoslovenskoj ekonomskoj i politološkoj teoriji. Veliki partijski teoretirači su otišli sa istorijskog prizora, i možemo reći da među sadašnjim profesionalnim partijskim radnicima nema većih, natprosečnih ambicija. Dobra strana takvog stanja je u tome, što nas istorija uči, da su se i izuzetni partijski teoretičari teško suočavali sa suprotnim pogledima, stavovima, da je u toj situaciji nad drugačije mislećima uvek visio Domoklov mač izolacije. Ipak bi se teško moglo reći da smo uspeli uspostaviti rav-

Digitized by Google

nopravan dijalog, slobodno suočavanje antagonističkih mišljenja. U tom smislu sadašnji partijski teoretski vakum može biti i produktivan. Određena praznina je preovladala i u teoriji privređivanja i politike, odnosno u teoriji ekonomskog i politološkog sistema. Eksplozija i inflacija kritike je zamenila ranije preovladajuću samohvalu, i u njoj su se danas udružili svi (raniji »teoretičari sistema«, »sistemski kritičari«, ustavobranitelji, ustavonapadači, većina funkcionera, većina pravnih teoretičara). Taj val kritike je ispunio svoju funkciju, otvorio je demokratski dijalog, pluralizam mišljenja, srušio brojne partijske stereotipe, ali nije dao teoretsku osnovu za prevazilaženje krize. Opet smo zastali tamo gde je Marks stigao analizirajući kapitalistički način proizvodnje: u celosti smo negirali naš privredni i politički razvojni put, tako da nismo u stanju naći teoretskih uporišta za efikasniji ekonomski i politološki sistem. Da li ih zaista nema i osuđeni smo samo na kopiranje iskustava, institucija, instrumenata zapadne privrede i politike? Koliko možemo a koliko moramo voditi računa o našim materijalno-produktivnim društvenim specifičnostima? Verovatno treba priznati da jedinu istorijsku perspektivu vidimo u unošenju elemenata privatne svojine u društveno, elemenata tržišta, robne proizvodnje u ekonomski sistem, elemenata političkog pluralizma alternativa, organizovanih subjekata u politološki sistem. Treba se osloboditi stereotipa da je to kapitalističko, eksploatatorsko, alienacijsko itd. Da li je to jednostavno učiniti?

Digitized by Google

Jovan Andrijašević

Tehnički progres i promene u strukturi društvenog proizvoda

DINAMIKA UČEŠĆA PROIZVODNE AKUMULACIJE U NACIONALNOM DOHOTKU I DRUŠTVENOM PROIZVODU

U meri svog razvitka kapital-štedni odnosno fondo-štedni tehnički progres menja odnos između akumulacije i potrošnje u korist potrošnje, što nalazi svoj vidljiv izraz u tendenciji smanjivanja udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu. To je posledica osetnog povišenja efektivnosti korišćenja proizvodnog kapitala odnosno proizvodnih fondova i povišenja efektivnosti društvene proizvodnje u celini. Prema tome, sistematska tendencija snižavanja stope proizvodne akumulacije direktna je posledica povišenja efektivnosti upotrebe svih proizvodnih resursa i produkcija u celini, te na toj osnovi i upotrebe proizvodne akumulacije.

Relativno sniženje stope proizvodne akumulacije i na toj osnovi sistematske izmene odnosa između akumulacije i potrošnje u korist potrošnje jeste zakonitost proširene društvene reprodukcije u uslovima kapital-štednog odnosa fondo-štednog tehničkog progresa.

Ceneći prema iskustvima visokorazvijenih kapitalističkih zemalja koje su već u vodećim granama proizvodnje ostvarile prelaz od kapital-intenzivnog na kapital-štedni tehnički progres mo-

Digitized by Google

že se reći da niti jedna zemlja savremenog sveta koja se normalno i stabilno razvija u okviru i na osnovu kapitalintenzivnog tehničkog progresa odnosno u okviru i na osnovu procesa prelaza kapital-intenzivnog u kapital-štedni tehnički progres ne može ostvariti takav stupanj efektivnosti proizvodnje koji omogućava i zahteva postepeni rast efektivnosti društvene proizvodnje uz niže stope proizvodne akumulacije, ne prolazeći u toku relativno dugog perioda vremena proces stabilnog odnosa između akumulacije i potrošnje na osnovama visokih stopa proizvodne akumulacije. Ekonomski zdrav i racionalan prelaz na relativno niže stope proizvodne akumulacije jeste samo onaj kome je prethodio dug period ekonomskog razvitka proširene društvene reprodukcije u danoj zemlji uz nepromenjeni odnos između akumulacije i potrošnje na bazi stabilno visoke stope proizvodne akumulacije. Primera radi, uzmimo SAD kao zemlju koja je prošla sve dosad poznate stepenice tehnološkog i ekonomskog razvoja u okvirima i na osnovama radno-intenzivnog i kapital-intenzivnog tehničkog progresa i prelaza kapital-intenzivnog na kapital-štedni tehnički progres. Od sredine XIX veka do početka XX veka u SAD zapažamo stabilan odnos između akumulacije i potrošnje u okviru i na osnovu visokih stopa proizvodne akumulacije. Tek od početka XX veka, a naročito od tridesetih godina XX veka dolazi do postepenog snižavanja stopa proizvodne akumulacije i sledstveno do izmena odnosa između akumulacije i potrošnje u korist potrošnje. Na primeru SAD[1] se jasno vidi da proces popuštanja akumulacije (proces prelaza od prenapregnute na neprenapregnutu akumulaciju) pred potrošnjom se počeo odvijati u okviru i na osnovu povišenja »efektivnosti društvene proizvodnje« i posebno povišenja efektivnosti proizvodnje i celokupnog procesa investiranja.

— u %

Godine	Učešće akumulacije u nacionalnom dohotku	Učešće akumulacije u konačnom društvenom proizvodu
1929.	13,2	12,0
1937.	13,1	12,1
1941.	14,8	13,8
1951.	16,3	15,4
1956.	11,0	10,2
1959.	9,0	8,3
1960.	8,1	7,5
1961.	7,7	7,1
1962.	8,2	7,5
1963.	7,6	6,9

Izvor: »Vosproizvodstvo konječnogo obščestvenogo produkta SŠA«, cit. izd., str. 354-358.

[1] Dinamiku stope proizvodnje akumulacije (m_i) u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu u SAD u periodu 1929—1963. dajemo u sledećoj tabeli.

Digitized by Google

Drugi bitan zaključak koji se može izvesti iz analize procesa proširene društvene reprodukcije u SAD počev od 30-ih godina XX veka jeste taj da tempo rasta društvenog proizvoda u uslovima kopital-štednog tehničkog progresa ne zavisi samo od apsolutne veličine stope proizvodne akumulacije već i od »efektivnosti akumulacije«. Ukoliko je veća efektivnost proizvodne akumulacije utoliko je potrebna niža stopa proizvodne akumulacije i obrnuto. Ako sa tog stanovišta posmatramo dinamiku stope proizvodne akumulacije u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama onda dolazimo do zaključka da je relativno najveća efektivnost akumulacije postignuta, u Japanu, zatim u SAD itd., što se vidi iz podataka datih u sledećoj tabeli.

EFEKTIVNOST STOPE AKUMULACIJE U 1955—1968. GODINE[2]

— u %

Zemlje	Stopa akumulacije (prosečna za period)	Stopa rasta	Efektivnost akumulacije
Japan	29,2	10,1	2,89
SAD	14,3	4,0	3,57
Italija	20,6	5,5	3,75
Francuska	20,0	5,1	3,92
SRN	24,1	6,0	4,02
Engleska	16,9	2,8	6,04

Ono po čemu se proces intenzivne proširene društvene reprodukcije na osnovama kapital-štednog odnosno fondo-štednog tehničkog progresa bitno razlikuje od procesa proširene društvene reprodukcije na osnovama kapital-intenzivnog odnosno fondo-intenzivnog tehničkog progresa jeste to da se u svojstvu regulativne stope proizvodne akumulacije uzima ona veličina stope proizvodne akumulacije koja odgovara načelu da se ostvari maksimalan ekonomski efekt (rast društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka) uz minimalan utrošak akumulacije. Ovde nas ne interesuje samo veličina potrebne stope akumulacije već i efektivnost upotrebe proizvodne akumulacije. Naime, usled rasta efektivnosti upotrebe proizvodnih fondova i efektivnosti društvene proizvodnje raste efektivnost akumulacije usled čega je za dostizanje određenog rasta društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka potrebna relativno sve manja stopa proizvodne akumulacije.

Iz podataka datih u odnosnoj tabeli vidi se da se tendencija snižavanja stope proizvodne akumulacije usled rasta efektivnosti upotrebe akumulacije u SAD odvijala vrlo sporo: za 34 godine (od 1929—1963. godine) stopa proizvodne akumulacije se

[2] Izvor: V. M. Kudrov: »Naučno-tehničeskaja revolucija i izmenenie proporcii vosproizvodstva«, »Sovremenaja naučno-tehničeskaja revolucija v razvitih kapitalističeskih stranah«, izd. »Mislj«, M. 1971., str. 152.

Digitized by Google

snizila za oko 5,6%. Imajući to na umu kao i činjenicu da se u pretežnom broju zemalja modernog društva proces proširene društvene reprodukcije nalazi u procesu prelaza od kapital-intenzivnog odnosno fondo-intenzivnog na kapital-štedni odnosno fondo-štedni tehnički progres od posebnog je značaja pitanje izbora optimalne stope proizvodne akumulacije na raznim istorijski određenim stupnjevima prelaza kapital-intenzivnog na kapital-štedni odnosno fondo-intenzivnog na fondo-štedni tehnički progres: relativno višim na samom početku ovog prelaza, a zatim relativno nižim na relativno intenzivnijim i dubljim stupnjevima ovog procesa. Sledeći tu logiku snižavanja stopa proizvodne akumulacije tokom procesa prelaza kapital-intenzivnog u kapital-štedni tehnički progres dajemo moguće optimalne stope proizvodne akumulacije.

Istorijski posmatrano kod svih zemalja modernog društva zapaža se tendencija izvesnog (bržeg ili sporijeg) snižavanja udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu. Ako sa tog stanovišta posmatramo razlike u dinamici stope proizvodne akumulacije visokorazvijenih kapitalističkih zemalja i zemalja *realnog socijalizma*, onda ćemo doći do zaključka da je kod prvih tempo snižavanja udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu znatno brži, intenzivniji od onoga koji se zapaža kod drugih. To se u osnovi objašnjava razlikama u tempu odvijanja tehničkog progresa, i posebno razlikama u početku i toku prelaza od kapital-intenzivnog na kapital-štedni tehnički progres. Zemlje razvijenog kapitalizma, i posebno one vodeće među njima su znatno pre otpočele prelaz od kapital-intenzivnog na kapital-štedni tehnički progres (i u tome otišle dosta daleko) od zemalja realnog socijalizma pa je sasvim normalno što je intenzitet snižavanja udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu kod ovih zemalja znatno veći od onoga koga zapažamo kod zemalja realnog socijalizma. Da bi to ilustrovali pećićemo od dinamike stope proizvodne akumulacije u SSSR kao prvoj zemlji realnog socijalizma (videti tabelu).

Iz podataka datih u odnosnoj tabeli vidi se da je stopa proizvodne akumulacije u SSSR za skoro šezdeset godina 1926—1985.) opala za oko 10% u nacionalnom dohotku ili za oko 3,2% u društvenom proizvodu, ili za oko 1,7% na svaku deceniju u odnosu na nacionalni dohodak ili za oko 0,5% na svaku deceniju u odnosu na društveni proizvod. Otuda možemo reći da je i pored blage tendencije snižavanja učešća proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu SSSR ona i do danas zadržala stabilno visoko učešće, ili što se svodi na isto u toku celokupnog ovog perioda održan je stabilan odnos između akumulacije i potrošnje na bazi stabilno visokih udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu.

Za razliku od SSSR kod koga zapažamo stabilnost dinamike stope proizvodne akumulacije sa tendencijom blagog snižavanja

Digitized by Google

DINAMIKA STOPE PROIZVODNE AKUMULACIJE U SSSR U PERIODU 1926—1985. GODINE

Periodi	Učešće proizvodne akumulacije u DP	Učešće proizvodne akumulacije u ND
1926—1940.[1]	10,7	33,0
1940—1960.[2]	8,1	24,7
1958—1962.[3]	8,9	27,0
1963—1972.[4]	9,0	28,0
1973—1975.[5]	9,0	27,9
1976—1980.[6]	8,2	25,0
1981—1985.[7]	7,5	23,0

Izvor: (1) L. P. Evstigneeva: »Fondojemkost i struktura obšćestvenogo produkta«, izd. »Misli«, M., 1967., str. 121; (2) isto, str. 121; (3) T. V. Rjabuškin: »Tempi i proporcii razvitija narodnogo hozjajstva socijalističeskih stran«, izd. »Ekonomika«, M., 1966, str. 117; (4) »Problemi vosproizvodstva v stranah SEV«, M., 1974., str. 130; (5) E. I. Krasnotutskaja: »Važnjejšie proporcii socijalističeskogo vosproizvodstva«, »Naukova dumka«, Kiev, 1976., str. 254; (6) N. A. Tihonov: »Sovjetska ekonomika«, 1984., str. 13 i 93; (7) V. V. Černišov: »Spoljna trgovina SSSR i ekonomski odnosi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije«, 1983., str. 24.

kod drugih zemalja realnog socijalizma zapažamo izvesnu kolebljivost dinamike udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku. Naime, kod svih ovih zemalja na samom početku posmatranog perioda (1949—1973.) zapažamo izrazito niske stope proizvodne akumulacije koje se tokom vremena iz decenije u deceniju povećavaju dostigavši stabilno visok nivo, što se vidi iz podataka datih u sledećoj tabeli.

DINAMIKA UDELA PROIZVODNE AKUMULACIJE U NACIONALNOM DOHOTKU ZEMALJA REALNOG SOCIJALIZMA U PERIODU 1949—1973. GODINE

— u %

Zemlje	1949.	1952.	1962.	1972.	1973.
NRB	—	23,8	25,4	26,7	27,7
NRM	—	23,0 (50)	26,4	26,0	25,7
NDR	8,5	12,5	20,8	21,9	22,1
NRP	16,0	28,0 (53)	24,0	31,6	—
SSSR	—	27,3 (58)	28,2	28,4	28,9
ČSRR	7,4	16,7	18,4	25,7	27,1
SRR	17,3 (56—60)	25,7 (61—65)	30,5 (66—70)		

Izvor: E. I. Krasnokutskaja, cit. izd., str. 258; »Problemi vosproizvodstva...«, cit. izd., str. 130—132; Tempi i proporcii...«, cit. izd., str. 117; Sopostavljenie urovnej ekonomičeskogo razvitija socijalističkih stran, izd. Ekonomika, M., 1965., str. 184.

U dinamici udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku zemalja realnog socijalizma u periodu 1949—1973. godine zapažamo tri karakteristična perioda: prvi od sredine do kraja

Digitized by Google

50-ih godina; drugi, od kraja pedesetih do početka 60-ih godina, i treći od sredine 60-ih godina nadalje.

(1) U prvom periodu (u prvoj polovini 50-ih godina) u svim zemljama realnog socijalizma zapažamo proces ubrzane industrijalizacije koja je zahtevala (naročito u zemljama sa niskim stopama proizvodne akumulacije) naglo uvećanje stope proizvodne akumulacije: primera radi, u Poljskoj od 16,0% u 1949. na 28,3% u 1953. godini; u ČSRR od 7,4% u 1949. na 16,7% u 1952. godini itd. Tokom druge polovine pedesetih godina deo nacionalnog dohotka za potrošnju raste brže od nacionalnog dohotka.

(2) U drugom periodu (od kraja pedesetih godina do početka šezdesetih godina) dolazi do daljeg, kog nekih zemalja osetnog, rasta udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku, pri čemu krajem šezdesetih godina fond proizvodne akumulacije raste još brže od nacionalnog dohotka nego u prethodnom periodu.[3]

(3) Treći period karakterističan za analizu dinamike stope proizvodne akumulacije jeste onaj od sredine šezdesetih godina pa nadalje. Naime, iako je tokom pedesetih i šezdesetih godina dolazilo do sistematskog rasta udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku, a krajem šezdesetih godina do daljeg povećanja koeficijenta bržeg rasta proizvodne akumulacije od nacionalnog dohotka postepeno, ali sistematski je slabio uticaj rasta mase i stope proizvodne akumulacije na rast društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka u svim zemljama realnog socijalizma.

U periodu do sredine šezdesetih godina stvarni računi u pojedinim zemljama, kao i poređenja svih računa po pojedinim zemljama (kapitalističkim i socijalističkim) su pokazali da između rasta mase i stope proizvodne akumulacije i tempa rasta industrijske proizvodnje postoji tesna veza. Na tome zasnovano ekonomsko saznanje i uverenje da tamo gde je stopa proizvodne akumulacije veća viši je i tempo ekonomskog razvitka bilo je ispravno, što se vidi iz podataka datih u sledećoj tabeli.

Međutim, počev od sredine šezdesetih godina veza između udela proizvodne akumulacije i nacionalnog dohotka i stope rasta industrijske proizvodnje i ekonomskog razvoja u celini postepeno, ali sistematski počinje da slabi. Tako, na primer, »linearni koeficijent korelacije« između stope proizvodne akumulacije i stope rasta industrijske proizvodnje računat prema 1950. godini u NDR i Poljskoj iznosi za »NDR 0,64, a za Poljsku 0,54«, što se vidi iz podataka datih u sledećoj tabeli.

Iz podataka datih u odnosnoj tabeli vidi se da u obe zemlje deluje jedna ista zakonitost koja se svodi na to da tada i utoliko kada i ukoliko udeo proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku ostaje neizmenjen ili čak kada on ima tendenciju povišenja »indeks industrijske proizvodnje« se smanjuje. Ova pojava

[3] Šire o tome videti: »Problemi vosproizvodstva...«, cit. izd., str. 132.

Digitized by Google

UČEŠĆE AKUMULACIJE U NACIONALNOM DOHOTKU I PROSEČNI GODIŠNJI PRIRAST INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE

Zemlje	Udeo akumulacije u nacionalnom dohotku u 1958—1962. godini (u%)	Prosečni prirast industrijske proizvodnje u 1958—1962. godine u %
	Socijalističke zemlje	
SSSR	27—28	9,9
NDR	18—20	8,7
Čehoslovačka	oko 19*	9,7
Bugarska	27,4*	14,3
Mađarska	22—26	10,3
Poljska	25—27	9,8
Rumunija	23,6*	13,2
	Kapitalističke zemlje	
SAD	17—21	3,2
Engleska	19*	2,7
SRN	24*	6,4

* Podaci za jednu godinu naznačenog perioda.

Izvor: »Tempi i proporcii razvitija narodnogo hozjajstva socijalističeskih stran«, izd. »Ekonomika«, M., 1966., str. 117.

STOPA AKUMULACIJE I INDEKS INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE

Godine	NDR		Poljska	
	Godišnja stopa akumulacije (u tekućim cenama)	Godišnji indeksi industrijske proizvodnje	Godišnja stopa akumulacije (u cenama 1961. g.)	Godišnji indeksi industrijske proizvodnje
1950.	8,4	127	21	128
1951.	9,7	123	21	122
1952.	10,6	116	23	119
1953.	12,3	112	28	118
1954.	9,1	110	24	111
1955.	12,3	108	23	111
1956.	15,7	106	21	109
1957.	16,9	108	23	110
1958.	20,1	111	23	109
1959.	20,0	109	23	127
1960.	19,1	112	24	127
1961.	18,1	110	25	124
1962.	20,8	108	24	114
1963.	19,6	107	25	107
1964.	19,4	106	26	109

Izvor: »Tempi i proporcii razvitija...«, cit. izd., str. 118.

Digitized by Google

čak i kada bi bila tipična za sve ili većinu zemalja realnog socijalizma i šire ne znači da je kauzalna veza između udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i tempa rasta industrijske proizvodnje prekinuta već da su se izmenili uslovi u okviru i na osnovu kojih se ona ostvaruje. Naime, u izmenjenim uslovima proizvodnje tri su bitna činioca od kojih zavisi da li će tempa rasta i razvoja proizvodnje u danoj zemlji biti veći ili manji: prvo, stopa proizvodne akumulacije, drugo, struktura upotrebe akumulacije, i treće, brzina ovladavanja novom tehnikom i tehnologijom proizvodnje. Od dve zemlje sa istim učešćem proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku brži rast proizvodnje i nacionalnog dohotka će ostvariti ona zemlja čija je struktura društvene proizvodnje i društvenog proizvoda, te prema tome i struktura akumulacije progresivnija ili što je isto više prilagođena zahtevima fondo-štednog tehničkog progresa i koja brže ovladava novom tehnikom i tehnologijom proizvodnje i novom produkcijom uopšte. Ista jedinica proizvodne akumulacije primenjena u okviru progresivne strukture proizvodnje u okviru koje se brzo i ritmično uvode nova naučno-tehnološka dostignuća daće veći i brži prirast produkcije nego u slučaju ako se primenjuje u okviru zastarele proizvodne strukture u okviru koje se sporo ovladava novom tehnikom i tehnologijom i na toj osnovi postižu suboptimalni prirasti produkcije.

Kod zemalja koje nemaju natprosečnu moć u proizvodnji tehnologije i brzinu njihove primene u proizvodnji kauzalna veza između nivoa, tempa i efektivnosti stope akumulacije i tempa rasta proizvodnje je intenzivnija, linearnija. Stoga one svoj ekonomski razvoj, svoju proširenu reprodukciju moraju temeljiti na stopi i efektivnosti proizvodne akumulacije, preciznije rečeno ne na običnoj već na efektivnoj stopi akumulacije. Kod ovih zemalja *takozvani strukturni faktor* ili faktor progresivnih promena u strukturi društvene proizvodnje i društvenog proizvoda u toku relativno dužeg vremena imaće relativno veći značaj u rastu efektivnosti stope akumulacije od brzine ovladavanja novom tehnikom i tehnologijom iako je tačno da se i progresivne promene u strukturi društvene proizvodnje ne mogu pravovremeno ostvarivati bez potrebne brzine stvaranja i uvođenja nove tehnike i tehnologije, nove produkcije uopšte.

U uslovima »postojanog rasta uloge minulog rada« relativno niska »efektivnost korišćenja proizvodnih fondova« i akumulacije predstavlja glavnu smetnju rasta proizvodnje i produktivnosti rada. Usporavanje ili stagnacija rasta »efektivnosti korišćenja minulog rada« bitno i neposredno utiče na »dinamiku opšte efektivnosti proizvodnje«. Ovaj čvorni problem efektivnosti društvene proizvodnje i reprodukcije u najvećoj meri se rešava povećanjem efektivnosti upotrebe akumulacije i proizvodnih fondova, a i jedno i drugo nalazi svoje optimalno razrešenje u povišenju efektivnosti upotrebe akumulacije, rastom efektivnosti stope proizvodne akumulacije. Naime, ukoliko je viša efektivnost

Digitized by Google

stope proizvodne akumulacije utoliko je brži tempo rasta društvene proizvodnje u celini i obrnuto. Razume se, da bi postepeno i sistematski mogla da raste efektivnost stope proizvodne akumulacije neophodno je činiti sve efektivnijim ceo proces akumulacije i investicija, a to znači ceo proces društvene reprodukcije (svestrano usavršavanje procesa korišćenja minulog rada, ritmičnost i optimalnost rokova izgradnje objekata i njihovog puštanja u proizvodnju, optimalni rast i udeo nezavršene izgradnje u ukupnoj izgradnji, optimizacija udela nove produkcije u ukupnoj produkciji, brzina ovladavanja novom tehnikom i tehnologijom, novom produkcijom, ubrzana amortizacija proizvodnih fondova i optimalni pravci upotrebe amortizacionih fondova itd.). Samo pri takvom kompleksnom pristupu povišenju efektivnosti proizvodne akumulacije efektivnost stope proizvodne akumulacije dobija svoj pravi smisao.

Efektivnost stope proizvodne akumulacije ilustrovat ćemo na bazi podataka datih u sledećoj tabeli.

EFEKTIVNOST STOPE PROIZVODNE AKUMULACIJE

— u %

Zemlje	Udeo akumulacije u nacionalnom dohotku 1958—1962. godine	Prosečni godišnji prirast industrijske proizvodnje 1958—1962. g. u %	Efektivnost akumulacije
SSSR	27,5	9,9	2,78
NDR	19,0	8,7	2,18
Čehoslovačka	19,0	9,7	1,96
Bugarska	27,4	14,3	1,92
Mađarska	24,0	10,3	2,33
Poljska	26,0	9,8	2,65
Rumunija	23,6	13,2	1,79

Saglasno ovim podacima relativno najveću efektivnost akumulacije ostvarena je u Rumuniji, Bugarskoj i Čehoslovačkoj, zatim u NDR itd.

(c) Za dinamiku udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu u SFRJ karakteristično je da je ona u periodu 1953—1983. godine ubrzano opadala. Za ovih 30 godina ona je opala za oko 16,3%, ili svake decenije u proseku po 5,4%. Paralele radi, u SSSR je u toku svake od šest decenija (1926—1985) stopa proizvodne akumulacije opala za oko 1,6%, a u SAD za oko 1,5%. To znači da je u proseku za deceniju stopa proizvodne akumulacije opadala brže od stope proizvodne akumulacije u SSSR za oko 3,6 puta, a od stope proizvodne akumulacije u SAD za oko 3,4 puta.

Iz analize dinamike stope proizvodne akumulacije u razvijenim kapitalističkim zemljama i u zemljama realnog socijalizma zapažaju se dve logičnosti u dinamici stope proizvodne akumu-

Digitized by Google

lacije. *Prva* je da stopa proizvodne akumulacije raste ili pada sa rastom ili padom fondointenzivnosti. *Druga* je da je usporeno snižavanje udela proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku i društvenom proizvodu uslovljeno i omogućeno usporavanjem tempa rasta fondointenzivnosti. Treba konstatovati da u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama (izuzev Engleske) tendencija snižavanja stope proizvodne akumulacije nastaje kao rezultat tendencije snižavanja fondointenzivnosti. U zemljama realnog socijalizma tendenciji usporavanja fondointenzivnosti odgovara tendencija blagog snižavanja stope proizvodne akumulacije. Međutim, u SFRJ zapažamo izvesnu nelogičnost između kretanja fondointenzivnosti i stope proizvodne akumulacije, koja se sastoji u tome da ubrzanom rastu fondointenzivnosti društvenog proizvoda odgovara ubrzano snižavanje stope proizvodne akumulacije. Umesto da raste srazmerno rastu fondointenzivnosti stopa proizvodne akumulacije opada, i to brže nego što se fondointenzivnost povećava. Ova nelogičnost se objašnjava nedopustivo niskim stepenom efektivnosti korišćenja minulog rada, u tom smislu i nedopustivo niskom efektivnošću akumulacije, to jest celokupnog mehanizma i procesa investiranja. Ilustracije radi, efektivnost proizvodne akumulacije u periodu 1979—1983. godine u odnosu na period 1954—1978. godine pogoršala se za oko 2,31 puta, što se vidi iz podataka datih u tabeli niže.

EFEKTIVNOST STOPE PROIZVODNE AKUMULACIJE U SFRJ

Periodi	Učešće proizvodne akumulacije u nacionalnom dohotku	Stopa rasta društvenog proizvoda	Efektivnost akumulacije
1954—1978.	18,0	8,1	2,22
1979—1983.	11,8	2,3	5,13

Izvor: SGJ—1985., str. 159 i 221.

Proračuni u periodu nakon 1983. godine govore o tome da se ubrzano nastavlja pogoršanje koeficijenta efektivnosti akumulacije, što nalazi svoj izraz u tome da kapitalni koeficijent iznosi oko 20,0.

U ovakvom slučaju najpre treba otklanjati nelogičnosti u kretanju fondointenzivnosti i stope proizvodne akumulacije, pa tek onda se uključivati u procese prelaza fondo-intenzivnog na fondo-štedni tehnički progres.

Otklanjanje nelogičnosti u kretanju fondointenzivnosti i stope proizvodne akumulacije vodi preko radikalnog zaokreta od javašlijskog odnosa prema efektivnoj upotrebi proizvodnih fondova i posebno akumulacije ka ekonomski racionalnom i na toj osnovi gazdinskog odnosa prema minulom radu i njegovom što

Digitized by Google

efektivnijem korišćenju. U celom tom procesu posebnu ulogu ima podizanje efektivnosti akumulacije i procesa investiranja na nivo koji je već danas moguć i neophodan. Tek kada se u tim okvirima i na tim osnovama uspostavi potreban sklad u kretanju fondointenzivnosti i stope proizvodne akumulacije moguće je vršiti toliko potreban prelaz od ekstenzivnog na intenzivni razvoj proširene društvene reprodukcije, razvoj utemeljen na intenzivnim faktorima razvoja, progresivnoj strukturi društvene proizvodnje i društvenog proizvoda i ubrzanom ovladavanju nove tehnike i tehnologije.

Digitized by Google

Ratko Nešković

Unutrašnje posredovanje u komunističkoj organizaciji

Lukač — između kritičkog stava i moralizma

Lukačevo određenje partije kao posrednika postalo je klasično marksističko i to u oba svoja momenta: istorijsko posredovanje u transcendiranju građanskog sveta klasnom borbom proletarijata i posredovanje aktiviteta pojedinca u samoj organizaciji. Iz toga se može zaključiti da Lukač partiju razume, s jedne strane, kao neorganizovanu realnost, pokret a s druge strane, kao aparat[1]. Postojeću partiju, organizaciju naročito u njenom birokratskom ispoljavanju on kritički određuje kao »golemi aparat za nepostojeće zadatke«. Ovo razlikovanje dva tipa partije (u jednoj) u stvari samo različito vrednuje dva nivoa partijske stvarnosti ili partijske prakse. Pri tome on je jedan nivo partije,

[1] P. Luc misli da je Lukač ovim određenjem partije (kao dvostrukosti) postigao dve stvari: da premosti jaz između krutog odvajanja partije i klase na što ga je teorijski pobudila R. Luksemburg; drugo, uvođenjem idealno-tipskog pojma partije Lukaču je pošlo za rukom da između teorije »partije« i »klase« uspostavi uzajamno delovanje«; »anarhističko-socijalističko« odbijanje svake učvršćene vladavine nema ničeg zajedničkog sa odbijanjem elita. Ovaj autor inače misli da Lukač ovo odbijanje nije nikada sasvim napustio. P. Ludz., *Pojam demokratske diktature« u političkoj filozofiji Georga Lukacsa*, »Politička misao«, 3/1966.

Digitized by Google

partiju kao otelovljenje klasne svesti, hipostazirao kao idealno tipski oblik ponašanja. Istovremeno, je bar u nekim momentima, onaj drugi nivo degradirao do »bezdušne stvarnosti« jer ona u svom empirijskom obliku ukida svaki stvaralački impuls.

Strategija i taktika

Marks i Engels u »Manifestu komunističke partije« određenjem partije i odnosa sa klasom kao i njenih neposrednih i istorijskih ciljeva dali su osnov za zasnivanje marksističkog učenja o strategiji i taktici radničke klase i njene avangarde. Na osnovu ovih postavki u marksizmu je razrađivana taktika i strategija u pokretu (Lenjin, Kaucki, R. Luksemburg, Lukač, Gramši, programi komunističkih partija). Lenjin je, budući akter i vođa prve socijalističke revolucije, bio prinuđen da se pitanjem strategije i taktike i njihovim međusobnim odnosom u dijalektici pokreta neposrednije i celovitije pozabavi. Lukač takođe, i to po nameri na lenjinskim osnovama, raspravlja o taktici i strategiji i na osnovu toga, ili na pretpostavci toga, postavlja i odnos legalnosti i ilegalnosti u pokretu, odnosno u delovanju komunističke avangarde.

Odnos taktike i strategije, postojeće prakse i krajnjeg cilja, Lukač rešava u osnovi na način primeren klasicima. Naime, on poput Marksa—Engelsa krajnji cilj ne uzima jednostavno kao ideal koji treba ostvariti već kao mogućnost, objektivne tendencije koje treba podsticati, usmeravati, ubrzavati. Tako mu se cilj pokazuje kao prvi, a ne poslednji moment, dakle kao stvarnost, deo praksisa kolektivnog subjekta (klase).

Lukač određuje taktiku kao praktikovanje teorijski utemeljenih principa. Ona bi bila povezujući član između postavljenih ciljeva i neposredne zatečene stvarnosti. Ali on upozorava da u tom odnosu taktike i ciljeva (principa), ovaj drugi član je ipak određujući, jer je ono mogućno slabo neprincipijelno u komunističkoj taktici direktna posledica krutosti principa komunizma. Istorijski materijalizam, shvaćen kao ideologija, konkretizuje se u revolucionarnoj akciji principijelnom taktikom, strategijom i adekvatnom organizacijom. Svaka neprincipijelna ili besprincipijelna taktika proletarijata i njegove političke organizacije srozava njegovu teorijsku osnovu i ideologiju na puku indoktrinaciju i nameće neproleterske metode borbe. U tom slučaju klasna svest i ideologija dobijaju ulogu pratioca ili kočničara građanske svesti umesto da budu pokretački moment svesti proleterske klase.

Taktika je određena dvostruko — od utvrđenih načela i ciljeva komunizma, i od stalno promenljive istorijske stvarnosti. Pri tome Lukač kao primer komunizmu neadekvatne gipkosti taktike, navodi odlike one realne politike gde svako besprincipijelno delovanje postaje shematično, tim kruće i shematičnije što se samovoljnije udaljava od principa i cilja. On ističe da se ono

Digitized by Google

trajno (socijalistički ciljevi) ne može isključiti nikakvom realnom politikom. »Komunistička taktika se odlikuje svojom usidrenošću u principima« i zato upozorava da taktička mera treba uvek da ostane »taktička mera«. Revolucionarni pokret mora da se čuva empirizma, prakticizma i pragmatizma. Lukač je već u određenju same klasne svesti (tačnije u naznakama šta ona nije), naročito u »Pismu o staljinizmu«, pokazao osnovne negativne konsekvence empirizma i prakticizma po interes proletarijata i njegovu klasnu borbu, a pre svega šta znači upadanje u besprincipijelnu taktiku, odnosno njeno prevladavanje nad strategijom. Istina, i on često identifikuje cilj i njegovo ostvarenje iako uviđa neophodnost da se između taktičkih sredstava i ciljeva ugrade »pojmovno neodredivi prelazi« jer »nikad se unapred ne može znati koji će taktički korak ozbiljiti sam cilj«. Podudaranje cilja s istorijskom situacijom mogućno je po njemu samo u ofanzivnoj taktici, najpre u revoluciji.

Budući van dogmatskih rezonovanja u teoriji on i u praksi prihvata lenjinski koncept o mogućnosti da taktička mera ne mora da se poklopi sa »idealnom« socijalističkom sadržinom. U polemičkoj studiji »Kritičke primedbe o ruskoj revoluciji R. Luksemburg«, on povodom veoma konkretnih mera od strane boljševika njoj zamera zahtev za poklapanjem taktike sa socijalističkom merom. To je zahtev za evolucionističkim »utapanjem« u socijalizam. Na konkretno pitanje: da li je agrarna reforma boljševička socijalistička mera — on odgovara da nije u tome problem već da li u tadašnjoj situaciji sve stihijne snage mogu jedinstveno da nastupe protiv buržoazije. Na nekakvo postepeno i organsko približavanje pokreta socijalizmu nije u tom momentu trebalo misliti.

I taktački i organizacioni rezultati ne određuju se prema sebi već prema celini proletrske revolucije. Zato najbolja odluka postaje puka odluka ako ne postoje njene duhovne pretpostavke. U nepoštovanju ovih zahteva on vidi jednu od bitnih odlika socijalizma. U »Razgovorima«[2] on se bavi pitanjem teoretskog zasnivanja odluka u komunističkoj organizaciji i pravi razliku između Lenjina i Staljina.[3] Osnovna razlika između Lenjina i Staljina je u tome, što u Staljinovoj filozofiji primarnu ulogu igra dnevnopolitički interes, taktačka odluka. Teorija dobija ulogu ulepšavanja, opravdavanja, nadgradnje čime de facto gubi svaki uticaj na taktičku odluku. Poznato je, da je Staljin inaugurisao »pragmatičarsku« argumentaciju prema manipulisanju, odnosno prevladavanju taktičkog u odnosu na teorijsko, istorijsko, principijelno. To naravno rađa čist voluntarizam u dnevnoj politici i pomera red stvari i akcija jer nedostaju kriteriji tako da se prvo i drugo, bitno i nebitno, deo i celina pomeraju i menjaju mesta. To u realnoj politici izaziva nestrpljenje,

[2] Holc, Kofler, Abendrot, *Razgovori sa Lukačem*, »V. Masleša«, Sarajevo, 1969.

[3] Videti: *Pismo o staljinizmu.*

Digitized by Google

brzopletost, nasilne metode. U poznatim razgovorima on je primetio: »Neke stvari se mogu gurnuti po strani. Staljin je to činio u periodima kad je to bilo apsolutno suvišno (procesi su počeli kad su trockisti, buharinovci bili politički potučeni)«.

Lukač pravi suptilnu distinkciju između organizacionog obuhvatanja komunističkom partijom i taktičkog slaganja. Organizaciono obuhvatanje počiva na jedinstvu društvenog bitka, dok je taktičko slaganje nužno ukoliko istorijska datost nametne različitim klasama (slojevima) iste konkretne ciljeve (npr. komunisti i nacionalisti, komunisti i teisti i slično.[4] Naravno, da ne može da se govori o apsolutnom odvajanju taktike od organizacionog obuhvatanja jer oba ova momenta treba da izražavaju razvojni proces kako proleterske klasne svesti, tako i mogućnosti klase. Odvajanje ova dva momenta vodi zapadanju taktike u oportunizam i pučizam, kad je akcija samosvesni čin manjine sa osvajanjem vlasti, dok organizaciji pripada čista »tehnička uloga« pripreme akcije. Tada u partiji postoji aktivni deo (rukovodstvo) i pasivni deo (masa ili partijsko članstvo).

Lukač jednoznačno upozorava na to da se ne može od taktičkih pitanja praviti principijelno pitanje jer je to put da se, zbog real-politike, praktično zanemaruje istorijski karakter pokreta. Istina, Lukač nije uspevao da ostane na stanovištu jedinstva krajnjeg cilja i tendencija svakodnevne klasne borbe na čemu je on u početku pod uticajem klasika marksizma i prakse boljševizma jednoznačno insistirao.

Razmišljajući i u etičkim dimenzijama Lukač upozorava na opasnost da sredstva revolucije prevladaju nad njenim ciljevima. Ta opasnost može se sprečiti samo ako se diktatura proletarijata (sredstvo revolucionarnog preobražaja) razume kao istorijski poslednji oblik države.[5] Lukač ovim naslućuje kasnije besprincipijelno dizanje države na nivo principa. O tome je on detaljnije raspravljao povodom staljinizma. Za Staljina je bila primarna svakodnevna politička situacija i on je njoj podređivao i strategiju i opštu teoriju. Razmišljajući o razlici između Lenjina i Staljina, on je našao da se »velika provalija koja zjapi« između njih sastoji baš u tome što kod Staljina primarnu ulogu ima realnopolitička, dakle taktička odluka, dok se teorija nužno svela na »garniranje, nadgradnju« i stoga nema nikakvog obrnutog uticaja, nema teorijski i principijelno postavljene taktike, ili onoga što Lukač pripisuje Lenjinu, naime revolucionarne real-politike. Kao značajnu posledicu zanemarivanja teorije, ili što je isto, napuštanja strategije, Lukač vidi u manipulisanju ljudima u svakidašnjem životu. »Tehnički uspeh staljinizma (a on je nesumnjiv) nije prevazišao manipulaciju nego je samo garnirung za njeno ublažavanje«.[6]

---

[4] Lukacs, G., *Povijest i klasna svjest*, str. 424—425.

[5] Videti: *Uloga morala u komunističkoj proizvodnji u* »Etika i politika«, Liber, Zagreb 1972.

Digitized by Google

Organizaciono pitanje i odnos prema spontanosti

Sa Lenjinovim stupanjem na scenu međunarodnog radničkog pokreta više je pažnje posvećeno razradi političkih i organizacionih momenata pokreta. To je izazvalo i izvesne kontroverze, npr. sukob Lenjin—R. Luksemburg. Lukač je neposredno i aktivno pratio internacionalnu komunističku diskusiju o organizacionom pitanju.

Za Lukača organizaciono pitanje je jedno od najvažnijih duhovnih pitanja razvitka pokreta.[7] To je jedan od temeljnih stavova Lukačeve teorije partije. Dizanjem organizacionog pitanja na nivo osnovnog pitanja pokreta Lukač je hteo da doprinese uopštavanju dijalektike pokreta i partijskog života. Konačno, taj zahtev posle Oktobra i stvaranja brojnih komunističkih partija neposredno se nametnuo. Neka posebna pitanja u praksi i teoriji komunističkog pokreta (odnos slobode i partijske discipline, unutarpartijska demokratija, odnosi među komunističkim partijama) tražili su dublje i celovite odgovore.

U postavljanju organizacionog pitanja Lukač polazi od Lenjinovog stava da se »ono političko ne može mehanički odvojiti od organizacionog«. Organizaciono pitanje nije samo tehničko pitanje nego prevashodno intelektualno pitanje svesnog i aktivnog angažovanja pojedinca, angažovanja celokupne ličnosti svakog člana za stvar pokreta, tačnije pitanje svesnog podređivanja svoje volje cilju organizacije. Organizaciono pitanje je suptilno i nezaobilazno jer za razliku od teorijskih rasprava traži jasnu i trenutnu odluku.

Organizaciono pitanje omogućuje da se teorija kritikuje i sa gledišta prakse a ne samo s gledišta teorijske nekoherentnosti. Zbog toga je oportunizam oduvek osećao najveću odvratnost prema zahtevima da se iz teorijskih diferencijacija izvuku organizacione posledice.

Za Lukača organizaciono pitanje za revolucionarnu partiju organski može da sledi jedino iz teorije same revolucije. Onda kad revolucija postane aktuelna (»tema dana«) organizaciono pitanje sa »neodoljivom nužnošću prodire u svet masa i njihovih teorijskih zastupnika«, ali i tada samo postepeno. Zato je Lukač uveren da je apsurdno govoriti o organizacionoj samostalnosti To je sektašenje jer se ne zasniva na stanju klasne svesti najširih (i najzaostalijih) masa. Organizacioni oblik mora da se

---

[6] U razgovoru sa Rajfom (Neues forum, 1969) Lukač kaže da su partije, danas, uključujući i KP usled svoje isključive orijentacije na taktičke odluke, uz gubitak velike istorijske perspektive, izgubile svoju privlačnu snagu za mlade ljude.

[7] Već je Marks eksplicitno isticao da je bitan element uspeha radničkih udruženja i partija upravo »snaga jedinstva i organizacije« K. Marks, *Opći statut Međunarodnog radničkog udruženja 1971. Izabrana djela*, tom I, Kultura Zargreb, 1949, str. 343.

Digitized by Google

oslanja na stepen dostignute svesti masa, ali i da vuče napred tako što će da osvaja kritičku teoriju.[8]

Ističući organizaciono pitanje kao značajno duhovno pitanje partije, Lukač polemiše sa Rozom Luksemburg, oko karaktera i značaja organizacionih oblika i značaja i dometa masovnog pokreta. On je ubeđen da partija ne može da se iscrpe u organizacionim oblicima, ma koliko oni bili značajni, ali i u to da masovni pokret nije još revolucija. Organizacioni problem je pre posledica nego li pretpostavka revolucionarnog procesa. Organizacioni oblik je način posredovanja između teorije i prakse. On omogućava da teorija i praksa tek u takvom posredovanju i pomoću posredovanja postižu konkretnost i stvarnost. Organizacija pokazuje najveću i najfiniju osetljivost za smerove koji se razlikuju. Lukač je stoga imao kritički stav prema stanovištu spontanosti u partiji.

Tradicionalno mišljenje polazi od toga da levicu (misli se pri tome na komunističku organizaciju) bitno određuje organizovanost pokreta i organizaciona strogost. Određenju da je tzv. stara (kompartijska) levica određena organizacijom, suprotstavlja se stanovište da je nova levica obrnuto, određena nedostatkom organizacije, odnosno da je tu na delu revolucionarna spontanost i autoregulacija. Iz ovog se dosta olako dolazi do stanovišta koje tvrdi da, samim tim što je jednom postala organizacija, ona je završila u birokratskom okoštavanju i da zbog toga mahom nije sposobna da deluje na nivou masa.[9] Stara levica je po nekima, podredila mase organizaciji, osporila slobodnu volju pojedinaca, dok je nova levica, navodno, aktivirala pojedinačnu volju. Taj proces se u nekim interpretacijama određuje kao revolucionarna individualizacija — ono »ja« političkih potreba, dok stara levica organizaciono ide ka jednom idiličnom »mi«.[10]

Odnos spontanosti i organizacije je složen odnos i u istoriji radničkog pokreta ovaj odnos dobijao je neobične i protivurečne dimenzije. Preovladava jedno kritičko stanovište prema iluzornosti spontanizma koji postaje sve manje stvarna politička alternativa, ali i prema pretenzijama organizacije da supstituiše pokret (ovde se obično misli na staljinistički ili njemu blizak koncept partije.[11]

---

[8] Lukacs, G., *Povijest i klasna svijest*, str. 428.

[9] Ovom stanovištu su u nas 60-ih do 70-ih godina, ali i kasnije, bili skloni mnogi autori.

[10] Inić S., *Političko teorijski pojmovi levice i desnice*, »Gledišta«, 11/1975.

[11] »...Ma što mislili o spontanosti, stvaralačkoj inicijativi i organizaciji jedno je očigledno: Niti jedan ozbiljan socijalnopolitički pokret koji smjera na radikalnu promjenu modernog svijeta ne može računati na uspjeh a da se na adekvatan način ne struktuira, a to znači da izgradi kao svoj instrument odgovarajuću političku partiju. S druge strane, on se mora osigurati da taj instrument ne izraste u svrhu, da se pojavi kao samosvojna, u sebe zatvorena institucija, koja

Digitized by Google

Lukač je intenzivno ušao u spor oko spontanosti. Naime, pitanje odnosa spontanosti, stvaralačke inicijative i organizacije dobilo je dimenzije suštinskog političkog karaktera, a polemikom R. Luksemburg—Lenjin dobilo je posebno značenje čije posledice i danas traju.

Roza Luksemburg na izvestan način drugačije no Lukač i Lenjin izvodi revolucionarnost proletarijata kao klase. Njena kritika odnosila se na birokratiju i birokratizaciju proletarijata, partije i revolucije, jer, po njoj, naprotiv, revolucionarni proletarijat treba da kontroliše partiju, intelektualce i borce. Po njoj, proletarijat neposredno, spontano teži ka revolucionarnoj svesti. Sama revolucija proističe iz takvog (spontanog) samoosvešćivanja i ako sa svoje strane ubrzava i homogenizira akciju boraca i partija i organizacija. Nijedna revolucija nije potvrdila ovo stanovište. Naime, još je Lukač u ranim političkim spisima tvrdio da je svaki proleter ortodoksni marksist. Dok je Lukač od toga pošao, čini se da stanovište spontanosti ostaje fiksirano na toj pretpostavci. Lenjin je u otvorenoj suprotnosti prema stanovištu R. Luksemburg i svakom »klanjanju spontanosti« isticao da proletarijat spontano dolazi ne do revolucionarne (»socijal-demokratske«) svesti već do tredjunionističke svesti, do reformizma i ekonomizma. Spontani pokret ne proizvodi revolucionarnu teoriju već se kreće oko programsko-političkog relativizma i radikalizma.[12]

Roza Luksemburg se zalagala za spontanu političku akciju. Kritički je bila nastrojena prema fetišizmu organizacije ali to ju je odvelo u nekritički odnos prema organizacionom pitanju u partiji. Ona je svoje političko učenje nastojala da dovede u vezu sa ekonomskim analizama. Upravo u ovoj tački ima nesporazuma.

Lukač polemiše sa stavom Roze Luksemburg da se navodno uloga organizacije precenjuje na račun neorganizovane mase proletarijata i njegove političke zrelosti. On misli da je ona precenila organski karakter istorijskog razvitka. Za nju su čak i organizacione forme u partiji izrasle.[13] On nalazi suprotnost Lenjina i Roze Luksemburg u pitanjima borbe oko oportunizma (koju oboje ističu) — da li ta borba treba da se odluči unutar partije (kako misli R. Luksemburg) ili na terenu organizacije (kako misli Lenjin). R. Luksemburg misli da zbiljski revolucio-

---

naređuje a ne prima savjete, koja vlada a ne želi biti vladanje u službi slobode i istine, koja misli, ali tako kako bi spriječila misao, i naposljetku, koja intelektualce, u najboljem smislu te riječi, uzima kao dekoraciju da joj se ne bi prebacilo da je primitivna, ali koja ne želi sama izrasti u »kolektivnog intelektualca« u gramšijevskom smislu riječi«. Mikecin V., *Povijest i kritička svijest*, Mladost, Zagreb, 1974. str. 16—17.

[12] V. I. Lenjin, *Šta da se radi? 3. Izabrana dela*, Kultura Beograd, 1960. str. 247.

[13] Lj. Tadić misli da se stav Roze Luksemburg ne može svesti na »organsku« teoriju partije. Lj. Tadić, *Poredak i sloboda*, Kultura, Beograd, 1967. str. 132—133.

Digitized by Google

narni princip treba tražiti u elementarnoj spontanosti masa, a centralne partijske organizacije su, po njoj, konzervativne.[14]

Instistiranje R. Luksemburg na spontanim, stihijnim snagama revolucije posledica je učenja o organskom razvoju društva. Tako ona smatra da je zadatak proleterske države da »naknadno sankcioniše stanje koje je nastalo dejstvom ekonomskih pokretačkih snaga«. Otuda ona stvarni revolucionarni princip vidi u spontanosti masa. Partijskim organizacijama i organizacionom aspektu uopšte prilazi sa njegove negativne strane ne priznajući mu opšte (ili dovoljno) imanentnu političku dimenziju. Roza Luksemburg misli da socijaldemokratska akcija ne može da počiva na centralizaciji zbog notorne istorijske činjenice da je elementarna klasna borba već intenzivirana i da stoga »organizacija, prosvećivanje i borba ovdje nisu razdvojeni, mehanički i također vremenski odijeljeni momenti...«.[15] Međutim, ova tačna primedba ne pogađa Lenjina iz prostog razloga što on ova podvajanja ne čini mehanički. Uostalom sama R. Luksemburg je posle revolucije, u spisu »Ruska revolucija«, na izvestan način istakla ulogu (boljševičke) partije u pokretanju masa i tako čini se elastičnije razumela odnos revolucionarne organizacije i spontanosti: »... put ne vodi od većine prema revolucionarnoj taktici, nego od revolucionarne taktike prema većini. Samo partija koja umije voditi tj. tjerati naprijed, u jurišu stječe pristaše«.[16]

Za Lukača, međutim shvatanje da masa ima bezuslovno pravilno saznanje za revoluciju, delovanje ili shvatanje da »svesna« manjina ima da deluje za »nesvesnu« masu je veoma ekstremno. U sporu R. Luksemburg—Lenjin, u koji se uključio i Lukač, inače ima dosta nerazumevanja i »cepidlačenja«, kako Lukač primećuje R. Luksemburg.[17] Naime, često je reč o tome da se u

---

[14] E. Mandel misli da je slabost argumentacije R. Luksemburg u polemici sa Lenjinom u tome što previše insistira na organizacionom aspektu ne priznajući dovoljno politički. Ona veruje da samo borbe mogu da osiguraju visok nivo svesti. Ali Mandel misli da je R. Luksemburg 1902—1903. godine bolje od Lenjina videla opasnost od partijskog birokratizma. Lenjin je, po njemu, to shvatio dobro tek posle 1914. godine, a naročito posle 1918. Mandel, E., *Aktuelnost lenjinističke teorije organizacije u svetu istorijskog iskustva*, »Praxis« 5—6/70.

[15] Luksemburg R., *Organizaciona pitanja ruske socijaldemokratije*, u *Izabrani spisi*, Naprijed, Zagreb, 1974. str. 89.

[16] Luksemburg R. *Ruska revolucija*, *Izabrani spisi*, Naprijed, Zagreb, 1974. str. 280.

[17] Lj. Tadić to »cepidlačenje« pripisuje i Lukaču. »U teoriji Roze Luksemburg ideja spontanosti kao sinonima stvaralaštva, inicijative i invencije suprotstavlja se ideji birokratske rutinizacije i duhovnog osiromašenja koje ona izaziva. Stoga tvrditi, kao što to Lukač čini u »Istoriji i klasnoj svesti«, da je Roza Luksemburg procenjivala organski karakter istorijskog razvitka i »spontane stihijne snage revolucije«, predstavlja, u stvari, »cepidlačenje«, za koje Lukač inače optužuje Rozu Luksemburg«. Tadić Lj. *Život i revolucionarno delo Roze Luksemburg*, predgovor za Luksemburg R., *Izabrani spisi*, Naprijed, Zagreb, 1974. str. 14.

Digitized by Google

ovom sporu imaju na umu različite stvari i nivoi. Posebna je teškoća u tome što se i kategorija »spontanosti« i kategorija »organizacije« u polemici uzimaju u njihovom mogućno ekstremnom i negativnom značenju.

Iako Lukač misli da je KP jedini adekvatni oblik političkog organizovanja proleterske klase, on je uveren da ona kao revolucionarni oblik svesti proletarijata mora da se shvati kao proces. Može da se primeti da je Lukač u jednom periodu bio nekonsekventan i teorijski i praktično politički. Ima i u njegovom učenju jedne vrste organicizma koji on kasnije prebacuje opravdano Rozi Luksemburg da ne razume ulogu svesnog aktivnog elementa a time i pripremu revolucije. To nerazumevanje često je vidljivo i kod Lukača. Razlikuje pripremu revolucije koja je organske naravi i sam čin revolucije gde ima mesta delovanju svesnog faktora. U stvari, on veruje da je izbijanje revolucije spontana akcija masa pri čemu partija ima ulogu da osvetli cilj i da određuje smer. Redukcija funkcije svesnog faktora, u ovom slučaju komunističke partije, više je nego očigledna.

Lukač je jednoznačno bio uveren da pokret radničke klase postaje istinski delatan kad se adekvatno struktuira, odnosno kad se oformi politička partija. Zapravo on misli da se partijskim delovanjem prevazilaze i ukidaju protivurečja između spontanosti i manipulisanja, fatalizma i voluntarizma. Ulogom posredovanja, metodičkim nastupanjem, partija izražava mogućnost da se u klasnoj borbi ostvari jedinstvo spontanosti i organizacije »umstvena spontanost« (izraz H. Markuzea).

Da bi se objasnila suština i razlog postojanja komunističke partije mora se definisati odnos krajnjih ciljeva i pokreta. Jer, neki je zadatak u svojoj dalekoj i neodređenoj mogućnosti uvek ranije uočljiv nego oblici i mogućnosti njegovog konkretnog ostvarenja. Smatrajući partiju oruđem posredovanja do istorijskih ciljeva, a nikako ciljem po sebi, Lukač smatra da ima osnova zalaganje za čvrstu organizacionu povezanost partije. To je uslov za akciju delotvornog zahvatanja u događaje i iskorišćavanje šansi što ih događaji pružaju. Tu je sadržan i odgovor na pitanje kako nastaju komunističke partije. Ti putevi su različiti ali je čist privid da su one rezultat organskog i ekonomskog slojevanja. Nastajanje komunističke organizacije ostaje »svesno i slobodno delo same svesne prethodnice«. U toku revolucije partija je samostalni lik proleterske klasne svesti iako istovremeno deo klase. Ako bi partija bila rezultat organskih slojevanja, to bi značilo da je po suštini i po cilju određena datim.

Ž. P. Sartr, u horizontu afirmacije posebne uloge pojedinca i suprotstavljanja »seriji« (mehaničkom kolektivu ili pasivnoj društvenosti) raspravlja o nužnosti nastajanja organizacije i njenih različitih značenja i oblika pojavljivanja (»serija«, »kolektiv«, »fuzionirana grupa«, »statuirana grupa« i »institucionalizirana

Digitized by Google

grupa«). Prirodno je za njegovu poziciju da odbija istorijsku relevantnost mehaničkom zajedništvu (kolektivu) koje on određuje kao »seriju« gde su pojedinci među sobom otuđeni (svako živi svoj život iako živi u zajednici). Kapitalizam je, po njemu, poseban i najtipičniji oblik »serijalizacije« ali i socijalističke zajednice reprodukuju ovakve postvarene i otuđene odnose. Fuzionirana grupa temelji se na unutrašnjoj koheziji čiji je sadržaj ostvarivanje istovetnog cilja različitih individuuma. Formiranje ove grupe on prikazuje kao postepeno, spontano organsko sazrevanje do zajedničkog cilja. Ovde se pojedinačno delovanje objedinjava u zajedničko. Međutim, Sartr dobro uočava nužnost da se ovako nastala grupa organizuje, da napusti stanje spontanosti. Jer to stanje može da postoji samo dotle dok postoji neposredna opasnost koja održava koheziju grupe. Kako je u pitanju uvek to da se grupa delatno i na duži rok postavlja kao snaga koja hoće da transcendira postojeće, to se nužno nameće pitanje stvaranja i takve grupe (organizacije) koja ima i stvarno i formulisano jedinstvo akcije i cilja. To bi, po Sartru, bila statutarna grupa. Nju Sartr razume kao jedinstvo slobodnog izbora pojedinca i obaveze i ograničenja koja zajednički (i formulisani) interesi nameću. Ova statutarna ili organizovana grupa kao dinamički dijalektički totalitet uspeva da prevaziđe slabosti otuđenih odnosa koji postoje u »seriji«, (pre svega otuđenost i pasivnost pojedinaca) usled prividnosti zajednice, ali i pad u seriju i pasivnost i otuđenost usled prenaglašavanja zajednice. Time je Sartr, u stvari, naglasio složenost dijalektike organizacije i mogućne ekstreme u njenom delovanju, s jedne strane, institucionalizacija i birokratizacija (»institucionalizirana grupa«), a s druge upravo zbog prve tendencije, težnju ka disperziji. Ove krajnosti nameću potrebu za novim objedinjavanjem pojedinih delovanja — javlja se zahtev za suverenom (voljom) koji nameće spoljašnje jedinstvo. Tako ispada da se krug završava nužno harizmom. Ali Sartr ne dolazi do toga iako ovim stavovima ukazuje na mogućnosti i granice političke partije kao posrednika u revolucionisanju i delovanju masa.[18]

Unutrašnje posredovanje u komunističkoj organizaciji

Partija je kod Lukača generalno određena kao oblik posredovanja. Ali on je lucidno naslutio dvostrukost posredovanja u komunističkoj organizaciji: — odnos prema pojedincu i prema istoriji. I to je, po njemu, odlučno za ovakvu organizaciju. Ona na konkretan način posreduje između čoveka i istorije time što su u partiji članovi stvarni subjekti istorijskog procesa. Preko

[18] Ž. P. Sartr, *Egzistencijalizam i marksizam*, deo *Kritika dijalektičkog uma*, posebno deo *Kritika kritičkog iskustva*, Nolit, Beograd, 1970.

Digitized by Google

mogućnosti da se posreduje, preko organizacije i u organizaciji, u ostvarenju imanentnih klasnih interesa, pojedinac nije »masa«, sledbenik, broj, »priključivanje« rečju nije više objekat. Uloga objekta međutim, može da se ukine samo razvojem neposredne demokratije. Uspeh u borbi protiv građanskog nasleđa formalne demokratije a naročito protiv vlastitih izopačenja Lukač vidi u uvlačenju celokupne ličnosti svakog člana u partijsku aktivnost. Pravi novum u političkoj organizaciji proletarijata on vidi upravo u »svesnom, sve svesnijem« načinu borbe protiv unutrašnjih opasnosti. Koje su to opasnosti i kada nastaju? To su pre svih birokratizacija partije, hijerarhičnost partije (aktivno rukovodstvo — pasivno članstvo). Zajednički imenitelj ovih opasnosti je nemogućnost članstva da aktivno i široko utiče na smer i krakter društvenih procesa i zapuštanje unutrašnjeg partijskog života.

Iz nemogućnosti da se članstvo aktivno angažuje rezultira voluntarizam vrha kolektivnog rukovodstva ili »vođe« svejedno, ili pak fatalističko precenjivanje uloge masa ili klase. U prvom slučaju partija se raščlanjuje na aktivni i pasivni deo. Drugi deo se u pokretu stavlja povremeno i uvek na zapoved prvog. Članstvo je u ovom slučaju alibi vrha. Kod članstva nastaje ravnodušnost ili slepo poverenje ili apatija naspram svakodnevnih postupaka partije. Kritika, ako se o njoj uopšte može da govori je post-festum (na kongresima) ali i tada najčešće bez uticaja. Tako otprilike Lukač daje »kroki« birokratske i hijerarhijske organizacije (komunističke partije). Precenjivanje uloge mase, ili klase, nastupa po Lukaču, usled nastajanja masovnih partija. To vodi zapuštanju unutrašnjeg partijskog života, propagande i organizacionog uticaja na masu.

Organizaciono pitanje Lukač je često svodio na pitanje svesnog i aktivnog angažovanja pojedinca, na žrtvovanje celokupne ličnosti svakog člana za stvar pokreta, na svesno podređivanje svoje volje cilju organizacije. Ovako moralistički inspirisano određenje organizacionog pitanja objektivno naginje staljinističkim rešenjima. Istina, Lukač je težio da upravo po položaju subjekta u partiji istakne prednost komunističke nad građanskim organizacijama. On je u disciplini kakvu hoće da sprovodi komunističke partije (na primeru boljševika) video ne ukidanje sloboda pojedinca već jedinstvo interesa i slobode pojedinca sa interesima drugih u pokretu.[19]

U disciplini kakvu pretpostavlja komunistička partija on vidi mogućnost ostvarivanja jedinstva slobode i solidarnosti, ličnosti i kolektiva. Lukačevo insistiranje na metodološkom načelu totaliteta, i u tom smislu na logično pretpostavljanje celine de-

[19] Za ovo mesto koje u stvari hoće dijalektički da pomiri slobodu i nužnost, pojedinca i zajednicu, Lj. Tadić smatra da izvršava »filozofsko osmišljavanje revolucionarnog lenjinizma«. Videti knjigu *Partija proletarijata*, Sedma sila, Beograd, 1966. str. 149.

Digitized by Google

lovima, neki autori su uopštili na društveno-političku dimenziju kao totalitarizam, strogo podređivanje individue celini (partija ili država).[29]

Revolucionarna organizacija proletarijata može da se konstituiše i potvrdi samo borbom. To je uslov da svaki član organizacije vlastitim iskustvom postane svestan ovakvog oblika obuhvatanja i angažovanja (povezanost spontanosti i svesnog usmeravanja). Time što partija unutrašnjim posredovanjem omogućava da njeni članovi budu subjekti vlastite istorije, ona onemogućava rast birokratskog aparata. Očigledno je da u partiji staljinističkog tipa nedostaju upravo oni momenti koje je Lukač pretpostavio kao komunističku organizaciju i put nadilaženja postvarene organizacije.

Negativno značenje Lukač je naročito pripisivao funkcijama u partiji. Njih je često određivao kao prepreku da se bude univerzalan čovek. Jer, svaka partijska služba nosi nužno specijalizaciju, težnju za prestižom i položajem. Njegov je ideal da te funkcije ne budu »službe« već deo totaliteta odnosa članstva prema partiji.

Analizirajući unutrašnji partijski život Lukač aktuelizira i moralnu stranu ove problematike. Njegova osnovna teza polazi od toga da se moralni problem može javiti kao javni problem (»revolucionar postaje narodni tribun i javna ličnost«). Lukač tu misli, pre svega, na moral partijskih rukovodilaca. I na prvi pogled je izvesno da se on zalaže za nekakav partijski asektizam, rigorizam i formalizam. Za njega je van svake sumnje da revolucionar mora da odbaci principe građanske, autonomne slobode jer oni uvek vode anarhiji, da odbaci privatnu ljušturu buržoaskog individualizma, da se podredi imperativima discipline i izvršavanju zadataka. Sloboda revolucionara određena je merom saživljavanja sa pokretom te je on etički odgovoran samo prema svojoj klasi i partiji. Pitanje discipline u ovakvom kontekstu, i pored svih slabosti u konstituisanju »imperativa partijskog života«, dobija značaj elementarnog, praktičnog i duhovnog pitanja za revolucionarnu organizaciju. Tu nije reč o tehničkom aspektu partijskog života i odnosa partije i pojedinca. Jer, ako partija sadrži ona određenja koja pripadaju cilju i ako je ona izraz svesnog htenja carstva slobode (»htenja koja znače i činjenje«) onda je disciplina jedinstvo momenta koji partiju određuju kao svesno i slobodno samoopredeljenje zajedničkoj volji. Lukač tako naznačava i jedno drugačije, pozitivno određenje discipline. Naime, on disciplinu uzima u širem smislu, a ne samo kao uslov efikasnosti organizacije. Disciplina za njega je

[29] Tako R. Lukić misli da je Lukač u tome otišao dalje i od samog Staljina. Lukačevo insistiranje na disciplini, na partiji kao zajedničkoj volji, razume on i kao poricanje svake individualne slobode u partiji. Po tome je, zaključuje Lukić, čak i Staljin »liberalniji od Lukača«. Lukič, R., *Političke stranke, Naučna knjiga*, Beograd, str. 56 i 57.

Digitized by Google

određena slobodom — mogućnošću da se dela u pravcu prevazilaženja pozitivnog. S tim u vezi Lukač još u ranim spisima, ali to stanovište on je ponavljao, ističe ulogu lične odgovornosti. Oblici organizacije, osvešćavanja, prosvećivanje i propaganda su odlučna i bitna sredstva partije. Međutim, »vrlo mnogo pa na kraju i ono sudbonosno — moraju komunisti kao ljudi sami da čine«.

Etički moment u Lukačevom razumevanju partije potiče iz njegovih ranih političkih spisa. Misaoni izvor za ovaj element kod Lukača mnogi nalaze u nekim stavovima M. Vebera, odnosno u njegovoj vrednosnoj etici koja je bitno određena »čistotom« odgovornosti. Drugi pak misle da je u tome na Lukača bitno uticao onaj napor da se u Kantovoj etici nađu neke osnove za filozofsko utemeljenje. Ne ulazeći ovom prilikom u karakter uticaja na prisustvo ovog elementa u Lukačevoj misli, valja se složiti da je ovaj element kod Lukača prisutan u ranim spisima eksplicitno, a kasnije u aprioristićkoj uverenosti i nadi u nužnu i opravdanu pobedu socijalizma i konačno u nikad smanjenoj mržnji, prema građanskom društvu. Međutim, Lukač je, naročito u poslednjim delima, uložio napor da se oslobodi ovog momenta.

U ranim spisima dat je pokušaj tematiziranja i problematiziranja prakse i osnove komunističkog pokreta sa pozicija komunističkog morala, pre svega, a delimično i s pozicija i interesa i svesti o tim interesima u radničkoj klasi. Kako mu se komunistička partija pokazuje kao ostvarenje ovih ideala to je suštinsko pitanje radničkog pokreta ovog perioda, a to je za Lukača u ovim spisima bitno: kako revolucionarnu masovnu partiju preobraziti u komunističku partiju. KP mora da nastupa kao kritika, uzor, redar i popravljač — kad sovjetske institucije počinju da se kvare i okoštavaju. Očigledno je da Lukač odvaja partiju od vlasti i institucija kao da ona sama ne stvara institucije ili čak nije sama jedna institucija. Lukač partiju ne smatra izrazom nužnosti klasne borbe, i stoga nužno kao dijalektičku strukturu već misli da »KP moraju biti prvo otelovljenje carstva slobode«. Ovo problematizovanje etičkog pitanja u pokretu pada tako u etički rigorizam i idealizam. On smatra da je potrebno i moguć-no podređivanje pojedinačnih interesa kolektivu. On takođe veruje da je u socijalističkom društvu, odnosno posle pobede proletarijata, prisila potrebna samo onda kad pojedinci »nisu spremni da deluju u skladu sa svojim interesima«.[21]

Tako i pitanje proizvodnje postaje, za Lukača, moralno pitanje. »Svaki proleter mora postati svestan da od njegove produktivnosti zavisi kad će nastupiti istinski sretna i slobodna epoha čovečanstva«. Takođe ukazuje na značaj svesne discipline i veruje da će slobodna saradnja slobodnih ljudi u novom društvu u odnosu na produktivnost daleko nadmašiti kapitalizam. Ovakvi stavovi Lukačeve etike, koja je po pretpostavci moralis-

[21] Lukacs, G. *Etika i politika*, Liber, Zagreb, 1972. str. 72.

Digitized by Google

tička i rigoristička, inspirisani su moralističkim shvatanjem boljševizma kao oličenja moralnog problema u svetsko-istorijskom smislu. Suštinski, za njega etika je »posredovana sredina između legalnosti i moralnosti«. Njemu se čini da se zahtevi etike javljaju kao dnevne zapovesti, kao moment odluke i izbora. Stoga se upravo tim momentima koje on izgleda smatra iskušenjima, ličnost stvara, »postiže celovitost, ili je svedena na rascep, na propadanje«. Očigledno je da uvođenjem moralnog problema (kao pitanje odluke) Lukač izbegava kruti socijalni determinizam. Reč je zapravo o tome kako se moralni problem pretvara u neposredni društveni, ili bliže, politički problem. Ovaj prelaz Lukač je učinio na pretpostavci značajne kategorije posredovanja u javnom životu. U delu »Literatura i demokratija« on je čak ideal potpunog čoveka sveo na javnog radnika, a nešto kasnije ukupnu moralno-društvenu problematiku na »javni problem«. Njemu se za socijalizam, imajući u vidu ipak samo pojavnu stranu političkog života rukovodstva, politički problem pojavio kao javni problem. Vraćajući se na uspomene iz Oktobra, ne sasvim bez osnova za društvo čiji motiv transcendencije jeste i moralni problem, on tu svoju tezu ilustruje negativnim primerima izneveravanja nekih eksplicitnih (dnevno-političkih) ideala socijalističkih revolucija: hedonizacija rukovodeće birokratske garniture, »potrošački«, »uzimački«, drpački« mentalitet, itd.

Insistiranje na moralnoj problematici u partiji i revoluciji kod Lukača je bilo naročito vidljivo u periodu od oktobra do 1923. godine. I kasnije on insistira na ovom pitanju te se čini da nisu, ili bar nisu sasvim, u pravu oni tumači njegovih dela koji misle da je on posle VI kongresa kominterne (1928) odnosno sa »Blum-tezama« napustio svoje prethodno stanovište i došao do svojevrsne »etičke antiteze«. Istina, njegovo kasnije isticanje ovog pitanja nema značenje moralnog optimizma i sektaštva. Ali, i posle 1923. godine on nije napustio stanovište o moralnom problemu kao društvenom i političkom iako možda on više nema ono ontološko važenje već taktičko (on je samo sredstvo posredovanja).

* * *

Najopštija pitanja Lukačevog učenja o partiji i klasnoj svesti ali i pitanja unutrašnjeg posredovanja u komunističkoj organizaciji (strategija i taktika, organizacija i spontanost, disciplina i moral, uloga rukovodstva) razrešavaju se u tematici legalnosti i ilegalnosti, rečju u razumevanju celog kompleksa odnosa prema državi posebno prema državi u socijalizmu.[22] Problematika legalnosti i ilegalnosti predstavlja ishodišnu tačku Lukačeve teorije partije i klasne svesti. Pod legalnošću Lukač

[22] O tome detaljnije: Ratko Nešković, *Socijalistička revolucija i pravni poredak*, »Gledišta«, 3—4/1979. str. 101—121.

Digitized by Google

razume pozitivnu klasnu strukturu i karakter države, prava, ustrojstvo privrede i fiksiranje subjektivnih snaga za njih, a pod ilegalnošću usmerenost na revolucionarno transcendiranje pozitivnih društvenih odnosa.

Umesto zaključka

Osnovno Lukačevo određenje partije kao (dvostrukog) posrednika preraslo je u klasično marksističko određenje partije. Pri tom on ima u vidu prevashodno normativni nivo partije (partija kao epohalna mogućnost) a ne stvarnu partiju koju je često određivao i kao »golemi aparat za nepostojeće zadatke«. Ali u razumevanju partije kao unutrašnjeg posredovanja (odnos partije i klase, strategija i taktika, organizacija, disciplina, moralno pitanje, vođstvo partije, unutrašnje posredovanje u komunističkoj organizaciji) on dolazi do konkretnog istorijskog a često i do empirijskog nivoa.

Po veri u mogućnost delovanja revolucionarne organizacije Lukač je ostao ortodoksni komunist. Uveren u stvarnu moć revolucionarne organizacije proletarijata on prihvata poznatu tezu za Treći kongres Internacionale da »za jednu KP ne postoji vreme u kojem ona ne bi mogla biti politički aktivna«. U jednoj od poslednjih izjava on je upozorio da je primarni zadatak partije vraćanje na lenjinističke pozicije. Zvuči kao upozorenje i politički testament antidogmatskog marksiste i proleterskog aktiviste upozorenje na stalno ponavljanje, iako uvek na višem nivou i kompleksnije, odnosa »krajnjeg cilja« i »pokreta«, teorije i prakse, kao i opomena da »komunisti moraju da pojačaju svoju osetljivost i da uče od svih momenata razvitka«.

Lukačevo određenje partije kao posrednika zapravo izražava jedan mogući oblik delovanja partije proletarijata i to onaj oblik koji je do sada manje praktikovan. Njemu nasuprot stoji drugi oblik — partija mandator istorije i rukovodilac klase i društva. Tako Lukačevo određenje partije omogućava da se iskaže jedna dihotomna podela istorijski mogućnih formi nastupanja partije radničke klase (komunista). Lukačevo razumevanje partije kao oblika posredovanja u dvostrukom smislu aktuelni su za svako dublje razumevanje brojnih problema u delovanju komunističkih partija. I delovanje Saveza komunista Jugoslavije u svom programskom određenju ali i kontroverznoj empiriji može se tumačiti Lukačevim pojmovima iz teorije partije i klasne svesti.

Koncepcija Saveza komunista Jugoslavije pretpostavlja odricanje od neposredno rukovodeće uloge partije, odnosno afirmisanje ideje da se partija postavi kao posrednik u velikom pokretu socijalističkog samoupravljanja. Time se na izvestan način afirmiše Lukačevo temeljno određenje partije i to u obe pretpostavljene dimenzije posredovanja: istorijsko posredovanje u

Digitized by Google

klasnoj borbi i revoluciji i posredovanje aktiviteta pojedinca-člana u velikom i složenom mehanizmu partije. U meri ispunjenja ovih pravaca razvoja partije nalazi se prostor za odgovor na pitanje *šta je jak Savez komunista u uslovima samoupravljanja?* koje se u nas počelo da postavlja od početka sedamdesetih godina. To bi moglo da pomogne i razumevanju mogućnih pravaca reforme Saveza komunista u ovom času. Savez komunista može produktivno delovati samo kao svesno organizovano demokratsko posredovanje procesa samoupravljanja i aktivnog postavljanja ljudi prema gorućim problemima zajednice. Lukačeva dihotomna podela delovanja partije na dve mogućnosti pokriva i empiriju delovanja Saveza komunista koji je raspolućen između uloge rukovodeće i vladajuće institucije društva i uloge ideološko-političkog posredovanja ljudi u autonomnom delovanju u okviru institucija koje okupljaju sve ljude (radna organizacija, organi upravljanja, društveno-političke organizacije, skupštinski sistem).

Digitized by Google

Zlatan Gavrilović

Jedna kritika dogmatizma i pozitivizma

Da bi filosofija marksizma egzistirala kao filosofija revolucionarne prakse ona nužno mora teoretski raščistiti s onim razumijevanjem Marxova mišljenja koje razumijevanju oduzima njegov revolucionarni značaj pretvarajući sam marksizam u jednu od mnogobrojnih varijanti nužno građanske pa čak i predgrađanske ideologije a sam socijalistički pokret u jednu od mnogobrojnih formi građanske realne politike. Teoretsko raščišćavanje s ovom tendencijom započelo je već nakon I svjetskog rata zahvaljujući misliocima kao što su Lukacs, Bloch, Korsch, pripadnicima »Frankfurtske škole« — da spomenemo samo najvažnije, koji su vratili dignitet socijalističkoj i komunističkoj misli pokazavši da se Marxova misao ne može povezati s njezinim građanskim recepcijama u marksizmu Druge internacionale i u dijalektičkom i historijskom materijalizmu odnosno marksizmu-lenjinizmu Treće internacionale.

Nadalje, objavljeni su neki fundamentalni Marxovi radovi: Ekonomsko-filosofski rukopisi 1932. godine, Grundrisse 1939—41. odnosno 1953. godine, koji Marxovo mišljenje pokazuju u drugačijem svijetlu od onog Engelsovog i općenito drugointernacionalnih interpretacija. Zahvaljujući ovoj činjenici možemo reći da je ovim u odlučnoj mjeri sužen prostor za »znanstvenu« i »dijalektičko-materijalističku« recepciju marksizma. Konačno, nakon II svjetskog rata dolazi do revalorizacije značenja spomenutih mi-

Digitized by Google

slilaca kao i do pojave nove generacije marksista koji dovršavaju djelo destruiranja legitimnosti građanske, a u staljinističkoj varijanti dogmatskog marksizma, čak predgrađanske recepcije marksizma.

Razdoblje Gramscijeva sužanjstva u tom pogledu posve je drugačije. Doduše, već su tada Lukacs i Korsch bili objavili svoje značajne radove — Povijest i klasnu svijest, Marksizam i filosofija — za vrijeme tog sužanjstva objavljene su Lenjinove Filosofske bilježnice, izlaze također Marxovi Manuskripti, publicira se Zeitschrift für Sozialforschung itd. No sve je to Gramsciju nepoznato ili gotovo nepoznato što je posve razumljivo ima li se u vidu prosta činjenica da je Gramsci bio izrazito ograničen u mogućnostima korištenja marksističke literature. Gramsci je poznavao Lukacsevu Povijest i klasnu svijest samo indirektno i parcijalno te je pročitao možda samo njegov esej o Rosi Luxemburg a nije isključeno da je pročitao i recenziju Buharinove knjige o historijskom materijalizmu. No, Lukacsevu je kritiku Buharina i osudu za teorijski revizionizam koju je Zinovjev na V kongresu Kominterne uputio, među ostalim i Lukacsu, Gramsci poznavao gotovo sigurno.

Dakle, Gramsci je suočen s jednom realnošću da u okvirima Kominterne i dalje neopozivo vlada dogmatska recepcija marksizma. Gramsci je stoga suočen s jednom neophodnošću da se razračuna s tada vladajućom interpretacijom Marxa, s historijskim materijalizmom u tumačenju marksizma Treće internacionale na isti način na koji se on suočava i s nužnošću kritičkog pristupa tradicionalnoj građanskoj filosofiji pri čemu se uglavnom misli na kritiku idealističke varijante građanske filosofije Benedetta Crocea. Dakako, kritika Crocea nije nešto što bi bilo principijelno različito od kritike dogmatskog marksizma jer kritika Croceove filosofije, koja filosofija čini vrhunski domet građanske misli tog doba, ne predstavlja ništa drugo do jedan vid Gramscijeve kritike građanskih oblika mišljenja. Oba se ova aspekta Gramscijeve kritike temelje na njegovom poimanju filosofije prakse, na poimanju koje se i samo gradi kroz misaono sučeljavanje i razgraničavanje s građanskim formama mišljenja.

Polazište Gramscijeve kritike sastoji se u koncepciji filosofije prakse kao »apsolutnog historizma«. Bit tog apsolutnog historizma koncentrira se u stavu da je filosofija prakse apsolutni historizam, apsolutno posvjetovljenje i ovozemaljskost mišljenja, apsolutni humanizam povijesti. Tako nasuprot Croceu koji poima marksizam kao »novu transcedenciju« Gramsci inzistira na ovozemaljskosti mšljenja i na pojmu povijesti kao djela ljudske prakse. Dakle, kada kažemo »Gramscijev historizam« tada naravno ovaj »historizam« ne smijemo poimati u smislu historicističke filosofije, na primjer, jednog Diltheya, Simmela ili pak Troeltscha koji inzistiraju na individualnosti historijskih činjenica kao niti u smislu Croceovih pretenzija, već na način koji proizlazi iz ovih odredbi:

Digitized by Google

»Sve do njemačke klasične filosofije poimalo se filosofiju receptivnu ili u najboljem slučaju sređujuću djelatnost, dakle kao spoznaju jednog mehanizma koji objektivno djeluje nezavisno od čovjeka. Njemačka je klasična filosofija uvela pojam »stvaralaštva« misli, ali ne u idealističkom i spekulativnom smislu. Čini se da je samo filosofija prakse na osnovi njemačke klasične filosofije pomakla mišljenje za jedan korak naprijed izbjegavši svaku tendenciju koja vodi k solipsizmu i historiziravši mišljenje, time što se ono uzima kao pogled na svijet, kao »zdravi razum« koji se masovno proširio (a to širenje ne bi se dalo ni zamisliti bez racionalnosti ili povijesnosti) tako da se može preobraziti u aktivnu normu ponašanja. Stvaralački treba dakle razumijeti u »relativnom« smislu kao mišljenje koje modificira način na koji osjeća većina, pa time i samu zbilju, koja se bez te većine ne može ni pomišljati. Stvaralački i u smislu da nema zbilje koja bi opstojala po sebi, u sebi i za sebe, već ona opstoji u povijesnom odnosu s ljudima koji je mijenjaju.«[1]

Dakle, smisao pojma »historizam« mora se tražiti u povijesnosti. I to tako razumijevane povijesnosti koje značenje ona zadobiva u kontekstu Marxove kritike Hegelove spekulativne filosofije kao i Marxova poimanja povijesti kao djela ljudske prakse što znači da upravo odavde slijedi odbacivanje koncepcije zbilje izvan povijesna ljudskog djelovanja, praktičke ljudske djelatnosti.

Osebujnost i posebnost Gramscijeve raščlambe takve koncepcije sadržana je u tome što on razvija Marxovu misao o odnosu filosofije i proletarijata promjena stanja svijesti »većine« označava ujedno i promjenu same povijesne zbilje. Stoga Gramsci razmatra »narodna vjerovanja« kao »materijalnu snagu« kojom se iz »čiste filosofije« prelazi u stvaranje nove povijesne zbilje zasnovane na prihvaćanju filosofije od strane mnoštva ljudi.

Međutim taj »prelaz iz filosofije u ideologiju«, to masovno usvajanje temeljnih zasada filosofije, ideja što su oblikovane tokom cjelokupne duhovne povijesti čovječanstva, nije lišeno nekih pojmovnih poteškoća. Gramsci govori o tom prelazu ka uzdizanju svijesti širokih narodnih masa na višu razinu, o dovođenju te svijesti do kritičnosti i dosljednosti. Međutim ostaje ta problematika izgradnje jednog pogleda na svijet otvorenom, dakle, ostaje problem mogućnosti izgradnje tog pogleda na svijet koji ne bi bio receptivan i kontemplativan, koji stoga više ne bi bio neki »puki« »pogled na svijet« već revolucionarna samosvijest.

Konzekvence ovih prijepornih postavki susrest će Gramsci već u analizi teologizacije historijskog materijalizma. Stoga su vrijedna Gramscijeva upućivanja na praktičko-preobražavalački

[1] A. Gramsci, Quaderni del carcere (V. Gerratana), Einaudi, Torino, 1975 — Q. str. 1485—6.

Digitized by Google

karakter filosofije prakse, na njezinu fundamentalnu funkciju u preobrazbi masovne svijesti iz njezinog prvotno amorfnog stanja u kritičku, revolucionarnu svijest, u revolucionarnu samosvijest, i na to da filosofija prakse može postati povijesno djelotvornom samo ukoliko ne ostane filosofija za akademske filosofe. Gramscijev apsolutni historizam polazi od kritike unutrašnjeg rascjepa u marksizmu koji je izveo revizionizam i polazeći od takvog razdvajanja on smjera ka novom jedinstvu. Naravno, unutrašnji rascjep u marksizmu podjednako dira i dogmatski marksizam Druge i Treće internacionale. Polazeći od Marxove kritike materijalizma i idealizma u Tezama o Feuerbachu Gramsci smatra da se ponovno reproduciraju jednostranosti materijalizma i idealizma što navodi na potrebu uspostavljanja više sinteze u moment višeg razvitka filosofije prakse. Još je Hegelova filosofija uspostavila sintezu materijalizma i idealizma kada je Hegel »učinio dijalektičkim dva momenta života misli, materijalizam i spiritualizam, ali sinteza je ličila na »čovjeka koji hoda na glavi«.[2] Nastavljači Hegela uništili su to jedinstvo i vratili se s jedne strane materijalističkim, a s druge strane spiritualističkim sistemima. Filosofija prakse je u svom osnivaču iznova preživjela svo to iskustvo hegelovstva, fojerbahovstva, francuskog materijalizma da bi rekonstruirala sintezu dijalektičkog jedinstva: »čovjeka koji je na nogama«.

Sada je pak, smatra Gramsci, došlo do raspada uspostavljene Marxove »nove sinteze«, došlo je do dvostruke revizije filosofije prakse koja je potakla borbu protiv pokušaja da se Marxovo mišljenje uklopi bilo u idealističke filosofske koncepcije bilo u blok materijalistički utemeljenog »dogmatskog marksizma«. Istovremeno Gramsci je svjestan da je Croceova filosofija kao najznačajniji moment moderne građanske filosofije, nazadovanje u odnosu na Hegelovu spekulativnu filosofiju jer Croce doduše prevladava metafiziku ali se vraća natrag pitanju o odnosu mišljenja spram prirodne i povijesne zbilje.

Zadatak koji Gramsci postavlja pred sebe jest ponovno uspostavljanje izgubljene prvotne sinteze. Stoga Gramsci piše da je iz kritike hegelovstva rođen moderni idealizam i filosofija prakse. Hegelovski imanentizam postaje historizam, ali on je apsolutni historizam samo s filosofijom prakse, apsolutni historizam ili apsolutni humanizam. To bi dakle bilo pitanje koje podjednako postavlja na dnevni red mogućnosti dometa »nove sinteze« koja će kao jedno od svojih polazišta uzeti Croceovu filosofiju. Ovaj moment je bitan utoliko što ima prilično argumenata za tvrdnju da je sam Gramsci pomišljao na Croceovu filosofiju kao na jedan element »nove sinteze«. S druge pak strane moramo se suočiti s činjenicom da je sam Gramsci bio svjestan retrogradnog kretanja od Hegela do Crocea i Gentilea. Zato kada on i govori o momentu višeg razvitka

[2] Q. str. 1861.

Digitized by Google

filosofije prakse, tada ne misli niti na Crocea, niti pak na materijalističku metafiziku dogmatskog marksizma Druge i Treće internacionale nego na povijesno proizvedene mogućnosti identiteta mišljenja i djelovanja, na činjenicu konstituiranja proletarijata kao »jedinog nasljednika« njemačke klasične falosofije. Odatle slijedi potreba da se Marxovo prevladavanje Hegelove spekulativne filosofije rekonstruira u svijetlu novih povijesnih mogućnosti. Filosofija prakse stoga mora voditi računa o činjenici da je filosofija trajno rješavanje problema koje nameće historijski razvitak, da ona ne smije zapostaviti filosofije koje su joj prethodile jer je i sama nastala upravo kroz prevladavanje najviše kulturne manifestacije epohe, klasične njemačke filosofije.

Dakle, ovdje više nije riječ o tome da se Gramsci oslanja na Croceovu idealističku filosofiju koja je, prema tvrdnji samog Gramscija, ispod Hegelove razine. Prije je tu riječ o zadatku da se kritički ispitaju smisao i dometi Croceove filosofije, zadatku kojeg je sam Gramsci odredio u analogiji s Engelsovim Anti-Dühringom. Zato Gramsci i govori o potrebi revidiranja historičkih teorija spekulativnog značaja. Morao bi se, tvrdi on, napisati jedan novi Anti-Dühring koji bi mogao biti jedan Anti-Croce sažimajući ne samo polemiku protiv spekulativne filosofije nego i onu protiv pozitivizma i mehanicizma.

Spekulativnoj filosofiji Gramsci suprotstavlja svoj apsolutni historizam koji se historizam razumjeva kao dokinutost svih ostataka jednog posebnog tumačenja povijesti koje tumačenje samu povijest ne poima kao djelo ljudske praktičke djelatnosti već kao rezultantu djelovanja izvanljudskih sila. Fundamente svoje koncepcije apsolutnog historizma on pronalazi u Marxovoj kritici apstraktnog, nepovijesnog karaktera buržoaske ideologije kao i u njegovoj kritici ideologije restauracije. Bit te koncepcije određuje Gramsci tako što kaže da filosofija prakse nije samo pretendirala da objasni i opravda svu prošlost, nego da povijesno objasni i opravda i samu sebe. Ona je dakle bila maksimalni »historizam«, totalno oslobađanje od svakog apstraktnog »ideologizma«, zbiljsko zadovoljavanje povijesnog svijeta, početak nove civilizacije. Održati taj inicijalni Marxov moment borbe protiv »svih ostataka transcendencije« značilo je za Gramscija to da se on morao suočiti s »pogoršanim oblicima filosofije prakse«, s onim što će nazvati teologizacijama historijskog materijalizma.

Pisac Bilježnica dakle nije sklon tome da dogmatski, vulgarni marksizam prihvati kao posljednje dostignuće mišljenja. Posve suprotno, njegov je pristup Marxovoj misli drugačiji, izrazito nedogmatičan. Najbolje se to vidi u činjenici da je Gramsci doveo u pitanje jednu duboko ukorijenjenu dogmu marksizma Druge i Treće internacionale, naime dogmu o istovetnosti Marxova i Engelsova mišljenja kritički se odnoseći spram Engelsove orijentacije kao neautentičnog izvora za re-

Digitized by Google

konstrukciju Marxove misli. Dapače, uočit će on i neke elemente u Engelsovoj misli koji će kasnije dovesti do vulgarizacije u marksističkoj filosofiji. Gramscijev apsolutni historizam ima namjeru da obnovi izvorne Marxove uvide koji su dugo ostali zamračeni Engelsovim i Lenjinovim naivnostima. Štoviše, krajnje konzekvencije ovog apsolutnog historizma koncentriraju se u tezi prema kojoj materijalistička metafizika nije isto što i filosofija marksizma. Stoga je pažnje vrijedno Gramscijevo zapažanje u kojem on pokazuje zajedničke fundamente religijskog pogleda na svijet i derivata materijalističke metafizike u »općem mnijenju«. Pokazat će on i religijski izvor zdravorazumskog vjerovanja u »objektivnost izvanjskog svijeta«. Sve su religije učile i uče da je bog stvorio svijet, prirodu, kosmos, prije nego što je stvorio čovjeka i da je čovjek stoga zatekao svijet već pripremljen, sređen i jednom zauvjek konačan.

Dakle, ovdje je riječ o ponavljanju marksovske tematike pitanja objektivnosti na poimanju primarnosti povijesne prakse. Na istom se tom temelju zasniva i Gramscijevo promišljanje Marxova prevladavanja materijalizma i idealizma. Međutim, on uočava istovremeno nesklad između tako pojmljenog prevladavanja svake moguće metafizike i faktičke situacije u tadašnjem marksizmu i dominantnih tendencija i orijentacija historijskog materijalizma. Zapaža da u historijskom materijalizmu ima jedna tendencija koja »laska« svim lažnim tradicijama, improviziranju, fatalističkoj lijenosti, nemisaonom determinizmu, odsutnosti intelektualne discipline, moralnoj i intelektualnoj neodgovornosti i nelojalnosti. Polazeći od ovih zapažanja Gramsci će problematizirati i jedan fenomen kojeg je nazvao lorijanizam a odnosi se na mentalitet obilježen odsutnošću sistematična kritičkog duha, površnošću u vršenju znanstvene djelatnosti, koji nije isključivo talijanska pojava jer »svaka zemlja ima svoj lorijanizam«. Kao što je poznato, istu ili barem sličnu kritiku ovog fenomena nalazimo i kod Kierkgaarda u poznatom njegovom razmatranju prirode »premisa pisca« u knjizi O teologu Adleru.

Gramsciju je u prvom redu stalo do toga da problematizira ono što u historijskom materijalizmu uzrokuje tendenciju vulgarizacije. U Zatvorskim bilježnicama on izlaže tu tendenciju: »Sigurno je da se u historijskom materijalizmu formirala jedna lošija struja za koju se može pokazati da odgovara pučkom katolicizmu u odnosu na teorijski katolicizam ili katolicizam intelektualaca, kao što se popularni katolicizam može prevesti u termine »poganstva« ili drugih odgovarajućih religija, tako se i pogoršani historijski materijalizam može prevesti u »teološke« termine, naime u termine predkantovske i predkartezijanske filosofije«.[3] Riječ je dakle o tome da materijalistička metafizika marksizma Druge i Treće internacionale, naizgled odlučno sup-

[3] Q. str. 851.

Digitized by Google

rotstavljena religijskom pogledu na svijet, nastavlja tradiciju metafizike i teologije. I to stoga što se temelji na nepovijesnom poimanju materije i na koncepciji »objektivnosti izvanjskog svijeta«. Tu »lošiju struju« u historijskom materijalizmu Gramsci će analizirati na koncepcijama teoretičara Kominterne Buharina. Kao što je poznato riječ je o teoretičaru koji se oslanja na Plehanovljeve spise o historijskom materijalizmu i marksističkoj filosofiji i pri tom ga vulgarizira a čiju će sistematizaciju osnovnih crta materijalizma i dijalektike kasnije, s neznatnim preinakama, preuzeti sam Staljin.

Naravno, Gramsci, pored kritike Buharinovih koncepcija historijskog materijalizma, ima u vidu i razloge redukcije historijskog materijalizma. Jedan od razloga te redukcije na nivo predkantovske i predkartezijanske metafizike vidi Gramsci u potrebi da teoretičari historijskog materijalizma iznađu neki već dovršeni i potpun sistem. Pri tom je polazište bila pretpostavka da je historijski materijalizam jedna varijanta tradicionalnog materijalizma. Naravno, nije se razmatrala Marxova kritika francuskog materijalizma kao i Marxovo upućivanje da egzistira samo nešto takvo kao racionalna dijalektika. Filozofski diletantizam kao antidijalektička i dogmatska koncepcija koja robuje shemama formalne logike nije vodio računa da pojam »materijalizam«, kako je on oblikovan u prvoj polovini 19. stoljeća, označava svako filosofsko učenje koje je iz oblasti mišljenja isključivalo transcendenciju pa dakle i cjelokupni panteizam i imanentizam. Materijalizmom se nazivao i svaki praktički stav nadahnut političkim realizmom. Taj je »filosofski diletantizam« međutim usvojio termin materijalizam zajedno s njegovim prijašnjim sadržajem te je samom Marxu pripisao onu istu materijalističku metafiziku koju je Marx tako detaljno kritizirao.

Krajnje konzekvencije ove tendencije bile su te da je sama filosofija prakse postala predrasudom i praznovjerjem. No razloge ove metamorfoze filosofije prakse u predrasudu i praznovjerje treba tražiti i u činjenici da je filosofija prakse usmjerena, po svojoj nužnoj historijskoj zadaći, na moderni narodni preporod, na izgradnju i izdizanje narodne kulture.

Popularizacija marksizma među širokim narodnim slojevima potpomaže materijalističkoj reinterpretaciji Marxovih koncepcija i zato jer je materijalističko poimanje politički blisko narodu, općem mnijenju, ono je usko povezano s mnogim vjerovanjima i predrasudama, sa skoro svim pučkim praznovjericama. »To se vidi u pučkom katolicizmu, a posebno u bizantskom pravoslavlju. Pučka je religija krajnje materijalistička«.[4] Stoga Gramsci i uspostavlja paralelu između idejnog stanja u radničkom pokretu i stanja u katolicizmr upozoravajući da se »stav filoso-

[4] Q. str. 1861.

Digitized by Google

fije prakse ne smije miješati sa stavom katolicizma«.[5] Jer, nasuprot katoličkom održavanju čisto izvanjskog jedinstva, filosofija prakse održava dinamički kontakt s novim slojevima mase i teži da ih trajno uzdiže na višu razinu kulturnog života inzistirajući na kritičko-polemičkom a ne dogmatskom stavu.

Drugi razlog vulgariziranju historijskog materijalizma vidi Gramsci u determinizmu, mehanicizmu i fatalizmu kojeg objašnjava kao jedan oblik religije i nadražajnog sredstva koji je nužan i historijski opravdan usljed podređena karaktera određenih društvenih slojeva. Jer, kaže Gramsci, kada se u borbi nema inicijativa i kada sama borba završava u identifikaciji s nizom poraza, mehanički determinizam postaje velika snaga moralnog otpora. U vezi s historijskom ulogom koju je odigralo fatalističko shvaćanje filosofije prakse Gramsci upućuje da bi se njegova uloga mogla usporediti s ulogom teorije milosti i predestinacije u početcima modernog svijeta a koja je kulminirala s klasičnom njemačkom filosofijom i s njezinim poimanjem slobode kao svijesti o nužnosti. Ono je bilo pučki nadomjestak za uzvik »bog to hoće« ali je na tom primitivnom i elementarnom planu ipak započelo modernije i plodonosnije poimanje od onog koje je sadržano u »bog to hoće« ili u teoriji milosti.

No Gramsci je svjestan da vjera u svemoć objektivnih, neumitnih zakona povijesti i izvanljudskih zakonitosti onemogućavaju konstituiranje revolucionarnog subjekta, subjekta promjene, koji, uzgred rečeno, mora biti oslobođen predrasuda, misaono sposoban, on mora biti egzistentan s one strane protuslovnosti svijesti koja ne dopušta nikakvo djelovanje, nikakvu odluku, nikakav izbor i koja proizvodi stanje moralne i političke pasivnosti. »Klasa za sebe«, proletarijat, preuzima ulogu djelatnog subjekta te je bijeg u fatalizam sada opasan jer paralizira i protuslovi aktivnoj ulozi koju proleterijat treba da preuzme.

Gramsci je fatalizam pojmio kao uvjeravanje da historijskim razvitkom upravljaju objektivni zakoni istog karaktera kao i prirodne zakonitosti. Fatalistički finalizam ima zajedničke oblike kao i religijski finalizam. Jednom i drugom finalizmu svojstveno je uvjerenje da je bilo koja voljna inicijativa usmjerena na plansko predisponiranje onoga što se neumitno mora verificirati na predodređen način ne samo uzaludna nego i štetna. S druge pak strane Gramscijeva teoretska kritika fatalizma smjera i na poricanje teoretske utemeljenosti koncepcije predvidljivosti budućnosti. Ova koncepcija zakonitosti historijskog kretanja metodički temelji na prirodnoznanstvenom pojmu zakona, a metafizički na pojmu prvog uzroka. Gramsci međutim pokazuje da se unaprijed može predvidjeti samo borba ali ne

[5] Q. str. 1862.

Digitized by Google

i njezin ishod, ne mogu se predvidjeti čak ni konkretni momenti te borbe jer su oni nužno rezultati suprotstavljenih sila u stalnom kretanju, nikad svodljivi na fiksne kvantitete. Zbiljski se predviđa u onoj mjeri u kojoj se djeluje, u kojoj se vrši voljni napor i time konkretno doprinosi stvaranju predviđenog rezultata. Predviđanje se ne objavljuje kao znanstveni čin spoznaje nego kao apstraktan izraz praktičkog napora koji se čini, praktički način stvaranja kolektivne volje. Spoznaje se ono što je bilo ili što jest, a ne ono što će biti, što je »nepostojeće«, pa zato po definiciji nespoznatljivo. »Samo je predviđanje stoga praktički čin.«[6]

Gramsci daje radikalnu kritiku koncepcije mogućnosti znanstvenog predviđanja budućnosti, koncepcije koja je i sama utemeljena na usvajanju prirodoznanstvenog modela zakonitosti. Ova je kritika znanstvenog predviđanja budućnosti veoma bitna jer je ona ujedno i kritika fundamenata deterministčkih i fatalističkih poimanja karakterističnih za marksizam Druge i Treće internacionale. Značaj ove kritike sastoji se i u činjenici da je ona dala veliki doprinos negaciji jednog nazora da je sam Marx bio vezan za prirodnoznanstvene, nomološke predodžbe zakona. Što se pak tiče važenja statističkih zakonitosti odlučujući moment predstavlja upozorenje Gramscija da se statistički zakon može koristiti u znanosti i u političkom umijeću samo dotle dok široke mase stanovništva bitno ostaju pasivnima. Predimenzioniranje statistike suprotstavlja se političkom djelovanju koje teži upravo tome da se izvuče mnoštvo iz pasivnosti, to jest da uništi zakon velikih brojeva. Dakle, ovdje nije riječ o tome da Gramsci poriče svako važenje tzv. objektivnih povijesnih okolnosti. On međutim poriče nužnost i vječitost važenja takvih zakonitosti. Čovjek mase proizvodi povijest ali nesvjesno rukovodeći se svojim neposrednim interesima. Tek istinsko revolucionarno djelovanje ima u vidu proizvodnju povijesti kao svjesnu izgradnju jednog ljudskog povijesnog svijeta. Prijelaz iz pasivnosti u revolucionarno povijesno djelovanje ruši važenje statističkih zakonitosti jer se mnoštvo iz pasivne mase transformira u svijesni subjekt povijesnog procesa, subjekt koji djeluje u skladu sa svojim svjesnim povijesnim projektom. Gramsci ne odbacuje tzv. objektivne uvjete za praksu koja je usmjerena na povijesnu promjenu, za njega odbacivanje determinizma ne znači da u svakoj danoj situaciji ljudska snaga volje može postići sve što hoće niti da ona uopće nije podvrgnuta nikakvim ograničenjima. U tom pogledu on se slaže sa stavom da ljudi slobodno djeluju ali pod okolnostima koje nisu sami izabrali, odbacujući, međutim, tumačenje ekonomskih okolnosti kao određujućih. Pri tom on će odbaciti poimanje povijesne prakse kao rezultata »objektivnog« djelovanja ekonomskih okolnosti i posljednju riječ dati ljudskoj stvaralačkoj praksi.

[6] Q. str. 1403—4.

Digitized by Google

Mi smo već napomenuli da je Gramscijeva kritika dogmatizacije marksizma u najpotpunijem obliku provedena posredstvom analize Buharinove Teorije historijskog materijalizma, popularnog priručnika marksističke sociologije. Buharinova je interpretacija tu vjerojatno Gramsciju bitna i stoga što je ona do Buharinova razilaženja sa Staljinom 1929. godine prihvaćena gotovo kao biblija marksističke pravovjernosti Kominterne. U razdoblju nakon oktobarske revolucije 1917. godine Buharin je bio poznat ne samo kao kompetentan tumač ekonomije prelaznog razdoblja i kao kritičar subjektivne teorije vrijednosti već i kao najznačajniji teoretičar sovjetskog marksizma nakon Lenjina. Buharinova Teorija je iz 1921. godine. Međutim, prve ocjene na Zapadu datiraju iz 1922. godine kada se pojavio njemački prijevod. Engleski prijevod izlazi u New Yorku 1925. godine, francuski u Parizu 1927. godine. Naravno ta su izdanja izazvala brojna reagiranja. U Njemačkoj knjiga nije naišla na veliko zanimanje socijalista. Poznati njemački i austrijski časopisi koji s mnogo pažnje prate ekonomska i politička sovjetska iskustva ne govore o njemu. Među socijalistima je nedostajalo poticaja za detaljniju analizu nekog sovjetskog djela s područja teorijskog marksizma. I to stoga što je zanimanje za filosofska pitanja malo i eklektičko te je najčešće bilo ograničeno na neke predstavnike nekriticističkih tendencija tako i stoga što se pažnja u vezi sa sovjetskim iskustvima prije svega poklanjala problemima revolucije, države, ekonomije. Konačno i zato što je socijaldemokracija imala vrlo visoko mišljenje o razini i samodovoljnosti svog teorijskog razvoja. Moramo ovdje spomenuti i tu činjenicu da je rasprava sa sovjetskim komunizmom, osobito nakon što su boljševici, to jest skupina koja nije bila omiljena kod njemačke socijaldemokracije, bili preuzeli vlast (Rusi koji su održavali bliske veze s njemačkim socijaldemokratima, Plehanov, Akselrod, Zasulič, najčešće su bili menjševici ili bliski menjševicima) razvija se u biti između dva pola, pola demokracije i pola diktature, između koncepcije o socijalizmu koji nastupa kad su ekonomski i društveni uvjeti sazreli, kad je proleterijat već većina i kad je idejno kompaktan, i koncepcije o socijalizmu koji nastupa prije no što su stvoreni uvjeti za nj, što je povratak bakunjinizmu kojemu se Marx suprotstavljao, snažnoj vlasti manjine koja se ne razlikuje od pruskog ili carističkog režima, dakle, između socijalizma koji vodi računa o cjelokupnom razvoju doktrine i socijalizma koji ostaje na apstraktnim pozicijama Manifesta. Kautskom je Buharinova Teorija jedan od najnezgrapnijih izraza ekonomskog materijalizma i on primjećuje da su gotovo svi ruski socijalisti — materijalisti što je razumljiva ocjena ima li se u vidu činjenica da evropskom marksizmu tih godina, koji je više politički, manje doktrinaran, vezan za neke moderne idejne pozicije, ruski filosofski materijalizam i nedjeljivost politike i filosofije izgledaju nezgrapni, simplicistički, neosnovani. Valja međutim dodati

Digitized by Google

da su u usporedbi sa socijaldemokratskim stavovima prema sovjetskom i prema Buharinovu marksizmu, stavovi njemačkih ne-socijalističkih i ne-komunističkih intelektualaca dijelom drugačiji. Tako po mišljenju Wernera Sombarta, na primjer, Buharin pruža richtige Darstellung marksizma. Očito je da je u pitanju bila tendencija poimanja marksizma kao nečeg kompaktnog, nečeg što, od Marxa do Lenjina jest i što ostaje vulgarni i ekonomicistički materijalizam. Konzervativnija literatura prenaglašavala je tu vezu i marksizam Bebela i Kautskog i marksizam boljševika eksplicitno smatrala aspektima jedinstvenog bloka.

Međutim Buharinove Teorije imale su i svojih pristalica. Postojali su komunistički intelektualci koji su, makar i sa stanovitim rezervama, naglašavali jedinstvenost antireformističkog marksizma. Pozitivna su mišljenja bila u skladu s onim koliko u prosuđivanju prevladava gledište koje vodi računa o općenitom revolucionarizmu i o mogućoj upotrebi Teorija na razini propagiranja proletersko-revolucionarne svijesti. Prema tim gledištima, Teorije su bile držane veoma važnima u borbi koja nameće potrebu hitne i neposredne mobilizacije širokih masa, dakle, ne toliko njihovo unutarnje bogatstvo i koherencija idejnih pozicija koliko to da bude sredstvo mobilizacije, najizravniji izraz raskida s Drugom internacionalom i izraz originalne, specifične, isključive uloge proleterijata u povijesti. Hermann Duncker 1922. godine ukazuje na pozitivni aspekt Teorija koji se očekuje u njihovu radikalnom antirevizionizmu i u otvorenom pristajanju uz materijalističku koncepciju stvarnosti. Činjenica da Buharin nije raspravljao probleme spoznaje znači naprosto to da je marksizam daleko od neokantovskog skolasticizma. Ruski komunizam pruža ne samo primjer revolucionarne borbe već i magistralna teorijska djela. Duncker, međutim, ipak ističe neke teme koje su, istina, prisutne u Teorijama no koje nisu razvijene: Marxov materijalizam nije mehanicistički, nadgradnja nije čisti privid, postoji međusobno djelovanje baze i nadgradnje, materijalizam ne znači fatalizam. Dakle, ukazuje na postojanje elemenata neshematskog marksizma u Buharina.

Samo je dijelom drugačija recenzija Fritza Rückerta iz 1923. godine. On se ne usredotočuje na materijalizam već na dijalektiku i na subjektivitet to jest na jednu drugu skupinu tema što se općenito koriste u filosofskoj polemici sa socijaldemokracijom. Ono što razlikuje komunizam od socijaldemokracije jest dijalektika, pretpostavka da u društvu i u prirodi postoje skokovi, revolucije kao i teoretizacija inicijative, prakse. Marksizam je doktrina o stvarnosti, o živućem životu, o akciji, čovjek nije slijepo sredstvo sudbine već aktivan element u nužnom procesu razvoja društva. Nije, međutim, slučajno što se Buharinu suprotstavljaju i takva dva intelektualca kao što su Bela Fogarasi i Georgy Lukacs. Fogarasi priznaje da je Buharinova Teorija popunila prazninu u marksističkoj literaturi. Prvo

Digitized by Google

pitanje što ga on postavlja političke je prirode: on se pita u kojem smislu Buharinova knjiga odgovara zahtjevima kojima mora odgovarati priručnik tog tipa za njemački i zapadnoevropski proleterijat. Buharin čini marksizam odveć lakim, čini ga jednodimenzionalnim i istodobno podržava iluziju da time nije žrtvovan duboki smisao marksizma. Više uspijeva u tome da prikaže sadržaj nego metodu doktrine. Fogarasi očito za glavni polemički cilj ima materijalizam pojmljen kao teorijska baza socijaldemokratskog fatalizma-determinizma i pasivizma. Buharinovo stajalište je stajalište materijalizma prirodnih znanosti to jest zastarjelo stajalište u odnosu na modernu filosofiju i na samu modernu spoznaju prirode. Prvenstvo materije nad duhom što ga afirmira Buharin puko je izokretanje spiritualističke metafizike što ga je već Marx kritizirao u Tezama O Feuerbachu. Marxova zasluga nije u tome što je utvrdio metafizičko prvenstvo nečega, već u tome što je relativizirao stvari po sebi, što je stvorio onaj »metodološki relativizam« koji, dodaje Fogarasi, odgovara modernoj teoriji relativnosti. Jedini predmet znanosti o društvu jesu društveni odnosi, funkcije, veze, subjekti, a ne stvari po sebi.

Kompleksnija je Lukacseva pozicija. Upravo kao popularizacija Teorije raskidaju sa tradicijom Plehanova i Mehringa. Buharinova filosofska pozicija je vulgarni, intuitivni materijalizam. Taj materijalizam je razumljiva reakcija na idealizam socijaldemokrata od Bernsteina do Cunowa, no on iz marksističke metode isključuje sve elemente koji proistječu iz klasične njemačke filosofije, a osobito one dijalektičke, prvenstvo subjekta, društvenih odnosa naspram svakoj objektivnoj datosti koja jedina izgleda da omogućava revoluciju i stvarnu humanizaciju postojećeg društva. Buharin dijalektiku, metodu, transformira u objektivističku, pozitivističku science, u zakonitost koja je imanentna pukim stvarima, pretpostavlja nerazrješenu stvarovitost, objektivitet za sebe, fetišistički objektivitet. Za marksizam je međutim bitno da sve fenomene ekonomije i sociologije svede na društvene odnose između ljudi. Tipično za objektivističko, vulgarno-materijalističku impostaciju je to što Buharin afirmira tehniku kao nadasve odlučujući element proizvodnih odnosa i uopće oblikovanja društva. A međutim ekonomija, ekonomska baza društva, to jest cjelina društvenih odnosa među ljudima u proizvodnom procesu je posljednji, odlučni moment i sâmih tehničkih promjena i one tek sekundarno utječu na tu subjektivnu strukturu. Argumentacija se koristi poznatim stranicama iz Kapitala o fetišizmu robe, tekstom koji je tada bio od bitne važnosti za Lukacsa, tekstom što ga on interpretira kao negaciju kako stečenog otuđenog povijesnog objektiviteta, tipa robe, tako i općenitog objektiviteta svojstvenog filosofskom materijalizmu. Drugi važan motiv Lukacseva kao i Gramscijeva stava jest kritika Buharinove doktrine o predviđanju. Oslanjajući se na neke Lenjinove tekstove on tvrdi da egzistira meto-

Digitized by Google

dološka nemogućnost predviđanja neke činjenice s apsolutnom pouzdanošću: struktura stvarnosti nije egzaktnost, matematika, već tendencija, mogućnost, kretanje. Zakoni marksizma su tendencijalni, nisu statički i kruti.

Buharin se svrstao tako izvan tradicije marksizma: umjesto da kritizira prirodne znanosti metodom dijalektičkog materijalizma, on u proučavanju društva primjenjuje metodu tih znanosti, vulgarni materijalizam.

Gramscijeve su zamjerke Buharinu mnogobrojne a najznačajnije su one koje se odnose na materijalističku metafiziku i koncepciju zbiljnosti svijeta, odsutnost dijalektike, pojam znanosti, zasnivanje marksističke sociologije, cijepanje marksizma na dijalektički i historijski materijalizam, brkanje teorije i ideologije i pozitivistički aristotelizam. Svojim veoma oštrim kritikama Buharinove knjige o historijskom materijalizmu Gramsci kao da anticipira kritiku jednog poimanja koje će biti mnogo uže i pliće od Buharinovog. Gramscijeva kritika Buharina predstavlja anticipativnu kritiku staljinističkog dogmatizma, ali istodobno i kritički obračun s cjelokupnom tradicijom marksizma Druge i Treće internacionale u onoj mjeri u kojoj je u toj tradiciji prisutno dogmatsko svođenje Marxova mišljenja na neku varijantu građanske pa čak i predgrađanske ideologije.

Povod kritike Buharina treba tražiti i u činjenici da Gramsci ima potpun uvid u nepomirljiv rascjep između Buharinova osiromašenja teorije i njezina svođenja na skolastiku i nužne povijesne tendencije obogaćivanja same teorije u svrhu konstituiranja proletarijata u vodeću snagu društva. Kritiku Buharinova historijskog materijalizma izražena kao dogmatski sistem apsolutnih i vječnih istina, posebno kada je filosofija prakse povezana s vulgarnim materijalizmom, s metafizikom materije koja ne može da ne bude vječna i apsolutna, Gramsci fundira na tezi da za filosofiju prakse nema nijedne istine koja bi se mogla smatrati apsolutnom i vječnom. To dapače vrijedi i za koncepcije same filosofije prakse, pa i za filosofiju prakse kao takovu. Gramsci je svjestan poteškoća koje proizlaze iz rascjepa između jedne potrebe za dosljednom, principijelnom primjenom antidogmatske koncepcije koja negira svaku mogućnost uspostavljanja apsolutne i vječne istine u marksizmu i potrebe za stabilnošću uvjerenja neophodnih za djelovanje. Na temelju svojeg razumijevanja pojma materije kao i poimanja zbilje ne kao opstojećeg nego kao jedinstva onoga što jest i mogućnosti koje su u njemu sadržane Gramsci upozorava na nespojivost Buharinove metafizike materije s historijskim materijalizmom. Tako Buharinov stav, što primjećuje i Lukacs, u odnosu na opća pitanja, opće filosofska pitanja dolazi u doista opasnu blizinu građanskog, promatralačkog materijalizma.

Religijsku utemeljenost takve metafizike materije Gramsci pokazuje na pitanju »zbiljnosti izvanjskog svijeta«. Kao što re-

Digitized by Google

ligije uče da je bog stvorio prirodu i kosmos prije nego što je stvorio čovjeka tako i pojam »objektivnog« u metafizičkom materijalizmu hoće označavati objektivnost koja opstoji izvan čovjeka ali kada se tvrdi da bi neka zbilja egzistirala i kada čovjeka ne bi bilo, onda je to ili metafora ili pad u jedan oblik misticizma. Mi međutim znamo zbilju samo u odnosu na čovjeka pa su usljed toga što je čovjek povijesno postajanje, spoznaja i zbilja također postajanje i objektivnost je postajanje. »Objektivno« za Gramscija uvijek znači »ljudski objektivno« koje može točno odgovarati »povijesno subjektivnom« to jest objektivno bi značilo »univerzalno subjektivno«. To ne znači da Gramsci tvrdi da »priroda po sebi »ne« egzistira jer, naravno, on ne zastupa nikakvu subjektivističku metafiziku. Posve suprotno, na djelu je stav da nema smisla govoriti o prirodi nezavisno od čovjeka jer svaki iskaz o objektivnosti nužno pretpostavlja egzistenciju nekog subjekta. Objektivitet odgovara povijesno subjektivnom zato što povijest nije ništa izvanljudski objektivno kao niti individualistički subjektivno već upravo univerzalno subjektivno — povijest je djelo ljudske praktičke djelatnosti, djelo prakse čovjeka.

Polazeći od kritike religijsko-metafizičke »objektivnosti izvan ljudske zbilje«, Gramsci ukazuje na nedopustivu površnost Buharinova pristupa subjektivizmu. Buharin prikazuje subjektivističko shvaćanje onakvim kakvo ono proizlazi na temelju kritike općeg mnijenja i usvaja koncepciju objektivne zbiljnosti izvanjskog svijeta u njezinoj najtrivijalnijoj i najnekritičnijoj formi, uopće ni ne posumnjavši da joj se može prigovoriti misticizam, kako se zapravo i dogodilo. Gramsci zapaža da Buharin ne postavlja pitanje tko se to može uzdići do stanovišta kosmosa po sebi, niti što to stanovište znači, dok je naprotiv, subjektivistička pozicija korisna za kritiku filosofije transcendencije, naivne metafizike općeg mnijenja i filosofskog materijalizma. Međutim, važenje subjektivizma Gramsci ograničava na učenje o superstrukturama smatrajući da ono u svojem spekulativnom obliku nije ništa drugo nego običan filosofski roman.

Buharinov materijalizam moguće je najbolje ilustrirati navodima iz Teorije historijskog materijalizma što je od neobične važnosti za razumijevanje njegove koncepcije dijalektike: »Materija u pokretu, eto što je svijet. I zato moramo svaku pojavu, da bismo je shvatili, promatrati u njezinom nastanku, u njenom razvoju, u njenom prestanku — jednom riječju, u pokretu, a ne u prividnom mirovanju. To dinamičko gledište naziva se dijalektičko.«[7] Drugi navod: »Smatramo da je mistični jezik Hegelove dijalektike, kako ga je zvao Marx, sasma moguće prevesti na jezik suvremene mehanike«.[8] Dakle riječ je tu o poku-

[7] N. I. Buharin, Teorija historijskog materijalizma, Globus, Zg, 1980, str. 55.
[8] Ibid. str. 66.

Digitized by Google

šaju svođenja dijalektike na osnovni mehanički zakon ravnoteže sila i posve je razumljivo što je ovakvo Buharinovo razumijevanje dijalektike izazvalo oštre Gramscijeve reakcije. Gramsci naime ne poima dijalektiku kao mehanički sraz fizičkih sila već je za njega dijalektika u prvom redu povijesna dijalektika u kojoj kvantitet neposredno postaje kvalitetom pa se odatle on i suprotstavlja pokušajima svođenja dijalektike na proces reformističke evolucije. Gramsci tvrdi da se u Buharina dijalektika svodi na podvrstu formalne logike, na jednu početničku skolastiku. Razlog tome vidi Gramsci u toj činjenici što je Buharin u metodičkom pogledu podijelio marksizam na teoriju historije i politike i na filosofiju koja je pojmljena kao metafizički materijalizam. Naravno, time se ne mogu razumjeti važnost i smisao dijalektike. Pa čak se ne mogu razumjeti niti principi filosofije prakse koju valja pojmiti kao originalnu filosofiju koja otvara novu fazu u povijesti i u svjetskom razvitku mišljenja. I to stoga što ona produktivno prevladava tradicionalni idealizam i tradicionalni materijalizam koji su izraz starog društva. Također, jedan od razloga odsutnosti sistematskog razmatranja dijalektike vidi Gramsci u tome što je dijalektičko mišljenje preteško za vulgaran zdravi razum, koji je dogmatičan, pa traži samo nepobitne istine. Stoga je Buharin kapitulirao pred vulgarnim načinom mišljenja, a Buharinovo svođenje dijalektike na mehaniku nužno pretpostavlja determinističko poimanje povijesti u kojem se tehnička baza uzima kao determinanta cjelokupnog povijesnog kretanja. Suprot ovog gledišta stoji fundamentalno Gramscijevo pitanje kako se na temelju strukture rađa povijesno kretanje.

Moramo ovdje napomenuti da je u marksističkoj filosofiji danas, izuzev naravno onih manje-više poznatih recidiva vulgarnog materijalizma, ovo teoretsko stajalište posebno akcentuirano i u zapadnoevropskoj novijoj marksističkoj misli. Pri tome najprije mislimo na takvu teoretsku poziciju kakvu je u svom radu elaborirao talijanski filosof Lucio Colletti. Ova činjenica dakako može izgledati začudno ima li se u vidu da je Colletti prve pouke izvukao iz rada na neoidealističkoj filosofiji Benedetta Crocea, Giovannia Gentilea a također kasnije i iz kontakata sa Della Volpeom. Također Collettijevo političko iskustvo u okviru rada u Komunističkoj partiji Italije pokazuje da je on izvorno bio orijentiran prema neposrednom i istinskom proučavanju Marxovih, Lenjinovih izvornih tekstova kao što je istovremeno, prema vlastitom svjedočanstvu, njegov stav već između 1949. i 1950. godine sadržavao duboku averziju prema staljinizmu. Tako je dakle indikativan Collettijev stav da je Staljinova smrt 1953. godine za njega predstavljala emancipaciju. Ovo ujedno objašnjava i njegov stav prema XX kongresu KPSS, a posebno prema Tajnom govoru Hruščova. Dok je većina njegovih suvremenika doživljavala krizu staljinizma kao osobnu

Digitized by Google

katastrofu, krah njihovih ubjeđenja i kraj izvora pouzdanja, Colleti je Hruščovljevo denunciranje Staljina doživio kao »autentično oslobođenje«. Činilo se njemu da komunizam najzad može postati ono što je on trebalo da postane — historijski pokret čije prihvaćanje ne bi trebalo da povlači za sobom žrtvovanje vlastitog razuma.

Istovremeno Togliatijeva politika unutar KPI bila je u to vrijeme dovoljno inteligentna da uvidi da staljinistički teoretski kompendij pruža i previše sirov i dogmatičan pogled koji nije mogao zagrijati one talijanske intelektualce do čije je lojalnosti KPI bilo posebno stalo. Zbog toga je u Italiji bilo veoma malo ortodoksnih dijalektičkih materijalista. Togliatti je u svojoj kulturnoj politici pokušavao da sovjetsku ortodoksiju zamjeni takvom interpretacijom marksizma koja bi izgledala kao nacionalno nasleđe talijanskog historicizma Vicoa i Crocea tj. takvom interpretacijom koja od intelektualaca kojima je bila namjenjena ne bi tražila da raskrste sa svojim ranijim stavovima.

Pa i pored veoma složena imanentna duhovnog razvoja što je prešao raspon od Croceove filosofije, Lenjina, Marxa, do najnovijih teoretskih neohegelovskih i neokantovskih teoretskih elaboracija, vidljiva je jedna tendencija u tom duhovnom razvoju koja nam osigurava argumente da ustvrdimo da je ovdje riječ o jednoj poziciji koja se oblikuje u opasnoj blizini determinističke koncepcije povijesti. A to je najvidljivije u Collettijevoj tezi da je marksizam »zapao u ćorsokak« naprosto zbog toga što je inzistirao na dijalektici. Veliku teoretsku zbrku, prema njegovom mišljenju, proizvelo je nastojanje da se dijalektiziraju neke prirodne znanosti. Naravno kod Collettija se radi o dvostrukom nerazumijevanju ili pogrešnom tumačenju Marxa. S jedne strane on prikazuje Marxa u posthegelovskim terminima kako bi ga mogao kritizirati, ali to nije prava slika Marxa. Kada Colletti govori o dijalektici on time uglavnom podrazumijeva shemu koju nalazimo u Hegela i njegovih učenika, shemu o determinizmu povijesnog razvitka: teza-antiteza-sinteza. U svjetlu ove sheme on nam Marxovo promišljanje povijesti, društva i razvoja pokazuje kao evolutivan slijed i sasvim je jasno da ovako konstruiran Marx danas ne može biti naročito zanimljiv. Za samog Marxa dijalektika znači nešto drugo nego što ona znači Collettiju: odnošenje prema sukobima, proturječnostima svih vrsta, prema skokovitim promjenama ili jednom riječju iskazano — polje prakse puno je proturječnosti. Također valja istaknuti tu činjenicu da je hegelovsko iščitavanje Marxa isto tako ironično kao i neokantovsko, epistemološko iščekivanje. Marx je oštro kritizirao neokantovski epistemološki diskurs — Njemačka ideologija počinje upravo time. Camera obscura ideologije čini strukturu unutar koje se razvio ovaj diskurs i prvi dokument na kojeg se pozivamo kao na marksistički — Teze

Digitized by Google

o Feuerbachu ili Njemačka ideologija — počinju upravo sa kritičkim prikazom problematike Kanta.

S druge pak strane postavlja se nužno pitanje koliko je Collettijevo razlikovanje »dijalektičke suprotnosti« i »stvarne suprotnosti« opravdano ukoliko je rezultat toga razlikovanja zaključak da se u stvarnosti, dakle i u društvu samom, sve dešava kao i u Newtonovoj fizici. Stoga se i postavlja pitanje ne brka li Colletti dva metodološka modela koji su povijesno divergentni i što uopće znači teza da je klasna borba u društvu poput privlačenja i odbijanja u Newtonovoj fizici. Naravno, teorija klasne borbe ne smije se uspoređivati s fizikalnim teorijama kao što su na primjer teorije privlačenja i odbijanja. Teorija klasne borbe je teorija prakse, a klasna borba se ne događa izvan svijeta zbilje već nju vode subjekti, organizirane svjesne historijske snage. Prema tome, teorijski položaj koncepta klasne borbe mora se nužno razlikovati od teorijskog položaja kakvog fizikalnog koncepta. To valja imati na umu jer u samom središtu marksističke teorije i prakse radi se o stvaranju društvene mogućnosti za djelovanje, djelovanje koje mijenja društvo i koje prvi put otvara mogućnost znanstvenog svjesnog i demokratskog oblikovanja društvenih odnosa. Marxova zamisao, da tako kažemo, jest pokušaj da se prekine s pseudoprirodnim društvenim razvojem koji uvijek potiče, kako bi Marx rekao, hinten den Rucken den Menschen. Zaista, postoje apsolutne granice strukturalnog podudaranja Marxove teorije i prakse sa teorijskom fizikom.

U neposrednoj vezi s Buharinovom redukcijom dijalektike na mehaniku stoji i njegovo poimanje znanosti. Buharin kretanje »objektivne zbilje« interpretira u terminima pravilnosti i zakonitosti kako bi na tome utemeljio svoj pojam znanosti. Pravilnost i zakonitost u prirodi i društvu, kaže on, poptuno je neovisna o tome da li je ljudi poznaju ili pak ne. Drugim riječima, to je objektivna, o ljudskoj spoznaji neovisna zakonitost. Prvi korak znanosti sastoji se u tome da otkrije tu zakonitost i da je izdvoji iz kaosa pojava. Samo je društvo u svom razvoju podređeno zakonitostima isto onako kao i »sve na svijetu«. U skladu s ovim poimanjem kojem je izvorište metafizička koncepcija »objektivnosti izvanljudske zbilje« i mehanicistička »dijalektika objektiviteta«, Buharin je ono prirodno izjednačio s povijesnim odakle, u krajnim konzekvencijama, proizlazi jedno tumačenje povijesne znanosti, ili, drugačije rečeno, »marksističke sociologije« usmjerene na istraživanje i otkrivanje kauzalne pravilnosti društvenopovijesnog razvoja. Dakako, pri tome ova znanost odnosno »marksistička sociologija« primjenjuje prirodoznanstvenu metodu u istraživanju društvenopovijesnog života.

Takvo razumijevanje znanosti Gramsci u potpunosti odbacuje jer u pogledu samog važenja znanstvenih teorija Gramsci ukazuje na njihovu racionalnu valjanost i relativnu objektivnost

Digitized by Google

kao na moment koji je povezan s prolaznim i historijskim karakterom svih znanstvenih teorija. Nasuprot ovom naivnom vulgarnomaterijalističkom apsolutiziranju znanosti Gramsci u filosofiji prakse vidi teorijsku svijest svih znanosti, trajno historiziranje i određivanje ljudskih i društvenih razloga i načina djelovanja. Buharinovo razumijevanje teorije historijskog materijalizma kao opće teorije i metode posebnih društvenih znanosti nešto je što je Gramsciju potpuno strano. Štoviše, Gramsci stoji čvrsto na stajalištu da je i sama znanost oblik ljudskog, dakako, povijesnog djelovanja da je sama znanstvena djelatnost prije svega politička djelatnost koja mijenja same ljude i čini ih drugačijim nego što su bili prije. Stoga je Gramsci mimo takvog razumijevanja znanosti koje će ograničiti znanstveno istraživanje povijesti na objektivne zakonitosti i koje ograničenje ne vodi računa da se čovjek ne može poimati drugačije nego kao povijesno određen. Budući da se volja i inicijativa samih ljudi ne mogu zanemariti, Buharinovo poimanje ne može a da ne bude lažno.

Gramsci tvrdi da je potrebno kritički uništiti sam pojam znanosti koji proizlazi iz Teorija historijskog materijalizma jer je on potpuno preuzet iz prirodnih znanosti kao da su one jedine ili uzorite znanosti kako je to fiksirao pozitivizam. Ovaj je pak pozitivizam držao i još uvijek drži da prirodna znanost omogućuje predviđanje evolucije prirodnih procesa. Odatle je i rezultiralo jedno uvjerenje da se znanstvena koncepcija historijske metodologije, odnosno znanstvenost, može pripisati samo onoj metodologiji koja je kadra da apstraktno predvidi budućnost društva. Ta je koncepcija znanosti i danas toliko ukorijenjena među evropskim a posebno američkim teoretičarima da je danas posve razumljivo razmišljanje jednog Niclasa Reschea koji smatra da zapažanja o prediktivnom aspektu historije jesu tvrdnje da je naprosto jedna neistina ukoliko se vjeruje da historijska znanost ne može predviđati. Uostalom, kaže ovaj autor i vrsni logičar, historijska predviđanja gotovo su fakat svakodnevnog u suvremenom životu. Tvrditi pak kako historija ne može predviđati znači da ta znanost ne može predviđati one velike kritične momente na svjetskopovijesnoj sceni za koje smo najviše zainteresirani i koje bude našu radoznalost. Ako se dakle dopusti da historijska znanost ne može predviđati budućnost, u čemu je onda vrijednost njene spoznaje, zaključuje Resche.

Za Gramscija predviđanje je zbiljski neodvojivo od praktičkog djelovanja, predviđa se samo u onoj mjeri u kojoj se bori, u kojoj se vrši voljni napor i time pridonosi stvaranju predviđenog rezultata. Stoga je samo predviđanje praktički čin koji se, ako nije neka beznačajnost ili dangubljenje, ne može objasniti drugačije nego onako kako je već izloženo. Neophodno je da se problem predvidljivosti historijskih zbivanja postavi eg-

Digitized by Google

zaktno kako bi se moglo biti u stanju da se iscrpno kritizira koncepcija mehanicističkog kauzalizma, da joj se oduzme znanstveni prestiž i da se nju svede na čisti mit, koji je u prošlosti možda i bio koristan u razdoblju zaostalosti razvitka određenih društvenih grupa.

U svojoj kritici Buharinova pojma znanosti Gramsci će pažnju usmjeriti na analizu onog pokušaja izgradnje jedne marksističke sociologije, dakle znanosti koja, prema Buharinu, tumači opće zakone ljudskog razvoja. Gramsci, naime, tvrdi da su Buharinu izmakli pojmovi povijesnog kretanja i postajanja pa time i dijalektike koja je ovdje svedena na mehaniku. Stoga Buharin u svojoj nemogućnosti da filosofiju pojmi povjesno pada sasvim u dogmatizam i prema tome, u neku, premda naivnu, formu metafizike. To je jasno od samog početka, od postavljanja problema do htijenja da se izgradi sistematska sociologija marksizma. U tom slučaju sociologija znači upravo naivnu metafiziku. Umjesto historijske metodologije, umjesto filosofije, Buharin gradi kazuistiku partikularnih pitanja dogmatski pojmljenih i rješavanih osim ako nisu rješena na čisto verbalan način.

Gramsci se suprotstavlja ideji marksističke sociologije kakvu Buharin izlaže u Teoriji historijskog materijalizma a koja je izraz pretenzija da se prirodnoznanstvene metode primjene na izučavanje društvenopovijesnog života, pretenzije utemeljene na uvjeravanju da se zbilja može dohvatiti shematskom apstrakcijom. Gramsci upozorava da je sociologija postala nefilosofska filosofija, pokušaj da se historijska i politička zbivanja opišu i shematski klasificiraju prema kriterijima koji su izgrađeni po uzoru na model prirodnih znanosti. Sociologija je dakle pokušaj eksperimentalnog otkrivanja zakona evolucije ljudskog društva na takav način da se budućnost predvidi s onom istom izvjesnošću s kojom se predviđa da će se »iz nekog žira razviti hrast«. U temelju marksističke sociologije nalazi se vulgarni evolucionizam, zaključuje Gramsci. Predviđanje se temelji na otkrivanju zakonitosti statističke naravi. Dok u istraživanju prirode statistička kauzalnost vrijedi neopozivo, u društvu i povijesti statistika je na djelu samo dok velike mase stanovništva ostaju bitno pasivne. Međutim, političko revolucionarno djelovanje koje negira važenje statističkih zakona velikih brojeva postavlja nas u jednu nedoumicu da se pitamo kako onda statistički zakon možemo smatrati nekim bitnim zakonom sociologije. Gramsci odgovara da već i sam zahtjev za planskom ekonomijom vodi kršenju mehanički razumljenih zakona statistike jer ovi proizlaze iz slučajne mješavine beskonačnih pojedinačnih proizvoljnih činova, a ozbiljenjem pomenutog zahtjeva ljudska svijest zbiljski stupa na mjesto naturalističke spontanosti. Postavlja se ovdje pitanje odbacuje li Gramsci svaku pozitivnu društvenu znanost. Gramsci odbacuje tezu o univerzalnom važenju priro-

Digitized by Google

doznanstvene metode istraživanja jer »svaka znanost izgrađuje sebi primjerenu metodu«. On odbacuje svaku pozitivnu društvenu znanost izgrađenu po uzoru na fizikalne znanosti ali ne slijedi aprioristično odbacivanje društvenih znanosti uopće. Gramsci upozorava na još jedan bitan moment u Buharinovoj elaboraciji »marksističke sociologije«. Riječ je o tome da je sociologija nastala kao pokušaj stvaranja jedne metode historijsko-političke znanosti koji bi bio povezan s jednim već izgrađenim filosofskim sistemom, s evolucionističkim pozitivizmom što je vidljivo i u Buharinovoj Teoriji historijskog materijalizma koja se može nazvati »pozitivističkim aristotelizmom«, prilagođavanjem formalne logike metodama fizikalnih i prirodnih znanosti. Zakon kauzalnosti, istraživanje pravilnosti, normalnosti, jednoobraznosti zamijenili su povijesnu dijalektiku. A dok djeluje zakon kauzalnosti nema mogućnosti povijesnog nadilaženja jer je naime na djelu mehanički odnos uzroka i posljedice. Ukoliko posljedica nikad ne može mehaničkim putem nadvladati uzrok ili sistem uzroka, onda je jasno da nije moguć drugačiji razvitak nego onaj širok i vulgarni evolucionistički razvitak.

Svoja je zapažanja o zajedničkom tlu pozitivizma i metafizičkog materijalizma Gramsci rezimirao u odlomku svoje bilješke o Bergsonu: »Pozitivizam je bio zaslužan što je evropskoj kulturi povratio smisao za zbilju koji se iscrpio u starim racionalističkim ideologijama, ali je potom pogrešio što je zbilju ograničio na područje mrtve prirode, pa je stoga i filosofsko istraživanje ograničio na neku vrstu nove materijalističke teologije«.[9]

Gramscijeva je kritika Buharinove Teorije historijskog materijalizma, knjige koja predstavlja reprezentativno djelo marksizma Treće internacionale, gotovo potpuna. Ona pogađa samu srž cjelokupnog vulgarnog, materijalističkog marksizma. Gramsci je pokazao da načelne teoretske razlike između ortodoksa i revizionista u marksizmu gotovo i da nema što je veliki doprinos razvoju marksizma uopće.

[9] Q. str. 85.

Digitized by Google

Međunarodne teme

Đorđe Pribićević

Perestrojka i duboka reforma sovjetske privrede

U martu 1989. godine navršile su se 4 godine od dolaska Mihaila Sergejeviča Gorbačova na položaj generalnog sekretara CK KPSS, a mjesec dana iza toga navršava se i četverogodišnjica aprilskog plenuma CK KPSS uz koji se obično vezuje početak korjenitih promjena koje su počele u SSSR-u a koje se obično označavaju sintagmom perestrojka koja je u svom ruskom obliku danas ušla praktično u sve jezike svijeta. Čak do te mjere da se njome počinju označavati i zahtjevi za ovim ili onim dubljim reformama u zemljama tržišnih privreda i parlamentarnih demokracija. Kako sama riječ po svome značenju implicira neke duboke, strukturne promjene, u ovom slučaju duboke, strukturne promjene u svjetskom kako društveno-političkom, tako i privrednom sistemu, onda 4 godine ne predstavljaju suviše dugo razdoblje za njihovo ostvarivanje. Ipak, to razdoblje je dovoljno dugo da se postave neka osnovna pitanja o perestrojci, a koja bi trebala da glase: kako je ona koncipirana, kako je do sada provođena, da li su i koji uspjesi u njezinom ostvarivanju postignuti, te kada se mogu očekivati prijelomni rezultati u tome, danas je to već sasvim izvjesno, dugoročnom procesu društvenih, političkih i ekonomskih reformi u najvećoj socijalističkoj zemlji u svijetu. Pokušaj odgovora ili točnije naznake odgovora na neka ovdje postavljena pitanja je i cilj ovoga rada.

Digitized by Google

Danas nije jednostavno ni odgovoriti na pitanje kada je zapravo stvarno počeo proces perestrojke u SSSR-u. U tom pogledu mogu se nazrijeti dva dosta oprečna tumačenja koja nalazimo bilo u govorima sovjetskih rukovodilaca ili napisima u sovjetskoj dnevnoj štampi, odnosno političko-naučnoj publicistici, kao i u mišljenjima zapadnih eksperata za Sovjetski Savez. Jedna teza polazi od toga da je ideja perestrojke rođena u širokim krugovima kako sovjetskih naučnih radnika, literata i mislilaca, tako i odgovornih političkih rukovodilaca KPSS još znatno prije aprilskog plenuma KPSS iz 1985. godine. Prema tome da se radi o projektu jednog kolektivnog intelektualno-političkog uma. Tu tezu je nedavno iznio u razgovorima sa najistaknutijim predstavnicima sovjetske nauke i kulture sam Mihail Gorbačov, kada je, braneći se od teza onih (nije rekao kojih, ali očito je da se tu radi o kritičarima i protivnicima perestrojke) koji tvrde da SSSR ne raspolaže niti strategijom niti adekvatnom politikom za ostvarenje perestrojke, rekao slijedeće: »U partiji pa i u cjelini društva, uključujući sfere nauke i kulture, nije samo sazrelo shvatanje o nužnosti promjena, već je teklo i intenzivno osmišljavanje puteva kojima tu zadaću treba ostvarivati. Inače, kako bi se uopće i rodila ideja aprilskog plenuma? Mi smo materijalisti i dijalektičari i znademo da se ništa iz ničega ne javlja i bez posljedica ne iščezava. Znači, pojavi sklonosti ka perestrojci u društvu prethodilo je određeno razdoblje analitičkih razmišljanja i moralnih ocjena. Sve se to pripremalo i sazrevalo u partiji, u sferama nauke, kulture i u širokim društvenim krugovima. Treba diskretno reći da je bio stvoren socijalni potencijal novih ideja. Svi smo mi osjećali da se na stari način ne može živjeti.[1] I uz pomoć prisutnog predstavnika vlade Nikolaja Rižkova navodi podatak da je na temelju diskusija koje su on i drugi članovi sovjetskog partijskog rukovodstva imali još dosta prije sa mnogim sovjetskim akademicima, istaknutim stručnjacima, piscima i društvenim radnicima pripremljeno 110 dokumenata koji su služili kao osnova diskusiji i zaključcima koji su donešeni na aprilskom plenumu CK KPSS iz 1985. godine.

Naravno ne sumnjamo u točnost navedenih podataka o zaista impresivnom broju studija i dokumenata prije dolaska Mihaila Gorbačova na čelo KPSS prije četiri godine. Bilo bi čudo da takvih dokumenata nije bilo obzirom na svu složenost društveno-ekonomske situacije u SSSR-u, posebno od polovice 70-ih godina kada je došlo do naglog usporavanja stopa privrednog rasta u toj zemlji. Tome su sigurno doprinijele i reformske namjere koje su došle do izražaja i u razdoblju od novembra 1982. do marta 1984. godine kada je na čelu KPSS bio Jurij Andropov, mada u tom razdoblju nikakve značajnije reformske mjere još nisu bile poduzete. Međutim, sam broj studija i naučna i politička istaknutost njihovih autora ne mora značiti da je strategija perestrojke bila u SSSR-u cjelovito osmišljena i konzistentno provođena od

[1] Dnevnik »Pravda« od 8. I 1989. godine, str. 1.

Digitized by Google

proljeća 1985. godine do danas. Čini nam se da je upravo zbog tih okolnosti čelni čovjek Komunističke partije Sovjetskog Saveza Mihail Gorbačov igrao tako istaknutu i odlučnu ulogu u svim domenima korjenitih promjena koje su u SSSR-u od tada započete, provođene, odnosno i provedene. A tu je očito bilo dosta toga učinjeno, ali i onoga što je bilo propušteno učiniti ili što se nije u pravo vrijeme ili u pravom smjeru poduzelo. Navest ćemo samo neke primjere za ovu našu tvrdnju. Analizom datom još na aprilskom plenumu, a posebno na XXVII Kongresu KPSS održanom u februaru 1986. godine bilo jasno je utvrđeno da su glavni problemi zemlje u njezinom društveno-ekonomskom, odnosno privrednom sistemu SSSR-a, koji je uspostavljen još krajem 20-ih i početkom 30-ih godina i koji od tada nije doživeo dubljih promjena. Međutim, usmjerenost na promjene cijelog sistema ispočetka nije bilo. Glavna pažnja posvećena je užem tehničko-tehnološkom prestrukturiranju sovjetske privrede što je trebao biti glavnim motorom tzv. ubrzanja (uskorenija) i što je bilo vodećom ključnom riječi tadašnjih političkih govora i partijskih dokumenata. Tako se u nacrtu nove redakcije Programa KPSS objavljenog u jesen 1985. godine, a usvojenog na XXVII Kongresu KPSS govori da je »Temeljno pitanje strategije partije bitno ubrzanje naučno-tehničkog progresa. Predstoji ostvarivanje nove tehničke rekonstrukcije narodne privrede i na tom temelju transformacije materijalno-tehničke osnove društva«.[2] Dosta veliki dio noveliranog partijskog programa posvećen je čak nekoj vrsti popularno-stručnog opisa glavnih pravaca razvoja tehnike i tehnologije u skorijoj budućnosti u SSSR-u. U tom smislu i u tekućoj, dvanaestoj petoljetki bilo je predviđeno veliko povećanje ulaganja u strojogradnju kao ključnu industrijsku granu koja je neophodna za temeljitu rekonstrukciju sovjetske privrede, za koja smo u jednom ranijem radu objavljenom u ovome časopisu izrazili sumnju da se u tom obimu mogu ostvariti.[3] Prateći izvršavanje ovih ambicioznih zadataka mogli smo utvrditi da oni nisu na zadovoljavajući način ostvareni. Naime, izgleda da je i ovdje igralo određenu ulogu jedno opće gledište koje je u novijoj sovjetskoj historiji često imalo značajnu ulogu, a to je neka vrsta quasi religioznog vjerovanja u snagu i moć suvremene tehnike. Istina je da je njezina snaga i moć velika, ali je isto tako istina da je za razvoj suvremene tehnike kako u širinu tako i u dubinu potrebno imati odgovarajuće društveno-ekonomske uvjete i poticaje, a za koje su već mnogi niz godina neki poznati sovjetski ekonomisti (kao npr. A. Bunič, G. Lisyčkin i dr.) ukazivali. Prema tome temeljna reforma društveno-ekonomskog sistema morala je prethoditi ili bar paralelno ići uz promjenu državnim

[2] »Programma Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza (novaja redakcija)« objavljena kao projekt u časopisu Kommunist 16/1985, str. 20.

[3] Đorđe Pribićević: »Duboke promjene u privredi i privrednom sistemu SSSR«, časopis »Socijalizam« 12/1986, posebno str. 118 i 119.

Digitized by Google

planom izražene ekonomske politike koja je išla za promjenom privredne strukture zemlje.

Drugi osnovni nedostatak u promjenama koje su u SSSR-u provođene u otprilike prve dvije godine perestrojke učinjen je u oblasti poljoprivrede i opskrbe stanovništva prehrambenim proizvodima. Prema nekim podacima objavljenim u sovjetskim izvorima prosječna stopa porasta poljoprivredne proizvodnje u gotovo dva posljednja decenija bila je jedva nešto viša od stope porasta stanovništva. Istina u tom razdoblju došlo je do značajnog porasta uvoza poljoprivrednih proizvoda sa zapada, tako da se ocjenjuje da je taj uvoz posljednjih godina dosegao otprilike jednu desetinu vrijednosti ukupne poljoprivredne proizvodnje u zemlji. Međutim, i jedno i drugo nije bilo dovoljno da se riješe neki ozbiljni problemi u opskrbi stanovništva zemlje nizom važnih prehrambenih proizvoda, kao što su to npr. meso i prerađevine od mesa, te povrće i voće. Jedino je značajnije povećanje poljoprivredne proizvodnje u zemlji moglo osigurati osjetnije poboljšanje opskrbe stanovništva prehrambenim proizvodima, bez čega nije bilo osnove ni za uvođenje jednog stimulativnijeg sistema raspodjele dohotka koji bi poticao zaposlene na veće radne napore. Da li SSSR ispočetka tu nije htio da slijepo kopira kinesku politiku koja je poslije usvajanja politike tzv. četiri modernizacije krajem 1978. godine bila prvo usmjerena na bitnu transformaciju društveno-ekonomskih odnosa na kineskom selu, što je dovelo do izvanredno velikog porasta poljoprivredne proizvodnje u toj zemlji u posljednjih deset godina, poslije čega se tek poslije nekoliko godina prešlo na provođenje privredne reforme u gradu. Međutim, u SSSR-u su u oblasti poljoprivrede i poslije dolaska Mihaila Gorbačova na čelo KPSS nastojali u prvo vrijeme samo ubrzati provođenje jednog plana koji je donešen još početkom 80-tih godina, kada je Mihail Gorbačov bio član Politbiroa CK KPSS zadužen za poljoprivredu, a koji je ponajviše bio usmjeren na jačanje tzv. agroindustrijskih kompleksa, bez istovremenog nastojanja da se priđe bitnoj promjeni društveno-ekonomskih odnosa na selu. I tek kada je došlo do daljeg pogoršavanja opskrbe sovjetskih građana prehrambenim proizvodima pristupilo se reformi i tih odnosa.

U prve dvije godine iza dolaska Mihaila Gorbačova na čelo KPSS došlo je do nekih bitnih zaokreta u političkoj sferi u životu SSSR-a. To se u prvom redu odnosi na daleko veću slobodu izražavanja mišljenja, slobodu štampe, pa i do izvjesne mjere i sloboda koja se odnosi na okupljanja i manifestacije, a što se sve obično označava pojmom glasnosti. Otvorila se jedna široka diskusija o mnogim problemima sovjetske politike i društveno-ekonomskog i političkog razvoja zemlje u prošlosti, ali i onima koji se odnose na sadašnjost i budućnost zemlje. Nadalje mnogo je učinjeno na temeljnoj obnovi i partijskog i državnog aparata zemlje, a sistem izbora kako u partijskim organima tako i u sovjetima počeo se demokratizirati, u prvom redu u smislu isticanja dva ili više kandidata za jedan položaj. Prekretnica u toj

Digitized by Google

oblasti bio je januarski plenum CK KPSS iz 1987.godine.[4] Ove promjene u političkoj sferi doprinijele su ne samo procesu ozdravljenja te oblasti života u SSSR-u koja je bila posebno deformirana u dotadašnjem staljinističkom sistemu, ali ona je sigurno imala utjecaja na opredjeljenje mnogih dijelova sovjetskog društva iz svih socijalnih slojeva, istina u jednima više a u drugima manje, da pruže podršku naporima za dublju transformaciju sovjetskog društvenog, ekonomskog i političkog sistema, tj. perestrojki.

Ipak, kada se poslije dvije godine od aprilskog plenuma CK KPSS iz 1985. godine vidjelo da nema znakova bitnijih zaokreta u privrednom životu zemlje, rukovodstvu KPSS moralo je postati jasno da bez vrlo duboke privredne reforme nema izgleda ni za uspjeh perestrojke. I tada dolazi do održavanja poznatog junskog plenuma CK KPSS iz 1987. godine posvećenog donošenju novog Zakona SSSR o državnom privrednom poduzeću (udruženju), na kojemu je generalni sekretar CK Mihail Gorbačov održao opsežan referat koji je upravo bio usmjeren na započinjanje onoga što se od tada naziva dubokom privrednom reformom.[5] Stoga možda i nije daleko od istine tvrdnja da je perestrojka dobila nepovrativi karakter tek tim plenumom i odlukama koje je on donio jer je tek tada bilo očito da se žele duboke reformske promjene u samoj bazi sovjetskog društva, bez čega ni promjene u njegovoj nadgradnji ne bi mogle biti ni dalekosežne, a vjerojatno ni trajne. Odatle i mišljenje nekih da je perestrojka u SSSR-u stvarno stara manje od dvije godine, a ne kako se uobičajeno misli četiri godine. Bilo bi stoga zanimljivo analizirati neke osnovne pokazatelje rezultata koje je postigla sovjetska privreda u posljednje dvije godine, a i u posljednjoj godini dana, budući da su poduzeća koja daju oko 60% industrijske proizvodnje prešla na poslovanje po novom sistemu, tj. prema odredbama spomenutog zakona tek od početka 1988. godine. Te pokazatelje navodimo u slijedećoj tabeli.

Ako usporedimo podatke o proizvedenom narodnom dohotku u petogodišnjem razdoblju koje je prethodilo perestrojki, odnosno točnije, obzirom na ono što smo rekli od dolaska Mihaila Gorbačova na čelo KPSS možemo utvrditi da do bitnog zaokreta u oblasti materijalne proizvodnje u toj zemlji još nije došlo. Jer, prosječne godišnje stope porasta proizvedenog narodnog dohotka u oba ta razdoblja su jednake, dok je kod bruto nacionalnog proizvoda ta stopa tek neznatno veća u drugom u odnosu na prvo promatrano razdoblje. Ipak, određenih promjena je bilo. Poznato je, naime, da je u dužem razdoblju zaostajanja sovjetske privrede

[4] Govor Mihaila Gorbačova »O perestrojki i kadrovskoj politici partije«, održan na januarskom plemenu CK KPSS u nas je objavljen u časopisu »Naše teme« 1—2/1988, str. 275—319.

[5] Zakon SSSR-a o državnom privrednom poduzeću (udruženje) objavljen je u nas u časopisu »Naše teme« 1—2/1988. u kojemu je ovaj autor objavio i komentar toga zakona pod naslovom »Temeljni pravni-politički akt sovjetske perestrojke«.

Digitized by Google

Tabela I

PROSJEČNE GODIŠNJE STOPE RASTA OSNOVNIH POKAZATELJA USPJEŠNOSTI NARODNE PRIVREDE SSSR-a U RAZVOJU 1981—1988. GODINE[6]

Pokazatelj	1981—1985.	1986—1988.	1988.	1988. (planirano)
Proizvedeni narodni dohodak	3,6	3,6	4,4	6,6
Bruto nacionalni proizvod	4,0	4,3	5,0	—
Industrijska proizvodnja	3,7	4,2	3,9	3,9
Proizvodnja proizvoda široke potrošnje (bezalkoholnih pića)	3,7	5,0	5,1	7,0
Poljoprivredna proizvodnja	1,0	2,9	0,7	6,3
Proizvodnost rada	3,1	3,8	5,1	—
Zaposlenost	0,9	—0,1	—0,1	1,0
Investiciona ulaganja	3,7	6,8	4,8	6,7
Srednji mjesečni dohodak radnika i službenika	2,4	4,5	7,0	1,9
Srednji mjesečni dohodak kolhoznika	5,3	5,1	5,0	1,3
Isplate stanovništvu iz društvenih fondova	4,7	6,0	7,5	5,0
Realni dohoci po stanovniku	2,1	2,7	3,5	4,6
Promet u trgovini na malo	3,1	5,4	7,1	6,3
Usluge stanovništvu (naplative)	5,0	11,2	15,3	17,7

od polovice 70-ih godina tadašnje sovjetsko partijsko i državno rukovodstvo nastojalo da pod svaku cijenu zadrži nivo osobne potrošnje na dostignutoj razini, odnosno da ga čak skromno poveća, ali je zato moralo smanjivati udio investicionih ulaganja u strukturi potrošnje društvenog proizvoda zemlje. Tako se tempo porasta investicionih ulaganja u prvoj polovici osamdesetih godina, kako je to vidljivo iz gornje tabele, smanjio do nivoa porasta bruto nacionalnog proizvoda, dok je ranije bio često i osjetno viši od te stope.[7] I strani, a i niz sovjetskih ekonomista upozoravali su da takva politika može biti prihvatljiva u jednom srednjem vremenskom razdoblju, ali da dugoročno može da ugrozi privredni rast zemlje. Međutim, osnovna parola sovjetske perestrojke u prve dvije godine bila je, kako smo to već vidjeli, ubrzanje a ne duboka privredna reforma, pa je u razdoblju 1986—1988. godine došlo do gotovo podvostručenja stope investicija u strukturi potrošnje bruto nacionalnog proizvoda zemlje. Određenih rezultata efekata ovih povećanja bilo je u povećanju stope porasta industrijske proizvodnje za ne baš osobito visokih pola indeksnog poena, te gotovo trostrukog povećanja stope porasta poljoprivredne proizvodnje, što, obzirom na ono što smo već rekli o nezadovoljavajućem stanju opskrbe prehrambenim proizvodima u SSSR-u predstavlja vrijedno postignuće. Međutim, ono je rezultat značajnijeg povećanja poljoprivredne

[6] Dnevnik »Pravda« od 22. I 1989. godine, str. 3.

[7] Vidjeti tabelu 5 i komentar uz nju u navedenom našem radu »Duboke promjene u privredi i privrednom sistemu SSSR«, objavljenom u ovome časopisu u broju 12 iz 1986. godine.

Digitized by Google

proizvodnje u 1986. godini i njezine praktično nulte stope rasta u 1987. i 1988. godini, što onda umanjuje značenje toga porasta. Treba, međutim, obratiti u gornjoj tabeli pažnju na dvocifrene stope rasta proizvodnje usluga koje stanovništvo plaća, a što je od posebne važnosti obzirom na veliki deficit takvih usluga u SSSR-u. Kako se makroagregati društvene proizvodnje u toj zemlji obračunavaju samo prema kretanjima u materijalnoj sferi proizvodnje i u tzv. proizvodnim uslugama, onda, kada bi se primijenili metodi obračunatih pokazatelja koji se primjenjuju u zapadnim zemljama stope rasta bruto nacionalnog proizvoda bile bi veće i u tom slučaju one bi bile više u razdoblju 1986—1988. godine u odnosu na prethodno petogodišnje razdoblje nego što je to u tabeli I navedeno.

Od tzv. kvalitativnih pokazatelja treba obratiti pažnju na određeno povećanje proizvodnosti rada u razdoblju 1986—1988. u odnosu na razdoblje 1981—1985. godine. Ono iznosi 0,7 indeksnih poena.[8] Naime, iz podataka o porastu broja zaposlenih u državnom sektoru privrede koji je čak i neznatno padao, vidi se da je sam porast proizvodnje postignut bez povećanja raspoložive radne snage. Istovremeno, krajem 1988. godine u privatnom i zadružnom sektoru radilo je već gotovo 2 miliona građana, što predstavlja iznenađenje, jer još samo prije dvije godine, tj. neposredno prije otvaranja većih mogućnosti poslovanja privatnicima i zadružnim poduzećima taj broj je iznosio jedva stotinak hiljada. I što je posebno značajno oko dvije trećine zaposlenih prešlo je u privatni i zadružni sektor privrede iz državnog sektora privrede u kojemu postoji značajan višak radne snage. Istovremeno, u SSSR-u je na temelju posebnog zakona donešenog prije više od godine dana već stvorena široka mreža ustanova za posredovanje kod zapošljavanja, kojima se u prva tri kvartala 1988. godine obratilo 3 miliona zaposlenih od kojih je oko 2 miliona dobilo posao njihovim posredovanjem. To je indirektno priznanje o pojavi nezaposlenosti u SSSR-u u kojemu se od početka 30-ih godina takva kategorija građana smatrala nepostojećom.

Međutim u tabeli I iskazani podaci o kretanju srednjih mjesečnih dohodaka radnika i službenika, isplata stanovništvu iz društvenih fondova te volumena prometa u trgovini na malo pokazuju neke od najnepovoljnijih trendova koji su se u razdoblju perestrojke pojavili u odnosu između slobodnih novčanih sredstava koji se na tržištu javljaju i mase te vrste proizvoda koja se na njemu pojavljuju. Već u razdoblju 1971—1985. godine masa novca u opticaju porasla je za 3,1 puta a proizvodnja namijenjena širokoj potrošnji za 2 puta.[9] Iz podataka u tabeli I, koji se odnose na spomenute pokazatelje, može se uočiti da je taj

[8] Ovaj kao i slijedeći podaci korišteni su iz godišnjeg izvještaja Državne statističke komisije objavljenog u dnevniku »Pravda« od 22. 1. 1989. godine, str. 3.

[9] Viktor N. Bogačev: »Ešće ne pozdno — Denežno-finansovoe ozdorovlenie v sisteme entikrizisnyh mer«, članak u časopisu »Kommunist« br. 3/1989. str. 31.

Digitized by Google

proces kasnije umjesto usporen, ubrzan. To posebno vrijedi za 1988. godinu u kojoj je porast srednje mjesečne plaće radnika i službenika bio za 2.6 indeksnih poena veći od porasta proizvedenog nacionalnog dohotka. Nije stoga čudo da su inflatorni pritisci u zemlji morali porasti. I to oni klasični u vidu porasta cijena pa kako se smatra da sovjetske statističke metode koje prate porast inflacije nisu još dovoljno usavršene to su objavljuju samo stope porasta cijena na kolhoznim tržnicama, na kojima je npr. u 1988. godini ta stopa iznosila 3 posto.[10] Ali još uočljiviji su postali oni oblici tzv. suprimirane inflacije karakteristične za zemlje u kojima postoji državna regulativa u oblasti cijena. A to su čekanja u repu za proizvode, (računa se da se u SSSR-u gubi čak 65 milijardi sati godišnje u tu svrhu) njihov kraći i duži nestanak iz trgovina, sve raširenija crna burza na kojima je stanovništvo prisiljeno kupovati i cijeli niz proizvoda svakidašnje potrebe, pa je tako onda stvarni porast cijena za građane prilično veći od onoga koje su obrađene po službenoj statistici i odnose se po prirodi stvari samo na cijene legalnih tržišta. Među proizvodima koji su u toj zemlji gotovo permanentno deficitarni kao što su to npr. automobili, neki kućanski aparati, meso i mesne prerađevine, bolje vrste povrća, gotovo sve vrste voća, otkako je započeta kampanja protiv alkoholizma tome se pridružio i šećer, a od industrijskih proizvoda, kako se to navodi u godišnjem izvještaju Državnog komiteta za statistiku SSSR-a za 1989. godinu stoji da »u mnogim rejonima zemlje građani imaju poteškoća u nabavci radio i televizijskih aparata, namještaja, mnogih vrsta posuđa, tapeta, sredstava za pranje, ekonomičnog i jeftinog toaletnog sapuna i kozmetičko-parfimerijskih artikala«.[11] Ne treba posebno isticati kako ovakve nestašice i sve duže čekanje u redu, putovanja u veće gradove koji su bolje opskrbljeni da bi se ovi proizvodi nabavili, djeluju vrlo nepovoljno na opće raspoloženje stanovništva. Naravno, da onda ponekad ima i širi eho propaganda onih struktura sovjetske politokracije i birokracije koji tvrde građanima da sa dubljim promjenama privrednog i društveno-političkog sistema mogu samo izgubiti.

II

Osnovni zadatak promjena u privrednom sistemu u sklopu onoga što se u SSSR-u podrazumijeva pod privrednom reformom sastoji se u osamostaljivanju kako ekonomskih subjekata, poduzeća, sovhoza i kolhoza u odnosu na nadređene administrativno-planske organe, tj. ministarstva i njihove tzv. glavne uprave, a isto tako regija zemlje, tj. saveznih republika ili većih regija unutar dviju najvećih saveznih republika (Ruske i Ukrajinske

[10] Dnevnik »Pravda« od 21. I 1989. godine, str. 3.

[11] Dnevnik »Pravda« od 22. I 1989. godine, str. 3.

Digitized by Google

sovjetske republike). O prvom se raspravlja u okviru svega onoga što utječe na odvijanje procesa društvene reprodukcije u kratkom i dugom razdoblju, a to je pitanje koje proizvode i grupe proizvoda treba realizirati na temelju neposrednih odnosa između ekonomskih subjekata, a koje na temelju tzv. državnih narudžbi, zatim kako i na koji način formirati cijene u jednom i drugom slučaju, te kako riješiti cjelokupan kompleks odnosa što optimalnijeg ponašanja poduzeća u pitanjima koja se odnose na tehnologiju proizvodnje, raspodjelu dohotka i slično, dok se o drugom kompleksu pitanja raspravlja kao o problemu regionalnog privrednog računa, odnosno ekonomskog suvereniteta saveznih republika.

Ključni odnos između administrativnog dirigiranja putem državnih planova i samostalnosti poduzeća kao robnih proizvođača u sistemu društvene reprodukcije u Zakonu SSSR-a o državnom poduzeću riješen je ambivalentno, budući da se ono tretira kao »socijalistički robni proizvođač koji proizvodi i realizira proizvodnju«, ali to ipak »u skladu s planom i dogovorom u uvjetima punog privrednog računa, samofinanciranja i samoupravljanja, te povezivanja centraliziranog rukovođenja i samostalnosti poduzeća« (čl. 1, t. 2, st. 1). Toliko napadane kontrolne cifre koje određuju konkretne naturalne pokazatelje proizvodnje sadržane u ranijem komandno-administrativnom sistemu u novome sistemu trebaju biti neka vrsta prognoza ministarstava, odnosno pojedinih njihovih uprava o potrebama u određenom vremenskom razdoblju za ovim ili onim proizvodom i kao takvi nisu kao ranije obavezni za poduzeća. Međutim, i po novom sistemu obavezno je naturalno ispunjavanje proizvodnih zadataka za one proizvode za koje je određen režim državnih nabavki, odnosno tzv. gosszakazov. I dok se u zemljama tržišnih privreda poduzeća bore da dobiju što više državnih narudžbi, budući da se radi o vrlo postojanom ekonomskom partneru i sigurnom platcu, u sistemu opće deficitarnosti kakvi su administrativno-planski sistemi poduzeća ih radije izbjegavaju jer u direktnim kontaktima sa drugim poduzećima, bilo da se radi o zaključivanju poslovnih ugovora na temelju određenih kriterija dogovorenih cijena ili po slobodnim cijenama većinom postižu povoljnije financijske rezultate. Međutim, poduzećima nadređeni administrativno-planski organi upravo su državne narudžbe nastojali iskoristiti kao način zadržavanja starog sistema direktnog komandiranja. Tako se u tezama za XIX Saveznu partijsku konferenciju održanoj polovicom 1988. godine o ovoj štetnoj praksi istaklo slijedeće: »ne može da se ne vidi, da se ostvarivanje ekonomske reforme u značajnom stupnju paralizira birokratskom pozicijom niza ministarstava, uprava i privrednih organa. U mnogim slučajevima pod firmom državnih narudžbi, ekonomskih normativa i drugih novih metoda upravljanja održava se u suštini stari administrativni diktat«. Pri tome u onim slučajevima kada se ministarstva javljaju kao izvršioci proizvodnih zadataka ona nastoje da poduzeća koja su

Digitized by Google

njima podređena dobiju što manje državnih narudžbi, čime onda svojim poduzećima ovoga tipa osiguravaju maksimum samostalnosti i manevriranja u formiranju proizvodnih zadataka kao i pri zaključivanju dogovora sa drugim poduzećima. Naprotiv, kada se ministarstva javljaju kao potrošači proizvoda poduzeća koja pripadaju drugim ministarstvima, ona onda nastoje što više takvih proizvoda uključujući čak i rezervne dijelove uključiti u državne nabavke.

Postoji još jedan razlog zašto je veliki broj artikala koje se nastoji uključiti u državne nabavke. Radi se o jeftinijim proizvodima. Naime, i u ranijem sistemu poduzeća su nastojala postizati bolje financijske rezultate tako da mijenjaju asortiman proizvoda, i da onda preko tih izmjena postižu stvarno povećavanje njihovih cijena. Ona i dalje nastavljaju tom praksom, ali u uvjetima kada se manji ili veći dio asortimana proizvodnje formira na temelju njihovih poslovnih odluka onda oni nastoje u okviru asortimana proizvodnje proizvoditi one artikle koji su rentabilniji, a to su u pravilu skuplji i kvalitetniji proizvodi. Toga problema ne bi bilo da poduzeća mogu slobodno mijenjati cijene svojih proizvoda budući da tržište vrlo uspješno usklađuje obim i asortiman proizvodnje u kratkom tako i u dugom razdoblju. Ali reforma cijena još nije provedena. I tako se onda u sovjetskoj štampi mogu čitati primjeri zahtjeva pojedinih ministara Savjetu ministara SSSR-a u kojima se nalazi spisak mnogih sasvim običnih proizvoda koji bi do određene cijene, koja se također točno navodi, morali prijeći na sistem državnih narudžbi. Kada se sam Mihail Gorbačov suočio sa vrlo otvorenom kritikom građana Krasnojarska na njegovom putu po Sibiru u jesen 1988. godine u kojima su se iznosile pojedinosti o defektima u sistemima grijanja, komunalnim službama, nestašicama u trgovinama, a posebno o nestašici artikala jeftinijeg asortimana te izbjegavanju tvornica da ih proizvode, njegov odgovor je bio da u socijalizmu to nije moguće. A sam generalni sekretar je često govorio da se novi zadaci starim metodama ne mogu rješavati. Ne bi li onda najjednostavniji put da se taj tzv. problem asortimana rješava putem slobodnijeg djelovanja tržišnog mehanizma, koji ga, kako je to poznato uspješno rješava što je naravno sasvim dobro poznato i u SSSR-u. Tako raspravljajući i o problemima državnih narudžbi D. Volovoj kaže slijedeće: »Naša privreda se našla u predkriznom stanju. Nije došlo do osjetnijeg poboljšanja u zadovoljavanju potražnje za neophodno nužnim proizvodima, a razmjeri nestašica su povećani, dok su cijene niza roba porasle. Prednosti sistema planiranja u takvim uvjetima ne izgledaju vrlo ubjedljivo. U kapitalističkim zemljama postoji izbor kako jeftinih, tako i skupih, za siromašne i nezaposlene, kao i onih koji imaju skromna primanja. Tamo se takmiče za tehničkim novinama a mi za njima desetljećima zaostajemo«.[12] Ali pravi lijek za

[12] Dnevnik »Pravda« od 30. V 1988. godine, str. 2.

Digitized by Google

izlazak iz ovoga se autoru ipak ne sviđa jer on kaže »U tako stvorenoj situaciji prijedlozi o potpunoj samostalnosti poduzeća izgledaju privlačni i postali su modernim. Ali moda dolazi i odlazi, a objektivni ekonomski zakoni ostaju«.[13] Zanimljivo je reći šta pod tim objektivnim zakonima ovaj autor smatra. Po njemu sistem objektivnih zakona je zakon planskog, proporcionalnog razvoja, zakon vrijednosti i zakon raspodjele prema radu. Međutim, prvi navedeni zakon zapravo je davao pravo vladajućoj birokraciji u SSSR-u da oblikuje sve sfere društvenog života zemlje prema svojim interesima i na njima zasnovanim idejama i shvatanjima, uključujući tu i shvatanje kakav sadržaj i smisao imaju i ovdje navedena dva druga zakona, sa svim posljedicama za privredni život zemlje. Naime sve je to, kako je poznato uzrokovalo i pogoršalo tzv. plansku anarhiju (o kojoj se u ovom članku također govori ali pod navodnim znacima) i opću krizu privrede i društva u toj socijalističkoj zemlji. I tako onda navedeni autor rješenje ovoga problema vidi u sistemu u kojemu bi putem sindikata trebalo uvesti sistem nagrađivanja prema sadržaju rada u proizvodima, a ne zavisno od vrijednosno iskazanog obima proizvodnje. A kako bi se ta radna supstanca u proizvodima, koja bi po njemu onda stimulirala i proizvodnju jeftinijih proizvoda mogla mjeriti, to ovaj autor ne kaže. U razvijenoj privredi sa visokom podjelom rada osim vrijednosnim pokazateljima to nije moguće drugačije mjeriti, osim ako se jedan vid subjektivističkih birokratskih ocjena ne želi zamijeniti samo jednim drugim.

Treba ipak istaći, da se stavovi slični netom navedenom u SSSR-u vrlo brzo napuštaju u korist gledišta koja se zalažu na oslanjanje na složeni mehanizam ekonomskih zakona koji zapravo i čine suštinu onoga što nazivamo tržišnim mehanizmom koji treba da, uz određeni stupanj društvenog utjecaja postane onaj neophodan sistem samoreguliranja u procesu društvene reprodukcije u modernoj privredi. To pokazuju i pogledi akademika i člana politbiroa i sekretara KPSS Aleksandra Jakovljeva izloženi početkom 1989. godine u poznatom ekonomskom časopisu »Pitanja ekonomije«. U njemu on kaže da birokratski aparat, koji je i stvorio mit o inkompatibilnosti socijalizma i tržišta »već davno uglavnom zauzet osiguravanjem vlastitog postojanja, grca pod teretom mnogih imanentno neriješivih zadataka. Izlaz je samo jedan: predati rješavanje tih najsloženijih problema mehanizmima društvenog samoreguliranja, a između ostaloga tržištu, ostavljajući u rukama socijalističke države samo kontrolu najvažnijih pokazatelja i faktora ekonomskog i novčano-financijskog zdravlja organizma zemlje«.[14] Osporavajući dalje tezu da je tržište izum kapitalizma i suština njegovog društvenog sistema, A. Jakovljev nastavlja pozivom za korištenje tržišta i u socijalizmu slijedećim riječima: »Tržište nije ništa drugo već određena tehnolo-

[13] Dnevnik »Pravda« od 30. V 1988. godine, str. 2.

[14] A. Jakovljev: »Otvet — v nas samih«, časopis »Voprosy ekonomiki«, 2/1989, str. 9.

Digitized by Google

gija ostvarivanja razmjene i raspodjele na suvremenom stupnju razvoja i organizacije civilizacije, društva i njihovih proizvodnih snaga. Karakteristična osobenost te tehnologije je priznavanje prava subjekata osnovnim interesima koji izlaze na tržište, tj. samostalnosti, slobode izbora, određene suverenosti u svojim rješenjima. Odnosno, drugim riječima demokratizma. Demokracija u nadgradnji i administrativno-komandni sistem u bazi su besmislica, inkonzistentne stvari, budući da će baza neizbježno za sobom povući nadgradnju što se u stvarnosti i događalo poslije napuštanja NEP-a«.[15] Ovdje izloženim mislima A. Jakovljev nije samo izričito pledirao za neizbježnost i opću ekonomsku i društvenu racionalnost korištenja mehanizama tržišta i u socijalizmu, već je na određeni način izrazio i neku vrstu kritike dosadašnjeg toka perestrojke u čemu je, kako smo to vidjeli i kako ćemo to još nastojati pokazati, mnogo više učinjeno u sferi društvene nadgradnje nego u društvenoj bazi, tj. u oblasti ekonomije.

Ipak, i pored svih otpora u oblasti teorije i ideologije, a osobito u svakodnevnoj praksi realiziranja duboke privredne reforme prijelaz od vertikalnih privrednih veza i odnosa kao osnovne karakteristike administrativno-komandnog sistema u SSSR-u na horizontalne odnose kao osnovne karakteristike odnosa među ekonomskim subjektima u sistemima sa tržišnim privredama se nastavlja. Tako se u jesen 1988. godine predviđalo ukidanje državnih narudžbi u svim privrednim transakcijama između poduzeća unutar jedne privredne grane, a osjetno je smanjen udio državnih narudžbi i u međugradskim isporukama. Tada se predviđalo da će u 1989. godini državne narudžbe u strojogradnji iznositi 25, u energetskom kompleksu 59, proizvodnji kemijskih proizvoda te proizvodima šumarstva 30, te u proizvodnji ministarstva građevinskih materijala 51 posto njihove proizvodnje.[16]

Slijedeći značajan kompleks za uspjeh duboke privredne reforme u SSSR-u je sistem i politika cijena. Bez racionalnih cijena, tj. takvih koje će odražavati kako troškove proizvodnje, i to ne bilo kakve već one koji se formiraju u što je moguće konkurentnijim odnosima (pri čemu se oni mogu stvarati konkurencijom proizvođača unutar jedne nacionalne privrede i, odnosno ili njezinim otvaranjem prema inozemstvu), a koje će također reflektirati i cijeli niz onih činjenica koji odražavaju preferencije potrošača prema tome proizvodu, nije moguće funkcioniranje jednog sistema zasnovanog na lateralnim odnosima između ekonomskih subjekata. Sadašnji sistem veza između proizvodnih privrednih subjekata je jedan sistem racioniranja, zapravo specifični vid tzv. ratne privrede u uvjetima gotovo polustoljetnjeg mira u kojemu ta zemlja živi i koji stoga i ne može da funkcionira bez svojih vertikalnih veza, tj. nadređenih administrativno-planskih organa, njihovih brojnih načelnika i još broj-

[15] Isto, str. 9.

[16] Dnevnik »Pravda« od 19. 9. 1988. godine, str. 2.

Digitized by Google

nije bulumente službenika svih mogućih vrsta. Stoga i cijene, od kojih većina onih veleprodajnih, tj. koje vrijede u transakcijama između državnih poduzeća nije mijenjana više od dvije decenije, ne mogu ni u kom slučaju biti adekvatni prenosnici informacija u jednom privrednom sistemu u kojemu bi lateralne veze između ekonomskih subjekata bile primordijalne, te koje bi kombinacijom direktnih i indirektnih mjera planiranja i ekonomske politike bile usmjeravane i kanalizirane od određene granice. Stoga začuđuje da se toliko dugo čeka na izmjene u sistemu i politici cijena, i to pogotovo od početka 1989. godine otkada su, kako smo to vidjeli, sva privredna poduzeća u SSSR-u prešla na poslovanje prema propisima Zakona o državnom privrednom poduzeću. Kardinalno značenje toga pitanja uočava i Mihail Gorbačov kada je osvrćući se na reformu cijena na savjetovanju sa vodećim intelektualcima i kulturnim radnicima održanom početkom 1989. godine o njemu rekao slijedeće: »Treba reći da je to jedno od ključnih i principijelnih pitanja ekonomske reforme. Bez njegovog pravilnog, naučno zasnovanog rješavanja nije moguće stvoriti suvremeni efikasni mehanizam koji bi djelovao protiv ekonomskog mehanizma zasnovanog na visokim troškovima«. Ali, upozoravajući na moguće djelovanje tih promjena upoznaje prisutne na što je ukazala diskusija o tome pitanju i kaže »Prvo, da su neki drugovi uspjeli za nekoliko mjeseci dva-tri puta promjeniti svoje poglede. To ne govorim stoga da bi ih ukorio već koliko je to složeno pitanje. Čak i u njega upućeni ljudi kao što vidite ne mogu dospjeti do njegove suštine. Vrlo mnogo zahtjeva upućuje se na adresu centra. Zašto on, tobože, šuti. Prije svega želim reći da centar ne šuti. U tom pogledu poznat je principijelni stav centra i on se nije izmjenio. Mi polazimo od toga da kod rješavanja pitanja formiranja cijena mi ne smijemo dopustiti snižavanje životnog standarda stanovništva. To je glavno. Očevidno je da je za nas važan izbor vremena i tempa provođenja u djelo reforme sistema cijena i njihovog obrazovanja. Mi sve to moramo pažljivo izvagati: u kojemu vremenskom razdoblju i kakvim tempima to provoditi«.[17]

Vjerojatno da nema danas analitičara društveno-ekonomskih i političkih kretanja u SSSR-u koji se ne bi složio sa svom težinom pitanja sistema i politike cijena u toj zemlji. Ipak, naše je mišljenje da se tu radi, uostalom kao i u svim drugim socijalističkim zemljama, primarno o političkim pitanjima. Jer, radi se zapravo o pitanju održavanja jednoga od osnova postojanja društveno-ekonomskih sistema boljševičkog tipa, koji se sastojao u slijedećem: sistem je u velikoj mjeri stekao svoju legitimnost vršeći metodom administrativno-komandnog upravljanja privredom, a u manjoj ili većoj mjeri i svim ostalim sferama života, bitnu transformaciju privreda ovih zemalja, osiguravajući tako većini svojih građana trajnost zaposlenja, određeni, u svakom slučaju viši nego ranije životni standard kao i, bar u prvim de-

[17] Dnevnik »Pravda« od 8. I 1989. godine, str. 1.

Digitized by Google

cenijama svojega postojanja, relativno visok stupanj vertikalne mobilnosti radničkoj klasi i onome dijelu seljaštva koje je brzim prelaskom u grad postalo dio nove radničke klase. Po prirodi administrativno-komandnog sistema sve bitne odluke kako u oblasti politike, tako i privrede, pa i gotovo svih oblasti života prepuštan je užem sloju vladajuće partijske elite. U uvjetima kada taj sistem postaje sve manje efikasnim i kada postaje glavni uzrok ponovnom zaostajanju ovih zemalja u odnosu na razvijene zapadne zemlje sada se nastoji uvesti, uz uvjet da se u rukama vodeće političke snage, ovdje KPSS, zadrže ključne poluge kontroliranja i usmjeravanja najvažnijih procesa u društvu, znatno veći automatizam djelovanja društvenih zakonitosti u ovom slučaju zakona vrijednosti. A da bi se to postiglo ovaj nazovimo ga ključni društveni ugovor se ipak mora znatnim dijelom napustiti. To znači i neizvjesnost radnog mjesta, zahtjev za većim i kvalitetnijim radnim naporima koji tek poslije konsolidiranja novog privrednog sistema može dati neke opipljive rezultate koji će biti od koristi gotovo cijelom društvu, osim možda njegovom sada najprivilegiranijem dijelu koji više nije u stanju da upravlja zemljom na dosadašnji način. Prema tome mogućnosti nezadovoljstva i lomova, socijalnih protesta i disrupcija ne treba isključiti ni sa strane politobirokracije, ali ni sa strane određenih segmenata radničke klase, odnosno pojedinih naroda ili regija zemlje. To je pokazalo dosadašnje iskustvo privrednih reformi u prvom redu Poljske i Jugoslavije, ali pokazuje ga i iskustvo NR Kine i samoga SSSR-a. Stoga je na političkom vrhu zemlje da donese adekvatne odluke, a onda problem njihovog teorijskog uobličavanja i praktičnog pretakanja u institute privrednog sistema, u ovom slučaju sistema i politike cijena, ne predstavlja neki nerješiv problem. To na svoj način uviđa i sam Mihail Gorbačov kada odmah iza gore spomenutih navoda smatra neodgovornim spekulacijama tvrdnju da se u ovom slučaju radi o nekim »zakulisnim manevrima« političkog centra zemlje pa dodaje »Treba naprosto imati u vidu da se sada na tome ozbiljno radi i da u tome radu sudjeluju široki krugovi naučnika, specijalista i predstavnika društva. I kada se dođe do ozbiljnih prijedloga u ovoj sferi, mi ćemo ih obavezno iznijeti na općenarodnu raspravu. Potajno se ta pitanja neće raspravljati. Ja to hoću da potvrdim uz svu odgovornost«.[18] Uz sve razumijevanje za ovakav stav čovjeka koji se nalazi na partijskom i državnom vrhu SSSR-a ipak ne treba smetnuti sa uma da će i u ovom slučaju s jedne strane oni koji gube ili smatraju da će izgubiti biti protiv reformi u ovoj oblasti bilo javno bilo prikriveno. Jedino, u praktično-političkom smislu njihov se otpor tim putem može bar donekle ublažiti. S druge strane, javna rasprava o promjenama u odnosu cijena, što će neminovno biti popraćeno i povišenjem njihovog nivoa, u uvjetima izobilja emitiranog novca u SSSR-u može samo dovesti do još većih poremećaja u opskrbi

[18] Dnevnik »Pravda« od 8. I 1989. godine, str. 1.

Digitized by Google

stanovništva brojnim proizvodima, što onda može biti dodatan argument protivnicima reformi da se u ovoj sferi njima ne pristupi ili da te reforme budu krajnje neadekvatne ili parcijalne. A to bi onda sa sobom nužno vodilo kraju same privredne reforme u SSSR-u.

Uz reformu sistema i politike cijena usko je povezana izgradnja adekvatnog sistema trgovine na malo, te proširenje i modernizacija malotrgovinske mreže. Naime, u sistemu administrativnog sistema planiranja i upravljanja trgovina na veliko ne postoji, već postoje samo skladišta državne organizacije koja osigurava snabdijevanje sirovinama, repromaterijalima i gotovim proizvodima. U slučaju SSSR-a to je Gossnab. Iako se dio tih skladišta može iskoristiti i u novom sistemu trgovine na veliko, ipak veletrgovačku strukturu treba stvoriti. Smatralo se da je za to potrebno 5—6 godina. Stoga se podatak da je u 1988. godini samo 15 posto ukupne realizacije proizvodno-tehničke namjene ostvareno posredstvom trgovine na veliko može ocijeniti skromnim, ali ipak ohrabrujućim, obzirom da je npr. nekoliko godina iza privredne reforme iz 1965. godine, koja je u tom pogledu imala iste intencije, samo oko 3 posto ukupne realizacije proizvoda proizvodno-tehničke namjene realizirano na taj način.[19]

Usko povezan sa problemom osamostaljenja poslovne djelatnosti poduzeća i sistemom i politikom cijena je i cijeli kompleks vezan sa sistemom raspodjele u reformiranom sovjetskom privrednom sistemu. On očito mora biti takav da poduzeća elastično reagiraju na sve promjene koje se događaju ili se predviđa da će se dogoditi kako u sferi potrošnje, iskazano platežno sposobnom potražnjom na tržištu za pojedine robe, tako i u oblasti tehnike i tehnologije iskazanih preko troškova proizvodnje. Ovo posljednje je osobito značajno obzirom da se dosadašnji sovjetski privredni sistem u samoj toj zemlji nazivan »onim koji izaziva velike troškove« (zatratnyj). Uslijed toga troškovi proizvodnje u prvom redu sirovina i energije u SSSR-u su osjetno viši za pojedine proizvode od troškova istih takvih proizvoda u zemljama sa tržišnim privredama na približno istom stupnju razvoja. Prema tome tržišni mehanizam će dovesti do adekvatnije ponude u sovjetskoj privredi kao i do sniženja troškova proizvodnje jedino pod pretpostavkom da uspješnija poduzeća kao i zaposleni koji u njima rade prolaze bolje, a neuspješnija kao i oni koji su u njima zaposleni prolaze lošije, što ih onda mora prisiliti da u dužem vremenskom razdoblju bilo izvrše poboljšanje organizacije i asortimana proizvodnje, odnosno proizvodnju preorijentiraju na druge proizvode ili pak da se izvrgnu postupku sanacije ili i likvidacije poduzeća, što je predviđeno novim zakonom o državnom preduzeću SSSR-a. A prema čl. 3. st. 1. toga zakona predviđa se dva sistema obračuna u sovjetskim poduzećima: prvi zasnovan na normativnoj raspodjeli dobiti, u kojemu

[19] Obim realizacije u trgovini na veliko naveden prema dnevniku »Pravda« od 22. I 1989. godine, str. 3.

Digitized by Google

država određuje visinu fonda plaća, a kriteriji za to su prošlogodišnji rezultati. Drugi sistem je zasnovan na normativnoj raspodjeli dohotka. U njemu država formalno ne određuje visinu fonda plaća zaposlenih, ali zato precizno i strogo normira koliko će poduzeće odvajati za fond razvoja, a koliko za pojedine druge fondove poduzeća, tako da ostatak dohotka predstavlja osobne dohotke, koji njegovi članovi prema internom pravilniku slobodno dijele. Poduzeća imaju slobodu u izboru između ova dva sistema raspodjele bruto dohotka poduzeća, odnosno mogu se opredijeliti između sistema profita i sistema dohotka. Vrlo mali broj (samo 943 do 1. XI 1988. godine) opredijelio se za ovaj drugi oblik raspodjele unutar poduzeća.[20] Razlog ovome je u činjenici da je druga metoda oštrija, jer ne dozvoljava gubitke poduzeća, pa ga primjenjuju samo solidnija poduzeća koja su sigurna u rentabilnost njihovog poslovanja. Nadalje, drugi model raspodjele dohotka poduzeća implicira složeniji proces zaraĐivanja sredstava iz kojih se alimentira fond plaća tako da onda to straši pojedine kolektive da sredstva za te fondove moraju neprestano ponovo stjecati. A ima još nekih komplikacija u njezinoj primjeni, koje se sada žele otkloniti sa svrhom da se ova druga metoda šire nego do sada koristi, budući da se smatra da primjena prve metode poduzeća dovoljno ne potiču na snižavanje troškova proizvodnje. Međutim, izgleda da se smatra da će najstimulativnija biti raspodjela u okviru tzv. arende, zakupa državnih poduzeća sa strane radnih kolektiva, koji se počeo primjenjivati u priličnom broju poduzeća, što nije regulirano Zakonom o državnom poduzeću SSSR-a. Za razliku od prva dva sistema raspodjele koji polaze od utvrđenih normativa nekog od bitnih činilaca u poslovanju poduzeća, sistem arende je nenormativan, tj. po njemu radni kolektivi poslije podmirenih materijalnih troškova i isplate poreza i drugih davanja državi samostalno određuju koliko će ići u fond razvoja, u socijalne fondove i fond plaća poduzeća. Taj sistem je, dakle, vrlo stimulativan, budući da omogućava da se privredni račun (hozrašćet) dovede do svakog sastavnog dijela poduzeća, do svake radne brigade u njemu pa i do svakog pojedinog radnika. Taj sistem se pokazao vrlo podesan za poduzeća koja rade sa gubitkom i za manja poduzeća, pa je tako u Moskvi krajem 1988. godine po tom principu radilo već 270 radnih kolektiva iako je u proleće 1988. godine, kada se počeo provoditi bio dočekan sa velikim čuđenjem.[21] Međutim, u jednom svom intervjuu S. A. Sitarjan, zamjenik predsjednika Komisije za usavršavanje upravljanja, planiranja i privrednog mehanizma ističe da još nije formirana opća koncepcija arendnog odnosa. Nisu, naime, prema njegovom mišljenju još izučene socijalno-ekonomske posljedice poslovanja poduzeća koja su prešla na arendni sistem, a još nije oformljen

[20] Dnevnik »Pravda« od 5. I 1989. godine, str. 2.
[21] Dnevnik »Pravda« od 5. I 1989. godine, str. 2.

Digitized by Google

ni efektivni mehanizam obnove i modernizacije osnovnih fondova takvih poduzeća, njihovog tehničko-tehnološkog razvoja kao i opskrbljenosti potrebnim inputima, a nije jasan ni sistem isplate koje takva poduzeća plaćaju državi za arendu te ni poreska plaćanja za dohodak koji postižu. Naime, postoji strah da će radni kolektivi pojesti osnovnu supstancu u takvim poduzećima. Toj opasnosti, koja naravno u sistemu zakupa uvijek postoji, može se parirati adekvatnim poreskim sistemom. U nedavnom razgovoru sa predstavnicima radnih kolektiva na primjedbu jednoga sudionika da arendni odnosi nisu još regulirani, Mihail Gorbačov je odgovorio da se o tome priprema prvo jedna uredba, a kasnije da će biti donešen i zakon o arendi.

Na kraju ovoga pregleda osnovnih promjena u sovjetskom privrednom sistemu kojega trebaju usmjeriti na sistem koji u značajnijoj mjeri koristi mehanizme tržišnog reguliranja procesa ukupne društvene reprodukcije potrebno je ukazati na opće stanje u monetarno-fiskalnoj sferi sovjetske privrede, jer je upravo ta sfera opći refleks procesa koji se u jednoj privredi koja je tržišna ili koja se bar u tom pravcu kreće. Kako su to, naime pokazala iskustva reformi u drugim socijalističkim zemljama, kao što je naše, poljsko, mađarsko i kinesko iskustvo najveća prepreka njezinog ostvarivanja je nekontrolirani rast cijena, budući da onda dolazi do podrivanja i obezvređivanja same ekonomske racionalnosti djelovanja tržišnog mehanizma u procesu društvene reprodukcije kao i rušenja socijalno-političkog konsenzusa u zemlji za njezino provođenje. U uvjetima kada je, kako smo to vidjeli već deceniju i pol prije početka perestrojke u SSSR-u tempo porasta dohodaka stanovništva bio za približno polovicu brži od tempa porasta proizvedenog narodnog dohotka zemlje, antiinflaciona politika mogla se provoditi jedino na način kako se provodi i drugdje u svijetu, a to je smanjivanje državnih izdataka uz povećanje budžetskih prihoda čime se smanjuje budžetski deficit, te u ograničenju raspoložive monetarno-kreditne mase. Programom ekonomske reforme prihvaćenim na već spominjanom junskom plenumu CK KPSS iz 1987. godine bile su predviđene mjere koje su trebale dovesti do ozdravljenja financija zemlje.

Ali ekonomska stvarnost bila je drugačija. Naime, već od 1985. godine došlo je do osjetnog smanjenja prihoda državnog budžeta zbog smanjenja potrošnje alkoholnih pića, što je povezano uz kampanju koja se počela voditi protiv alkoholizma po dolasku na čelo KPSS Mihaila Gorbačova, te smanjivanja prihoda od izvoza zbog naglog pada cijena nafte i smanjivanja vrijednosti dolara u odnosu na druge konvertibilne valute do čega je na svjetskom tržištu došlo do polovice te godine. Tome se moglo parirati samo još većim snižavanjem budžetskih izdataka. Međutim, oni su nastavili sa rastom, tako da je u 1988. godini u SSSR-u posredstvom budžeta preraspodijeljeno više od 70 posto narod-

Digitized by Google

nog dohotka.[22] Kako smo već u I dijelu ovoga rada vidjeli, novčani prihodi stanovništva rasli su u razdoblju 1986—1988. godine brže od porasta proizvedenog narodnog dohotka. Tako je došlo do istovremenog porasta novčanih dohodaka stanovništva, raspoloživih fondova poduzeća i budžetskih rashoda što je ubrzalo već postojeće inflacione procese. Sve do sada nema preokreta u tome procesu. Tako se u 1989. godini planira porast budžetskih izdataka za preko 51 milijardu rubalja, uz budžetski deficit koji je približno dvostruko veći od navedene svote. Planirani porast budžetskih izdataka veći je od porasta nacionalnog dohotka za tri godine tekuće, XII petoljetke. Istina je da je jedan dio ovoga povećanja prouzročen ogromnim troškovima vezanim uz dva nepredviđena događaja kao što su černobilska katastrofa iz 1986. godine, te razorni potres koji se dogodio u Armeniji početkom decembra 1988. godine. Ipak, bar jedan dio predviđenih budžetskih izdataka trebalo je iz budžeta izbaciti ili bar umanjiti izdatke za niz potreba koje se njime alimentiraju da bi se ublažio trend akceleracije inflacije u sovjetskoj privredi. Sve je to uzrokovalo u onome sektoru procesa reprodukcije u SSSR-u, u kojoj je novac ipak igrao i do sada aktivnu ulogu sve veću platežnu potrošnju za robama čija je ponuda rasla sporije ili čak stagnirala i umanjivala se uz istovremeno naglo bujanje prosječnih godišnjih iznosa štednje. Oni su u razdoblju 1981—1985. godine iznosili 12,9, u razdoblju 1986—1987. godine 23 milijarde a u 1988. godini dosegli su iznos od oko 30 milijardi rubalja. Istovremeno, ukupna štednja stanovništva koja se dobrim dijelom ne može pripisati slobodnom izboru građana da svoj novac štede porasla je na 298 milijardi rubalja, što predstavlja oko četiri petine vrijednosti godišnjeg prometa u trgovini na malo.[23] Istina bilo je prijedloga a i glasina (koje onda i onako tešku situaciju sa opskrbom stanovništva pogoršavaju) o zamjeni novca kao što je to učinjeno neposredno poslije rata, ali po različitim omjerima već prema veličinama svota razmjene stranih novčanica za nove koje građani vrše. Međutim, takvi prijedlozi su odbačeni, jer bi time bilo ozbiljno devalviran princip nagrađivanja prema radu (iako je dio toga novca stečen korupcijom, krađama i pljačkama), te okrnjeno povjerenje građana prema državi. Rastrojstvo novčanog sistema u sovjetskim uvjetima u kojima većinu cijena direktno ili indirektno određuje država dovodi do većih pojava socijalne i ekonomske patologije negoli u zemljama tržišnih privreda u kojima samo dolazi u tom slučaju do bržeg rasta cijena: u kratkom vremenskom razdoblju dolazi do višestrukog porasta potražnje za nizom proizvoda i do stvaranja zaliha građana koje onda, ako se opskrba s njima popravi može dovesti i do suficita tih pro-

[22] Jegor Gajdar: »Hozjajstvennaja reforma, pervyj god«, časopis »Kommunist« 2/1989, str. 24.

[23] Cit. članak Jegora Gajdara u časopisu »Kommunist« br. 2/1989. godine, str. 24 i Blanke V. Bogačeva u »Kommunist« br. 3/1989, str. 32.

Digitized by Google

izvoda. Međutim, ova patološka potražnja brzo se seli prema drugim proizvodima. Zatim dolazi do sve većih repova pred prodavaonicama različitih vrsta, normiranja raspodjele sve do uvođenja bonova za neke proizvode i slično, a istovremeno raste moć i utjecaj, naravno i korupcija administrativnih organa i trgovaca koji svim tim manipuliraju. Ovi ljudi onda sasvim prirodno imaju interesa da podržavaju destabilizaciju tržišta umjesto njegovog stabiliziranja. Češće promjene cijena na tržištu potrošnih dobara kao što je to slučaj u novije doba u Poljskoj, Mađarskoj, a osobito u Jugoslaviji, u SSSR-u se ne prihvaćaju jer se smatra da bi doveli do opasnog socijalnog nezadovoljstva. I sam Mihail Gorbačov u već navedenom razgovoru sa predstavnicima poduzeća, održanom početkom 1989. godine predlaže da dok se ne donese novi sistem i prijeđe na novu politiku cijena, poduzeća smanjuju troškove proizvodnje i na taj način parriraju inflacionim impulsima. To je vjerojatno gotovo svagdje moguće, ali u uvjetima većeg porasta novčane mase u odnosu na porast društvenog proizvoda taj lijek može imati ipak samo ograničeno djelovanje.

Ukoliko bude postojala čvrsta politička volja antiinflacionu politiku morat će se ozbiljno početi voditi na mnogim frontovima od kojih su ipak najvažnija tri: prvo, biti će potrebno znatno suziti broj objekata čija izgradnja se financira iz centralnih fondova. U tom pogledu donesene su odluke koje treba da doprinesu radikalnom sužavanju fronta podizanja novih objekata. Ove mjere mogu dati željeni rezultat samo onda ako efekti investicionih odluka budu ekonomski neposredno utjecali na njihove donosioce. Drugo, u više navrata Mihail Gorbačov je govorio o tzv. uvoznoj kugi SSSR-a, a u prvom redu uvozu tehnologije i licenci koji bi mogao biti znatno manji kada bi se adekvatno stimulirao vlastiti tehnički progres. S druge strane trebalo bi povećati uvoz niza deficitarnih potrošnih artikala posebno onih kod kojih su domaći troškovi proizvodnje veći, i, treće, treba znatno smanjiti izdatke za narodnu obranu. Tu naravno ima velikih mogućnosti obzirom da se smatra da udio izdataka za narodnu obranu u narodnom dohotku SSSR-a dvostruko ili čak i više premašuje njihov udio u narodnom dohotku SAD, to bi značilo negdje oko 14 posto ili čak još koji indeksni poen više. Smanjenje tih izdataka za nekoliko indeksnih poena sigurno bi bio veliki doprinos financijskoj i ekonomskoj konsolidaciji zemlje. Tim više što smanjenje tih izdataka od jednog indeksnog poena povećava u znatno većem postotku raspoložive kapacitete cijelog niza najvažnijih privrednih grana potrebnih za restrukturiranje sovjetske privrede kao što su to strojogradnja, proizvodnja specijalnih metala i drugih materijala, elektronika i slično odnosno, omogućava da se znatno više nego do sada u poduzećima namijenjenim vojnoj proizvodnji proizvode mnoga trajna potrošna dobra. Najava smanjivanja sovjetskih vojnih efektiva u Evropi i na Dalekom Istoku te preorijentacija vojnih snaga zemlje na strategiju aktivne obrane o čemu se dosta govorilo u posljednjoj

Digitized by Google

godini dana neke su od mjera u tom pravcu. Bilo bi od velikog značenja u ovoj sferi da se u SSSR-u publikuju i stvarni podaci o obrambenim izdacima zemlje što do sada, kako je poznato, nije bio slučaj.

U svakom slučaju treba shvatiti jedno: bez napuštanja tzv. nekih budžetskih ograničenja (soft budget constraints), da upotrebimo poznatu sintagmu koju je skovao J. Kornai, uspjeh privrednih reformi u socijalističkim zemljama ne može se postići. Stoga je i njihova finansijska konsolidacija, odnosno u ovom slučaju financijska konsolidacija sovjetske privrede, apsolutni preduslov uspjeha te reforme, odnosno općenito perestrojke. To, naravno, dobro znaju sovjetski naučni radnici, pa stoga već citirani Jegor Gajdar u zaključku svoga članka o prvoj godini privredne reforme kaže da bi produžavanje dosadašnje neuspješne finansijske politike vodilo slijedećim posljedicama: »porastu ostataka fondova kojima poduzeće slobodno raspolaže, a koje nije moguće pokriti sa materijalnim resursima, što bi dovodilo do njihovog zamrzavanja, pojačavanju kontrole zarada zaposlenima, pojačavanju administrativnog reguliranja cijena, rušenju mreže trgovine na veliko koja se ionako još nije uspjela formirati, rušenje cjelokupnog mehanizma ekonomskog reguliranja koje je uvedeno reformom. Sada od sposobnosti države da ostvari teške, ali apsolutno neophodne antiinflacione mjere zavisi uspjeh cjelokupnog kursa perestrojke«.[24]

III

Pored nekih bitnih pomaka u procesu demokratizacije društvenog života (kao što su to izražavanje javnog mišljenja, veća demokratičnost izbora u partiji i u izboru sovjeta), čemu nismo obratili posebnu pažnju u ovome radu, promjenama u privredi SSSR-a, o čemu je bilo riječi u I dijelu ovoga rada, te promjenama u njezinom privrednom sistemu, o čemu smo raspravljali u njegovom II dijelu, smatramo potrebnim da u ovom trećem dijelu govorimo o nekim promjenama u općem pogledu na svijet, dok u ideologiji, Weltanschauungu, do kojega je došlo među vodećim sovjetskim političarima i istaknutim naučnim radnicima.

Može se s pravom reći da su ti pogledi možda ne od samog početka Oktobarske revolucije, ali ono sigurno od onda kada se boljševička vlast utvrdila u SSSR-u bili dosta jednodimenzionalni, monovarijantno odnosno jednosmjerno impostirani. Jer, na ono što se događalo u svijetu i u prvom redu u toj, kako se govorilo prvoj zemlji socijalizma, bilo je samo ostvarivanje onoga što se u takvoj interpretaciji marksizma smatralo emanacijom, probojem jedne svjetsko-historijske nužnosti. Sva ta brojna društveno-

[24] Cit. članak Jegora Gajdara u časopisu »Kommunist« br. 2/1989, str. 33.

Digitized by Google

-ekonomska i politička kretanja u svijetu bila su samo neka vrsta specifičnog kretanja »postvarenog« svjetskog duha ka svojoj konačnoj samospoznaji, odnosno u ovoj quasi materijalistički invertiranom hegelijanstvu nužne posljedice razvoja materijalnih proizvodnih snaga od njihovog do tada najrazvijenijeg kapitalističkog oblika u onaj najviši, koji se ostvaruje u novoj civilizaciji, u komunizmu. Doduše to ipak posredstvom poznatog prijelaznog razdoblja koji još nosi u sebi pečat i ožiljke staroga, ali i sve više elemente te nove, komunističke civilizacije. I kao što se prvi oblik apsoluta toga svjetsko-historijskog kretanja ostvarivao u pruskoj državi, u ovom slučaju taj ne samo svjetsko-historijski već i prirodno historijski proces (jer ne zaboravimo ne samo historijski, već i dijalektički materijalizam bio je osnov toga općeg pogleda na svijet) ostvarivao se doduše uz neke kratke spojeve i aberacije (kao što je to bio kult ličnosti Staljina) upravo u SSSR-u. Odatle ta do prije nekoliko godina ljubomorno čuvana ideološko-pedagoška uzoritost prve zemlje socijalizma za sve ono što se smatralo ispravnim i progresivnim u cijelom svijetu. Tako je još prije par godina u članku objavljenom u časopisu »Kommunist« rad koji je Velika Britanija od ljeta 1940. do početka ljeta 1941. godine vodila osamljena protiv tada najjače vojne sile svijeta, one naci-fašističke njemačke mirno klasificiran kao imperijalistički rat, koji je u jednom danu 21. juna 1941. godine dakle napadom Trećeg Reicha na SSSR postao pravedan i progresivan rat! Na svoj način mislimo da se tu može opravdano govoriti o koncepciji specifične sovjetske civilizacije kao superiorne u odnosu ne samo na onu koja postoji u razvijenim zapadnim zemljama, već i u njezinim mlađim sestrama u drugim socijalističkim zemljama. To jest na sovjetsko društvo i sovjetski sistem gledalo se kao na neko ogledalo u kojem se ogleda budućnost kako zemalja demokratskog kapitalizma već na svoj način i onih koje su postale socijalističkima ali koje su prešle samo neki dio toga puta.

U vrlo kratkom vremenu, praktično od dvije godine na tom planu došlo je do bitnog zaokreta. Već se u referatu Mihaila Gorbačova na XXVII Kongresu partije 25. II 1986. godine ukazuje da »Tok historije i društvenog progresa sve upornije zahtijeva da se uspostavi konstruktivna i kreativna suradnja država i naroda u razmjerima čitave planete. I ne samo da zahtijeva već i stvara neophodne preduvjete — političke, socijalne i materijalne«.[25] Nadalje se u referatu ukazivalo na opasnosti za opstanak civilizacije, kao što su to nuklearna katastrofa, ekološke opasnosti i drugo. Prema tome općečovječanski problemi dobili su prednost pred klasno-ideološkim, koji su se smještali u okvire takmičenja, a ne rivalstva dvaju društveno-ekonomskih sistema. Ove ideje još su temeljitije obrađene u knjizi Mihaila Gorbačova

[25] Mihail Gorbačov: »Politički referat Centralnog komiteta KPSS na XXVII Kongresu KPSS«, publikacija ambasade SSSR-a u Beogradu, str. 32.

Digitized by Google

»Perestrojka i novo mišljenje« koja je ugledala svjetlo dana krajem 1987. godine.[26]

Promjene u općem ideološkom usmjeravanju još više dolaze do izražaja u članku člana Politbiroa CK KPSS zaduženog za ideologiju Vadima Andreeviča Medvedeva objavljenog pod naslovom »Veliki oktobar i suvremeni svijet« u časopisu »Kommunist« početkom 1988. godine. U njemu on polazeći od konstatacije da se kapitalistički društveno-ekonomski sistem uspio prilagoditi novim promijenjenim uvjetima u svijetu dalje razvivši naučno-tehničku revoluciju, iskoristio ekonomski rast za prigušivanje klasne borbe te da je raširivši predjele manevriranja u socijalnoj sferi uspio također prilagoditi i novim uvjetima u svijetu. Iz toga onda izvlači konstataciju da je »Danas dovoljno zasnovana pretpostavka da će se zakonomjerna smjena društveno-ekonomskih formacija ostvarivati na širem nego što se ranije smatralo historijskom prostranstvu uz značajnu raznovrsnost oblika u kojima će se to događati. Odatle perspektiva dugotrajne koegzistencije i uzajamnog utjecaja dvaju društvenih sistema u toku čijeg međusobnog takmičenja će dolaziti do uspoređivanja njihove društvene i ekonomske efikasnosti«.[27] Iako se, dakle, ne napušta staro hegelijansko-marksističko uvjerenje o neizbježnoj superiornosti socijalističkog društveno-ekonomskog sistema u odnosu na kapitalistički, samo u jednoj dalekoj historijskoj perspektivi, bitno se produbljuje i sadržaj i obim međuodnosa u ovom još po Lenjinu utvrđenom pojmu njihove međusobne koegzistencije: taj pojam prema shvatanju ovoga, kako ga je sam Mihail Gorbačov okarakterizirao »novog mišljenja« se značajno proširuje i produbljuje. Prema Vadimu Medvedevu ovo novo značenje pojma koegzistencije se »formiralo pod utjecajem sadašnjih realnosti, koje karakteriziraju ljudsku civilizaciju na njezinoj prekretničkoj granici na kraju XX stoljeća. Ono uzima u obzir uzajamnu povezanost svijeta, realnost atomske ere i naučno-tehničke revolucije, prioritet općečovječanskih vrijednosti i daje odgovor na najoštrije probleme suvremenosti, a prije svega probleme preživljavanja čovječanstva«.[28] Potencijali socijalizma kao društvenog uređenja i svjetskog sistema smatraju se ogromni i neiscrpni, a sada se svijet socijalizma (sintagma koja se koristi umjesto ranijeg znatno užeg pojma »socijalističkog lagera«, odnosno nešto novijih pojmova »svjetski socijalistički sistem« ili »socijalistička zajednica«) nalazi prema Medvedevu tek u početnoj etapi otkrivanja njegovih potencijala. Iako se u ovako shvaćenom globalnom kretanju svijeta radnička klasa i dalje smatra naj-

[26] Mihail Gorbačov: »Perestrojka i novoe myšlenie — dlja našej strany i dlja vsego mira«, Izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1987. godine, III glava, (Kak my vidim sovremennyj mir), str. 137—165.

[27] Vadim Andreevič Medvedev: »Velikij oktjabr' i sovremennyj mir«, časopis »Kommunist« br. 2/1988, str. 7.

[28] Cit. članak Vadima Medvedeva, časopis »Kommunist«, br. 2/1988, str. 6 i 7.

Digitized by Google

važnijom silom društvenog razvoja, prema Vadimu Medvedevu potrebno je znatno proširiti sastav onih snaga koje se mogu uključiti u rješavanje historijskih zadaća suvremenog svijeta, s tim da centar privlačenja tih socijalnih slojeva i političkih snaga ipak budu lijeve snage. Tu se spominju liberali i kršćanski demokrati, predstavnici poslovnog svijeta i intelektualne elite. Pri tome se u cilju uspostavljanja njihovog istinskog uzajamnog djelovanja napuštaju nekada tvrdi lenjinističko-boljševički principi borbe sa drugim političkim snagama, već se preporuča jedan novi »stil koji predmijeva uspoređivanje stavova diskusije, dijalog koji se zasniva na uzajamnom poštovanju kao i odricanje od nadmenog sveznanja. Stil u kojemu nema mjesta staroj navici opovrgavanja u hodu točke gledišta druge strane s time da to bude uvijek popraćeno i nastojanjem da se shvati oponent.«[29]

Ove nove poglede na opću političku filozofiju i ideologiju Komunističke partije Sovjetskog Saveza, pa time i samoga SSSR u kojemu je ta partija vladajuća nalazimo u poznatom govoru koji je Mihail Gorbačov u svojstvu generalnog sekretara KPSS, ali sada već i predsjednika predsjedništva Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR održao na plenarnoj sjednici Ujedinjenih naroda u decembru 1988. godine u New Yorku. U njemu se polazi od osnovne teze da je u uvjetima suvremenog razvoja proizvodnih snaga, međunarodne podjele rada, te razvoja modernih sredstava uništenja prijetnja čovječanstvu takva da gotovo sva pitanja koja su dosada rješavana u okvirima nacionalnih država postaju problemi cijele svjetske zajednice. Naime, prema Gorbačovu dosadašnja svjetska historija bila je historija prožeta »gotovo posvemašnošću ratova, ponekad očajnih bitaka koje su dovodile do uzajamnog uništavanja« koji su »proizlazili iz sukobljavanja socijalnih i političkih interesa, nacionalnih neprijateljstava, iz ideoloških ili religioznih inkompatibilnosti«. Sada se mora prijeći na uzajamnu suradnju, koju obzirom na znatnu izmijenjenost njezina smisla i sadržaja u naše vrijeme naziva »sustvaralaštvom« i »surazvojem«.[30] Novi karakter međunarodnih odnosa traži respektiranje apsolutnog principa slobode izbora. Iako je ovaj princip kao poželjan u međunarodnim odnosima lansirao još krajem I. svjetskog rata predsjednik SAD Woodrow Wilson, on u Gorbačovljevom tumačenju ima ipak širu konotaciju kada nadodaje slijedeće: »Odricati to pravo naroda pod bilo kojom izlikom se to činilo odnosno bilo kakvim riječima se to pravo prikrivalo — značilo bi napad i na onu labilnu ravnotežu koju se uspjelo stvoriti. Sloboda izbora je opći princip i ne smije biti isključen«.[31] Ova posljednja rečenica tako je formulirana da bi se moglo protumačiti da joj Mihail Gorbačov u najboljoj liberalno-demokratskoj tradiciji daje univerzalni karakter tako da se odnosi ne samo na države već i njezine građane. Međutim za sada, bar što

[29] Isto, str. 16 i 17.

[30] Dnevnik »Pravda« od 8. 12. 1988. godine, str. 1.

[31] Isto, str. 1.

Digitized by Google

se tiče njegovog stava i stava CK KPSS, zahtjevi za političkim pluralizmom u SSSR-u u smislu njegovog dvostranačkog ili višestranačkog artikuliranja energično se odbacuju i u skorim izborima za predstavničke organe zemlje, sveli su se na mogućnost izbora više kandidata, koji doduše, kako se to vidi iz dnevne štampe, vrlo aktivno iznose svoja mišljenja i stavove.

U daljem izlaganju novog sovjetskog pogleda na svijet Mihail Gorbačov podsjeća da ono implicira i jedinstvo u raznovrsnosti ukazuje na implikaciju takvog gledanja i kaže: »Ako mi to konstatiramo na političkom planu, ako mi potvrđujemo da smo privrženi slobodi izbora, tada otpadaju predstave da se neko nalazi na zemlji po sili »svete volje« a da se netko drugi ovdje našao savršeno slučajno«.[32] Sve to prema Gorbačovu traži i deideologizaciju međunarodnih odnosa, pri čemu napominje da se Sovjeti ne odriču od svojih ubeđenja i tradicije, ali i nikoga ne pozivaju da se odriče svojih. Pri tome nitko ne treba da se zatvara u sebe i cijeni samo svoje vrijednosti, jer u sadašnjem svijetu nema mjesta za zatvorena društva pa dodaje »U toku takve razmjene neka svatko dokazuje prednost svoga uređenja, svog načina života i svojih vrijednosti i to ne samo riječju i propagandom već realnim djelima«.[33] Da li bi ove teze Mihaila Gorbačova izrečene na zasjedanju Generalne skupštine Ujedinjenih naroda trebalo tumačiti kao dalju evoluciju u smislu neke vrste svjetovne desakralizacije ranije vladajuće ideologije i svega što je iz toga proizlazilo. Odnosno, drugim riječima da li se sada konačno napušta nekakva opća historijska nužnost stvaranja jednog takvog sistema što je bio ugaoni kamen političke filozofije političkih partija koje se smatraju marksističkim kao i onih pokreta koje one vode i zemalja kojima upravljaju. Istini za volju i njihovi oponenti, predstavnici parlamentarnih građanskih demokratija također misle slično tvrdnjom da je težnja ka političkim slobodama koje one imaju univerzalna pa stoga da su svi sistemi koji ih nemaju osuđeni na propast. I jedno i drugo izgleda da je demantirano novijim društveno-historijskim kretanjima u svijetu i da su najbliže istini one teorije i oni pogledi koji polaze od multidimenzionalnosti tih kretanja te raznovrsnošću mogućih izbora u društveno-ekonomskim i socijalno-političkim kretanjima u svijetu. To bi ne samo doprinosilo smanjivanju broja potencijalnih sukoba u svijetu, već i optimalnom rješavanju pitanja unutrašnjeg društveno-ekonomskog i socijalno-političkog razvoja u svakoj zemlji u svakom narodu bez obzira kojemu sistemu on pripada. Za sada je možda suviše to tražiti od onih koji predstavljaju pojedine vladajuće sisteme odnosno zemlje koje tim sistemima pripadaju. Ipak ovdje ukratko izložena novija evolucija opće političke filozofije KPSS kao vladajuće društvene i političke u SSSR-u sigurno doprinosi onome po-

[32] Isto, str. 2.

[33]) Isto, str. 2.

Digitized by Google

zitivnom trendu u međunarodnim odnosima koji je nastupio s jedne strane početkom perestrojke u SSSR-u, a s druge strane napuštanjem ranije zauzetih tvrdih pozicija njegovih zapadnih partnera na čelu sa SAD. Međutim, za naša razmatranja sadržaja i smisla perestrojke i izgleda za njezin uspjeh ove promjene su osobito značajne. One omogućavaju KPSS da na svoju politiku kao i na budući razvoj SSSR-a gledaju znatno pragmatičnije, ali i da usmjere sve napore da svoje ideje i programe o tome kakav bi poredak i kakav razvoj toj zemlji u budućnosti osigurali gledaju trezvenije i realnije, umjesto ranijih ideologiziranja u smislu prikrivanja stvarnosti odnosno stvaranja iskrivljene slike o njoj što je bilo karakteristika razvoja te zemlje još od početka 30-ih godina ovoga vijeka. Ako je tomu tako onda se time SSSR ujedno odriče slike zemlje koja predstavlja zametak nove, komunističke civilizacije, koja će prije ili kasnije zavladati i u cijelom svijetu sa svim onim reakcijama drugih zemalja, odnosno civilizacijskih krugova koje takvo viđenje svijeta i svjetske historije nisu prihvatali. Naravno isto treba da vrijedi danas i za drugu stranu, odnosno za njezinog najsnažnijeg eksponenta SAD koje treba da shvate promjenu odnosa snaga koji se u njemu odigrava, raznovrsnost civilizacijskih i razvojnih izbora koji su u njemu mogući, kao jedinu mogućnost opstanka u budućnosti. Ako se krene tim putem s jedne i druge strane onda će i u SSSR-u sve više nestajati kako osjećaj historijskog mesijanstva, a s druge strane i mentalitet zemlje koja je opsednuta država. I jedno i drugo je već dugo vremena objektivno otežavalo njezinom rukovodstvu da svoju glavnu pažnju posveti ekonomskim, socijalnim i političkim problemima vlastite zemlje, što bi i danas, ako ne bi bilo napušteno, objektivno otežavalo realizaciju perestrojke.

IV

Kada jedna zemlja želi tako temeljito promijeniti svoju društveno-ekonomsku i političku strukturu kao što to SSSR nastoji svojom perestrojkom, onda mnogi postavljaju pitanja izgleda za njezin uspjeh. Kako se radi o vrlo velikom broju činilaca koji na jedan takav proces djeluju neizvjesnost prognoza o daljoj sudbini perestrojke i sudbini njezinih političkih nosilaca nužno moraju biti velike. Uz sav respekt za te brojne činioce i okolnosti, od kojih smo neke nastojali i analizirati u ovome radu, za sudbinu perestrojke najodlučnija će biti podrška koja će joj biti uskraćena ili pružena sa strane najširih slojeva sovjetskog društva. To dobro shvata partijsko i državno rukovodstvo SSSR-a. Mihail Gorbačov je to precizirao još u svojoj knjizi »Perestrojka i novo mišljenje« kada je već raniju sintagmu perestrojke kao revolucije u toj zemlji ipak pobliže označio kao svojevrsnu »revoluciju odozgo«, koja se »ostvaruje inicijativom same vlasti, mada je postala nužnom kao posljedica objektivne promjene situa-

Digitized by Google

cije i htijenja društva«.[34] Ipak to, kako on ističe, ne treba miješati sa državnim, dvorskim prevratima, odnosno kako bi to mogli uobičajeno nazvati pučevima. Stoga opravdano konstatira da »perestrojka ne bi bila istinski revolucionarno djelo, ne bi dobila sadašnji zamah, ne bi imala čvršćih šansi za uspjeh, ako se ne bi slila u jedno susretanje inicijative vrhova države i širokog masovnog pokreta odozdo«.[35] Međutim, među onima koji proučavaju perestrojku i ono što se u vezi nje u SSSR-u događa postoji velika diskrepancija u ocjeni da li će do toga slivanja doći. Da bi to ilustrirali navest ćemo gotovo oprečne sudove nekih američkih stručnjaka koji se bave ovom materijom.

Seweryn Bialer drži da je »najveća prepreka politici Gorbačova u socijalno-političkoj inerciji. Ona je sveprisutna u sovjetskom društvu. Njezine najvažnije manifestacije su u apatiji, rutiniziranosti neangažiranosti i dubokoj skepsi prema svemu što je novo. To je proizašlo iz mnogih patnji u sovjetskoj historiji u stalno prisutnoj distinkciji između »njih«, vlasti, i »nas« podanika. Inercija je stanje duha koja stavlja osobnu sigurnost, oprez i privatne brige ispred društvenih obaveza ili osjećaja društvene odgovornosti, odnosno nastojanja za javna priznanja. To predstavlja glavnu prepreku Gorbačovljevim ekonomskim inovacijama, političkim i kulturnim reformama. One još nisu ostavile dubok pečat na prošireni strah od opredeljenja i angažiranja, u pasivnost izraženu u fazi »i ovo će proći«, i u predmonaciji čisto privatnih preokupacija i briga«.[36] Drugim riječima, većina sovjetskih ljudi nastoji da zadrži čitav niz manjih prednosti koje im sistem pruža i ne usudi se rizikovati da bi eventualno postigla neke veće prednosti u novom sistemu. Međutim, ta većina ne shvata da će te dosadašnje prednosti sve više nestajati ukoliko se zadrži dosadašnja društvena i posebno ekonomska neefikasnost sistema.

Jedan drugi američki autor Frederick Starr, ima gotovo dijametralno mišljenje netom navedenom Bialerovom o društvenim i socijalno-političkim okolnostima koje utječu na oživotvorenje perestrojke. Polazeći od činjenice da su u SSSR-u izvršene velike strukturne promjene kako u privredi stupnju urbanizacije i kvalifikacionoj strukturi stanovništva, čemu je suprotno uobičajenim shemama doprinijelo relativno dugo i stabilno, na određeni način prvo mirnodopsko razdoblje u životu zemlje za vrijeme vladavine Leonida Brežnjeva što rađa jedno novo društvo koje »uključuje veliki broj autonomnih i asertivnih osoba kako među onima koji vladaju, tako i onima kojima se vlada pa ljudi koji su

---

[34]) M. S. Gorbačov: »Perestrojka i novoe myšlenie-dlja našej strany i dlja vsego mira«, Izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1987. godine, str. 52.

[35]) Cit. djelo Mihaila Gorbačova, str. 53.

[36])Seweryn Bialer: »Gorbachev's Program of Change: Sources, Significance, Prospects«, časopis »Political Science Quarterly«, Fall 1988, str. 445.

Digitized by Google

se smatrali podanicima dobivaju mentalitet građana«.[37] Na temelju toga ovaj autor optimistički zaključuje o sudbini perestrojke slijedeće: »Gorbačov izjavljuje da je njegov cilj demokratizacija društva. Ali sovjetsko društvo već je daleko odmaklo u tom pravcu zahvaljujući razvoju poticanom ili toleriranom sa strane njegovih prethodnika. Ključno pitanje je da li će partija i država slijediti taj trend. U mjeri u kojoj će to biti slučaj Sovjetski Savez kretaće se prema radikalno različitom tipu društva u odnosu na ono koje je tamo postojalo 70-tih godina, odnosno prema »civilnom društvu«.[38] Još jedan poznati američki sovjetolog Moshe Lewin također drži da pritisci za reformu u SSSR-u nisu otkrovenje Mihaila Gorbačova već neminovan rezultat evolucije sovjetskog društva u kojemu stare političke i ekonomske strukture ne mogu biti efikasne, što bi odgovaralo onome što smo o tome rekli u I dijelu ovoga rada o genezi perestrojke.[39]

Iako ne poričemo svu ukorijenjenost konzervatizma i straha od promjena koje nesumnjivo postoje u sovjetskom društvu o čemu se govori u gore citiranom stavu Seweryn Bialera, ipak mislimo da ne treba smetnuti s uma veliki ponder promjena koje su do sada u sovjetskom društvu nastale. Jer, uz sve uvažavanje faktora tradicionalizma i konzervativizma u sovjetskom društvu i u onim sovjetskim elitama koje ih politički reprezentiraju, činjenica je da konzervativni blok danas nema ni jednoga iole ubjedljivijeg i konzistentnog programa za budućnost zemlje. Njihovo najjače oružje bi bilo nastojanje da se postigne ubrzaniji privredni rast u okvirima dosadašnjeg privrednog i političkog sistema. Međutim, član politbiroa CK KPSS Aleksandar Jakovljev sasvim ispravno zaključuje kada kaže da »povišenje tempa općeekonomskog razvoja u okviru netržišnih koordinata, koje vuku ka sve većim troškovima u suštini je zamjena jednog kamena koje gura Sizif drugim, još težim. Usavršavanje Sizifovog truda nije put već ćorsokak perestrojke«.[40]

Iz ovoga se onda nameće i najbitniji zadatak u sadašnjem momentu ostvarivanja sovjetske perestrojke: to je apsolutna nužnost da se u slijedećih nekoliko godina izvrše bitne promjene u prvom redu privrednog sistema zemlje, koje bi je definitivno izvele iz samodestruktivne mreže administrativno-komandne privrede u jedan modernom dobu znatno adekvatniji model tržišno-planske privrede. Najvažnije korake u tom pravcu nastojali smo osvijetliti u ovome radu. Ipak, ta teza traži jednu bitnu dopunu. Novi sistem u jednom kraćem vremenskom roku koji ne bi smio biti duži od nekoliko godina mora znatno poboljšati polo-

---

[37]) Frederick Starr, Soviet Union: A Civill Society«, časopis »Foreign Policy Spring 1988, str. 29.

[38]) Isto, str. 35.

[39]) Moshe Lewin: »The Gorbachev Phenomen: A Historical Interpretation« University of California Press, Barkley, 1988.

[40]) Cit. članak A. Jakovljeva u časopisu »Voprosy ekonomiki« 2/1989, str. 6.

Digitized by Google

žaj sovjetskih građana u opskrbi različitim proizvodima i uslugama te uvjetima njegovog života uopće. Bez vjere sovjetskih građana da im to perestrojka nosi, kao i dokaza za to koji im moraju biti postupno vidljivi neće se moći ostvarivati njihova široka mobilizacija ne samo u društveno-političkoj podršci njezinim nosiocima, već i njihovom radu i nastojanju u ostvarivanju perestrojke. A bez podrške te vrste jednu duboku privrednu, socijalnu i političku transformaciju, što perestrojka u SSSR-u i jeste, neće biti moguće ostvariti.

Digitized by Google

Prikazi

Velikan za sva vremena

— »Džavaharlal Nehru — reči mislioca i državnika«, izdanje »Međunarodne politike«, Beograd 1989, str. 168 + XVIII —

U okviru obeležavanja 100-godišnjice rođenja Džavaharlala Nehrua, jednog od osnivača moderne Indije i utemeljivača pokreta nesvrstanosti, »Međunarodna politika« je objavila knjigu njegovih izabranih radova pod naslovom »Džavaharlal Nehru — reči mislioca i državnika«. Pregovore su napisali ambasador Indije u Beogradu Lakhan Lal Mehrotra i prvi jugoslovenski ambasador u Indiji Josip Đerđa.

U knjizi se nalaze sledeća poglavlja: prvo, »Vaspitavanje njegove ćerke«, koje mahom sadrži Nehruova pisma iz zatvora ćerki Indiri; drugo, »Otkriće Indije i zahtev za slobodom«, u kome Nehru analizira prilike u svojoj domovini u vreme britanske kolonijalne vladavine; treće, »Slobodna i nezavisna Indija«, u kome se trijumf zbog zbacivanja okova kolonijalnog jarma prepliće sa hvatanjem u koštac sa ogromnim problemima nezavisne indijske države; četvrto, »Arhitekta indijske spoljne politike«, u kome se nalaze Nehruovi pogledi na bipolarni svet, hladni rat, problem očuvanja svetskog mira, antikolonijalnu revoluciju i politiku i pokret nesvrstanosti; peto, »Nehru: pogledi«, koje nas upoznaje sa širokim dijapazonom državničkog i filozofskog angažovanja Nehrua; šesto, »Nehruove misli«, koje sadrži sentence o sudbonosnim pitanjima života i sveta u središnjim decenijama dvadesetog veka; sedmo, »Nehru o Gandiju« u kome su tekstovi o čudesnoj vezi koja je spajala ova dva neimara moderne Indije; sedmo, »Gandi o Nehruu«, u kome je naglasak na sličnostima i razlikama u pogledima Gandija kao pokretača i Nehrua kao

Digitized by Google

nastavljača njegovog dela; sedmo, »Priznanja Nehruu«, u kome istaknute svetske ličnosti govore o Nehruu i osmo, koje sadrži Nehruov testament.

U znalačkom odbiru ovih tekstova iz široke indijske i svetske literature o Nehruu učestvovao je ambasador Lakhan Lal Mehrotra.

Kada se bude pisala istorija XX veka — među onim ličnostima koje neće moći da budu mimoiđene, bez obzira na ideološku i političku opredeljenost onih koji je budu pisali, nalaziće se Džavaharlal Nehru.

Kao političar i državnik čije su ime i delo utkani u istoriju moderne Indije, kao »građanin sveta« koji je doprineo da ideja mirne koegzistencije bude promovisana u red najvećih vrednosti savremenog čovečanstva, kao jedan od osnivača politike i pokreta nesvrstanosti čija će strategija predstavljati sudbonosnu alternativu blokovskoj podeli sveta i nuklearnoj katastrofi, kao humanista i mislilac koji je mudrost indijske civilizacije spojio sa svetskom kulturnom baštinom — Džavaharlal Nehru će biti za sva vremena jedan od najsvetlijih simbola XX veka, isto onako kao što su Toma Akvinski, Volter ili Marks simboli vremena u kome su živeli.

Posao Nehruovih biografa nije ni težak ni lak. Nije težak zbog toga što se životopis i delo Džavaharlala Nehrua, u osnovi, mogu podeliti u tri međusobno povezane vremenske i tematske celine: u prvoj, vidimo Nehrua kao jednog od saradnika i nastavljača dela Mahatme Gandija u borbi za oslobođenje i nezavisnost Indije; u drugoj, upoznajemo Nehrua kao političara i državnika koji se nalazi na čelu Indije od koje želi da načini modernu zemlju koja će iz carstva bede i zaostalosti ući u moderno industrijsko društvo, inspirisana idealima demokratije i socijalizma; u trećoj, susrećemo Nehrua na svim svetskim meridijanima kao velikog misionara mira, razumevanja i saradnje među narodima, a posebno u krugu lidera tzv. trećeg sveta koji će svojim aktivnim prisustvom i ulogom u svetskim poslovima doprineti ukidanju vekovne podele na tzv. civilizovani i necivilizovani svet koju su inaugurisale metropole u vreme kolonijalnih osvajanja.

Ali, to neće biti ni lak posao. Ni današnji ni sutrašnji čovek neće moći shvatiti Džavaharlala Nehrua bez njegovog dijalektičkog prožimanja sa drevnom indijskom civilizacijom i filozofijom, bez poniranja u suštinu društvenog i ekonomskog bića Indije u prvim decenijama XX veka, bez dovođenja u vezu njegove političke i državničke misli sa stremljenjima čovečanstva u eri svetskih ratova, antikolonijalne revolucije i opasnosti od nuklearne katastrofe. Biće teško ustanoviti ko je i šta je Nehru: borac i revolucionar, političar i državnik, filozof i pesnik, humanista i mirotvorac — ili sve to u isti mah!

Ali, lucidni analitičari neće se sporiti uzalud oko toga šta je veće u Nehruovom delu:

— njegov doprinos oslobađanju i stvaranju moderne Indije, koja po prostranstvu koje zauzima, po broju ljudi i nacija koje je naseljavaju, predstavlja jedno od težišta i središta savremenog sveta;

— njegov doprinos trijumfalnom toku velike antikolonijalne revolucije koja je odmah posle završetka drugog svetskog rata zatalasala široke azijske prostore i snagom bujice se prenela u ostale delove sveta, uvodeći u međunarodne odnose osamdesetak novooslobođenih zemalja i stvarajući novu političku i socijalnu strukturu međunarodne zajednice;

— njegov doprinos stvaranju politike i pokreta nesvrstanosti koji će okupiti stotinak zemalja i čija će demokratska i revolucionarna strategija borbe za slobodu, nezavisnost i ravnopravnost naroda predstavljati jedini put za uspostavljanje novog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, oslobođenih

Digitized by Google

hegemonije i dominacije nosilaca politike sa pozicije sile.

Zato se s pravom može reći da Nehru spada u plejadu onih ličnosti koje ne pripadaju samo svojoj zemlji. Svojim životom i delom Nehru je pokazao, možda bolje nego iko drugi, kako se u isti mah može biti veliki nacionalista i patriota i veliki internacionalista i građanin sveta. U svim zemljama i na svim kontinentima Nehru se mogao osećati kao kod svoje kuće, kao u svojoj rodnoj Indiji. Sve što je radio za Indiju radio je za čitav svet i sve što je radio za svet radio je i za Indiju. Nehruova misao nikada nije bila okružena plotovima lokalizma, nisu je zagrađivali venci Himalaja, niti pregrađivale obale Indijskog okeana. Poput Ajnštajna, Nehru je bio planetarni mislilac, i to ne za naša, već za sva vremena. Nehru nije imao ništa zajedničko sa onim državnicima koji su isključivo bili advokati interesa svojih zemalja, koji nisu imali ni smisla, ni želje, ni mogućnosti da u težnjama čovečanstva traže i nalaze interes svoje zemlje i nacije.

Oni koji su poznavali Nehrua, a i mi u Jugoslaviji smo imali prilike da ga sretnemo više puta, govorili su o njemu kao čoveku koji je bio i blag kao latica ruže koju je nosio na svom reveru i odlučan kao zatvorenik u kolonijalnim tamnicama koji nije hteo da se odrekne svoga ubeđenja. Bio je pacifista zalagao se za toleranciju, nastojao da sporovi budu rešeni i sukobi prevaziđeni za zelenim stolom, ali nije hteo da odstupi ni korak pred mišljenjima sa kojima se nije slagao, a još manje pred pritiskom i pretnjama.

Sve su to lica Nehrua. Ali, Nehruovu ličnost i delo, naročito kada je reč o njegovom doprinosu nastanku nesvrstanosti, najbolje ćemo shvatiti u njegovoj vezi sa drugima koji su na istom istorijskom poslu bili zajedno s njim: Titom, Naserom, Nkrumahom i Sukarnom.

U istoriji i teoriji je prihvaćeno da među osnivače nesvrstanosti spada upravo tih pet ličnosti. Razume se, to ne znači da u celokupni dosadašnji razvoj politike i pokreta nesvrstanosti nisu utkali svoj doprinos i ostali lideri nesvrstanih zemalja u dugom vremenskom i političkom kontinuitetu od arhiepiskopa Makariosa do Fidela Kastra i Robera Mugabea.

Veliki osnivači nesvrstanosti se razlikuju ne samo po geopolitičkom položaju i civilizacijskim obeležjima zemalja i kontinenata iz kojih potiču, već i po svojim ideološkim opredeljenjima i ličnim osobinama. Ali, među njima su postojale mnogobrojne dodirne tačke koje su doprinele da udruže svoje aktivnosti u jednom pravcu stvaranja sveta u kome će vladati mir, sloboda, pravda, ravnopravnost i blagostanje za sve. Kada listamo njihove biografije, vidimo da su i Nehru i Tito i Naser i Nkrumah i Sukarno robovali po tamnicama bivših kolonizatora i drugih neprijatelja slobode i ravnopravnosti naroda, vidimo da su bili uporni borci za slobodu i nezavisnost svojih zemalja, vidimo da su izrasli u državnike kojima je cilj da njihove zemlje prevaziđu siromaštvo i zaostalost i krenu putevima društvenog progresa, vidimo da su shvatili da je u uslovima postojanja nuklearnog oružja očuvanje mira uslov egzistencije ljudskog društva i da je međunarodna saradnja moguća jedino na osnovama pune ravnopravnosti svih naroda i zemalja, malih i velikih, siromašnih i bogatih, jakih i slabih.

U svakoj istoriji nesvrstanosti premijer Nehru se pominje kao preteča i nosilac ideja koje danas sledi ne samo stotinak država okupljenih u pokretu nesvrstanosti, nego i niz zemalja koje su izvan tog kruga, a kojima su one inspiracija i osnova za politiku nezavisnosti i jačanje nacionalnog identiteta. Još u vreme dok Indija nije bila stekla nezavisnost, Nehru 1946. godine definiše njenu samostalnu i samovoljnu politiku, koja se neće priklanjati ni Istoku ni Zapadu. U toj lucidnoj i mudroj

Digitized by Google

državničkoj formuli nalazimo osnovne premise politike nesvrstanosti, u vreme kada ni taj termin ni taj pojam još nisu bili ni blizu opredmećivanja u političkoj praksi. Inicirajući okupljanje, zbližavanje i zajedničko delovanje azijskih zemalja, krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina, premijer Nehru podstiče tokove antikolonijalne revolucije bez koje se ne bi moglo zamisliti ni širenje ideja nesvrstanosti, ni stvaranje pokreta nesvrstanosti. Za Nehruovo ime se vezuje čuvenih pet principa panča shila iz 1954. godine koji u suštini, predstavljaju embrio iz koga će se razviti doktrina nesvrstanosti. U tom sledu događaja, istorijski značaj ima održavanje Bandunške konferencije 1955. godine na kojoj Indija igra jednu od središnjih uloga. Ova konferencija označiće prisustvo jednog novog faktora u međunarodnim odnosima — novooslobođenih zemalja Azije i Afrike, definitivno ukinuti kolonijalističku podelu na tzv. civilizovani i necivilizovani svet, ukazati da politička podela na Istok i Zapad ima svoj ekonomski pandan u podeli na razvijeni Sever i nerazvijeni Jug, pokazati da tzv. treći svet ne želi da se uključi u blokovsku konfrontaciju, već da će nastojati da ide putem nezavisnosti.

Kada imamo u vidu ovu političku hronologiju postaje nam sasvim jasno kako je i zašto došlo do toga da se 1956. godine sretnu na Brionima predsednici Tito i Naser i premijer Nehru. Pošto su ustanovili da imaju iste ili slične poglede na stanje u međunarodnim odnosima i da ujedinjavanjem svojih napora mogu da utiču na bolju budućnost čovečanstva, Tito, Naser i Nehru su, bili toga svesni ili ne u tom času, svojim brionskim susretom označili prvi korak u stvaranju pokreta nesvrstanosti. Prema verodostojnim svedočenjima, pisac Zajedničkog saopštenja sa brionskog sastanka, koji smatramo prvim multilateralnim dokumentom u istoriji nastajanja pokreta nesvrstanosti, bio je upravo premijer Nehru.

Od tog brionskog skupa ide linija neposrednih političkih aktivnosti usmerenih na stvaranje pokreta nesvrstanosti. Zajedno sa Titom, Naserom, Nkrmahom i Sukarnom, premijer Nehru učestvuje u razmeni mišljenja koja je održana u vreme XV zasedanja Generalne skupštine UN u prostorijama jugoslovenske misije u Njujorku. Iz današnjeg vremenskog vidokruga je interesantno naznačiti da su petorica istaknutih lidera nesvrstanih zemalja tom prilikom preduzeli inicijativu za obnavljanje prekinutih kontakata velikih sila u cilju obustavljanja trke u naoružanju i popuštanja međunarodne zategnutosti. Rezolucija intonirana u tom smislu koju su oni podneli Generalnoj skupštini UN nije bila usvojena, jer je svetska organizacija još bila snažno pritisnuta blokovskim glasačkim mašinama, ali su ne samo njihove vizije, već i državničke i diplomatske akcije predstavljale anticipaciju procesa i zbivanja koji će dati pečat odnosima velikih sila i odnosima o međunarodnoj zajednici na isteku osamdesetih godina.

Premijer Nehru je jedna od najzapaženijih ličnosti na Prvoj konferenciji šefova država ili vlada u Beogradu 1961. godine na kojoj su udareni temelji pokretu nesvrstanosti i definisani principi koje mi danas nazivamo »izvornim principima nesvrstanosti«. U širokom spektru različitih glasova koji su se čuli na toj konferenciji, Nehruove reči deluju kao zabrinuti lament nad sudbinom čovečanstva u vreme atomske apokalipse. On predočava velikim silama da njihova ideološka netrpeljivost i vojna konfrontacija dovode svet na sam rub nuklearne katastrofe. Nehru naglašava da jedini izlaz iz vrtloga hladnog rata može da bude nađen u jačanju međusobnog poverenja, uspostavljanju dijaloga koji će obeležavati tolerancija i državnička mudrost. Ova Nehruova dalekovida državnička upozorenja našla su mesto

Digitized by Google

u Beogradskoj deklaraciji, a posebno u Izjavi o opasnosti od rata i apelu za mir, kao i u pismima upućenim Hruščovu i Kenediju.

Premijer Nehru će se aktivno angažovati i u pripremanju Druge konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja koja je održana u Kairu 1964. godine. Iako je na ovoj konferenciji bilo disonantnih gledišta o prioritetima pokreta nesvrstanosti u budućnosti — dati primat zalaganja za mir ili borbi za iskorenjivanje siromaštva, ova veštačka dilema je prevaziđena prihvatanjem Nehruovog stanovišta o neophodnosti aktivne i miroljubive koegzistencije koja stavlja naglasak na značaj i neophodnost očuvanja mira i jačanja međunarodne saradnje, ali ne označava mirenje sa postojećim društvenim status quoom u kome do sve jačeg izražaja dolaze suprotnosti između razvijenog sveta i zemalja u razvoju. Okolnost da je ovo, na žalost, bila poslednja konferencija na vrhu nesvrstanih zemalja kojoj je prisustvovao Nehru mogla bi da nas uputi na konstataciju da Program za mir i međunarodnu saradnju, usvojen na Kairskoj konferenciji 1964, smatramo u neku ruku Nehruovom testamentarnom oporukom. U tom dokumentu su doživeli najsvestraniju i najpotpuniju razradu principi aktivne i miroljubive koegzistencije koji su deset godina ranije prvi put bili naznačeni u Zajedničkoj izjavi Nehru—Ču En Laj.

Naučne radnike koji se bave istorijom i teorijom nesvrstanosti tek očekuje krupan zadatak i izazov da utvrde u kojim teorijskim i državničkim sferama je bio najprisutniji i najdelotvorniji doprinos Nehrua nastanku i razvoju doktrine i pokreta nesvrstanosti. M bismo, sa svoje strane. u ovom tekstu ukazali na neke od tih sfera:

1. — Nehru je pobornik uspostavljanja veza između zemalja koje je u prošlosti sjedinjavao isti kolonijalni status u cilju podsticanja procesa njihove nacionalne emancipacije i obezbeđivanja njihovog ravnopravnog mesta u sklopu međunarodne zajednice. Ali, iako u prvom redu ima u vidu zemlje Azije i Afrike, Nehru ih ne odvaja geografskim, religijskim i, uopšte, civilizacijskim barijerama od ostalog sveta, već nastoji da se one u njega uključe kao ravnopravan i kreativan subjekat. On nije zadojen mržnjom, niti revanšizmom u odnosu na bivše metropole ili velike sile. Bez kompleksa manje vrednosti, ali i bez umanjivanja značaja i uloge bivših metropola i velikih sila u međunarodnim odnosima, Nehru pledira za svet koji će u procesu sve veće međuzavisnosti, uvažavajući razlike, u sve većoj meri promovisati zajedničke interese i ciljeve.

2. — Nehru je simbol koegzistencije. Iako se principi koegzistencije teško mogu rangirati na vrednosnoj skali, za Nehrua fundamentalni značaj ima princip neagresije, odnosno očuvanje mira. Polazeći od toga Nehruu su mnogi pripisivali pacifizam u jednom prevaziđenom istorijskom smislu. Oni su očigledno bili u zabludi, jer se upravo u ovom slučaju Nehru javlja kao prorok, političar i državnik koji je isto tako dobro kao naučnik Ajnštajn ili filozof Rasel shvatio da je zalaganje za mir u naše atomsko doba u stvari zalaganje za sam život čoveka, za sam opstanak čovečanstva. Decenije koje su prošle su to potvrdile u najvećoj mogućoj meri. Ostali principi koegzistencije, kao očuvanje nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta, ravnopravna saradnja itd. su u službi tog prvorazrednog cilja. Ujedno, oni jasno pokazuju da se efikasna borba za mir može voditi jedino menjanjem stanja u međunarodnim odnosima na bazi svestrane i ravnopravne saradnje svih zemalja. Upravo tu se u Nehruovom liku i delu mirotvorac sjedinjuje sa reformatorom, a zašto ne reći i revolucionarom.

3. — Iako odlučan u sprovođenju svog pogleda na svet, Nehru je zadojen filozofijom nena-

Digitized by Google

silja. On dobro zna jačinu argumenata kojim raspolaže, zna u kojoj se meri može osloniti na moć i ulogu Indije i tzv. trećeg sveta u svojim državničkim i diplomatskim aktivnostima, ali on nije čovek pritiska, već dijaloga. Mnogi su skloni da Nehruovo zalaganje za pregovaranje i sporazumevanje označavaju kao metod, a reč je u stvari o suštini pledoajea za jedan bolji svet. Zbog toga Nehrua ne možemo svoditi na ulogu posrednika, medijatora koji želi da »pomiri« supersile. Nehru nije zagovornik klasične neutralnosti koja predstavlja način da se preživi i koja svoju funkciju vidi u pružanju dobrih usluga velikim silama. Nehru je spreman da posreduje, da pruža dobre usluge, ali se time njegova filozofija ne iscrpljuje, niti njegova državnička aktivnost time prestaje. Za njega je pregovaranje i sporazumevanje antiteza pritisku i agresiji, stanje koje znači mir i međunarodnu saradnju.

Spektar filozofskog mišljenja i državničkog delovanja Nehrua je tako širok da se ne može iscrpeti navedenim napomenama. Ali, već i ovo što je rečeno dovoljno govori o tome da je Nehru bio državnik koji je u sebi spajao svojstva humaniste, naučnika, političara koji je čvrsto stajao na tlu realnosti druge polovine XX veka, ali koji je čudesnom senzibilnošću osećao i predosećao doba koje dolazi, pokušavajući da već tada odgovori na njegove zahteve i izazove. Zato će Nehru, kao izuzetna ličnost u plejadi velikana XX veka, tek u vremenu koje dolazi dobijati atribute jedne od najvećih ličnosti u celokupnoj istoriji čovečanstva.

dr Ranko Petković

Danilo Mrkšić:

Srednji slojevi u Jugoslaviji

Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1987.

Svoju naučnu preciznost i vrednost kategorijalnog aparata savremena sociološka teorija najpotpunije iskušava u proučavanju klasno-socijalne strukture modernih društava. Klase predstavljaju jednu od najdinamičnijih i promenama najpodložnijih društvenih pojava. Stoga se može reći da pomalo anahrono deluje klasična marksistička predstava o dihotomnoj strukturi razvijenog kapitalističkog društva. Argumente za tu tezu nalazimo u ekspanziji srednje klase ili srednjih slojeva (imajući u vidu različito pojmovno određenje ovog problema u savremenoj svetskoj literaturi) u savremenom društvu (bilo da je reč o razvijenim, nerazvijenim ili srednje razvijenim zemljama). Jugoslovenska teorija (kao uostalom i teorija socijalističkih zemalja uopšte) gotovo da je sasvim zapostavila proučavanje klasne strukture i društvene stratifikacije. Zbog toga pojava Mrkšićeve knjige *Srednji slojevi u Jugoslaviji* ima poseban značaj i budi nadu da može biti aktualizirana rasprava o ovoj problematici, te potaknuti daljni istraživački napori u tom smeru.

Ovom prilikom treba pohvaliti i izdavača (IIC SSO Srbije) koji je ranije objavio knjigu A. Mimice *Ogled o srednjoj klasi* i time pokazao senzibilnost za ovu problematiku i upornost u njenoj aktualizaciji.

Da bi što svestranije elaborirao problem srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu Mrkšić čini širok zahvat u teoriju društvene stratifikacije i razumevanja problema srednjih slojeva u savremenoj svetskoj literaturi. On utvrđuje da danas dve dominirajuće teorije (marksistička i funkcionalistička) »uzimaju zakon podele rada kao osnov društvenog stratifikovanja« (str. 11). Istovre-

Digitized by Google

meno ističe i značajne primedbe za oba ova teorijska modela izučavanja klasno-slojne podele savremenog društva: funkcionalizam zapostavlja »ograničenja ravnopravne konkurencije koja permanentno proizvodi privatno-svojinska struktura produkcionih odnosa«, dok marksizam prenaglašava »rastuću polarizaciju na manjinu vladajućih i ogromnu većinu potlačenih«, te da univerzalni klasni sukob ostaje kao »jedini pokretač radikalne strukturalne promene« (str. 29). Mrkšić napominje da je u savremenim uslovima došlo do »dekompozicije kapitala i rada« što je znatno uslovilo unutarnje podele buržoazije i radničke klase i stvaranje središnjih klasnih grupacija, a to je opet stvorilo teškoće analizi klasa »na osnovu dihotomnog modela«. Nakon razmatranja dejstva podele rada i privatne svojine na klasnu polarizaciju društva Mrkšić daje pregled izabranih teorijskih shvatanja srednjih slojeva. Tu su stavovi Č. R. Milsa, zatim N. Pulancasa, P. A. Barana, H. Bravermana, tu su još G. Karčedi, R. Darendorf i F. Parkin. Uz prezentaciju osnovnih stavova ovih autora Mrkšić iznosi i svoja kritička zapažanja o vrednosti i dometima njihove teorije koja se uglavnom odnosi na razvijeno kapitalističko društvo. Iako je izbor teoretičara stvar autorovog ličnog viđenja i prilagođavanja određenom konceptu, ipak napominjemo, da je možda ovom prilikom trebalo uzeti u obzir i stavove. E. O. Rajta, D. Džonsona i S. Labinija. Tragajući za obrascima analize klasne strukture socijalističkih društava mnogi autori, po mišljenju Mrkšića, ističu da nejednakosti u socijalizmu potiču od »neravnomernosti u raspodeli društvene moći i ugleda koju istovremeno prati manja nejednakost u raspodeli dohotka« (str. 60). Na slojevitost socijalističkih društava utiču takođe i podela na umni i fizički rad, podela grad — selo, stepen obrazovanja, mesto u organizaciji rada, sektorska i granska podela, kao i struktura svojinskih odnosa. Polazeći od ovih kriterija istraživači socijalističkih društava (posebno Poljaci Šćepanski i Veselovski) ukazuju da je socijalna struktura tih društava veoma diferencirana i da nadilazi pomalo stereotipne šeme o dihotomnoj (elita — masa, manuelni — nemanuelni) i trihotomnoj podeli (inteligencija — radnici — privatnici). »Između elitnog sloja i radništva nalazi se širok socijalni prostor koji naseljavaju veoma šarolike skupine srednjih slojeva« (str. 64). Imajući sve ovo u vidu Mrkšić stavlja u središte svog istraživanja kretanje srednjih slojeva pod dejstvom opštih zakonomernosti i specifičnih činilaca, usmeravajući posebnu pažnju na »polarizaciju klasnog sastava« s jedne, te »interpozicju i ujednačavanje društvene strukture, s druge strane«. Mrkšić naglašava da razlike u pogledima na klasnoslojnu diferencijaciju socijalističkih društava potiču od razlike u shvatanjima teorije klasne strukture i teorije društvene stratifikacije, tj. od različitog tumačenja pojmova društvene klase i društvenog sloja. Jedni ne prave razliku u shvatanju ta dva pojma, drugi gledaju na društveni sloj prvenstveno kao na opisnu kategoriju, dok je klasa analitička kategorija koja objašnjava društvenu dinamiku kroz klasni sukob kao jedan od osnovnih činilaca društvene promene. Treća grupa gledišta — u koju Mrkšić ubraja i jugoslovensku sociologiju — vidi povezanost između društvene stratifikacije i klasne strukture ali ih ne smatra potpuno identičnim. Poredeći mogućnosti i značaj teorije klasne stratifikacije i teorije društvene strukture Mrkšić se opredeljuje za društvenu stratifikaciju koja može potpunije izraziti složenu strukturu jugoslovenskog društva. Po njegovom mišljenju u socijalističkim društvima, pa i u jugoslovenskom, različiti društveni položaji nastali na osnovu razuđenih funkcija društvene podele rada i društvene moći potpunije i preciznije se mogu izraziti pojmom *društveni sloj* ne-

Digitized by Google

go pojmom *klasa*. U tom smislu sloj čine »nosioci sličnih i istih uloga u socijalno-koordinativnom procesu društvene reprodukcije (usaglašavanje interesa — politička moć), nosioci sličnih ili istih funkcija u tehničko-tehnološkom procesu reprodukcije (obavljanje različitih vrsta radova — statusna moć) i posednici sličnih mesta u raspodeli bogatstva (proizvod raspolaganja određenom vrstom moći)« (str. 104). Sloj postaje realna društvena činjenica ukoliko su unutar pojedinih društvenih skupina oblikovani zajednički interesi, stil i način života i vrednosni sistem. Da bi takav sloj postao klasa on mora imati svest o zajedništvu interesa, potrebu političke organizovanosti i izgrađenu vlastitu ideologiju. Pošto ovi preduslovi nisu ispunjeni ni kod jednog sloja u jugoslovenskom društvu to se, po mišljenju autora, ne može govoriti o klasi (klasama) već o »kvazi-klasi« ili »potencijalnoj klasi« u posebnim društveno-istorijskim okolnostima. Mrkšić uočava tri linije koje dele osnovne slojeve u jugoslovenskom društvu i koje utiču na unutarnju diferencijaciju samih slojeva: podela »upravljačkog i izvršnog rada« (utiče na pojavu elita i njihovo odvajanje od »subordinisanih slojeva«), podela »između umnog i fizičkog rada« (odvaja manuelne i nemanuelne slojeve i utiče na njihove različite izglede za napredovanje u društvu) i treće, »podela na udruženi rad i rad sa ličnim sredstvima« (utiče na podelu unutar manuelnih slojeva, kao i na ukupnu stratifikacijsku strukturu društva). Unutrašnja diferencijacija društvenih slojeva upućuje na »stanje opšte fragmentarnosti stratifikacijskih segmenata i načina raspodele društvene moći« što više pretpostavlja »oblikovanje elitističke nego klasne strukture društva« (str. 123). Opredelivši se za stratifikacijsku sliku društva i za sloj kao njen oblik izražavanja Mrkšić konstatuje da su se, na osnovu položaja u podeli rada i prema strukturi moći, u savremenom jugoslovenskom društvu oblikovala »četiri osnovna društvena sloja koji predstavljaju hijerarhijski poredane heterogene društvene oblike«. Na vrhu te stratifikacijske lestvice stoji »elitistički sloj« koji je sastavljen od planera i upravljača društvenom reprodukcijom, ispod njega su smešteni srednji slojevi sačinjeni od nosilaca »funkcije opsluživanja u procesu materijalne proizvodnje«, kao i »socijalne koordinacije«. Donji deo stratifikacijske lestvice sačinjavaju »manuelni slojevi radnika i privatnika kojima uglavnom pripada prost, konkretan proizvodni rad« (str. 116). Kada je reč o srednjim slojevima oni se mogu podeliti, po mišljenju autora, na »osnovne i marginalne srednje slojeve«, koji unutar sebe sadrže viši i niži nivo. Tako »viši osnovni sloj« obuhvata visokoobrazovane stručnjake i rukovodeći kadar srednjeg nivoa u privrednim, vanprivrednim delatnostima i državnoj upravi. Niži nivo »osnovnog srednjeg sloja« sačinjavaju srednje obrazovani službenici, srednje tehničke struke i kontrolno osoblje u fabrikama. Viši »marginalni srednji sloj« sačinjavaju slobodne profesije (advokati, lekari i umetnici), dok u niži »marginalni srednji sloj« autor uključuje urbane privatnike i imućne poljoprivrednike. Nakon obimnih teorijskih izvođenja i hipotetičkih postavki i uopštavanja Mrkšić uključuje statističku građu (uglavnom rezultate popisa stanovništva) da bi pokazao stvarno kretanje, položaj i ulogu pojedinih slojeva u jugoslovenskom društvu. Svakako da korištenje statističke građe pomaže preciznijem i rafiniranijem pregledu i razgraničenju stratifikacione strukture, ali, istovremeno, stvara i teškoće jer je oficijelno statističko poimanje pojedinih društvenih kategorija različito od sociološkog, naročito kada se porede pojedini statistički periodi. Koristeći podatke iz popisa stanovništva 1948. godine, autor nas upoznaje sa promenama u socijalnoj strukturi jugoslovenskog društva na početku perioda »ma-

Digitized by Google

sovne socijalne mobilnosti« u odnosu na vreme neposredno pred II svetski rat. U okviru srednjih slojeva porast beleže službenici i nameštenici u državnom sektoru kao pripadnici nižih srednjih slojeva, kao i srednji rukovodeći kadar u okviru viših srednjih slojeva. Ostali srednji slojevi (slobodne profesije, zanatlije, trgovci, srednje seljaštvo i ostali privatnici) smanjuju svoj procentualni udeo u ukupnoj društvenoj strukturi. U periodu 1953—1981. godine stratifikacijska struktura se ubrzano menjala pod dejstvom promena u sektorskoj podeli rada (opadanje učešća primarnog sektora a povećanje sekundarnog i tercijarnog) i u obrazovno-kvalifikacionoj strukturi zaposlenih. U tom periodu jedino se smanjio broj poljoprivrednika (od 67,8% aktivnog stanovništva u 1953. na 27% u 1981. godini), dok su se ostale grupacije apsolutno i relativno povećale. Mrkšić ističe da je najbrži tempo porasta imala skupina nemanuelnih slojeva (od 1961. do 1981. godine upravni i administrativni radnici imaju indeks rasta od 281,0), a da su takođe značajan rast imali i radnički slojevi. Porast nemanuelnih slojeva značio je i porast »novih srednjih slojeva«, tako je došlo do ukupnog porasta srednjih slojeva uz opadanje »starih srednjih slojeva«. U odnosu na 1948. (16,5%) srednji slojevi su 1981. godine iznosili 25% aktivnog stanovništva, dok je radništvo postalo najbrojnija grupa sa 45,5% (skoro dva i po puta povećanje). Veoma je interesantna napomena koju Mrkšić ističe: »početkom osamdesetih godina stratifikacijska struktura zadržava isti poredak osnovnih slojeva kao i krajem četrdesetih, ali se njihovo učešće u ukupnom sastavu bitno izmenilo« (str. 146). To je jedna od specifičnosti ovog podneblja u odnosu na razvijena industrijska društva.

Već smo istakli da Mrkšić deli srednje slojeve na osnovne i marginalne, pogledajmo sada kako vidi kretanje tih slojeva u ukupnoj društvenoj strukturi početkom osamdesetih godina. Zbog znatno sporijeg rasta privatnog sektora od društvenog došlo je do opadanja sitnosopstveničkih slojeva u posleratnom periodu (posebno seljaštva, trgovaca, ugostitelja i zanatlija). Bez obzira što je od šezdesetih godina došlo do »oporavljanja« pojedinih sitnosopstveničkih slojeva (ugostiteljstva i prevozništva, posebno) autor smatra da je u suštini na delu marginalizacija sitnosopstveničkih slojeva. Međutim, po našem mišljenju u budućem razvoju jugoslovenskog društva privatni sektor će se brže razvijati, pri tom će dolaziti i do značajne strukturalne trnsformacije pojedinih slojeva, kao što to dobro primećuje Mrkšić u slučaju slobodnih profesija (slobodne profesije danas su profesionalni sportisti, manekeni, estradni umetnici), što bi značilo zaustavljanje procesa marginalizacije pomenutih srednjih slojeva i njihov mogući uspon. Mrkšić naglašava da u okviru srednjih slojeva postoji permanentan rast »novih srednjih slojeva«, kako nižih (niži službenici i srednje stručni kadar), tako i viših (visokoobrazovane profesije), te da su niži slojevi u povoljnijem ekonomskom, radnom i statusnom pogledu u odnosu na manuelne slojeve, ali isto tako i viši »novi srednji slojevi« od nižih. »Slično situaciji u razvijenim industrijskim društvima i kod nas viši srednji sloj zadržava povoljnu perspektivu razvoja i nije izložen takvim oscilacijama ekonomske i statusne pozicije kao što je to slučaj s rutinskim službenicima i nižim tehničkim kadrom« (str. 164). Iz opširne analize autor izvodi stav da će »osnovni srednji sloj«, bez obzira na profesionalni sastav i unutrašnju heterogenost, i dalje povećavati svoj udeo u socijalnoj strukturi »na račun smanjivanja udela seljaštva i usporenijeg rasta radništva« (str. 172). Ipak, Mrkšićevo je uverenje da u sadašnjem trenutku Jugoslavija i dalje »ostaje zemlja manuelnih radnika«, te da su teze o velikom

Digitized by Google

rastu srednjeg sloja »koji pritišće suženu 'proizvodnu' bazu pre proizvod maštе i improvizacije nego realnog uvida u stvarno stanje« (str. 159).

Na kraju možemo izneti svoje uverenje da posebnu vrednost Mrkšićeve knjige predstavlja to što je opširno i ubedljivo pokazao nedostatnost viđenja dihotomne klasne strukture savremenih društava, pa i jugoslovenskog, i što je pokrenuo mnoga pitanja značajna za dalje istraživanje ovog društvenog fenomena kakav je srednji sloj (srednji slojevi). Knjiga je pisana jezgrovitim stilom i posebno »brušenim« sociološkim jezikom, ali time nije zatvorena u krug samo stručne upotrebe već omogućava komunikaciju sa širim krugom čitalaca.

Ivan Šijaković

Dr Toma Đorđević:

Komunikacija i vlast

Beograd, »Mladost«, velika edicija »Ideja«, 1988, str. 221.

Nova studija našeg poznatog istraživača komunikacija i javnog mnenja, prof. Tome Đorđevića, posvećena je problematici odnosa savremenih procesa komuniciranja i političkih procesa u modernom društvu. Zamisao ove studije je, da posle sistematskog ispitivanja činilaca i efekata komunikativnog delovanja na različite sfere i oblike politike i političke vlasti i uz njihovu teorijsku reinterpretaciju, u eri neviđene masmedijske transformacije komunikativne sfere, pruži neposrednije uvide u konkretna i specifična dejstva komunikativnih procesa na političku praksu u uslovima samoupravljanja (»delegirana komunikacija«).

Za savremeno društvo, karakteristična je, pre svega, ogromna ekspanzija masovnog komuniciranja u sve zone socijalnog, privrednog, a time i političkog prostora u kome dominiraju razlabavijene veze među milionima pripadnika »masovnog društva« i »masovne kulture«. U pitanju je strukturno transformisani milje komuniciranja, u kome se izgubljeni subjektivitet izolovanih i atomizovanih indivduâ, može ponovno dosegnuti samo koncentrisanim i snažnim dejstvima komunikativnih snopovâ i tehnikâ, karakterističnim za naše vreme mikroelektronske revolucije i prodora masovnih komunikacija u sve sfere i uglove života. Već na tom opštem uvidu u izmenjene socijalne i strukturne uslove modernog komuniciranja, javlja se kao problem ne samo pitanje o mogućnostima kontrole i smisla modernih komunikacija, već i ono o mogućnostima njihovih nepoželjnih posledica i efekata po čoveka i političku zajednicu, odnosno o mogućnim transformacijama i same politike u pravcu neke vrste totalitarnog, politizovanog i instrumentalnog zahvatanja političkog prostora. Ukratko, njegovog »uravnavanja« na nivou takvog preusmeravanja svesti, koje ne bi moglo biti drugo do svojevrsna politička instrumentalizacija i manipulacija. Iako, u maniru objektivnog istraživača i analitičara, autor u pristupu temi ne otvara ova i druga s njima povezana pitanja na eksplicitan način, ona su stalno prisutna na marginama zgusnutog štiva, protkanog čestim neočekivanim analitičkim ekskursima i originalnim tumačenjima i zaključcima. Mada po svojim motivacijama i izvorištima nastaju prevashodno na terenu masprodukcije i ekonomije postindustrijskog društva, uz devastirajuću, ontički čak sve apsurdniju masovnu potrošnju, moderna sredstva komuniciranja baš zato upravo na političkom području postavljaju iznova ona krupna pitanja o smislu i posledicama takvog otvaranja i apsolutizacije komunikativne dimenzije svega opstojećeg. Pa i same politike kao »veštine mogućeg« u svetu koji je na svojim današnjim osnovama, sve manje

Digitized by Google

moguć. Shodno saznanjima da su na mnogim područjima savremenog života sredstva već uveliko nadmašila vrednosti i ciljeve, da su iskušenja njihove dalje nekontrolisane primene isuviše prisutna, autor je pokušao da pokaže ne samo uzroke i momente snaženja komunikativnih dimenzija politike, do stupnja u kome ona postaje sinonim i same političke prakse, već i odredene momente ponovne resubjektivacije delova masovnog društva i utemeljenja njihove političke autonomije. Sâm pojam političke komunikacije u kontekstu modernog socijeteta, autor određuje kao vid, poprište ili sam proces političkih suočeljavanja i borbi, dok se politički sistem, sa stabilizirajućim ulogama i procedurama, javlja kao interventni situacioni faktor komunikativnog delanja, shvaćenog u pomenutom, proširenom smislu samog političkog procesa, odnosno političkih borbi. Ne zadovoljavajući se uskim i jednostranim ispitivanjem relacije politička vlast-komunikacije, autor, pored ostalog, uvodi u analizu i mnoge druge relevantne faktore, elemente i pojmove, koji mu služe kao analitičke kategorije u raspravljanju veoma složenih procesa i pojava u prostoru političkog komuniciranja. Čini se sasvim opravdanim što je, u okvirima tog proširenog pristupa temi, jedno veoma zanimljivo poglavlje posvećeno političkoj kulturi kao ključnom mehanizmu manipulativne prakse subjekata političkog procesa. Slično tome, u odeljku o efektima političke komunikacije, razmatraju se socijalizirajući učinci komuniciranja, posebno na planu političke socijalizacije, zatim konstituirajuća dejstva komuniciranja u učvršćivanju grupnog identiteta i subjektiviteta među pojedinim delovima socijalne strukture i druga slična pitanja. U analizama komunikativnih procesa unutar masovne kulture kao karakteristične sredine modernog komuniciranja, autor na izrazito originalan i plodan način pristupa proučavanju pojma mase i fenomenima buđenja mase kao subjekta političkih procesa, sa ambivalentnim predznacima i posledicama po samu prirodu politike i političkih procesa u modernim društvima. On detaljno opisuje neizvesnosti i opasnosti komunikativne politizacije masa, posmatrajući samu tu pojavu prvenstveno ne kao posledicu otuđivanja masa od sistema, već sistema i njegovih pokretača od društva i od čoveka. Masmediji i masovno komuniciranje ovde se javljaju kao faktori samooblikovanja političkog subjektiviteta depriviranih ljudskih masa, kao neka vrsta iznuđenog i iluzornog medijskog subjektiviteta u okviru koga se duboko potiskuju unutrašnji individualiteti i razlike, čak i ideološke, da bi se konstituisao jedan masovni politički subjekt sa nedovoljno osmišljenim ciljevima i vrednosnim utemeljenjima, koji može biti veoma pogodan instrument daljeg medijskog, pa i destruktivnog političkog manipulisanja. U tom smislu, iz ove rasprave se može zaključiti da je unutrašnja regresija u masi kao političkom fenomenu čak dublja i potencijalno opasnija od one koja se može videti u provalama nacionalizma i različitim oblicima političke ragresije nacionalne svesti, po kojoj se prepoznaju mnoga akutna savremena stanja. Autor uz analizu fenomena mase na više mesta uvodi i ulogu religijskih činilaca u oblikovanju i medijskom modeliranju masâ, što izlaganje čini još aktuelnijim i značajnijim za razumevanje nekih političkih procesa i paradoksa našeg vremena. Na mnogim mestima u knjizi, autor demonstrira prednosti pristupa u kome se kombinacijom različitih naučnih područja (sociologije, politikologije, kulturologije i komunikologije), otkrivaju složeni i malo poznati aspekti političkih procesa u modernom društvu, nevidljivi za heurističke domete uobičajenih tradicionalnih škola mišljenja, koje se služe institucionalnim, normativnim i drugim sličnim analizama i istraživanjima. Tako se, prime-

Digitized by Google

rice, rast manipulativne moći komunikacija u uslovima kulture masovnog društva, veoma uverljivo izvodi iz narasih potreba takvog društva za potrošačkim i drugim iluzijama, što dopušta autoru da na pojedinim mestima (kao na str. 80), ustvrdi da se preko širenja kampanjsko-propagandnih komunikacija obeleženih tesnom i intenzivnom spregom aktera komuniciranja, dolazi do povećane potrošnje iluzija, a zatim, na političkom planu i do mogućnosti da se politička razrešenja grupnih i ličnih problema u masovnom društvu prihvataju čak i ako su ta rešenja samo imaginarna (prividna, magijska). Sve to zapravo mnogo govori i o izmenjenoj, manipulativnoj prirodi politike u uslovima masovnog društva, o velikim opasnostima i pretnjama odvajanja masovnog tipa politike od autentičnih potreba i interesa čoveka i čitavih zajednica, od demokratije. Drugi deo knjige koji ispituje razvoj jugoslovenskog komunikativnog prostora i njegove savremene karakteristike, možda je donekle u prvi plan stavio nove elemente u samim društvenim i sistemskim osnovama komuniciranja, a unekoliko zanemario njihovu kritiku sa stanovišta opštih transformacija i razvojnih tendencija savremenog društva, kao i sa stanovišta specifičnih protivrečnosti našeg društvenog razvoja. Ipak, u ovom delu daju se mnoge premise za dalja kritička traganja i produbljenija osvetljavanja naše komunikativne scene i strukture, koja je upravo u minulim godinama bila pod velikim i odsudnim uticajima različitih političkih interesa, motivacija, pa i manipulacija. Pisana stilom koji nije uvek lak za razumevanje, o problemima koji su koliko složeni toliko i nepoznati i neistraženi, ova knjiga zaslužuje studiozno proučavanje i konsultovanje od onih čitalaca koji su spremni da istinu o socijalnoj sredini u kojoj žive, potraže iza kulisa puke pojavnosti dnevnog događanja i zbivanja, koje nas često iznenade upravo na onim tačkama koje su od najvećeg značaja za naš život i za našu sposobnost razumevanja života.

Milan Matić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 3.000.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
SEP 20 1989
Current Serials

3
1989

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Milija Komatina, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Bašković, Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 36.000 dinara. Za inostranstvo 72.000 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 6081-603-15351, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6673

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXXII
1989. Broj 3

Sadržaj

Dragutin V. Marsenić
Aktuelna privredna reforma kao smena privrednog sistema oblikovanog tokom 70-tih godina 3

Vladimir Štambuk
Razvoj socijalizma i SKJ 32

Svetozar Grujić
Prevazilaženje kapitalističkog načina proizvodnje i zakona vrednosti u socijalizmu 42

Međunarodne teme

Brana Marković
Nove tehnologije i nezaposlenost 55

Krstan Malešević
U čemu su komplementarni socijalističko samoupravljanje i naučno-tehnološka revolucija? 81

Komentari

Ranko Petković
Jugoslavija i Albanija 104

Povodi

Stipe Šuvar
Ne smemo dopustiti da se historija ponavlja 108

Inostrani prilog

Akile Oketa
Vreme alternative 113

Prikazi 128

Digitized by Google

Содержание

Драгутин В. Марсенич
Актуальная хозяйственная реформа как смена хозяйственной системы оформленной в течение 70-ых годов 3

Владимир Штамбук
Развитие социализма и СКЮ 32

Светозар Груич
Преодоление капиталистического способа производства и закона стоимости при социализме 42

Международные темы

Брана Маркович
Новые технологии и безработица 55

Крстан Малешевич
В чем заключается комплементарность социалистического самоуправления и научно-технологической революции? 81

Коментарии

Ранко Петкович
Югославия и Албания 104

Поводы

Стипе Шувар
Не смеем допустить повторение истории 108

Зарубежный очерк

Акилле Окета
Время альтернативы 113

Рецензии 128

Contents

Dragutin V. Marsenić
The current economic reform as a replacement for the economic system shaped during the 1970s 3

Vladimir Štambuk
The development of socialism and LCY 32

Svetozar Grujić
Overcoming the capitalistic way of production and the law of value in socialism 42

International topics

Brana Marković
New technologies and unemployment 55

Krstan Malešević
What are socialist self-management and revolution in science and technology complementary in? 81

Comments

Ranko Petrović
Yugoslavia and Albania 104

Occasions

Stipe Šuvar
We must not let the history repeat 108

Foreign supplement

Akile Oketa
The time of alternative 113

Reviews 128

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

Aktuelna privredna reforma kao smena privrednog sistema oblikovanog tokom 70-tih godina

1. Privredna reforma nije pravi izraz za dubinu promena koje se sada (krajem 1988. i početkom 1989. godine) preduzimaju u privrednom sistemu. Sama reč reforma pretpostavlja izmene unutar postojećih relacija sistema koji se reformiše. Konkretnije reforma privrednog sistema pretpostavlja zadržavanje istih vlasničkih relacija u privredi i društvu: ona bi po definiciji morala da znači zadržavanje istih načela u raspodeli te iste osnove sticanja prihoda, dohotka i dobiti; njome se ne bi smeli napuštati niti ozbiljnije narušavati ustaljeni upravljački obrasci u privredi i društvu; ona bi morala ograničavati domen delovanja robne privrede strogo definisanim okvirima društvenih odnosa. Po tom je obrascu teklo reformisanje našeg privrednog sistema tokom celog posleratnog privrednog i društvenog razvoja. Čak i kada smo 50-tih godina prelazili na radničko samoupravljanje nismo davali zeleno svetlo privatnom vlasništvu sem u izvesnim limitiranim okvirima. Ni robna privreda i njene zakonitosti nisu respektovani u širim razmerama — nije moglo biti govora o priznavanju tržišta faktora proizvodnje — radne snage i kapitala. U svim drugim socijalističkim zemljama tim pre su se reforme držale ustaljenih ideoloških okvira i obrazaca. Teško je proceniti da li sadašnja perestrojka predstavlja reformu postojećeg sistema u socijalističkim zemljama odnosno

Digitized by Google

da li i promene u Kini predstavljaju prosto reformu postojećih relacija u načinu privređivanja ili je u pitanju radikalno drugačiji pristup socijalizmu i ekonomskim odnosima u njemu koji se ne mogu smestiti u do sada važeće definicije. Kada je reč o našoj zemlji sasvim je sigurno da aktuelna privredna reforma dubinom svoga zahvata u najvitalnije segmente našeg ekonomskog bića nije samo reformisanje postojećeg već je uvod u nove socijalističke sadržaje, pretpostavlja drugačiju i novu definiciju socijalizma. Otuda reč reforma nije dovoljna da izrazi opseg i dubinu sadašnjih promena koje se u nas zbivaju. Ali nezavisno od toga reformu u nastavku izlažemo kao skup promena kojima se (a) vrše radikalni zahvati u svojinske odnose; (b) respektuje robna privreda u totalitetu svog ekonomskog bića; (c) uspostavlja organizaciona struktura koja u svome središtu ima preduzeće u kome se prelamaju i novi svojinski odnosi i nove, robnoj privredi primerene, upravljačke opcije i obrasci ponašanja; (d) afirmiše dobit kao motiv poslovne aktivnosti preduzeća i kao potvrda uspešnosti njegovog poslovanja; (e) izražavaju novi oblici ubiranja sredstava za funkcionisanje i rad države, društvenih delatnosti i raznovrsnih socijalnih službi. Reformom se unose novi momenti u monetarno-kreditnom sistemu i ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Njome se oblikuju drugačije dimenzije u sistemu planiranja, u regionalnom razvoju i socijalnoj politici. Naravno da sva ova pitanja ne možemo ekstenzivno izlagati ali za svako od njih naznačujemo pravac promena i okvire novih rešenja.

1. Reforma svojinskih odnosa

2. Ugaoni kamen ili polazna tačka aktuelne reforme privrednog sistema je reforma svojinskih odnosa. Po tome se ona razlikuje od svih privrednih reformi koje smo dosada preduzimali. Reforma svojinskih odnosa ima dve svoje takoreći podjednako važne komponente. Prvu od njih čini bitno drugačije određenje društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju u odnosu na njen dosadašnji nesvojinski tretman. Drugu komponentu reforme svojinskih odnosa čini liberalniji odnos prema privatnoj svojini, otvaranje znatno širih mogućnosti za njeno prisustvo u vlasničkoj strukturi jugoslovenske privrede i društva.

3. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju ostaje generalno uporište i odredište socijalizma. Ne može međutim biti više tretirana kao državna svojina. Koncept i model državne svojine ni u jednom od dva važna aspekta svojine ne drži korak sa ukupnim društvenim i ekonomskim napredovanjem. Najpre taj koncept predstavlja negaciju ljudskih sloboda u domenu ekonomije. On u suštini znači da se ekonomski tokovi odvijaju po volji države. On jednostavno znači podređenost ljudi

Digitized by Google

u ekonomiji državnim direktivama. Kao takav on je već po sebi negacija onih demokratskih vrednosti koje su već postale civilizacijsko dostignuće u razvijenim kapitalističkim zemljama i nije prihvatljivo bilo kakvo retrogradno odstupanje socijalizma u odnosu na već ostvarene civilizacijske domete. Tim pre državna svojina i odnosi koji se njome određuju predstavlja negaciju samoupravljanja kao epohalne tvorevine našeg jugoslovenskog socijalizma. Zatim, državna svojina nad sredstvima za proizvodnju nije položila ispit na testu ekonomske efikasnosti. Ona već po sebi suzbija motivaciju društvenih i ekonomskih subjekata da racionalno koriste društvena sredstva za proizvodnju i da iz njih putem poslovanja cede maksimalne ekonomske efekte. Drugi model i koncept društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju predstavljao je negaciju njihovog svojinskog statusa. Jednostavno sredstva za proizvodnju u društvenom vlasništvu nisu svojina, nikom ne pripadaju, ne postoji titular svojinskih prava nad njima. Ona su puka oruđa rada kojima upravljaju oni koji njima rade. Ovaj koncept se zasniva na radu kao osnovi na kojoj se zasnivaju međuljudski odnosi. Po njemu niko po osnovu vlasništva ne može upravljati sredstvima za proizvodnju, proizvodnjom i viškom rada. Niko po osnovu vlasništva ne može prisvajati rezultate rada to jest niko po osnovu vlasništva ne može učestvovati u raspodeli. Ovaj model i koncept društvene svojine ignoriše retkost sredstava za proizvodnju kao materijalnog oslonca proizvodnje i protivrečnosti u društvu koje na toj osnovi izrastaju. Taj model društvene svojine predstavljao je generalno odredište našeg privrednog sistema oblikovanog tokom 70-th godina. On pripada dalekoj budućnosti koja će se zasnivati na svakovrsnom materijalnom izobilju koje će kao takvo već po definiciji činiti svojinske relacije nad sredstvima za proizvodnju nepotrebnim. Danas u uslovima materijalnog siromaštva nesvojinski društveni status sredstava za proizvodnju ima za posledicu njihovo ekonomski neefikasno korišćenje. On naspram deklaracije da sredstva za proizvodnju nisu ničija to jest da su svačija, na indirektan način potvrđuje njihov svojinski status i karakter. Na njemu se zasnivaju i iz njega izrastaju brojne ekonomske i društvene privilegije delova društva i socijalnih grupacija koje imaju poziciju vlasti ili im je rad opremljen većim kvantumom sredstava za proizvodnju te je utoliko produktivniji bez ikakve zasluge koja bi se pripisivala njihovom zalaganju. Rasipništvo u najširem značenju te reči je posledica ovog (nesvojinskog) koncepta društvene svojine. To se potvrdilo u našoj društvenoj i ekonomskoj praksi tokom 70-ih i 80-ih godina o čemu je napred bilo reči.

4. Privrednom reformom se afirmiše novi pristup društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Sredstva za proizvodnju u društvenom vlasništvu društveni su kapital. To znači

Digitized by Google

da se ona moraju oplođavati to jest njihova upotreba mora biti toliko ekonomski efikasna da obezbeđuje njihovo uvećavanje, njihovu proširenu reprodukciju. Minimalni stepen oplodnje društvenog kapitala mora biti cena kapitala. Ta cena kapitala koja se i u literaturi i u svakodnevnom rečniku označava kao kamata na kapital u svakoj robnoj privredi, pa i u našoj samoupravnoj, pripada vlasniku kapitala. Kako je kad nas vlasnik kapitala društvo a ono se ne može poistovetiti ni sa jednim pojedinačnim fizičkim niti pravnim licem, ni sa jednom društvenom institucijom, to ostaje da privredni subjekti koji koriste društvena sredstva za proizvodnju kao društveni kapital »prisvajaju« cenu kapitala kao meru njegove oplodnje i da je koriste kao izvor za povećavanje kapitala, za njegovu proširenu rerpodukciju, dakle kao akumulaciju. Na taj način preduzeća putem cene kapitala uvećavaju društvena sredstva za proizvodnju sledeći pri tome i svoje i društvene interese. Svoje zbog toga što uvećavajući društveni kapital uvećavaju i sopstvene mogućnosti za buduću proizvodnju, za porast sopstvenih ličnih dohodaka, za povećavanje zajedničke potrošnje u svom radnom kolektivu. Uvećavajući društveni kapital na čijoj upotrebi zasnivaju sopstvenu proizvodnju oni stvaraju finansijsku osnovu sopstvenih investicija putem kojih proširuju i modernizuju svoje kapacitete i jačaju svoju konkurentsku poziciju na tržištu. Uvećavajući društveni kapital kojim se koriste preduzeća slede i društvene interese. Tu treba pre svega imati u vidu da se time stiču mogućnosti za ostvarenje novih radnih mesta i smanjivanje nezaposlenosti. Zatim na toj se osnovi može jedino držati korak sa savremenim tehničkim progresom. Akumulacija i investicije su prva pretpostavka za zatvaranje brojnih nesrazmera u našoj proizvodnoj strukturi (otklanjanje deficitā kod brojnih proizvoda i usluga). Na akumulaciji i investicijama je jedino moguće zasnivati sužavanje regionalnih disparitеta u nivou razvijenosti. Mnogo je drugih ciljeva i parcijalnih (za preduzeće) i opštijih, zajedničkih (za društvo) koji se postižu putem akumulacije i investicija. Formiranje akumulacije putem cene društvenog kapitala analogno je njenom formiranju u uslovima privatne svojine i kapitalističkog produkcionog odnosa ali sa drugačijim (dakle socijalističkim) sadržajem u našem privrednom sistemu. Tako na primer i po pravilu privatna preduzeća koriste kapital u sopstvenom vlasništvu i kapital iz eksternih izvora do koga dolaze emitovanjem hartija od vrednosti ili putem uzimanja kredita. Već po logici stvari za kapital iz eksternih izvora plaćaju odgovarajuću cenu (dividendu za akcije, kamatu na kredit) koja je donja granica rentabilnosti njegove upotrebe. Sasvim je razumljivo da nemaju drugačiji kriterijum za rentabilitet kapitala iz sopstvenih izvora — i on se mora oplođavati po ceni koju inače plaćaju za sredstva iz eksternih izvora. Ili ako bi sopstveni kapital us-

Digitized by Google

tupili na upotrebu drugim preduzećima nezavisno od oblika i načina na koji bi to činila, privatna preduzeća bi po toj osnovi naplaćivala neku cenu kapitala (recimo kamatu ili dividendu). Ako im već ta mogućnost stoji na raspolaganju onda po prirodi stvari cena koju bi dobijala od drugih preduzeća bila bi najniža stopa rentabiliteta uz koju sama koriste i oplođavaju svoj kapital. Ako bi vlasnik kapitala bila država i ako bi ovaj ustupala na upotrebu preduzećima obavezujući ih putem kamate na minimalni rentabilitet (minimalnu oplodnju) onda se opet suočavamo sa istom društvenom formom vrednovanja kapitala (ovog puta državnog a ne privatnog) ali sa drugačijim društveno-ekonomskim sadržajem. Drugačiji društveno-ekonomski sadržaj se ogleda u tome što cenu kapitala (dakle akumulaciju) ubira i njome raspolaže država a ne privatni vlasnik. Očigledno je dakle da prevođenje društvenih sredstava za proizvodnju iz nesvojinskog društvenog statusa u status društvenog kapitala treba da podstakne njihovu efikasniju ekonomsku upotrebu, spreči njihovo rasipanje i obezbedi njihovo prošireno reprodukovanje.

5. Postavlja se naravno pitanje da li su prednji motivi dovoljni da motivišu radnike na racionalnu ekonomsku upotrebu društvenih sredstava kao društvenog kapitala? Radnici zapravo u celokupnoj svojoj aktivnosti u preduzeću (radom na svojim radnim mestima, učešćem u upravljanju, štednjom energije i materijala, održavanjem sredstava za rad, poboljšavanjem organizacije, inovacijama u tehnici i tehnologiji itd.) nalaze motivaciju između ostalog i pre svega u ličnim dohocima. Ovi se sastoje iz dva dela. Prvi deo čine lični dohoci za tekući rad. Ovaj deo ličnih dohodaka je trošak proizvodnje i sredstava za ovu svrhu moraju unapred biti predujmljena. Lični dohodak po osnovu tekućeg rada je trošak analogan svim drugim troškovima preduzeća i kao takav ne zavisi od uspešnosti poslovanja. Drugi deo ličnog dohotka radnika zavisi od uspešnosti poslovanja preduzeća i izvor nalazi u dobiti preduzeća. Dobit se pak definiše kao razlika između ukupnog prihoda na jednoj i troškova nastalih u njegovom sticanju na drugoj strani. Pri tome u troškove ulaze i lični dohoci po osnovu tekućeg rada uz razume se troškove predmeta i sredstava rada, troškove energije i raznovrsne druge (nematerijalne) troškove. Dobit je već po suštini prednjeg iskaza potvrda ekonomske efikasnosti korišćenja društvenih sredstava. Pošto je izvor i za lične dohotke to je porast ličnih dohodaka u meri u kojoj ovi zavise od ostvarene dobiti direktna pobuda radnika da ekonomski efikasno koriste sredstva za proizvodnju u društvenom vlasništvu.

6. Što se pak tiče izdvajanja dela dobiti za akumulaciju nesumnjivo je tačno postojanje interesa i kod radnika za to izdvajanje o čemu je napred bilo reči. Ipak ne može se igno-

Digitized by Google

risati rizik da u radnom kolektivu preduzeća potrošačke preference nadmaše interes za akumulacijom. Zbog toga je po prirodi stvari društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju osnova na kojoj se temelji pravo društva da preduzeću koje koristi društveni kapital »nametne« obavezu minimalne akumulacije to jest obavezu da jedan deo dobiti u formi cene društvenog kapitala usmerava u proširenu reprodukciju. U tome se zapravo i ogleda svojinski status sredstava za proizvodnju to jest po tome ona zapravo i jesu kapital (jer se oplođavaju) i to društveni (jer tu obavezu oplodnje pored prirodnog interesa preduzeća za nju »nameće« i utvrđuje i društvo).

7. Svojinske relacije u sektoru društvene svojine u velikoj meri narušavaju ili bolje reći revidiraju načelo da sredstvima za proizvodnju upravljaju oni koji njima rade. Reč je naime o tome da dva ili više preduzeća mogu osnovati novo (takozvano »zajedničko«) preduzeće pri čemu, naravno, obezbeđuju i sredstva za njegovo poslovanje. U tom slučaju osnivači zajedničkog preduzeća učestvuju u dobiti koju ono ostvari (dakle prisvajaju po osnovu svojine) i učestvuju u upravljanju zajedničkim preduzećem. I učešće u dobiti i učešće u upravljanju (broj glasova koje imaju u organu koji donosi odluke direktno je određen srazmerom u kojoj učestvuju u formiranju kapitala kojim posluje zajedničko preduzeće). Sve to zapravo kazuje da su društvena sredstva u suštini društveni kapital te da je titular svojinskih prava društveno preduzeće koje uspešnim poslovnim angažmanom tih sredstava kao društvenim kapitalom obezbeđuje njihovu proširenu reprodukciju u svom ali i u društvenom interesu. Pri tome važno je uspešno poslovanje tim sredstvima nezavisno od toga da li sredstva koristi preduzeće kome pripadaju ili ih ono ustupa na upotrebu drugom (zajedničkom) preduzeću zadržavajući pravo da učestvuje u upravljanju njima i u deobi dobiti koja se njihovom upotrebom ostvari.

8. Na homogenoj vlasničkoj strukturi koja se iscrpljuje u društvenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju socijalizam uopšte i naš samoupravni posebno nije uspeo staviti u službu razvoja sve potence kojima raspolaže. Doduše pravo rada sredstvima za proizvodnju u vlasništvu građana uvek je deklarisano ali je bilo praćeno uvek velikim ograničenjima. Limitirana je površina obradivog zemljišta koja se mogla imati u privatnom posedu (do 10 hektara), ograničavan je broj radnika (do pet) koji se mogao zaposliti u privatnoj zanatskoj radnji, zabranjivano je posedovanje i korišćenje opreme i tehnike (traktora, prevoznih sredstava, mašina i uređaja) preko propisanog maksimuma itd. Zatim poreskom politikom, kontrolom cena, brojnim ogradama koje su se odnosile na slobodu uvoza sirovina, reprodukcionog materijala, opreme i rezervnih delova ometan je razvoj privatnog sektora. S druge strane negativna realna ka-

Digitized by Google

matna stopa na štedne uloge koji potiču iz tekućih zarada oduzimala je štednji svaki ekonomski smisao. Drugim rečima favorizovani su potrošačka psihologija i ponašanje i u privatnom sektoru. Reforma privrednog sistema koja je sada u toku otvara široke mogućnosti za uključivanje privatnog sektora u razvojne tokove jugoslovenske privrede. U poljoprivredi se zemljišni maksimum povećava na 30 hektara. U javnosti je i ovo ograničenje nailazilo na kritiku. Sazrela su uverenja da je suština povećavanje poljoprivredne proizvodnje i veća snabdevenost tržišta agrarnim proizvodima te na toj osnovi stabilizacija cena i naravno porast životnog standarda stanovništva. Radi toga je potrebno suzbiti sve vlasničke barijere koje ometaju ostvarivanje tih ciljeva. Ukinuta su i druga ograničenja za privatni sektor. Otvorene su mogućnosti njegove penetracije u svim privrednim oblastima (umesto njegovog svođenja na poljoprivredu i zanatstvo). Na taj način privatni sektor se uključuje u razvojne tokove sa očekivanim direktnim efektima — porast proizvodnje i ponude i bolja snabdevenost tržišta nizom proizvoda i usluga koji su dosada bili deficitarni, povećavanje zaposlenosti, snabdevanje društvenog sektora privrede i posebno velikih poslovnih sistema onim proizvodima čija izrada njima nije rentabilna iz brojnih i različitih razloga. Ništa manje nisu važni indirektni efekti otvaranja mogućnosti za ekonomsku ekspanziju privatnog sektora. On naime postaje ozbiljan konkurent društvenog sektora privrede. Kao takav vršiće na društveni sektor pritisak za efikasniji rad i poslovanje. Ukoliko bude mudio bolje uslove pod kojima se radi odvlačiće iz društvenog sektora najkvalitetniju radnu snagu. Kao društvo ćemo pak obezbediti da radnici zaposleni u privatnom sektoru ne budu u nepovoljnijem društvenom i ekonomskom položaju od radnika u društvenom sektoru. Poreskom politikom privatni sektor će se držati pod društvenom kontrolom što je inače razvijeno kao praksa u svim modernim kapitalističkim zemljama. Selektivna poreska i kreditna politika mogu poslužiti kao efikasna sredstva za usmeravanje poslovne i proizvodne aktivnosti privatnog sektora u onim privrednim oblastima i u proizvodnji onih proizvoda i usluga koji predstavljaju prioritetan ekonomski i društveni interes privrede i društva.

9. Svojina se u privrednoj reformi ne shvata kao puko posedovanje materijalnih elemenata proizvodnog procesa — sredstava rada i predmeta rada odnosno osnovnih i obrtnih sredstava. Ona ima svoju finansijsku (infra) strukturu primerenu savremenoj robnoj privredi. U tom kontekstu finansijski instrumenti u kojima se izražava vlasnički oblik sredstava za proizvodnju postaju poseban i samostalan oblik njihove egzistencije a ne puki izraz njihovog materijalnog bića. Primera radi preduzeće do finansijskih sredstava za investicije kojima uvećava svoj proizvodni potencijal dolazi na više načina. Prvo,

Digitized by Google

ono svoj poslovni fond uvećava izdvajanjem dela dobiti u tu svrhu. Zatim ono do sredstava za investicije dolazi uzimanjem kredita od banaka. U oba slučaja uvećavanje poslovnog fonda i proizvodnog potencijala preduzeća ide u okviru društvenog vlasništva. Zatim preduzeće do sredstava za investicije dolazi i na taj način što radnici mogu da odustanu od onog dela ličnog dohotka koji potiče iz dobiti. Taj deo ličnog dohotka oni mogu »investirati« u sopstveno preduzeće. Po tom osnovu dobijaju vrednosne papire (dionice) i postaju vlasnici nad delom imovine preduzeća koji nastaje kao rezultat njihovog odustajanja od dela ličnog dohotka koji potiče iz dobiti i ulaganja tog dela u preduzeće kupovinom njegovih dionica. Dionice su i svojevrsna uputnica na prihod koji preduzeće ostvari upotrebom kapitala stečenog njihovim emitovanjem i prodajom. Prihod koji preduzeće plaća vlasnicima dionica i koji potiče iz dobiti preduzeća (i od nje zavisi) svojevrsna je cena kapitala do kojeg preduzeće dolazi njihovim emitovanjem. U svakom slučaju bitno nam je ovde istaći da pored društvenog vlasništva ovde postoji i privatno vlasništvo nad kapitalom kojim preduzeće posluje. Uspostavlja se u finansijskoj formi svojevrsna simbioza i kombinacija privatnog i društvenog vlasništva. Zatim dionice koje preduzeće emituje da bi došlo do finansijskih sredstava za investicije (za uvećavanje svog proizvodnog potencijala) mogu da kupuju i sva druga pravna i fizička lica, privatna i društvena preduzeća, raznovrsne društvene institucije, ukratko svi koji imaju slobodnih novčanih sredstava i ova misle da oplođavaju stavljajući ih na upotrebu onima za koje veruju da će ih najefikasnije investirati i garantovati njihovu oplodnju. Na taj način finansijska (infra) struktura proizvodnog potencijala preduzeća postaje svojevrstan izraz njegove vlasničke strukture — imovina preduzeća u finansijskom izrazu je delom društvena a delom privatna, ono postaje mešovito preduzeće. I kao što društveno preduzeće preko akcija može da u svoju vlasničku strukturu uključuje privatno vlasništvo tako i privatno preduzeće takođe putem akcija može da u svoj vlasnički sastav uključuje društvenu svojinu. To su dakle društveni i ekonomski tokovi povezivanja društvenog i privatnog vlasništva i njihovog međusobnog preplitanja koji treba da podstaknu na jednoj strani prikupljanje sredstava za privredni razvoj a na drugoj strani njihovu efikasniju ekonomsku upotrebu. Nisu za sada jasne sve implikacije tih tokova na društveno-ekonomske odnose jer se prisvajanje po osnovu svojine i svojina kao osnov upravljanja teško uklapa u bilo koje dosada poznato poimanje socijalizma. Međutim, ni dosadašnje poimanje socijalizma po kome samo rad i rezultati rada (a ne i svojina) određuju materijalni i društveni položaj čoveka i po kome sredstvima za proizvodnju upravljaju samo oni koji njima rade (a ne i njihovi vlasnici) nije uvek ili čak nije ni po pravilu nalazilo potvrdu u stvarnim društvenim i ekonomskim zbi-

Digitized by Google

vanjima. U pravu su oni koji insistiraju da nam treba i nova definicija socijalizma koja će dakle u prvi plan imati ekonomsku efikasnost sredstava i društvene institucije i mehanizme koji će u tom pravcu podsticajno delovati.

10. Posebno je važno da se privrednom reformom želi reafirmisati zadružno vlasništvo koje nije ni društveno ni privatno već kolektivno i koje kao takvo predstavlja specifičnu društvenu formu udruživanja rada i sredstava na dobrovoljnoj osnovi i zasnovano na ekonomskim interesima učesnika udruživanja. Zadružna svojina ima tradiciju u poljoprivredi još iz predsocijalističkih vremena. Obavezno zadrugarstvo se u socijalizmu kompromitovalo ali je malo i nedovoljno učinjeno da se ono afirmiše na dobrovoljnoj osnovi. Sada je međutim prilika da se ono razvija i u nepoljoprivrednim sektorima, posebno u zanatstvu te uslužnim sektorima i svuda tamo gde mala privreda može pružati veće ekonomske efekte u odnosu na velike poslovne sisteme. Posebno je važno istaći da su zadruge svojevrsni društveni spoj vlasništva, upravljanja i rada u licu zadrugara te da se u njima upravljački »kapacitet« i učešće u raspodeli svakog člana zadruge odmerava kvantumom sredstava koja je uložio u zadrugu i doprinosom koji daje zadruzi svojim radom u njoj. Uz sve to zadruge posluju na principima koji važe za privatna i za društvena preduzeća to jest i njihova finansijska (infra) struktura treba da odražava raznovrsne vlasničke relacije koje odražavaju poreklo sredstava kojima kao kapitalom zadruge posluju.

2. Totalitet robnog bića privrede

11. U našoj zemlji već od ranih 50-ih godina nikada nije bilo sporno robno biće socijalističke privrede. Tom deklarativnom respektu tržišta i njegovih zakonitosti protivrečilo je praktično ponašanje u ekonomskoj politici koje se odlikovalo državnim odlučivanjem u domenu cena, ličnih dohodaka, investicija, spoljnotrgovinskih transakcija itd. Sukob deklaracija u prilog robne privrede i suzbijanja njenog delovanja putem ekonomske politike i ad hoc državnih intervencija bio je permanentan. No i u domenu deklarativnog respektovanja robne privrede dva njena važna segmenta nisu nikada bila uvažavana. To su tržište kapitala i tržište radne snage. (a) Ideološki razlozi su diktirali da se sredstva za proizvodnju ne tretiraju kao kapital pa otuda i uverenje da tržište kapitala nije spojivo sa socijalističkim produkcionim odnosom. Tržište kapitala već po prirodi stvari pretpostavlja cenu kapitala a ova pak u suštini znači i njegovu minimalnu oplodnju. To dalje implicira i prisvajanje po osnovu svojine nezavisno od toga ko se javlja u ulozi nosioca svojinskih prava i ko po toj osnovi ubira deo viška rada. Odnosi

Digitized by Google

među preduzećima nisu se mogli uspostavljati po osnovu transfera viška rada među njima koji bi bio temeljen na svojini odnosno bile su isključene mogućnosti da jedno preduzeće prisvaja deo dohotka ili dobiti drugog preduzeća zato što se ovo (drugo) preduzeće u svome poslovanju koristi njegovim sredstvima. Doduše to se u praksi nije moglo izbeći ali su traženi »samoupravni« modaliteti i forme tog transfera kako on nikako ne bi ličio na prisvajanje po osnovu svojine i podsećao na tržište kapitala. U tu svrhu je i konstruisana sintagma »minuli rad« jer je prisvajanje po osnovu minulog rada trebalo da zabašuri i prikrije njegovu suštinu koja se svodila na prisvajanje po osnovu svojine. U svakom slučaju oplodnja kapitala i tržište kapitala ma koliko da su snagom neizbežnosti bili prisutni u praksi i po pravilu u deformisanom obliku bili su institucionalno i ideološki anatemisani i prerušeni u ruho koje makar formalno i leksički ne protivreči prirodi samoupravnog socijalističkog društvenog odnosa. Jedino je u privrednoj reformi iz 1965. godine bio učinjen pokušaj da se i institucionalno prizna i oformi tržište kapitala ali to je već kao pokušaj naišlo i na kritike i otpore i od toga se brzo odustalo. (b) Ni tržište radne snage nije moglo steći »pravo građanstva« u našem socijalističkom samoupravnom sistemu. Ideološki razlozi su tu još više odbojno delovali nego u slučaju tržišta kapitala. Radnika kome se poverava uloga upravljača reprodukcijom u preduzeću nije moguće svoditi na radnu snagu, tretirati ga samo kao proizvodnog činioca koji kao takav ima svoju cenu i predstavlja trošak proizvodnje. Već samo poimanje radnika kao radne snage i njegovo vrednovanje putem odgovarajuće plate koja je unapred poznata kao trošak proizvodnje znači njegovu društvenu degradaciju na najamni nivo. Sve to, razume se, ne može biti primereno društvenom odnosu u kome radnik treba da bude upravljač te da kao takav određuje i svoj lični dohodak i akumulaciju, i da brine o zadovoljenju širih društvenih interesa, naravno u zavisnosti od ukupno ostvarenog dohotka. O društvenim i ekonomskim implikacijama ovakvog pristupa radnoj snazi bilo je napred reči. Ne sporeći humanu orijentaciju i dobre namere ovakvog pristupa radniku i radnoj snazi ostaje da on nije dao niti je mogao dati očekivane rezultate. Narušavanje raspodele prema radu bilo je između ostalog uslovljavano i takvim ekonomskim i društvenim tretmanom radnika i radne snage. Takav tretman radnika i radne snage davao je ličnom dohotku i ličnoj potrošnji prioritet u raspodeli i finalnoj upotrebi društvenog proizvoda u odnosu na akumulaciju i investicije. Solidarnost je kao načelo raspodele imala primat nad ekonomskim kriterijima i pravilima nagrađivanja. (c) Robna proizvodnja kada se respektuje samo u domenu razmenskih odnosa materijalnih dobara i usluga kao roba, odnosno kada se ne priznaje tržište faktora proizvodnje (kapi-

Digitized by Google

tala i radne snage) već po sebi je deformisana i ne može ispoljiti sve one svoje osobine kojima podstiče racionalno privređivanje, izriče sankcije za neuspešno i deli nagrade za uspešno poslovanje. Ona pogotovo ne može biti podsticajan ambijent za racionalno privređivanje kada je i razmena materijalnih dobara i usluga kao roba pod uticajem snažnih državnih intervencija ili raznovrsnih samoupravnih voluntarizama (dogovora i sporazuma).

12. U robnoj privredi konkurencija je oživljavajući plamen proizvodnje kako je svojevremeno pisao Alojz Šumpeter. Konkurencija se ostvaruje troškovima, kvalitetom i vrstom proizvoda. Drugim rečima na tržištu uspešno prolaze oni proizvođači koji proizvode po nižim troškovima proizvodnje po jedinici proizvoda od društveno priznatih troškova proizvodnje, zatim oni koji proizvode kvalitetnije proizvode te konačno oni čiji proizvodi zadovoljavaju potrebe kupaca koje se manifestuju u tražnji za njima. Konkurencija na tržištu među proizvođačima i na strani ponude sa stanovišta troškova pretpostavlja vrednovanje faktora proizvodnje i troškova koje proizvođači imaju koristeći njihove proizvodne »usluge«. Trošak proizvodnje za kapital, za njegovu proizvodnu »uslugu« je kamata odnosno svaki drugi izdatak koji korisnik kapitala plaća njegovom vlasniku (dividenda na primer koju akcionarsko društvo plaća vlasnicima akcija). Trošak proizvodnje za radnu snagu, za njenu uslugu koju proizvođač plaća radniku kao vlasniku radne snage je plata, nadnica, najamnina ili u našim uslovima lični dohodak radnika za njegov tekući rad. Cene faktora proizvodnje takođe se formiraju na tržištu (i to tržištu kapitala i tržištu radne snage). Od cena kapitala i cena radne snage te međusobnih odnosa u kojima se te cene nalaze zavisi ponašanje proizvođača u kombinaciji faktora proizvodnje prilikom izbora (radno intenzivne ili kapitalno intenzivne) tehnike i tehnologije proizvodnje. Po pravilu ako je kapital redak a radna snaga obilat faktor proizvodnje onda će to imati za posledicu visoku cenu kapitala i nisku cenu radne snage sugerišući proizvođačima radno intenzivnu tehniku i tehnologiju proizvodnje. Obrnuto će biti u slučaju obilja kapitala i retkosti (oskudice) radne snage. U svakom slučaju tržište faktora proizvodnje bitan je uticajni činilac tržišta materijalnih dobara i usluga kao roba. Konkurencija na tržištu faktora proizvodnje (kapitala i rada) deluje na ekonomiju (štednju) u troškovima faktora proizvodnje i bitno opredeljuje konkurenciju među proizvođačima i ponuđačima roba s posledicom isticanja prednosti i superiornosti onih proizvođača koji proizvode po nižim jediničnim troškovima proizvodnje i prodaju po nižim cenama (uz jednake ostale uslove).

13. O tržištu kapitala bilo je reči u odeljku u kome smo izlagali svojinske relacije. Ovde još jednom naglašavamo da

Digitized by Google

tržište kapitala ima funkciju mobilizacije slobodnih novčanih sredstava za investicije putem emitovanja hartija od vrednosti. Ono imaocima slobodnih novčanih sredstava nudi opciju »investiranja« tih sredstava u hartije od vrednosti sa izgledima na sticanje prihoda od njih u budućnosti ili njihovog trošenja. U uslovima nepostojanja tržišta kapitala neproizvodna potrošnja se nameće kao privlačnija solucija upotrebe tih sredstava. Na sekundarnom tržištu kapitala u prometu su hartije od vrednosti u koje su imaoci novčanih sredstava ova već uložili u njihovu kupovinu. Sekundarno tržište kapitala odmerava vrednost i cene hartija od vrednosti kao izraz manje ili veće efikasnosti preduzeća koja su hartije od vrednosti emitovala i tim putem prikupila sredstva za investicije. Sekundarno tržište kapitala pruža informacije o uspešnosti poslovanja preduzeća koja su emitovala hartije od vrednosti definišući time i pravce efikasnog plasmana novčane aktive potencijalnim investitorima u nove hartije od vrednosti. Prema tome tržište kapitala ne samo da ostvaruje funkciju mobilizacije novčanih sredstava za investicije već vrši alokaciju tih sredstava na pojedine programe koje ostvaruju oni čije se hartije od vrednosti na njemu promeću. Ono u suštini treba da obezbeđuje i više sredstava za investicije i njihovu efikasniju ekonomsku upotrebu.

14. Tržište radne snage treba po prirodi stvari da bude velika ekonomska sankcija za svaki nerad i za primanja koja nemaju radno pokriće. Ono to može i pogotovo mora biti u onim društvenim uslovima u kojima postoji velika nezaposlenost i obilata ponuda radne snage. To su upravo društveni i ekonomski uslovi kojima se odlikuje naše aktuelno stanje u ovom domenu. Tržište radne snage na kome se insistira u privrednoj reformi koja je pred nama treba pre svega da oslobodi privredu od viškova formalno ili prividno zaposlene radne snage za koju praktično posla nema odnosno bez čijeg zaposlenja se u proizvodnji ne bi ništa izgubilo. Zatim tržište uopšte treba privredu da oslobodi onih preduzeća koja posluju sa gubicima bez izgleda da na postojećim programima ostvaruju uspešne poslovne rezultate. To naravno znači i selekciju radne snage to jest zadržavanje na poslu i novim programima samo one radne snage koja u pogledu znanja i zalaganja ispunjava uslove koji budu zahtevani i postavljani na novim radnim mestima. Tržište radne snage dalje predstavlja stalno ugrožavanje sigurnosti zaposlenja onih radnika koji već zauzimaju radna mesta od onih radnika koji su nezaposleni a stručniji su i sposobniji od zaposlenih. To već po sebi znači otvaranje perspektive za rast produktivnosti rada i snižavanje troškova proizvodnje u meri u kojoj manje sposobni i nedovoljno stručni radnici budu morali da ustupaju svoja radna mesta sposobnijim i stručnijim radnicima. Jednostavno, tržište radne snage treba da ukida svaki monopol na radna mesta koji u našoj privredi već dugo vremena

Digitized by Google

imaju zaposleni radnici. Tržište radne snage pretpostavlja da radnikov lični dohodak za tekući rad bude trošak proizvodnje poput ostalih troškova koje preduzeće ima u proizvodnji robe. Taj lični dohodak je ugovorna kategorija koja se ustanovljava u vreme kada se radnik zapošljava — pod tim uslovom radnik stupa na posao i prihvata radne zadatke a preduzeće prima radnika sa obavezom da radniku taj lični dohodak isplaćuje iz svog tekućeg (obrtnog) kapitala. Taj lični dohodak po pravilu neće i ne može biti svuda, dakle u svim preduzećima, jednak za radnike istih kvalifikacija. Međutim računa se sa tendencijom ujednačavanja tog ličnog dohotka za radnike jednakih kvalifikacija i na radnim mestima sa približno jednakim radnim obavezama po nivou složenosti i težini poslova koji se na njima obavljaju. Veličina ličnog dohotka za tekući rad u svakom slučaju bi bila tržišna kategorija koja kao takva ne bi podlegala administrativnoj državnoj regulaciji. Ukoliko bi i postojala neka društvena forma njenog utvrđivanja onda bi to bilo ustanovljavanje nekog njenog minimuma kojim bi se vršila socijalna zaštita radnika. Zatim, u privrednoj reformi se računa sa afirmacijom dobiti kao ciljnoj funkciji čijoj maksimalizaciji preduzeće teži. Dobit bi uveliko zavisila i od visine ličnih dohodaka za tekući rad radnika. Previsoki lični dohoci za tekući rad mogli bi da ugrožavaju dobit preduzeća. Kako je dobit izvor prihoda i za opštu (putem poreza) i zajedničku (putem doprinosa) potrošnju to bi i one mogle biti ugrožene previsokim ličnim dohocima za tekuću potrošnju koji se tretiraju kao trošak proizvodnje. U svakom slučaju društvo bi evidentiralo ili ustanovljavalo neki »priznati«« nivo ličnih dohodaka za tekući rad koji bi služio tek u svrhe obračunavanja dobiti kao poreske osnove dok bi preduzeća vodila politiku ličnih dohodaka koja bi odgovarala njihovim poslovnim preferencama i razume se zavisila od ponude i potražnje radne snage određenih stručnih profila i nivoa kvalifikacije. Za lične dohotke za tekući rad je dalje važno da kao trošak proizvodnje imaju primat nad akumulacijom i da je obaveza njihovog isplaćivanja analogna rashodima amortizacije za fiksni kapital ili drugim standardnim troškovima proizvodnje. Međutim u deobi dobiti akumulacija ima primat nad onim delom ličnih dohodaka koji iz nje potiču. Reč je o obaveznoj akumulaciji koja se računa kao cena društvenog kapitala ili kao cena kapitala koja se mora isplaćivati vlasniku kapitala kao kamata (na kredit) ili kao dividenda (na akcije) ili kao drugi oblik prihoda koji se ugovori sa vlasnikom koji je svoj kapital stavio na trajnu ili privremenu upotrebu preduzeću. Prava diferencijacija ličnih dohodaka poticala bi tek iz dobiti što će reći da bi preduzeća koja ostvaruju veću dobit imala mogućnosti da po izmirenju obavezne akumulacije isplaćuju i veće lične dohotke. Sloboda preduzeća se reformom privrednog sistema uveliko uvećava u

Digitized by Google

definisanju i ličnih dohodaka za tekući rad i pogotovo u određivanju onog dela ličnih dohodaka koj potiču iz dobiti. Suština je ovog drugog dela ličnog dohotka koji potiče iz dobiti da motiviše radnike na učešće u upravljanju preduzećem, da ih učini saradnicima poslovodnih struktura u vođenju poslovne politike, da ih podstakne na veća radna pregnuća i na ekonomiju (štednju) opredmećenog rada.

15. U afirmisanju tržišta slobodno formiranje cena prema uslovima ponude i tražnje već se po sebi podrazumeva. To međutim ne samo da ne isključuje već pretpostavlja aktivno delovanje ekonomske politike na cene. Delovanje međutim mora biti posredno (indirektno), predmet na koji se deluje nije cena proizvoda ili grupa proizvoda već tražnja za proizvodima i njihova ponuda. Na cene se deluje podsticanjem (ili ređe destimuliranjem) proizvodnje i ponude materijalnih dobara i usluga kao roba te definisanjem kupovne sposobnosti stanovništva, privrede i neprivrednih institucija, određivanjem njihove platežno sposobne tražnje. Liberalizacija u formiranju cena na domaćem tržištu pretpostavlja i sužavanje monopolske pozicije domaćih proizvođača na domaćem tržištu što se postiže i primerenom liberalizacijom uvoza. Poltika cena tek izuzetno može da se vodi direktnim određivanjem nivoa cena ili intervala u kojima one mogu da se kreću te određivanjem njihovih donjih (garantovane) ili gornjih (maksimalne, plafonirane) limita. Mere direktnog uticaja na cene sprovodiće se tek kada je to diktirano razvojnim potrebama, kada je to neophodna potreba radi održavanja kontinuiteta i potrebnog ritma u rastu proizvodnje, kada je to nezaobilazan uslov za prevazilaženje izvanrednih situacija u privredi i društvu i po pravilu bi se sve te situacije morale predvideti i regulisati odgovarajućim saveznim zakonima. Jedva da je potrebno isticati da neposredna kontrola cena prvenstveno treba da se odnosi na proizvode kod kojih nema izgleda da im se cene mogu formirati prema uslovima tržišta — reč je prvenstveno o proizvodima i uslugama komunalne i krupne privredne infrastrukture. Zatim biće i dalje potrebno da se poljoprivreda štiti garantovanim — zaštitnim cenama. Ukoliko bi se iz bilo kojih razloga za neke proizvode sprečavalo formiranje cena prema uslovima tržišta (socijalna politika i zaštita životnog standarda stanovništva na primer) onda bi razume se proizvođači takvih proizvoda morali biti obeštećeni kompenzacijama. Kompenzacije bi proizvođačima pokrivale razliku između više cene koja bi se za njihove proizvode formirala na tržištu i niže cene koja im je nametnuta neposrednom kontrolom cena. No bitno je uporište reforme privrednog sistema da to budu izuzetne situacije i da se to odnosi tek na izuzetne proizvode. Suština je reforme privrednog sistema u ovoj oblasti da se cene slobodno formiraju na tržištu prema uslovima ponude i tražnje.

Digitized by Google

16. Najzad za totalitet robne privrede i tržišnih zakonitosti u našem privrednom sistemu od bitnog je značaja postojanje i funkcionisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Neke pretpostavke za jedinstvo jugoslovenskog tržišta još nisu ispunjene. Imamo u vidu potrebu većeg jedinstva i manje raznolikosti u poreskom sistemu, više nadležnosti federacije i manje kompetencija republika i pokrajina u tom domenu, Reformu u toj oblasti očekuju nova iskušenja i možda nefunkcionalni kompromisi.

3. Preduzeće kao bazična organizaciona jedinka društvene reprodukcije

17. Ideja o organizovanju privrednih subjekata kao asocijacije slobodnih proizvođača te postulati o uspostavljanju odnosa među privrednim subjektima povodom proizvodnje i razmene proizvoda i usluga putem njihovog sporazumevanja pokazala se za naše prilike i okolnosti, za ovo vreme i za ovaj nivo naše ekonomske razvijenosti preuranjenom. Teško je valjanost te ideje bilo kojim argumentima braniti jer ju činjenice veoma kompromituju. Međutim vrednosnim rasuđivanjem ideja se nameće kao optimistička vizija ljudske budućnosti, kao slika stanja u kojem će ljudi svesno ovladati ekonomskim zakonima i uređivati kreiranje svojih životnih uslova i svoga života u skladu sa tim zakonima. To je vizija budućnosti u kojoj društveni interes stiče primat nad parcijalnim interesima pojedinaca i užih interesnih grupa u koje se ljudske individue okupljaju. To je konačno, da još to pomenemo, ona vizija budućnosti u kojoj neće biti ropske potčinjenosti individua podeli rada, u kojoj pre svega iščezavaju privilegije upravljačkog (za one koji poseduju sredstva za proizvodnju, vlast i informacije — znanje) i teret »proizvodnog« rada (za one koji su lišeni drugih pogodnosti pa svoju egzistenciju zasnivaju na pukom izvršilačkom radu). Za prve je rad i prva životna potreba, sredstvo ljudskog potvrđivanja, društveni i ekonomski angažman na kome se zasniva sveukupna pozicija u društvu. Ne manje, njihovo posedovanje sredstava za proizvodnju i vlasti osnov je na kojem zasnivaju eksploataciju onih koji su »osuđeni« da rade po njihovim direktivama i u njihovom interesu. Za druge je rad tek uslov za opstanak. Prevazilaženje te podele rada stvar je duge i bolne istorije razvitka. Organizovanje proizvodnje na načelu slobodne asocijacije proizvođača u kojoj svi uživaju privilegije upravljanja i nose teret rada još uvek je daleka budućnost kojoj se treba nadati, za koju se treba boriti i koju pre svega treba stvarati. Takvo društvo asocijacije slobodnih proizvođača može da nastaje tek na materijalnom izobilju u kome gube smisao brojne kategorije sa kojima se danas živi kao što su svojina, vlast, monopoli, povlašćeni društveni statusi pojedinaca i gru-

Digitized by Google

pa, materijalne privilegije, nejednakosti te konflikti među različitim klasnim i socijalnim slojevima itd. Preduzeće je civilizacijska tvorevina u kojoj i sa kojom sve napred navedene pojave žive ma koliko one bile u sukobu sa humanim i humanitarnim deklaracijama kojima se kite socijalistička društva uopšte i naše samoupravno posebno. Pa ipak i pored toga preduzeće je fundamentalni nosilac i promotor ekonomskog progresa. Naš pokušaj da ga napustimo i odbacimo u velikom zahvatu izgradnje društva udruženog rada tokom 70-ih godina na planu društvenih odnosa doneo je nove oblike otuđivanja upravljanja od rada, nove modele vlasti nad radnicima, nove načine eksploatacije proizvođača, nove forme privatizacije društvenih sredstava, nove vidove manipulisanja radnicima itd. To se dešavalo na planu društvenih odnosa. U domenu rasta i razvoja proizvodnih snaga i proizvodnje, u oblasti efikasnosti upotrebe proizvodnih resursa odvajali su se silazni tokovi koji su značili degradaciju razvoja i predstavljali antirazvojne tendencije. U toj i takvoj situaciji sa tretmanom društvenih sredstava za proizvodnju kao društvenog kapitala, sa afirmacijom robne privrede u njenom totalitetu (priznajući tržište kapitala i tržište radne snage za organske delove jedinstvenog bića robne privrede) preduzeće se javlja kao ona karika koja u sebe sažima sve navedene momente. I društvena sredstva za proizvodnju kao društveni kapital, i raznovrsni drugi oblici svojine nad sredstvima za proizvodnju, i tržište kapitala i tržište radne snage i efikasna upotreba proizvodnih činilaca, i motivacija za to mogu samo u preduzeću i — ili preko aktivnosti koje preduzeće obavlja da se potvrđuju i ostvaruju.

18. Preduzeće je tvorevina razvijene robne privrede. Kako je robna privreda tek u kapitalizmu postala dominirajuća društvena forma ostvarivanja društvene reprodukcije to je po prirodi stvari i preduzeće u svojoj istorijskoj genezi najpre moralo biti osnovna ćelija u kojoj se manifestuje kapitalistički produkcioni odnos. Dakle preduzeće svoj istorijski razvoj počinje u kapitalizmu, ono je prvobitno moralo biti kapitalističko. Kao takvo zasnovalo se na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju i smisao svog postojanja nalazilo u uvećavanju tog vlasništva to jest u akumulaciji kapitala. Preduzeće u toj svojoj prvobitnoj egzistenciji sadrži određene osobitosti koje ga prate tokom cele njegove evolucije do donašnjih dana i koje kao takve ostaju i u njegovoj nekapitalističkoj društvenoj formi. Tako, na primer, preduzeće kao izraz i potvrda robnog bića privrede uvek će biti orijentisano na prošireno reprodukovanje sredstava kojima posluje. Sredstva, pak, kojima posluje imaju društveni status kapitala. Ona kao kapital sebe potvrđuju u oplođavanju ili ako se ne oplođavaju prestaju biti kapital. Preduzeće da bi bilo institucija robne privrede mora biti autonomno u donošenju poslovnih odluka — mora imati slobodu

Digitized by Google

u izboru akcija i solucija kojima će maksimizirati ciljnu funkciju svoga poslovanja. Ciljna funkcija njegove poslovne aktivnosti je maksimizacija dobiti kao razlike između ostvarenih poslovnih rezultata i troškova uz koje se ti rezultati ostvaruju. Dobit je pak izvor akumulacije — na njoj se zasniva uvećavanje kapitala. Prema tome sloboda poslovnog odlučivanja čini samu esenciju preduzeća, bez nje nema ni preduzeća ili bez nje je svako preduzeće kao poslovna institucija bitno okrnjeno. Ma u kom društvenom načinu proizvodnje postajalo preduzeće uvek zauzima određenu poziciju u društvenoj podeli rada te je kao takvo i posredstvom tržišta upućeno na materijalno — robnu, finansijsku i informacionu komunikaciju sa drugim preduzećima i svojim celokupnim ekonomskim i društvenim okruženjem. Na potrebe tog okruženja ono reaguje svojom ponudom. U svojoj unutrašnjoj organizaciji preduzeće je svuda suočeno sa rasporedom nadležnosti i ovlašćenja u upravljanju. Svuda je taj raspored derivat vlasništva nad kapitalom kojim preduzeće posluje, te informacija, znanja i sposobnosti ljudskog činioca koji svojom aktivnošću održava preduzeće. Po pravilu, sa evolucijom preduzeća vlasništvo smanjuje svoju ulogu kao osnova upravljačke funkcije dok posedovanje informacija, znanja i sposobnosti postaje sve sigurniji oslonac upravljačke funkcije. Najzad sve napred navedene odluke preduzeća u kapitalističkom načinu proizvodnje se sažimaju u privatizaciji viška rada dok u socijalističkom načinu proizvodnje i u preduzećima koja posluju društvenim kapitalom višak rada odnosno dobit jednim delom a zapravo svojom glavninom služi za dalje uvećavanje društvenog kapitala a drugim svojim delom on je izvor ličnih dohodaka radnika i kao takav je pokretač i pobuda radnika da se više angažuju u radu i upravljanju, da efikasnije koriste društveni kapital, jednom rečju da što više doprinose uspešnom poslovanju preduzeća. Kada je reč o privatnim preduzećima te o preduzećima koja posluju sa kapitalom koji je delom privatni a delom društveni onda je od značaja takođe istaći da ni ta preduzeća nisu kapitalistička. Ova konstatacija se zasniva na činjenici da ona posluju unutar socijalističkog okruženja koje mora ostavljati tragove na društveni i ekonomski položaj radnika u njima. Taj položaj nije u društvenom smislu jednak društvenom položaju radnika u društvenim preduzećima. Jer u društvenim preduzećima radnici biraju poslovodne organe i ovi (poslovodni organi) radnicima (odnosno radničkom savetu) polažu račune o poslovanju preduzeća. Na osnovu rezultata poslovanja (ako su dobri) njima se produžava odnosno (ako su loši) uskraćuje poslovodni mandat. U privatnim i mešovitim preduzećima po prirodi stvari poslovodne strukture polažu računa o poslovanju preduzeća ne samo radnicima odnosno radničkom savetu preduzeća već i onima čijim (privatnim) kapitalom preduzeće posluje. U svakom slučaju ovde učešće u upravljanju preduze-

Digitized by Google

ćem mora u određenoj meri biti i derivat vlasništva nad sredstvima kojima preduzeće posluje. Samim tim sužava se upravljački domen radnika u privatnim i mešovitim preduzećima u odnosu na upravljački domen koji imaju radnici u društvenim preduzećima. Posebno je u vezi sa ovim značajno imati u vidu da unutar skupine društvenih preduzeća postoje takozvana zajednička preduzeća koja osnivaju i za čiji rad sredstva obezbeđuju dva ili više društvenih preduzeća. U tom slučaju društvena preduzeća koja su osnivači zajedničkog preduzeća imaju nad njim i zajedno sa radnicima koji u njemu rade odgovarajuće upravljačke ingerencije. I po prirodi stvari ove se upravljačke ingerencije odnose i na izbor poslovodnog organa zajedničkog preduzeća i na odgovornost poslovnog organa za uspešnost poslovanja zajedničkog preduzeća pred njegovim osnivačima i pred radnicima (radničkim savetom) koji u zajedničkom preduzeću rade. I ovde se dakle upravljanje delom izvodi iz »vlasništva« (društvenog ali čiji su titulari druga takođe društvena preduzeća) nad kapitalom kojim preduzeće posluje. Međutim, ekonomski položaj radnika u zajedničkim (društvenim) te mešovitim i privatnim preduzećima ne može zbog samog vlasništva biti nepovoljniji od ekonomskog položaja radnika u društvenim preduzećima. I zbog toga dakle naša privatna i mešovita pa tim pre i zajednička preduzeća nisu nikako prosto preslikavanje kapitalističkih preduzeća niti su po svojoj suštini odustajanje od socijalističke orijentacije i opredeljenja našeg društva. Treba međutim, računati sa snažnim pobudama u njima za što uspešnije poslovanje, na konkurentski pritisak koji će ta preduzeća vršiti na društvena preduzeća i na toj osnovi očekuje se zaokret u pravcu efikasnijeg poslovanja u ukupnoj privredi. Ne treba međutim, računati sa zaokretom kao jednokratnim činom. Biće to bolan i mukotrpan razvojni proces u kome su moguća i povremena posrtanja, proces koji će biti praćen konfliktima i socijalnim tenzijama i toga moramo biti i kao društvo i kao privreda svesni. Aktivnom socijalnom politikom biće neophodno reagovati na pogoršanje ekonomskog položaja radnika u preduzećima koja budu posrnula pod teretom oštrih zahteva reforme za efikasnijim poslovanjem i bez nade na oporavak.

19. Sloboda u poslovanju je već po definiciji pretpostavka za egzistenciju preduzeća. To je sloboda preduzeća da bira solucije, akcije i ponašanja u komunikaciji i brojnim interakcijama sa svojim ekonomskim i društvenim okruženjem. Morao bi da važi princip da je sve dozvoljeno što izričito nije zabranjeno (umesto principa da je sve zabranjeno što izričito nije dozvoljeno koji u suštini predstavlja negaciju preduzeća). To leži u osnovi deregulacije koju kao načelo proklamuje reforma privrednog sistema. To načelo nalazi svoju potvrdu i u unutrašnjoj organizaciji preduzeća. Ono mora biti slobodno da odabere stepen autonomije svojih unutrašnjih delova iz kojih se sastoji.

Digitized by Google

Ne bi mu se smela nametati autonomija unutrašnjih delova — pogona, zaokruženih radnih i tehnoloških celina — koja bi paralisala njegov rad kao integralnog poslovnog sistema. Na nivou preduzeća već se po definiciji definiše poslovna strategija i osnovni pravci njegovog ostvarivanja. Preduzeće je »titular« sredstava (kapitala), dohotka, dobiti i akumulacije. Ono je ekonomski subjekat koji ostvaruje interakcije sa okruženjem i posredstvom koga se njegovi delovi (ma koliko predstavljali zaokružene radne i tehnološke celine) u te interakcije uključuju. To naravno ne isključuje mogućnosti preduzeća da pojedine svoje delove podari manjim ili većim stepenom autonomije u poslovnom odlučivanju. To međutim može i mora biti motivisano uspešnijim poslovanjem preduzeća kao celine jer će određene odluke biti sigurno valjanije ako se donose na nivou delova preduzeća nego nivou preduzeća kao celine odnosno na njegovom poslovodnom vrhu. Za ovu će priliku biti važno da istaknemo da odlučivanje na nivou preduzeća kao celine ne trpi nikakav konsensus (opštesaglasje) njegovih delova. O izboru dugoročne strategije preduzeća odlučuje ceo radni kolektiv preduzeća, radni ljudi iz svih njegovih delova (pogona, fabrika, hala, raznovrsnih proizvodnih jedinica). Po pravilu je strategija okosnica za biranje poslovodne strukture. Njeno međutim, sprovođenje mora biti u operativnom i funkcionalnom smislu organizovano od strane poslovodne strukture i ova mora pred radnim kolektivom (i pred radničkim savetom za to biti odgovorna. Povećane odgovornosti poslovodnih struktura pretpostavljaju i povećana ovlašćenja. Drugim rečima poslovodna struktura se superponira nad radnim kolektivom, dobija ovlašćenja koja po prirodi stvari ima u preduzećima svake razvijene robne privrede čak nezavisno od toga čijim kapitalom posluje. Ako hoćemo robnu privredu (a u nju se već dugo zaklinjemo), ako hoćemo preduzeće (a ono proističe iz opredeljenja za robnu privredu), ako hoćemo efikasno poslovanje (a ono je uslov za opstajanje, te rast i razvoj preduzeća) onda se razgranate kompetencije i zaoštrena odgovornost poslovodnih struktura za uspešnost poslovanja preduzeća javljaju kao conditio sine qua non (ili srpsko-hrvatski: uslov bez koga se ne može). I razume se to je »korak nazad« u odnosu na veliki poduhvat iz 70-ih godina kojim smo hteli da u osnovnim i radnim organizacijama svi o svemu odlučuju, kojim smo nastojali da odlučivanje na nivou radničkih saveta svedemo na što manju meru u prilog neposrednog odlučivanja na zborovima, putem neposrednog izjašnjavanja, kojim smo ustanovili da svaka odluka na nivou radne organizacije bude prethodno prihvaćena na nivou osnovnih organizacija (ili se u protivnom ne može doneti). I ponovo da istaknemo: bilo je to nastajanje da se privilegija upravljanja i poslovnog odlučivanja učini dostupnom radnicima svih nivoa stručnosti i obrazovanja, svih profila u tehničkoj po-

Digitized by Google

deli rada, svih lestvica u hijerarhiji radnih mesta koju diktira tehnologija i organizacija proizvodnje. Sa tim je razume se tekla i difuzija odgovornosti, pojedinačni i grupni rizici bili su svedeni na najmanju meru. N uspeh nije vezan za pojedince i uže grupe — uvek je bio kolektivan. Izostajale su zbog toga prava i valjane inicijative — nije bilo pojedinačnih i grupnih pobuda za njih. Očigledno vrednosno rasuđujući sistem unutrašnje organizacije i poslovnog odlučivanja bio je sračunat da upravljanje učini delom i funkcijom svih radnika i utoliko se njegovim namerama nema šta da prigovori. Pokazalo se međutim, ekonomski neuspešnim te otuda povratak preduzeću i određena hijerarhija poslovnih kompetencija i odgovornosti u njemu. Ta hijerarhija nosi i brojne rizike. U njoj se ponovo afirmiše podela na upravljački i izvršni rad. Ponovo se afirmiše upravljanje kao profesija i ponovo se upravljačkim elitama nude mogućnosti uživanja brojnih privilegija. Ipak će suština stvari biti u tome da poslovodne strukture podnose račune preduzećima — radnicima i onima čijim sredstvima preduzeća posluju, o uspešnosti poslovanja na osnovu kojih će im biti produžavani ili uskraćivani poslovodni mandati.

20. Celo naše razmatranje o preduzeću koje treba da bude glavni akter u zaokretu ka efikasnom poslovanju u središtu pažnje imalo je slobodu i poslovni suverenitet preduzeća. Bez te slobode u načelu preduzeća nema. Međutim, preduzeće u svome poslovanju sledi svoje parcijalne interese. Spretnom ekonomskom politikom i kombinacijom instrumenata poreske, monetarne i kreditne politike preduzeće se može motivisati da ostvaruje društvene interese uz istovremeno ostvarivanje sopstvenih interesa. Neka preduzeća međutim, posluju kao veliki tehnički sistemi ili kao delovi tih sistema. Ti se sistemi javljaju kao integrisane tehničko-tehnološke celine i protežu se na teritoriji cele zemlje ili na njenim užim ili širim prostornim segmentima. Zatim od preduzeća u domenu komunalnih delatnosti zavisi funkcionisanje privrede i vanprivrednih delatnosti i pre svega, njihov rad je od bitnog uticaja na uslove života stanovništva. I razume se, upravljanje tim preduzećima ne može biti prepušteno samo njihovim radnim kolektivima. Upravljanje u njima mora biti pod snažnom integracijom društveno-političkih zajednica. Ni njihovi rezultati rada ne mogu se prepustiti tržišnom vrednovanju. To su praktično javna preduzeća kakva inače postoje u svim zemljama pa i u onima koje imaju najrazvijeniju robnu privredu i najviše poverenja polažu u tržište. Njihovo poslovanje ne podleže tržišnim kriterijima ni u jednoj zemlji. Ona nisu ni potvrda ni demant robnog bića neke privrede. To međutim, ne znači da u njihovom poslovanju ne treba uvažavati ekonomske kriterije. Snažna je orijentacija reforme privrednog sistema koja je pred nama da se cene komunalnih usluga, cene električne energije, cene poštanskih, telefonskih i

Digitized by Google

telegrafskih usluga, stanarine, cene železničkog transporta podignu na takozvani ekonomski nivo. To znači njima treba da se pokrivaju troškovi poslovanja i obezbedi izvesna akumulacija (kao oplodnja sredstava koja su u tim delatnostima angažovana). To je krupan zaokret u odnosu na dosadašnje stanje koje se uglavnom (po pravilu) odlikovalo subvencioniranjem tih preduzeća na štetu privreda (iz njenog dohotka). Tim subvencijama je praktično privreda plaćala deo troškova za proizvode i usluge pomenutih delatnosti koje je delom i ona koristila ali su njihovi pretežni korisnici (bar kada je reč o komunalnim uslugama) bili stanovništvo i vanprivredne delatnosti. Uvođenje takozvanih ekonomskih cena za pomenute proizvode i usluge bio bi jedan u nizu poteza sračunatih na rasterećenje privrede, na smanjivanje njenih troškova koji ne proističu iz njenog poslovanja već su joj spolja nametnuti i ona ih po prirodi stvari ugrađuje u cene svojih proizvoda.

4. Dobit kao motiv poslovne aktivnosti preduzeća i kao potvrda uspešnosti njegovog poslovanja

21. O dobiti je bilo reči u prethodnim izlaganjima. Ona je jednostavno izdanak robne privrede, predstavlja oplodnju sredstava kao kapitala, njenom ostvarivanju i maksimizaciji teži preduzeće, ona je uslov za napredovanje preduzeća a preduzeće u robnoj privredi može da opstaje samo ako napreduje, dakle, ako ostvaruje dobit. Dobit je razlika između rezultata ostvarenih poslovanjem i troškova koji su nastali u poslovanju. Dobit je predmet oporezivanja. Otuda potreba da se razlikuje bruto dobit od neto dobiti. Bruto dobit se utvrđuje kada se iz ostvarenih prihoda naknade ukupni rashodi sadržani u realizovanim (prodatim) proizvodima i uslugama. Zanemarujući brojne nijanse u heterogenoj strukturi prihoda (poslovni prihodi, prihodi od finansiranja i vanredni prihodi te raznovrsne stavke u sve tri pomenute skupine prihoda) i rashodi (poslovni rashodi, rashodi finansiranja i vanredni rashodi te raznovrsne stavke u svakoj od tri skupine rashoda), ističemo da je dobit rezultat ukupne aktivnosti preduzeća. Ta se aktivnost ostvaruje u proizvodnji i njena je suština da se sa što manje raznovrsnih jediničnih troškova tržištu nude proizvodi uz što nižu cenu. U visini cene po jedinici proizvoda po kojoj ga preduzeće nudi potencijalnim kupcima sažima se njegova konkurentska sposobnost. Međutim, efikasnost u samoj proizvodnji izražena jediničnim troškovima proizvoda može da preraste u poslovnu efikasnost samo ako proizvod po potrebi koja se njime može da zadovolji i po kvalitetu nailazi na odgovarajuću tražnju na tržištu. Otuda je tržište konačni arbitar ukupne ekonomske efikasnosti preduzeća a bruto dobit potvrda te efikasnosti. Kada

Digitized by Google

se od bruto dobiti odbijaju poreske obaveze koje se iz nje plaćaju onda se dobija neto dobit kojom preduzeće raspolaže. Po sebi je razumljivo da visina poreskih obaveza koje se plaćaju iz dobiti može da destimulativno deluje na dobit kao motivacionu pobudu poslovne aktivnosti preduzeća, da umanjuje njegovu sposobnost za uvećavanje kapitala kojim posluje, da restriktivno deluje na onaj deo ličnog dohotka koji iz nje potiče i da tako smanjuje njegovu ulogu u podsticanju radnika na racionalniju upotrebu sredstava i predmeta rada, te energije, na veće radne napore na radnom mestu, na uzimanje učešća u upravljanju itd. Otuda u reformi privrednog sistema koja je u toku od posebnog je značaja orijentacija na takozvano rasterećenje privrede smanjivanjem njenih obaveza prema državi koje će se za razliku od dosadašnje prakse dobrim delom plaćati iz dobiti.

22. U određivanju dobiti kao razlike između ukupnih prihoda i ukupnih rashoda značajno je razlikovanje poslovnih i finansijskih prihoda i rashoda. Poslovni prihodi potiču od konkretne aktivnosti preduzeća vezanih za proizvodnju materijalnih dobara i usluga i njihovu realizaciju kao roba. Preduzeće ih stiče prodajom roba ali u njih ulaze i raznovrsna primanja redistributivnog karaktera — subvencije, regresi, dotacije, kompenzacije, povraćaj dažbina kada se izvrši prodaja itd. Na isti način poslovni rashodi se vezuju za proizvodnju roba i obuhvataju sve izdatke koje odgovarajuća proizvodnja podrazumeva. To su materijalni troškovi, amortizacija, bruto lični dohoci za tekući rad, razni nematerijalni troškovi (ishrana radnika na poslu, reklama, reprezentacija, premije osiguranja, izdaci za opštenarodnu odbranu te raznovrsne druge obaveze preduzeća koje ne zavise od visine ostvarenog dohotka i dobiti ali se vezuju za tekuću proizvodnju roba i ulaze u njihovu cenu). Poslovni prihodi i rashodi kada se projektuju na odgovarajuće robe koje preduzeće proizvodi i realizuje to jest u njihovom iznosu po jedinici proizvoda izražavaju uglavnom (pretežno, ne u celini) internu ekonomiju preduzeća. Međutim, u reformisanom sistemu računovodstvenog registrovanja poslovnih rezultata pažnju zaslužuju prihodi od finansiranja i rashodi finansiranja. Ovo je utoliko značajno što ti prihodi i rashodi izražavaju neke esencijalne momente reforme privrednog sistema. Reč je o uvođenju tržišta kapitala koje treba da podstakne mobilnost finansijskih sredstava to jest njihovo kretanje od mesta njihovog formiranja ka mestima njihove najefikasnije upotrebe. Preduzeće će prihode finansiranja sticati kada god svoja finansijska sredstva ne upotrebljava za ekspanziju sopstvene poslovne aktivnosti već ih uz odgovarajuću naknadu privremeno ili trajno ustupa drugim preduzećima. To će uvek biti slučaj kada ih zajedno sa drugim preduzećima ulaže u zajedničko preduzeće, kada ih daje kao kredit drugim preduzećima, kada ih deponuje

Digitized by Google

kod banke a banka ih ustupa drugima kao kredit, kada ih investira u kupovine hartije od vrednosti. U svakom od ovih slučajeva preduzeće obezbeđuje odgovarajuće prihode — kamatu, dividendu, učešće u dobiti koja se tim sredstvima ostvaruje itd. Na isti način preduzeće se u svome poslovanju koristi ne samo sopstvenim sredstvima već i sredstvima do kojih je došlo putem kredita, emitovanjem hartija od vrednosti, ulaganjem drugih preduzeća u njegov razvoj itd. Za korišćenje ovih eksternih sredstava ono mora da plaća odgovarajuću naknadu — kamatu, dividendu, da dozvoli drugim preduzećima učešće u dobiti koju ostvaruje korišćenjem njihovih sredstava. Zatim u nestabilnim uslovima revalorizacija dugova i potraživanja, plaćanje negativnih i naplata pozitivnih kursnih razlika po deviznim dugovanjima i potraživanjima i druge, finansijske transakcije uvek u jednom slučaju imaju za rezultat prihod a u drugom rashod. To zapravo pokazuje da u našem privrednom sistemu stiču pravo građanstva određeni momenti koji su inače svojstveni razvijenim robnim privredama te da prihodi od finansiranja kao prihodi od svojine ulaze zajedno sa poslovnim prihodima u ukupan prihod preduzeća. Slično se dešava sa rashodima finansiranja. Dobit se prema tome ne ostvaruje samo na osnovu poslovne aktivnosti u sopstvenom preduzeću već i na razlici prihoda od finansiranja i rashoda finansiranja. I naravno da nema spora u to da će glavninu dobiti kod preduzeća činiti razlika između poslovnih prihoda i poslovnih rashoda ali nam je ovde bitna i mogućnost sticanja dobiti po osnovu svojine to jest raznovrsnog plasmana svojih sredstava u druga preduzeća uz sticanje odgovarajuće nadoknade kao prihoda od svojine. To naravno treba da podstakne mobilnost sredstava i njihovo kretanje u one punktove društvene reprodukcije u kojima je efikasnost njihove upotrebe i naravno njihova oplodnja kao kapitala najveća.

23. Dobit je prema prednjem izlaganju rezultat ukupne aktivnosti preduzeća, njegove sposobnosti da razvija i efikasno obavlja svoju poslovnu aktivnost ali i njegove sposobnosti da sopstvene finansijske izvore svojih investicija i ukupnog poslovanja dopunjava i obogaćuje »najjeftinijim« izvorima njihovog finansiranja. Isto tako ona (dobit) je rezultat sposobnosti preduzeća da pronalazi mesta najefikasnijeg eksternog plasiranja svojih finansijskih sredstava kada iz bilo kojih razloga ta sredstva ne želi plasirati u širenje sopstvene poslovne aktivnosti.

24. U zaoštrenim uslovima privređivanja koji će biti nametnuti privredi reformom privrednog sistema sasvim je izvesno da će mnoga preduzeća biti suočena sa gubicima. Gubitak se definiše kao negativna razlika između prihoda i rashoda u toku određenog poslovnog perioda. On već po sebi isključuje svaku mogućnost uvećavanja kapitala iz sopstvenih izvora i gore od toga gubitak predstavlja negativnu akumulaciju. U slučaju da

Digitized by Google

se ne nađu eksterni izvori njegovog pokrivanja ovo je moguće obezbediti tek smanjivanjem sopstvenog kapitala. I kada se gubitak namiri iz eksternih izvora (dotacijom na primer) izostaje za toliko uvećavanje kapitala kod drugih preduzeća iz čijih pozitivnih poslovnih rezultata se gubitak pokriva. On je u svakom slučaju oblik dekapitalizacije društvenih (a u privatnom preduzeću privatnih) sredstava. Preduzeća koja posluju sa gubicima bez izgleda da se vrate na stazu uspešnog poslovanja biće ukidana. To je već po sebi nepovoljan momenat. Međutim, to ne bi smelo da znači da se time ukida proizvodni plasman sredstava sa kojima je poslovalo preduzeće koje se ukida. Ukidanje preduzeća znači usmeravanje sredstava kojima je ono poslovalo u druge proizvodne programe, to znači smenu poslovodne strukture preduzeća novim sposobnijim ljudima, to znači prekvalifikaciju radnika za nove proizvodne i stručne profile. Ukidanje preduzeća moramo razumeti kao »bežanje« od neefikasnosti, kao traženje efikasnih plasmana za postojeća sredstva, kao momenat (neugodan i nepoželjan doduše) realokacije sredstava. Utoliko valja imati u vidu da su gubici normalan pratilac tržišne privrede. Sigurno je da ih uvek prate socijalne tenzije koje će morati da se ublažavaju socijalnom politikom a trajnije da rešavaju novim proizvodnim programima i u novim (efikasnijim) preduzećima.

5. Ostala (ne manje važna) pitanja reforme privrednog sistema

25. Reforma privrednog sistema ne može biti parcijalan zahvat. Ne može se na primer insistirati na robnoj privredi, afirmaciji poslovne autonomije preduzeća, prihvatanju dobiti kao motivacione funkcije čijoj maksimizaciji preduzeće teži itd. a zadržavati restriktivan odnos prema uvozu i uopšte čuvati preduzeće od inostrane konkurencije. Ili ne može se računati na smirivanje rasta cena i razbuktale inflacije a pri tome zadržavati ekspanzivnu monetarnu politiku (gotovo nekontrolisano ubrizgavanje u promet novih novčanica bez odgovarajućeg robnog pokrića). Takođe se ne može računati sa rastom ekonomske efikasnosti investicija a zadržavati budžetski način finansijske pomoći za razvoj nedovoljno razvijenim republikama i pokrajini Kosovo. Neće se moći računati na preduzeća kao aktivne sudionike u ostvarivanju reforme ako im se i dalje budu nametale obaveze prema državi i društvenim delatnostima u dosadašnjem opsegu. Odnosno teško je računati sa uspehom reforme ako se paralelno sa ukidanjem preduzeća koja u novim tržišnim uslovima nemaju perspektivu uspešnog poslovanja ne budu činili i krupni hirurški zahvati u proređivanju mreže neprivrednih institucija i organizacija i smanjivanju činovničkog i funkcionerskog aparata u njima. U skromnim nastojanjima da

Digitized by Google

sprovodimo Dugoročni program ekonomske stabilizacije ostajali smo na parcijalnim zahvatima (kao što je na primer uvođenje realnih ekonomskih parametara — kamatne stope, deviznog kursa, stope amortizacije) a da ništa radikalnije nismo menjali u ukupnom oblikovanju privrednog sistema. Rezultat je bio dalje produbljavanje krize i izmicanje inflacije svakoj društvenoj kontroli. Reformu privrednog sistema koju sada preduzimamo zasnivamo i na prednjem iskustvu s opredeljenjem da nam se ono ne ponovi. Prema tome ona (reforma) mora biti celovita. Njome se moraju obuhvatiti sve oblasti privrednog života. Značajan deo tereta ekonomskog reformisanja moraju podneti i društvene delatnosti i društveno-političke organizacije i to u trostrukom smislu i značenju. Prvo, one ne mogu zahvatati od privrede onoliko koliko su dosada zahvatale, zatim sa smanjenim zahvatanjima moraju pružiti efikasnije usluge privredi i stanovništvu (narodu) nego dosada i najzad (treće) te usluge moraju činiti sa manjim brojem i funkcionera i radnika zaposlenih u njima. Privredna reforma se mora protezati na celokupan sistem regulisanje privrednog života i kao takva obuhvatiti i makroekonomsku regulaciju i nove relacije u mikroekonomskom organizovanju. Pri tome regulacija mora biti zasnovana na načelu deregulacije to jest regulacija ima za svrhu ne da ograničava već da stvara šire institucionalne okvire za slobodu poslovne inicijative i akcije privrednih preduzeća. U tom smislu u nastavku pružamo još neke informacije o nekim (ne manje važnim) pitanjima reforme.

26. Analogno afirmaciji robne privrede, preduzeća i dobiti kao ključnih karika privredne reforme značajan reformski preobražaj doživljavaju i banke. Sva tri navedena momenta (robna privreda, preduzeće, dobit) čine reformu banaka kao imperativ. U tome je svakako najvažnije napuštanje vladajućeg koncepta po kome su poslovne banke samoupravne finansijske asocijacije organizacija udruženog rada. Institucionalno to je značilo da su one stručno-finansijski servis organizacija udruženog rada. Kao takve su bile lišene one vrste poslovne samostalnosti koju za njih inače već po prirodi stvari pretpostavlja robna privreda. Dosada vladajući (»samoupravni«) koncept finansiranja investicija i proširene reprodukcije (odnosno i finansiranja uopšte) temeljio se na principu samofinansiranja. Značilo je to da sopstvena sredstva svakog privrednog subjekta budu glavni finansijski oslonac njegovih investicija. Ne sporeći ekonomske kvalitete i tog oblika finansiranja uopšte i investicija posebno ipak je odredište privredne reforme da se maksimalno podstakne mobilnost finansijskih sredstava emisijom vlasničkih (dionice) i dužničkih (obveznice) hartija od vrednosti, te da se podstakne i kredit kao pratilac svake robne privrede, nesumnjivo krupan zaokret koji pretpostavlja postojanje banaka kao samostalnih privrednih subjekata. Poslovne banke su svojevrsna

Digitized by Google

preduzeća koje u postojećoj podeli rada imaju zadatak da prikupljaju slobodna novčana sredstva (depozitna funkcija) i da ih plasiraju u rentabilne projekte u vidu kredita (kreditna funkcija). Pri tome opet banke se uključuju u složeni splet odnosa emitovanja novih hartija od vrednosti (prikupljanje novčanih sredstava na primarnom tržištu kapitala) i prometa već postojećih hartija od vrednosti (na sekundarnom tržištu kapitala). Pri tome se, razume se, rukovode ostvarivanjem dobiti jer je dobit motivaciona funkcija i onih privrednih subjekata čijim sredstvima posluju i bez koje (bez dobiti) ne bi mogle da udovolje obavezama prema njima. Pri tome je dobit kao motivaciona funkcija čijoj maksimizaciji teže razlog da se one (banke) u svome poslovanju rukovode načelom rentabiliteta. To razume se pretpostavlja sigurnost plasmana, studiozno odabiranje projekata za koje se daju krediti i oprezno ulaženje u zahvate kojima se na tržištu kapitala emisijom prikupljaju dopunski izvori sredstava za atraktivne projekte. Banka može postojati kao finansijska institucija ako u svakom momentu garantuje likvidnost (finansijsku sposobnost da uvek isplaćuje dospele obaveze) i solventnost (isplaćivanje svojih obaveza u rokovima njihovog dospeća). Ovo drugim rečima znači i to da banka mora održavati ritam u naplaćivanju svojih potraživanja i u odgovaranju svojim obavezama da bi kao finansijska organizacija opstala na tržištu novca (promet koji se odnosi na kratkoročna novčana potraživanja i dugovanja) i kapitala (promet koji se odnosi na dugoročna novčana potraživanja i dugovanja). Banka je slobodna u svojoj unutrašnjoj organizaciji poput slobode koju u tom smislu ima preduzeće. Banka se po sopstvenom izboru može da organizuje i kao specijalizovana organizacija koja domen svoje aktivnosti ograničava na obavljanje samo određenih bankarskih poslova za sve delatnosti ili na obavljanje svih bankarskih poslova samo za određene delatnosti. Banku osnivaju društvena pravna lica (osnivači). Osnivač banke polaže osnivački ulog u fond osnivača kojim banka posluje. Osnivači banke upravljaju njome i učestvuju u deobi dobiti koju banka ostvari. Učešće i u upravljanju bankom i u deobi dobiti za svakog osnivača je određeno visinom njegovog uloga u osnivački fond banke. Banka je otvorena kao organizacija za nove osnivače i pošto je već organizovana. U svakom slučaju, da ponovimo: banka postaje institucija robne privrede, svojevrsno preduzeće u domenu prometa novca i kapitala s ciljem da tim prometom novca i kapitala doprinese njihovoj što efikasnijoj upotrebi. Poslovne banke o kojima je ovde bilo reči postaju slobodnije u obavljanju kreditne i drugih funkcija odnosno sužavaju se uticaji Narodne odnosno narodnih banaka na njih. Kao što se u ovom smislu labavi intimna veza Narodne i narodnih na jednoj i poslovnih banaka na drugoj strani tako se isto smanjuje »hijerarhijska« podređenost Narodne

Digitized by Google

banke Skupštini SFRJ u domenu monetarne politike. Drugim rečima u okviru generalnih okvira monetarne politike koje utvrđuje Skupština SFRJ na predlog Saveznog izvršnog veća Narodna banka dobija šira ovlašćenja u ostvarivanju te politike.

27. U domenu ekonomskih odnosa kao inostranstvom zadržavaju se i još više naglašavaju ona polazišta koja su zastupljena u (davno, 1982. god.) prihvaćenom Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Liberalizacija tržišta i cena u domaćim relacijama po definiciji pretpostavlja veći opseg liberalizacije uvoza. Jer samo se tako mogu da spreče monopolističke odnosno oligopolističke (kada postoji samo jedan odnosno nekoliko ponuđača robe) pojave na domaćem tržištu. Za to je međutim, potrebno imati više deviza neophodnih za uvoz robe. Kako se do njih dolazi izvozom to će izvoz morati i dalje da se podstiče odgovarajućim ingredijentima. Biće važno i to opredeljenje da svaki uvoz sirovina, reprodukcionih materijala i drugih inputa treba oslobađati carina i drugih ograničenja kada se uvozni sadržaji ugrađuju u proizvode za izvoz. Devizno tržište još od sredine 1988. godine uspešno funkcioniše. Sa time će se nastaviti. Najzad Jugoslavija se ni ubuduće ne može odreći dopunske akumulacije iz inostranstva ali će oblik njenog angažovanja biti bitno drugačiji. Pre svega, bitno je da treba u granicama mogućnosti napuštati kreditnu formu angažovanja inostrane akumulacije kao najskuplju. Umesto nje otvaraju se široke mogućnosti angažovanja inostranih sredstava putem takozvanih stranih ulaganja. Strani ulagači (u koje se uključuju i jugoslovenski građani koji borave u inostranstvu kao i strana lica koja već imaju sopstveno preduzeće u Jugoslaviji) mogu u našoj zemlji da svoja sredstva ulažu u društvena, privatna, mešovita i ugovorna preduzeća. Zatim oni mogu da svoja sredstva ulažu u banke i druge finansijske organizacije, u zadruge i organizacije za osiguranje kao i druge oblike saradnje i zajedničkog poslovanja sa našim (domaćim) preduzećima. Najvažniji momenat kod stranih ulaganja je svakako sadržan u tome što strani ulagač preuzima rizik za poslovni plasman svojih sredstava kada ista ulaže u sopstveno preduzeće odnosno učestvuje u riziku saglasno uloženim sredstvima kada ulaže zajedno sa domaćim ulagačem ili ulagačima. Dalji važan podsticajan momenat za strana ulaganja je da strani ulagač ima pravo da upravlja ili učestvuje u upravljanju kao i da prisvaja ili učestvuje u deobi dobiti koju ostvari preduzeće u koje je uložio svoj kapital. Stranom ulagaču se dozvoljava da po svom izboru vrši transfer dobiti ili da ju reinvestira. Ako ulaže svoj kapital u domaće društveno preduzeće stranom ulagaču se omogućava i povraćaj uloga ako on to želi. Da bi se ohrabrila i podstakla strana ulaganja biće uvedene i olakšice stranim ulagačima u oporezivanju dobiti u

Digitized by Google

početnom periodu rada preduzeća u koje strani ulagači ulažu svoj kapital. Strani ulagači će uživati olakšice i u oporezivanju onog dela dobiti koji budu reinvestirali. Na prednji način strana ulaganja ne treba samo da ublažavaju oskudice u sredstvima za razvoj sa kojima smo suočeni. Možda je još važnije od toga da strana ulaganja treba da u našu privredu unose i nova ponašanja u tretmanu kapitala u smislu njegove efikasne upotrebe. Njima uz to u naša preduzeća treba da se unose i novi oblici organizovanja proizvodnje. Računa se da bi strana ulaganja mogla biti i promoter našeg izvoza — da bi izvoz uspešnije tekao ako bi to bio i interes stranog kapitala plasiranog u našu privredu. Prevelika »konvertibilna« zaduženost naše zemlje i visoke godišnje otplate teško su breme naše privrede. Teret je unekoliko ublažavan reprogramiranjem dugova (odlaganjem otplata). Privrednom reformom se proklamuje pretvaranje dugova u različite oblike direktnih investicija. Ukoliko bi se deo stranih dugova investiranih u različite hartije od vrednosti prodavao na tržištu kapitala postojala bi mogućnost indirektnog »otpisivanja« dela dugova. To međutim, ne zavisi samo od nas već i od naših poverilaca, pa se u to ne mogu polagati veće nade. Ističemo međutim, da će emitovanje akcija biti nesumnjivo pogodniji oblik dolaženja do inostranih sredstava za razvoj od uzimanja kredita. Ovo zbog toga što poslovanje sredstvima koja priteknu na taj način nije opterećeno otplatom glavnice već samo plaćanjem dividende čija visina zavisi od dobiti. Poslovanje sredstvima stečenim u obliku kredita prate fiksne obaveze — otplata glavnice i ugovorene kamate. Najzad, ma koliko da je daleko ostvarivanje konvertibilnosti dinara (njegove zamenjivosti za druge »čvrste« valute) reforma privrednog sistema uopšte i posebno u domenu ekonomskih odnosa sa inostranstvom je i korak napred ka tome cilju, ka uvođenju dinara u međunarodni platni promet.

28. U planiranju se reformom oslobađamo obaveznosti donošenja planova na nivou preduzeća sem u slučaju velikih tehnoloških (pa samim tim i ekonomskih) sistema kao što su, na primer, jugoslovenske železnice, jugoslovenska elektroprivreda i drugi. To ne znači da preduzeća ne treba da planiraju već da planiranje u njima treba da bude njihov ekonomski interes a ne zakonska obaveza. Društveno-političke zajednice planovima definišu ekonomsku politiku koju će u planskom periodu sprovoditi a uz to projektuju odgovarajuće razvojne tokove koji bi se mogli ostvarivati planiranom politikom. Izvršena su pomeranja u pravcu jačanja uloge federacije u planskoj funkciji te njenog pojačanog uvida u planiranje republika i pokrajina i smanjivanja mogućih raskoraka između politike definisane planom na nivou federacije i politika definisanih planovima republika i pokrajina.

29. Za razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo ostaje se na ideji već dugo prisutnoj u našoj javnosti (a

Digitized by Google

delimično i ostvarivanoj) da sredstva u tu svrhu treba da pritiču putem neposrednih ulaganja preduzeća iz relativno razvijenih u relativno nerazvijene regione. I tu se akcenat stavlja na efikasnost ulaganja pa se računa da na tu efikasnost i iz sopstvenih interesa mora da utiče i onaj koji sredstva ulaže. I pri tome se ostaje na rešenju da se sredstva za pomoć nerazvijenim regionima moraju unapred utvrđivati ostavljajući slobodu privredi iz razvijenih regiona da ih neposredno ulažu ili da ih uplaćuju u postojeći Fond federacije koji za te svrhe postoji od 1965. godine. Valjaće dalje preispitivati ulogu Fonda ali to je posao koji se nastavlja i koji prate brojne kontraverze.

6. Zaključna napomena

30. Reforma privrednog sistema nije okončana kao institucionalno oblikovanje sistemskih rešenja za budući razvoj (i za izlazak iz krize). Jasne su namere, znaju se obrisi institucionalnih rešenja a mnogo je još pitanja gde postignuta načelna saglasnost treba da se pretvori u zakonsku normu i obrazac praktičnog ponašanja. Ima i pitanja o kojima još nema ni potrebne usaglašenosti mišljenja u pogledu rešenja za njih. Najzad doneti su zakoni o preduzeću, finansijskom poslovanju, računovodstvu, stranim ulaganjima, bankama i još neki. U te su zakone ugrađena rešenja do kojih je došla Komisija Saveznog izvršnog veća za reformu privrednog sistema. Pošto je Savezno izvršno veće podnelo ostavku i pošto je njegova Komisija na čelu koje se nalazio bivši predsednik SIV-a prestala sa radom a posao očigledno nije završen, na definisanju sistemskih rešenja u okviru privredne reforme rad nastavlja Savezno izvršno veće u novom sastavu. Njegov predsednik je u govoru prilikom izbora najavio i izvesne promene u napred pomenutim i tek donetim zakonima. Te promene naravno neće menjati duh i osnovnu logiku rešenja koja ona sadrže i čije smo poruke slobodnije interpretirali u prednjem tekstu. Ipak ovu napomenu činimo zbog toga da bi i njome pokazali koliko je složeno menjanje privrednog sistema te što su promene dublje to se teže do saglasnosti o njima dolazi. Funkcionisanje privrede prema reformisanom privrednom sistemu je prema tome proces koji predstoji i koji će iz niza razloga o kojima je bilo reči u prednjem tekstu biti praćen teškoćama i socijalnim tenzijama s kojima se mora računati i pod čijim teretom nikako ne može biti odustajanja od privredne reforme.

Digitized by Google

Vladimir Štambuk

Razvoj socijalizma i SKJ

Socijalističko samoupravno društvo je suočeno sa nužnošću koncipiranja nove faze svoga razvoja. Jednostavno rečeno, postojeća matrica socijetalne reprodukcije našeg društva više *ne funkcioniše.*

1.

Matricu socijetalne reprodukcije sačinjavaju oni bitni elementi pomoću kojih jedno društvo obezbeđuje svoju reprodukciju i svoj razvoj. Ti elementi su dosada bili: 1. opredeljenje ka stvaranju *društvene svojine;* 2. razvoj *društvenog samoupravljanja* i *delegatskog sistema vlasti;* 3. jačanje *tržišnih mehanizama* vrednovanja proizvodnje; 4. klasno socijalna *društvena integracija;* 5. razvoj *industrijskog oblika proizvodnje;* 6. podržavanje *odumiranje države* i 7. obezbeđivanje *SKJ-u idejno-vodeću ulogu u društvu.* Ti elementi trebalo je da obezbede brzi industrijski razvoj uz male *socijalne troškove* (umanjene socijalne sukobe), isticanje i na pozitivan način korišćenje kulturnih, nacionalnih i razvojnih razlika kao i opštu usmerenost ka razvoju socijalizma kao humanijeg i boljeg društva od građanskog.

U okviru tako postavljene matrice socijetalne reprodukcije ostvareni su *značajni razvojni i socijalni uspesi.* Međutim, takva

Digitized by Google

matrica socijetalne reprodukcije koja se uslovno može odrediti razvojno tendencijska i namerna, pokazala se kao bitno ograničenje u društvenom i razvojnom smislu. Glavno ograničenje ogleda se u *izrazitom naglašavanju* namera, opredeljenja a u *premalom stepenu realizacije.*

Nije predmet ove rasprave da se utvrđuju razlozi niskog stepena realizacije postojeće matrice socijalne reprodukcije socijalističkog samoupravnog društva. Treba ipak reći da je ta matrica *tendencijski ukazala na osnovne pravce razvoja socijalizma.* Nemogućnost njene realizacije se pre svega iskazuje kao posledica *objektivnih ograničenja zakonomernosti* društvenog razvoja socijalizma. Veliki nedostatak u delovanju SKJ jeste u tome što je on kao vodeća idejna i politička društvena snaga dugo delovao kao da su *tendencije,* naglašene i iskazane u *Programu SKJ* već realizovane. Jednom rečju, SKJ se ponašao kao da su se osnovne pretpostavke socijalističkog društva već realizovale. Istina je međutim bila da su se samo realizovale one pretpostavke razvoja socijalizma koje su vezane za *brzu industrijalizaciju,* a samim tim i za *temeljnu restrukturaciju celine društva.*

Zbog svega toga centralni zadatak SKJ danas jeste da izvrši promenu matrice socijetalne reprodukcije tako da ono što je u *prethodnoj bilo tendencijsko* daljim idejno-političkim delovanjem SKJ postane sastavni nove matrice socijetalne reprodukcije. To se pre svega odnosi: 1. na *stvaranje* društvene svojine, 2. na *redefinisanje* društvenog samoupravljanja i sistema vlasti uz znatne *demokratske inovacije;* 3. na *uvođenje i stvaranje funkcionalno efikasnog* tržišta; 4. na *funkcionalnom, ciljnom i realnom* obezbeđivanju integrativnih klasnih osnova celine društva; 5. na *uvođenje i realizaciju novih transproduktivnih tehnoloških oblika proizvodnje;* 6. na *izgradnju funkcionalne i savremene države* i 7. na to da se idejno — vodeća uloga SKJ odredi u odnosu na *realizaciju naznačenih pravaca razvoja.*

2.

Osnovna protivurečnost sa kojom se SKJ sukobio od uvođenja samoupravljanja 1950 g. do danas jeste *dvostrukost* njegovih društvenih i razvojnih ciljeva. Prvi se izražavao u *brzoj industrijalizaciji.* Drugi se iskazivao u *humanizaciji društvenih i proizvodnih odnosa, u samoupravljanju.*

Sve komunističke partije na vlasti su se u svojim strateškim i razvojnim opredeljenjima usmerile na *industrijalizaciju.* Zbog toga su sve socijalističke zemlje pod uticajem svojih KP kao *centralni* problem svojih društava nakon osvajanja vlasti postulirale brzi razvoj *proizvodnih snaga,* brzi ekonomski i pro-

Digitized by Google

izvodni napredak. U celini uzevši[1] taj je cilj postignut, ali se izgleda *bitno odstupilo* od humanističkih aspekata socijalizma kao projekta[2] te se njegova celina poglavito svela na problem *modernizacije*. Normalno je bilo onda da se KP na vlasti svom svojom snagom usmere na *državu* i njeno ovladavanje. Tako je stvoren *neprotivurečan blok* partije i države. Takav blok prije nikada nije postojao. Njegova »efikasnost« je počivala na *ukidanju* bilo kakve suprotnosti i sukoba nadležnosti između države i partije na vlasti. U isto vreme ukidanjem protivurečnosti i sukoba vlasti između države i partije, sa jedne strane, nestali su ne samo svi oblici političkog pluralizma već i većina mnoštva ideja, interesa u partiji, državi i društvu, sa druge strane, osnove humanizacije društva.

Partija, država, društvo su postali monolitni, neprotivurečni, jedinstveni u svojm naporima da se razviju proizvodne snage, da se socijalizam industrijalizuje. Time su ukinute osnove klasnog sukobljavanja i država postaje suvišna.

Jedina Komunistička partija koja nije bila monolitna, jedinstvena, jer je imala protivurečne ciljeve je bio Savez komunista Jugoslavije. Sa jedne strane, SK je insistiranjem na brzoj industrijalizaciji, na konceptu *modernizacije*, kao sve komunističke partije to spovodio preko države. Sa druge strane, KP/SK je uveo u društvene procese *samoupravljanje* kao autentični, radničko klasni oblik *humanizacije* društvenih odnosa.[3] Bez obzira koji su bili razlozi za uvođenje samoupravljanja, njegovim pravno — formalnim uvođenjem u društvo je dovelo do *faktičkog preobražaja SKJ*. Od partije koja je jedino bila zadužena

---

[1] U ovom kontekstu se ne razmatra koliko su sa stanovišta potrošnje i raznorodnosti roba od toga imali sami građani. Većina ekonomista će sa pravom da ustvrdi da je naglast na proizvodnju »sredstava za proizvodnju« imalo poguban karakter na celinu ekonomije i samog društvenog razvoja. Podržavajući ovaj stav u ovom tekstu nam je pre svega cilj da razmotrimo ulogu SK u društvu i u koncipiranju globalnih, strateških elemenata razvoja, a ne samu strukturu i karakteristike proizvodnje i reprodukcije društva.

[2] I ako to odstupanje nije bilo ni toliko involutivno ni toliko apsolutno kako se to danas želi pokazati ono je *bilo znatno*. Razlog tome treba verovatno tražiti i u *dogma*-tskim, teorijskim stavovima koji su polazili od stava da bez razvoja *materijalne* baze nema ni razvoja *nadgradnje* društva. Ovo teorijsko uprošćavanje marksizma ne može biti zanemareno kao osnova pojednostavljavanja i svođenja razvoja samo na *modernizaciju*.

[3] U poslednje vreme se i u nas, nakon više od dvadeset godina koliko to traje u razvijenim građanskim društvima, počinje propitivanje zašto je samoupravljanje uvedeno u Jugoslaviji. Jedan broj autora smatra da je uvođenje samoupravljanja u stvari bio *politički kontra potez* u odnosu na Staljinov pritisak na Jugoslaviju. Među njima je i *Jovan Đorđević*. Pogledati *Boro Krivokapić:* JUGOSLAVIJA I KOMUNISTI, Mladost, Beograd 1988.

Mnogo su reći oni koji smatraju da su osnove za uvođenje samoupravljanja u Jugoslaviji postojale u samoj socijalnoj, istorijskoj i kulturnoj situaciji i revolucionarnoj tradiciji.

Digitized by Google

da ovlada proizvodnjom, samim time državom, da insistira na monolitizmu, zanemaruje ili onemogućava ispoljavanje sukoba i protivurečnosti u društvu, SKJ je postao idejno politička organizacija koja je pre svega nastojala da u svakom momentu društvenog razvoja *pomiri* protivurečnosti između *nehumane modernizacije i nedovoljno efikasne humanizacije.* Još preciznije rečeno, SK je nastojao i to uz mnogo padova i uspona, uz dosta lutanja ali i teorijskih i društvenih prodora da konstruiše, učini efikasnom *humaniziranu modernizaciju* kao osnovu socijalne matrice reprodukcije socijalističkog samoupravljanja.

U tim svojim naporima SK je osamdesetih godina dospeo do *krajnjih* granica potencijala faze razvoja u kojoj je industrijalizacija a samim tim i etatizacija i dogmatizacija SK imala predominantan karakter. Te krajnje granice *nisu proistekle* iz sposobnosti ili nesposobnosti SK da uskladi ili svoje dvostruko biće već iz činjenice da je *industrijski oblik proizvodnje* u Jugoslaviji dostigao *svoju zrelu fazu.*[4]

Sve do onda dok nije postignut *minimalni nivo* zrelosti industrijskog oblika proizvodnje nije bilo moguće ni jugoslovenskom društvu ni SKJ da svoja *tendencijska opredeljenja* pretvara u realnost. Tome su se suprotstavljale *razvojne slike* koje su još uvek počivale u krilu *industrijskog oblika proizvodnje.* U tim uslovima samoupravljanje je pre svega imalo za zadatak da obezbedi: 1. umanjenje *socijalnih troškova* brze industrijalizacije[5] i time učiniti da industrijalizacija bude ekonomičnija i efikasnija; 2. da započne menjanje etatizovanih struktura društva i da na taj način bude stalna prepreka, izvor konfrontacije između države i SK i onemogućavanja konačnog *ujedinjenja* SK i države; 3. očuvanja, utemeljenja i razvoja u meri u kojoj to bude moguće *tendencijskih* opredeljenja samoupravljanja, i 4. permanentnog obučavanja i osveštavanja proizvođača novih materijalnih i duhovnih vrednosti u demokratskim osnovama socijalističkog samoupravljanja.

---

[4] Industrijski oblik proizvodnje postiže svoju *zrelost* onda kada dalje investicije u samu industrijsku tehnologiju ne daje veći učinak nego što je suma investicija. Taj proces se najbolje uočava kada se radi o ekologiji. Prljave tehnologije više nisu toliko društveno, ekonomski i proizvodno produktivne da mogu da *pokriju* celinu investicija kako one u tehnologiji, tako i one u očuvanje ljudske sredine, reprodukcije u tim uslovima industrijske (po pravilu sve skuplje) radne snage itd.

[5] Jugoslavija i ako za veoma kratko vreme od nekih tridesetak godina uvodi u razvija industrijski oblik proizvodnje tokom tog vremena nije potresena oštrim društvenim sukobima. Stvoren je relativno permanentan proces socijalne promocije i socijalne pokretljivosti iz sela u gradove. Značajni deo socijalne promocije je realizovan preko sopstvene dece. Došlo je do značajnog restrukturisanja vrednosti i kulturnih obrazaca, uz relativno male stresove pojedinaca i socijalnih grupa.

Digitized by Google

Sva idejna, politička događanja u Jugoslaviji za poslednjih tri dekade se mogu razumeti sa stanovišta te dvostruke uloge Saveza komunista.

3.

Postavlja se pitanje šta treba da bude *suština socijalističkog samoupravljanja* u narednoj *razvojnoj fazi?*

Uloga SKJ i u narednoj fazi razvoja socijalističkog samoupravljanja treba po svojoj suštini da bude ista kao u prethodnom periodu. Drugačije rečeno, u narednom periodu uloga SK treba da bude takva da obezbedi tri osnovna uslova: 1. brzi ekonomski i socijetalni razvoj ili, tačnije rečeno, usvajanje u okviru socijalističkog samoupravljanja novih *transproduktivnih tehnologija* i oblika proizvodnje kao socijetalne osnove napretka; 2. uvođenje i realizaciju tih tehnologija u uslovima smanjenih *socijetalnih troškova* i 3. razvoj novih oblika demokratije koji bi obuhvatali sve *proizvođače novih društvenih materijalnih* i duhovnih vrednosti.

Nova faza razvoja socijalizma, u stvari, treba da pokaže da su elementi *socijetalne matrice reprodukcije* socijalističkog samoupravnog društva sasvim različiti od onih koji su važili u dosadašnjem razvoju. Njihova razlika se ogleda u projektovanim ciljevima, a oni su — da podsetimo modernizacija i humanizacija — i u načinu da se u sadašnjim uslovima to realizuje.

Dosadašnja iskustva pokazuju da socijalističko samoupravljanje nije izbeglo ni tzv. krizu rasta ni favorizovanje birokratije. Drugačije rečeno, glavno pitanje daljeg razvoja socijalističkog samoupravnog društva je da li će biti sposobno da realno i tačno odredi suštinsku društvenu protivurečnost kao i strategiju njenog mogućeg razrešavanja.

Kriza rasta se pre svega iskazuje u činjenici da je došlo do *diskrepancije / sukobljavanja* između razvoja proizvodnih snaga i produkcionog odnosa socijalističkog samoupravnog društva. Ta diskrepancija, suprotnost nije samo iskaz sukobljavanja proizvodnih snaga i produkcionih odnosa već, a možda pre svega sukob »neprirodnog« razvoja proizvodnih snaga sa »neodgovarajućim« produkcionim odnosima. Velika teškoća sa kojom se susreće svaki novi oblik društveno-ekonomskog organizovanja se ogleda u činjenici da se oni pokazuju kao neprirodni u odnosu na postojeće oblike matrice socijalne reprodukcije. Ta neprirodnost je, u stvari, posledica raspolučenosti istorijskog procesa promena, zastarelosti matrice socijalne reprodukcije koja treba biti prevaziđena. Istorijski tok se ne javlja više kao funkcija prethodnih događanja već se prema njima diferencira.

Drugačije rečeno Kriza rasta postulira potrebu da se stvori *nova matrica socijetalne reprodukcije.* Velike teškoće sa kojima se susreće socijalizam, pa i samoupravni, ogleda se i u tome što se stvaranje te nove matrice socijetalne reprodukcije u znatnom

Digitized by Google

delu još zasniva na *tehnološkoj osnovi* koja je kompatibilna sa zrelim oblikom industrijske proizvodnje. Pored »zastarele« tehnološke osnove, jugoslovensko društvo je opterećeno sa još nekoliko *zastarelih ili zastarevajućih* elemenata svoje matrice socijalne reprodukcije. To su: 1. struktura radne snage; 2. struktura i oblici upravljanja; 3. protivurečnosti vrednosnih struktura koje postoje u društvu a koji ne odgovaraju potrebama razvoja.

O strukturi radne snage, ili o proizvodnim sposobnostima radničke klase kao totaliteta se veoma malo piše a još manje istražuje u jugoslovenskim okvirima. Valjalo bi istraživati razloge. Radna hipoteza koja se može postaviti je da je sa ukidanjem ideje o »tržištu radne snage« ukinut i interes za radnu snagu kao faktora socijetalnih promena. Međutim, kao potencijalna snaga »očuvanja postojećeg« ali i njegovog menjanja, radna snaga[6] u nas može da ima veliki uticaj.

Kao faktor očuvanja »postojećeg«, drugačije rečeno, kao faktor očuvanja industrijskog oblika proizvodnje — a to po samoj logici razvoja vuče u stalno obnovljeno izazivanje uslova nastanka i razvoja ekonomske i društvene krize — postojeća struktura radničke klase, u stvari, brani sopstvena istorijska dostignuća. Perverznost društvenog razvoja, međutim, postavlja i drugačiji izazov. Brz ekonomski, socijalni i politički napredak pa i konsolidacija radničke klase i to pre svega u svojim republičkim i pokrajinskim okvirima, dovela je do neracionalnosti i reprodukcije radne snage. Naime, oni delovi Jugoslavije koji su u mnogo čemu bili bliži »modernim« oblicima proizvodnje i poslovanja su daleko manje ulagali u obrazovanje radne snage. Sada se sve više približavamo društvenoj situaciji, a to inače nije izuzetak ni u odnosu na druge delove sveta, da se u industrijski manje razvijenim delovima zemlje koncentriše veći broj kvalifikovane i visoko kvalifikovane radne snage.

Zbog neusklađenosti između potrebe i ponude radne snage može se pretpostaviti da će mlađe generacije, visoko obrazovanih profila vršiti veliki socijalni pritisak na promenu proizvodnih struktura da bi se i one zaposlile. To će sa svoje strane imati veoma pozitivne posledice na opštem proizvodnom planu ali će bitno derogirati socijalni položaj, društveni domet i politički uticaj klasičnih slojeva industrijskih radnika. Rečju, dispro-

[6] U ovom tekstu ćemo uslovno izjednačavati pojmove *radnička klasa i radna snaga*. To radimo zbog toga što želimo da ukažemo pre svega na *proizvođačke* potencijale i karakteristike integrisane, celovito obuhvaćene radne snage. Radna snaga se obično uzima kao prost zbir pojedinaca. Ona međutim ima i neke sinergetičke karakteristike u uslovima celovitog izučavanja, karakteristike koje imaju svoje značajne imoplikacije na celinu društva i na njegovu socijalnu matricu reprodukcije. Da bi istakli to svojstvo »udružene« radne snage upotrebljavamo i pojam radničke klase. Radničku klasu u tom kontekstu pre svega sagledavamo sa njenog sinergetičkog proizvodnog aspekta a ne sa stanovišta njenih socijetalnih, političkih, vrednosnih i drugih aspekata.

Digitized by Google

porcije u strukturi radne snage bitno menjaju i perspektive strukture same radničke klase u proizvodnom smislu. U tom pogledu, barem kada je reč o proizvodnim aspektima, revolucionarnu ulogu od zaposlenih industrijskih radnika u znatnoj meri preuzimaju na sebe *nezaposleni* visoko obrazovani kadrovi. Njihov interes za promenom proizvodnih kapaciteta i proizvodnih struktura ne samo da je očit već je i u saglasnosti sa projekcijama novih tehnologija. U kojoj su meri vrednosni sistemi tih »dolazećih« slojeva radne snage revolucionarni i u saglasju sa osnovnim strateškim opredeljenjima socijalizma kako je on zamišljen i *strateški* postavljen od strane socijetalnih interesa tada društveno »nastupajućeg« industrijskog radništva, danas ostaje veliko i još uvek u punom smislu reči otvoreno pitanje.

Da to pitanje svedemo na njegove osnove. Da li su vrednosti — kako društvene tako i razvojne — novih nosilaca tehnoloških i proizvodnih promena u okviru radne snage strateški na istim opštim, fundamentalnim pozicijama koje je postulirao socijalizam industrijskog društva? To je izgleda po nekima ključno pitanje daljeg razvoja i samog karaktera socijalizma pa i onog samoupravnog. Naravno iz toga se onda postavlja i pitanje samog karaktera socijalizma ali i uloge SKJ.

Problemi upravljanja socijetalnim procesima se svodi na određivanja osnovnog *subjekta* tog pocesa. Predlozi, kako u teorijskim, naučnim, tako i u dnevno intelektualnim raspravama se svode na a) individuu; b) građanina i c) neposrednog proizvođača novih društvenih vrednosti. Odmah treba naglasiti da sve tri varijante nastoje da ne govore ni o radniku ni o radnom čoveku. Razlog tome treba tražiti u ideološkim ali i teoretskim opredeljenjima koja počivaju na različitim vizijama razvoja socijalizma i SKJ.

Socijalna i ekonomska kriza u kojoj se danas nalazi socijalističko samoupravno društvo, i ne samo ono, izazvalo je nagli porast interesovanja za *građanina.* Pri tome se namerno ili slučajno zaboravlja da pojam i praksa građanina označava onaj oblik socijetalnog referencijalnog okvira u kome se individui ne garantuje pravo ispoljavanja svih njenih karakteristika kao pojedincu već isključivo dve. To su atributi individue koji se iskazuju u domenu *garancije individualnih sloboda* i to onih sloboda koje ne ugrožavaju individualne slobode drugih pojedinaca. Tačnije rečeno, ovaj deo sloboda se pre svega iskazuje kao pravo da se *političkim sredstvima*[7] brane te slobode poje-

[7] Pod *političkim sredstvima* se iskazuje pravo svakog individue da shodno postavljenim pravnim pravilima datog političkog sistema da se bori *da njegovi pojedinačni interesi* postanu *putem osvajanja vlasti (uglavnom države)* dominantni u društvu. Za postizanje da njegovi posebni interesi prerastu u *opšte, društvene* pojedinac se udružuje sa drugih ljudima, koristi svoje finansijske potencijale da ih

Digitized by Google

dinca. Drugi deo tih atributa se iskazuje *neprikosnovenosti privatne svojine,* koja je neodvojiva od individue.

Postavlja se sada pitanje i to ne samo teorijsko na koji bi način koncept građanina mogao da se realizuje u socijalizmu koji nije sazdan na individui koji ima samo te dve slobode, već na konceptu pojedinca koji ima pravo ali i *obavezu* da se udružuje sa drugim pojedincima kao celina svoje čovečnosti. Očito je da bi socijalizam morao da daleko preciznije odredi sve ono što jeste *multivarijantnost* individue i da time pokaže svoju istorijsku nadmoć nad građaninom građanskog društva. Drugačije rečeno, socijalizam za svoju socijalnu osnovu ima *a) individuu; b) celovitog građanina i c) prevashodno proizvođača novih društvenih vrednosti.*

Drugačije rečeno, socijalizam ne ukida individuu već njegove »građanske« karakteristike *proširuje* na slobode vezane za obezbeđivanje njegovih: a) *kolektivnih interesa,* b) *nacionalnih interesa;* c) *njegovih upravljačkih interesa* u proizvodnji i u lokalnoj zajednici; d) *njegovih kulturnih aspiracija* kao aspekata realizacije očovečenog čoveka. Jednostavno rečeno, dok je građanin bio *u građanskom društvu sveden na sopstvenu individualnost,* u socijalizmu građanin kao individua treba da bude *»sveden« na svoju društvenost.* Za realizaciju, ispoljavanje svoje društvenosti svim individuama pojedincima, nije potrebna *jedna ili više partija* (koje uvek zastupaju interese individualizovanih individua) već organizacija idejno — političkog usmeravanja koja uvek polazi od društvenosti kao sinergetske vrednosti individualnosti. To treba da bude reformisan SKJ.

4.

Samoupravljanje ima *osnovni istorijski zadatak humanizacije,* stvaranje uslova za delovanje *individue društvenosti.* U dosadašnjem razvoju, socijalističko samoupravljanje bilo je usmereno na rastakanje, umanjivanje negativnih dejstava etatizacije, države. Bez obzira na sve uzmake, uspone i padove, nedorečenosti i nedostatke, samoupravljanje je obezbedilo da se brza industrijalizacija u jugoslovenskim prostorima izvede uz relativno male *socijetalne troškove.* U mnogome se može reći da se samoupravljanjem uspelo obezbediti da se brza industrijalizacija u nas realizuje gotovo kao *društveno prirodan proces.* Jugoslovenska socijalna struktura i proizvodna baza nije bila razvojno stigla pedesetih godina ovog veka do nivoa kada se »prirodno«

---

na to natera ili koristi pravo poslodavca, predstavnika buržoaske države da zadobije glasove onih koji jedino što imaju u okviru *tržišta političkog odlučivanja* su pravo glasanja. Jednom rečju politička sredstva u stvari podrazumevaju kada se radi o građaninu da jedan deo i to manji, nameće svoje interese a da se drugi deo *kupuje* kao nosioci, sada ne radne snage, već prava glasanja.

Digitized by Google

prelazi na industrijalizaciju. Promene koje su nametnute celini društva kao posledica nužne potrebe za bržim proizvodnim i ekonomskim razvojem usled snažnog svetskog pritiska, te samim time imale »objektivni izvor«, ali i kao posledica *svesno odabrane strategije razvoja* nisu socijetalno doživljenje kao neprihvatljive već pre svega kao *normalni a ne prinudni* razvoj.

U sledećoj fazi razvoja socijalizma samoupravljanje ne samo da će i dalje da bude glavna a možda i jedina brana etatizacije[8] već pre svega njegova uloga da se iskazuje u stvaranju uslova da se realizacija *surove ekonomske prinude* kao uslova daljeg ekonomskog i tehnološkog razvoja takođe prihvati kao *prirodan socijetalni proces.* Da budemo precizniji. Ukoliko je sledeća faza socijalizma pre svega nastojanje da se ekonomskim i tehnološkim parametrima, a ne više parametrima vlasti i države, obezbede materijalne i socijetalne osnove razvoja socijalizma, onda to podrazumeva veoma velike promene u socijetalnoj strukturi, u strukturi radne snage, u vrednosnom sistemu, u samoj dnevnoj praksi ali i u idejnim i ciljnim opredeljenjima socijalizma.

Otpori i teškoće sa kojima se susretalo jugoslovensko društvo, otpori pojedinih socijalnih slojeva, ako i nastanak hipertrofije socijalnih grupa koje svoju socijetalnu ulogu i uticaj ne zasnivaju na ekonomičnosti poslovanja već na špekulaciji, pokazuju da se nova faza socijalizma još uvek u znatnom delu društva ne doživljava kao nužnost već pre svega kao od »nekog izmišljena« prisila. Nova faza socijalizma zbog postojećih proizvodnih struktura i činjenice da smo na »donjem« nivou industrijske proizvodne zrelosti se takođe iskazuje kao »ne prirodna« pojava, kao nametnuta opcija.

Znatne protivurečnosti unutar samog Saveza komunista pored ostalih razloga se i ogledaju u tome da se delovi rukovodstava oslanjaju na »konzervativne« socijalne strukture, konzervativne u smislu održavanja postojećeg stanja, postojećih društvenih raspodela moći, odnosa itd. Prelazak u novu fazu socijalizma jeste veoma složen idejno-politički, vrednosni, razvojni i politički problem jer dve jedine integrativne snage u jugoslovenskom društvu koje mogu da nametnu »prisilu« svesnog usmeravanja ka toj novoj fazi razvoju, unutar sebe su protivurečne, duboko sukobljene. To su sama radnička klasa i SKJ.

Pokazano je da je radnička klasa nekonzistentna, protivurečna socijetalna pojava. To se potvrđuje i veoma raznorodnim nastojanjima da se savremena radnička klasa definiše. Velike protivurečnosti postoje i u okviru SKJ. Legitimno je stoga pitati se

---

[8] Treba uvek imati na umu da se tržišno delovanje u sadašnjim svetskim uslovima i praksom uvek razvijalo uz snažno prisustvo države. Tendencija deregulacije koja je prisutna u svetskim prostorima nije usmerena protiv države, već protiv negativnih aspekata etatizacije.

Digitized by Google

koja ili koje će to socijetalne snage biti snage sledeće faze razvoja socijalizma. To je socijetalna situacija koja postaje neizdržljiva za većinu neposrednih proizvođača novih društvenih vrednosti. Međutim, to će biti i svesni društveni subjekti. Oni se pre svega nalaze među onim delovima neposrednih proizvođača koji svoju budućnost vide samo u svom radu. Te subjektivne snage će organizovati reformisan SK ako najveće snage sopstvenog delovanja usmerava na razrešavanje osnovne društvene protivurečnosti sledeće faze socijalizma: jedinstva i protivurečnosti *modernizacije i humanizacije.*

Digitized by Google

Svetozar Grujić

Prevazilaženje kapitalističkog načina proizvodnje i zakona vrednosti u socijalizmu

Organizovanje materijalne proizvodnje je osnovni zadatak svake zajednice jer je to uslov da bi ona uopšte mogla postojati. Razvoj proizvodnih snaga presudno utiče i na organizaciju proizvodnje. Protivrečnosti koje se javljaju u društvu rezultat su neusaglašenih naraslih proizvodnih snaga i uspostavljenih društvenih odnosa. U kapitalističkom načinu proizvodnje ove su protivrečnosti dobile antagonistički karakter, koje se rešavaju samo klasnom borbom. Ukidanjem privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju, oruđima, rešava se osnovna protivrečnost jer se stvaraju uslovi da se radnik (odnosno rad) i sredstva rada (jer su ona bila tuđa) spoje. Na taj način stvaraju se uslovi da radnik (društveni čovek) ostvaruje svoju delatnost (društveni rad) na društvenim sredstvima. Time on postepeno prestaje da prodaje svoju radnu snagu kao robu i stvara mogućnosti da je, kao rodnu suštinu, svestrano koristi za proizvodnju materijalnih i društvenih proizvoda. Time se postepeno ukida i zakon kapitalističkog načina proizvodnje, odnosno viška vrednosti i robno-novčanih odnosa (nemilosrdne konkurencije) kao — kako Marks kaže — čistog prirodnog zakona, a umesto njega uspostavlja zakon *duha*, društveni zakon. I dok se prvi zasniva na nesvesnosti učesnika u procesu proizvodnje, i zbog toga u stvarnosti stalno ispoljava kao neljudska sila, drugi se zasniva na svesnoj proizvodnji udruženih proizvođača, koji postaju svesni o pripadnosti *rodu*.

Digitized by Google

Ali čin ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje i uspostavljanja socijalističkog načina proizvodnje ne ostvaruje se preko noći. Uspostavljanjem revolucionarne proleterske vlasti ostvaren je izuzetno značajan korak na putu pretvaranja »prirodnog« zakona proizvodnje u »društveni«, ali ovaj put nije posut ružama i mora se — iako je u načelu poznat — kroz neposrednu praksu stalno trasirati i izgrađivati.

Za svaki društveni rad potrebna je kooperacija u kojoj se ostvaruje veza funkcija i jedinstvo akcije. U kapitalističkom načinu proizvodnje kapital je taj koji najamne radnike skuplja, istovremeno ih upotrebljava i održava u zajednici. Veza ovih radova — kaže Marks — pojavljuje se prema najamnim radnicima idealno kao plan, a praktično kao autoritet kapitaliste, *kao moć tuđe volje koja njihovu delatnost potčinjava svome cilju*«.[1])

U socijalističkom načinu proizvodnje, koji je takođe društveni rad i kao takav može se ostvariti samo u kooperaciji, radnike stvarno može da skuplja samo njihova volja odnosno svest o neizbežnosti i nužnosti rada radi reprodukcije života. I idealno kao plan, i praktično kao autoritet stvarno može da egzistira kao moć samo njihova volja, koja njihovu delatnost potčinjava svome cilju. Ali ni ova volja ni ova svest ne ostvaruju se sami po sebi, niti ubacivanjem »spolja« (kao što je to bio slučaj kod oružane revolucije), nego postepeno kroz jedan duži proces. Ovo tim pre što kapitalizam nije dao masi radnika priliku da stekne znanja, iskustva i sposobnosti koje su potrebne za rukovođenje i organizaciju društvenog rada, za kooperaciju. Ove je poslove obavljala »*naročita vrsta najamnih radnika*«, inteligencija, koja je u ime kapitala vršila funkciju rukovođenja i koja je komandovala u ime kapitala radnim procesom.

Prva iskustva u izgradnji socijalizma pokazala su da čim više nije tuđa volja potčinjavala delatnost radnika svome cilju, da je popuštala disciplina i da je kooperacija gubila jedinstvo kao produktivna celina.[2]) Isto tako iskustva su pokazala da »naročita vrsta najamnih radnika«, inteligencija, po pravilu masovno bojkotuje novu vlast i suprotstavlja se uspostavljanju socijalističkog načina proizvodnje. Diktatura proletarijata, kao oblik političke vlasti, represijom je prisiljena da uspostavi »volju« radnika za obnovom kooperacije kao i »volju« (poštene) inteligencije da u ime države rukovodi i komanduje radnim procesom. To je period kad se u velikom »skoku« otuđenje prevazilazi njegovim privremenim povećanjem. Ovo prevazilaženje se zatim postepeno empirijski ostvaruje u dugoj etapi izgradnje razvijenog socijalističkog društva, koja počinje uspostavljanjem prvih oblika nerazvijenog *socijalističkog samoupravljanja*, a završava se ukidanjem države i uspostavljanjem slobode.

Drugo veliko iskustvo koje radnici u izgradnji socijalizma stiču odnosi se na saznanje da se višak rada, odnosno višak

[1] Marks K., Kapital I, Beograd, 1947, str. 296.
[2] Bauer O., Boljševizam ili socijalizam, Beograd, 1922, str. 83.

Digitized by Google

vrednosti (»društveni kapital«) najvećim delom mora i u socijalizmu da iskoristi za uvećanje i usavršavanje sredstava proizvodnje (akumulaciju), a da manji deo ostaje za povećanje plata odnosno ličnih dohodaka. Sve to privremeno može objektivno da dovede do smanjene potrošnje i opadanja odnosno zadržavanja standarda na niskom nivou. Još je K. Kaucki 1902. godine u jednoj analizi tačno utvrdio da je *»bezuslovno nužno da se proizvodnja poveća iznad svoje dosadašnje mere da bi se radničke nadnice mogle da povećaju.«*[3])

Za kapitalistički način proizvodnje, za najamni rad (eksploataciju), od posebnog je značaja da se radna snaga tretira kao roba. U toj pojavi smo otkrili prirodu kapitalističkog otuđenja. Zakon robno-novčanog odnosa, tržišta (viška vrednosti) koji deluje u kapitalizmu i radnu snagu obračunava kao vrednost (robu), jer je to uslov da bi se on iskazao. Socijalistički način proizvodnje zadržava dejstvo zakona vrednosti postepeno uvodi zakon racionalnog planiranja i distribucije proizvoda (primenjujući zakon vrednosti) hoće — i svesno hoće postepenim prevazilaženjem — da iz *njega* izbaci (ukine) radnu snagu kao *robu,* koja je zapravo jezgro ovog zakona.

Da se radna snaga kao roba *ne može* ukinuti sve dok stvarno ne ovlada društvena svojina i dok dejstvuje zakon vrednosti (a to znači dok se ne ostvari komunizam) efikasno se sprečava (»buržoaskim pravom«), koje nije ništa drugo nego spoljni izraz empirijske stvarnosti prelaznog perioda. Kao što razmena ekvivalenata u robnoj (socijalističkoj) razmeni pod prisilom »buržoaskog prava« postoji samo u *proseku* a ne u svakom pojedinačnom slučaju, tako se i radna snaga kao roba u prelaznom periodu može »ukinuti« samo u proseku, na nivou celog socijalističkog društva, odnosno u jugoslovenskom socijalističkom samoupravljanju na nivou radne organizacije. Zbog toga se dezintegracija kolektiva i ovde ispoljava negativno jer su *različiti* nivoi »ukinute« radne snage kao robe u *proseku* i izraz uzajamnog povećanja otuđivanja.

Ako se za generičko jezgro građanskog društva uzima *roba uopšte,* a ne *radna snaga — roba,* jedina specifična kapitalistička roba, roba *sui generis* kapitalističke proizvodnje, onda se — po shvatanju Z. Vidakovića — vrši izokretanje, koje vodi u stranputice i obezvređuje Marksove kritike građanskog društva. Okosnica ovog obezvređivanja je u »dokazima« da je radna snaga — roba, najamna radna snaga, prestala da bude glavni proizvođač vrednosti robe kapitala i viška vrednosti.[4]) Na ovom obezvređivanju utemeljila se sva filozofija »apstraktnih humanista« i »praksista«. Sada je jasno zašto ova filozofija ukida celog Marksa revolucionara, ekonomista, kritičara društva, a zadržava samo

[3] Kaucki K., citat preuzet od O. Bauera iz knjige Boljševizam ili socijalizam, Beograd, 1922, str. 146—147.

[4] Vidaković Z., Socijalizam i savremeni svet, Beograd, 1981.

Digitized by Google

njegov filozofski deo teorije koji se odnosi na *otuđenje* i *razotuđenje*. Zadržavaju se, dakle, samo apstraktne premise odvojene od delatnih subjekata, radnika, koji su po Marksu jedino zainteresovani da sebe ukinu kao onečovečno biće. To oni mogu postići, kako kaže Marks, jedino ako ukinu privatnu svojinu i društvenu podelu rada, odnosno klasno društvo. »Apstraktni humanisti« i »praksisti« pogrešno veruju da to radnici mogu postići samo ako ukinu *otuđenje*, jer su se, po njihovim shvatanjima, ugasile ili se gase klasne borbe a socijalne revolucije samo su još u glavama zakasnelih utopista marksista-lenjinista.

Ali i nasilno ukidanje radne snage kao robe (»specifične kapitalističke robe«) u socijalističkim zemljama dovelo je, po našem mišljenju, do velikih idealističkih lutanja i obezvređivanja Marksove kritike. Koliko su ova lutanja velika vidi se i po vrlo snažnim otporima na predloge pojedinih naših marksista da se u platformu za XIII kongres SKJ (1986) ugradi teza o radnoj snazi kao robi u samoupravnom socijalizmu, kako bi se prevazišle neke bitne utopističke zablude, koje su ugrađene u naš ekonomski i politički sistem.[5])

Okosnica ovih lutanja je u neprijatnoj istini (koju Marks nije pre-video, ali su je pre-videli dogmatičari) da i proletarijat, koji je osvojio političku vlast i pristupio ukidanju eksploatacije (time što je ukinuo buržoasku svojinu), mora da radi u uslovima u kojima se *postepeno* prevazilazi privatno a uspostavlja društveno vlasništvo; u ovom procesu identična sudbina prati i društvenu podelu rada, odnosno državu; u ovom procesu razrešava se postepeno i fetišizam radne snage kao robe.

Dogmatičari sa zakašnjenjem iščitavaju Marksa i s razočarenjem saznaju da je on ovaj proces video kao veoma dug, »odbacuju« ga i »skraćuju«, razume se u mislima jer ih praksa koriguje. Oni ovo saznanje primaju sa dozom rezignacije i prekorom Marksu što je uopšte (»naknadno«) u svojim teorijama ugradio »prelazni period« izgradnje socijalizma. Time je Marks, kako pogrešno veruju »apstraktni humanisti« i »apstraktni dogmatičari«, obezvredio svoju teoriju, jer konkretnog proletera danas (onečovečenog čoveka) tobož ne interesuje buduće društvo bez proletera (očovečeno društvo), jer jednostavno tada »njega neće biti«. Takva razmišljanja, međutim, opravdano dolaze od konkretnog proletera danas samo ako je njegov položaj u svemu ostao nepromenjen u odnosu na ranije buržoasko društvo. U socijalizmu su, međutim, moguće velike devijacije, posebno ako vlast radničke klase posluži političkoj birokratiji i tehno-menadžerima kao paravan za ostvarenje svojih a ne radničkih interesa i ciljeva. Radničkoj klasi na vlasti u prelaznom periodu ne treba i ne može da smeta »saznata nužnost« da je ona »radna snaga roba« u postepenom ukidanju (jer još uvek proizvodi *robu*), ali joj mora da smeta ako *radna snaga roba*, tj. živi rad, koji je-

[5] Hadži-Vasilevik K., Idejni sporovi o dohotku i ličnom dohotku, Beograd, 1985.

Digitized by Google

dino stvara višak vrednosti, ne pripada njoj nego nekom drugom. Radničkoj klasi je tada zaista svejedno puni li ona džepove kapitalisti ili birokrati i tehnokrati, i njena borba se zakonito obnavlja.

U nas se sa velikim zakašnjenjem dolazi do Marksovih teza: da se proizvodnja u socijalizmu (prvoj fazi komunizma) odvija u uslovima podele rada i robne proizvodnje i da to privremeno ali zakonito zadržava proizvodne odnose, koji su u biti najamni »otuđeni« odnosi. Cela naša ratna komunistička generacija (a ona je na ključnim rukovodećim mestima u državi i partiji od oslobođenja do danas) nije znala za ovu Marksovu tezu, jer nije razumela »Kapital« i njegovu organsku vezu sa »Ekonomsko-filozofskim rukopisima« i »Osnovima kritike političke ekonomije«. Ova je generacija učila dogmatiziranog Marksa od sredine pedesetih godina, a onda napuštajući dogmatski marksizam, ona je napustila i izučavanje Marksa. Tek kada smo zapali u otvorenu krizu (1979) ponovo se u njoj (pojedinačno) vraća interes za izvozne Marksove tekstove.[6])

»Osnovi kritike političke ekonomije« (Zur Kritik Politischen Ökonomie), i posebno predgovor u ovoj knjizi, pomogli su mnogima da bolje sagledaju probleme socijalizma. Ovi se tekstovi kasno pojavili (1939. u Moskvi, a na srpskohrvatskom jeziku tek 1975. godine) i tako su najširim slojevima (ali i rukovodstvima) bili nepristupačni. Doduše sve bitnije ideje o socijalizmu iz Grundrissea nalaze se i u Kapitalu, al su mnogima ipak ostale nedostupne. Za to ne možemo kriviti Marksa.

»Otkriće« da se i prva faza komunizma (socijalizam) ostvaruje u podeli rada i robno-novčanim odnosima (i da u biti »zadržava« najamni odnos) moralo je teško razočarati idealiste, dogmatske marksiste, jer je to za njih zbog nepoznavanja odnosno krivog interpretiranja Marksa, bila neočekivana pojava. Reformski marksisti, kojima ovo »otkriće« nije bilo nepoznato, na toj Marksovoj tezi gradili su i grade pogrešne stavove o nepotrebnim žrtvama da se »prečim putem« (revolucijom) ide u socijalizam, kada i on »zadržava« najamni odnos. Koliko su sva ova naopaka shvatanja tvrdokorna i koliko se utopističko viđenje komunizma duboko urezalo u dogmatskoj svesti, najbolje pokazuje primer da je SSSR-u — posle Staljinove smrti — trebalo da prođe više od tri decenije i održe 6 partijskih kongresa, pa da se ono konačno (na XXVII kongresu) konačno odbaci i iskaže u novoj redakciji Programa KP SS.

Naša socijalistička teorija u obračunu (koji nam je nametnut) sa staljinizmom došla je do Marksove teze istinskog saznanja o socijalizmu, ali je pogrešno verovala da »zadržavanje« najamnog odnosa i u socijalizmu potiče isključivo od etatističkog socijalizma (a ne od društvene podele rada i robno-novča-

[6] Mates L., Marginalije socijalizma, Beograd, 1987.

Digitized by Google

nih odnosa), pa je u prevazilaženju etatizma (i državne svojine) videla konačno rešenje, *najzad pronađeni oblik* za oslobađanje društva od najamnog odnosa kroz uspostavljanje *udruženog rada* (društvene svojine). Ovo nedovoljno utemeljeno shvatanje je podržano ne samo od masa, nego i od filozofije, a praxis filozofi i danas stoje na tom stanovištu.

Kako se »najamni odnos« i pored relativno dugog hoda socijalističkog samoupravljanja (od 1950) nije bitnije »ukinuo«, nego nastavio da živi svoj ilegalni život, politika je počela da optužuje za ovu pojavu povampireni etatizam (na svim nivoima). Optužujući etatizam politika zapravo optužuje samu sebe i zbog toga se našla u začaranom krugu iz koga ne vidi izlaz. Nesporazum je što se u nas još uvek nije došlo do adekvatnog oslobađanja od utopističkih shvatanja prve faze socijalizma kao tobož društva bez eksploatacije, a što se izražava u nekritičkom odnosu prema antiistorijski postavljenoj normi (na svim nivoima proizvodnih snaga) o udruženom radu. To je taj izokrenuti staljinistički« sindrom, koji se tvrdokorno zadržao i u našoj teoriji i praksi. On se može prevazići samo vraćanjem izvornom Marksu i marksizmu. Ovo vraćanje značilo bi (kod konkretnih ciljeva) priznavanje društvene podele rada i robno-novčanih odnosa, tržišne privrede — dakle »najamnog odnosa« — u *svesnom i organizovanom prevazilaženju.* To znači da u postojećim istorijskim uslovima radnici objektivno ne mogu da do kraja ovladaju *celinom* viška vrednosti i kapitala, ali mogu da se svesno i organizovano bore za njegovo postepeno ukidanje kao *viška vrednosti* i uspostavljanje kao *viška rada;* oni mogu kroz adekvatno organizovano i realno postavljeno socijalističko samoupravljanje znatno da smanje »najamni odnos«, eksploataciju i dominaciju, kroz ostvarenje (doglednih) konkretnih socijalističkih ciljeva, koji moraju biti realni i koji treba da uvek proizilaze iz krajnjeg (komunističkog) cilja.

U kapitalističkom procesu proizvodnje eksploatacija se uočava kroz višak vrednosti, kapital, nezavisno od toga što se buržoaski ideolozi i neomarksisti trude da dokažu da eksploatacija ne dolazi od viška vrednosti, jer je on (pojavom automatizacije) »prevaziđen«. U procesu proizvodnje koji se zasniva na etatističkoj svojini (nezavisno od toga što je u pitanju socijalistička država) eksploatacija se uočava kroz »državni budžet«, gde je zapravo koncentrisan višak vrednosti. S tim viškom vrednosti raspolaže država, odnosno rukovodeća grupa ljudi (etatista). Oni, kao »vršioci dužnosti« u načelu odlučuju o raspodeli i investicijama. U njihovim je rukama ogromna moć iako ona nije pod kontrolom neposrednih udruženih radnika (radničke klase), može da se izrodi — i u praksi se izrođavala — u birokratiju koja za sebe obezbeđuje mnoge privilegije koje su bile karakteristične za kapitalizam.

U procesu proizvodnje koji se zasniva na samoupravnoj (društvenoj) svojini eksploatacija se uočava između delova udru-

Digitized by Google

ženih radnika (radničke klase), s tim što su u načelu svi radni ljudi u radnom odnosu (privredi i neprivredi) udruženi radnici (radnička klasa).

Postojeće nezadovoljavajuće stanje i u »realnom« i u »samoupravnom« socijalizmu kad je reč o eksploataciji i otuđenju) može se prevazići samo doslovnim iščitavanjem i doslednom primenom u praksi Marksove misli o socijalizmu, koju su agresivna buržoaska ideologija (kroz jedan duži vremenski period), i marksizam (takođe kroz duži period, svojim »levim« i »desnim« skretanjima i svojim »pravim« staljinističkim tumačenjem, »ukočenim« i raznovrsnim »samoupravnim« varijantama i modelima) prekrili gustom maglom kroz koju se lako ne probija. Osloboditi marksizam i Marksovu misao od ove teorijske magle, glavni je zadatak savremene marksističke teorije i prakse. Promene u praksi većine socijalističkih zemalja kao i teoriji i praksi radničkog pokreta razvijenih i nerazvijenih kapitalističkih zemalja, koje se u poslednje vreme sve intenzivnije i radikalnije preduzimaju, moraju se zasnivati na ovim saznanjima.

Razlika između kapitalističke robe i socijalističke robe nije u njenoj formi i sadržini one su potpuno identične), nego u *kvalitetu* onog dela robe gde je smeštena opredmećena (živa) radna snaga roba. U kapitalističkoj robi ovaj deo (žive radne snage — robe) je pod totalnom eksploatacijom, isceđen kao najamni rad. U socijalističkoj robi ovaj deo je realno i objektivno pod eksploatacijom u onolikoj meri koliko to proizilazi iz postojeće (u prevazilaženju) podele rada, ali može — takođe — biti i pod jakom eksploatacijom ako je praksa u raskoraku s teorijom i raspodela društvenog kapitala i viška vrednosti, tj. viška rada nepravedno izvedena. Ona je nepravedno izvedena ako nije u rukama radničke klase, odnosno ako je raspodela postavljena na njenu štetu kao celine, a u korist pojedinih delova ove klase (grupa, grana, slojeva, birokrata, tehnokrata i sl.).

Socijalizam postepeno saznaje sopstvene zakone reprodukcije (korekcijom zakona kapitalističke proizvodnje) pa zbog toga otežano uspostavlja i svoj vlastiti tok. »*Zbog toga on se prirodno vraća u kapitalizam, u svoje generičko, radno mesto, ukoliko ne menja odnose u raspodeli u korist radničke klase.*[7])

Proces socijalističke proizvodnje u »ranom«, »realnom«, »samoupravnom«, demokratskom«, »despotskom«, itd. socijalizmu je neposredno jedinstvo procesa (još uvek otuđenog) rada i procesa oplođavanja (još uvek) viška vrednosti. Rad i radnik (čovek) se u ovom procesu proizvodnje i dalje zakonito ispoljava u većem ili manjem stepenu kao sredstvo, što zavisi od toga koliko je *de facto* (stvarno i realno) a ne koliko je *de jure* (pravno i normativno) prevaziđena privatna svojina odnosno društvena podela rada, a time i država kao zaštitnik takve svojine i takve podele rada.

[7] Šuvar S., Izlaganje na okruglom stolu u okviru Nedelje marksističkih rasprava, Cetinje, 1986.

Digitized by Google

U našem socijalističkom samoupravljanju se, do sada, ukorenilo jedno pogrešno shvatanje da je izvršenom deetatizacijom svojine ukinuta svaka državna svojina i da je samim tim činom »prevaziđen« *kapital* odnosno *višak vrednosti*, a time i eksploatacija. Desetogodišnja »prljava« praksa je, međutim, otkrila da se ukidanje viška vrednosti (i eksploatacije) na ovaj način ne može ostvariti. Ostatak dohotka koji izlučuje normativno uspostavljena društvena svojina u praksi se kod mnogih kolektiva, osnovnih organizacija udruženog rada, ispoljio ne kao čin neeksploatacije, nego često obratno kao čin grupne eksploatacije. Višak vrednosti izbačen kroz vrata, vratio se ponovo kroz prozor kao ostatak dohotka, koji se onda u mislima prevodi u višak rada.

Svojina i u socijalističkom društvu, u prelaznom periodu, kao još uvek nedruštvena svojina ne može da se ispoljava u procesu proizvodnje bez robne proizvodnje i slobodnog tržišta. To nije »čista« robna proizvodnja i nije »potpuno« slobodno tržište, pa zato ova svojina i ne izlučuje »čistu« eksploataciju. To je prelazna robna proizvodnja i korigovano tržište koji treba da se svesno i organizovano preko nove društvene zajednice, odnosno podruštvljene države, pravilno usmeravaju.

E. Kardelj u svojoj studiji »Samoupravljanje i društvena svojina« konstatuje da nismo uspeli s konceptom *»da će društvo zahvatiti onaj deo dohotka radne organizacije koji nije rezultat rada njenog kolektiva«*. Na taj način stvarno je omogućeno da jedan kolektiv eksploatiše drugi kolektiv i da se ekonomsko otuđenje ne samo nastavi nego i zaoštri u samoupravljanju. Objašnjavajući zašto nismo uspeli E. Kardelj kaže da to nije zbog same orijentacije društva da čini napor u pravcu elementarnog ujednačavanja uslova privređivanja i sticanja dohotka, *»već prvenstveno zbog toga što neposredni ciljevi te akcije društva nisu bili realno postavljeni, pa zato nisu mogli biti pronađeni ni odgovarajući instrumenti društvenog usklađivanja i usmeravanja raspodele društvenog dohotka«*.[8])

Iako se još početkom sedamdesetih godina zaključilo da se nije uspelo s konceptom da će društvo zahvatiti onaj deo dohotka radnog kolektiva koji nije rezultat njegovog rada, svi napori koj su kasnije učinjeni — posebno kroz Zakon o udruženom radu (1977) — da se pronađu objektivni instrumenti društvenog usklađivanja i usmeravanja raspodele društvenog dohotka (kojima bi se onemogućila eksploatacija jednih kolektiva od strane drugih), ostali su praktično bez rezultata i u osamdesetim godinama. Tako se i humana ideja da se radnik prevede u proizvođača, tj. gospodara proizvodnje, tek pošto ovlada proizvodom svoga rada (podrazumevajući ovde i višak rada), praktično realizovala na taj način što je do posvećenog dohotka sa kojim raspolaže, radnik odnosno njegov kolektiv, dolazio ne

[8] Kardelj E., Samoupravljanje i društvena svojina, Beograd, 1973, str. 27—28.

Digitized by Google

samo svojim radom nego i zahvatanjem tuđeg rada preko tržišta, korišćenjem skupog društvenog kapitala koji mu je kroz sredstva dat na korišćenje i upravljanje, a čiju obnovu (kroz akumulaciju) i proširenje kapaciteta (kroz proširenu akumulaciju) nije *adekvatno* pokrivao. Raspodela tako stečenog ukupnog dohotka na lične dohotke u praksi povlašćenih kolektiva je uglavnom sprovođena bez sukoba, jer je bruto dohodak po radniku (kao izraz njihove individualne svojine) bio na takvom nivou da je radnik iz njega relativno lako prisvajao onaj deo namenjen za ličnu potrošnju koji mu — po sopstvenim merilima i procenama — pripada.

Pošto je proces iscrpljivanja akumulacije (odnosno nekontrolisanog trošenja viška rada, viška vrednosti, »društvenog kapitala«) dugo trajao — skoro dve decenije — i proces njene obnove i usklađivanja potrošnje ne može biti kratak. Dugoročni program ekonomske stabilizacije[9], koji je prihvaćen kao osnov za izlazak iz krize i kao idejna platforma za političku akciju subjektivnih snaga, teorijski obrazlaže izlaz iz krize. On povlači za sobom i određene izmene u pravnoj nadgradnji i u principu označava početak nove etape razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji.

U zemljama koje grade socijalizam i u marksističkoj literaturi o ekonomskoj krizi se piše dosta, ali one se još uvek smeštaju u okvire kapitalističke ekonomije, kao »kapitalističke ekonomske krize«, kao »opšta kriza kapitalizma«. Ovakav pristup je nametnuo dogmatski marksizam (staljinizam), koji je na pogrešan način interpretirao Marksovo mišljenje o ovom važnom pitanju. Pogrešna interpretacija nije, po našem mišljenju, namerna (tj. da proizilazi iz svesno postavljene taktike), nego je plod pogrešno shvaćene »nacionalizacije« osnovnih sredstava za proizvodnju ovaj se čin u socijalističkim zemljama uzimao kao »ostvareno« društveno vlasništvo, a radi se o tome da je ovim činom stvarno tek ukinuto buržoasko vlasništvo.

Proklamovati ideju da novo društvo (socijalističko) gde vlada i gde će još dugo vladati (u odumiranju) »buržoasko pravo« i »kapitalistička privreda«, tj. robna proizvodnja, ne poznaje ekonomsku krizu, najbolji je znak da to društvo još uvek nije spoznalo suštinu (socijalističke) robne proizvodnje i njene posledice. Shvatanje da je kriza, koja sada orgija svetom, došla iz zemalja kasnog kapitalizma i u socijalističke zemlje, samo je pokušaj da se sa sebe i (socijalističke) državne ekonomske politike skine odgovornost.

Za kapitalizam je neosporno da nužno hoće rast, uvećanje kapitala. Bez rasta, uvećanja kapitala, kapitalizam se okoštava i umire. Zbog toga, tvrde teoretičari, kapitalizam mora prihvatiti (tj. mora se vratiti staroj istini pre velike depresije) ekonomske

[9] Dugoročni program ekonomske stabilizacije, sv. 1—7, Skupština Jugoslavije, Novi Sad, 1983.

Digitized by Google

krize, kao nuždu, kao slepu silu. Za socijalizam je takođe neosporno da on nužno hoće rast. Pokušaj da se socijalizam gradi bez rasta, doneo je opšti haos u privredi NR Kine. Ali ovo uvećanje bogatstva se i u socijalizmu (u jednom dužem vremenskom periodu) ispoljava u obliku (društvenog) kapitala, dakle *kapitala*, koji se stvara zbog robne privrede i slobodnog tržišta kao nova sadržina u staroj formi viška vrednosti, a ne u novoj (komunističkoj) formi viška rada, koji u ovim istorijskim uslovima objektivno nije moguć. Zbog toga se u socijalizmu ne ukida ni eksploatacija, nego se ona (po pravilu) radikalno smanjuje s tendencijom da se u dogledno vreme ukine. Da li to znači da i u socijalizmu (u prvoj fazi izgradnje komunizma) moramo prihvatiti ekonomske krize kao nuždu, kao »saznatu« silu? Dosadašnja iskustva u socijalističkim zemljama pokazuju da su one manje više permanentno bile u specifičnoj krizi (nedostatak obilja i određenih proizvoda, ili nedostatak kvalitetnih proizvoda uz istovremenu hiperprodukciju nekvalitetnih roba, i slično), koji su ili skrivali ili je stidljivo priznavali, ili je — što je nonsens — proglašavali krizom punog socijalističkog razvoja. Prikrivanje krize relativno se uspešno obavlja sve dok se otvoreno ne pojavi nezaposlenost kao masovna pojava. Tada se ona više ne može prikrivati, ali se može tumačiti kao »saznata nužnost«, koja će se kao saznata u doglednoj budućnosti prevazići.

Iz izloženog može se zaključiti da se ni (ekonomske) krize u socijalizmu ne mogu izbeći, ali da se one razlikuju od kapitalističke krize nemaju identičan izraz, jer im ni uzrok nije do kraja identičan, bar u meri u kojoj se razlikuje kapitalistička robna proizvodnja od socijalističke robne proizvodnje. Subjektivne greške državnih i samoupravnih planera i političkih i državnih rukovodstava ovu krizu samo pogoršavaju i dovode do kulminacije. Ove greške ne proizilaze »zakonito« iz robne proizvodnje, nego su najčešće plod ukinute demokratije i zato se one mogu otkloniti samo uvođenjem ili obnovom demokratije kroz formu socijalističkog samoupravljanja.[10]

Ekonomska kriza u našoj zemlji je otkrila u kojoj meri je razbijena jugoslovenska privreda i tržište u svim pravcima: proizvodnim, investicionim, tehnološkim i naučnim. O tome R. Tomović u članku Posledice razmrvljenog rada piše: »*Umesto da osnovne organizacije udruženog rada postanu nosioci integracije i zajedništva, kako je to Ustavom određeno, proizvodni rad je razmrvljen do takvih razmera da direktno ugrožava egzistencijalne interese radnih ljudi.*«[11] U raspravi koja je organizovana u okviru priprema Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije K. Mihajlović pesimistički zaključuje: »*Da bi održali nadređenost nad privredom, teritorijalni politički centri drže privredu u stanju*

[10] Grujić S., Kriza modernog i postmodernog, Socijalizam br. 9/86.
[11] Tomović R., Posledice razmrvljenog rada, »Politika« 12. X 1982.

Digitized by Google

rasparčanosti. Integracija koja bi se izmakla punoj kontroli republičkih i pokrajinskih političkih centara realno nije moguća. (...)«[12] Zbog toga je potrebno reorganizovati, dograditi, politički sistem.

Dejstvo zakona vrednosti odnosno robno-novčanih odnosa zadržaće se u socijalizmu sve dok bude trajala podela rada, jer se razmena i podela rada uzajamno uslovljavaju. Marks kaže: »*Kako svaki radi za sebe, a njegov proizvod nije ništa za sebe, on, naravno, mora da razmenjuje, ne samo da bi sudjelovao u općoj moći proizvodnje, već da bi svoj vlastiti proizvod pretvorio u životno sredstvo za sebe*«.[13] Tako i radnik proizvođač u socijalizmu, samoupravljač, svoj proizvod, zapravo rad (radnu snagu) obavezno (a ne dobrovoljno) razmenjuje i tako ga pretvara u »životno sredstvo za sebe«. Što više raspolaže većom radnom snagom od drugog (ako je fizički ili intelektualno jači od drugog), da daje za isto vreme više rada ili može da radi više vremena, radnik (samoupravljač) može da obezbedi više »životnih sredstava za sebe«. U socijalizmu, dakle, svako radi *prema mogućnostima* (fizičkim, intelektualnim) u okviru podele rada, ali *ne dobija prema potrebama* nego prema vrednosti razmenjenih ekvivalenata (uloženog rada) čije se trajanje ili intenzitet utvrđuje jednakom normom, pravom. »*Ovo* jednako *pravo je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki podjednako samo radnik, ali ono priznaje prešutno nejednaku individualnu obdarenost i prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije.* Zato je ono po svom sadržaju pravo nejednakosti, kao i svako pravo. *Pravo može po svojoj prirodi biti samo u primjenjivanju jednakog mjerila; međutim nejednaki individuumi mogu se mjeriti jednakim mjerilom samo ako ih gledamo pod jednim uglom, uzimamo s jedne* određene *strane u današnjem slučaju npr. promatramo* samo kao radnike, *i u njima ne gledamo ništa drugo, apstrahiramo sve ostalo*«.[14]

Tek, dakle, kada se bude realizovalo načelo da individua radi prema *svojim sposobnostima* (fizičkim, intelektualnim) a dobija *prema svojim potrebama* (fizičkim, intelektualnim) — kad se ukine *jednako* pravo kao *nejednako* pravo za nejednaki rad, odnosno ukine razmena (zakon vrednosti) a time i podele rada (tj. privatno vlasništvo i njegov zaštitnik država kao izraz opšteg interesa i tvorac i nadzornik jednakog prava) — tek tada *radna snaga* neće se potčinjavati razmeni, ukinuće se kao *specifična roba.* Kada je Z. Pjanić u svojoj raspravi Robna razmena u samoupravnom sistemu došao do zaključka da u samoupravnom socijalističkom društvu pojedinac ne prodaje svoju radnu snagu, jer za nju ne postoji »*nosilac tražnje, ekonomski subjekt odvojen*

[12] Mihajlović K., tekst preuzet iz NIN-a broj 1674 od 12. IX 1982.
[13] Marks—Engels, MED, knj. 19, Osnovi kritike političke ekonomije, str. 63.
[14] Marks K., Kritika Gotskog programa, Zagreb, 1958, str. 19.

Digitized by Google

i tuđ od radnih ljudi«[15], on je predvideo da taj pojedinac ne *poredi* kvalitet i kvantitet svoga rada, tj. *ne utvrđuje* vrednost svoje utrošene radne snage, nego se to ostvaruje kroz *jednako* pravo (u čijem je donošenju i sam učestvovao) kao *nejednako* pravo za nejednaki rad i to tek pošto se ova vrednost kroz ekvivalent valorizuje na tržištu kroz razmenu.

Marks nije smatrao da se mera vrednosti rada u socijalizmu obavlja preko dejstva slobodnog tržišta, nego kroz njegovu — u nižoj fazi komunizma — blažu a u — višoj fazi — kroz oštriju korekciju. Ove korekcije treba, u jednom dužem vremenskom periodu (kada se totalno razviju proizvodne snage), da dovedu do potpunog »ukidanja« slobodnog tržišta, a time i robne proizvodnje, kao *prirodnog* zakona, i uspostavljanja društveno organizovanog tržišta kao zakona *duha*. Pošto se u početnoj etapi prve faze komunizma (socijalizma) objektivno ne mogu izbeći posledice *kapitala* (društvenog kapitala), a da bi se utemeljio zakon vrednosti u socijalizmu, neophodno je da se ovaj zakon svede u realne okvire: *da se za jednak rad dobija jednaka nagrada*. Samo tim putem može se i u doglednoj budućnosti doći do klasne jednakosti već u socijalizmu, za koji smo već rekli da je društvo bez klasa, ali još uvek s neprevaziđenom privatnom svojinom, društvenom podelom rada i državom.

I. Maksimović u svojoj raspravi Teorijske osnove društvene svojine dolazi do zaključka da se u koegzistenciji društvene svojine i robne proizvodnje nalazi jedna *teorijska* protivrečnost koja je izraz *realnih* protivrečnosti ekonomske strukture socijalističkog društva i koji se *ne može* savladati na teorijskom planu, već samo u racionalno organizovanoj i planski usmerenoj samoupravnoj *praksi*.[16] Ovo usmeravanje i usklađivanje, prema gledištu R. Pavičevića, treba da vrši društvena zajednica jer »*Bez odgovarajuće intervencije i regulativne uloge od strane društvene zajednice, robna proizvodnja i zakon vrijednosti dovele bi do privredne i društvene anarhije i u ekonomici zasnovanoj na društvenoj svojini.*«[17] Negativne pojave u nas koje je otkrila ekonomska kriza potvrđuju da je izostala blagovremena i odgovarajuća intervencija i regulativna uloga društvene zajednice jer je na mnogim sektorima (raspodela, vrednost novca, devizni sistem, investicije, potrošnja i sl.) zavladala stihija i anarhija. Izostala je, pre svega, racionalno organizovana i planski usmeravana samoupravna praksa.

Filozofi s pravom ukazuju da robna proizvodnja kao i robno-novčani odnosi koji se u njoj stvaraju, izazivaju iste reperkusije u svakom sistemu: kapitalističkom jednako kao i socija-

[15] Pjanić Z., Robna razmena u samoupravnom sistemu, Beograd, 1975, str. 46.

[16] Maksimović I., Teorijske osnove društvene svojine, Beograd, 1974.

[17] Pavičević R., Država kao konfederacija komuna, Beograd, 1969, str. 117.

Digitized by Google

lističkom. Zbog toga V. Korać »ideologiju« »socijalističke robne proizvodnje« vidi kao zakasnelu obnovu *»prevaziđenog lasser faire ekonomizma u kome, ne samo da ne prestaju pojave otuđenja i postvarenja, već se javljaju u novim oblicima i dimenzijama«... »Na ovoj osnovi* — kaže Korać — *se ne može ostvariti sloboda čoveka, kao čoveka, naročito ako se socijalistički sistem prepušta samotoku ekonomije. Zato je kritičko prevazilaženje socijalističke robne proizvodnje, u realnim dimenzijama, stalan neophodni uslov ostvarenja onih principa ljudske slobode za koje se Marks zalagao.«*[18]

Pošto se i kapitalistička država od pojave »ruzveltizma« i fašizma sve češće javlja kao intervencionistička, koja se u globalu služi planom kojim pokušava da spreči anarhiju u proizvodnji i nemilosrdnu konkurenciju, javile su se i ideje — koje su samo privid — da kapitalizam i socijalizam teže zajedničkom modelu, »skladnoj« kombinaciji planiranja i tržišnoj privredi. Na ova gledišta E. Mandel daje vrlo ubedljiv odgovor: *»niti se socijalizam može osloboditi otuđenja (otuđenog rada) sa robnom proizvodnjom (iako je ona u prvoj fazi izgradnje socijalizma nužna), niti se kapitalizam može održati bez robne proizvodnje jer je u »robi« klica akumulacije kapitala.«*[19]

Prevazilaženje kapitalističkog načina proizvodnje u socijalizmu u neposrednoj je vezi sa prevazilaženjem *ekonomskog otuđenja,* koje je temelj i svim drugim oblicima i vrstama otuđenja. Zbog toga se socijalizam s ovim problemima mora svakodnevno da bavi, kako u teoriji tako i u praksi. To mora biti njegova »dežurna tema«, jer od konkretnog razrešavanja (u mogućim granicama) ovog problema u mnogome zavisi sudbina socijalizma, njegova budućnost, njegov krajnji cilj. Pri tom ne treba da se izgubi iz vida duboka Marksova misao, za koju J. Đorđević kaže da se vrlo retko pominje i u redovima marksista,[20] da je proces *prevazilaženja* (»vraćanja«) otuđenja opterećen istim teškoćama i protivrečnostima kao i proces *(»uspostavljanja«)* otuđenja.

---

[18] Korać V., Praxis, br. 5—6/67, str. 714.
[19] Mandel E., Praxis, br. 5—6/67, str. 699.
[20] Đorđević J., Pogovor u knjizi Če Gevare Čovek i socijalizam, Beograd, 1974, str. 209.

Digitized by Google

Međunarodne teme

Brana Marković

Nove tehnologije i nezaposlenost

Pitanje zaposlenosti je jedan od najvažnijih aspekata industrijskih odnosa u razvijenim kapitalističkim zemljama. Uklanjanje ili ublažavanje nezaposlenosti i, eventualno, održavanje punog ili visokog stepena zaposlenosti, dugo je predstavljalo jedan od prioritetnih ciljeva nacionalnih ekonomskih politika, u kojima su se susretali interesi nacionalnih vlada sa interesima radničke klase i sindikata. Zaposlenost ne obezbeđuje samo neka elementarna prava, materijalno obezbeđenje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, već i određeni društveni status, šira ekonomska i politička prava, izvestan pristup i prodor u pravo odlučivanja. Stoga je razumljivo što sindikati u razvijenim kapitalističkim zemljama pridaju veliki značaj problemu zaposlenosti, posebno u sadašnjim uslovima postojanja masovne nezaposlenosti u većini ovih zemalja.

Jedno od osnovnih pitanja koje se postavlja je u kojoj meri širenje novih tehnologija utiče na pojavu masovne nezaposlenosti. Debata o odnosu tehnoloških promena i nezaposlenosti doseže u vreme prvih prodora tehničkih i tehnoloških inovacija, automatizacije i robotizacije krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina. Već tada su se u mnogim istraživanjima davala dramatična upozorenja i predskazanja o mogućnostima i verovatno-

Digitized by Google

ćama masovne nezaposlenosti.[1] Norbert Wiener, »otac« kibernetike, ukazivao je na mračne perspektive koje će širenje automatizacije imati na zaposlenost: »Sasvim je jasno da će (automatizacija), isticao je ovaj autor, proizvesti takav opseg nezaposlenosti da će ona u poređenju sa sadašnjom recesijom, a čak i sa depresijom iz tridesetih godina, izgledati kao umilna šala«.[2]

Ova početna bojazan da će automatizacija prouzrokovati masovnu nezaposlenost nestala je sa dugim posleratnim periodom privrednog buma koji je u gotovo svim razvijenim kapitalističkim zemljama bio povezan sa stanjem pune zaposlenosti. Štaviše javljao se i fenomen nedostatka radne snage pa je on nadoknađivan značajnim prilivom radnika imigranata sa juga Evrope, severne Afrike, odnosno Kariba kada je reč o Severnoj Americi.

Povećanje nivoa nezaposlenosti koje se od sredine sedamdesetih godina u najvećem broju zapadnoevropskih zemalja i SAD počelo da ispoljava u dotada u posleratnom periodu nezapamćenim razmerama, ponovo je pobudilo interes za istraživanje odnosa između automatizacije i nezaposlenosti. Podudaranje visokog stepena nezaposlenosti sa brzim širenjem novih tehnologija navelo je mnoge autore[3] da kao osnovni uzrok, glavnog krivca za takvo stanje označe »mikroelektronsku revoluciju«, tog »ubicu radnih mesta« (»job killer«).

Polazeći od premise da nove tehnologije imaju svrhu da »živi rad« zameni »opredmećenim radom« da bi se povećala produktivnost, ovi autori smatraju da će u uslovima kapitalističke reprodukcije nove tehnologije postupno smanjivati potrebu za radnom snagom, da će sve više biti onih postrojenja koja ukidaju radna mesta, a sve manje onih koja ih stvaraju. Smatra se da i nova radna mesta koja se otvaraju u novim visokotehnološkim granama privrede nisu dovoljna da kompenziraju negativni saldo ukinutih radnih mesta usled uvođenja novih tehnologija u drugim industrijskim granama. Krajnji izraz ovog shvatanja je mišljenje

---

[1] J. Diebold, Automation: The Advent of the Automatic Factory, Von Nostrand, New York 1952; P. Einzig, The Economic Consequences of Automation, Secker and Warburg, London 1957; F. Pollock, Automation: Its Economic and Social Consequences, Prager, New York 1957.

[2] Norbert Wiener, The Human Use of Human Beings, Houghton Mifflin and Co., Boston, Massachusetts 1950, p. 109.

[3] I. Barron, R. Curnow, The Future of Information Technology, Frances Pinter, London 1979; C. Jenkins, B. Sherman, The Collapse of Work, Evre Methuen, London 1979; S. Nora A. Minc, The Computerization of Society, MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1980; Harry Braverman, Labor and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Centry, Menthly Review Press, New York 1974; Andre Gorz, Adieux au proletariat, Au-dela du socialisme, Editions Galilee, Paris 1980; Andre Gorz, Abolution du travail, agonie du capital, Les chemins du paradis, Paris 1983; Peter Lothar, Wissenschaftlich-technischer Fortschritt, neue Technik und Arbeiterwegung, Maxistische Studien, Jahrbuch des IMSF, № 2, 1979. i drugi.

Digitized by Google

da nove tehnologije postupno radnu snagu »čine suvišnom« i da će se u doglednoj budućnosti ovaj proces završiti sa »fabrikama bez radnika«.

U prvo vreme nije bilo ozbiljnih pokušaja da se »odbrane« nove tehnologije od takvih optužbi. Sve više se, međutim, javljaju mišljenja da u najmanju ruku treba biti oprezan pri zaključivanju o vezi između uvođenja novih tehnologija i problema nezaposlenosti. Uglavnom se odbacuje deterministička teza o neminovnosti daljeg rasta nezaposlenosti sa širenjem novih tehnologija. Smatra se da su uzroci sadašnje nezaposlenosti višestruki, da postoje politički, sektorski, tehnološki, privremeni i drugi činioci, i da izlaz iz takvog stanja treba tražiti u uspostavljanju »ravnoteže kauzalnosti«.[4]

STOPE NEZAPOSLENOSTI U RAZVIJENIM KAPITALISTIČKIM ZEMLJAMA*

— procenat u odnosu na ukupnu radnu snagu —

period 1933—1987.

Zemlja	1933.	1959—1967.	1970.	1975.	1980.	1982.	1984.	1986.	1987.	1986. nezaposlenost u 000
Austrija	—	—	1,8	1,7	1,6	3,2	3,9	3,1	3,7	106
Belgija	10,6	2,4	1,9	4,3	7,8	11,6	13,1	11,4	11,2	478
Danska	14,5	1,4	0,7	4,9	6,6	9,3	9,7	7,9	7,9	220
Finska	—	—	2,0	2,6	4,7	5,9	6,2	5,2	5,1	141
Francuska	—	0,7	2,4	4,1	6,3	8,1	9,7	10,5	10,6	2500
Nemačka SR	14,8**	1,2	0,6	4,0	3,3	6,7	8,2	8,0	7,9	2228
Italija	5,9	6,2	5,3	5,8	7,5	8,9	10,2	10,3	11,0	2578
Holandija	9,7	0,9	1,1	4,5	5,9	11,4	13,7	13,2	12,6	711
Norveška	—	—	1,6	2,3	1,7	2,6	3,0	2,0	2,2	42
Švedska	—	—	1,5	1,6	2,0	3,2	3,1	2,2	1,9	98
Španija	—	—	2,4	3,7	11,2	15,9	20,1	21,4	20,6	2961
Portugalija	—	—	2,5	5,5	7,9	9,4	10,8	9,1	7,8	407
Švajcarska	—	—	—	0,3	0,2	0,4	1,1	0,8	0,7	26
Velika Britanija	13,9	1,8	2,2	3,2	5,6	10,4	11,2	11,8	10,4	3281
SAD	20,3	5,3	4,9	8,3	5,8	8,9	7,5	7,0	6,2	8241
Japan	—	1,4	1,2	1,9	2,0	2,0	2,7	2,8	2,8	1670

Izvori: Economic Commission for Europe: Economic Survey of Europe in 1985—1986; OECD, OECD Economic Outlook, № 43, June 1988; Raphael Kaplinsky Micro-electronics and Employment Revised, A Review, op. cit., p. 4; Pregled svetske privrede, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, br. 1, 1988, str. 35.

[4] Raphael Kaplinsky, Micro-electronics and Employment Revisited, A Review, International Labour Office, Geneva 1987, p. 77.

* Nacionalne definicije nezaposlenosti nisu jednoobrazne: u SAD pojam nezaposlenosti je širi i obuhvata sva lica starija od 16 godina koja traže zaposlenje bez obzira da li su ranije bila zaposlena ili ne;

Digitized by Google

Mnogi analitičari ukazuju da nastavljanje visoke stope nezaposlenosti u osamdesetim godinama ne proizilazi prevashodno iz »tehnološke revolucije«, već i iz drugih faktora »nasleđenih« iz ranijeg perioda. Navode se, tako, deficiti javnih rashoda ogromnih razmera (delom prouzrokovanih talasima porasta cena energije), poremećaji u svetskoj trgovini, usporavanje privrednog rasta, inflacija koja je pretila da izađe izvan kontrole, značajan rast realnih nadnica i dohodaka, snižavanje stope profita, sporo prestruktuiranje privreda mnogih razvijenih kapitalističkih zemalja koje ih je činilo ranjivo u konkurenciji s Japanom. Suočene s takvim kretanjima, mnoge vlade razvijenih kapitalističkih zemalja odgovorile su sprovođenjem određenog »srednjeročnog koncepta« izlaska iz krize, strategijom koja se svodila na uvođenje oštre monetarne i fiskalne politike sa ciljem snižavanja inflacije i njeno stabilizovanje na niskoj stopi, smanjenjem budžetskih deficita i striktnom kontrolom javnih rashoda, uključujući socijalna davanja u sklopu države blagostanja, ograničavanje troškova za radnu snagu kako bi se olakšao brži rast profita, a time i investiciona ulaganja, brzo prestruktuiranje privreda i »oslobađanje« od nekonkurentnih privrednih grana bez obzira na socijalne posledice koje iz toga proizilaze.[5] Cena određenog uspeha ovakve politike plaćena je, međutim, daljim porastom nezaposlenosti: uprkos umerenom privrednom rastu od 1983. godine pa nadalje, relativnoj stabilnosti kretanja nadnica i dohodaka, ukroćavanju inflacionih kretanja, i uspostavljanju »istorijskog nivoa« profita, nezaposlenost je i u prvoj polovini osamdesetih godina ostala i dalje visoka.[6] Kao dodatni faktori porastu nezaposlenosti navode se ubrzani demografski pritisak na tržište radne snage: u zemljama OECD ukupna radna snaga je šezdesetih godina rasla po stopi od 1,08%, a u sedamdesetim po stopi od

---

u zapadnoevropskim zemljama starosna granica je, uglavnom, 18 godina, i najčešće obuhvata samo ona lica koja su bila zaposlena pa su ostala bez posla, a isključuju se i privremeno (na kraće vreme) nezaposleni. Iz ovih razloga procenat nezaposlenih je u SAD viši nego što bi bio po evropskim kriterijumima, negde za oko 1 do 1,5%. Za naša istraživanja, međutim, važniji je pokazatelj promena u stopi nezaposlenosti u okviru pojedinih zemalja.

** Odnosi se na tada jedinstvenu Nemačku.

[5] International Labour Organisation, Fourth European Regional Conference, Report of the Director-General, Employment, Labour Relations, Productivity and Quality of Working Life The Challenge of the 1990s, ILO, Geneva 1987, pp. 3—20; Wil Albeda, Reflections on the Future of Full Employment (Part I), Labour and Society, No. 4, October—December 1982, pp. 359—367.

[6] Iz priložene tabele se vidi da je u nekoliko od ovih zemalja stopa nezaposlenosti u osamdesetim godinama bila čak veća nego u 1933. godini, dakle u vreme velike krize. U 1986. godini u zemljama OECD bilo je ukupno 31.017,000 nezaposlenih, a u zemljama EEZ 15.891.000 (OECD, OECD Economic Out look, No. 42, December 1987, p. 28).

Digitized by Google

1,21%: ustanovljeno je od sredine sedamdesetih godina i ubrzano učešće žena na tržištu radne snage.[7]

Postoje značajni metodološki problemi u pokušaju da se utvrđuje neposredno-posredna uzročna veza između uvođenja novih tehnologija i nezaposlenosti. Prvo, pri jednom takvom pokušaju treba imati u vidu da su uzroci nezaposlenosti u svakoj konkretnoj zemlji raznovrsni i različiti. Drugo, svaka analiza problema nezaposlenosti ne može se ograničiti samo na procese koji se odvijaju na mikro planu, u konkretnoj firmi, već mora da sagleda ukupna, globalna stanja i ishodišta. Najzad, istraživanje treba da se zasniva i na komparativnoj analizi problema nezaposlenosti, jer se pokazuje da se u relativno jednakim uslovima ispoljavaju različiti vidovi i stepeni nezaposlenosti u različitim zemljama.

Imajući ovo u vidu i odbacujući deterministički pristup, treba odmah ukazati da se time ne odbacuju argumenti koji ukazuju na vezu između uvođenja novih tehnologija i problema nezaposlenosti. Nema nikakvih sumnji da uvođenje novih tehnologija prouzrokuje značajne posledice u sferi zapošljavanja.

Ako se može prihvatiti argumentacija da tehnološke promene dugoročno posmatramo ne moraju nužno da vode masovnoj nezaposlenosti na nivou privrede jedne zemlje u celini, da postoje i kompenzirajući faktori procesu »oslobađanja« viška radne snage usled uvođenja novih tehnologija, neosporno je, međutim, da ove promene neposredno stvaraju suvišnu radnu snagu, koja ne može odmah da nađe svoje mesto na tržištu radne snage. Proces tehnoloških promena i prestrukturacije privreda najneposrednije pogađaju određene kategorije zaposlenih, ali i one koji se prvi put zapošljavaju.

Tehnološka nezaposlenost javlja se, najpre, kod onih radnika koji usled uvođenja novih tehnologija postaju višak radne snage u datim firmama gde se nove tehnologije primenjuju, zatim, usled strukturalnih neprilagođenosti na tržištu radne snage i tržištu kapitala. Ova strukturalna nezaposlenost se javlja kada se višak radne snage ne može ponovo zaposliti, iako postoji potražnja, usled neodgovarajućeg strukovnog i kvalifikacionog profila na tržištu radne snage, zbog industrijske, regionalne ili sektorske imobilnosti, ali i zbog nedostatka kapitala odgovarajućeg tipa i njegovog usmeravanja u kapacitete koji proizvode robu za kojom postoji potražnja (»capital shortage unemployment«).

Nezaposlenost zahvata mnoge kategorije radnika u onim privrednim granama koje, uglavnom, nisu zahvaćene širenjem novih tehnologija, jer u konkurentskoj borbi gube svoj raniji značaj, u procesu prestrukturacije privrede su osuđeni na odumiranje. Tipičan primer privredne grane koja, kao nekonkurentna, poslednjih decenija doživljava značajno smanjenje zaposlenih, predstavlja rudarstvo, posebno rudnici uglja. Slično se dešava i ne-

[7] Wil Albeda, op. cit., pp. 363—364.

Digitized by Google

kim drugim industrijskim granama, tekstilnoj, delimično na železnicama, gde je uvođenje novih tehnologija i automatizacije moguće ali se zatvaraju pojedini ogranci ili firme zbog nerentabilnosti. Za neke od ovih kategorija radnika, pre svega rudare, ponovno zapošljavanje vezano je ne samo za potpunu prekvalifikaciju, već najčešće i za odlazak u drugu sredinu, drugo mesto, što je skopčano s mnogim problemima.

Promene u strukturi radne snage usled uvođenja novih tehnologija u pojedinim industrijskim granama stvara značajan raskorak u ponudi i potražnji radne snage kako u industrijama za proizvodnju novih tehnologija, tako i u granama gde se one primenjuju. U ovim granama industrije javlja se višak radne snage usled zamene »živog« rada »opredmećenim« radom, ali i zbog potražnje za drugačijom radnom snagom koju zahtevaju novi proizvodni modeli. Ovaj višak se može pojaviti na tržištu radne snage s određenim šansama da se zaposli samo ako se strukovno i kvalifikaciono prilagodi novim potrebama. Dakle, dok za visokokvalifikovanim radnicima, radnicima određenih, novih struka postoji relativno velika potražnja, nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici novim tehnologijama prevaziđenih struka, nalaze se na berzama rada, ili su pod stalnom pretnjom gubitka radnog mesta. Različite tendencije u kretanju potreba za radnom snagom u pojedinim sektorima privrede, primarnom, sekundarnom i tercijarnom, dovode, takođe, u nejednak položaj zaposlene u pojedinim od ovih sektora. Ovaj raskorak između ponude i potražnje radne snage javlja se i usled ubrzanog smanjenja za potrebama manuelnog rada, i povećanja poslova nemanuelnog karaktera.

Regionalna raspoređenost »umirućih«, odnosno novih, propulzivnih grana privrede može da bude uzrok i tzv. regionalne, geografske nezaposlenosti. Geografska područja u kojima su situirane »umiruće« privredne grane ispoljavaju, razume se, znatno viši stepen nezaposlenosti. I obrnuto, u područjima u kojima su usredsređene nove industrije nezaposlenost može da se potpuno eliminiše. Pojava novih tehnologija može da izmeni stare regionalne neravnomernosti u oblasti nezaposlenosti ukoliko se odgovarajućom investicionom politikom nove industrije usmeravaju u regione s tradicionalno većom nezaposlenošću.

U posebno nepovoljnom položaju na tržištu radne snage mogu se naći mladi, žene i stariji radnici. Uzroci veće nezaposlenosti ovih kategorija su raznovrsni, ali se delom mogu povezati i za proces širenja novih tehnologija. U gotovo svim razvijenim kapitalističkim zemljama najveći procenat nezaposlenih je među radnicima između 16. i 24. godine: njihova stopa nezaposlenosti često je dvostruko viša od prosečne, i ona raste stopom koja je dva do četiri puta veća od ukupne nezaposlenosti. Do ove pojave dolazi pre svega što se u uslovima visoke nezaposlenosti uopšte, teže otvaraju vrata novopridošloj radnoj snazi, jer se čak i sindikati zalažu za rešavanje problema nezaposlenosti pr-

Digitized by Google

venstveno onih koji su već bili zaposleni. Drugo, skok nataliteta u pojedinim zemljama poslednjih decenija doprineo je pojačanom prilivu mladih na tržište radne snage. Dalje, u mnogim zemljama poslednjih godina značajan procenat omladine pre vremena napušta osnovno obrazovanje u nastojanju da se što pre zaposli. Ovi mladi radnici su najčešće bez profesionalnog i stručnog obrazovanja što umanjuje njihove izglede za zapošljavanje. Suprotno ovim tendencijama širenje novih tehnologija potencijalno pruža veće šanse za zapošljavanje jednog dela omladine, jer nedostatak odgovarajuće radne snage za drugačije potrebe koje se nameću sa širenjem novih tehnologija, lakše se može nadoknaditi iz redova mladih radnika, koji se upravo sada obrazuju za nove tehnologije, a isto tako poslodavci su spremniji da ulažu u obrazovanje mladih, koji ne samo da lakše prihvataju nova znanja od starijih, pa su time produktivniji, već se takva investicija »isplati« pošto je pred njima duži radni vek.

Uvođenje novih tehnologija ima neproporcionalno veće negativne posledice na zaposlenost žena u odnosu na muškarce. Najpre, treba ukazati da je u najvećem broju razvijenih kapitalističkih zemalja u poslednje dve decenije došlo do velikog povećanja udela ženske u odnosu na ukupnu radnu snagu. Dok je ranije zaposlenost žena bila izrazito niska, danas je u ovim zemljama udeo ženske radne snage dostigao, u proseku, 40% od svih zaposlenih[8]. Ova tendencija porasta ženske radne snage objašnjava se kao posledica oslobađanja žene od tradicionalne uloge u društvu, ali i, posebno od sredine sedamdesetih godina, kao pokušaj da se nadoknade ili ublaže gubici u porodičnom budžetu usled sve veće nezaposlenosti njihovih muževa. Ženska radna snaga je koncentrisana pretežno u uslužnom sektoru gde one čine gotovo u svim ovim zemljama oko dve trećine svih zaposlenih[9]. Ova »feminizacija« uslužnog sektora usredsređena je, međutim, na brojna niskokvalifikovana i slabo plaćena radna mesta. Uvođenje mikroelektronske tehnologije u tercijarni sektor najviše se širi upravo na tim poslovima na kojima su najviše zaposlene žene. Isto tako žene su pod većim udarom nezaposlenosti pošto je njihov broj na privremenim i poslovima sa skraćenim radnim vremenom znatno veći, a nestabilnost zaposlenosti radne snage na ovim poslovima je najveća.

U kategoriju više ugroženih spadaju i stariji radnici među kojima je, iako u nešto manjoj meri nego među mladima i ženama, stopa nezaposlenosti viša od prosečne. Iako su bolje zaštićeni nego mladi, oni se nalaze u nezavidnijem položaju, jer su najmanje prilagođeni novim uslovima, pa je težnja poslodavaca da se »oslobode« ovakve radne snage veća; zatim, ukoliko budu otpušteni veoma teško mogu da nađu novo zaposlenje. Njihovo

[8] ILO, Equal Opportunities and Equal Treatment of Women in OECD Contries, Report IV, International Labour Conference, 71st Session, Geneva 1985, p. 14.

[9] Isto, p. 15.

Digitized by Google

obrazovanje i stečeno znanje najčešće ne odgovara savremenim potrebama diktiranim uvođenjem novih tehnologija, a mogućnosti prekvalifikacija i dokvalifikacija su znatno manje s obzirom na godine — ne samo da je starijim radnicima teže da se obrazuju i prilagode novoj opremi, već je i ulaganje za njihovo eventualno osposobljavanje, sa stanovišta poslodavaca, preskupo s obzirom na kratak preostali deo njihovog radnog veka. Najzad, mobilnost starije radne snage je veoma mala; s obzirom na lične, porodične i materijalne interese, oni se teže odlučuju da migriraju u druga mesta u kojima postoje povoljnije šanse za zapošljavanje.

Kod svih ovih kategorija radne snage natprosečna stopa nezaposlenosti neposredno ili posredno je prouzrokovana i tehnološkim promenama. Teškoće koje se javljaju kod ovih kategorija radnika na polju zapošljavanja mogu da budu potencirane i drugim činiocima, demografskim, socijalnim, biološkim, ličnim, porodičnim, pa i usled primene određenih oblika rešavanja socijalnih i ljudskih problema proizišlih iz tehnoloških promena, jer otklanjanje ili ublažavanje posledica jednih (poseban tretman za starije radnike, na primer), može da bude uzrok većih teškoća u zapošljavanju drugih, obično neorganizovanih ili slabo organizovanih društvenih grupa (smanjenje šansi za zapošljavanje novostasalih mladih radnika).

Analize uticaja uvođenja novih tehnologija na zaposlenost na mikro nivou, na nivou pogona i preduzeća, najčešće ukazuju da se ovde odvija najizrazitiji proces oslobađanja viška radne snage. Stoga su se prvobitna istraživanja koja su ukazivala na opasnost stvaranja masovne nezaposlenosti najviše oslanjala na ove nalaze.[10] U prvim fazama uvođenja novih tehnologija, kada je taj proces najintenzivniji, u najvećem broju preduzeća gde se one šire dolazi stvarno do brže zamene »živog« rada »opredmećenim«. Ova istraživanja nisu, međutim, uzimala u obzir više kompenzirajućih činilaca koji se javljaju uporedo sa procesom »oslobađanja« radne snage, te deluju obrnuto ili ublažavajuće na »opštu« tendenciju. Tako, firme koje uvode tehnološke inovacije doživljavaju brzi rast proizvodnje, povećani profit, koji one mogu i najčešće ulažu u dalja investiranja i time otvaraju nove mogućnosti za zapošljavanje. Ove firme mogu da smanje cene svojih proizvoda, što zavisi od stepena konkurencije u datom sektoru. Time se podstiče ekspanzija tražnje za njihovim proizvodima, što može, takođe da dovede do porasta zaposlenosti u njima usled potreba za većom proizvodnjom. Dalje, rastuća ponuda starih i novih proizvoda, konkurencija na tržištu potrošnih dobara, u uslovima masovnije nezaposlenosti smanjuje mogućnosti

[10] Pored već navedenih radova (I. Barron, R. Curnow, The Future of Information Technology, C. Jenkins, B. Sherman, The Collapse of Work) videti i J. Rada, The Impact of Micro-electronics, A Tentative Appraisal of Information Technology, International Labour Office, Geneva 1982.

Digitized by Google

plasmana robe usled smanjenja broja potrošača koji su platežno sposobni. Radnici zavisni od najamnine ne traže se samo kao radna snaga, nego ujedno i kao potrošači za sve šire tržište roba. Tako se pojavljuju konfliktni interesi kapitala — da »oslobađa« suvišnu radnu snagu kako bi bio konkurentniji na tržištu, a da istovremeno traga za potrošačima, kojih je sve manje, da bi mogao da obezbedi plasman svojih proizvoda.

Nove tehnologije, isto tako, ne dovode do nedoglednog eliminisanja, već do izmenjene upotrebe ljudske radne snage: nove tehnologije tamo gde se primenjuju izbacuju iz proizvodnje radnu snagu koja je nepodobna za funkcionisanje novog sistema, a traži novu koja mora biti prilagođena tim uslovima. Najveća potražnja je za visokokvalifikovanom radnom snagom, bez koje novi sistem ne može da funkcioniše, ali potreba postoji i za polukvalifikovanim radnicima. Ako je tačno da nova postrojenja potiskuju deo radne snage iz proizvodnje, isto tako je tačno da su još uvek potrebna različita mesta kontrolnog praćenja proizvodnog procesa, intervenisanja radi sprečavanja zastoja i kvarova, održavanja postrojenja i njihovih popravki. »Saradnja« čoveka i kompjutera, robota i drugih postrojenja je neophodna, i uloga čoveka i dalje je ipak od prvorazrednog značaja. I pored očite superiornosti koju u nizu funkcija kompjuteri pokazuju nad ljudskim kapacitetima, ostaju i takve gde je čovekova prednost nesumnjiva ne samo u oblasti kreiranja nove tehnologije, programiranja proizvodnje, gde hardver bez softvera ostaje samo gomila neupotrebljive gvožđurije, već svuda gde su potrebne brze odluke radi intervencija u toku samog procesa proizvodnje. Ukupni bilans između suvišne radne snage (uopšte i po profilima koji su zastareli) i potreba za novom radnom snagom u oblastima gde se uvode nove tehnologije u postojeće kapacitete, najčešće će ipak biti na štetu ukupnog broja zaposlenih, pa se rešenja viška radne snage moraju tražiti na drugim mestima, gde postoji potražnja za radnom snagom.

Veća potražnja za radnom snagom javlja se najpre u sferi proizvodnje novih tehnologija, u svim onim novim granama koje svoje postojanje i svoj prosperitet zasnivaju na novim, visokim tehnologijama, a kojih u nedavnoj prošlosti nije bilo ili su bile u začetku. Tu spadaju sama mikroelektronika, zatim automatika, robotika, telekomunikacije, biotehnologija, genetsko inženjerstvo i drugi. I ovde je, razume se, velika potražnja za radnom snagom novog profila.

Dalje, upravo razvoj i širenje novih tehnologija i stvaranje novih privrednih grana u okviru sekundarnog sektora otvaraju dosta raširene potrebe za razvijanjem niza drugih delatnosti. U mnogim razvijenim zemljama tercijarni sektor ne samo da postaje dominirajući, već oblast aktivnosti koji je još uvek izvor najvećeg povećanja broja zaposlenih. Pri tom ne treba izgubiti iz vida da se i u sekundarnom sektoru javlja određen porast broja administrativnih radnika raznih profila. Raspoloživi poka-

Digitized by Google

zatelji o kretanju zaposlenosti u tercijalnom sektoru ukazuju, međutim, da poslednjih godina dolazi do usporenijeg porasta broja zaposlenih u ovom sektoru, što, između ostalog, proističe i zbog sve veće primene mikroelektronski zasnovanih informatičnih tehnologija u jednom broju uslužnih delatnosti[11]. Ostvaruje se i brži razvoj nekih delatnosti koje su usko povezane sa novim tehnološkim promenama, posebno nauka i obrazovanje, zatim zdravstvo, kultura, zabavni život (s povećanjem slobodnog vremena) i slično. Širenje svih ovih delatnosti pruža mogućnosti za prelivanje suvišne (već ranije zaposlene) i usmeravanje novodolazeće radne snage u ove sektore gde se oseća potražnja za njima.

Analize procesa koji se odvijaju na makro planu, na nivou cele privrede, pokazuju, dakle, da uvođenje novih tehnologija pruža mogućnosti da se, dugoročno posmatrano, i uz odgovarajuću politiku, razreše ili ublaže problemi strukturalne nezaposlenosti koje su uzrokovane prvenstveno ubrzanim naučnotehnološkim razvojem.[12] Kao argumenti u prilog ovoj tezi mogu se navesti i primeri nekih zemalja u kojima nije došlo do masovne nezaposlenosti, iako su one ostvarile najveće prodore u tehnološkom razvoju i prestruktuiranju privreda (Švedska, Japan, na primer). Isto tako ishodi ne moraju da budu jednoobrazni čak i na mikro planu: ima primera, naime, koji pokazuju da u različitim firmama iste privredne grane uvođenje identičnih postrojenja daju različite rezultate u sferi zaposlenosti, ali i u drugim aspektima uslova rada i zapošljavanja.

Nema nikakvih sumnji da su činioci koji deluju na nivo i strukturu nezaposlenosti u određenim privredama složeni i raznovrsni. Isto tako teško je precizno izdvojiti one komponente nezaposlenosti koji imaju isključivo ili pretežno tehnološke korene. Novija istraživanja ukazuju da ranija pesimistička predviđanja o neminovnosti masovnog porasta nezaposlenosti usled širenja novih tehnologija ne moraju da se ostvare. Pokazalo se da oslanjanje na analize isključivo na mikronivou, gde se ne-

[11] Videti: David Cockroft, New Office Technology and Employment, International Labour Review, No. 6, November—December 1980, pp. 689—704; John Evans, The Impact of Microelectronics on Employment in Western Europe in the 1980's. European Trade Union Institute, Brussels 1983 (second edition), pp. 89—95.

[12] Dosada najsveobuhvatniju analizu uticaja tehnoloških činilaca na kretanja zaposlenosti dao je Raphael Kaplinsky u već pomenutoj studiji. On je analizirao kvantitativne pokazatelje kretanja zaposlenosti pod uticajem novih tehnologija na osam različitih nivoa: procesni, pogonski, preduzetni, industrijski, regionalni, sektorski, makroekonomski, odnosno nacionalni, i na meta nivou. Ukazujući da se na različitim nivoima ispoljavaju različite, nekada, prividno, i suprotne tendencije, on dolazi do zaključka, da krajnji ishod ne mora da bude pesimističan, i da će svesnom, usmeravajućom politikom problemi koji se javljaju u sferi zaposlenosti »gotovo sigurno biti rešeni«. (Raphael Kaplinsky, Microelectronics and Employment, Revisited, op. cit., 84—120).

Digitized by Google

posredno iskazuju vidljivi znaci »oslobađanja« radne snage, vodi pogrešnim zaključcima. Sveobuhvatnija analiza koja vodi računa ne samo o neposrednim posledicama tehnoloških promena, već i o posrednim, kompenzirajućim efektima naučnotehnološkog razvoja na zaposlenost i na mikro, a još više na makro planu, pokazuje da se odvijaju složeni procesi koji mogu da dejstvuju i u pravcu ublažavanja tzv. tehnološke nezaposlenosti, a i nezaposlenosti uopšte. Ali kao što se ne može prihvatiti deterministička teza da uvođenje novih tehnologija neminovno vodi masovnoj nezaposlenosti, isto tako bi bilo pogrešno nove tehnologije »osloboditi« od svake odgovornosti za sadašnje stanje nezaposlenosti u velikom broju razvijenih kapitalističkih zemalja. Već puko nabrajanje »drugih uzroka« nezaposlenosti pokazuje da su i tehnološke komponente neposredno ili posredno ugrađene u neke od njih, da postoji jedna uzročnoposledična veza između širenja novih tehnologija i drugih uzroka nezaposlenosti. Stoga se strategija za otklanjanje tzv. tehnološke nezaposlenosti, sa svim svojim specifičnostima, ne može u potpunosti izdvojiti od strategije borbe protiv nezaposlenosti uopšte, i obrnuto.

Promene koje donose nove tehnologije u sferi zapošljavanja se, uglavnom, mogu unapred predvideti, ali se rešenja ne nameću sama po sebi. Budući scenario promena stanja i ishod borbe za ublažavanje i prevazilaženje sadašnjih zabrinjavajućih razmera nezaposlenosti zavisiće od svesne i planski usmerene politike i akcije svih društvenih činilaca, od aktivne politike na tržištu radne snage. Pod ovim se podrazumeva ukupan sistem koordiniranih mera nacionalnih vlada, sindikata, poslodavaca, svih socijalnih partnera, koji bi bio usmeren na otklanjanje ili ublažavanje uzroka koji vode nezaposlenosti, stvaranje uslova za povećavanje zaposlenosti, iznalaženje rešenja za prevazilaženje strukturalne i regionalne nezaposlenosti, stvaranje odgovarajućeg sistema obrazovanja, dokvalifikacije i prekvalifikacije koji bi odgovarao potrebama prestruktuiranja privrede, i mere socijalne zaštite lica koja ostaju bez posla.

U tom sklopu aktivne politike na tržištu radne snage značajnu ulogu treba da ima sindikalni pokret. Strategija sindikata u borbi protiv nezaposlenosti usmerena je danas, uglavnom, u tri pravca. Najpre, kao pregovarački partneri u sistemu zajedničkog regulisanja promena, prevashodno kroz kolektivno pregovaranje sa poslodavcima, sindikati nastoje da, prvenstveno na mikro planu, ostvare tzv. zaštitu posla. Drugo, sindikati se bore da se u slučajevima otpuštanja radnicima koji su ostali bez posla obezbedi što veća materijalna zaštita bilo kroz odgovarajuće kompenzacije u kompanijama u kojima su bili zaposleni, bilo kroz državni sistem osiguranja nezaposlenih. Najzad, kao grupe za pritisak sindikati nastoje da ostvare što veći uticaj na javnu politiku zapošljavanja i radne snage, na stvaranje jednog sistema instrumenata i mera koji bi omogućio otklanjanje uzroka ili iznalaženje rešenja za probleme nezaposlenosti.

Digitized by Google

U tzv. pregovorima o promenama sindikati nastoje da obezbede zaposlene od mogućnosti otpuštanja. Sindikati traže da se u odredbe kolektivnih ugovora unese obaveza da do otpuštanja zaposlenih ne sme da dođe usled tehnoloških promena ili promena u organizaciji rada (ali ne i usled drugih razloga, na primer smanjenja obima poslovanja), ili se takvo otpuštanje ograničava na određeni procenat godišnje. Pošto smisao tehnoloških promena nije u zadržavanju statusa quoa, niti je moguće uvek izbeći otpuštanje radnika, mnogi ugovori sadrže čitav jedan mehanizam »postupnosti« u rešavanju problema viška radne snage. Tako se obično kao prva mera utvrđuje premeštanje suvišne radne snage sa jednog posla na drugi u okviru istog preduzeća ili kompanije, ili pronalaženje posla izvan kompanije. Novi posao treba da obezbeđuje istu zaradu, isti radni i socijalni status. Ukoliko premeštanje na drugi posao zahteva prekvalifikaciju, troškovi doškolovanja obično idu na teret poslodavaca. Dalje, postoje odredbe kojima se poslodavci upućuju da smanjenje broja radnih mesta, odnosno smanjenje nivoa zaposlenosti, rešavaju raspoređivanjem viška radne snage na radna mesta upražnjenja prirodnim putem, dobrovoljnim napuštanjem preduzeća, penzionisanjem, usled smrti i slično. Ponekad, sindikati zahtevaju ograničavanje zapošljavanja nove radne snage dokle god postoji, već u radnom odnosu, suvišna radna snaga, koju, ukoliko nije odgovarajućeg profila, treba osposobiti potrebnim dopunskim obrazovanjem. Iako ovakva rešenja mogu da zaštite sigurnost postojeće radne snage, ona onemogućavaju zapošljavanje onih koji tek traže zaposlenje.

Od ostalih mera za sprečavanje otpuštanja predviđa se rano penzionisanje i skraćenje radnog vremena. U većem broju kolektivnih ugovora postoje odredbe kojima se problem suvišne radne snage rešava tako što se za lica koja još nisu stekla potreban broj godina za sticanje penzije, za preostalo vreme do pune penzije obezbeđuju sredstva za ranije penzionisanje iz fondova kompanije. Poslodavci nalaze svoj interes u ranom penzionisanju jer im se na taj način omogućuje da popune radna mesta mlađim radnicima sa odgovarajućim kvalifikacijama i sa većim sposobnostima prilagođavanja potrebama novih tehnologija. Ranim penzionisanjem ublažuju se teške posledice otpuštanja starijih radnika, koji imaju manje mogućnosti za prekvalifikaciju i slabije izglede da se zaposle izvan kompanije. Skraćenje radnog vremena predstavlja instrument poboljšanja uslova rada zaposlenih, ali se ono uvodi i kao mera za ublažavanje nezaposlenosti. Ponekad se u ugovore unosi obaveza poslodavaca da, pre nego što pristupe otpuštanju, proizvodni proces organizuju tako da se svim radnicima obezbedi podjednak obim posla. Ovakva odredba o »podeli raspoloživog posla« obično se uslovljava izvesnim minimalnim radnim stažom radnika.

Ukoliko se ovim (ili drugim metodima) ne može izbeći otpuštanje, sindikati nastoje da se ova »krajnja mera« na odre-

Digitized by Google

đeni način usmeri, i ublaže nepovoljne posledice po radnike. U mnogim kolektivnim ugovorima sreće se obaveza poslodavaca da o nameravanom otpuštanju radnika obaveste radnika ili sindikalnu organizaciju na određeno vreme pre otpuštanja, zatim da se radniku u tom otkaznom periodu omogući slobodno, plaćeno vreme za traženje novog posla, da se otpuštenom radniku da odgovarajuća materijalna naknada u zavisnosti od dužine radnog staža, starosnog doba i slično. Pri odlučivanju o licima koja treba da budu otpuštena, u nekim kolektivnim ugovorima se predviđa poseban tretman za pojedine radnike. Tako se utvrđuje da se pri otpuštanju radnika (i njihovom eventualnom ponovnom vraćanju na posao u okviru preduzeća) vodi računa o određenom redosledu u zavisnosti od dužine radnog staža u preduzeću (tamo gde je ugovoreno prenošenje određenih prava iz jednog u drugo preduzeće i u zavisnosti od dužine radnog staža uopšte). Zalaganje za ovaj princip sindikati obrazlažu činjenicom da je starijim radnicima teže da nađu posao nego mlađima, da posledice otpuštanja ili promene posla, posebno kada se usled toga mora menjati mesto boravka, teže padaju starijim radnicima. Ovaj princip, međutim, predstavlja jedan od uzroka izuzetno visoke stope nezaposlenosti među mladima. On se poslednjih godina sve ređe primenjuje jer su poslodavci zainteresovani da zadrže »odgovarajuću radnu snagu«, bolje prilagođenu novim tehnologijama.

U svim razvijenim kapitalističkim zemljama određena (minimalna) materijalna zaštita nezaposlene radne snage ostvaruje se iz posebnih državnih fondova osiguranja protiv nezaposlenosti kroz mehanizam tzv. socijalne države. Iz ovih fondova se finansiraju naknade za slučaj nezaposlenosti, na koja imaju pravo gotovo svi radnici koji su bili u radnom odnosu po ispunjenju određenih uslova (određeni kontinuitet zaposlenosti i dr.). Kriza socijalne države umanjila je čak ionako ograničene mogućnosti ublažavanja negativnih materijalnih posledica nezaposlenosti. Sindikati svoja nastojanja da poboljšaju položaj najugroženijih — nezaposlenih, usmeravaju ka obnavljanju i unapređenju sistema državnog osiguranja protiv nezaposlenosti, ali i kroz veće materijalno obezbeđenje otpuštenih radnika u kompanijama u kojima su bili zaposleni. Sindikati su se u mnogim slučajevima izborili da se u kolektivnim ugovorima reguliše pitanje dopunske naknade za nezaposlene za određeni broj meseci po otpuštanju, zatim obezbeđenje isplate otpremnine, davanje naknade za druge troškove koje radnik usled nezaposlenosti može da ima (troškovi doškolovanja, prekvalifikacija, selidbeni troškovi ukoliko novo radno mesto zahteva promenu mesta stanovanja).

Mada sa stanovišta interesa zaposlenih legitimna i opravdana, politika zaštite posla kroz mehanizam zajedničkog regulisanja promena na mikro nivou je u suštini odbrambena i bez većih izgleda da doprinese rešavanju problema nezaposlenosti izvan uskih granica kompanije. Ona je i restriktivna jer se odnosi samo

Digitized by Google

na već zaposlenu radnu snagu. U uslovima širenja novih tehnologija zaštita postojećih poslova, ukoliko je »uspešna« može da vodi usporavanju procesa tehnološkog preobražaja, što dugoročno ne otvara bolje perspektive zaposlenosti. Stoga sindikati sve više nastoje da akcenat svoje borbe protiv nezaposlenosti pomere od odbrane posla, ka podsticanju stvaranja novih radnih mesta, preusmeravanju zaposlene (i nezaposlene) radne snage i smanjenju ponude radne snage.

Ubrzanje privrednog rasta može da bude jedan od činilaca za podsticanje stvaranja novih radnih mesta. Mnogi analitičari privrednih kretanja ukazuju na usku korelaciju između stanja zaposlenosti i stope privrednog rasta. Kao jedan od argumenata ističe se da je u najvećem broju razvijenih kapitalističkih zemalja period pune zaposlenosti, koji je karakterisao razvoj ovih zemalja pedesetih i šezdesetih godina, bio praćen gotovo stalnim ubrzanim privrednim rastom. Između 1950. i 1973. godine bruto nacionalni proizvod u svim zemljama OECD-a rastao je u proseku po stopi od 4,9% godišnje,[13] a ukupne investicije između 1963. i 1973. čak po stopi od 6,4% godišnje.[14] U istom periodu, između 1950. i 1973. godine, u gotovo svim ovim zemljama stopa nezaposlenosti je bila, s određenim manjim oscilacijama, u granicama za koje se smatra da izražava stanje pune zaposlenosti (između 1 i 2,5%). Između 1973. i 1979. godine nastupile su dramatične promene. Bruto nacionalni proizvod se povećavao u ovim zemljama u proseku po stopi od 2,6%, a ukupne investicije su imale stopu rasta od samo 1,2% godišnje.[15] Od 1980. do 1987. godine stopa rasta bruto nacionalnog proizvoda u proseku iznosi samo 2,4% (s određenim drastičnim odstupanjima — 1982. negativna stopa rasta od —0,3%, a 1984. godine 4,9%).[16] Istovremeno u periodu od 1973. do 1987. godine dolazi do pojave masovne nezaposlenosti u najvećem broju razvijenih kapitalističkih zemalja.[17]

Sve prognoze ukazuju da stanje pune zaposlenosti kakvo je postojalo u prvim decenijama posleratnog razvoja nije, međutim, moguće ostvariti u bližoj budućnosti u većini ovih zemalja.[18] Ostvarenje pune zaposlenosti putem ubrzanog privrednog rasta nema većih izgleda da se postigne stoga što se u većini ovih zemalja ne može očekivati takva stopa privrednog rasta koja bi

---

[13] Raphael Kaplinsky, Micro-electronics and Employment Revisited, op. cit., p. 4.

[14] Wil Albeda, Reflections on the Future of Full Employment (Part I), op. cit., p. 367.

[15] Isto, p. 368.

[16] IMF, World Economic Outlook, April 1988, p. 112.

[17] Videti tabelu »Stope nezaposlenosti u razvijenim kapitalističkim zemljama«.

[18] Wil Albeda, Reflections on the Future of Full Employment (Part I), op. cit., pp. 379—380; ILO, Fourth European Regional Conference, Geneva September 1987, Report of the Director General, op. cit., pp. 20—21.

Digitized by Google

mogla, kroz otvaranje novih radnih mesta, da apsorbuje današnji ogroman višak radne snage. Predviđa se, naime, da se sadašnja niska stopa rasta u najvećem broju razvijenih kapitalističkih zemalja neće bitnije promeniti ni u narednom periodu do 1990. godine, i da će, verovatno, iznositi između 2,5 i 2,7%.[19] U takvim uslovima očevidno je da stopa privrednog rasta ne bi bitnije uticala na opadanje stope nezaposlenosti. Pod pretpostavkom takve niske stope privrednog rasta računa se da sadašnja veoma visoka stopa nezaposlenosti, koja je u zapadnoevropskim zemljama članicama OECD u proseku oko 11% u odnosu na ukupnu radnu snagu, mogla do 1990. godine da se snizi na 10,4%. Da bi se stopa nezaposlenosti spustila na 8%, što se, naravno, ne bi moglo smatrati zadovoljavajućim ciljem, računa se da bi prosečna godišnja stopa privrednog rasta u ovim zemljama trebalo da bude između 3 i 3,5%.[20] Ostvarenje pune zaposlenosti putem bržeg privrednog rasta čini se da je izvan okvira realnosti u bliskoj budućnosti za najveći broj razvijenih kapitalističkih zemalja. Sigurno je da izlaz iz stanja masovne nezaposlenosti treba tražiti u većem oživljavanju privrednih aktivnosti i većoj stopi privrednog rasta. Treba, međutim, ukazati da uzimanje stope privrednog rasta kao izolovanog faktora ublažavanja stanja nezaposlenosti ne predstavlja i realni pokazatelj mogućnosti prevazilaženja krize nezaposlenosti. Takve kalkulacije uzimaju za pretpostavku stanje nezaposlenosti u statičkim brojkama, bez analize unutrašnje strukture nezaposlenosti i različitih uzroka koji vode nezaposlenosti. Stoga je moguće da do oživljavanja privrednih aktivnosti dođe a da se stanje nezaposlenosti bitnije ne poboljša. Tako, na primer, u Velikoj Britaniji je u 1987. godini stopa privrednog rasta dostigla 4,5%, a nezaposlenost ostala i dalje veoma visoka — 10,6%.[21] (Prema pomenutoj kalkulaciji stopa nezaposelnosti bi trebalo da padne na ispod 7%.) U zavisnosti od uzroka nezaposlenosti moguće je, međutim, uz odgovarajuću politiku zapošljavanja, ublažiti postojeće nezadovoljavajuće stanje nezaposlenosti i u uslovima relativno niske stope privrednog rasta.

U prethodnoj analizi ukazano je da ubrzani proces uvođenja novih tehnologija predstavlja jedan od najvažnijih činilaca promena u privrednoj strukturi i krupnih pomeranja u strukturi radne snage. Relativno ubrzani proces širenja novih tehnologija, nepripremljenost za brzu transformaciju privrednih struktura i inercija starog, doveli su do stvaranja »tehnološkog viška« brojnih kategorija radnika obrazovanih za »pogrešna zanimanja«. Neprilagođenost dela postojeće radne snage potrebama treće tehnološke revolucije stvorio je na tržištu radne snage raskorak između relativno visoke potražnje za radnicima potrebnim ne samo

[19] Commission of the European Communities, Annual Economic Report, 1985—1986, Brussels 1985, pp. 30—31.
[20] Isto, p. 1.
[21] OECD Economic Outlook, No. 43, June 1988, pp. 4 i 33.

Digitized by Google

u novim tehnološkim područjima, u sferi proizvodnje novih tehnologija, nego i u svim onim granama privrede gde dolazi do šire primene novih tehnologija, i ponude suvišnih, novim uslovima nepodobnih radnika starih struka i zanimanja.

U postojanju ovakve strukturalne nezaposlenosti, odnosno raskoraku između potrebne i neprilagođene radne snage, mogu se naći značajne rezerve za otklanjanje ili ublažavanje postojeće masovne nezaposlenosti. Mnoga istraživanja ukazuju da najvažniju ulogu u premošćavanju ovog raskoraka treba da ima obrazovanje za nove tehnologije. U razvijenim kapitalističkim zemljama odvija se poslednjih godina proces reforme u svim segmentima sistema obrazovanja, s osnovnom svrhom stvaranja »nove tehnološke kulture«[22].

Prvenstveni cilj reforme sistema obrazovanja je da nove i sadašnje generacije pripremi za sve izazove koje donosi treća tehnološka revolucija. To znači da nove generacije pripremi za veoma blisku budućnost kada će osnovna tehnološka pismenost i upoznatost s novim tehnologijama biti neophodna legitimacija za mnoga zanimanja, drugo, da omogući da se postojeća radna snaga kroz prekvalifikaciju i doškolovanje osposobi za sadašnje potrebe koje nameće proces uvođenja novih tehnologija, i time doprinose ne samo zadovoljavanju rastuće potražnje za radnicima novih profila, već i ublažavanju masovne nezaposlenosti, i treće, da obezbedi uslove za permanentno obrazovanje, jer veoma brzi proces razvoja novih tehnologija zahteva neprekidno usavršavanje postojećih znanja[23].

Stvaranje nove tehnološke kulture treba da prožima celokupni sistem školskog obrazovanja, zatim javne institucije za tehnološko obrazovanje i obrazovanje uz rad u okviru kompanija. Centralno i najvažnije mesto pridaje se promenama u školskom sistemu, pošto je on najpogodniji da se, počev od osnovnog pa do univerzitetskog obrazovanja, mlade generacije osposobe za elementarnu kompjutersku pismenost, ali i za vrhunsko stručno i naučno obrazovanje potrebno novim tehnologijama. Drugo, školski sistem pored tzv. tehnološke kulture pruža i mnogobrojna druga znanja, koja su neophodna ne samo iz kulturoloških razloga i obrazovanja za mnogobrojne profesije neophodne svim civilizovanim društvima, već i stoga što bez bazičnih znanja iz, na primer, matematike, prirodnih nauka, društvenih nauka, znanja stranih jezika, i drugih, ne može biti ni osposobljenosti za znanja potrebna za uvođenje i primenu novih tehnologija.

---

[22] ILO, Fourth European Regional Conference, Geneva September 1987, Report III, Training and Retraining — Imlications of Technological Change, International Labour Office, Geneva 1987, p. 63.

[23] Neka istraživanja ukazuju da će u mnogim privrednim granama, brze tehnološke promene nametnuti potrebu ne samo stalnog obnavljanja znanja, već i nužnost menjanja profesija dva ili tri puta u toku ukupnog radnog veka. (ILO, Fourth European Regional Conference, Geneva September 1987, Report III, Training and Retraining — Implications of Technological Change, op. cit., p. 51.

Digitized by Google

Jedan tako dugi ciklus obrazovanja za budućnost koji se ostvaruje putem školskog sistema, iako veoma važan i neophodan, ne može, međutim, da zadovolji sadašnje kratkoročne potrebe, a u budućnosti i stalne potrebe za prekvalifikacijama i doškolovanje zaposlenih i nezaposlenih radnika, potrebe za sticanje neophodnih novih stručnih znanja potrebnim u primeni novih tehnologija. Stoga se u svim ovim zemljama stvara razgranati sistem vanškolskih institucija za tehnološko obrazovanje, koji je usko povezan i sa školskim, posebno univerzitetskim sistemom obrazovanja, a i sa privredom; s prvim radi uvida u najnovija dostignuća u visokim tehnologijama, a s privredom radi prilagođavanja takvog obrazovanja stvarnim potrebama za novom radnom snagom. U sferi vanškolskog obrazovanja ovaj sistem dopunskog, stručnog i profesionalnog obrazovanja ima izuzetnu važnost, jer može da pruži jedinu šansu za mnoge kategorije koje su iz različitih razloga marginalizovane i sa oskudnom obrazovnom osnovicom, pa, prema tome, s malim ili nikakvim izgledom za zapošljavanje: mladi van sistema školskog obrazovanja za nove tehnologije, nezaposleni bez kvalifikacija, ili s kvalifikacijama koje nemaju nikakvu budućnost, posebno žene koje traže posao i stariji radnici koji postaju tehnološki višak[24].

Treći veoma važan segment obrazovanja za nove tehnologije je obrazovanje, prekvalifikovanje i dopunsko obrazovanje uz rad u okviru kompanija, koje je prirodno najbliže i najprilagodljivije potrebama na tržištu radne snage. Pošto se nove tehnologije razvijaju velikom brzinom, zapažena je pojava nedovoljne prilagođenosti školskog i sistema vanškolskih javnih obrazovnih institucija takvom razvoju, i to ne samo usled brze moralne amortizacije hardver opreme koje poseduju (ako poseduju), već i zbog brzog prevazilaženja znanja nastavnog osoblja koja treba da prenesu na učenike, studente i polaznike raznih škola za dopunsko obrazovanje. Konkurencija i nužna potreba da se ubrza proces uvođenja i primene tehnoloških inovacija navode mnoge kompanije da sopstvenim sredstvima organizuju obrazovanje, prekvalifikaciju i doškolovanje zaposlene radne snage, ne čekajući da im školske i vanškolske institucije obezbede radnike potrebnih struka i kvalifikacija. Postoji dosta primera gde kompanije u svojim sredinama organizuju tečajeve tehnološkog obrazovanja, ili stvaraju neposrednu vezu između teorijskog obrazovanja u javnim i privatnim institucijama za dopunsko obrazovanje, i praktične obuke u kompanijama — kompanije Bell, Ford, Simens, IBM, BMW itd.[25].

---

[24] Videti, ILO, Fourth European Regional Conference, Geneva September 1987, Report III, Op. cit., pp. 31—38.

[25] Karl. Ebel, The Microelectronics Training Gap in the Metal Trades, International Labour Review, No. 6, November—December 1981, pp. 731—733; Everett M. Kassalow, Technological Change: Unions and Employers in a New Era, in: International Industrial Relations Association, 7th World Congress, 1—4 September 1986, Technological

Digitized by Google

Sva ova tri segmenta obrazovanja za nove tehnologije su neophodna i međusobno komplementarna, oni su u funkciji nastojanja da se prevaziđu strukturalna nezaposlenost, ali još više u funkciji potpunog i racionalnog korišćenja svih mogućnosti koje nude nove tehnologije. Nove tehnologije zahtevaju velika kapitalna ulaganja ali i ulaganja u znanje, od elementarne tehnološke pismenosti do vrhunskih naučnih, profesionalnih i stručnih znanja. U sredinama u kojima je proces širenja novih tehnologija pustio duboke korene shvata se da se ulaganje u znanje višestruko vraća i da ništa nije skuplje od bespuća neznanja.

Kao jedno od mogućih rešenja za ublažavanje stanja masovne nezaposlenosti javlja se i koncepcija smanjenja ponude radne snage[26]. Pod ovim se podrazumevaju različiti oblici preraspodele raspoloživih poslova kako bi se sačuvali ugroženi radnici od otpuštanja, ili oslobodila radna mesta za nezaposlenu radnu snagu, kao i mere za ublažavanje pritiska na zapošljavanje. U prvu grupu spadaju skraćenje radnog vremena, produženje godišnjih odmora, snižavanje godina za odlazak u penziju, uvođenje rada sa skraćenim radnim vremenom, smanjenje prekovremenog rada, uvođenje više smena; u drugu grupu spadaju produžavanje obaveznog školovanja, odnosno »odlaganje« uzrasta za zapošljavanje, i ranije penzionisanje pre zakonom utvrđenih godina za penzionisanje.

Za sindikate u razvijenim kapitalističkim zemljama koncepcija smanjenja ponude radne snage predstavlja »jedan od glavnih elemenata aktivne politike zapošljavanja usmerene ka smanjenju broja nezaposlenih«, ali i ka »poboljšanju životnih i radnih uslova«[27]. Evropska konfederacija sindikata je još na svom Kongresu u Minhenu 1979. godine[28] utvrdila smernice sindikatima za borbu za skraćenje radnog vremena, a na Kongresu u Hagu 1982. godine ih potvrdila i u izvesnoj meri proširila[29]. Suština pristupa zapadnoevropskih sindikata je da skraćivanje radnog vremena, ali bez smanjenja zarada, može da predstavlja sredstvo za smanjenje nezaposlenosti, koje, doduše, ne mora da se ispolji u svim situacijama. Istovremeno, međutim, smatra se da će time da započne proces koji će, promenama u načinu života, u radnim

---

Change and Labour Relations, Hamburg 1986, p. 223; International Labour Organisation, Fourth European Regional Conference, Geneva September 1987, op. cit., pp. 56—60.

[26] Wil Albeda, Reflections on the Future of Full Employment (Part II), Labour and Society, No. 1, January—March 1983, p. 63; Gösta Karlsson, Jobs for Young People, op. cit., pp. 33—35.

[27] Rafael Nedzynski, Flexibility of Workng Time in Western Europe, Caracteristics, Impact, Trade Union Positions, European Trade Union Institute, Brussels, 1986, p. 7.

[28] Rafael Nedzynski, The Reduction of Working Hours in Western Europe, Second Part: Analysis of the Social and Economic Consequences, European Trade Union Institute, Brussels, 1980, p. 1.

[29] Working Time in Western Europe in 1982, Info 3, European Trade Union Institute, Brussels 1983.

Digitized by Google

odnosima, društvenim i porodičnim aktivnostima, bitno izmeniti društvene potrebe i sredstva za njihovo zadovoljavanje[30].

U Rezoluciji sa Kongresa Evropske konferencije sindikata u Hagu se iznose kao neposredni ciljevi borbe za skraćenje radnog vremena i preraspodelu raspoloživih poslova sledeće: skraćenje zakonski utvrđenog nedeljnog radnog vremena na 35 časova, sticanje prava na punu penziju sa 60 godina starosti, produžavanje plaćenih godišnjih odmora na 6 nedelja, povišenje godina obaveznog školovanja na 16 godina, sticanje prava na plaćeno odsustvo radi stručnog ili dopunskog obrazovanja, uvođenje pete smene radi ostvarenja neprekinutog rada u smenama, smanjenje ili ukidanje stalnog prekovremenog rada, povećana naknada za neophodni prekovremeni rad[31]. U funkciji ublažavanja problema nezaposlenosti najveća pažnja sindikata je usmerena na skraćenje radnog vremena, snižavanje godina za odlazak u penziju, i produžavanje godišnjih odmora[32].

Osnovna ideja zastupnika koncepcije smanjenja ponude radne snage, odnosno preraspodele raspoloživih poslova kao instrumenta ublažavanja nezaposlenosti je u tome da će se putem skraćivanja radnog vremena, produženja godišnjih odmora, snižavanja godina za odlazak u penziju i sličnim merama, osloboditi prostor, pod uslovom da obim poslova bude isti, za angažovanje nove ili postojeće, ali »suvišne« radne snage za obavljanje nepokrivenih poslova. Drugo, produžavanje obaveznog školovanja, na primer za 2 godine, i uvođenje institucije ranijeg penzionisanja, bi tržište radne snage oslobodilo pritiska dela novopridošle radne snage u prvom slučaju, i dela starije radne snage, uglav-

---

[30] Isto, p. 1.

[31] Isto.

[32] Ova tri prva cilja istovetno su postavljena i u Rezoluciji usvojenoj na Kongresu u Briselu 1979. Prošla je od tada gotovo cela decenija a ovi zahtevi zapadnoevropskih sindikata su još uvek veoma aktuelni. Prema podacima prikupljenim zaključno sa stanjem sredinom marta 1987. godine, iznetim u jednom istraživanju Evropskog sindikalnog instituta, može se videti da ni jedan od ova tri cilja nisu ostvarena gotovo ni u jednoj zapadnoevropskoj zemlji. Zakonom utvrđeno nedeljno radno vreme je gotovo u svim ovim zemljama 40 časova; jedino je u Francuskoj skraćena na 39 časova, ali je zato u nekim drugim i duža — Švajcarska 45, Italija, SR Nemačka, Holandija, Portugal, Republika Irska 48. U svim ovim zemljama, međutim, radna nedelja se utvrđuje i kolektivnim ugovorima između sindikata i poslodavaca, pa je po pravilu ona niža od zakonom utvrđene radne nedelje. Starosna granica za odlazak u penziju je samo u Francuskoj snižena na 60 godina, dok je u svim ostalim zemljama 65 (a u Norveškoj i Danskoj čak 67). Dužina plaćenih godišnjih odmora utvrđena zakonom je u većini zemalja 4 nedelje, u SR Nemačkoj, Holandiji i Irskoj 3 nedelje, a u Švedskoj, Francuskoj, Finskoj i Austriji 5 nedelja (u Austriji godišnji odmor za radnike sa stažom dužim od 25 godina je 6 nedelja). Kolektivnim ugovorom se može utvrditi i duži godišnji odmor — u nekim firmama u Švedskoj kolektivnim ugovorima je utvrđen godišnji odmor od čak 8 nedelja! (Collective Bargaining in Western Europe in 1987 and Prospects for 1988, European Trade Union Institute, Brussels 1988, pp. 64—66).

Digitized by Google

nom nepodobne za prekvalifikaciju za nove tehnologije, i vrlo verovatno uvršćene u »tehnološki višak«, u drugom slučaju. Za poslodavce oba ova instrumenta su prihvatljiva, jer za njih ne predstavljaju dodatno materijalno opterećenje — u prvom slučaju mladi radnici još nisu zaposleni, a u drugom eventualni »otkup« radnog staža bi se kompenzirao time što su nadnice za mlade radnike koji bi se zaposlili znatno niže od ukupnih zarada (nadnica i bonusa za dugi radni staž) starijih radnika koji odu u penziju. Troškovi ovih mera bi pali na javni budžet, ali bi i oni bar delimično bili pokriveni smanjenjem troškova za naknade za nezaposlenost za radnike koji bi umesto na berzu rada otišli u mirovinu. Troškovi produženog školovanja bi bili povećani, ali svaka »investicija« u sticanje znanja se uvek isplati.

Poslodavci, se, međutim, protive ostalim merama preraspodele poslova koje ne bi bile praćene odgovarajućim srazmernim smanjenjem nadnica, jer bi angažovanje nove radne snage na »upražnjenim« poslovima, ističu oni, povećalo troškove firme za iznos njihovih primanja, čime bi takve kompanije bile u nepovoljnijem konkurentskom položaju u odnosu na one koje ne prihvate ove mere. Kao odgovor na ove zahteve sindikata poslodavci uvode razne oblike reorganizacije radnog vremena, fleksibilno radno vreme, reorganizacija radnih dana ili nedelja, više smena, uvode tzv. atipične oblike zapošljavanja, čime čak ostvaruju određene »uštede« u troškovima za radnu snagu.

Pri analizi efekata ovih mera postavljaju se, u stvari, dva pitanja. U kojoj meri skraćenje radnog vremena, produženje godišnjeg odmora i slične mere stvarno predstavlja dodatni finansijski trošak za kompanije u kojima se one ostvare pod uslovom da se visina nadnica radnika ne smanjuje? I drugo, koliko ove mere doprinose ublažavanju nezaposlenosti?

Neke izvršene analize[33] ukazuju da skraćivanje radnog vremena uz odgovarajuće zapošljavanje radne snage ne povećava u istom iznosu troškove za nadnice, kako to poslodavci tvrde. Uzet je sledeći primer: ukoliko se radna nedelja skrati sa 40 na 36 časova, dakle za 10%, da bi održali proizvodnju na istom nivou poslodavci bi trebalo da zaposle dodatnu radnu snagu za 10%, što bi, prema tvrđenju poslodavaca, ukupni fond za nadnice opteretilo za 11,1%. Poslodavci, međutim, ne uzimaju u obzir efekat povećanja produktivnosti rada kod zaposlenih sa skraćenim radnim vremenom — usled ubrzanja prosečnog dnevnog ritma rada, boljeg iskorišćavanja radnog vremena, smanjenja radnog vremena u delu dana kada je najniža produktivnost (pri kraju radnog vremena), zatim usled manjeg zamora, manjeg broja bolovanja i nesreća na radu, bolje organizacije rada i slično. Računa se da se u proseku za tih 10% smanjenja radnog vremena produktivnost povećava iz iznetih razloga za 50%, čime

[33] Rafael Nedzynski, The Reduction of Working Time in Western Europe, op. cit., pp. 16—21.

Digitized by Google

se, u stvari kompenzuje polovina troškova za nadnice za dodatnu radnu snagu — skraćenje radnog vremena ne »vuče«, dakle, 11,1% dodatnih troškova, već 5,5%. Taj procenat je, u stvari, i niži jer i novopridošla radna snaga radi sa skraćenim radnim vremenom, pa i ona doprinosi u svom delu povećanju produktivnosti rada. Slična kalkulacija i slični argumenti o povećanoj produktivnosti rada odnose se i za produžavanje godišnjeg odmora — ukoliko se godišnji odmor produži sa 4 na 6 nedelja dodatni troškovi za nadnice se povećavaju, navodi se u istoj analizi, za 4,34%, ali sa uzimanjem efekta povećanja produktivnosti, oni se, u stvari, povećavaju za samo 2,17%[34]. Pri tom treba pomenuti da se godišnji odmori najčešće uzimaju u mesecima kada je poslovna aktivnost manje intenzivna. Za poslodavce i ova argumentacija nije, međutim, dovoljna da, bez pritiska sindikata i države, prihvate skraćenje radnog vremena, produženje godišnjih odmora, kada s drugim oblicima reorganizacije radnog vremena mogu da se oslobode svih dodatnih troškova. U otporu većine poslodavaca može se naći glavni uzrok što u poslednjoj deceniji nije došlo do bitnijeg skraćivanja radnog vremena.

Na drugo pitanje koliko ove mere doprinose smanjenju nezaposlenosti dosta je teško odgovoriti. Postoje različite procene efekata skraćenja radnog vremena na stanje zaposlenosti, počev od onih da ono »leži na veoma važnom strateškom pravcu borbe«[35], preko shvatanja da se time »ne napada sama suština problema« ali da se ne sme zanemarivati makar i marginalni uticaj ovih mera na smanjenje broja nezaposlenih[36], pa do mišljenja da skraćivanje radnog vremena pogoršava stanje nezaposlenosti[37]. Stvarnu uzročno-posledičnu vezu između skraćivanja radnog vremena i eventualnog povećanja zaposlenosti je teško ustanoviti merenjem podataka ili poređenjem stanja radnog vremena i nezaposlenosti u različitim zemljama, pošto se na strani nezaposlenosti pojavljuje niz faktora uzročnika koji takvu vezu zamagljuju. Tako na primer Belgija je zemlja sa jednom od najviših stopa nezaposlenosti u zapadnoj Evropi — iznad 11%, a zakonski utvrđena (znači maksimalno moguća) dužina radne nedelje je među najnižima — 40 časova; u Švajcarskoj je, međutim, radna nedelja zakonom utvrđena na 45 časova (ona je i jedina zemlja u zapadnoj Evropi u kojoj ni kolektivnim ugovorima utvrđena radna nedelja ni u jednom slučaju ne prelazi granicu od 40 časova), a neprekidno se održava stanje pune

[34] Isto, pp. 30—36.

[35] Andre Gorz, U raj — ali sa sindikatima, razgovor sa Klausom Podakom, Marksizam u svetu, br. 12, 1985, str. 7.

[36] Wil Albeda, Reflection on the Future of Full Employment (Part II), op. cit., p. 63.

[37] U jednoj analizi Švajcarske konfederacije poslodavaca (Lettre d'information pour les employeurs, membres des conseils d'entreprises et des comites SHEI, Social Trends, 15. II 1984, p. 7).

Digitized by Google

zaposlenosti — stopa nezaposlenosti je zanemarljiva, već više godina se kreće ispod 1%[38]. Svako skraćivanje radnog vremena ne mora uvek da znači povećanje zaposlenih. Čini se da se može prihvatiti stanovište da mala skraćivanja radnog vremena bitnije ne doprinose rešavanju problema nezaposlenosti: ona u najboljem slučaju mogu da doprinesu umanjenju problema ugroženih koji su još zaposleni. Veći efekti se mogu postići sa većim skraćivanjem radnog vremena, sa 40 na 35, ili u daljoj budućnosti na 30 časova nedeljno[39]. Zbog niza različitih činilaca ni kod većeg skraćivanja radnog vremena opseg tako »oslobođenih« poslova ne izaziva istovetno srazmerno povećanje broja radnih mesta. Ono je u najvećem broju slučajeva niže nego što bi se prostom matematičkom logikom očekivalo. Ovakvi efekti na povećanje broja zaposlenih se mogu primetiti i kod drugih mera preraspodele radnih mesta — produženja godišnjih odmora, skraćivanja godina za sticanje penzija. Dakle, iako sve ove mere ne moraju bitno da utiču na otklanjanje sadašnjeg stanja masovne nezavisnosti, one u svakom slučaju mogu da doprinesu ublažavanju nezaposlenosti.

Od ostalih mera za koje se smatra da mogu da doprinesu ublažavanju nezaposlenosti treba ukazati na sve češću praksu sklapanja ugovora na skraćeno radno vreme (part-time jobs), na određeno vreme i privremeno zapošljavanje. Uvođenjem ovih oblika »fleksibilizacije« nude se mogućnosti za zapošljavanje nezaposlene radne snage, i sa tog stanovišta se »poboljšava« položaj onih kojima je i takav radni odnos bolji od čekanja na berzi rada. Ovi oblici atipičnih ugovora, međutim, nemaju nikakav uticaj na opšte stanje nezaposlenosti, jer se u stvari vrši samo svojevrsna preraspodela raspoloživih poslova na štetu onih koji su u punom radnom odnosu. Izvesne mogućnosti otvaranja perspektive novih radnih mesta pruža mera smanjivanja ili zabrane prekovremenog rada. Uvođenje više smena, uz odgovarajuće mere za otklanjanje negativnih posledica rada van redovnog radnog vremena, pruža, međutim, veće mogućnosti za otvaranje novih radnih mesta, a time i za ublažavanje nezaposlenosti.

Kao mere za ublažavanje nezaposlenosti u mnogim zemljama javljaju se i različiti projekti za »stvaranje posla« ili za »finansi-

---

[38] Videti navedenu tabelu o kretanju nezaposlenosti, a za dužine nedeljnog radnog vremena pomenutu studiju Evropskog sindikalnog instituta (Collective Bargaining in Western Europe i 1987 and Prospects for 1988, op. cit., p. 64).

[39] Radi šireg upoznavanja problema odnosa između skraćivanja radnog vremena i njegovog uticaja na rešavanje problema nezaposlenosti upućujemo na studiju dr Vide Čok, Radno vreme i njegovo skraćivanje u uporednom i međunarodnom pravu, Institut za uporedno pravo, Savremena administracija, Beograd 1986, iz koje je i preuzet jedan od njenih zaključaka (str. 160).

Digitized by Google

ranje otvaranja radnih mesta«[40], koje iniciraju vlade, lokalne administracije, sindikati, crkve i razne dobrotvorne organizacije. Ideja se zasniva na argumentaciji da država troši ogromna sredstva za naknade za nezaposlene, koja bi se mogla usmeriti na otvaranje novih radnih mesta. Najčešće se radi o aktivnostima za koje nema nikakvog ekonomskog interesa od strane kapitala, ali imaju socijalno, kulturološko i slično opravdanje. Tako postoje razni komunalni programi za uređenje zapuštenih naselja, obnavljanje oronulih zgrada, škola, bolnica, za pomoć starim i bolesnim osobama. Nezaposleni radnici se angažuju na određeno kraće vreme, obično na godinu dana, sa liste najduže nezaposlenih. U nekim zemljama se kao mera ublažavanja posledica trajnije nezaposlenosti pristupa stvaranju većih projekata javnih građevinskih radova, posebno u regionima gde je visoka nezaposlenost prouzrokovana nestajanjem nerentabilnih, umirućih privrednih grana. Kao mera za podsticanje otvaranja radnih mesta primenjuje se i davanje poreskih olakšica ili snižavanje doprinosa za socijalno osiguranje onim firmama koje zaposle određene kategorije nezaposlene radne snage. Najzad postoje posebni programi za zapošljavanje mladih. Svi ovi projekti i programi sigurno mogu da ublaže određene negativne socijalne i psihološke posledice dugotrajne nezaposlenosti, ali se ne mogu uvrstiti u arsenal mera za suštinsko rešavanje problema nezaposlenosti.

Treba ukazati i na još dve pojave koje su neposredno ili posredno povezane sa stanjem masovne nezaposlenosti u većem broju razvijenih kapitalističkih zemalja. To je prvo procvat sitnog preduzetništva i malih preduzeća, i drugo, širenje tzv. neformalne ekonomije. Iako su osnovni razlozi za renesansu malih preduzeća ekonomske prirode, i uslovljeni su procesima strukturalnog prilagođavanja i masovne upotrebe novih tehnologija, nije bez osnova teza da se ova pojava može delom objaviti i nastojanjem da se iz geta nezaposlenosti izađe otvaranjem nekog »sitnog biznisa«. Podsticaji maloj privredi u vidu poreskih olakšica, povoljnih kredita i slično, izraz su, između ostalog, i nastojanja vlada da se na taj način otvaraju nova radna mesta i tako ublaži nezaposlenost. Treba, međutim reći da je sigurnost zaposlenja u malim preduzećima manja zbog relativno velike »fluktuacije«, odnosno nastajanja i nestajanja ovakvih firmi[41].

Širenje neformalne ekonomije je, međutim, direktna posledica stanja masovne nezaposlenosti. U mnogim zemljama u kojima je nezaposlenost visoka, nezaposleni pribegavaju »poslednjoj mogućnosti« da zarade više od minimuma za egzistenciju, baveći

---

[40] Videti: Wil Albeda, Reflections on the Future of Full Employment, (Part II), op. cit., pp. 65—70; ILO, Fourth European Regional Conference, Report of the Director General, op. cit., pp. 22—26; Gösta Karlsson, Jobs for Young People, op. cit.

[41] Wil Albeda, Reflections on the Future of Full Employment (Part I), op. cit., pp. 374—376.

Digitized by Google

se domaćom radinošću, pružanjem usluga, sitnom trgovinom, pa i švercom, naravno bez plaćanja poreskih, socijalnih i drugih obaveza. Karakteristično je da na pojavu neformalne, sive, crne, podzemne ekonomije u poslednje vreme vlasti gledaju s prilično tolerancijom, retko pribegavajući represivnim merama (sem u slučaju šverca), pa je čak na određeni način indirektno podstiču, na primer, bavljenje ovakvim aktivnostima ne povlači automatski gubitak prava iz socijalnog osiguranja, naknade za nezaposlenost ili socijalne pomoći. Postojanje i tolerisanje ovakve neformalne ekonomije predstavlja u stvari neku vrstu »sigurnosnog ventila« protiv socijalnog nezadovoljstva[42].

Nezaposlenost je u poslednjoj deceniji poprimila u velikom broju razvijenih kapitalističkih zemalja takve razmere da prouzrokuje mnogobrojne negativne ekonomske, socijalne, pa i političke posledice. Nezaposlenost ne samo da donosi negativne materijalne, moralne i psihičke negativne posledice za neposredno ugroženu radnu snagu, već je i »ozbiljna pretnja političkom sistemu i demokratiji, ona podriva same temelje društva, podriva nadu i poverenje, posebno mladih, u postojeći demokratski sistem«[43]. Stoga je shvatljivo da se borba protiv nezaposlenosti ne sužava samo na one koji zastupaju neposredne interese ugroženih — sindikata. Masovna nezaposlenost, taj »ekonomski, socijalni i politički bauk savremenog sveta«[44], postaje predmet interesovanja, zabrinutosti, i nastojanja da se prevaziđe nemoć svih političkih i socijalnih segmenata društva — sindikata i poslodavaca, nacionalnih vlada, političkih partija, novih društvenih pokreta, međunarodnih organizacija, nauke. Postoji bezbroj projekata, ideja, predloga kako da se izađe iz sadašnjeg nezadovoljavajućeg stanja. Neki od ovih predloga usmereni su na pokušaje globalnog rešavanja problema masovne nezaposlenosti, drugi da se olakša položaj najugroženijih kategorija; predlažu se i sprovode određene parcijalne mere koje trenutno mogu da ublaže stanje, a postoje pokušaji koji ukazuju na izlaz u dugoročnoj perspektivi.

Kao jedno od osnovnih postavlja se pitanje da li je u sadašnjim uslovima moguće izići iz stanja masovne nezaposlenosti, da li je moguće ostvariti punu zaposlenost kakva je postojala u relativno dugom periodu posleratnog razvoja kapitalističkog sveta? Na ova i mnoga druga pitanja traže se odgovori, ali se čini da ti odgovori, zasada, ne daju jasnu sliku dugoročne perspektive izlaska iz krize nezaposlenosti, jer i pored određenih koraka koji se preduzimaju i promena koje se odvijaju u priv-

[42] Isto, pp. 378—379; Enrique Viana. New Technology, Employment and the »Underground« Economy, Economic Bulletin, No. 3—4, 1985, WFTU, Prague, pp. 87—89; ILO, Labour Market Flexibility: The Pros and Cons, op. cit. International Labour Office, Geneva 1987, p. 42.

[43] Olof Palme u govoru na Kongresu Socijalističke internacionale 1983. godine u Albufeiri, Portugalija.

[44] Isto.

Digitized by Google

redama kapitalističkog sveta, stanje masovne nezaposlenosti opstojava i svi su izgledi da bliska budućnost ne nudi brza rešenja. Ipak, sve što je dosada rečeno može da ukaže na neke elemente mogućnosti izlaska iz stanja masovne nezaposlenosti.

Postoji gotovo opšta saglasnost da su uzročnici sadašnje nezaposlenosti raznovrsni, i da se ne mogu tražiti samo i prevashodno u procesu uvođenja novih tehnologija. Borba protiv nezaposlenosti ne može se svoditi na jedan uzročnik. Kao što ne postoji jedan uzročnik, tako ne postoji ni jedan odgovor, jedno rešenje za nezaposlenost. Nema sumnje da proces uvođenja novih tehnologija daje svoj neposredni i posredni »doprinos« sadašnjem stanju »tehnološke« nezaposlenosti, ali je isto tako nesumnjivo da se strategija borbe protiv »tehnološke« nezaposlenosti ne može odvojiti od borbe za uklanjanje i svih drugih uzroka masovne nezaposlenosti u većini kapitalističkih zemalja.

Širenje primene novih tehnologija i s tim vezano prestruktuiranje privreda kapitalističkih zemalja donosi krupne »poremećaje« u strukturi zaposlene radne snage. Pojavljuje se raskorak između ponude postojeće radne snage pretežno neodgovarajuće potrebama novih tehnoloških sistema, i rastuće tražnje za radnicima novih profila i novih znanja. Ovaj proces prilagođavanja radne snage očevidno nije moguće lako i brzo ostvariti. Na duži rok, uz odgovarajuće promene u sistemu obrazovanja, i stvaranje »obrazovanja za nove tehnologije« moguće je ublažiti, pa i otkloniti jedan važan segment sadašnje masovne besposlice — strukturalnu nezaposlenost.

Sasvim je sigurno da od stepena privrednog rasta zavise i mogućnosti za širenje prostora za novu zaposlenost. Privredni rast zasnovan na ekstenzivnom privređivanju ne pruža, međutim, veće izglede za izvojevanje odgovarajućeg konkurentskog položaja na svetskom tržištu, a time i za perspektive izlaska iz stanja nezaposlenosti. One zemlje koje budu u docnji u procesu primene najsavremenijih dostignuća nauke i širenja novih tehnologija, koje kroz prestruktuiranje svojih privreda ne osiguraju blagovremen prodor na svetsko tržište, naćiće se u mnogo vecim teškoćama da obezbede kvalitetan privredni rast koji će im u dužoj perspektivi omogućiti izlazak iz stanja nezaposlenosti.

Ne treba, međutim, zanemariti i sve druge mere iz arsenala borbe protiv nezaposlenosti. Sve one posebno i zajedno mogu da vode ublažavanju sadašnjeg stanja nezaposlenosti. Suštinsko pitanje koje se, međutim, postavlja je kakva se vrsta pune zaposlenosti želi i može postići? Da li se u uslovima širenja primene novih tehnologija može i da li treba računati na istovetan stepen radnog angažovanja i istovetne oblike zapošljavanja kao pre jedne ili više decenija? Da li pod punom zaposlenošću treba podrazumevati rad od 40 ili 35 časova nedeljno, i radni vek od 60 ili 65 godina starosti, da li »raspoložive poslove« zadržati u postojećim oblicima punog radnog odnosa ili ostvariti određene oblike »deoba poslova«? Da li se mogu iznaći alter-

Digitized by Google

nativni oblici radnog angažovanja izvan uobičajenog pojma »formalne privrede«? Da li izlaz treba tražiti prevashodno u neprekidnom »stvaranju novih poslova«, ili i u »nepopunjenim postojećim potrebama društva«[45].

Sasvim je sigurno da u uslovima brzog prodora novih tehnologija, uz sve odgovarajuće mere za otklanjanje uzroka sadašnjeg stanja masovne nezaposlenosti, i sve »kompenzirajuće faktore« koji mogu da vode ublažavanju nezaposlenosti, budućnost nosi perspektivu ne širenja, već sužavanja polja tradicionalnog angažovanja »živog rada«. Ali nove tehnologije pružaju mogućnosti da se sa »manje rada, bolje i kvalitetnije živi«. Čini se da su na tragu dugoročnog rešavanja problema nezaposlenosti oni koji u značajnom skraćivanju radnog angažovanja svih zaposlenih vide ne samo izglede za izlazak iz nezaposlenosti, već i perspektivu »novog kvaliteta života«, humanijeg društva.

[45] Wil Albeda, Reflections on the Future of Full Employment (Part I), op. cit., p. 364.

Digitized by Google

Krstan Malešević

U čemu su komplementarni socijalističko samoupravljanje i naučno-tehnološka revolucija

O odnosu socijalističkog samoupravljanja i naučno-tehnološke revolucije u nas se, nakon višegodišnjeg gotovo potpunog ćutanja, u poslednje vrijeme sve više govori i piše. To, naravno, nije nimalo slučajno. Glavni razlog je više nego očigledan. Naše sve veće, ne samo tehnološko, zaostajanje za razvijenijim dijelovima svijeta, nameću ovu temu kao »pitanje svih pitanja«. Pa ipak, čini se da ovim raspravama ponajviše nedostaje relacija stvarnog (a ne pretpostavljenog!) stepena razvijenosti samoupravljanja i njegove apsorpcione moći prema tzv. novim tehnologijama, kao i mogući odnos tih tehnologija prema stvarnosti samoupravljanja.

Mišljenja smo, dakle, da su ove rasprave insuficijentne upravo u pogledu problematiziranja moguće komplementarnosti samoupravljanja (ne samo kao koncepcije, već prvenstveno kao naše realnosti) i naučno-tehnološkog razvoja, i s tog stanovišta projiciranja realnih pretpostavki bržeg naučno-tehnološkog razvoja našeg društva. Zato će u ovom prilogu poenta upravo biti na tim aspektima naslovljene teme.

1. Naučno-tehnološka i socijalna revolucija

Od kada je pedesetih godina ovog vijeka pojam »naučno-tehnološka revolucija« ušao u masovniju upotrebu, ne prestaju rasprave o filozofskoj, sociološkoj, ekonomskoj, psihološkoj i svakoj drugoj suštini i smislu ove pojave, pa i o tome da li je

Digitized by Google

uopšte opravdano govoriti o »revoluciji«. Pri tome se i kod nas pokreću brojna pitanja, ali, čini se često daju i još brojniji jednostrani odgovori, koji vode, ili u nekritičku idealizaciju naučno-tehnoloških promjena po ukupan društveni razvoj, ili, pak, po društvo u još opasniju krajnost, izraženu u averziji i indolentnosti prema razvoju nauke i tehnologije. Čini se, međutim, ipak da posljednjih godina u nas jača uvjerenje da brži naučno-tehnološki razvoj predstavlja ključnu pretpostavku bržeg razvoja društva i, pod određenim uslovima, istinski faktor njegove revolucionarne transformacije.

Iako je izvjesno da su nauka i tehnologija instrumentalne vrijednosti, odnosno da predstavljaju sredstvo realizacije društvenih ciljeva, nesporno je da bez njih nema ne samo bržeg društveno-ekonomskog razvoja, već ni razvoja naprednijih društvenih odnosa, pa u krajnjoj liniji ni ubrzanja procesa oslobađanja rada i čovjeka. Stojimo, dakle, na stanovištu da *naučno-tehnološka revolucija potencijalno predstavlja uslov i sastavni dio socijalne revolucije*, što ćemo nastojati ukratko i dokazati.

Teorijski je poodavno dokazano, a već je i iskustveno evidentno, da nagli razvoj nauke i sve brže pretvaranje naučnih rezultata u tehnologiju, uslovljavaju krupne promjene u karakteru proizvodnih snaga, položaju čovjeka u procesu rada i društvenim odnosima uopšte. Silno narastanje proizvodnih snaga je posljedica intenzivnih promjena u sredstvima za rad, izvorima energije, predmetima rada i samom sadržaju i karakteru rada. Sredstva za rad prelaze granice mehaničkih mašina. Mnoge funkcije od čovjeka preuzimaju automati. Proces proizvodnje se sve više automatizuje, kao i funkcije upravljanja i kontrole u tom procesu. Proces hemizacije je uslovio i stvaranje novih predmeta rada. Proizvode se nove vještačke sirovine koje uspješno zamjenjuju hiljadama godina ustaljene prirodne predmete rada.

Sve to, razumije se, dovodi do velikih promjena u položaju čovjeka u procesu rada. Bitno se smanjuje utrošak radne snage, energije i sirovina. *Rad se uveliko intelektualizuje, a proizvodnja sve više postaje svojevrstan naučni proces.* Mijenja se i organizacije rada (intelektualizovan rad »ne trpi« tejlorističku hijerarhiju), a razvijaju se i novi oblici motivacije (ekstrinzične motive postepeno zamjenjuju intrinzični motivi).

Promjene u sredstvima i predmetima rada, te sadržaju i karakteru rada neminovno »proizvode« ili pretpostavljaju promjene u širim društvenim odnosima. To se, prije svega, odnosi na svojinske odnose (u smislu razvoja pluralizma oblika svojine), na prevladavanje tradicionalne podjele rada, nestanak starih i razvoj novih grana i zanimanja (posebno brži razvoj tercijarnog sektora), na oblike i kvalitet obrazovanja, na uvećanje slobodnog vremena, porast značaja umjetnosti, kulture, sporta u ljudskom životu i sl. Naravno, da to istovremeno predstavlja snažan poticaj razvoju demokratskih odnosa u društvu, profiliranju slobodnih,

Digitized by Google

svestranih i kritičkih ličnosti, a time onda i bitnom podizanju kvaliteta života ljudi i njihovih zajednica.

Poznato je da i marksistička teorija revolucije potencira njene dvije bitne dimenzije — prvu, odnos čovjeka prema radu u samom aktu proizvodnje i drugu, odnos između ljudi u procesu proizvodnje. *Marks, naime, stoji na stanovištu da do transformacije rada, odnosno sve do ukidanja rada u najamnom obliku, ne može doći bez visokog stepena razvijenosti proizvodnih snaga, (anticipirajući pri tome i automatizaciju proizvodnje).* Apsurdno je da su u ovoj, osnovnoj pretpostavci pomjena načina proizvodnje, pa i promjena karaktera rada, više pisali teoretičari u kapitalističkim nego u socijalističkim državama, naravno najčešće iz pragmatičnih razloga.

Tu su i pretpostavke za promjene odnosa između ljudi u procesu proizvodnje i društvu uopšte. *Ta se promjena, međutim, ne može obezbijediti samo političkom revolucijom,* iako ona u tom pravcu može napraviti određeni pomak. Zato je nužna istinska socijalna revolucija, a ove opet nema bez bitne promjene karaktera rada, odnosno položaja čovjeka u radu i u upravljanju radom, kao i promjena u modelu akumulacije i socijalnih formi reprodukcije, u prestrukturiranju ekonomije, politike i društva, bez promjena u kulturi, umjetnosti, u korištenju slobodnog vremena i kvalitetu života uopšte.

Za ilustraciju ovih teza navešćemo, makar i fragmentarno, samo nekoliko stavova Marksa i Engelsa. Tako Marks još 1856. godine ističe da su »*para, elektricitet i automatska predilica bili revolucionari mnogo opasnijeg karaktera nego građani Barles, Raspail i Blanqni*«.[1] (podvukao K. M.) Pridavanje ovakvog značaja razvoju proizvodnih snaga predstavlja sastavni dio Marksove vizije komunizma, društva bogate ljudske individualnosti. Materijalna osnova tog društva je vezana za nastanak univerzalnih proizvodnih snaga, univerzalnog ljudskog obrazovanja i univerzalnost čovjekovog djelovanja. To su i uslovi za prevladavanje socijalnog robovanja,[2] bez čega, kako piše Marks, nema ni političke vladavine proizvođača, a kamo li *ukidanja (najamnog) rada,*[3] što je istinski cilj revolucionarne transformacije društva.

U svojim vizijama komunizma, Marks upravo potencira, kao njegovu suštinu, odvijanje procesa zbiljskog prisvajanja čovjekove suštine od čovjeka i za čovjeka, dovršavanje naturalizma čovjeka i humanizma prirode, odnosno rješavanje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, između egzistencije i esencije, između slobode i nužnosti.[4] Ali ti procesi mogu

[1] Riječ je o Marksovom pozdravnom govoru na proslavi lista »PEOPLE'S PAPER« 1856. godine.

[2] Karl Marks, »Građanski rat u Francuskoj«, »Kultura«, Beograd, 1964.

[3] K. Marks i F. Engels, »Njemačka ideologija«, »Kultura«, Beograd, 1964.

[4] K. Marks, F. Engels, Rani radovi, Naprijed, Zagreb, 1971.

Digitized by Google

da »izrastaju« samo na visokorazvijenim proizvodnim snagama,[5] na demonopolizaciji vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, na prevladanoj (ne ukinutoj!) robnoj proizvodnji, na prevladanoj klasnoj podjeli rada i sl. Moglo bi se reći da su oni uveliko uslovljeni permanentnim tehnološkim promjenama. Začetke tih procesa, koji, zapravo, u krajnjoj liniji, predstavljaju uslov prevladavanja kapitalističkog načina proizvodnje »unutar samog kapitalističkog načina proizvodnje«[6], primjećuje Marks još u drugoj polovini prošlog stoljeća. Iako je savremenik tek industrijske i elektromehaničke revolucije, Marks predviđa da će se svi ljudi baviti naučnom djelatnošću, odnosno da će rad postati uistinu kreativan i inovativan čin, istinska čovjekova potreba, njegova samodjelatnost oslobođena prisile. Nema sumnje, da mu najnovija istorija naučno-tehnološkog razvoja u osnovi daje za pravo.

Pa ipak, sve to ne znači da brz razvoj nauke i tehnologije automatski i u kraćem vremenskom razdoblju dovodi do one vrste korjenitih društvenih promjena, koje označavamo kao socijalna revolucija. Moglo bi se reći da je *naučno-tehnološka revolucija nužan, ali ne i dovoljan uslov socijalne revolucije.*

Nadamo se da je prvi dio ove teze, makar i ukratko, naprijed dokazan, a za drugi dio ove teze ćemo naznačiti, takođe ukratko, neke argumente. Ako je tehnologija, kao što smo naprijed istakli, sredstvo realizacije društvenih ciljeva, onda je potpunija valorizacija ove instrumentalne vrijednosti moguća samo u kontekstu fundamentalnih vrijednosti i ciljeva konkretnog društva, njegovog istorijskog i empirijskog bića, kulturnog i uopšte civilizacijskog identiteta, pa sve do aktuelnih socijalno-klasnih, svojinskih, nacionalnih, političkih i interesnih karakteristika. Nesporno je da u tom kontekstu, posebno u uslovima *dominacije profiterske logike,* nauka i tehnologija, kako sama po sebi, tako i njena upotreba, mogu da predstavljaju dominaciju nad prirodom i nad ljudima, jer se u nauku, tehnologiju i tehniku »projicira ono što jedno društvo i interesi koji njim dominiraju žele da učine sa ljudima i sa stvarima«.[7] Dokle može da ide takva (zlo) upotreba nauke i tehnologije govori i podatak o angažovanju velikog broja naučnih radnika na »razaranju svijeta«, na otkrivanju sredstava i načina da se uništi »onaj drugi«.[8]

Logično da, sa ovog stanovišta gledano, *brz naučno-tehnološki razvoj može biti i kompenzacija za djelovanje zakona tendencijskog pada profitne stope, odnosno traganje za novim obli-*

[5] Tako je, npr. Engels u Pismu Stakenburgu pisao da »tehnologija određuje način razmjene i raspodjele«.

[6] K. Marks, »Kapital«, tom III, Zagreb, 1947, str. 394.

[7] Herbert Marcuse, Kultur und gesellschaft, Frankfurt an Main, 1968, god.

[8] Ima procjena da od oko 5 miliona naučnih radnika, koliko se računa da ih ima danas u svijetu, na ovim »zadacima« radi njih oko 20%.

Digitized by Google

cima reprodukcije kapitalizma, pa i novi izvor neslućene moći pojedinih klasa, slojeva i socijalnih grupa, sve do mogućnosti uništenja života na našoj planeti. Nove tehnologije tako pružaju mogućnost centralizacije informacija i odlučivanja uopšte, te umnožavanja načina manipulisanja ljudima, pa i čitavim narodima (»tehnološki imperijalizam«). One, na žalost, mogu, barem na kraće vrijeme, »proizvesti« i veliku nezaposlenost. Po svemu tome, nauka i tehnologija mogu biti faktor konzerviranja postojećeg i dehumanizacije odnosa između ljudi.

Da bi razvoj nauke, tehnologije i tehnike uistinu bio faktor socijalne revolucije on mora biti u interesu emancijatorskih težnji većine stanovništva. To je opet moguće u uslovima stvarne ekonomske i političke demokratije, odnosno takvog društveno-ekonomskog i političkog sistema, svojinskih odnosa, sistema obrazovanja i strukture društvene moći u kojima se i podstiče naučno-tehnološki razvoj i koriste njegove tekovine kao opšte-društveno, a ne uskoklasno dobro. U takvim okvirima globalnog društva, teorijski gledano, postoje i povoljniji uslovi za naučno-tehnološki razvoj, kao i obrnuto, ovaj razvoj samo blagotvorno može djelovati na razvoj fundamentalnih demokratskih i humanističkih vrijednosti globalnog društva.

Međutim, ako nauka i tehnologija, u određenim društvenim okolnostima mogu biti, kao što je već rečeno, faktor konzerviranja postojećih odnosa, moramo reći da to, sa stanovišta dijalektike istorije ljudskog društva, nije moguće obezbijediti kao trajnu konstantu. Naime, poznato je da su stare društveno-ekonomske formacije propadale i nove nastajale baš kao posljedica razvoja proizvodnih snaga, posebno sredstava za proizvodnju (»u krajnjoj instanci«), bez obzira na interese vladajućih klasa da se ovjekovječi određeni način proizvodnje i društvenih odnosa uopšte. Iako pojednostavljeno kazano, sličnu bi sudbinu mogli predvidjeti i za savremenu naučno-tehnološku revoluciju. Naime, *njene posljedice, neovisno od želje njenih inspiratora, djelovaće presudno, posebno u nešto dužem periodu, na radikalne promjene, kako u sferi rada, tako i u globalnim društvenim odnosima.* Progresivni i demokratski sistemi samo mogu ubrzati tu neumitnost dijalektike istorije.

2. Neke karakteristike naučno-tehnološkog razvoja

Iako savremeni svijet karakteriše sve veća međuzavisnost (u svakom pogledu), evidentno je, takođe, i stalno uvećavanje razlika u razvijenosti između pojedinih zemalja i regiona. To se posebno odnosi na stanje u pogledu naučno-tehnološkog razvoja. S tog stanovišta je uobičajeno da se zemlje svijeta dijele u tri grupe, na one najrazvijenije koje »žive u budućnosti«, (SAD, Japan, Zapadna Evropa — oko 5% zemalja), na one

Digitized by Google

koje nastoje »uhvatiti« korak sa naučno-tehnološkim tokovima u razvijenijem dijelu svijeta (Evropa i pojedine enklave u svijetu — oko 25% zemalja), i na one najnerazvijenije, koje, uslovno rečeno, »žive u prošlosti« (ostali svijet — oko 70% zemalja). *U pitanju je tako veliki raspon razlika između pojedinih zemalja da se jedne još uvijek inspirišu rezultatima i dometima prve i druge tehnološke (industrijske i elektromehaničke) revolucije, s kraja XVIII i XIX vijeka, dok su druge (naravno, malobrojnije) uveliko zakoračile u četvrtu naučno-tehnološku revoluciju, čije tekovine za veliki broj zemalja, vrlo vjerovatno, neće biti dostupne ni tokom 21-og stoljeća.* U našoj daljoj analizi više ćemo, naravno, imati u vidu stanje i tendencije u grupi zemalja, koje smo, s naučno-tehnološkog stanovišta, označili kao najrazvijenije.[9]

Vodeći teoretičari naučno-tehnološke revolucije (BELL, DAHRENDORF, GOULDNER, TOUREINE, TOFLLER i dr.) se razlikuju u gledanjima na istoriju tehnoloških revolucija, kao i u imenovanju one koja je u toku. Jedni govore o trećoj (»treći talas«), drugi o četvrtoj, a treći uopšte ne kategoriziraju posebno pojedine faze naučno-tehnološkog razvoja. Oni se razlikuju i u gledanjima na suštinu, smisao i domete ovih revolucija, kao i u pogledima na društvo budućnosti (postindustrijsko, ili informatičko društvo). Čini nam se, ipak, (bez obzira na moguće manjkavosti) *primjerenijim ono gledanje KOJE DOSADAŠNJI TEHNOLOŠKI RAZVOJ KATEGORIZIRA U ČETIRI TEHNOLOŠKE REVOLUCIJE — od prve industrijske, s kraja 18-og vijeka, preko elektromehaničke, jedan vijek kasnije, do elektronske, pedesetih godina našeg vijeka, i fotoničke revolucije, koja počinje sedamdesetih i osamdesetih godina.*[10]

Da ukratko preciziramo osnovni sadržaj svake od ovih faza u razvoju nauke i tehnologije. Osnov industrijske revolucije je, kao što je poznato, vodena para. Otkriće ovog novog energetskog izvora omogućilo je nastanak, razvoj i korištenje pogonskih mašina, mašina alatljika, parobroda, željeznice i brojnih drugih mašina. Nosilac tog razvoja je bio i ostao radnik i kao kreator i kao realizator ovog vida tehnološkog razvoja. Otkrićem električne energije otpočela je druga tehnološka, odnosno elektro-

[9] Da ukratko podsjetimo kako je tekao proces naučno-tehnološkog razvoja u poslijeratnom periodu. Tako je 1946. godine počela sa radom prva automatizovana proizvodna hala (»hala bez ljudi«) u Fordovim tvornicama automobila u Detroitu; 1947. godine je otkriven tranzistor, što je bio osnov razvoju mikroelektronike; 1956. godine se u SAD pojavio prvi kompjuter, čime je omogućeno uvođenje kompjuterskog načina upravljanja industrijskim procesima; 1960. godine je otkriven laser; 1970-ih godina počinje proces kibernetizacije, odnosno kompjuterskog načina upravljanja automatizovanim strojevima; 1980-ih godina je uslijedila čitava serija novih otkrića — rentgenski laser, bionički i fotonički strojevi, čipovi, umjetna inteligencija, genetsko inženjerstvo, superprovodnici i mnogi drugi novi materijali.

[10] Vidi, na primjer, pristup Adolfa Dragičevića, u knjizi »Vizija i zbilja«, August Cesarec, Zagreb, 1986. godine.

Digitized by Google

mehanička revolucija. Njen sadržaj je mehanizacija procesa proizvodnje, odnosno uvođenje tekuće trake u proizvodni proces, te otkriće i upotreba telefona, radija, automobila i aviona. Nosilac razvoja u kreativnom smislu postaje sve više stručnjak. Elektronska revolucija započinje prvih godina poslije drugog svjetskog rata, otkrićem tranzistora, a potom mikroprocesora, kompjutera, televizora i robota. Informatičan je osnovni nosilac funkcionisanja i razvoja društva. I, napokon, sedamdesetih godina u najrazvijenijim zemljama, na osnovu fotonike i fotoničnih sistema, započinje tzv. fotonička revolucija, koju karakteriše otkriće čipa, koji zamjenjuje tranzistorske cijevi, biočipa i biotehnologija uopšte, fuzije atoma, umjetne inteligencije, umjetnih sirovina, videotelefona, celulasnog radija i dr. Nosilac naučno-tehnološkog, a time i ukupnog društvenog razvoja u ovoj, najnovijoj fazi je naučnik.

U posljednje vrijeme smo svjedoci izuzetno brzog razvoja, posebno kompjuterske i robotičke tehnologije. Za ilustraciju navodimo da je, npr. u SAD (vodećoj zemlji u proizvodnji kompjutera) 1980. godine bilo proizvedeno oko milion kompjutera, a samo u 1984. godini preko pet miliona. Iako je vidljiv prodor Japana u proizvodnji poluprovodnika, elektronska industrija SAD i dalje ostvaruje rekordnih 200 milijardi dolara godišnje zarade.[11] Danas se, inače, vodi pravi »kompjuterski rat« za primat između tri najrazvijenija regiona — SAD, Japana i Zapadne Evrope.

I robotika napreduje džinovskim koracima. Za samo posljednjih 10 godina, od kada je počela veća proizvodnja, broj robota se popeo na oko 200.000, od čega ih je u Japanu oko 40%. Sve je masovnije njihovo uvođenje u proizvodnju, posebno na radna mjesta gdje su velika isparenja, visoke temperature, velika zagađenost i gdje su inače teški uslovi rada. Roboti nalaze sve veću primjenu, posebno roboti treće generacije, koji posjeduju vještačku inteligenciju. Interesantno je da uvođenje robota u proizvodnju ne izaziva, barem za sada, veće probleme u pogledu zaposlenosti. Primjeri intenzivnije robotizacije u Japanu, SAD i nekim drugim zemljama to pokazuju. Naime, kako roboti omogućavaju kvalitetniju, racionalniju[12] i produktivniju proizvodnju (po nekim procjenama robot se isplati već za dvije, a najviše za tri godine), to takva proizvodnja stvara akumulaciju

---

[11] Kako se kretao promet informacionim tehnologijama u cjelini govori podatak da je on 1980. godine iznosio 237 milijardi $, a 1986. godine oko 300 milijardi $ (što je oko 20% ukupnog svjetskog izvoza). Procjenjuje se da će on već 1990. godine iznositi oko 500 milijardi $, a 2000-te godine i čitavih 1000 milijardi $. Vodeće mjesto u proizvodnji poluprovodnika i čipova u svijetu i dalje suvereno drži kompanija IBM.

[12] Tako npr. u »TOJOTI«, gdje je proizvodnja uveliko robotizirana, samo 1,6 radnika za osam sati napravi jedan automobil, dok je u »ZASTAVI« za to potrebno 13 radnika.

Digitized by Google

koja se može uložiti u prekvalifikaciju radnika, ali i u širenje postojeće i razvoj novih proizvodnji.[13]

Sve su to razlozi da se naglo uvećavaju ulaganja u razvoj nauke i tehnologije, posebno u one grane koje su visokointenzivne. Prema metodologiji zemalja OECD, visokointenzivne grane su one gdje je najpovoljniji odnos između vrijednosti ulaganja u istraživanja i troškova proizvodnje, odnosno očekivane dobiti. U takve grane, po ovoj metodologiji spada avionska industrija (22,7%), elektronsko-informatička (17,5%), elektronska (10,4%), farmaceutska (8,7%), industrija mjernih instrumenata (4,8%), industrija električnih aparata (4,4%). U srednjeintenzivne grane spadaju automobilska, hemijska, mašinska, prerada plastike i kaučuka (sve oko 1,7%). Niskointenzivne grane, po ovoj metodologiji, čine prehrambena industrija, brodogradnja, rafinerije, prerada drveta i papira i tekstilna industrija (0,5%).

Između prve i druge, s jedne, i treće i četvrte tehnološke revolucije, s druge strane, postoje bitne razlike. *Dok je prelaz iz prve u drugu tehnološku revoluciju (od vodene pare na električnu energiju) više obilježen kvantitativnom promjenom, odnosno prostim uvećavanjem čovjekovih fizičkih sposobnosti, dotle je prelaz iz druge u treću i četvrtu tehnološku revoluciju od električne energije ka elektronici, informatici i fotonici) obilježen kvalitativnom promjenom.* Ta vrsta promjene se naročito ogleda u unošenju mentalne supstance u proizvodnju, kao i njeno »pojačavanje« u svim drugim društvenim djelatnostima — obrazovanju, upravljanju i dr. O tome ponajbolje svjedoče svojstva i način upotrebe čipova, automata, kompjutera i robota. Naravno, da takve radikalne promjene u sferi rada (u sredstvima i predmetima rada, u sadržaju i karakteru rada), do kojih dolazi u trećoj i četvrtoj naučno-tehnološkoj revoluciji, »proizvode« brže ili sporije, direktno ili indirektno i promjene u globalnoj društvenoj strukturi. Pri tome, posebno mislimo na demokratizaciju društvenih odnosa i prevladavanje totalitorizma, na internacionalizaciju u njenim različitim aspektima (nauka, politika, ekonomija, kultura, sport...), na nastanak socijalne države, na masovnu potrošnju, na razmah nauke, kulture, umjetnosti. Jednom rječju, stvaraju se pretpostavke za jačanje ljudske univerzalnosti, odnosno za nastanak i razvoj postindustrijskog društva.

Zbog ovih karakteristika, a posebno zbog činjenice da *znanje postaje osnovni resurs, a informacija osnovna »sirovina«*, nije se teško složiti sa teoretičarima (posebno, npr. ALVIN GOULDNER), koji tvrde da će *inteligencija postati najbrojnija klasa.* U najrazvijenijim zemljama ta tendencija se već nazire — posebno

[13] Najbolji primjer za to je »FIAT«, koji je 1984. godine uveo oko 1000 robota u proizvodnju, koji su zamijenili oko 3000 radnika, ali oni nisu ostali bez posla, već su bili angažovani na održavanju, programiranju i reprogramiranju robota i sl. Ili drugi primjer — u Japanu su donijeli zakon da niko ne može ostati bez posla zbog uvođenja robota.

Digitized by Google

ako se pod ovom kategorijom podrazumijevaju zaposleni u tercijalnom sektoru. Naime, ukoliko je zemlja razvijenija, utoliko je manje radnika u neposrednoj proizvodnji, kao i obrnuto. Nije onda čudno da je danas u SAD samo 12% zaposlenih u neposrednoj proizvodnji, a preko 60% u tercijarnom sektoru, a istovremeno u SSSR-u gotovo obrnuto (oko 80% radnika u neposrednoj proizvodnji i na manuelnim poslovima — odnosno, kako se to kaže, u otuđenom industrijskom radu). Kako je tekao broj zaposlenih na novim tehnologijama govore i podaci da je u SAD 1977. godine u elektronskoj industriji radilo oko 1,5 milion ljudi, a 1984. godine već 2,5 miliona, što je najviše od svih privrednih grana. Inače, danas se u SAD oko 65% od ukupnog broja zaposlenih bavi »razmjenom informacija« na ovaj ili onaj način. Procjenjuje se također, da će u elektronskoj i automobilskoj industriji do kraja vijeka od ukupnog broja sada zaposlenih radnika u svijetu ostati samo 15%. Inteligencija danas, prema nekim procjenama, stvara više od 60% društvenog proizvoda, a u vrijednosti pojedinih proizvoda učešće znanja se »penje« i do 90%.

Potpuno je logično da intenzivno raste i broj naučnika, koji, kako smo naprijed rekli, »nose« tehnološki razvoj u ovom vremenu. Podaci govore da danas živi i radi oko 9/10 od ukupnog broja naučnih radnika i da je samo u posljednjih 30 godina oko 90% otkriveno, odnosno stečeno naučnih saznanja.[14] Suvišno je isticati da je izrazito neujednačena distribucija naučnika između pojedinih zemalja regiona. Od oko pet miliona naučnika, koliko ih danas ima u svijetu, njih oko 1,6 miliona je u SEV-u, oko 360.000 u EEZ, oko 300.000 u Japanu. *SSSR, na primjer, ima 30% više naučnih radnika, nego SAD, iako, s druge strane, SSSR ima četiri puta manje registrovanih patenata nego u SAD.*

3. O komplementarnosti socijalističkog samoupravljanja i naučno-tehnološke revolucije

Da li su i u čemu komplementarni socijalističko samoupravljanje i naučno-tehnološka revolucija? Odgovor na ovo pitanje podrazumijeva analizu odnosa između ove dvije pojave najmanje na dva nivoa — onom konceptualnom i onom stvarnom — realnom. Naime, i teorijsko i iskustveno saznanje upućuju na to da je evidentna razlika između samoupravljanja, kao ideje, vizije i koncepta (iako još uvijek uveliko nerazvijenog koncepta) i njegove empirijske sadržine. Zato je neophodno i analizu odnosa između samoupravljanja i naučno-tehnološkog razvoja (makar i ukratko) izvršiti na oba nivoa, da bi izbjegli eventualne jednostranosti u zaključivanju.

---

[14] Adolf Dragičević, »Vizija i zbilja«, August Cesarec, Zagreb, 1986. godine.

Digitized by Google

a) *Koncepcija*

Nakon višegodišnjeg izrazitog zanemarivanja stručnih i javnih rasprava o našem tehnološkom razvoju, čini se da poslednjih nekoliko godina u nas ipak jača svijest o urgentnoj potrebi bržeg razvoja proizvodnh snaga, kao ključne pretpostavke ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. O tome govori, uz ostalo, sve veći broj knjiga, studija i tekstova na ovu temu, rijetki pojedinačni pokušaji i prodori u osvajanju novih tehnologija, izvjesne, makar i simbolične promjene u sistemu obrazovanja u ovom kontekstu (neki novi predmeti, programi, učila i sl.), donošenje prve Strategije naučno-tehnološkog razvoja SFRJ i sl. Nije teško pretpostaviti razloge oživljavanja interesa za razvoj nauke i tehnologije. Ključni je, naravno, u činjenici da u odnosu na najrazvijeniji dio svijeta tehnološki sve više zaostajemo. Danas se to zaostajanje mjeri i decenijama, uz stalno uvećavanje jaza.

Isto tako nije teško pretpostaviti zašto smo tako dugo *igrnorisali značaj proizvodnih snaga i za materijalni i za duhovni razvoj našeg društva, ali i za njegovu projektovanu samoupravnu transformaciju.* Najkraće kazano, u osnovi takvog odnosa leži naivno, ali i birokratsko uvjerenje da razvoj društva ponajviše ovisi od kabinetskih konstrukcija mudrog vođstva, od stalnih promjena ili »promjena« u političkom sistemu i supernadgradnji uopšte. U stalnim iscrpljivanjima oko toga sfera rada (u različitim svojim aspektima) ostajala je najčešće po strani, kao nešto sporedno, a ne radno mjesto, izvor, utok i smisao socijalne revolucije.

U oživljenim raspravama o nauci i tehnologiji nije mogla biti zaobiđena ni relacija socijalističko samoupravljanje — naučno-tehnološka revolucija. Pri tome, međutim, nisu izostale ni kontraverzne teze o tom odnosu. To nije ni čudno, ako se imaju u vidu silne razlike u samom poimanju suštine socijalističkog samoupravljanja, kao i karaktera i dometa naučno-tehnološke revolucije. Poznato je, naime, da se uz pojam samoupravljanja, kao primarna odrednica, jednom potencira društvena svojina, drugi put moćna država, odnosno hiperinstitucionalizam (naravno, ne država samo u klasičnom, već i u tzv. »paradržavnom« obliku), treći put dogovorna ekonomija, četvrti put autonomija privrednih i teritorijalnih subjekata, peti put apsolutno slobodna inicijativa svih i svakog itd, itd. U praksi su ti različiti pogledi još brojniji. Ovdje ćemo pod samoupravnom alternativom socijalizma podrazumijevati, najkraće kazano, *period radikalnog preobražaja naslijeđenog načina proizvodnje i oblika socijalne reprodukcije u cilju ubrzanja procesa oslobađanja rada i čovjeka.* Ostvarivanje tog istorijskog cilja pretpostavlja niz tzv. etapnih ciljeva izraženih posebno u jačanju autonomije proizvodnih društvenih subjekata i demokratskih odnosa uopšte.

Sa poimanjem naučno-tehnološke revolucije je vrlo slično, kao i sa pojmom samoupravljanja. Dok je za jedne ona prvi,

Digitized by Google

osnovni i dovoljan uslov takvog brzog i bogatog razvitka, da je komunizam za koju deceniju već tu, dotle je za druge ona izvor novog »tehnološkog imperijalizma«, kojeg se po svaku cijenu treba čuvati, a za treće, ona jednostavno nije vrijedna pažnje. Otuda su i dosta različita gledanja (i kod nas i u svijetu) na odnos samoupravljanje — naučno-tehnološka revolucija. Po nekima oni su u koliziji, jer samoupravljanju navodno odgovara samo zanatski stil proizvodnje, koji omogućuje njenu cjelovitost, humanost, zadovoljstvo i sl. Za druge je preovlađujuće u prirodi moderne tehnologije eksploatacija, destrukcija i imperijalizam.[15]

Međutim, evidentno je, da je sve veći broj onih koji nalaze da su *samoupravljanje i naučno-tehnološka revolucija komplementarni.* Za neke teoretičare (SCHREIBER, TOFLLER, RICHTA i mnogi naši autori) oni su *»istorijski blizanci«*, jer i jedno i drugo čine bitnu, jedinstvenu osnovu i uslov, s jedne strane, bržeg materijalnog razvoja, a s druge strane, prevladavanja eksploatacije i otuđenja čovjeka i rada. Naravno, ni ovi teoretičari ne zanemaruju moguće negativno lice brzog naučno-tehnološkog razvoja, ali upozoravaju da je to »nus« proizvod i da se i on, u određenim društvenim odnosima može svesti na najmanju moguću mjeru. U društvima socijalističke provenijencije nauka i tehnologija mogu biti više u funkciji opšteg dobra i daljeg ubrzanja emancipatorskih procesa. *Koncept tehnološkog razvoja ne mora, dakle, biti isključivo produktivistički, a tehnologija cilj sam za sebe. Ona je bila i ostala sredstvo čiji način upotrebe zavisi od širih, kapitalnih društvenih ciljeva.*

U svakom slučaju, dominantno je stanovište (barem u okvirima nauke) da su razvoj samoupravljanja, nauke i tehnologije međusobno zavisni i uslovljeni istorijski procesi. Zato se više gotovo ne postavlja pitanje da li podsticati naučno-tehnološki razvoj, već takva pitanja kao što su: kakav model tehnološkog razvoja je primjeren nama, kako se brže tehnološki razvijati, kako njegove eventualne negativne posljedice ublažavati ili neutralisati, kako da cjelina društva koristi tekovine tehnološkog razvitka, ko da odlučuje o tom razvoju, kakve oblike transfera tehnologije koristiti i slično.[16]

Zašto zastupamo tezu da su (stvarno) samoupravljanje i naučno-tehnološka revolucija komplementarni, odnosno da u krajnjoj liniji nema jednog bez drugog?

Ako je način životne djelatnosti presudan za karakter vrste, a »slobodna svjesna djelatnost čovjeka generički karakter«,[17] onda je logično da ljudski rad predstavlja ne samo osnov egzis-

[15] Alexis Mitropoulos, »Jedan internacionalno-nadnacionalni odgovor na tehnološki imperijalizam«, prilog na Okruglom stolu »Cavtat '87«, »Socijalizam, nacije, međunarodna saradnja«.

[16] Vidi šire o ovome, npr. u Zborniku radova »Samoupravljanje i tehnološki razvoj«, Sveske 16, Jugoslavenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana 1984.

[17] K. Marks, »Rani radovi«, Naprijed, Zagreb, 1967, str. 320.

Digitized by Google

tencije i opstanka čovjeka i društva, već i uslov čovjekovog samopotvrđivanja i njegovog svestranog razvitka. U radu je i osnov otuđenja i izvor razotuđenja. Otuda i tako silna preokupacija marksističke filozofije za pitanja i pretpostavke oslobađanja rada i čovjeka. Ključne pretpostavke razotuđenja ljudskog rada (ili bolje reći čovjeka u samom aktu rada) vezane su za način proizvodnje, za stanje sredstava za proizvodnju, za stanje podjele rada, za karakter proizvodnih i društvenih odnosa. Baš ta činjenica, da razvijenost i karakter sredstava za rad uveliko determiniše karakter i sadržaj rada, čini izuzetno značajnom relaciju tehnologija — rad — samoupravljanje.

Naime, *bez istinske transformacije rada, sve do ukidanja rada u najamnom obliku, nema stvarnih mogućnosti za razvoj samoupravljanja, tj. nema prevladavanja ni elementarnih formi otuđenosti u radu* (»socijalno robovanje« — Marks), nema stvarne mogućnosti za integraciju rada i odlučivanja, za njegovu intelektualizaciju i humanizaciju, i sl. Samoupravljanja nema ni bez prevladavanja tejlorističke, fordističke i sličnih tehnokratskih i hijerarhijskih modela proizvodnje, njene organizacije i kontrole. To je, opet, vezano, prije svega, za sadržaj rada, a ovaj za karakter (modernih) sredstava za rad. *Nove tehnologije upravo u uslovima samoupravljanja pružaju mogućnosti »početka kraja« industrijskog načina proizvodnje, odnosno najamnog, otuđenog rada.*

Samoupravljanje samo u tim okolnostima može biti osnov novih formi socijalne reprodukcije, odnosno radikalno drugačijeg socijalnog projekta rada, proizvodnje, potrošnje, slobodnog vremena i čovjekovog života uopšte.

Dakle, sa stanovišta konceptualnog modela, moglo bi se reći da samoupravljanje ubrzanim naučno-tehnološkim razvojem »dobiva« mnogo, odnosno da taj razvoj bitno uvećava šanse za ostvarivanje suštine samoupravljanja. Naučno-tehnološka revolucija, naime, omogućava racionalniju upotrebu radne snage, energije i sirovina, »čistiji« rad u svakom pogledu, intelektualizaciju rada, odnosno smanjivanje njegovih rutinskih svojstava, i, što je posebno bitno, umnožavanje veza između radnika u svim fazama proizvodnog procesa. *Ta uvećana horizontalna komunikacija i inače češći socijalni kontakti u radu (rad u grupama, grupno rješavanje problema) pretpostavlja i omogućava nove oblike organizacije rada, kvalitetniju proizvodnju i planiranje, a u perspektivi i postepeno prevladavanje podjele rada.* Takve promjene u sferi rada podrazumijevaju, naravno, kvalitetnije obrazovanje ljudi, njihovu veću samostalnost, kreativnost, kritičnost. Suvišno je isticati da to bitno umanjuje otuđenost ljudi u radu, sve do njene potpune eliminacije, a time istovremeno da jača realne pretpostavke za materijalizaciju istorijskih potencijala ideje samoupravljanja.

S druge strane, socijalističko samoupravljanje, barem sa stanovišta koncepcije (ili bolje reći ideje) omogućava širok pro-

Digitized by Google

stor za racionalno korištenje svih raspoloživih proizvodnih, prirodnih, ljudskih i društvenih resursa. Samoupravni proizvodni odnos, integralni društveni sistem vlasti proizvođača materijalnih i duhovnih vrijednosti, demokratski oblik odlučivanja u društvu i druga (pretpostavljena obilježja samoupravljanja, predstavljaju plodnije tle za brži naučno-tehnološki razvoj, nego što to omogućavaju oni društveni sistemi gdje se višak vrijednosti umjesto u društvene fondove odlijeva u profit.

Nadamo se da smo barem ukratko pokazali da socijalističko samoupravljanje, sa stanovišta koncepcije, pruža niz povoljnosti za razvoj nauke i tehnologije, kao što, s druge strane, tek intenzivniji naučno-tehnološki razvoj stvara uslove za istinsku afirmaciju suštine samoupravne ideje. Ili, drugačije kazano, *malo je vjerovatno da se samoupravljanje može razvijati na nerazvijenim sredstvima za rad i proizvodnim snagama uopšte,* kao što je, takođe, teško vjerovati da se moguće negativne posljedice naučno-tehnološkog buma mogu uspješno neutralisati izvan sistema samoupravljanja ili njemu sličnih društvenih odnosa.

b) *Realnost*

Kakva je, dakle, naša naučno-tehnološka realnost? Kakva je stvarnost socijalističkog samoupravljanja? U kakvom su odnosu ove dvije društvene pojave u našoj društvenoj stvarnosti?

Na ova pitanja, na žalost, nije toliko teško odgovoriti. Naime, manje-više je poznato da je stanje naše naučno-tehnološke (ne) razvijenosti zabrinjavajuće. O tome ćemo i u nastavku ovoga teksta još ponešto reći. Međutim, ako smo naprijed dokazivali tezu o komplementarnosti samoupravljanja i naučno-tehnološke revolucije, onda je, uz tezu o nerazvijenosti nauke i tehnologije u nas, logično pretpostaviti i tezu o nerazvijenosti socijalističkog samoupravljanja, kao društvenog odnosa. Uzročno posljedična povezanost među njima je razlog da zastupamo stanovište da je *nerazvijeno samoupravlajnje (bolje reći, birokratizacija društva) s jedne strane, direktan uzrok sve većeg zaostajanja u naučno-tehnološkom pogledu, a da je ovo zaostajanje, s druge strane, bilo i ostalo, plodno tle za dalje zapadanje samoupravljanja u krizu.*

O uzrocima krize samoupravljanja u nas je već relativno mnogo napisano. Sve je više, na žalost, indikatora koji o tome uvjerljivo govore. Podsjećamo samo na podatke o atomiziranosti i razvlašćenosti proizvođača i njihovih organizacija,[18] o

[18] Permanentno se smanjuje dio dohotka o kojem odlučuju organizacije udruženog rada. Danas je to manje od 50%. Kad je riječ o sredstvima za investicije to je manje od jedne trećine. Prema najnovijim podacima Službe društvenog knjigovodstva Jugoslavije (za period januar—juni 1988. godine) *od ukupno 9936 milijardi dinara,*

Digitized by Google

svemoći države (tj. republičkih i pokrajinskih država, kao i savezne države) i paradržavnih institucija, o hipernormativizmu[19]) i hiperinstitucionalizmu,[20] o raširenoj pojavi funkcionalnog i teritorijalnog zatvaranja u svim vidovima, o evidentnoj formalizovanosti samoupravnog i delegatskog odlučivanja, o sve većoj diferencijaciji stanovništva, nezavisno od rezultata rada, i tome sl. Riječ je, dakle, o izrazitoj etatizaciji proizvodnih i birokratizaciji društvenih odnosa, što je, naravno, u direktnoj koliziji sa razvojem samoupravljanja.

Ovim dobro poznatim činjenicama dodajemo i naše uvjerenje, ranije u tekstu samo usput pomenuto, da je i koncepcija samoupravljanja u nas izrazito nerazrađena. U pitanju su, zapravo, evidentni elementi nenaučnog, nerealnog, nedomišljenog, pa i kontradiktornog u mnogim aspektima operacionalizacije ove ideje. Čini nam se, naime, da operacionalizacija ove ideje nije do kraja slijedila logički dobro poznat put od ideje do njenog ozbiljenja (IDEJA — TEORIJA — KONCEPCIJA — MODEL — NORMA — PROGRAM — SOCIJALNA AKCIJA). I empirijska istraživanja i svakodnevno iskustvo, naprotiv, upozoravaju da smo neke od ovih međučlanova jednostavno ignorisali ili tek usput, površno zahvatali. To se naročito odnosi na teoriju, a time manje ili više i na druge međučlanove.

Veoma često je *ideološko i teorijsko identifikovano, odnosno ideološko predstavljano kao teorijsko.* Tako su se mnoge, inače velike istorijske ideje — društvena svojina, udruženi rad, socijalistička demokratija, kao i sama ideja samoupravljanja — često pokušale »aplicirati« u društvenoj realnosti, u »čistom« istorijskom obliku, bez pomnijeg istraživanja realnih pretpostavki za njihovo ozbiljenje u konkretnim istorijskim okolnostima. *To previđanje naših ekonomskih, političkih, kulturnih, istorijskih i uopšte civilizacijskih mogućnosti (koje su, barem u nekim aspektima, još uvijek čak (pred) građanske) imalo je za posljedicu veoma otežano ostvarivanje ovih ideja ili čak njihovu kompromitaciju.* Naravno da je to samo proširivalo prostor i jačalo društvenu moć upravljačkog sloja, na svim razinama organizacije društva.

Da se teorijski nisu dublje promišljale mnoge od ovih ideja, a posebno naše društveno biće, odnosno uslovi, sredstva, organizacija, svijest i štošta drugo, kao konkretne pretpostavke nji-

---

koliko se 30. juna nalazilo na svim računima korisnika društvenih sredstava, privreda je raspolagala sa svega 2397 milijardi, ili tek sa 24%. Sa ostalih 76% sredstava raspolagali su banke (2815 milijardi dinara), budžeti i fondovi (1294), SIZ-ovi (1283) itd.

[19] Podsjećamo da u nas ima preko 100.000 akata u rangu zakona, a čak oko 8 miliona samoupravnih akata.

[20] Iz mnoštva indikatora koji govore o tome izdvajamo onaj da u zemlji imamo oko 17.000 institucija koje »žive« od raspolaganja viškom rada, ili onaj da oko 40% zaposlenih (2,6 miliona ljudi) radi na administrativnim poslovima, čiji rad se uglavnom ne mjeri.

Digitized by Google

hovog ostvarivanja, primjera je na žalost mnogo. Ilustracije radi podsjećamo na već dugo trajuća lutanja u odgovorima na pitanje o oblicima svojine, (ne) robne proizvodnje, odnosa principa integracije i autonomije u ekonomiji, politici i kulturi, a da i ne pominjemo tako česte promjene zakona u pojedinim oblastima društvenog rada. Sve je *to, uz svjesnu birokratsku manipulaciju, rezultat i neznanja, odnosno teorijske insuficijencije u mnogim kapitalnim pitanjima našeg razvoja, što se onda direktno reflektuje na nerazvijenu koncepciju, model, normu, program itd.* U najkraćem rečeno, tu vidimo bitan uzrok krize samoupravljanja.

Logično da je to u najtešnjoj vezi sa krizom našeg naučno-tehnološkog razvoja, sa zanemarivanjem istraživanja sredstava za proizvodnju, proizvodnih snaga i sfere rada uopšte. O tome uvjerljivo govore naše sve veće zaostajanje i u tehnološkom pogledu, preovlađujuća klasična industrijska sredstva za rad, zanemarljiva sredstva za razvoj nauke, nerazrađena koncepcija naučno-tehnološkog razvoja, kao i mnogi drugi indikatori. *Birokratizacija društva, odnosno zapadanje samoupravljanja u sve veću krizu, direktan je uzrok krize (iako, naravno, ne jedini) i u naučno-tehnološkom pogledu, što je takođe dalje povratno negativno uticalo na materijalni razvoj, kao i na razvoj samoupravljanja.* U nastavku ćemo izložiti neke podatke i druge dokaze u prilog toj tezi.

Kumulativan izraz našeg sve većeg zaostajanja jeste svakako onaj koji govori o tome da smo u poslednjih desetak godina u Jugoslaviji povećali broj zaposlenih za oko milion ljudi, a da društveni proizvod i nacionalni dohodak gotovo stagnira. Od mnoštva uzroka koji su u pozadini ove činjenice ističemo onaj koji se odnosi na zanemarivanje nauke u najširem smislu. Tako su ulaganja u ovu vitalnu oblast, i pored izvjesnih povećanja u posljednje vrijeme, i dalje simbolična — kreću se oko 0,9% nacionalnog dohotka[21] (od 0,5 — 1,3%). Pa i tako mala, ova sredstva su razjedinjena između brojnih organizacija (a to znači na sitnije projekte), često se neracionalno koriste, a u posljednje vrijeme nije rijedak slučaj da ne budu iskorištena uopšte ili ih inflacija vrlo brzo potpuno obezvrijedi.

Slična neracionalnost je vidljiva i kod organizacija u oblasti naučno-istraživačkog rada, pa onda i kod samih istraživača. Tako je u prošloj godini u nas registrovano 849 naučno-istraživačkih organizacija sa oko 30.000 istraživača (što je oko 11 istraži-

[21] U razvijenim zemljama se ova ulaganja kreću oko 3%, bez sredstava koja se izdvajaju za nauku iz vojnih budžeta. Koliko ovaj drugi izvor može da iznosi neka posluži podatak da se u SAD oko 50% sredstava namijenjenih za vojsku usmjerava u naučno-istraživački rad.

[22] Komparacije radi, ističemo da je u Saveznoj Republici Njemačkoj 16 istraživača na 10.000 stanovnika, u Demokratskoj Republici Njemačkoj isto 16, u Mađarskoj 21, u Čehoslovačkoj 30 itd.

Digitized by Google

vača na 10.000 stanovnika).[22] Zabrinjavajuće, međutim, djeluje podatak da su samo 92 organizacije (ili 18%) i samo 7% istraživača u privredi, što je još jedan pouzdan znak zanemarivanja proizvodne sfere u nas. Tome ide u prilog i podatak da od oko 920.000 visokoobrazovanih radnika, koliko ih ima u Jugoslaviji, tek 1/4 radi u proizvodnji (ili, što je još nepovoljnije, da svega 20% inženjera radi u proizvodnji). Statističari su, također, izračunali da je stepen iskorištenosti naučno-istraživačkih znanja u domaćoj privredi manji za *12 puta nego u razvijenim zemljama.* Neki indikatori upućuju na zaključak da se danas nove ideje, inovacije i patenti (i novo znanje uopšte) teže realizuje nego samo prije 5—6 godina. S druge strane, tih znanja je još uvijek malo i moglo bi se reći da se u relativnom smislu ono smanjuje. Tako npr., i pored enormnog porasta visokoobrazovanih kadrova, od 1968. godine broj prijavljenih patenata stalno opada.[23] Ovome treba odmah dodati da smo doskoro oporezovali dohodak na inovacije i potente oko 50%. Po inovativnosti smo zato među posljednjima u Evropi, iako bi samoupravno društvo po svojoj prirodi zapravo trebalo biti inovativno društvo.

Nije onda čudno da nam je produktivnost već godinama na nuli (ili je čak negativna), da su naši proizvodi u svijetu sve jeftiniji (od 30 do 70% u odnosu na svjetske cijene), a da su proizvodi i repromaterijali koje uvozimo sve skuplji. To je direktna posljedica činjenice da za naše proizvode, u odnosu na razvijeniji svijet, trošimo mnogo više vremena, sirovina i energije, a mnogo manje znanja. Po nekim računicama, učešće vlastitog znanja u vrijednosti naših proizvoda iznosi tek 7%. I što je za nas najnepovoljnije, kao posljedica svega ovoga, jeste to da se godinama odvija proces enormnog odlijevanja visokoobrazovanih i talentovanih ljudi iz naše zemlje prema razvijenim zemljama Zapadne Evrope, SAD i Kanade. Cijeni se da je preko 30.000 naših ljudi sa visokom stručnom spremom otišlo u ove zemlje u potrazi za boljim uslovima za rad i stručno napredovanje i naravno, za višim ličnim standarnom.[24] Poslednjih godina se velike kompanije (FILIPS, SIMENS, AEG i dr.) sve više interesuju za naše talentovanije studente, posebno tehničkih

[23] Dok je 1968. godine bilo 180 prijavljenih i prihvaćenih patenata, dotle je posljednjih godina taj broj spao na oko 40%. Koliko je to malo neka pokažu i ovi podaci — u Japanu na milion stanovnika ima 330 patenata, a kod nas tek dva, u Japanu na jednog radnika u većim kompanijama 1979. godine je bilo 13,5 inovacija. Ili, u Zapadnoj Evropi samo jedna veća firma dâ godišnje više inovacija nego cijela Jugoslavija.

[24] Prema podacima SAD tamo je 1980. godine bilo 14.197 naših ljudi sa visokom stručnom spremom (11.586 ih je bilo u dobi između 20 i 44 godine), a među njima i oko 250 univerzitetskih profesora. Nedavno su u SR Sloveniji objavili podatak da se na vodećim funkcijama u firmama i univerzitetima SAD i Zapadne Evrope nalazi oko 600 Slovenaca, dok u industriji SR Slovenije preko 50% rukovodilaca nema visoku stručnu spremu.

Digitized by Google

nauka, i još u toku studija ih »vrbuju« za rad kod njih. Tako ispada da našu nebrigu za najvrijedniji potencijal razvoja društva nadoknađuje »briga« stranih firmi.

O posljedicama ovakvog nedopustivo zanemarujućeg odnosa prema nauci, tehnologiji i naučno-istraživačkom kadru gotovo da je suvišno govoriti. One su i laiku očigledne. Tehnološki smo izuzetno ovisni od drugih. Oko 70% opreme i mašina su iz inostranstva.[25] Masovno smo kupovali tehnologiju, licence i patente.[26] U cjelokupnom poslijeratnom periodu kupili smo preko 200.000 licenci i patenata, a prema nekim procjenama iskoristili smo samo oko 10.000. Pri tome su često sklapani izuzetno nepovoljni ugovori, posebno kada su u pitanju komponente i repromaterijali (koje je, naravno, trebalo uzimati od prodavca licence), a ponekada i kadrovi za održavanje. Prema ovim ugovorima licence se najčešće nisu smjele dalje razvijati. U tome su, naravno, multinacionalne kompanije tražile i nalazile svoj interes, pri čemu su dijelile i dijele naše tržište. U okviru toga interesa uspješno su preferirali svoj interes pojedinci i grupe iz naših radnih organizacija, razumije se, na štetu kolektivnog i opštedruštvenog interesa.

Rezultat svega toga jeste naše sve izrazitije tehnološko zaostajanje. Logično je, naime, pretpostaviti da niko ne prodaje tehnologiju koja osigurava neku tehnološku prednost i optimalan profit i koje, uz to, nisu »prljave«. Koliko je naša tehnologija zastarjela govore i podaci o tome da je u nas tek oko 3% kompleksno automatizovane proizvodnje, a da je u proizvodnji instalirano samo 25 robota. Klasičnoj strukturi privrede odgovaraju klasična industrijska sredstva za rad, a njima uveliko klasična struktura radne snage,[27] pa, prema tome i sadržaj rada, organizacija rada, mentalitet i kultura radnika, i dr.

Odgovor na pitanje šta su uzroci ovakvom naučno-tehnološkom i opštedruštvenom zaostajanju za razvijenim svijetom prevazilazi, naravno, domete ovoga priloga. Zato ćemo ovdje tek ovlaš ukazati samo na neke od bitnijih uzroka. Prije toga treba odgovoriti na pitanje da li smo zaista morali toliko zaostati?

Sve analize govore da ovakvo i ovoliko naučno-tehnološko zaostajanje nije nikakav naš »usud«, već prije svega rezultat naših vlastitih grešaka, našeg zanemarivanja ključnih faktora razvoja u vrijeme kada su oni u svijetu bivali sve više vrednovani. To najuverljivije pokazuje činjenica da smo prema nekim objektivnim pokazateljima šezdesetih godina bili u svjetskom

[25] Tome u prilog govori i podatak da smo u periodu od 1965. do 1981. godine dali 10,7 milijardi $ za uvoz opreme, a 33,5 milijardi $ za uvoz repromaterijala i različitih komponenti. Otuda oko 60% našeg duga otpada na opremu i tehnologiju.

[26] Posljednjih godina je trošeno prosječno oko 30 milijardi deviznih dinara za kupovinu licenci.

[27] Oko 65% NK, PK, KV i VK radnika od ukupno zaposlenih u društvenom sektoru.

Digitized by Google

trendu, a u nekim disciplinama (naprimjer u oblasti nuklearnih nauka) i među vodećim u svijetu, da bi sedamdesetih godina zaostajali oko 10 godina, osamdesetih oko 20, a danas i više od 30 godina, sa tendencijom stalnog uvećanja jaza.

Kao što je poznato, šezdesetih godina smo imali nacionalni dohodak i stopu privrednog rasta približno istu kao i Japan. Naši robotičari su bili i ostali vrlo uvaženi u svijetu, iako smo danas među posljednjim u Evropi po proizvodnji i korištenju robota.[28] Japanski studenti su učili robotiku iz udžbenika našeg autora. Prvi robot druge generacije je djelo naših biokibernetičara. Naši robotičari su među prvima u svijetu počeli da se bave tzv. lokomocionim robotima (namijenjeni rehabilitaciji hendikepiranih osoba) i do danas su razvili oko deset prototipova robota. I u drugim oblastima u nas su u teorijskim radovima, barem pojedinačno gledano, dostizali visoki domet. Problemi su bili mnogo veći kada je rezultate fundamentalnih istraživanja trebalo pretakati u primjenjena i razvojna i posebno u serijsku proizvodnju. Mislimo da pri tome materijalna sredstva nisu bila jedina prepreka, kako se to često pokušava obrazlagati.

Da i pored svih problema i zaostajanja ipak imamo kadrovskih potencijala za brže hvatanje koraka za najrazvijenijim zemljama svijeta pokazuju neki, iako rijetki, primjeri naučno-tehnoloških prodora u pojedinim oblastima stvaralaštva posljednjih godinu-dvije. Mislimo posebno na nedavni dogovor sa sovjetskim robotičarima da se ide na izradu jugo-sovjetskog robota (gdje bi mi radili na upravljačkim, a Sovjeti na mehaničkim sistemima). Još veću pažnju zavređuje tzv. paralelni računar (»PARSYS«), koji je izradila naša najveća domaća računarska firma »Iskra-Delta«. Riječ je o paralelnom superkompjuteru pete generacije,[29] koji je već prijavljen EUREKI — zajedničkom tehnološkom programu Zapadne Evrope, jer u tom programu još ne rade na paralelnim računarima.

Iako bi se ovome moglo dodati još poneko otkriće (npr. teorija periodičnog genetskog koda), nesporno je da svijet »grabi« ispred nas neuporedivo većim i bržim korakom i da ukoliko hitno ne preusmjerimo naše negativne tokove možemo postati samo još veća tehnološka (i, naravno, ne samo tehnološka) kolonije.

Koji su, dakle, glavni uzroci ovakvog stanja i našeg sve većeg zaostajanja u naučno-tehnološkom pogledu?

---

[28] Za razliku, na primjer, od Bugarske, koja danas ima najveću fabriku robota u Evropi.

[29] Ovaj računar je šezdeset puta brži i ima šezdeset i četiri puta veću memoriju od tzv. jednoprocesorskih računara. Njegova namjena je vrlo široka: brzo rješavanje diferencijalnih jednačina, kompjutersko viđenje i raspoznavanje oblika, prepoznavanje govora, automatsko prevođenje, procesiranje raznih signala u realnom vremenu.

Digitized by Google

Mislimo da se *prvi* i osnovni uzrok može vezati za izrazitiju birokratizaciju našeg društva od polovine šezdesetih godina na ovamo. Etatizacija proizvodnih odnosa i jačanje državno-partijskog kompleksa u uređivanju društvenih odnosa u cjelini »satjerivali« su samoupravljanje (i, naravno, samoupravljače) na margine društva, na periferna pitanja i u okvire užih radnih i životnih zajednica. To je jedan od razloga da su se svi počeli okretati državi umjesto tržištu, novim tehnologijama, drugim proizvođačima i sl. Naravno da je to negativno djelovalo i na materijalni razvoj i na razvoj demokratije.

U vezi s tim uzrokom je i naglašena tendencija *zanemarivanja značaja nauke, struke i znanja uopšte*, što je neprosvijećenoj birokratiji inače svojstveno. Ovaj uzrok se manifestovao u različitim oblicima — od niskog vrednovanja stručnog i kreativnog rada, do »bjekstva« stručnih ljudi iz proizvodnje, pa i zemlje. Dakle, niti je podsticano »stvaranje« novog znanja, niti je dovoljno iskorišteno znanje koje posedujemo.

Posljednjih godina je naročito došao do izražaja još jedan uzrok, koji je pogubno djelovao (i još djeluje) na naš razvoj, pa i naučno-tehnološki. Riječ je o *izrazitoj tendenciji zatvaranja unutar zemlje* između funkcionalnih i teritorijalnih jedinica, a naročito u okvirima republika i pokrajina (»policentrični etatizam). Suvišno je dokazivati koliko je to umanjivalo ekonomski potencijal zemlje i prosto onemogućilo kapitalnije naučno-tehnološke zahvate, ili, npr., uključivanje u neke projekte EUREKE, odnosno kompleksnog tehnološkog programa SEV-a.

Ovim uzrocima treba dodati i niz elemenata u ekonomskom i političkom sistemu, koji su destimulativno djelovali na naučno-tehnološki razvoj. To su, pored ostalog, veoma niske stope amortizacije, nezaštićena akumulacija, nestimulisanje inovacija, trajno garantovan radni odnos svakom zaposlenom, bez obzira na radni doprinos, prenaglašavanje minulog rada i tome slično. Svi ovi i brojni drugi uzroci podjednako su doveli do zabrinjavajućeg naučno-tehnološkog zaostajanja, ali i do blokade samoupravljanja u praksi. Tako, *posljednjih godina imamo veoma očigledne dokaze za našu tezu o komplementarnosti socijalističkog samoupravljanja i naučno-tehnološke revolucije, ali nažalost u našoj društvenoj stvarnosti u negativnom smislu, u smislu njihove međusobne uslovljene krize.*

4. Neke pretpostavke bržeg naučno-tehnološkog razvoja našeg društva

Kako smo prethodno nastojali pokazati, stanje nauke, tehnologije i tehnike u našem društvu je izrazito nepovoljno, sa tendencijom stalnog pogoršanja u godinama društvene krize. Razumljivo da nastavljanje takvog trenda u naučno-tehnološkom

Digitized by Google

pogledu samo može dalje produbljavati krizu društva i uvećavati jaz između nas i razvijenog svijeta. Međutim, taj *nužan zaokret ka ubrzanom naučno-tehnološkom razvoju nije stvar samo političke volje, već brojnih ekonomskih, socijalnih, političkih, kulturnih, obrazovnih i drugih pretpostavki.* U kontekstu naše teme posebno mjesto pripada revitalizaciji socijalističkog samoupravljanja, kao nezaobilazne pretpostavke istinske naučno-tehnološke revolucije. Zato mislimo da su u nas nužne takve reforme, koje će istovremeno pospješiti razvoj kako nauke i tehnologije, tako i demokratskih i samoupravnih odnosa uopšte.

S tog stanovišta mislimo da se može govoriti o dvije grupe međusobno tijesno povezanih pretpostavki bržeg naučno-tehnološkog razvoja našeg društva. Prvu grupu bi mogli nazvati opštedruštvenim ili posrednim, a drugu neposrednim pretpostavkama. Kad je riječ o ovim opštedruštvenim pretpostavkama, bez kojih nije moguć nikakav, pa ni naučno-tehnološki razvoj društva, onda posebno mislimo na *nužne ideološke, političke i ekonomske reforme izražene u dedogmatizaciji, deetatizaciji, demokratizaciji i debirokratizaciji društva.* Riječ je, dakle, o potrebi radikalnih društvenih reformi kako bi se deblokirali samoupravni potencijali u nas.

Iz mnoštva pitanja koja su sadržana u svakoj od ovih pretpostavki ukazaćemo tek na neka, koja nam se čine urgentnim. Tako, kod dedogmatizacije mislimo prvenstveno na potrebu preispitivanja i redefinicije teorije prelaznog perioda, teorije revolucije, socijalizma i samoupravljanja u našim konkretnim istorijskim okolnostima, a u okviru toga i mnogih drugih kategorija — radničke klase, inteligencije, države, nacije, partije, svojinskih odnosa i oblika svojine. Pogledi na ove kategorije su često ispod u svijetu dosegnutog nivoa kritičkog, teorijskog mišljenja, pa čak i ispod teorijskog nivoa klasične marksističke misli, a da ne govorimo, koliko su izvan naše društvene stvarnosti. U ovom »oslobađanju« od dogmi naročito je bitno prevladati indiferentan ili čak nihilistički odnos prema načinu proizvodnje, proizvodnim snagama i radu uopšte, kao temeljima društva i društvenih odnosa u cjelini. Ta pitanja su, nažalost, najčešće ostajala izvan vidokruga dogmatizovane ideologije, politike i nauke. Tu je bitan uzrok našeg sve većeg zaostajanja, kako u odnosu na često nerealne vizije razvoja našeg društva, tako i u odnosu na ono što je bilo objektivno moguće doseći u našem razvoju.

Ako je etatizam, u svojim različitim formama, kako to i nauka i iskustvo pokazuju, glavno obilježje društveno-ekonomskih odnosa u nas, onda je prijeka potreba »razbijanje okova« države (ili država) u ovoj oblasti. Afirmacijom zakonitosti robne proizvodnje, tržišnih kriterija privređivanja i pluralizma oblika svojine jedino je moguće dokidati dominirajuću konzervativnu funkciju države u režiranju ekonomskih i društvenih odnosa.

Digitized by Google

Bez stvarne i oštrije konkurencije nije moguć brži materijalni i društveni razvoj, niti efikasnija borba protiv parazitizma i hiperinstitucionalizma, socijalizacije gubitaka i života na tuđi račun. Realno je pretpostaviti da bi se u takvim uslovima brže razvijali nauka, nova tehnologija, inovacije i patenti, odnosno jasnije valorizovali njihovi efekti. To je još vjerovatnije ako se zna da tržišna privreda podrazumijeva višu stopu amortizacije za obnavljanje sredstava za rad, veća izdvajanja u akumulaciju, iz čega bi se finansirao i naučno-istraživački rad, intenzivniju poslovnu saradnju i integraciju u zemlji, pa i u naučnom i kadrovskom pogledu, na bazi zajedničkih interesa.

Snažnijom demokratizacijom društva jedino je moguće ubrzavati proces suštinske debirokratizacije, bez čega, opet, nema poticaja silne ali zatomljene energije miliona ljudi u nas. Politički sistem i društveni život uopšte ne mogu biti demokratski, efikasni, savremeni i produktivni bez radikalnijeg »sasijecanja« brojnih često nepotrebnih institucija koje silno i ekonomski i politički opterećuju društvo, bez istinskog preferiranja materijalne proizvodnje, kreativnog i stvarnog intelektualnog rada i naročito bez raščišćavanja sa tako izraženim političkim monopolom u društvu, pa i u odnosu na sferu naučno-tehnološkog razvoja. Malo je vjerovatno da će otuđeni centri moći, kabinetskim projekcijama ubrzavati razvoj nauke i tehnologije, pogotovo u uslovima naše izrazite podijeljenosti. To je moguće samo u mjeri u kojoj su nauka i tehnologija spoznata stvarna potreba i interes radnih ljudi i u kojoj oni imaju realnu društvenu moć da o tome donose konkretne odluke. Samo javnošću u radu i odlučivanju svih i svakog moguće je razbijati birokratsku tromost, prosječnost, sigurnost, parazitizme i neracionalnosti, misterioznost i neodgovornost. Bez javnosti nema odgovornosti. Suvišno je isticati da javnost rada ni u kom slučaju ne znači slabljenje stručnosti u odlučivanju. Naprotiv, veća javnost samo pojačava odgovornost i struke u ostvarivanju interesa najširih slojeva radnih ljudi, koji su, naravno, najviše svjesni tih interesa.

Bez ovih kapitalnih pitanja društvene reforme nisu moguće ni brojne konkretne, neposredne mjere na ubrzanju naučno-tehnološkog razvoja. To najbolje pokazuju veoma skromni rezultati u ostvarivanju prvi put donesene jedinstvene Strategije tehnološkog razvoja Jugoslavije. U uslovima sporog oslobađanja od mnogih dogmi, izrazitog administrativnog upravljanja privredom, otuđivanja sve većeg dijela viška rada od proizvođača, nastavljenih i produbljenih podjela u zemlji, nerealno je bilo očekivati vidnije rezultate u ostvarivanju ove Strategije. Tome treba dodati još jednu nepovoljnu okolnost. Naime, iako Strategija ispravno preferira ključna pitanja našeg tehnološkog razvoja (elektronika, telekomunikacije, robotika, novi materijali, laserske tehnologije, genetsko inženjerstvo, nuklearne i kosmi-

Digitized by Google

čke tehnologije i sl.),[30] način njenog donošenja ne garantuje njeno dosljedno ostvarivanje. Kao što je poznato, ona je usvojena u Skupštini SFRJ, uz sporadičnu konsultaciju udruženog rada. Zato je teško reći koliko je ona izraz potreba i posebno mogućnosti privrede. A brži tehnološki razvoj je moguć samo kao spoznata i stvarna neposredna i dugoročna potreba proizvođača, a onda time i društva.

To, naravno, ne znači da se zalažemo za odbacivanje Strategije. Naprotiv, ovaj dokument je dobro došao. Koordinacija brojnih faktora tehnološkog razvoja je nužna. To, uostalom, rade i razvijene zemlje.[31] Međutim, njeno ostvarivanje je moguće samo u mjeri u kojoj ona postane istinska potreba i »svojina« privrednih organizacija, koje bi najvećim dijelom i trebale finansirati njeno ostvarivanje. Zato je nužna njena hitna operacionalizacija u svim aspektima do organizacije udruženog rada. Na taj način ćemo doći do realnijih i djelotvornijih odgovora na pitanja šta sami da razvijamo, šta i pod kojim uslovima da uvozimo, šta eventualno da izvozimo. Naša strategija ubrzanog tehnološkog razvoja mora, dakle, da koristi naše prednosti, ali i da bude u funkciji naših društvenih ciljeva.

Ovim smo već došli »na teren« neposrednijih pretpostavki od kojih zavisi naš tehnološki razvoj. Ukazaćemo zato na još neke od njih. Mislimo, pri tome, naročito na potrebu bržeg prestrukturiranja privrede (treba razvijati fleksibilnu i konjunkturnu strukturu privrede), na potrebu, gdje god je to moguće, automatizacije i robotizacije proizvodnje[32] (posebno na masovnije uvođenje elektronskih računara, bez čega nema »informatičke revolucije«), na podizanje cijene rada, a pogotovo kreativnog rada, na napuštanje prakse garantovanja sigurnosti radnog mjesta neovisno od rezultata rada (a pogotovo nezavisno od inovacija u radu), na znatnije podizanje kvaliteta i širenja asortimana proizvoda i usluga, na smanjivanje utroška energije i sirovina po jedinici proizvoda. Sastavni dio ovih promjena (a i njihova posljedica) jesu i promjene u organizaciji rada, načinu upravljanja i rukovođenja, oblicima svojine, načinu raspodjele, profiliranju kadrovskih potreba, skraćivanju radnog vremena, i sl.

Nema sumnje da su suštinske, kvalitativne promene u školskom sistemu nezaobilazan preduslov naprijed pomenutih promjena, a pogotovo onih koje su vezane za »proizvodnju« i koriš-

---

[30] Vidi dokument Strategija tehnološkog razvoja SFRJ, Skupština SFRJ, 1987. godine.

[31] Uloga SAD u programu popularno nazvan »Rat zvijezda« ili Francuske u EUREKI, najbolji su primjer za to.

[32] Što prije bi trebalo barem precizno snimiti stanje sredstava za rad i radnih mjesta, gdje bi se moglo ići na automatizaciju i robotizaciju proizvodnje. Proizvođači bi relativno brzo našli u tome svoj interes, jer je uvećavanje produktivnosti rada moguće brže, lakše i kvalitetnije novom tehnologijom nego jeftinom radnom snagom.

Digitized by Google

tenje novih znanja, odnosno »stvaranje« kreativnih ličnosti i stvaralačke produktivne inteligencije, kao ključnog nosioca ekonomskog i kulturnog razvoja društva. Sve veća intelektualizacija rada traži ljude koji, pored pozitivnih znanja, mogu kritički promišljati stvarnost, koji su spremni na permanentno učenje doškolovavanje i prekvalifikacije. Nekvalifikovane radnike moderna proizvodnja će brzo »izbaciti«. Već danas je nužno najveći broj radnika barem u elementarnoj formi opismeniti za kompjutersku proizvodnju. Zato i školski sistem mora biti mnogo fleksibilniji, a proces nastave sadržajniji i kvalitetniji, oslonjen i na najnoviju nastavnu tehnologiju, ali i na naučno utemeljeno proučavanje bliže i dalje budućnosti. I ulaganja u ovu oblast moraju imati tretman nezaobilaznih i najunosnijih investicija, a ne sfere potrošnje, kakav je sada slučaj, bez obzira na često drugačija verbalna izjašnjavanja. U vezi s tim je posebno neophodno praviti radikalan zaokret u brizi o talentima, njihovom otkrivanju, školovanju, zadržavanju u zemlji.

Ako je tačno da je znanje primarni postulat daljeg materijalnog, samoupravnog i ukupnog društvenog razvoja, onda se i društvena moć mora pomjerati prema nosiocima znanja — inovatorima, naučnim radnicima, obrazovnim radnicima, poduzetnim privrednicima, istraživačima, neposrednim proizvođačima — odnosno onima koji najviše doprinose razvoju čovekovih stvaralačkih sposobnosti, a time i stvaranju viška vrijednosti.

Mislimo da se, prema tome, može zaključiti da živimo u vremenu kad bez ubrzanog naučno-tehnološkog razvoja ne samo da nema razvoja samoupravljanja, već je u pitanju i sam njegov opstanak, kao i opstanak našeg društva uopšte. Bez snažnijeg preferiranja nauke, tehnologije i novog znanja uopšte nema jačanja materijalne osnove samoupravljanja, nemoguće je smanjivati sve veću razliku u razvijenosti između naše i razvijenih zemalja, ali i između pojedinih dijelova unutar naše zemlje, teško je jačati stvarnu integraciju Jugoslavije, nema promjena u sadržaju rada i položaju proizvođača u radu (a onda i društva), nema materijalne i kulturne osnove veće demokratije, nema inovativnijeg i bogatijeg društva. Brži tehnološki razvoj je, dakle, nužan uslov razvoja samoupravljanja, kao emancipatorskog pokreta, a stvarno samoupravljanje podsticajan faktor bržeg naučno-tehnološkog razvoja. A i jedno i drugo su neposredno u funkciji postizanja materijalnog i duhovnog standarda, odnosno ukupnog kvaliteta života ljudi i njihovih zajednica. Pred nama je, zato, prava tehnološka, ekonomska i socijalna revolucija, ukoliko ne želimo, ne samo da dalje zaostajemo, već da poništimo ostvarene socijalne, kulturne i civilizacijske tekovine.

Digitized by Google

Komentari

Ranko Petković

Jugoslavija i Albanija

Da li se jugoslovenska politika prema Albaniji vrti u krug od 1948. do danas? Nažalost, reklo bi se: da! O tome zdušno i bezdušno svedoče lažne nade i nerealna očekivanja u našem političkom vrhu koja, s vremena na vreme, pobuđuju izjave visokih albanskih rukovodilaca o »vitalnim zajedničkim interesima« naših dveju zemalja u balkanskom prostoru i sporadični, doziranі i brifovani, izlivi besa u našoj štampi nakon »neočekivanih« ili »začuđujućih« antijugoslovenskih članaka u albanskim listovima. U tom osciliranju između samouveravanja i samozavaravanja da je »politika strpljenja« jedino ispravna i moguća u odnosima Jugoslavije kao »velike« i Albanije kao »male« zemlje i kampanjskog, više emotivnog nego razboritog, prevaljivanja krivice i odgovornosti na Alabaniju i za ono što govori o stvarnoj ili režiranoj nemoći da u vlastitoj zemlji sami rešimo probleme koji, hteli ne hteli, utiču na jugoslovensko-albanske odnose, jalovo i kontraproduktivno protiču već četiri decenije.

Zašto je to tako?

Zato što Jugoslavija nema definisanu niti razrađenu, dugoročnu političku strategiju prema Albaniji koja bi joj omogućila da u odnosima s njom drži inicijativu u svojim rukama; zato što je voljno ili nevoljno prihvatila da se njena politika prema Albaniji faktički svede na puko reagovanje na političke poteze koje vuče Albanija; zato što je prihvatila da stanje i atmosfera

Digitized by Google

u jugoslovensko-albanskim odnosima zavise gotovo isključivo od interesa, htenja, postupaka same Albanije.

U svoje vreme, Jugoslavija je imala, uslovno govoreći, svojevrsnu ideološko-partijsku strategiju prema Albaniji koja je formirana u predratnim godinama, polazeći od klasnih, nacionalnooslobodilačkih, antifašističkih i drugih sličnih »bratskih« i »internacionalističkih« postulata, od kojih su neki bili afirmisani ili oprednećeni u toku narodnooslobodilačkog rata. Ne zanemarujući i ne potcenjujući efekte te strategije u specifičnim i gotovo neponovljivim uslovima drugog svetskog rata u ovim balkanskim prostorima, kao ni rezonance koje je ostavila u analima istorije ili svesti ljudi, ona je ipak doživela krupan neuspeh, jer ne samo što nije dovela do formiranja jugoslovensko-albanske ili neke šire balkanske federacije, koja bi bila njen logični završni politički čin, već ni do trajnijeg uspostavljanja dobrosusedskih ili bar korektnih odnosa između dveju zemalja.

Tražiti uzrok za neuspeh te ideološko-partijske strategije isključivo u »verolomstvu« Envera Hodže, a ne u bespućima ideologije, lavirintima Kominterne, a ponajviše u širokoj lepezi političkih snaga zainteresovanih za stvaranje »velike Albanije«, od Bali Kombatara do Politbiroa Albanske partije rada, više spada u domen žučnih pamfletskih metafora nego naučnih analiza. »Verolomstva« Envera Hodže — okretanje leđa Jugoslovenima 1948, Sovjetskom Savezu 1960, Kini sedamdesetih godina — mogu izgledati, pa delom i jesu, svedočanstvo njegovih ili albanskih afiniteta za jedan petrificirani ideološki sistem, izraz i sredstvo borbe za očuvanje lične i klanske vlasti, ali nadasve relativno uspešno strategijsko manevrisanje u cilju stvaranja optimalnih uslova za ostvarivanje albanskih interesa prema Jugoslaviji i protiv Jugoslavije. Ne ideoloških i ne emotivnih i ne obavezno ličnih, već nacionalnih i državnih.

Posle propasti te ideološko-partijske strategije prema Albaniji, jugoslovensko političko rukovodstvo nije kreiralo jednu svoju nacionalnu, državnu strategiju prema tom našem malom, ali zbog određenih istorijskih, geopolitičkih, etničkih i drugih konsideracija značajnom susedu, već se zadovoljilo njenim surogatom — jednom neefikasnom i nekonsistentnom kvazi političko-diplomatskom strategijom.

Istini za volju, može se smatrati da uvažavanje principa dobrosusedstva iz Povelje UN, Završnog akta KEBS ili Ustava SFRJ predstavlja dovoljno jasnu i široku osnovu za stav i odnos prema svim našim susedima, pa i prema Albaniji. Delimično je to tačno, jer su u pitanju generalni principi kojima se Jugoslavija inspiriše u svojim odnosima sa svetom, ali ne treba smetnuti s uma da oni predstavljaju tek okvir za strategiju koja bi valorizovala i operacionalizovala konkretne nacionalne, državne interese Jugoslavije prema Albaniji i naspram Albanije. Takve strategije mi prosto-naprosto nemamo: u našim odnosima sa Albanijom sve teče od danas do sutra, od slučaja do slučaja, sve je gotovo prepušteno jednom političkom fatalizmu.

Digitized by Google

Od 1948. do silaska Envera Hodže sa političke scene uljuljkivali smo se da je najgori mogući režim u Albaniji, Hodžin režim, najbolji mogući režim za Jugoslaviju — zbog toga što se svojim dogmatskim, staljinističkim, autarkičnim sistemom sam diskreditaje pred svetom i zbog toga što ukrštajući koplja sa »američkim imperijalizmom« i »sovjetskim socijalimperijalizmom« održava vanblokovsku poziciju Albanije. Uhvaćeni kao muva na lepak na ta dva svojstva, odnosno »blagodeti« režima Envera Hodže, mi smo, u stvari, mogli paliti sveće za njegov dug život u svim mošejama i crkvama Jugoslavije.

Ne polemišući opširnije s tezom o samoizolaciji i samodiskreditaciji Albanije na ovom mestu zbog nedostatka prostora, dovoljno je reći da njenu utemeljenost i verodostojnost dovodi u pitanje već i sama okolnost da smo danas suočeni sa tvrdnjom da taj rigidni, staljinistički, još u osnovi nepromenjeni režim u Albaniji nailazi, navodno ili stvarno, na veću podršku u svetu ili da dalje stiže sa svojim argumentima u svetskom informativnom prostoru, nego Jugoslavija sa istinom o sebi, Kosovu i jugoslovensko-albanskim odnosima, uprkos tome što, navodno ili stvarno, imamo sto nesvrstanih prijatelja u svetu, izvrsne odnose sa velikim silama, uspešnu saradnju sa svim evropskim zemljama! Nešto tu, očigledno, »ne štima«! Najmanje što se može reći, jeste da teza o samoizolovanju i samodiskreditovanju Albanije nije opravdala očekivanja; šta više, kao svojevrsno sredstvo za uspavljivanje doprinela je umrtvljivanju refleksa naše politike prema Albaniji.

Ni druga teza — da najgori mogući režim u Albaniji, Hodžin režim, predstavlja najbolji mogući režim za Jugoslaviju zato što izražava i održava vanblokovsku poziciju Albanije — ne bi mogla da prođe ozbiljniji test iz oblasti političke i vojne strategije. Prvo, ako smo se već suočili sa nekoliko upečatljivih i poučnih primera »verolomnosti« Albanije i njenih glavara u periodu nakon drugog svetskog rata, onda se lako mogu naslutiti ili naznačiti antijugoslovenske situacije u kojima bi Albanija lako mogla da okrene ćurak naopako i da se prikloni nekom savezničkom taboru, ne hajući previše za svoju »vanblokovsku« poziciju. Drugo, sasvim je umesno pitanje na koji se način valorizuje vanblokovska pozicija Albanije prema Jugoslaviji, kada Jugoslavija ima korektnije i bolje odnose sa susedima koji se nalaze u vojno-političkim savezima velikih sila? Treće, dok nam se kao duh Hamletovog oca priviđaju velike sile na Otrantskim vratima ili sa svojim podmorničkim bazama u Albaniji, kao refleks prevaziđenih strategija i strahova, dotle se polako ali sigurno gase mnogi kriteriji hladnoga rata i blokovske podele sveta. Čitav svet se sve više okreće ka jednoj vanblokovskoj skali vrednosti, ali vanblokovska pozicija Albanije, očigledno, ne predstavlja vrednost samu po sebi, jer nije ispunjena ni odgovarajućim kredibilitetom, niti je stavljena u funkciju ideala vanblokovskog sveta, pa niti politike dobrosusedstva.

Digitized by Google

Nepostojanjem nacionalne, državne strategije prema Albaniji može se tumačiti ne samo robovanje tim fikcijama o unutrašnjem režimu i međunarodnom položaju Albanije, već i prihvatanje jednog čudesnog nereciprociteta u odnosima s tom zemljom, što je bez presedana u savremenim međunarodnim odnosima.

— Jugoslavija je prihvatila nereciprocitet u oblasti međudržavnih ugovora sa Albanijom, jer je isključivo od Albanije zavisilo koji će bilateralni ugovori biti potpisani, pa i šta će sadržavati (treba se samo prisetiti tužno sudbine Ugovora o kulturnoj saradnji!)

— Jugoslavija je prihvatila nereciprocitet u oblasti cirkulacije ljudi, dobara i ideja, jer je Albanija sprovodila prema Jugoslaviji totalnu (ili selektivnu u odnosu na »kadrove« s Kosova) zatvorenost, ali je u isto vreme bez zazora koristila drumske i železničke saobraćajnice za svoj evropski tranzit, izvozila udžbenike, nastavnike, emigrante u Jugoslaviji (prema zahtevima i potrebama »ovlašćenih« predstavnika Kosova), uzurpirala veliki deo jugoslovenskog informativnog prostora za svoje komandoske radio i tv-stanice.

— Jugoslavija je prihvatila nereciprocitet u oblasti zaštite i unapređivanja nacionalnih manjina, obezbeđujući u svom ustavnom poretku najviše standarde za ostvarivanje prava albanske narodnosti, uz već famoznih milion dolara dnevno za ekonomski i svaki drugi razvoj Kosova, dok je Albanija sistematski sprovodila politiku prisilne zakonodavne i policijske asimilacije delova naših naroda u toj zemlji, pre svega Crnogoraca i Srba, čije postojanje u potpunosti negira, uprkos belezima istorije, kao i Makedonaca, koje je svela na jedan strogo kontrolisani etnografski rezervat u oblasti Prespe.

— Jugoslavija je prihvatila nereciprocitet i u oblasti nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta, tim dvema fundamentalnim kategorijama u savremenom međunarodnopravnom poretku i u odnosima susednih zemalja, jer je sa svoje strane činila sve da uveri Albaniju da strikno uvažava njene nacionalne interese, rezolutno odbijala sve ideje o »gutanju« i »deobi« Albanije koje su dolazile od Staljina ili Caldarisa, insistirala da Balkanski savez 1953, u tim smutnim vremenima, kao jedan od svojih prvih zvaničnih akata usvoji Deklaraciju o nezavisnosti Albanije, dok je Albanija čitavo to vreme otvoreno ili prikriveno podsticala akcije kojima je cilj rušenje ustavnog poretka i teritorijalnog integriteta Jugoslavije.

Sve su to vapijući argumenti za neophodnost formiranja naše dugoročne državne strategije prema Albaniji koja bi uklonila ideološke i ostale zablude i pravni i drugi faktički nereciprocitet iz međudržavnih odnosa, optimalno izražava i valorizovala naše nacionalne interese naspram Albanije, pa u skladu sa svim tim, stvorila i realno tle za unapređivanje dobrosusedskih odnosa sa tom zemljom, koji jesu cilj i interes Jugoslavije.

Digitized by Google

Povodi

Stipe Šuvar

Ne smemo dopustiti da se historija ponavlja*

U 26, 27. i 28. tomu Sabranih djela Josipa Broza Tita sadržani su njegovi javni istupi i dokumenti, koje je on potpisivao ili su vezani uz njegovo djelovanje od polovice januara do početka jula 1945. godine. Tito je u oslobođenom Beogradu i rukovodi borbama do oslobođenja čitave naše zemlje 15. maja, obavlja državničke poslove, kao i dužnosti na čelu KPJ, ovjenčan slavom vođe NOB-a, maršala na čelu oslobodilačke armije od 810 hiljada ljudi i tvorca nove Jugoslavije. Trebalo je okruniti pobjedu NOB-a, učvrstiti i razvijati novu narodnu vlast i državu, djelovati u pravcu njezinog konačnog međunarodnog priznanja, suzbijati kontrarevolucionarne otpore i planove, brinuti se o podmirivanju najnužnijih potreba napaćenog naroda i o obnovi porušene zemlje.

Od kraja januara do početka marta Tito vodi diplomatsku bitku, na osnovu njegovog sporazuma sa Šubašićem iz juna i novembra 1944, za imenovanje i sastav kraljevskog namjesništva, da bi 7. marta postao predsjednik Ministarskog savjeta i ujedno ministar narodne obrane. Time je okončan, međunarodnim okolnostima uvjetovan, formalni dualizam vlasti, nakon

* Riječ na promociji 26, 27. i 28. toma Sabranih djela J. B. Tita (Beograd, Dom armije, 31. marta 1989)

Digitized by Google

čega je uslijedilo i formalno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije od strane SAD, Velike Britanije i SSSR-a, a onda i drugih zemalja. U tom smislu, Tito je postigao još jednu veliku pobjedu, ovaj puta na međunarodnom planu, a da su poštovane sve historijske odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Početkom februara konferencija u Jalti donosi svoje odluke o Jugoslaviji. Od 5. do 20. aprila Tito je u posjeti Sovjetskom Savezu, a 11. aprila potpisuje Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i poslijeratnoj suradnji.

16. januara Tito je posjetio Sremski front, a 1. marta objavljuje odluku o preimenovanju NOVJ u Jugoslavensku armiju i Vrhovnog štaba u generalštab.

Među dokumentima tog vremena, objavljenim u ovim tomovima, mnogi, bilo vojni bilo državni, bilo partijski, imaju trajni značaj za našu historiju, uključujući i one koji se odnose na bitku za zapadne granice naše zemlje, uključujući i tršćansku krizu.

Od januara do jula održano je, koliko je zabilježeno, šest sjednica Politbiroa CK KPJ, na kojima se razmatra politička situacija, stanje na Kosovu i Metohiji, razgraničenja između pojedinih federalnih jedinica, reorganizacija partijskog aparata. Tito je krajem januara, zbog balističke pobune, uveo vojnu upravu na Kosovu, a ukinuo takvu upravu u Vojvodini, koja je bila uvedena 17. oktobra 1944.

Tito 12. maja istupa na osnivačkom kongresu KP Srbije, 27. marta govori u Beogradu, govori preko radija Beograd 9. maja u povodu konačne pobjede, u Varaždinu drži govor 19. maja, u Zagrebu 21. maja, u Kumrovcu i Ljubljani 26. maja, u Celju 31. maja, u Zagrebu ranjenicima 4. juna, u Osijeku 5. jula. Ima brojne susrete i razgovore s delegacijama iz oslobođenih i neoslobođenih krajeva, ženama, radnicima, omladincima, pionirima, ranjenicima, sa stranim delegacijama i novinarima, sa svećenstvom.

Tri toma Titovih radova koje danas promoviramo svjedoče o trijumfu naše narodnooslobodilačke borbe, prelasku nove Jugoslavije iz rata u mir, njezinoj i formalno zadobijenoj međunarodnoj afirmaciji i usmjerenju na konačno ustavno konstituiranje, o prvim danima i mjesecima života u miru, makar u bijedi, a sa neopisivim entuzijazmom naroda, omladine i vojske. To je presudno formativno vrijeme za našu budućnost, pa utoliko i za ono što je ova zemlja i postigla i proživljavala u proteklih četrdeset i pet godina.

Tito je u tom vremenu izgovorio i riječi koje bi nas upravo danas trebale i podsjećati i usmjeravati.

Na Osnivačkom kongresu KP Srbije Tito je, na primjer, rekao:

»Mi imamo federativnu Jugoslaviju zbog toga što postoji više naroda: Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, imamo i Bosnu i Hercegovinu gdje žive Hrvati, Srbi i Muslimani.

Digitized by Google

Ali kada bismo mi sada išli po liniji manjeg otpora, da svaki u svome okviru stvara jednu snažnu federalnu jedinicu, Hrvatsku, Srbiju itd. na račun druge, to bi bilo pogrešno. Mi stvaramo jednu državu — Jugoslaviju, u kojoj svaki narod ima svoja prava i potpunu ravnopravnost. U tome i jeste suština: da iz njih, iz više federalnih jedinica, stvorimo jednu snažnu jugoslovensku nacionalnu državu. Na tome se zasniva i ono drugo pitanje, druga zadaća — jedinstvo i bratstvo naroda Jugoslavije. Baš takvu državu, baš takvu Jugoslaviju treba da sačuvamo. Uvijek će biti elemenata razdora. Baš zato komunisti Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i ostalih pokrajina, moraju biti ona spona koja će sačinjavati to jedinstvo i bratstvo. Oni moraju biti elemenat koji će ujedinjavati sve u jednu cjelinu (...) Nije Trst samo slovenački, nego i jugoslovenski. Nije Rijeka samo hrvatska, nego i jugoslovenska. Nije Beograd samo srpski, nego i jugoslovenski (...)

Nedavno sam primio delegaciju s Kosova i Metohije i upitao ih kako je kod njih. Oni kažu — dobro. A ja im kažem: 'Kad bi bilo dobro, ne biste vi došli kod mene'. E, tada mnogi rekoše da nije dobro i počeše pričati kako im pale i oduzimaju imovinu. Ja im razložim našu politiku: 'Mi znamo da ste vi pošli u nemačku vojsku, da ste se borili protiv nas, ali to ne znači da mi sad pozivamo vas na odgovornost. Mi znamo da ste bili zavedeni, da niste svi koljači i zlikovci, da vas je 90% bilo zavedeno i da je sada na nama red da vam pomognemo, da vam objasnimo šta mi hoćemo. Mi nećemo da Šiptari na Kosovu budu građani drugorazredni ili trećerazredni. Mi hoćemo da imate svoj jezik, svoje učitelje, da se osjećate kao u svojoj zemlji.' I kad im se tako objasni, onda se slažu s nama.«

Gotovo da bismo mi, koji smo komunisti ili sebe takvima držimo, patrioti, progresivno i humanistički usmjereni — o nacionalistima svih vrsta, mračnjacima, srbofobima, hrvatofobima, slovencofobima, nosiocima mržnje prema Albancima, itd. i svim drugim vrstama mračnjaka, koji su se, na žalost, umjesto da su iščezli, u našim danima toliko namnožili i toliko rušilački na nas usmjerili, da nam, a s obzirom i na našu zarobljenost strastima i predrasudama i s obzirom na naš oportunizam i kukavičluk, prijete i samim poništavanjem svega onog što su Tito i partizani, i milijunske žrtve iz redova svih naših naroda i narodnosti, krvlju izvojevali — dakle, gotovo da bismo svi morali te Titove riječi znati naizust i dnevno se ponašati u skladu sa njihovim sadržajem i smislom.

27. marta 1945. godine, evocirajući značaj tog dana 1941. godine, Tito je, kratko poručio: »Na nama koji smo ovdje i koji smo ostali živi, na svima nama jeste da čuvamo te tekovine plaćene s toliko mnogo krvi.« Mogli bismo iz današnjeg ugla dodati: na nama je da ne dopustimo da nam snage nacionalističkog ludila i genocidnih pomisli i planova ne sruše historijske tekovine Titovog vremena, oružane i mirnodopske socijalističke

Digitized by Google

revolucije, pa i da spriječimo da u ovoj zemlji ponovo poteku potoci ljudske krvi.

U Zagrebu 21. maja 1945. Tito na velikom narodnom mitingu govori o tome kako mnogi ne shvaćaju što to znači federativna Jugoslavija, federalna Hrvatska, federalna Srbija itd. I naglašava:

»Ne znači to povući granicu između ove i one federalne jedinice, pa ti preko radi šta znaš i šta možeš, a ja ću ovdje kako znam. Ne! Te granice, da ih tako prikažem, treba da budu nešto slično kao što su one bijele crte u mramornom stubu. Granice federalnih država u federativnoj Jugoslaviji nijesu granice razdvajanja nego granice spajanja. Šta znače federalne jedinice u našoj novoj Jugoslaviji? Ne smatramo to spletom malih država, nego to ima više karakter administrativni, slobodnog upravljanja sobom (...) To je zajednička kuća, jedna cjelina, ali unutar ima svaki da gospodari na svome, da se razvija kulturno i ekonomski u novoj federativnoj Jugoslaviji.«

Uskoro će devet godina da smo ostali bez Tita, a da nismo sigurni da onih koji to o čemu je Tito govorio u praskozorje nove Jugoslavije ne shvaćaju danas nema čak i više nego ih je blo tada. Zar ćemo dopustiti da se historija ponavlja u svom tragikomičnom izdanju, zar ćemo ikada dopustiti da od titovske Jugoslavije ostanu samo ruševine na zgarištu novih bratoubilačkih obračuna. Zločinačka pucnjava po Kosovu na same temelje ove zajednice više je nego opominjuća.

I još jedan citat, iz Titova govora u Osijeku 5. juna 1945, kada upozorava da bratstvo ne smijemo oslabiti i dopustiti da dođe ni do najmanjih međusobnih trzavica: »Ne radi se više samo o ujedinjavanju u jednu državu nego i o duhovnom ujedinjavanju. Svaki Srbin, Hrvat, Slovenac, Makedonac, Crnogorac treba uvijek da zna da je građanin zajedničke domovine, nove federativne Jugoslavije, slobodan u svojoj federalnoj jedinci.«

U zajedničkoj kući naših naroda i narodnosti, koja je podignuta pod Titovim vođstvom, graja i svađa, stiskanje pesnica i psovke uzele su toliko maha, da podrhtavaju i zidovi i krov i temelji. Moramo s tim prestati i u ime Tita i kolona boraca koje je on predvodio u borbi za tu zajedničku kuću, za njezinu socijalističku perspektivu i za njezino dostojno mjesto među kućama svih naroda svijeta. Štošta smo okrnjili, dopustili smo nalete termita i uskrsnuća mnogih aveti prošlosti, koji bi htjeli da pogase sva svjetla u toj kući i da je pretvore u balkansku krčmu u kojoj će doći do rusvaja.

Ipak, smoći ćemo snage za nove preokrete nabolje, inspirirani i Titom i našom novijom historijom, kojoj je on od pojedinaca utisnuo najveći, historijski neizbrisiv pečat.

Govoreći o Titovim radovima, o Titu i njegovoj ulozi u historiji naše zemlje, mi to ne trebamo činiti reda radi, iz nekakvih pobožnih razloga, niti pak s nekakvim pobudama da Tita

Digitized by Google

i ono što je on činio, a i što je ova zemlja u njegovo vrijeme postizala i značila jedino veličamo, već upravo iz potrebe da sačuvamo i dalje razvijamo osnovnu strategiju naše socijalističke revolucije i socijalistički federativni karakter Jugoslavije.

Na Tita danas, i čak sve više, jurišaju razni »demistifikatori« naše novije historije odnosno protagonisti »detitoizacije«, a posebno ga optužuju agresivne nacionalističke snage, da je tobože radio protiv pojedinih naših naroda, da je sprečavao da oni budu svoji na svome u avnojevskoj Jugoslaviji, čiji je upravo on bio glavni arhitekt i gotovo četiri decenije i glavni kormilar. Nije dovoljno reći da je to apsurdno. Historija će te i takve protagoniste suđenja Titu ipak ponovo baciti na svoje smetlište, odakle su i došli, privremeno uskrsnuli. A Titu nitko nikada neće moći oduzeti mjesto ujedinitelja naših naroda i narodnosti na programu i perspektivi socijalizma i njihovog bratstva i jedinstva, najvećeg čovjeka njihove zajedničke, pa i pojedinačne historije, čovjeka koji spada i među one ličnosti svijeta koje su obilježile naše stoljeće.

Mnogo toga se promijenilo i u društvu i u svijestima ljudi, što pretpostavlja i drugačiji senzibilitet u odnosu na Tita, njegovo djelo i vrijeme. Nije nam potrebna njegova idolatrija, ali posve sigurno nije moguće izbrisati sve što je on ne samo značio već i znači i značit će u historijskom pamćenju naših naroda i naše radničke klase, one goleme većine ljudi ove zemlje kojima su na srcu socijalizam i Jugoslavija, odnosno socijalizam u federativnoj Jugoslaviji.

Dužni smo na to podsjetiti i u svakoj prigodi, kada se objavljuju novi tomovi Titovih sabranih djela.

Rekao bih, na kraju, da priređivači i izdavači tih djela zaslužuju priznanje za trud i savjesnost, usprkos teškoćama razne prirode s kojima se susreću.

Digitized by Google

Inostrani prilog

Akile Oketa

Vreme alternative*

I. NOVI IZAZOVI ZA OPSTANAK ČOVEČANSTVA NA PLANETARNOM NIVOU. BOGATSTVO I SIROMAŠTVO U ODNOSU NA UNIŠTAVANJE PRIRODE. OD KOEGZISTENCIJE RAZLIČITIH SISTEMA DO SVESTI O MEĐUZAVISNOSTI SVETA.

Ne treba da čudi činjenica da ovo izlaganje, na Kongresu partije koja je deo velikog pokreta za emancipaciju, inspirisane dubokim poverenjem u razvoj društva, počinje pokretanjem teme o mogućem izumiranju ljudske civilizacije.

Pa ipak, ako pogledom obuhvatimo velike procese koji su u toku, složene i zabrinjavajuće globalne dileme koje opterećuju našu planetu, postajemo svesni da se ova tema ne samo ne može zaobići, već je, naprotiv, treba staviti u središte pažnje političke akcije.

Najnovija analiza svetskih događaja nam govori da se, na horizontu čovečanstva, postavio problem samog njegovog opstanka. I da treba koncentrisati sve njegove napore da bi se postigao ovaj suštinski cilj. To je pitanje koje smo mi, italijanski komu-

* Objavljujemo delove iz uvodnog izlaganja Akile Okete, generalnog sekretara IKP, s obzirom na aktuelnost pitanja koja autor pokreće. (18. kongres IKP održan od 18. do 23. 03. 1983. u Rimu).

Digitized by Google

nisti, prvi pokrenuli kada smo se suočili sa izmenjenim karakterom rata i pojavom nuklearnog oružja.

Toljati je bio taj koji je izrekao važno upozorenje: »čovečanstvo — rekao je on sa tribine X Kongresa — bi se verovatno vekovima vuklo pod pritiskom odvratnih bolesti, pre nego što bi moglo učiniti bilo kakav korak napred. Uzaludno je, pred takvom perspektivom, čak i raspravljati o tome kakvo bi opredeljenje mogli imati ovi ostaci ljudskog roda u vezi sa društvenim poretkom. Suočili bi se, naime, sa samoubistvom ljudskog roda«. Još onda je ta zabrinjavajuća novina predskazivala kraj jedne epohe i početak nove faze u istoriji čovečanstva. Bio je to zaista podatak od izuzetnog značaja: tehnički razvoj doveo je čoveka u situaciju da može uništiti samog sebe i svoj svet. Takvo saznanje moralo je ne samo radikalno promeniti odnose među Državama, već i šire, celinu ljudskih odnosa.

Danas se nalazimo pred novim kvalitativnim skokom po pitanju opstanka ljudskog roda. Odgovornost za opstanak čovečanstva poprima danas šire razmere, tiče se i miroljubive upotrebe tehnoloških sredstava, povezuje međusobno sve glavne oblike života u zajednici: kvantitet i kvalitet razvoja, ekološku ravnotežu, demografski rast, izdatke za vojne potrebe.

Na taj način se stvara novi sistem međuzavisnosti, takvih razmera i tako tesnih korelacija, da zahteva radikalno novu odgovornost i političku spremnost, i obnovljenu odlučnost u ovladavanju svim procesima na planetarnom nivou.

Sve to podrazumeva zajedničku akciju koja prevazilazi razlike među Državama i sistemima, i borbu na ekonomskom i političkom planu koja se svrstava na viši, univerzalniji nivo nego što je to bilo u prošlosti.

Radi se o borbi koja ne anulira stare društvene i klasne podele, ali ih ipak prevazilazi. Ne anulira ih, jer velika pitanja svetskog razvoja se, u planetarnim razmerama, ponovo svode na podelu između bogatih i siromašnih, prevazilazi ih, jer tu podelu pretvara u nešto što više nije ograničeno samo na ekonomsku sferu i sferu društvenih odnosa, upravo zato što se ta podela pretače u jedan širi proces do pre par godina nesagledivih dimenzija, u kojem se sjedinjavaju ljudska istorija i prirodna evolucija.

Pred nama se tako otkriva potresna istina: istorija ljudi, njihovih potreba, njihove bede i bogatstava, prožima i dovodi u pitanje biosferu, ekološku ravnotežu i opstanak naše planete.

S tim u vezi, misli nam obuzima drama prastanovnika Amazonije, akcije istinskog genocida kojima su izloženi i koje su kombinovane sa sistematskim uništavanjem njihove prirodne sredine. Perspektive amazonskih prašuma su najrečitiji i najzabrinjavajući simbol problema planetarnih dimenzija za koji treba svi da se osećamo odgovorni: privatiti eroziju zemljišta, pustošenje, istrebljenje životinjskih i biljnih vrsta, stanjivanje ozonskog omotača i akumulaciju gasa sa efektom staklene bašte, znači

Digitized by Google

pripremati se za prihvatanje ekološke, društvene i ljudske katastrofe.

Čovek je osvojio planetu. Nema više »novih granica«. Sada, međutim, treba da dokaže da ume da je sačuva ako želi da sačuva samoga sebe. Potvrđuje se tako, u ključnom trenutku naše istorije, puna vrednost Marksove tvrdnje po kojoj je »društvo suštinsko jedinstvo čoveka sa prirodom, koje je dostiglo svoje ispunjenje, pravo uskrsnuće prirode, ispunjeni naturalizam čoveka i ispunjeni humanizam prirode«. Radi se, međutim, o tvrdnji i o cilju — to treba znati — koji su bili prilično zapostavljeni u marksističkoj tradiciji i u samom socijalističkom političkom iskustvu.

Tu treba odati priznanje nezamenjivom doprinosu koji je misao žena dala procesu oslobođenja čoveka. Ona, naime, reafirmiše vrednost o ograničenosti. A svest o ograničenosti u sebi sadrži ideju da se pojedinac ostvaruje kroz solidarnost sa svojom vrstom i kroz zajedničko življenje, a ne kroz dominaciju nad prirodom i nad drugima. Ona nas navodi da valorizujemo razlike, počev od razlike u polu, i da shvatimo duboku dimenziju društvenosti kao potrebe svojstvene svakom pojedincu.

Sve najnovije studije nam govore da čovekova okolina ne predstavlja sferu indiferentnu prema ljudskim akcijama i ambicijama. I, kao što je izjavila predsednica Svetske komisije za čovekovu okolinu i razvoj, Gro Harlem Brundtland, odluke koje donose najrazvijenije zemlje u oblasti razvoja, zbog njihove velike tehnološke, ekonomske i političke moći, ne mogu, a da duboko ne utiču na mogućnosti svih naroda da idu u korak sa ljudskim napretkom, kako danas, tako i u vreme budućih generacija.

Sadašnji model razvoja i potreba za sve većim resursima da bi se on pothranjivao su ono što i siromašne zemlje navodi na perverzno rasipanje prirodnih dobara. Siromašni i gladni, naime, da bi opstali, na kraju uništavaju sredinu u kojoj žive: ruše čitave šume, bez racionalnih kriterijuma eksploatišu zemljište da bi iz njega dobili proizvode koje će prodavati bogatim zemljama, i prenaseljavaju sve tesnije velike metropole. To je migracija ogromnih razmera koja već počinje da se okreće i prema Severu sveta.

Siromaštvo, dakle, pored toga što je uzrok teških patnji za većinu stanovništva, se sve više pretvara u globalno prokletstvo. Zajedno sa siromahom koji pati, patiće na kraju i čitava planeta. Njegov bol pretvara se u bol same prirode i čitavog čovečanstva. Bogatiji narodi će zato sve manje, ako ništa drugo a ono zbog sebične računice, moći da se ne interesuju za siromašne narode.

Kao što se može videti, to je velika novina: ona nam govori da se, i onda kada se deluje u korist ovih drugih, napaćenih, prelazi, tj. mora se preći sa solidarnosti na svest o međuzavisnosti. I ne samo to. Menja se čitav način poimanja savremenosti i

Digitized by Google

savremenog, omogućavajući nam da sagledamo veliku neizvesnost našeg doba. Iz toga proizilazi, sa gotovo zastrašujućom jasnoćom, mogući odnos između modernizacije i katastrofe. Javljaju se suštinske dileme u vezi sa razvojem naše epohe.

Poslednje analize svetskih procesa predstavljaju najrečitiju kritiku apologetskih vizija modernizacije. Podsetimo se podsmeha, u kratkovidoj i nevericom ispunjenoj Italiji, prema dvema idejama Berlinguera: »štednji« i »svetskoj vladi«. Danas Berlinguera više niko ne može osporiti dalekovidost.

Mi svakako nećemo biti ti koji će osporiti grandiozne rezultate postignute kroz model industrijskog razvoja, jer, reformatorska snaga poput naše dobro zna, između ostalog i zbog toga što je vodila teške bitke protiv zaostalosti, da stvarnog napretka ne bi bilo, i da ne bi bilo moguće odgovoriti na probleme sa kojima se čovečanstvo suočilo u čitavoj jednoj fazi svoje istorije, da nije bilo tog razvoja. Ali, sadašnje stanje na planeti nam govori da su sami ti uspesi i pozitivni procesi prouzrokovali i negativne posledice koje su za planetu i njeno stanovništvo sada već postale neizdržive. U središtu te drame nalaze se odnosi između Severa i Juga sveta.

»Što se tiče razvoja u apsolutnom smislu — stoji u izveštaju Svetske komisije za čovekovu sredinu i razvoj — danas u svetu ima više gladnih nego što ih je ikada bilo, a njihov broj stalno raste; isto se može reći i za one koji ne znaju ni da čitaju ni da pišu, za one koji nemaju vodu za piće ni zdrave i bezbedne stanove, kao i za one koji nemaju dovoljno ogreva da bi mogli pripremiti hranu i zagrejati se.«

II. IDEJA BEZBEDNOSTI KOJA PREVAZILAZI PITANJE RATA I MIRA

Umesto da se smanjuje, jaz između siromašnih i bogatih nacija se sve više širi. Postoji, štaviše, i podatak čiji bi efekti mogli biti razorni poput eksplozije atomske bombe, premda nije vezan za smrt već za život: prema procenama Organizacije Ujedinjenih Nacija na našoj planeti bi, tokom narednog veka, moglo izrasti još jedno čovečanstvo, po brojnosti približno jednako sadašnjem.

U takvoj situaciji, dakle, pred takvim kvalitativnim skokom u borbi za spas ljudskog roda, problem bezbednosti poprima dimenzije koje zahvataju celinu ljudskih delatnosti. Upravo zbog toga, nameće se novo poimanje bezbednosti koje obuhvata, ali i prevazilazi pitanja rata i mira.

Bitan faktor je vreme. Naime, ako temperatura zemlje jednom poraste, bilo bi praktično nemoguće smanjiti je.

Koje su onda to strategije i suštinska opredeljenja koja će garantovati ono što sam nazvao bezbednošću sveta?

Digitized by Google

Prioritetno i dalje ostaje pitanje naoružanja. Jer, isti resursi neophodni da bi se zaustavilo fizičko propadanje planete, i da bi se istovremeno omogućio ljudski prihvatljiv i održiv razvoj, mogu postati nedostupni ukoliko se stabilno ne zaustavi trka u naoružanju. Vrednost i značaj borbe za razoružanje se, zato, više ne odnosi samo na neophodnu potrebu da se otkloni suluda opasnost od sukoba svetskih razmera. Ona može omogućiti da se osujete i druge nesreće, druge katastrofe.

Ponešto je krenulo pravim putem.

Poslednjih godina učinjeno je nekoliko početnih koraka na putu razoružanja. To je podatak od izuzetnog značaja jer nam kazuje da je moguće preokrenuti takve tendencije. Postignut je dogovor o uklanjanju raketa sa kratkim i srednjim dometom iz Evrope, pokrenuti su ozbiljni pregovori za zabranu hemijskog oružja i za smanjenje konvencionalnog naoružanja na našem kontinentu. Gorbačov je, u svom nedavnom govoru u OUN, najavio inicijativu unilateralnog razoružanja od strane SSSR.

Sada je neophodno da i sa Zapada stignu adekvatni i ohrabrujući odgovori. Potrebno je da nova američka administracija ne opovrgne najnovija opredeljenja SAD, već naprotiv, da ih pojača. U tom smislu cenimo što je susret između Bejkera i Ševarnadzea u Beču imao pozitivan tok.

Bilo bi zaista strašno ako bi ponovo počeli da se javljaju stavovi i računice hladnog rata. Dijalog, novi i konstruktivniji odnosi saradnje između Istoka i Zapada, između dva glavna politička, ekonomska i društvena sistema na našoj planeti, apsolutno su neophodni da bi se moglo upravljati novim svetom međuzavisnosti: svetom kojim se danas može upravljati samo u svetlu koncepcije zasnovane na ideji zajedničke bezbednosti i političke misli koja teži prevazilaženju logike suprotstavljenih blokova. Od suštinskog značaja je, zato, da se odmah pristupi određivanju i ostvarivanju etapa koje treba da nas dovedu do izgradnje novog svetskog poretka.

Prva od tih etapa treba da bude ona koja nam nameće da se odmah uhvatimo u koštac sa pitanjem dugova zemalja Trećeg sveta. Sazrelo je vreme za konkretne inicijative u tom pravcu koje bi omogućile maksimalno učešće međunarodnih snaga. Sa interesovanjem pozdravljamo činjenicu da se i američka vlada izgleda uverila u neophodnost jedne nove strategije u ovoj oblasti, a od italijanske vlade tražimo da formuliše nove inovativne predloge za prolećno zasedanje Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke.

Moguće su inicijative i za rešavanje ekološkog problema. Pa i sama borba protiv droge neće imati izgleda za uspeh bez multilateralnog pristupa i međunarodne koordinacije. Trgovina drogom se, naime, preko višestrukih veza, spaja sa trgovinom oružjem zbog raznih političkih mahinacija, a njima upravljaju organizacije koje su sada već poprimile nadnacionalnu strukturu. Među nama je predstavnik Komunističke partije Kolumbije čiji su aktivisti

Digitized by Google

i rukovodioci svakodnevno izloženi pretnjama i ubilačkim napadima trgovaca narkoticima. Da, borba protiv droge zahteva veliku upornost, velikodušnost i hrabrost.

Pobediti drogu, pobediti i ovo drugo globalno prokletstvo, treba da bude zadatak i misija svetske vlade.

Mi smo uvereni da treba, u svim oblastima, da krenemo napred sa vizijom svetske vlade, a u toj perspektivi veliki značaj ima funkcija koju može odigrati Organizacija Ujedinjenih Nacija. Zato se slažemo sa finalnom deklaracijom Svetske komisije za čovekovu sredinu i razvoj, sa deklaracijom iz Tokija u kojoj se kaže da mogućnost izgradnje srećne, pravedne i bezbedne budućnosti zavisi od svih zemalja koje treba da teže zajedničkom cilju »održivog razvoja«, shvaćenog kao način poimanja napretka koji će zadovoljiti potrebe sadašnjosti, ne ugrožavajući pri tom šanse budućih generacija da i one zadovolje svoje potrebe; i smatramo da se treba zalagati kako bi sve nacije sveta, počev od naše, usvojile principe iz te deklaracije.

Stoga preuzimamo obavezu da sve aspekte našeg programa ekonomskog i društvenog razvoja uskladimo sa smernicama iz izveštaja Svetske komisije za čovekovu sredinu i razvoj, koju su osnovale Ujedinjene Nacije, i zalagaćemo se da te smernice inspirišu program vlade alternative.

Globalni izazovi našeg doba, dakle, zahtevaju pre svega širokogrudi pristup. Ne može se odustati od ekonomskog i tehnološkog razvoja. To bi danas značilo odustati od samog čoveka. Ali tim razvojem treba ovladati. A to se ne može postići kroz romantizam, kroz povratak prirodi koji politiku svodi na apstraktne misli i fragmente, odustajući od odmeravanja sa međuzavisnošću o kojoj smo govorili.

Nesumnjiva je zasluga složene konstelacije pokreta zelenih i ekoloških pokreta što su doprineli da se kolektivna svest senzibilizuje prema problemima čovekove okoline. Analize naučnih komponenti ekološke misli, međutim, dokazuju da, ako zeleno nije i crveno, onda je iluzija.

III NOVI IDENTITET SE GRADI POLAZEĆI OD GLOBALNIH DILEMA NAŠEG DOBA

Međuzavisnosti i velike protivrečnosti našeg doba u sebi sadrže najradikalniju kritiku prema dominaciji tržišnih automatizama, prema ekonomiji zasnovanoj na borbi svih protiv svih, prema slepom i sebičnom individualizmu.

Postaje sve jasnije da oni koji gledaju samo na prošlost, stalno oživljavajući polemike svojstvene jednoj prevaziđenoj istorijskoj epohi, oklevaju da shvate da, značaj novog zadatka koji stoji pred nama i potreba da se odgovori na krupna globalna pitanja, postavljaju pred reformatorske snage u celini dosad neviđene probleme.

Digitized by Google

Mi smo uvereni da ekologija i novi globalni problemi predstavljaju najrečitiju potvrdu vrednosti izvornih principa koji su inspirisali socijalistički pokret. I da upravo u kontaktu sa ovim izazovima, sa problemima našeg doba, socijalistički pokret nalazi samog sebe, svoj aktuelni identitet.

Naravno, više ne važe stari recepti. To dokazuje činjenica da zaista nije presudna promena oblika vlasništva unutar starog industrijskog sistema, i da potreba ravnopravnosti nameće politiku preraspodele resursa i vlasti, a ne ukidanje osnova za akumulaciju.

Proces akumulacije — to je ono čime treba ovladati.

Sama potreba da se obezbedi održiv razvoj nameće da traganje za profitom ne bude jedini cilj proizvodnje. A ako tržište predstavlja meru za efikasnost celokupnog ekonomskog sistema i njegov nezamenjiv propulzivni faktor, snaga socijalizma je u njegovoj sposobnosti da tržištu odredi ciljeve koji ne proističu iz njegovih mehanizama.

Iz toga proizilazi prioritet demokratskog odlučivanja, ponovnog demokratskog ovladavanja ciljevima proizvodnje i razvoja. Vlastima su potrebne opšte procene, proračuni i predviđanja naučnika. Sve naučne i stručne delatnosti treba da budu na novi način uključene u tokove ekonomskog i političkog odlučivanja.

Demokratija, sposobnost, odlučivanje, kontrola: na tim osnovama se može ostvariti nova organizacija razvoja. Ogromna snaga nauke i tehnologije, izvanredna dostignuća ljudske civilizacije i impresivni rezultati kreativnosti našeg roda, mogu ne samo uništiti već i spasiti čovečanstvo. Ali zabrinutost zbog mogućeg ishoda razvoja, i to određene vrste razvoja, jedino je racionalno sredstvo za koje ne treba da se plašimo da ćemo ga suviše koristiti.

Ako smo danas prinuđeni da se pitamo koliko još decenija će Zemlja moći da pruža utočište našoj vrsti ukoliko se ne izmene kultura, tehnike, ponašanja, moć, to je zbog sadašnjeg tipa razvoja, a to je problem koji pogađa kako zapadni tako i istočni svet, pa čak, kao što smo videli, i najzaostalije i najsiromašnije zemlje.

Sve to je — treba znati — posledica činjenice da je preovlađivao model dominacije i eksploatacije ljudskih i prirodnih resursa, koji je istorijski razradio kapitalizam i koji se izrazio kroz liberalizam, kao njemu najpogodniji oblik, ali i kroz birokratski kolektivizam.

I sam kapitalizam je, vremenom, doživeo razne transformacije, ali ostaje činjenica da se, kao što sam rekao, ne može odustati od samog procesa akumulacije. Potrebno je, međutim, organizovati taj proces na radikalno novi način. Presudan postaje kvalitet, a ne samo kvantitet razvoja. Zato smo suočeni sa potrebom da pružimo nove odgovore koji će prevazići već date modele.

O tome raspravljamo, a ne o apstraktnom izboru između prvog, drugog ili trećeg puta, koji se svi odvijaju u okviru dosadne

Digitized by Google

i zastarele ideološke rasprave po kojoj se sve navodno svodi na prelazak iz jedne tradicije u drugu. Ono što tražimo je pravi put za rešavanje novih problema našeg doba u pravcu dubokog preobražaja svih društava, kako na Istoku tako i na Zapadu.

Ovde na Zapadu, osnovni zadatak je definisati nova pravila, nove demokratski utvrđene programe koji imaju za cilj da usmere tržište, u skladu sa humanim i ekološkim ciljevima, ka održivom razvoju.

Na Istoku, uvođenje tržišnih oblika privređivanja praćenih demokratizacijom ekonomskog odlučivanja, pored demokratizacije političkog sistema, može povećati efikasnost i omogućiti bolje poštovanje potreba pojedinaca i ekološke ravnoteže.

Saglasni smo dakle: ni kapitalistički individualizam, ni birokratski kolektivizam.

Slažemo se i sa onim što stoji u papskoj Enciklici: »Silecitudo rei socialis«: »Napetost između Istoka i Zapada ne odnosi se samo na suprotstavljanje između dva različita stepena razvoja, već i između dve koncepcije samog razvoja ljudi i naroda, koje su obe nesavršene i takve da zahtevaju radikalne korekcije«.

Takođe se slažemo sa onim što je nedavno izjavio Gorbačov: »Svetska privreda sve više postaje jedinstvena celina izvan koje nijedna država, bez obzira kom društvenom sistemu pripada, i bez obzira na stepen njenog ekonomskog razvoja, ne može normalno da se razvija. To stavlja na dnevni red izradu jednog radikalno novog mehanizma za funkcionisanje svetske privrede«.

Na istoj talasnoj dužini se nalaze i kritičko preispitivanje i nova traganja ne samo velikog dela socijalističkih i socijaldemokratskih snaga, već i nove liberalne misli anglosaksonskog tipa. U tom smislu, slažemo se sa papskom Enciklikom i u onom delu gde se govori o potrebi prevazilaženja svih oblika imperijalizma, što je projekcija takmičenja među Državama koje ne podleže nikakvim pravilima.

Sam pojam Države, shvaćen nacionalistički, se gubi, dok među narodima počinje da se afirmiše ideja o neophodnosti izgradnje jedne snažnije i solidarnije međunarodne zajednice. Nameće se potreba za reformom politike na svetskom nivou, za širokim institucionalnim reformama koje bi omogućile bolje demokratsko odlučivanje i kontrolu.

Dovodi se u pitanje politička kultura čitave jedne epohe. Danas je bolestan i onaj ko nije u krizi zbog ovog problema, onaj ko, ne osetivši groznicu, nije svestan bolesti koja ga nagriza.

Ali, ako partije, snage i ljudi koji ponosno preuzimaju na sebe zadatak, rekao bih misiju, da učine da preovlada taj opšti interes, ne budu dovedeni u priliku da svoje ciljeve ostvare, da ovladaju tekućim i budućim procesima, njihov poraz neće biti ništa drugo do opšti poraz, čist gubitak za budućnost čovečanstva. Tu, na tom terenu, leži, redefiniše se i ponovo lansira naša istorijska funkcija.

Digitized by Google

Od politike se danas traži da uspostavi nove odnose, novu solidarnost, nove zajedničke smernice. Političke ideje su te koje treba da daju smisao kretanju stvari, kretanju društvenih interesa. To znači da je i nova politika nezamisliva osim kao demokratski proces, kao integralna progresivna demokratizacija našeg društva.

Nijedna vlast neće moći da izmakne kontroli i demokratskim pravilima. To je jedno od naših najradikalnijih ubeđenja koje karakteriše sva naša aktuelna kongresna razmišljanja. Zbog toga smo u središte tih razmišljanja stavili uverenje da se demokratija mora razvijati u dubinu, prožimajući ekonomski i društveni život svakog naroda, i u širinu, regulišući odnose među Državama, nadahnjujući nove nadnacionalne institucije.

Mi smatramo da samo krećući se u tom pravcu možemo izbeći negativne, pa čak i pogubne efekte kapitalističkog individualizma, što, međutim, ne znači da prihvatamo ideju da se rešenje može naći u nekom obliku administrativne birokratske komande. A kada se govori o demokratiji, treba da bude sasvim jasno da ona podrazumeva definisanje i poštovanje pravila i procedura, da je to jedno od suštinskih obeležja demokratije, da univerzalna vrednost demokratije podrazumeva upravo njena pravila i njene institucije; istovremeno, treba da bude jasno da se proces demokratizacije može u potpunosti ostvariti ako ga napred potiskuju snažni socijalistički ideali, upravo zato što su oni ti koji nam omogućavaju da prevaziđemo postojeće modele i da pozitivno odgovorimo na nove potrebe čovečanstva.

Evo zašto, u kom smislu, mi govorimo o demokratiji kao putu socijalizma.

IV IZGRADITI DEMOKRATSKU EVROPU. PROGRAMSKA KONFRONTACIJA I JEDINSTVO SNAGA LEVICE I REFORMATORSKIH SNAGA

Prva oblast primene ove naše političke postavke je Evropa, jedinstvena Evropa koju treba da izgradimo. Kao što tvrdimo u našem dokumentu, Evropa treba da postane — a možemo reći da već i jeste — naš kulturni i politički horizont. Mi se zalažemo za izgradnju jedinstvene i demokratske Evrope, Evrope evropskih državljana.

Naše opredeljenje za Evropu je precizno i dobro razrađeno u njegovim osnovnim crtama:, ono predstavlja nešto bitno drugačije od onog uopštenog evropeizma po kome izgleda da se svi slažu. Mi se zalažemo za politički snažnu i jedinstvenu Evropu, za Evropu ekologije i društvenog prostora. A da bi se ovi ciljevi zaista i ostvarili, potrebno je zauzeti jasno definisane stavove, a biće potrebne i mnoge političke bitke.

Što se više približava rok za ostvarivanje jedinstvenog tržišta, rastu — kao što je nedavno istakao Delor — otpori svih

Digitized by Google

vrsta. Bitku za Evropu treba započeti već u Italiji, gde aktuelne vladine snage, sa vidnom dozom neodgovornosti vode našu zemlju ka sastanku 1992. u uslovima ozbiljnih manjkavosti.

Javni dug, fiskalni sistem, neadekvatne usluge i školstvo, neefikasnost i korupcija državnog aparata. A zatim i Jug Italije koji sve to sažima i pogoršava. Za sve to mi, i čitava zemlja, prozivamo vladajuće snage. Suprotstaviti se tome, postaviti osnove za politiku alternative, ozdravljanja i reformi, prvi je naš zadatak i zadatak italijanske levice, ako zaista želi da bude evropska levica.

Drugi osnovni zadatak italijanske i evropske levice je da unapređuje i doprinosi izgradnji jedne Evrope koja bi stvarno bila demokratska. Mi smo već rekli, i ponavljamo, da ne samo da podržavamo, već smo i pobornici jedinstvenog evropskog tržišta, međutim, istovremeno upozoravamo da tržište, pa i novo evropsko tržište, ne može biti poprište za nadmetanje bez sudaca, u kojem će velika moć i odlučivanje biti povereni uskim grupama industrijalaca, finansijera i političara, izvan jasnih stega demokratske kontrole.

Osnovno pitanje je onda pitanje političke moći. Pitanje demokratske moći. Potrebno je demokratski upravljati procesom integracije kroz rešavanje problema ekonomske i društvene kohezije, kroz prevazlaženje i neremećenje teritorijalne ravnoteže i konvergenciju privreda. To znači da treba, pre svega, pojačati moć Evropskog parlamenta.

Ali to nije dovoljno. Parlament stvarno postoji i funkcioniše ako je povezan sa izvršnom vlašću i sa drugim institucijama koje upravljaju proizvodnim, finansijskim i društvenim procesima. Sama ideja evropskog društvenog prostora ne treba da ostane samo retorička parola. Ona treba da postane ideja koja obavezuje na definisanje zajedničkih pravila i opšte priznatih građanskih prava u oblasti rada, informisanja, obrazovanja, zdravlja, sindikalne organizovanosti i jednakih mogućnosti. Sve je to neophodno ako se ne želi da se pritisci transnacionalne konkurencije na ekonomskom planu pretvore u suzbijanje prava radnika i građana.

U Briselu ne treba da vode glavnu reč samo lobiji velikih preduzeća, treba da se afirmiše jedan novi pluralizam i novo društveno učešće, treba da se čuje i glas evropskih sindikata, udruženja žena, omladine, samostalnih radnika i zadruga.

To su, dakle, naši zadaci, zadaci snaga levice i progresivnih snaga Evrope.

Naši stavovi o Evropi, o perspektivi ujedinjene Evrope, navode nas da govorimo o »evropskom putu socijalizma«. Smatramo da je upravo u tom okviru potrebno ostvariti veće jedinstvo svih levičarskih i progresivnih snaga na bazi jasnog evropskog opredeljenja. Stvaranje jedne nove geopolitičke celine poput Evrope Zajednice, zahteva taj proces ujedinjenja, zbližavanja na jasnim programskim osnovama i u svetlu ciljeva kojima treba težiti u Evropskom parlamentu.

Digitized by Google

Nikakva teškoća, nikakva polemika neće nas odvratiti od ove namere, jer sama istorija evropskog ujedinjenja otkloniće uskogrudost svojstvenu partikularističkom i konkurentskom mentalitetu. Nalazimo se pred novim istorijskim zadatkom. Svi smo se okrenuli ka istom cilju do koga još niko nije stigao, ali i kojeg niko ne sme da odlaže. Nema ispitivača i ispitanika. Svi treba da uradimo svoj deo. Baš zato, s vedrinom i odlučnošću tvrdimo da se radi o procesu koji zahteva preobražaj svih snaga na terenu.

Definitivno su izgubile smisao podele iz prošlosti. Celokupna programska i teorijska oblast evropske levice je u pokretu. I sama diskusija o izbornom programu sa evropskim socijalističkim partijama, koju smo mi predložili i koju su do izvesne tačke podržavali italijanski socijalisti, bila je i ostaje ozbiljna ideja upravo zato što želi da pođe od programske konfrontacije. Taj predlog nam pokazuje kojim putem treba ići: jasni stavovi o vrednostima, idealima i programima, u okviru pune afirmacije demokratije kao metode, kao cilja i univerzalne vrednosti, i uz puno poštovanje autonomije i dostojanstva svih snaga na terenu.

V PROMENA FAZE U ISTORIJI ZEMLJE: VEZA IZMEĐU PROGRAMSKE ALTERNATIVE I REFORME CELOKUPNOG POLITIČKOG SISTEMA. POLITIKA REFORME MOŽE POBEDITI KONZERVATIVNE REAKCIJE

Drage drugarice i drugovi, cenjeni gosti,

demokratski princip kao put socijalizma i nenasilja, snažna reformatorska strategija, to su osnovne ideje koje daju oblik i već određuju obnovljeni identitet Italijanske komunističke partije.

Na Kongresima sekcija i na pokrajinskim kongresima, velika većina delegata je usvojila dokument koji, kao centralne, sadrži ove ideje vodilje. Ideju snažnog reformizma koji će, sagledavajući osnovne protivrečnosti sadašnjeg ekonomskog, društvenog i institucionalnog razvoja, umeti da interveniše sa konkretnim, postepenim predlozima i instrumentima koji, međutim, mogu da pokrenu lančane reakcije i tako dovedu ne samo do jednostavnih usklađivanja, već i do značajnih preobražaja.

I ideju demokratije koja će, stvarno prevladajući, pružiti nove odgovore na protivrečnosti koje se svakim danom javljaju u samoj strukturi društva.

Na taj način, demokratski princip dobija jasnu programsku vrednost. Predstavlja konkretan politički program. A naše socijalističko angažovanje ne upućuje više na projekat koji treba da se ostvari u nekom drugom istorijskom trenutku. Ono više nije prinuđeno da razdvaja trenutak bitke za demokratiju od onoga za ostvarenje ciljeva emancipacije. Naprotiv, bitka za demokratiju, za punu i integralnu afirmaciju građanskih prava, za Državu koja će garantovati zaštitu ne samo od mešanja same države, već i od proizvoljnosti, manipulacija, ugnjetavanja od strane drugih centara moći koji postoje u društvu: i zato je

Digitized by Google

ova bitka sama po sebi, po svom sadržaju, nosilac začetaka jednog obnovljenog društva i države koja zaista pripada građanima.

Ne verujem da iko može sve ovo smatrati beznačajnim. Ovim zaista činimo dalekosežan potez: obnavljajući se, želimo da potvrdimo i ojačamo našu funkciju reformatorske i progresivne snage, odlučujuće u nacionalnom životu. Ovu snagu, koja tako predstavlja dinamičan momenat u celokupnoj situaciji, mi danas stavljamo u službu političke reforme, promene političkog sistema, alternative.

Ovakav način razmišljanja mi smo eksplicitno pokrenuli još na sastanku Centralnog komiteta novembra 1987. godine. Tom prilikom smo jasno uvideli da se tokom osamdesetih godina iscrpla odlučujuća etapa u italijanskom političkom životu. Verovatno smo sa izvesnim zakašnjenjem spoznali da se, već kraz naše velike izborne pobede iz 75. i 76. godine, izražavalo jedno novo društvo, da se izražavao zahtev za drugačijim načinom upravljanja društvom, da se pojavilo nemirno traganje koje nas je teralo da gledamo dalje od dugotrajne političke faze progresivnog zbližavanja i susretanja između velikih komponenti naroda. Uostalom, nije slučajno što su i Moro i Berlinguer govorili o trećoj fazi.

U našoj analizi je, ipak, bilo izvesnih manjkavosti koje su nas sprečile da još onda shvatimo da je samu politiku nacionalne solidarnosti trebalo doživljavati kao prelaz u perspektivi alternative. Sve to je, svakako, imalo negativan uticaj i nesumnjivo je davalo prostor i kredibilitet takvoj politici, kakva je naročito bila politika Socijalističke partije Italije, koja je težila destrukturalizaciji tradicionalne političke logike.

Naša najnovija opredeljenja su, dakle, proistekla iz kritičkog preispitivanja iskustva nacionalne solidarnosti i iz potrebe da se nacionalna funkcija IKP ponovo uključi u politički i društveni život zemlje koja je doživela duboke preobražaje. I to sa ciljem da posle jednostavnog procesa destrukturalizacije starog političkog sistema, usledi pozitivan i konstruktivan predlog.

Na toj osnovi smo tvrdili da je kriza političkog sistema u suštini kriza »združene demokratije«, tj. kriza jedne koncepcije koja je imala odlučujući uticaj na politički život zemlje, i koja je, još na poslednjem kongresu, dominirala u mislima i političkoj akciji demohrišćana. Mislim na onu specifičnu koncepciju koja je u političkom okupljanju oko centra, unutar takozvane demokratske oblasti, čiju nepobitnu okosnicu su demohrišćani mislili da predstavljaju, videla najuravnoteženiji i jedini održiv odgovor na snažne društvene i političke podsticaje koji su se manifestovali tokom poslednjih četrdeset godina na italijanskoj sceni.

Ta politika progresivnog širenja demokratskih osnova Države je omogućila kako nama, opoziciji, tako i demohrišćanima i njihovim saveznicima u vladi, često u žaru otvorenog i ponekad

Digitized by Google

veoma oštrog sukoba, valorizaciju, kontrolu i usmeravanje društvenih i političkih podsticaja i napetosti u pravcu jačanja celokupnog demokratskog konteksta.

Takav proces je, između ostalog, bio moguć i zahvaljujući teškim porazima zadatim, pre svega, zaslugom našeg snažnog angažovanja u borbi protiv konzervativnih tendencija unutar same Demohrišćanske partije, i protiv reakcionarnih pokušaja koje su, u nekim momentima, pokušavale da ostvare vidljive i skrivene sile sa jačim ili slabijim političkim vezama.

To je činjenica o kojoj bi samo rukovodstvo Demohrišćanske partije trebalo da povede više računa, izbegavši tako prepuštanje neumerenim i jednostranim veličanjima funkcije Demohrišćanske partije i njene centralne uloge.

Upravo ta faza naše političke istorije dostigla je svoj kraj, i zato je danas potrebno odlučno otvoriti fazu programskih alternativa. Neophodno je, u suštini, prevazići tu političku ravnotežu zasnovanu na centralnoj ulozi demohrišćana koja se, umesto da navodi klase, grupe i pojedince da se hvataju u koštac sa opštim interesom, to jest sa potrebom ovladavanja razvojem društva i protivrečnostima koje iz tog procesa proističu, pretvorila u moćnu dijafragmu koja sprečava i samu percepciju opšteg interesa.

Imajući sve to u vidu, izjavili smo da petostranačka koalicija predstavlja manifestaciju krize starog političkog sistema. Ona se, s druge strane, predlaže i kao odgovor na tu istu krizu, odgovor u smislu pasivnog prilagođavanja zahtevima koji potiču od najsnažnijih sila, prema logici slabih vlada.

Mi smo pojasnili osobenosti naše političke linije alternative, i učinili smo to jasno rasvetlivši odnos između ovog predloga i reforme sadašnjeg političkog sistema. U tome je jedna od osnovnih novina stava koji smo, na ovom kongresu, želeli da zauzmemo prema problemu alternative.

Ono što u tom smislu kvalifikuje alternativu je povezivanje potvrđenog prioriteta programa nad svrstavanjem, u skladu sa onim što smo rekli još u Firenci, sa preciznom željom da u korenu promenimo način bitisanja političkog sistema.

Iz toga proističe osnovni cilj: da se izgradi oblast alternative koja, i u svetlu rezultata demohrišćanskog kongresa (kao što ćemo videti), ne može, a da se ne zalaže za ostvarivanje alternative vladajućim koalicijama okupljenim oko Demohrišćanske partije.

Mi zato sasvim jasno kažemo da je naš politički cilj da omogućimo programsku i vladajuću alternativu u rukovođenju zemljom, u okviru novog sistema alternacije (što je očigledno nešto potpuno drugačije u odnosu na rotaciju različitih snaga na čelu iste koalicije). Zbog toga mi danas, preuzimajući zadatak i odgovornost za vođenje prodorne i konstruktivne opozicije, želimo da postanemo ona politička snaga koja podstiče prevazilaženje postojećeg stanja, koja vrši pritisak kako bi i

Digitized by Google

ostale političke snage, uzdigavši se iznad sadašnjih prepirki i sterilnih sukoba, postale svesne velikih problema koji su pred nama.

Mi ćemo sve ostale političke snage ocenjivati u svetlu realnih interesa zemlje, u svetlu njihovih opredeljenja i njihovog ponašanja.

Polazeći od takvog našeg jasnog i odlučnog stava, mi se obraćamo svim reformatorskim i reformističkim snagama, laičkim i katoličkim. Neophodno je, naime, prevazići stare navike i stavove, ostaviti za sobom garantovane prostore i uloge koji su sad već prestali da budu efikasni, da bi se afirmisali novi etički prioriteti i nove vrednosti i programska opredeljenja.

Ali, tu se susrećemo sa pitanjem od ključnog značaja: neće li reformatorska politika neizbežno izazvati i oštre replike i žestoke reakcije?

To pitanje je uvek bilo prisutno kod Enrika Berlinguera, koji je na njega našao odgovor u strategiji istorijskog kompromisa. To pitanje je, svakako, i danas aktuelno. Odgovor međutim treba tražiti u drugačijoj perspektivi.

Odgovor treba naći u okviru strategije alternative.

S tim u vezi, bitna su dva elementa.

1) Alternativa treba da se oslanja na programski predlog koji je u stanju da odgovori na probleme koji se ne tiču samo snaga zastupljenih u partijama i pokretima levice, ona želi da se okrene složenoj celini težnji i interesa, nejakim delovima društva, svima onima koji se osećaju kažnjenim i isključenim, svim onim dinamičnim snagama zemlje koje teže novom upravljanju procesima preobražaja; oblast alternative treba da bude raznovrsna, da predstavlja širok dijapazon laičkih i katoličkih snaga.

Ona treba da odgovori i na onaj problem, koji je nedavno pokrenuo poslanik Martinacoli i na kojem se zadržava i sama neoliberalna kritička misao, koji se zaoštrava u takozvanim »dvotrećinskim« društvima. U njima sam princip većine može dovesti do nepodnošljive dominacije jačih nad slabijim slojevima, nad manjinama potisnutim na margine društva i stavljenim u nepovoljan položaj, nad svima onima čija se prava zanemaruju ili krše. Omogućiti alternativu znači staviti se u položaj da se pristupi rešavanju i ovog problema.

2) Cilj alternative nije da se centralna uloga demohrišćana zameni centralnom ulogom neke druge partije. Njen cilj je da podstakne reformu Države koja bi pobuđivala najbolje i najsnažnije energije društva, i reformu političkog sistema koja bi pogodovala mogućnosti alternative u vladanju zemljom. Alternativa dakle ne teži i ne podrazumeva »promenu režima«, ona naprotiv, ukida ideju režima.

U tom smislu ona zahvata znatno širi spektar društvenih, ekonomskih i kulturnih snaga koje će, ipak, moći da se stave na različite, međusobno konkurentne strane. Alternativa želi

Digitized by Google

da stvori jednu novu politiku koja se ne bi iscrpljivala u odnosima moći, već koja bi se angažovala na definisanju ponašanja, doslednih i ostvarivih programa, i stoga podstiče odgovornost i incijative sposobnih i stručnih.

Za sve to je, po našem mišljenju, potrebna reforma političkog sistema koja bi podrazumevala i promenu izbornog zakona. Mi mislimo, naime, da je danas neophodno dati mogućnost građaninu da neposrednije odlučuje o programima i vladama. To je jezgro reforme političkog sistema. To je, zapravo, put da da se savlada paraliza, da se politika učini dostupnijom, da se podstakne stvarna i duboka obnova partija, da se pruži jasna garancija da alternativa neće stvoriti novi sistem kristalizovane i neuklonjive moći.

Ima onih koji su, na ovaj niz problema, davali i daju drugačije predloge: predlog za neposredan izbor predsednika Republike. Taj predlog nije stran demokratskoj logici i procesu. Nije međutim ozbiljno, i može čak podsticati plebiscitarne sugestije, predlagati takvo rešenje izvan celovite revizije celokupnog našeg ustavnog uređenja, odnosno potpunog redefinisanja teža i protivteža, za koje danas još ne vidimo uslove.

Digitized by Google

Prikazi

Marksizam i anarhizam — istorija i savremenost

Zbornik: *Marksizam i anarhizam — istorija i savremenost;* Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, knj. 9, 1988.

Neveliki, ali angažovan u istraživanjima predani kolektiv Instituta za međunarodni radnički pokret, izlazi ovih dana u javnost sa tri nova zbornika, kojima posvedočuje svoju dugogodišnju plodnu naučnu dclatnost u oblasti marksističke teorije i savremene socijalističke društvene prakse. Zbornik koji obuhvata tematiku suočavanja marksizma sa izazovima radikalne levice i anarhizma i njihove međusobne uticaje i razilaženja, donosi kompletne materijale (studije i diskusije vođene povodom njih) VII naučnog skupa poznate tribine »Marks i savremenost«. Knjiga je izašla zahvaljujući upornosti izdavača i materijalnoj podršci Republičke zajednice nauke Srbije.

Poznato je da je tokom XIX veka, anarhizam, uporedo s marksizmom, bio jedna od najznačajnijih struja revolucionarne levice i da je iz sukoba marksizma i anarhizma toga doba do danas ostalo mnogo nepoznatih i neproučenih ideja i projekata, koji mogu postati legitimni deo savremene marksističke misli.

U izoštrenoj teorijskoj optici pokazuje se na primeru dve nekada najveće leve revolucionarne struje mnogo razuđenija slika ne samo anarhizma, nego i samog marksizma. Postaju vidljive ne samo duboka razilaženja u nečem čak i nepomirljivih idejnih svetova, već isto tako i mnoge tangente i prožimanja, koji su bili i ostaju od velikog značaja za misaono dozrevanje marksističke vizije revolucionarne promene i za svestranije naučno zasnivanje socijalizma kao svetskog procesa.

S pravom se u nekim prilozima zbornika ističe da se misaoni krugovi marksizma i anarhizma vrlo malo razlikuju na pitanjima

Digitized by Google

kritike kapitalizma, a i na pitanjima nužnosti i krajnjih ciljeva i vizije revolucije. Razlike su najveće, a na mnogim značajnim mestima i nepremostive, kada su u pitanju viđenja puteva i oblika, odnosno sredstava i snaga revolucionarne prakse, a u tome naročito pitanja odnosa politike (političkog posredovanja) i ekonomije i društvene spontanosti, zatim pitanja svojine, države revolucionarnog subjekta.

Mnoga od tih pitanja još i danas traže prava marksistička rešenja i kritička preispitivanja, jer su neka od njih bila teorijski zapuštena i potiskivana pod pritiscima birokratskog dogmatizma, a u današnjem preispitivanju, zašto da ne, imaju svoje mesto i neke ideje iz misaone baštine anarhizma, naročito one koje su od početka konvergirale marksizmu i koje je još u prošlom veku marksizam preuzimao i dalje stvaralački razvijao. Očito da u tako širokom spektru struja i pokreta unutar anarhizma, od Prudona, do Štirnera i Bakunjina i do savremene nove levice, ima dosta olako odbačenih »racionalnih zrna«, koja bi mogla proklijati na plodnijem i naučno dubljem tlu marksizma, njegovog poimanja revolucionarne prakse.

Zbornik razmatra ova pitanja u tri problemska okvira, od kojih se jedan odnosi na istorijske aspekte odnosa marksizma i anarhizma od 19. veka do danas, drugi na opštu i političku problematiku, i treći na refleksije i implikacije uticaja marksizma i anarhizma na savremenu novu levicu u kojoj se stiču i često protivrečno izražavaju uticaji i jedne i druge struje.

U prvom krugu srećemo nekoliko minuciozno pisanih priloga koji zahvataju ne samo istoriju ideja, već i istoriju pokreta, i koji mogu poslužiti kao odlična podloga za bolje razmatranje ili dalje proučavanje čitavog niza otvorenih pitanja marksizma. Upoznajući se s analizama ključnih kontroverzi koje nastaju u polemici Marksa i Engelsa sa načelnicima novovekovnog anarhizma, Prudonom, Štirnerom, Bakunjinom (D. Leković), zatim borbom protiv anarhizma u vreme II internacionale (M. Britovšek), ruskim i latinoameričkim anarhizmom (P. Dajić, Lj. Paligorić), radničkom opozicijom u vreme oktobarske revolucije (S. Živanov), s komentarima povodom sukoba oko problema posredovanja u marksizmu i anarhizmu (B. Jakšić) — čitalac dolazi do impozantne panorame ideja od kojih su mnoge žive i prisutne, a neke zaturene ili zaboravljene na raskrsnicama i lutanjima socijalističke prakse.

Ako je tačna teza da je teorijsko jezgro marksizma naučno dublje i neuporedivo kompaktnije od anarhizma, pri čemu anarhizam stalno ide u širinu ne konstituišući se kao sistematska doktrina, već kao spektar raznih ideja, od naučnih do utopijskih i ekstremno radikalnih — onda se, s druge strane, ne može osporavati da je i takav anarhizam tokom decenija prošlog i ovog veka znatno uticao na teorijski razvoj marksizma, u kome su i mnoge ideje iz anarhističkog kruga, prevazilaženjem i razradom, dobijale svoj teorijski dignitet i praktični smisao.

Pojave marksizma i anarhizma nastaju istovremeno i sučeljavaju se u britkim i možda neponovljivim idejnim dijalozima, koji se protežu tokom dugih perioda. Marksizam je u to vreme, a i kasnije, mnoge svoje odgovore na krupna pitanja razvio i utemeljio upravo u sučeljavanju sa radikalnim postulatima anarhista i bio je primoran da stalno preispituje i razvija svoje ideje, čineći ih dubljim i privlačnijim za pokret, što se istorijski i dogodilo. Danas je jasno da bi to bilo teško ostvarljivo bez katalizatorske uloge anarhizma unutar revolucionarnog pokreta levice XIX veka i početka našeg veka.

Očito je da u našem veku apriorno odbacivanje čitave skale anarhističkih pogleda, bez njihove dublje kritike i prerade — može otvoriti put do prevage okame-

Digitized by Google

njenih dogmi i birokratskog ideološkog jednoumlja. Nemirna ideološka kretanja u krilu radikalne levice zbog toga, deluju kao neka vrsta opomene i stalnog izazova marksističkoj misli na kritiku i samokritiku, na obavezu stalnog podizanja sopstvenog teorijskog nivoa.

Problemski krug zbornika zalazi u opšta i politička pitanja odnosa marksizma i anarhizma i iznosi na videlo neka originalna tumačenja i ideje iz oblasti teorijsko-političkog sučeljavanja marksizma i anarhizma. U pitanju su sociološke i socijalno-psihološke karakteristike anarhizma kao pokreta (F. Muhić), koje otkrivaju da anarhističko odbijanje ma kakve forme posredovanja između masa i istorije vodi ka iracionalizmu koji se konačno okreće protiv masa i ka gušenju pozitivne strane revolucionarnog procesa. Tako ni svojevremena anarhistička osuda marksizma kao elitističke orijentacije, koja prenaglašuje značaj organizacije, nije sprečila neumitno i logično pretvaranje samog anarhizma u autoritarni elitistički pokret koji bi predvodilo usko jezgro profesionalnih revolucionara, kako to piše u tajnom statutu arahističke Alijanse još u prošlom veku.

Dragocena su u ovom delu razmatranja slabosti koje postoje u polaznim teorijskim pozicijama anarhizma. Anarhizam prenaglašava neke opšte etičke postulate kao što su ideje socijalne pravde, pozitivne društvene prirode čoveka; olako prihvata tezu o apriornoj saglasnosti jednakosti i slobode i sl. Takve pozicije, nesumnjivo, vode ka apsolutizaciji subjektivnih činilaca revolucije, ka negiranju objektivnih faktora i odbacivanju svakog autoriteta, pa u krajnjoj liniji i do misaonih ćorsokaka i totalnih praktičnih promašaja. S druge strane, nikako se ne mogu odbacivati pozitivni doprinosi anarhizma stvaralačkom fondu revolucionarne misli, kao što su ideje kolektivizma, kooperacije, ili kritike etatizma, centralizma i birokratsko-hijerarhijskih oblika društvene organizacije. To pokazuje da se anarhizam kao idejna struja i pokret ne može unapred izjednačavati sa teorijom i praksom haosa, terora i bezvlašća. Ova gledišta su naročito izražena u studijama R. Pavićevića i V. Vasovića.

Analize N. Pašića daju kritičku reinterpretaciju glavnih koncepcija anarhizma o osnovama i ćelijama globalne društvene integracije, pri čemu se ukazuje na teorijsku promašenost sindikalno-korporativističke ideje društva, ali i one prudonističke, komunalno-federativne, da bi se na kraju izveo zaključak da istinske globalne integracije nema bez bitnog i smisaonog povezivanja političkih i ekonomskih dimenzija globalne društvene strukture.

Ovi uvidi se na svoj način potvrđuju zanimljivim nalazima u prilogu V. Gligorova, koji najveće slabosti anarhizma traži u olakom odbacivanju ekonomskih kategorija i oblika, s gledišta njihovih sadašnjih društvenih posledica, ne zalazeći u njihove objektivne istorijske korene i uzroke. To, na kraju krajeva, vodi ekstremnom subjektivizmu u pristupu društvenim borbama i promenama.

Analitički deo koji obuhvata refleksije i uticaje marksizma i anarhizma u savremenoj novoj levici zalazi u područje jednog otvorenog i živog socijalnog i političkog aktualiteta, čiji značaj za marksističku teoriju i praksu stalno raste. U tom odnosu se zapravo obnavljaju stare i nove konfrontacije marksizma i anarhizma, ali u suočavanju sa novim iskustvima i problemima i izazovima savremene epohe.

Rasprava koju sadrže radovi B. Pribićevića, D. Štrajna, Z. Stanojevića, V. Pilić, V. Dimitrijevića, J. Dinića i D. Lekovića je dvosmerna: tačno se uočava mesto i reperkusija marksističkih izvora i anarhističkih inspiracija u pokretima nove levice, ali istovremeno se ukazuje i na nova socijalna izvorišta, korene i smisao oživljavanja ideja anarhizma. To marksistička misao još uvek

Digitized by Google

nedovoljno prati i uočava, kao najavu novih i budućih promena u društvu i revolucionarnoj praksi.

Iz analiza postaje jasno da ideje koje nastaju u okrilju savremene nove levice nikako se ne mogu olako odbaciti, pod opravdanjem da je reč o refleksima malograđanskih ideologija i o sitnoburžoaskim pogledima na društvo i politiku. Iz nove levice, pod uslovima otvorenog, stvaralačkog pristupa i dijaloga, mogu se aktivirati mnogi idejni i socijalni potencijali od značaja za širenje misaonog horizonta marksizma i njegovu reafirmaciju u savremenosti, koja traži mnogo više nego što je to bilo juče.

Ovim se javlja i pitanje o odnošenju savremenog marksizma prema idejama i orijentacijama iz susednih polja mišljenja i same prakse revolucionarne izmene društva. Očito je da to odnošenje više nije i ne može biti samo poricanje i odbacivanje, već preuzimanje i svestranije utemeljenje, teorijsko i istorijsko, onoga što je na tim poljima progresivno i što u samom marksizmu može dalje promicati unapred budnu kritičku misao revolucije u današnjem svetu.

Milan Matić

Država i društvo u savremenosti

Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1988.

Knjiga »Država i društvo u savremenosti« sadrži referate i diskusije učesnika na IX naučnom skupu »Marks i savremenost« (1987). Građa knjige podeljena je u tri tematske celine: prva obuhvata opšta pitanja teorije države, druga odnos savremenog društva i države a treća reforme u socijalizmu. Sve tri sadrže referate i diskusije učesnika. Na kraju knjige štampana je završna rasprava.

Jedva je potrebno isticati izuzetnu važnost i značaj ozbiljnog promišljanja države u nas. Tu je reč o teorijski (i praktično) izuzetno zapuštenoj oblasti u kojoj, umesto analize stvarnosti, još uvek dominira interpretacija »svetih tekstova« i obrazlaganje utopijskih ideja o odumiranju države. Sasvim je tačna ocena V. Vasovića da je marksistička teorija države »prespavala« novije razdoblje političke istorije svodeći državu u potpunosti na opresivnu funkciju. Odbijajući da analizira stvarnost, doktrina nije uspela da odoli zavodljivom ideološkom iskazu o bliskom odumiranju države koji je deo jugoslovenskih pisaca svojski nastojao da obrazloži i razradi. Tako su nastale impresivne rasprave, sofisticirane studije koje uopšte ne korespondiraju sa stvarnošću. Najavljena »bliska smrt« države demotivisala je pisce da se uhvate ozbiljno u koštac sa empirijskom državom. Jalovost u teorijskom poimanju države, u stvari odsustvo ozbiljne teorijske refleksije, nisu bez uticaja na situaciju u stvarnosti. A tu je na delu umesto demokratske, efikasne i jeftine države, nedemokratska, neefikasna i uz to skupa država.

Do promene nezadovoljavajuće situacije, naravno, neće doći samo novom teorijskom refleksijom, ali ta refleksija svakako može olakšati promene koje se danas nagoveštavaju u našem društvu u obliku »tri reforme«. S te tačke gledišta ova knjiga je izuzetno značajna: ona deluje osvežavajuće, šta više otrežnjavajuće. Njeni autori — u stvari, pisci referata i učesnici u raspravi — izlažu i snažno argumentuju strateške ideje koje mogu da čine uporišne tačke nove teorije države. U tom pogledu naročito nam se čine značajnim zalaganja za kompleksnijim poimanjem funkcijâ države, »pravnom državom« i novim odnosom partija/države. Ta zalaganja čine sâmo središte ove rasprave. Umesto o

Digitized by Google

»državi—prisili« autori se zalažu (konsultujući do sada zanemarena komparativna iskustva i saznanje i izvan kruga marksističke doktrine) da se država pojmi kao kompleksna, multifunkcionalna društvena institucija. To je potpuni razlaz sa jednostranim i netačnim gledištem po kome je država samo »epifenomen« (Š. Samardžić) klasnih odnosa. Iz ove rasprave razumljiv je *pladoyer* za »rehabilitacijom države« (T. Mastnak). Tu, doduše, nije reč o bilo kakvoj, već o »pravnoj državi«. Da bi se moglo govoriti o takvoj državi nužno je da ona bude diferencirana od »civilnog društva«. Otuda ostvarivanje »pravne države«, koja je danas u nas na dnevnom redu, nije samo promena predznaka, transformacije nepravne u pravnu državu, već pretpostavlja konstituisanje autonomne i odgovorne države. Konstituisanje »pravne države« zapravo je najmanje pravna promena jer je takva država, tamo gde je zadobila punoću oblika, nespojiva sa apsolutizmom, autoritarizmom i totalitarizmom (Lj. Tadić). Ona je očigledno nespojiva i sa svim do sada poznatim koncepcijama »diktature proletarijata«. U pogledu u mnogočemu ključnog odnosa partija/ /država ubedljivo je argumentovana teza o »partijskoj anteziji države« (V. Vasović), i ukazano na njene pogubne posledice. Tragom ovih uvida moglo bi se ići i dalje. Podrobnija analiza zemalja »realnog socijalizma« kao i naše zemlje, pokazala bi da je partija u samom središtu države pa se stoga o državi može govoriti samo uslovno jer je reč o »organizaciji-maketi«, »organizaciji-senci«. Predstojeći demokratski obrt znači pretvaranje partijske države u državu građana.

* * *

U celini uzev knjiga sadrži bogatstvo novih ideja, saznanja i uvida i označava uspešan povratak teorijske refleksije na davno i neopravdano napušteni teren. Integrativne ideje ove knjige predstavljaju potpuni razlaz sa tezama o državi svedenoj na organizaciju nasilja koje još dominiraju u univerzitetskim udžbenicima. Te ideje predstavljaju pravi teorijski prelom i sa ispraznim spekulacijama o neposrednom odumiranju države i otvaraju prostor za trezveno promišljanje.

Dr Vladimir Goati

Marks i socijalizam — protivrečja i perspektive

Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1988.

Bilo je neophodno mnogo ljudske upornosti, razumevanja i entuzijazma da se ispod neprozirnih naslaga svakodnevice i uskog i za misao nepodesnog prostora u koji su ljudsko htenje sabile politika i ideologija otkrije »šum vremena« i obezbedi slobodno strujanje čovekovih ideja. U jednom vremenu zatvorenosti i krutosti intelektualno siromašne ortodoksije i pravovernosti u kome je svako drukčije mišljenje smatrano *a priori* neprijateljskim, dosta je predrasuda i otpora trebalo savladati da se na domak Novog Sada, decembra 1983, na dostojan i dostojanstven način obeleži stogodišnjica Marksove smrti i još više ljudskih energija potrošiti da bi se nakon pet godina pojavio Zbornik koji je pred nama. Reč je o istinski jugoslovenskom skupu naučnih i javnih radnika koji nisu birani ni po jednom od »ključeva« kojima se vrši ritualizacija jugoslovenskog javnog i kulturnog života, niti po volji »svojih« republičko-pokrajinskih birokratija i oligarhija, nego ih je *Institut za međunarodni radnički pokret* okupio na svoju tradicionalnu tribinu MARKS I SAVREMENOST kao ličnosti koje o predmetu rasprave imaju nešto relevantno da kažu i mogu da meritorno pro-

Digitized by Google

suđuju. Osnovna tema te, po deseti put održane tribine, bila je *MARKS I SOCIJALIZAM — PROTIVREČJA I PERSPEKTIVE.*

Kalendarski protok vremena kao da daje potpuno krivu sliku o dinamici ljudskog delanja. Danas se čoveku čini da se budi iz košmarnog sna, kao da je prošlo više decenija kada je, nakon zastoja ranih sedamdesetih godina bilo praktično nemoguće da intelektualni i teorijski kriterijumi budu osnovna načela u organizaciji jednog naučnog skupa — a od peripetija oko organizacije skupa na Petrovaradinskoj tvrđavi deli nas samo pet do šest godina. Jer, naučni skup u Novom Sadu ostaće zabeležen kao jedan od prvih vesnika okretanja one umnije i tolerantnije Jugoslavije licem ka krizi savremenog jugoslovenskog društva i krizi socijalizma u svetu.

Deseta tribina MARKS I SAVREMENOST okupila je preko šezdeset naučnih i javnih radnika iz Beograda, Zagreba, Ljubljane, Novog Sada, Sarajeva, Skoplja, Titograda i Niša. Oni su podneli 44 naučna saopštenja i vodili veoma živu trodnevnu debatu o bitnim pitanjima Marksovog dela, krizi savremenog socijalizma, ali i njegovim istorijskim iskustvima i perspektivama, te usponu i posrtanjima socijalizma u Jugoslaviji. Ne treba biti osobito dobar poznavalac jugoslovenske kulturne i političke scene pa razumeti do koje je mere u organizaciji skupa poštovano načelo tolerancije, kada se za istim stolom nađu naučni i javni radnici praktično svih teorijskih i idejnih orijentacija prisutnih ili odgurnutih sa javne scene u Jugoslaviji.

Svaki naučni skup, pa i ovaj, neophodno je, pre svega, procenjivati sa stanovišta naučnih rezultata koje je postigao. Nije ovde ni vreme ni mesto za razvijenu kritičku analizu. Posmatrano u celini, primećuje se da su u raspravama na temu *MARKS I SOCIJALIZAM — PROTIVREČJA I PERSPEKTIVE* dominirala tri osnovna pristupa. Jedan deo učesnika usmerio je svoju pažnju ka kritici ideologizovanog marksizma u nastojanju da odgovori na pitanje o odnosu Marksove misli i savremenog sveta. Pitanje je, naime, bilo da li savremenom čoveku Marks još uvek može da bude od pomoći u nastojanju da postavi »dijagnozu našeg vremena«, koji su demokratski potencijali koje u sebi nosi Marksova misao i kako je uopšte moguće konstituisati nezavisnu kritičku javnost u savremenom socijalizmu. Takođe je postavljeno i pitanje kako izvršiti radikalnu reviziju i fragmentaciju Marksovih ideja i izbeći dogmatski pristup, da bi se sačuvalo ono što u Marksovom delu može da bude delotvorno. Drugi veliki krug pitanja kome su učesnici novosadskog skupa posvetili pažnju odnosio se na socijalističku alternativu savremenog sveta. Polazeći od analitičkog razmatranja krize socijalizma ili onoga što se u ideološkom samorazumevanju naziva »izgradnjom socijalizma«, u razmišljanjima i dijalozima na ovu temu posebno je snažna bila kritika autoritarnog socijalizma, kao »realnog socijalizma«, ali i nastojanja da se u suočavanju Marksovih i novih ideja otkriju temelji slobodarskog socijalizma. Problemi i mogućnosti socijalizma u Jugoslaviji činili su treći krug pitanja o kojima je raspravljano. Učesnicima u raspravi bilo je već tada jasno da se jugoslovensko društvo nalazi u krizi, da su neophodne radikalne promene u strukturi privređivanja, distribuciji političke moći, da je kulturni i naučni život zemlje potrebno osloboditi političkog tutorstva, ako Jugoslavija hoće da se okrene prema socijalističkoj perspektivi društvenog razvitka. Ono što je danas očigledno do trivijalnosti oni su tada manje ili više precizno dijagnosticirali. Što je u međuvremenu izgubljeno još nekoliko godina u ozbiljnom suočavanju s krizom nije krivica jugoslovenskih naučnika, nego onih koji su ih posprdno nazivali »krizolozima«, onih kojima pripada i odgovornost za beznađe koje obuzima mnoge Jugoslovene danas.

Digitized by Google

Mada je povod petrovaradinskog skupa bio stogodišnjica Marksove smrti, što je pružalo mogućnosti kojima smo mi Balkanci veoma skloni, da ima naglašeno svečarsko obeležje, takva opasnost je izbegnuta. Nikakvog obogotvorenja Marksa tamo nije bilo. Marks nije tretiran ni kao svetac ni kao nepogrešivi papa, nego kao jedan od mislilaca koji su obeležili našu epohu i čije su ideje kritički preispitivane i različito vrednovane. Pokazalo se, naime, da su intelektualni sporovi s Marksom za razvoj nauke daleko plodonosniji nego nekritičko ponavljanje nekoliko njegovih misli pretvorenih u oveštale fraze.

Zasluga je *Instituta za međunarodni radnički pokret* što se u jedno vreme netolerancije opredelio za toleranciju, u doba ideološke zatvorenosti u intelektualnu širinu, a u mraku ideoloških sumnjičavosti za otvorenost. U socijalnom i političkom miljeu zatvaranja u republičke, pokrajinske i opštinske atare, osećam se obaveznim — istine radi — prisetiti se ovde činjenice koja danas može zvučati anegdotski: da su organizatori bili izloženi sumnjama onih u Beogradu zašto organizuju skup u Novom Sadu, a onih iz Novoga Sada zašto im uopšte dolaze. Danas to, naravno, izgleda smešno, ali, bio je to, slobodan sam reći jedan od prvih velikih prodora istinskog pluralizma na jugoslovenskoj kulturnoj i javnoj sceni. Stoga će skup MARKS I SAVREMENOST u Novom Sadu ostati zabeležen između ostalog i kao dokaz da jedan relativno mali naučni kolektiv, sa siromašnim materijalnim i drugim mogućnostima može da bude jezgro značajnih zbivanja koja u kutlurnom životu ostavljaju dubok trag. Kako će ovaj naučni skup izgledati trećoj ili petoj generaciji iza nas i kako će one vrednovati njegove rezultate, teško je danas i naslućivati. Moguće je čak da ovakve entuzijastičke napore uopšte i ne primete. U svakom slučaju može im se poželeti da svoje energije upotrebljavaju u produktivnije svrhe, a ne u borbi za ostvarenje pretpostavki naučnog rada. A ako im se posreći da ne ponove sudbinu sadašnjih generacija, deo zasluga će svakako pripasti i ovakvim naporima.

Predajmo Zbornik *MARKS I SOCIJALIZAM — PROTIVREČJA I PERSPEKTIVE* kritičkom uvidu javnosti uvereni da je vreme entuzijastičkog slamanja otpora organizaciji naučnih skupova koji podrazumevaju uvažavanje intelektualnih kriterija civilizovanog sveta definitivno za nama, kao što bi daleko za nama trebalo da ostane i vreme nemilog višegodišnjeg zakašnjavanja u publikovanju njihovih rezultata. Mi Jugosloveni nemamo više prava da kasnimo; zakašnjenia su nas suviše skupo koštala. Na to nas obavezuje kriza u kojoj se nalazimo.

Dr Božidar Jakšić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 3.000. — DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

4
1989

UNIV. OF MICH.
OCT 10 1989
Current Serials

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Baškovic, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Milija Komatina, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Baškovic Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd
Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 36.000 dinara. Za inostranstvo 72.000 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 6081-603-15351, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXXII
1989. Broj 4

Sadržaj

Mihailo Marković
Demokratizacija i politički pluralizam 3

Radoslav Ratković
Socijalizam i ustav 10

Tribina

Dragoje Žarković
Ekonomska kriza u Jugoslaviji 29

Franjo Štiblar
Investiranje pomoću papira od vrednosti kao element nove ekonomske doktrine našeg društva 72

Žarko Bulajić
Marksova ekonomska teorija u svetlu kritike nekih građanskih ekonomista 90

Osvrti

Milivoje Tomašević
Vanredni kongres crnogorskih komunista 119

Prikazi 133

Digitized by Google

Содержание

Михаил Маркович

Демократизация и политический плюрализм 3

Радослав Ратković

Социализм и конституция 10

Трибуна

Драгое Жаркович

Экономический кризис в Югославии 29

Франьо Штиблар

Инвестиции при помощи суенных бумаг как элемент новой экономической доктрины нашего общества 72

Жарко Булаич

Экономическая теория Маркса в свете критики некоторых буржоазных экономистов 90

Обзоры

Миливое Томашевич

Внеочередной съезд черногорских коммунистов 119

Рецензии 133

Contents

Mihailo Marković

Democratization and political pluralism 3

Radoslav Ratković

Socialism and the Constitution 10

Panel Discussion

Dragoje Žarković

Economic crisis in Yugoslavia 29

Franjo Štiblar

Investing through securities as an element of a new economic doctrine in our society 72

Žarko Bulajić

Marx's economic theory in the light of the criticism of some civic economists 90

Retrospections

Milivoje Tomašević

Emergency congress of the communists of Montenegro 119

Reviews 133

Digitized by Google

Mihailo Marković

Demokratizacija i politički pluralizam

I Pretpostavke demokratizacije

1

Demokratizacija nije neki definitivno određen, statičan politički sistem, fiksiran u svim svojim pojedinostima (na primer, parlamentarni ili kongresni sistem), već regulativna ideja koja se u različitim istorijskim uslovima ostvaruje na različite načine. Bitni sadržaj te ideje i neophodni uslov da bi jedan sistem mogao da se smatra »demokratskim« jeste odlučujući uticaj volje naroda u donošenju značajnih odluka u javnom životu. Posebne organizacije građana mogu više ili manje izražavati tu volju ili delati u interesu naroda, ali nijedna od njih ne sme imati monopol moći i biti u stanju da svoj posebni, ekskluzivni interes nametne kao opštenarodni. Princip suverenosti naroda je, prema tome, osnovno obeležje demokratije. Primena tog principa u dosadašnjoj istoriji donela je tekovine od trajnog značaja koje se ne smeju ispustiti iz vida prilikom nalaženja demokratskih rešenja za naše društvo. To su izbornost i smenjivost narodnih predstavnika, podela vlasti, slobode i prava građana, neposredno učešće u odlučivanju na nivou društvene mikrostrukture.

Pod demokratizacijom ne treba, dakle, razumeti ni uvođenje nekog već postojećeg i određenog oblika političke organizacije,

Digitized by Google

niti vizionarsko projektovanje idealnog oblika vladavine naroda. Na demokratskim iskustvima dosadašnje istorije, uzimajući u obzir specifične uslove današnjeg našeg društva treba stvoriti najcelishodnije nove oblike demokratskog uređenja.

2

Specifični uslovi našeg društva koji se moraju uzeti u obzir u procesu demokratizacije jesu sledeći:

a) Priznanje pluraliteta oblika svojine ne dovodi u pitanje činjenicu da će društvena svojina na krupna sredstva za proizvodnju zadržati svoj dominantan položaj. Ako ne želimo da se tom svojinom upravlja i raspolaže na birokratski način moraju se konstituisati odgovarajuća samoupravna tela na nivou globalnog društva.

b) Priroda multinacionalnog, multikulturnog i multiverskog sastava stanovništva Jugoslavije zahteva politički sistem u kome će biti obezbeđena puna ravnopravnost pojedinaca i društvenih grupa. Potrebne su ustavne odredbe koje će onemogućiti dominaciju velikih grupa (putem proste majorizacije), ali isto tako i blokadu odlučivanja od strane malih grupa (putem principa jednoglasnosti i prava veta).

c) Sadašnji politički sistem u Jugoslaviji bitno karakteriše dominacija politokratije i monopol moći Saveza komunista Jugoslavije. Potrebna su institucionalna rešenja koja idu dalje od najavljenog »odvajanja partije od države«, izvesnog osamostaljivanja Socijalističkog Saveza radnih ljudi i nešto slobodnijih izbora. S druge strane, ako promene treba da se obave mirnim putem one moraju biti postepene, pa je nerealno očekivati potpuno ukidanje profesionalne politike, »odumiranje države« ili predaju države drugim partijama.

3

Ista načela demokratizacije moraju važiti i za federalnu državu i za republike. Neprihvatljivo je zalaganje za liberalizaciju i demokratizaciju unutar svoje republike i za održavanje *status-quo-a* na nivou federacije, kao i obratno, zalaganje za demokratizaciju odnosa u federaciji i otpor demokratskim reformama u svojoj republici.

4

Dinamika demokratizacije pa i sama njena mogućnost biće uslovljene razvojem međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji.

Produženje sadašnje napetosti na Kosovu i nastavljanje davanja podrške separatizmu na Kosovu od strane severozapadnih republika, vodilo bi sve oštrijoj međurepubličkoj konfrontaciji i sve većoj homogenizaciji na nacionalnoj osnovi. To nije povoljna

Digitized by Google

klima za demokratizaciju i za usaglašavanje republičkih stavova u pogledu novog Ustava SFRJ. Nezavisno od toga SR Srbija treba da priprema svoje predloge i da odmah posle usvajanja novog Ustava SRS sprovede sve one mere demokratizacije i zaštite ljudskih prava i sloboda koje zahtevaju građani SRS, a koje su u skladu s Ustavom SFRJ.

II Struktura političkog sistema

5

Predstavnička tela u našem novom sistemu moraju biti tako konstituisana da su u njemu građani predstavljeni po svim svojim najbitnijim karakteristikama; dakle, kao individualne ličnosti koje imaju svoja prava i dužnosti, kao pripadnici teritorijalnih zajednica u kojima žive i čijoj kulturi pripadaju, najzad kao proizvođači i samoupravljači preduzeća i grana proizvodnje u kojima rade. Iz toga sledi da u strukturi svake skupštine — od opštine do federacije moraju postojati tri veća: u jednom će biti predstavljeni individualni građani, u drugom teritorijalne zajednice, u trećem preduzeća, odnosno privredne grane.

6

Veće građana Savezne skupštine se bira neposrednim izborom jednog predstavnika na određeni broj birača na teritoriji cele zemlje. Time se afirmiše demokratsko načelo: jedan građanin — jedan glas, nasuprot sadašnjoj praksi u Saveznoj skupštini, po kojoj je glas građanina jedne republike mogao imati višestruku težinu u odnosu na glas građanina druge republike.

Veće republika Savezne skupštine bilo bi konstituisano jednakim brojem predstavnika iz svake republike, bez obzira na veličinu. Promena u odnosu na sadašnje stanje bila bi u tome što bi autonomne pokrajine bile predstavljene samo u Skupštini SR Srbije a ne i u Saveznoj skupštini. Formula po kojoj su autonomne pokrajine istovremeno deo republike Srbije i konstitutivni elementi federacije je apsurd koji treba ukloniti.

Veće proizvođača Savezne skupštine konstituišu posredno izabrani delegati osnovnih grana proizvodnje materijalnih dobara i usluga. Bitno je da ovaj najviši samoupravni organ privrede Jugoslavije ne bude konstituisan po nacionalnom već po funkcionalnom kriterijumu. To znači da se ovo veće neće sastojati od delegacija veća proizvođača po republikama već od delegacija najviših granskih samoupravnih tela: industrije, energetike, saobraćaja, obrazovanja, itd. Time bi bio učinjen kraj sadašnjoj dezintegraciji privrede Jugoslavije na osam nacionalnih privreda i bila uspostavljena neophodna ravnoteža između individualnog, nacionalnog i klasnog principa društvene organizacije.

Digitized by Google

7

Razlozi za formiranje tri veća u saveznoj (kao i u republičkoj i opštinskim skupštinama) su sledeći:

Postojanje *Veća građana* je preduslov postojanja svake moderne demokratske države. Čovek je, pre svega, individualno biće. »Volja naroda« i »opšta volja« o kojoj je govorio Ruso izvrgava se u ideološki plašt autoritarnih režima kad nije konstituisana voljama individualnih građana. Ravnopravnost svih građana je moguća tek onda kad su svi građani podjednako predstavljeni u vrhovnim izbornim telima zemlje.

Čovek je isto tako i biće nacije i određene teritorijalne zajednice u kojoj živi. S obzirom na različitu veličinu republika koje čine jugoslovensku federaciju opravdano je da se građani manjih naroda i republika zaštite od jednostavne majorizacije jednakim brojem predstavnika svake republike i utvrđivanjem u Ustavu liste bitnih društvenih pitanja o kojima se izjašnjava *Veće republika*. Da bi sprečilo blokiranje odlučivanja trebalo bi princip jednoglasnosti zameniti pravilom da se odluke od bitnog značaja mogu doneti samo određenom kvalifikovanom većinom.

Veće proizvođača je posledica proširivanja ideje demokratije na sferu privrede i kulture. Tradicionalni parlamentarni ili kongresni oblik demokratije odgovara onim društvima u kojima dominira privatna svojina u ekonomskom i kulturnom životu. Državne intervencije u ovim oblastima pokazale su se kao neophodne u modernim društvima dvadesetog veka, ali se one s pravom shvataju kao birokratske. Rast birokratizma u zapadnim demokratijama izaziva različite otpore: na levici pokret za participacijom i samoupravom, na desnici neo-konzervativni povratak modelu *laissez-faire* kapitalizma. U društvima u čijoj privredi i kulturi dominira društvena svojina moguća je *ili* reprivatizacija — što bi bio nerealan i istorijski regresivan put, *ili* etatizacija — što u praksi nigde nije dalo dobre rezultate, *ili* neka nekoherentna kombinacija — na primer, »dogovorna ekonomija«, koja je dosad bila na snazi kod nas i koja je upravo neslavno propala, *ili* najzad kao jedina prava alternativa: ostvarenje principa samouprave na nivou društvene celine. To znači da bi u ime društva vlasničke funkcije nad društvenom svojinom (pravo na odlučivanje o upotrebi i korišćenju društvene svojine različitih nivoa (svojine preduzeća, republke, federacije) bilo u rukama odgovarajućih samoupravnih saveta i skupštinskih veća, proizvođača. Time bi bilo ukinuto birokratsko planiranje i birokratske intervencije u privredi i kulturi. Tržišni zakoni bi slobodno delovali u okvirima osnovne razvojne politike za koju bi Veća proizvođača bila odgovorna. U našim uslovima to je jedini demokratski način neophodne koordinacije i regulacije u oblasti privrede i kulture.

Digitized by Google

8.

Neophodan uslov demokratizacije Jugoslavije je puna afirmacija klasičnog demokratskog principa podele vlasti.

Savezna skupština mora biti vrhovno zakonodavno telo, koje ne samo donosi već i priprema nove zakone i kritički ispituje postojeće zakonodavstvo. Njena zakonodavna funkcija je sad dvostruko okrnjena. Pre svega, ona uglavnom usvaja zakone koje joj priprema Savezno izvršno veće. Drugo, njena nemoć da sa sadašnjim ustavnim rešenjima postigne potrebnu saglasnost kompenzira se pravom Predsedništva da na godinu dana (neograničeno mnogo puta) proglasi važenje zakona koji nisu prihvaćeni u Skupštini.

Izvršna vlast je danas u Jugoslaviji pocepana na dva tela: Predsedništvo države i Sovezno izvršno veće. Predsedništvo je prejako i ne odgovara skupštini, SIV je preslab i odgovara skupštini. Velika ovlašćenja predsedništva (na primer pravo da uvede vanredno stanje u celoj zemlji ili jednoj federalnoj jedinici) umesna su u kritičnim situacijama, ali počinju da izazivaju sve veći strah u pojedinim republikama.

Nema razloga da se ne stvori jedno jedinstveno izvršno telo (vlada). Nakon zamene principa jednoglasnosti i odlučivanjem o najbitnijim pitanjima putem kvalifikovane većine, program rada vlade ne bi mogao biti blokiran kao sada. Jedino jača izvršna vlast i zakonodavna vlast u kojoj više ne postoji pravo veta može izvesti zemlju iz krize. Ako se želi još jača vlada može se — kao u kongresnom sistemu — birati njen predsednik neposrednim izborima u celoj zemlji — na jedan do dva mandata od po četiri godine. U tome slučaju samo bi članove njegovog kabineta birala i smenjivala Savezna skupština.

Sudska vlast mora biti potpuno nezavisna od izvršne vlasti. Sudije treba da budu birani na duži mandat od strane odgovarajućih Skupštinskih tela.

III **Prava i slobode građana**

9

Problem s ljudskim pravima naših građana nije u tome da ona nisu priznata i zaštićena ustavom. Gotovo sve što priznaje savremeni civilizovani svet *(Deklaracija o ljudskim pravima* Ujedinjenih nacija od 1948. godine, *Konvencija o građanskim i političkim pravima* iz 1966. i *Konvencija o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* iz 1966) nalazi se s manjim izuzecima u našim Ustavima.

Problem počinje s formulacijama kojima se ta prava i slobode unapred ograničavaju. Ali to nije glavni i samo naš problem. Postoji opšta saglasnost da slobode i ljudska prava nisu

Digitized by Google

apsolutne jer pojedinci imaju i dužnosti i odgovornosti i prema zajednici i prema drugim pojedincima. Zato i sama *Deklaracija* u svome članu 29 dozvoljava da se mogu uvesti ograničenja u ostvarenju prava i sloboda, ali zahteva da ta ograničenja budu određena zakonom, i to samo u cilju »poštovanja prava i sloboda drugih, i da bi se zadovoljili opravdani zahtevi morala, javnog poretka i opšteg blagostanja u jednom demokratskom društvu«.

Suštinski korak koji treba da učini novi Ustav jeste, prvo, obezbeđenje demokratske kontrole nad ustanovama koje unose ograničenja u ljudska prava i slobode; drugo, obezbeđenje nezavisnosti sudstva; i treće, potpuno osamostaljivanje države od diktata bilo koje političke partije.

U ovome pitanju, kao i u svim drugim pitanjima demokratizacije, od ključnog značaja je priroda izbornog postupka i prevazilaženje partijskog monopola.

10

Novi Ustav treba da obezbedi slobodu izbora svih narodnih predstavnika i njihovu punu odgovornost svojim biračima.

Pravo predlaganja kandidata moraju imati, pored Socijalističkog saveza, i pojedinačni građani na svojim biračkim zborovima, grupe građana i politička udruženja, bez obzira na to da li su uključena u Socijalistički savez.

Svi izbori moraju biti tajni. Oni bi bili neposredni za Veće građana. Ostala veća, po prirodi svog sastava ne mogu izbeći posrednost izbora. Bitno je, međutim, izbeći da jedini predlagač bude Socijalistički Savez, i da se glasa o nepoznatim kandidatima. Neophodna faza izbornog postupka mora biti predstavljanje kandidata i njegovog »programa« biračkom telu, neposredno ili preko sredstava masovnih komunikacija. Za tu svrhu neophodna je sloboda štampe, koja bi mogla biti ograničena samo u smislu koji predviđa *Deklaracija o ljudskim pravima* Ujedinjenih nacija.

Izabrani predstavnici naroda moraju biti odgovorni svojim biračima a ne bilo kojim državnim institucijama i političkim organizacijama. Ustav treba da predvidi ustanovu opoziva ali i da spreči njenu zloupotrebu od strane elite moći.

11

Nesumnjivo političko pravo građana je da se organizuju u politička udruženja i da javno izlažu i brane svoja politička uverenja. Prema tome, novi Ustav treba da afirmiše načelo političkog pluralizma. Jedino ograničenje koje se, iz etičkih razloga, mora usvojiti jeste da društvo ne mora tolerisati ona udruženja koja ne prihvataju i ne tolerišu ljudska prava u njihovom univerzalnom obliku, koja već po svom programu ili po svojoj

Digitized by Google

praktičkoj delatnosti šire mržnju i zalažu se za diskriminaciju prema građanima drugih uverenja, i druge nacionalne, klasne, rasne, polne ili verske pripadnosti.

Već iz načela odgovornosti narodnih predstavnika svojim biračima jasno sledi da politička udruženja o kojima je ovde reč nisu klasične političke partije. Političke partije su organizacije koje ne samo predlažu kandidate već ih, u slučaju da su izabrani, obavezuju da budu odgovorni svojoj partiji i partijskom vođstvu a ne biračima. Kao što je poznato, u parlamentarnom sistemu partije imaju posebnog funkcionera (»partijski bič«) koji se isključivo stara o tome da član partije u parlamentu ne glasa ni po svojoj glavi ni prema volji svojih birača već prema direktivama partijskog vođstva.

Ako su u društvu obezbeđeni uslovi da i nezavisni sindikati, omladinske organizacije, grupe građana, stručna društva, raznovrsna politička udruženja i društveni pokreti (ekološki, pokret žena, pokret za mir, itd.) mogu predlagati kandidate, i ako su narodni predstavnici isključivo odgovorni svojim biračima, onda nijedna politička organizacija ne bi mogla *vladati*. Samim tim, striktno govoreći, ona i nije partija — makar se tako i zvala. U stvari, ovakav pluralistički politički sistem nije više partijski sistem. Jer ono što definiše jednu političku partiju kao partiju jeste to da se ona bori da dobije i održi vlast. Poljska »Solidarnost« je dobar primer pokreta koji nije partija a ipak ima ogroman uticaj u društvu. To bi bili i nemački »alternativci« da se nisu morali delimično prilagoditi partijskom političkom sistemu kakav je u SR Nemačkoj ustavom propisan.

Politički pluralizam bez političkih partija (u striktnom smislu reči) je etički superioran iz sledećih razloga. Svaka partija ima za cilj vlast i organizovana je po principu vlasti. Svakoj se na čelu nalazi jedna oligarhija profesionalnih političara koja ima monopol moći unutar organizacije. Unutrašnja struktura partije je hijerarhijska: postoji vođa, vrh, funkcioneri, (kadrovi) obični članovi, mase. Kad predlaže kandidata za narodne predstavnike partija ne predlaže najbolje, najmudrije, najkompetentnije ljude iz jedne sredine već svoje verne poslušne članove makar bili i korumpirani i nedovoljno sposobni.

To su etički razlozi iz kojih treba napustiti formule tradicionalne partijske politike i težiti za modernijim i demokratskijim rešenjima.

Za to postoje i pragmatički razlozi. U jugoslovenskim uslovima je nerealno i utopijski očekivati da bi Savez komunista Jugoslavije mogao mirnim putem predati vlast nekoj drugoj partiji. Ali je realno i verovatno da će po logici sopstvenog razvoja, po snazi sopstvene ideologije i Programa (iz 1958. godine), a pod sve većim pritiskom mladih generacija i same radničke klase gubiti monopol moći koji sada ima.

Kao što je u *Pesmi Vodeničkog Točka* rekao Bertold Breht: »Ne treba nam *drugih* gospodara već *nikakvih*.«

Digitized by Google

Radoslav Ratković

Socijalizam i ustav

Pripremanje novog ustava povezano je sa razrešavanjem niza veoma složenih problema u ekonomskoj, socijalnoj, političkoj i kulturno-ideološkoj sferi. Postavljaju se pitanja izbora puta, sredstava, načina izlaska iz krize i perspektive daljeg razvoja društva.

Već je očigledno da će se u taj proces, u ustavne rasprave koje su već počele, uključiti raznovrsne idejno-političke tendencije. U takvoj situaciji biće važno za afirmaciju progresivnih rešenja da se socijalističke snage oslone na određena teorijska uporišta koja treba imati u vidu u projektima ustavnih promena i pripremi novog ustava kako bi one bile usklađene sa potrebama socijalističkog a ne nekog drugog društva. Ovde se čini pokušaj naznačavanja nekih od tih uporišta.

Fridrih Engels se, pred kraj života, u svom poslednjem većem spisu kritički osvrnuo na shvatanja koja su Marks i on tokom proteklih decenija imali o uslovima i putevima borbe za socijalizam, o promenama tih shvatanja i razlozima promena. Ono što je od interesa za temu koju ovde raspravljamo jeste Engelsovo isticanje pravnog poretka, poretka vladavine prava, kao veoma značajnog i sa opštim društvenim civilizacijskim progresom sve značajnijim faktorom u borbi za pobedu i ekspanziju socijalizma.

Digitized by Google

Reč je o Engelsovom Uvodu u Marksove »Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850«, pisanom marta 1895, pet meseci pre smrti. Zbog toga što je to bio njegov poslednji rad i zbog sadržaja, zbog poruka koje sadrži, nazivali su ga »Engelsov testament«.

Spis je primer dijalektičke analize u okviru koje se pokazuje povezanost i međusobna uslovljenost različitih činilaca u revolucionarnom kretanju, a takođe i primer autokritičnosti i spremnosti da se priznaju zablude i da se izvrši revizija vlastitih shvatanja ako je došlo do promena istorijskih okolnosti i tokova koji se nisu predvideli.

Engels kaže da su se Marks i on 1848. i 1849. godine »nalazili pod uticajem ranijeg istorijskog iskustva« i očekivali da će se revolucija nastaviti do konačne pobede. Ali, već 1950. uvideli su pogrešnost te procene i očekivanje narednog revolucionarnog zbivanja vezali za izbijanje nove svetske ekonomske krize.

Međutim, Engels ističe da je ta korekcija shvatanja bila sasvim nedovoljna jer je društveni razvoj doneo krupne promene.

»Ali istorija je pokazala — piše Engels — da... mi nismo bili u pravu, da je gledište koje smo zastupili bilo iluzija. Istorija je pošla još dalje: ona je razorila ne samo našu tadašnju zabludu, nego je totalno izmenila i uslove pod kojima se proletarijat morao boriti.«[1]

Argumentujući svoju ocenu o novoj istorijskoj situaciji, o »totalnoj izmeni uslova«, Engels ukazuje na krupne promene koje su se u toku proteklih četiri-pet decenija dogodile u ekonomskoj strukturi društva, a posebno u društveno-političkoj oblasti, na čemu naročito zasniva zaključke o novom načinu i sredstvima borbe za socijalizam.

Ekonomske i socijalno-strukturalne promene uslovile su kvantitativni rast radničke klase i objektivno pojačali njen društveni položaj, a radnički pokret je svojom borbom izvojevao niz tekovina i ugradio ih u sistem. Osvajanje opšteg prava glasa sintetički je izraz niza demokratskih ustanova, prava i sloboda koja su, kao što su to, pored slobodnih izbora, sloboda udruživanja i organizovanja, sloboda javne reči i štampe, postali sastavni deo političkog uređenja, garantovani ustavom i zakonima.

Pošto su se u pravnom poretku opredmetile tekovine naprednog demokratskog društvenog razvitka i rezultati upornih, smišljenih i organizovanih borbi radničkog pokreta, to je taj pravni poredak ne samo normativni izraz dostignutog u stvarnom kretanju, već izuzetno značajan oslonac i sredstvo socijalističkim snagama u daljoj borbi za progresivne društvene preobražaje.

[1] Karl Marks, *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1849.*, Kultura, Beograd, 1949., str. 10.

Digitized by Google

Na osnovu takvih istorijskih promena, takvih »totalnih izmena uslova«, Engels izvlači zaključak o potrebi strategijskog preokreta, a on se sastoji u sledećem:

Demokratski ustavni poredak, pravna država, tekovine društvenog progresa u njima oličene, odgovaraju potrebama, ciljevima, sredstvima delovanja radničke klase i svih naprednih društvenih snaga; otuda oni treba da ih brane i koriste u borbi za širenje i jačanje svojih društvenih pozicija. Naprotiv, buržoaskim silama reakcije sve će teže biti da podnose poredak u kome se sužava prostor njihove moći; zbog toga će oni prići »kršenju ustava«, diktaturi, apsolutizmu.

Došlo je do neobičnog obrta stanovišta:

»Tako se desilo — piše Engels — da su buržoazija i vlade došle dotle da se daleko više boje legalne nego ilegalne akcije radničke partije, više uspeha na izborima nego uspeha u pobuni«.[2]

»Ironija svetske istorije postavlja sve na glavu. Mi »revolucionari«, »prevratnici«, mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim sredstvima i prevratom. Stranke reda, kako one sebe nazivaju, propadaju od zakonitog stanja koje su same stvorile. One očajnički vapiju: ... la legalite nous tue, legalnost nas ubija, dok mi pak, služeći se tom legalnošću, dobijamo čvrste mišice i rumene obraze i izgledamo kao život večni... Njima neće ostati ništa drugo nego da same naruše tu legalnost«.[3]

Ovi Engelsovi zaključci o strategiji borbe za socijalizam, formulisani su na osnovu istorijskog kretanja materijalno i društveno najrazvijenijih zemalja toga vremena i bili su namenjeni uslovima tih zemalja. Bili su, dakle, primenljivi u zemljama u čijim su društveno-političkim porecima bile ugrađene tekovine civilizacijskog razvoja koji je sadržao ustavno-pravno obezbeđenje ljudskih prava i sloboda i niza demokratskih ustanova i procedura građanske demokratije. I tamo je praksa potvrdila osnovanost tih zaključaka. Radnički pokret je koristio i branio legalni demokratski poredak, a buržoaska reakcija ga je minirala, kršila udarima i pribegavala diktaturama i fašizmu.

Naravno, Engelsova formula nije mogla da važi za zemlje u kojima prethodni istorijski, materijalni, društveni i politički razvitak nije bio proizveo pretpostavke za njenu primenu, gde nije bilo ustavno-pravnih garantija ljudskih prava i sloboda, opšteg prava glasa, slobode udruživanja i javne reči, ustanova građanske demokratije. Zbog nepostojanja tih pretpostavki, oblici socijalističkog društva koji su tu nastajali imali su težak nedostatak upravo u toj oblasti demokratskih odnosa, ljudskih prava i

[2] Ibid, str. 18.

[3] Ibid, str. 25.

Digitized by Google

sloboda i ustavno-pravnog poretka koji to garantuje i svojim normama ograničava nosioce vlasti. Ali pošto nijedno društvo ne može umaći »prirodnim zakonima kretanja«, pošto »ne može ono niti preskočiti, niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka« (već može samo »porođajne bolove... da skrati i da ublaži«)[4] —moraju sada ta društva u kojima se mislilo da se naredbama mogu »izostaviti faze prirodnog razvitka« da naknadno plaćaju skupu cenu te iluzije, da ispravljaju posledice pravom nevezane nasilničke vlasti i pravno nezajamčenih sloboda i prava građana i nedostataka demokratskih odnosa i institucija i da sa zakašnjenjem unose u socijalistički sistem tekovine građanske demokratije i pravne države koji su trebalo da budu temelj na kome se socijalizam nadgrađuje.

II

Lasalov rad o suštini ustava ostaje primer dijalektičko-materijalističkog razmatranja i objašnjenja toga pitanja. Umesto formalističkih juristićkih pristupa i definisanja ustava, koji ostaju na površini pojave, registrujući samo neke njene spoljne karakteristike, Lasal nastoji da otkrije bitne razloge i svojstva ustava i postiže to time što taj predmet posmatra kao društvenu pojavu, višestruko povezanu sa pokretljivim i promenljivim elementima društvene i političke strukture, u odnosima intenzivne međuzavisnosti s njima.

Polazeći od pravničke definicije ustava koja ističe da je ustav *osnovni* zakon zemlje, Lasal postavlja pitanje o osnovu te osnovnosti, o tome odakle potiče ta snaga koja ustavu daje moć da bude osnova na kojoj počivaju svi drugi zakoni. Na to pitanje ne može se odgovoriti sredstvima pravne nauke. Izvor te snage ustava nad drugim zakonima mora se potražiti na drugoj strani. Na pitanje »ima li čega u ... zemlji, kakve opredeljivačke snage koja na sve zakone što se donose *tako* utiče da oni, u izvesnom obimu, *neminovno bivaju takvi kao što su a ne drugačiji?*«, on odgovara: ... *ima* toga, i to nešto nije ništa drugo nego — *stvarni odnosi sila (die tatsächlichen Machtverhältnisse)* koji postoje u jednom određenom društvu.«[5]

U daljoj analizi Lasal dolazi do značenja ustava u dvostrukom smislu: stvarnog ustava i pravnog (pisanog) ustava. Stvarni ustav čine »stvarni odnosi sila koji postoje u jednoj zemlji«. »A šta je onda ono što se obično naziva ustavom, šta je *pravni* ustav?... Ti stvarni odnosi sila prenesu se na jedan list hartije, da im se oblik *pisanog* dokumenta, i kad se *napišu* oni više nisu samo stvarni odnosi, nego su sad postali i pravo, *pravne* ustanove, i ko protiv njih ide taj se kažnjava«[6]

---

[4] Karl Marks, *Kapital*, I, Kultura, Beograd, 1947., str. XLVI.
[5] Ferdinand Lasal, *O suštini ustava*, Izdanje Srpske socijal-demokratske stranke, Beograd 1907., str. 25.
[6] Ibid; str. 32—33.

Digitized by Google

Razume se da je ovako shvaćen ustav — kao stvarnost društvenih odnosa koja dobija pisani pravni izraz u ustavnom dokumentu — pojava koja je postojala u svakom političkom društvu. »*Stvarni* ustav, stvarnu konstituciju imala je svaka zemlja u svako doba, i ništa nije pogrešnije niti vodi izvrnutijim zaključcima nego širom rasprostranjeno mišljenje koje sada vlada: da je to karakteristika modernog doba da ima ustave i konstitucije... Jer u svakoj zemlji moraju postojati *ma kakvi* stvarni odnosi sila... Ono, dakle, što je odista *obeležje* modernog doba, nisu... *stvarni* ustavi, već *pisani* ustavi, ili list hartije.[7]

Iz ovakvih pomenutih određenja stvarnog i pisanog ustava, logično proizlazi kriterijum vrednovanja ustavne situacije i ukazivanje na razloge ustavnog konflikta i puteve njegovog prevazilaženja. Normalna ustavna situacija je ona u kojoj pisani ustav odgovara stvarnom ustavu, u kojoj on predstavlja adekvatni izraz realne strukture moći, u kojoj dakle, postoji usklađenost između normativnog i stvarnog.[8] Ustavni konflikt i borbe za ustavne promene nastaju tamo gde pisani ustav ne odgovara stvarnim odnosima snaga, odnosno ne odgovara više stvarnom odnosu snaga jer je tu došlo do promene.[9]

Ustavne borbe ne vode se zbog promena formulacija u ustavu, već oko promena u pozicijama društvene moći; sporovi oko formulacija samo su spoljni izraz društvenih sukoba. Ali to istovremeno znači da nikakve promene normi neće vredeti ako iza toga ne bi stajala odgovarajuća društvena moć koja bi obezbedila njihov stvarni život. U tome leži kriterijum ocene vrednosti ustavnih normi. One mogu biti lepše, čistije, jasnije, stručnije formulisane ili imati manje ili veće slabosti te vrste. Sa tog stanovišta one mogu biti pozitivno ili negativno ocenjivane sa stanovišta ustavnog prava i pravne tehnike. Ali to je sekundarno za ocenu njihove osnovne vrednosti. A to je njihov odnos prema stvarnim društvenim uslovima odnosno prema stvarnom ustavu. Zbog toga su shvatanja po kojima se vrednost ustava ceni sa stanovišta nekih ustavno-pravnih pojmova i modela, tipičan izraz juristićkih ideoloških iluzija da pravne norme u sebi imaju tvoračku moć, da su one demijurg društvene realnosti, a ne manje ili više adekvatan njen svojevrstan izraz.

Lasalovo objašnjenje suštine ustava datom strukturom društvene moći, postojećim odnosima društvenih sila, formirano je na bazi empirijske situacije društva u kome deluju antagonističke snage i formiraju njihove bitne procese. U takvom društvu pravo je izraz sile, pravo je na strani sile, »sila ide ispred prava.« Njegova analiza i objašnjenje suštine ustava odnose se na ono što jeste stvarno stanje stvari. On odbacuje mistifi-

[7] Ibid, str. 38. i 40.
[8] Ibid, str. 47. i 55.
[9] Ibid, str. 47.

Digitized by Google

kacije i formalističke pravničke poglede da bi razotkrio to pravo stanje stvari. Ali — i tu dolazi do izražaja cilj borbe socijalističkih snaga na ovom području — taj odnos sile i prava treba da bude preokrenut. U društvu u kome se prevazilaze klasni antagonistički odnosi, u društvu demokratije, socijalizma i humanizma, pravo treba da vlada silom. Taj cilj, tu težnju, put ka tome, koji predstavlja izuzetno značajnu dimenziju ukupne borbe socijalističkih snaga za celoviti progresivni preobražaj društva, jedan od vođa srpske socijaldemokratije, Dušan Popović, u svom predgovoru srpskom izdanju Lasalove knjige, izrazio je sledećim rečima: »Uviđajući fakat, koji zacelo neće iščezmuti ako se pred njim zažmuri, *da u društvu privatne svojine sila ide pred pravom*, da je sila jača od prava, mi težimo za silom, mi hoćemo silu, ali *silu prava*, kojom će se... uništiti *sila nepravde;* hoćemo silu, ali da njome ostvarimo društvo u kome će *pravo* stajati nad silom ljudski *razum* određivati zakone, čovek vladati društvom, *sloboda* zameniti nužnost, istorija stupiti na mesto preistorije«.[10]

III

U traženju idejnih uporišta za projekte društvenog razvoja uvek je osnovano uzeti u obzir dostignuća napredne misli vlastitog naroda, pre svega zbog toga što su nastajali u istorijskoj sredini u kojoj su — bez obzira na veličinu promena koje vreme donosi — u manjoj ili većoj meri nastavljeni tokovi prethodnih perioda u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj i kulturnoj sferi. Pogotovu to treba činiti tamo gde su ta misaona ostvarenja svojom vrednošću nadišla granice vremena u kome su stvorena i dobila trajniji značaj. A to je upravo slučaj sa shvatanjima koja su se razvijala u Socijalističkom pokretu Srbije, naročito sa shvatanjima dva istaknuta stvaraoca: Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića.

Ono što je u pogledima Svetozara Markovića bitno karakteristično jeste jedno kompleksno, svestrano, višedimenzionalno shvatanje socijalističkog društvenog preobražaja. Taj preobražaj nije samo borba za socijalno oslobođenje — on je istovremeno borba za nacionalnu slobodu i ravnopravnost i za slobodu čoveka, pojedinca, ljudsku jedinku. Socijalizam je, dakle, za Svetozara Markovića spoj tri oslobodilačka toka: socijalno-klasnog, nacionalnog i borbe za demokratiju, za ljudske slobode i prava. Srpska socijal-demokratija i njeni istaknuti predstavnici kao što su to Dimitrije Tucović i Dušan Popović su preuzeli i dosledno se pridržavali ovog shvatanja Svetozara Markovića. Klasna borba za oslobođenje radničke klase, uvek je kod njih jasno povezana sa borbom za nacionalno oslobođenje i nacio-

[10] Ibid, str. 11—12.

Digitized by Google

nalnu ravnopravnost i sa beskompromisnom borbom za političku demokratiju i ljudska prava i slobode.

Ovo kompleksno shvatanje sadržaja socijalističkog preobražaja, zaslužuje da se posebno istakne jer je kod mnogih socijalističkih pokreta, u njihovim programima i praksi, neki od oslobodilačkih zadataka bio zapostavljen, ili čak izostavljen, pa su zbog toga stvarani krnji, defektni socijalizmi, sa teškim organskim manama, koje su se neko vreme mogle prikrivati ali se nisu mogle otkloniti i pre ili kasnije su se morale iskazati, često na eksplozivan način. Tako je dolazilo u pojedinim radničkim pokretima u socijalističkim porecima do zanemarivanja nacionalnog pitanja, do nepoštovanja principa nacionalnog samoopredeljenja uključujući pravo na otcepljenje i do narušavanja nacionalne ravnopravnosti. Negativne posledice toga su se veoma jasno pokazivale u procesu revolucionarne borbe a naročito kasnije — u strukturi i funkcionisanju uspostavljenog socijalističkog poretka: nerešeno ili nepotpuno rešeno nacionalno pitanje mora da se izrazi kao izvor društvene krize i to — s obzirom na njegov značaj, na koncentraciju sile koju nacionalni fenomen u sebi sadrži — kao teške krize.

Ali ako je nacionalnom pitanju u pojedinim socijalističkim državama poklonjena nedovoljna, nepotpuna ili neadekvatna pažnja, pitanja političke demokratije i individualnih sloboda i prava sasvim su zanemarena i to u svim zemljama koje sebe deklarišu kao socijalističke. Razlike koje u tom pogledu postoje ne leže u tome koliko u kom poretku egzistiraju one ustanove, procedure i odnosi bez kojih nema političke demokratije i sigurnog obezbeđenja ljudskog položaja, sloboda i prava čoveka, već u razlikama na drugoj, tamnoj strani poretka — u razvijenosti sredstava sile i meri bezobzirnosti njene primene, meri njene slobode od bilo kakvih moralnih, običajnih i pravnih normi, uključujući i one koje su nosioci te sile sami doneli.

U ovom nedostatku krije se srce teške, duboke, svestrane krize koja je zahvatila sve sisteme socijalizma sa tom teškom organskom manom. Jer, ako se sputa i uguši individua, onda je potisnuto ispoljavanje jedine stvaralačke snage koja u društvu postoji i bez koje ne može biti napretka ni u jednoj oblasti — ni u privredi, ni u politici, ni u kulturi. Ali ta stvaralačka snaga traži slobodu kao bezuslovan uslov.

Svetozar Marković je u pitanjima demokratije i ljudskih prava i sloboda u pravom i najpunijem smislu dosledni nastavljač najradikalnijih demokratskih i humanističkih društveno-političkih ideja što su se razvijale na tlu evropske civilizacije. Na liniji toga idejnog kursa, strahujući da ugrožavanje demokratskih odnosa i ljudskih sloboda i prava dolazi od jake i koncentrisane vlasti, on obrazlaže potrebu njenog mrvljenja, njene podele decentralizacijom, uspostavljanjem samoupravnih oblika organizovanja, i federalizacijom. Njemu je bilo jasno da je smanjivanje moći vlasti ne samo pretpostavka demokratije i sloboda građana,

Digitized by Google

nego i način podsecanja korena postojanju kaste vlastodržaca, birokratije sa kojom je on vodio tako žestoku borbu.

Gledajući tako na političku vlast, kao na pojavu koju, dok je nužna, stalno treba držati u stešnjenim granicama i pod društvenom kontrolom, s obzirom na opasnosti koje od nje prete društvu, — Svetozar Marković je potpuno odbacivao nasilje kao sredstvo u borbi za demokratski socijalizam.

»Ja ne shvatam — pisao je on — i ne mogu nikad da shvatim one socijaliste, koji misle da utvrde socijalizam bajonetima! Oni hoće da svi članovi društva *rade*, a ovamo moraju za održavanje svoje sisteme da drže jednu neradnu klasu. To su kao i oni liberali, kojima treba *diktatura* da utvrde *slobodu*.

Ja ne velim da tiraniju ne treba obarati silom, samo velim, da će se svaki takav prevrat završiti — ničim, ako masa nije proniknuta bar verom i nadom, da će joj novi poredak doneti dobra. Dakle po mome shvatanju sila se može upotrebiti samo na negaciju, na obaranje starog društva, ali organizacija novog društva ne može se ostvarivati nasiljem, protiv volje većine...«[11]

Imajući stalno u vidu individualne slobode i demokratske odnose i povezujući to u nerazdvojiv proces od borbe za nacionalnu slobodu i ravnopravnost, Svetozaru Markoviću se zamerilo što »nije video... da je pitanje nacionalnog oslobođenja primarno, i da je svaka revolucionarna akcija morala tada ići kroz nacije, a ne kroz pojedince, kroz nacionalnu slobodu — nacionalnoj federaciji, a ne kroz ličnu slobodu — anarhističkoj federaciji.« I dalje: »...pitanje društvenog uređenja (tj. demokratije i ljudskih prava — R. R.), na čemu je Svetozar naročito insistirao nije bilo od bitnog značaja za nacionalna rešenja u tadašnjoj fazi istorijskog razvoja balkanskih naroda.«[12]

Ova kritika Svetozarevog shvatanja o bitnoj povezanosti borbe za demokratiju i za slobodu ličnosti sa borbom za nacionalno oslobođenje, polazi sa jednog stanovišta koje je bilo vladajuće u komunističkom pokretu i koje se neosnovano pripisivalo marksizmu. U okviru toga stanovišta, ljudska jedinka i njene slobode i prava imaju minoran značaj u revolucionarnom preobražaju te se to pitanje može zanemariti; to isto važi i za demokratiju kao uređenje koje obezbeđuje slobode i prava individua; »primarno« su veliki kolektiviteti, mase, klase, nacije. U tom pitanju navodno se bitno razlikuju marksizam od buržoaskog liberalizma i anarhizma.

To stanovište, čija je vladavina u teoriji i praksi nanela i — tamo gde postoji — nanosi neizmernu štetu komunističkom pokretu, na veoma pregnantan način formulisao je Staljin te zaslužuje da se doslovno navede:

---

[11] Svetozar Marković, *Ostvarenje socijalizma*, Celokupna dela, sveska sedma, Beograd 1893., str. 67—68.

[12] Veselin Masleša: *Svetozar Marković*, Kultura, Beograd, 1945., str. 71—72.

Digitized by Google

»Ugaoni kamen anarhizma jeste *ličnost*, čije je oslobođenje, po njegovom mišljenju, glavni uslov za oslobođenje *mase*, kolektiva. Po mišljenju anarhizma, oslobođenje mase nije moguće dokle god se ne oslobodi ličnost, i zato je njegova parola: »Sve za ličnost«. Ugaoni pak kamen marksizma jeste masa, čije je oslobođenje, po njegovom mišljenju, glavni uslov za oslobođenje ličnosti. To jest, po mišljenju marksizma, oslobođenje ličnosti nije moguće dokle god se ne oslobodi masa, i zato je njegova parola: »Sve za masu«.[13]

Razume se da ovo shvatanje koje tako drastično iskazuje odsustvo poznavanja i prihvatanja velikih istorijskih tekovina borbi za političku demokratiju i ljudska prava i slobode, potpuno je tuđe humanističkoj suštini marksizma koji na mesto starog klasnog društva poziva na »udruživanje u kome je slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve«.[14]

To je i shvatanje Svetozara Markovića — da je *slobodan razvitak svakog pojedinca, uslov slobodnog razvitka za sve.* Odatle on polazi u kritici postojećeg stanja u Srbiji, u projektovanju njenog unutrašnjeg preobražaja i ostvarivanja njene uloge na jugoslovenskom i balkanskom prostoru. Pri tome se unutrašnji preobražaj, koji podrazumeva likvidaciju sistema birokratsko-monarhističkog apsolutizma, radikalnu demokratizaciju društva i razvijanje samouprave, smatra dovršenim i osiguranim ako bude povezan sa istim takvim procesima na susednim područjima gde žive delovi srpskog naroda i drugih balkanskih naroda.

Svetozareva formula rešenja nacionalnog pitanja na Balkanu u oštroj je suprotnosti prema formuli koja je napravljena u birokratsko-militarističkim državnim vrhovima. Svetozarev program je: revolucionarno-demokratskim pokretima oboriti reakcionarne režime i uspostaviti federacije slobodnih ravnopravnih naroda. Birokratsko-monarhistička koncepcija je širenje države — kneževine u prostoru, obuhvatanje pod njenu vlast susednih područja, stvaranje Velike Srbije.

Ove dve koncepcije društvenog i nacionalnog pitanja na balkanskom prostoru su suprotne i međusobno se potpuno isključuju. Jedno je demokratska, socijalistička koncepcija, koja vodi rešenju socijalnih, političkih i nacionalnih odnosa na kursu progresivnog razvitka, druga je koncepcija reakcionarnih društvenih snaga zainteresovanih za očuvanje postojeće političke i ekonomske vlasti i za širenje njenog obuhvata pa zbog toga ne vodi nikakvom rešenju već samo zaoštravanju odnosa među balkanskim narodima, njihovom sukobljavanju i privlačenju velikih sila da deluju na tom prostoru.

Istorijska zbivanja višestruko su ukazala na pogubnost primene reakcionarne vlastodržačke formule u rešavanju odnosa

[13] I. V. Staljin, *Anarhizam ili socijalizam?*, Dela I, Kultura, Beograd 1949, str. 306.

[14] K. Marks—F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Kultura, Beograd 1948., str. 67.

Digitized by Google

na Balkanu, sukcesivnim ponavljanjem tragičnih događaja tokom proteklog stoleća. Pokazalo se da ta formula i ne nudi rešenje već pogoršava stanje i vodi u katastrofu.

Ali, s druge strane, taj istorijski tok je pokazao da Svetozareva formula, demokratska i socijalistička, *nije jedan* put rešavanja društvenih, političkih i nacionalnih odnosa na Balkanu, već u stvari *jedini* put stvarnog rešenja.

To je put na kome se uzajamno prožimaju borba za demokratske slobode protiv političkog i policijskog samovlašća, borba za socijalnu pravdu i oslobođenje rada protiv eksploatacije i borba za nacionalnu slobodu, samoupravljanje i dobrovoljno udruživanje naroda u slobodnu zajednicu na osnovama pune ravnopravnosti.

»Svi narodi što ustajaše protiv tuđinskih ugnjetača — pisao je Svetozar Marković — išli su da se oslobode od političkog i društvenog pritiska, od zlobe, zuluma, krivog suđenja, tiranisanja u javnom i privatnom životu, a u isto vreme da osiguraju svoj jezik, svoju veru, svoje običaje, i uopšte svoje narodne osobine, koje karakterišu jedan narod. Mržnja protiv tuđinaca bila je u isto vreme mržnja na vlast, mržnja na zulumćare, koji su imali vlast nad narodom. Pod imenom oslobođenja od tuđeg jarma narodi su vazda razumevali oslobođenje od jarma uopšte, tj. potpunu političku i društvenu slobodu«.[15]

Razumljivo je da u raspravljanju ove problematike Svetozar Marković posebno misli o potrebama, interesima, poziciji i misiji Srbije i srpskog naroda. Kao što je on odlučan u odbacivanju birokratskog režima i apsolutističke vladavine, političkog i socijalnog bespravlja i ugnjetavanja naroda u kneževini, sa istom odlučnošću je on protiv pretenzija kneževine da širenje vlasti svoje aparature i nadležnosti njenih kancelarija predstavlja kao misiju oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Ta politika — piše on »protivna je interesima srpskog naroda u temelju«.[16]

Završavajući svoju znamenitu raspravu i formulišući zaključke na osnovu činjenica istorijskog razvitka i ciljeva progresivnog društvenog kretanja Svetozar Marković sledećim rečima — kojih se uvek valja podsećati — ocrtava misiju Srbije na Istoku:

»Balkansko je poluostrvo mozaik od različitih naroda... Koji će od tih naroda pristati da se aneksira *srpskoj monarhiji?* Pa recimo da srpska monarhija zadobije u svoju državu i ostale Srbe, koji žive u Austro-Ugarskoj, pa i to je tek mala kraljevina od 5 milijuna! Može li takva država da prisajedini sebi više od 10 milijuna drugih narodnosti? Pa to bi bilo nešto sasvim nalik na današnju Austriju ili Ugarsku, što po tvrđenju samih srpskih državnika ne može da postoji! Je li vredno da se srpski

[15] S. Marković, *Slovenska Austrija i srpsko jedinstvo*, knjiga II, Sabrani spisi, Kultura, Beograd 1965, str. 365.

[16] S. Marković, *Velika Srbija*, Knjiga I, Sabrana dela, Kultura, Beograd 1960., str. 110.

Digitized by Google

narod bori za takvu besmislicu...? ... Ne! ne! Srbija ne sme biti žrtvovana interesu jedne porodice ili bolje — interesima nekoliko vlastoljubaca. Srpski narod nema drugog izlaza do revolucije na balkanskom poluostrvu; revolucije koja bi završila uništenjem sviju država što danas smeću da ti narodi ne mogu da se sjedine kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici; kao savez — opština — županija — država kako im najudesnije bude.[17]

Srpska socijaldemokratska stranka (osnovana 1903) i njeni najistaknutiji teoretičari Dimitrije Tucović i Dušan Popović, prihvatili su dosledno poglede Svetozara Markovića i ugradili ih u osnove svoje političke aktivnosti. Ako je u pitanjima strategije klasne borbe — s obzirom na promene koje su se u privredi i socijalnoj strukturi srpskog društva koje su se dogodile u poslednjim decenijama prošlog veka — bilo potrebno učiniti neke inovacije, u pitanjima borbe za demokratiju, za ljudska prava i slobode, a naročito u pitanjima nacionalnih odnosa i rešavanju nacionalnog pitanja na Balkanu, Svetozareva misao išla je toliko napred da je mogla da bude i bila je u srpskoj socijaldemokratiji potpuno preuzeta.[18]

Srpska socijaldemokratija je uporno nemilosrdno kritikovala planove i politiku buržoaskih vlada da ratničkim pohodima i zavojevanjima razrešavaju nacionalno pitanje i ostvaruju oslobođenje i ujedinjenje, i razobličavala šovinističku propagandu koja je — kao pripremu takvog puta rešavanja nacionalnih odnosa — raspirivala netrpeljivost i mržnju među narodima.

Nasuprot tome srpska socijaldemokratija je — idući smerom Svetozarevih ideja — istakla kao cilj slobodnu dobrovoljnu zajednicu ravnopravnih naroda, organizovanu kao federaciju država u kojima su vladajuće demokratske snage. Delujući na ostvarivanju toga cilja srpska socijaldemokratija je razvila i organizovanu aktivnost: ona je organizovala Prvu balkansku socijaldemokratsku konferenciju u Beogradu (januara 1910) na kojoj je usvojena koncepcija Balkanske federacije.

Kada se, posle balkanskog rata 1912. godine, već ocrtavala perspektiva katastrofalnog razvoja zbog nepomirljivog sukobljavanja malih imperijalizama i osvajačkih pretenzija balkanskih državica, neposredno uoči izbijanja međusobnog ratnog razračunavanja dotadašnjih saveznica 1913. godine, Srpska socijaldemokratska stranka je, preko svog predstavnika, u Narodnoj skupštini Srbije dala Izjavu u kojoj su rezimirani stavovi njenih

---

[17] S. Marković, *Srbija na Istoku*, Celokupna dela, Sveska šesta izd. Lj. Joksimovića, Beograd 1892., str. 167—168.

[18] Na ovaj kontinuitet u shvatanju nacionalnog pitanja i njegovog rešenja kod srpskih socijalista od Svetozara Markovića do Dimitrija Tucovića i na oštru suprotnost toga shvatanja prema programima i politici srpske birokratije i buržoazije, ukazao je Milentije Popović u poznatom govoru na plenumu CK SK Srbije 21. aprila 1971, razvijajući, na toj osnovi, pogled na aktuelne probleme u oblasti međunacionalnih odnosa.

Digitized by Google

pogleda na nacionalno pitanje i njegovo rešenje na Balkanu. U ovoj Izjavi se, između ostalog, kaže:

»Izjašnjavajući se za potpunu nacionalnu slobodu i samostalnost svih nacija, Socijal-demokratska partija protestuje protiv svakog pokušaja i protiv svakog dela kojim se pojedinim nacijama oduzima nacionalna samostalnost i nameću tuđi režimi«.[19]

Pošto je istaknuto ovo temeljno načelo ideologije i politike Srpske socijaldemokratije, u Izjavi se zatim ukazuje na postojeću nacionalnu strukturu na balkanskom prostoru i na jedino rešenje koje je u datim uslovima istovremeno realističko i principijelno:

»Konstatujući neosporni fakat: da se nikakvom teritorijalnom deobom u odelitim državama ne može izvesti nacionalno uređenje, nego da bi svaka od država nacionalno porobila znatan deo tuđih nacija, Socijal-demokratska partija je odlučni protivnik svake podele Balkana, već je vatreni pristalica njegovog ujedinjenja, nalazeći da je federacija Balkana jedino sredstvo za puno nacionalno ujedinjenje svake nacije, za njihovo nacionalno konstituisanje, za privredni i kulturni napredak balkanskih naroda, i jednim jemstvom za njihovu odbranu od kolonijalnog i imperijalističkog porobljavanja od strane velikih zavojevačkih sila evropskih«.[20]

I da bi se istakla oštra suprotnost prema shvatanjima i politici kapitalističko-militarističkih snaga i predočilo kuda ona vodi, u Izjavi se kaže:

»Nasuprot vratolomnim i za balkanske narode katastrofalnim težnjama dinastija, kapitalističkih klasa, militarizma karijerističke birokratije, koje, otmicom oko teritorija, vode porobljavanju nacija, međusobnim ratovima i nedoglednim nesrećama, Socijal-demokratska partija u Srbiji, zajedno sa socijal-demokratskim partijama u Bugarskoj, Rumuniji, Turskoj, Grčkoj, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Slavoniji i Slovenačkoj i sa socijal-demokratima i naprednim narodnim masama u Crnoj Gori i Albaniji, zahteva: ujedinjenje svih balkanskih zemalja, punu ekonomsku, kulturnu i političku zajednicu svih balkanskih naroda«.[21]

U ovom vremenu kada je teška kriza u svim oblastima života nametnula jugoslovenskom društvu zadatak da nalazi rešenja za zaoštrene protivrečnosti, da ih formuliše u projektima društvenih reformi (u okviru čega se pojavljuje potreba ustavne reforme), u situaciji pometnje u oblasti društvene svesti i nereda u političkim odnosima, — podsećanje na velike rezultate društvene misli koji su nastali u krilu srpskog socijalističkog pokreta i pokreta drugih naroda ovog prostora, može da pruži

[19] Istorijski arhiv KPJ, III, Beograd 1950, str. 269.
[20] Ibid.
[21] Ibid.

Digitized by Google

oslonce u traženju puteva progresivnog kretanja i izbegavanja stranputica.

Jer, ne srećemo se mi — načelno gledano — prvi put u našoj novijoj istoriji sa nekim pitanjima koja se sada postavljaju. Istorija je revenant i dogod neki problem koji njen tok nameće nije rešen, ona ga ponovo vraća na dnevni red zbivanja. Tako, ako se hoće socijalističko društvo u pravom i punom smislu, onda ono ne može to biti bez demokratije, bez osiguranih i razvijenih prava i sloboda čoveka, pojedinca, ljudske individue, u svom temelju i bez instrumentalizacije toga u slobodama i pravima javne reči i udruživanja. Preskočeni, zapostavljeni, neostvareni postulat socijalističkog društva na ovom području, mora da se stalno ponovo vraća i da konačno natera društvenu zajednicu da raščisti dilemu: ili će se u temelje društva ugraditi demokratija i ljudske slobode i prava ili se napušta socijalizam.

Podsetili smo kako je naša ranija socijalistička misao sjajno istakla kompleksnost socijalizma, nužnost povezanosti i istovremenosti borbi za ljudsko, socijalno i nacionalno oslobođenje i za konstituisanje sistema u kome će sve te slobode biti obezbeđene. Ta misao je takođe otkrila i formulisala rešenje nacionalnog pitanja — izuzetno složenog na ovom prostoru zbog realne nacionalne strukture i teških istorijskih opterećenja — koje je potpuno korespondentno sa socijalno-klasnim i demokratskim i humanističkim odredbama socijalističkog društva.

I dodajmo još — valja to učiniti zbog aktuelnosti poruke — naš napredni socijalistički pokret i njegovi stvaraoci, ukazivali su, sa jakim naglašavanjem, na neophodnost jasnog razgraničenja prema misaonim i političkim strujama zaostalih i regresivnih društvenih snaga, bez obzira na moguću trenutnu aktivnost tih shvatanja i akcija.

IV

S čim da se počne u poslu pripremanja novog ustava?

Početak je u stvari već uveliko dat. Ako se ne stoji na iluzionističkom stanovištu indeterminizma, slobode da se može činiti šta se hoće, da popravljači sveta mogu izmišljati razne modele, razlagati ih, slagati, kombinovati i nametati ih životu, ako se, dakle, odbaci igra mašte po slobodnom prostoru — iza koje mogu stajati i koristiti zbrku »svesne snage« sa različitom svešću i društveno-političkim ciljevima, — ako se radi o ozbiljnom naučnom mišljenju, mora se poći od postojećeg, od nasleđenog, od zatečenog. »Ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su date i nasleđene«.[22]

[22] Karl Marks, *Osammaesti brimer Luja Bonaparte*, Kultura, Beograd 1949., str. 11.

Digitized by Google

Čak i ako bi se htelo radikalno kidanje sa postojećim, ako bi se hteo menjati kvalitet čitavog društvenog stroja od temelja do vrha, kao što se to čini u naglim revolucionarnim ili kontrarevolucionarnim društvenim preokretima, mora se poći od postojećeg i odnositi se prema njemu.

Ali ne samo da stvarno stanje društva nije nenaseljeno područje na kome se mogu podizati konstrukcije u slobodnom prostoru, nego ni društvena svest nije prazan list papira u koji se iz izloga lepih i praktičnih modela ustavnog uređenja bira i upisuje onaj za koji se nekakav žiri (može taj biti uzak ili čak vrlo širok) opredelio.

Društvena svest je takođe uveliko posednuta ideološkim i teorijskim strujama i kako će društvena stvarnost biti percipirana, interpretirana i vrednovana u društvenoj svesti, to zavisi od toga o kojoj se struji te svesti radi, od prirode njene građe.

Zbog toga se pitanje kontinuiteta postavlja kao izuzetno značajno pitanje i s teorijsko-metodološkog i s ideološko-političkog stanovišta.

Nasleđena, zatečena, data stvarnost, mora biti najpre misaono kritički savladana da bi mogla biti praktično prevaziđena — ako se hoće da taj društveni posao bude racionalno vođen a ne teturanje pod šibom ovih ili onih parcijalnih i trenutnih interesa i njihovih sukobljavanja.

Razume se, ovde je reč o »stvarnom ustavu«, u Lasalovom smislu, a ne o »pisanom ustavu«, o »listu hartije«. Stvarne društvene odnose, u privrednoj, socijalnoj, političkoj oblasti treba menjati, pri čemu se postavljaju pitanja o izboru puta, o realnim mogućnostima ostvarivanja izabranog tj. o načinima, sredstvima, oblicima, snagama društvene akcije. To su velika pitanja koja su se postavila savremenom socijalizmu uopšte, a gotovih odgovora nema već ih treba tražiti. Vrlo je površno i isto toliko riskantno zamišljanje kao da sve znamo i imamo rešenja, samo je problem kako da dođemo do jedinstva akcije. Jedinstvena akcija, vođena pogrešnom mišlju, samo sa većom energijom i brzinom vodi u propast.

Umesto takvog bilo-na-čemu jedinstva, potrebno nam je »razumevanje« uslova toka i opštih rezultata proleterskog pokreta.«[23] A dolaženje do tog »razumevanja« pretpostavlja istraživanje uslova, borbu mišljenja, raspravljanje u kome će učestvovati čitav kreativni potencijal društva. Problemi su izuzetno teški i bez postojanja uslova za ispoljavanje svake inicijative koja može doprineti pravilnijem postavljanju pitanja i njegovom misaonom savlađivanju, bez demokratske atmosfere i tolerancije na svim mestima gde se rasprave treba da vode — od Saveza komunista i drugih političkih organizacija, do stručnih i naučnih

[23] Karl Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, str. 47.

Digitized by Google

ustanova, društvenih organizacija i udruženja građana — oni se ne mogu uspešno rešiti.

Da bi se napisao novi ustav, da bi on izrazio stvarnost u kojoj su savladane protivrečnosti koje sada razdiru društvo, da bi se našao izlaz na pravcu socijalističkih i humanističkih ciljeva, treba naći rešenja na nizu područja gde se ili još radi o sporovima i dilemama oko osnovne orijentacije, ili je ona samo u osnovnim potezima naznačena ali su otvorena mnoga pitanja njene implementacije.

Pre svega stoje otvorena krupna i teška pitanja u oblasti ekonomske baze socijalističkog društva. Doktrina i praksa razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji ukazala je na put izlaska društva iz oblika državnog socijalizma, u kojima se socijalizam može prvobitno javiti, ali čije konzerviranje, na načelnom planu, znači odustajanje od ostvarivanja oslobođenja rada i izgradnje slobodne ljudske zajednice na toj osnovi a u praksi — kao što je to iskustvo pokazalo — dovodi do zaustavljanja ekonomskog razvoja i opšte društvene stagnacije Posle određenih rezultata koji su u našoj zemlji postignuti na smeru kretanja od državno-svojinskih i državno-najamnih odnosa ka socijalističkom samoupravnom demokratskom društvu, došlo je do teškoća koje su se akumulirale i stvorile duboku društvenu krizu. Ipak, zasnovane analize pokazuju da osnovne ideje jugoslovenskog socijalističkog pokreta o izlasku socijalizma iz državnog omotača putem razvoja oblika socijalističkog samoupravljanja nisu pogrešne, već da je do teškoća došlo upravo zbog toga što emancipacija od državno-socijalističkih, etatističkih odnosa i odgovarajućih ideoloških sadržaja nije bila dovoljno radikalna. Socijalne snage koje su nosioci etatističkih odnosa i shvatanja našle su načine da na drukčiji način i u promenjenim oblicama (čak i u oblicima samoupravljanja) zadrže etatističku strukturu i povrate na nekim tačkama izgubljene pozicije. Pošto suštinu etatističkog odnosa čini vladavina političke sile (svejedno u kojim oblicima se ta sila javlja: država, partija, sprega države i partije; centralizovana, decentralizovana itd.) nad ekonomijom, a onda i nad svim drugim oblastima društva (informacije, kultura), za nosioce etatizma životno je pitanje da spreče konstituisanje društveno-ekonomske baze koja bi autonomno funkcionisala, koja bi imala pokretačke snage i upravljačke mehanizme u samoj sebi.

Otuda se pitanje konstituisanja ciljevima socijalističkog društva i daljeg društvenog progresa odgovarajuće društveno-ekonomske osnove — koja nije samo državno-socijalistička negacija kapitalizma, već negacija te negacije — postavlja kao ključno pitanje prelaze u razvijeniji socijalizam, socijalizam koji niče na svojoj sopstvenoj osnovi.

Međutim, to ključno pitanje predstavlja istovremeno i najteži zadatak. U njegovom sklopu se pojavljuje problematika usklađivanja produkcionih i svojinskih odnosa sa savremenim

Digitized by Google

proizvodnim snagama i potrebama naučno-tehnokratskog razvoja i izgrađivanja oblika i procesa samoupravljanja s obzirom na nužno delovanje zakona vrednosti, robne proizvodnje i funkcionisanja tržišnog mehanizma.

Bez rešavanja ovog kompleksa pitanja u stvarnim društvenim odnosima, ova materija od fundamentalnog značaja za društveni sistem, ne može dobiti odgovarajuće formulacije u ustavu. Svakako, u tom pogledu su učinjeni koraci ka rešenju Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije i onim što je kasnije na tom kursu učinjeno u konceptima privredne reforme i što je došlo do izraza u normama ustavnih amandmana o društveno-ekonomskom sistemu, ali je to još uvek nedovoljno za temeljitije opredeljivanje i prevazilaženje različitih shvatanja koja u toj oblasti još postoje.

Drugi krug društvenih odnosa gde su očigledni krupni problemi i ozbiljne slabosti nalazi se u političkoj sferi. U pitanju je, pre svega, položaj i uloga čoveka, ljudske jedinke, u društvenom i političkom sistemu, ostvarivanje njenih sloboda i prava i njihova efikasna zaštita. U sadašnjem sistemu, pravno izraženom u ustavnim normama, napravljeno je rešenje teorijski neosnovano a u praksi neproduktivno, ljudske jedinke u političkom sistemu nema, ona je utopljena u neki kolektivitet (proizvodni, lokalni, politički, etnički) i ispoljava se samo kroz njega, a u društveno-ekonomskom sistemu uloga pojedinca, sa njegovim pravom rada društvenim sredstvima, potencirana je do mere koja organizaciju rada pretvara u mehanički zbir individua koje se međusobno sporazumevaju, ujedinjuju i razjedinjuju.

Tako je nužnost ukinuta tamo gde ona mora da postoji, u društvenoj proizvodnji gde »ljudi stupaju u određene nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga«[24], a s druge strane tamo gde ima uslova i potreba za širenje prostora slobodnog ispoljavanja individua, sistem joj je zatvorio pristup.

Međutim, ne može biti reč samo o otklanjanju slabosti, o korekcijama u političkom uređenju, recimo u oblasti izbornog sistema, delegatskih odnosa i sl. Postavljanje ljudske individue, njenih sloboda i prava u temelje konstitucije socijalističke demokratije, jeste od bitnog značaja ali ona mora biti proširena i povezana sa drugim rešenjima da bi ta demokratija mogla da se ostvari i da funkcioniše. Naročito su ta rešenja vezana za kompleks vlasti. Bez njenog stavljanja pod efikasnu demokratsku kontrolu i pravni poredak, dakle bez takvog njenog smeštanja u društvenu organizaciju u kojoj će biti onemogućeno njeno osamostaljenje, uzdizanje nad društvom i samovolja — ne može biti ni ljudskih prava ni sloboda, ni sloboda društvenog orga-

[24] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, Beograd 1956., str. 8.

Digitized by Google

nizovanja, ali ni slamanja vladavine političke sile nad ekonomijom što je koren zla u našem sistemu i u dosadašnjim socijalističkim sistemima uopšte.

Očigledno je da upravo u oblasti uređenja političke nadgradnje našeg društva treba da budu ostvarene temeljite promene da bi se prevazišle sadašnje protivrečnosti i otvorio put društvenog progresa. Ako se probiju ideje i političke snage koje nose demokratiju, ako se uspostave odnosi i konstituišu oblici koji obezbeđuju ljudske slobode i prava, slobodno ispoljavanje i suočavanje shvatanja i inicijativa građana i njihovih udruženja i organizacija, ako su razvijeni oblici demokratskog raspravljanja i odlučivanja, ako se sužava društveni prostor delovanja političke sile a ono što od nje ostaje stoji u strogo određenom okviru pravnog poretka — onda će rešenja novog ustava u oblasti političkih prava i političkog uređenja biti normativni izraz i garancija stvarnih odnosa socijalističke samoupravne demokratije.

U vezi sa ustavnim promenama i pripremama donošenja novog ustava, izuzetno mesto u raspravama dobilo je pitanje federalizma. Nema nikakve sumnje da je to pitanje izuzetno značajno, ali je svakako preterano mišljenje, koje se dosta često sreće, kao da je to glavno pitanje i kao da iz pretpostavljenog zastranjivanja u toj oblasti (konfederalizama ili unitarizma) proizlazi društvena kriza i da uspostavljanje pravnog odnosa u toj oblasti (pri čemu se različito misli: čvršće ili labilnije federacije) ima rešavajući značaj za ukupnu društvenu problematiku. Ovo preterano isticanje pitanja federalizma koje vodi ka njegovom apsolutizovanju, povezano je sa njegovim istrzanjem iz konteksta drugih društvenih i političkih odnosa, sa njegovim osamostaljenjem, i uz to još sa njegovim svođenjem na problematiku oblika državnog organizovanja. Ovde se naročito ispoljava ideološka ograničenost juristističkog mišljenja da pravna norma stvara društvene odnose iz čega proizilazi iluzorno dogmatsko stanovište da se problem sastoji u tome da se izabere dobar *pojam* federalizma i *primeni na stvarnost*. Pojmovi federalizma, konfederalizma, autonomije, stvoreni su misaonom obradom stvarnih političkih uređenja; u mislima se oni mogu odvojiti od stvarnosti, zaboraviti njihovo empirijsko poreklo i pretvoriti u gole klasifikacione šeme. Ali u stvarnosti ne može biti nikakvog federalizma koji nije bitno povezan sa svojom društvenom i političkom strukturom i njome uslovljen u svome nastanku, razvoju i promeni.

S obzirom na ekonomske, socijalne, političke i kulturne uslove našeg društva u kojima se sada postavlja pitanje federalizma, bitne su dve njegove relacije: (1) on je vezan za okolnost složenosti nacionalne strukture i mora da odgovara potrebama obezbeđenja slobode i ravnopravnosti svih naroda i narodnosti; (2) on se konstituiše na osnovama socijalističkog samoupravljanja i razvija se i menja s obzirom na razvoj te svoje osnove. Federa-

Digitized by Google

lizam društva socijalističkog samoupravljanja mora — da bi odgovarao sistemu i mogao u njemu da vrši funkciju — sadržati u svojoj građi svojstva odnosa samoupravnog socijalizma. Zbog toga se naš federalizam ne može svesti na ravan državne organizacije: kao što ustav društva koje napušta oblike i metode državnog socijalizma i ulazi u prostor samoupravnog socijalističkog organizovanja, ne može biti samo ustav države već ustav društva i države, tako i federalizam u tom sistemu mora biti oblik i državnog i društvenog uređenja.

Upravo ova okolnost — da je problem federalizma u našim uslovima u pravom smislu funkcija, dakle zavisno promenljiva odredba drugih bitnih odredaba društvenog i političkog sistema, da je sa njima bitno uzajamno povezana, čini taj problem veoma složenim i tu jednostavnog i lakog puta do rešenja ne može biti. Ali to nije samo naš slučaj. Kod nas je to samo specifičan izraz globalno prisutnog problema savremenog društva. Poznati američki sociolog Denijel Bel (Bell), u nedavno objavljenom eseju u kome razmatra tendencije i probleme sveta na prelazu milenijuma, ističe kao težak strukturalni problem — čak kao jednu od »tempiranih bombi« koja može ugroziti tehnološki i društveni progres — »oblik državne zajednice«. On vidi u savremenom svetu dva suprotna procesa: »dok se međunarodna privreda integriše, mnogi oblici državne zajednice se cepkaju«. Otuda protivrečnost: »nacionalna država postaje isuviše mala za krupne životne probleme, a isuviše velika za sitne«. Ovaj stav Bel razvija na sledeći način: »Nacionalna država je premalena za velike probleme zato što ne postoje efikasni međunarodni mehanizmi koji bi rešavali probleme kretanja kapitala, debalansa roba, gubitka radnih mesta i velikog broja demografskih periodičnih talasa koji će se stvarati tokom sledećih dvadeset godina. Ali je prevelika za sitne probleme jer priticanje moći ka nacionalnom političkom središtu znači da nacionalna država sve manje reaguje na mnoštvo raznovrsnih lokalnih potreba, a lokalni politički centri gube sposobnost da efikasno kontrolišu prirodna bogatstva i donose sopstvene odluke.«

Veoma veliki broj slučajeva iz prakse savremenog društva potvrđuje osnovanost Belovog stanovišta o protivrečnosti u oblicima državne zajednice. Ali kao svaka protivrečnost ona se ne može ukinuti jednostavno eliminacijom jedne ili druge njene strane. Ona se samo može prevazilaziti u procesu progresivnog društvenog kretanja. Zato tu nema ni prostih ni definitivnih rešenja. Za dijalektičku teorijsku misao, kojom bi trebalo da se rukovodi naša praksa u oceni stanja i traženja rešenja, otkrivanje složenosti prirode prelaznih procesa i oblika upravo odgovara njenim pretpostavkama i predstavlja potvrdu njene osnovanosti.

Digitized by Google

Tribina

Traganja za novim oblicima i sadržajima socijalizma ili, kako se već gotovo svuda počinje govoriti, za novim socijalizmom, istovremeno su i preispitivanja teorijskih osnova socijalizma. Odavno već postojeće mišljenje da je marksizam utopijska teorija, što znači da nije ni moguć osim posredstvom određenih političkih presija, a čemu ide u prilog staljinistički model socijalizma, sve više se aktualizuje i drugdje u svijetu i kod nas. Samim tim i traganja za ekonomski efikasnijim i politički demokratskijim socijalizmom miješaju se i sa nečim što je izvan svega toga: sa borbom protiv i same ideje socijalizma, to jest sa traganjima kako da se ta i teorijska i praktička opcija isključi iz života.

Prilozi koje objavljujemo u ovoj rubrici ne pripadaju tim krajnostima ali jesu u znatnoj mjeri kontroverzni u odnosu na naša dosadašnja stanovišta i pokazuju različitost pogleda njihovih autora. U njima je riječ o Marksu i marksizmu, o onome što je osnovno u marksizmu to jest o privatnoj svojini, o realitetu socijalizma i mnogo čemu drugom. Željeli bismo da ovi prilozi posluže kao podstrek za nastavljanje diskusije o svim ovim pitanjima, za koju će naš časopis, kao i do sada, biti otvoren.

Digitized by Google

Dragoje Žarković

Ekonomska kriza u Jugoslaviji

(Uzroci i putevi izlaska)

1. Uvod

U celom posleratnom periodu u Jugoslaviji su prisutni mnogi krizni momenti. Npr., nasilna kolektivizacija upropastila je poljoprivredu i selo; forsiranje teške industrije onemogućilo je razvitak ostalih grana privrede koje su od vitalnog značaja; borba protiv pokušaja dominacije Staljina, koja je inače bila opravdana, dovela je do mnogih unutrašnjih sukoba i značajne moralne krize među kadrovima koji su izveli revoluciju i mnogih deformacija koje nisu bile nužne (Goli otok); ograđivanje našeg ekonomskog prostora od inostrane konkurencije, ignorisanje ekonomske logike i ekonomskih zakonitosti, bujanje političkog i drugih voluntarizama u islovima vladavine birokratije — sve to i mnogo šta drugo izazivalo je mnoge probleme u zemlji.

Posleratni razvitak Jugoslavije bazirao je na masovnoj eksploataciji seljaka, na značajnoj inostranoj pomoći, na ogromnim deviznim doznakama naših radnika na »privremenom« radu u inostranstvu, na obimnim inokreditima, na raubovanju prirodne sredine, a i radne snage u prvim posleratnim godinama.

Tokom sedamdesetih godina vladao je utisak da se nigde drugde u svetu ne živi tako dobro uz tako malo rada kao u našoj zemlji. Čak su neproizvodno trošena i ogromna sredstva amortizacije naše privrede. Na toj osnovi kod gradskog stanov-

Digitized by Google

ništva stvorena je predstava da je socijalizam društvo u kome se malo radi a dobro živi, u kome slobode i prava ne znače dužnosti i odgovornosti.

Krajem sedamdesetih godina došao je kraj takvome razvitku; počeli su da pristižu sve veći računi za mnoge promašaje. Veliki deficit trgovinskog i platnog bilansa 1979. godine označio je početak sveopšte, otvorene krize naše privrede i društva: stopa rasta proizvodnje sve više opada i postaje negativna; otvorena nezaposlenost dobija sve veće razmere da bi sada obuhvatila oko milion i trista hiljada ljudi, uz prikrivenu nezaposlenost u društvenom sektoru koja se procenjuje na oko 30% zaposlenih; životni standard stanovništva postaje sve niži (opadaju realni lični dohoci pa sve veći broj ljudi od njih ne može ni da preživi; pogoršava se zdravstveno stanje stanovništva i kvalitet zdravstvenih usluga; pogoršava se stanje u skoro svim oblastima zajedničke potrošnje; sve je više puke sirotinje; prosečan životni vek naših građana se smanjuje i dr.); spoljna i unutrašnja prezaduženost poprima dramatične razmere; produktivnost rada je sve manja; tehnološko i svako drugo zaostajanje naše zemlje je sve veće, pa njena eksploatacija na svetskom tržištu poprima dramatične razmere; gubici u privredi se veoma brzo povećavaju; strukturne i druge neusklađenosti u našoj privredi se sve više produbljuju, kao i jaz između nerazvijenih i razvijenih regiona; galopirajuća inflacija se sve više razbuktava i izaziva sve razornije posledice.

Opšta ekonomska kriza praćena je sve dubljom političkom i moralnom krizom jugoslovenskog društva, tako da ozbiljno preti mogućnost žestokih unutrašnjih sukoba.

Opšta društvena kriza u Jugoslaviji predstavlja, u suštini, oblik ispoljavanja opšte krize socijalizma, tj. krize zemalja sa takvim društveno-ekonomskim uređenjem, koja je, u većoj ili manjoj meri, na delu u svim socijalističkim državama.

Uzroci te krize nalaze se u: 1) utopističko-dogmatskom poimanju socijalizma i puteva njegove izgradnje; 2) monopolu političke vlasti određenih struktura u okviru jedne, vladajuće partije; 3) administrativnom karakteru privređivanja i dominaciji birokratije u svim sferama društvenog života.

2. Naučna teorija o socijalizmu, na žalost, ne postoji

Velika je zabluda vladala i vlada u socijalističkim zemljama kad se mislilo, a i danas misli, da postoji naučna teorija o socijalizmu i putevima njegove izgradnje.

Najpre treba ukazati na činjenicu da Marks za života nije završio i objavio svoje glavno naučno delo »Kapital«. Kao što je poznato, Engelsu je trebalo jedanaest godina da pripremi za štampu nezavršene rukopise za drugi i treći tom »Kapitala«. Ne mali napori bili su neophodni i Kauckom da sredi nezavršene rukopise za četvrti tom »Kapitala« i da ih izda pod nazivom

Digitized by Google

»Teorije o višku vrednosti«. Ta je okolnost uticala, a i danas utiče, da Marksa kao teoretičara nije lako shvatiti. Problemi su i onda bili suviše složeni da bi se mogla formulisati jedna celovita, usklađena, neprotivrečna teorija. Zbog toga je Marks tako dugo radio na svojim rukopisima — odlagao ih, ponovo im se vraćao, dopunjivao ih, prerađivao, ili pisao nove varijante. U tom teškom poslu smrt je prekinula njegov rad. Njegovo naučno delo ostalo je nezavršeno. Marks je bio kritičan prema drugima, ali i prema sebi samom.

Radi ilustracije, da ukažemo na Marksovu teoriju kriza hiperprodukcije u kapitalizmu. O tome složenom problemu ima podosta razbacanog njegovog teksta, al nema posebnog poglavlja u »Kapitalu«, koje je on nameravao da napiše. Među njegovim teorijskim naslednicima i danas se vode sporovi o mnogim pitanjima iz te oblasti. Slično je i sa teorijom vrednosti. U prvom tomu »Kapitala« razrađen je rad kao činilac vrednosti robe; u ostalim tomovima nalaze se uzgredna razmatranja o korisnosti i retkosti kao faktorima vrednosti. Ali jedna celovita teorija vrednosti morala bi kompleksno da obuhvati rad, korisnost i retkost. Takvu teoriju, na žalost, Marks nije stigao da završi. Takođe, i danas se vode sporovi među marksistima o nizu pitanja iz te složene i veoma značajne oblasti ekonomske nauke.

Kroz analizu kapitalizma ondašnjeg vremena, Marks je došao do zaključka da porast organskog sastava kapitala dovodi do opadanja profitne stope, što izaziva zaoštravanje klasne borbe i neminovnost proleterskih revolucija. Ekonomski sistem u kome je cilj proizvodnje vrednost (oplodnja predujmljene vrednosti) mora se zameniti sistemom u kome će cilj biti upotrebna vrednost (zadovoljavanje potreba). Takav generalni zaključak u ono vreme činio se ispravnim. Marks je smatrao da je time dao naučni dokaz da kapitalizam mora ustupiti mesto socijalizmu i da je time učinio krupan korak napred u odnosu na socijaliste — utopiste. Naravno da se u to ubraja i poimanje uloge proletarijata kao, kako je isticao Engels, grobara kapitalizma i graditelja socijalizma.

Međutim, u drugoj polovini dvadesetog veka, u uslovima savremene naučno-tehnološke revolucije, situacija je bitno drukčija. U uslovima kada znanje, informacije postaju glavni činilac razvoja, organski sastav kapitala počinje da opada. Računa se da će do 1990. g. u SAD oko 15 miliona ljudi raditi kod svoje kuće, u svojim domovima.

Savremeni kapitalizam se brzo transformiše i prilagođava novim uslovima, osvežava svoje pokretačke snage, mobiliše ljude, razvija kulturu i civilizaciju. Sve je više onih koji smatraju da su Smit i Rikardo bili u pravu kad su pisali da je taj društveno-ekonomski sistem, koji se spontano razvio, najadekvatniji prirodi čoveka. U njemu je sve više aktivnosti zasnovanih na naučnim saznanjima, ali je, ipak, spontanitet njegova bitna odlika koja najviše odgovara prirodi čoveka. On ostvaruje dosad nezabele-

Digitized by Google

ženi ekonomski prosperitet kroz korišćenje dostignuća savremene naučno-tehnološke revolucije. U socijalnoj politici prisutne su krupne promene. Klasne suprotnosti se ne zaoštravaju, već ublažuju. U visoko razvijenim kapitalističkim zemljama (a njih i imamo u vidu kad ovo pišemo) počinje prelaz u postindustrijsko, informatičko društvo. Namesto radničke klase, koja polako iščezava, centralno mesto u celokupnom privrednom i društvenom razvitku pripada naučnicima i visoko obrazovanim stručnjacima.

Očito se pokazuje da je Marks bio u velikoj zabludi kad je mislio da je prevazišao socijaliste-utopiste.

Savremena ekološka kriza takođe upućuje na zaključak o Marksovom utopizmu u pogledu poimanja razvitka ljudskog društva po uzlaznoj liniji i skorog nastupanja sveopšteg izobilja za sve, tj. komunizma.

Što se tiče Marksovih razmatranja o budućem društvu koje će doći nakon kapitalizma — ona su samo jedna prognoza, za koju u sadašnjosti ima sve manje argumenata. Pri tome uvek treba imati u vidu to da je Marks kao naučnik smatrao da su proizvodne snage društva glavna determinanta proizvodnih i drugih društvenih odnosa. Nastanak novog društva on je objašnjavao kao proizvod istorije uz pomoć »glave«, a ne kao proizvod »glave« nasuprot istoriji, što se, na žalost, u praksi desilo.

Marks i Engels nisu ni mogli stvoriti naučnu teoriju o socijalizmu i putevima njegove izgradnje, jer su polazili od potpuno ispravne postavke da je naučna teorija misaono ispitana praksa (a šta bi drugo i mogla biti?). Pošto za njihova života i nije bilo prakse izgradnje takvog društva, lako je shvatiti Marksove reči, iskazane pred kraj njegovog života, da nikada nije ni postavio neki socijalistički sistem. Videći šta se sve potura pod njegovo ime, nije čudno što se ogradio i od »marksizma«.

Dakle, kod Marksa i Engelsa ima nekih vizija o budućem društvu, pod kojim su najčešće podrazumevali komunizam, do koga će doći u visoko razvijenim zemljama, a ne u zaostalim državama u kojima je kapitalizam tek bio otpočeo da se razvija. No, to nikako nije naučna teorija.

U nekim njihovim kraćim političkim napisima susreće se čudan splet ideja građanskog liberalizma i demokratije (sloboda, ravnopravnost, individualizam i dr.) i utopističkih ideja o netržišnoj privredi, odsustvu privatne svojine, kapitala, preduzetništva i drugog. Iz toga je nešto kasnije proistekla nekakva ideološko-politička projekcija socijalizma, koja je spajanjem onoga što nikako ne ide jedno s drugim morala doživeti slom.

Moramo razlikovati Marksa kao socijalnog teoretičara i kao političkog aktivistu. U ovom drugom svojstvu on je zaista pisao o socijalizmu i pri tome zapadao u utopizam, zaletao se u budućnost, u prorokovanje. Takav je, na primer, njegov rukopis »Marginalije uz program Nemačke radničke partije«. Ali je Marks kao naučnik bio podozriv prema takvim svojim rukopisima i ne retko nije dozvoljavao da se oni objave. Kad je nakon više de-

Digitized by Google

cenija od Marksove smrti publikovan njegov pomenuti rukopis (pod nazivom »Kritika Gotskog programa«), pridavan mu je značaj kakav taj spis uopšte ne zaslužuje. Po mnogo čemu, to je čista utopija.

Na žalost, radnički pokret se mnogo više oslanjao na Marksa kao političkog aktivistu (pisca kraćih političkih napisa) nego na Marksa kao socijalnog teoretičara. Svakako, za to ima puno razloga. Njega kao teoretičara nije lako shvatiti. Za to su neophodna široka i duboka znanja, neophodan je naučno orijentisan duh. Potrebno je utrošiti puno vremena za izučavanje njegovih nezavršenih naučnih radova. Radničkim vođama sve je to nedostajalo. Bilo je mnogo lakše i jednostavnije koristiti Marksove kraće političke napise u kojima je bilo puno lepih reči o novom društvu, o lakoći njegove izgradnje, ali i puno osuda građanskog društva. Nasuprot ovom poslednjem, Marks je kao naučnik s pravom isticao da je kapitalizam za trista godina u razvoju ljudskog društva postigao mnogo više nego svi raniji načini proizvodnje uzeti zajedno, kroz hiljade godina svoje istorije.

Da nevolja bude veća, neke Marksove vizije koje su se odnosile na komunizam, potpuno pogrešno su pripisane socijalizmu i to u zaostalim zemljama.

U suštini, u međunarodnom radničkom pokretu nastale su dve ideološko-političke vizije socijalizma: jedna Lenjinova, na koju se oslonilo komunističko krilo toga pokreta, a druga Kauckog — na koju se oslonilo socijal-demokratsko krilo. Prva vizija bila je prihvaćena u zaostalim zemljama, a druga u visoko razvijenim kapitalističkim državama.

Dok se Lenjin zalagao za revoluciju, za nasilno preuzimanje političke vlasti iz ruku buržoazije — da bi se na ruševinama kapitalizma gradio socijalizam, dotle se Kaucki zalagao za evoluciju, za postepeno reformisanje kapitalizma u cilju njegove popravke u interesu radničke klase, a putem parlamentarne borbe. Lenjin je Kauckog nazivao idiotom buržoaskog parlamentarizma. Ali ni Kaucki nije ostajao dužan Lenjinu: isticao je da se nasiljem i rušenjem može doći do tatarskog socijalizma, koji oni (u razvijenim zemljama — široke parlamentarne demokratije) nikako ne žele. Na žalost, pokazalo se da je staljinizam najgora moguća varijanta tatarskog socijalizma.

Socijal-demokratski projekt boljeg društva u mnogo čemu je dobro korespondirao sa stvarnim životom, pa je njegova realizacija u nekim razvijenim zemljama zaista mnogo doprinela poboljšavanju društveno-ekonomskog položaja radničke klase. No, sada se i tamo pokazuje zaostajanje u efikasnosti privređivanja u odnosu na efikasnost koja se ostvaruje u SAD, Japanu i nekim drugim kapitalističkim zemljama koje prednjače u savremenoj naučno-tehnološkoj revoluciji. To zaostajanje nameće potrebu kritičkog preispitivanja i tog projekta, što se sada i čini.

Osvrnućemo se na lenjinističku viziju socijalizma i puteve njegove izgradnje.

Digitized by Google

3. Utopističko-voluntaristički projekt socijalizma

Prema tome projektu, socijalizam odlikuje: vlast radničke klase, društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i planska privreda.

Što se tiče vlasti radničke klase, za njen nastanak neophodna je revolucionarna proleterska (komunistička) partija, koja predstavlja avangardu proletarijata, zasnovanu na principu demokratskog centralizma, na tajnosti rada do preuzimanja vlasti nasilnim putem. Takva partija kao da ima nadprirodnu sposobnost predviđanja društvenih procesa i spoznaje zakonitosti društvenog života, pri čemu se Marks i Engels tretiraju kao nepogrešivi bogovi i veliki učitelji. U stvari, razvija se jedna nova religija, koja sa naukom nema mnogo veze. Uzgred da istaknemo da bi bilo smešno reći da je genijalni fizičar Isak Njutn rešio sve probleme fizike. To isto odnosi se i na Alberta Ajnštajna. Naučne teorije podložne su stalnom preispitivanju. Večnih istina skoro i da nema. Na žalost, u socijalističkim zemljama još uvek se smatra da su Marks i Engels rešili sve probleme društvenih nauka, što je besmislica. Društveni život je najsloženija i najdinamičnija pojava u prirodi, pa smo i danas u situaciji da o njemu mnogo više ne znamo nego što znamo. I ono malo što smo dosad saznali moramo stalno preispitivati, jer se okolnosti vrlo brzo menjaju.

Kad je pod vođstvom revolucionarne partije preuzeta politička vlast iz ruku buržoazije, jasno se pokazalo da na delu nije vlast radničke klase, već vlast u ime radničke klase. Otuda su proistekla mnoga birokratska izrođavanja socijalističkih revolucija. Ostvarivanje vlasti radničke klase može biti samo jedan dugoročni proces. Nagli preokret u tom pogledu jednostavno nije moguć. Vlast ne može imati cela klasa već samo određene ličnosti u ime klase. Društvu koje hoće da napreduje neophodna je politička demokratija, a ne diktatura. Sva dostignuća razvitka civilizacije u toj sferi treba koristiti i dalje razvijati, a ne odbacivati, kao što je, na žalost, činjeno u socijalističkim zemljama pod izgovorom da sve što je bilo u kapitalizmu ne valja i da ga u socijalizmu treba eliminisati. To je godilo interesima birokratije, ali ne i ostvarivanju vladavine radničke klase. Kad ovo ističemo, mislimo na politički pluralizam, na konkurenciju u političkoj sferi na osnovu koje će najsposobniji dolaziti na političke funkcije i svoj opstanak na tim funkcijama bazirati na uspešnosti svoga rada; mislimo na neposredne, demokratske, tajne izbore sa više kandidata; na javnost rada, slobodu štampe i drugih sredstava javnog komuniciranja; na demokratiju u kadrovskoj politici, kontrolu birača nad radom izabranih i druge velike demokratske tekovine do kojih je došlo čovečanstvo u borbi protiv uzurpacije vlasti od strane pojedinaca i grupa. Bilo čiji monopol političke vlasti ne može a da ne dovede do raznih zloupotreba i opšte krize društva. To važi i za monopol vlasti ko-

Digitized by Google

munističkih vođa, pogotovo u uslovima kad partija postane državna a država partijska, kad komunistička partija umesto partije pokreta postane partija poretka.

Iskustva socijalističkih zemalja za proteklih sedamdesetak godina jasno su pokazala da se u uslovima neograničene vladavine određenih struktura u okviru jedne, vladajuće partije nikako ne može ostvariti vlast radničke klase. Utoliko više ukoliko se u vladajućoj partiji princip demokratskog centralizma izrodi u birokratski centralizam i ukoliko u strukturi njenog članstva prevlada birokratija. Tada vladajuća komunistička partija postaje partija birokratije a ne radničke klase.

Marks kao naučnik nije shvatio nacionalizaciju kao upad u posed, kao presretanje karavana. Po njemu, podruštvljavanje vlasništva proističe iz podruštvljavanja proizvodnje, a ne da se dekretima uspostavlja takvo vlasništvo i tamo gde za njega uopšte nema stvarnih pretpostavki.

Na žalost, društvena (tj. državna) svojina uspostavljana je dekretima. Ta je svojina samo formalno postajala društvenom, a faktički je bila privatna — onih koji njome upravljaju ili je koriste, i to na jedan izopačen način: koristi se kao svoja a čuva kao tuđa. Naime, nema ekonomske ni druge odgovornosti za upotrebu onoga što se naziva društvenim vlasništvom. Rezultat je niska i opadajuća efikasnost socijalističkog privređivanja.

Državna svojina nad sredstvima za proizvodnju i tamo gde su za nju sazreli uslovi, u onoj meri je društvena u kojoj meri je državna vlast zaista demokratska. Kad je, pak, reč o društvenoj svojini kao nesvojini, kao što je slučaj u Jugoslaviji, onda je to zaista utopistička tvorevina koja se, pre ili kasnije, mora raspasti, tj. iščeznuti, jer postaje Alajbegova slama.

Sveopštom nacionalizacijom sredstava za proizvodnju htela se ukinuti eksploatacija čoveka po čoveku. Na žalost, u tome se nije uspelo. Naprotiv, javili su se novi, pogubni oblici izrabljivanja koji onemogućuju ekonomski i svaki drugi napredak. Glavni eksploatator postaje birokratija koja nacionalizuje dobitke i socijalizuje gubitke, formira snažne makaze cena kojima se vrši prelivanje dohotka, vrši promašeno investiranje, ostvaruje uravnilovku u raspodeli ličnih dohodaka, formira disproporcije u privrednoj strukturi itd. Eksploatacija poprima takve razmere da sve veći broj proizvođača ne može da preživi od svog ličnog dohotka, što postaje pogubno za privredni razvoj.

Oblici svojine su u onoj meri društveni u kojoj omogućuju ekonomski i svaki drugi napredak, a ne prema njihovom nazivu. Forsiranje tzv. društvenog vlasništva i tamo gde za to nisu sazreli uslovi, dovodi do nazadka a ne do napretka. Naš seljački narod davno je pametno rekao: ortačku kobilu vuci jedu.

Informacije, kao danas najvažniji činilac razvoja, sve više dovode do dematerijalizacije vlasništva. Njima više odgovara slobodna i borbena individualnost nego kolektivna društvenost.

Digitized by Google

Povezivanjem individualnosti stvara se individualna društvenost, koja potiskuje kolektivnu društvenost.

Iskustvo je pokazalo da u zdravoj privatnosti ima mnogo više društvenosti nego u bolesnoj društvenosti. U nas je, na primer, mala privreda jako vitalna, a među krupnim preduzećima u društvenom sektoru po pravilu se nalaze naši najveći gubitaši.

Prelazak na plansku privredu ostvarivan je kroz potiskivanje, napuštanje tržišnog privređivanja, koje je, tobože, odlika samo kapitalizma, a ne i socijalizma. Takav preokret je najpre učinjen u Sovjetskoj Republici, pa je ista doživela ekonomski slom. Došlo je do teških razočarenja u novo društvo, do pobune mornara u Kronštatu. Lenjin je bio prinuđen da u proleće 1921. g. javno prizna grešku i proklamuje novu ekonomsku politiku, tj. ponovno uvođenje robno-novčanih odnosa u sovjetsku privredu. Ali ubrzo nakon njegove smrti ta se politika napušta i razvija se planska (administrativna) privreda.

Danas i sve veći broj birokrata i dogmata dolazi do saznanja da je nužno tržišno privređivanje, da su u socijalizmu neophodni robno-novčani odnosi, da se kroz delovanje tržišnog mehanizma može uvažavati ekonomska logika i ekonomske zakonitosti dejstvom tržišne prinude. Sazreva shvatanje da se planiranju mora pristupiti ne kao izrazu naših želja i htenja, već kao uticaju na privredne tokove zasnovanom na naučnim saznanjima i praktičnoj proveri mogućnosti njihove uspešne primene, mogućnosti intervencije u tržišni mehanizam, od koje će biti više koristi nego štete.

Činjenica je da živimo u svetu o kome mnogo više ne znamo nego što znamo. Čak i ono što smo saznali, ne možemo uvek staviti pod svoju kontrolu. Sve to upućuje na zaključak o vrlo skromnim mogućnostima planiranja. Sveobuhvatno planiranje pokazalo se kao voluntarizam u akciji, kao neznanje u akciji, kao veliki promašaj.

Marks kao naučnik napisao je da »ne može biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmenske vrednosti, novca, pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom celokupnom proizvodnjom«. A u nas se upravo na tome godinama insistiralo!

Marks je, takođe, ukazao na to da »svaki individuum poseduje društvenu moć u obliku neke stvari«. Te stvari su roba i novac. »Oduzmite stvari tu društvenu moć«, tj. ukinite robu i novac, »pa ćete je morati dati osobama nad osobama«. Naime, potiskivanje i ukidanje robno-novčanih odnosa davalo je moć političkoj birokratiji. Na toj osnovi došlo je do dominacije voluntarizma i svih problema koji su pritiskali i pritiskaju socijalističke zemlje. To jasno pokazuje koliko je bilo bez ikakvog osnova pozivanje na Marksa kao naučnika kad su ukidani robno-novčani odnosi, kad su ignorisane ekonomske zakonitosti. Jer, kako dobro reče jedan sovjetski ekonomist, robno-novčani odnosi uz ignorisanje tržišnih zakonitosti i tržišnog mehanizma — to je

Digitized by Google

isto što i mužjak bez polnog organa; nedostaje mu samo jedna »sitnica« da bi bio mužjak. Tržišni karakter privređivanja pretpostavlja, dakle, kompletan tržišni mehanizam: tržište roba i usluga, kapitala, radne snage i prirodnih resursa i uslova.

Utopističko poimanje socijalizma kao društva u kome postoji vlast radničke klase, društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i planska privreda proizvelo je i mnoga druga naopaka shvatanja o tome društvu i putevima njegove izgradnje, Ukazaćemo samo na neka od njih.

Socijalizam je zamišljan kao društvo koje u svemu nadilazi kapitalizam. Pošto to, s obzirom na nizak nivo razvijenosti proizvodnih snaga — znatno niži nego u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama, jednostavno u praksi nije bilo moguće, onda je stvorena ideologija koja je silovala život pokušavajući da nametne nešto što stvarnosti ne odgovara. U službu takve ideologije stavljena je politika, pravo, ekonomija i sve ostalo. Birokratija se nametnula kao društvena snaga koja ideje pretvara u praksu i tako »izgrađuje« socijalizam.

Nasuprot individualizmu i privatnosti u kapitalizmu, forsiran je kolektivizam kao, tobože, bitna odlika socijalizma. Vršena je kolektivizacija vlasništva i preduzetništva, rada i mnogo čega drugog.

Kad je u Sovjetskom Savezu 1935. g. bila završena kolektivizacija poljoprivrede i sela, iste godine od gladi je umrlo oko 4,5 miliona ljudi, jer je poljoprivreda bila upropašćena. Carska Rusija bila je trista godina najveći svetski izvoznik hrane, a SSSR je već deset godina njen najveći svetski uvoznik. U kolhozima je produktivnost rada veoma niska. Vrlo slaba je zainteresovanost za rad i njegove rezultate. Oko 40% traktora i druge mehanizacije stalno je van upotrebe zbog neispravnosti, havarija, nedostatka delova i dr. Oko 15% prinosa izgubi se u transportu. Sama Ukrajina mogla bi da ishrani čitavu Evropu kada bi imala evropsku produktivnost rada. Zemlje Zapadne Evrope, koje su stolećima bile veliki uvoznici hrane, sada su njeni veliki izvoznici. Produktivnost rada u njihovoj poljoprivredi sada je nekoliko puta veća od one u sovjetskoj. Kolhoznici, radnici i službenici u SSSR doskora su kao okućnice koristili oko 2% obradivog zemljišta, i sa njega su dobijeni proizvodi koji su sa 26—30% sudelovali u ishrani ljudi! Produktivnost rada je na okućnicama 10—12 puta veća nego u kolhozima.

Kada je u SSSR bio pripreman novi ustav, koji je usvojen 1977. g., bilo je predloga da se okućnice povećaju i tako reši teški problem ishrane ljudi. Međutim, to nije bilo prihvaćeno, jer ne bi bilo u skladu sa principom kolektivizma! Ispalo je da je bolje biti i gladan i satima čekati u redu pred prodavnicama povrća i voća, nego izneveriti dogmu o kolektivizmu kao sinonimu socijalizma!

I u nas je, kako smo već istakli, kolektivizacija nanela ogromne štete poljoprivredi i selu. Iako je ona 1953. g. napuštena,

Digitized by Google

ostale su dogmatske predstave o privatnom sektoru kao nečem što je nespojivo sa socijalizmom. Zavedena su mnoga ograničenja prema seljacima. Po mnogo čemu, oni su čak bili i diskriminisani. Ko god je mogao, bežao je sa sela. Selo nam je sada ostarilo. Zemlja se slabo obrađuje ili čak i ne obrađuje. Kuće zvrje prazne, a u gradovima se sve teže dobija posao i stan. Gradska infrastruktura sve teže podnosi veliki pritisak pauperizovane populacije.

Slično se dešavalo i sa privatnim sektorom van agrara, tzv. malom privredom, koja se i danas, najčešće posmatra kao neprijatelj socijalizma. Ona sada zapošljava oko pet stotina hiljada ljudi, a kada bi bila u boljem društveno-ekonomskom položaju mogla bi zaposliti bar dva miliona ljudi. Šta bi to značilo u uslovima sadašnje ogromne nezaposlenosti i činjenice da je društveni sektor privrede ne samo bez akumulacije već velikim delom i bez amortizacije, a deo naših građana raspolaže sa uštedama koje se procenjuju na tridesetak milijardi dolara (što je van naših banaka i najvećim delom i van naše zemlje) — nikome pametnom ne treba objašnjavati. Međutim, rukovodeće strukture ne retko strahuju od privatnosti i bogaćenja ljudi, a ne brine ih masovno siromašenje našeg stanovništva, otvaranje javnih kuhinja za sirotinju i mnogo šta drugo što prati sve veću bedu.

U društvenom sektoru privrede kolektivizam se razvijao kao gigantomanija. Socijalističko je ono što je veliko a ne ono što je malo! Od većeg broja manjih preduzeća stvarana su velika, mamutska preduzeća, koja najčešće posluju vrlo loše. U afričkim zemljama, koje su bile krenule putem izgradnje socijalizma, narod je krupna državna preduzeća nazivao belim slonovima. Kod njih je slon sinonim za štetočinstvo.

Kolektivizam je čak forsiran i u oblasti stanovanja: izgrađivani su kolektivni stanovi za više porodica (zajednička kuhinja, kupatilo, WC)! Kod nas se brzo uvidelo kakve sve nevolje iz toga proističu, pa se sa tim prestalo.

Kolektivizam sam po sebi rađa birokratiju, parazitizam i mnogo šta drugo loše.

U uslovima savremene naučno-tehnološke revolucije, slobodna i borbena individualnost skoro na svim sektorima potiskuje kolektivnu društvenost. Umesto nje, razvija se individualna društvenost. Slobodne, samodelatne individualnosti sve će se više povezivati u istinskoj svetskoj informacijskoj zajednici.

Najveće probleme socijalističkim zemljama donela je kolektivizacija vlasništva. Tamo gde sve pripada svima, dobro i zlo, dohodak i gubitak, tamo gde nema krčmara — nema ni računa, tj. nema ekonomske kalkulacije, dolazi do promašaja, samovolje, uzurpacije i dominacije od strane grupa i pojedinaca. Dolazi do sve veće erozije onoga što se naziva društvenim vlasništvom. Inflacija se javlja kao prispeli račun za sve promašaje. Ali ne samo kroz povećanje cena, već i kroz nestašice sve većeg broja roba, kroz crnu berzu i svakojake špekulacije, kroz skla-

Digitized by Google

dišta roba koje niko neće da kupi jer ne valjaju. Javni sektor privrede se raspada, a siva i crna privreda cvetaju. To zahvata i sferu usluga.

Očito je da su oblici svojine koji onemogućavaju društveni napredak — antidruštveni, bez obzira na to kako se nazivaju. Društvena svojina liči na džinovsko jaje kome je samo ljuska sačuvana, a hiljadama uskih cevčica sadržina mu je isisana. Takva svojina je podloga za dominaciju političke birokratije.

Kolektivizam u vlasništvu proizvodi uravnilovku u pojedinačnoj raspodeli, a ona destimuliše napredak: dolazi do krize inicijative i motivacije, do krize rezultata proizvodnje.

Akcionarske oblike svojine Marks je tretirao kao vidove postupnog podruštvljavanja kapitala, koje izrasta iz ekonomskih interesa.

Antitržišna nastrojenost socijalističke ideologije proističe iz izvesnih socijalnih posledica koje prate robnu proizvodnju (imovinska diferencijacija, postvarivanje društvenih odnosa i dr.). Ali, sve je to uslov povećanja ekonomske efikasnosti bez koje se ne može doći do sve veće humanizacije društvenih odnosa. Pomenute se posledice, prema Marksu kao teoretičaru, ne mogu prevazići ukidanjem robne proizvodnje već njenim razvojem!

Birokratsko privređivanje održava se pomoću administrativnog nasilja i kad ignoriše ekonomske zakonitosti. Kako je prof. B. Horvat jednom lepo rekao, kad neko hoće da ospori i negira zakon gravitacije pokušajem da skoči sa krova kuće — strpaju ga u ludnicu. Kad ljudi iz vlade ignorišu zakon vrednosti i po svom nahođenju određuju cene, onda se to prima kao nešto sasvim normalno, iako je u suštini isto što i navedeno negiranje zakona gravitacije. Do toga da se kao normalno prihvata nešto što je van ekonomske logike, dovelo je decenijama dugo administrativno vršljanje nad privredom. Tako je nenormalno postalo normalno, a ono što je stvarno normalno u takvim uslovima izgleda kao nešto što je van pameti! Prilikom socijalizacije (na jugoslovenskom nivou) velikog promašaja zvanog »Feni«, jedan delegat u Skupštini SFRJ čak je rekao da je normalno što imamo tolike gubitke (i, valjda, što ih socijalizujemo i na saveznom nivou), a da nisu dobre želje onih koji bi hteli da nam sve bude perfektno! A radnici plaćaju li, plaćaju sve te promašaje koji su ih trebali »usrećiti«!

Robna proizvodnja i konkurencija (kreativno i inovacijsko takmičenje) sa svim pozitivnim i negativnim posledicama, jedini su pogodni ambijent za normalno i ekspanzivno naučno-tehnološko revolucionisanje.

U socijalističkoj ideologiji kapitalizam se prikazuje kao društvo u kome minuli rad (kapital) gospodari živim radom. Htelo se to preokrenuti — pa da se stvori društvo u kome živi rad gospodari minulim radom. U Jugoslaviji je, na primer,

Digitized by Google

poslednjih dvadesetak godina vođena uporna borba protiv kapitala (kapital odnosa). Rezultat te borbe je ogromni anti-kapital, koji se procenjuje na šezdesetak milijardi dolara (razni gubici, promašaji, neizmirene obaveze, dubioze). Druga strana te medalje je hiperinflacija. To je prispeli račun za sve promašaje, koji se podmiruje kroz rast cena. Reproduktivna sposobnost naše privrede sve više opada ispod nivoa proste reprodukcije.

Zaključak koji se nameće sam po sebi jeste priznavanje ravnopravnosti živog i minulog rada, tj. da se prizna pravo upravljanja i prisvajanja i po jednom i po drugom osnovu. Bez toga, napretka ne može biti. To se sve više čini i u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama.

Socijalistička ideologija tretira čoveka kao altruistu. A on je, pre svega, egoista, a tek potom altruista. Njegova briga za druge ljude najčešće proističe iz njegove sebičnosti. Humanizacija društvenih odnosa neodvojiva je od ekonomske emancipacije ljudi, od njihovog oslobađanja od brige za svakodnevni hleb nasušni. A da bi se to postizalo, neophodna je materijalna stimulacija da se bolje i više radi. Pretpostavka takve stimulacije jeste privatna svojina. Kako je davno ispravno zapazio A. Smit, čovek koji ne može da stiče privatnu svojinu zainteresovan je da što manje radi a što više troši. Kuda to vodi, nikome pametnom ne treba objašnjavati. Iskustva socijalističkih zemalja su u tom pogledu vrlo poučna. Znači, moramo se osloboditi straha od privatne svojine i bogaćenja.

Iskustva socijalističkih zemalja jasno su pokazala neodrživost ideološke dogme prema kojoj se eksploatacija čoveka po čoveku može dekretom ukinuti. Savremena društva moraju da se bore protiv takvih oblika izrabljivanja koji onemogućavaju njegov napredak, a oni koji podstiču progres nisu opasni; naprotiv, samo na toj osnovi može doći do ekonomske emancipacije ljudi. Mi danas imamo takvo stanje da sve manji broj zaposlenih u društvenom sektoru može da preživi od svog ličnog dohotka. To je pogubna situacija. Za radnika je bitno da li je ono što on prima sve veće ili sve manje, da li od toga može da živi sve bolje ili sve gore. Ako radnik može sve više i da uštedi od onoga što zarađuje, on će sticati dohodak ne samo po osnovu svog živog rada već i po osnovu svog minulog rada. Biće sve bogatiji.

Socijalistička ideologija, ne samo u Jugoslaviji, sada insistira na samoupravljanju, koje se obično shvata kao nekakav cilj, kao izraz demokratizacije i humanizacije društvenih odnosa. Takav pristup samoupravljanja je pogrešan. Ono nije niti može biti nekakav cilj, već samo sredstvo da bi se u radu postizali što bolji rezultati na osnovu kojih bi se sve bolje živelo.

U nas se skoro četiri decenije samoupravljanje razvijalo kao sistem ostvarivanja mnogih prava iz radnog odnosa u društvenom sektoru, koja nisu bila praćena i mnogim oba-

Digitized by Google

vezama, pa je i zbog toga došlo do duboke krize. Uz to, polazilo se od utopističke pretpostavke da smo svi kompetentni za sve, da svi za sve imamo znanja, vremena, volje i interesa, što je vodilo formalizovanju i kompromitovanju samoupravljanja.

Samoupravljanje treba shvatiti i razvijati kao sistem učešća u upravljanju ciljevima i rezultatima poslovanja, a ne kao upravljanje procesima. Upravljanje i rukovođenje se moraju razgraničiti. Mora postojati podela nadležnosti s obzirom na kompetentnost, da bi bila prisutna odgovornost za ono što se odlučuje i realizuje.

Zaposleni nisu tu da bi grdno vreme gubili na sastančenju i zborovanju, već da bi radili. Ono što radnika, u okviru njegove profesije, prvenstveno interesuje jeste da što više zaradi da bi u slobodnom vremenu mogao što više da troši, odnosno da što više uštedi — da bi ostvario neki svoj cilj. Njegove upravljačke obaveze moraju se dovoditi u sklad sa njegovim kompetencijama i stvarnim interesom, a ne da se nameću protivno njegovim sposobnostima i stvarnim željama.

Socijalističku ideologiju odlikuje egalitaristički sindrom — kad su u pitanju mase, a birokratska elita je svet za sebe, sa mnogim, narodu nepoznatim, privilegijama, o kojima se, po pravilu, javno ne govori. Nije reč samo o tendenciji ka uravnilovci u raspodeli ličnih dohodaka (»teorija« jednakih želudaca), o jednakosti u imovini, pa i oblačenju, već čak i o shvatanju da su svi jednako pametni i sposobni. To je za razvoj vrlo pogubno. Ono što je neophodno društvu koje hoće da napreduje, nije jednakost (jer su ljudi po prirodi nejednaki — po svojim mentalnim i fizičkim osobinama, potrebama i mnogo čemu drugom, pa se s pravom kaže da je bogatstvo društva u svakojakoj raznolikosti njegovih individua), — već što veća ravnopravnost u sferi rada, potrošnje i politike. Neophodna je što veća jednakost šansi, izjednačavanje uslova i mogućnosti vlastitog izbora.

Socijalizam u zaostalim zemljama nije niti može biti nekakvo homogeno i beskonfliktno društvo, već ga, naprotiv, odlikuju mnoge heterogenosti i unutrašnje suprotnosti. To se mora uvažavati ne samo u ideologiji već i u privredi i politici. Konkurencija uz što veću ravnopravnost neizostavan je uslov svekolikog napretka.

Takođe, socijalistička ideologija pati i od nekakvog idealističkog internacionalizma nasuprot građanskom nacionalizmu, što se pokazuje kao velika slabost, jer su na delu mnogi prikrivani sukobi između socijalističkih zemalja a i u okviru njih, što su visoko razvijene kapitalističke zemlje uveliko prevazišle uz oslobođenost od idealističkih predstava i vođenje računa o stvarnim materijalnim i drugim interesima — bez čega ne može biti nikakve zdrave integracije. Dok se visoko razvijene kapitalističke zemlje ekonomski i politički sve više

Digitized by Google

objedinjuju, dotle se između socijalističkih država vode i carinski ratovi.

Socijalističku ideologiju bitno odlikuje nekakav apstraktni humanizam: čovek je na papiru sve i svja, a u stvarnom životu najčešće niko i ništa.

Velika je nesreća za sve socijalističke zemlje što je »teorija«, ideologija i praksa izgradnje socijalizma najpre razvijena u jednoj jako zaostaloj, ogromnoj i složenoj državi, na čijem je čelu više decenija bio čovek koga sada i akademici te zemlje nazivaju najvećim zločincem u istoriji sveta. A ta zemlja je u svemu bila uzor za druge države koje su krenule putem izgradnje socijalizma.

Staljin je tretirao politiku kao »komandnu snagu« koja »može sve«, što vodi u politički avanturizam i subjektivizam, u sektaštvo pa čak i u terorizam. Pol Potov režim u Kampučiji bio je najkrvavija, najsurovija i najnehumanija tiranija u istoriji sveta. Računa se da je za vreme Staljinove vladavine u SSSR stradalo oko 50 miliona ljudi. Stravična slika te tiranije data je u Solženjicinovom »Arhipelagu gulag« i mnogim drugim knjigama. U periodu tzv. velikih skokova i »kulturne« revolucije u Kini je na razne načine propatilo oko 100 miliona ljudi, od čega je oko 10 miliona izgubilo život. Velike nesreće pogodile su i narode u mnogim drugim socijalističkim zemljama.

Staljinistički socijalizam pokazao se kao sistem prevlasti i raznih zloupotreba birokratije, siromaštva i faktičke obespravljenosti masa. Kao takav, on se pokazao kao najveća prevara naroda u istoriji sveta, što u savremenim uslovima ozbiljno preti svakojakim zaostajanjima, tehnološkim, dužničkim i drugim modernim ropstvom uz tragične posledice po narod. Staljinistički socijalizam je u suštini birokratska avantura, izdaja interesa radničke klase, carstvo birokratske samovolje i privilegija. On nije korak napred u razvitku društva, već krupan korak nazad, pri kome su ljudi jednaki u siromaštvu i neslobodi, a samo je birokratija u povlašćenom položaju.

Staljinistički socijalizam pokazao se kao jedna puka istorijska aberacija, odnosno jedan manje ili više slučajni rukavac istorije, koji će morati da uloži sve svoje preostale vitalne snage da bi prokrčio najkraći put do svoje matice.

Pomenuti ideološko-politički projekt socijalizma, kao pokušaj umske intervencije u društvenu zbilju, u cilju nekakve radikalne izmene sveta u pravcu klasne i opšteljudske emancipacije kroz svesno ovladavanje životom, — nije mogao drukčije da završi nego u opštoj krizi, zbog jednostavne činjenice da živimo u svetu u kome neuporedivo više ne znamo nego što znamo. U odsustvu političke konkurencije i odgovornosti neminovno su morali zacariti svakojaki voluntarizmi i promašaji, čiji je rezultat opšta kriza socijalizma.

Digitized by Google

Prirodno, u osnovi spontano odvijanje i donekle svesno korigovanje ekonomskih i socijalnih procesa daje neuporedivo bolje rezultate od onih koji se postižu veštačkom, u osnovi političkom intervencijom u društveni život, čak i kad ona u tolikoj meri kao dosad i ne bi bila zasnovana na voluntarizmu. Pokušaji nasilnog usrećivanja ljudi od strane zagriženih popravljača sveta nisu mogli a da se ne izrode u svoju suprotnost — unesrećivanje ljudi.

Nije reč samo o tome da se tržište zameni planom, već i svaki spontanitet nekakvim smišljenim akcijama. Nesumnjiva je činjenica da se u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama u privredi i neprivredi koriste saznanja do kojih je nauka došla, ali na način koji vodi računa o prirodi čoveka i ne vrši nasilje nad njim. Uostalom, kao što je poznato, i smisao čovekovog života je u traganju za tim smislom, pri čemu se čovek ne sme ukalupljivati ni u kakve šeme makar da ih i nauka stvara, a kamoli neuki birokrate.

Ima mišljenja prema kojima je ideološko-politički projekt socijalizma o kome ovde govorimo propao zbog toga što se u njemu nije razlučilo ono što je čisto kapitalističko u kapitalizmu, tj. ono što je isključivo vezano za buržoaziju, od onog što je trajni doprinos napretku ljudskog društva, pa se pošlo od toga da sve što je dotad postojalo (do rušenja političke vlasti buržoazije) ništa nije valjalo, te da sve treba porušiti i na tim ruševinama graditi novo društvo prema nahođenju novih vlastodržaca. To nije glavni uzrok propasti, već samo jedan od najznačajnijih oblika ispoljavanja konstrukcione greške projekta.

Narodu se obećavalo da će bolje živeti, da će imati više hleba, jer će se ukinuti eksploatacija koju su nad njim vršili kapitalisti i zemljovlasnici. Sa žaljenjem možemo konstatovati kao što smo već istakli, da eksploatacija čoveka po čoveku ne samo što nije ukinuta, već je i povećana do razmera koje ranije nisu bile zabeležene. Radnici su dovedeni u situaciju da od svog ličnog dohotka ne mogu da prežive. Sa suzama u očima nedavno u zgradi Veća Saveza sindikata Jugoslavije jedna tekstilna radnica iz Zrenjanina reče da ona i njene sapatnice zbog očajno niskih ličnih dohodaka nemaju mnogo izbora: preostaje im ili da izvrše samoubistvo, ili da počnu da se bave i prostitucijom da bi preživele! Radnika ne interesuje pre svega to koliki je višak vrednosti koji on stvara, ko ga prisvaja i za šta ga troši, već to koliko je ono što njemu preostaje, što on prima; da li od toga može da preživi, da li je to sve veće ili sve manje. Na žalost, možemo konstatovati da su u nas radnička primanja sve manja i manja. Tako je i u drugim socijalističkim zemljama. Po našem mišljenju, to je najbolji dokaz da je eksploatacija radnika sve veća. Suprotno tome, socijal-demokratske vlade obezbeđivale su porast radničkih najamnina.

Digitized by Google

Što se tiče slobode ljudi, ona je u mnogo čemu ostala u većini socijalističkih zemalja jako ograničena. U nas je poslednjih godina zaista ima sve više, ali, na žalost, nema demokratije, jer birokratija radi kako hoće ne hajući mnogo za ono što narod traži.

Kad je reč o stopi privrednog rasta, onda zapažamo da je ona bila relativno visoka u periodu ekstenzivnog razvoja na račun raubovanja prirode i ljudi. Kada su mogućnosti takvog razvoja iscrpene, stopa rasta počela je da opada; došlo je do stagnacije pa i regresije u privrednom razvoju.

Ekonomska efikasnost privređivanja u socijalističkim zemljama u stalnom je opadanju i poprimila je stravične razmere, zbog čega su na svetskom tržištu socijalističke zemlje izložene surovoj eksploataciji od strane kapitalističkih država koje imaju sve efikasniju privredu.

Konkretna poređenja pojedinih socijalističkih i kapitalističkih zemalja očigledno pokazuju sve veću inferiornost ovih prvih u odnosu na ove druge. Na primer, Austrija je u posleratnom periodu postigla mnogo veće rezultate nego Mađarska. Južna Koreja u svemu nadmašuje Severnu Koreju, Zapadna Nemačka — Istočnu Nemačku, Tajvan — Kinu itd. Japan, koji je početkom pedesetih godina ovoga veka po ekonomskoj razvijenosti bio iza naše zemlje, danas je jedna od dve najprosperitetnije zemlje sveta. On ima u svojoj privredi više instaliranih industrijskih robota nego sve socijalističke zemlje uzete zajedno!

Živeli smo u uverenju da je socijalizam na najbolji mogući način rešio problem međunacionalnih odnosa, nacionalno pitanje u višenacionalnim državama. Danas smo svedoci genocida koji se godinama sprovodi nad srpskim i crnogorskim narodom na Kosovu, koji jugoslovenska vlast skoro mirno posmatra, očekujući da će se taj problem konačno rešiti kad Kosovo postane etnički čisto! U Sovjetskom Savezu već dolazi do oružanih sukoba između pojedinih nacija. Da ne govorimo o teroru nad nerumunskim nacijama u Rumuniji, ili onome što se odavno dešava u Albaniji. U višenacionalnim Sjedinjenim Američkim Državama takvih problema nema. Nema ih ni u višenacionalnoj Švajcarskoj. Kapitalističke zemlje osudile su i aparthejd u Južno-afričkoj Republici. Naša vlast ne pokazuje veliku brigu za naše nacionalne manjine u Albaniji i Rumuniji, a koliko znamo nije osudila ni masovne progone Mađara u Rumuniji.

Ako posmatramo životni standard stanovništva kao sveukupnost uslova pod kojima ljudi žive i rade, onda sa žaljenjem moramo konstatovati da on poslednjih godina opada u svim socijalističkim zemljama. Prosečni životni vek ljudi se skraćuje, zdravstveno stanje stanovništva se pogoršava; stambeni problem je sve teži; otvorena i prikrivena nezaposlenost je sve veća; uslovi na radnom mestu su sve nepovoljniji; u

Digitized by Google

zdravstvu, školstvu i komunalnim delatnostima problemi su sve veći, itd.

Pred svim ovim žalosnim činjenicama oči se ne smeju zatvarati. Istini moramo pogledati u oči i mnogo šta kritički preispitati da sutra ne bi zapali u još gore stanje od onog u kome se danas nalazimo. Svih utopija i dogmi moramo se konačno osloboditi. Dosta nam je bilo nasilnih »usrećitelja« koji su nas doveli u pakao krize.

Nakon Staljinove smrti (1953. g.), usled ogromnog pritiska unutrašnjih društvenih i ekonomskih problema i međunarodnih odnosa bilo je pokušaja privrednih i društvenih reformi na liniji afirmacije tržišnog privređivanja, autonomije radnih kolektiva, demokratizacije i humanizacije društvenih odnosa, većih sloboda i prava građana i radnih ljudi. Međutim, te procese je, pre ili kasnije, zaustavljala moćna birokratija ogrezla u svakojake privilegije. Dokaz za to su neuspele privredne reforme započete polovinom šezdesetih godina. Privredna i društvena reforma najviše je bila odmakla u Čehoslovačkoj (»Praško proleće« iz 1968. g.). Sovjetsku birokratiju je zbog toga bio zahvatio veliki strah, pa je u avgustu 1968. g. surovom vojnom intervencijom zemalja Varšavskog ugovora prekinuta ta reforma. Nakon toga, i pokušaj reformi u drugim socijalističkim zemljama bili su zaustavljeni. Tek poslednjih godina, pod pritiskom sve surovije stvarnosti, ponovo otpočinju razmišljanja o reformama i izvesni praktični potezi njihove realizacije (u Kini od 1979. g., u Sovjetskom Savezu od 1985. g. a takođe u Mađarskoj i Poljskoj). Reforme su parcijalne i još ne zadiru u politički sistem i sferu ideologije, bez čega se nikako ne može računati na neki radikalniji preokret i početak opšteg prosperiteta.

4. Dosadašnji pokušaji reformi u Jugoslaviji

Sukob sa Staljinom i Informbiroom 1948. godine nametnuo je našoj zemlji traganje za drukčijim shvatanjem socijalizma i puteva njegove izgradnje, što se ispoljilo u: razvijanju samoupravljanja, demokratije, shvatanju potrebe, da se uvažavaju ekonomska logika i ekonomske zakonitosti, zalaganju protiv vojnih blokova, a za politiku aktivne miroljubive koegzistencije i kasnije nesvrstanosti i dr. Ti novi pogledi našli su izraz u Programu SKJ z 1958. godine.

Nakon tzv. administrativnog socijalizma (1946—1952), prelazimo u administrativno-samoupravni socijalizam (1953—1962), a potom u tržišno-samoupravni socijalizam (1963—1973). Ovaj poslednji prelaz, naročito nakon privredne i društvene reforme započete polovinom 1965. g., zaista je značio pokušaj radikalnog zaokreta — prelazak sa administrativnog na tržišno privređivanje i razvitak političke demokratije. I da je najbolje

Digitized by Google

bio pripremljen i vođen, što, na žalost, nije bio slučaj, taj prelazak nije mogao proći bez većih porođajnih muka. Kad ovo ističemo, imamo u vidu sledeće:

— Prelazak sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, pri kome se morao javiti problem otvorene nezaposlenosti jer su se radni kolektivi počeli oslobađati od suvišne radne snage (prikrivena nezaposlenost odlikuje administrativno privređivanje). U isto vreme stasaju za prvređivanje brojne generacije rođene prvih posleratnih godina, čiji se pripadnici zbog pomenutog (i drugih) razloga sve teže zapošljavaju. Javlja se otvorena nezaposlenost koja je dotad bila zanemarljiva veličina. Problem se počinje rešavati liberalizacijom izdavanja pasoša i masovnim odlaskom naših građana na rad u inostranstvo (privremen ili trajan). No, i pored toga, otvorena nezaposlenost u nas postaje sve veća.

— Drugi problem koji se pojavio jeste veliki skok cena u 1965. godini. To je bila neminovna reakcija na disproporcije u odnosima cena nastale u periodu njihovog administrativnog formiranja. Disproporcije su se morale smanjivati pri tržišnom privređivanju i to je moralo dovesti do opšteg rasta cena, što je bilo svojevrstan šok.

— U okviru reforme pošlo se od ispravne postavke da naš ekonomski prostor treba otvarati inostranoj konkurenciji, koja će podsticati naša preduzeća da brže idu napred. Ona su dotad živela u zavetrini administrativne zaštite, što im je bilo mnogo ugodnije nego kad je počelo da dolazi do konkurencije koja je ugrožavala njihovo monopolističko parazitiranje. Javlja se njihova kuknjava na reformu, tj. na nove uslove privređivanja — da će ih strana konkurencija ugušiti.

— Uvažavanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti, ekonomske logike i prinude, moralo je slabiti pozicije dotad svemoćne političke birokratije, koja se počinje protiviti reformi i galamiti protiv nje.

Nema sumnje, neke nepovoljne posledice nastale su kao rezultat pogrešnih poteza u okviru reforme. Npr., nagli preokret u uslovima privređivanja doveo je do pada stope privrednog rasta u 1966. i 1967. godini skoro na nulu. Da su promene postupnije provođene taj bi se lom izbegao ili umanjio. Republička teritorijalizacija dotad saveznih banaka i spoljnotrgovinskih preduzeća (prema mestu njihove lokacije), u kojima je bila koncentrisana relativno velika akumulacija ubirana sa čitavog područja Jugoslavije, dovela je do toga da je njihovo ponašanje prema principima tržišnog privređivanja izazvalo žestoke reakcije u drugim republikama — došlo je do jačanja centrifugalnih sila, separatizma i nacionalizma. U reformi je, takođe, zanemarena uloga i značaj planiranja, što je moralo da ima negativne posledice. Takođe, izostala je i aktivna socijalna politika u društvu u uslovima njegovog neminovnog raslojavanja pod dejstvom tržišnih zakonitosti.

Digitized by Google

Kumulacija neminovnih trenutno nepovoljnih posledica i onih koje su se mogle izbeći boljom pripremom reforme i njenim postupnim provođenjem, dovodi do velikih socijalnih previranja u nas: studentski nemiri u proleće 1968. godine, nacionalizam i separatističke tendencije. Sve to kao da je uplašilo one koji su pokrenuli privrednu i društvenu reformu i od polovine 1968. godine počinje kurs napuštanja reforme. Naš brod počinje od tada da plovi prema vodama sadašnje sve dublje ekonomske i socijalne krize.

Pod pritiskom nastalih događaja, otpočinje reforma političkog sistema, koja se završava 1974. godine donošenjem novog Ustava SFRJ i novih ustava republika i pokrajina, zatim otpočinje reforma ekonomskog sistema donošenjem Zakona o udruženom radu 1976. godine i potom niza novih privredno-sistemskih zakona.

Napuštanjem kursa reforme postavilo se pitanje: šta sad raditi, kuda krenuti? Ako se ide na administriranje, kao što je ranije bilo, onda bi to značilo povratak u birokratski socijalizam. Protivnici reforme isticali su da će nas tržišno privređivanje odvesti u kapitalizam. Pokušava se pronaći neko novo, treće rešenje. To novo rešenje bio je tzv. dogovorni socijalizam. Naime, ponovo postaje dominantno shvatanje da u izgradnji socijalizma u nas bitan značaj imaju naše želje i htenja; shvatanje da smo, tobože, spoznali sve ekonomske i druge zakonitosti društvenog života, ovladali njima, i da društveni život možemo regulisati prema našim željama — kroz dogovore, sporazume, zakone i druge propise. Ekonomsku srž dogovornog socijalizma čini tzv. dogovorna ekonomija, u kojoj je potisnuto i tržište i planiranje, u kojoj nema ni tržišne ni administrativne prinude, u kojoj može da se radi kako se hoće. Takvu ekonomiju odlikuje oko tri miliona društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, ogroman broj zakona i drugih propisa skoro bez ikakvih sankcija, što sve najčešće predstavlja mrtvo slovo na papiru.

Došlo je do euforije uspostavljanja novih društveno-ekonomskih odnosa kroz političke dokumente i pravne propise. Pri tom se očigledno zaboravilo ili nije znalo za jednu od najbitnijih postavki marksističke teorije — da društvene i proizvodne odnose ne određuju politički i pravni dokumenti, već proizvodne snage.

Nakon napuštanja kursa privredne i društvene reforme započete polovinom 1965. godine, u nas je stvoren sistem, koji, kako je istakao dr Petar Radulović, savetnik u Skupštini SFRJ, odlikuje »najneracionalnija organizacija od svih sadašnjih savremenih država, najveći broj administrativnih aparata, najveći formalizam u normativizmu i najveći uslovi za bujanje birokratije«.

Pošto mnoge pretpostavke na kojima je građen ekonomski i politički sistem ne stoje (npr. da istovremeno može postojati jedinstveno jugoslovensko tržište i ekonomska suverenost republika i pokrajina, da postoji jedinstvo a ne i suprotnosti između nacionalnog i klasnog, da se može ostvarivati konsenzusna demo-

Digitized by Google

kratija uz vrlo brojne suprotnosti interesa i dr.), došlo je do procvata policentričnog etatizma i dominacije birokratskog voluntarizma.

S pravom se ukazuje na to da je uspešnost privređivanja u nas tokom sedamdesetih godina bila prividna i privremena. Bez inostranih sredstava koja su masovno korišćena pa i rasipana, naša privreda bi, u odnosu na privrede drugih evropskih zemalja, još više zaostala. Kad je 1979. godine prestala mogućnost oslanjanja na tuđu akumulaciju, prividnost i privremenost uspešnosti našeg dotadašnjeg privređivanja očito se pokazala. Upravo su ta tuđa sredstva i devizne doznake naših radnika na radu u inostranstvu u toku čitave jedne decenije omogućavala održavanje jednog ekonomski neracionalnog i neefikasnog sistema i politike. Kako bi rekao prof. Madžar, tim sredstvima vršeno je podmazivanje jedne glomazne i nefunkcionalne mašinerije, koja bi bez toga odmah zaškripala i stala.

Kako ističe prof. Mencinger, ekonomski sistem dogovorne ekonomije, pošto se više nije dalo živeti na tuđi račun, počeo se raspadati pre nego što je bio dovršen. Smanjila se i euforija uspostavljanja novih društveno-ekonomskih odnosa. Na njegovim ruševinama ponovo počinje da se razvija administrativni socijalizam.

Birokratski voluntarizam tokom poslednjih petnaestak godina (a i ranije) ispoljio se kroz:

— pogrešan odnos prema seljačkoj privredi i sitnom privatnom sektoru van agrara;

— definisanje društvene svojine kao nesvojine;

— stvaranje »nacionalnih« ekonomija republika i pokrajina, autarkizam zemlje prema svetu i u okviru nje;

— prekomerno zaduživanje u inostranstvu i stvaranje »bolesnog« novca preteranom emisijom;

— ogromno promašeno investiranje;

— pogrešno vrednovanje činilaca proizvodnje, pogrešan izbor strukture privrednog razvoja, pogrešno kombinovanje faktora proizvodnje;

— nesklad u odnosu privredne i neprivredne sfere;

— pogrešnu politiku kamatnih stopa i valutnog kursa;

— prenisko obračunavanje amortizacije osnovnih sredstava i stambenog fonda i, upošte, nerealan obračunski sistem;

— pogrešnu politiku cena i carinske zaštite;

— pogrešnu poresku politiku;

— pogrešnu politiku u oblasti infrastrukturnih delatnosti;

— pogrešan sistem i politiku u oblasti ekonomskih odnosa naše zemlje sa inostranstvom;

— pogrešno organizovanje privrede;

— neuvažavanje principa kompetentnosti, te kombinovanja horizontalne i vertikalne dimenzije u razvitku samoupravljanja, mešanja upravljačke i rukovodne funkcije u organizacijama udruženog rada i u društvu u celini;

Digitized by Google

— zapostavljanje razvitka nauke i neuvažavanje njenog značaja, te tehničko-tehnološki kolonijalizam prema multinacionalnim kompanijama.

Višegodišnji birokratski voluntarizam bio je omogućen nedovoljnim prisustvom demokratije u kadrovskoj politici, posebno u okviru Saveza komunista Jugoslavije.

Ideološku podlogu za bujanje birokratskog voluntarizma u socijalističkim zemljama svakako predstavlja do danas na žalost neprevaziđeno shvatanje koje je nametnuo J. V. Staljin, prema kome političari znaju sve, te da su oni glavni autoriteti i u svim naukama (naročito društvenim), kao i to da su svi politički dokumenti vrhunac naučne teorije, jer, po tom shvatanju, političari imaju monopol na otkrivanje istine. U društvenim naukama zacarila je apologetika i vulgarizam. Pisci radova su takvim odlikama, tj. poltroni političkih moćnika, postajali su najpriznatiji »naučnici«.

Birokratija je za sebe stvorila razuđen sistem svakojakih privilegija, smatrajući se bogom danom da uređuje društvene odnose prema svojim nahođenjima, pri čemu su njena shvatanja opterećena mnogim dogmama i zabludama koje sa naukom nemaju veze, ali sa utopijom itekako imaju.

Želimo da ukažemo na shvatanje prema kome su seljačka poljoprivreda i sitni privatni sektor van agrara crni đavo, da su neprijatelj socijalizma, da ih treba progoniti i daviti. Poznato je kako je to kod nas išlo: nakon rezolucije Informbiroa forsirali smo stvaranje seljačkih radnih zadruga, naročito 1949. godine. Posle se videlo da to ničemu ne vodi i 1953. godine rasformirane su seljačke radne zadruge. Ali je i danas prisutan jedan dogmatski odnos prema seljačkoj poljoprivredi i prema seljaštvu uopšte i privatnom sektoru van poljoprivrede, koji nam je nametnuo teške probleme, možda i najveće probleme sa kojima se danas susreće naša zemlja. Ko god je mogao da pobegne sa sela bežao je, i danas imamo situaciju da se veliki deo obradivog zemljišta ne obrađuje ili se slabo obrađuje, da je selo ostarilo i feminizirano, da hranu moramo da uvozimo a mogli bi da je izvozimo, a s druge strane imamo veliku navalu na gradove, na vanpoljoprivredne delatnosti, veliku navalu na zapošljavanje u tim delatnostima, na gradski stambeni fond koji postaje sve oskudniji, na gradsku infrastrukturu itd., a u selima zvrje prazne kuće i mnogi objekti. Nesumnjivo da je ogroman, u istoriji nezabeležen transfer stanovništva sa sela u gradove uzrokovan takvim odnosom prema seljačkoj poljoprivredi i prema seljaštvu, prevashodno doveo u velikoj meri do ove masovne nezaposlenosti koju danas imamo. Sličan je odnos bio i prema sitnom privatnom sektoru van agrara. Poznato je da u našoj zemlji takozvana mala privreda, uključujući tu i sitni deo u okviru društvenog sektora, zapošljava ispod deset posto ukupne aktivne radne snage; u Zapadnoj Evropi zapošljava oko 37 posto, a u Japanu čitavih 47 posto. Danas sitni privatni sektor van agrara zapošljava

Digitized by Google

u Jugoslaviji oko 500 hiljada ljudi, a po proračunima jednog instituta u Ljubljani mogao bi da zaposli milion i 800 hiljada ljudi.

Po našem mišljenju, do dominacije birokratskog voluntarizma i do izvesnog robovanja dogmama koje nisu primerene objektivnim uslovima i mogućnostima došlo je zbog činjenice da socijalističke revolucije pobeđuju u nerazvijenim zemljama, a Marksove osnovne koncepcije o budućem društvu zasnovane su na pretpostavci pobede socijalističkih revolucija u visoko razvijenim zemljama, pri čemu onda socijalizam kao niža faza komunizma nadilazi kapitalizam. Na žalost, u tim zemljama nije bio ni dostignut u materijalnom i kulturnom razvitku ni stadijum razvijenog građanskog društva. Pojavio se ogroman jaz između želja, htenja, ideologije, s jedne strane (polazeći od onih ideja koje je istakao Marks), i stvarnih mogućnosti, s druge strane. Umesto da se vrši redefinisanje socijalizma, redefinisanje mnogih njegovih odlika kako ih je zamišljao Marks, ostalo se pri onim definicijama koje nisu primerene objektivnim uslovima i mogućnostima i jaz između stvarnog i proklamovanog pokušao se premostiti dominacijom politike u svim sferama društvenog života.

Pored već pomenute dogme, da ukažemo na još neke najznačajnije:

— Nacionalizacija sredstava za proizvodnju i tamo gde uopšte nisu sazreli uslovi za više oblike vlasništva, jer je stepen podruštvljenosti proizvodnje roba ili usluga nizak.

— Zaziranje od robne proizvodnje, konkurencije i delovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti, što je otvorilo neograničene prostore političkom voluntarizmu i raznim nasiljima koje on čini u privredi.

— Potpuno je antimarksističko shvatanje prema kojem društveni i proizvodni odnosi ne zavise od razvijenosti proizvodnih snaga već od političkih opredeljenja. Sve što doprinosi napretku tih snaga omogućuje humanizaciju društvenih odnosa bez koje nema socijalizma. Nanoseći ogromne štete razvoju proizvodnih snaga, politički voluntarizam je u mnogo čemu unazadio društvene odnose.

To su, po našem mišljenju, najvažnije dogme koje odlikuju sve socijalističke zemlje. U nas su prisutne još neke, vrlo značajne dogme:

— Shvatanje društvene svojine kao nesvojine, kao svačije i ničije, pri čemu se ona koristi kao svoja a čuva kao tuđa, tj. dolazi do masovne erozije onoga što se naziva društvenim vlasništvom.

— Shvatanje da se suverenost naših republika i autonomnih pokrajina ne može ostvarivati bez njihovih »nacionalnih« ekonomija, što nam je nanelo i nanosi ogromne štete.

Izgradnja socijalizma prema navedenim dogmama dovela je do toga da su se socijalističke privrede razvijale kao rasipničke privrede. Gorbačov je nedavno to otvoreno priznao za sovjetsku

Digitized by Google

privredu. Tamo se po jedinici materijalnih proizvoda troši preko 40% više sirovina i energije nego u većini zapadnih industrijskih zemalja. Za kilogram prirasta težine stoke troši se dva puta više stočne hrane. I naša privreda je isto tako, a možda još i više, rasipnička. Pri takvom stanju stvari socijalizam ne može izdržati utakmicu sa kapitalizmom. Zbog toga su nužni radikalni zaokreti poput onog koji se sada čini u Poljskoj i u Mađarskoj. Svemoćna birokratija u drugim socijalističkim zemljama daje otpor takvim promenama.

S pravom se ističe da se glavni uzrok naše sadašnje ekonomske i socijalne krize nalazi u dominaciji političkog voluntarizma, koji je doveo do malaksavanja samoupravljanja i mnogih velikih promašaja, za koje sada, kroz galopirajuću inflaciju i srozavanje realnih ličnih dohodaka, plaćamo debele račune. Došlo je do takvog stanja da se i visokokvalifikovanim zaposlenim radnicima mora davati nekakva socijalna pomoć (odakle?) da bi mogli da prežive.

Izlazak iz krize pretpostavlja oslobađanje od mnogih dogmi i utopija, potiskivanje etatizma i birokratije. To se može postići ostvarivanjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i uvažavanjem Programa SKJ, od koga se u mnogo čemu odstupilo.

Ekonomski i politički sistem nastao nakon napuštanja kursa reforme iz 1965. godine, neminovno je morao da dovede do duboke ekonomske i socijalne krize u kojoj se nalazimo već nekoliko godina i koja se sve više produbljuje.

Stopa inflacije sabrana sa stopom nezaposlenosti i stopom zaduženosti uzima se kao pokazatelj siromaštva jedne zemlje. Prema tom pokazatelju, mi se približavamo svetskom vrhu tako merenog siromaštva.

Ekonomska kriza neminovno prerasta u opštu društvenu krizu jer svest i ponašanje ljudi određuju materijalni uslovi života. Pad realnih ličnih dohodaka i drugih primanja, sve veća nezaposlenost, sve manje mogućnosti da se rešava stambeno pitanje i zasniva porodica, pogoršavanje skoro svih komponenti u okviru društvenog standarda i dr. — sve to ugrožava egzistenciju ljudi, pa dolazi do borbe za opstanak u kojoj se sve manje biraju sredstva. Dolazi do krize morala, nepoštovanja propisa, mita, korupcije, protekcije, porasta kriminala. Sve to se negativno odražava na ekonomsku sferu (nerad, nedisciplina i dr.) i opšta kriza postaje sve veća. Ekonomska kriza izaziva, dakle, opštu društvenu krizu, a ova sa svoje strane pojačava onu prvu. Prema tome, spas od kretanja prema ambisu nalazi se, pre svega, u savlađivanju ekonomske krize. Za to je neophodno znati njene uzroke, utvrditi dijagnozu, da bi se potom sprovodila dobra terapija.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije jednoglasno je usvojen jula 1983. godine. U njemu je data ocena o uzrocima naše krize i ukazano je na puteve izlaska iz nje. U njemu se insistira na potrebi afirmacije tržišnog privređivanja, uvažavanja

Digitized by Google

ekonomske logike i ekonomske prinude, što bi zahtevalo korenite promene u ekonomskom i političkom sistemu.

Proteklo je dosta vremena od usvajanja Dugoročnog programa, ali malo šta je od njega realizovano. Naučni skup koji je bio održan povodom trogodišnjice toga programa, neki komentatori su ocenili kao opelo tom programu.

A zašto nije išla realizacija Dugoročnog programa?

U toku rada tzv. »Krajgerove komisije«, koja je pripremala taj program, javila su se dva potpuno oprečna gledišta o uzrocima naše krize. Jedni su tvrdili da je uzrok krize u tome što se ne sprovodi Ustav, ZUR i drugi zakoni; dakle, u tome što praksa odstupa od normi. Po njima, iz krize ćemo izaći ako norme budemo dosledno poštovali, tj. ako se bude menjalo ponašanje subjektivnih činilaca. Drugi su istakli da nije problem u praksi nego u sistemu (ekonomskom i političkom) te da ga treba korenito menjati da bi izašli iz krize.

Zastupnici prvog gledišta do danas nisu dali odgovore na neka važna pitanja. Prvo, ako su sve te norme u Ustavu, ZUR-u u drugim propisima dobre, ako one odgovaraju interesima radnih ljudi i građana — zašto ih se onda oni ne pridržavaju? Zašto ne rade u svoju korist već na svoju štetu? Drugo, ako u našem društvu postoje snage koje ne dozvoljavaju primenu svih tih normi, onda bi ih neko morao identifikovati. Nesumnjiva je činjenica da se na svim ključnim pozicijama u privredi i neprivredi nalaze članovi SKJ. To znači da bi tu trebalo tražiti snage koje ne dozvoljavaju da te norme zažive. Na žalost, do danas zastupnici prve koncepcije nisu dali odgovor na pitanje koje su to snage što ne dozvoljavaju primenu mnogih normi. Dok se neprijatelj ne identifikuje, borba protiv njega se ne može voditi.

Zastupnici drugog gledišta ukazuju na niz slabosti koje postoje u Ustavu, ZUR-u i drugim sistemskim zakonima. Npr. ustavno definisanje društvene svojine kao nesvojine dovelo je do masovne erozije onoga što se naziva društvenim vlasništvom. To vlasništvo nema svoga pravnog titulara pa se o njemu niko i ne brine. Akumulacija je iz godine u godinu opadala i već je iščezla. Amortizaciju smo takođe »jeli«. U periodu 1970—1985. g. u našoj privredi (dakle, ne računajući neprivredu i stambeni fond) manje je obračunato amortizacije nego što je trebalo u iznosu od preko 20 milijardi američkih dolara. Naime, za toliko je dohodak iskazan većim nego što je bio, pa je neproizvodna potrošnja mogla da se širi. I sada se amortizacija osnovnih sredstava preliva u neproizvodnu potrošnju. Promašene investicije o kojima su stvarne odluke donosile neformalne grupe iz partijsko-državnog kompleksa, veoma su značajan vid erozije društvenog vlasništva. Postoji i mnoštvo drugih oblika te erozije. Zatim pogrešno definisanje odnosa između nacionalnog i klasnog (kao da su oni u jedinstvu ali ne i u suprotnosti) dovelo je do toga da se klasno izgubi u nacionalnom, tj. da se u njega utopi,

Digitized by Google

pa su »nacionalne« ekonomije uzrokovale ekonomski i svaki drugi nacionalizam i sve podele koje su sa tim povezane. Naše republike i pokrajine formirane su na nacionalnoj osnovi, a pošto je nacionalno šire od klasnog, razumljivo je što je došlo do utapanja klasnog u nacionalno. Povodom predloga da se u Skupštini Jugoslavije uvede Veće udruženog rada, u kome bi taj klasni momenat koliko-toliko uticao na sadašnju dominaciju nacionalnog momenta u oba postojeća veća, jedan visoki funkcioner rekao je da bi to Jugoslaviju dovelo u bezizlaznu krizu! Dakle, prema njemu, formiranje Veća udruženog rada u radničkoj državi značilo bi kraj te države! Iz toga se očigledno vidi koliko je u nas nacionalno nadvladalo klasno. Da još kažemo da je pogrešan pristup razvitku samoupravljanja zasnovan na pretpostavci da svi sve znamo, da svi za sve imamo vremena, interesa i volje doveo do formalizovanja samoupravljanja i njegovog kompromitovanja. U praksi, birokratija i tehnokratija nameću rešenja koja hoće, ali ne snose odgovornost za promašaje. Skupštine društveno-političkih zajednica ne mogu istovremeno biti organi državne vlasti i organi samoupravljanja. I mnogo šta drugog ima što nije dobro postavljeno u našim propisima.

U Dugoročnom programu, naročito u njegovom zaključnom delu, prevagu je snagom argumenata dobilo drugo gledište, ali kad je program trebalo početi ostvarivati, ponovo su progovorili zastupnici prve koncepcije. Do konsenzusa nije moglo doći i zato je takva sudbina Dugoročnog programa. Posredi su ne samo razlike u tumačenju uzroka naše krize, već i razlike u interesima. Postojeći sistem jednima odgovara i oni ne dozvoljavaju njegove promene. Suprotnosti interesa imaju ne samo »nacionalni« (teritorijalni), već i granski aspekt, a prisutan je i klasni momenat, jer je u postojećem sistemu formiran moćan i uticajan sloj birokratije koja neće da se odrekne privilegija koje je sebi obezbedila. Promena nema bez jednoglasja, a različiti interesi onemogućuju postizanje konsenzusa.

Ostvarivanje Dugoročnog programa zahteva i promene u političkom sistemu. Zbog toga se mnogo očekivalo od kritičke analize toga sistema. Umesto kritičke analize političkog sistema, konsenzusom predstavnika republika i pokrajina došlo se do Kritičke analize funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. No, pokazalo se da je ta analiza u mnogo čemu u suprotnosti sa Dugoročnim programom.

Dok taj program zahteva dublje promene u društveno-ekonomskom sistemu, dotle se Kritička analiza zalaže da se potpunije primenjuje postojeći društveno-ekonomski i politički sistem, a ne da se oni korenito menjaju; dok Dugoročni program akcenat stavlja na uvažavanje ekonomskih zakonitosti i tržišnih mehanizama, dotle Kritička analiza insistira na značaju subjektivnih snaga i njihovom ponašanju; dok se Dugoročni program zalaže za primenu ekonomskih kriterijuma i realnu valorizaciju svih činilaca proizvodnje, bez čega se ne mogu samoupravno donosi-

Digitized by Google

ti ekonomski racionalne odluke, dotle Kritička analiza daje primat dogovaranju i sporazumevanju (dodajemo: svakoga sa svakim o svemu i svačemu); dok Dugoročni program polazi od toga da treba menjati sistem da bi se izmenila ponašanja, dotle Kritička analiza kaže da je sistem uglavnom dobar, ali da ne valjaju ponašanja subjekata pa ih treba menjati da bi sistem davao očekivane efekte.

Dok se u Dugoročnom programu ukazuje na primaran značaj objektivnih uslova i mogućnosti u izgradnji socijalizma, pri čemu materijalni interesi radnih kolektiva i pojedinaca treba da budu osnovna pokretačka snaga, dotle se u Kritičkoj analizi težište stavlja na subjektivne snage (čitaj: političke strukture) kao glavnu motornu silu, jer se, tobože, socijalizam ne može razvijati na svojoj sopstvenoj osnovi već traži stalnu intervenciju subjektivnih snaga. U protivnom, socijalizam se vraća u kapitalizam. Znači, on mora imati štake na koje se stalno podupire. Dodajmo da teorija subjektivnih snaga zahteva ljude »posebnog kova« i »inženjere ljudskih duša« — da bi se socijalizam »uspešno« izgrađivao. Ovo poslednje ne piše u Kritičkoj analizi, ali je odavno istaknuto, jer je teorija subjektivnih snaga nastala mnogo ranije nego što se pojavila Kritička analiza.

Dok je tržište jedan od ključnih pojmova koji se najčešće javljaju u materijalima Dugoročnog programa, dotle se u Kritičkoj analizi, na oko 150 strana teksta, taj pojam susreće samo četiri puta (dva puta u kontekstu jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, jedanput u kontekstu svetskog tržišta i samo jednom u najvažnijem značenju — kao tržišni kriterijumi u našim okvirima). Kritička analiza insistira na dogovorima i sporazumima, tj. ona se zasniva na principima dogovorne ekonomije.

Kritička analiza i teorija subjektivnih snaga vodi održavanju statusa kvo.

Dakle, fundamentalne ideje Kritičke analize suprotne su fundamentalnim idejama Dugoročnog programa.

Kako je ovo moguće, o čemu se radi? Ovo pitanje se naročito nameće zbog činjenice da su iste političke strukture koje su trebale da usvoje Kritičku analizu pre toga usvojile Dugoročni program!

U »Krajgerovoj komisiji«, koja je pripremala Dugoročni program, kao što je već rečeno, došla su do izražaja dva sasvim suprotna tumačenja uzroka naše krize. Prevagu je dobilo drugo gledište. Ono je dalo osnovna obeležja tome programu. Pristalice prvog gledišta u Skupštini SFRJ, CK SKJ i u drugim forumima glasale su za usvajanje Dugoročnog programa, pa je isti jednoglasno prihvaćen. Međutim, kad ga je trebalo primeniti nastali su veliki otpori; tu do konsenzusa nije moglc doći — oprečna gledišta ponovo su oživela.

Pod pritiskom Međunarodnog monetarnog fonda, kao eksponenta naših inostranih kreditora, došlo je do primene nekih parcijalnih, ogoljenih mera predviđenih i u Dugoročnom progra-

Digitized by Google

mu: liberalizacija cena, politika realnog valutnog kursa i realno pozitivne kamatne stope. Primena tih ogoljenih mera u našoj teško bolesnoj privredi još više je iskomplikovala i pogoršala situaciju, što je vodilo kompromitovanju Dugoročnog programa. Razume se da je taj program mogao dati očekivane pozitivne efekte jedino pod uslovom da je istovremeno i kompleksno primenjen, što se, na žalost, zbog pomenutog razloga nije desilo.

Takvo kompromitovanje Dugoročnog programa dalo je novu snagu zastupnicima prve koncepcije, pa su njihova shvatanja dala pečat Kritičkoj analizi.

Onda su, u Predsedništvu SFRJ i u CK SKJ pri davanju vize Kritičkoj analizi da može biti osnova za javnu raspravu, ustupke prvoj koncepciji učinili i neki od zastupnika druge koncepcije o uzrocima naše krize. Zašto? Zato što se kriza osetno produbila pa je sve prisutniji strah od njenih posledica. To je nametalo potrebu održavanja mira u političkim rukovodstvima, jer mnogo šta ozbiljno ugrožava našu zemlju; posebno je teška situacija u nekim republikama i pokrajinama. Pitanje odgovornosti za mnoge promašaje, za krizu, sve se češće postavlja, čak i u Skupštini SFRJ i u CK SKJ. Politički kadrovi, koji su na ključnim funkcijama tokom poslednjih petnaestak godina, u takvim uslovima postaju skloni kompromisu, koji su, sticajem određenih okolnosti, ovoga puta bili nametnuli zastupnici prve koncepcije — da nije uzrok krize u sistemu već u ponašanjima subjektivnih snaga.

Svakako, za nesprovođenje Dugoročnog programa posredi su i drugi činioci. Afirmacija robne proizvodnje, tržišnog privređivanja, ekonomske i druge samostalnosti radnih kolektiva — sve bi to vodilo značajnoj preraspodeli društvene moći, što nije u interesu onih koji sada imaju tu moć, neprikosnoveno gospodareći viškom vrednosti radničke klase.

U dosad važećoj koncepciji socijalizma, monopol političke nadgradnje u svemu je bio neprikosnoven, pa je administrativni karakter privređivanja bio najvažnija ekonomska odlika socijalizma. Njemu je strano tržišno privređivanje, jer je ono, tobože, odlika samo kapitalizma.

Međutim, celokupno svetsko iskustvo pokazuje da bez tržišnog privređivanja nema ekonomske efikasnosti nema napretka u uslovima savremene naučno-tehničke revolucije koja nameće intenzivan razvitak proizvodnje, jer ekstenzivni razvitak sada nailazi na vrlo ozbiljna ograničenja. Pri administrativnom privređivanju buja politički voluntarizam koji neminovno dovodi do krize.

Reklo bi se da smo bili u začaranom krugu: kriza se produbljuje preteći katastrofom, a političke strukture nisu za promene pomoću kojih bi izašli iz krize. Gde je onda rešenje, jesmo li zaista bespomoćni?

Politički voluntarizam bio je, npr., doveo kinesko društvo na rub propasti. Zapretila je opasnost da vlast preuzme »četvo-

Digitized by Google

ročlana banda« i zavede teror koji bi, najverovatnije, doveo do građanskog rata. Istinski revolucionari, kojima su interesi naroda i zemlje bili ispred ličnih interesa, preokrenuli su tok događaja. Kina je krenula putem radikalnih reformi. Očigledno, to je moderna varijanta Lenjinovog koncepta nove ekonomske politike. Pozitivni rezultati toga velikog zaokreta već su vrlo vidljivi. Slične promene počinju ili se pripremaju i u nekim drugim socijalističkim zemljama.

Ovo kinesko iskustvo valjalo bi i u nas koristiti pri orijentaciji na preokret koji bi nam omogućio da počnemo izlaziti iz krize. Da bi do toga došlo, uticaj radničke klase na politički život u našoj zemlji morao bi biti mnogo, mnogo veći nego što je ranije bio. Kriza upravo najviše pogađa radničku klasu i sve je više politizuje. Naučna misao u društvenim naukama u nas u velikoj meri se oslobodila apologetike, poltronstva i vulgarizma. Ona je već dala odgovor na pitanje gde su uzroci naše krize i kako iz nje izaći.

Da bi se oslobodili političkog voluntarizma moramo se osloboditi utopija, dogmi i zabluda. Jasno je da slobode, demokratije i humanizma kao bitnih atributa socijalizma ne može biti bez ekonomske samostalnosti radnih kolektiva i pojedinaca, bez tržišnog privređivanja, ekonomske logike i prinude. To su bitne pretpostavke za stvarni razvitak samoupravljanja. Uspostavljanje takvog stanja zahteva pluralizam oblika svojine, konkurenciju, ali i planiranje u granicama koje određuju stvarne mogućnosti svesnog korišćenja spoznatih zakonitosti privrednog i društvenog života.

Socijalistička birokratija odavno je lansirala parolu da je i najgori socijalizam bolji od najboljeg kapitalizma, koju je život odavno u potpunosti opovrgao. Istu sudbinu doživela je i parola da se socijalizmu može oprostiti manja ekonomska efikasnost od one koju ostvaruje kapitalizam, jer je humaniji od ovog poslednjeg. Iskustvo je pokazalo da nema stvarne i trajne humanosti bez sve veće ekonomske efikasnosti.

Socijalizam koji bi se izgrađivao saobrazno objektivnim uslovima i mogućnostima, a ne prema utopijskim dogmama i zabludama, mogao bi zaista biti ekonomski efikasan i human društveni sistem.

Istorija je pokazala da su socijal-demokratske partije na vlasti u kapitalističkim zemljama vrlo mnogo postigle u humanizaciji društvenih odnosa kroz stalan i visok rast životnog standarda čitavog naroda na osnovama ekonomski efikasnog tržišnog privređivanja.

Kapitalizam je u sebi sublimirao sva dostignuća svetske civilizacije i kulture, što socijalizam treba da usvoji i dalje razvija, a ne da se tekovine kapitalizma odbacuju — kao da izgradnja socijalizma počinje na ledini, kao da istorija počinje sa socijalističkom birokratijom.

Digitized by Google

Izgradnja socijalizma prema utopijskim dogmama dala je na žalost, mnogo argumenata protivnicima tog društvenog uređenja, koji su parirali socijalističkoj birokratiji parolom prema kojoj je i najbolji socijalizam (imali su u vidu razne varijante birokratskog socijalizma) gori od najgoreg kapitalizma.

Protiv ideologije i teorije antikomunizma najuspešnije se možemo boriti kritičkom analizom vlastite prakse (samo se tako može stvarati naučna teorija o socijalizmu), oslobađanjem od dogmi i zabluda, ispravljanjem vlastitih grešaka.

Naš tzv. dogovorni socijalizam neminovno je morao da se izrodi u policentrični etatizam, pri kome smo zapali u krizu ništa manju od onih u koje vodi tzv. biroktratski socijalizam sa monocentričnim etatizmom. Izlaz se nalazi u demokratskom, samoupravnom socijalizmu sa tržišnim privređivanjem.

5. Reforma pred kojom se nalazimo

I

Već čitavu deceniju u nas traje otvorena ekonomska kriza, koja je zahvatila sve strane društvenog života. Ta se kriza iz godine u godinu produbljuje i pored svih mera koje su protiv nje dosad preduzimane. To nas upućuje na zaključak da je neophodna temeljita reforma društveno-ekonomskog sistema da bi iz krize počelo da se izlazi.

Suštinski posmatrano, kriza se javila mnogo pre nego što je postala jasno vidljiva. Njen početak mogao bi se, pažljivom analizom, uočiti još u 1945. godini, kada su počeli da se čine određeni promašaji, koji su u društvenom životu morali proizvoditi negatvne posledice. Radi se o primeni sovjetskog društveno-ekonomskog sistema, koji se označava kao biroktratski socijalizam. On je u određenom vremenskom periodu obezbeđivao ekstenzivan privredni razvoj zasnovan na raubovanju radne snage i prirodne sredine. Njegova uspešnost bila je prividna i privremena.

Do 1949. g. iz inostranstva je u vidu raznih pomoći i reparacija dobijeno nekoliko stotina miliona ondašnjih dolara, što je predstavljalo značajan izvor akumulacije. U periodu 1949—1965. g. besplatno je dobijeno 30—36 milijardi dolara, što je ogromna suma za naše prilike. Potom je usledilo masovno zaduživanje u inostranstvu, koje je premašilo dvadesetak milijardi dolara, a takođe su ostvarene ogromne devizne doznake naših radnika na »privremenom« radu u inostranstvu, koje se procenjuju na pedesetak milijardi dolara u bruto iznosu. Svemu tome treba dodati najmanje dvadesetak milijardi dolara »pojedene« amortizacije osnovnih sredstava. Ni to nije bilo dovoljno, pa je odavno uvedeno sve masovnije emitovanje sve bolesnijeg domaćeg novca.

Digitized by Google

Dakle, bez napred navedenog »podmazivanja« društveno-ekonomski sistem odavno bi zaribao.

Kad su drastično smanjene dalje mogućnosti korišćenja akumulacije stvorene u inostranstvu, da bi se bolesna privreda i društvo održavali u životu bilo je neophodno sve masovnije emitovanje dinara bez stvarnog pokrića. Opšti rezultat je hiperinflacija praćena padom proizvodnje, porastom nezaposlenosti, drastičnim smanjivanjem realnih ličnih dohodaka, društvenog i ličnog standarda, porastom gubitaka, ogromnom unutrašnjom i spoljnom prezaduženošću, širenjem nacionalističkih i separatističkih tendencija (naročito na Kosovu), tj. došlo je do opšte krize našeg društva.

Sve je to proisteklo iz utopističkog poimanja socijalizma i puteva njegove izgradnje, što je dovelo do ogromne birokratizacije našeg društva zasnovane na monopolu političke vlasti određenih struktura u okviru jedne, vladajuće partije, na modelu administrativnog privređivanja i dominaciji birokratskog voluntarizma u skoro svim sferama društvenog života.

Svi dosadašnji pokušaji privrednih reformi u nas i u drugim socijalističkim zemljama neuspešno su završavani, jer su počinjali od »repa« a ne od »glave«. Socijalistička društva su prevashodno ideološko-politička društva: u službi ideologije je politika, a u službi politike — pravo i ekonomija, kao i sve ostalo.

Reformu bi najpre trebalo započeti u sferi ideologije — osloboditi se mnogih utopističkih i dogmatskih predstava o socijalizmu i putevima njegove izgradnje. Iza toga bi morala da usledi reforma političkog sistema kojom bi se omogućio razvitak istinske demokratije zasnovane na pluralizmu interesa i pluralizmu političke demokratije zasnovane na pluralizmu interesa i pluralizmu političkih opcija u postavljanju programa rešavanja društvenih problema uz konkurenciju ideja i ličnosti za političke funkcije, uz stvaranje politički odgovornog društva zasnovanog na demokratskim, tajnim izborima sa više kandidata, na slobodi, ali i odgovornosti, sredstava javnog informisanja, na kontroli birača nad radom onih koje su izabrali. Iza toga bi usledila privredna reforma, čiju suštinu čini tržišno privređivanje, otvorena robno-novčana privreda u kojoj se uvažava ekonomska logika i ekonomske zakonitosti, u kojoj deluje tržišna prinuda. Privredna reforma pretpostavlja konkurenciju, koja nagrađuje najbolje a kažnjava najslabije. Sve to zahteva pluralizam i ravnopravnost različitih oblika svojine, tj. mešovitu privredu i stabilan pravni sistem koji garantuje jedinstvo tržišta na kome se posluje, punu autonomiju privrednih subjekata, njihovu odgovornost u pravnom prometu.

Konačno, u nas se shvatila potreba triju reformi (privrednog sistema, političkog sistema i Saveza komunista Jugoslavije), kao uslova za izlazak iz krize. Ali je nevolja u tome što je reforma političkog sistema odložena do donošenja novog ustava, za šta

Digitized by Google

treba najmanje tri godine, a o reformi SKJ tek je počelo da se razmišlja u okviru radne grupe CK SKJ. Savezna vlada je insistirala da se do kraja 1988. g. donese mnoštvo novih privredno-sistemskih zakona, kako bi početkom 1989. g. otpočela privredna reforma. Kao što je poznato, u predviđenom roku doneta su samo tri zakona, među kojima je najvažniji Zakon o preduzećima, a donošenje drugih zakona odloženo je za prve mesece 1989. godine. Stanje se iskomplikovalo činjenicom da je SIV krajem prošle godine podneo kolektivnu ostavku, a nova vlada još nije formirana, pa je vrlo verovatno da će se donošenje novih zakona prolongirati, a možda će se i neki od onih koji su već doneti morati da menjaju, jer su zaista na brzinu donošeni. Narod je odavno zapazio: što je brzo, to je i kuso.

Dok se mi pripremamo za reforme, inflacija, na žalost, ne čeka, već uzima sve više zamaha ugrožavajući egzistenciju sve većeg broja ljudi, dovodeći do sve većih socijalnih napetosti, štrajkova i sve snažnijeg antibirokratskog pokreta masa. U suštini, od jeseni 1987. g. otpočela je sve otvorenija borba naroda protiv birokratske kontrarevolucije u našoj zemlji. Sve više se pokazuje da je likvidiranje birokratske kontrarevolucije, najpre kroz radikalne kadrovske obnove na svim nivoima i u svim strukturama, neophodna pretpostavka da istinska reforma društveno-ekonomskog sistema zaista konačno i otpočne. Birokratija je o reformama dosad uglavnom samo pričala, ali nije preduzimala poduhvate kojima bi samu sebe razvlastila, pa pravih reformi nije ni bilo. To se jasno pokazalo prilikom poslednje izmene Ustava SFRJ iz 1974. godine, kada nije uvaženo mnoštvo predloga iz javne diskusije, već je obim promena bio unapred određen. Naime, u vrhu Jugoslavije je dogovoreno da se ne menjaju osnovna načela, već samo neka normativna rešenja. Promene su bile na liniji omogućavanja razvitka tržišne privrede umesto tzv. dogovorne ekonomije, koja je doživela potpuni slom. Ali su u osnovnim načelima Ustava sadržane osnovne premise »dogovorne ekonomije« (društvena svojina kao nesvojina, »nacionalne« ekonomije republika i pokrajina, dogovaranje i sporazumevanje kao sredstvo za razrešavanje svih problema, slobodna razmena rada, udruživanje rada i sredstava, samoupravljanje u kome je zanemarena kompetentnost, stvarna zainteresovanost i odgovornost, itd.).

Usvojenim amandmanima pokušava se stvoriti mogućnost da se tržišna privreda nakalemi na principe »dogovorne ekonomije«, što će vrlo teško ići, jer je uvođenje takve ekonomije zahtevalo da se Ustav iz 1963. g. zameni potpuno novim Ustavom iz 1974. godine. I sada bi prelazak na tržišnu privredu zahtevao potpuno novi, moderan ustav kojim bi se afirmisala takva privreda i politička demokratija koju ona pretpostavlja.

Ali, što je — tu je! Društvo se mora spašavati od sve dublje krize, pa će se i ovom prilikom pokazati da je život ipak jači i od ustavnih načela i pravnih normi.

Digitized by Google

II

Zakon o preduzećima otvara mogućnosti za mnoge promene u našem privrednom životu.

Pre svega, on priznaje pluralizam i ravnopravnost različitih oblika svojine (društvena, mešovita, ugovorna i privatna preduzeća).

Reproduktivna sposobnost društvenog sektora naše privrede sve više pada ispod nivoa proste reprodukcije. U takvim jadnim uslovima inflacija se ne može obuzdavati. Već dve godine uzastopno na delu je pad realnog društvenog proizvoda, koji je znatno veći nego što ga zvanična statistika prikazuje. Prošle godine prvi put je zabeleženo i smanjivanje broja zaposlenih u društvenom sektoru privrede uz dalji pad produktivnosti rada. I uz reprogramiranje vraćanja glavnice spoljnog duga, koje mnogo košta (odlaganje vraćanja jedne milijarde dolara za sedam godina staje oko 600 miliona dolara), mi svake godine moramo odvajati 6—7% društvenog proizvoda za servisiranje spoljnih dugova. A stanovništvo naše zemlje svake godine se povećava za preko 150 hiljada ljudi. U takvim uslovima ne može biti ni govora o obuzdavanju inflacije i rešavanju preteškog problema masovne nezaposlenosti. Uz to, mi svake godine imamo suficit u razmeni sa klirinškim područjem od oko dve milijarde dolara, što znači da ih besplatno kreditiramo, a u vrednosti suficita emitujemo dinare za plaćanje naših izvoznika, čije su robe otišle van granica naše zemlje pa tako emitovani novac nema pokriće u robnoj masi. Dodatni rast cena zbog tog činioca je neminovan. Imamo velikih problema i u naplati glavnice pa i kamate na kredite koje smo dali nekim nesvrstanim zemljama. I neka druga potraživanja od njih vrlo teško se naplaćuju, što mnoga naša preduzeća dovodi u težak ekonomski položaj. Njihovi gubici najčešće se pokrivaju emisijom dinara, tj. naduvavanjem novčane mase naspram sve ograničenije robne mase.

Računa se da naši građani u inostranim bankama imaju kapital od preko 23 milijarde dolara. Takođe, u našoj zemlji, van naših banaka, obrće se kapital od oko 7 milijardi dolara. Kad bi se u našoj zemlji u proizvodnju roba i usluga uložila samo polovina od te sume, to bi za nas mnogo značilo.

Primena konačno prihvaćenog načela da je dozvoljeno sve što zakonom nije izričito zabranjeno, uz neophodnu sigurnost privatnih ulaganja, omogućila bi porast proizvodnje roba i usluga, porast zaposlenosti.

Društvena preduzeća koja imaju programe razvoja, sada su u situaciji da putem akcija i obveznica mogu pribirati akumulaciju i od građana.

Novi zakon o stranim ulaganjima pruža mnogo povoljnije uslove za priliv stranog kapitala nego dosad. A taj kapital nam je neophodan ne samo zbog nedostatka domaće akumulacije,

Digitized by Google

već i zbog tehnološke modernizacije naše privrede i njenog šireg i uspešnijeg uključivanja u međunarodne ekonomske odnose. Strani kapital bi nam posebno bio značajan za izgradnju saobraćajne i energetske infrastrukture, koje zahtevaju velika ulaganja i na duži rok.

Zbog našeg geopolitičkog položaja, povoljnih prirodnih uslova i resursa i obilja vrlo sposobne i uz to jeftine radne snage, mi imamo značajne komparativne prednosti za strana ulaganja. Nedostaje nam politička stabilnost, koja je poslednjih meseci ozbiljno uzdrmana zbog toga što naše naciokratije, koje su ranije primenile načelo »podeli pa vladaj«, sada primenjuju načelo »zavadi pa vladaj« da bi se održale na vlasti. U naše dve najrazvijenije republike one šire ideje o tobožnjoj opasnosti od velikosrpskog nacionalizma, što i po njihove privrede ima vrlo nepovoljne posledice. Zapaženo je da je u 1988. godini zabeležen najveći pad proizvodnje i realnih ličnih dohodaka u Sloveniji. Otkazivanje dolaska turista iz inostranstva zbog političke nestabilnosti u našoj zemlji moglo bi teško pogoditi ekonomske interese svih nas, a posebno pojedinih republika.

Sve to ukazuje na hitnu potrebu da se slome otpori naciokratija demokratskoj obnovi našeg društva, bez čega nema izlaska iz krize.

Kolike su naše potencijalne ali neiskorišćene mogućnosti privrednog razvoja može se videti iz sledećih primera.

SAP Vojvodina ima oko 2 miliona stanovnika i oko 2 miliona hektara obradive zemlje, a izvozi hrane za oko 300 miliona dolara. Holandija sa približno istim obradivim zemljištem i uz sedam puta veći broj stanovnika (oko 14 miliona) izvozi hrane za desetak milijardi dolara.

Austrija, koja nema more ostvaruje prihode od inostranog turizma nekoliko puta veće od naše zemlje koja ima jednu od najlepših i najrazuđenijih obala na svetu.

Kad bi Crnogorsko primorje bilo u Španiji, obezbeđivalo bi udobnu egzistenciju za desetak puta veći broj stanovnika od onih koje ima Crna Gora, a malobrojna populacija te republike sada je dovedena na rub potpunog ekonomskog siromaštva.

Svojevremeno nam je nuđeno da Beogradski aerodrom postane jedan od dva glavna evropska vazdušna pristaništa, što bi nam obezbeđivalo devizni priliv od oko 2,5 milijarde dolara godišnje, ali, na žalost, zbog nekakvog neosnovanog straha to nije bilo prihvaćeno.

Mnogo bi bolje bilo da stotine hiljada građana naše zemlje rade u stranim preduzećima u našoj državi nego što to čine u inostranstvu: porodice ne bi bile razdvojene, nove generacije ne bi se otuđivale, bila bi izgrađena proizvodna i neproizvodna infrastruktura, bili bi podignuti novi stanovi i kuće, strana preduzeća plaćala bi porez našoj državi, povezivanje naše privrede sa svetskom ekonomijom bilo bi mnogo veće, itd. Umesto toga, mi smo masovno izvozili radnu snagu, a uvozili strani ka-

Digitized by Google

pital u vidu kredita, koji su vrlo neracionalno ulagani, a za svaki strani dolar garantuje čitava Jugoslavija.

Naša je zla sudbina što smo uz dosadašnji ekonomski i politički sistem u suštini proizvodili sve veću nerazvijenost, jer smo se sada po realnim ličnim dohocima vratili na nivo od pre četvrt veka.

Ono što je sada gore od velikih jutarnjih redova za tzv. narodni hleb, jesu veliki redovi naših građana, prevashodno školovane omladine, pred inostranim ambasadama i konzulatima radi odlaska na rad u inostranstvo. Računa se da smo za poslednjih dvadeset pet godina kroz troškove školovanja naših stručnjaka koji su otišli da rade van granica naše zemlje, razvijenim državama prelili vrednost od oko dvadesetak milijardi dolara. A efekti njihovog rada nekoliko puta su veći od troškova njihovog školovanja. I to ostaje u razvijenim zemljama. Odliv mozgova spada u najteže vidove neokolonijalne eksploatacije nerazvijenih zemalja.

Tehnološko zaostajanje naše privrede praćeno je sve većim odlivom nacionalnog dohotka iz naše zemlje u korist visoko razvijenih država kroz nejednaku razmenu u svetskoj trgovini. Za našu robu koja npr. sadrži desetak časova rada dobijamo njihovu robu koja sadrži i pet puta manje rada!

Mala privreda privatnog sektora velika je šansa za strukturnu i svaku drugu promenu naše ekonomike.

Savremena naučno-tehnološka revolucija potencira individualnu društvenost umesto kolektivne društvenosti. A u nas je dosad bilo dominirajuće shvatanje da su samo velika preduzeća okosnica socijalizma, a da sve ono što je malo nije na liniji izgradnje novog društva. Takvo shvatanje u osnovi je bilo naopako. Naši najveći gubitaši su gigantska preduzeća, sa kojima se često ne zna šta da se radi; naime, niko nema smelosti da ih zatvori, pa socijala u privredi ne samo što onemogućuje vođenje aktivne socijalne politike u društvu, već pogubno deluje na čitav privredni razvoj. U najrazvijenijim zemljama sveta zapaža se da velika preduzeća postaju dinosaurusi koji su osuđeni na izumiranje. Italija je poslednjih godina doživela neviđeni ekonomski prosperitet zahvaljujući razvoju upravo male privrede.

Progresivnost pojedinih oblika svojine nije određena njihovim nazivom, već rezultatima koji se postižu u proizvodnji roba i usluga, tj. produktivnošću rada koja se ostvaruje. Konkurencija uz ravnopravne uslove privređivanja pokazaće kakvo je stanje u tom pogledu.

Bez sve efikasnije privrede nema ni sve humanijih društvenih odnosa, koji bi sve više trebali da odlikuju jedno socijalističko društvo.

Na žalost, možemo konstatovati da je naša privreda društvenog sektora sve neefikasnija. Uzrok tome je odsustvo motivacije radnih kolektiva i pojedinaca da rade sve bolje, više i uspešnije. Krivac za takvo stanje je država kao tutor nad pri-

Digitized by Google

vredom. Ona nacionalizuje dobitke i socijalizuje gubitke. Formira makaze cena pri kojima jedni svoje robe i usluge jeftino prodaju, a tuđe skupo plaćaju, dok su drugi u obrnutoj situaciji. Država mnogo kumuje pogubnoj tendenciji ka uravnilovci u raspodeli ličnih dohodaka, pri kojoj se oni koji bi najviše mogli da doprinesu napretku ponašaju prema poznatom principu: nikada nas ne možete toliko malo platiti koliko mi možemo malo raditi. U stvari, sve su to novi oblici eksploatacije čoveka po čoveku koji su pogubni za privredni razvoj. Uzgred da napomenemo da pod eksploatacijom podrazumevamo bezradno prisvajanje tuđeg dohotka, čega je u nas dosad i previše bilo i, na žalost, još uvek ga puno ima.

Razume se da i u privatnom sektoru ima eksploatacije po klasičnom, vlasničkom osnovu. Ali privatnik koji ne stimulira svoje radnike da bolje, više i uspešnije rade, da štede materijal i energiju, da čuvaju mašine i opremu, — neće dobro proći u konkurenciji. On o tome mora i te kako voditi računa; mora radnika na sve načine stimulirati, jer živimo u vremenu kada znanje, informacije postaju glavni činilac razvoja, koji je neodvojiv od čoveka, od njegovog društveno-ekonomskog položaja, koji mora biti sve povoljniji.

Radnika pre svega interesuje to koliko on prima: da li je to sve veće ili sve manje, da li on može da živi sve bolje ili sve gore.

Na žalost, sve veći broj zaposlenih u društvenom sektoru ne može da preživi od onoga što primi kao lični dohodak. To je najbolji dokaz njihove sve veće eksploatacije kojoj su izloženi od strane birokratije. Dok je u staroj Jugoslaviji 1938. g. prosečna radnička plata iznosila oko 48% od one u Velikoj Britaniji, dotle danas ne čini ni 10%!

Postojeći model društvenog vlasništva u nas mora se ozbiljno preispitati. On nema nikakvu perspektivu ukoliko ne preraste u kolektivnu radničku svojinu. Tada bi radnici sticali dohodak kako po osnovu tekućeg rada tako i po osnovu minulog rada (dividenda na akcije). Državna svojina mora se priznati kao jedan od značajnih oblika vlasništva. Ona je u onoj meri zaista društvena u kojoj je meri državna vlast istinski demokratska. Tamo gde je društvo puno uložilo u pojedina preduzeća, koja su uz to i od posebnog značaja za privredu i građane, država treba da se javlja kao značajan suvlasnik takvih preduzeća, a ponekad i kao njihov jedini sopstvenik (npr. gradski vodovod kao komunalno vlasništvo, vojna industrija kao vlasništvo države SFRJ, itd.).

Ako smo se nekad, zbog dogmatskih predrasuda, plašili privatne svojine kao crnog đavola, zašto bi se danas plašili i različitih oblika državne svojine tamo gde je ona zaista neophodna — ukoliko, potpuno opravdano, insistiramo na razvitku političke demokratije, razdvajanju zakonodavne, izvršne i sudske vlasti u cilju svođenja na minimum mogućnosti zloupotrebe

Digitized by Google

vlasti, jer, kao što je dobro poznato, svaka vlast kvari ljude, a apsolutna vlast — najviše.

Stvaranjem politički odgovornog društva i neosnovane privilegije funkcionera kao značajan oblik eksploatacije čoveka po čoveku mogu se svesti na minimum. A upravo su iz postojećeg oblika društvenog vlasništva i potpunog monopola političke vlasti nicale mnoge neosnovane privilegije pripadnika oligarhija kojima se narod, sad kad je saznao o njima, zaprepašćeno iščuđava! Tu se krije i jedan od ozbiljnih uzroka što smo zapali u sadašnji ćorsokak.

III

Kapitalizam je u nas definisan kao društveno-ekonomski sistem u kome minuli rad (kapital) gospodari živim radom. Socijalizam je zamišljen kao društvo u kome važi obrnuto pravilo: živi rad gospodari minulim radom. Pri realizaciji opredeljenja o udruživanju rada i sredstava umesto tržišta kapitala i državnih investicionih fondova, bili su zaštićeni oni koji su koristili tuđu akumulaciju, a oni koji su ulagali sredstva bili su u potpuno inferiornom položaju. Zbog toga udruživanje rada i sredstava nikako nije išlo, sem tamo gde je bio prisutan politički pritisak ili zakonska obaveza.

Borba protiv kapitala (kapital-odnosa) kao nečeg što ne odgovara novom društvu u kome dominira živi rad, dovela je do ogromnog anti-kapitala, koji se procenjuje na šezdesetak milijardi dolara (razni promašaji, gubici, dubioze i sl.). Druga strana te medalje je hiperinflacija kao prispeli račun za razne promašaje i gubitke.

Zakon o preduzećima otvora mogućnost da se ovako krajnje nepovoljno stanje prevazilazi. Naime, priznaje se ravnopravnost živog i minulog rada. To znači da se priznaje pravo upravljanja i prisvajanja i po jednom i po drugom osnovu, što će omogućiti ulaganje sredstava tamo gde se mogu najviše oplođavati uz uticaj onih koji su ih uložili na njihovo korišćenje. Praktično, priznaje se tržište kapitala, ali ne samo kao kamatonosnog već i kao investicionog sa pomenutim pravima onih koja u druga preduzeća ulažu svoj kapital. To važi kako za privatni kapital (domaći ili inostrani), tako i za društveni kapital. To će, svakako, omogućiti prožimanje različitih oblika svojine, što je svojstveno savremenim tržišnim privredama.

Tržišna privreda, u kojoj su ekonomski subjekti samostalni, bez obzira na to o kakvom je obliku preduzeća reč s obzirom na svojinu, ne isključuje samoupravljanje. Ali nameće potrebu razgraničenja samoupravljanja, upravljanja i rukovođenja (poslovođenja), što je vezano za kompetentnost i odgovornost — bez kojih se ne može uspešno poslovati.

Mislimo da Zakon o preduzećima sadrži u toj oblasti dobra rešenja.

Digitized by Google

U nas dosad nije bilo preciznih razgraničenja između samoupravljanja, upravljanja i rukovođenja. Naprotiv, sve je bilo zbrkano. Uzrok tome bio je u utopističkom pristupu samoupravljanju, jer se polazilo od pretpostavke da smo svi za sve kompetentni, da svi sve znamo, da svi za sve imamo interesa, vremena i volje. Takav pristup formalizovao je i kompromitovao samoupravljanje. U takvim uslovima neodgovornost je bila dominantna pojava. Iz nje je proistekla socijalizacija gubitka i promašaja, što je jedan od značajnih uzročnika naše krize.

Radnici nisu u preduzeću da bi grdno vreme gubili na raznim sastančenjima, već da rade i obezbeđuju sve bolje lične dohotke i uslove života i rada.

O najbitnijim pitanjima oni se neposredno izjašnjavaju, a njihov radnički savet, ili predstavnik u organu upravljanja, se opredeljuje o ciljevima i rezultatima poslovne politike. Ovu poslednju priprema i realizuje poslovodni organ koji odgovara za rezultate poslovanja, uz ovlašćenja koja su neophodna da bi se uopšte moglo dobro raditi. Ako preduzeće ne posluje uspešno, njegovi rukovodioci odlaze sa svojih funkcija.

Ako nema socijalizacije gubitaka i promašaja, onda je poštovanje principa kompetentnosti neophodna pretpostavka za ostvarivanje odgovornosti.

Motivacija za samoupravljanje, upravljanje i poslovođenje nalazi se u borbi za opstanak na tržištu, za veće lične dohotke i veću dobit. Ako to izostane — ostaje se bez posla. Na tržištu postoji konkurencija, koja, kako već rekosmo, nagrađuje najbolje a kažnjava najslabije. To je uslov ekonomskog napretka.

Tržišna valorizacija svih činilaca i rezultata proizvodnje predstavlja objektivne parametre za ocenu uspešnosti svačijeg rada i sposobnosti, prema čemu se mora vršiti i diferencijacija zaposlenih. To je od bitnog značaja za povećavanje efikasnosti poslovanja kroz razvijanje i primenu sposobnosti i svačiju afirmaciju u preduzeću isključivo po toj osnovi, a ne po praznim pričama, galami i demagogiji.

Bez odgovornog, savesnog i poštenog rada svakog zaposlenog, bez čvrste radne discipline i afirmacije istinske motivacije za sve to, mi iz krize ne možemo izaći niti se uključiti u svetsku privredu.

Prema tome, samoupravljanje nije niti može biti samo sebi cilj. Ono se mora poimati i razvijati kao sredstvo za sve uspešniji rad, sadržajni i bogatiji život i sve veću humanizaciju društvenih odnosa po toj osnovi.

IV

Zakon o preduzećima, na osnovu tačke 6., stav 1. Amandmana X na Ustav SFRJ iz 1974. g., omogućuje da se i radna snaga tržišno valorizuje, tj. da u našem privrednom životu konačno zaživi i tržište radne snage.

Digitized by Google

Sve do skora bila je neprikosnovena Staljinova dogma prema kojoj u socijalizmu može postojati samo tržište roba, ali ne i tržište kapitala i radne snage. Tvorci naše »dogovorne ekonomije«, vrli »usrećitelji« naše radničke klase i privrede, poimanje tržišta radne snage smatrali su pravom jeresi. Samoupravljanje su shvatili i razvijali kao sistem širokih prava iz radnog odnosa bez adekvatnih obaveza i odgovornosti koje bi pratile ta prava. Zaveden je faktički monopol na radno mesto zaposlenih u društvenom sektoru, uz obavezu da se većinskim odlučivanjem donosi pravilnik o raspodeli ličnih dohodaka, pri čemu je tendencija ka uravnilovci u toj oblasti jako došla do izražaja.

Administrativni karakter privređivanja zasnovan na svakojakim voluntarizmima, uz navedeni položaj zaposlenih, doveo je do duboke ekonomske krize praćene sve masovnijim neradom, javašlukom i neodgovornošću zaposlenih, jer je neminovno morala da propadne prećutna koalicija političke birokratije i radničke klase, pri kojoj je ova prva drugoj obezbeđivala sigurnost zapošljenja i mnoga prava koja su iz toga proisticala, a ova druga prvoj legitimnost da upravlja društvom uživajući u mnogim privilegijama, u okviru kojih je bila najveća ona da se ne snosi odgovornost za promašaje.

Kad je sveopšta kriza privrede i društva ugrozila socijalni mir pa i opstanak sve većeg broja ljudi, počelo se govoriti o tržišnom privređivanju kao sadržini privredne reforme, pa je, konačno, u tek usvojenim amandmanima na Ustav SFRJ priznata tržišna valorizacija svih činilaca proizvodnje, a među njima i radne snage, tj. prihvaćeno je i tržište rada, što treba da se konkretizuje kroz privredno-sistemske zakone koji uskoro treba da se donesu. S tim u vezi, postavlja se pitanje: šta će to u nas značiti priznavanje i uvažavanje tržišta radne snage?

Pre svega, treba reći da je tržišno privređivanje nezamislivo bez autonomije preduzeća koja proizvode robe i usluge. Njihova sudbina u tržišnoj privredi prevashodno zavisi od njihovog rada, poslovne politike, rezultata koji se postižu. U takvim uslovima princip kompetentnosti i odgovornosti svakog zaposlenog mora se uvažavati ne samo u izvršnom već i u upravljačkom radu. Samoupravljanje se mora transformisati u učešće u upravljanju ciljevima i rezultatima poslovanja, a ne procesima proizvodnje roba i usluga, koji prelaze u nadležnost rukovodilaca — menadžera, o čijem postavljenju odlučuje radnički savet, odnosno drugi organ upravljanja, kome oni na kraju godine podnose izveštaj o poslovanju, od čije sadržine zavisi njihov dalji opstanak na funkciji. Položaj svih zaposlenih se, dakle, bitno menja: ko dobro i uspešno ne radi ugrožava egzistenciju preduzeća i, pre ili kasnije, mora napustiti svoje dotadašnje radno mesto.

Autonomija preduzeća znači njihovu mnogo veću slobodu u prijemu i otpuštanju svih radnika, tj. znači prestanak monopola na radno mesto ako se ne radi dobro i uspešno. Protiv svih eventualnih zloupotreba toga prava na štetu pojedinca mora se

Digitized by Google

obezbediti postupak zaštite u okviru radnog kolektiva i, svakako, van njega — u nadležnom sudu.

Konkurencija za svako radno mesto bitna je pretpostavka tržišta radne snage. Ali ona zahteva i lakoću oslobađanja od svih onih koji ne opravdaju ukazano im poverenje. Od toga je neodvojivo i formiranje ličnih dohodaka prema vrednosti radne snage i rezultatima rada svakog zaposlenog, što znači mnogo veću diferencijaciju u toj sferi od one koju smo dosad imali.

Samo tako mogu se razdvajati rad i nered, zalaganje i zabušavanje, odgovornost i javašluk, usavršavanje u struci i rutinerstvo. Samo tako može se razvijati svest o tome da sudbina preduzeća zavisi od svih zaposlenih i da se radni kolektiv mora oslobađati od onih koji ugrožavaju njegov opstanak. Mogućnost bilo čijeg parazitiranja na grbači drugih mora se isključivati.

Tržište radne snage zahteva da sindikat zaista postane organizacija radnika koja štiti njihove interese uz uvažavanje ekonomske logike i ekonomskih zakonitosti, ali i pravnih normi koje treba da sprečavaju bilo čije zloupotrebe na štetu onog koji savesno i uspešno obavlja svoje radne obaveze.

Ovako shvaćeno tržište radne snage, kako pokazuje iskustvo zemalja sa tržišnom privredom, neizostavan je uslov sve uspešnijeg poslovanja, razvijanja i usavršavanja sposobnosti ljudi i njihove primene u praksi. Na taj način se povećava efikasnost privređivanja, a preko nje se obezbeđuje i sve povoljniji ekonomski i socijalni položaj zaposlenih, tj. sve više dolazi do izražaja humanizacija društvenih odnosa.

Uravnilovka u raspodeli ličnih dohodaka, javašluk, nerad i neodgovornost duboko su antihumani i vode u sirotinjski socijalizam, u propast društva. Zar se može govoriti o nekakvom humanizmu ako neko zloupotrebljava svoje radno mesto eksploatišući druge, a u isto vreme do posla ne mogu da dođu oni koji su ga željni, a uz to su mladi, školovani, puni ambicija i želje da se radom afirmišu, da u radu nađu smisao svoga života i vlastite reprodukcije? To je lažni humanizam koji nema ništa zajedničko sa socijalizmom. Sa njim se konačno mora raskinuti. To neće biti lako, jer je decenijama princip solidarnosti naopako shvaćen i primenjivan, pa se izrodio u svoju suprotnost. Tragične posledice on je najpre pokazao u sferi politike, gde je parazitizam najviše došao do izražaja, a potom i u drugim oblastima.

Najveći strah od tržišta radne snage vezuje se za mogućnost oslobađanja privrede od prikrivene nezaposlenosti, tj. od onih koji su zaposleni a stvarno nemaju šta da rade. Procenjuje se da takvih ima oko 30% od zaposlenih u društvenom sektoru, tj. oko 2 miliona ljudi.

Sa društvenog stanovišta posmatrano, to je ekonomski nonsens, koji tržišna privreda ne podnosi. On je moguć u administrativnoj privredi i neodgovornoj politici, ali uz teške posledice

Digitized by Google

po društvo kao celinu. To se ispoljava kroz činjenicu da su lični dohoci sve većeg broja zaposlenih tako mali da od njih ne može ni da se preživi. U takvim uslovima legalna privreda se raspada, a cvetaju sivo i crno privređivanje. Kuda to vodi — nikome pametnom ne treba objašnjavati.

I ne samo to. Ako je, na primer, u jednom preduzeću zaposleno dve hiljade ljudi, a posla stvarno ima za njih hiljadu, ono mora zapasti u gubitak. Kad prestane socijalizacija gubitaka, takvo preduzeće mora otići u stečaj. To bi, onda, u dosadašnjim uslovima značilo da svi ostanu bez posla. Zar nije bolje da se otpusti višak zaposlenih, pa da onda preduzeće dobro posluje obezbeđujući i akumulaciju za otvaranje novih radnih mesta i za one koji su ostali bez posla? Hiljadu ljudi ne bi ostalo bez posla, a u budućnosti bi se obezbedio posao i za onih hiljadu koji su bili suvišni. Elementarna logika pokazuje da je to neuporedivo bolje nego da sve propadne.

Proračuni ne retko pokazuju da je nekada bolje ljude poslati kući uz lični dohodak nego da radeći proizvode gubitak. Troškovi njihovih ličnih dohodaka sa doprinosima za zdravstveno i penzijsko osiguranje manji su od gubitaka, koje je društvo dosad galantno pokrivalo.

Prema tome, novac koji je dosad trošen za pokrivanje gubitaka treba usmeriti za zbrinjavanje nezaposlenih. Izdaci će biti manji od iznosa pokrivanih gubitaka. Ekonomska i društvena racionalnost takve politike je van svake sumnje.

Zaprepašćenje izaziva saznanje da bi se sadašnji broj nezaposlenih (oko milion i trista hiljada ljudi) uskoro mogao povećati za još dva miliona, a verovatno i nešto više — jer neka preduzeća moraju biti zatvorena.

Rešavanje toga teškog problema mora pratiti aktivna socijalna politika. Novac koji je nemilice trošen za socijalu u privredi (pokrivanje gubitaka) treba usmeriti za socijalnu zaštitu nezaposlenih. Prema tome, bez ikakvog osnova su tvrdnje da za to nema para.

Ali se samo sa tim nikako ne smemo zadovoljiti. Moramo brisati sve administrativne barijere samozapošljavanju, procvatu tzv. male privrede, stranim investicajama u našoj zemlji. Prosperitet privrede bi tako morao doći do izražaja, što bi omogućavalo otvaranje novih radnih mesta i rešavanje problema masovne nezaposlenosti.

Novi zakon o radnim odnosima morao bi biti vrlo fleksibilan. On bi trebao da dozvoli sve modalitete zapošljavanja bez posebnih uslova (na određeno i neodređeno vreme, sa punim ili nepunim radnim vremenom — sve u raznim varijantama), uz što jednostavniju proceduru zasnivanja i prestanka radnog odnosa.

Svakako, ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da se u pregovorima o saradnji sa Evropskom ekonomskom zajednicom insistira i na zahtevu utvrđivanja izvesnih kvota naših radnika koji bi se tamo mogli zapošljavati makar i na određeno vreme.

Digitized by Google

Povoljniji društveno-ekonomski položaj naše poljoprivrede omogućio bi da se mnogi iz gradova vrate u sela da bi se, koristili naši ogromni potencijali u proizvodnji hrane, čime bi se i problem nezaposlenosti značajno umanjio.

Sve u svemu, tržište radne snage samo će nam razotkriti mnoge dosad prikrivene probleme, pa ćemo ih kao takve brže rešavati. Kako je davno dobro primetio Bjelinski, i najgorča istina bolja je od najslađe zablude.

Jedino nas tržišna privreda i sve veća stvarna politička demokratija mogu približiti (i stvarno i formalno) Evropskoj ekonomskoj zajednici. U protivnom, postaćemo zaostala, razjedinjena afrička zemlja na evropskom kontinentu, koju surovo eksploatišu a u isto vreme ignorišu.

*
* *

Na osnovu napred izloženog, možemo zaključiti da će primena Zakona o preduzećima otvorili široke prostore tržišnom privređivanju i autonomiji preduzeća, čime će se potisnuti voluntarističko administrativno privređivanje. Time će birokratija sve više gubiti ekonomsku moć. Politička demokratizacija društva pod pritiskom masa već je počela sve više da dolazi do izražaja.

Ekonomski i politički pluralizam, tržišna verifikacija roba, usluga i ideja — sve će nas to približavati Evropskoj ekonomskoj zajednici, budućim Sjedinjenim Evropskim Državama, u koje se jednog dana moramo uključiti da bi mogli opstati i napredovati.

Prema tome, sadašnja društvena kriza koja se približava svome dnu, mora dobiti svoj rasplet u radikalnoj reformi društveno-ekonomskog sistema na liniji, ekonomske i političke demokratizacije, a ne nekakve nove diktature koja bi, nema sumnje, dovela do raspada Jugoslavije.

*
* *

Ako smo dali dobru dijagnozu uzroka naše društvene krize, onda nije teško naznačiti puteve izlaska iz nje.

Najpre je neophodno redefinisati socijalizam u smislu oslobađanja od utopističko-dogmatskog poimanja njegovih bitnih odrednica. Treba ga shvatiti prevashodno kao političku intervenciju u građansko društvo u cilju izvesnih njegovih popravki sa stanovišta interesa većine, pre svega radničke klase, a u cilju bržeg društvenog napretka.

Građansko društvo nije samo istorijska tekovina kapitalizma, već je sublimacija celokupnog razvitka ljudske kulture i civilizacije. Kao takvo, ono po svom potencijalu i značaju nadilazi kapitalizam. U njemu se ostvaruje proces sve veće emanci-

Digitized by Google

pacije, osamostaljivanja društva u odnosu na državu, čiji se prostor ograničava, pre svega, na zaštitu opštih interesa društva i interesa građana, pri čemu društvo i pojedinci imaju sve veću autonomiju. Ono znači sve veću emancipaciju građanina, čija prava i slobode štite ustav i zakoni i od zloupotreba državne vlasti. Ono znači nezavisne organizacije, pokrete i delatnosti u okviru ustava i zakona u čiji se rad ne upliće država. U njemu se identitet građanina ne zamenjuje nikakvim kolektivnim entitetom. Ako bi, na primer, nacija ugušila razvoj individualnosti, onda bi nacionalna zajednica postala ne kolevka nego grobnica ljudske slobode. To su, zaista, velike tekovine građanskog društva koje se moraju prihvatiti i dalje razvijati da bi se moglo napredovati.

Ako prihvatamo Marksovo ekonomsko učenje, onda moramo shvatiti da su proizvodne snage glavna determinanta društvenih i proizvodnih odnosa, a ne naše želje i htenja. Humanizacija društvenih odnosa neodvojiva je od ekonomskog prosperiteta. Pošto je čovek glavni činilac u okviru proizvodnih snaga, moramo poći od toga da je kod njega egoizam primaran a altruizam sekundaran. Najprirodniji ambijent mobilizacije njegovih interesa je robna proizvodnja i konkurencija. Autonomija privrednih subjekata zahteva odvojenost politike od privrede, što je moguće samo u pravnoj državi i civilnom društvu.

Robna proizvodnja je neodvojiva od privatne svojine. U suštini, u civilizovanim društvima postoji samo takva svojina, koja se ispoljava kao individualna, porodična, grupna, kolektivna i državna — kao najviši oblik kolektivne privatne svojine.

Različiti oblici privatne svojine rezultat su razlika u načinu zadovoljavanja proizvodnih i neproizvodnih potreba, što je vrlo promenljivo.

Ekonomski i politički pluralizam proizvod je složenosti društvenog organizma; on je pulsacija njegove heterogenosti.

U svakoj robnoj proizvodnji neminovna su prelivanja dohodaka od jednih drugima. Osnova tih prelivanja su različite sposobnosti pojedinaca i kolektiva, te različiti stepeni njihovog korišćenja i organizovanja. Bez toga napretka ne može biti.

Aktivnom socijalnom politikom socijalističko društvo treba da stvara uslove da se potencijalne sposobnosti dece i omladne razvijaju sve manje zavisno od materijalnih mogućnosti njihovih roditelja, a sve više zavisno od intelektualnih i fizičkih potencijala mladih generacija. Uostalom, to se već i čini u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama, a socijalizam bi to trebao činiti u još većoj meri — da bi se brže napredovalo.

Bilo čiji monopol u političkoj sferi je kočnica društvenog napretka i nepremostiva prepreka izlaska iz krize. Nijedna partija nema niti može imati monopol na otkrivanje istine; ne može biti u dosluhu s istorijom i znati njen nalog, niti može znati interese građana bolje od njih samih. Politička demokratija se mora spustiti do građanina — pojedinca; to mora postati

Digitized by Google

trajno obeležje političkog sistema. Političari treba da se obraćaju građanima a ne narodima i narodnostima. Umesto nacije, građanin treba da bude subjekt demokratskog odlučivanja. Konkurencija političkih partija za vlast treba da se zasniva na efikasnosti rešavanja društvenih problema i da se na toj osnovi stiče naklonost građana — birača.

Ako se polazi od toga da je jedna partija stožer i garant socjalizma, neminovno se zapada u dogmatsku šemu autoritarne politike, totalitarne vlasti, paternalističkog dirigovanja samoupravljanja.

Samoupravljanje podrazumeva pravo na samoorganizovanje, postojanje alternativnih programa, autonomiju društva u odnosu na državu, prava i slobode individua kao građana, pri čemu kolektivi mogu biti nezavisni i slobodni samo ako su njihovi članovi autonomni i slobodni.

Neminovno je napustiti »božanski« oblik kreiranja političkog i ekonomskog sistema iz »glave« jedne partije. On treba da proistekne iz političkog i ekonomskog pluralizma demokratskom odlukom građana.

Izražavajući dijalektiku života, Marks je istakao da »bez partija nema napretka, bez deljenja nema razvitka«. Pluralizam interesa dovodi do pluralizma mišljenja. Sve to pretpostavlja pluralizam političkih opcija. Bez toga nema niti može biti istinske političke demokratije kao pretpostavke za jedan racionalan ekonomski sistem koji bi omogućio da otpočne izlazak iz krize.

Konkretnije govoreći, bilo bi neophodno omogućiti razvijanje kolektivne radničke svojine, tj. kooperativnih radničkih preduzeća. Državna svojina — od opštine do federacije neminovna je u pojedinim segmentima privrede i neprivrede. Ona je u onoj meri stvarno društvena u kojoj je meri državna vlast zaista demokratska. Skoro sve administrativne barijere za individualnu, porodičnu i grupnu privatnu svojinu trebalo bi brisati. To se odnosi i na mogućnosti samozapošljavanja u privredi i neprivredi. Strah od bogaćenja trebalo bi zameniti strahom od siromašenja. Jugoslovenima bi trebalo poručiti: Bogatite se što više!

Naš ekonomski prostor trebalo bi što više otvarati inostranoj konkurenciji i inostranom kapitalu.

»Nacionalne« ekonomije republika i pokrajina treba odmah poslati u muzej starina.

Sve što u pravnom sistemu onemogućuje tržišnost svih činilaca proizvodnje treba odmah ukloniti.

U spoljno-ekonomskoj orijentaciji treba se sve više približavati Evropskoj ekonomskoj zajednici.

Postojeća žarišta inflacije treba stavljati pod sve veću kontrolu u cilju njihovog gašenja.

Digitized by Google

Franjo Štiblar

Investiranje pomoću papira od vrednosti kao element nove ekonomske doktrine našeg društva

I. Šire uvođenje hartija od vrednosti potrebno je i prihvatljivo

Brzina privrednog razvoja i stepen ekonomske razvijenosti odlučujuće su determinante legitimnosti svakog društvenog uređenja, pa dakle i našeg samoupravnog socijalizma. Za njega je uvođenje produktivnih ulaganja pomoću hartija od vrednosti veoma značajno, jer vodi ka povećavanju dobrovoljnih ušteda i ka njihovoj efikasnijoj upotrebi.

Sredokraće koje se nude za postizanje bržeg privrednog rasta samo su na izgled jednake uvođenju papira od vrednosti.

a) Najjednostavnije je smanjiti dohotke građana samo na deo koji je potreban za tekuću potrošnju (životni minimum), a odlučivanje o čitavom višku rada prepustiti državi (rešenje privrednih sistema realnog socijalizma).

b) Ako su dohoci srazmerni društveno priznatom radu već u celini isplaćeni, još uvek postoji mogućnost države da inflacionim (deficitarnim) finansiranjem planski formira prinudnu štednju stanovništva i da se stara o njenoj alokaciji.

Oba rešenja su neprihvatljiva sa stanovišta ekonomske efikasnosti a i sa stanovišta afirmacije samoupravnog odlučivanja, jer negiraju samostalnu inicijativu i upravljački podstrek, pa tako zanemaruju preduslove za uvođenje tehničkog napretka.

Digitized by Google

Neadekvatni društveni uslovi su (bili) razlog za preveliku neproduktivnu tekuću potrošnju građana i stoga premalu ex ante dobrovoljnu akumulaciju. Njena zamena ex post prinudnom (inflacionom) akumulacijom vodila je, uz otuđenje subjekta odlučivanja, u podoptimalnu upotrebu takvih sredstava, a otuda u privredni rast koji je bio niži od mogućnog. Kako će inače produktivnija upotreba dela sredstava građana (ako se za trenutak ograničimo samo na njih kao subjekte štednje) uz omogućavanje bržeg rasta društvenog produkta kao primarnog cilja, nužno zahtevati njihovu veću dohodovnu motivisanost i ujedno se izražavati u diferencijaciji dohotka, tako će njihova veća usmerenost u produkciju (produktivna upotreba) a ne u tekuću potrošnju de fakto smanjivati razlike u standardu (tekućem) među ljudima.

Proširenje mogućnosti za primenu finansijskog instrumenta hartija od vrednosti, i sa njima povezanog tržišta, na sva društveno-pravna lica doprineće mobilnosti društvenog kapitala, a time i povećanju njegove efikasnosti kao osnovnog cilja sadašnjih privrednih reformi.

Osnovni *ciljevi* šireg uvođenja hartija od vrednosti su:

1) Povećati ex ante dobrovoljne uštede kao neinflacioni izvor produktivnih ulaganja individualnih i društvenih subjekata.

2) Povećati efikasnost ulaganja tih ušteda, jer je problem efikasnosti investicija još kritičnija tačka privređivanja u našem društvu u odnosu na njen premali obim.

3) Oblikovanjem trajnijeg izvora sredstava privrednih organizacija pomoću hartija od vrednosti njihovim varijabilnim prihodom amortizovaće negativne konjukturne uticaje na osnovnu privrednu ćeliju i tako proširivanjem rizika u tekućem poslovanju na veći broj ekonomskih vlasnika, povećati stabilnost njenog poslovanja.

Očekuje se da će uspešno uvođenje ulaganja pomoću hartija od vrednosti imati više (potencijalno) *pozitivnih efekata:*

1) Podstaklo bi proširivanje tržišnog načina privređivanja na područje akumulacije i njene alokacije, a formiranjem primarnog i sekundarnog tržišta hartija od vrednosti doprinelo bi integralnom tržistu.

2) Povećao bi se protok finansijskih sredstava od građana u privredu (odnosno između delatnosti) što bi smanjilo rigidnost finansijske strukture, koja je inače bila najmanja prilikom najtržišnije usmerene privrede krajem šezdesetih godina (Štiblar, 1980.). Kako su finansijske uštede stanovništva u bankama samo desetina aktive jugoslovenske privrede, a kako je još od te uštede stanovništvo spremno zbog rizika da samo mali procenat (u Austriji, na primer manje od tri odsto) uloži u hartije od vrednosti, nema opasnosti da uvođenjem hartija od vrednosti aktiva privrede skoro pređe u privatno vlasništvo

Digitized by Google

3) Kao investitori pomoću hartija od vrednosti u sopstvenoj organizaciji, radnici će imati i snažniji (dugoročniji) interes za efikasnije privređivanje i sredstvima u društvenoj svojini u organizaciji.

4) Mada možda i skuplja, hartijama od vrednosti dobijena sredstva preduzeću će moći da donesu bitnu vrednost u pogledu stabilnosti poslovanja: nastajanje preko potrebnog tajnog izvora sredstava.

5) Realnost očekivanog prinosa na hartiju od vrednosti doprineće konkurencijom između finansijskih organizacija (banaka i novih organizacija za promet hartijama od vrednosti) boljoj ravnotežnoj (i zato realno pozitivnijoj) kamatnoj stopi u privredi, a time i efikasnijem investiranju (povećanju unosnosti ulaganja).

6) Dosadašnje ex post prinudno inflaciono finansiranje investicija promeniće se u ex ante dobrovoljno prikupljanje dovoljne akumulacije za predviđene investicije.

7) Deo tekuće potrošnje preorijentisaće se u odloženu potrošnju (štednju, što će smanjivati inflacione pritiske i olakšavati otplaćivanje duga inostranstvu.

8) Uvođenje hartija od vrednosti imaće šire pozitivne posledice u pravcu poboljšanog nivoa planiranja (njime će se moći finansirati samo oni investicioni projekti koji zaslužuju poverenje), biće ojačan interes stanovništva za rezultate privređivanja (zbog sopstvenih uloženih sredstava) i uopšte doprineće demokratizaciji privrednog života (objavljivanje nezavisno proverenih privrednih rezultata preduzeća, investicionih planova itd.).

Treba uzeti u obzir i to da opšti društveni uslovi danas nisu naklonjeni brzom i efikasnom uvođenju hartija od vrednosti (reč je o negativnom odnosu prema štednji i privatnoj svojini u društvu, stalnim promenama u privrednom sistemu i ekonomskoj politici, koje se ogledaju i u zloupotrebi primarne emisije, beneficiranju kamatnih stopa, nepostojanju pravnog reda prilikom vraćanja zajmova, nedostatku materijalnog podstreka za radnu, preduzetničku i pronalazačku inicijativu građana). Mada su navedeni adekvatno sređeni elementi društveno-ekonomskih prilika preduslov za stvarno oživljavanje produktivnih investicija pomoću hartija od vrednosti, ipak ne treba čekati njihovo apriorno ispunjavanje, nego nastojati da se oni menjaju istovremeno sa širim uvođenjem hartija od vrednosti. Konkretne kočnice deluju:

a) na subjekte ponude uštede (potražnje hartija od vrednosti):

— uvedeno pravno načelo nominalizma, koje se tek u poslednje vreme popravlja revalorizacijom,

— često još uvek realno negativna kamatna stopa,

— nestabilni uslovi finansijske štednje i investicija,

— monopolni dogovori udruženja banaka o (diskriminatornim) uslovima ulaganja u hartije od vrednosti;

Digitized by Google

b) na subjekte potražnje uštede (ponude hartija od vrednosti):

— ekspanzivna novčana politika pojeftinjuje novac i, dopunjena sivom emisijom raznih substituta novca, smanjuje želju za skupljim finansijskim sredstvima na osnovi pridobijenih hartija od vrednosti,

— nestašica investicionih projekata uz inače nedovoljnu unosnost projekata uopšte (razlog u neiskorišćenoj incijativi radnih ljudi),

— državni internvencionizam — solidarnostna ali neekonomska finansijska podrška privrednim subjektima,

— zamršen postupak osnivanja novih proizvodnih jedinica,

— još uvek netržišno maksimiranje cena nekih primarnih proizvodnih stvaralaca.

Dakako, uvođenje hartija od vrednosti izaziva u životu građana novu dilemu: štedeti i produktivno ulagati (uz rizik) ili tekuće trošiti dohodak. To izaziva dodatni nemir u ljudima, zahteva veće interesovanje za privredu, *kao* i preduzetnički rizik. No sve su to pokretačke snage efikasnijeg privređivanja, a time i bržeg privrednog razvoja uz veću ličnu ekonomsku angažovanost ljudi, što bi sve moralo značiti nov kvalitet zrelog samoupravnog društva.

U praktičnom uvođenju produktivnih investicija pomoću hartija od vrednosti nužna je *potpuna dobrovoljnost* oba subjekta: raspisivača — ponuđača hartije od vrednosti, koji na taj način prikuplja finansijska sredstva, i potražioca — kupca hartije od vrednosti, koji daje finansijska sredstva. I prema iskustvima u svetu, bar u početku ne treba očekivati velike kvantitativne praktične rezultate, odlučujuće je sprovođenje ideje demokratizacije privređivanja pomoću predloženih mehanizama. Uz dobrovoljnost uvođenja hartija od vrednosti tek će stvaranje pozitivnih prihoda u privređivanju (vrednosti iznad potrebne vrednosti) davati osnovu iz koje će privreda moći da plaća viša davanja za hartije od vrednosti od bankarskih kamata, a da time ne mora da smanjuje lične dohotke još ispod postojećeg realnog nivoa. To bi, naime, zavođenje hartija od vrednosti moglo da pretvori u negativnu instituciju dodatnog iskorišćavanja radnih ljudi.

Stoga je nužni osnovni uslov za nedeformisano dobrovoljno uvođenje efikasnijih investicija pomoću hartija od vrednosti — *povećanje efikasnosti privređivanja*, što je inače osnovni cilj razmatranja prestruktuiranja privrede. Uvođenje hartija od vrednosti je opravdano jedino ako i samo doprinosi povećanju uspešnosti privređivanja, nužno ne na globalnom nivou ukupne privrede već u pojedinim projektima koji proširivanjem postaju preovladajući. Može se oceniti da bi proširivanjem i isticanjem neposredne materijalne odgovornosti za privređivanje pomoću hartija od vrednosti (uz jačanje veze između radnog kolektiva i rezultata privređivanja preduzeća) mogao nastati snažan moti-

Digitized by Google

vacioni podstrek za bolji rad (preduzetništvo i pronalazaštvo kao elementi inovativnog informacijskog društva). Time bi hartije od vrednosti samostalno (endogeno) doprinosile, s podizanjem efikasnosti privređivanja, formiranju sredstava za sopstveno finansiranje.

Naglasak je na motivima (bržem privrednom razvoju) a ne na oblicima, institucijama. U stvari, reč je o želji za pomakom u mehanizmu privredne motivacije naših ljudi od ekonomske prinude ka kompenzaciji, adaptaciji i konačno ka identifikaciji sa ciljevima preduzeća[1], da upotrebimo motivacionu klasifikaciju K. Galbrajta.

U uvođenju hartija od vrednosti *značajna su sledeća opredeljenja:*

1) okvirnim propisima dopustiti sve oblike hartija od vrednosti, pri čemu stepen rizika investicije, koji preuzima kupac hartije od vrednosti, treba da bude pozitivno koreliran sa visinom očekivane nagrade i stepenom njegovog saodlučivanja pri upotrebi sredstava stečenih na taj način.

2) uvođenje hartija od vrednosti ne menja društveno-ekonomske temelje našeg društva; jedino ih adekvatnije operacionalizuje.

Što se tiče društvene svojine, uvođenje hartija od vrednosti identifikuje radnika i štedišu kao njenog istinskog korisnika (ekonomskog vlasnika) i povećanjem njene elastičnosti doprinosi poboljšanju privrednih rezultata.

Uvođenjem hartija od vrednosti neupravljačke prirode samouprava ne bi bila pogođena, jer većinu vlasnika interesuju samo rezultati, a ne način upotrebe sredstava. Imaoci hartija od vrednosti mogli bi da imaju svoj savet kao organ saodlučivanja (slično zastupanju stranih ulagača u našim privrednim organizacijama). Slično kao i dužina zaposlenja, moralo bi i ulaganje radnih ušteda da dobije adekvatan značaj prilikom odlučivanja o svrsi njihovog korišćenja. Osnovno saznanje je ipak da bi tržište hartija od vrednosti omogućilo zaštitu njihovih vlasnika mogućnošću prodaje papira, a istovremeno bi bitno doprinelo ekonomskoj umesto dosadašnjoj političkoj selekciji investicionih projekata, što bi onemogućilo velike gubitke.

Raspodela prema radu ostaje, ali proširena shvatanjem rada od klasičnog korišćenja fizičke energije ravnopravno i na upravljanje (individualno u štednji i kupovanju hartija od vrednosti, a zajedničko u odlučivanju o krišćenju sredstava u organizaciji) i na minuli rad, koji predstavljaju uštođeni radni dohoci, za koje su nagrade opravdane.

---

[1] Sa stanovišta uticaja na efikasnost privređivanja to je bolji izvor od stranih zajmova, čiji jedini doprinos može biti isključivo u uvozu inače nedostupne tehnologije, a i njeno iskorišćavanje često ograničava naša nesposobnost da je koristimo.

Digitized by Google

Uvođenjem tržišta hartija od vrednosti i šire finansijskog tržišta mehanizam tržišta pridobiće u integralnoj afirmaciji.

Dohodovni odnosi pomoću hartija od vrednosti kao instrumenta dobijaju novi mehanizam, koji će, povećanjem dohodovnog udela i učešća u odlučivanju ulagača, doprineti većoj privlačnosti akumuliranja i ulaganja izvan svoje organizacije, a time i većoj mobilnosti privatnog i društvenog kapitala.

3) Eventualna mogućnost za snižavanje društvene akumulacije u raspodeli na račun podizanja ličnih dohodaka, koji bi se zatim pojavili kao individualna akumulacija, pomoću hartija od vrednosti ne predstavlja realnu opasnost, jer se time samo pretvara državna društvena svojina u samoupravnu društvenu svojinu pomoću konkretizacije (identifikacije) njenog subjekta, što je društveno poželjno.

4) Obaveza zvanične (državne) ocene ekonomske efikasnosti projekata značila bi da ocenjivač (državni organ) preuzima i ekonomski rizik. Takva socijalizacija rizika bila bi u suprotnosti sa ciljem proširivanja materijalne odgovornosti za investicije pomoću hartija od vrednosti na više subjekata, što bi odlučno doprinelo povećanju njene efikasnosti.

Kao moguće *institucije prikupljanja i alokacije sredstava* pomoću hartija od vrednosti pojavljuju se finansijske zadruge (ili, drukčije zvani, finansijski društveni ili privatni servisi), postojeće poslovne banke ili specijalizovane institucije. Kao alternativa pojavljuje se neposredni raspis hartija od vrednosti od strane organizacije kojoj su sredstva potrebna, dakle, bez posredovanja finansijske institucije. Prema iskustvima u svetu, celovitost poslovanja zahtevaće specijalizovane finansijske institucije, a u prelaznom periodu dobri su i odgovarajući specijalizovani odseci poslovnih banaka.

Prilikom ulaganja rizičnog kapitala u nove privredne organizacije naročito će biti potrebne i posebne finansijske institucije pri DPZ, sa određenim osnivačkim sredstvima. U institucionalnom uređenju značajan je društveni nadzor, koji bi trebalo da se usmeri samo na ispunjavanje zakonskih (pravnih) uslova za raspis hartija od vrednosti. To obavlja republički upravni organ (sekretarijat za finansije), a eventualnu ekonomsku ocenu projekta samo na dobrovoljnoj osnovi nezavisna stručna institucija (kod ovog poslednjeg reč je o opasnosti preuzimanja rizika za uspeh projekta). Uvođenje hartija od vrednosti zahteva organizaciju primarnog (samo prve emisije hartija od vrednosti) i sekundarnog tržišta (mogućnosti za preprodaju, pravni promet s njima) vrednosnih papira.

Kao potencijalne *organizacije u koje se mogu ulagati* finansijska sredstva stečena hartijama od vrednosti, mogu se pojaviti sasvim nove organizacije (tu je rizik najveći, a zato verovatnost oživljavanja najmanja), novi proizvodni programi postojećih organizacija (naročito je kod uspešnih mogućnost inicijalnog oživljavanja hartija od vrednosti najveća), organizacije privrede, i

Digitized by Google

privatne (kod ovih je, opet, rizik ulaganja veći). Kao posebni korisnici takvih sredstava mogu se pojaviti SIZ-ovi i druga društveno-pravna lica (račun rentabiliteta nije nužan, ali je potrebna garancija države) i čak budžet (ali ne neposredno pomoću NBJ, nego posredno, politikom otvorenog tržišta).

Kod *oblikovanja hartije od vrednosti* je kao i kod subjekata operisanja s njima u pripremnim raspravama u protekle dve godine došlo do bitnog proširivanja permisivnosti, tako da ustavni amandmani IX u tački 11. prilikom pozivanja na odgovarajući zakon čija je izmena u toku dozvoljava u stvari sve u svetu poznate hartije od vrednosti: svojinske i nesvojinske (ove poslednje sa fiksnim ili varijablnim prihodom), prenosivost, mogućnost kontrole odnosno saupravljanja na osnovi hartija od vrednosti, zahteva nužnost očuvanja realne vrednosti glavnice, dozvoljava mogućnost garancije (povezanu sa formiranjem kompenzacionog fonda i osnivačkih studija), dozvoljava duži rok dospelosti kod nesvojinskih papira sa mogućnošću refinansiranja i predviđa poreske olakšice za njih. Motivacija kupaca za kupovinu hartija od vrednosti trebalo bi da bude materijalna, u zakonski određenom obimu i saodlučujuća ili bar kontrolna prilikom korišćenja finansijskih sredstava, fiskalna (sa poreskim olakšicama), a pomenuta je u postojećem zakonodavstvu i socijalna u obliku mogućnosti »kupovanja radnog mesta«, koja je, sa stanovišta socijalističke etike i efikasnost sistema, veoma diskutabilna.

II Kakav socijalizam u ekonomskom smislu želimo?

Dok je uvođenje pomenutih konkretnih oblika i postupaka kod hartija od vrednosti ipak stvar verifikacije društvene prakse (da ih proveri a zatim prihvati, odbaci ili izmeni), bitno je i odlučujuće idejno pitanje, koje spada u oblast delovanja subjektivnih snaga, da li je realno pozitivan prinos (očekivan, koji, naravno, uz neuspelu investiciju postaje negativan) iz na razne načine uloženih ušteda spojiv sa socijalizmom. Pitanje se proširuje i na realno pozitivne kamate na bankarske štedne uloge i druga ulaganja finansijskih sredstava i otvara dilemu je li njime prekršen princip raspodele prema radu?

Odgovor na navedeno osnovno idejno pitanje zahteva opredeljenje šta je uopšte socijalizam u ekonomskom smislu i kakav socijalizam želimo.

Osnovno ishodište za odgovor je *Marksov istorijski (dijalektički) materijalizam* (koji je inače i on već preuzeo od prethodnih mislilaca, jer je u pojednostavljenom obliku poznat još u antici). Po njemu stepen razvijenosti proizvodnih snaga (materijalne osnove) određuje objektivan (po sili prirodnog zakona) stepen razvijenosti proizvodnih i na njima zasnovanih

Digitized by Google

svih ostalih odnosa među ljudima (razvoj društvene nadgradnje). Pozitivan efekat povratnog uticaja je moguć, ali samo ako prestizanje društvenih odnosa nije suviše veliko, bar ne onoliko kakvo je u našoj društvenoj praksi.
Stalnim zanemarivanjem navedene osnove marksističke zakonitosti društvenog razvoja naši teoretičari »marksisti« i stvaraoci sistema su delovali i još deluju marksistički.

Realni pozitivni prihod od štednje i uloga u hartije od vrednosti znači naknadu za međuvremensku preferenciju (odricanje) i za rizik, nagradu za spremnost da se pojedinac odrekne sadašnje sigurne potrošnje u korist buduće nesigurne potrošnje. Navedene razloge u sistemu kapitalističke privatne svojine marksizam nije bio spreman da prihvati, jer bi kapitalisti trebalo da se odreknu trošenja kapitala, koji je u stvari za njih stvorila radnička klasa svojim radom. U našem socijalističkom sistemu, kada sredstva za proizvodnju postaju društvena svojina (nacionalizacijom, agrarnom reformom i kasnije proširenom reprodukcijom pomoću uštede dela dohotka radnih ljudi, što nazivamo minulim radom) otpada u kapitalizmu navedeni preovlađujući izrabljivački element raspolaganja kapitalom bez rada.

U isto vreme (p)ostaju još uvek značajni unutar radničke klase pomenuti motivi vremenske preferencije i rizika, koji u uslovima društvene svojine gube kapitalistički izrabljivački značaj (karakter) duh. To ne znači »farbanje kapitalizma socijalističkim bojama« nego uvažavanje promene u osnovi društveno-ekonomskog sistema: društvene umesto privatne svojine sredstava za proizvodnju. Vremenska preferencija u potrošnji i rizik u ulaganju uštede postoje u svakom društvenom sistemu. Ne zavise od toga je li reč o socijalizmu, kapitalizmu, ili nekom drugom uređenju, nego od stope stvarne razvijenosti sredstava za proizvodnju i sa njom povezanog životnog standarda ljudi. Takav pozitivni prihod je u stvari adekvatna operacionalizacija minulog rada, opšte prihvaćene ali neadekvatno sprovedene kategorije našeg socijalističkog uređenja.

Tek u »carstvu slobode« (kako Marks shvata komunizam), kada će sva dobra slobodno stajati na raspolaganju u relativno neograničenim količinama (u izobilju, kao na primer danas vazduh), vremenskog odricanja neće više biti, jer će sve vreme biti zadovoljene sve potrebe, pa ni rizika gubitka uloženih ušteda, jer će sredstava biti u izobilju na raspolaganju. Tada, to jest u komunizmu, ni realno pozitivni prihod na uštede neće biti više potreban. Iz rečenog, naravno, možemo da zamislimo koliko smo još daleko od tih vremena i kako sa stanovišta istorijskog materijalizma u institucionalizaciji proizvodnih i drugih društvenih odnosa među ljudima ne treba prestizati nerazvijene proizvodne snage ,pa se ideologijom i normativnim rešenjima ponašati kao da smo već tamo.

Digitized by Google

Je li onda Marks (i njegovi naslednici) pogrešio, kada je zanemario čoveka kao međuvremensko biće i opasnost od rizika u privrednom odlučivanju? Ne! U »Komunističkom manifestu« (1848) stvorio je viziju komunizma kao cilja ljudskog razvoja u kome će visoka razvijenost materijalne baze (izobilje) omogućiti raspodelu prema potrebama, gde će čovek biti oslobođen, rad će postati potreba, a ne nužnost, dok raspodela rada neće biti potrebna zbog svestrane sposobnosti pojedinca. A za postizanje tog dalekog cilja podvlačio je nužnost i primarnost razvoja proizvodnih snaga u prelaznom periodu (socijalizam). U prelaznom periodu, po Marksu, instrumenti i institucije inače kritikovanog kapitalističkog sistema još uvek će biti potrebni (robna proizvodnja, novac, bankarski sistem, tržišni mehanizam). Njihovo ukidanje bi pri postojećoj niskoj razvijenosti proizvodnih snaga značilo zamenu tržišne prevlast stvari nad ljudima još gorom prevlasti ljudi nad ljudima, poznate iz pretkapitalističkih izrabljivačkih društveno-ekonomskih formacija.

Pošto je u mladosti sebi postavio futuristički cilj vizije komunizma, ekonomskim pitanjem puta za njegovo postizanje zreli Marks je posvetio poslednjih 30 godina svog života (»Kapital«), čime je svojom naučnom aktivnošću podvukao koliko je u socijalizmu značajno primarno rešenje problema razvoja proizvodnih snaga. Sa stanovišta svog istorijsko-materijalističkog pogleda na svet, Marks je predvideo i to da će do socijalističkog uređenja doći najpre u ekonomski najrazvijenijim državama (gde će razvijenost proizvodnih snaga prirodnim putem iznuditi promene u društvenoj nadgradnji u pravcu socijalističkih odnosa), što se nije ostvarilo. A Marksovo naučno-saznajno sazrevanje u praktičnoj izgradnji socijalističkih društvenih sistema nije bilo adekvatno uvažavano, što je negativno uticalo na njihov privredni razvoj.

Tako su pobedom revolucije u Sovjetskom Savezu na ekonomskom području bila uvedena potpuno komunistička načela (uz nacionalizaciju odbacivanje robnih odnosa i novca), koja su, zbog privrednih neuspeha sa NEP (1919—1924), bila korigovana ponovnim uvođenjem robnih odnosa, ali dolaskom Staljina deformisana u centralnoplansku nerobnu ekonomiju, koja bi, već velikim učešćem investicija, uz zanemarivanje njihove efikasnosti, trebalo da prestigne kapitalističku. Razvoju proizvodnih snaga u centralnoplanskim sistemima doprineli su jedino obilje iz agrara stečene radne snage i uvođenje inače u svetu već razvijene tehnike, a zaostatak u privrednom razvoju iza razvijenog kapitalizma povećava se posle iscrpljivanja navedenih faktora.

Oblikovanje našeg posleratnog društveno-ekonomskog sistema nije bilo bez istih »levičarskih bolesti«. To je na svoj način razumljivo, jer su vodeći idejni teoretičari — stvaraoci našeg sistema, prema konstatacijama crnogorskog akademika Brani-

Digitized by Google

slava Šoškića[2], svoj ekonomski pogled na svet u tridesetim godinama stvarali prvenstveno u obliku kritike postojećeg kapitalističkog sistema gledajući se na tadašnji centralnoplanski socijalistički sistem Sovjetskog Saveza. Tako posle preuzimanja vlasti nisu bili osposobljeni za oblikovanje ekonomski efikasnog sistema.

Navedeni nedostatak bio je prisutan u formiranju našeg privrednog sistema svih četrdeset godina posle rata. Impuls relativno većoj efikasnosti privrednog sistema u poređenju sa drugim socijalističkim zemljama dali su nam jedino uvođenje Samoupravljanja i neki pokušaji ekonomske liberalizacije. Samo podruštvljavanje sredstava za proizvodnju je u prvom periodu razvoja našeg društva svojim redistributivnim efektom i materijalno pozitivno motivisalo radne ljude, a potpuno zanemarivanje ili čak ukidanje osnovnih robnih kategorija imalo je štetne posledice.

Zabuna je u zanemarivanju činjenice da je na današnjem stepenu još prisutnog materijalnog pomanjkanja, korisnost materijalnih dobara još uvek prevelika da bi materijalni podsticaj ljudi mogao da bude prevaziđen i zamenjen nematerijalnom motivacijom (pohvale, napredovanja, žrtvovanje za buduće generacije). To će biti moguće tek u društvu izobilja (komunizmu), kada, uz visoku materijalnu zasićenost, nematerijalni ciljevi, motivi postanu sve značajniji. Vanredne prilike (rat, prirodne katastrofe) mogu za kraće vreme da povećaju nematerijalnu motivaciju (solidarnost) da prevlada nad materijalnom. Ali to ne može biti trajno, ako verujemo u čoveka kao živo biće sa za njega životno odlučujućim prvenstveno materijalnim potrebama. Značaj i primarnost materijalnih potreba a time i materijalne motivacije za čovekov rad ne može odstraniti nikakva ideologija — subjektivna sila, može jedino obilje materijalnih dobara, ostvareno ekonomskim razvojem, uz koji se snižava njihova korisnost ispod korisnosti nematerijalnih dobara i vrednosti.

Kod nas su bila ekonomska pitanja potcenjena, razvoj ekonomskog znanja regulisanja savremenih makroekonomskih jedinica u poslednjih 100 godina bio je donedavno tabu tema, a sve je to u suprotnosti sa osnovnim načelima istorijskog materijalizma.

III. Uvođenje (nove) ekonomske doktrine našeg društva

Povećanje efikasnosti privređivanja pomoću hartija od vrednosti može da predstavlja samo jedan od kamena temeljaca ekonomske doktrine socijalizma po meri čoveka, koju bi subjektivni faktor morao da razvije kao pozitivnu perspektivu razvoja na-

[2] Šoškić, B.: Razvoj ekonomske misli, IV izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1972.

Digitized by Google

šeg društva. Poznato je da su ekonomski programi, koji su u praksi uspešno sprovođeni (merilo je podizanje životnog blagostanja ljudi), osnov ishodišta svih politički organizovanih snaga u razvijenom svetu koje pretenduju na trajni uspeh i dobrovoljno prihvaćenu legitimnost kod ljudi. Ako to vodeća društveno-politička snaga kod nas ne bude pratila, nužno će doći do stvaranja alternativnih društvenih snaga sa takvim ekonomskim programom. Moramo se izvući iz začaranog kruga prvenstveno socijalnog rešavanja privrednih problema, što i dalje povećava ekonomsku neefikasnost i odatle u konačnom pogledu, još više produbljuje socijalne probleme.

Zanemarivanje globalnih ekonomskih pitanja i stvaranja ekonomskog programa karakteristično je za sva socijalistička društva, pa tako i za naše. Subjektivni faktor koji kod nas želi ulogu vodeće idejne društvene snage, mora formirati celovitu ekonomsku doktrinu, koja treba da bude tako kvalitetna (privlačna, stručna) da privuče većinu ljudi, a istovremeno da bude zasnovana na osnovnim načelima istorijskog materijalizma, dostignuća ekonomske nauke u svetu i da uvaži pozitivna rešenja u privrednom sistemu i ekonomskoj politici danas privredno uspešnih zemalja sveta.

Uz najrazvijenije proizvodne snage (materijalnu bazu) napredan i stručno osmišljen koncept privrednog sistema i ekonomske politike morao bi se razviti u razvijenijim delovima Jugoslavije, koje bi ga, kao pozitivnu alternativu, ponudile drugim sredinama u SFRJ. No kako odgovarajuću ekonomsku doktrinu nisu oblikovali, time posredno omogućavaju afirmisanje veoma protivrečnih, a i neperspektivnih ekonomskih koncepcija, koje su možda u skladu sa trenutno određenim privrednim razvojnim stepenom i kriznom situacijom (kao na primer, nesopstvenički koncepti društvene svojine, raspodela ličnih dohodaka iz dva dela, sprovođenje uravnilovke, naglašena socijalna funkcija države, jačanje centralizacije privrednog odlučivanja i selektivna ekonomska politika), ali ne može biti osnov dugoročnije strategije razvoja.

Ne želeći podrobniji opis ni celovitost, želim da ukažem na neke osnovne elemente koje bi morala uključivati nova ekonomska doktrina našeg društva. Trebalo bi okupiti sve snage za njeno raščlanjivanje i zaokruženje, a ovde izneseni elementi su samo prilog za pripremu polaznih osnova za obiman rad, koji nas tek čeka, i u tom kontekstu za dalju raspravu.

1. *Socijalizam* ne može biti samo društveni sistem siromaha, isključivo borba za socijalnu emancipaciju potlačenih, jer bi njegova istorijska misija bila ispunjena i završena već sa njihovim (r)evolucionarnim dolaskom na vlast.

2. Shvatanje društveno priznatog *rada* treba proširiti sa fizičke potrošnje energije i umnog rutinskog rada na preduzetništvo i pronalazaštvo (koji ne treba da predstavljaju špekulaciju,

Digitized by Google

neopravdane privilegije itd). Naročito je dosad potiskivanoj preduzimačkoj funkciji (koja ne treba da bude vezana za političku elitu nagore, nego da je kontroliše radni kolektiv nadole) potrebno odgovarajuće radno mesto. Otklanjanje ideoloških, administrativnih zapreka mora osloboditi individualne inovativne sposobnosti ljudi. Rigidno zadržavanje industrijske strukture sa preovlađujućim fizičkim radom danas je u razvijenom svetu prisutno samo u državama realnog socijalizma i u Jugoslaviji (učešće industrije u njihovom društvenom produktu prelazi 40 odsto ili čak 50 odsto). A već u prelasku u sledeći vek preovlađivaće tercijarni i kvartalni uslužni sektor produkcije, dok će fizičkih radnika među zaposlenima biti samo nekoliko procenata.

Sa time je povezano shvatanje *radničke klase*, čije interese zastupa vodeća subjektivna snaga u socijalističkim zemljama. Ako želi da očuva legitimitet zastupanja interesa većine ljudi, SK će morati da svoju bazu proširi sa radničke klase u smislu klasičnih fizičkih radnika na sve radne ljude ili će nužno ostati samo predstavnik sve manjeg broja fizičkih radnika.[3]

3. Filozofija nužnosti *ekonomskog tutorstva* subjektivnog faktora *nad radničkom klasom* (od negativnih posledica delovanja ekonomskih zakonitosti) u načelu je pogrešna. Takva privreda nikada neće odrasti da bi mogla u međunarodnoj ekonomskoj trci da se ravnopravno takmiči. I po našim iskustvima, konkurenciju mogu da izdrže samo neštićeni samostalni privredni subjekti ili delatnosti (na primer tekstilna industrija).

4. Uz danas uvaženu *uravnilovku* maksimalni lični dohodak je dat (i uslovljen niskom razvijenošću proizvodnih snaga), a načelo ekonomske racionalnosti vodi radnog čoveka u minimiziranje radnog napora, što zatim snižava društveni prosečni lični dohodak. Stoga »pošteni 8-časovni rad« još ne obezbeđuje nužno dobar i bezbedan životni standard, jer se stvarna količina uloženog rada, zbog uvođenja pomenutog ekonomskog načela, sve više snižava, a naročito zato što je za njegovo vrednovanje odlučujući rezultat to jest društveno priznanje korisnosti obavljenog rada u obliku dohotka ostvarenog, na tržištu za šta su potrebni upravljačko-preduzimački i inovatorski radni napori, koji postaju odlučujuće preovlađujući.

Iz tog razloga nije prihvatljiva raspodela ličnih dohodaka iz dva dela, jer prvi niko ne može obezbediti samoupravljaču, ako obavljeni fizički rad nije i tržišno vrednovan kao uspešan. Navedeni nepoželjni princip ponašanja radnog čoveka (pravilan bi bio maksimalizacija dohotka uz afirmisanje svih sposobnosti) izraz je pogrešnog privrednog sistema, koji je rezultat neznanja i nesposobnosti njegovih stvaralaca, kao i kočione utopičnosti,

[3] To proširivanje baze, čije interese zastupa jedina subjektivna politička snaga — SK, podržavaju već E. Kardelj i V. Bakarić i bilo je predmet poznate kontroverze uz Šuvarovu interpretaciju njihovih stavova sedamdesetih godina.

Digitized by Google

koja se ogleda u prenosu merila komunističke vizije na čoveka u današnjim uslovima nerazvijenih proizvodnih snaga.

5. Potreban je bitan pomak u operacionalizaciji *društvene svojine* kao temelja naših društveno-ekonomskih odnosa. U sadašnjem normativno zamišljenom obliku, društvena svojina je mogućna samo kao nesvojina. U pravnoj teoriji svojina predstavlja pravo (na raspolaganje i prisvajanje plodova, čak na zloupotrebu, ali i dužnost zaštite u novije doba), što se u pojavnom obliku izražava jedino isključivanjem drugih od opravdanosti na iste stvari. Kod društvenog vlasništva proizvodnih sredstava, nosioci tog vlasništva su svi članovi našeg društva, isključiti nije moguće nikoga. Stoga se tu radi o nevlasništvu. Pošto su kod afirmacije navedenih nosioca nužni subjekti (ekonomski vlasnici), u dosadašnjem obliku vlasništva ekonomski vlasnik je bio politička elita ili privredna (tehnokratska) elita. A to nema nikakve veze sa samoupravnim socijalizmom, reč je, naprotiv, o državnom socijalizmu. Za reafirmaciju onog prvog potrebno je, dakako, redefinirati društveno vlasništvo kao samoupravno, gde je pravni vlasnik osnovna društvena (proizvodna) jedinica, a ekonomski vlasnik njen radni kolektiv. Nikakvog drugog oblika društvenog vlasništva, (manipulaciji sa strane političke i/ili tehnokratske elite) ne može biti. Samo jedanput data mogućnost rada sa sredstvima u društvenom vlasništvu, bez ikakvog obzbeđenja političke pomoći, prilikom neuspešnog privređivanja, stimulisaće radne ljude da produktivno rade i proširuju materijalne osnove rada, jer će u tom trenutku biti svesni, da će zbog neuspeha morati početi sve iznova. Državi ostaje uz indikativno usmeravanje privređivanja samo briga za pravnu legalnost poslovanja, inače, sasvim samostalnih privrednih (ekonomskih) lica.

Društveno vlasništvo kao nevlasništvo biće ostvareno tek u društvu izobilja proizvodnih sredstava, kada bude njihova granična vrednost nula, kada će biti slobodno na raspolaganju u neograničenim količinama. Daljna budućnost ostvarivanja takvog stanja samo ukazuje na utopičnost dosadašnjeg nevlasničkog koncepta operacionalizacije društvene svojine.

Moguće je, dakako, utvrditi da se širenjem upotrebe hartija od vrednosti, povećava i efikasnost sredstava u društvenoj svojini, dalje, da nije moguće održati u svakom primeru nesmanjene vrednosti društvenih sredstava (jer ekonomska opredeljenja, u pojedinim primerima, nužno vode i u negativne posledice i gubitke), da je minuli rad samo izraz društvenog kapitala i pozitivni prinos nagrada za njega, da je pravo do upotrebe društvenih sredstava pojedinca samo jednokratno, dakle ne može biti trajno.

6. Oslobađanje *privatne inicijative* za rad sa sredstvima u privatnoj svojini doprinosi poboljšanju efikasnosti privređivanja, posebno na planu usluga i poljoprivrede, gde je za uspeh od po-

Digitized by Google

sebne važnosti lični ljudski odnos prema radu, a optimalna ekonomija obima traži samo manje (porodične) jedinice.

Privatna svojina u pravnom smislu je ovde značajan podsticajni činilac, ona omogućava stvarno i puno izražavanje čovekovih radnih, preduzetničkih i kreativnih sposobnosti. Odgovarajuća fiskalna politika može, naime, i onako da u ekonomskom smislu, podruštvljava proizvode neradnih produkcionih sredstava u privatnoj svojini (porez na katastarski dohodak, porez na privatnu delatnost). Sektaški odnos prema tim delatnostima, dakle, proizilazi iz razlika u radnim sposobnostima (u širem smislu), koje mogu takvim radom doći na vidjelo, a to nema nikakve veze sa »zaštitom socijalizma«, nego je njegova neopravdana ideološka zloupotreba.

7. Treba izmeniti i iznova formulisati *socijalističku ekonomsku etiku.* Prema sadašnjoj, kod nas štedeti i od ušteđenog nešto stvoriti, znak je nesocijalističkog ponašanja, a istovremeno biti zadužen, uz što veću socijalno-solidarnosnu potporu, znak je socijalističkih orijentacija i odnosa; biti bogat, makar »od sopstvenog znoja«, sramota je, a biti siromašan je vrlina. Još je u liberalnom kapitalizmu bilo sramotno živeti na tuđ račun i znak neuspešnosti, a kod nas je osnova za uže ili šire izražene želje za preraspodelom dohotka. Opšta socijalizacija rizika i lažna solidarnost nisu prihvatljive, a kompromisna rešenja u privredi između socijale i ekonomije vode u oba smisla u neoptimalnost. Nepostojanje materijalne odgovornosti za preuzete odluke nužno vodi ka neoptimalnim odlukama i smanjenom radnom naporu za njihovo ostvarenje.

8. Potrebno je dosledno sprovođenje *načela raspodele prema radu* na širem makroekonomskom i na užem mikroekonomskom nivou.

Na *makro nivou* to znači isključivanje političkog faktora iz privrednog odlučivanja i izdvajanje socijalne funkcije iz privrednih ćelija i preusmeravanje na posebne socijalne službe, preusmeravanje neprivrede na tržišnije principe, socijalno obezbeđivanje samo zakonski definisanih minimuma, ograničavanje troškova političke profesionalizacije i administrativnog aparata, jasno definisanu podelu ekonomskih zadataka između sindikata, privredne komore i države, usklađivanje pleuralističkih interesa u SSRN i stvaranje šire, i ekonomske, vizije društvenog razvoja kod subjektivnog faktora.

Na *mikro nivou* to znači priznavanje različitih sposobnosti pojedinaca (od urođenih, uz dosledno izjednačavanje mogućnosti za sticanje sposobnosti za obrazovanje pojedinca) i sa njim u skladu doslednu raspodelu prema radu, koja će nužno voditi u veće razlike u dohocima, pa zato treba računati sa stalnim zahtevima za redistribuciju u pravcu uravnilovke. Bar urođene razlike među ljudima ostaće sve do »budućeg društva

Digitized by Google

razvijenih pojedinaca«, a ako ne budu i materijalno priznate, to će, kao i u prošlosti, voditi ili u odlazak sposobnih u inostranstvo, ili u prikraćivanje njihovih radnih sposobnosti kod kuće, sa negativnim posledicama po naš dalji privredni i na njemu zasnovani društveni razvoj.

9. *Tržište* kao privredni sistem samoupravljanja je mehanizam afirmacije samostalnih privrednih subjekata, što je osnovni uslov samoupravljanja. Može da stvara samo podjednake mogućnosti (prilike), a ne može da izjednačava sposobnosti. Selektivna politika za ove zadnje svrhe nije opravdana, jer svojim zahvatima u privredu omogućava samo preraspodelu već stvorenog, a konačni rezultat je zbog njenih nepodsticajnih efekata niži privredni rast i sporiji društveni razvoj od optimalno mogućnog. Ukuse potrošača, koji se stalno menjaju i koji su nepredvidivi, tehnološke inovacije kod ponuđača i uslove na svetskom tržištu, selektivna politika svojim zahvatima, naime, ne može da predvidi, pa je zato adekvatna samo neselektivna ekonomska politika kvantitativnih mera, koje pogađaju sve privredne subjekte podjednako, a planski zahvati su opravdani samo u smislu opšte prihvaćenih društvenih smernica i uz upotrebu indikativnih instrumenata.

10. *Politička (društvena) ekologija* (ideološko čistunstvo), kao i prirodna ekologija, mogu da uspevaju samo kao manjinski pokreti u društvu, gde većina svojim materijalnim doprinosom u obliku stvaranja društvenog produkta omogućava njihov život. Bez materijalne baze, uz isključivo politički (slično i prirodni) ekološki prioritet delovanja, društvo ne može preživeti, odnosno preciznije, može da preživi samo na nivou prazajednice (a to verovatno nije cilj većine naših ljudi). Uz težnje za očuvanje idejne čistote nije mogućno dozvoliti strancima veće privilegije (u raspolaganju dohotkom i odlučivanju) nego našim građanima.

11. Ekonomska funkcija institucija savremene *države* ni kod nas ne može biti drukčija nego što inače to važi u svetu. Na privrednom području uključuje fiskalnu politiku, stvaranja jednakih mogućnosti uz afirmaciju tržišnog mehanizma privređivanja, vođenje novčane politike preko centralnobankarskog sistema, a istovremeno obezbeđivanje minimalne zakonski određene socijalne bezbednosti ljudi.

12. *Spoljna politika* (uz druge legitimne ciljeve) mora biti prvenstveno u službi ekonomije. Uspeh u međunarodnim ekonomskim odnosima ostaje osnovno merilo njene uspešnosti, a u tom kontekstu su za nas nužni strateška celovitost politike i takav izbor prioriteta nesvrstanih a naročito naše spoljne politike, kako nas evropske ekonomske integracije ne bi zaobišle. To bi nas tragično potisnulo na periferiju ekonomskih zbivanja u svetu.

[4] Bajt, A.: Samoupravni oblik društvene svojine, Globus, Zagreb, 1988.

Digitized by Google

13. Odnos prema *ekonomskim pitanjima* i prema *ekonomiji* kao nauci, u društvenom rukovodstvu je potpuno neadekvatan, jer je reč:

— o potcenjivanju, što se često ogleda u neshvatanju uzroka socijalnopolitičkih zbivanja, pa zato u pogrešnom razrešavanju nastalih problema u našem društvu;

— uz neposredno mešanje politike u konkretne privredne stvari (sa poznatim štetnim privrednim rezultatima i posledicama u obliku štrajkačkih pohoda pred Skupštinu) za istovremeno potpuno odsustvo globalnih programa ekonomske doktrine našeg društva;

— o neodrživom ignorisanju razvoja ekonomske nauke u svetu u poslednjih 100 godina, zbog čega ne iznenađuje sadašnje stalno neshvatanje delovanja tržišnog mehanizma;

— o neuvažavanju činjenice da je za rad na makro-ekonomskom području potrebna drukčija stručna osposobljenost nego na mikroekonomskom području (i obratno), a za svako od njih poznavanje odgovarajuće ekonomske teorije, delovanja makro (mikro)ekonomskog mehanizma kod nas, tekućih privrednih prilika, odgovarajućih kvantitativnih tehnika(metoda) i logika u makroekonomiji, odnosno privredna intuicija u makroekonomiji.

— o zanemarivanju ekonomskih temelja idejnog rada u organizovanim društvenim subjektivnim snagama i njihovu premalu osposobljenost za optimalni stručno-ekonomski izbor.

Između zalaganja za stručnije rešavanje ekonomskih pitanja kod subjektivnog faktora i ujedno za isključivanje političkih zahvata u privredu, samo je prividna suprotnost: reč je o osposobljavanju za oblikovanje globalne ekonomske vizije društva (umesto neposrednog posezanja u privredu) i za poštovanje postojećeg kadrovskog regrutovanja za makro i mikro privredne zadatke, koji zahtevaju dobro poznavanje problematike.

IV. Subjektivni faktori mora izmeniti svoj odnos prema ekonomiji

Ako Savez komunista zaista želi da ostane vodeća idejno-politička društvena snaga, nužno mora izmeniti svoj odnos prema ekonomiji. Da je on dosad bio neadekvatan, pokazuju *privredni rezultati* u posleratnom periodu (ne sami po sebi nego upoređujući, na primer, sa zemljama južne Evrope), za koje ima odlučujuću odgovornost inače jedina legitimna politička snaga u društvu. Reč je o gubitku potencijalnog produkta i manjoj potrošnji od mogućne, koja nas je vratila u Evropi na mesto koje je imala stara Jugoslavija. Već uz efikasnost privređivanja kao u uporedivim zemljama južne Evrope, prema proračunima A. Bajta, u posleratnom periodu naš društveni produkt bi danas bio gotovo tri puta veći od stvarnog, a veća efikasnost

Digitized by Google

ulaganja bi omogućila čak pet puta veću potrošnju od sadašnje.[5] Tim putem bismo s višom ostvarenom materijalnom osnovom bili mnogo bliže uspostavljanju socijalističkih odnosa nego što smo danas, kada se moramo odricati i već postignutog stepena razvijenosti zadovoljavanja opštih i zajedničkih potreba zbog privrednih grešaka.

U takvim uslovima ne iznenađuje, a istovremeno upozorava, pad apsolutnog broja *članova Saveza komunista*, a još više nepoželjna izmena njihove strukture. Iz toga se vidi da Savez komunista sve više postaje socijalno-solidarnosna organizacija starije generacije, dakle, u stvari ne prati ciljeve i želje mlade generacije niti težnje uspešnih, natprosečno sposobnih. Ne može Savez komunista ostati organizacija koja stari i koja je osuđena na prirodno odumiranje sa životnim ciklusom ratne i prve poslератne generacije. Očevidno da su vrednosti koje Savez komunista zastupa takve da ih mlađi i sposobniji, sa željom za pragmatičnijim prilazom u pravcu naučnog socijalizma (a time i veće ekonomske efikasnosti, koja bi nas održala naporedo sa razvijenim susednim državama) nisu spremni da prihvate.

Jasno je da u strukturi zaposlenih, a zato i u strukturi članstva Saveza komunista između pojedinih republika i pokrajina zbog različitog nivoa razvijenosti proizvodnih snaga postoje veoma velike razlike. Dok u Sloveniji među zaposlenima, prema kriterijumu jugoslovenskih prosečnih ličnih dohodaka, preovlađuje srednji sloj i gotovo da nema nezaposlenih, (čak i taj sloj bi trebalo da se, u skladu sa ciljevima Saveza komunista za bržim razvojem proizvodnih snaga i porastom blagostanja ljudi, još više »obogaćuje«), većinska populacija u nerazvijenim delovima SFRJ je manje kvalifikovana radna snaga odnosno čak nezaposleni. To su ljudi na nivou egzistencijalnog minimuma, kojima treba pomoći već zbog toga da dostignu bar prosečan kvalitet života.

Načelo demokratskog centralizma nije u skladu sa tržišnom demokratičnošću samostalnih privrednih subjekata a time ni sa nastojanjima za povećanjem ekonomske efikasnosti društva, što bi trebalo da donese uvođenje integralnog tržišta. Ideja prava manjine u Savezu komunista na svoje mišljenje je kritika demokratskog centralizma i spada u sklop pluralizma i autonomnosti, koje na ekonomskom području tržište zahteva i podstiče. Stoga ih treba omogućiti i sa ekonomskih vidika, najverovatnije u obliku izražavanja pluralizma interesa u SSRN, inače će se zbog takvog neuspeha formirati kao pluralizam političkih alternativa.

Različiti nivo razvoja proizvodnih snaga u pojedinim republikama i pokrajinama SFRJ određuje i različiti stepen razvoja društvene nadgradnje. Stoga su objektivno determinisane i raz-

[5] Bajt, A.: Samoupravni oblik društvene svojine, Globus, Zagreb 1988, glava II.

Digitized by Google

like u stepenu »dozrelosti« demokratizacije društva u pojedinim sredinama. To vodi u objektivnu nužnost različitosti političkih i u tom okviru i ekonomskih ishodišta za delovanje Saveza komunista. Subjektivni faktor u Sloveniji već mora uključivati u ishodišta i interese srednjeg, bogatijeg sloja radnih ljudi (po jugoslovenskim kriterijumima proseka), inače će sve više postajati partija koja zastupa samo interese manjine. A istovremeno je u manje razvijenim republikama i pokrajinama za privlačenje i predstavljanje interesa većinske populacije još uvek legitimno ishodište uravnilovka (podizanje siromašnih na prosečan nivo standarda) i odatle jedinstvo. Činjenica je da bi, uz sadašnju sedam puta višu privrednu razvojnu stopu i tri puta sporiji prirodni priraštaj, na primer, na Kosovu, bio potreban 20 puta brži porast društvenog produkta da bi se očuvala postojeća razlika u razvoju u poređenju sa Slovenijom. Izjednačavanje u takvim uslovima nije adekvatna strategija, a ujedno je jasno da će se razlike objektivno još povećavati, jer bi, na primer, od pet odsto godišnjeg porasta društvenog produkta u Sloveniji ovaj na Kosovu morao porasti za 100 odsto, kako se zaostajanje ne bi povećalo.

Sve to objašnjava da se ne mogu izjednačavati kriterijumi — ishodišta niti ih treba nametati pojedinim republikama i pokrajinama. Ako autonomnost ne bi bila dozvoljena, represivna priroda izjednačavanja negativno bi delovala i na privredne rezultate države u celini.

Načelno ekonomska pitanja nisu ni više ni manje značajna od ostalih. Ali kako su decenijama bila zanemarivana ili pogrešno rešavana (privredna kriza je odraz), danas postaju sve značajnija. Njihovo rešenje bi olakšalo savlađivanje drugih problema društvene i prirodne ekologije. U bližoj prošlosti su se, kao prema pisanom scenariju, uz razmatranje značajnih ekonomskih pitanja, uvek iznova pojavljivale i još se pojavljuju »značajnije, aktuelnije« političke teme, koje su zasenjivale ekonomska pitanja. Orijentacija ka ekonomskim pitanjima će pokazati da nema savremene ekonomije bez političke demokratizacije. To daje važnost tezi o povratnom uticaju odnosa na proizvodne snage. Tek jasno opredeljenje subjektivnog faktora u korist demokratskijih rešenja će, naime, da pruži i onaj pozitivni povratni efekat iz društvene nadgradnje u privrednu bazu (u obliku motivacije ljudi), da predlozi poboljšanja u privređivanju koji su danas aktuelni, imaju veću nadu na uspešno ostvarenje.

Digitized by Google

Žarko Bulajić

Marksova ekonomska teorija u svetlu kritike nekih građanskih ekonomista

1.

Najveći Marksov doprinos ekonomskoj i uopšte društvenim naukama je, besumnje, u tome što je on otkrio d u š u kapitalizma. Marks je prihvatio sve velike tekovine nauke njegovog doba, ekonomije, filozofije, sociologije i istorije, i od njih pošao kao od polazne osnove za otkrivanje duše kapitalizma. Istina, on je istraživao kapitalizam XIX veka, baš u ono vreme kada je liberalni kapitalizam, kao najraniji period kapitalizma, bio u punom rascvatu, a pre svega u Velikoj Britaniji kao vodećoj kapitalističkoj zemlji toga doba. Zato je ona, kao klasična zemlja kapitalističkog načina proizvodnje, poslužila Marksu kao glavna ilustracija njegovom teorijskom izlaganju.[1] A od tada pa do danas mnogo toga se promenilo i još više nastalo novog, pa zato ni Marksove analize nisu više dovoljne za potpunije sagledavanje svega novog kojim je zatrpan savremeni svet. Zbog toga je, prirodno, neophodno izgraditi nove metode naučne analize i nove instrumente istraživanja. U suprotnom se, ovako ili onako, na ovaj ili onaj način, obavezno srlja u dogmatizam.

Da bi se izbegla ova opasnost, mnogi marksisti ističu da se Marksovo učenje ne može trajno sačuvati, ako se jednom ne prevlada.[2] Drugi opet misle suprotno, pa kažu da projekat

[1] Kapital I, Predgovor prvom izdanju, str. XLIV.
[2] Gajo Petrović, Marks i savremenost, str. 77.

Digitized by Google

da se prevaziđe marksizam nema možda mnogo smisla ni mnogo budućnosti, zato što je marksizam shvatanje sveta koje se s a m o prevazilazi.[3] No, bez obzira na ova i mnoga druga mišljenja o sudbini marksizma, ostaje istina da je čak uvek dobro, ako ne ide drukčije, da se jave i jeretici tamo gde su se ustalile dogme.[4] Ali, bez obzira na sve to, treba istaći da se marksizam, koji se konstituisao kretanjem jedne sintetičke, sjedinjavajuće misli, ne sme nikad, ako hoće da izbegne okoštavanje i dogmatizaciju, da se zaustavi i usidri u svom razvitku.[5]

No, ne upuštajući se dalje u ovaj osetljivi i suptilni problem, treba posebno naglasiti da je Marksov apstraktno-logični metod naučne analize kapitalizma, nametao da se ta analiza vrši u č i s t o m vidu. Jer, kod analize ekonomskih oblika se ne možemo poslužiti ni mikroskopom, ni hemijskim reagencijama. Njih mora zameniti moć apstrahovanja.[6] Ističući ovu osnovnu crtu njegovog metoda, Marks dalje zaključuje da je krajnji cilj njegovog učenja da razotkrije zakone ekonomskog razvitka modernog društva.[7] Prema tome, da bi mogao otkriti imanentne zakone koji kreću procese, Marks nije imao drugog izbora osim ovog. Samo tako je mogao otkriti prirodnu, istorijsku, logičku realnost protivrečnosti.[8]

Mada apstraktni metod naučne analize uvek preti, naravno ako nije čvrsto utisnut u realnost i neraskidivo utemeljen u društvenu praksu, da ceo napor sunovrati i tok istraživanja okrene sa pravog puta na stranputicu. A tako nešto nije nepoznato društvenim naukama. Poznato je da je kao gledište čitave socijalne nauke ranog kapitalizma služila tzv. »ljudska priroda«, kao apstraktni princip iz kojeg je izvođeno sve ostalo. Međutim, Marks polazi od ekonomske stvarnosti iz koje, pomoću apstraktno-logičkog metoda istraživanja, otkriva zakone razvitka.[9] A ovi zakoni deluju, poput prirodnih zakona nužno i neumitno. Propast kapitalizma, na primer, za Marksa nije proces koji se samo m o ž e dogoditi, nego proces koji se m o r a dogoditi po neizbežnoj sili prirodnog zakona.[10]

Ovaj i ovakav način mišljenja naišao je na vrlo oštru kritiku velikog broja građanskih ekonomista. Smatra se da Marksove ekonomske koncepcije nisu ništa drugo, do jedna projekcija njegove filozofije, koja izmiče svakoj objektivnoj oceni, jer beži od stvarnih naučnih podataka koje snabdeva studiranje činjenica. Istina Marks pokazuje na jedan racionalni način evoluciju kapita-

---

[3] Anri Lefevr, Marksizam, Beograd 1961. god., str. 134.

[4] Verner Sombart, Socijalizam i socijalni pokret, Sarajevo 1922., str. 131.

[5] Anri Lefevr, Marksizam, op. cit., str. 22.

[6] Kapital I, Predgovor I izdanju, str. XLIII.

[7] Isto, str. XLVI.

[8] Anri Lefevr, Marksizam, op. cit., str. 12.

[9] Plehanov, Anarhizam i socijalizam, Beograd 1961. g., str. 32.

[10] Paul M. Sweezy, Teorija kapitalističkog razvitka, Zagreb, 1959 g., str. 205.

Digitized by Google

lističkog društva ka društvu bez klasa, u kome će se čovek pomiriti sam sa sobom. Međutim, elementi njegove analize nisu izvučeni iz realnog stanja stvari, već iz uloge, koja im je odredila njegova filozofija.[11] Nesporno je da filozofija u Marksovom ekonomskom sistemu igra bitnu ulogu. Zahvaljujući solidnom, temeljnom i realnom rešenju osnovnih filozofskih problema, Marks je i mogao stvoriti jedan nov, originalan sistem ekonomskog mišljenja. Samo putem integralnog sociološkog, ekonomskog, istorijskog i filozofskog prilaza ekonomiji, moguće je bilo prevazići ograničenost klasične političke ekonomije. Unošenje u ekonomsku nauku filozofske, sociološke i istorijske dimenzije je jedan od najvećih Marksovih doprinosa ekonomskoj nauci, što mu priznaju i građanski ekonomisti.

Ali, ako se sve što se tvrdi sastoji samo iz činjenica da ljudi biraju, kao što tvrdi relativno novija građanska ekonomija, a da se pri tom čak ne kaže kako biraju i šta reguliše njihov izbor, nemoguće je da nam ekonomija pruži ma šta više do neku vrstu algebre ljudskog izbora, ukazujući na neke prilično očigledne oblike međuodnosa između izbora, ali kazujući malo o načinu na koji će se odvijati neko stvarno stanje stvari.[12] U svakom slučaju preciznost može biti najpoželjniji, čak i najbitniji sastavni deo procesa mišljenja, kao što je za proces sečenja oštrica čelika. No, kad se oštrina alata i njegovog proizvoda pobrkaju, kada se preciznost smatra krajnjim ciljem mišljenja i učini probnim kamenom istine, misao postaje jednolična i jalova, a ideje postaju ljuska bez životnog sadržaja.[13]

U krajnjoj oceni, Marksov ekonomski sistem ne karakteriše kvalitativno uigravanje ekonomskih varijabila, niti usaglašavanje ekonomskih veličina, niređanje ekonomskih činilaca, a pogotovo ne ni utvrđivanje činjeničnog stanja kao u nekom sudskom postupku, već pre svega kvalitativno istraživanje suštine stvari i pojava, kao i pokretačkog impulsa procesa i motornih snaga razvoja.

Istina je takođe i da Marks, slično »ljudskoj prirodi«, kao jedinstvenom apstraktnom principu, polazi od principa radne vrednosti na kom počiva i koji integriše njegov ekonomski sistem u jednu jedinstvenu logičnu i skladno organski povezanu celinu. No, ta sličnost je samo površna, a razlika suštinska, jer se princip radne vrednosti temelji na dubokoj vezi sa ekonomskom stvarnošću, što nije slučaj sa principom »ljudske prirode«, koji je više plod golog apstraktnog mišljenja i ljudske mašte, nego što je ukorenjen u stvarnom ekonomskom životu.[14]

---

[11] Raymond Barre, Économie politique, t. II, Paris 1956. g., str. 26.

[12] Moris Dob, Politička ekonomija i kapitalizam, Beograd 1959. g. str. 158.

[13] Isto, str. 160—161.

[14] O ovom problemu opširno u studiji: Žarko Bulajić, Marksova teorija radne vrednosti i dezintegracija političke ekonomije, Socijalizam, 1967. g.

Digitized by Google

Tek na bazi radne teorije vrednosti, kao sintetičkog principa političke ekonomije, bilo je moguće otkriti višak vrednosti i njegovo poreklo. Upravo zato su se građanski ekonomisti najpre okomili na nju, koju su i sami dotada prihvatali, smatrajući da će njenim opovrgavanjem pasti u vodu i ceo Marksov ekonomski sistem. U tom je prednjačila marginalistička škola, a pre svega Böhm—Bawerk. Građanski ekonomisti su jednodušni da je radna teorija vrednosti, a sa njom i Marksova teorija eksploatacije, razbijena u paramparčad i da od nje ništa valjano nije ostalo. Čak i Šumpeter, koji Marksa, po nekim pitanjima diže u zvezde, zaključuje da je teorija radne vrednosti danas mrtva i zakopana.[15] Marginalistička kritika, kako Bečke tako i Lozanske škole, bila je tolika poražavajuća, da se otada smatralo da je Marksova teorija radne vrednosti i ne samo napuštena, nego i smeštena u muzej grešaka.[16] A francuski ekonomista Louis Baudin, poznati sledbenik marginalističke škole, tvrdi da su teorija radne vrednosti i viška vrednosti, koja je potpuno nakalemljena na nju, u ruševinama.[17] On se istinski čudi kako je bio moguć uspeh marksizma, pošto se on nalazi van svake logike. Čak ide tako daleko da marksizam proglašava mistikom.[18] Ovakva drska i ekstremna gledišta on zasniva na tezi da je Marks simplifikator koji završava time da se gubi u praznim apstrakcijama. Polazeći od aproksimativnih podataka, ako ne i od čisto hipotetičnih, Marks na takvim lažnim temeljima, konstruiše racionalne stepenike.[19] Krajnji zaključak sledbenika marginalističke škole, ne samo u odnosu na teoriju radne vrednosti i viška vrednosti, nego i na ceo Marksov ekonomski sistem, je da je Marksova ekonomska teorija postala prosto arhaična i da je ona prevaziđena naukom i evolucijom.[20]

Najpoznatiji predstavnik marginalističke škole u Francuskoj M. Aftalion bio je ujedno i najogorčeniji protivnik svakog socijalizma. On je, po rečima poznatog predratnog francuskog ekonomiste Gaetana Pirou-a, prethodno sam konstruisao socijalizam onako kako ga je on zamišljao. Tek posle se okomio na njega, rušeći ga nemilosrdno.[21] Ali, on je, podvlači Pirou besumnje, sa savesnom lojalnošću činio sve da ovom svom izmišljenom socijalizmu, protiv koga treba da se bori, dâ maksimum solidarnosti.

---

[15] Raymond Barre, Économie politique, t. II, op. cit., str. 26, 27, 28.

[16] André Marchal, Cours des Söstèmes et structures économiques, Licence 3ème année, Paris 1955/1956. g., str. 46.

[17] Louis Baudin, Manuel d'Économie politique, t. I, Paris 1953. g., str. 79.

[18] Isto, str. 80—81.

[19] Isto, str. 74—75.

[20] André Fourgeaud, L'homme et les richesses, t. I, I deo, II izdanje, Aix-en-Provence 1957. g., str. 117—118.

[21] M. Aftalion, Les fondements du socialisme, Rivière, 1922. g.

Digitized by Google

U ovom pothvatu Aftalion je likvidirao marksizam u nekoliko reči.[22] tako reći jednim potezom pera.

Interesantno je pomenuti da su prvi marginalisti kao najpoznatiji kritičari Marksa bili daleko blaži i obazriviji od kasnijih njihovih epigona. Tako je, naprimer. Eugen von Böhm-Bawerk, osnivač Bečke škole, pisao da je Marks najveći teoretičar socijalizma posle Rodbertusa. Njegova teorija poseduje neosporne osobenosti i značajan stepen logike, koja pri tome čini sistematsku celinu.[23]

Vilfredo Pareto, jedan od najistaknutijih predstavnika Lozanske škole, poriče originalnost i doprinos Marksa u ekonomskoj nauci, ali ipak sa izvesnom dozom poštovanja. On kaže da se ekonomski deo Marksovog celokupnog opusa, u njegovim osnovnim obeležjima, može izvesti iz principa koji su formulisali stari ekonomisti, Rikardo i njegova škola. Marksu, istina, pripada forma u kojoj izražava svoje zaključke. On je omogućio da se rode, asocijacijom ideja, osećanja sklonosti prema klasnoj borbi. No, sve što je bitno u marksovoj ekonomskoj teoriji nalazi se u principima političke ekonomije John Stuart Milla. Marks je promenio samo terminologiju.[24]

Prema tome, raniji građanski ekonomisti, a pre svega militantni pripadnici marginalističkog pravca političke ekonomije, u marksovom ekonomskom delu nisu videli skoro nikakav naučni doprinos ekonomskoj nauci, a ni drugim društvenim naukama. Oni su Marksovu teoriju jednostavno odbacili trpajući je u istorijske promašaje, a mnogi od njih su proglašavali Marksa mistikom[25] i religioznim prorokom, smatrajući marksizam novom religijom.[26] Smatralo se da je fatalizam u Marksovom delu ono što je, možda, najšokantnije i najnenaučnije. Konstatuje se, u vezi sa tim, da se marksizam kao takav suprotstavio svim velikim naučnicima ovog vremena. A pošto je zastupao interese radničke klase i, na bazi klasnih suprotnosti, u klasnoj borbi video pokretački impuls razvoja društva, proglašavaju ga još i za apostola građanskog rata.[27]

Mnogo šta su mu pripisivali i priznavali, ali naučni doprinos ekonomskoj nauci skoro nikako. Istina, građanski ekonomisti iz ovog vremena u pojavi Marksove ekonomske teorije su videli snažan izazov ekonomskoj nauci u pravcu novih istraživanja

---

[22] G. Pirou, Doctrines Sociales et science économique, Paris 1929. g.. str 32

[23] Eugen von Bőhm-Bawerk, Histoire eritique des théories de l'intérêt du capital, t. II, Paris 1903. g., str. 14.

[24] Vilfredo Pareto, Les Systemes socialistes, t. II, 1926. g., str. 340.

[25] Jean Chapart, Économie politique, Paris 1956. g., str. 56.

[26] André Fourgeaud, L'homme et les richesse, op. cit., str. 118—119.

[27] Louis Baudin, Manuel d'économie politique, op. cit., str. 76, 80.

Digitized by Google

i zadovoljavajućih objašnjenja ekonomskih fenomena.[28] Čak su i dve najčuvenije škole marginalističke ekonomije (Bečka i Lozanska), koje su, na izgled, ozbiljno uzdrmale marksističke hipoteze, i same ponikle kao odgovor na marksistički izazov.[29] Tako je Marks dao snažan s t i m u l a n s razvitku ekonomske nauke u pravcu marginalizma.[30]

U istini, teorija vrednosti, marginalistička ili radna, je dugo bila, a možda još i danas dobrim delom, ona demarkaciona linija, koja bi se mogla, bar sa naučne tačke gledišta, prihvatiti kao kriterijum za razlikovanje marksističkih od nemarksističkih strujanja u ekonomskoj nauci.[31]

Ma koliko da je istina da je teorija radne vrednosti sama po sebi vodila u razotkrivanje viška vrednosti kao neplaćenog rada radničke klase, ona se u tome ne iscrpljuje, jer u celini ekonomskih pojava i kretanja ima daleko veći značaj. Marks je u njoj video još i jedinu osnovicu racionalnog privređivanja, ne suprostavljajući, pri tom, manuelni i intelektualni rad. Ona nema značaj samo kao mikroekonomska teorija, tj. u tome što čini osnovu u formiranju cena, već pre svega i daleko više kao makroekonomska teorija koja prožima ceo sistem, koja uređuje i sjedinjuje sve delove sistema i na osnovu koje deluje celina sistema kao jedinstveno organizovani totalitet. Upravo u njenoj makroekonomskoj suštini, teorija radne vrednosti se pretpostavlja kao ono što ona stvarno jeste. Van totaliteta stvari, ideja i kretanje, nema teorije radne vrednosti. Cene pojedinačnih roba mogu se izvesti samo iz tako shvaćene celine. Inače, one same po sebi, kao i teorija radne vrednosti u svom mikroekonomskom ispoljavanju je istina koja nema svog temeljnog izvora, istina bez oslonca, upravo istina bez istine.

A pošto je teorija radne vrednosti temeljni princip celokupne Marksove ekonomske zgrade, sasvim je razumljivo što su najraniji kritičari Marksa počeli kampanju protiv njega baš od ovog temelja. Jer, logično, ako padne temelj, ruši se cela zgrada. Ali, očigledno, kada se danas razumno i objektivno rasuđuje, najraniji a i, manje—više, i svi kasniji kritičari Marksa, nisu razumeli suštinu Marksove teorije radne vrednosti. Oni su je shvatali i interpretirali samo u njenoj mikroekonomskoj optici. Oni, dakle, nisu kritikovali Marksovu teoriju radne vrednosti, nego ono što su oni pod tim razumeli. Ponašali su se donkihotovski, tj. kao Don Kihot u borbi protiv vetrenjača koje su postajale samo u njegovoj uobrazilji.

---

[28] J. M. Clark, Readings in the theory of Income Distribution, Blakiston, 1945. g.

[29] André Marchal, Méthode scientifique et science économique, t. I, Paris 1952. g., str. 83.

[30] Isto, str. 95.

[31] Dr Ivan Maksimović, Marks i savremena ekonomska misao, Ekonomist 1963. g., br. 2, str. 347.

Digitized by Google

Jedan od najmodernijih francuskih ekonomista, Jean Marchal, je ovo shvatio. U jednoj svojoj studiji on to i konstatuje. Krajem XIX veka Böhm-Bawerk je prezentovao tezu kojom odbija Marksovu teoriju radne vrednosti, koja je, u ostalom, imala veliki odjek, pa se i danas nalazi reprodukovana u velikom broju ekonomskih i drugih dela. Čak sam i ja, kaže dalje Marchal, reprodukovao ovo odbijanje u prvom izdanju mog udžbenika političke ekonomije, tom prvi, strana 698. Marchal je kasnijim produbljenijim izučavanjem Marksa došao do mišljenja da je ovo Böhm—Bawerk-ovo odbacivanje Marksove teorije bilo sasvim prosto. U stvari, zaključuje on, Böhm—Bawerk je, istina, jedan vrlo veliki ekonomist. Ali, uprkos toga, on nije razumeo teoriju koju je Marks izložio. Ono što on kritikuje je, na jedan određeni način vrlo prirodno, no to nije nimalo Marksova teza, već teza koju je on sam konstruisao, a za koju veruje, uostalom vrlo pošteno, to treba podvući, da je Marksova. Tako, Böhm—Bawerk-ova argumentacija protiv Marksa nije postigla svoj cilj.[32]

2.

Međutim, vreme je neumitno proticalo i činilo svoje. Stvari su se menjale. Kapitalizam se transformisao, što u Marksovo doba nije moglo biti naslućivano. A i snažna kritika kapitalizma je, takođe, podrivala vladajuću ideologiju. Velika ekonomska kriza od 1929. godine izazvala je prekomerno mešanje države u privredu. Ona se sve više oblikovala u sistem mera ekonomske politike. Zato individualna ekonomija na mikro-planu nije više mogla biti osnova na kojoj bi se mogla začeti za iole snažniju i efikasniju praktičnu akciju države. Sve veće uplitanje države u ekonomske odnose zahtevalo je, dakle, odgovarajuću ekonomsku politiku na makro-planu. A stalne promene u celom društvu su pokazale da zastarela ekonomska teorija više ne može dati valjane odgovore. Mikro i statički pristup ekonomske nauke nije bio više dovoljan da pruži odgovor, a još manje uput, na izazov novog vremena. Razvitak kapitalizma i transformisanje skoro svih njegovih institucija u novom pravcu, pri čemu je učinio mnoge ustupke socijalizmu koji je nadirao svuda u svetu u brojnim oblicima, postavio je pred ekonomskom naukom nove probleme koji su urgentno zahtevali rešenje. Mora se priznati da je moderni razvitak kapitalizma time preboleo mnoge bolesti koje mu je, u njegovoj mladosti, Marks dijagnosticirao i tako za sada izbegao sudbinu koja mu je prognozirana.

Moderna ekonomska nauka počinje da se razvija u novim pravcima, od statičke ka dinamičkoj, od mikroekonomije ka makroekonomiji, od ekonomije automatske ravnoteže ka intervencio-

[32] Jean Marchal, Cours d'économie politique, t. I, Paris 1956. g., str. 216—217.

Digitized by Google

nističkoj ekonomiji, od neutralne ka aktivnoj ekonomiji i, na kraju, od larpurlarističke ekonomije koja je sama sebi dovoljna ka ekonomiji koja se povezuje i aktivno uklapa u celini društvenih zbivanja. Ovakav pravac razvitka moderne ekonomske teorije nametao je revidiranje tradicionalne ekonomske nauke i odbacivanje mnogih njenih zabluda, bez čega nije bilo moguće odgovoriti zahtevu vremena.

Nema sumnje da su u ovom zadatku i ovoj potrebi novog vremena i novih kretanja odigrali najveću ulogu Šumpeter i Kejnz, dva diva moderne ekonomske analize.

Ako stvari tako stoje, a nemamo razloga da u to sumnjamo, logično je da se morao menjati i odnos novije generacije građanskih ekonomista prema Marksovoj ekonomskoj teoriji. Suprotno konzervativizmu ekonomista 19. i početkom 20. veka, najnoviji ekonomisti nalaze neiscrpan izvor znanja i mudrosti u Marksovoj analizi kapitalizma. U vezi sa ovim Henri Denis, francuski ekonomista marksističkog pravca, tačno zaključuje da nema sumnje da Marksove analize danas vrše snažan uticaj, čak i na one koji se izjašnjavaju kao protivnici marksizma.[33]

No, za ovakav preokret trebalo je da prođe 100 godina, što se dogodilo posle II svetskog rata, upravo, tada kad državna intervencija u privredi nezadrživo raste i kad sve veći broj zemalja stupa na put socijalističkog razvitka.

Revidiranje pogleda na marksizam ne odnosi se na stub Marksovog ekonomskog sistema, tj. njegovu teoriju radne vrednosti, za koju se smatra da je zauvek zakopana i proterana iz ekonomske nauke. Uostalom, nije ništa bolja ni sudbina marginalističke teorije vrednosti kao granične korisnosti. U celini uzev teorija vrednosti je kao ekonomska kategorija ostavljena po strani i više se retko ko od ekonomista, izuzev istoričara ekonomskih doktrina, njome bavi. Tako je nova, postmarksistička marginalistička teorija vrednosti, rušeći radnu teoriju vrednosti, srušila i samu sebe.

Promena stava građanskih ekonomista u odnosu na Marksovu ekonomsku teoriju odnosi se, uglavnom, na Marksov metod ekonomske analize, upravo na ono što je kod Marksa najvrednije. Poznati savremeni američki marksista Paul Sweezy tačno primećuje da Marksovi najoriginalniji i najznačajniji doprinosi imaju baš metodološki karakter.[34] On uvek polazi od neke celine, a celina je uvek apstraktna. Da bi izbegao zamke isključivo apstraktnog mišljenja, on se oslanja na metod postepenog približavanja stvarnosti, a ona se sastoji u p o s t e p e n o m kretanju apstraktnog prema konkretnom, uklanjajući u uzastopnim istraživačkim fazama apstraktnije pretpostavke, kako bi na taj način teorija mogla obuhvatiti i objasniti sve širi krug stvarnih

[33] Henri Denis, Valeur et capitalism, Paris 1957. g., str. 118.
[34] Teorija kapitalističkog razvitka, op. cit., str. 21.

Digitized by Google

pojava.[35] Sam Marks kaže da se u teoriji pretpostavlja da se zakoni kapitalističkog načina proizvodnje čisto razvijaju. U stvarnosti uvek postoji samo približnost, tim veća što je kapitalistički način proizvodnje razvijeniji i što je više odstranjeno njegovo pomućivanje i preplitanje sa ostacima ranijih ekonomskih uređenja.[36]

Čak je i među ranijim ekonomistima, koji su bili najagresivniji i najnepoštedniji kritičari Marksove teorije, bilo i onih koji su, kad je bio u pitanju Marksov globalni pristup ekonomiji, imali reči pohvale za njega. Tako francuski ekonomista, predratne škole, Andrè Thiers kaže da Marks ima zaslugu što je svojim metodom naučno postavio pitanje slike razvoja kapitalizma, uprkos mnogobrojnih grešaka, pa kao takav u velikim linijama, ostaje sjajan i moćan.[37] Gaetan Pirou uočava razliku između individualizma, koji se poziva i oslanja svoje zaključke na statičkim zakonima, a koji zahtevaju brze i neposredne akcije i reakcije u kratkom roku, dotle se marksizam zasniva na dinamičkim zakonima koji upravljaju istorijskim zbivanjima socijalne evolucije. Inače Pirou marksizam svrstava u ekonomsku doktrinu, ali ne i u ekonomsku nauku.[38]

3.

Možda je najpresudniju ulogu u ovom obrtu prema Marksu igrao Šumpeter, koji je, uostalom, od njega najviše i naučio. On je, još pre II svetskog rata, napisao da je Karl Marks prvi ekonomista velike klase koji je uvideo i sistematski pokazao kako ekonomska teorija može biti konvertovana u istorijsku analizu i kako istorijsko izlaganje može biti konvertovano u istorijsko rezonovanje. U sklopu svoje istorijske vizije kapitalističkog ekonomskog sistema, Marks je začeo ideju dinamičke teorije ekonomskog procesa. Po njoj se razvoj odvija, pod dejstvom sopstvene unutrašnje energije u nekom istorijskom vremenu, na taj način, što proizvodi svakog momenta neko stanje koje će odrediti sledeće. Uspeo je, dakle, da realizuje jednu hemijsku kombinaciju teorije i istorijskih činjenica, što nijednom ekonomisti prije njega nije uspelo.[39] Marksova dinamička teorija ekonomskog razvitka je, po Šumpeteru, dakle, dinamika endogenih procesa koji su strukturalna svojstva samog sistema.[40]

---

[35] Isto, str. 21—22.

[36] Kapital III, str. 134.

[37] André Thiers, En présence des problèmes nouveaux, Hachette, 1928. g.

[38] G. Pirou, Doctrines sociales et science économique, Paris 1929. g., str. 48, 49, 50.

[39] Joseph Schumpeter, Capitalisme, socialisme et démocratie, Paris 1931., str. 117.

[40] Dr Ivan Maksimović, Marks kao ekonomist, Gledišta br. 7, 1963. god., str. 13.

Digitized by Google

Ali, dok Šumpeter, s jedne strane, uzdiže Marksa do neba, s druge strane, ima na njega i velike kritičke primedbe, tvrdeći da se Marks služi teorijskim aparatom malo plodnim i da je bez ikakve brige koristio savršenu koherentnost. Zato su i mnogi njegovi zaključci na planu čiste logike, sasvim lažni.[41]

Bilo kako bilo, ali su ova Šumpeterova gledišta vrlo široko prihvaćena u sve većem krugu građanskih ekonomista, pa su, umesto nekadašnjih Böhm—Bawerk-ovih, otada naširoko reprodukovana u svim udžbenicima političke ekonomije, pa i više drugih dela koja su se odnosila na Marksa i njegovu teoriju.

Ova istorijska dimenzija u Marksovom ekonomskom delu, koju je akcentirao Šumpeter, a koja predstavlja značajnu stranu Marksovog metoda, prihvaćena je i dalje komentarisana od velike većine ekonomista i sociologa nemarksista kao sasvim tačna, kao i marksistička argumentacija o ulozi proizvodnih snaga, odnosno tehnika u društvenom i istorijskom razvitku.[42] Samo što je u radovima kasnijih ekonomista ceo problem dobio novu, daleko širu i celovitiju obradu, iznijansiranu u detaljima.

Uočeno je da Marksov ekonomski sistem ima ne samo istorijsku, već još i sociološku i filozofsku dimenziju. Sociološku osnovu Marksove ekonomske analize čini njegovo ekonomsko tumačenje istorije i teorija klasa i klasne borbe. A uvrštavanje kritičke i istorijske sociologije u ekonomsku analizu ostalo je vrlo retko u posleratnoj ekonomiji. Schumpeter i Keynes su dva upadljiva primera za slično stanovište.[43]

Smatralo se da je Marksova filozofija istorije čisti fatalizam. Ali se tako sve manje rasuđuje, jer ona ne isključuje alternative, i ne čini od uslovljenosti odluke bezuslovnost sudbine.[44] U ovom pogledu Marksu se još uvek prigovara za njegov monizam, jer je, po njemu, tehnika jedini element, ili pak prvi određujući element društvenog razvoja.[45]

Marks je, bez ikakve sumnje, dao neprocenjiv doprinos ekonomskoj nauci zato jer je u ovu nauku ponovo uveo filozofiju, odakle su je izbacili ekonomisti individualističke škole, pošto nisu na čisto subjektivističkom egoizmu mogli zasnovati jedan sistem racionalne proizvodnje. Proizvodeći fenomenološku analizu režima kapitalističke proizvodnje, Marks je prokrčio put jednoj novoj normi vrednosti za ekonomsku nauku. Ni ekonomisti, ni filozofi ne mogu, može biti, shvatiti sav značaj pomi-

[41] Raymond Barre, Économie politique, t. I, op. cit., str. 39—40.

[42] Max Cluseau, Traité d'économie politique, t. I, II izdanje, Paris 1955. god., str. 299—300.

[43] Eric Roll, Povijest ekonomske misli, str. 206—208.

[44] Ernst Fišer, Šta je Marks stvarno rekao, Beograd 1973. g., str. 82.

[45] André Marchal, Méthode scientifiques et science économique, t. II, op. cit., str. 125.

Digitized by Google

renja filozofije i ekonomije, koje ono ima za obadve naučne discipline, a koje je izvršio Karl Marks.[46]

U ovakvim i sličnim rasuđivanjima najdalje ide poznati savremeni marksistički ekonomista Henri Denis. U svojim razmišljanjima on dolazi do zaključka da Marks produžuje i vodi mnogo dalje svoju filozofsku studiju od Hegelove, koju je Hegel nazvao »građansko društvo.« Razvijajući imanentni determinizam u koncepte o kapitalizmu, Marks je transformisao političku ekonomiju u filozofiju ekonomije, koja je ubuduće bitan elemenat u opštoj filozofiji istorije.[47]

Međutim, razvitak ekonomske nauke nije išao putem njenog integrisanja sa filozofijom i drugim društvenim naukama, nego naprotiv, putem sve većeg razdvajanja i specijalizovanja. Često se završavalo time da ekonomska misao i filozofska razmišljanja idu nezavisno jedna od druge, odakle je proistekla rastuća gomila zbrke i nesporazuma. U tom procesu specijalizacije, politička ekonomija kao nauka se osetila ugroženom od razbijanja i degradacije na mnoštvo autonomnih tehnika bez veze jedne sa drugom. Ostao je još samo Marksov ekonomski sistem koji se ističe izvesnom dubinom i izvesnom širinom.[48] A s obzirom na ovakav tok razvitka političke ekonomije, završilo se tim da se na Marksov ekonomski sistem gleda više kao na ekonomsku filozofiju, nego kao na političku ekonomiju, ali u kojoj se nadvladava partikularizam u nauci, izbegava hermetička zatvorenost pojedinih društvenih nauka i uspostavlja veza sa celinom.[49]

Neizbežna specijalizacija istraživanja traži neku sponu između njih. Pored svih pohvala koje se u tom smislu daju Marksovom ekonomskom sistemu, ipak on u svojoj viziji i perspektivi nimalo ne odgovara građanskom duhu i buržoaskom društvu. Zadatak je da se izgradi jedna nova ekonomska nauka, koja će da popuni jednu brešu u mišljenju, dati jedinstvenu objektivnu filozofsku osnovu ekonomskoj nauci i koja će oduzeti marksizmu filozofski kvazi-monopol, kome je tako lako ostavljeno da ubira dobit. Da bi razumela samu sebe nužno je da politička ekonomija sačuva kontakt sa ognjištem duha, sa srcem svake misli, sa filozofijom. Zato bi bilo krajnje vreme za nemarksiste da izgrade jednu filozofiju kapitalističke ekonomije, koja bi bila istovremeno filozofski dublja i savremenija i ekonomski humanija od marksističke.[50]

---

[46] Jean-Louis Fyot, Dimension de l'homme et science économique, Paris 1952. g., str. 25, 32, 36.

[47] Henri Denis, Histoire de la pensée économique, Paris 1966. g., str. 581.

[48] Daniel Villey, Prolégomenès à l'enseignement de la philosophie économique, Revue d'économie politique, LXIX, str. 367—372.

[49] Isto, str. 367—372.

[50] Isto, str. 367—372.

Digitized by Google

Marksov doprinos ekonomskoj nauci, koji mu danas priznaju najeminentniji svetski ekonomisti, obuhvata još mnogo drugih pitanja od prvorazrednog značaja za ekonomsku nauku i njen dalji razvoj.

4.

U svakom pogledu Marksov makroekonomski dinamički metod ekonomske analize ima najveći značaj za ekonomsku nauku i njen razvoj, pa zato, možda i pretpostavlja njegov najveći doprinos ovoj nauci.

Svaku ekonomsku pojavu, svaku ekonomsku kategoriju, svaki delić nečega, Marks uklapa i posmatra u celini i kao celinu. Van celine ne postoji ništa. Za jednu objektivnu naučnu analizu mora se saznati, najpre šta neka pojava ili deo predstavlja, kako je ona locirana u celini stvari i kretanja, kako se ona odnosi prema ostalim pojavama, šta je njena funkcija u toj celini i kako se ona ponaša u njoj, koliko je ona određena tom celinom kao njen nužni sastavni deo, kao i to kako ta pojava ili deo utiče na samu celinu.

Tretirajući ovaj problem poznati francuski marksist Lefevr, ide još dalje. On kaže da je genije Marksov bio u tome što je obuhvatio sve ove doktrine (klasičnu ekonomiju i drugo) u njihovoj do tada skrivenoj vezi, što je u njima video fragmentarne ali nerazdvojne izraze moderne industrijske civilizacije, njenih problema i nove svetlosti koji su na prirodu i istoriju bacila ova nova vremena. Marks je tako znao da reši mnoge protivrečnosti i, duboko kritikujući te nepotpune doktrine, da ih preobrazi i prevaziđe. Putem nepoštedne kritičke analize, Marks je na taj način spojio te doktrine kao celinu, ali koje, kad su same, ostaju i dalje fragmentarne.[51]

A i Lenjin je voleo često da istakne da se marksizam ne izdvaja izvan opšteg puta razvitka civilizacije i ljudske misli, već da predstavlja sastavni deo tog puta i kvalitativan korak baš na tom putu.[52]

Marksov metod makroekonomske analize tim više je priznat i cenjen od novijeg talasa građanskih ekonomista, baš zato što on nije statičke, već dinamičke prirode. Celina je uvek prožeta suprotnostima, što u ceo proces unosi dinamiku. A kroz dinamički razvoj, dejstvom ovih suprotnosti dolazi do stalnog transformisanja i restrukturisanja celine ekonomskog sistema. Pojedini ekonomski pisci naglašavaju da je Marks uspeo da ekonomsku nauku izdigne iznad neo-klasične škole i da direktno izvrši spajanje klasične teorije sa modernom koncepcijom ekonomskog razvoja. On je sa više smelosti od ovih poslednjih, ali sa manje brige o detaljima procesa, uspeo da ekonomsku nauku postavi

[51] Anri Lefevr, Marksizam, op. cit., str. 20—21.

[52] Dr Savka Dabčević-Kučar, Kretanje najamnine u savremenim kapitalističkim zemljama, Beograd, 1961., str. 51.

Digitized by Google

na teren dinamike, adoptirajući smišljeno perspektivu »dugih perioda«.[53] Sama ova činjenica nameće potrebu da sa ispita marksistički doprinos koncepciji jedne ekonomske dinamike. Već se sada može reći da je Marksova ekonomska dinamika, ukoliko je radikalnija, promišljenija, polemičnija i reformatskija, utoliko je i njena incidencija manje direktna i manje kraktoročna.[54]

No, razmatrajući ovaj problem kako pojedini građanski ekonomisti ocenjuju Marksov ekonomski sistem i u čemu sve vide njegov doprinos ekonomskoj nauci u celini, treba istaći da i na ovom planu ima vrlo mnogo razlika, u skali brojnih mišljenja, od onih koji mu poriču svaki doprinos do onih koji u njemu vide neprikosnovenog genija i neospornog giganta ekonomske nauke. Jedni i dalje ostaju tvrdokorni i nepopustljivi antimarksisti. Drugi opet pokušavaju da jednom objektivnijom analizom Marksovog dela ipak nađu i kod njega nešto vredno, što treba istaći. Treća grupa, koja je danas najbrojnija, se savesno trudi da pomiri ekonomsku teoriju sa novom ekonomskom realnošću, koje su se bile udaljile vrlo mnogo jedna od druge, sve se više zanima Marksom i vidi u njegovoj teoriji doprinos od neprocenjive vrednosti, koji se više ne može nikako zaobilaziti.

5.

U traganju za obnovom i rekonstrukcijom ekonomske nauke, koja je zapala u krizu, na novim osnovama i novom duhu, prema zahtevima vremena, ističe se jedna grupa francuskih ekonomista na čelu sa braćom Marchal (André i Jean). Postavili su sebi za cilj da ekonomsku nauku sačuvaju od seckanja, za što ona pokazuje sve veću sklonost i čemu fatalno naginje. Cilj im je da pripreme bazu za jednu novu društvenu ekonomiju, koja ne bi bila prosta dopuna mehanici kvantitativnih veličina, već opštoj teoriji društvene ekonomije.[55] U ovom zamašnom i ne tako lakom poslu oni su našli najviše inspiracije u Marksovom ekonomskom delu. Zato su svojskije, dublje i objektivnije prišli izučavanju marksizma i njegovim originalnim izvorima od mnogih drugih savremenijih ekonomista.[56]

---

[53] Gille-Gaston Granger, Méthotologie économique, Paris 1955. g., str. 97—98.

[54] Isto, str. 96.

[55] Jean Marchal, Jacque Lecaillon, La répartition du revenu national, t. I, Paris 1958., str. 40.

[56] O ovoj grupi francuskih ekonomista opširno u sledećim natpisima: Strukturnie izmenenija i novie napravlenija v razvitiji političeskoj ekonomiji pri kapitalizme, Žarko Bulajić, Novaja sociologičeskaja škola političeskoj ekonomiji, Bratislava 1970. g., str. 19—44; Žarko Bulajić, Savremeni privredni sistemi, Uvod u izučavanje, dinamika društvenih grupa, Beograd 1969. g., litografisana skripta, str. 31—36 i Žarko Bulajić, Tendencija ekonomske nauke u Francuskoj, Naša stvarnost, Beograd, br. 9, 1963. god.

Digitized by Google

Pristupajući analizi Marksovog dela Adré Marchal odmah konstatuje da je Marks, naslednik klasičnih ekonomista i istorista, dao veliku viziju kretanja istorije, koja obavezuje ekonomiste, filozofe, sociologe i istoričare da unekoliko izmene svoju polaznu osnovu i produbе svoje tačke gledišta.[57] Pa iako je Marksovo glavno ekonomsko delo »Kapital« napisano diskutabilnim ekonomskim dokazima, ipak mu se divimo čak i onda kad ga odbacujemo.[58]

Sistematišući svoju produbljenu kritičku analizu Marksovog dela, A. Marchal dolazi do zaključka da Marks kao ekonomista ima, u razvoju ekonomske nauke, najmanje barem tri velike zasluge.

Marksova je velika zasluga što je zasnovao metod totaliteta u istraživanju i objašnjenu ekonomskih fenomena. Oni se ne mogu razumeti izdvojeno od njihove okoline, tj. političkih, pravnih, kulturnih i drugih institucija. On je tako zamenio homo oeconomicus-a psihološke škole čovekom smeštenim u društvu prema svojim društvenim funkcijama. Time je on ekonomiju uvukao u sociologiju. Rezonujući u globalnim veličinama, on je konstruisao jedan takav model kapitalističke proizvodnje, što ga čini Kejnzovim prethodnikom.[59] Znao je da slomi nepropustljive zatvorenosti raznih društvenih nauka koje su se iscepkale u posebne i autonomne nauke i da, tako, sintezom svih znanja, prezentira jednu istinsku naučnu sociologiju. Istovremeno ekonomista, filozof, sociolog i istorist svojom koncepcijom celine društvenog života, Marks je doprineo približavanju raznih divergentskih pogleda komplementarnosti raznih specijalnosti.

Međutim, iako je to tako, tj. iako se razni društveni fenomeni pojavljuju u stvarnosti beskrajno kompleksniji, ipak nema takvog čija se priroda, varijacije, kretanje i promene mogu objasniti isključivo ekonomskim faktorom. Isto tako, misli A. Marchal i čisto ekonomski fenomeni su određeni još i raznim drugim uzrocima. Ne radi se, po njemu, o jednoj unilateralnoj zavisnosti, već o uzajamnoj međuzavisnosti.[60]

Marksova hipoteza radne vrednosti, mada neprihvatljiva, čini u Marksovom sistemu svod na kome počiva celo zdanje. Ali, na njenoj osnovi je korenima urasla jedna istinska teorija spoznaje, koja je u isto vreme i jedna koncepcija sveta.[61]

Shodno razvoju društvenih grupa, koje su inaugurisale eru globalne ekonomije, sa napretkom statistike koja snima

---

[57] André Marchal, Méthode scientifique et science économique, t. I, op. cit., str. 113.

[58] Isto, str. 94.

[59] Isto, str. 93—94.

[60] Méthode scientifique et science économique, op. cit., str. 120; Systèmes et structures économiques, Paris 1961. g., str. 455.

[61] Méthode scientifiques et science économique, op. cit., str. 84.

Digitized by Google

globalne veličine i sa širenjem dirigovane ekonomije, koja se orijentiše ka ekonomskoj aktivnošću uzetoj u celini, moderna ekonomska nauka ima tendenciju da mikro-optiku nadomesti makro-optikom. Shodno tome makroekonomska analiza danas prevladava, bacajući mikroanalizu u zadnji plan.[62] Marksov doprinos ekonomskoj nauci u ovom pravcu, smatra A. Marchal, je od izuzetnog značaja, mada misli da je on makroekonomski postupak, u većini, primenjivao malo više intuitivno nego svesno. U svakom slučaju, uprkos izrazito makroekonomskog karaktera Marksove analize, on nije jasno razlikovao makro od mikro analize onako kako se to danas čini.[63]

Drugi veliki doprinos Marksa ekonomskoj nauci, A. Marchal vidi u njegovom dinamičkom metodu istraživanja i objašnjavanja. Marksova dinamika je dinamika vrlo dugih perioda. Ona objašnjava prelazak jednog sistema u drugi putem snažnih zaoštravanja između ekonomskih snaga koji se razvijaju unutar sistema, s jedne strane, i struktura i društvene svesti, koja ih sapinje, s druge strane. To je jedna dinamika suprotnosti.[64] U saglasnosti sa svojim centralnim stavom, Marks je doprineo više nego iko drugi u izgradnji jedne koherentne dinamike sistema. U ovom domenu on je pokazao genijalnu intuiciju. On je pokušao da odredi zakone razvitka sistema u funkciji internih sila. Ranije, pre Marksa, dinamika je bila svedena na prostu deskripciju, razdvojenu od kretanja onih sila koji je uzrokuju. Marks je, naprotiv, objasnio dekompoziciju kapitalizma na način koji rađa jedan novi sistem, socijalizam, putem infrastrukturnih fenomena, putem kriza hiperprodukcije, putem rastuće koncentracije kapitala i putem klasne borbe. On, dakle, oblikuje dinamiku sistema upravo onako kako se na to danas gleda. A ona nema drugi cilj nego da pokaže kako funkcionisanje jednog određenog oblika organizacije vodi nužno preobražaju izvesnih delova, karakterističnih za dati sistem, i stvaranju novog sistema, sistema modifikovanog novim detaljima.[65]

Na ovaj način Marks je zaista uspeo da oživi istoriju. Nema nikakve sumnje da je svojim metodom dao sadašnji polet shvatanju i izučavanju ekonomskih struktura.[66]

Marks je, dakle, prema A. Marchal-u, u obliku dijalektičke i materijalističke hipoteze, izgradio metod istraživanja, koji je jednako i teorija, a koji mu je omogućio da istovremeno otkrije osnovu ekonomskog procesa u kapitalizmu i mo-

[62] Isto, t. II, str. 27.
[63] Systèmes et structures économiques, op. cit., str. 25.
[64] André Marchal, Méthode scientifique et science économique, t. I, op. cit., str. 93.
[65] Isto, t. II, str. 120—121.
[66] André Marchal, Systèmes et structures économiques, op. cit., str. 45, 46.

Digitized by Google

tornu snagu ove evolucije.[67] Suprotno neoklasičnim ekonomistima ekonomske ravnoteže, koji su, uostalom, pretrpeli krah, Marks je suprotstavio jednu fatalnu evoluciju iz neravnoteže u neravnotežu do konačne katastrofe.[68]

Tvrdeći da se više nije mogla ignorisati potreba transformacije ekonomske nauke, s obzirom na sve pomenute okolnosti, okretanje prema Marksu i traženja objašnjenja kod njega, nametnulo se kao neophodnost koja se više nije mogla zaobilaziti. Ali, pri tom A. Markschal ne zaboravlja da naglasi da to ne znači da moderna ekonomska nauka slepo sledi Marksovu ekonomsku teoriju. Ako ona prihvata neke njegove teze, ona ih je, ipak, adaptirala i ublažila u funkciji od skorašnjih fakata, i tako dovela do jedne šire i plodnije koncepcije dinamike. Saglasnost je potpuna u dve bitne tačke: nestabilnosti sistema i postojanju zakona razvitka.[69]

I treću veliku zaslugu Marksovu kao doprinos razvitku ekonomske nauke, A. Marchal vidi u renoviranju istorijskog metoda. Pripadnici istorijske škole političke ekonomije su se, u svojim istraživanjima, ograničavali da u opštim linijama hronološki opišu ekonomske činjenice, političke, diplomatske ili vojne. A kad bi izuzetno, pretendovali da izvrše neku dublju analizu, tada bi pribegavali nekoj maglovitoj teoriji velikih ljudi ili genija epohe. Marks je izgradio jedan dublji istorijski metod. Uspeo je, po rečima Schumpetera, što A. Marchal u celini prihvata, da realizuje jednu hemijsku kombinaciju ekonomske teorije i istorijskih fakata, što pre njega nije uspelo nijednom ekonomisti,[70] o čemu je već bilo reči.

6.

Jean Marchal smatra Marksa za jednog od najvećih ekonomista svih vremena. Visoko ga ceneći, on detaljno analizira njegov enorman doprinos ekonomskoj nauci. U svemu tome on naročito ističe dve stvari koje treba vrlo brižljivo razlikovati.

To je, pre svega, pomirenje filozofije sa političkom ekonomijom. Pri tom treba podvući da se jedna društvena nauka ne može konstruisati bez stalnog oslonca na jednu opštu koncepciju o čoveku. Potkrepljujući ovu svoju tvrdnju Jean Marchal se osvrće na prethodni razvoj ekonomske misli. Još su teolozi srednjeg veka, smatra on, u svetlosti otkrovenja, kao sveti Toma, stvarali sisteme koji su se zasnivali na shvatanju kompletnog čoveka. Kasnije je, počevši od Renesanse, ovaj

[67] André Marchal, Méthode scientifique et science économique, t. I, op. cit., str. 84.
[68] Isto, str. 10.
[69] Isto, t. II, str. 122.
[70] Isto, t. I, str. 94.

Digitized by Google

totalitarizam postepeno razbijan. Nauka je iskasapljena. Svaka disciplina pretenduje da čoveka posmatra sa samo jednog aspekta. Ovakav razvoj se odrazio i na političku ekonomiju. Merkantilisti su, na primer, shvatali da je zadatak ekonomije kako omogućiti naciji da uveća stokove skupocenih metala. U kasnijem razvitku se otišlo još mnogo dalje. Neoklasičnu ekonomiju interesuje samo homo oeconomicus, to će reći apstraktno biće koje je svedeno na svega dve funkcije, funkciju proizvođača i funkciju potrošača. Homo oeconomicus je samo proizvođač, potrošač i štediša, i ništa više. A to je, na žalost, samo delimični čovek. Tako se ekonomska nauka odvojila od filozofije. Centralni Marksov doprinos ovoj nauci, koji je bio isto toliko filozof koliko i ekonomist, je u tome što je pokazao na prazninu i opasnost, ako se formulišu opšti zaključci na osnovu nauke koja počiva samo na izvesnim aspektima čoveka.

Iako je Marksova filozofija, kako to zaključuje J. Marchal, materijalistička, deterministička i, u izvesnom smislu profetistička, on je bez ikakvog dvoumljenja ekonomsku nauku dalje razvio i produbio. Osvetlio je punom svetlošću duboki antagonizam koji razdvaja ljude.[71]

Reintegrišući političku ekonomiju u filozofiju, Marks je izvršio jednu istinsku revoluciju u ekonomskoj nauci, čime ju je duboko transformisao i dao joj neprocenjiv doprinos, što ga svrstava, bez ikakve sumnje, među najveće ekonomiste kao jedno od najvećih imena ekonomske nauke.[72] Imajući u vidu ovu i ovakvu revolucionarnu transformaciju ekonomske nauke, što predstavlja, po J. Marchal-u, centralni Marksov doprinos ovoj nauci, J. Marchal konstatuje i još da ne treba biti marksist već prosto pošten čovek pa to priznati.[73]

I to je, kao drugi najveći Marksov doprinos ekonomskoj nauci, njegov dinamički metod ekonomske analize. Već smo istakli šta je uslovilo da se ekonomska nauka okrene od statističke ka dinamičkoj ravnoteži. Slaba tačka neoklasične škole ekonomske ravnoteže, koja je sve svoje analize i rešenja zasnivala na principu marginalne korisnosti, a čiji rodonačelnik je bio Leon Walras,[74] jeste u tome što tehnički napredak tretira kao povremeni potres koji pomera ravnotežni položaj sistema. Istina, Harrod je pokušao da ekonomsku nauku uputi u novom pravcu, na taj način što je tehnički napredak tretirao kao ugrađenu sklonost jedne industrijalizovane privrede. Zato je

---

[71] Jean Marchal, Cours d'économie politique, t. I, III ed., op. cit., str. 211—214.

[72] Isto, str. 194, 210, 211.

[73] Jean Marchal, Approches et catégories à utiliser pour une théorie réaliste de la répartition, Révue économique, № 2, Mars 1952., str. 142—182.

[74] Lean Walras, Eléments d'économie politique pure, Lausanne, Paris, Bâle, 1971. g.

Digitized by Google

Harrod postavio pred ekonomsku nauku budućnosti da ona treba da bude dinamička, a ne statička, opšta a ne parcijalna i da ona mora da proizilazi iz principa koji podležu empirijskoj verifikaciji.[75]

Sve ove zahteve, kao što smo već više puta naglasili, nalazimo već ostvarene u Marksovom ekonomskom delu, a što su uočili i mnogi noviji pisci nemarksističke ekonomske škole.

Međutim, Jean Marchal ide mnogo dalje u tome kako i na kojim principima rekonstruisati ekonomsku nauku. U tome mu je Marks najbolji primer. J. Marchal-u nije dovoljna prosta dinamika sistema. Ono što Marksa interesuje, konstatuje on, nije mehanizam funkcionisanja sistema, nego procesi njegove evolucije. Ono što on traži, proučavajući unutrašnjost kapitalizma, je predznak budućeg društva. Ono što on hoće je da odgonetne smisao evolucije i da se u nju integriše.[76] Marks ne proučava funkcionisanje sistema u nekom datom momentu, kao što to čini Smit i Rikardo, već njegov razvitak u vremenu igrom akcija i reakcija koju vrše jedni na druge mehanizmi funkcionisanja i institucije koje im služe kao osnova.[77]

U celini uzev, Marksov doprinos ekonomskoj nauci može se svesti na to što je on ovu nauku koncipirao dvostruko, i kao način objašnjenja ekonomskih fenomena i kao princip za akciju. Nekada se prosto radilo da se samo razumeju fenomeni, a ne da se na njih utiče. Politička ekonomija je bila samo sredstvo razonode obrazovanih ljudi. Proučavanje ekonomskih pitanja preduzimano je iz čiste radoznalosti, želja za poznavanjem stvari i radosti koju je donosilo novo znanje, ali ne i zbog garantije budućnosti. Danas je sasvim drukčije. Ako se nešto želi saznati, to je zbog toga da bi se delovalo. Odbacuje se čisto larpurlaristički koncept. Uslovi primene ekonomskih znanja teže da se inkorporiraju u biće ekonomske teorije. Neki pojam ne smatra se više naučnim ako on nije praćen tehničkim postupkom njegove realizacije. Doprinos Marksov u tom pravcu je neprocenjiv.[78]

U suštini, Marksov doprinos se sastoji u širokoj viziji evolucije, koja je izazvana unutrašnjim ekonomskim procesima, a ne nekim spoljašnjim nametnutim. Marks je reintegrisao ekonomsku nauku ne samo u filozofiju nego i u sociologiju. Ona, kao takva, ne konstituiše više samo jedan deo, već jedan aspekt tesno spojen sa drugim, jednu celinu sa pomenutim društvenim naukama. Najzad, iz ove nauke potiču principi i jedna opšta linija akcije. Ekonomska nauka počiva na realnosti. Ona se napinje da se ugradi u stvarnost i doprinese njenom

[75] Harrod, An Essay in Dinamic Theorys; Economic Journal, mart 1939. g.

[76] Jean Marchal, Cours d'économie politique, t. I, IV ed., op. cit., str. 199.

[77] Isto, str. 200.

[78] Isto, str. 23—24.

Digitized by Google

razvoju. Marksova dinamika se pokazuje, dakle, beskrajno moćnija od one koju su projektovali njegovi prethodnici.[79]

Međutim, uprkos svih ovih velikih pohvala Marksovom ekonomskom delu i još većim priznanjima, ono ne zadovoljava J. Marchal-a. Marksov ekonomski sistem mu je samo solidan primer u konstruisanju nove ekonomske nauke.[80]

Iako je Marks, saopštava on, učinio jedan gigantski napor da obuhvati čoveka u njegovom totalitetu, ipak je on u tome uspeo samo delimično. Najvažnije mu je izmaklo. Čovek je, po Marksu, samo materija. Ali on poseduje još razum i dušu. Procesi i evolucije nisu, osim toga, tako tvrdo vezani za mehanizam funkcionisanja kao što je to Marks verovao. On je ekonomsku nauku, istina, reintegrisao u filozofiju i sociologiju, ali su one obadve diskutabilne. Ideju reintegracije treba prihvatiti, ali način kako je to učinjeno je sumnjiv. Princip akcije se ne nameće svima. Iako je uticaj na stvarnost izvesna, ipak njegovi efekti nisu uvek srećni. Izvesno je, dakle, da ostaje potreba za jednim značajnim naporom da se uspostave veze između procesa razvoja i procesa funkcionisanja, ali sasvim drukčije od onoga kako je to Marks učinio. Poseban napor će biti neophodan da se čovek obuhvati u njegovom totalitetu, ali istinskom totalitetu, a ne samo u materijalističkom. Biće potreban još i veliki trud da se formulišu principi akcije i uhvati realnost u cilju da se ona izgradi i transformiše, ali u jednoj perspektivi koja neće biti marksistička. Možda se ova potreba danas najsnažnije oseća u Francuskoj.[81]

7.

Suprotno stavu po kome ekonomsku nauku treba inovirati njenim utapanjem u filozofiju i sociologiju, poznata engleska ekonomistkinja Joan Robinson polazi od sasvim drugog gledišta. Ekonomija može postati nauka samo ako se odvoji od ideologije i metafizike. Ona izričito tvrdi da je ekonomika oduvek bila jednim delom sredstvo vladajuće ideologije datog perioda, a tek drugim delom je predstavljala i metod naučnog istraživanja. Svaki ekonomski sistem zahteva skup pravila, ideologiju koja će ih pravdati i savest pojedinca koja ga goni da ta pravila poštuje. Možda je u tome osnovna razlika između francuske i engleske škole političke ekonomije, ako je takva podela uopšte moguća.

---

[79] Isto, str. 231—232.

[80] O tome kako je i na kojim osnovama konstruisana ova nova politička ekonomija u Francuskoj videti opširnije u studiji: Žarko Bulajić, Novaja socijalogičeskaja škola političeskoj ekonomiji, op. cit., str. 19—44.

[81] Jean Marchal, Deux éssais sur le marxisme, Paris 1955. g., str. 81—82.

Digitized by Google

Ekonomika nije samo grana teologije. Ona od samog početka nastoji da se otrgne od osećanja i da za sebe izbori status nauke. Treba nastojati da se odgonetnu skriveni putevi kojima metafizički iskazi, lišeni bilo kakvog logičkog sadržaja, mogu imati snažnog uticaja na misao i delanje. Zbog ove pomešanosti ekonomisti hramaju jednom nogom u neproverenim hipotezama, a drugom u neproverljivim parolama. Zadatak je ekonomista da što uspešnije razdvoje ovu smesu ideologije i nauke. Osnovna karakteristika ideologije koja vlada društvom danas jeste njena velika pometnja. Razumeti je znači samo razotkriti njene protivrečnosti. A pošto je Marks pokazao kako naše ideje izviru iz ideologije, počeli smo da se pitamo, zašto verujemo u ono što verujemo.

Robinsonova dolazi, na kraju, do vrlo pesimističkih zaključaka u pogledu sudbine ekonomske nauke. Ona konstatuje da moralni problem predstavlja sukob koji se nikad ne može razrešiti. Društveni život će čovečanstvu uvek nuditi izbor između više zala. Nijedno moguće metafizičko rešenje neće dugo ostati zadovoljavajuće. Rešenja koja nude ekonomisti nisu ništa manje obmanjujuća nego što su bila rešenja teologa na čija su mesta došli. Pa ipak ne smemo napustiti nadu da ekonomika može učiniti napredak ka nauci. Ali da bi se to stvarno i dogodilo, neophodno je raščistiti put od raspadajućih ostataka zastarele metafizike. Zato bi ekonomisti, pravilno čitajući svoja sopstvena učenja kojima se obraćaju svetu, trebalo da se bore protiv ideologije, umesto što je neguju, ideologije koja pretenduje da su jedine vrednosti one koje se mogu meriti novcem.

No, da budemo korektni. Robinsonova ne poriče, iako tvrdi da metafizički iskaz nije naučan, da metafizika ipak predstavlja potencijalni rudnik različitih hipoteza. Iako one, po svojoj prirodi, ne spadaju u svet nauke, ali su mu ipak neophodne, jer bez njih ne bismo znali šta želimo da znamo. Zato se ne može ni poreći, kad je reč o istraživanjima psiholoških i društvenih problema, da je metafizika odigrala značajnu, a možda i nezamenljivu ulogu. Metafizički koncepti koji su, strogo gledano, predstavljali glupost, dali su, ne jedanput, doprinos nauci. Slično misli kad je u pitanju i ideologija. Ekonomistima predstoji, kaže ona, teška borba da iz odgovora odstrane ideologiju, no stvar je u tome što bez ideologije nikad ne bismo ni došli do pitanja.[82]

Upravo sa ovakvog stanovišta ona prilazi i oceni Marksovog ekonomskog učenja. Uzgred budi rečeno, ona je Marksa počela temeljitije proučavati tek kad je već bila poznata u celom svetu kao veliko ime u ekonomskoj nauci. Marks je za nju bio pravo otkrovenje i on je na nju, po sopstvenom priznanju, izvršio veliki uticaj.

[82] Joan Robinson, Economic Philosophy, Watts, London, 1962. g.

Digitized by Google

Robinsonova Marksov ekonomski sistem, shodno njenom rezonovanju o oslobođenju ekonomske nauke od svih primesa metafizike i ideologije, deli na dva dela: dogmatski i naučni. U ovom smislu ona nalazi nedoslednosti između verzije I i III toma »Kapital«-a. Štaviše, ona autoritativno tvrdi da se radi čak o suprotnosti između ova dva toma. A ta suprotnost je, kako ona kaže, suprotnost između misticizma i zdravog razuma.[83]

I marginalistički pisci su, podsetimo se, nalazili suprotnost između I i III toma Marksovog »Kapital«-a. Ali, ona se odnosila na sasvim drugi problem, a ne onaj na koji je usmerena pažnja Robinsonove.

Marginalisti su ovu suprotnost nalazili u tome što je, po njima, nemoguće dokazati transformaciju vrednosti u cenu proizvodnje, odakle je nastao tzv. transformacioni problem sa kim su se nosili mnogi, kako marksistički tako i nemarksistički pisci.[84]

Međutim, Robinsonova ovu suprotnost posmatra u sasvim drugom značenju. U pogledu navedenog spora, ona odbacuje mišljenje i jednih i drugih. U analizi, odnosno u opovrgavanju ili u daljem razvijanju Marksove ekonomske teorije, ni jedni ni drugi nisu išli pravim putem. Obadve struje su se uhvatile za dogmatski deo Marksovog učenja, baš za onaj deo gde je najlakše bilo osvojiti poene.

Upravo dogmatski, a ne naučni deo marksizma predstavljao je oslonac za veliki istorijski pokret, koji se razvio u ortodoksnu ideologiju. Naučni deo je zakržljao, jer nauka napreduje putem pokušaja i grešaka, ali kad je zabranjeno priznati greške ne može biti ni napretka. Današnji marksisti svesno biraju žrtvovanje naučnog kod Marksa u cilju da podrže i potkrepe njegov dogmatski deo.

Ali, ni antimarksisti nisu ništa bolje sreće. I u njihovom napadu na marksizam glavna njihova pažnja je okrenuta na Marksovu metafiziku. Posebno su se okomili na njegov najranjiviji deo, na teoriju radne vrednosti, odnosno relativnih cena.

Vrednost je za Robinsonovu, kako teorija radne vrednosti tako i psihološko-individualistička teorija granične korisnosti, čisto metafizički koncept. Jedinica zadovoljstva je ista vrsta opsene kao i Rikardova apsolutna vrednost ili Marksov apstraktni rad. Ni jednu ni drugu ne možemo tačno odrediti. Pokušamo li to, ona se izvitoperuje u puku reč, otplovi u metafizičku maglu.

---

[83] Joan Robinson, An Essay on Marxian Economics, London, Macmillan, 1942. g.

[84] O ovom opširno: Dr Miloš Samardžija, Cena proizvodnje, Beograd 1957. g.

Digitized by Google

Kad se u ovom svetlu posmatra spor oko tzv. transformacionog problema, tada se, posmatrano analitički, cela ova epizoda predstavlja kao »mnogo buke ni oko čega«. Svaka razumna teorija relativnih cena svodi se u krajnjem na gotovo isto. No, spor nije bio, a ni danas nije, na planu razuma. Uzroci svih teškoća u ovom sporu bili su ideološki naglasci.[85]

Ti naglasci smetaju u sagledavanju onoga što je naučno kod Marksa. Ocenjujući Marksovu analizu kapitalističkog načina proizvodnje, ona dolazi do originalnog zaključka u vezi sa ovom analizom. Konstatuje da Marks ne osuđuje kapitalizam na način na koji to čine naivni idealisti, koji eksploataciju tretiraju kao pljačku. Naprotiv, Marks sa nekom vrstom logičkog sarkazma brani kapitalizam. Kod njega nema nikakve prevare. Sve se u njegovom sistemu razmenjuje po vrednostima, po principu robne razmene, sasvim pravedno, jednaka vrednost za jednaku vrednost. Radnik ne dobija vrednost koju on proizvede, nego samo vrednost njegove radne snage. No, na ovom planu ceo argumenat se čini metafizičkim, pa pruža tipičan primer kako deluju metafizičke ideje. Ali, ako sve ovo logički posmatramo, sve to predstavlja besmislicu. Za Marksa je to bio bogat izvor svetlosti, a za kasnije marksiste izvor inspiracije. Ideološki posmatrano, to je daleko jači otrov nego direktan napad na nepravdu. Ispada, kad se ovako analiziraju, da sistem nije, sam po sebi, nepravedan u granicama sopstvenih pravila. Međutim, baš iz tih razloga reforme nisu moguće, pa ne preostaje, dakle, ništa drugo nego srušiti sam sistem.

Ovim primerom Robinsonova pokušava da pokaže kako se nauka u službi ideologije i pomoću metafizike vešto zloupotrebljava. Tvrdi, povezano sa ovim, da je svaka reč koju je Marks napisao zasićena moralnim gnevom. Zato se i marksizam, slično kao i hrišćanstvo u svom početku, predstavio kao zastupnik potlačenih, što je kod njih izazvalo njegovu privlačnost. Ali, kao što se to desilo i sa hrišćanstvom, točak vremena je i marksizam pretvorio u verovanje tlačitelja, čime je u mnogome oslabila njegova moralna privlačnost.[86]

Saglasno njenom gledištu o ulozi ideologije i metafizike u ekonomskoj nauci, Robinsonova odbacuje Marksovu ekonomsku filozofiju.

Suprotno Marksu, koji polazi od teorije radne vrednosti, pa na osnovu nje i pomoću nje prikazuje u I tomu »Kapital«-a suštinu kapitalističkog načina proizvodnje, proričući mu slom kao njegov krajnji ishod, Robinsonova ovaj deo odbacuje kao »dogmu i misticizam«, a III tom prihvata kao »zdrav razum« i nauku. Uzima za nauku, dakle, ono što je u Marksovom sistemu samo pojavni oblik, koga on demistifikuje izvlačeći

[85] Joan Robinson, Economic Philosophy, op. cit.

[86] Isto.

Digitized by Google

ga iz suštine. Uzimanjem pojavnih oblika za suštinu, a suštine za dogmu, Robinsonova nije daleko odmakla od »predstave agenata buržoaske proizvodnje« kako bi rekao Marks.

Ali, prihvata i značajno koristi sve ono što je, po njenom mišljenju, kod Marksa naučno. Marks je bio, zajedno sa Rikardom, Alfred Marshall-om i Knut Wicksell-om, ekonomista koji je na njen intelektualni razvoj izvršio najznačajniji uticaj.

Struktura njenog poznatog dela o »Akumulaciji kapitala« izvedena je iz, u izvesnoj meri prilagođenih, Marksovih shema kapitalističke društvene reprodukcije. U ovom njenom delu ona je pokušala da kombinuje Marksa i Keynes-a, tj. da proširi Keynes-ovu analizu kratkog roka na dugoročni razvoj. U tom pravcu njena »Akumulacija kapitala« pruža keynes-ovsko-marksovski okvir za tumačenje procesa rasta u kapitalističkim ekonomijama. Od Keynesa je preuzela opšti pristup makroekonomskim procesima, a od Marksa, kao što smo već videli modifikovane sheme kapitalističke društvene reprodukcije, pri tom priznajući protivrečnosti kapitalističkog sistema proizvodnje, kao što su konflikti između rada i svojine, konfliktna kretanja profita i nadnica itd.[87]

Keynes je, kako ona kaže, u svojoj »Opštoj teoriji zaposlenosti, kamate i novca« srušio neprirodnu ogradu između istorije i teorije i ponovo ih spojio.[88] Na sličan način misli i o Marksovom naučnom delu kad kaže: »Za mene je glavna Marksova poruka glasila: treba misliti u kategorijama istorije, a ne u kategorijama ravnoteže«.

8.

Većina pisaca nemarksista, koji su izučavali Marksovu misao, voleli su da istaknu da Marksa često nije lako razumeti ne samo zbog njegovog stila pisanja, nego i zbog konfuzije kojom su neke njegove analize opterećene.

Još je Franc Mering uočio da su mnogi buržoaski naučnici njegovog vremena tvrdili da se Marks formalno gušio u samoopovrgavanjima.[89] Verner Sombart je dokazivao da se u Marksovim teorijama ukrštavaju razne struje, koje ne bi mogla da složi nikakva sofistika na svetu.[90] Za Lous-a Baudin-a ne samo što III tom »Kapitala« protivreči I tomu u bitnim tačkama, nego je »Kapital« težak, nesređen, zbrkan. On čitaoca

[87] Joan Robinson, The Acumulation of Capital, London, Macmillan, 1960. g.

[88] Joan Robinson, Economic Philosophy, op. cit.

[89] Franc Mering, O istorijskom materijalizmu, Beograd 1952. g., str. 56.

[90] Verner Sombart, Socijalizam i socijalni pokret, op. cit., str. 87—88.

Digitized by Google

satire svojom surovom i prevarantskom dijalektikom.[91] Čak je i za Jean-a Marchal-a Marksovo izlaganje daleko od toga da bude uvek savršeno jasno.[92] Kad svemu ovome dodamo i mišljenje Joan Robinson, o čemu smo već opširno pisali, o suprotnosti između I i III toma »Kapital«-a kao suprotnosti između misticizma i zdravog razuma, kao i još mnoga druga slična svim ovim već navedenim, onda se sasvim jasno može konstatovati da je po sredi jedno veliko nerazumevanje, ili nešto gore od toga, Marksovog dela.

Daleko od toga da osporavamo da se i u Marksovom »Kapital«-u, kao uostalom i drugim sličnim grandioznim delima, mogu naći nejasnosti, nepreciznosti, nedorečenosti, nerazumljivosti, kontradiktornosti i slično. Ali, u ovom konkretnom slučaju, ne radi se o tome, već o dubljem nerazumevanju ili ad hoc osporavanju, u nedostatku pouzdanijih argumenata, određenih Marksovih gledišta i analiza, pa i, kod nekih naučno nesavesnih pisaca, Marksova dela u celini.

No, i ove opaske na račun Marksa, o kojima je do sada bila reč, svedoče samo o tome da je Marksova ekonomska analiza bezgranično bogata idejama koje lansira i sugestijama koje daje, kao i dovoljno suptilna da može biti tumačena i u obrnutom smislu. No, ovo je samo jedna nebitna i uzgredna opaska. Glavni problem je, ipak, u nerazumevanju ili odbacivanju nekih bitnih elemenata Marksovog filozofskog metoda.

U nauci nailazimo ne tako retko na razlaz i nerazumevanje među naučnicima zbog njihovog drukčijeg prilaza problemu koji izučavaju, a još češće zbog različitih metoda istraživanja pojava. I ovde je, ako isključimo nerazumevanje pa i zloupotrebu, dobrim delom takav slučaj.

Kod Marksa se ne radi o suprotnostima koje jedna drugu isključuju i potiru, nego o jedinstvu suprotnosti. To je jedan od temeljnih stubova Marksovog filozofskog sistema. Ako njegov metod ne shvatimo u tom duhu, onda je sasvim normalno da nam izgleda da se Marks guši u samoopovrgavanjima, da se u njegovim gledištima ukrštaju razne struje koje ne može da složi nikakva sofistika na svetu, da sve ono što je Marks napisao satire čitaoca njegovom prevarantskom dijalektikom, da postoji suštastvena suprotnost između I i III toma »Kapital«-a itd. Da se shvatila ili da se htela shvatiti Marksova ekonomska filozofija, njegov način mišljenja, bilo bi daleko manje nejasnoća o njegovom delu i nesporazuma o njemu kao ekonomisti.

Marks nikada ne uzima stvari i ljude onakve kakvim se predstavljaju neposredno svojim spoljašnjim izgledom. U njima

[91] Louis Baudin, Manuel d'économie politique, t. I, Paris 1953. g., str. 80—81.

[92] Jean Marchal, Cours d'économie politique, t. I, 3 ed., op. cit., str. 194.

Digitized by Google

postoji neka dublja unutrašnja suština daleko od očiju. U tom smislu, on nikad nije prihvatao društvene pojave onako kako se one u stvarnom životu neposredno predstavljaju, već se uvek pitao šta je to što se iza njih krije. Jer, u svakoj površinski vidljivoj stvari i pojavi deluje neka skrivena pokretačka snaga koja je posve suprotna onom što se golim okom vidi. Unutrašnja skrivena pobuda i spoljne manifestacije koje ona izaziva, dakle, suprotne su jedna drugoj. Nemoguće je saznati pravu istinu sve dok se ne razgoliti ta unutrašnja pobuda koja prikrivena spoljašnjim manifestacijama sasvim različitim od nje.

Marksov ekonomski sistem nije moguće shvatiti, a kamoli prihvatiti, bez poznavanja i razumevanja njegovog apstraktno-logičkog i dijalektičkog metoda istraživanja. Njegova unutrašnja dubinska analiza pojava, odnosa, ljudi, stvari itd. zasnovana je na zapostavljanju njihovog površinskog ispoljavanja, koje zamagljuju i mistificiraju istinske zakone kretanja i sakrivaju njihove prave uzroke. Ako ne poimamo suštinu u odnosu na njeno spoljno manifestovanje, onda i ne razlikujemo suštinu od pojave, već ih identifikujemo. Izvan ispoljavanja stvarnog života krije se ono što ga izaziva i pokreće.

Proučavanje Marksa bez poznavanja i razumevanja njegovog filozofskog metoda vodi nas direktno zaključku da Marks nije u pravu, jer je spoljašnji izgled stvarnosti drukčiji, pa čak i suprotan onoj kakvom je on vidi, jer se naučna analiza stvarnosti ne svodi na njeno prosto fotografisanje. Onaj koji tako prilazi stvarnosti ne može da shvati pravi tok stvari. Tako, na primer i »praktični kapitalista, stojeći pod vlašću konkurentske borbe čije pojave nikako ne može da prozre, mora da bude skroz nesposoban da kroz prividnost spozna unutrašnju suštinu i unutrašnji ustroj toga procesa.«[93]

Tragajući za istinom Marks je nije mogao naći u pojavama svakidašnjice. Ona ne pliva po površini stvari i prividima života. Ona je uvek sakrivena, nju tek treba otkriti. Uvek je tražio dublju suštinu pojave. Otkrivanje suštine je pronalazak istine, a traženje istine je zadatak nauke. Isto kao što čoveka ne možete da upoznate po njegovom spoljašnjem izgledu, po njegovoj brižljivoj uglađenosti, sve dok mu duboko ne zavirite u dušu, ne možete spoznati ni istinu o stvarima, pojavama i procesima dok duboko ne prodrete u njihovu skrivenu unutrašnjost.

Marksova analiza kapitalističkog načina proizvodnje je analiza jedinstva njegovih protivrečnosti i procesa koji one izazivaju. Engels kaže: »potrebno je bilo, s jedne strane, da se taj kapitalistički način proizvodnje prikaže u svojoj teorijskoj vezi kao nužan za jedan određeni istorijski period, pa dakle i kao

[93] Marks, Kapital III, op. cit., str. 129.

Digitized by Google

nužno prolazan. A, s druge strane, da se otkrije njegov unutrašnji karakter, koji je još bio skriven, jer se dotadašnja kritika više bavila rđavim posledicama, nego samim tokom stvari. To je ostvareno otkrivanjem viška vrednosti... Za ta dva velika otkrića: materijalističko shvatanje istorije i razgolićenje tajne kapitalističkog načina proizvodnje imamo da zahvalimo Marksu. S njime je socijalizam postao nauka.«[94]

Polazeći od svog načina mišljenja, od svoje filozofije tumačenja sveta, i društva, Marks je postklasičnu ekonomiju njegova vremena nazvao vulgarnom ekonomijom. Jer, »sve što vulgarna ekonomija čini jeste da doktrinarno tumači, sistematiše i opravdava predstave agenata buržoaske proizvodnje, koji su zahvaćeni njenim odnosima. Ne smemo se, dakle, začuditi što se vulgarna ekonomija oseća potpuno kod svoje kuće baš u pojavnom obliku ekonomskih odnosa, koji je od njih otuđen, i u kome su ovi očigledno besmisleni i potpune protivrečnosti. A svaka bi nauka bila izlišna kad bi se pojavni oblik i suština stvari neposredno podudarali. I što joj se ti odnosi čine utoliko prirodniji, ukoliko je njihova unutrašnja povezanost skrivenija, a oni pak dobro poznati prostom shvatanju.«[95]

Posmatrano sa ovog stanovišta iluzorno je videti neku suprotnost između I i III toma »Kapital«-a u ovom smislu kako su je videli marginalistički kritičari Marksa, ili pak, kao suprotnost između misticizma i zdravog razuma, kako je to videla Joan Robinson.

Suprotnost, bez ikakvog osporavanja, stvarno postoji, ali suprotnost u Marksovom smislu, kao suprotnost između pojave i suštine.

U I tomu Marks pokazuje, bez ikakvog zamešeteljstva, kako se proizvodi vrednost i višak vrednosti kao suština kapitalističkog procesa proizvodnje. U III tomu on prikazuje pojavne oblike vrednosti i viška vrednosti i kako se oni kriju i konačno u naslagama raznih oblika kapitala i kapitalističkih dohodaka nestaju. Pa se čovek mora zapitati kud se dede car Nemanje blago. Višak vrednosti se sakrio u gnusnoj i vrtoglavoj stvarnosti kapitalizma, i to tako majstorski da ga nikakav policijski genije ne bi mogao otkriti. To je, ipak, uspelo Marksu. On je, najpre, sopstvenim metodom naučne analize, otkrio kako se proizvodi vrednost i višak vrednosti u I tomu, pa ih zatim ponovo otkriva u III knjizi, ali sada u sasvim drugim oblicima, sakrivene u kapitalističkoj džungli profita, kamate, rente i cene proizvodnje.

Svi Marksovi kritičari, kako oni najekstremniji tako i oni koji su mu blagonakloni, odbacivali su njegovu teoriju radne vrednosti, tj. njegovu ekonomsku filozofiju, kao temeljni i

[94] Anti-Diring, Beograd 1955. g., str. 35—36.
[95] Marks, Kapital III, op. cit., str. 708.

Digitized by Google

sintetički princip celog njegovog ekonomskog sistema na kome se zasniva njegova celokupna ekonomska analiza kapitalističkog načina proizvodnje i nadgrađuju sve ostale ekonomske kategorije. Računali su da će, rušenjem njegove teorije radne vrednosti kao suštine njegove ekonomske filozofije, time srušiti njegovu teoriju viška vrednosti i, zajedno sa njom, i njegovu teoriju eksploatacije, a sa time i celu njegovu teorijsku zgradu. Ovaj zadatak su mogli tim lakše izvršavati zato što su jednostavno teoriju radne vrednosti sveli na teoriju relativnih cena, pa je kao takvu, logično nije bilo teško smestiti u naučne promašaje.

Pokazalo se, kao što smo već videli, da u tome nisu uspeli. Teorijsko oruđe i nova teorija vrednosti marginalne korisnosti, kao suština nove ekonomske filozofije, pokazali su se nedovoljnim i naučno krajnje nepouzdanim oruđem u tom poduhvatu, kao što su to uočili i mnogi trezveniji i objektivniji građanski ekonomski novijeg talasa, o čemu smo već opsežno govorili u prethodnim izlaganjima.

No, uprkos toga preokreta, koji je došao kao posledica novih kretanja i novih potreba u stvarnosti novijeg kapitalizma, ostalo je još dosta odbojnosti, nerazumevanja i nedorečenosti u odnosu na Marksa i njegovo delo. A to delimično potiče i otuda što se Marksov »Kapital« razdvaja i suprotstavlja, a ne vidi ili neće da se vidi da on čini jednu logičku celinu.

Marks je iza pojava otkrivao suštinu, iza cene vrednost, iza vrednosti cenu proizvodnje, iza najamnine vrednost radne snage, iza profita višak vrednosti, iza profitne stope stopu viška vrednosti, iza prosečnog profita i opšte profitne stope princip raspodele viška vrednosti itd. Uočio je, dakle, da iza pojave vreba neka dublja suština i da je ona suprotna njenoj pravoj prirodi.

Iz Marksove toliko osporavane teorije radne vrednosti ne proizilazi ništa drugo nego da je rad isključivi stvaralac vrednosti, jedini izvor viška vrednosti i u tom svojstvu, prava osnovica svakog racionalnog privređivanja. Ali, na nesreću, te činjenice su duboko zatrpane u debelim površinskim naslagama kapitalističkog ekonomskog omotača, čime je zatrt svaki trag istinskog proizvodnog i prometnog procesa i mistificiran kapitalistički oblik proizvodnje i gazdovanja. U III tomu »Kapital«-a, a delimično i u II, Marks ne protivureči sebi onim što je napisao u I tomu, već samo demistificira pojavne oblike kapitalističkih odnosa proizvodnje. Ako stvari tako posmatramo, tj. u duhu Marksovog filozofskog metoda, onda ne možemo konstatovati nikakvu suštinsku suprotnost između I i III toma »Kapital«-a, niti bilo šta drugo što ih podvaja. Treći tom je samo nastavak analize prva dva toma, kao jedinstvenog koncepta suštine i pojava kapitalističkog načina proizvodnje. Marks je takvom dijalekti-

Digitized by Google

čkom analizom skinuo veo tajne koja je sakrivala suštinu kapitalističkog načina proizvodnje.

Međutim, uprkos činjenici što su svi građanski ekonomisti osporili temelje njegovog sistema i, manje više, i sistem kao celinu, oni su našli, kao što smo već videli, kod njega mnogo toga što su od njega mogli naučiti i dali mu najveće moguće priznanje koje jedan pravi naučnik može uopšte dobiti.

9.

Bez obzira na sve kritike, osporavanja, negiranja, omalovažavanja, potcenjivanja i nekorektnog odbacivanja, ostaje činjenica da je Marksu danas priznato jedno od najznačajnijih i vodećih mesta u ekonomskoj nauci, čak i od njegovih najvećih oponenata.

S. Rajt Mills značajni moderni američki sociolog, sa ovim povezano, kaže da treba istaći da su moderne društvene nauke, sociologija, politička ekonomija, istoriografija itd. apsorbovale glavne misli koje je Marks razradio. Ove nauke se bez ovih Marksovih misli i bez polemike sa njima više ne mogu ni zamisliti.[96]

A poznati američki ekonomist Paul A. Somuelson, nosilac Nobelove nagrade za ekonomsku nauku, kaže da se može zaključiti da marksizam ima suviše vrednosti da bi bio ostavljen samo marksistima. On obezbeđuje jedinu bespoštednu kritičku prizmu, zahvaljujući kojoj dominantne struje ekonomista, radi svoje veće koristi, mogu proveriti validnost svojih analiza. Svaki obrazovani čovek, uostalom, bi trebalo da se upozna sa onom ekonomskom teorijom i mišlju koje milijarde ljudi u svetu posmatra kao svog ideološkog heroja.[97]

U svom uvodnom govoru na Kolokvijumu o naučnoj misli Karla Marksa, René Maheu, direktor UNESKO-a, je saopštio da je Marks iz korena preobrazio odnose misli i stvarnosti.

Ovakva priznanja poznatih ekonomista, filozofa, sociologa, istoričara, političara i mnogih kulturnih i javnih radnika, Marksu i njegovom naučnom delu, danas ima na pretek i svakim danom se sve više množe.

Baveći se naukom, strastveno i bez predaha, Marks je uvek težio da otkrije istinu. Jer, kako reče Samuel Johnson, engleski literarni kritičar, bez istine mora doći do raspadanja društva.[98]

No, na žalost, istina nikad nije samo istina. Ona je najčešće opterećena raznim primesama. Istina se, ne tako retko više potvrđuje lažima nego dokazima. Otkrivanje istine je češće

[96] Citirano prema: Ernst Fišer, Šta je Marks stvarno rekao, Subotica—Beograd, 1973. g., str. 147.
[97] Paul A. Samuelson, L'économique, Paris, 1983., str. 645 i 669.
[98] Boswell, The life of dr Johnson, t. II, str. 298.

Digitized by Google

u razlazu sa iluzijama nego u opovrgavanju laži, jer su laži prozirne pa se lako prepoznavaju, a iluzije treba dublje proniknuti, pa ih tek onda identifikovati kao takve.

U svetu u kome je sve relativno pravi je apsurd tražiti neke konačne istine ili težiti nekim apsolutnim principima. To je Marks pokazao svojim istorijskim metodom ekonomske analize. Međutim, u svetu gde sve ima početak i kraj, a u kome nema ni početka ni kraja se vrlo teško snalaziti. Jedino nauka u takvom svetu pruža kakav takav orijentir.

Marksov način mišljenja je i danas aktuelan i biće uvek, sve dok se lažni spoljni sjaj ne skine sa suštine stvari i ljudi, dok se prividi ne demistificiraju, dok iza spoljnih kretanja i događanja ne budu otkriveni unutrašnji zakoni zbivanja, dok krasnorečivi i kitnjasti govori, prazne reči i površne misli ne budu skrivali istinu i ometali duboka unutrašnja i intimna osećanja i ubeđenja ljudi. Jednom rečju, sve dok se laž bude predstavljala za istinu, Marksova filozofija, onako kako je primenjena u »Kapital«-u, biće nezamenljiv metod u demaskiranju laži i otkrivanju istine. Jer, kad je istina sakrivena, tada laž caruje, a kad laž vlada onda je stvarnost prikazana u izopačenom svetlu. U takvim situacijama i pod takvim okolnostima, nauka gubi pravo glasa, a bez nauke nema napretka.

Prema tome, da zaključimo, posle dugogodišnjeg ignorisanja Marksa kao naučnika i osporavanja svakog njegovog doprinosa ekonomskoj nauci, novija generacija građanskih ekonomista znala je da oceni vrednost njegovog dela i da uoči njegov veliki doprinos ekonomskoj nauci u celini. Ovaj novi talas nije posmatrao Marksa samo kao rodonačelnika jedne nove škole političke ekonomije za njih neprihvatljive, nego prsvenstveno sa stanovišta razvitka celokupne ekonomske misli i Marksovog mesta u njoj, pa mu, normalno, nije mogao izmaći veliki Marksov doprinos celini ekonomske nauke. Tako je Marks i od strane svojih najkritičkijih oponenata proglašen jednim od velikana klasične političke ekonomije zajedno sa Smitom i Rikardom.[99]

[99] O ovom problemu se može još informisati u članku: Žarko Bulajić, Marksov uticaj na neke savremene građanske ekonomiste, Beograd, 1964. g., Socijalizam, br. 3.

Digitized by Google

Osvrti

Milivoje Tomašević

Vanredni kongres crnogorskih komunista

Deseti vanredni kongres SK Crne Gore (Titograd, 25, 26. i 27. april 1989) afirmisao je novi društveni kurs razvoja dajući mu nove dimenzije i podsticaje. »Prevratnički« čin, koji se već bio odigrao, strateški je usmerio dugo godina narastajuće opštenarodno nezadovoljstvo. Proizlazeći iz tog nezadovoljstva, odnosno iz dramatično izloženih narodnih zahtjeva, to što je rečeno i zaključeno na ovom kongresu može se bez rezerve smatrati riječju i zaključkom gotovo cjelokupnog odraslog stanovništva ove Republike. A kad je to tako, onda se isto tako može smatrati da je ovim kongresom već počela da se ostvaruje jedna od bitnih intencija reforme SK — njegovog povratka radničkoj klasi i narodu. Tim rezultatom, nesumnjivo, »vanrednost« ovog kongresa pokazala se u kvalitetu koji bi morao karakterisati redovni život SKJ u cjelini.

Kritički intonirano na različite načine, uglavnom spontano, formirano javno mnjenje, u fazu sazrevanja ušlo je preko radničkih studentskih štrajkova, mitinga solidarnosti, oktobarskim (1988. godine) demonstracijama u Titogradu i Nikšiću. Zahtevan je izlazak iz ponižavajućeg socijalnog stanja i društveno-razvojnog beznađa u Republici, raskid s privilegijama, uzurpacijama, kompromisima, oportunizmom — odlučna privredna i celovita politička reforma.

Digitized by Google

Ispoljena je srdžba i odlučnost da se od opravdanih zahteva ne odustaje. Neopravdana, u stvari, bezumna, intervencija »snaga reda« u oktobru nepopravljivo je povredila moralni ponos ljudi ovog prostora. Totalna paraliza kompletnog političkog rukovodstva posle te kobne greške dodatno je rasplamsala gnev naroda. Legitimnost sistema je izgubljena, pa je zahtev januarskih (1989. godina) demonstracija u Titogradu — najvećeg narodnog zbora u istoriji ove Republike — skoncentrisan samo na smenu svih čelnih političkih funkcionera. I, to se moralo dogoditi. Pred povređenim dostojanstvom i očito nepokolebljivom odlučnošću 150 hiljada na sve spremnih ljudi pale su sve političke strukture koje su se, u zaklonu svoga monopola, smatrale sigurnim.

Obnovu poverenja u socijalizam, u Savez komunista, u razvojne perspektive, otpočeli su mladi ljudi koji su u događanjima od oktobra do januara, opštedruštvenim konsenzusom, dobili taj mandat. Oni su i rinije bili u politici, ali njihove ideje teško su se probijale iza birokratskih fraza za koje su bili rezervisani zvanični mikrofoni. Oni su organizovali i vodili pripreme za vanredni kongres, pod njihovom dirigentskom palicom, uz puno uvažavanje javnog mnjenja, kongres je i održan.

Razlozi za nezadovoljstvo

Kontekst u kome je nezadovoljstvo raslo, a ljudi bivali sve odlučniji da izađu iz beznađa, najbolje je prikazati preciznim podacima koji se daju u, za kongres pripremljenoj, Analizi društveno-ekonomskog i političkog stanja u SR Crnoj Gori od 9. do 10. vanrednog kongresa SK Crne Gore:

»Društveni proizvod po stanovniku SR Crne Gore predstavlja oko 3/4 jugoslovenskog prosjeka, uz stalno pogoršanje ovog odnosa. Zaposlenost u društvenom sektoru privrede raste znatno brže od jugoslovenskog prosjeka, dok je s druge strane, pad produktivnosti najizraženiji u Crnoj Gori. Uprkos tome, nezaposlenost mladih i školovanih ljudi, dugo godina kotira kao jedan od centralnih društvenih problema.

Duboki poremećaji u kojima se nalazi crnogorska privreda ogledaju se i u činjenici da su osnovna sredstva po radno sposobnom stanovniku i učešće bruto fiksnih investicija u društvenom proizvodu, iznad jugoslovenskog prosjeka. Pretežno formirana na jugoslovenskom razvojnom konceptu, privreda Crne Gore je, u uslovima stvorenim ustavnom reformom iz 1974. godine, pokazala svu jednostranost svoje strukture. Neadekvatno vođena ekonomska politika nije uspjela da ublaži negativne efekte strukturne neusklađenosti. Stoga je, na primjer, akumulativna sposobnost crnogorske privrede ispod polovine jugoslovenskog prosjeka, dok se reproduktivna sposobnost kreće oko 80 odsto tog prosjeka.

Digitized by Google

Crnogorska privreda je najzaduženija u inače prezaduženoj Jugoslaviji. Zaduženost privrede Crne Gore je 2,7 puta veća od prosječnog zaduženja u zemlji. Stoga, otplata dugova zahtijeva oko 20 odsto društvenog proizvoda Crne Gore. Uz sve to, privreda Crne Gore trpi velike gubitke u tekućem poslovanju. Ukupna društvena organizacija proizvodnje i rada odvija se tako da se kapaciteti djelimično i neracionalno koriste, da je stepen finalizacije izuzetno nizak, te da su dohodovni efekti znatno niži u odnosu na granske prosjeke privrede.

Kao logična posljedica, slijedi ugroženost ličnog standarda. U vrtoglavom rastu troškova života, Crna Gora, u poslednje vrijeme, premašuje jugoslovenski prosjek. Da bi situacija bila teža, čist lični dohodak po radniku u Crnoj Gori predstavlja tek oko tri četvrtine jugoslovenskog prosjeka, a realni čisti lični dohodak po radniku od 1985. godine do septembra 1988. godine smanjio se za oko 20 procentnih poena.«

U takvom privrednom ambijentu Savez komunista nije uspevao da bude vodeća idejna i politička snaga: nije nalazio rešenja za nagomilane probleme, nije otvarao razvojne perspektive. Kako su se društvene protivurječnosti zaoštravale, tako je i aktivnost SK i drugih institucija sistema na njihovom rešavanju ili bar ublažavanju bivala sve uzaludnija. Posrtanje je bivalo sve teže.

»Između dva kongresa, došlo je do daljeg gubljenja radničko-klasnih obilježja. Savez komunista je napustio značajan broj članova, pretežno radnika iz neposredne proizvodnje. Određeni broj članova i osnovnih organizacija se pasivizirao ili ispoljavao neke vidove tihog nemirenja sa politikom koja je vođena (ne plaćanje članarine, mirovanje partijskog staža i slično). Aktivnost osnovnih organizacija svodila se, uglavnom, na isčitavanje materijala dobijenih »odozgo«, upoznavanje sa stavovima i davanje podrške kadrovskim rješenjima koja su kreirana u vrhovima političkog organizovanja.

Negativna selekcija rukovodećeg kadra, obilje političkih fraza i nerealizovanih stavova, kao i određeni broj potpuno pogrešnih političkih poteza, nijesu doveli samo do toga da se ukupno članstvo pasivizira. Veliki broj članova i organizacija Saveza komunista Crne Gore nije se mirio sa stvarnom marginalizacijom uloge Saveza komunista. U pojedinim sredinama, naročito u većim radnim kolektivima i na Univerzitetu, partijske organizacije su sve glasnije izražavale svoje nezadovoljstvo ukupnom politikom Saveza komunista Crne Gore, a posebno, njegovog izvršno-političkog profesionalnog aparata.

Birokratizovano partijsko rukovodstvo, uvijek okrenuto prema unutrašnjoj ljestvici moći i odlučivanja, nije se obaziralo na sve glasnije proteste i izraze nezadovoljstva koji su dopirali iz najšire baze članstva«.

U prazno ili u pogrešnom smeru okretali su se i ostali zupčanici političkog sistema. Centrima političke moći, stvarnost se,

Digitized by Google

kaže se u Analizi, priviđala »na taj način da se vjeruje kako postoje najbolja rješenja, ali da ih nije moguće primijeniti zbog djelovanja nekih neprijateljskih elemenata, ili prosto, zbog nedovoljne svijesti, odnosno poslušnosti stanovništva. Zbog toga se političko djelovanje u osnovi svodi na beskrajno ponavljanje opštih stavova koji treba da dovedu do promjene svijesti. Tome se podređuje i ukupno ustrojstvo sistema političkog organizovanja. Savez komunista funkcioniše kao najvažniji politički subjekt, a druge društveno-političke organizacije, osluškuju i prenose njegove stavove. Svako suprotno ponašanje se tumači, ili kao političko neznanje, ili u težim slučajevima neposlušnosti, kao plod zle namjere...

U normalnim životnim aktivnostima, pojedinac se osjećao uhvaćen u nevidljivu birokratsku mrežu koja mu je oduzimala životni prostor. Birokratija i birokratska svijest svakodnevno ga je ponižavala uskraćujući mu čak i elementarna ljudska prava i bespotrebno mu komplikujući najjednostavnije ljudske i radne aktivnosti. Gotovo ništa nije mogao da uradi bez poznanstva i veze, a time se stvarao podanički mentalitet, osjećaj zavisnosti od »onih gore« i obaveza da se za učinjene usluge vrati protivuslugama.

Uz sve to, sistem društvenog i političkog odlučivanja bio je totalno neefikasan. To se najbolje vidjelo na primjeru kosovske drame, srpskog i crnogorskog naroda koji je, niz godina, bez stvarne zaštite, izložen teroru albanskih separatista i nacionalista.

Nova razvojna filozofija

Ideja — da crnogorskom i jugoslovenskom društvu treba nova razvojna filozofija, novi politički programi koji će polaziti od toga da se socijalizam afirmiše jedino rešavanjem realnih društvenih problema, novi (drukčiji) Savez komunista koji će kao kreativna društvena snaga nuditi idejna rešenja za te probleme, da je prošlo vreme monolita i političkih monopola, formirala se, dakle, u takvim okolnostima. Na Kongresu je prihvaćena, afirmisana i zvanično verifikovana.

Kongres je nesporno najavio novo doba i, kako je dr Veselin Vukotić u referatu istakao, raskinuo s kontinuitetom: »Ovaj Kongres je vanredan prije svega zbog toga što nije čin kontinuiteta, nastavljanje onog što danas imamo. Ovo mora biti kongres koji će duhovnom atmosferom podsticati i stvarati uslove za dalji razvoj novog načina mišljenja i domaćinskog ponašanja. Riječju, dalji podstrek novoj razvojnoj filozofiji u nas zasnovanoj na političkoj demokratizaciji i većoj ekonomskoj efikasnosti. Ovaj Kongres ne shvatamo kao istorijski. Takvih je do danas bilo i previše. Ovo nije raskid sa nekom apstraktnom politikom, već sa onom s kojom smo živjeli i bili njen dio, posebno posljednju

Digitized by Google

deceniju. Istovremeno, ovo nije kongres analize dosadašnjeg puta, već traženja vizije; nije kongres želja, već traženja praktičnih poteza za savladavanje zabrinjavajuće zbilje. Da bi sve to postao, njegova poruka mora živjeti znatno duže nego što su živjele poruke nekoliko prethodnih. Da bi to i mogao biti, nastojmo da poruke budu jasne, životno praktične, stvarne i moguće, a da do njih dođemo dijalogom, jednostavnom riječju, uvažavanjem svega onoga što je narod jasno i nedvosmisleno kazao. Zapamtimo osnovne poruke skupova u Crnoj Gori u poslednjih 7—8 mjeseci i ne zaboravimo da je ovaj kongres počeo ne danas, ne avgusta prošle godine na mitingu u Titogradu, nego znatno ranije.

Kongres je bio vanredan i drukčiji od svih kongresa komunističkih partija i po mnogo čemu ostalom: spremljen je za 90 dana. U njegovoj pripremi kreativno je — na vanrednim konferencijama opštinskih organizacija SK i javnim tribinama — učestvovala polovina članova SK Crne Gore.

Gotovo nestvarno zvučao je, na početku rada Kongresa, zvanični pozdrav »alternativcima«. Zajedno s drugim delegacijama i gostima pozdravljeni su Milorad Perović, predsednik Odbora za ljudska prava (iz Titograda), Milan Pešić, predsednik Udruženja nezaposlenih (iz Bijelog Polja) i Bogoljub Šijaković, predsednik Udruženja za unapređenje demokratskih procesa u Jugoslaviji (iz Nikšića).

Da »alternativci« na Kongres nisu došli radi dekora ili alibija potvrđuju i kongresni dokumenti u kojima su zapisani i stavovi identični programima delovanja ovih organizacija: protiv idejnog i političkog monopola SK, za politički pluralizam, protiv vladajućeg koncepta nacionalno-partijskog organizacionog poduđaranja, protiv zloupotreba i nezakonitosti u zapošljavanju i slično.

Svi kongresni dokumenti i referati bili su izuzetno kratki (i referat i programski dokument »Savez komunista Crne Gore i nova razvojna filozofija« imaju po 21 stranicu teksta velikog proreda. Za razliku od, u našoj partiji već uobičajeno dugih nejasnih, često kontradiktornih naklapanja koja se plasiraju kao referati ili partijski stavovi, referat i svi kongresni dokumenti sadržali su sasvim precizne i svima razumljive poruke.

Kongres je održan bez uobičajene svečane odore, transparenata i parola, bez blještavo ukoričenih kongresnih materijala, (sve je bilo izvučeno na šapirografu) bez značaka, tašni i svečarske halabuke...

Koliko je volja delegata, a ne unapred skrojeni scenario, bila na kongresu odlučujuća pokazuje i činjenica da je prvobitni plan bio da Kongres traje dva, ali su delegati glasanjem odlučili da traje tri dana, da bi što više njih govorilo.

Mnogo značajniji pokazatelj poštovanja delegatske volje (u stvari pokazatelj demokratije) bilo je glasanje za članove novog

Digitized by Google

Centralnog komiteta (tajno, između više kandidata), tolerantna rasprava i atmosfera, brzo ispunjenje svih delegatskih zahteva — kao što je izveštaj o političarima koji su podneli ostavke — i naravno, prihvatanje svih argumentovanih predloga, makar i ne bili predviđeni programom rada ili se i ne uklapali u kongresni scenario.

Treba reći i to da se ni u najbolje informisanim kuloarima nije moglo saznati ko će recimo biti članovi Predsedništva CK ili ko je favorit za funkciju predsednika Predsedništva. Te odluke su sazrevale na samom Kongresu, pa se valjda zato i dogodilo da čovek koji je dobio najviše glasova i prilikom izbora za Centralni komitet i kada je novoformirani CK birao svoje Predsedništvo (Momir Bulatović), bude predsednik a prvi posle njega (po broju glasova) Milo Đukanović, sekretar Predsedništva CK.

Dogodila se i, u komunističkom pokretu, verovatno najbrža ostavka. Držeći se usvojenog principa da je članstvo u CK nespojivao s rukovodećim funkcijama u organima drugih društveno-političkih organizacija, Vujica Lazović je samo 12 sati posle izbora, u stvari čim je to mogao, podneo ostavku a ostao predsednik SSO Titograda.

Kongres je pozitivno rešio i veliki broj žalbi. Rehabilitovan je Nikola Lekić — Goranin, predratni sekretar KP za Crnu Goru i Boku koji je 1941. godine nepravedno isključen iz Partije a u decembru iste godine poginuo u Pljevaljskoj bici.

Mnogo priče bilo je o gresima bivšeg rukovodstva, o oktobarskim događajima, Žutoj gredi (gde su »specijalci« suzavcem i pendrecima u oktobru 88. zaustavili radnike iz Nikšića) što je i rezultiralo predlogom da se ukine zakon koji smenjenim ili političarima u ostavci garantuje status »neraspoređenih« i lični dohodak u trajanju od jedne godine. Nije se, naravno, mogla izbeći ocena rada ranijih političkih rukovodstava, pitanje je samo da li je tome posvećena odgovarajuća pažnja.

Ta »epizoda« može se, međutim, posmatrati iz različitih uglova. Možda je u pojedinim govorima bilo previše osvetničkog, ali novi su na oceni i odnosu prema starim polagali ispite i iz političke demokratije i iz svoje buduće političke strategije.

Osuđujući stare političke metode, uopšte raniji način političkog organizovanja i delovanja i njegove glavne aktere, novi »politički barjaktari« uveliko su odredili svoj pravac delovanja i svoju političku sudbinu. Ljudi koji su sada na čelnim mestima u političkim organima ne smeju ponoviti ni jednu grešku svojih prethodnika. Nezadovoljstvo crnogorskog naroda (zbog velike nezaposlenosti, ponižavajuće socijalne golgote, zanemarljivog učešća u političkim odlukama, razvojnoj besperspektivnosti, doživljenim nepravdama i sl.) je ogromno. Rešenost da se iz tog položaja izađe već je pokazana. Za jednom osvojenim pravom — da i nepokolebljivim protestom menja rukovodstvo koje mu ne otvara perspektivu — narod bi sigurno opet posegnuo. Novi

Digitized by Google

ljudi imaju gotovo neograničen politički kredit, ali isto tako, i kad bi hteli ne mogu se vraćati starom maniru i metodama rada. Prema tome, pridavanje tolikog značaja (kao što je to učinjeno na Kongresu) osudi stare politike može se prihvatiti jedino u funkciji potpunog raskida svih veza sa tom politikom.

To je, uostalom, drug Bulatović sasvim jasno i najavio: »... Ideja je u Crnoj Gori prevazišla snagu i značaj pojedinca i sasvim je nevažno, u skladu s najdubljim demokratskim opredeljenjima i tradicijama, koje su sada započete, da li će nosilac određene funkcije biti taj i taj pojedinac. Rečeno je, možda bi čak i bilo dobro, da ljudi koji su sada stekli političku popularnost pođu sa političke scene kako bi se što prije i nedvosmisleno shvatilo da nije snaga pokreta u Crnoj Gori u tome što postoji nekoliko istaknutih i popularnih političara nego je sasvim obrnuto. Snaga pokreta u Crnoj Gori je u tome što je taj pokret bio opšteprihvaćen...«

Ispod ovih, ipak »spoljnjih« obeležja vanrednosti i raskida s (lošim) nasleđem, u dubini kongresnih previranja — u sintezi ključnih tačaka rasprave, u programskim dokumentima, statutarnim promenama, konkretnim odlukama Kongresa, u predlozima koji su upućeni Centralnom komitetu, Skupštini i drugim institucijama Crne Gore i Jugoslavije — počeo je, u stvari, da se začinje novi, moderni savez komunista, kakav i iziskuje moderno demokratsko socijalističko društvo. »Na bazi neviđenog političkog entuzijazma u ovih stotinu dana pripreme kongresa začeta je, kako je rekao i Momir Bulatović, jedna nova, realna i racionalna politika koja se potvrđuje i usavršava i na ovom Kongresu, a koja zastupa ideje progresa uopšte, posebno ekonomskog prosperiteta, socijalnih promjena i kulturne i duhovne emancipacije.«

Stari model konstitucije i delovanja partije i društva očigledno je istrošio svoje pokretačke potencijale i sa mnogim svojim osnovnim određenjima postao društveno destruktivan. U novom modelu, čije su konture naznačene, nije naravno, sve i za sva vremena dato; za pojedine delove projekcije može se čak reći da ne stoji na dovoljno čvrstim polaznim osloncima. Ali, strateški pravci razvoja društva i Partije ne »tuku« se međusobno, što je u političkim dokumentima kod nas inače uobičajeno.

Četiri razvojna oslonca

Nova filozofija razvoja društva u Crnoj Gori postavljena je na četiri temeljna »stuba«:

Prvi, demonopolizacija Saveza komunista i onemogućavanje neformalnih centara moći ima za cilj da se Partija ne meša u stručne državne poslove i da tako bude i glavni kočničar pro-

Digitized by Google

gresa i stalni i za sve dežurni krivac. Politička vlast mora biti stacionirana tamo gde i pripada — u institucije sistema, jedino je tu narod i može kontrolisati.

Treba nam, jasno je rečeno, »Savez komunista koji svoj legitimitet neće crpiti isključivo iz revolucionarne prošlosti, iz jednom zauvijek osvojene vodeće uloge na koju će stalno, ponekad i prijeteći, podsjećati, već Savez komunista koji će nuditi efikasne programe okrenute ljudima i budućnosti. Samo svijest da na istorijskoj sceni postoji i funkcioniše u onoj mjeri u kojoj ga podržavaju konkretni obični ljudi tjeraće nas na kreativnost. Savez komunista Crne Gore mora se zalagati da i drugi subjekti u društvu nude svoje predloge, programe i bore se za njih. Iskustvo posljednjih mjeseci u Crnoj Gori pokazuje efikasnost takvog modela. Politički pluralizam nije krajnji cilj već sredstvo pomoću koga se bogatstvo i različitost društvenih interesa efikasno usklađuju, obezbeđuje više slobode za svakoga, više mogućnosti za promociju dobrih ideja i novih sposobnih ljudi.«

I unutrašnje biće Saveza komunista moraće da pretrpi znatne promene. SK ne može biti nikakva privilegovana društvena grupa sa ritualnim obredima i zavereničkim manirima. U demokratskom društvu SK može biti jedino organizacija dobrovoljno i slobodno udruženih ljudi koji se u nju udružuju iz sličnosti uvjerenja i zbog ostvarenja zajedničkih ciljeva.

Drukčija od vladajućih mišljenja su oslobođena epiteta »neprijateljsko«, a i za principe demokratskog centralizma su predložene inovacije koje uz obavezu da se sprovode stavovi koje je prihvatila većina dozvoljavaju i pravo da i »poražena« manjina dodatnom argumentacijom brani svoje mišljenje pri čemu, »manjina mora biti zaštićena od bilo kojeg vida represije«. Usvojene statutarne promene donose niz dosad neviđenih rešenja pa se tako pored organizovanja članstva na osnovu radne i teritorijalne pripadnosti predlaže i organizovanje po »principu sklonosti«, pa bi član SK mogao biti povezan u više osnovnih organizacija SK. Predviđeno je da istupanje iz SK »ne smije biti praćeno bilo kojim vidom represije«, »opomena i poslednja opomena« su ukinute a mera isključenja se može izreći samo ako član doista prekrši »osnovna načela i pravila organizacije SK«.

Sve to, svakako, ne znači da je cilj odlaganje Saveza komunista u »muzej starina« već naprotiv, da se, kako je istakao i Milo Đukanović, »kroz kritiku postojećeg traganja, konceptualno, metodološko i sadržajno za njegovom revitalizacijom i povratkom na nivo kakav on i istorijski ali i programsko vizionarski zaslužuje. Dakle, ne smijemo da ulazimo u njegovo rukovodstvo samo da bi ga razvlastili i odvojili od države, već da bi ga osposobili da modernizovan i kadrovski i idejno osvježen nanovo postane objektivno jedini mogući politički faktor kohezije na jugoslovenskim prostorima.«

Digitized by Google

Drugi je osposobljavanje proizvodno-privredne strukture da se reprodukuje, da bude ekonomski efikasna.

Mogućnosti razvoja su veoma ograničene: moderne propulzivne grane u društvenom proizvodu industrije učestvuju svega sa 19,5 odsto što je 2,2 puta niže od jugoslovenskog prosjeka; troškovi društvene režije po jedinici društvenog proizvoda najveći su u zemlji; regionalne disproporcije nivoa razvijenosti stalno se povećavaju i remete normalno funkcionisanje privrednog života u Republici; stanovništvo se koncentriše u opštinske centre (tu već živi 55 odsto ljudi) što umnožava komunalne probleme; akumulacija je za sledećih 10 godina neizbežno zarobljena izgradnjom i održavanjem krupnih infrastrukturnih objekata. Povrh svega toga samo jedna trećina zaposlenih radi na proizvodnim radnim mestima.

Potrebno je, dakle, i bolje korišćenje postojećih kapaciteta i prestruktuiranja onih koji zaostaju i forsiranje modernih propulzivnih grana. U stvari, potrebna je celovito nova razvojna koncepcija uz restruktuiranje kolektivnog duha.

»Nova filozofija razvoja polazi i od integralnog tržišta: tržište roba i usluga, tržište novca i kapitala i specifičnog tržišta radne snage, tržište znanja i ideja, kaže u uvodnom referatu Veselin Vukotić. Uz to mora se razvijati otvoreno tržište i izvozno orijentisana strategija razvoja. Strah od tržišta je neopravdan za sve pojedince i ekonomske subjekte koji su spremni da žive od svog rada, koji su spremni da ulažu u razvoj i da se domaćinski ponašaju. Subjekte koji ne mogu da ispune tržišne zahtjeve, vrijeme je svakako pregazilo. To je zakon progresa... Dohodak se ne može obezbijediti ukoliko nije zarađen. U tome jeste jedno od snažnih uporišta nove razvojne filozofije zasnovane na tržišnom modelu privređivanja, a to je da oživljavanje, podsticanje i stvaranje uslova da ekonomski interes, bude u osnovi svih ponašanja. I da shvatimo i uvažimo na svim nivoima, od porodice do federacije, da se može primati samo ono što je zarađeno, odnosno plaćati rad, a neplaćanjem kažnjavati nerad. Da se brinemo o sebi, a ne da smo zavisni od drugih. To podrazumijeva maksimalno razvijanje privrednih sloboda, povlačenje države i partije iz privrede i usmjeravanje njihove aktivnosti na stvaranju društvenih uslova za efikasnije ponašanje privrednih subjekata.«

I u referatu i u kongresnim dokumentima posebno se ističe značaj i preduzetništva uz uvažavanje i svojinskog pluralizma. Državni i partijski monopol koji se ogleda u odlučivanju o investicijama, nije naime spojiv sa tržišnom privredom. Preduzetništvo je, rečeno je, »za ljude i privredne subjekte koji su spremni da ulažu i rizikuju, odnosno ono je uvijek vezano za proces individualizacije i za manje radne jedinice. Ukoliko jesmo za preduzetništvo, za preduzetnički duh, bez čega nema tržišne ekonomije, moramo afirmisati menadžerstvo, moramo više uvažavati ljude koji, kreirajući i nudeći intelektualne usluge i sposobnosti,

Digitized by Google

obezbjeđuju dinamični razvoj privrede. Razvijanje preduzetništva u postojećim kolektivima treba vršiti kroz drugačiji motivacioni ambijent. Interes za rad mora se podsticati, a ne suzbijati kao sada. Povećanje ličnih dohodaka mora biti osnovni motivacioni faktor. Društveno usmjeravanje raspodjele treba prilagoditi tržištu radne snage, a razlike u LD između djelatnosti svesti na razlike u efikasnosti rada. Istovremeno, moraju se razrađivati mehanizmi za razvijanje dugoročnog interesa radnika za razvoj preduzeća, a kroz emitovanje različitih oblika hartije od vrijednosti, kao i nagrađivanja poslovodnih struktura u zavisnosti od postignutih rezultata. Ovo zahtijeva i ukidanje mnogih monopola, kao i principa nagrađivanja na proglašenom društvenom interesu.« Razvoj se, dakle, mora zasnivati na tržišnoj valorizaciji postojećih kapaciteta, na robama i uslugama koje traži tržište.

Na Kongresu je zauzet odlučan stav da se prekine s običajem koji je šansu za razrešenje ekonomskih problema u Republici tražio i video u osvajanju bolje pozicije u birokratskim preraspodelama u Jugoslaviji. Moramo se, rečeno je, okrenuti sebi, sagledati svoje mogućnosti i utvrditi svoje razvojne prioritete. Pri tome, kaže Milo Đukanović, »treba izbjeći dvije eventualne krajnosti. Prvu, da i dalje i sve više uslove funkcionisanja tržišta ispaštamo zbog predugog vjerovanja u jedinstvo jugoslovenske ekonomije i tržišta, i disciplinovanosti u odnosu na utvrđenu programsku orijentaciju zemlje. I drugu, da potencirajući to širimo i održavamo već ionako odomaćeni rezon da se jedino na kompenzacijama kroz formu sadašnjeg ili drugačijeg fonda može bazirati razvoj Crne Gore. Po otklanjanju aktuelnih i potencijalnih privredno sistemskih nepravdi te uslovima stabilnije i pravednije tekuće ekonomske politike, ja bih lično bio sklon razmišljati o zahvalnosti na svim sličnim vidovima pomoći ne toliko zbog pošiljaoca niti zbog gamutosti njihovom neprincipijelnošću i neargumentovanim optužbama na račun, navodno, izdržavanih nacija i republika, već prevashodno zbog nas samih. Da se jednom naučimo plivati i uzvodno kada to treba.«

Izbeći će se ove krajnosti, ali se, kako pokazuju potezi rukovodstva posle kongresa neće ustezati ni od preispitivanja položaja Crne Gore u federaciji i u odnosima s drugim republikama i pokrajinama. Jer, kako je 12. maja na sednici Predsedništva CK rekao Momir Bulatović »prema nekim savremenim i posljednjim preračunima zbog toga što se Crnoj Gori ne isplaćuju na vrijeme kursne razlike svaki stanovnik Crne Gore od najmanjeg djeteta tek rođenog do najstarijeg čovjeka dnevno u aprilu je gubio 12 miliona starih dinara koliko su nas opterećivale kursne razlike. To je brojka koja umnogome znači suštinsku blokadu i to je ono za šta se moramo angažovati da bismo uopšte imali šanse da ekonomski preživimo.«

Digitized by Google

»Osetljiva« pitanja

Došlo se tako i do dva veoma »osetljiva« pitanja: a) odnosa u Jugoslaviji i b) odnosa sa SR Srbijom.

Na, u poslednje vreme, aktuelno pitanje: »kakav socijalizam i kakvu Jugoslaviju hoćemo« bitan deo odgovora je dat u referatu Veselina Vukotića: »Hoćemo socijalizam zasnovan na ekonomskim i političkim slobodama. U centar društva i njegovog razvoja mora se postaviti čovjek i njegov interes... Sva reformska rješenja moraju se usmjeriti na traženje odgovora na pitanje kako animirati pojedinca, kako ga motivisati da ulaže u razvoj, da bude preduzetnik, stalni proizvođač novog a ne samo potrošač postojećeg, da bude slobodan, maksimalno nezavisan od države i politike. Bez poštovanja čovjekovih prava i sloboda to nije moguće. Zalažemo se za društvo u kome će doći do neophodne deblokade inicijative i povjerenja a to se mora zasnivati na stimulaciji lične slobode, pravne sigurnosti, tržišne sigurnosti uz uvažavanje tržišnih zakonitosti do pune društvene promocije subjekata koji više rade, znaju, koji imaju ideje i doprinose afirmaciji svjetskih i nelokalnih standarda, kriterijuma i pojmova. Zalažemo se za društvo u čijoj srži će umjesto države i politike biti tržište i ekonomija, za društvo koje je organizovano ne na ideološkim već racionalnim i ekonomskim principima, za društvo u kome se ukupna organizacija života bazira na državi zasnovanoj na pravu.«

O potrebi da Jugoslavija bude jedinstvena država govorila je većina delegata ističući da je u osnovi suštinske jugoslovenske sinteze zajednički ekonomski, istorijski i kulturni interes, što se može obezbijediti samo ukoliko funkcioniše jedinstveno tržište, na bazi ekonomsko razvojne »evropeizacije«, odnosno odlučnijeg približavanja Evropi kao celine.

U »Polaznim opredeljenjima...« izričito je zapisano: »Potpuno uvažavajući nacionalnu samobitnost svih naroda Savez komunista Crne Gore se zalagao i zalagaće se za čvrstu, stabilnu i nedjeljivu Jugoslaviju. Jugoslovensku sintezu tumačimo, zato, ne samo kao istorijsku tekovinu i nepokolebljivo političko opredjeljenje već i kao zahtjev budućnosti kojoj idemo u susret. Nemoguće je, u jeku snažnih integracionih procesa, insistirati na onome što nas razdvaja i stvara privid neizvjesne sudbine zajedničkog života. Tržište ne priznaje ni nacionalne, ni vjerske, ni rasne predrasude i granice. Na njemu se ljudi ne vrednuju po onome što misle da jesu, već se, u datim okolnostima, pokazuju onakvim kakvi stvarno jesu.«

O odnosima sa SR Srbijom takođe je bilo dosta reči i to najčešće povodom kontrarevolucije na Kosovu i povodom navodne opasnosti od velikosrpskog hegemonizma. Povodom Kosova ponovljeni su poznati principijelni stavovi da se mora potući separatistički pokret a svim ljudima obezbediti sloboda i pravna zaštita. O navodnoj opasnosti od velikosrbizma najslikovitije je

Digitized by Google

govorio Milo Đukanović: »Bestidno je, a na sreću, pokazalo se, i besplodno bilo dugogodišnje plašenje crnogorskog naroda potencijalnim i velikosrpskim hegemonizmom kao negatorom crnogorske nacije i države. Na takvim, rekao bih i bolesnim halucinacijama u dobroj se mjeri tražio a sve do skoro i nalazio način za održavanje na vlasti i skretanje narodne i političke pažnje sa sebe. Komandantima te borbe protiv zamišljenog neprijatelja uredno je stizala i bezrezervna podrška pojedinih republičkih, pa i jugoslovenskog rukovodstva. Crnogorci danas ne osjećaju, niti bi to bilo moguće, negiranje, niti odricanje istorijskom evolucijom dosegnute i u revoluciji izborene autonomnosti crnogorskog nacionalnog identiteta i državnosti. Otuda nemamo nikakvog ni istorijskog, niti aktuelnog razloga za podozrivost i fobiju prema bilo kome. Prema Srbima zbog zajedničkog etničkog porijekla i zbog mnogih istorijskih spona naročito. To bi prije moralo biti ono što i jedne i druge ispunjava ponosom a ne fobijom i etnogenetskim traumama. Zato mi ne smijemo i nećemo rušiti mostove ni ispred ni iza nas. Utoliko prije što to uistinu nimalo ne umanjuje našu ljubav ni privrženost i svim ostalim narodima i narodnostima u jugoslovenskoj familiji.«

Treći »stub« nove razvojne filozofije jeste nova društvena organizacija života koja se, kako je isticano u raspravi, mora zasnivati na poštovanju ustavnosti i zakonitosti. Rad i rezultati rada osnovna su odrednica položaja i ugleda svakog pojedinca u društvu, a pravo, sigurnost i dostojanstvo građanina osnov su prema kome se prilagođavaju mere i instrumenti društvene regulative.

U programskom dokumentu »SK Crne Gore i nova razvojna filozofija« zapisano je:

»Niko nema prava ni na kakve privilegije. Sva stečena prava i naslijeđeni odnosi preispituju se sa stanovišta razvojne cjelishodnosti i usklađenosti sa postignutim nivoom materijalnog razvoja društva.

Svakom građaninu mora biti obezbijeđen minimum socijalnih uslova kroz princip društvene solidarnosti i kompleksnih programa socijalne politike koji se određuje na osnovu raspoložive ekonomske moći društva. Sve preko toga mora se zaraditi. Zarade koje su zasnovane na radu i radnom doprinosu društvenom blagostanju ne smiju biti ograničavane nikakvim aktima...

Javne službe se stavljaju u potpunu funkciju građanina, kao suverenog nosioca političkog i pravnog identiteta i subjektiviteta. Djelatnost, veličina, broj i organizacija javnih službi podređuje se interesu građanina i dostignutom nivou materijalnog i duhovnog razvoja.

Afirmacija profesionalne časti i dostojanstva jedno je od najefikasnijih metoda borbe protiv birokratizacije društvenih odnosa. Svako treba da radi posao za koji je opredijeljen, a rad svih podliježe društvenoj kontroli.

Digitized by Google

Administrativnom regulativom određuju se samo one oblasti koje ne smiju biti predmet ekonomskog i drugog profitabilnog djelovanja. Sve ostalo je dozvoljeno i u postupku sticanja formalnih uslova krajnje pojednostavljeno.

Svi oblici društvenog organizovanja i samoorganizovanja, koji nijesu u suprotnosti sa temeljnim vrijednostima jugoslovenske socijalističke i samoupravne države, dozvoljeni su i na njih se podsticajno djeluje državnom regulativom i političkom voljom . . .«

Kongres je zauzeo jasne stavove i oko daljeg razvoja političkog sistema koji bi, prirodno, morao biti taj »*četvrti stub*« nove filozofije društvenog razvoja u Crnoj Gori. Najbolje će biti da u celini citiramo taj odeljak iz programskog dokumenta jer on i najvernije odslikava atmosferu i duh kongresne rasprave:

»Odluka o pripadnosti pojedinim organizacijama političkog djelovanja, neprikosnoveno je pravo građanina.

Svi oblici političkog organizovanja koji zadovoljavaju norme Socijalističkog saveza radnog naroda, dozvoljeni su i oslobođeni dominantnog uticaja postojećeg političkog i državnog aparata.

Zbog mišljenja ili iskaza koji je u suprotnosti sa važećim sistemom društvenih vrijednosti, pod uslovom da nije proizvedena materijalna posljedica, građanin ne smije doći pod udar zakonske regulative.

Nijedna politička organizacija nema unaprijed zagarantovanu najprogresivniju ulogu i ne smije biti posebno podsticana sredstvima pravne regulative.

Mjesto, uloga i značaj političke organizacije, kao i stepen njenog uticaja na proces društvenog odlučivanja, određuje se, isključivo, na bazi snage i ideje i interesnih argumenata, koji se sučeljavaju na otvorenoj političkoj sceni.

Savez komunista Crne Gore svoja programska načela ostvaruje u demokratskoj društvenoj atmosferi, uz stalno nastojanje da traži i pronalazi efikasne forme demokratizacije unutrašnjih odnosa.

Ne odustajući od uloge aktivnog, odlučnog i upornog borca za izgradnju samoupravnog socijalizma u SFRJ, kao zajednici zbratimljenih naroda i narodnosti, SK Crne Gore se odriče idejnog i političkog monopola koji je, do sada, uživao i koji je, nezavisno od dobrih namjera, proizveo neželjene političke i opštedruštvene posljedice.

Socijalistički politički pluralizam unutar SSRN predstavlja takav vid političkog sistema koji obezbjeđuje najpogodnije uslove u startu, da se politička aktivnost stavi u funkciju razvoja društva i izgradnje humanijeg i bogatijeg socijalizma.

Neophodno je ubrzati rad na izradi novog ustava SFRJ.«

Programskom vizijom Kongresa afirmisan je, dakle, novi model socijalizma koji može opstajati jedino rešavajući realne društvene probleme, a privrednom i socijalnom uspešnošću i političkom demokratijom otvara perspektivu svog razvoja. Spre-

Digitized by Google

mnost da se za nju bori, novo političko rukovodstvo već dovoljno ubedljivo pokazuje kako potezima kojima se odriču statusnih privilegija (prodaja reprezentativnih objekata) ili deprofesionalizacijom i smanjenjem broja političkih funkcionera, tako i odnosom prema razvojnim problemima i merama za njihovo rešavanje. To novo rukovodstvo i ta nova vizija imaju veliko poverenje i podršku ogromne većine stanovništva Crne Gore. Situacija je, kako se videlo i proteklih nekoliko nedelja na primerima u Ivangradu, Baru i drugde, izuzetno teška. Kad bi se mogla promeniti voljom i željom to bi već bilo učinjeno. Programski i statutarno drukčije postavljen Savez komunista, njegovo i druga nova politička rukovodstva tu želju i volju moraju pretvoriti u materijalnu snagu, inače će se »narod ponovo dogoditi, sve dok se ne dogode pravi ljudi na čelu naroda«.

Kongres je probudio nade. Prvi put u ovoj deceniji ljudi se nadaju da im sutra može biti bolje. Istovremeno, nezadovoljstvo pre svega ekonomskim stanjem ključa, a nezadovoljstvo je, kako jedan delegat, parafrazirajući misao Meše Selimovića reče, »kao zver — nemoćno kad se rodi, strašno kad ojača«. Strašno je ako razara. Ako, pak, utvrđenim kongresnim pravcima ono bude usmereno na stvaralaštvo, onda bi moglo biti motor razvoja nove demokratske, slobodne, bogate etape socijalizma i u Crnoj Gori. Kongres je dao nade da će nezadovoljstvo graditi upravo takav društveni ambijent, a rušiti recidive stare prakse i starih odnosa koji su Crnu Goru i doveli do socijalne bede i finansijskog bankrota. U ovom kontekstu svakako je najbolje i ohrabrujuće to što ljudi, koji su na Kongresu govorili, iskazujući i ono što misle i drugi u sredinama odakle su došli, bolje dane vide u perspektivi stanja kada će oni sami, svojim sopstvenim radom, određivati mjeru boljeg života. Pomoć od drugih bila je nužna — i još je potrebna i poželjna, s obzirom na istorijski naslijeđena ograničenja, ali i ta »pomoć« biće progresivna i humana ako prije svega i više od svega bude doprinosila toj osnovnoj usmjerenosti — stvaranju uslova da ljudi rade i samo toliko dobro žive koliko dobro rade.

Nezadovoljstvo koje je istovremeno i preteće (narod se opet može dogoditi) i ohrabrujuće (ljudi ne ruše već traže perspektivu) na Kongresu je nadvladala nada da je Savez komunista pronašao dobru strategiju demokratskog razvoja društva i izlaska iz socijalne bede. Rezultati se ne bi smeli predugo čekati.

Digitized by Google

Prikazi

Svijet kao problem filozofije

(Augsburger-Zagreber philosophische gesprache: »Weltbegriff im deutschen Idealismus und seinen Umwandlungen«, Augsburg, 29. VI — 3. VII 1988.)

Potreba za međunarodnim filozofskim dijalogom izvan jezičnih, nacionalnih i političkih okvira proizlazi iz same biti filozofije kao univerzalne djelatnosti ljudskoga duha. Stoga je svaki takav susret razmjene informacija i ideja obostrano koristan i obogaćujući, navlastito ako dobije kontinuitet. Augsburško-zagrebački filozofski razgovori naziv je novopokrenutog međunarodnog filozofijskog simpozija koji će se — pod općim tematskim naslovom »Svijet u filozofiji — filozofija u svijetu« — bijenalno održavati naizmjenice u Zagrebu i Augsburgu.

Starija generacija zagrebačkih filozofa, okupljena oko časopisa Praxis, stekla je zavidnu međunarodnu reputaciju i proslavila Zagreb kao jedan od svjetskih centara marksističke filozofije. Nova zagrebačka filozofska generacija, sa svojim časopisom *Filozofska istraživanja*, njegovim međunarodnim izdanjem *Synthesis philosophica*, te njegovom novopokrenutom bibliotekom s 12 naslova u I kolu, uspješno nastavlja putem svojih starijih kolega, potvrđujući time međunarodni ugled, ne samo zagrebačke, nego i hrvatske i jugoslavenske filozofije.

Svoju nazočnost u svjetskim filozofskim tokovima potvrdila je ova generacija tek otpočetom suradnjom (koja ima sve uvjete da se kontinuirano nastavi) s njemačkim filozofima, suradnjom što je rezultirala obostrano korisnim filozofskim kolokvijem održanim u Augsburgu pod naslovom »Der Weltbegriff im deutschen Idealismus und seine Umwandlungen« (Pojam svijeta u njemačkom idealizmu i njegove preobrazbe), u kojemu je tematiziran jedan od problema koji dolazi u sre-

Digitized by Google

dište interesa ove filozofske generacije — filozofijski problem *svijeta.*

Bez obzira na tematski okvir skupa, većina radova nije bila ograničena isključivo na promišljanje samoga problema u okružju klasične njemačke filozofije. Dapače, u pojedinim priopćenjima problem svijeta interpretiran je i u znatno širemu povijesno-teorijskom kontekstu.

Tako je prvoga dana rada, u okviru tematske cjeline pod naslovom »Kosmos und Natur« (Kozmos i priroda), *Branko Bošnjak* u svojemu referatu »Die Idee des Kosmos« (Ideja kozmosa) problematizirao antičko poimanje svijeta. Za razliku od uvriježena shvaćanja pojma »Kosmos« i njegova poistovjećivanja sa svijetom, autor, na temelju minuciozne etimologijske i teorijske analize izvornih antičkih tekstova, izvodi vlastito tumačenje pojma kozmosa kao »oznake za ljepotu i poredak svijeta« kojom se »izražava uvjerenje da svijet koji postoji nije haos, jer i to je postojanje, nego je kozmos«. Ideja kozmosa kao uređenje harmoničnog svijeta nazočna je i u kasnijoj povijesti filozofije, kako u Augustinovu i Paskalovu shvaćanju božanskog reda (*ordo*) na temelju kojega je uređen svijet, tako i Leibnizova poimanja »prestabilirane harmonije« univerzuma. Autor na kraju uočava opasnost uništenja apriorno datog, prirodnog ili božanskog, svjetskog poretka kojemu čovjek prijeti neplaniranim tehničkim progresom kao što je to, primjerice, nuklearno oružje. »Stoga *conditio humana* ne smije biti izvan racionalnog i etičkog kriterija ukoliko ne mislimo upropastiti svoj *red svijeta,* a time i same sebe dovesti u potpunu egzistencijalnu neizvjesnost«, zaključuje Bošnjak.

Odnos svijeta i prirode problematiziran je i u priopćenjima *Otta Petera Obermeiera* »Anmerkungen zum Weltbegriff bei Kant« (Opaske o pojmu svijeta u Kanta), te *Stipe Kutleše* »Welt und Natur bei Kant und Bošković« (Svijet i priroda u Kanta i Boškovića). Dok je Obermeier kritički rasvijetlio Kantove poteškoće s pojmom materije, tj. dvoumljenja glede njena (ne)pripadanja svijetu, Kutleša je povukao zanimljivu paralelu između Boškovićeva i Kantova obrata u poimanju prirode, odnosno svijeta. Kao što je Kant svojim »kopernikanskim obratom u mišljenju« definitivno postavio čovjeka i njegov svijet u središte interesa zapadno-evropskog mišljenja, tako je i Bošković svojim viđenjem materije, njene protežnosti i energije, nasuprot Newtonu postavio teorijske temelje jednom novom prirodoznanstvenom shvaćanju svijeta, koje je svoju punu potvrdu našlo u suvremenoj atomskoj fizici, navlastito u kvantnoj teoriji Kopenhagenske škole i Einsteinovoj teoriji relativnosti. U diskusiji što je potom uslijedila referent je šire upoznao njemačke kolege s, u »kontinentalnoj« filozofiji, nedovoljno poznatim djelom ovog velikog hrvatskog filozofa.

U okviru slijedeće tematske cjeline raspravljalo se o problemu »stvaranja i ukidanja svijeta« (Weltschopfung und aufhebung) u kontekstu novije evropske metafizičke i postmetafizičke tradicije.

Schellingovu koncepciju »početnog svijeta« rođenog iz vječnog kaosa problematizira *Damir Barbarić* u svojemu priopćenju »Das Problem des Welt-anfangs in Schellings Philosophie der Weltalter« (Problem početka svijeta u Schellingovoj filozofiji dobi svijeta), nalazeći da je stvaranje svijeta vječno postajanje kojim se razrješuju proturječja međusobno suprotstavljenih pratendenci: egzistirajuće i djelujuće volje, subjekta i objekta; slobode i ljubavi, s jedne strane, te »mračne moći bitka«, s druge strane — što je »istinsko središte i prvo ishodište svega života i svega bitka«.

Pristup svijetu suprotan, ne samo Schellingu, već i čitavoj teodicejskoj usmjerenosti klasič-

Digitized by Google

nog njemačkog idealizma, imao je Schopenhauer čiju ideju ukidanja svijeta tematizira *Hans Peter Balmer*. U svojemu referatu »Uberwindung der Welt« (Prevladavanje svijeta) on naglašuje radikalnost Schopenhauerove kritike konstrukcije racionalnog totaliteta svijeta što prevladava u oficijelnoj tradiciji europske metafizike. Naspram njena optimističnog antropocentrizma, Schopenhauer, zajedno s Kierkegaardom, čovjeka vidi kao »tragičnu svijest«, a svijet kao besciljnu, slijepu volju i intuitivnu predodžbu. Unatoč pesimističnosti Schopenhauerove koncepcije — takav svijet prepun neumitnosti patnje i zlobe valja prevladati prepuštajući ga *nirvani* — autor ističe vrijednost »dinamičko-umjetničke naravi« ovoga svjetonazora, izraslog u djelima pjesnika-mislilaca kao što su Goethe, Schopenhauer, Wagner ili Nietzsche, svjetonazora koji vazda poštuje integritet i dostojanstvo pojedinačnog.

Slični nihilistički pristup svijetu nastavlja problematizirati *Jin-Woo Lee* svojim referatom »Nietzsches 'neue Welt-Konzeption' und das Denken des Zugleich« (Nietzscheova 'nova koncepcija svijeta' i mišljenje istodobnosti). Nietzscheov nihilizam usmjeren je protiv europske metafizičke tradicije, na vlastito, smatra autor, protivu metafizičkih koncepcija svijeta: teologijske, mehanicističke i teleologijske. Njima Nietzsche suprotstavlja svoju »novu koncepciju svijeta« kao »samorođena umjetničkog djela« i »beskonačne igre sila«.

»Svijet je za Nietzschea, zaključuje autor, vječno vraćanje istoga«, ili, drugim riječima, »istodobnost jednoga i mnoštva«.

Heidegger se također — tvrdi *Elmar Weinmayr* u svojemu referatu »Der Gedanke der Welt bei Heidegger« (Misao svijeta u Heideggera) — suprotstavio poimanju svijeta u tradiciji novovjekovnog subjektivizma, namjesto kojega nudi »svjetsku igru« subjekta bezuvjetno i apsolutno zadržana u »mnogostrukom Između« — nezaobilaznoj pretpostavci novog oblikovanja svijeta. Heideggerov »korak natrag« je, smatra autor, vraćanje filozofije u svijet. Da li je Heidegger uzeo dovoljno ozbiljno u obzir filozofijsko bivstvovanje u svijetu (in-der-Welt-Sein der Philosophie) — pita se on i zaključuje da je pitanje o filozofiji u svijetu istovjetno pitanju o čovjeku u svijetu.

Na postavljeni upit: postoji li uopće filozofija koja nije »in-der-Welt-Philosophie«, referent je apostrofirao novovjeki subjektivizam koji se, po njemu, ne ozbiljuje u svijetu kao filozofija, već se iskazuje kao iluzija. Diskusija se potom razvila oko pitanja: da li je moguća filozofija izvan svijeta.

U okviru slijedeće tematske cjeline problematizirale su se »preobrazbe pojma svijeta« (»Umwandlungen des Weltbegriffs«), navlastito u posthegelovskoj filozofiji.

Najprije je *Ante Pažanin* u svojemu priopćenju »Welt und Lebenswelt in der Phanomenologie Edmund Husserls und Ludwig Landgrebes« (Svijet i životni svijet u fenomenologiji Husserla i Landgrebea) analizirao Husserlovo shvaćanje svijeta kao »univerzalna horizonta svih horizonata« kojim je nužno posredovana — načinom »korelativne svijesti« — čovjekova recepcija stvari ili objekata. Potom, nastavljajući se na Landgrebea, autor traga za zasnivanjem »horizonta svijeta«, kojega nalazi, ne u »životnosvjetskoj ontologiji« kasnoga Husserla, nego u »apsolutnom faktumu« kao »predlogičnom i predjezičnom temelju (...) 'specifičnog logosa' životnoga svijeta«, koji tek fundira subjektivitet.

Odbacujući dogmatsko shvaćanje »svijeta po sebi«, kao i idealistički imanentizam »svjetsko konstituirajuće svjesti«, on zaključuje da svijet kao »svjetski horizont« nije ni proizvod refleksije, niti spontaniteta misli, nego »'pasivno zbivanje' kinestetične prarefleksivnosti«.

Marxovo shvaćanje svijeta problematizirano je u dva slijedeća referata.

Digitized by Google

U prvome, pod naslovom »'Welt' und 'Natur' in den Ekonomisch-philosophischen Manuskripten« (»Svijet« i »priroda« u »Ekonomijsko-filozofijskim rukopisima«) *Severin Muller* zastupao je prilično dvojbenu tezu da »rani Marx poistovjećuje 'svijet' s 'prirodom'«. Razvoj Marxove koncepcije svijeta on vidi kao put od potpune identifikacije svijeta s prirodom, preko »međustupnja« proizvodnje svijeta čovjekovim radom — njegovim emancipiranjem od prirode, do »odnosa slobode«: utopijskog ozbiljenja svijeta kao savršena društva — univerzalne i autentične ljudske zajednice kao »dovršena jedinstva čovjeka s prirodom«. Realizaciju harmonije priječi »otuđenje« što autor vidi kao opasnost regresa prema dominirajućoj sveprožimajućoj prirodi. Sporno ostaje autorovo nerespektiranje Marxova razlikovanja objektivne prirode kao čovjeku irelevantnoga apstraktnog totaliteta i antropološke prirode kao ljudske naravi. Povijesnošću svijeta, međutim, ne negira se »zahtjev za priznanjem početne nerazvijene predljudske i izvanljudske prirode« — on Marxu naprosto nije relevantan.

Na drugoj strani, problem svijeta u Marxa i u marksizmu, navlastito kod Lukacsa, *Ante Čović* — u priopćenju »Weltbegriff bei Marx und seine Aktualitat im Marxismus« (Pojam svijeta u Marxa i njegova aktualnost u marksizmu) — vidi u reduciranju problema svijeta na problem bitka. Za razliku od »intenzivnoga« »obuhvatna pojma svijeta« mladoga Marxa, koji sadrži totalni filozofijski i njemu otuđeni nefilozofijski svijet, kasnije, pod Feuerbachovim metodologijskim utjecajem, Marx implicira redukciju svijeta na bitak. »Lukacseva *ontologija društvenog bitka* — smatra autor — predstavlja završetak reduktivne razvojne linije u marksizmu« koja je »praktičko-sintetičku filozofsku metodu« preobrazila u odrazno-deterrninističku«, a pojmu svijeta oduzela obilježje intenzivnosti. Nasuprot takvoj reduktivnosti, Čović pledira za alternativni razvojni put marksizma »koji bi umjesto do ontologije doveo do svojevrsne filozofije svijeta«.

Naredna cjelina »Erzeugung der Welt« (Proizvodnja svijeta) tematski se nadovezala na prethodeće sadržaje, poglavito u slijedećem priopćenju »Welterzeugung und Entfremdung« (Proizvodnja svijeta i otuđenje) koje je dao pisac ovoga osvrta. Davši komparativnu analizu Fichteova, Hegelova i Marxova poimanja svijeta, autor se kritički osvrće na eshatologizam Hegelove i Marxove koncepcije, te naglašuje superiornost Fichtea koji razvoj čovjeka i svijeta — onkraj bilo kakve eshatologije — konzekventno promišlja kao permanentni proces čovjekova povijesnog samopotvrđivanja u svijetu kroz dijalektiku otuđenja i razotuđenja.

Osebujna koncepcija svijeta Georga Simmela, autora bliskog hegelijansko-marksovskoj orijentaciji, predmet je analize rada *Erharda Volzkea* »Weltbild und Welt bei Georg Simmel« (Svijet i slika svijeta u Simmela). Filozofijska slika svijeta pretpostavka je za konstituiranje svijeta samoga. Budući da ona nastaje kao rezultat filozofijskog mišljenja, u različitim filozofijskim koncepcijama nastaju različite slike svijeta. Svijet, međutim, nije istovjetan prirodi; on kao »socijalni svijet« nastaje proizvodnjom čovjeka. Na temelju diobe rada nastaje sve bogatiji »životni svijet kulture« koji obogaćuje čovjekovo rodno biće. No, individua, se permanentno otuđuje od toga bogatstva jer ga sve teže može obuhvatiti, proporcionalno njegovu uvećavanju. Stoga, kaže autor, Simmel pledira za »otvorenu sliku svijeta« s filozofijom pred koju čovjek postavlja četiri temeljna problema: selekciju, razumijevanje, historizam i vrijeme (prošlost, sadašnjost i budućnost), čije razrješenje omogućuje individui pristup objektiviranom »svijetu kulture«.

Digitized by Google

»Objektiviranje« kao pristup svijetu putem »simboličkih formi« zastupa *Zdravko Radman* u svojemu priopćenju »Einbildungskraft und symbolischer Aufbau der Welt« (Uobrazilja i simbolička izgradnja svijeta). Njegov pristup svijetu je, slijedom Kanta i Cassirera, multidimenzionalan i predstavlja oporbu uobičajenoj racionalističko-scientističkoj slici svijeta dominantnoj u zapadnoeuropskoj kulturi. Cassirerov čovjek kao »animal symbolicum« treba da prekine tradicionalnu dominaciju »animal rationalis-a«. Tako se ravnopravnim tretmanom različitih »simboličnih formi« (mit, jezik, umjetnost, religija, znanost itd.) stječe istinsko »znanje svijeta«, potpunija njegova spoznaja od primjerice znanstvene spoznaje. Time se, međutim ne negira, već samo detronizira znanost s pijedestala ekskluzivnoga tumača svijeta. Jer naša je spoznaja svijeta — zaključuje Radman — spoj »razumijevanja svijeta« putem predteorijskih »prirodnih pojmova svijeta« (mit, jezik, percepcija) i »poimanja svijeta« putem »teorijskih pojmova svijeta« (znanost, matematika).

Odnos znanosti prema svijetu tematiziran je i u referatu *Ulricha Weißa* »Hugo Dinglers pragmatisches Weltverstandnis« (Dinglerovo pragmatičko razumijevanje svijeta). Dinglerova pragmatika pretpostavlja podjelu na pojavni svijet instrumentalnog tehničko-proizvodnog djelovanja, s jedne strane, i »netaknuti« artificijelno konstruirani svijet istinske zbilje, s druge strane. Znanstveni pristup svijetu, doduše, predstavlja racionalističku redukciju svijeta, toga »beskrajno otvorena polja djelovanja«, ali on odgovara — smatra autor — pragmatičnim zahtjevima ovoga, inače slabo poznatog, prirodoznanstveno orijentirana filozofa.

Posljednja tematska cjelina »Welt und Geschichte« (Svijet i povijest), vratila je raspravu s »praktično-poetičke« na »spekulativnoteorijsku« ravan, poglavito stoga što su u njoj uglavnom tematizirani pojedini aspekti Hegelove filozofije.

Goran Gretić u priopćenju »Hegels spekulative Philosophie und das Problem der Welt« (Hegelova spekulativna filozofija i problem svijeta) dolazi do zaključka o apsolutnom ispunjenju metafizike u Hegelovu sustavu, u kojoj se samoproizvodnja pojma, od bitka do apsolutne ideje, manifestira kao reprodukcija života u povijesnom svijetu. Upitan, međutim ostaje subjekt te dovršene metafizike, kao i mogućnost iskoraka iz nje, što i dalje — kako smatra autor — ostaje problem za Hegelove kritičke sljedbenike.

Za razliku od Gretića, *Pavo Barišić* se — u svojemu referatu »Weltbegriff zwischen Geist und Natur« (Pojam svijeta između duha i prirode) — temeljitije pozabavio teorijskim određenjem pojma svijeta u Hegela. Nasuprot tradicionalnometafizičkom cijepanju duha i prirode, čemu je paradigma Descartes, ali i novijim istome dualizmu sklonim interpretacijama kakva je, primjerice Lowithova, autor naglašuje Hegelovo utemeljenje pojma svijeta, ne na suprotstavljanju duha i prirode, već na njihovu identitetu, ili, bolje rečeno, na njihovoj sintezi kojom se prevladava dualizam svijeta novovjekovne metafizike.

Svojim »Razmišljanjima o 'svijetu i povijesti' na tragu E. Voegelina« (Uberlegungen zu 'Welt und Geschichte' im Anschluß an E. Voegelin) *Arno Baruzzi* je, na kraju ovoga interesantnoga skupa, ponovo pomakao težište k zbiljskopovijesnim problemima današnjice. Nasuprot historijski ili aktualno nazočnih tendencija ovladavanja svijetom — od Aleksandrova i Rimskog imperija, do liberalističko-zapadnog i komunističko-istočnog imperijalizma — Baruzzi pledira za ekumenizam koji, onkraj međusobno suprotstavljenih ideologija, otvara neslućene perspektive »uređenja prostora« zbiljske buduće povijesti.

Digitized by Google

Ovaj značajni međunarodni simpozij — iniciran od zagrebačkih filozofa nove generacije, a organiziran od strane Instituta za filozofiju augsburškog sveučilišta, uz financijsku potporu DAAD i Univerziteta u Augsburgu — ispunio je svoju namjenu već i samom produktivnom razmjenom ideja među filozofima različitih sredina. Određeni broj radova s ovoga skupa već je objavljen u matičnoj kući naših sudionika — časopisu *Filozofska istraživanja* br. 27. — dok se u njemačkoj izdavačkoj kući *Karl Alber Verlag* priprema zbornik sa svim radovima. Ipak valja na kraju naglasiti da je vrijednost i filozofijski značaj ovoga simpozija prvenstveno u tome što je na njemu tako obuhvatno i temeljito promišljen filozofijski problem *svijeta*, problem čija će aktualnost tek doći do izražaja u budućem razvoju europske filozofije.

Mislav Kukoč

„Filozofska istraživanja"

Prvo kolo biblioteke
Hrvatskog filozofskog društva,
Zagreb, 1988.

Pojava prvog kola biblioteke »Filozofska istraživanja« bila bi iznimnim događajem i u uvjetima neke znatno razvijenije i (materijalno) bogatije kulture. U našim pak prilikama, odsudno određenim oskudicom raznih (manje ili više vitalnih), resursa, u prilikama u kojima, po okrutnoj logici stvari, prvo stradava upravo ono najdragocjenije i najfragilnije, pojavljivanje prvih dvanaest knjiga biblioteke »Filozofska istraživanja« predstavlja izniman izdavački podvig i kulturni događaj od prvorazrednog značaja.

Izdavač ove biblioteke je Hrvatsko filozofsko društvo (predsjednik izdavačkog savjeta: Hotimir Burger) a njeno se prvo kolo, koje je uredio Ante Čović, pojavilo u knjižarama potkraj 1988. godine. Biblioteka »Filozofska istraživanja« zamišljena je, obavještavaju nas programatske naznake, kao biblioteka suradničkog kruga okupljenog oko istoimenog časopisa (koji, kako je poznato, izlazi od 1980. godine a od 1986. ima i međunarodno izdanje — »Synthesis philosophica«). Stoga u njenom profilu dolaze do izražaja one karakteristične crte koje su odlikovale sam časopis i koje su se njegovim uspješnim postojanjem iskazale i potvrdile kao plodonosne. Među tim karakterističnim crtama valja posebno naglasiti dvije: otvorenost — u njenim raznim vidovima (prema različitim disciplinama, orijentacijama, temama i idejama, prema rubnim i dodirnim područjima, prema mladim autorima itd.) i integrativnost — nastojanje da postignute razlike, mimo svake niveliranje nakane, ostanu komunikacijski aktivne. Preuzimanjem ovih karakteristika »domicilnog« časopisa biblioteka »Filozofska istraživanja« takoreći nastavlja njegov život u drugom mediju, no, kao i u slučaju časopisa, prakticiranje onog što je programatski intendirano — uzajamne otvorenosti, kritičkog konfrontiranja i dijaloga među različitim pozicijama — ovisi, dakako, ponajviše o samim pozicijama.

Dvanaest naslova iz prvog kola moguće je, razumije se, razvrstavati na različite načine, no za potrebe ovog prikaza, u kojem ćemo svako djelo prokomentirati kratkim naznakama o osnovnim problemima i tezama, bit će dostatna i jedna pomalo »hibridna« tematsko-disciplinarna klasifikacija. Tako smo u grupu ostvarenja iz »općefilozofskog« područja (uz napomenu da dotičnu atribuciju — radi ovdje neizbježne nepreciznosti — doista valja shvatiti tek uvjetno) smjestili djela: *Dijalektika običajnosti* Pave Barišića, *Preludiji* Damira Barbarića i *Čovjek i*

Digitized by Google

transcendencija Nikole Skledara. Četiri knjige kreću se unutar marksističkog tematsko-problemskog kruga: *Filozofija i društveni život* Milana Kangrge, *Marksizam kao filozofija svijeta* Ante Čovića, *Usud otuđenja* Mislava Kukoča i *Horizont metafizike* Lina Veljaka. U grupu radova iz spoznajnoteorijskog područja uključili smo knjige *Radnja i objašnjenje* Nenada Miščevića, *Naturalizam i apriorna spoznaja* Arnea Markusovića i *Simbol, stvarnost i stvaralaštvo* Zdravka Radmana. I, naposljetku, u zadnju, četvrtu grupu izdvojena su djela posvećena problemu odnosa jezika i spoznaje: *Ideologija u govoru* Ivana Ivasa i *Filozofija i slavenski jezici* Ante Kneževića.

U razmatranjima izloženim u knjizi *Dijalektika običajnosti* Pavo Barišić polazi od opće uvriježenog mnijenja da je Hegelova filozofija kao sinteza povijesti zapadne misli shvatila i ispunila zahtjev koji joj je ispostavljen vremenom, te postavlja pitanje na koji način dijalektika običajnosti svjedoči istinu suvremenog doba. Knjiga je podijeljena u tri dijela; u prvome autor analizira povijesno i sistematsko mjesto Hegelova pojma običajnosti u odnosu na dijalektičku transformaciju praktičke filozofije te u odnosu na rekonstrukciju običajnosti u znanosti o državi. Barišić pokazuje kako se bit Hegelova stajališta ogleda u kritičkom razračunavanju s tradicijom praktičke filozofije antike kao i s novovjekovnom pravnom tradicijom te u pokušaju sinteze ovih dviju tradicija. Tako je u Hegelovoj pravnoj filozofiji u bitnoj svezi (kao jedinstvena cjelina objektivnog duha) izloženo ono što se dotada u filozofiji strogo razlučivalo — teorija države i prirodno pravo, a njegovo je djelo moguće shvatiti kao svojevrsno sintetičko dovršenje cjelokupne filozofijskopravne tradicije. U drugome dijelu knjige autor pokazuje da Hegelova dijalektika običajnosti nije metoda u novovjekovnom smislu, nego navlastita rekonstrukcija konkretnosti životne prakse. Hegel je značajno rekonstruirao i preoblikovao tradicionalne postavke organona dijalektike; ona je u spekulativnom značenju problemskog mišljenja postala istinskim dokazom i istinskom metodom filozofije, no ovim transponiranjem u čistu umnost ona nije, inzistira Barišić, pokidala spone koje je vežu s praktičnim svijetom života. Ona, naprotiv, funkcionira kao organon posredstvom kojeg progovara um što »stoluje« u običajnosnom svijetu života. U trećem se dijelu razmatraju neki znakoviti aspekti suvremene recepcije Hegelove filozofije prava. Pretpostavke te recepcije ne idu u prilog Hegelovoj koncepciji: moderna je praktička filozofija u svoj program preuzela raskidanje supstancijalne sveze prava i morala.

Među koricama knjige *Preludiji* Damir Barbarić je okupio trinaest međusobno neovisnih povijesno-filozofijskih studija u kojima — u horizontu aktualnih filozofijskih zadaća — problematizira pojedine momente i teme filozofijske tradicije. Tako on, primjerice, piše o pojmu »praksis« kod Aristotela, o Lambda knjizi njegove »Metafizike«, o teškoćama u prevođenju Aristotelova izraza »ousia«. Autor, nadalje, raspravlja i o filozofijskoj genezi samosvijesti, a u tekstu o odnosu mišljenja i onog jednostavnog nastoji radikalno dovesti u pitanje ono logičko, princip cjelokupne Hegelove filozofije. U knjizi nalazimo i studije o Schellingovoj »genealogiji vremena« (iz nedovršena djela »Weltalter«), o kontinuumu čistog bivanja kao jezgri Nietzscheova filozofiranja, o Descartesovoj filozofiji kao sustegnuću. Tekst o »pogledu na matematiku« raspravlja pak o koordinatama filozofijskog pitanja o biti matematike. Pojedine se rasprave bave s umjetnošću: primjerice, studija o porijeklu i biti umjetnosti (s kasnim Platonom kao sugovornikom) ili pak tekst s naslovom »K iskustvu slike«, u kojem se na pozadini jednog

Digitized by Google

konkretnog slikarskog opusa pokušava ocrtati jedna neoplatonistički fundirana filozofija umjetnosti. Niti jedna od ovih raznorodnih studija ne kulminira jednoznačnim tezama ili zaključcima; autor inzistira na njihovoj otvorenosti i najavljujućem karakteru pa ni sama knjiga, gledana u cjelini, nema nekog definitivnog pozicijskog centra.

U knjizi *Čovjek i transcendencija* Nikola Skledar polazi od određenja čovjeka kao bića koje je, po svojem ontologijsko-antropologijskom ustrojstvu, biće transcendiranja postojećeg i zadanih empirijskih okvira. Tekstovi, koje autor u podnaslovu knjige kvalificira kao antropolgijske i socijalno-filozofijske oglede, podijeljeni su u četiri grupe. U prvoj autor ispituje prirodu i mogućnosti čovjekova bića i stvaralaštva, smisao njegova bivanja u kozmosu, u povijesti i društvu. Ispituju se i različiti oblici (duhovnog) transcendiranja te pojavnosti: filozofijski, umjetnički, mitski i religijski. U drugom se dijelu tematizira odnos filozofije i znanosti spram društva, uz naglašavanje uzajamno konstitutivne povezanosti društvene teorije i inteligencije (kao društvenog sloja). Treći dio knjige posvećen je razmatranjima kompleksne naravi religije koja se, u svoj svojoj mnogolikosti, nastoji kontekstualizirati, tj. smjestiti u društveno i kulturno okružje. U četvrtom se dijelu razmatra odnos nekih suvremenih katoličkih teologijskih »struktura« i slojeva spram niza aktualnih društvenih pojava (socijalna gibanja, problemi ekologije, dijalog kršćana i marksista), a plaidoyer za dijalog predstavlja završni akord knjige.

Tekstove sabrane u knjizi *Filozofija i društveni život* Milana Kangrge moguće je svrstati u tri tematska bloka. U prvi blok ulaze rasprave usredotočene na probleme estetike i filozofije umjetnosti. Drugi blok tvore tekstovi na temu bitnih problema Marxove i marksističke filozofije, a u trećem su bloku sakupljeni tekstovi polemičke naravi kojima je prof. Kangrga u više navrata, povodom raznih pojava i situacija, konkretizirao svoje kritičke stavove. U raspravama o estetičkoj problematici autor ponajprije nastoji doprijeti do određenja biti umjetnosti i umjetničkog stvaralaštva, a odatle i do rješenja metodičkog problema mogućnosti samoj stvari primjerenog misaonog instrumentarija. Kangrga pritom odbacuje kontemplativnost estetike, koja fenomenu umjetničkog svagda pristupa post festum. Rasprave o problemima Marxove i marksističke filozofije imaju za okosnicu kritiku dogmatizma staljinističke provenijencije. Dokazujući tezu o Marxovoj aktualnosti i relevantnosti za suvremenost Kangrga kritički reflektira i niz posebnih problema: mogućnost i oblike kritike u socijalizmu, odnos revolucije i etike, stanje i nivo marksističke misli u nas, značaj i ulogu građanske (»formalne«) demokracije u socijalizmu itd. U tom se kontekstu kao leitmotiv provlači raspravljanje o smislu filozofskog angažmana u uvjetima izrazite birokratizacije društveno-političkog života.

Knjiga *Marksizam kao filozofija svijeta* Ante Čovića sastoji se od dva dijela. Dok drugi dio sadrži radove posvećene problematici morala i marksističkog pristupa moralnom fenomenu, ono glavno — precizno označeno samim naslovom knjige — nalazi se u prvom dijelu, u kojem se, pod naslovom »Problem svijeta u Marxovim početnim i ranim radovima i njegova aktualnost«, nastoji rekonstruirati marksizam kao svojevrsnu filozofiju svijeta. Autor polazi od istraživačke hipoteze da središnje mjesto u Marxovu i marksističkom duhovnom horizontu pripada upravo kategoriji svijeta, a čvrstu indiciju za takav stav nalazi on i u suvremenoj tendenciji ontologizacije marksizma, kojom se tendencijom kategorija bitka (jednom nužno odbačena) vraća takoreći na mala vrata jer nije

Digitized by Google

dobila sistemskog nasljednika — pojam svijeta, koji bi marksizmu omogućio eksplicitno kategorijalno utemeljenje. U svom se poslu, čiji temeljni pristup određuje kao rekonstruktivni, Čović obraća mladome Marxu, čiji su misaoni napori odsudno određeni jednim ishodišnim motivom i temeljnim problemom: posthegelovskim pitanjem o odnosu filozofijskog i nefilozofijskog svijeta, te je u radovima iz tog razdoblja moguće naći »misaonu podlogu i dostatno pokriće« za rekonstrukciju implicitnog, ali sustavnoteorijski nedosegnutog, pojma svijeta. Svoju rekonstrukciju Čović vrši u pozadini Marxove teorije otuđenja jer je, po njegovu mišljenju, filozofijski izgrađen pojam svijeta postuliran upravo problemom otuđenja. Analize rezultiraju spoznajom da analitičkom pojmu otuđenja korespondira, kao njegova druga strana i dijalektička protuteža, sintetički pojam svijeta te je upravo obuhvatno razumijevanje (u Marxa: podrazumijevanje) svijeta ono što principijelno razlikuje Marxa i marksizam od tradicionalne filozofije. Tu onda valja, po autorovu mišljenju, tražiti i uporište, ontologizaciji suprotstavljene, revitalizacije marksizma.

U knjizi *Usud otuđenja* Mislav Kukoč se bavi fenomenom otuđenja u njegovim raznim dimenzijama. Osnovu za početnu, najuopćeniju definiciju otuđenja autor zadobija pojmom samoodređenja (kao ključne mogućnosti i svojstva čovjeka). Kao i pojam samoodređenja, pojam otuđenja ima dugu pretpovijest te do svojeg punog filozofijskog utemeljenja dospijeva tek u klasičnom njemačkom idealizmu, egzemplarno u Hegela. U tom je sklopu, poznato je, oporbeno-kritički situirana i Marxova koncepcija otuđenja, kojom je ovaj fenomen filozofijski elaboriran i ujedno shvaćen kao zbiljski praktičkopovijesni problem povijesno nastajućeg čovjeka. Prema ovoj se tradiciji Kukoč postavlja na dva načina: u prvom je dijelu knjige on nastoji kritički revalorizirati, a u drugom se dijelu bavi fenomenologijom otuđenja u suvremenom svijetu. Ono se, pokazuje autor, javlja u dva osnovna lika: u građanskom svijetu ono svoj vrhunac dosiže u obliku postvarenja, a u postrevolucionarnim (po samorazumijevanju: socijalističkim) društvima ono svoj najrazvijeniji oblik poprima u formi ideologijskog otuđenja. Differentia specifica otuđenja u specifičnim uvjetima postrevolucionarnih društava jest u tome što u njima ideologija izlazi iz okvira posebnog sektora otuđene duhovne proizvodnje i proteže se na sve aspekte čovjekova života te tako preuzima ulogu središnjeg otuđujućeg medija, dà bi, u krajnjoj konsekvenciji, ostala jedinim integrativnim faktorom socijalno-političkog sustava. Knjigu zaključuje poglavlje o upitnosti totalnog razotuđenja.

Na osnovnu temu koja objedinjuje tekstove sabrane u knjizi *Horizont metafizike* Lina Veljaka upućuje već i sam naslov. Podnaslov (Prilozi kritici ideologije) ukazuje pak na glavnu metu kritike. To je ideologija, čije korijene Veljak detektira u metafizici. Ono od čega on polazi jest uvid u metafizičku utemeljenost ideologijskih slika svijeta. S druge strane, metafizičko mišljenje — koje autor preliminarno definira kao mišljenje određeno horizontom apsolutizirane danosti — producira ideologijske poglede na svijet, katkad transparentne, katkad pak vrlo posredovane i neprozirne. Stoga se kritika metafizike pokazuje kao vitalni dio kritike ideologije. Članci sabrani u knjizi bave se problemima mogućnosti ontologijskog tematiziranja svijeta, filozofijskim pretpostavkama društvenih znanosti, sovjetskim marksizmom, tzv. realsocijalizmom, neokonzervativizmom i novom desnicom itd. Oni su, kako priznaje i sâm autor, neujednačeni i tematski i metodski i sadržajno, a jedan od glavnih uzroka tome leži, uz to što knjiga po samorazumi-

Digitized by Google

jevanju ima pripremni karakter, i u činjenici da ni sâm horizont metafizike nije jednoličan. Kritika metafizike nije sama sebi svrhom nego stremi reafirmaciji u metafizici zapretanih potencijala.

Knjiga *Radnja i objašnjenje* Nenada Miščevića posvećena je problematici ljudskog činjenja (djelatnosti) a pisana je u spoznajnoteorijskom ključu ili, kakc to formulira sâm autor, sa stajališta unutar spoznajne opcije (ili još preciznije: iz analitičkog kuta). Knjiga je složena iz dva dijela: problemskog i historijskog. Povijest filozofiranja o činjenju pokazuje, drži Miščević, da je glavna tradicija, generirana u antičkoj filozofiji, nastrojena racionalistički, tj. inzistira na racionalnom karakteru ljudskog djelovanja, a većina autora ujedno zastupa tzv. realistički stav. Međutim, razvoj fizike i biologije te primat mehanicističkog objašnjenja u znanosti doveo je, po njegovu mišljenju, do rastvaranja svjetonazorske (teleologijski koncipirane) podloge ovih koncepcija, pa se kao najpopularnije rješenje nametnuo svojevrstan bijeg u pravcu antirealizma. U našoj je pak filozofiji, smatra Miščević, ova sklonost antirealističkom pristupu kombiniranja i s jednim »vrlo širokim i neodređenim pojmom prakse«. Zato se on postavlja polemički, kako spram antirealističke solucije uopće, tako i spram onoga što smatra našom »popularnom filozofijskom kulturom«, a »pozitivni« sadržaj njegove koncepcije, elaboriran u prvom (problemskom) dijelu knjige, može se fiksirati zaključkom da je jedno umjereno eksternalističko racionalno objašnjenje činjenja moguće realistički interpretirati i uklopiti u globalnu naturalističku sliku svijeta.

Tema rada *Naturalizam i apriorna spoznaja* Arna Markusovića jest naturalizirana epistemologija, koja nastaje u oporbi spram tradicionalne, »čisto« filozofijske antropologije, odnosno iz iskustva njezinog (nimalo slučajnog) neuspjeha. Taj se neuspjeh očitovao u nemoći utemeljivanja spoznaje u nečemu što bi joj pribavilo apsolutnu sigurnost i valjanost. Suština naturalizirane epistemologije najbolje se, po Markusevićevom mišljenju, ogleda u suštini epistemologijskog obrata što ga je izveo W. V. Quine: naturalizirana epistemologija, naime, polazi od pretpostavke da epistemologijski subjekt nije samo logički nego i prirodni subjekt u punom smislu te riječi pa se na spoznaju mora gledati kao na prirodni proces koji nosi sva obilježja svog nosioca — čovjeka (kao prirodnog bića). Iz toga slijedi nužnost otvaranja epistemologije prirodnim znanostima. Markusović analizira rješenja koja nude Quine, D. T. Campbell, K. Popper; pokušava kategorije Kantove transcendentalne epistemologije reinterpretirati u evolucijskom ključu itd. Primjer dobro uspjele naturalizirane epistemologije autor vidi u genetičkoj epistemologiji Jeana Piageta, čiji se bitni doseg sastoji u empirijskoj dedukciji spoznajnih moći, koja ima i normativne implikacije. Na problemskoj je razini pak posebna pažnja posvećena ključnom problemu odnosa normativnog i činjeničnog, a na tragu Quienove ideje o kontinuitetu filozofije i znanosti Markusović podržava Piagetovu ideju o normativnim činjenicama kao mostu i konkretnom mediju tog povezivanja.

Knjiga *Simbol, stvarnost i stvaralaštvo* Zdravka Radmana nosi podnaslov: Ogled o percepciji. Za razliku od pristupa koji ovaj elementarni oblik spoznavanja vide kao odnos nekog već ustanovljenog vanjskog svijeta i određenih danih psihofizičkih struktura subjekta, Radman nastoji obraniti jedan drukčiji model, koji je najkraće moguće karakterizirati tezom da je percepcija rezultat interakcije čovjeka i vanjskog svijeta. U perceptualnom doživljaju čovjek pak djeluje u svojoj cjelovitosti, ugrađujući u taj doživljaj svoje

Digitized by Google

djelovanje Ovaj se autentični ljudski čin zbiva kao simbolotvorna aktivnost, kao simboliziranje. Ustanovljavanje primata simboličkog stvaralaštva u konstituiranju spoznaje omogućuje epistemologijski pomak u proučavanju percepcije — od osjetilnosti k simbolima. Time omogućeni put dijeli se u nekoliko etapa (jasno razaberivih i iz strukture Radmanove knjige). Autor se najprije usredotočuje na sâm simbol, nastojeći ga pojmiti u njegovoj posebnosti, potom traži načina da ga situira u osjetilnosti, da bi naposljetku uzmogao govoriti o simboličkoj stvarnosti koja se, prekoračujući postojeće, pokazuje kao ozbiljenje mogućih svjetova.

U knjizi *Ideologija u govoru* Ivan Ivas glavninu svoje pažnje koncentrira na govor koji niti ne nastaje s komunikacijskom nakanom, nego svoju društvenu funkciju iscrpljuje u tome što popunjava zadane komunikacijske strukture. Knjiga je podijeljena u šest poglavlja. U prvom Ivas razmatra neke prirodne i društvene pretpostavke ideologije i ideologijskog govora te obrađuje neke od vrsti govora u kojima ideologiziranost govornika posebno dolazi do izražaja. U drugom se poglavlju autor bavi Barthesovom i Adornovom kritikom govora, da bi iz njih osigurao elemente za deskripciju žargona. Žargon, pod pojmom kojeg je sabrana problemska glavnina onoga što zanima Ivasa, tema je trećeg poglavlja u kojem on uvjerljivo argumentira u prilog teze da je žargon neslobodan, nestvaralački govor, obilježen ne samo posebnim leksikom nego i fonetskim sredstvima (posebno ritmom). Tema četvrtog poglavlja su tipični oblici nekomunikativnog govorenja, a u petom se poglavlju razmatraju figure političkog žargona. Pokazujući da je žargon svojevrsno odustajanje od govora, odnosno od »pravom«, komunikativnom govoru imanentne odgovornosti — pa je tako, primjerice, politički žargon zapravo nepolitički govor jer nije govor odluke (akcije, moći) nego obrane (čiji je defanzivni karakter utjelovljen njegovim fonetskim karakteristikama) — Ivas svoju knjigu zaključuje kratkim poglavljem o mogućnostima za slobodnije i društveno efikasnije govorenje gdje, između ostalog, zaključuje kako oslobađanje govora ima nužnu pretpostavku u mijenjanju pragmatičkih uvjeta govorenja.

U najvećem dijelu tekstova uvrštenih u knjigu *Filozofija i slavenski jezici* Anto Knežević razmatra pojedine slavenske nazive za apstraktne filozofijske pojmove (istina, sloboda, svijet, biće itd.), pri čemu ga posebno zanima istraživanje odnosa predfilozofijske i filozofijske upotrebe i značenja tog nazivlja te pretraživanje puta od zornoga, pojedinačnog i okolnosnoga k odmišljenom (apstraktnom), općemu i nadokolnosnom ustrojstvu slavenske riječi. Uz to što je artikularan u te dvije dimenzije Kneževićev je pristup proučavanju slavenske terminologije izveden s dva krila, i s jezične i s filozofijske strane. Odlučujući se za opisivanje svog predmeta u sastavu Knežević odbacuje morfološke kriterije koji su, uprkos lingvističkoj točnosti i iscrpnosti, ipak »prekratki« jer ne dohvaćaju one specifično filozofijske terminologije, te se odlučuje za opis na planu sadržaja (značenja) jezične jedinice. Pokušaj sadržajnog opisivanja filozofijske terminologije u sustavu pretpostavlja odluku o kriterijima prema kojima valja razvrstavati različite filozofijske pojmove. Tragajući pak za zajedničkim sadržajem i ustrojstvom ovih pojmova autor je ustanovio da se oni mogu okupiti u nekoliko srodnoznačenjskih skupina. Potraga za »najmanjim zajedničkim sadržateljem« u svakoj nazivnoj skupini rezultirala je klasifikacijom slavenskog filozofijskog nazivlja oprimjerenom u starocrkvenoslavenskom jeziku i suvremenom hrvatskom ili srpskom jeziku (u poglavlju »Nazivlje u sustavu«) U tekstovima

Digitized by Google

sabranim među koricama svoje knjige Anto Knežević ne demonstrira, međutim, samo uzornu znanstvenički akribiju nego i posebno istančan jezični osjećaj i izvanrednu umješnost u vlastitoj jezičnoj praksi, pa jezik izašao ispod njegova pera predstavlja i izvor nemalog užitka za čitatelja.

Već je iz naše (uvjetne) klasifikacije ostvarenja objavljenih u prvom kolu biblioteke »Filozofska istraživanja« jasno vidljiva njena orijentacijska i tematska raznovrsnost, tj. evidentno je da je biblioteka otpočela svoj život u skladu sa svojim ključnim programatskim odrednicama. S druge strane, naše su naznake o pojedinim djelima, vjerujemo, dale naslutiti i da je riječ o redom zanimljivim ostvarenjima. I, naposljetku, ima li se na umu činjenica da je kod sedmorice autora — poimence, kod Barišića, Čovića, Ivasa, Kneževića, Kukoča, Markusovića i Radmana — riječ o njihovim prvim knjigama, koje su listom kvalitetna i intrigantna ostvarenja, nezaobilazan je i zaključak da je objavljivanjem prvog kola biblioteke »Filozofska istraživanja« na našu filozofsku scenu sigurnim korakom stupila i nova generacija autora. Ako se, kako poslovica kaže, »dan po jutru poznaje«, onda valja s nestrpljenjem očekivati što se u biblioteci sprema nakon ovakva početka.

Zdenko Zeman

Vladan Jovašević

Problemi i kritike teorije vrednosti

(»Privredni pregled«, Beograd, 1987)

Studija prof. dr Vladana Jovaševića pojavila se u trenutku kada je, nakon mnogih apologetskih zastranjivanja u političkoj ekonomiji, postalo krajnje neophodno okretanje njenim naučnim izvorima i temeljima. U nastojanjima da opravda i glorifikuje vladajuće režime, politička ekonomija se, i na Istoku i na Zapadu, daleko udaljila od svoje naučne osnove i u velikoj meri izokrenula u svoju suprotnost. Osvetljavajući jednu stranu tog udaljavanja, ova studija pruža značajan doprinos vraćanju na pravi put kojim bi se morao kretati dalji razvoj političke ekonomije kao naučne discipline.

To je utoliko značajnije što se u današnjim veoma složenim, zamršenim i protivrečnim ekonomskim kretanjima bez vraćanja na pravi put ekonomske nauke ni u ekonomskoj politici ne može ići napred. Kako u Predgovoru napominje i sam autor, i »aktuelni zadaci unapređenja samoupravnog privrednog sistema i naučne zasnovanosti ekonomske politike u našoj zemlji zahtevaju svestranije izučavanje i uvažavanje dejstva objektivnih ekonomskih zakona, vrednosnih odnosa i robnoekonomskih mehanizama«.

Osnovni predmet studije čini obimna i kontroverzna tematika vrednosti u ekonomskoj nauci, naročito osnovne komponente, ključni problemi i dileme objektivne teorije vrednosti, kao i bitne karakteristike i značajna pitanja subjektivne koncepcije vrednosti. Konfrontiraju se, razmatraju i ocenjuju shvatanja ekonomskih pisaca različitih i srodnih idejnih orijentacija o pojedinim principima i elementima teorije vrednosti.

Studija se sastoji od sedam poglavlja. U prvom poglavlju tretiraju se neophodnost i aktuelnost naučne obrade vrednosne problematike, u drugom, procesi nastajanja, oblikovanja i razvoja objektivne teorije vrednosti, u trećem, prvobitne građanske kritike osnovnih principa Marksove teorije vrednosti, u četvrtom, problemi dvojakog karaktera rada, u petom, građanske kritike Marksove teorije cene

Digitized by Google

proizvodnje, u šestom, stanovišta savremenih oponenata marksističke teorije vrednosti, i u sedmom, proces konstituisanja subjektivne teorije vrednosti.

U svom istraživanju, autor polazi od činjenice da se u ekonomskoj literaturi već dva stoleća vode rasprave o suštini, principima i elementima teorije vrednosti, koja »predstavlja bazu ekonomske nauke«, i čiju valjanost društvenoekonomska stvarnost i iskustvo neosporno potvrđuju. Zakon vrednosti je, po njegovim rečima, »opšta i dominantna regulatorna snaga robne ekonomije, ispoljava se kao objektivna neophodnost« i »u konačnoj instanci usmerava privredne procese i društvene odnose u kapitalizmu i u znatnoj meri u socijalizmu«. Monopolisti i oligopolisti »ne dovode do eliminisanja osnovnih procesa i odnosa koji se uspostavljaju dejstvom zakona cene proizvodnje i zakona vrednosti u društvenoj privredi«, a ni državni organi »ne mogu da otklone anarhiju u društvenoj privredi, da trajnije regulišu odnose između sfera proizvodnje i potrošnje, da prekinu sukobe između pojedinih kapitalističkih grupa, a kamoli između raznih grana i nacija«.

Iz toga proističe društveni i naučni značaj izučavanja zakona vrednosti i razvijanja objektivne teorije vrednosti, koja obezbeđuje rešavanje esencijalnih pitanja političke ekonomije i omogućava da se studiozno ispitaju i protumače društvenoekonomska sadržina, atributi raznih istorijskih oblika robne ekonomije i njima imanentnih sistema privređivanja. Na osnovu marksističkog učenja o vrednosti mogu se sagledati i naučno osvetliti uloga i način dejstva pokretačkih snaga u procesu stvaranja društvenog bogatstva, objektivno odrediti optimalni faktori i pravci izgradnje materijalnih proizvodnih snaga i posebno unapređenja tehnike i tehnologije proizvodnje, formulisati opšti smerovi razvoja privrede i osnovni odnosi u procesu raspodele društvenog dohotka.

U analizi razvoja, naučne afirmacije i osporavanja teorije radne vrednosti, autor polazi od doprinosa klasične ekonomske škole čiji su protagonisti »postavili temelje, odredili polazne principe i u znatnoj meri osmislili sadržinu« te teorije, ali su zbog metafizičkog i neistorijskog pristupa istraživanju društveno-ekonomske stvarnosti došli i do pogrešnog zaključka da je kapitalistički oblik proizvodnje večit i univerzalan. Taj veliki nedostatak klasične ekonomske teorije otklonio je Karl Marks primenom dijalektičkog metoda.

Marksov naučni doprinos teoriji radne vrednosti zauzima centralno mesto u studiji jer ne samo što se podrobno analizira nego se i neumorno brani od kvazinaučnih nasrtaja buržoaskih ideologa — ekonomista svih generacija. U stvari, cela studija je u osnovi posvećena odbrani Marksove teorije vrednosti, čijoj naučnoj interpretaciji, pa i izvesnoj razradi daje značajan doprinos.

Kao osnova Marksovog ekonomskog učenja, naučna teorija radne vrednosti, kako se kaže u studiji, »kao sveobuhvatna potka dijalektički povezuje i objedinjava u celoviti naučni sistem sve društveno-ekonomske kategorije i zakonitosti, koje odražavaju ulogu bitnih faktora i supstance osnovnih procesa u robnoj privredi«, jer Marks »ključna pitanja koncepcije radne vrednosti ispituje i objašnjava u njihovoj organskoj povezanosti, sveopštem jedinstvu i uzročno-posledičnom redosledu nastajanja i dinamike«.

Marksu se pripisuje velika zasluga što je otkrio dvojaku prirodu rada sadržanog u robi, na čijoj je osnovi naučno oblikovana koncepcija radne vrednosti, kao »najveći doprinos razvoju teorije vrednosti uopšte«. Osmišljavanjem kategorije apstraktnog rada i njenom primenom u naučnim istraživanjima

Digitized by Google

i analizama, marksistička teorija vrednosti postala je, naime, »osnova konstituisanja celovitog naučnog sistema političke ekonomije i njenog svestranog razvijanja«. Posebno je značajan Marksov doprinos toj teoriji što je »dosledno sprovodeći razliku između upotrebne vrednosti i vrednosti robe uopšte, naučno dokazao da rad ne predstavlja robu, nego da je funkcija radne snage — što čini osnovu njegove koncepcije viška vrednosti i ključni doprinos razvoju teorijske ekonomije kapitalizma«.

Najveći deo studije posvećen je kritici kritike objektivne teorije vrednosti, od prvobitne kritike Marksovog shvatanja do savremene buržoaske ekonomije. Opšte karakteristike te kritike, na koje se ukazuje, su u »neshvatanju metoda dijalektike i naročito principa apstrakcije koje marksisti primenjuju pri analizi robnoekonomskih i posebno vrednosnih problema«. Stoga oni često izjednačavaju vrednosti i cene roba, a kategoriju apstraktnog rada tretiraju samo kao osnovu tumačenja buržoaskih društvenih odnosa, odnosno »eksploatacije radnika od kapitala«, ne sagledavajući njen širi naučni značaj.

Na udaru su i stanovišta onih Marksovih kritičara prema kojima su tržišna vrednost i cena ekonomske odredbe različitih vrsta i veličina, pa se stoga smatraju nesamerljivim i neuporedivim. Takva stanovišta se s pravom odbacuju jer »Marks ne posmatra i ne shvata tržišnu vrednost, cenu proizvodnje i stvarnu cenu kao definitivno konstituisane i potpuno različite ekonomske kategorije, nego teži da ispita kako se vrednost dijalektički razvija i dobija formu cene«, te »pokazuje kako se u kapitalističkoj ekonomiji celokupni kompleks vrednosti preobražava u kompleks cena proizvodnje roba i kako se i u ovim okolnostima uzajamno podudaraju društveni agregati vrednosti i cena proizvodnje, kao i viška vrednosti i profita«.

Glavni uzrok neodrživosti kritike marksističke teorije vrednosti vidi se u tome što se ona »zasniva na pozitivističkoj teorijsko-metodološkoj koncepciji, koja odriče saznajni karakter nauke i njen osnovni zadatak vidi u čistom opisivanju fakata«, dok je »buržoaski socijalnoekonomski sistem moguće shvatiti i objasniti samo ispitivanjem i otkrivanjem suštine realnih privrednih i socijalnih zbivanja, koja uslovljavaju i određuju akcije i ponašanje ljudi«.

Pošto negiraju rad kao objektivni izvor vrednosti, kritičari objektivne teorije vrednosti pokušavaju da ta zbivanja objasne subjektivnim odnosom prema robnom svetu, na čemu zasnivaju subjektivnu teoriju vrednosti, koja je i glavni predmet naučne kritike u ovoj studiji. Osnovni logički nedostatak te teorije ogleda se, prema nalazu studije, »u tome što njeni protagonisti svoje analize i zaključke uglavnom zasnivaju na rasuđivanju u začaranom krugu«, jer »smatraju da se cene roba formiraju na bazi subjektivnih procena kupaca i prodavaca, koje takođe određuju cenama«, a »tražnju i ostale tržišne fenomene objašnjavaju posredstvom potrošačkog izbora i količine dobara, koje takođe saznajemo preko same tražnje«.

Zbog toga što primenjuju apstraktno-deduktivni metod pri ispitivanju i analizi privrednih pojava, autori marginalne korisnosti i subjektivne vrednosti »ne uvažavaju značajnu ulogu društvene sredine u razvoju materijalnih proizvodnih snaga«, a proizvodnju ne tretiraju kao društveni već kao prirodni proces. I zato oni nisu u stanju da »naučno dosledno protumače realne privredne fenomene, procese i odnose«, niti da »konstituišu instrumente kojima se na adekvatan način vrši analiza buržoaske privredne stvarnosti«.

Najznačajniji zaključci do kojih se u kritici subjektivne teorije vrednosti dolazi su da ona, zbog nedijalektičkog pristupa, te

Digitized by Google

ideološke racionalizacije kapitalističkog načina proizvodnje i raspodele: negira dejstvo objektivnih zakona, poistovećuje pojavne oblike i suštinu osnovnih elemenata robne privrede, kida vezu između sistema cena i sistema vrednosti roba, poriče principe determinizma i uzročne uslovljenosti privrednih pojava i procesa. Protagonisti subjektivne teorije vrednosti se stoga »kreću u začaranom krugu pošto vrednost tretiraju i tumače kao sumu dohodaka — najamnine, profita i rente, a istovremeno smatraju da zbir spomenutih dohodaka određuje vrednost roba«.

Studija završava analizom novijih tendencija u razvoju građanske ekonomske misli izraženim naročito u neoliberalizmu, koji pokušava da principe klasičnog liberalizma pomiri sa državnim intervencionizmom. U tom pokušaju, neoliberalistička teorijska koncepcija, prema kritičkoj oceni studije, ostaje »nekonzistentna i opterećena protivrečnošću između metodoloških premisa i praktičnih zaključaka« jer »polazne pretpostavke teorijskog sistema neoliberala odgovaraju slobodnokonkurentskom kapitalističkom privrednom režimu i politici laissez fairea, a prema njihovim zaključcima etatistička aktivnost je u krajnjoj liniji uslov normalne egzistencije i razvoja savremene kapitalističke ekonomije«.

Neosporan je doprinos koji studija prof. Vladana Jovaševića pruža naučnom osvetljavanju ekonomske teorije vrednosti. S obzirom na širinu svog naslova, ona međutim, ostaje nedorečena jer se ograničava samo na odnos buržoaske ekonomske misli prema teoriji vrednosti. Iako autor to sebi, očigledno, nije postavio u zadatak, čitalac bi se mogao ponadati da će iza naslova studije dobiti odgovor i na pitanje kakvu je sudbinu Marksova teorija vrednosti doživela u takozvanom, idejno i teorijski veoma heterogenom, marksističkom taboru, gde je ne samo veličina i donekle razvijana, već (kad je reč o njenoj sudbini u socijalizmu) i potpuno odbacivana. Takav odgovor bio bi ne samo poželjan već i neophodan na putu do studije o delovanju objektivnih ekonomskih zakona u savremenoj privredi, koju je autor u Predgovoru ovde prikazane studije obećao.

Živko Marković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 3.000. — DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
NOV 16 1989
Current Serials

5-6
1989

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Baškovic. Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher. Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Milija Komatina, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uredivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Baković. Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 36.000 dinara. Za inostranstvo 72.000 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 6081-603-15351, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6673

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXXII
1989. Broj 5-6

Sadržaj

Perko Vukotić
Situacija na Kosovu i zadaci SKJ 3

Najdan Pašić
Kriza i reforma 15

Radojica Savković
Otkud kontroverze između kategorija 38

Zoran Trputec
Kakvu otvorenu privredu želimo 51

Dragutin Marsenić
Privredna reforma i društveni položaj SKJ 65

Dimitar Mirčev
Kontroverze političkog i socijalnog bića SKJ: uzroci zastoja — pravci deblokade 81

Tribina

RUKOVOĐENJE I UPRAVLJANJE

Miodrag Zečević
Odnos između funkcije upravljanja i poslovodne funkcije 92

Miloš Sinđić
Nauka upravljanja 99

Mijat Šuković
Preorijentacija na tržišno-rentabilnu privredu podrazumijeva drugačije regulisanje funkcije rukovođenja 105

Danko Đunić
Upravljanje projektima — novi pristup u upravljanju tradicionalnim preduzećima 121

Milorad Nikšić
Definisati novi model samoupravnog organizovanja 129

Radoslav Mitrović
Veće organizacione celine obezbeđuju veću efikasnost 132

Stojan Tomić
Savez komunista između vladajuće i usmjeravajuće uloge 136

Inostrani prilog

Manfred Banašak
Kontinuitet i obnova na našem putu 146

Prikazi 155

Digitized by Google

Содержание

Перко Вукотич

Положение на Косове и задачи СКЮ 3

Найдан Пашич

Кризис и реформы 15

Радоица Савкович

Откуда контроверзы между категориями 38

Зоран Трпутец

Какое открытое хозяйство мы хотим 51

Драгутин Марсенич

Хозяйственная реформа и общественное положение СКЮ 65

Димитар Мирчев

Контроверзы политического и социального бытия СКЮ: причины застоя — курс деблокады 81

Трибуна

РУКОВОДСТВО И УПРАВЛЕНИЕ

Миодраг Зечевич

Взаимоотношение функции управления и руководственной функции 92

Милош Синдъич

Наука управления 99

Мият Шукович

Переориентация к рыночно--рентабельному хозяйству подразумевает иное регулирование функции руководства 105

Данко Дъюнич

Управление проектами — новый подход к управлению градиционалъными предприятиями 121

Милорад Никшич

Определитъ новую моделъ самоуправляемой организованости 129

Радослав Митрович

Более крупные организационные целые обеспечивают более высокую эффективностъ 132

Стоян Томич

Союз Коммунистов между господствующей и направляющей ролями 136

Зарубежный очерк
Манфред Банашек

Преемственностъ и восстановление на нашем пути 146

Рецензии 155

Perko Vukotic

The situation at Kosovo and the tasks of LCY 3

Najdan Pašić

Crisis and reform 15

Radojica Savković

Where do controversies among categories come from 38

Zoran Trputec

What kind of open economy do we want 51

Dragutin Marsenić

Economic reform and social position of LCY 65

Dimitar Mirčev

Controversies of the political and social being of LCY the causes of standstill — the directions of deblockade 81

Panel Discussion

GUIDANCE AND MANAGEMENT

Miodrag Zečević

The relation between the function of management and the function of ruling 92

Miloš Sinđić

The science of management 99

Mijat Šuković

Reorientation on the market and profitable economy implies a different regulation of managing functions 105

Danko Đunić

Managing the projects — a new approach in managing traditonal enterprises 121

Milorad Nikšić

To define a new model of self-management organization 129

Radoslav Mitrović

Bigger organizational units secure greater efficiency 132

Stojan Tomić

The League of communists between a ruling and a directional function 136

Foreign Supplement

Manfred Banašak

Continuity and renewal on the way of ours 146

Reviews 155

Digitized by Google

Perko Vukotić

Situacija na Kosovu i zadaci SKJ*

Kosovo je poslednjih meseci bilo zahvaćeno velikim političkim nemirima i do sada najtežim otvorenim napadom albanskog separatističkog nacionalizma, koji je potresao ne samo ovu Pokrajinu već i čitavu našu zemlju.

Na današnjoj sednici treba da svestrano sagledamo nastalu političku situaciju, koja je svojom težinom i dramatičnošću nametnula vanredne mere na Kosovu. Nju treba posmatrati u kontinuitetu događaja koji su započeli novembarskim masovnim protestnim okupljanjima, nastavili se februarskim štrajkovima i kulminirali neprijateljskim martovskim demonstracijama albanskog separatističkog nacionalizma, ali i u svetlu dugogodišnjeg kontrarevolucionarnog delovanja tog nacionalizma i nagomilanih problema u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj sferi. Situaciju na Kosovu moramo ocenjivati i u kontekstu ukupnog pogoršavanja društvenog i političkog stanja u zemlji.

Rezultat naše rasprave treba da budu jasne i jedinstvene ocene aktuelne kosovske situacije i konkretna politička akcija SKJ koju ona nameće. U tome se oslanjamo na utvrđenu politiku o Kosovu i pokrenute aktivnosti od 13. kongresa SKJ, a posebno od 9. sednice CKSKJ, koja za nas predstavlja ključnu tačku te poli-

* Uvodno izlaganje Perka Vukotića, člana PCKSKJ, na 23. sednici Centralnog komiteta SKJ.

Digitized by Google

tike o ovom međukongresnom razdoblju. Za sednicu je pripremljena informativna podloga o tome kako se ona sprovodila u poslednje dve godine. Radi toga, ovaj referat se koncentriše na neke osnovne političke ocene i momente najnovije situacije na Kosovu, kao i na zadatke koji iz toga proizilaze.

Stvaranje uslova za prevazilaženje vanrednog stanja u ovom trenutku je naš najprioritetniji zadatak, ali snage istovremeno moramo usmeriti na uspostavljanje međunacionalnog poverenja, zaustavljanja iseljavanja Srba i Crnogoraca pod pritiskom i na suštinske probleme razvoja Kosova na reformskim osnovama. Rešavanje tih problema i poboljšanje materijalnog i društvenog položaja svakog čoveka na Kosovu, osnovni su cilj i kriterijum uspešnosti naše politike.

Politička bit najnovijih događaja je neviđena eskalacija otpora koji se u dužem periodu u ovoj Pokrajini pruža od strane albanskog nacionalizma i separatizma politici SKJ i politici SFRJ. Pod udarom je u suštini naše socijalističko društvo i model federalizma, a u tom kontekstu je i ogorčen otpor ustavnim promenama u SR Srbiji, kao i merama državnih organa za suzbijanje kontrarevolucije. U martu se odigrao organizovan napad s ciljem da se izazovu oružani sukob i krvoproliće i ugroze teritorijalni integritet i ustavni poredak zemlje. Ovaj rušilački akt teži je od kontrarevolucionarnih događaja 1981. godine po brutalnosti napada, ljudskim žrtvama, materijalnim štetama i, posebno, po političkim posledicama.

Neprijatelj je koristio krizu svesti, ne samo u redovima mlade generacije, stvorenu nacionalističkom indoktrinacijom, već u mnogo većoj meri nego 1981. godine i krizu svesti u delu radničke klase na Kosovu, uslovljenu prvenstveno sve težim ekonomskim stanjem, nerazvijenošću političkog života, neobaveštenošću i pogrešnim i zlonamernim tumačenjem ustavnih promena u Srbiji i zaključaka 17. sednice CKSKJ.

Protekli događaji izneli su na videlo povezanost delovanja i ciljeva albanskih nacionalista i separatista sa pojedinim birokratizovanim funkcionerima i privrednim rukovodiocima na Kosovu, koji su, navodno braneći nacionalne interese i autonomiju, u stvari želeli da zadrže stanje nepromenjenim, da bi odbranili sopstvene pozicije i privilegije, svoju neuspešnu politiku i kontinuitet te politike. U toj nameri, a da bi kompromitovali energične akcije na sprovođenju zaključaka Centralnog komiteta SKJ i internacionalizovali problem Kosova, nisu se libili ni manipulacije ljudima i igranja njihovim životima, niti su hajali za teške materijalne i druge posledice.

Međutim, oni nisu uspeli povući za sobom najveći deo albanske narodnosti, što je veliko uporište za našu dalju političku akciju. Jasno se pokazalo da većina albanskog stanovništva na Kosovu nije na strani separatističkog nacionalizma, nije protiv Jugoslavije i Srbije, protiv jugoslovenskog socijalističkog društva. Većina Albanaca želi miran i bolji život u zajedništvu i slozi sa

Digitized by Google

Srbima, Crnogorcima i drugima na Kosovu. Za to su podjednako zainteresovani pripadnici svih naroda i narodnosti.

U proteklim mesecima na Kosovu se političkim i društvenim akcijama, kao i merama savezne države, branila i brani federativna, avnojska Jugoslavija, njen integritet i ustavni poredak. Trebalo je preseći opasan razvoj događaja koji je pretio paralizom sistema, oružanom pobunom, ugrožavanjem ljudskih života, nesagledivim ekonomskim i drugim posledicama. Zavođenje vanrednog stanja na teritoriji SAP Kosovo bilo je nužno, kao krajnje i neizbežno ustavno sredstvo. Predsedništvo CKSKJ je zato u potpunosti podržalo posebne mere Predsedništva SFRJ. Naš cilj, međutim, nisu vanredne mere niti vanredno stanje na Kosovu, već što hitnije okončanje izuzetno poremećenog stanja i ukidanje mera kada se stvore stabilni uslovi za bezbedan i miran život ljudi i za normalno funkcionisanje celokupnog sistema.

Pokazalo se da ove mere, usmerene samo na najnužniji stepen intervencije protiv nacionalističkog nasrtaja, ostvaruju takav cilj: kretanje ka uslovima za uspostavljanje normalnog stanja. One su bitno pomogle da se na Kosovu počnu stvarati uslovi za normalizaciju proizvodnje i drugih delatnosti, kao i za politički i društveni život, da se nastavi rad škola i drugih institucija, da državni organi u svojim normalnim funkcijama deluju efikasnije.

Međutim, sa svim ovim nije minula opasnost od ponovnog pogoršavanja bezbednosnog stanja, o čemu govore i različiti oblici kontinuiranog delovanja albanskih nacionalista i separatista: intenzivna propagandna aktivnost u zemlji i inostranstvu, najavljivanje novih neprijateljskih akcija u cilju vršenja diverzantsko-terorističkih akata i slično. Ne sme se isključiti ni mogućnost pokušaja ponovnog organizovanja demonstracija.

Na Kosovu i dalje ostaju ne samo političke, moralne i druge teške posledice, već i katastrofalne materijalne štete zbog nerada, štrajkova i demonstracija. Kosovo je, pogotovo od novembra do marta, ekonomski ogromno stradalo, a time je, na žalost, radnička klasa, i to ne samo na Kosovu, dovedena u još teži položaj. Tome treba dodati i ogromne troškove vanrednih mera, koje snosi praktično cela zemlja. To je cena koju su nam nametnuli organizatori i inspiratori kontrarevolucionarnog delovanja.

Sumirajući ove ocene minulih događaja moramo reći da politička akcija SKJ na Kosovu, u dužem proteklom periodu, nije dala željene rezultate. Štaviše, na Kosovu je postajalo sve teže živeti i opstajati, i to ne samo Srbima i Crnogorcima koji su najugroženiji usled kontinuiranog agresivnog delovanja i pritisaka albanskih nacionalista, nego, zbog kvarenja međusobnih odnosa, i pripadnicima drugih naroda i narodnosti. Albanski nacionalisti ugrožavaju i pripadnike sopstvene narodnosti, čak i u nekim njihovim elementarnim slobodama, što se u proteklim događajima otvoreno pokazalo kroz razne vidove pritisaka i pretnji prema svakome ko nije s njima. Zbog svega toga prisutna je kod radnih

Digitized by Google

ljudi i građana opšta zabrinutost, doza straha i neizvesnosti za perspektivu zajedničkog života na Kosovu.

Kosovo postaje sve teži jugoslovenski problem. Oduzima nam sve više vremena, političkog, materijalnog, pa čak i duhovnog angažovanja. Istovremeno moramo priznati da je ono u dužem periodu delilo i razdvajalo ne samo rukovodstva, nego su te podele dosezale i skoro do svakog građanina. Još uvek je stanje na Kosovu u mnogo čemu gore, a u malo čemu bolje nego 1981. godine. Proteklo je više od osam neplodnih godina, koje se više ne smeju ponoviti. Radni ljudi i građani cele Jugoslavije tim povodom izražavaju zabrinutost i zebnju i traže neodložnu promenu stanja. Ustavne promene u SR Srbiji, veće jedinstvo u SK Srbije i u SK Jugoslavije, kadrovske promene u SK Kosova, kao i političke akcije preduzete u poslednje vreme, pre svega na Kosovu, vode ka boljem stanju. Ali, moramo imati u vidu i da se problemi Kosova nikada nisu mogli i ne mogu izolovano rešavati; da produbljavanje krize u zemlji neminovno znači i gore ukupno stanje na Kosovu i obrnuto, te da, prema tome, naš uspeh u savladavanju jugoslovenske krize znači i doprinos stabilizaciji i napretku Kosova.

Nakon ovakvih ocena moramo se zapitati: zašto je albanski nacionalizam mogao dobiti toliku snagu na Kosovu; zašto nas u SK, u drugim političkim organizacijama i državnim institucijama situacija na Kosovu stalno pretiče; da li je glavni problem u nama samima, u našim slabostima i greškama, ili je neprijatelj toliko jak? Šire, postavlja se pitanje zašto se ne realizuje politika SKJ o Kosovu. Na to pitanje valja dati prave odgovore i na toj osnovi utvrditi dalje pravce rada i angažovanja.

Bez pretenzija da se nanovo traže celoviti odgovori, jer su oni suštinski sadržani u Platformi i Zaključcima 9. sednice CKSKJ, čiji stavovi predstavljaju osnovu sa koje čitav SKJ mora delovati, u ovom trenutku posebno se aktuelizuje sledeće:

Prvo, moramo biti svesni da smo suočeni sa dugoročnim neprijateljskim delovanjem protiv Kosova i Jugoslavije i da za to ne smemo nijednog trenutka dozvoliti da nas događaji iznenađuju i pretiču kao ranije. Glavni centri iz kojih se pokreću i usmeravaju nacionalističke i druge neprijateljske akcije albanskog nacionalizma, pre svega na samom Kosovu, i posle toliko godina, nisu još u potpunosti identifikovani i onemogućeni. Sve dok se oni ne otkriju i konačno ne razbiju, nema mira na Kosovu.

Martovski događaji nisu naišli kao grom iz vedra neba, ali nažalost zbog oportunizma, pogotovo kod organa Kosova, nije preduzeto sve da bi se oni sprečili. To se posebno odnosi na opstrukciju i izbegavanje ranijeg rukovodstva SK Kosova da na vreme razotkrije političku pozadinu novembarskih događaja i time omogući energično presecanje daljeg pogoršanja stanja. I akcije SKJ su bile otežane nejedinstvom oko nekih bitnih elemenata političke ocene februarskih štrajkova. To je izazvalo i razne nepotrebne konfrontacije i objektivno omogućavalo i hrabrilo

Digitized by Google

albanski nacionalizam da ide dalje. Međutim, u SKJ smo naročito u poslednje vreme uspeli da i oko toga uspostavimo znatno veći stepen jedinstva, čime treba da bude obeležen i današnji Plenum i sav naš dalji rad.

Drugo, decenijama je tekao proces odvajanja Kosova od Srbije, a time i od Jugoslavije i po državnoj liniji i po liniji političkih organizacija. To je prvenstveno delo svojevrsnog birokratskog separatizma u kosovskom rukovodstvu. Separacija je bila kredo mnogih rukovodilaca i pojedinih rukovodstava na Kosovu, naročito sa stavom »što dalje od Srbije«, a s ciljem da se učvrsti sopstvena etatistička moć, da se prigrabi vlast i što veća materijalna korist u raspolaganju sredstvima za razvoj Kosova koja stižu iz cele zemlje. Apsolutizacijom državnosti suzbijana je tržišna logika sa svojim ekonomskim zakonitostima, a u političkoj sferi nametan etatistički voluntarizam na štetu samoupravljanja. Takvu praksu podupirale su i tendencije policentričnog etatizma i dezintegracije u Jugoslaviji.

Tvorci takve politike pogrešno su vodili Kosovo ka nekakvoj njegovoj državnosti, koja se, međutim, legalno nije mogla izgraditi, jer bi bila suprotna našem ustavnom uređenju. Ali, uspeli su da ga faktički umnogome odvoje od funkcija Republike i Federacije. Zato država u svojim vitalnim funkcijama na Kosovu godinama skoro da nije postojala.

U navedenim događajima se drastično pokazalo koliko je sve ovo objektivno išlo naruku albanskom nacionalizmu i njegovim ciljevima i koliko je zatvorenost kosovskih granica sprečavala državne i političke faktore u Republici i Federaciji da efikasnije deluju u rešavanju nastalih problema.

Ustavne promene u SR Srbiji dale su nove mogućnosti ovoj Republici da sredstvima pravne države na celoj svojoj teritoriji štiti ustavna prava i slobode građana i slobodan život svakog čoveka; da se stvaraju uslovi za daleko veću integraciju i time brži i uspešniji razvoj Kosova u okvirima Republike i cele zemlje; da se jačajući jedinstvo i zajedništvo u SR Srbiji ostvaruje ustavna odgovornost Republike za razvoj Kosova, a istovremeno realizuje i puna ustavna autonomija Kosova. To je veliki rezultat politike SKJ, s kojim je prema Kosovu uspostavljena kvalitetno drugačija uloga i odgovornost Republike Srbije i SK Srbije kao jedinstvene organizacije.

Treće, na Kosovu je vođena pogrešna razvojna politika, a posebno su teške posledice dogovorne ekonomije, što se, s obzirom na izuzetnu nerazvijenost Kosova, posebno nepovoljno odrazilo. U nastaloj krizi Kosovo pritiska izrazita privredna nerazvijenost, nepovoljna privredna struktura, niska efikasnost privređivanja, velika neracionalnost investicionih ulaganja, a time i odsustvo pravih efekata ekonomske pomoći Jugoslavije, socijalna ugroženost najširih slojeva stanovništva, odsustvo populacione politike i nezaustavljena demografska eksplozija, masovna nezaposlenost i neadekvatna politika obrazovanja kadrova. Ovi ekonomski prob-

Digitized by Google

lemi rađaju sve teže političke posledice i izazivaju nezadovoljstva za koja se hvata albanski nacionalizam u svojoj strategiji i u borbi za svoje ciljeve, što se pokazalo i u nedavnim događajima.

Teško stanje je i na celom području nadgradnje, koja je bez sigurne materijalne osnove i izuzetno opterećena posledicama dugotrajnog delovanja albanskog nacionalizma u obrazovanju, nauci, kulturi, zdravstvu. Jugoslovenski program, koji je centralna tačka naše dugoročne politike da se Kosovu pomogne u rešavanju suštinskih problema, posebno sa stanovišta zaustavljanja iseljavanja Srba i Crnogoraca, povratka iseljenih i dolaska onih koji žele da žive i rade na Kosovu, takođe je u krizi i dodatno je usporeno njegovo izvršavanje tokom i nakon ovih događaja, a otvorili su se i novi problemi sa ovim Programom. Nužno je sada kroz Skupštinu SFRJ i druge nadležne organe što hitnije rešiti ta pitanja. I tu vidimo put ka integraciji jugoslovenskih napora na Kosovu.

Četvrto, Savez komunista Kosova i rukovodstva Pokrajine u prethodnim godinama nisu faktički sprovodili politiku SKJ, radili su u znaku odbranaštva, oportunizma i iščekivanja. Umesto realizacije odgovornosti, važila je parola čuvanja kadrova, nije se jasno znalo ko je na kakvim pozicijama, pogotovo kad je reč o razgraničenju s nacionalizmom. Tako je bilo i sa zadacima 17. sednice CKSKJ. Sve je išlo sporo, i pored izrečene statutarne mere upozorenja organima SK Kosova i stalnog nastojanja i pomoći iz CK SK Srbije i Predsedništva CK SK Jugoslavije da se ti zadaci sprovedu. Takva nastojanja često su tumačena kao pritisak sa strane. Kada se ta akcija, nakon obnavljanja rukovodstava SK Kosova, počela odlučno voditi, naišla je na organizovani otpor, pa i pobunu, kojoj su se na čelo stavili albanski nacionalisti i separatisti.

U Savezu komunista Kosova sada je sve više na delu novi odnos prema politici SKJ. U PKSK Kosova je bez podela na nacionalnoj osnovi postignuto jedinstvo u ocenama poslednjih događaja i iskazana spremnost za odlučan obračun s albanskim separatističkim, kao i svakim drugim nacionalizmom; postignuto je jedinstvo o suštini ocena tih događaja između organa SK Kosova, SK Srbije i SK Jugoslavije. To zaista ne daje više prostora za političke špekulacije i nedoslednosti, za oportunizam i izbegavanje odgovornosti. Na toj osnovi odlučno su započeti procesi idejno-političke, radne i zakonske odgovornosti u privrednim, obrazovnim, kulturnim, naučnim, informativnim, kao i u društveno-političkim organizacijama i organima društveno-političkih zajednica. Ovo jedinstvo se sada uspostavlja i šire, na razvojnim, ekonomskim i drugim pitanjima, pri čemu posebno treba podržati novu orijentaciju oslanjanja na sopstvene snage i efikasnijeg korišćenja sredstava za podsticanje privrede, umesto ranijeg stalnog insistiranja na sve većem obimu pomoći.

Peto, u delovanju SK Kosova je najslabija tačka politička akcija komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga u narodu, na tumačenju politike SKJ i u borbi za njeno prihvatanje

Digitized by Google

i sprovođenje, kao i za zaštitu ljudi od pritisaka albanskih nacionalista. To se ne može učiniti bez većeg angažovanja komunista i okupljanja radnih ljudi i građana kroz Socijalistički savez, Sindikat, omladinsku organizaciju itd. Posebno su katastrofalne posledice dugogodišnjeg odsustva organizovanog političkog rada i života u mladoj generaciji Albanaca. Ne može se borba protiv nacionalizma voditi zatvoreno u političkim organima, kao što je to uglavnom činjeno do skora, jer je to faktički onda samo privid borbe. U uslovima takvog političkog rada na Kosovu, ni mere koje preduzimaju pojedini državni organi nisu, niti mogu biti, efikasne.

Najteže je što je umesto građenja zajedničkog fronta Albanaca, Srba, Crnogoraca i drugih koji žive na Kosovu na konkretnim akcijama za poboljšanje kvaliteta života, došlo do širokih podela u političkom i društvenom životu po nacionalnoj osnovi, koje su zahvatile i samu organizaciju SK na Kosovu i dovele do dramatičnog međunacionalnog nepoverenja. To stanje se mora promeniti, da ljudi daleko više žive u slozi, a manje jedan protiv drugoga.

*

Eskalacija albanskog nacionalizma od novembra naovamo objektivno je još više otežala položaj Srba i Crnogoraca na Kosovu i još im drastičnije ugrozila mogućnosti normalnog rada u preduzećima i ustanovama, redovnog školovanja dece, ukupnog života i opstanka. Ali, na delu sprovedena odlučnost čitave Jugoslavije i njenog državnog rukovodstva da se svim ustavnim sredstvima brani mir i zajedništvo na Kosovu, kao i ustavne promene u Srbiji i najnovija energična akcija obnovljenog rukovodstva SK Kosova, daju nadu da će na Kosovu biti bolje. Međutim, realno stanje je ipak takvo da se iseljavanje nastavlja nesmanjenim intenzitetom, što znači da treba još mnogo naših energičnih i trajnih napora i stvarnog boljitka za Srbe i Crnogorce, da bi se taj dugogodišnji trend i njihov duboko usađeni osećaj nesigurnosti preokrenuli. I ovom prilikom moramo ponoviti da nema uspeha naše politike o Kosovu sve dok traje iseljavanje pod pritiskom.

Put opstanka Srba i Crnogoraca na Kosovu, uslove za njihov miran i bezbedan život oslobođen pritisaka albanskih nacionalista, može i mora otvoriti Savez komunista zajedno sa svim pogresivnim snagama, a nikako srpski i crnogorski nacionalisti. Oni u ugroženosti Srba i Crnogoraca traže poligon za svoje nastupe, šireći tezu da sa Albancima nema zajedničkog života na Kosovu, da je za sve kriva albanska narodnost, da im zato treba smanjiti nacionalna prava. Političkom akcijom moramo sprečavati stvaranje antialbanskog raspoloženja, polazeći od osnovnih principa politike SKJ u međunacionalnim odnosima: načela pune slobode i ravnopravnosti, a ono znači da nijedan narod i narodnost ne

Digitized by Google

može i ne sme nositi kolektivnu krivicu za nedela i štete koje su počinili ili čine pojedini njegovi pripadnici.

Moramo sprečiti uticaj svakog nacionalizma na događaje i ukupnu atmosferu na Kosovu. Moramo najpre insistirati na ustavnosti i zakonitosti, na odgovornosti države i njenih organa da uspostavi bezbednost i osigura miran život i ravnopravnost ljudi u njihovim Ustavom garantovanim pravima i slobodama. To je temelj života na Kosovu, kao i bilo gde u civilizovanom društvu. Razume se da ni to nije apsolutno pokriće života u jednoj zajednici, jer ostaje ogroman prostor za slobodan društveni život, koje je izvan ingerencije državne vlasti, i gde ta vlast mora obezbediti uslove za građansku slobodu života. Taj prostor treba širiti i u njemu insistirati na odgovornosti pripadnika većinskog naroda, a posebno komunista i drugih organizovanih snaga socijalističke svesti. Međutim, i tu moramo mnogo više afirmisati načela kulturnog, građanskog i svih drugih vidova egzistencije zajedničkog života, a ne svoditi ga samo na nacionalni aspekt.

Čitav splet okolnosti koje koriste albanski i drugi nacionalisti moramo i dalje tražiti izvan Kosova. Krizna ekonomska i politička situacija izbacila je na površinu sve nacionalizme i druge antisocijalističke snage širom zemlje. U naletu je antikomunizam na celokupnom jugoslovenskom prostoru. Širi se nepoverenje u Savez komunista, federativno uređenje i celokupnu koncepciju našeg socijalizma, u pravednost i moć institucija sistema. Ponovo oživljavaju razne teorije o tome ko koga eksploatiše u Jugoslaviji, na čijoj je strani istorijska pravda, a na čijoj nepravda i sučeljavaju se kontradiktorna tumačenja nekih ključnih događaja naše novije istorije. Sve to stvara izuzetno nepovoljnu političku klimu, krizu socijalističke i jugoslovenske svesti i mnoge sukobe na celom jugoslovenskom prostoru. U tom ambijentu i teške prilike na Kosovu se još više zaoštravaju, u čemu albanski nacionalizam, pa i srpski i drugi nacionalizmi u Pokrajini nalaze motive i prostor za sve agresivniji nastup. I ovde se pokazuje velika međusobna uslovljenost društvene i političke situacije u svim delovima našeg društva. Upravo zato svi mi imamo obavezu da kritički sagledamo sopstvena ponašanja i sopstvene zadatke, imajući pri tom stalno u vidu kako se oni mogu odraziti i na stanje na Kosovu.

Posebno bih skrenuo pažnju na idejno-političko i akciono jedinstvo, odnosno nejedinstvo u SKJ prema Kosovu.

Nikada do sada na sednicama ovog Centralnog komiteta nisu dovedeni u pitanje ni Politička platforma, niti drugi dokumenti o Kosovu koje su doneli organi SKJ. Naizgled uvek jedinstveno donosimo stavove o Kosovu i svi se pozivamo na njih, čak zahtevamo odlučnu realizaciju. Ali, u praksi nismo uvek imali isti odnos prema njima, nismo njihovu sadržinu tumačili na isti način, niti smo vodili akciju dovoljno jedinstveno u svim delovima SKJ. To se pokazivalo naročito u pojedinim dramatičnim situacijama, kada se mnogo šta iznova osporavalo i dovodilo u pitanje. Tako

Digitized by Google

je povodom štrajka rudara na Kosovu i uvođenja vanrednih mera bilo i krupnih nesporazuma, pa i politički promašenih poteza koji su, bez obzira na to čime su bili motivisani, naneli ogromne političke štete u najtežim trenucima na Kosovu. Takvi nesporazumi i razlike moraju se pravovremeno razjašnjavati i prevazilaziti da se ne bi ostavljao prostor za otvaranje konfrontacija između delova SKJ i stvaralo nejedinstvo u sprovođenju platforme i stavova SKJ o Kosovu. U tome najveću odgovornost imaju Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije i njegovo Predsedništvo i organi SK republika i pokrajina.

Sredstva informisanja su u proteklom periodu, pa i u poslednje vreme, dala zapažen doprinos svestranom sagledavanju stanja i kretanja na Kosovu. Pokazalo se i ovim povodom da se na istini jedino može izgrađivati jedinstvena predstava i odnos najšire javnosti prema događajima u Pokrajini i merama i aktivnostima koje se s tim u vezi preduzimaju. Pokazalo se, takođe, da nam slabosti, jednostranosti i kašnjenja koja su u tom smislu prisutna u našoj štampi i propagandi, donose velike političke štete i na unutrašnjem i na međunarodnom planu. U pojedinim glasilima stanje na Kosovu se ublažava i ne vidi se jasna linija razgraničenja prema albanskom nacionalizmu i separatizmu i njegovom kontrarevolucionarnom delovanju. To je bila negativna karakteristika naročito dela kosovskih glasila na albanskom jeziku, od kojih su neka čak i podupirala pojedine nacionalističke akcije. S druge strane, deo glasila pretežno traži samo crne tačke na Kosovu, ne nalazi uporišta zajedničkog rada i života. U nekim glasilima se, pak, na Kosovo gleda kao na nešto daleko i nepoznato, skoro kao tuđe i nevažno.

U najdramatičnijim trenucima na Kosovu, kada su kružile različite dezinformacije o povodima, ciljevima i dimenzijama pobune pa i o broju poginulih, i pojedina sredstva informisanja učestvovala su u tome, te su i sama unosila zabune, manipulišući s javnošću, i doprinoseći podelama u zemlji. Neka od njih ni do danas nisu prestala s takvim delovanjem.

S tim u vezi moramo naglasiti da su sva naša javna glasila dužna doprinositi sprovođenju jugoslovenske politike o Kosovu i borbi za stabilne prilike u Pokrajini. Ona moraju eliminisati neosnovane podele i konfrontacije, koje otežavaju jedinstvo i snagu ukupnog političkog rada, a što onda koriste albanski nacionalisti i separatisti i druge neprijateljske grupacije.

Dužni smo da i na ovom Centralnom komitetu političko-bezbednosnu situaciju na Kosovu i mere i akcije koje preduzimamo sagledamo i sa stanovišta međunarodnog položaja naše zemlje. Mora se imati u vidu da dugo trajanje krize na Kosovu i naša nesposobnost da je efikasno rešavamo, uz druge nepovoljne tendencije u društvu, narušava ugled naše zemlje u svetu i njenu međunarodnu poziciju. U vezi s tim prisutne su u određenim krugovima u inostranstvu različite kalkulacije i političke špekulacije, pa i pokušaji da se problem Kosova internacionali-

Digitized by Google

zuje i koristi kao vid političkog pritiska na Jugoslaviju. U tome posebnu upornost, pa i neposredne političko-subverzivne aktivnosti ispoljava albanska neprijateljska emigracija. Istovremeno susedna Albanija nastavlja sa svojom dvoličnom politikom prema Jugoslaviji, samo sada s pojačanom agresivnošću i iskazujući još otvorenije svoje pretenzije prema Kosovu. Ona podržava parolu i cilj albanskih nacionalista i separatista »Kosovo-republika« i time objektivno podstiče njihove težnje i aktivnosti, kao i ilegalno subverzivno delovanje i propagandni rad albanske neprijateljske emigracije. U osnovi, suočeni smo sa politikom mešanja u naše unutrašnje poslove, pod providnim izgovorom navodne obespravljenosti stanovništva albanske narodnosti u Jugoslaviji.

Sve to stvara zabunu i pogrešnu sliku u delu međunarodne javnosti. Otuda moramo i ovom prilikom naglasiti potrebu da Jugoslavija u međunarodnim razmerama objektivno i argumentovano afirmiše rezultate svoje politike pune ravnopravnosti svih naroda i narodnosti i sva dostignuća naše zajednice na području nacionalnih i ljudskih prava i sloboda, a posebno u vezi s položajem i pravima albanske narodnosti na Kosovu i u Jugoslaviji. A ti rezultati su zaista izuzetni i njih niko ne može argumentima osporiti. Na tome treba da se organizovanije i odgovornije angažuju nadležni organi. U tu svrhu treba što pre obezbediti prave informativno-propagandne publikacije u kojima se međunarodnoj javnosti prezentiraju činjenice o Kosovu.

*

Pored sagledavanja i političkih ocena aktuelne situacije na Kosovu, danas treba da utvrdimo i neposredne zadatke SKJ koji iz toga proizilaze, posebno imajući u vidu potrebu da se što pre normalizuje stanje u Pokrajini.

U pripremama za ovu sednicu postavilo se, u vezi s tim, pitanje da li danas treba utvrditi još jedan akcioni program ili komplet zaključaka. Predsedništvo CKSKJ predlaže da to ne činimo, jer smo dosta takvih zaključaka i programa o Kosovu već doneli. Bilo bi krajnje neproduktivno sve to sada ponavljati kroz neke nove dokumente. Sigurno je da izlaz nisu novi stavovi, a stara ponašanja. Ključ je u našem jedinstvu prema Kosovu: samo jedinstveni i odlučni, efikasnije ćemo realizovati ono što je utvrđeno kao politika SKJ. U protivnom, trpećemo nove poraze na Kosovu i povodom Kosova.

U tom cilju, treba jedinstveno da damo podršku i konkretno pomognemo obnovljenom rukovodstvu SK Kosova, da nastavi započetu aktivnost na doslednom, odlučnom i celovitom sprovođenju politike SKJ o Kosovu, kao i rukovodstvu SK Srbije, koje u tome zajedno sa njim ulaže ogromne napore. Podrška ovog Centralnog komiteta mora se iskazati i kroz dalje neposredno angažovanje njegovih članova i članova Predsedništva u pružanju

Digitized by Google

pomoći organizacijama i organima SK na Kosovu. Stekli su se uslovi da svi zajedno jedinstveno politički delujemo među radnim ljudima i građanima svih naroda i narodnosti na Kosovu.

Na kraju dao bih samo neke političke naglaske u vezi s predstojećim našim akcijama, koje neposredno proizilaze iz novih elemenata kosovske situacije, a o tome je pripremljen nacrt mogućih zaključaka, koji ćete dobiti tokom sednice.

1. Najpreči zadatak jeste eliminisanje iz političkog života na Kosovu međunacionalnih podela; da, najpre u Savezu komunista, ne dozvolimo nacionalna grupisanja ni u jednoj organizaciji, niti u jednom organu, te da to onda prenosimo u Sindikat, Omladinu, Socijalistički savez i sve druge organizacije. Tom cilju ne vodi ćutanje o onome što je dovelo do podela, već demokratski politički dijalog. Da bi se vratilo poverenje moraju ljudi sesti zajedno u političkim organizacijama i razgovarati o onome što ih tišti i deli.

Cilj organizacija i organa Saveza komunista sada mora biti i stvaranje zajedničkih konkretnih akcionih programa u mesnim zajednicama, opštinama i svim radnim sredinama. Jer, treba rešavati goruće ekonomske, socijalne i druge probleme, a uz to, i mnoge urgentne probleme izazvane najnovijim događajima na Kosovu. Na pragu smo društvene reforme, izbora u SK, skupštinskih izbora itd. Političke organizacije na tim pitanjima moraju stvarati zajedničke političke programe i zajednički front akcije u narodu.

2. Efikasno i u utvrđenim rokovima treba na Kosovu sprovesti zadatke u skladu s zaključcima 17. sednice CKSKJ o idejno-političkoj odgovornosti i time što pre stvoriti prostor za političku akciju na ključnim tačkama naše politike o Kosovu. Takođe, u narednim partijskim izborima na Kosovu će teći proces kadrovske obnove. Sve to skupa treba da ojača partijske organizacije i osposobi ih za izuzetno teške i složene zadatke.

3. Neodložni su zadaci kojima će Savez komunista pružiti svoj puni doprinos da se na Kosovu i u SR Srbiji efikasno sprovedu nova rešenja u Ustavu SR Srbije. Na osnovu njih treba da dođe do ujedinjavanja snaga i napora u Republici na uspostavljanju pravne sigurnosti u SAP Kosovo, zakonitosti u radu i odgovornosti državnih i drugih organa. Ustavne promene u SR Srbiji moraju što pre u praksi i na Kosovu pokazati, da su u interesu svih građana podjednako, bez obzira na njihovu nacionalnost i da se time, dakle na delu, otklanjaju preostale sumnje i strahovanja kod nedovoljno obaveštenih Albanaca da su one navodno usmerene protiv njih u bilo kom smislu. U ovome najveću odgovornost imaju komunisti u organima SR Srbije.

4. Ekonomski i razvojni problemi Kosova su sada i dugoročno gledano među centralnim pitanjima naše akcije, i tu, očigledno, na prvo mesto moramo staviti Jugoslovenski program, u vezi s kojim zaista ima mnogo zadataka. Pomenuo bih samo pitanje njegovog inoviranja, u skladu s ustavnim i nekim drugim nasta-

Digitized by Google

lim promenama, kao i urgentnu potrebu da se u Skupštini SFRJ i u drugim nadležnim institucijama učini sve kako bi se oživela privredna saradnja i neke druge akcije koje su zaustavljene nedavnim nemirima i kriznom situacijom na Kosovu od koje, po svojoj prirodi, beži kapital i u ovoj zemlji kao i svuda u svetu.

Razume se, ostaje još čitav niz veoma krupnih zadataka, kao što je menjanje razvojne koncepcije i privredne strukture Kosova, socijalne, obrazovne politike itd. U tom sklopu treba istaći i već utvrđene zadatke na definisanju i realizaciji populacione politike.

Smatramo da ovi najaktuelniji pravci akcije obezbeđuju da se učini ono što je sada Kosovu najneophodnije. No, želim posebno da istaknem da naši današnji zaključci niti mogu niti smeju umanjiti aktuelnost svih drugih zadataka o Kosovu koje smo do sada utvrdili na ovom Centralnom komitetu.

*

O Kosovu ćemo raspravljati i na XIV vanrednom kongresu SKJ. Tada moramo imati bolje stanje na Kosovu, rezultate koji donose veći kvalitet života svakom čoveku — Albancu, Srbinu, Crnogorcu, Muslimanu, Hrvatu, Turčinu i svima drugima. Jedino takvim rezultatima Kosovo se može izvući iz sadašnje krize. Bez toga, kompromitovaćemo i SKJ i našu politiku, jer ljudima je dosta reči, parola, apela, ubeđivanja, a naročito svađa, podela i konfrontacija.

Udruženim naporima i odlučno, na jedinstvenim osnovama i u zajedničkom interesu, moramo pomoći radnim ljudima i građanima Pokrajine da ostvaruju njihovu prirodnu težnju i potrebu da žive bolje i bogatije, u miru i slozi, oslobođeni nacionalističkih pritisaka i straha za sutrašnjicu. U tom cilju, uveren sam, potrebna je veća integrisanost SAP Kosovo u SR Srbiji i u Jugoslaviji, ali i znatno veće prisustvo Jugoslavije na Kosovu, ne samo na političkom planu, već i na ekonomskom, socijalnom, kulturnom, naučnom, obrazovnom. Zajedničkom akcijom i rezultatima, svim ljudima na Kosovu moramo ojačati veru u SFRJ kao njihovu zajedničku domovinu i zajedničku sudbinu, kao što i jugoslovenska zajednica veruje u bolju budućnost Kosova.

Digitized by Google

Najdan Pašić

Kriza i reforma

I

Ideološki aspekti krize

Misaoni život i »duhovna klima« jugoslovenskog društva danas zahvaćeni su dubokim previranjem koje neizbežno prate pojave rastuće idejne konfuzije i sve vidljiviji simptomi raspada sistema monolitne zvanične ideologije. Iz sve veće idejne zbrke rađa se dezorijentacija i u praktičnom individualnom i kolektivnom ponašanju i simultano ispoljavanje masovne depresije i masovne egzaltacije. Kao i mnoge institucije ekonomskog i političkog sistema i partijsko-državni »ideološki aparati« nalaze se u svojevrsnoj krizi: njihovo dejstvo na idejni život suženog je radijusa, nekad i kontraproduktivno. (Najbolji primer: marksistički centri u sastavu aparata društveno-političkih organizacija u republikama, pokrajinama i opštinama.)

Produžavanje i produbljavanje nepodudarnosti i raskola između revolucionarnih vizija društvenog razvoja iz perioda idejne konfrontacije sa staljinizmom i iniciranja samoupravljanja (iz vremena kada je usvojen Program SKJ), i društvene stvarnosti u kojoj su etatizam i birokratska samovolja potiskivali samoupravljanje svodeći ga sve više na normativnu fasadu, potkopavali su i umanjivali uverljivost i mobilizatorsku snagu ideoloških

Digitized by Google

predstava i sistema vrednosti na kojima se temeljila (i temelji se još uvek) legitimnost postojećih institucija sistema u celini.

Stvoren je prostor u kome vaskrsavaju i otpočinju novo agresivno nastupanje do skora potisnute i proskribovane idejne tvorevine i ideologije prošlosti — pre svega retrogradna religiozna svest i nacionalizam. Dugo pridavljivani »idejni pluralizam« provaljuje na prečac administrativno-institucionalne bedeme i izliva se kao bujica u čijim su mutnim vodama izmešane najrazličitije idejne struje i pravci mišljenja, od onih koji kao »mora prošlosti« pritiskaju »mozak živih«, do onih u kojima se reflektuju nove društvene situacije, odslikavaju potrebe društvenih promena, strahovanja i nadanja savremenog sveta, pa i jugoslovenskog društva kao njegovog manje ili više integrisanog dela.

Šok brzog otvaranja prema najrazličitijim spoljnim i stranim idejnim uticajima uzdrmava, ponekad i ruši ustaljenu konstelaciju oficijelne ideologije, dovodeći ozbiljno u pitanje ideološke osnove legitimnosti političkog sistema partijsko-državnog monolitizma građenog i čuvanog pod staklenim zvonom prinudno naturane idejne izolacije i indoktrinacije.

Profesionalni političko-upravljački sloj nalazi se i sam pod udarom nagle provale idejnog pluralizma. Nepripremljen za to, on je prinuđen da deluje u atmosferi koju karakteriše cirkulacija i međusobno sudaranje fragmenata različitih ideologija i sistema vrednosti uz istovremeno zadržavanje i formalno važenje koncepata, kanoniziranih simbola i ideoloških stereotipa već faktički raspadnutog sistema birokratskog ideološkog monopola.

Da bi obezbedili legitimnost i širu podršku svojim stvarnim ciljevima i političkim aspiracijama, nosioci različitih, pa i oprečnih interesa i idejno-političkih opredeljenja, pozivaju se na iste, jednom posvećene i opšte prihvaćene ideološke formule i programske simbole iz arsenala oficijelne ideologije, optužujući protivničku stranu za njihovo napuštanje. Stvara se nešto što bi se moglo definisati kao stanje opasne idejne hipokrizije. Sukobi stavova i mišljenja o konkretnim pitanjima i odlučivanje o njima odigravaju se u atmosferi zamagljenoj prepirkama oko tumačenja istih principa i načelnih opredeljenja u koja se svi zaklinju. Uporno održavanje *privida* ideološkog jedinstva, već odavno razbijenog partikularnim interesima policentričnog etatizma, smanjuje i parališe sposobnost vrhova vladajuće partije da otvorenom borbom mišljenja i demokratskim postupkom razrešavaju sporna pitanja i utvrđuju jedinstvenu politiku, ili prepuste drugim odgovarajućim društvenim telima da to čine.

Iskustvo Jugoslavije, kao i praksa drugih socijalističkih zemalja, pokazuje sve jasnije da je društvena cena neuspelog prikrivanja i prigušivanja postojećeg političkog pluralizma zaista vrlo

Digitized by Google

visoka. Konkretnu ilustraciju za to pružaju prizori idejno-političke konfuzije i nemoći sa sednica »najvišeg« političkog tela u zemlji — Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Setimo se samo XX sednice CK posvećene vrlo nepovoljnoj političkoj situaciji. Zaklinjanje *svih* učesnika u raspravi *u iste principe* u »avnojevsku Jugoslaviju kao federaciju potpuno ravnopravnih naroda i narodnosti, u modernu tržišnu privredu, u oslobađanje ekonomije od etatističkog tutorstva i birokratskog voluntarizma, u socijalističku demokratiju, pravnu državu i samoupravljanje — sve je to svedočilo *ne* o jedinstvu partijskog rukovodstva već o njegovoj zavađenosti i dubokoj podeljenosti i *ne* o zajedničkim polaznim pozicijama za razrešavanje ekonomske i društvene krize, nego o parališućoj sili republičko-pokrajinskih idejno-političkih monopola koji su u stanju da posebni »homogenizirani« interes svoje »sredine« prezentiraju i pokušavaju nametnuti kao opšti, pri čemu se obično koriste i zloupotrebljavaju standardi i simboli iz zajedničkog ideološkog nasleđa. Kao surogat demokratske konfrontacije pluralizma interesa i ideja i slobodne borbe mišljenja vode se jalove doktrinarne rasprave u kojima se *stvarni problemi* koje treba rešavati pojavljuju u kamufliranom (ideologiziranom) vidu i zbog toga su teško prepoznatljivi i još teže rešivi. I to je jedan od razloga što je proces političkog odlučivanja spor i konfuzan, a sprovođenje politike nedosledno i kolebljivo.

Kriza funkcionisanja političkog sistema, danas tako evidentna, ima u svojoj osnovi nerešene (neadekvatno rešeno) pitanje političkog pluralizma.

Zašto je ovo pitanje tako teško rešivo iako je već u Programu SKJ (1958.) sadržana idejna i teorijska osnova za njegovo rešavanje? Prva pretpostavka istinskog političkog pluralizma jeste pluralizam političkih ideja i programa, njihovo slobodno izražavanje i međusobna konkurencija u svakodnevnom političkom životu. Prema tome, politički pluralizam je drugo ime za ukidanje jednopartijskog ideološkog monopola. Za partiju koja je nosilac tog monopola to znači, dakle, odricanje od važnog, možda i najvažnijeg instrumenta njene kontinuirane vladavine u postojećem sistemu partijsko-državnog monolitizma, odricanje od njenog monopola da u ime istorijske uloge radničke klase i socijalizma (koju sama sebi pripisuje), određuje put i pravac društvenog razvoja, budućnost društva. Može li se očekivati da moćni profesionalno-upravljački sloj u partiji i u njenim brojnim transmisijama prihvati takvu žrtvu? To je moguće jedino ako je moguća antibirokratska revolucija u samoj Partiji! Sve rasprave o celovitoj društvenoj reformi ostaće jalove i bez rezultata ako se ne da konkretan odgovor na to ključno pitanje.

Digitized by Google

II

Program tri reforme i ranija iskustva

Traganje za izlazom iz društvene krize — ekonomske, političke i moralne — dovelo je vodeće političke snage jugoslovenskog društva do »*programa tri reforme*«. Relativno dug i skupo plaćen bio je pređeni put od saznanja i priznanja neophodnosti da se stagnantnom inflacijom ugroženi ekonomski sistem reformiše (»Dugoročni program ekonomske stabilizacije«), do saznanja i priznavanja da se to ne može postići bez racionalnog i efikasnog političkog sistema, a da je bitan uslov za takav politički sistem oslobađanje svih sfera društvenog života od partijsko-državnog upravljačkog monopolizma i monolitizma, jer on, jednom uspostavljen, prigušuje stvaralačke potencijale i energije proizvođačke klase umesto da ih oslobađa i mobiliše.

Za uspešnu realizaciju programa tri reforme ključni značaj ima (1) shvatanje i sprovođenje toga programa kao jednog jedinstvenog revolucionarnog zahvata, i (2) usmerenost na menjanje realno postojećih ekonomskih i političkih odnosa, a ne na realizaciju dalekih, apstraktnih ciljeva deduciranih iz opštih programskih opedeljenja i vizija budućeg besklasnog društva.

Nesinhronizovane parcijalne reforme nisu uspevale i nemaju izgleda na uspeh. Zbog čega? Najpouzdaniji odgovor na ovo sudbonosno pitanje može dati kritička, naučno zasnovana analiza sopstvenih iskustava stečenih tokom tri poslednje decenije. Ne treba zaboraviti da sve tri sada proklamovane reforme imaju svoje istorijske presedane u nedavnoj prošlosti. Te reforme imale su u osnovi iste ciljeve kao i reforme koje su danas na dnevnom redu: (U *sferi materijalne proizvodnje* i raspodele savladavanja etatističkih produkcionih odnosa i birokratskog tutorstva nad samoupravno organizovanim proizvođačima putem stvaranja uslova za slobodnije delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, robno-novčanih odnosa i tržišta; *u sferi političkog odlučivanja,* zamenjivanje partijsko-državnog monopola slobodnim izražavanjem i usklađivanjem pluralizma samoupravnih interesa putem delegacija i delegatskih skupština; i u *sferi organizovanja i delovanja Saveza komunista* razvenčavanje države i Partije oživotvorenjem ideje o komunističkoj avangardi koja deluje kao integralni deo globalne samoupravne organizacije društva, a ne kao vladajuća partija u etatističkom smislu reči).

Ovako koncipirane i usmerene reforme razbile su se o tvrde i oštre hridi ujedinjenog bloka konzervativno-etatističkih snaga — bloka u kome su se u kritičnim trenucima našle okupljene sve snage socijalne inercije i svesne i nesvesne odbrane status-quo-a: od birokratizovanih i privilegijama korumpiranih pripadnika profesionalnog političko-upravljačkog sloja u partijskom i državnom rukovodstvu i aparatu vlasti, do velikih delova

Digitized by Google

radničke klase i naroda uopšte koji su našli svoj »modus vivendi« sa etatizmom i zarad socijalne sigurnosti i uravnilovke na nivou egzistencijalnog minimuma prihvatili patronat »svoje« lokalne i nacionalne biroktrije.

Kratko i uprošćeno rečeno dosadašnji pokušaji reforme propadali su iz dva glavna razloga: (a) *zato* što se u konkretnim planovima i strategiji sprovođenja svake od tih reformi nije računalo dovoljno sa prirodom i širinom otpora sa kojim će se njihova realizacija sudarati u praksi, pa nije dovoljno ni razmišljano o tome kako da se »sile kočenja« — konzervativni blok socijalne inercije — podeli i razbije odgovarajućim ideološkim delovanjem i samim redosledom sprovodbenih mera, i (b) zato što preduzete reforme nisu bile sinhronizovane i međusobno usklađene, nego je čak i odricana njihova povezanost i komplementarnost, zbog čega one nisu olakšavale i podupirale jedna drugu čime je bitno umanjen njihov domet i ukupan društveni efekat. Partija je htela da menja društvo nemenjajući svoju poziciju u njemu i ne ispuštajući iz ruke osnovne poluge državne vlasti — a to prosto nije bilo moguće!

Reforma Saveza komunista koja je danas na dnevnom redu može uspeti samo ako se dođe od tačne kritičke ocene iskustva i sopstvenog i međunarodnog i ako iz toga budu izvučeni odgovarajući zaključci. U tom pogledu najveći značaj imaju dva zahteva:

Prvo, da se reforma Partije koncipira i sprovodi u funkciji menjanja i ukidanja još uvek dominantnih etatističkih produkcionih odnosa, što je u sadašnjoj fazi istorijskog razvoja neophodna podloga i pretpostavka svih drugih revolucionarnih društvenih promena, i

Drugo, da se sam Savez komunista ne posmatra i ne tretira prvenstveno kao apstraktna metafizička kategorija, to jest s gledišta ideološke projekcije one istorijske uloge koja mu se teorijski predodređuje i propisuje, nego kao empirijski dati deo političke i ukupne društvene stvarnosti u kojoj se on pojavljuje faktički kao vladajuća partija i jedan od uzročnika krize u koju je društvo zapalo.

Što se tiče prvog zahteva očigledna je neophodnost da se konačno iziđe iz začaranog kruga nekih olako prihvaćenih pretpostavki. Odluke i zaključci partijskih foruma, ma koliko naglašavani i ponavljani, ne mogu doneti stvarnu promenu produkcionih odnosa »komandne ekonomije« čiju okosnicu čini sam partijski aparat, ili, tačnije rečeno, njegov profesionalni vrh.

Ni Savez komunista ne može sopstvenim deklaracijama i sam iz sebe obnoviti svoju revolucionarnu prirodu i otresti se birokratskih deformacija koje su široko zahvatile čitavu njegovu organizaciju a naročito njene vrhove. Ceo taj proces reforme privrede i reforme samog Saveza komunista zahteva snažne spoljne impulse, zahteva oslobađanje i aktivianje onih sila i stvaralačkih potencijala proizvođačke klase koje je etatizam, (par-

Digitized by Google

tijsko-državni monolitizam), surovo sputao i prigušio. Reč je o *objektivno datom pluralizmu interesa i svesnih i spontanih težnji* brojnih samoupravnih subjekata, privrednih (preduzeća, zadruge) i društveno-političkih (društveno-političke i društvene organizacije i »udruženja građana«), koje je etatistički sistem lišio svake stvarne samostalnosti, propisujući detaljno (samim Ustavom i drugim normativnim aktima) njihovu ulogu i način delovanja, i sveo ih faktički na poluge i transmisije jedne sveobuhvatne monoorganizacione hijerarhije interesa, — o sistemu u kome njegova vodeća i usmeravajuća uloga nije ni a priori data ni garantovana posedovanjem komandnih poluga državne vlasti. Samo u takvom sistemu Savez komunista može razviti karakteristike »partije u velikom istorijskom smislu reči« i delovati ne kao vladajuća politička elita nego kao faktor idejne sinteze neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase u procesu njene istorijske emancipacije. To je progresivni istorijski smisao »razvenčavanja« partije i države koje je programski postulirano, ali ne i u praksi dostignuto.

Stvaralačka energija mnogomilionskih masa ljudi koji žive od sopstvenog rada može se ispoljiti i trajno aktivirati samo u uslovima socijalističke demokratije koja i u materijalnoj proizvodnji i raspodeli i u svim drugim sferama ljudske delatnosti obezbeđuje prostor za sve slobodnije i sve neposrednije ispoljavanje i dejstvovanje mnoštva interesa samoupravno organizovane proizvođačke klase. S obzirom da je pluralistička socijalistička demokratija — kako to istorijsko iskustvo nedvosmisleno pokazuje — preduslov ukupnog revolucionarnog razvoja društva aktiviranjem njegovih sopstvenih kreativnih potencijala, Savez komunista mora biti jasno opredeljen i odlučan u svim pitanjima koja se tiču razvoja takve demokratije. Prema tome, on mora biti spreman da prihvati i podrži sve političke i ideološke konzekvence realno postojećeg pluralizma interesa bez obzira na to što to nužno znači sužavanje i likvidaciju monopola meritornog političkog odlučivanja koji mu je pripadao u sistemu partijsko-državnog monolitizma. Za njega to ne bi smela da bude samo iznuđena taktička koncesija »protivničkim« političkim snagama nego sopstveno svesno opredeljenje koje proizilazi iz doslednog ostvarivanja njegove uloge revolucionarne avangarde radničke klase — avangarde koja *nema* »nikakve interese odvojene od interesa celokupnog proletarijata« (Manifest Komunističke partije).

Je li Partija sposobna odnosno može li se osposobiti za dosledno sprovođenje ovoga kursa koji je sama odredila i koji, uostalom, proizilazi iz njenog Programa? Ovo pitanje ima kardinalni značaj — od toga kakav odgovor na to pitanje bude dat u praksi, na delu, zavisi u najvećoj meri i sudbina »programa tri reforme«. Problem je isuviše složen da bi bilo mesta za olaki površni optimizam. Savlađivanje konzervatno-birokratskog duha i ponašanja vladajuće komunističke partije i njeno odlučno an-

Digitized by Google

gažovanje u oslobađanju društva od nepodnošljivih, parališućih etatističkih stega, zahteva najdublji prevrat u samoj Partiji — prevrat koji će radikalno preobraziti celo njeno društveno biće vladajuće partije formirano u sistemu partijsko-državnog monolitizma.

U gotovo svim zemljama gde je kapitalistički poredak nasilno srušen revolucijom ili spoljnom intervencijom vladajuće partije došle su jednog trenutka do tog Rubikona — *i nigde* ga nisu prekoračile! Nije se to dogodilo ni u Jugoslaviji u kojoj je pre bezmalo četrdeset godina — na VI kongresu KPJ 1952, — proglašeno, s pozivanjem na Marksa, pretvaranje (preimenovanje) Komunističke partije u Savez komunista. Reorganizacija SKJ, proklamovana 1967. godine, ostala je bez očekivanih rezultata iako je potencijalno mogla da se osloni na sedamnaest godina razvoja samoupravljanja i jasno programsko opredeljenje (1958) o odvajanju Partije od države. Dve godine ranije započeta ekonomska reforma, nošena od istih snaga kao i reorganizacija Partije, imala je sličnu sudbinu!

Ova istorijska iskustva ne smeju se ignorisati. Mada još nedovoljno izučena, ona na ubedljiv način svedoče o tome da uspostavljanje stvarne samostalnosti brojnih društvenih subjekata (grupa, institucija) — bez čega nema ni stvarne demokratije — ne može biti puki voluntaristički čin »političkog činioca«, ne može se »uvoditi«, »modelirati« i »ukidati« prema volji i raspoloženju neke političke elite ili čak vrlo uske vladajuće oligarhije koja u datom trenutku, u dužem ili kraćem istorijskom periodu, drži u svojim rukama poluge i aparate državne vlasti i ideološke dominacije pa time i mogućnost stvaranja i održavanja *normativnih prividа* društvene stvarnosti odnosno željenog, u glavi konstruisanog modela organizacije društva. To je jedna od najopasnijih birokratskih iluzija sa teškim društvenim posledicama.

III

Između tržišnih zakonitosti i političkog voluntarizma

Istinski pluralizam interesa i ideja, a to znači i istinska demokratija, moraju imati svoju osnovu, svoje polazište, u sferi materijalne reprodukcije društvenog života. Tu osnovu može da čini samo veća ili manja samostalnost velikog broja privrednih subjekata motivisanih sopstvenim ličnim i grupnim interesima koji nisu niodkoga naturani i propisani već proizilaze iz objektivno date ekonomske stvarnosti (iz »ekonomske nužnosti«). Ekonomski pluralizam (u raznim konkretnim istorijskim oblicima) je ona »krtica istorije« koja nezadrživo podriva i ruši monopolizam i autokratiju i na planu globalne političke organizacije društva. Ekonomski pluralizam i političko podaništvo ni-

Digitized by Google

su uspeli nigde i nikada da ostvare trajnu koegzistenciju! O tome svedoči celokupna istorija novovekovne demokratije. I niko nije bolje i lucidnije od Marksa i marksista pronikao, ni naučno osvetlio tesnu istorijsku »korelaciju« između razvoja robno-novčanih odnosa i tržišta (»slobodnog« susretanja formalno ravnopravnih vlasnika roba na tržištu) i nastanka ideja i institucija parlamentarne političko-predstavničke demokratije građanskog društva. Ali, izučavanje te značajne korelacije bilo je usmereno prema prošlosti. Što se tiče budućnosti tu je dublje kritičko promišljanje ove problematike bilo u praksi presečeno, s jedne strane, preovladajućim utopističkim optimizmom da će politička pobeda revolucije ukinuti sve objektivne ekonomske zakonitosti prethodne istorijske ere i omogućiti neposredan »skok« iz carstva nužnosti u »carstvo slobode«, a, s druge strane, naglim jačanjem birokratskog voluntarizma koji, tamo gde je revolucijom osvojena politička vlast, nije bio spreman da prizna objektivno date granice svoje moći u određivanju puteva i oblika daljeg društvenog razvoja, ili je pretendovao na to da sam i samovoljno utvrđuje te granice.

Sada su, izgleda, nastupila druga vremena. U svim zemljama »državnog socijalizma« gde je postojeći poredak zapao u produženu stagnaciju i krizu, sve se odlučnije ističe zahtev, a čine se i neki praktični koraci, da se stvori ideološko-politički i pravni prostor za slobodnije ispoljavanje i delovanje objektivnih zakonitosti tržišta i tržišne ekonomije namesto sveobuhvatne državno-administrativne kontrole svih tokova privrednog života. »Tržišna orijentacija« je zajednička karakteristika svih programa i konkretnih poduhvata reforme ekonomskog sistema u svim socijalističkim zemljama gde je ta reforma danas na dnevnom redu i tretira se kao društveni zadatak broj jedan. Ono što je u određenoj fazi razvoja tih istih zemalja bilo zvanično anatemisano kao neželjeni ostatak prošlosti i kao glavni i neposredni izvor maltene svih društvenih zala, nejednakosti i nepravdi, — sada se u svim programima reforma ističe i prihvata, ako ne kao jedino, a ono kao najvažnije sredstvo borbe protiv sve očiglednijih nevolja i slabosti podržavljene privrede, ekonomske neefikasnosti, i niske produktivnosti što je posledica inherentno neracionalnog, birokratskog načina upravljanja i nemotivisanosti široke mase državno-najamnih radnika za intenzivniji i kvalitetniji rad.

Od tržišta se očekuje da tu situaciju preokrene oslobađajući privredne subjekte krutih umrtvljujućih stega administrativnog planiranja i birokratske samovolje i unoseći umesto toga elemente tržišne konkurencije i objektivizirane ekonomske prinude. I pošto tržišne privrede nema niti je može biti bez relativno visokog stepena samostalnosti i proizvodne motivacije privrednih subjekata (preduzeća, zadruga, individualnih proizvođača itd.), to privredna reforma usmerena na aktiviranje tržišnog mehanizma nosi sobom volen-nolens priznavanje i respektovanje pluralizma interesa i motiva neposrednih nosilaca procesa pro-

Digitized by Google

izvodnje i primarne raspodele, njihovu faktičku emancipaciju od ranije svemoćnih centara političkog odlučivanja, od državno-administrativnog tutorstva i kontrole karakterističnih za svaki sistem partijsko-državnog monolitizma.

Tržište je sinonim za ekonomsku samostalnost velikog broja privrednih subjekata, za veći ili manji stepen auto-regulacije privrede. Taj ekonomski pluralizam je materijalna osnova istinskog pluralizma i u svim drugim sferama društvenog života, a pre svega, u političkoj sferi. Razume se ovi drugi vidovi pluralizma nisu mehanička, striktno determinisana posledica onog prvog i ne razvijaju se ni ravnomerno ni sinhrono. Naprotiv, upravo ta neravnomernost i protivrečnost između pluralizma (od države) samostalnih subjekata i ekonomskoj sferi i nasleđenih autoritarno-monističkih oblika dominacije i vladanja u političkoj sferi, stvara dinamičnu napetost u ukupnim društvenim kretanjima i daje motive i sadržaj borbi za demokratizaciju političke organizacije društva.

Zaoštravanje suprotnosti i sukoba interesa između osamostaljenih ekonomskih subjekata (neposrednih nosilaca materijalne reprodukcije društvenog života) i neposrednih nosilaca političke vlasti, između »civilnog društva« i države, rađa dve vrste iluzija: (a) iluziju vladajućeg političko-upravljačkog sloja (neposrednih nosilaca državne vlasti) da je moguće prihvatiti i sprovoditi očigledno neophodnu i neizbežnu »ekonomsku reformu« zasnovanu na robno-novčanim odnosima i delovanju tržišta, i sačuvati postojeću strukturu monističko-autoritarne političke vlasti, i (b) iluzuju »suprotne strane« da auto-regulacija privrede, putem »dogovora« proizvođača ili putem tržišta može »ukinuti« državu!

Ove iluzije (i situacija koja ih rađa) imaju svoje presedane u ranijoj istoriji, ali postaju ponovo izuzetno aktuelne i »delatne« u ovom istorijskom momentu kada neophodne ekonomske reforme u socijalističkim zemljama postaju »tema dana«. Suočene sa sve izrazitijom ekonomskom stagnacijom i nesavladivom apatijom masa proizvođača nemotivisanih za ispunjavanje državnih planova, partijsko-državna upravljačka struktura u zemljama »realnog socijalizma« prihvata ideje ekonomske reforme koje znače veliko odstupanje od ranije važeće dogme. To prihvatanje je, međutim, iznuđeno i uslovno. Odnos prema reformi postaje glavna linija podele i rascepa unutar vladajućeg upravljačkog sloja.

Za veliki deo pripadnika upravljačkog sloja reforma je prihvatljiva samo u striktno ograničenim razmerama, samo ako se može držati u »birokratskom karantinu«, to jest ako se može sprečiti njeno prelivanje u druge sfere društvenog života, a pogotovo u političku sferu gde uvođenje i proširivanje pluralizma direktno ugrožava partijsko-državni monopol odlučivanja na makro-društvenom planu.

Digitized by Google

Ali, već prvi koraci u sprovođenju ekonomske reforme otkrivaju neodrživost biroktratskih iluzija da je efekte istinske privredne reforme moguće držati u unapred propisanim, neprelaznim granicama koje bi štitile čitavu nadgradnju kritikovane ali tek malo načete administrativno-komandne ekonomije. Usled toga se dramatično produbljuje rascep unutar partijsko-državnog rukovodstva, dotle prividno »monolitnog«. Na svim nivoima zaoštrava se konflikt interesa i političke usmerenosti reformskih i antireformskih snaga i ova polarizacija zahvata društvo u celini. Aktiviraju se snage promena, ali i snage otpora promenama, »mehanizmi kočenja«. Tada nastupaju kolebanja i zastoji i privredna reforma se usporava i zatim otvoreno ili prećutno napušta i gasi pre nego što je uspela da uspostavi pluralističku strukturu u samoj ekonomskoj sferi i da probudi i ojača socijalne i političke snage koje bi mogle da je nose u periodu mukotrpnog prelaska iz komandno-administrativne u tržišno-plansku privredu. To je *opšti scenario* po kome su nastajale i propadale dosadašnje privredne reforme u etatiziranom socijalizmu.

Izučavanje pojedinih slučajeva i komparativne analize koje su poslednjih godina uzele više maha — sve upućuju na jedan osnovni zaključak: ekonomska i politička strana reforme nerazlučivo su povezane — one žive ili umiru zajedno. Na duži rok gledano ekonomska reforma je nesprovodiva bez oslonca na odgovarajuće promene u političkom sistemu koje će omogućiti stvarno osamostaljivanje ekonomskih subjekata (privrednih preduzeća) od političkog (partijsko-državnog) tutorstva, što znači bez ukidanja partijsko-državnog monolitizma; pluralizam u ekonomskoj sferi (što je suština ekonomske reforme) traži i određenu vrstu političkog pluralizma! I, s druge strane, pluralistička socijalistička demokratija može biti trajna i stabilna samo na materijalnom temelju ekonomskog pluralizma.

Glavne korene kriza kroz koju prolaze sistemi državnog socijalizma treba tražiti u nastojanjima birokratizovanog upravljačkog sloja da u ovoj ili onoj formi sačuva svoju kontrolu (»komandnu poziciju«) u raspolaganju sredstvima proširene reprodukcije, a sa tim i svu onu društvenu moć koja iz toga proizilazi. Takvu arbitrernu vlast upravljački sloj može da osvoji i zadrži u onoj meri u kojoj mu polazi za rukom da sredstvima organizovane političke sile kojima raspolaže priguši i »stavi van snage« objektivne ekonomske zakonitosti robno-novčanih odnosa i tržišta i »zameni« ih svojom voljom dominantnog političkog subjekta. U ime socijalizma i »oslobođenja« radničke klase od najamnog ropstva birokratizovana »politička avangarda« stupa u rat sa objektivnim ekonomskim zakonitostima savremene epohe koji se ne dadu ukinuti ni samom političkom voljom, ni državnim dekretima koji tu volju izražavaju.

Digitized by Google

Bez obzira na početne, često i značajne, rezultate koji se mogu postići dotle neviđenom prinudnom centralizacijom svih činilaca proizvodnje pod jedinstvenom (»monolitnom«) birokratskom komandom, ovaj rat protiv objektivno delujućeg zakona vrednosti, ovo nasilje politike nad ekonomijom, može, na duži rok imati samo jedan ishod: neracionalno rasipanje i upropašćavanje »društvenog kapitala« (»promašene investicije«), usporavanje i zatim stagnaciju u razvoju proizvodnih snaga i opadanje realnog životnog standarda proizvođačkih masa koje sam sistem lišava proizvodne motivacije i gura u pasivnost i apatiju.[1] To je i suština opšte krize sistema komandne ekonomije koja se odigrava u ovom trenutku na svetsko-istorijskoj sceni.

U epohi kada zakon vrednosti deluje u svetskim razmerama kao objektivno data društveno-ekonomska nužnost i kada zbog toga sredstva materijalne reprodukcije (privatna ili državna, svejedno) zadržavaju svojstvo kapitala, socijalistička emancipacija radničke klase (ukidanje najamnih odnosa) ne može započeti niti se uspešno ostvarivati administrativnim »ukidanjem« robe i tržišta. U uslovima još uvek dominantnog državno-svojinskog monopola postavlja se pitanje sasvim druge vrste: kako osloboditi proizvođačku klasu njene zavisnosti i podređenosti partijsko-državnim političkim centrima koji — de facto i de iure — zadržavaju pravo voluntarističkog odlučivanja o uslovima privređivanja zadržavajući tako i kontrolu nad proizvođačima. Istorijsko iskustvo pokazuje da je najviši stepen obespravljenosti radničke klase i naroda bio postignut u onim zemljama gde je vladajuća birokratija primenom političkog, ideološkog i administrativnog nasilja »zabranila« delovanje tržišta i robno-novčanih zakona uopšte. Jedini izlaz iz te situacije (koja uskoro postaje nepodnošljiva i zbog svojih ekonomskih i zbog socijalnih i političkih posledica) jeste napuštanje politike direktnog nasilja nad ekonomijom.

---

[1] Birokratska iluzija o svemoći organizovane političke sile (države) u odnosu na ekonomski razvoj nisu nikakav derivat marksističke teorije nego izraza ideologiziranih interesa vladajuće birokratije. Već pre jednog veka, u pismu K. Šmitu (27. okt. 1890) F. Engels je dalekovido upozoravao kakve su pogubne posledice birokratske iluzije i zablude da se političkom (državnom) silom može proizvoljno upravljati ekonomijom. On je pisao: »Povratno dejstvo državne sile na ekonomski razvitak može biti trojako: ona može dejstvovati u istom pravcu, onda se stvari razvijaju brže; ona može dejstvovati protiv njega, onda ona u današnje vreme u ovakvom velikom narodu nakon izvesnog vremena propada; ili ona može ekonomskom razvitku da preseče određeni pravac i odredi drugi. Ovaj slučaj se svodi na kraju krajeva na jedan od dva prethodna. Međutim; jasno je da u drugom i trećem slučaju politička sila može naneti ekonomskom razvitku veliku štetu i prouzrokovati ogromno traćenje snage i materijala«.

Digitized by Google

IV

Zašto ekonomska reforma ne može biti samo ekonomska

Da bi izbegli veće nevolje — izbijanje otvorenog revolta i pobune podvlašćenih — vlastodržci su primorani da sami proklamuju program ekonomske reforme. Iznuđen sve zaoštrenijom društvenom krizom i iniciran »odozgo« od samog partijsko-državnog »vrha«, taj program reforme, sasvim prirodno, vodi itekako računa o užim interesima i shvatanjima svojih neposrednih inicijatora (naročito u prvoj fazi dok druge društvene snage željne promena nisu još u prilici da se neposrednije izraze). Otuda uporno insistiranje na tome da ekonomska reforma bude *samo* ekonomska i da ne prekorači onu liniju čije bi probijanje neizbežno ugrozilo postojeću strukturu i raspodelu političke vlasti. Ali, kao što je već istaknuto, takvo odvajanje ekonomske i političke sfere nije realno, nije moguće. Za efikasniju, produktivniju i ekonomski racionalniju i dinamičniju privredu — što je neposredni i zajednički cilj svih privrednih reformi i reorganizacija u socijalističkim zemljama — neophodna je što veća *stvarna samostalnost* preduzeća kao »osnovnog subjekta tržišnog privređivanja«, kao samostalnog robnog proizvođača za tržište strano i domaće. Nastalo i samo na tržištu kao proizvod njegovih objektiviziranih zakonitosti, takvo preduzeće je u modernoj privredi nezamenljiv faktor ekonomske racionalnosti i visoke produktivnosti jer spaja u sebi dve bitne pretpostavke maksimalno racionalne organizacije rada i poslovanja — *direktnu motivisanost* samih subjekata privređivanja koji se bore da ostvare što veću dobit, i *konkurenciju* među njima preko koje su ti privredni subjekti izloženi dejstvu objektizirane ekonomske prinude, prinude čija je suština u tome da racionalno i ekonomično gazdovanje raspoloživim sredstvima reprodukcije predstavlja za svakog subjekta *uslov njegovog opstanka*. Takvo preduzeće je konkretan istorijski oblik u kome objektivizirana ekonomska prinuda zamenjuje administrativnu i političku. U čitavoj epohi važenja zakona vrednosti ta zamena je bitan uslov kontinuiranog i dinamičnog razvoja materijalnih proizvodnih snaga pa samim tim i kontinuiranog ukupnog društvenog napretka.

Ekonomska prinuda, objektivizirana preko robno-novčanih odnosa i tržišta, ne donosi subjektima neposrednog proizvodnog procesa ni siguran dohodak, ni socijalnu pravdu, ni harmonične međusobne odnose, ali im pruža neophodnu zaštitu od birokratskog tutorstva, a to je u sistemima etatiziranih produkcionih odnosa nužno sredstvo buđenja iz etatističke učmalosti i apatije.

To je zaključak na koji upućuje čitava privredna istorija savremenog društva u svim delovima sveta.

Društvo koje ove činjenice ignoriše i istrajava na dominaciji politike nad ekonomijom, osuđuje sebe — dugoročno po-

Digitized by Google

smatrano — na tehnološko i ekonomsko zaostajanje i stagnaciju bez obzira na razloge i motive zbog kojih to čini. Nastaje situacija u kojoj partiji koja je zaista igrala (ili je pretendovala da igra) ulogu revolucionarne političke avangardne snage ekonomskog i društvenog progresa, preti opasnost od pretvaranja u glavnu snagu konzervativnog otpora promenama okoštalih etatiziranih produkcionih odnosa koji prigušuju i blokiraju kreativne potencijale društva.

Zaoštravanje ove protivrečnosti izaziva neizbežno sukobe i polarizaciju snaga pre svega unutar zvanično monolitne vladajuće partije i samog partijskog rukovodstva — dakle u onom segmentu društvene strukture gde je faktički koncentrisana moć političkog odlučivanja. Tu nastaje oštra podela na reformske i anti-reformske snage koja se zatim prenosi na sve delove društvene strukture sve do bazičnih ćelija ekonomskog i socijalnog života. Spoljašni vidovi i manifestacije te podele mogu biti vrlo različiti i ideološki zamagljeni — od frakcijskih borbi »u vrhovima« (koje imaju sve primese i obeležja borbe za vlast grupa i pojedinaca), do otvorenih sukoba i erupcija nezadovoljstva »u društvenoj bazi« (koje mogu biti sasvim stihijne ali i politički manipulisane »sa strane« i »odozgo«) —, ali je suština ovih političkih i socijalnih previranja u osnovi ista. Reč je o podelama i o socijalnim i političkim konfliktima čija je prava podloga nerešeno fundamentalno pitanje kako, kojim putevima i sredstvima mobilisati i aktivirati snage sposobne da menjaju sadašnje etatizirane produkcione odnose koji uveliko usporavaju i koče razvoj proizvodnih snaga i blokiraju socijalistički preobražaj društva. Odnos snaga formiran na toj osnovi, odlučiće o sudbini reforme.

U slučaju Jugoslavije mnogo šta je specifično i drugačije u odnosu na druge socijalističke zemlje. Samobitnost i mnoge originalne crte jugoslovenske socijalističke revolucije, rešavanje nacionalnog pitanja u samoj revoluciji, koja je imala formu nacionalno-oslobodilačkog rata, sukob i raskid sa staljinizmom (sa sistemom partijsko-državnog monolitizma) na međunarodnom planu, uz istovremeno čvrst osnov legitimnosti vlasti i ideološkog monopola jedne (komunističke) partije, iniciranje i normativno-institucionalno razvijanje samoupravljanja kao konkretne alternative staljinizmu — sve je to udarilo specifičan pečat ekonomskoj političkoj i ideološkoj krizi koja je u punoj meri zahvatila jugoslovensko društvo. Ali baš ta kriza je i pokazala da su sličnosti i zajedničke karakteristike sa sistemima »realnog« (državnog) socijalizma mnogo veće nego što se to priznavalo i priznaje.

Ne treba zaboraviti na to kako je nastao politički sistem kakav danas imamo i gde je moguća polazna osnova za njegovo vraćanje na samoupravne pozicije, i usmerenost prema novim prodorima samoupravljanja. Ovaj sistem, za razliku od sistema »realnog socijalizma« u nekim drugim evropskim zemljama,

Digitized by Google

nastao je u direktnoj konfrontaciji, i nepomirljivom sukobu sa staljinizmom u situaciji kada je staljinizam, to jest sistem partijsko-državnog monolitizma, direktno ugrozio tekovine pa i samu egzistenciju revolucije u Jugoslaviji.

U čemu je suština staljinizma? Suština staljinizma je u sistematskom gušenju svih, bukvalno svih, autonomnih nosilaca društvene inicijative, svih koliko-toliko samostalnih društvenih i političkih subjekata. To se ne odnosi samo na sferu politike. To se odnosi i na ekonomiju gde organizacije udruženog rada ili radni kolektivi, odnosno preduzeća, gube svaku autonomiju pod svevlašću državnog plana. To se odnos i na ideološku sferu gde se priznaje samo jedna oficijelna, svim ideološkim aparatima države podupirana ideologija i ideološki monopol. To se odnosi, razume se, i na sferu političkog odlučivanja.

Prema tome, u suprotstavljanju tom sistemu, u odvajanju od tog sistema osnovno je, u stvari, pitanje — kojim putevima i kako vratiti autonomni položaj, samostalnost društvenim subjektima, i u ekonomskoj i u političkoj i u idejnoj sferi. Dok se to pitanje ne reši i razgraničenje sa staljinističkim sistemom je pod znakom pitanja.

Razume se da su »sekundarni interesi«, kako ih ja zovem, to jest posebni interesi profesionalnog političko-upravljačkog sloja, doprineli da ona programska koncepcija o radikalnom raskidu sa birokratizmom, nije mogla biti realizovana u praksi. I videli smo da se to i ne može rešiti dok se u društvu ne restaurira, ne reafirmiše pluralizam samostalnih interesnih subjekata. I to istinski demokratski pluralizam različitih subjekata društvenog života, nosilaca najrazličitijih društvenih inicijativa. To je sada i centralni problem realizacije programa tri reforme koje je Savez komunista proklamovao na svojoj Prvoj konferenciji, prošle godine.

Međutim, treba biti svestan toga da su sve tri reforme, (i reforma privrednog sistema, i reforma političkog sistema i načina političkog odlučivanja i reforma samog Saveza komunista), — da su sve one bile koncipirane i pokušane ranije, pre 10—15—20 godina. Postavlja se pitanje — šta je onda tu novo i zbog čega imamo osnova da verujemo da će ovoga puta te najavljene reforme biti sprovedene onako kako se predlaže? Ono što je bitno novo i što predstavlja novi kvalitet jeste činjenica da se najzad, posle 15 godina lutanja, došlo do saznanja da su tri dela reforme nerazdvojivi jedan od drugog i da su međusobno uslovljeni. Ono što je pre 10—15 godina bilo jeres, sada je, takoreći, opšteprihvaćeno. Malo će ko danas tvrditi da ekonomska reforma može da se sprovodi izolovano, nezavisno od toga kakva je pozicija i kakav način delovanja, vodećih idejnih i političkih snaga u društvu tj. Saveza komunista.

Međutim, nisam siguran da li dovoljno uzimamo u obzir i to, da je tačno i obrnuto: ne može biti uspešne demokratske reforme partije ako se ne ostvari pluralizam interesa u ekono-

Digitized by Google

mskoj i u političkoj sferi, ako se ne prevaziđe sadašnja podređenost privrede, to jest samoupravnih društvenih subjekata centrima političke moći. To je fundamentalno pitanje i tu je ključ za odgovor da li je moguća i koliko će biti dalekosežna reforma Saveza komunista.

Prema tome, pluralizam u svim sferama društvenog života, ne samo u političkoj i idejnoj, nego i u ekonomskoj, moramo shvatiti ne samo kao potrebu društva uopšte, nego i potrebu samog Saveza komunista. Jedino prihvatajući pluralizam i radeći na njegovom oživotvorenju, na slobodnom izražavanju različitih interesa, Savez komunista može, de fakto, da prevaziđe svoj voluntaristički komandni položaj u odnosu na udruženi rad.

Delovanje objektivnih ekonomskih zakona je najbolja brana protiv političkog voluntarizma. I zbog toga, dok samoupravno organizovani proizvođači nisu samostalni subjekti tržišne privrede, dok nisu zaštićeni od političkog voluntarizma, dotle neće biti ni moderne ekonomije ni efikasnog Saveza komunista. Prema tome, nisu najbitnije one podele koje su sada u prvom planu. Sada je najzad prihvaćeno da, u jednom društvu koje je interesno heterogeno, u kome ne postoji nikakva idealna harmonija interesa, u kome treba da postoji borba mišljenja i otvorena demokratska kritika prakse, — da u takvom društvu mora da postoji i politički pluralizam. Pitanje je samo kako će se, i u kojim formama taj pluralizam izražavati i ostvarivati.

Već od ranije, od Programa Saveza komunista, postoji ideja o bespartijskom političkom pluralizmu. Moramo naći odgovor, zašto ta ideja, sve do sada nije zaživela i koji su uslovi da nestranački politički pluralizam postane društvena stvarnost. Savez komunista treba da vodi borbu za demokratsku pluralizaciju odnosa u društvu, u svim njegovim sferama. Sam Savez komunista mora se osloboditi svega onoga što je ostatak i posledica njegovog dugog komandovanja društvom sa pozicija državne vlasti. To je stvarna suština problema, a da li će postojati pluralizam u višepartijskom obliku ili samo bespartijski pluralizam, to je pitanje na koje treba da odgovori sam naš dalji razvoj. Pri tome bi trebalo izbeći brzopleto opredeljivanje za krajnosti. Jedna krajnost je uverenje da bi višepartijski sistem sam po sebi otklonio sve slabosti postojećeg sistema. Druga krajnost je optiranje za neki odozgo propisani pluralizam koji svim kvazi slobodnim političkim subjektima unapred utvrđuje ulogu, pravce i granice delovanja.

Dobro je poznato da u nizu društava dolazi do povremenih smena diktature svake vrste koji zabranjuju delovanje političkih partija i formalnog uvođenja višepartijskog sistema. Indonezija u jednom trenutku ima diktatorski sistem na čelu sa jednim čovekom, a zatim prelazi na višepartijski sistem sa 80 samostalnih partija. A suština političkog života i stvarni položaj ljudi se ničemu bitnije ne menja. To je slučaj i sa mnogim latinoameričkim i afričkim zemljama pa i sa Turskom, Grčkom i starom Jugo-

Digitized by Google

slavijom. Prema tome, na ta pitanja treba gledati bez ideoloških naočara. Mora se videti šta je potrebno da bi politički pluralizam dobio zaista demokratsku sadržinu i smisao, a potrebno je, pre svega, da se društvene snage oslobode gvozdenog zagrljaja birokratije i njenog monopola u svim sferama društvenog života. Prema tome, i naredni kongres SKJ krajem ove godine mora da bude u tome znaku. Ne u znaku nekog vraćanja na »modele« koje smo napustili, niti podražavanje i uvođenje drugih, tuđih modela, nego u konkretnoj borbi da se ostvari samostalni samoupravni položaj društvenih subjekata koji jedino i može da obezbedi stvarnu demokratiju.

V

Partija u društvenoj reformi i reforma partije

Vrlo sporo i mukotrpno došlo se do elementarnog saznanja da ne može biti nikakve uspešne društvene reforme, ni reforme privrede, ni reforme političkog sistema, bez dubokih promena društvene pozicije, unutrašnjeg ustrojstva i načina delovanja vodeće idejne i političke snage u društvu, bez reforme Saveza komunista. Zaista je vrlo simptomatično koliko je vremena trebalo da se ova prosta istina shvati i prihvati! To pokazuje da su postojale i da postoje još uvek vrlo jake konzervativne sile u društvu i naročito u samoj Partiji koje su se uporno suprotstavljale zahtevu da ovo saznanje postane elemenat celovite koncepcije i strategije društvene reforme. Zbog čega? Očigledno zato što reforma Partije najdirektnije zadire u postojeću globalnu raspodelu vlasti, a to je upravo ono što se po svaku cenu želelo i želi sačuvati!

U svakom ozbiljnom razgovoru o reformi Saveza komunista mora se polaziti od činjenice da je reč o partiji koja maltene već pola veka vlada i upravlja društvom pomoću državnog aparata upotrebljavajući zloupotrebljavajući normativnu i regulativnu silu države. Ta nepobitna činjenica udarila je svoj pečat i biću Saveza komunista, otvorila i zaoštrila mnoge dileme u njemu samom i u načinu na koji on ostvaruje svoju usmeravajuću ulogu u društvenom razvoju.

Kakve su posledice dugog vladanja Partije s pozicija državne vlasti? U kojoj se meri Savez komunista (do šestog kongresa KPJ 1952. — Komunistička partija) pretvorio od revolucionarne avangarde — nosioci radikalnih društvenih promena —, u vladajuću partiju — glavnog nosioca i čuvara uspostavljenog sistema vlasti? Niz činjenica govori o tome da je proces pretvaranja Saveza komunista u tipičnu vladajuću partiju daleko odmakao — pa je to i glavni razlog zbog čega je reforma samog Saveza komunista postala neodvojiv deo i uslov svake druge demokratske reforme u društvu.

Digitized by Google

Pobrojaćemo samo neke najvažnije činjenice-simptome koje ukazuju na sve veća birokratska izopačenja Saveza komunista kao revolucionarne avangarde, kao pretpostavljenog nosioca revolucionarne misli i akcije. O pojedinim od tih simptoma biće nešto više reči u daljem izlaganju:

— Suprotno svojim programskm opredeljenjma Savez komunista preuzima na sebe (formalno ili neformalno) širok krug operativno-upravljačkih funkcija u mehanizmu vršenja državne vlasti. Jačaju tendencije srastanja i »personalne unije« partijskog i državnog aparata. Glavno izvorište i uporište tih tendencija čini faktični monopol uskih partijskih vrhova u regrutovanju i raspoređivanju upravljačkih kadrova u svim državnim organima, društveno-političkim i privrednim organizacijama. Iza samoupravne fasade obnavlja se u novim formama ranije odbačeni sistem »komandne ekonomije« i birokratske »nomenklature«.

— U političkom odlučivanju i iznalaženju konkretnih rešenja za otvorene društvene probleme veliki, mada prikriveni, uticaj imaju posebni (»sekundarni«) interesi peofesionalno-upravljačkog sloja u partiji i u društvu uopšte, interesi — vezani sa održavanjem postojeće strukture i raspodele vlasti, iako one protivreče proklamovanim ciljevima društvenih reformi. Otuda sve vidljiviji nesklad i raskorak između normativnog i stvarnog kao i između načelnih opredeljenja u Ustavu i zakonima i konkretnih rešenja koja treba da omoguće realizaciju tih načela u praksi.

— Iako je SKJ, suprotstavljajući se staljinizmu, već pre četrdeset godina odbacio sistem partijsko-državnog monolitizma, pitanje samoupravnog i političkog pluralizma ostalo je u praksi nerešeno. Sve analize zasnovane na proučavanju empirije upućuju na zaključak da se u društvenoj stvarnosti održava još uvek sistem monoorganizacione hijerarhije koji obuhvata čitavo društvo. Svi formalno samostalni subjekti ekonomskog, političkog i idejnog života nalaze se faktički u položaju »transmisija« u odnosu na centar (odnosno centre) arbitrerne političke moći čiji je stožer u partijskom političkom vrhu odnosno u koordinacionim telima koja se oko njega organizuju. U tom pogledu se ništa bitno ne menja premeštanjem centara političke moći iz Federacije u republike i pokrajine, pretvaranjem unitarnog u policentrični etatizam. Delovanje Partije (njenog profesionalno-političkog vrha) kao jezgra i okosnice mehanizma državne vlasti dovodi do odvajanja partijskih funkcionera od milionske mase partijskog članstva i produbljuje jaz među njima. Društvene protivrečnosti i sukobi oprečnih parcijalnih interesa prenose se neizbežno u samu Partiju. U partijskim forumima formiraju se suparničke frakcije (»principijelne« i »neprincipijelne« koalicije) i vodi se otvorena ili prikrivena borba za vlast. Zbog togā se sve više smanjuje sposobnost Partije da deluje jedinstveno sa pozicija dugoročnih (»istorijskih«) interesa radničke klase.

— Važna posledica srastanja Partije sa mehanizmom državne vlasti jeste potpuna prevaga teritorijalno-političkog nad

Digitized by Google

radno-funkcionalnim principom društvenog organizovanja i konstituisanja različitih interesa. Teritorijalno-politička pripadnost postaje činilac od najvećeg značaja za stvarni položaj svih društvenih subjekata (pojedinca, radnog kolektiva različitih interesnih udruženja i asocijacija) što pothranjuje i podstiče sve vidove teritorijalnog egocentrizma kao što su lokalizam, regionalizam i posebno nacionalizam. Na nivou pojedinih teritorijalno-političkih zajednica užih i širih, a naročito na nivou federalnih jedinica vrši se, uz pomoć odgovarajućih političkih mehanizama, transmutacija postojećeg pluralizma samoupravnih i drugih interesa i društvenih aspiracija u jedan sveobuhvatni zbirni interes odgovarajuće društveno političke zajednice. Monopol izražavanja, tumačenja i zastupanja tog »jedinstvenog« interesa (lokalnog ili nacionalnog) ima politički vrh te zajednice koji na tome i zasniva legitimnost svoje autoritarne vlasti.

— Profesionalni političko-upravljački sloj u partiji-državi i u drugim društveno-političkim organizacijama koji decenijama upravlja društvom pomoću instrumenata i poluga državne vlasti, postaje i sam neizbežno zarobljenik i žrtva »sujeverne vere u državu«, u kreativnu snagu i neograničenu moć normativne i regulativne sile države. Birokratska iluzija da se realni društveni odnosi mogu voluntaristički krojiti i prekrajati samom promenom državnih propisa uhvatila je dubokog korena u samom Savezu komunista, u njegovoj ideologiji i praktičnom ponašanju. Što je manja sposobnost političke avangarde da ostvaruje svoje programske ciljeve i vrši revolucionarne promene stvarnih društvenih odnosa to je veća sklonost da se to »nadoknadi« normativnim konstrukcijama u ustavu i zakonima kojima se stvara *privid* takvih promena! U projektovanju daljih pravaca i konkretnih oblika društvenog razvoja polazi se ne retko od pretpostavljenih (normativno propisanih) a ne od realnih društvenih odnosa što vodi na stranputice socijalnih utopija često vrlo udaljenih od društvene stvarnosti.

Ovakve negativne tendencije u načinu mišljenja i delanja komunističke avangarde u uslovima već osvojene političke vlasti Lenjin je nazivao »dekretomanijom«. I u ustavu SFRJ iz 1974. ima dosta načelnih odredbi i projekcija koji imaju oslonac u drugim normama ali ne i u realnim odnosima, u objektivno datoj društvenoj stvarnosti. To i jeste glavna mana ovog ustava koji je s dosta razloga nazvan »ustavom izneverenih očekivanja«.[1]

[1] U svojoj studiji »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« koja je bila prihvaćena i kao dokument Jedanaestog kongresa SKJ, E. Kardelj je pisao: »Problemi (daljeg razvoja političkog sistema — N. P.) nisu mogli biti stavljeni na dnevni red pre nego što je naše društvo dobilo svoju pravu, rekao bih, »društveno-ekonomsku dušu«, to jest dok nisu uspostavljeni takvi oblici i unutrašnje veze društveno-ekonomskih proizvodnih odnosa koji su *sposobni da funkcionišu bez presudnog* pokroviteljstva državnog aparata.« (Izdavački centar »Komunist« Beograd, 1977, str. 10—11).

Digitized by Google

Razapet između načelnih, javno ispovedanih ideoloških opredeljenja za socijalizam i samoupravljanje i praktičnih nastojanja da očuva svoju poziciju vladajuće elite, profesionalni političko-upravljački sloj pokušava da iskoristi normativnu silu države koja se nalazi u njegovim rukama. Ekstenzivno i podrobno normiranje društvenih odnosa, kako u privredi tako i u drugim sferama društvenog života, postaje važno oruđe kojim se politokratija služi, svesno ili spontano — svejedno, da bi sačuvala svoju poziciju tutora nad udruženim radom. Normativizam, i verbalizam koji ga prati, nisu, dakle, nikakve incidentalne, slučajne pojave koje se, jednom uočene, mogu lako otkloniti. Iz gliba normativizma teško se izvući i kad postoji sasvim iskrena dobra volja. To će se pokazati vrlo brzo kad se bude pristupilo pisanju novog ustava za koji se kaže da, za razliku od sadašnjeg, treba da bude koncizan, i jasan. Uostalom i ova poslednja ustavna reforma jasno je to pokazala. U predlogu da se pristupi menjanju ustava, koji je dalo Predsedništvo SFRJ, pomenuto je i to da bi tekst ustava, koliko je moguće, trebalo osloboditi sada vrlo izraženog preteranog normativizma i verbalizma. A šta se dogodilo? Opširnim amandmanima koji su konačno usvojeni, pomenute mane ustavnog teksta samo su još više potencirane!

Da bi najavljena reforma Saveza komunista dala željene rezultate, neophodno je poći od saznanja da je shvatanje partije i njene uloge danas onaj deo naše teorije, onaj segment našeg političkog mišljenja, koji je najviše opterećen anahroničnim birokratskim dogmama i ideološkim fikcijama. U razmišljanjima o Partiji kao vodećoj organizovanoj idejnoj i političkoj snazi društva ide se još uvek linijom hegelovsko-mladomarksovskih filozofskih spekulacija, po pravilu uprošćenih i vulgarizovanih, a zaključci se nastoje izvući iz apriornih teorijskih premisa preuzetnih iz »Ranih radova« i »Komunističkog manifesta«. U isto vreme zanemaruje se temeljno kritičko izučavanje sada već bogatog iskustva i prakse komunističkih partija na vlasti i posebno iskustava samog saveza komunista. A jedino kritička analiza stvarnih odnosa i stečenih iskustava može biti pouzdan putokaz akciji usmerenoj na menjanje sadašnjeg stanja. Jer da bi se uopšte smisleno razgovaralo o tome šta Savez komunista *treba da bude* mora se poći od toga šta on u ovom trenutku *jeste*. U protivnom reforma će zalutati u svet nerealnih predstava i privida!

Kao što se vidi Kardelj s pravom smatra da je nužna pretpostavka konstituisanja političkog sistema koji je normativno utvrđen ustavom od 1974., takva već izvršena promena produkcionih odnosa koja znači oslobađanje procesa materijalne reprodukcije od presudnog tutorstva državnog aparata. On je očigledno smatrao da je ta pertpostavka već ostvarena. Međutim nevolja je upravo u tome što je oslobođenje privrede od direktnog etatističkog tutorstva bilo pre svega normativno ali ne i stvarno. Taj inače kod nas rašireni »normativni optimizam« imao je često teške negativne posledice.

Digitized by Google

Za emancipaciju proizvođačke klase od birokratskog partisko-državnog tutorstva presudan značaj ima prevazilaženje onoga što je karakterisalo i što još uvek karakteriše sistem partijsko-državnog monolitizma koji je napušten i odbačen u programskim opredeljenjima, ali je u realnim društvenim odnosima još itekako prisutan.

U toj konkretno-istorijskoj ravni treba posmatrati i razmatrati sada tako aktuelno pitanje političkog pluralizma. Nije reč o nameri da se preuzme i primeni gotov model pluralističke političke organizacije kakav postoji u razvijenim zapadnim zemljama, nego o tome da je bez adekvatnog priznavanja pluralizma, samoupravnog i političkog, nemoguće izići iz začaranog kruga etatističkog političkog monopola Partije i izvršiti istinsku demokratizaciju političkog života u korist proizvođačke klase.

Odmah se, međutim, nameće pitanje šta to znači s gledišta proklamovane i Ustavom priznate vodeće idejne i političke uloge Saveza komunista. Je li pluralizam samostalnih političkih subjekata i posebno klasični višestranački pluralizam uopšte kompatibilan sa normativno garantovanom vodećom ulogom jedne partije? Da li je za vladajuću partiju prihvatljiva ravnopravna konkurencija različitih političkih programa i alternativnih strategija društvenog razvoja u uslovima kada sprovođenje tih programa podrazumeva preuzimanje državne vlasti? Može li partija, koja sebe smatra odgovornom za sudbinu socijalizma i ostvarivanje ciljeva revolucije koju je ona predvodila, prepustiti državnu vlast drugim organizovanim političkim snagama, drugim partijama? Na ta i slična pitanja nema još pouzdanih odgovora ni u praksi ni u teorijskim razmišljanjima

VI

Ključno pitanje

Jedan vrlo važan aspekt i simptom krize kroz koju prolazi jugoslovensko društvo i naročito postojeći politički sistem jeste kriza legitimnosti vodeće idejne i političke uloge Saveza komunista. Istorijski posmatrano ta legitimnost je proizvod same Revolucije čiji je organizator i čeoni odred bila Komunistička partija Jugoslavije. Ona se teško mogla osporavati jer je imala čvrste i široke temelje: pobedu u Narodnooslobodilačkom ratu i Revoluciji, federativno rešenje nacionalnog pitanja, uspešan otpor velikodržavnom staljinističkom hegemonizmu, iniciranje i razvijanje socijalističkog samoupravljanja kao teorijske ali i praktične negacije monoorganizacionog birokratskog sistema, krupne rezultate u ekonomskom i ukupnom društvenom razvoju zemlje. Ni jedna druga komunistička partija koja je došla na vlast krajem drugog svetskog rata nije zasnivala svoju političku dominaciju na tako čvrstim temeljima.

Digitized by Google

Međutim, tokom poslednjih deset-petnaest godina ti temelji su duboko potkopani sve izraženijom ekonomskom, političkom i moralnom krizom. Sve je vidljivija smanjena sposobnost pa i nemoć Saveza komunista u pogledu realizacije svojih kratkoročnih i dugoročnih programskih ciljeva i nalaženja puteva za izlazak iz krize. Prestiž i moralno-politički autoritet Saveza komunista naglo opadaju a sa tim i realna sposobnost ove organizacije da u ovim teškim vremenima ostvaruje svoju predvodničku ulogu. Tu ulogu može uspešno vršiti samo partija čija se vodeća uloga priznaje i prihvata, — partija koja je sposobna da mobiliše aktivnu podršku većine. Ovo pitanje legitimnosti mandata onih koji vrše vlast uvek je bitno za stabilnost režima, ali dobija poseban (presudan?) značaj u periodima krize kada je neophodna spremnost na odricanja i žrtve. A takva je jugoslovenska situacija danas.

Osnovni smisao i cilj reforme Saveza komunista jeste upravo demokratska obnova legitimnosti vodeće idejno-političke uloge ove organizacije koja zauzima ključno mesto u sistemu vršenja vlasti i svesnog usmeravanja društvenog kretanja. Kakve su mogućnosti i kakva su sredstva za ostvarenje toga cilja? Istinska reforma Saveza komunista morala bi da znači otklanjanje onih uzroka koji su doveli do birokratskih deformacija o kojima je prethodno bilo reči, a čije je izvorište i uporište u samoj vladajućoj partiji. To zahteva da sam Savez komunista inicira i odlučno podrži oslobađanje sila protivteže svojoj arbitrarnoj vlasti u ekonomskoj, političkoj i idejnoj sferi. Na liniji ovakve reforme koja treba da vrati demokratski legitimitet vodećoj ulozi Saveza komunista tri kompleksa mera nameću se kao najvažniji i prioritetni:

— Stavljanje van snage mehanizma »dogovorne ekonomije« čija je osnovna karakteristika direktna i indirektna zavisnost svih privrednih subjekata od centra političke vlasti u društveno-političkim zajednicama i u samoj partiji. Zamenjivanje toga mehanizma, koji se pokazao ekonomski neefikasnim, mehanizmom robno-novčanih odnosa i tržišta koji *motiviše i primorava* sve privredne subjekte da racionalno gazduju sredstvima proširene reprodukcije kojima raspolažu;

— Dosledna demokratizacija regrutovanja (izbora i raspoređivanja) kadrova za sve upravljačke funkcije u društvu, što je bio i ostao monopol partije, ili, tačnije, najužeg profesionalno-političkog vrha u svakoj društveno-političkoj zajednici i organizaciji. Neodložno uvođenje tajnih izbora sa više kandidata za vršioce svih javnih funkcija kako bi se obezbedio već u ovom trenutku bar onaj stepen odgovornosti izbornih funkcionera kakav je postignut u sistemima klasične političko-predstavničke demokratije.

— Napuštanje svih elemenata monoorganizacione hijerarhije u odnosima Saveza komunista, s jedne strane, i državnog aparata i drugih društveno-političkih organizacija, s druge strane.

Digitized by Google

Napuštanje oktroisanih i propisanih oblika povezivanja i koordinacije među različitim političkim subjektima i otvaranje prostora stvarnoj slobodi udruživanja.

Sa sprovođenjem proklamovanog Programa tri reforme jugoslovensko društvo će ući u period povećanih socijalnih tenzija i zaoštrenih protivrečnosti i sukoba parcijalnih interesa. Organizovane političke snage koje pretenduju na usmeravanje društvenog razvoja (pre svega sam Savez komunista) moraju na to računati i biti pripremljene za adekvatno delovanje u takvoj situaciji.

Robno-novčani odnosi i tržište su neophodni da bi se unapredila proizvodnja i ubrzao razvoj proizvodnih snaga, ali to nije nikakav čarobni štapić koji prekonoć otklanja sve slabosti i iracionalnosti etatizirane privrede. Jednom reči, tržište, i kad jednom počne da funkcioniše, ne donosi automatski ni visok prosečni lični dohodak, ni socijalnu privredu i sigurnost, ni harmonične međuljudske odnose. Takva očekivanja su potpuno iluzorna i zato opasna. Sa prelaskom od ekstenzivnog na intenzivno tržišno privređivanje, pod udarom ekonomskih teškoća naći će se mnoga preduzeća, čitave privredne grane pa samim tim i veliki delovi radničke klase i to često bez ikakve svoje subjektivne krivice. Javiće se i neopravdane socijalne razlike koje nisu zasnovane na radu. Povećaće se opasnost od tehnokratske uzurpacije samoupravnih prava radnika i unutar pojedinih preduzeća i na širem društvenom planu.

Šta u takvoj situaciji treba da čini Savez komunista? Može li on biti neutralan i distanciran u odnosu na socijalne sukobe koji potresaju društvo? Može li ignorisati političke zahteve i pritiske koji su na njega upravljeni? Očigledno da ne može! Ali tu se i otvara ono *ključno pitanje* od koga zavisi u velikoj meri sudbina sve tri reforme: na koji način Savez komunista ostvaruje svoju funkciju usmeravanja društvenih kretanja u uslovima kada se priznaje i prihvata delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, robno-novčanih odnosa i tržišta. Teškoće prelaska sa etatističke na tržišnu privredu i nezadovoljstva time izazvana jačaće antireformski blok koji će naći svoja uporišta i kod znatnih delova radničke klase direktno pogođenih ekonomskim nevoljama, i kod dela profesionalnog partijskog rukovodstva gde se prirodno rađa nostalgija za »dobrim starim vremenima« komandne ekonomije i monolitne partije. Te tendencije vršiće (i već vrše) snažan pritisak na partiju da ponovo »uzme dizgine u svoje ruke« i preuzme na sebe ponovo, kao samozvani tutor i staratelj radničke klase, autoritarno upravljanje društvom s pozicija državne vlasti. Ali to bi bio kraj započetih reformi i nastavak procesa birokratske degeneracije partije.

Alternativa takvom razvojnom putu, koji pretvara partiju u glavnu konzervativnu društvenu silu i branu društvenim promenama, ne može biti dobrovoljno povlačenje Saveza komunista sa društveno-političke scene i prihvatanje politike samoizolacije

Digitized by Google

i »nemešanja« u tekuća politička zbivanja, nego maksimalno idejno i političko angažovanje partije u borbi za takve strukturalne promene u političkom sistemu i u društvu uopšte koje će radničku (proizvođačku) klasu osposobiti da u uslovima tržišnog privređivanja može sama da zaštićuje svoje vitalne kratkoročne i dugoročne interese i sprečava da se teret ekonomskih teškoća kroz koje društvo prolazi prebaci pre svega na njena pleća.

Kakav je smisao ovakve orijentacije i šta ona konkretno znači? Ako se priznaje i prihvata — kao opšta zakonitost savremene epohe — nužno delovanje robno-novčanih zakona i tržišta, i ako se to čini u ime interesa same radničke klase, onda se mora prihvatiti i čitav onaj arsenal specijalnih institucija i pravnih normi koje su ponikle već u epohi liberalnog kapitalizma kao instrument zaštite radničke klase od neobuzdane eksploatacije. Te institucije su trajna tekovina dva veka duge borbe organizovanog radništva za zaštitu elementarnih uslova svoje egzistencije i bez njih su radnici u zemljama državnog socijalizma, pa i tamo gde postoje neke početne forme samoupravljanja, u slabijem, rekao bih čak, bespomoćnijem položaju prema upravljačkom sloju i titularima državne vlasti, nego radnici u razvijenim zemljama prema organizovanoj vlasti kapitala. Reč je o takvim demokratskim institucijama kao što su samostalni radnički sindikati, pravna država i sve razgranatije socijalno zakonodavstvo.

Socijalizam u perspektivi treba da pruži mnogo više — da dovede do potpunog ukidanja najamnog položaja radnika. Ali dok to nije postignuto i dok sredstva za reprodukciju imaju svojstvo kapitala, delovanje pomenutih demokratskih institucija je ona crta ispod koje ne sme da se spušta realni društveni položaj radnika. Partija koja pretenduje da je istinska politička avangarda radničke klase mora imati u tom pogledu jasan i odlučan stav.

Digitized by Google

Radojica Savković

Otkud kontroverze između kategorija

Relativno često vraćanje raspravi o planu i tržištu u nas ima svoj background u teorijskim i empirijskim dilemama o ulozi plana i tržišta u socijalističkoj privredi uopšte. U stvari, tačnije bi bilo reći da se manje radi o dilemama a više o iznuđenoj potrebi implantacije plana i tržišta u privredni sistem koji, kako dugogodišnje iskustvo potvrđuje, ne akceptira u »dovoljnoj meri« ni jedno ni drugo. U građanskoj literaturi, za razliku od marksističke, nema komparativnog teorijskog tretiranja uloge plana i tržišta u kapitalističkoj ekonomiji, a stvarni ekonomski život kao da s tim u vezi ne otvara nikakva značajnija pitanja. Tamo se u poslednje vreme pokušava reafirmisati tzv. korporacijsko strategijsko planiranje bez kojeg nema »strategijskog razmišljanja«, ali se time nikako ne nameće potreba preispitivanja uloge tržišta (roba, radne snage i kapitala). Već sama ta činjenica dovoljno je signifikantna da se ne može ostati u okvirima mogućih indikativnih, iterativnih, svodnih tehnika planiranja, ili ideološki dopuštenih oblika tržišta u socijalizmu, a još manje u granicama opisivanja tekuće ekonomske politike koja je u određenim razvojnim fazama sužavala prostor i planu i tržištu. Ne može se, naime, zaobići pitanje zašto se morao tako često preispitivati odnos ova dva (u početku alternativna a zatim) komplementarna mehanizma regulacije reprodukcijskih tokova.

I danas, kao i ranije, dominira stav da socijalistička privreda ima, ili pak treba da ima, sve odlike pro tanto tržišno-planske,

Digitized by Google

odnosno plansko-tržišne ekonomije. Ova ne naročito uspešna jezička konstrukcija nikada nije bila teorijski do kraja izvedena. Zbog toga, u određenim razvojnim etapama, kao da je stavljanje plana na prvo mesto u izrazu »plansko-tržišna« značilo da je uloga plana bazična, dok je s druge strane isticanje tržišta kroz izraz »tržišno-planska« trebalo da ostavi utisak dominacije tržišta. Zanimljivo je i ovim povodom reći da građansku teoriju, a još manje kapitalističku praksu, taj problem ne opterećuje, te je tamo teško naći sintagmu »kapitalistička tržišno-planska privreda« (a sporno nije da je tržišna, a zna se da je i planska). Očigledno i zbog toga ne može se izbeći utisak da izraz »tržišno-planska«, odnosno »plansko-tržišna« ima i ideološku konotaciju i manje je oznaka za postojeće, uspešno, komplementarne planske i tržišne funkcije. Ta ideološka nota ove sintagme još je evidentnija u političkim dokumentima i deklaracijama, ali i u ekonomskoj teoriji kroz formulacije kao što su »socijalistička tržišno-planska privreda«, »samoupravna plansko-tržišna privreda« i sl.

U ovom prilogu učinjen je pokušaj da se postavi sledeća teza: ma koliko bila čvrsta idejno-politička opredeljenost o osnovama socijalističkog sistema, i ma koliko ekonomska teorija, bar u svom dominantnom delu, tu opredeljenost ne dovodila u pitanje, problem efikasne kombinacije plana i tržišta nalazi se na relaciji društvena svojina — tržište.

Uspostaviti korespondenciju između državne, odnosno u nas društvene svojine i tržišta isto je što i utvrditi karakter veze između osnovnih svojinskih produkcionih odnosa i tržišta. U stvari, ovde analiza može da ide u dva pravca: (1) da li su tržišni odnosi, uopšte uzev, indiferentni na karakter osnovnih produkcionih odnosa koji se ispoljavaju u proizvodnji povodom stvari (proizvodnih činilaca), i (2) da li državna svojina, odnosno društvena svojina u nas, nužno uslovljava drugačije tržište od onog koje ekonomska istorija poznaje. Očigledno, reč je o istom problemu koji se može tretirati na različitom stepenu apstrakcije i koji će ovde, zbog ograničenog prostora, biti izložen lapidarno. Odnosi u razmeni (koja je oblik raspodele), kao i odnosi u raspodeli u celini, samo su naličje odnosa u proizvodnji[1]. A ovi su, uvek kao odnosi povodom stvari, određeni u krajnjoj instanci stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga koje sve do danas nisu uspele da otklone relativnu oskudicu i proizvodnih činilaca i proizvoda koji se pomoću njih stvaraju. Zbog toga će se permanentno potvrđivati nužnost proizvodnje i upotrebe »svih sredstava« da se jednom proizvedena i eventualno kumulirana materijalna dobra sačuvaju od upotrebe drugih. To je esencija odnosa između ljudi, u najširem smislu reči. Čak i odnosi između njih u borbi oko ideja imaju svoje korene u tim »materijalnim životnim odnosima«[2]. Zbog

[1] K. Marks, Kapital, III tom, Prosveta, Beograd, 1972, str 730

[2] K. Marks, Osnovi kritike političke ekonomije, tom II, u: K. Marks — F. Engels, Dela, tom 20, Prosveta, Beograd, 1979, str. 232.

Digitized by Google

toga su odnosi između ljudi povodom stvari zaista životni odnosi i uvek se tiču posedovanja, svojine, raspolaganja ili upravljanja materijalnim predmetima (a nekad, kao što je poznato, i ljudima). Uopšte uzev, može se reći da su proizvodni odnosi (i oni u proizvodnji i oni u razmeni i raspodeli) svojinski odnosi, te da je svojina (na materijalnim predmetima) odnos između ljudi (povodom tih predmeta). Prema tome, oduvek je relativna ograničenost u materijalnim dobrima, kojima se zadovoljavaju potrebe ljudi, nametala sadržinu njihovim međusobnim odnosima. Budući da se materijalna dobra stalno moraju proizvoditi, za odnose između ljudi od odlučujuće je važnosti relativna ograničenost ili oskudica u proizvodnim činiocima (zemlji i »kapitalu«). Iz toga izvire i njihov interes da se raspolaže sredstvima za proizvodnju. Jasno, reč je o interesu svake individue, i utoliko je taj interes veći ukoliko se na osnovu raspolaganja proizvodnim činiocima može ne samo proizvesti veća količina raznovrsnih materijalnih dobara i potpunije zadovoljiti sopstvene potrebe nego i teret proizvođenja preneti na drugog. I jedno i drugo predstavljaju konstante u civilizacijskom hodu ljudske istorije, sve do danas.

Budući da ljudi prave sopstvenu istoriju, istina ne pod okolnostima koje su sami izabrali, i da su društveni odnosi takođe njihov proizvod[3], pomenute konstante samo su menjale »oblik« svog ispoljavanja. U stvari, menjanjem okolnosti pod uticajem, pre svega, razvoja materijalnih proizvodnih snaga, menjaju se proizvodni ili svojinski odnosi. I na najnižem stepenu razvoja proizvodnih snaga proizvodnja, kao proces prisvajanja prirodne materije, uključuje potrebu da se ta materija brani od upotrebe drugih. Kada su viši stepen razvoja proizvodnih snaga i, s tim u vezi, razvoj društvene podele rada i međusobne diferencijacije različitih sposobnosti pojedinaca doveli do pojave viška proizvoda i (prvi put do) njihove razmene, kriterijum prisvajanja (kvantitativno, više ili manje) proizvodnih rezultata (a samim tim i uslova proizvodnje) postaje sve jasniji, kao i samosvest o mogućnosti prebacivanja obaveze proizvođenja dobara na druge postaje sve očigledniji. Takav razvoj proizvodnih odnosa rađa različite »oblike« kolektivne, grupne i individualne svojine, kako na činiocima proizvodnog procesa tako i na proizvodnim rezultatima. Subjekt svojine (u početku viška proizvoda koji je predmet razmene) prvo stvarno, a kasnije i u »pravnom izrazu« nužno biva jasno definisan. Predmet razmene — roba, ima svog vlasnika. Ovo utoliko pre što društvena podela rada podrazumeva organizovanje proizvodnje u relativno samostalnim proizvodnim jedinicama čija proizvodnja vremenom biva namenjena isključivo tržištu.

Interes ovih proizvodnih jedinica nije u prostoj ekvivalentnoj razmeni proizvodnih dobara. Relativna ograničenost proizvodnih faktora i, s tim u vezi, ograničene mogućnosti proizvodnje roba, s jedne, i stalno proširenje ljudskih potreba, s druge strane, nuž-

[3] K. Marks, Beda filozofije, u: K. Marks — F. Engels, Dela, tom 7, Prosveta, Beograd, 1974., str. 105.

Digitized by Google

no nameće svakoj proizvodnoj jedinici da donosi najbolje odluke o proizvodnji i ostvaruje najbolje rezultate u razmeni. To podrazumeva njihovu relativnu samostalnost i »punu vlast« na takvim stvarima kao što su materijalni činioci procesa proizvodnje i proizvodni rezultati. I teorijski i u istorijskim okvirima posmatrano ne može se dovoditi u sumnju činjenica da je razvoj proizvodnih snaga vodio razvoju društvene podele rada (kao i obrnuto) i organizovanju proizvodnje kroz brojne relativno samostalne proizvodne jedinice, kojima egalitarnost uopšte, a posebno u razmeni i raspodeli uslova i rezultata proizvodnje, nije mogla biti cilj. Naprotiv, nejednakost u proizvodnji u pogledu raspolaganja materijalnim proizvodnim činiocima (i po obimu i kvalitetu), kao i nejednakost u raspodeli, odnosno razmeni proizvodnih rezultata (razmenom prisvojiti što veću protivvrednost), snažan je i nezamenjiv motiv svake proizvodne jedinice, i ima opštu važnost u onim vremenskim granicama u kojima opštu važnost ima i relativna ograničenost mogućnosti proizvodnje materijalnih dobara i relativno neograničeni zahtevi ljudi za njima. Sve dotle svojinski odnosi ili težnja za svojinom ili posedovanjem kako stvari, tako i »stvari koje proizvode stvari«, sasvim je normalna. Prema tome, može se zaključiti da je za proizvodne jedinice koje na tržištu fungiraju nužan određeni »oblik« grupne, (pa i državne) svojine. Ma koliko ekonomska teorija socijalizma odbijala to da prizna, stvarni ekonomski život na različite načine to potvrđuje. Istina, tezu o svojinskim produkcionim odnosima i u socijalizmu i na njima utemeljenoj razmeni, u svojim anticipacijama razvoja »budućeg društva« Marks i Engels nisu izveli.

Naime, poznato je Marksovo uverenje iz Kritike Gotskog programa, prema kojem, u uslovima zajedničke svojine na sredstvima za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode, a njihovi individualni radovi su neposredno, bez posredovanja tržišta, društveni. Pri tome, on precizira da se tu ne radi o društvu koje se razvija na sopstvenoj osnovi, već o društvu kakvo izlazi iz kapitalističkog sklopa odnosa, i zbog toga sa brojnim mladežima tog društva[4]. Engels u Anti-Diringu takođe brani stav da uzimanjem u posed sredstava za proizvodnju od strane društva sasvim prirodno otpada potreba za tržištem i vladavinom proizvoda nad proizvođačima. Stihija u društvenoj proizvodnji biva zamenjena planskom, svesnom organizacijom. Kada društvo prisvoji sredstva za proizvodnju i upotrebljava ih kao neposredno podruštvljena, smatrao je Engels, individualni rad postaje unapred i neposredno društven. Potrebno je samo uskladiti plan proizvodnje sa sredstvima za proizvodnju. Na taj način, zaključuje Engels, otpada posredovanje čuvene vrednosti, itd.[5]. Tako su ubeđenja klasika o uzimanju u posed sredstava za proizvodnju

[4] K. Marks, Kritika Gotskog programa, u: K. Marks — F. Engels, Dela, tom 30, Prosveta, Beograd, 1979., str. 16. i 17.

[5] F. Engels, Anti-Diring, u: K. Marks — F. Engels, Dela, tom 31, Prosveta, Beograd, 1974., str. 217, 235 i 236.

Digitized by Google

od strane društva i zamenjivanju robne proizvodnje i njene anarhije planskom organizacijom predstavljale ne samo putokaz već i snažan argument države u koncipiranju kako ekonomskog tako i političkog sistema. Kasniji razvoj će to nedvosmisleno potvrditi[6]. Istovremeno, razvoj ekonomske teorije socijalizma bio je pod jakim uticajem ovih i sličnih stavova klasika. Čuvena teorijska rasprava koja se dvadesetih i tridesetih godina ovoga veka vodila o ekonomskoj fundiranosti socijalizma, i kojoj je neposredni povod bila Mises-ova (i Hayek-ova) kritika socijalizma zasnovanog na državnoj svojini, implicitno je nalazila oslonac u stavovima klasika[7].

Kada je reč o samom povodu ove rasprave i koji stoji »s one strane« Marksovih i Engelsovih anticipacija, Mises je razvio tezu da se socijalizam ne može organizovati kao racionalan ekonomski sistem bez tržišta, posebno bez tržišta faktora proizvodnje. Dok u oblasti potrošnih dobara država može svojim intervencijama rešavati problem viškova i manjkova, odsustvo tržišta faktora proizvodnje, na kojem bi se formirale njihove cene, sprečava racionalnu alokaciju resursa u državno-planskoj privredi. Objektivne faktorske cene, prema Mises-u, mogu se formirati samo u razmeni koja se zasniva na privatnoj svojini. Mises je izveo zaključak da socijalistička privreda ne raspolaže određenim mehanizmima koji bi delovali u pravcu dostizanja opšte ravnoteže i uspostavljanja racionalne ekonomske kalkulacije. Teylor, Lange i Lerner odbacujući Mises-ove i Hayekove stavove, dali su rešenja koja su označena »tržišnim«. Oni su nastojali da dokažu da socijalistička privreda, u okviru određenih institucionalnih rešenja, može postići ekonomsku racionalnost ravnu onoj koju postiže kapitalizam kroz stihijno delovanje tržišnih snaga ponude i tražnje. Langeova analiza Misesovih i Hayek-ovih stavova, iako je prihvatila mnoga rešenja Teylora i Lernera, smatra se najpotpunijom[8].

Polazna Langeova pretpostavka je da se socijalizam ne temelji na privatnoj svojini na sredstvima za proizvodnju. Iz toga sledi njegov stav da nema uslova za funkcionisanje tržišta kapitalnih dobara. Prema Langeovom modelu centralno-planski organ bi simulirao funkcionisanje tržišta kroz metod pokušaja i grešaka (trial and errors). Tako, na primer, višak ili manjak jednog proizvoda, na kraju obračunskog perioda, kojem je centralno planski organ odredio cenu, bio bi signal da cenu smanji odnosno poveća.

---

[6] Poznato je da su u Sovjetskom Savezu nacionalizacija i opšta naturalizacija ekonomskog života, kroz politiku tzv. ratnog komunizma predstavljale svojevrsnu realizaciju Marksovih i Engelsovih stavova. »Novom ekonomskom politikom« Lenjin će priznati svoje pogrešno uverenje da se samo državnim planom, bez tržišta, mogu regulisati ekonomski tokovi. Pa ipak, dalji razvoj događaja sve do danas potvrdiće opštu dominaciju centralnog planiranja.

[7] L. von Mises, Socialism, An Economic and Sociological Analysis, London. Southern Cape, 1936.

[8] O. Lange, On The Economic Theory of Socialism, Review of Economic Studies, Cambridge, vol. IV, 1 i 2, 1936, 1937.

Digitized by Google

Taj proces bi se ponavljao sve dok se ne izjednači ponuda i tražnja. Kada je reč o »tržištu društvenog kapitala Lange je takođe smatrao da bi centralno-planski organ određivao kamatu sve do situacije u kojoj se postiže uravnoteženost njegove ponude i tražnje. I dalje, centralno-planski organ bi određivao i visinu akumulacije. A kada je u pitanju tržište radne snage Lange je isticao nužnost postojanja tog tržišta, budući da se jedino tako može izjednačiti marginalna produktivnost rada u svim alternativnim upotrebama. U svom modelu Lange nije izgubio iz vida ni problem tzv. neradnih dohodaka. Dok u kapitalizmu vlasnici sredstava za proizvodnju, kroz raznovrsne dohotke od svojine, prisvajaju doprinos svog kapitala i prirode proizvodnim rezultatima, dotle se Lange zalaže da taj doprinos u socijalizmu pripadne državi. Naime, država bi, posle izdvajanja potrebne akumulacije, kroz neku vrstu socijalne dividende vršila raspodelu ovog dela dohotka u skladu sa određenim kriterijumima, itd.

Langeu se mogu učiniti mnogi prigovori od kojih je najvažniji i izuzetno logičan došao naknadno od Hayeka[9]. Reč je o načinu i troškovima dobijanja informacija u Langeovom teorijskom modelu. Budući da cene određuje centralno-planski organ to bi imalo za rezultat kratkoročnu neefikasnost, sve dok se »obračunski period« ne završi i pribave sve informacije o neravnoteži ponude i tražnje. Suprotno tome, u uslovima slobodnog, tržišnog formiranja cena privredni sistem se dinamički približava ravnoteži, pri čemu je sistem cena u isto vreme svojevrstan sistem informacija. U Langeovom modelu rigidnost privrednog sistema u prilagođavanju permanentnim promenama mora imati za rezultat ekonomsku neefikasnost. Uopšte uzev, Lange je bio u uverenju da socijalistička privreda može metodom pokušaja i grešaka simulirati sve bitne funkcije tržišta i ostvariti istu efikasnost u alokaciji resursa kao i kapitalizam. A očigledno radilo se o jednoj ne naročito ubedljivoj projekciji tržišta u socijalizmu. Kasnija istraživanja u ekonomskoj literaturi vraćaće se povremeno Langeovim stavovima, najčešće ističući da je dobijena teorijska bitka nad prigovorima da socijalizam ne može ostvariti ekonomsku efikasnost kapitalizma (Shumpeter), te da je moguće uspostaviti jednu racionalnu teoriju planske privrede kao mehanizam ex ante formiranja parcijalne i opšte ravnoteže.

Taj teorijsko modelski pristup tržištu u socijalizmu ili samoupravnom ekonomskom sistemu i racionalnom ponašanju subjekata u njemu, prisutan je i u novijoj građanskoj literaturi. Posebnu pažnju privukao je rad B. Ward-a »Preduzeće u Iliriji — tržišni sindikalizam«[10]. Ward-ov model se zasniva na određenim

---

[9] F. Hayek, Socialist Calculation the Competettiv »Solution«, Economica, May 1940. Takođe, F. Hayek, The Prices System as a Mechanism for Using Knowledge, American Economics Review, September, 1945.

[10] Ward, B., The Firm in Illyria: Market Syndicalism, American Review, vol. 48.

Digitized by Google

pretpostavkama koje ne odgovaraju praksi razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji. To je uzrokovalo široku raspravu, kako u stranoj literaturi (J. Vanek, V. Domar, A. Bergson, i dr.) tako i u domaćoj[11]. Pri tome, najobuhvatniji model ili opštu teoriju samoupravne ekonomije dao je Vanek. Međutim, i njegov model se zasniva na »evolutivnim pretpostavkama«[12]. Ne dovodeći u pitanje nesumnjivi doprinos ovih radova razradi određenih problema, glavna pitanja i dalje ostaju otvorena.

Kada je reč o tom teorijskom promišljanju socijalizma, poznato je da je dominacija planske komponente nad tržišnom u Sovjetskom Savezu našla svoje opravdanje u Marksovim i Engelsovim stavovima o socijalističkom, odnosno komunističkom društvu. I najpovršniji uvid u novije teorijske stavove i objašnjenja plansko-tržne kombinacije pokazuje njihovu opštu konfuziju. Tako se, na primer, u političkoj ekonomiji socijalizma u redakciji A. M. Rumjanceva i drugih, može naći niz takvih stavova: »Optimalne proporcije u socijalističkoj privredi stvaraju se planski, putem neposrednog regulisanja proizvodnje *poštujući ekonomske zakone*«, ili »zakon vrednosti u socijalizmu nije suprotan planiranju u smislu stihijnosti već je *element planskog razvoja*, budući da se veličina vrednosti robe formira delovanjem *društva* kao regulatora«, ili »država u svom delovanju koristi robne odnose i zakon vrednosti u interesu pobede socijalizma i komunizma. *Sve oblasti socijalističke proizvodnje, uključujući i robni promet razvijaju se planski* (podvlačenja R. S.)[13]. Kada se ovome još doda ocena da su interesi radnika i preduzeća usklađeni s interesima društva, a da buržoaski teoretičari iskrivljuju ulogu tržišta u socijalističkoj ekonomiji jer prosto ne žele da shvate *»da tržište u celini ima u socijalizmu planski karakter* (podvukao R. S.)«[14], onda je zbrka potpuna. U stvari, jasno je da u slučaju takve opšte »isplaniranosti« ukupnog ekonomskog života, pa čak i tržišta, takvo »tržište« zaista »gubi« svoju stihijnost i ekonomske rizike koje po logici svog funkcionisanja mora imati i koje ekonomski akteri na sebe moraju preuzimati. U svetu objektivne i druge neizvesnosti, planiranjem navodno učiniti sve izvesnim, nije ništa drugo nego čista apologija plana države kao subjekta planiranja, a eliminacija tržišta i svih njegovih funkcija zbog kojih se istorijski potvrdilo kao spiritus movens ekonomskog razvoja. Tako se, prema navedenim stavovima, tržišne kategorije, pre svega cene, svode na evidencijske, obračunske elemente, a od plansko-tržišne varijante privrednog sistema ostaje centralističko državno

[11] Videti, na primer, poslednju raspravu: B. Horvat, Oproštaj od Ilirske firme (na engleskom), Ekonomska analiza br. 1/86, kao i Lj. Mađar, Ilirsko preduzeće: različit pristup (na engleskom), Ekonomska analiza br. 4/86.

[12] J. Vanek, The General Theory of Labour-managed market economics, Cornell, University, USA, 1970.

[13] A. M. Rumjancev i drugi: Politička ekonomija socijalizma, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb, 1982., str. 128 i 131.

[14] Isto, str. 130.

Digitized by Google

planiranje. Time se, u teorijskoj ravni plan proglašava racionalnim instrumentom ovladavanja ukupnim ekonomskim tokovima uz eliminaciju svih problema koje stvara anarhija (kapitalističkog) tržišta. Uopšte uzev, u sovjetskoj ideologiji, razlika između sovjetskog i kapitalističkog sistema često se interpretira kao razlika između plana i tržišta[15].

Takođe, i najpovršniji uvid u našu ekonomsku literaturu potvrđuje odsustvo jedne jedinstvene naučno fundirane ekonomske teorije koja bi mogla da posluži kao osnova jednog konzistentnog privrednog sistema i ekonomske politike, i koja bi funkcionalnu integraciju plana i tržišta izvršila u ambijentu logičnih i ostvarivih produkcionih odnosa. Taj pluralizam teorijskih pravaca, ili škola ekonomske misli u nas, nije ostao bez uticaja na fizionomiju ukupnog privrednog sistema, a pružao je i dobru osnovu za odbranu različitih političkih interesa u vođenju praktične ekonomske politike. Međutim, kada je posebno reč o onom pravcu u našoj ekonomskoj teoriji koji se zalaže za kombinaciju plana i tržišta, mislim da je ispravna Černeova kvalifikacija da ta teorija »jaše na dva konja« (što je teško, gotovo nemoguće) bez jasnog stava šta mora i šta može da bude bazično — plan ili tržište[16]. Pri tom, tu nije reč o nekom apstraktnom tržištu, a još manje o onom »mančesterskog kapitalizma« iz prvih decenija prošlog veka, bez državne intervencije, uz dominaciju malih firmi, itd. S tim u vezi, savremeni kapitalizam jeste u izvesnom smislu dualna ekonomija. Prvi sektor privrede čini mala grupa ogromnih i veoma snažnih korporacija, od kojih su mnoge u monopolskoj ili oligopolskoj poziciji koju dobrim delom štiti i država kroz različite mere protekcionizma. Drugi sektor čine male firme čije aktivnosti koordinira tržište. Koegzistencija javnog i privatnog sektora, birokratije i tržišta, velikih i malih firmi daleko je i danas od tvrdnje kako tržište i tamo gubi u značaju. Istina je da se savremeni kapitalizam bitno razlikuje od perfektne konkurencije atomiziranog Walrasovog sveta. Ali je isto tako tačno da to i takvo neperfektno tržište još »drži« sve bitne poluge ekonomskog razvoja. S druge strane nije reč ni o nekom apstraktnom planiranju u socijalizmu. Nije sporno da ono u savremenim uslovima predstavlja kombinaciju različitih postupaka da se identifikuju društvene potrebe i sredstva za njihovo ostvarenje, da se formulišu razvojni ciljevi i koncipira razvojna politika. Poznato je da procesom planiranja treba relativizirati konfliktnost razvojnih ciljeva, smanjiti neizvesnost i maksimirati društvene koristi[17]. Društveno političke zajednice, odnosno država kao društveni autoritet, sub-

[15] P. Sweezy, Šta posle kapitalizma, u: Socijalizam na pragu XXI veka, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1985., str. 273.

[16] F. Černe, Nestabilnost u (političko) ekonomskoj teoriji kao »prilog« privrednoj nestabilnosti, Zbornik radova IX—X, Univerzitet Banja Luka, 1984., str. 17.

[17] R. Stojanović, Planiranje u samoupravnom društvu, Savremena administracija, Beograd, 1976., str. 59.

Digitized by Google

jekt ili nosilac planiranja ima određene kompentencije u obe komponente društvenog planiranja: u koncipiranju dugoročne projekcije ekonomskog razvoja, ali i u oblasti kontrole i korekcije tekućih ekonomskih kretanja kroz odgovarajuću kompoziciju različitih instrumenata tekuće ekonomske politike. I u jednom i u drugom segmentu i dalje je otvoreno pitanje optimalnosti »globalnog sistema« koja se ne može dobiti prostim zbrajanjem parcijalnih optimuma njegovih delova. Teorija planiranja još i danas ne raspolaže nekim egzaktnim metodama kojima bi se ex ante i neposredno uspostavljale optimalne razvojne relacije između delova i celine. Međutim, jugoslovenski problem nije pre svega u tome, već u nefunkcionalnosti delova — preduzeća.

U odsustvu jedne konzistentne opšte prihvaćene teorije socijalističke ekonomije, rešenja otvorenih problema se traže u postojećim okvirima, ili se očekuje da ih na površinu izbaci praksa. Aktuelne privredne reforme u Sovjetskom Savezu, Kini, Mađarskoj, kao da to potvrđuju. J. Kornai, raspravljajući o tekućoj reformi u Mađarskoj[18], tačno primećuje da kod »radikalnih reformatora« nije jasno elaboriran problem svojine i vlasničkih prava. On taj veliki problem (large issue) deli u dva podproblema: (1) šta će biti sa državnom, posebno sa privatnom svojinom u »reformisanom socijalističkom sistemu«. Može li uloga ove poslednje biti proširena. Da li je malo preduzeće sa sedam zaposlenih, kao gornjim limitom perspektiva razvoja socijalističke zemlje[19]; (2) da li su tradicionalne forme državne svojine kompatibilne sa predloženim reformskim potrebama takvim kao što su tržište roba, tržište radne snage i kapitala, bez biranja, uključujući u sve to jaku profitnu motivaciju, itd. Sam Kornai ne daje odgovore na sva ova pokrenuta pitanja, jednostavno zaključuje: »Mi moramo čekati i videti šta može otkriti mađarsko ili jugoslovensko ili kinesko iskustvo, ili istorija bilo koje druge socijalističke zemlje koja može krenuti putem reformi[20]. Da li se zaista mora čekati? Na žalost, izgleda da je tako.

Međutim, dosadašnja praksa razvoja socijalizma nije potvrdila Marksove, Engelsove i Langeove stavove, niti je demantovala Mises-ove i Hayek-ove primedbe. Neosporavajući značajne uspehe koje su socijalističke privrede ostvarile, naročito na planu strukturnih transformacija, posebno ne dovodeći u pitanje opšte uve-

[18] J. Kornai, The Hungarian Reform Process, Journal of Economic literature, december 1986, Vol. XXIV, Number 4, str. 1733/4.

[19] Za mnoge jugoslovenske autore to nije sporno. U ograničenom broju radnika koje privatnik može zaposliti, na primer, B. Horvat nalazi adekvatno rešenje (videti: Individualno i društveno vlasništvo u socijalizmu, Gledišta br. 3/67).

[20] Ističući da različiti autori nude različita rešenja, od kojih se neki zalažu za samoupravnu ekonomiju u pravcu zaštite od birokratije, Kornai navodi kontraargumente: »Istorija jugoslovenskog samoupravljanja, a takođe i prva iskustva u vezi participacije zaposlenih u izboru i postavljanju direktora nisu dovoljno sigurna«. Isto.

Digitized by Google

renje, kada je reč o Sovjetskom Savezu, da centralno plansko upravljanje privredom nije u tržištu imalo alternativu u prvim decenijama posle uspešno izvedene revolucije, stoji činjenica da već početkom šezdesetih godina stope rasta počinju da opadaju, a ekonomska neefikasnost sve je izraženija. Tako se potvrdilo da se nedostatak tržišta ne može kompenzirati njegovim simuliranjem. U takvom institucionalnom »tržišnom vakuumu«, ili funkcionisanjem jednog kvazi-tržišta roba, radne snage i kapitala, planiranje se moralo s vremena na vreme proglašavati dominantnim mehanizmom ekonomske regulacije a tržište kao njegov instrument. Kako stvarni ekonomski život to nije potvrđivao, nužno se nametala potreba preispitivanja odnosa plan — tržište. Zbog toga i mnoge reforme, novi ekonomski mehanizmi, nove ekonomske politike, i uvek iznova sa novim idejama i »osveženim« uverenjem o potrebi »značajnije« uloge tržišta i »poštovanja ekonomskih zakona«, bez ulaženja u problem svojine, odnosno svojinskih odnosa. Tako je i u slučaju Sovjetskog Saveza stvarnost pokazala da je ono zašto se jedan ekonomski sistem (naravno, i politički) deklariše, jedna stvar, a druga šta stvarno po svojim ukupnim rezultatima jeste. I upravo zbog ozbiljnih ekonomskih problema, koje sveobuhvatno državno planiranje nije moglo da prevlada, Sovjetski Savez proklamuje »perestrojku«, pri čemu su rezultati koji se očekuju krajnje neizvesni.

Što se tiče jugoslovenske plansko-tržišne opcije, na praktičnom planu, jasno je da je bila pod značajnim uplivom sovjetske prakse i Marksovih i Engelsovih promišljanja socijalističkog društva. Taj uticaj je početkom pedesetih godina počeo da slabi, ali je privredni sistem, imajući u vidu način formiranja akumulacije i njene alokacije, sve do 1965. godine imao sve odlike centralističkog sistema planiranja. Privredna reforma iz 1965. godine nije mogla da reši ekonomske probleme koji su se već kumulirali. Promene u sistemu do kojih je došlo nisu značile opštu decentralizaciju i smanjivanje državnih ingerencija u privredi. Naprotiv, dogodilo se ono što se navodno nije želelo. Počinju da teku dva paralelna i međusobno uslovljena procesa: proces konstituisanja policentričnog, republičkog i pokrajinskog etatizma (konfederativni neoetatizam) i proces opšte ekonomske dezintegracije. Prvi tok biva formalno zaokružen ustavnim amandmanima, odnosno novim ustavom iz 1974. godine, i svoju potpunu izgrađenost i performanse počeće vidljivo da ispoljava od 1976. kroz enormnu ekonomsku zaduženost republika i pokrajina prema inostranstvu. Proces ekonomske dezintegracije biće formalno zatvoren »operacionalizacijom« ustavnih rešenja kroz Zakon o udruženom radu (»mali ustav«), konstituisanjem tzv. dogovorne ekonomije, a svoje pune efekte ispoljavaće sve do danas. Tako dolazimo do logičnog paradoksa. Prema normativnim opredeljenjima u nas se odvija proces decentralizacije, na širokom frontu, i ekonomske integracije (udruživanje rada i sredstava kroz samourpavno sporazumevanje i društveno dogovaranje), a stvarno, centralizam federalne

Digitized by Google

države biva zamenjen konfederativnim, a njene integrativne ekonomske funkcije objektivno na sebe nije moglo da preuzme samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje. Tako se od opšteg političkog konsenzusa o plansko tržišnom karakteru jugoslovenske privrede došlo do logične situacije — niti je privreda planska niti tržišna. U to uveravaju ne samo nepovoljna ekonomska kretanja, posmatrana kroz relevantne ekonomske parametre (planirane i ostvarene stope rasta društvenog proizvoda, produkti rada, itd.), već i praksa formalnog napuštanja i neizvršavanja srednjoročnih petogodišnjih planova i povremenog prelaženja u dužem razdoblju na kratkoročne, jednogodišnje planove. S tim u vezi, poznato je da je posle najuspešnijeg drugog petogodišnjeg plana 1956—60. godine, petogodišnji plan 1961—65. napušten. Slede jednogodišnji planovi do 1966. godine. Plan 1966—70. takođe nije izvršen. Petogodišnji plan 1971—75. donesen je tek 1972. godine i počeo je da se realizuje 1973. godine. Tri naredna petogodišnja planska perioda posmatrana kroz (ne)realizaciju najvažnijih ekonomskih ciljeva samo će potvrditi svu složenost situacije u kojoj se jugoslovensko društvo našlo.

Prema tome, nije teško odgovoriti i na drugo pitanje koje je u ovom prilogu postavljeno, a naime da li društvena svojina rađa jedno drugačije, efikasnije tržište od onog koje ekonomska istorija poznaje. Kao što je pokazano, ni u teorijsko modelskom pristupu takva komunikacija između društvene svojine i tržišta nije mogla da se uspostavi. Ustavni, normativno zadat model društvene svojine uopšte nema subjekta svojine, što je inače minimum za funkcionisanje tržišta. U stvari, sa formalno logičkog stanovišta, društvena svojina, u ustavnoj formulaciji, nije ni društvena ni svojina. Budući da društvo nema subjektivitet, izuzev u državnim organima, to ni društvena svojina nema atribut svojine. Međutim, važnije od toga je problem njene operacionalizacije. Kao zajednička svojina udruženih slobodnih proizvođača ona predstavlja punu egalitarnost ljudi kao proizvođača, potrošača i građana koji stupaju u međusobne odnose povodom stvari subjektivno zainteresovanih za takvu jednakost. Jasno je da je za to potreban takav razvoj proizvodnih snaga koji društvo oskudice pretvara u egalitarno društvo obilja. Zbog toga je ustavni koncept društvene svojine projekt idealnog društva — socijalizma kao egalitarne zajednice ljudi. Međutim, ono što još više zbunjuje, taj projekt služi kao kriterijum ocenjivanja prakse u sadašnjim uslovima razvijenosti jugoslovenske privrede i društva.

Naime, stvarnost je predmet kritike utoliko što ne odgovara ustavnoj projekciji svojine, a pri tome se taj projekt i njegovi elementi ne dovode u pitanje. Time se stvarnost preispituje ne sa stanovišta objektivnih tendencija koje ispoljava i produkcionih odnosa koje objektivno reprodukuje, već sa stanovišta zadatog projekta. Sve to kulminira u uverenju da se društvena svojina (u stvari temeljni produkcioni odnosi) može realizovati i zakon-

Digitized by Google

skim propisima[21], nezavisno od postojećeg stepena razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Koliko je to u sukobu ne samo sa Marksovim i Engelsovim stavovima o razvoju društva, uopšte, već i sa stvarnim tokom istorijskog razvoja, nije potrebno posebno dokazivati.

Zbog toga je relativno često »insistiranje« na nužnosti tržišta u socijalizmu i poštovanju ekonomskih zakonitosti više formalnog karaktera. Tržište podrazumeva ekonomske i druge nejednakosti koje objektivno postoje u pogledu ograničenih proizvodnih mogućnosti. Pri tome, mora biti jasno da takve nejednakosti nisu i nepravičnosti. Tržište tendencijski podrazumeva razmenu ekvivalenata, i utoliko uključuje u sebe elemente ravnopravnosti. Ravnopravnost ekonomskih subjekata u tržišnoj razmeni proizvoda najjasnije dolazi do izražaja u stvarnom, ekonomskom snošenju rizika, kao i rizika u upravljačkim funkcijama. U stvarnom životu, u najširem smislu te reči, oduvek je bilo značajno donositi najbolje odluke. Iskustvo je pokazalo da je interes za takvo odlučivanje utoliko veći ukoliko postoji neposredna veza između subjekta odlučivanja i posledica odlučivanja. Ukoliko efekti odlučivanja (pozitivni ili negativni) pogađaju pre svega druge, a izvedeno malo ili nimalo subjekta odlučivanja, interes za donošenje najboljih odluka je razvodnjen. Ako se tome doda ne samo realna mogućnost nego, u tržišnoj ekonomiji, i praksa gubljenja upravljačke pozicije zbog pogrešnih ekonomskih odluka, odgovornost je potpuna. Tako tržište kroz objektivne nejednakosti realizuje i ravnopravnost.

Međutim, u ovome ne treba tražiti nikakvu glorifikaciju tržišta, a još manje zalaganje za neposredno »uvođenje tržišta i poštovanje ekonomskih zakonitosti« u nas. Jer, činjenica je da u Jugoslaviji *nema realnih uslova* za funkcionisanje ni tržišta ni mehanizma društvenog planiranja. Blokade dolaze iz političkog sistema. Ilustracije radi, stoji činjenica da je inicijativom za ustavne promene otvoren samo određeni krug problema. Osnovna ustavna načela ostala su praktično nedodirljiva, nezavisno od toga što ih više od jedne decenije (ako se samo ima u vidu Ustav iz 1974. godine) ne uspevamo realizovati (društvena svojina, raspodela prema radu, samoupravljanje, društveno planiranje). Verovatno i u tome treba tražiti razloge što se i ekonomska teorija

---

[21] »... priroda pravnih kategorija (njihov normativni sadržaj, njihova zaštićenost društvenom silom, njihov kohezioni kvalitet institucionalizovanih odnosa, njihova plastičnost i prilagodljivost ekonomskim pojavama) stvara i u nauci i u praksi privid da pravne norme tvore ekonomske norme, odnose, da pravo »kreira ekonomiju«. I. Maksimović, Teorijske osnove društvene svojine, Savremena administracija, Beograd, 1985., str. 30.

Digitized by Google

kreće u »definisanom« manevarskom prostoru. Imajući u vidu rečeno, može se zaključiti da problem delotvorne kombinacije plana i tržište nije u »prostoru« koji treba dopustiti planu, odnosno tržištu. Takva rasprava neodoljivo podseća na svojevrsnu »zamenu teza«. Pravi problem je redukcija tržišta pod uticajem normativno definisane državne, u nas društvene svojine. Ta redukcija je takvog karaktera da eliminiše sve bitne tržišne funkcije.

Digitized by Google

Zoran Trputec

Kakvu otvorenu privredu želimo

Pretpostavimo da želimo takvu privredu koja osigurava kvalitetan razvoj u svim komponentama ljudskog življenja. Pretpostavimo nadalje da to želimo ostvariti tako da ona bude uspješan i integralan dio sistema svjetske reprodukcije u kome su prema našoj ocjeni neki njegovi dijelovi našli bolja i kvalitetnija rješenja od nas, naročito u tehnološkoj, ekonomskoj i organizacijskoj sferi. U tom su slučaju ta društva (ili društvene zajednice) u tim oblastima uspješnija od našeg, a neka druga podjednako ili čak i manje uspješna.

Na osnovu ovih pretpostavki mogao bi se vrlo lako izvesti netočan zaključak da je historijski razvoj jednolinijski: kao da su sva ljudska društva na istoj trkaćoj stazi, samo neka kreću u trku kasnije, dok su druga već dobrano odmakla. Ovdje se ne namjeravamo ponovo baviti tim problemom, pa je korisno da uputimo na radove gdje se problem jednolinijskog i višelinijskog razvoja podrobno razmatra.[1] Dovoljno je reći da oni koje smatramo razvijenijima treba da nam posluže kao uzor ne zato da ih slijepo kopiramo (što uglavnom i nije moguće) već stoga da na postojećim svjetskim dostignućima izgrađujemo vlastiti socio-eko-

[1] Vidi S. Stojanović i Z. Trputec, Jedan generalni koncept ekonomskog razvoja zasnovan na sistemsko-informacionom pristupu, CZPZDVR, Ljubljana, 1973. posebno str. 97—183.

Digitized by Google

nomski sistem. I to takav sistem kome su neke od osnovnih odrednica takve strukturne karakteristike na kojima se zasniva objektivna i subjektivna sposobnost intenzivnog i probitačnog komuniciranja sa svijetom. Takvo društvo i privredu možemo nazvati otvorenom. Prema tome, otvorena privreda kojoj treba težiti bila bi ona koja intenzivnom komunikacijom sa svojim okruženjem ostvaruje kratkoročne i dugoročne[2] koristi za vlastito društvo. Koristi mogu biti i jesu vrlo raznovrsne, pri čemu se ekonomske mogu smatrati izuzetno važnima, ali svakako ne i jedinima.

Ako društvo i nacionalnu privredu u njemu shvatimo kao sistem, onda možemo reći da od otvorene privrede kao sistema očekujemo da bude sposobna da u interakciji s okruženjem internalizira pozitivne efekte, a nastoji da interno stvori što manje negativnih efekata i da postavi takve »filtere« koji uspješno sprečavaju internalizaciju negativnih efekata koji bi mogli nastati kao rezultat tih interakcija. Bila bi čista apologija »otvorenosti« pretpostaviti da ekonomsko i tehnološko komuniciranje s okruženjem može za posljedicu imati *samo* i *isključivo* pozitivne efekte. Zato pozitivni i negativni efekti predstavljaju dvije strane iste medalje utjecaja okruženja na otvorenu privredu.

Koje su to promjene i razvojne tendencije sistema svjetske reprodukcije koje navode na razmišljanje o potrebi teorijskog redefiniranja niza ekonomskih paradigmi, a u praksi traženja mogućnosti uspostavljanja novog tipa otvorene privrede, kao modela koji će osigurati realizaciju razvojnih ciljeva društva kao što je jugoslovensko? Ključna tendencija koja mijenja strukturu i institucionalnu konfiguraciju sistema svjetske reprodukcije, i koja je naročito intenzificirana u posljednjih dvadesetak godina, jest internacionalizacija proizvodnih procesa i proizvodnih sistema.[3] Paralelno, a u direktnoj vezi s tim odvija se i internacionalizacija financijskih transakcija koja ovih zadnjih godina liči na pravu eksploziju.[4] Slijedeća, kvantitativno neusporedivo manja,

---

[2] Pod dugoročnim bi prvenstveno trebalo podrazumijevati i razvojne koristi odnosno ostvarivanje poželjnih i bržih kvalitativnih i kvantitativnih promjena u ekonomskoj, tehnološkoj, organizacijskoj i široj društvenoj sferi.

[3] Iz neobično bogate literature o tim fenomenima podsjećamo na novije radove Froebela et alt., *The New International Division of Labour*, Penguin Books, London, 1980., Bernard Lasudrie-Duchene, »Decomposition internationale des processus productifs et autonomie nationale«, u H. Bourginat (ed.), *Internationalisation et autonomie de decision*, Economica, 1982., te Z. Trputec, *Stari i novi imperijalizam*, studija, Ekonomski fakultet u Mostaru, 1984.

[4] Prema aproksimativnim podacima samo u SAD prodano je prošle godine strancima više od 4.800 poduzeća za 360 milijardi USD, dok se ukupno ovaj tip transakcija za zemlje OECD-a u 1988. g. ocjenjuje na 700—800 mld. USD. Vidi V. Milenković »Razmještaj kompanija«, *Ekonomska politika* br. 1921. januar 1989. str. 39. Naravno, to je samo mali dio financijskih transakcija koje su sasvim namjenske, dok sva ostala kretanja financijskog kapitala ostavljamo po strani.

Digitized by Google

ali kvalitativno od ogromnog značaja, jest internacionalizacija naučno-istraživačkog rada koja je posebno podsticana intrakompanijskom strategijom kao i interkompanijskom suradnjom u oblasti tzv. pretkompetitivnih istraživanja.[5]

To pokazuje da su struktura i subjekti sistema svjetske reprodukcije u procesu dubokih transformacija koje ekonomska teorija ne može ostaviti po strani, a još manje ekonomska politika, posebno ona u oblasti razvoja i međunarodnih odnosa. Već odavno izražena tendencija djelovanja dva tipa subjekata u tom sistemu danas je toliko dobila na važnosti da bez njena razumjevanja i analize taj sistem uopće nije moguće shvatiti niti u njemu adekvatno djelovati.

Prvi tip subjekata, mogli bismo reći tradicionalni, jesu nacionalne privrede. One se kao subjekti, čija je logika funkcioniranja i razvoja integralno-teritorijalna, ispoljavaju djelovanjem svojih državno-administrativnih i paradržavnih institucija kao i nacionalnih privrednih subjekata u mjeri u kojoj oni svojim ponašanjem izražavaju potrebe i interese cjelokupnosti materijalne i društvene reprodukcije određene nacionalne privrede, a ne samo svoj specifični poslovno komercijalni interes. Drugi tip subjekata su transnacionalne kompanije (TNK) koje pak svojom logikom funkcionalno transverzalnog funkcionisanja i razvoja presjecaju nacionalne privrede i u svoj sistem integriraju njihove segmente.[6]

Tradicionalna koncepcija međunarodnih ekonomskih odnosa i razvoja, bez obzira da li dolazi iz marksističke ili građanske teorije, polazi prvenstveno, pa često i isključivo, od nacionalnih privreda. One su kao jedinstvena i integrirana cjelina ne samo jedinice analize, nego i prostor i cilj ekonomskog razvoja. Drugim riječima, zbir međunacionalnih ekonomskih odnosa i transakcija jest ukupnost međunarodnih ekonomskih odnosa, a zbir rezultata nacionalnih razvoja jest ukupni svjetski razvoj. Takva koncepcija leži i u osnovi Novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP) artikuliranog do polovine sedamdesetih godina. Promjene koje se uobičajeno nazivaju treća naučno-tehnološka revolucija, pa zatim internacionalizacija svih oblika kapitala, posebno proizvodnih procesa i sistema, ozbiljno su ograničile mogućnosti i domet takvog razvoja, posebno nerazvijenih zemalja koje su od NMEP-a najviše i očekivale.[7]

S druge strane, funkcionalno-transferzalni razvoj koji u sistem svjetske reprodukcije unose TNK, dobio je svoj izraz u dvije distrinktne i uglavnom suprotstavljene teorijske koncepcije: gra-

---

[5] Vidi Z. Trputec, »Bitna obilježja internacionalizacije naučnog i tehnološkog razvoja«, studija za projekt NMEP, Institut za zemlje u razvoju, Zagreb, 1989.

[6] Za detaljniji prikaz i međusobni odnos ova dva tipa subjekata vidjeti u knjizi, B. Babić i Z. Trputec, *Politička ekonomija II*, Ekonomski fakultet u Mostaru, 1984.

[7] Ta ograničenja i potrebu promjena u pristupu iznijeli smo u studiji za Komisiju juga *Development Redefined*, Institut za zemlje u razvoju, maj 1988.

Digitized by Google

đanskoj teoriji monopola i međunarodnog investiranja i marksističkoj teoriji neoimperijalizma.[8] Ostavljamo sada po strani razlike i kontraverze između ova dva pristupa. Ono što je od važnosti za ovo naše razmatranje jest činjenica da su pristupi u kojima je relevantna jedinica analize i cilj razvoja nacionalna privreda, te oni u kojima je ta jedinica analize (a rjeđe eksplicitno i cilj globalnog svjetskog razvoja) TNK, međusobno inkompatibilni.

Primjera radi, neoklasična teorija opće ravnoteže, kojoj građanska ekonomska misao i dalje pridaje fundamentalni teorijski značaj, a zasebno onda i koncepcija NMEP-a, uopće nisu u stanju logično integrirati TNK u svoje sisteme, pa ili ih spominju kao neki poseban fenomen čije postojanje ne dira u bit njihova pristupa, ili ih taktično zaobilaze. U tom su smislu neomarksističke teorije imperijalizma izričitije i TNK obilježavaju prvenstveno kao negativni faktor nacionalnog razvoja, posebno nerazvijenih zemalja. Mada u novije vrijeme i tu ima ozbiljnih iznimaka.[9]

Postavlja se sada vrlo bitno pitanje: ako nema ništa praktičnije od dobre teorije, koja je to onda teorija koja odgovara praksi otvorene privrede? I to takve otvorene privrede koja ostvaruje pretpostavke o razvoju, internalizaciji i eksternalizaciji, kako su one predočene na samom početku ovog napisa.

Namjera mi je da u ovom kratkom radu tek naznačim neke, po meni nezaobilazne i dobro usmjerene, pravce teorijskog pomišljanja ove oblasti. Općenito uzevši, stare se paradigme ruše i taj je rušilački čin (točnije, proces) već dobrano poodmakao. Međutim, daleko smo od toga da su sva tako otvorena pitanja dobila potpune i jasne nove odgovore. Još smo dalje od situacije u kojoj bi i oni odgovori koji su već poznati bili i općenito od naučne i stručne javnosti prihvaćeni. Stoga će, nužno, neke od ovih naznaka ostati bez elaborirane analitičke podloge i bez šireg obrazloženja. To svakako ne pomaže njihovu boljem razumjevanju, ali barem otvara mogućnost da se u znanstvenom multilogu dalje razrađuju, pa i odbace, ako se rješenja ne pokažu adekvatnima i zadovoljavajućima.

Premda je naš pogled usmjeren na međunarodne ekonomske odnose i razvoj, vrlo je važna komponenta novog pristupa teorija firme. Usmjeravanjem pažnje na TNK kao subjekta sistema svjetske reprodukcije neminovno se nailazi na ovu problematiku. Zanemarena i neadekvatno uklopljena u makroekonomski pristup,

---

[8] Za prvu vidjeti P. Krugman »Increasing Returns, Monopolistic Competition and International Trade«, *Journal of International Economics*, br. 9, 1979 i CEPII, *Economie mondiale: la montée des tensions*, Economica, Pariz, 1983. Za drugu Z. Trputec, »Stari i novi imperijalizam . . .«, op. cit.

[9] To u prvom redu vrijedi za A. Emmanuela koji je, nakon prašine koju je uzvitlao svojom koncepcijom nejednake razmjene, uzbudio marksiste pozitivnim pristupom ulozi TNK u razvoju nerazvijenih privreda.

Digitized by Google

teorija firme danas ne samo da je neophodna u razmatranju otvorene privrede, trgovine i razvoja, nego je i sama izložena velikim promjenama. Tek jedna nova teorija firme u makroekonomskom kontekstu i globalnim savremenim procesima može popuniti potrebni teorijski prostor. Posebno je potrebno razraditi strukturne i subjektivne karakteristike *uspješne* firme koja je već danas, a u budućnosti će biti još i više, »pacemaker« privrednih i razvojnih procesa u lokalnim, regionalnim, pa i globalnim svjetskim okvirima. Iz koncepta osobina uspješne moderne firme, koji cjelovitije obrađujem na drugom mjestu[10] izdvajamo jednu bitnu konstataciju i četiri elementa kao izvor ukupnih strukturnih osobina i poslovne i razvojne strategije. Prvo, konstatiramo da se moderna firma sve više pretvara u proizvođača, receptora i transmitora informacija i znanja velike raznovrsnosti, bez obzira koji su materijalni proizvodi ili usluge u njenom proizvodnom programu. To znači da sam značaj neposredne proizvodnje, kao i značaj i relativni udio neposrednih radnika-proizvođača, opadaju u odnosu na pretproizvodne, vanproizvodne i postproizvodne djelatnosti. Drugo, osobine kao pretpostavke uspješnosti su inventivnost, inovativnost, fleksibilnost i transformatibilnost. Te se interne osobine ne mogu razviti niti mogu dati puni poslovni efekt bez intenzivnih i razgranatih komunikacija i interakcija s okruženjem.

Logično je također, da se u makroekonomskim razmatranjima velik prostor ostavi za analizu i djelovanje firme i zbog toga što se privredne transakcije, pa tako i međunarodne, odvijaju putem djelovanja privredno–poslovnih subjekata, a ne mogu se ni adekvatno analizirati ni shvatiti kada se proučavaju jedino preko anonimnih makroekonomskih agregata. Vrijeme perfektne konkurencije i pasivnog ponašanja privrednog subjekta koji ne može utjecati na svoje okruženje odavno je prošlo, ukoliko je igdje osim u teoriji ikada i postojalo. Praktična posljedica ovog uključenja teorije firme u analizu otvorene privrede jest u tome da se pri svim procesima, strategijama i politikama otvaranja mora znati na koji i kakav privredni subjekt se nacionalna privreda u tom otvaranju oslanja. Ako po međunarodnim mjerilima taj subjekt nema adekvatnih ili dovoljno razvijenih potrebnih osobina, otvaranje koje se odvija putem njegova djelovanja dati će nezadovoljavajuće i suboptimalne rezultate. Odnosno, ukupnost efekata, obzirom na moć ili slabost eksternalizacije negativnih i internalizacije pozitivnih, od strane takvog subjekta biti će, izvjesno, ispod razine očekivanih i poželjnih za njega samog i za širi privredni prostor kome pripada.

Ekonomska teorija, a naročito strategija i politika međunarodnih ekonomskih odnosa, nužno se moraju oslanjati na sve one ekspertne sisteme (kao i npr. one razrađene u teoriji igara, simu-

[10] Z. Trputec, Teorijski koncept osobina uspješne moderne firme, studija za projekt NMEP, Institut za zemlje u razvoju, Zagreb, 1988.

Digitized by Google

lacijama i gamingu) na osnovu kojih će se ispravno razumjeti, pa onda i odgovarajuće djelovati, na ponašanje privrednih subjekata. Sasvim praktično govoreći, uspješna strategija i politika otvaranja moraju se jednako toliko oslanjati na praćenje, osposobljavanje, podsticanje i ofanzivnu zaštitu neposrednih privrednih subjekata, koliko i na valutne, monetarne, fiskalne i druge makroekonomske mjere.[11]

U području ekonomskog razvoja također se dešavaju velike i važne promjene. Uobičajeno ih je vezati uz naučno-tehnološku revoluciju, premda sam skloniji mišljenju da je ona samo uži aspekt revolucije društvene inteligencije.[12] No, u svakom slučaju tehnološka komponenta ekonomskog razvoja izbija u prvi plan.

Ekonomska teorija u cjelini vrlo je površno u sebe uključivala tehnološku problematiku. Kako navodi grupa autora[13] među ekonomistima osamnaestog i devetnaestog vijeka, a uz iznimku A. Smitha i K. Marxa, i početkom dvadesetog vijeka Schumpetera i Kuznetsa, dominantan je bio pristup koji je priznavao bitnu važnost novih mašina kao uzrok ekonomskog rasta, ali se to uzimalo zdravo za gotovo, kao da objašnjenja nisu ni potrebna. Teorija opće ravnoteže, dominantni građanski teorijski koncept dvadesetog vijeka tretira tehnološki progres kao egzogen, iako koristan ekonomskom sistemu. U Solowljevim istraživanjima izvora rasta SAD na osnovu proizvodne funkcije i u najboljoj neoklasičnoj tradiciji, tehnološki se progres pojavljuje i tretira kao rezidualna veličina. Površnom tretiranju veze ekonomske i tehnološke problematike podlegli su i marksisti. To je vidljivo npr. iz tradicionalnog načina razmatranja i analize načina proizvodnje prvenstveno kroz proizvodne odnose, a neusporedivo manje duboko i iscrpno kroz same materijalne proizvodne snage rada.

Prava eksplozija naučno-istraživačkog rada, čvrsto usmjerenog ka određenim ciljevima u zadnjih petnaestak godina i jednako rastuća uloga inovacija, dokazuju društveni karakter i smisao tehnologije i važnost tehnološke promjene za suvremena društva. U teoriji razvoja akcent se, logično, premješta na sadašnje dominantne činioce razvoja koji se iskazuju naučno-tehnološko-organizacijsko-informacijsko-komunikacijsko-edukacijskim (NTOIKE) kompleksom. Svakako da je taj kompleks neusporedivo širi od

---

[11] Još 1976. u knjizi *Strategija međunarodnih ekonomskih odnosa*, BIGZ, Beograd, Ivo Fabinc, pored tretiranja klasičnog makroekonomskog instrumentarija, ukazuje i na novi pravac razmišljanja (str. 119—136 i na drugim mjestima).

[12] »Revolucija društvene inteligencije jest kvalitativno nova sposobnost društvenih snaga u nekom društvu da individualno ili kao cjelina kreativno... reagiraju na sve izazove okruženja... i to tako da su njihovi odgovori u skladu sa njihovim interesima i strateškim ciljevima«. Prema Z. Trputec, *World Technological Revolution — its Impact on Development Strategy and Security Interests of Yugoslavia*, Centar za strategijske studije, Beograd, 1988., str. 4—5.

[13] R. Coombs et alt., *Economics and Technological Change*, London, 1987. str. 3—4.

Digitized by Google

inženjerske definicije tehnologije. U njemu se stvaraju, prenose, procesiraju i pohranjuju informacije i znanje. Interakcije svih tih elemenata, na mikro, mezzo i makro nivou, čine osnovu procesa razvoja. Promjene koje se time unose u poimanje ekonomskog razvoja odnose se u prvom redu na pomjeranje težišta od kvantitativnih na strukturne i kvalitativne pomake. Razvoj je prvenstveno, »sve više novog«, a sve manje »sve više starog«. U novom konceptu se gubi neprikosnovena uloga investicija u kapital u realnom obliku kao gotovo isključivog elementa razvoja. Stopu rasta nadopunjavaju i relativiziraju njenu odlučujuću ulogu u razvoju intenziteta i kvaliteta promjena. One se mjere porastom moći čovjeka da vlada i upravlja prirodnom i antropomorfnom sredinom i da postiže kvalitativno viši stupanj zadovoljenja materijalnih i svih drugih potreba, u prvom redu potrebe za punim razvojem svih svojih potencijala.

Što je, međutim, jedinica analize, osnovni prostor razvojnih procesa? Bez obzira na evidentnu pocjepanost sistema svjetske reprodukcije na centralni i periferni dio, iskazani nivo međuzavisnosti upozorava na potrebu da nacionalna privreda kao jedinica analize, a možda još i više kao osnovni prostor razvoja, nije adekvatna. Internacionalizacija svih oblika kapitala, posebno proizvodnih sistema i procesa, deetatizacija u nekim sferama, pojačane regionalne integracije, univerzalizacija normi i standard, opći porast, uglavnom oligopolske, konkurencije na svjetskoj razini, promjeni prirode i značaja nacionalne privrede, ali i jednoj modificiranoj[14] teoriji globalnog svjetskog sistema, daju novi poticaj.

Ovime se modificira i samo promatranje i shvaćanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Težište se prebacuje sa agregiranog platnobilancnog praćenja transakcija između raznih privreda na transakcije unutar grana i proizvodnih aktivnosti uz određenje subjekata tih transakcija. Takav način praćenja može se efikasno vršiti metodološkim instrumentarijem skupne matrice proizvodne aktivnosti (koja se sastoji od četiri matrice na osnovu kojih se kvantitativno prate i prikazuju tokovi rada, investicija, repromaterijala i informacija) i užim, heuristički određenim, vektorima ulaza i izlaza neke odobrene proizvodne jedinke, koje sam nazvao totalnim funkcionalnim prostorom.[15] Ovim se konceptom relativizira postojanje država i državnih granica i usmjerava pažnja na same transakcije u svjetskim relacijama.

Slijedeći teorijsko-metodološki element potreban za razumjevanje nastalih promjena, te koncipiranje i praćenje otvorene privrede, jest promjena pristupa impulsima međunarodne razmjene. Ukratko, ako se relativizira značaj, zatvorenost i posebnost nacionalne privrede i razmotri što u globalne svjetske odnose unose

[14] Modificiranoj u odnosu na originalni pristup i tumačenje koje u svojim radovima razvija I. Walerstein.

[15] Detaljno o tome vidjeti Trputec, Z., *Spoljna trgovina i nacionalna privreda*, Center za dežele v razvoju, Ljubljana, 1973.

Digitized by Google

kompleksne tehnološke promjene, internacionalizacija proizvodnje i proizvodnih sistema, rast svjetske konkurencije i privredne neizvjesnosti, teorija komparativnih prednosti, u bilo kojoj verziji, prestaje gotovo u potpunosti biti vodilja za politiku međunarodnih ekonomskih odnosa i poslovnu strategiju i ponašanje privrednih subjekata.

Prirodne prednosti, prirodna bogatstva i mase jeftine radne snage prestaju s trećom tehnološkom revolucijom igrati najvažniju ulogu u određenju položaja neke privrede u međunarodnoj podjeli rada. Istovremeno pojedinačna proizvodna jedinka, pa čak i grupe povezanih jedinki, ne mogu same za sebe osigurati konkurentnost na međunarodnim tržištima. Istakao sam već da interne kvalitete firme nisu dovoljne ukoliko ona ne ostvaruje adekvatnu komunikaciju s okruženjem. Međutim, to znači da okruženje, zbog sistemske prirode modernih proizvodnih procesa, mora biti u stanju da kao infrastrukturna podrška, kroz veliki broj institucija i funkcija koje su visoko i ujednačeno razvijene, omogući firmi da njene kvalitete dođu do punog izražaja. U to ulaze svi elementi NTOIKE kompleksa na mezzo i makro nivou, energetska i transportna infrastruktura, pravni sistem, institucije za podršku u nizu oblasti, posebno financijske institucije i, sve važnija, uloga administracije u realizaciji ekonomske i uopće razvojne politike.

Na određenom području tako se integriraju brojne institucije i funkcije bez kojih nema privredne efikasnosti pojedinačnog poduzeća. Osim toga, tako stvorena privredna struktura, u kojoj svoju ulogu imaju svi elementi reprodukcionog ciklusa, osigurava da se međunarodno konkurentne aktivnosti pojavljuju i kao sinergički efekti na neočekivanim mjestima i da se na taj način konkurentske prednosti privrednih subjekata s tog područja dinamički sele u različite aktivnosti i oblasti. Takvu sposobnost društva da stvara i održava trajno i dinamički konkurentsku sposobnost svojih privrednih subjekata harmoničnim razvojem i sinhroniziranim djelovanjem svih elemenata sistema nazivamo integralnom kompetivnošću.

Vrlo je bitan odgovor na pitanje mogu li se svi ti elementi, institucije i funkcije razvijati i osigurati u otvorenoj privredi. Ako se prisjetimo određenja otvorene privrede, onda to ne samo da je moguće, nego i nužno. Naime, bez integralne kompetitivnosti ne mogu se ostvariti pozitivni efekti komuniciranja sa svjetskim okruženjem, pa prema tome osnovni cilj otvorene privrede ne bi bio ostvaren. Ali i u takvoj privredi te elemente treba štititi, podržavati i stavljati među razvojne prioritete. Otvorena privreda nije hrpa stihijskih i spontanih procesa, već sistem koji prihvaća moderne norme i standarde, ostvaruje optimalne tehnološke i troškovne kombinacije prema svjetskim mjerilima i svoj cjelokupni reprodukcioni ciklus povezuje sa sistemom svjetske reprodukcije na korist i dobrobit članova društva čiji je sastavni dio. Stoga je lako prepoznatljiva organska veza između uspostav-

Digitized by Google

ljanja integralne kompetitivnosti i revolucije društvene inteligencije.

Bez obzira na proces tehnološke reintegracije većina proizvodnih aktivnosti koje dovode do stvaranja složenih proizvoda nužno ostaje segmentirana na brojne zaokružene tehnološke cjeline koje se, s točke gledišta cjeline proizvodnog procesa, odvijaju i simultano i sukcesivno. Nešto šire posmatrano kao cjelokupni tehnološki lanac taj proces obuhvaća i nauku, istraživanja i razvoj proizvoda i procesa. Svaka tehnološki zaokružena cjelina može dati neki međuproizvod koji se može i tržišno valorizovati, pa ćemo ga, za razliku od finalnih proizvoda, označavati dalje kao »proizvod«, čak i onda kad se radi o usluzi ili nematerijalnom proizvodu intelektualnog napora. Tehnološki lanac čine procesi čiji su »proizvodi« rezultat istraživačko-razvojnih aktivnosti, zatim sirovine, repromaterijali, podsklopovi, sklopovi, prateće usluge, a povremeno se kao inputi javljaju investicijska dobra, mašine, oprema i građevinski objekti. Sve se to može prikazati, empirijski obraditi i zatim analizirati pomoću skupne matrice, a zatim koncentrirati pažnju na odabrane segmente korištenjem instrumentarija totalnog funkcionalnog prostora.

Takav pristup ima svoj odraz na poimanje međunarodne podjele rada i međunarodnih ekonomskih odnosa. Naime, shvaćanje globalne svjetske privrede u uvjetima visokog nivoa internacionalizacije proizvodnih procesa i privredne međuzavisnosti određuje globalni sistem svjetske reprodukcije kao osnovnu jedinicu analize. To znači da se ostali subjekti, kao nacionalne privrede i TNK, tretiraju samo kao relativno autonomni subsistemi. Relativizacija nacionalne privrede iskazuje se tako što se ona promatra kao prostor većeg zgušnjavanja, odnosno velikog intenziteta i integriranosti reprodukcijskih procesa (VIIRP)[16] i odnosa naspram cjeline sistema svjetske reprodukcije, unutar koga se diferencira i svojom institucionalnom specifičnošću i homogenošću. S točke gledišta proizvodnih aktivnosti relativno integrirano, institucionalno homogeno, područje jest dotočno, odtočno i protočno.[17]

Drugim riječima, tehnološki lanci čije su karike geografski disperzirane posvuda u sistemu svjetske reprodukcije završavaju, započinju ili prolaze tom nacionalnom privredom. Cjenovni i necjenovni faktori konkurentnosti, koji dolaze do izražaja kod svake

[16] Time se iskazuje stupanj integriranosti svake pojedinačne teze materijalne reprodukcije (proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje) kao i način i intenzitet povezanosti faze ciklusa međusobno.

[17] Uz sličan pristup, ali uz korištenje drugog instrumentarija i uz modificiranje teorije komaravitnih prednosti, od početka osamdesetih godina neki američki, a naročito francuski ekonomisti, empirijski i teorijski razrađuju problematiku internacionalizacije proizvodnih sistema i koncepciju novog tipa otvorene privrede. Vidjeti kratku bibliografiju u Lassudrie-Duchene, B. et alt., »L'importation et la production en France«, u *Economie Prospective internationale*, br. 29, 1987., str. 37.

Digitized by Google

karike bilo kog tehnološkog lanca, a koji su krajnji izraz integralne kompetitivnosti čije su pretpostavke ostvarene unutar užeg ili šireg područja nacionalne privrede, su oni faktori koji u međunarodnim ekonomskim odnosima određuju međunarodno pojavljivanje i uspješnost privrednog subjekta koji taj »proizvod« stvara. U koncepciji sistema svjetske reprodukcije koji se sastoji od otvorenih privreda »proizvod« koji se pojavljuje kao tradeable (onaj kojim se međunarodno trguje i nije namijenjen isključivo domaćem tržištu) može biti bilo koja od karika u tehnološkom lancu. Kako, međutim, ta karika može biti početak, sredina ili kraj tehnološkog lanca koji daje finalni proizvod, u odnosu na njega ta se nacionalna privreda, kao što sam istakao, može pojaviti kao odtočna, protočna ili dotočna, jer se ostale karike (sve ili barem neke) nalaze u drugim nacionalnim privredama.

Jasno je da se u istom prostoru VIIRP (nacionalnoj privredi ili dijelu te privrede) može odvijati i veći broj, pa i svi procesi potrebni da se proizvode određeni finalni proizvod. Pretpostavka je, međutim, da se u sistemu svjetske reprodukcije gdje ima veći broj (ili čak prevladavaju) otvorenih privreda pojedine karike tehnološkog lanca lociraju u različitim prostorima VIIRP gdje su ispunjene pretpostavke konkurentnosti, a koji pripadaju različitim nacionalnim privredama.

Isto tako treba imati na umu da se ti procesi mogu odvijati, a transakcije »proizvoda« vršiti, kao intrakompanijska, interkompanijska ili razmjena među neovisnim subjektima. Proizlazi da će u sistemu otvorenih privreda lokaciju proizvodnje »proizvoda« određivati znatnim dijelom elementi lokalne integralne kompetitivnosti, bez obzira da li će izbor vršiti neovisna nacionalna proizvodna jedinka ili centar odlučivanja TNK. Time ne mislimo da su za oba tipa subjekata kriteriji izbora proizvodne lokacije potpuno isti, već da se u nekim važnim dijelovima podudaraju i presijecaju.

Pojedini »proizvod«, odnosno karika u tehnološkom lancu, može biti produkt niske, srednje ili visoke tehnologije. Po nešto drugačijem presjeku »proizvod« može biti rezultat različite kombinacije proizvodnih činilaca, koji posredno ili neposredno sudjeluju u materijalnoj proizvodnji i koji utječu na oblikovanje te proizvodnje, na manje strukturne osobine i geografski raspored, sudjeluju u transformaciji proizvodnog procesa te određuju i druge njegove kvalitativne osobine. Ovi činioci u interakciji također određuju nivo proizvodnosti rada i intenzitet njenih promjena. Pretpostavimo da su ti faktori prirodni resursi, zatim rutinski rad, standardizirana kapitalna dobra, znanje i informacija, kreativni rad i sofisticirana kapitalna dobra. Time treba dodati i još dva faktora: integralna kompetitivnost i pripadnost funkcionalnom transverzalnom sistemu (FT).

Integralna kompetitivnost nije neki homogen faktor nego sintetski iskaz svih prednosti koje proizvodna jedinka ostvaruje ili može iskoristiti zato što pripada određenom prostoru VIIRP.

Digitized by Google

Isto tako iz pripadnosti nekom FT sistemu proizvodna jedinka može ostvariti prednosti koje neki samostalni privredni subjekt nema.

Ova se dva proizvodna faktora mogu steći, a njihovi pozitivni efekti mogu se kumulirati. No, kako ti faktori, obzirom na sukob logika, pa stoga i subjekata iz kojih izviru, mogu međusobno biti u koliziji ili se isključivati, moguće prednosti mogu se i potirati (npr. ako povoljan izvorni kredit daje nacionalna banka samo »svom« poduzeću, onda izričito isključuje filijalu neke TNK i ova se mora oslanjati na inozemni kreditni potencijal u ili izvan svog sistema).

U ovom radu ova dva faktora neću detaljnije razrađivati. Također, neću eksplicite govoriti o tome gdje i kakva je njihova uloga kod pojedinih grupa »proizvoda« i prostora VIIRP. Proizvodne funkcije različitih, ali i sličnih, pa čak i identičnih proizvoda mogu biti, i stvarno jesu, vrlo raznovrsne i one proizvodne faktore kombiniraju i koriste u različitim relativnim odnosima. Prostori VIIRP razlikuju se obdarenošću proizvodnih činilaca. Međutim praktički svi činioci, pa u nekoj mjeri i oni koji su prirodni i nereproduktibilni (npr. zbog boljih tehnologija eksploatacije), su promjenjivih osobina, a i relativna »obdarenost« pojedinog prostora VIIRP tim činiocima se neprekidno mijenja, raste ili opada. Ova dinamička komponenta proizvodnih činilaca posebno dolazi do izražaja s revolucijom društvene inteligencije i mogućnošću da organizirano društvo stvara i jača svoje razvojne potencijale (NTOIKE kompleks), kao i ostale proizvodne činioce.

Usprkos toga, a u stvari upravo zbog toga, prostori VIIRP se danas u sistemu svjetske reprodukcije uvelike razlikuju ne samo po obdarenosti proizvodnim činiocima nego naročito po sposobnosti utjecaja na njihovo kvantitativno i kvalitativno mijenjanje, pa prema tome i po brzini promjena. Taj je sistem tako struktuiran da je ova sposobnost najrazvijenija u centralnom dijelu koji čine razvijene privrede kapitalističkih zemalja, a najmanje prisutna u perifernim dijelovima te strukture gdje se nalaze privrede kao one zemalja Afrike južno od Sahare. TNK kao subjekti sistema svjetske reprodukcije kombiniraju prostore VIIRP tako da ukupni rezultat za TNK bude maksimizacija profita i rasta svjetskog tržišnog udjela na dugi rok za cjelinu njenog sistema. Neki segment otvorene privrede može se tako naći unutar sistema TNK. Međutim, ovdje se ne namjeravamo šire baviti odnosom prostora VIIRP i TNK. Jedino podsjećamo da je nastankom i paralelnim postojanjem TNK i nacionalnih privreda kao subjekata sistema svjetske reprodukcije došlo do izrazito snažnog sraza funkcionalne transverzalne logike funkcioniranja i razvoja TNK i integralne teritorijalne logike funkcioniranja i razvoja nacionalnih privreda. Djelomično i kao izraz interakcije ovih dvaju subjekata moguće je empirijski registrirati i teorijski artikulirati tendenciju pojave više

Digitized by Google

prostora VIIRP unutar pojedinih nacionalnih privreda. Isto se tako prostori VIIRP mogu konstituirati i na području dvije i više nacionalnih privreda, obuhvaćajući ih djelomično ili u cjelini.

Strukturne promjene koje predstavljaju izlazak sistema svjetske reprodukcije iz klasičnog industrijalizma kao dominantnog civilizacijskog obrasca ukazuju na to da u uvjetima ofanzive privatnog kapitala, internacionalizacije financijskih transakcija u ogromnim razmjerima, internacionalizacije proizvodnih procesa i sistema, zaoštrene oligopolske konkurencije i povećanja kompleksnosti i neizvjesnosti privrednih procesa, najpovoljnije pozicije zauzimaju oni prostori VIIRP koji su ostvarili najviši nivo društvene inteligencije i najuspješnije razvili pretpostavke integralne kompetitivnosti. U tim se prostorima zapaža tendencija koncentracije na one proizvodnje koje su intenzivne znanjem i kreativnim radom i gdje se tehnološka promjena ostvaruje brzo i prvenstveno kroz novi proizvod.[18]

Na osnovu toga prostori VIIRP mogli bi se klasificirati, prema poziciji u međunarodnoj podjeli rada i dominantnom tipu izvoza koji iz njih emanira, u neku hijerarhijsku strukturu. Na vrhu bi bili prostori VIIRP kod kojih su u njihovom izvozu, kao i u ukupnim svjetskim transakcijama, zastupljeni relativno najviše »proizvodi« koji su intenzivni znanjem i kreativnim radom kao i znanjem i sofisticiranim kapitalom. Drugi bi nivo bili prostori VIIRP relativno najviše zastupljeni »proizvodima« intenzivnim kvalitetnim rutinskim radom i standardnim kapitalom, dok bi treći nivo bili oni prostori VIIRP u čijem izvozu su relativno najviše zastupljeni »proizvodi« intenzivni rutinskim radom srednje niske kvalitete i prirodnim resursima, te takvim radom i standardnim kapitalom. Sa određenim modifikacijama ta bi podjela odgovarala izvoznicima »proizvoda« visoke, srednje i niske tehnologije.

U ovom trenutku postoje mnogobrojne privrede koje bi se prilično dobro mogle svrstati u tri ovakva klastera. Kako smo već istakli, sposobnost intenzivne i brze promjene relativnog bogatstva faktora, pa i same kvalitete faktora upravo je karakteristika novog modela razvoja sistema svjetske reprodukcije. Istovremeno, pored ubrzanog stvaranja novih proizvoda brzo i intenzivno se pod utjecajem tehnološkog razvoja mijenjaju i proizvodne funkcije već postojećih »proizvoda«. Od vitalne je važnosti u kojoj se grupi prostor VIIRP nalazi. Ta će pozicija, naime, odlučivati i o stvaranju i o prisvajanju, na osnovu međunarodnih transakcija, ekonomskih rezultata u korist pripadni-

[18] G. Eliasson, »Information Technologies, Capital Structure and the Nature of Technological Change in the Firm«, ICCP publikacija, br. 12, OECD, Pariz, 1987. dalje razvijeno kao keynesijanski i schumpeterijanski model u Z. Trputec, *Osnovni pravci tehnološkog razvoja Evrope i opća tehnološka situacija*, studija za projekt NMEP, Zagreb, 1987.

Digitized by Google

ka odgovarajuće društvene zajednice, kao i na distribuciju tih rezultata kako za realizaciju životnog standarda stanovništva tako i za korištenje dijela ekonomskog viška za dalji rast i jačanje razvojnog potencijala, tehnološke infrastrukture, materijalnih i subjektivnih proizvodnih činilaca i svih ostalih elemenata integralne kompetitivnosti.

Uspješna otvorena privreda iskorištava svoj izvoz i uvoz za poboljšanje svoje pozicije u međunarodnoj podjeli rada. Odnosno, očekuje djelovanje povratne sprege kojom se internaliziraju i kratkoročne, ali naročito razvojne koristi od izvoznih i uvoznih aktivnosti.

U novoj optici uvoz domaćim privrednim subjektima, bez obzira da li bili orijentirani na izvoz ili na domaće tržište (a to stoga što se radi o otvorenoj privredi koja je i kod proizvodnje za domaće tržište izložena inozemnoj konkurenciji), osigurava poboljšanje konkurentske pozicije. Stoga uvoz u otvorenoj privredi nije samo konkurencija domaćoj proizvodnji, nego i element kompetitivnosti domaćih proizvođača u čiji se tehnološki lanac uvozni »proizvod« uklapa sa svim svojim kvalitativnim i cjenovnim prednostima. On se, znači, ne tretira samo kao gubitak tržišta za nacionalnu proizvodnju. Svjestan sam da u ovom razmatranju nisam posvetio dovoljno pažnje svim promjenama (bez obzira na njihov predznak) koje koncepcija otvorene privrede kao prostora (i prostorâ) VIIRP donosi u usporedbi sa klasičnom koncepcijom nacionalne privrede. To se u prvom redu odnosi na problem pune zaposlenosti lokalnih resursa, što je svakako predmet daljeg istraživanja.

Na kraju želim da ponovo istaknem nekoliko bitnih momenata koji iz ovog pristupa proizlaze. Iz postojeće interakcije dva tipa subjekata sistema svjetske reprodukcije — TNK i nacionalnih privreda — artikulira se tendencija internacionalizacije proizvodnih procesa i sistema u okviru širokih tehnoloških lanaca proizvodnih aktivnosti. Stvaraju se prostori visokog intenziteta integriranosti reprodukcionih procesa koji mogu obuhvatiti cijelo geografsko područje nacionalne privrede, može ih na tom području biti više, a mogu zahvaćati cjelinu ili dijelove dvije ili više nacionalnih privreda. U tim se prostorima formiraju elementi uspješne parcijalne konkurentnosti i integralne kompetitivnosti koji su pretpostavka konstituiranja raznih karika tehnološkog lanca pojedinih proizvodnih aktivnosti. Prostori VIIRP se na kratki rok razlikuju strukturom i bogatstvom činilaca proizvodnje kao i sposobnošću i efikasnošću kombiniranja tih činilaca. Prema tome, mogu konkurentno realizirati »proizvode« čije su proizvodne funkcije podudarne faktorskoj strukturi, posebno glede postizanja konkurentnih putem novosti,[19] cijena i kvalitete. Na osnovu toga svaka se otvorena nacionalna privreda, u odnosu

[19] Novost kao novi ili bitno poboljšani i izmijenjeni proizvod i/ili novi proizvodni proces.

Digitized by Google

na cjelinu proizvodne aktivnosti, odnosno ukupnost tehnološkog lanca, iskazuje kao dotočna, protočna i odtočna. Ovo ovisno od toga da li se u njoj odvija kraj, sredina ili početak proizvodnog procesa (ili više segmenata s različitim položajem u tehnološkom lancu).

U takvoj otvorenoj privredi svaki proizvodni subjekt kombinira ne samo nacionalne faktore proizvodnje, nego i globalne svjetske faktore posredstvom uvoza nekih »proizvoda« kako bi u svom »proizvodu« postigao optimalnu kombinaciju troškovnih i kvalitativnih osobina i time ga učinio konkurentnim na nacionalnom i međunarodnom tržištu. No, u tom procesu kreiraju se i novi »faktori«, stvaraju nove i gube stare prednosti.

Na početku sam pretpostavio da naše društvo želi takvu privredu koja osigurava kvalitetan razvoj u svim komponentama ljudskog življenja, a ukazao sam i na značajne promjene u koncepciji i sadržaju ekonomskog razvoja pod utjecajem naučno-tehnološke revolucije.

Čime se može potkrijepiti pretpostavka da mi možemo stvoriti takvu otvorenu privredu koja će osigurati realizaciju ambicioznih ciljeva ekonomskog razvoja putem internalizacije svih koristi koje intenzivne interakcije s okruženjem mogu donijeti? Osim što su to neke privrede uspele (Japan, Republika Koreja i neke druge novoindustrijalizirane zemlje), ali pod internim i eksternim okolnostima koje se ipak razlikuju od modela koji sam u osnovnim crtama prikazao, ostalo su samo teorijske pretpostavke koje treba i detaljnije razraditi i dokazati da je njihova realizacija moguća i u našim okolnostima. Takav posao tek predstoji i stoga je ova rasprava uvod u dublje razmatranje ostalih aspekata ove složene problematike.

Digitized by Google

Dragutin Marsenić

Privredna reforma i društveni položaj SKJ

1. Privredne reforme u socijalističkim zemljama uopšte i u Jugoslaviji takođe uvek su predstavljale svojevrsnu kritiku socijalizma kao društvene prakse i reviziju njega kao doktrine i kao ideološke preokupacije. Sve su privredne reforme u socijalističkim zemljama i kod nas takođe značile priznanje da privredni rast jenjava, da su ekonomske performanse spore i nezadovoljavajuće, da se ne napreduje u ekonomskoj efikasnosti ili tačnije da se ona kreće silaznim (opadajućim) trendom. Bile su prema tome sračunate na »popravke« sistema kako bi on postao promator razvoja umesto da se njime razvoj sprečava. Uglavnom su se odvijale na dva koloseka. Prvi od njih je smanjivanje ekonomskih nadležnosti centralnih državnih organa u prilog veće slobode odlučivanja privrednih subjekata i većih ekonomskih kompetencija nižih državnih nivoa ekonomske regulacije. Drugi kolosek je u bliskoj vezi sa prvim i odnosi se na postupno priznavanje robnog bića privrede, oslobađanje tržišta i uvažavanje robno-novčanog razmenskog odnosa. Reforme je inicirala i njihov domet to jest opseg promena određivala (ruko) vodeća politička snaga u zemlji — dakle radničke i komunističke partije odnosno kod nas Savez komunista. To istovremeno znači da su se promene kretale u okviru poznatih marksističkih i socijalističkih ideoloških opredeljenja i uverenja. Njima se nije

Digitized by Google

ulazilo u kompleks svojinskih odnosa — društvena svojina je ostajala glavno uporište socijalizma. Zatim, kreatori reformi su se njima (reformama) deklarisali za robno biće privrede, za razmenske robno-novčane odnose na tržištu ali ih je Marksova vizija socijalističkog društva stalno upozoravala da tržište ne može biti regulator privrednih tokova. Ostajući na tragu tih Marksovih projekcija i upozorenja kreatori privrednih reformi su suprotno deklaracijama tržište držali u zasenku planskih projekcija privrednog razvoja i državnih direktiva po kojima te projekcije treba da se ostvaruju. Prema tome u svim dosadašnjim reformama plan i planiranje su bili odredišta socijalizma a tržište tek neka njegova marginalna dopuna. Analogno prednjem odnosu prema tržištu ni poslovna autonomija privrednih subjekata koja kao takva ima smisla samo u uslovima slobodnih tržišnih relacija, nije mogla da se konsekventno ispoljava i na delu potvrđuje. Strateške ekonomske odluke ostaju delo i funkcija državnih organa a ovi rade po direktivama odnosno manjim ili većim uticajima centralnih ili regionalnih štabova odgovarajuće radničke avangarde. U takvim uslovima robna privreda, u meri u kojoj se kreatori reforme za nju zalažu, biva ograničavana i u domenu razmenskih odnosa roba dok se primena njenih načela na faktore proizvodnje — radnu snagu i kapital — sasvim isključuje. Izostaju tržište novca, tržište deviza, tržište informacija; izostaju s tim u vezi preduzetništva, rizik, motivacione pobude. Kriterij uspešnosti je ispunjavanje plana i ostvarivanje direktiva. Ukoliko bi kreatori privrednih reformi ispoljili veće ambicije u reformskim zahvatima usledila bi povratna reakcija u zemlji ili spolja, tiha ili nasilna, sračunata na to da spreči »restauraciju« kapitalističkih oblika i mehanizama ostvarivanja privrednih aktivnosti. Dalje, dosadašnje privredne reforme nisu izlazile iz obrasca socijalističkog načela raspodele prema radu. Učešće u raspodeli ostvarenih rezultata i prisvajanje po osnovu svojine nije dozvoljavala ni jedna privredna reforma ni u jednoj socijalističkoj zemlji. Svi pomenuti momenti govore da su dosadašnje privredne reforme u socijalističkim zemljama bile i ostale »socijalističke« u ortodoksnom marksističkom poimanju socijalizma. Njima nije dovođena u vezu klasična Marksova definicija socijalizma zasnovanog na društvenoj (=državnoj) svojini nad sredstvima za proizvodnju, planiranju u makro-ekonomskim razmerama kao glavnom regulatoru privrednih zbivanja, razpodeli prema radu kao izvoru motivacije i kriteriju socijalne privrede. Na toj »socijalističkoj« osnovi se ostajalo iako je ona postajala vremenom sve veća smetnja uspešnom (=efikasnom) privrednom rastu i razvoju. No sa takvim privrednim reformama vodeće idejne snage (koje uz to drže ekonomsku i političku vlast) nisu imale idejnih i ideoloških teškoća. Takve su reforme ostale u okvirima marksističke idejne, ideološke i naučne ortodoksije iz koje je socijalizam i u najširem društvenom pogledu i u pogledu organizo-

Digitized by Google

vanja i funkcionisanja njegove privrede izrastao. Sadašnji talas reformi u socijalističkim zemljama napušta obrazac dosadašnjih i nudi nove zahvate koji se ne uklapaju lako ili se ne uklapaju uopšte u marksističku ortodoksiju o socijalističkom društvu. To se odnosi i na našu privrednu reformu.

2. Privredna reforma koja se sada u našoj zemlji inicira i na pragu čijeg sprovođenja se nalazimo predstavlja nesumnjivo zahvat strateškog značaja na putu postupnog prerastanja u moderno, savremeno industrijsko i u perspektivi postindustrijsko društvo. Ona je iznuđena ekonomskom i društvenom krizom ali ne predstavlja privremeni zahvat sračunat samo na izlazak iz krize. Može se reći da se njome otvaraju razvojne staze prema kojima se dosada imao odbojan i negatorski odnos u jugoslovenskoj oficijelnoj ideologiji i zvaničnoj politici. Kao takva predstavlja ilustraciju svojevrsnog diskontinuiteta u društvenim zbivanjima i u zvaničnim pogledima na prirodu društvenih (=proizvodnih) odnosa čijem se uspostavljanju i razvijanju teži. Privrednom reformom prekidamo i kontinuitet odnosa prema učenju klasika marksizma o budućem socijalističkom društvu. Njihovi pogledi ni kao skup predviđanja kada će i gde će najpre doći do novog socijalističkog društva ni kao skup preporuka o tome kako to društvo treba da izgleda i na kojim načelima treba da se organizuje i funkcioniše više ne drže vodu. Testiranje u praksi njihovih preporuka u našoj zemlji nije dalo zadovoljavajuće rezultate. Desilo se zapravo da je privredni sistem zasnovan na njihovim preporukama i na ovom nivou ekonomske razvijenosti antirazvojno delovao. Poslednji je momenat da o stvarnosti koja se pred našim očima zbiva sami sebi položimo računa umesto da za tu stvarnost tražimo rešenja kod autora koji je nisu imali u vidu kada su projektovali budućnost pa makar ti autori bili i klasici markisizma. Da bismo bili ubedljivi sa prethodnim stavovima pokazaćemo u nastavku da je privredni sistem koji napuštamo »dosledan« Marksovom i marksističkom poimanju socijalizma a onaj koji uvodimo uveliko protivreči marksističkoj tradiciji i predstavlja ne manje napuštanje marksističke ortodoksije. To međutim nije nedostatak već veliko preimućstvo sistema koji započinje aktuelnom privrednom reformom. Otuda privredna reforma nije prosto reformisanje postojećeg sistema u okviru već ustaljenih načela, njome se ne traži usavršavanje postojeće privredno-sistemske paradigme. U pitanju je radikalna smena privrednog sistema sa implikacijama po celinu proizvodnih odnosa i socijalizma uopšte. To svakako najviše dolazi do izražaja u menjanju svojinskih odnosa i u priznavanju robne privrede u totalitetu njenog ispoljavanja. U oba ova domena reformom se u socijalizam uvode momenti koji su mu uvek i u teorijskom (naučnom) i u ideološkom smislu bili strani i kojima se suprotstavljao kao društvena praksa. Tim pitanjima posvećujemo naredne tačke ovih izlaganja.

Digitized by Google

3. Naš samoupravni socijalizam sa stanovišta svojinskih odnosa u celom svom dosadašnjem razvoju odlikovao se dominacijom društvene svojine u vlasničkoj strukturi sredstava za proizvodnju a u poslednjoj etapi u razvoju privrednog sistema sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini imala su društveni status nesvojine. U reformisanom privrednom sistemu dominacija društvene svojine se zamenjuje pluralizmom svojinskih oblika. Zatim dosadašnja dominacija društvene svojine u vlasničkoj strukturi sredstava za proizvodnju bila je praćena (a) brojnim privilegijama radnih kolektiva koji su radili društvenim sredstvima za proizvodnju i (b) ne manjim ekonomskim i neekonomskim represijama koje su primenjivane prema onom delu privrede koji je bio u privatnom vlasništvu. U novom privrednom sistemu koji inicira privredna reforma sektor privrede u društvenom i onaj u privatnom vlasništvu treba da imaju i, nadamo se, imaće ravnopravan tretman. To dalje znači da će radnici koji su lišeni privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju imati i različit društveni položaj. Oni koji rade u sektoru društvenog vlasništva biće obdareni samoupravnim pravima, biraće rukovodeće odnosno poslovodne strukture u preduzećima u kojima rade i tim će strukturama uskraćivati poslovodni mandat kada preduzeće ne ostvaruje uspešne poslovne performanse. Radnici koji budu radili u privatnim i mešovitim preduzećima, ma koliko bili zakonom zaštićeni i ma koliko im se samoupravna prava garantovala neće moći da preduzmu na sebe one funkcije koje po prirodi stvari pripadaju vlasniku odnosno suvlasnicima privatnog i mešovitog preduzeća. Nećemo moći da privatna i mešovita preduzeća koja danas postoje u modernim građanskim društvima zovemo kapitalističkim a da takve tvorevine u našem društvenom ambijentu kvalifikujemo kao socijalističke i samoupravne organizacije proizvodnje. Tu hipokriziju sebi ne bi smeli da dozvolimo. Ne previđamo momenat da radnici u privatnim i mešovitim preduzećima mogu imati i veće lične dohotke za isti rad, da će im biti pružena prilika i da više i bolje rade i da se to sve u celini potvrđuje u njihovom boljem materijalnom položaju. To će proisticati iz samog interesa privatnog vlasnika odnosno iz kolektivnog interesa privatnih suvlasnika da maksimalno oplođavaju svoj kapital, da zapošljavaju što manje radnika za dati obim proizvodnje, da se brzo oslobađaju onih radnika koji se rasipnički odnose prema sredstvima za proizvodnju, koji se neodgovorno odnose prema svojim radnim obavezama. Proisticaće to iz brzog i efikasnog prilagođavanja proizvodnje zahtevima tržišta. Na delu će biti mnoge ekonomske i razvojne funkcije koje su takoreći genetski ugrađene u privatnu i mešovitu svojinu nad sredstvima za proizvodnju. Nije valjda potrebno danas nikome dokazivati da se društvena svojina na sredstvima za proizvodnju bilo u formi državne svojine bilo u obliku nesvojine nije ekonomski potvrđivala u visokoj efikasnosti te da su privatna i mešovita (suv-

Digitized by Google

lasnička) svojina u tom pogledu obdarene značajnim prednostima. I pored toga, međutim, ostaje da u privatnim i mešovitim preduzećima vlasnici i suvlasnici tih preduzeća prisvajaju deo dohotka po osnovu vlasništva, da im u suštini pripada dobit koju preduzeća ostvaruju i da se prisvajanje po osnovu vlasništva u marksističkoj političkoj ekonomiji naziva eksploatacija. Bilo bi licemerno takva prisvajanja u modernim građanskim društvima zvati kapitalističkom eksploatacijom a u našem društvu za njih izmišljati termine prisvajanja po osnovu minulog rada (po osnovu svojine) i odricati im eksploatatorski karakter. Biće neophodna ili drugačija filozofija socijalističkih proizvodnih odnosa, drugačija dakle politička ekonomija socijalizma od one koju danas imamo i od one koja proizilazi iz Marksove vizije socijalizma. Ne učinimo li pomeranja u tom pravcu gomilaće se činjenice koje će nas upućivati na saznanje da danas ne možemo na dominaciji socijalističkog proizvodnog odnosa u njegovom dosadašnjem poimanju a pogotovo ne možemo na njemu kao jedinom proizvodnom odnosu obezbediti zadovoljavajuću i rastuću ekonomsku efikasnost koja je najvažniji generator ekonomskog i uopšte društvenog napredovanja.

Naša celokupna dosadašnja filozofija socijalizma u pogledu vlasničkih odnosa bila je sračunata na socijalizaciju sredstava za proizvodnju u privatnom vlasništvu, na postupno utapanje privatnog u društveno vlasništvo. Time se računalo sa čistim socijalizmom kao društvom unificirane vlasničke strukture. Privredna reforma ovom jednosmernom toku sada dodaje i drugi, njemu suprotan smer. Otvaraju se mogućnosti privatizacije društvenih sredstava za proizvodnju. Društvena preduzeća koja posluju sa gubicima i bez izgleda na ekonomski oporavak moći će da se prodaju privatnim vlasnicima i-ili radnicima koji u njima rade i da tako postanu privatno vlasništvo u posedu jednog ili više vlasnika. Zatim društvena preduzeća će do finansijskih sredstava za svoj razvoj dolaziti emitovanjem hartija od vrednosti vlasničkog (akcije) i-ili dužničkog (obveznice) karaktera. Kada je reč o prikupljanju finansijskih sredstava za razvoj putem emitovanja vlasničkih hartija od vrednosti društveno preduzeće već po definiciji prerasta u mešovito u meri u kojoj njegovi suvlasnici postaju privatni vlasnici akcija koje je ono emitovalo. Privatni vlasnici postaju učesnici u upravljačkom procesu iako naravno nemaju glavnu reč u operativnom mehanizmu donošenja odluka. Ma koliko da se vlasnici akcija pomeraju na marginu upravljačkog toka na njih svaka upravljačka struktura preduzeća mora računati i njihovo ponašanje tretirati kao ograničenje svojeg upravljačkog suvereniteta. Tako je to u modernim građanskim društvima, kapitalističkim po marksističkoj terminologiji i rezonu. Ne može kod nas biti drugačije. Treba računati sa rizikom da u vlasničkoj strukturi društvenog preduzeća, ponegde privatno vlasništvo vremenom nadmaši društveno vlasništvo. U tom slučaju posledice su protivrečne. Na jednoj strani

Digitized by Google

preduzeće može ići stazom ekonomskog uspona ali i ako bude suočeno sa propadanjem rizik snose privatni vlasnici kapitala. U svakom slučaju društvo može ostati indiferentno prema ekonomskom položaju u kome se takvo preduzeće može naći. Na drugoj strani takvo preduzeće koje nastaje privatizacijom društvenog preduzeća radikalno menja društveni odnos koji je do tada u njemu vladao. Upravljačka struktura prevashodno postaje odgovorna privatnim vlasnicima kapitala kojim preduzeće posluje. Oni ubiraju glavninu dobiti preduzeća. Radnici su u preduzeću po marksističkom poimanju društvenih odnosa izloženi eksploataciji iako im je materijalni položaj bolji nego što je bio dok je preduzeće radilo društvenim kapitalom. I ovde se suočavamo sa nerešivom zagonetkom: odvija se proces »degradacije« socijalističkog proizvodnog odnosa: radnici nemaju glavnu reč u upravljanju i uopšte se nalaze na margini upravljačkih tokova i uz to su izloženi eksploataciji; to se, međutim, sve čini sa uverenjem da će preduzeće pri takvoj društvenoj metamorfozi uspešnije poslovati te da će i materijalni položaj radnika u njemu biti bolji. Ovu zagonetku ne možemo rešiti na idejnom arsenalu marksističke tradicije a još manje je ona rešiva u ambijentu intelektualnih aspiracija koje je naše društvo manifestovalo tokom 70-ih i 80-ih godina kada je nastojalo da Marksov koncept socijalističkog društva kao asocijacije slobodnih proizvođača pretvori u našu društveno-ekonomsku stvarnost.

4. Naša je socijalistička doktrina građena na pretpostavci homogenosti radničke klase i radnih ljudi uopšte. Homogenost se sastojala u tome da svi žive od rada te da su rad i rezultati rada jedina odrednica materijalnog i društvenog položaja čoveka. Ta je pretpostavka imala smisla u vreme kada su radničku klasu i radne ljude uopšte glavninom činili nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici dok su u manjini ili tek marginalno u njoj bili zastupljeni visokokvalifikovani radnici i pogotovo tehnička (inženjerska) inteligencija. Tada su i rasponi u zaradama bili skromni i sve je to doprinosilo da etičke promocije socijalizma o jednakosti u uslovima opšte nemaštine budu na delu. Stanje se radikalno izmenilo. Sada je socijalni skup koji nazivamo radnička klasa i radni ljudi postao višeslojan. Razlike u primanjima su postale opsežne. Na njima se zasnivaju uštede. Štedni depoziti se oplođavaju realnim kamatama. Za mnoge rad nije jedini izvor prihoda. Na delu su raznovrsni izvori prihoda od svojine. Kako je društvo postajalo vremenom bogatije njegova je socijalna struktura postajala sve heterogenija. Prednjem načelu o radu kao jedinoj odrednici materijalnog i društvenog položaja čoveka je stvarnost već po sebi sve više oduzimala praktičnu relevanciju. Imamo u vidu zakoniti prirodan slijed zbivanja. Tome se, razume se, priključuje raslojavanje socijalne strukture sticanjem prihoda putem nezakonitih radnji, špekulacija, šverca, zloupotrebe položaja, bavljenja takozvanom sivom ekonomijom, putem takozvanih korisnih malverzacija i sl. Taj

Digitized by Google

vid socijalnog usložnjavanja radnih ljudi nemamo u vidu u ovom prilogu ali ne možemo propustiti da kažemo da je i on bio i ostao proizvod važećeg političkog, pravnog i ekonomskog sistema te da su se prazninama u sistemu za sticanje prihoda koristili i brojni najodgovorniji ljudi u zemlji ili bolje reći tek su oni ogrezli u zaradama te vrste. Reformom privrednog sistema mi ne samo da nećemo doprineti homogenizaciji radničke klase i radnih ljudi (zanemarujemo u ovom prilogu otvoreno pitanje definicije radničke klase i radnih ljudi i razlike između ta dva pojma). Naprotiv, privredna reforma će rastočiti radničku klasu na dva segmenta. Prvi je onaj koji radi u društvenom a drugi onaj koji radi u privatnom sektoru privrede. O ovome je bilo reči u prethodnoj (trećoj) tački ovog priloga. Ovde nam je, međutim, važno da skrenemo pažnju da će se u mnogim društvenim preduzećima jedan deo radnika »promovisati« vremenom u njihove suvlasnike. Odbiće da deo ili ukupan lični dohodak koji potiče iz dobiti primi i troši i umesto toga tražiće (i dobiće) hartije od vrednosti vlasničkog karaktera koje mu donose dividendu kao prihod od svojine. Time će praktično unutar preduzeća jedna grupacija radnika ubirati prihode i po osnovu rada i po osnovu svojine a druga samo po osnovu rada. Već po definiciji radnici koji su deo svojih zarada ustupili preduzeću i za uzvrat dobili hartije od vrednosti sa promenljivom zaradom imaće veće upravljačke ambicije od radnika koji u istom preduzeću rade ali nisu i njegovi suvlasnici. Razlika među radnicima je i ekonomskog i statusnog karaktera. Radnik koji je suvlasnik društvenog preduzeća ne samo što prima zaradu i po osnovu svojine već polaže pravo i na veću kontrolu upravljačkog procesa u preduzeću i na smenu postojećeg i izbor novog upravljačkog organa i na neposredniju zastupljenost u upravljačkom procesu. Ovih je prednosti lišen radnik koji u društvenom preduzeću nema suvlasništvo nad kapitalom kojim preduzeće posluje. Van preduzeća, međutim, u radničkoj klasi kao celini imaćemo raslojavanje po veličini i izvorima zarada. To raslojavanje i do sada smo imali. Ono je, međutim, uživalo podršku sistema i politike samo ako je bilo zasnovano na radu i rezultatima rada. Sada, međutim, prihodi od svojine uživaju najširu podršku sistema. To će biti glavni kolosek socijalne diferencijacije unutar stanovništva te njegove radničke klase i radnih ljudi kao njegovih najvitalnijih segmenata. Sa tom vrstom diferencijacije nijedna dosadašnja ni doktrina, ni ideologija, ni utopija, ni praksa socijalizma nije uspostavljala intimne odnose. Nijednoj, međutim, praksi socijalizma nejednakosti po svojinskim osnovama u imovini i prihodima nisu bile nepoznate ali se njima nije davalo zeleno svetlo niti su one uživale ideološku i sistemsku podršku. Sada se, međutim, u našoj zemlji privrednom reformom upravo to dešava a sličnim stazama teku reforme i u zemljama takozvanog realnog socijalizma. Ni ovaj tok promena u našem privrednom sistemu nikako se ne uklapa u dosadašnje ideološke

Digitized by Google

obrasce socijalizma u našoj zemlji. Socijalizam uopšte u njegovim dosadašnjim interpretacijama i na dosadašnjim ideološkim osnovama postaje smetnja efikasnom privređivanju. Ponavlja se prednja zagonetka — priznavanje prihoda od svojine i upravljanja po osnovu svojine uslov je za veću ekonomsku efikasnost a to nije spojivo sa socijalizmom kako je on do sada proklamovan. Kada napredovanje (u ovom slučaju ekonomsko) dođe u sukob sa uverenjima onda je bolje napuštati (redefinisati) uverenja nego u ime njih zaustavljati napredak. Dosada (ili u najmanju ruku tokom 70-ih i 80-ih godina) smo obrnuto radili. Reformisanjem privrednog sistema izgleda da od toga odustajemo i dobro je da je tako.

5. Reformom privrednog sistema sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini postaju društveni kapital. Sa njih se dakle skida nesvojinski društveni status koji im je bio nametnut privrednim sistemom oblikovanim tokom 70-ih godina (odnosno koji potiče još iz Ustava SFRJ iz 1963. godine). Ovde nam je, međutim, bitno da uočimo da tretman društvenih sredstava za proizvodnju kao društvenog kapitala znači istovremeno pokušaj da se na društvenu svojinu nakaleme neke motivacione razvojne potence koje su »prirodno« ugrađene u privatnu svojinu. Tako na primer preduzeća u društvenoj svojini mogu kupovati akcije koje emituju druga preduzeća takođe u društvenoj svojini (ali i privatna preduzeća) i po toj svojinskoj osnovi (dakle akcijama) ubirati dividendu kao klasičan svojinski prihod. Ili da uopštimo, svi oblici svojinskog prisvajanja koji su svojstveni privatnoj svojini postaju svojstveni i društvenoj svojini. Autonomija preduzeća u društvenoj svojini koju projektuje privredna reforma čini njih sličnim preduzećima u modernim građanskim društvima koja posluju akcijskim kapitalom. Ovde je kapital društveni a tamo akcijski. Ovde preduzeće ima obavezu da kapital oplođava po nekoj minimalnoj stopi (cena upotrebne vrednosti kapitala) i da tako obračunatu minimalnu akumulaciju izdvaja iz dobiti i unosi u poslovni fond odnosno da tako uvećava društveni kapital. Tamo preduzeće dobit deli sa vlasnicima akcijskog kapitala (vlasnicima akcija) kojima plaća dividendu. Razlika se sastoji u tome što naša društvena preduzeća raspolažu akumulacijom koju obavezno formiraju, što u njima poslovodni organ biva biran od strane radničkog saveta i što za uspeh ili neuspeh u poslovanju preduzeća račun polaže radničkom savetu odnosno radnom kolektivu. Tamo, međutim, dividendu ubiraju vlasnici, poslovodnu strukturu biraju takođe vlasnici kapitala kojim preduzeće posluje i ona njima polaže računa o (ne)uspešnosti poslovanja. Naše društveno preduzeće u svakom slučaju uživa autonomiju koja se bitno ne razlikuje od autonomije preduzeća koja posluju sopstvenim kapitalom u modernim građanskim društvima i koja uz to po projektu reforme jeste ili treba da bude veća od autonomije onih preduzeća u tim društvima koja posluju akcijskim kapitalom. Cena upotrebne vrednosti kapitala kao

Digitized by Google

instrument njegove minimalne oplodnje izvedena je iz građanske ekonomske teorije i preslikana iz prakse modernih građanskih društava na naše uslove. Ona dakle ne pripada marksističkoj tradiciji. Ona nam je neophodna. Njome zaoštravamo uslove efikasnosti korišćenja društvenog kapitala. I po ovom pitanju reforma privrednog sistema se nalazi na strateškom pravcu uvećavanja efikasnosti privrede. Pri tome, međutim, njome se napuštaju ne samo ona uverenja o društvenim sredstvima za proizvodnju kao nesvojini (iz 70-ih godina koja izvorno potiču od Marksa) već i čitav niz drugih postulata (da se dohodak stiče samo radom, da niko ne može prisvajati rezultate tuđeg rada, da svojina ne može biti osnov prisvajanja) u koje su se zaklinjali protagonisti socijalizma kao utopije, ideologije, doktrine i prakse. Od tih zakletvi nismo sebe štedeli ni mi. Sada međutim, kada smo prešli Rubikon i društvenim sredstvima za proizvodnju priznali status društvenog kapitala (i prihvatili sve forme njegove oplodnje) moramo sebi položiti računa šta to na planu društveno-ekonomskih odnosa u politekonomskom smislu znači ako smo već uvereni da je to na planu ekonomske efikasnosti krupan napredak u odnosu na državnu svojinu odnosno nesvojinu kao društvene statuse u kojima su se sukcesivno u našem privrednom sistemu nalazila društvena sredstva za proizvodnju. Sasvim je sigurno da se to u dosadašnje poimanje socijalizma nikako ne uklapa. Morali bismo iznova razmišljati o socijalizmu i oblikovati ga prema uslovima u kojima on objektivno postoji i na način da se njegovo funkcionisanje i razvoj odvijaju efikasno. Ekonomska efikasnost bi morala imati primat u odnosu na nerealne utopističke vizije socijalističkih proizvodnih odnosa u njihovom dosadašnjem poimanju.

6. Robna privreda postoji, njene zakonitosti deluju hteli to mi da priznamo ili ne. Ignorisanje te činjenice ostavljalo je i danas ostavlja dramatične posledice na ekonomsku efikasnost u socijalizmu uopšte i u našem samoupravnom posebno. Od ranih 50-ih godina u našem društvu se na stranicama zvaničnih dokumenata in continuo ponavlja teza o robnom biću naše privrede. Ne propušta se, međutim, iskaz da je reč ne o bilo kakvoj robnoj privredi već o robnoj privredi socijalističkog, samoupravnog tipa. Ova dva poslednja atributa robne privrede kao da osporavaju njeno postojanje uopšte. Reč je o tome da robna privreda, budući da je socijalistička i budući da je samoupravna ne može u sebe da uključuje tržišta faktora proizvodnje. Otuda kada je robna privreda socijalistička i samoupravna njoj ne može biti svojstveno tržište kapitala i tržište radne snage. Ona se dakle svodi na tržište materijalnih dobara i usluga kao roba. U privrednom sistemu oblikovanom tokom 70-ih godina učinjeni su pokušaji da se i tržište materijalnih dobara i usluga kao roba zameni sporazumima proizvođača (prodavaca) i kupaca (korisnika) materijalnih dobara i usluga. Neće biti na odmet da i ovde pomenemo da je negatorski odnos prema robnoj privredi

Digitized by Google

— bilo da se ona zamenjuje državnom regulativom (kao u zemljama takozvanog realnog socijalizma) bilo da umesto nje imamo mehanizme dogovaranja i sporazumevanja (kao u našem privrednom sistemu iz 70-ih godina koji sada napuštamo) — ima svoju duboku utemeljenost u Marksovom ekonomskom učenju. Kako je Marksovo ekonomsko učenje oslonac socijalističke i komunističke ideologije, okosnica političkih sistema socijalističkih zemalja (i naše zemlje takođe), putokaz ka komunizmu, to je svako priznavanje robne privrede u njenom totalitetu (dakle sa tržištem kapitala i tržištem radne snage) u sukobu sa socijalističkim htenjima i ambicijama, sa socijalizmom uopšte. Čak i robna privreda bez tržišta kapitala i tržišta radne snage, dakle u svom deformisanom (parcijalnom) obliku i u meri u kojoj je kao takva moguća ima čitav niz osobenosti koje remete predstavu o socijalizmu kao društvenom sistemu u kome se odnosi među ljudima ispoljavaju kao odnosi međusobne pomoći i saradnje, u kome je rad jedina odrednica materijalnog i društvenog položaja čoveka, u kome vlasništvo nad uslovima (sredstvima) proizvodnje nema nikakvu ulogu, odnosno u kome je ono (vlasništvo) po definiciji društveno itd. Robna privreda čak i u tom deformisanom (parcijalnom) obliku je oblik postvarivanja (reifikacije) međuljudskih odnosa, ona je vlast stihije i spontaniteta nad voljom ljudi, oblik dominacije pojedinačnog i posebnog nad zajedničkim i opštim interesom, njome se i najintimnije humane odlike ljudskih jedinki (invencija, radoznalost, odnos prema potomstvu, patriotska osećanja) podređuju ekonomskom interesu a ovaj se ostvaruje ili ne ostvaruje u konkurentskoj utakmici u kojoj se snaži ili propada, odnosno u kojoj neizvesnost poput Damoklovog mača lebdi nad svim učesnicima u razmenskom procesu. Dakle, fetiš robe nije i ne može biti esencija socijalističkog proizvodnog odnosa. Tu je poruku ostavio Marks i ona je ugrađena u sve socijalističke i komunističke ideologije i u našu samoupravu takođe. Međutim, pokazalo se da je socijalizam fetiš robe zamenio fetišom vlasti a mi u našem privrednom sistemu i fetišom volje izraženim u dogovorima i sporazumima. Fetiš robe je, međutim, uz sve što sa sobom nosi kao degradaciju međuljudskih odnosa praćen ekonomskom efikasnošću. Fetiš vlasti i fetiš volje takođe degradira međuljudske odnose ali je za razliku od fetiša robe praćen ekonomskom neefikasnošću. Otuda izgradnja socijalističkog društva je dramatičan društveni tok i to utoliko dramatičniji ukoliko se odvija u skromnijim (siromašnijim) materijalnim uslovima.

Međutim, robna privreda sa tržištem kapitala i tržištem radne snage jedva da uopšte može da se uklopi u socijalističku ideologiju i posebno je nespojiva sa onom ideologijom koju je proklamovalo i u svim dosadašnjim društvenim dokumentima (=opredeljenjima) branilo i u nju se zaklinjalo naše socijalističko društvo i posebno njegova idejna i politička avangarda.

Digitized by Google

(a) Tržište kapitala već po definiciji znači prihvatanje prihoda od svojine kao normalne pojave bez koje inače nije moguće efikasno korišćenje sredstava za proizvodnju. Ono (tržište kapitala) podrazumeva postojanje složene finansijske infrastrukture nad sredstvima za proizvodnju. Reč je o tome da se sredstva za proizvodnju kao materijalni (tehnički) input proizvodnje javljaju u njihovoj finansijskoj infrastrukturi kao sopstveni poslovni fond, kao kredit, kao kapital stečen emitovanjem dužničkih hartija od vrednosti (obveznice) i kapital stečen emitovanjem vlasničkih hartija od vrednosti (akcije). Sopstveni kapital preduzeće može investirati u svoje poslovne aktivnosti ili u finansijske plasmane dajući kredite drugima ili kupujući hartije od vrednosti (obveznice i akcije). Tržište kapitala dakle stavlja svakog privrednog subjekta pred izborom solucije u kojoj će obezbediti odgovarajuću oplodnju kapitala. Prema tome efikasna upotreba raspoloživih sredstava za proizvodnju putem odgovarajuće kombinacije poslovnih i finansijskih plasmana osnovna je funkcija tržišta kapitala. Tržište kapitala, međutim, uvek znači da jedni privredni subjekti koji se koriste tuđim kapitalom ostvarenu dobit dele sa vlasnicima tog kapitala. Važi, razume se, i obrnuto. Privredni subjekti koji svoj (društveni ili privatni) kapital stavljaju na upotrebu drugima učestvuju u raspodeli (prisvajanju) dobiti koju ostvare oni kojima su kapital stavili na raspolaganje. To naravno nema nikakve veze sa socijalističkim načelom raspodele prema radu. I zato tržište kapitala nije spojivo sa socijalizmom kako je on dosada definisan i interpretiran. Opet je načelo socijalističke pravde, sva ekonomska etika socijalizma pa tim pre i naša samoupravna socijalistička etika u sukobu sa ekonomskom efikasnošću. Opet, već po ko zna koji put da ponovimo, da socijalizam mora biti društvo i ekonomske efikasnosti a ne samo i ne pre svega društvo etičkih promocija. Jer put do ekonomskog izobilja postaje beskrajno dug ako izostaje rastuća ekonomska efikasnost. Na niskoj ekonomskoj efikasnosti i etičke promocije postaju neostvariva utopija.

(b) Tržište radne snage nije nikada bilo za socijalizam prihvatljivo. Ako smo doduše i mogli da prihvatimo da je radna snaga u državnom socijalizmu roba, da se prodaje vlasniku sredstava za proizvodnju (državi) i da se sa svojim poslodavcem (državom) nalazi u najamnom odnosu te da njen poslodavac (država) prisvaja višak proizvoda koji ona (radna snaga) stvara svojim radom taj nam logički rezon nikada nije bio prihvatljiv za naš samoupravni socijalizam. Razlog je jednostavan: radnici upravljaju proizvodnjom i raspolažu viškom rada; oni nikome ne prodaju svoju radnu snagu, sami sebi su poslodavci; niko im ne određuje lične dohotke i radna snaga nema svoju cenu; lične dohotke oni sami formiraju i ovi po svakom radniku zavise od veličine dohotka po radniku koji se u svakom radnom kolektivu ostvari; pošto radnici raspolažu i viškom rada to i on postaje potreban rad pa se time ukida i ekonomska struktura dohotka

Digitized by Google

(potreban rad i višak rada) i ovaj postaje homogena veličina koju radni kolektiv prema svojim preferencama deli na lične dohotke i akumulaciju pošto su iz njega izvršena prethodna izdvajanja za kolektivnu (opštu i zajedničku) potrošnju. I u takvom prilazu radnoj snazi nismo bili ni malo originalni. Učinili smo pokušaj da Marksove poruke pretvorimo u živu društvenu realnost. Pokušaj nije uspeo. Bio je to izlet u budućnost sa kojeg se vraćamo sa puno ozleda i rana. Reformom privrednog sistema treba da stvorimo institucionalni ambijent za onakav tretman radne snage koji je prirodno svojstven modernoj razvijenoj robnoj privredi. Davanje zelenog svetla privatnom sektoru privrede, otvaranje širom vrata stranom kapitalu u zemlji, otvaranjem i mogućnosti da društvena preduzeća prerastaju u mešovita a zatim i u privatna, izjednačavanjem u ekonomskom pogledu svih oblika vlasništva i svih oblika organizovanja preduzeća (društvena, mešovita, privatna) već po sebi nameću tržište radne snage kao conditio sine qua non uspešnog toka privredne reforme. Tržište radne snage tako postaje i društvena forma jednakog položaja radnika u oba sektora privrede (društvenom i privatnom) i u svim oblicima preduzeća. Treba ono da pospeši mobilnost i alokaciju radne snage tako da se približavamo stanju jednakih nagrada za jednak rad u svim prostornim i sektorskim (društveni i privatni sektor, industrija, poljoprivreda, saobraćaj...) segmentima naše privrede. I, razume se, takvo tržište radne snage koje dakle radnu snagu tretira kao specifičnu robu nije moglo biti ideološka preokupacija našeg samoupravnog socijalizma. Njega, međutim, diktira ekonomska efikasnost i reforma privrednog sistema tom zahtevu ekonomske efikasnosti izlazi u susret. Tu izbora nema. Biće potrebno da se tome prilagođavaju ili da se zbog toga i radi toga menjaju naši dosadašnji pogledi na socijalizam.

7. Društveno opredeljenje da se rastanemo sa preduzećem usledilo je još davne 1971. godine na drugom kongresu samoupravljača održanom meseca maja 1971. godine u Sarajevu. Ujesen iste godine to opredeljenje dobija institucionalnu formu u amandmanima na Ustav SFRJ iz 1963. Ono se dalje potvrđuje u Ustavu SFRJ 1974. i celovito zaokružuje u Zakonu o udruženom radu iz 1976. godine. Sadašnjom reformom privrednog sistema preduzeće se rehabilituje i vraća na ekonomsku scenu. Ono (preduzeće) je akter robne privrede — bez njega ni nje (robne privrede) nema. Afirmišući preduzeće, reforma privrednog sistema anulira čitav niz društvenih opredeljenja o udruženom radu. Imamo u vidu, pre svega, da se u neposrednom proizvodu sjedinjuje funkcija upravljanja i funkcija rada, da se upravljanje u što većoj meri ostvaruje neposrednim izjašnjavanjem radnika o svim važnim pitanjima poslovanja proizvodnih (radnih = ekonomskih) jedinica, da poslovodne strukture nemaju posebnih ovlašćenja niti pak posebnih odgovornosti u donošenju i sprovođenju odluka te da se u tom smislu »utapaju« u radni kolek-

Digitized by Google

tiv kao njegov »ravnopravan« deo, da se u donošenju odluka ravnopravnost i demokratičnost poslovnog odlučivanja ostvaruje putem konsensusa (opšteg saglasja), da radni kolektivi stupaju u sporazume sa drugim radnim kolektivima od kojih se snabdevaju potrebnim inputima proizvodnje i kojima isporučuju svoju robu ili im vrše usluge (reprodukcione celine), da u svome poslovanju radni kolektivi vrše i socijalne funkcije (ne mogu otpuštati suvišnu radnu snagu, moraju primati pripravnike, moraju obezbeđivati stanove itd.). Drugim rečima organizacije udruženog rada po svim prednjim i mnogim drugim odlikama nisu bile subjekti robnog privređivanja. Ovu konstataciju još više potkrpljuje odnos u kome se privreda nalazila naspram svog neprivrednog okruženja (naspram države, naspram društvenih delatnosti i naspram društveno-političkih organizacija). Uticaji iz tog okruženja veoma su ograničavali slobodu njenog poslovnog ponašanja pa je robno biće privrede dolazilo do izražaja tek kada bi ona kršila sporazume i dogovore u koje je sa tim okruženjem ulazila, odnosno kada ne bi poštovala sporazume unutar sebe same koje je pod pritiskom ideološkog talasa potpisivala (imamo u vidu sporazume među organizacijama udruženog rada u privredi).

Preduzeće koje promoviše privredna reforma kao subjekt robnog privređivanja i učesnik u razmenskim odnosima robno-novčanog karaktera teži maksimizaciji profita (=dobiti) na bazi raspoloživog kapitala kojim posluje. Ono kao takvo mora imati slobodu izbora u načinu korišćenja kapitala da bi ostvarilo njegovo oplođivanje. Prema tome, sa stanovišta dejstva vanprivrednog okruženja (i to pre svega, države) na poslovanje preduzeća suštinu reforme privrednog sistema čini deregulacija po načelu da mu je sve dozvoljeno što izričito nije zabranjeno. Sa stanovišta unutrašnjih odnosa u preduzeću reforma privrednog sistema uspostavlja hijerarhijsku strukturu što će reći povećava poslovne kompetencije i zaoštrava odgovornost poslovodnih struktura. Reformom se interesi preduzeća kao celine superponiraju nad interesima delova odnosno u najmanju ruku ukida se »teror« koji su u dosadašnjem sistemu delovi vršili nad celinom poslovnih sistema (ukida se dakle konsensus). Reformom se favorizuje rad nad neradom, ukida monopol nad radnim mestom, socijalne funkcije se prenose sa privrede na vanprivredu itd. Zatim, reformom privrednog sistema se uvode »privilegije« za sposobne radnike, preduzimljive poslovodne strukture, uspešna preduzeća i ukida »bolećivost« i sentiment prema neradnicima, prema nesposobnim rukovodećim (poslovodnim) strukturama i prema neuspešnim preduzećima.

Reformom privrednog sistema se radnicima »ukidaju« mnoga upravljačka prava koja su dosada uživali i kojima nisu bili dorasli. Upravljanje je pretvaranje informacija u odluke. To mogu da čine samo oni koji su sposobni da dešifruju upravljačke poruke informacija. Za to je potrebno znanje, struka. Otuda

Digitized by Google

je »udvaranje« radnicima koje smo dosada činili kada smo isticali da oni o svim važnim pitanjima treba neposredno da odlučuju nanelo ogromne štete efikasnosti poslovanja a nije unapređivalo ni društvene odnose.

Prema tome i ovde nam efikasnost diktira potrebu odgovarajuće hijerarhije u odlučivanju i to hijerarhije prema znanju i sposobnosti. Daleko smo od onog socijalističkog stanja u kome su svi sposobni da o svemu odlučuju. Najzad, hijerarhija u donošenju poslovnih odluka mora za sobom da povlači i »hijerarhiju« u odgovornosti i u težini sankcija za pogrešne odluke.

Sasvim je sigurno da ni ovakav pristup organizovanju proizvodnje — njena profitna motivacija, te podređenost unutrašnjih odnosa u preduzeću ostvarivanju profita, primat efikasnosti privređivanja i uspešnosti poslovanja nad samoupravljanjem — nije bio zastupljen u našim dosadašnjim društvenim opredeljenjima niti pak njega možemo naći u bilo kojoj dosadašnjoj projekciji socijalizma. Čistota i »nevinost« društvenog odnosa, dezalijenacija ljudi u međusobnim relacijama, te u odnosu na uslove i rezultate proizvodnje dominirali su konceptom društva kao asocijacije slobodnih proizvođača. Ekonomska efikasnost zasnovana na tržišnoj prinudi, nagradama i sankcijama koje tržište deli ostajala je u senci velikog poduhvata da se na niskoj materijalnoj osnovi zasnuje društvo budućnosti. Privrednom reformom se okrećemo socijalizmu koji je danas i na ovoj materijalnoj osnovi moguć.

8. U dosadašnjim izlaganjima konfrontirali smo rešenja koja nudi (i već počinje da ostvaruje) reforma privrednog sistema sa dosada važećim rešenjima koja reformom napuštamo. Ta je konfrontacija imala i veće ambicije. Hteli smo njome pokazati da socijalizam uopšte ni u jednoj od njegovih dosadašnjih konceptualnih i praktičnih, utopijskih i naučnih verzija, da on ni kao doktrina ni kao praksa, prema onome što o njemu znamo, ne ide na ruku zahtevima za afirmacijom onoga što proklamuje naša privredna reforma. Iz toga ne sledi da je reforma antisocijalistički zahvat. Sledi, međutim, da su dosadašnje koncepcije socijalizma i posebno njegovog ekonomskog bića Prokrustova postelja za razgranat i dinamičan rast proizvodnje, za efikasno privređivanje, za ekonomsko napredovanje uopšte. Ovo se posebno odnosi na naš socijalizam udruženog rada te dogovornog i sporazumnog regulisanja privrednih tokova. Iz ovog sledi da nam treba nova doktrina socijalizma i nova socijalistička ideologija koja će iz te doktrine izrastati. Podela sistema na socijalističke i kapitalističke, te ljudi na klase (radnici i kapitalisti), istrajavanje na tezama o eksploataciji radnika od strane vlasnika nad sredstvima za proizvodnju, tretman socijalizma kao beskonfliktnog društva u napredovanju a kapitalizma kao društva koje se raspada pod teretom klasnih sukoba, crno-bela tehnika kojom se socijalizam obeležava kao društvo u kome je rad osnova međuljudskih odnosa a kapitalizam kao društvo u kome svojina

Digitized by Google

diktira međuljudske relacije itd. nisu više dovoljan okvir u koji se mogu smeštati mnogo složenije stvarnosti savremenog sveta uopšte i našeg društva posebno. Otuda i potreba radikalnog preispitivanja i »revizije« kocepta i prakse socijalizma uopšte i našeg samoupravnog posebno.

9. Iako do sada nismo pominjali Savez komunista direktno ističemo na ovom mestu da je u stvari o njemu stalno bilo reči i to u dvostrukom smislu. Kritika sistema koji privrednom reformom napuštamo kritika je Saveza komunista. I osporavanje dosadašnjih pogleda na socijalizam i dosadašnje socijalističke prakse uopšte i one koju smo mi razvijali tokom posleratnog perioda i posebno tokom 70-ih godina sa stanovišta ekonomske efikasnosti, sa stanovišta mogućnosti da se tim putem nastavi bilo je i osporavanje dosadašnje ekonomske ideologije Saveza komunista. A zatim isticanje osnovnih načela privredne reforme je u suštini i prezentacija pogleda Saveza komunista na sadašnje stanje privrede i društva i na putokaze kojima to stanje treba menjati. Idi drugim rečima, Savez komunista je odgovoran za sve tokove koji se u našoj privredi i društvu zbivaju, on je inicijator svih promena pa i onih koje su se tokom vremena pokazale kao pogrešne, kao zabluda i utopija. On sada mora biti organizacija sposobna za kritičko preispitivanje sopstvenih ideoloških uverenja jer valjda nije sporno da su uverenja o sporazumnoj i dogovornoj ekonomiji koliko do juče bila i njegova uverenja, odnosno da ih je on zastupao i na stranicama dokumenata svoga poslednjeg (trinaestog) kongresa. Savez komunista inicira privrednu reformu i njome nesumnjivo »potkopava« svoju dosadašnju poziciju u društvu i ulogu u privrednim zbivanjima. Jer takođe nije sporno da privredna reforma čija je okosnica autonomija preduzeća u tržišnom ambijentu ima izgleda na uspeh ako se dosledno bude istrajalo na deregulaciji, što će reći smanjivanju državnog dirižizma u privredi. Država je, međutim, bila uvek ona poluga preko koje je Savez komunista ostvarivao posredan uticaj na privredna zbivanja. Prema tome taj instrument kojim je Savez komunista dirigovao privredom (dakle država) sve će manje biti upotrebljiv te će se antietatistička orijentacija u strategiji Saveza komunista koja je dosada bila više deklarativna nego stvarna sve više potvrđivati na delu.

Savez komunista mora sebe suočiti sa rastućom heterogenošću interesa u našem društvu koju će generisati pluralizam vlasništva. Nije sporno da će on i dalje biti avangarda radničke klase i radnih ljudi. Ne može, međutim, previđati imovinsku interesnu slojevitost i same radničke klase. Isto tako on treba da bude otvoren za sve koji radom, preduzetništvom, štednjom te na osnovu toga i svojinom stiču prihode. Drugim rečima, Savez komunista mora uvažavati realnost mešovitog društva i u tom mešovitom društvu mora prepoznavati i podržavati razvojne potence kod različitih imovinskih slojeva iz kojih se to društvo sastoji. To je neophodno samog razvoja radi a zatim samo tako

Digitized by Google

Savez komunista može razbijati obrazac stranačke političke snage i prerastati u činioca kohezije (integracije) društva u celini.

Ako se socijalna pravda više ne može izvoditi državno-političkim intervencijama u privredi bez velikih šteta po ekonomsku efikasnost onda Savez komunista treba da na planu poreske politike teži sprečavanju umnožavanja i širenja socijalno-ekonomskih razlika te da stalno bdi nad materijalnim položajem i socijalnom pozicijom onih koji samo od rada žive.

Savezu komunista ne treba da smeta bogaćenje zasnovano čak ni na svojini ali se on mora zalagati da ono bude u funkciji razvoja. Otuda se poreskom progresijom mora sprečavati potrošačko rasipništvo tih zarada i podsticati njihovo usmeravanje u akumulaciju i razvoj.

Najzad, da zaključimo, ideologija socijalno-ekonomske pravde i čistog socijalističkog produkcionog odnosa koja ide i kada ide na štetu ekonomskog napredovanja društva i privrede mora ustupati mesto ideologiji ekonomskog rasta i razvoja. Tim će se putem brže i bezbolnije dolaziti do novog društva kojem se teži. To zahteva da se drugačije tretira socijalizam u postojećim materijalnim uslovima, da se on (socijalizam) oslobađa utopijskih obrazaca i dogmi u interesu njega samog. Savez komunista mora mnogo toga menjati u svojoj ideologiji i odnosu prema stvarnosti koju želi da menja. U protivnom druge političke snage (proces njihovog nastajanja već je uzeo maha) ponudiće (i već nude) atraktivnije programe koji mogu ugrožavati vodeću poziciju Saveza komunista. Poslednji je momenat da se ovo u Savezu komunista shvati.

Digitized by Google

Dimitar Mirčev

Kontroverze političkog i socijalnog bića SKJ: uzroci zastoja—pravci deblokade

(1) Krizu koju živimo, možemo nazvati Gramšijevim terminom i »organska kriza«. Veliki marksistički mislilac je teorijski i istorijski analizirao i predvideo takve krize još početkom 30-tih, u svojim zapisima iz zatvora (Quaderni del carcere), opisujući njihove polit-fenomenološke crte: u određenoj fazi, velike društvene grupe se odvajaju od svojih tradicionalnih stranaka, što znači da stranke sa određenim organizacionim oblicima i određene ljude koji ih predstavljaju i vode — ne priznaju više za neposredan izraz svoje klase ili dela klase. Kako nastaju ti konflikti između »predstavljanih i predstavnika« koji se šire na ceo društveni organizam? Gramši piše da je uzrok uvek isti, naravno sa specifičnim nacionalnim varijacijama: reč je o krizi hegemonije vladajuće klase do koje dolazi ili zbog toga što vladajuća klasa nije uspela sa nekim svojim velikim političkim projektom, ili zbog toga što se široke mase odjednom probude iz pasivnosti i postave svoje zahteve, koji u svojoj »neorganskoj celini« čine revolucionarne zahteve... Ta vrsta pojava, nastavlja Gramši, usko je povezana sa jednim od najvažnijih pitanja koja se tiču političke stranke, naime, sa sposobnošću stranke da se odupre snazi navike, težnjama za mumificiranjem i prelazu u anahronizam. Govori se, kaže Gramši, o »krizi vlasti« ali to je kriza klasne hegemonije, društva u celini (Gramsci, 1987).

Digitized by Google

Izgleda da je u nas danas, u pitanju pre svega kriza Partije kao izraz krize hegemonije radničke klase, jer avangarda je uvek bila rezultanta odnosa i položaja klase. Ona nikad nije bila samo »savez istomišljenika«, homogeno jezgro, pa čak i kada je »teorijski prednjačila« i sagledavala šire, istorijske uslove klase i razvoja. I tada je bila »pupčanom vrpcom« vezana za svoju interesno-klasnu podlogu. Ukoliko je onda danas SKJ prožet anahronizmom, mumificiranošću i inercijom navika, stereotipnih idejnih matrica i dogmi, onda je prevashodna pretpostavka tome — kriza hegemonije radničke klase, u socijalnom i ekonomskom smislu. Politički refleks te krize je ne toliko u iscrpljenosti inovacijskog kapaciteta SK, koliko u socijalnim blokadama koje postavlja klasno biće radništva i društvena osnova do sada vodećih snaga u nas. Tek potom se neposredni uzroci pojavljuju u biću politike — partije, u njenoj strukturi, načinu delovanja, usmeravanju politike.

(2) Pitanje uzroka blokada i dijagnoze socijalne osnove krize i razvojnog zastoja je, bez sumnje, veoma značajno, jer ono neposredno određuje perspektive reforme Partije ali i puteva izlaska iz krize. Naravno, uz pretpostavku da se ti putevi ne sagledavaju van ili bez Partije, što nije niti realna niti za veliku većinu — poželjna pretpostavka.

Nema nikakve osnove verovanju da je naša društvena kriza pretežno uzrokovana slabljenjem inovacijskog kapaciteta Partije odnosno iscrpljenošću partijskog intelekta. Uostalom, bez obzira na činjenicu koliko su sve predlagane u nas društvene i ekonomske reforme u zadnje vreme, nailazile na podršku ili otpor širokog članstva Partije i građana, točno je da su one izrasle i generirane unutar Partije, ne pod nekim moćnim spoljnim ili opozicijskim pritiskom. Kritična i samokritična moć Partije također nije sporna (uporedimo — 13. sednicu, 13. kongres, »Kritičnu analizu« itd.) Političke institucije koje danas imamo i koje je pokrenula Partija, ukoliko apstrahiramo za trenutak njihovu stvarnost, sigurno odgovaraju i razvijenom socijalizmu i 21. veku.

Također je malo verovatno da su osnovni problemi naše Partije danas — u njenoj federalizaciji, u nedostatku jedinstva, u konfliktualizaciji na republičkoj ili nacionalnoj osnovi. Te probleme naravno ne treba nikako zanemarivati, ali ipak i oni se javljaju kao refleks nekih dubljih uzroka; osim toga i sve republičke i pokrajinske partije se suočavaju sa načelno istim ili sličnim teškoćama u odnosu sa svojom bazom i članstvom.

Proizilazi da se ipak mora dublje uroniti u složeni socijalni i kauzalno-deterministički mehanizam koji određuje *odnose i kvalitet* hegemonije klase, pa potom socijalna kretanja i grupiranja, i na kraju u sam položaj i u unutarnju dinamiku, interesnu konfiguraciju i politiku avangarde odnosno partije.

Digitized by Google

Naše društvene nauke, u zadnje dve decenije najmanje, proizvele su dosta saznanja i evidencijski fond o tim socijalno-determinirajućim kretanjima u mehanizmu hegemonije i razvojno-pokretačke moći klase. Poznato je da je društveno-klasna osnova naše revolucije, zbog zaostalog kapitalizma bila dosta uska i svodila se na malobrojno, pokretačko, radničko-klasno jezgro ali i na veoma široku podršku van-klasnih radnih i drugih slojeva. U takvoj konstelaciji, politički, državno-partijski i organizacioni faktor preobražaja morao je biti veoma izražen, koncentriran i efikasan, što uostalom nije bio specijalitet samo naše revolucije.

Pretpostavka delovanja tog faktora je bila, da će se putem koncentrirane moći i centralizovane, racionalne alokacije ljudskih i materijalnih resursa, tj. visokih kvantitativnih razvojnih parametara, veoma brzo i skokovito — konstituirati masovna i industrijska radnička klasa a da će drugi slojevi također brzo biti prevedeni u njen položaj. Otud ekstenzivni procesi deagrarizacije, migracija, industrijalizacije, urbanizacije, oslanjanja razvoja pretežno na visoke stope investicija, domaće i tuđe akumulacije (Bilandžić, 1985, Pusić, 1985).

Povoljne i nepovoljne, u odnosu na očekivanja sistema, rezultate takvih kretanja, mogli bi grupirati u nekoliko blokova:

Povoljni

— obezbeđen brzi kvantitativni stepen rasta i razvoja, kojeg naravno ne treba izjednačivati sa društvenim promenama i preobražajem;

— relativno ujednačen i vidljiv rast životnog standarda većine radnika i širih slojeva, bez obzira na položaj, produktivnost i efikasnost rada;

— visok stepen identiteta, podrške i mobilizacijskog kapaciteta širokih slojeva i vodećih snaga odnosno Partije (Gramšijevo »organsko jedinstvo«).

Nepovoljni

— Na osnovi kvantitativnog i brzog rasta proizvodnih snaga i industrijalizma nije se mogla razviti i konstituisati masovnije — industrijska radnička klasa, koja bi svojim položajem, bićem, svešću i interesima davala osnovni ton novom proizvodnom odnosu samoupravljanja, i generirala kvalitativni razvoj proizvodnih snaga;

— Usled toga nad samoupravljanjem počinje da visi »Prometejski sindrom« državno-partijskog i političkog kompleksa, koji ga štiti, usmerava, razvija, ali koji se svojom arbitrernom i sistemski rezerviranom ulogom distancira i udaljuje od suš-

Digitized by Google

tine proizvodnog odnosa; društveno-slojevska osnova državno-partijskog i političkog kompleksa onda nužno zadobija moć kontrole ali i artikulacije i zaštite vlastitih slojevskih interesa;

— Objektivni i subjektivno apropriran prevalentni položaj političkog faktora i aparata, počinje isto tako prevalentno uticati na stratifikacijska kretanja u društvu jer je on najznačajniji kanal društvene mobilnosti i promocije, a samim tim i ideološki, organizacijski i interesno-grupni faktor i generator. Otuda, on zadobija kontrolu nad »legitimizacijskim mehanizmom« društvenog sistema, što širi jaz između institucionalizovanog društvenog odnosa (samoupravljanja) i faktičkog društvenog odnosa (modificiranog etatizma i politokratizma).

— U rezultatu tog kretanja i širenja raskoraka formalnog i stvarnog društvenog odnosa, gubi se mogućnost i slabi potencijal svesne društvene intervencije u kompleksu proizvodnih snaga i njihovog rasta; lapidarno je taj odnos u nas nazvan »podređenost ekonomije politici«, ali se zapravo radi o blokadi autonomnih društvenih i ekonomskih tokova zbog specifične konfiguracije sociopolitičkih interesa;

(3) Još početkom 70-tih godina, Županov, Obradović, i dr. upozoravaju na erodiranu društvenu moć radničke klase i na znatnu vezanost njenog bića i svesti za etatistički društveni odnos, na njenu razapetost između očekivanja i potreba rasta proizvodnih snaga i modernog privređivanja (kroz tržišnu orijentaciju, preduzimaštvo, rizike, autonomiju preduzeća itd.), i s druge strane — sigurnosti, zaposlenosti, dohotka itd. koje nudi državom posredovana ekonomija (Županov, 1971). To s jedne strane dovodi do interesa za preispitivanje i demistifikaciju koncepta ali i zbilje radničke klase kao jedine i neprikosnovene baze legitimiteta avangarde, a s druge strane, povećava interes, u sociologa pre svega — za stvarne stratifikacijske procese i grupiranja u društvu i determinističko-kauzalne mehanizme koji ih uslovljavaju.

Prvo veliko istraživanje društvenih slojeva i društvene svesti u nas, preduzeto od M. Popovića i saradnika početkom 1970-tih, u SR Srbiji, indicira već formirane i dosta uobličene slojeve, slojeve sa distinktivnim položajem, načinom života, stavovima i interesima (Popović i sar., 1977). To istraživanje, po našoj oceni, prvo je empirijsko indiciranje ne samo stratifikacijske slike društva, već i razlike te slike od uobičajenog konstrukta na kome se gradila partijska predstava i strategija paralelograma snaga i razvojnih ciljeva i činioca socijalističkog razvoja.

Istraživanje izaziva i suprotstavlja tradicionalnu šemu partijske ideologije — o društvenoj strukturi (moćna, samoupravno orijentisana radnička klasa sa svojim idejnim jezgrom — avangardom, zatim — širi radni slojevi — »radni ljudi«, pa onda — tanak sloj privatnika — seljaka i sl., i ostataka starih klasa) — jednoj novoj šemi lepeze društvenih slojeva koji su

Digitized by Google

po svojim bitnim obeležjima — *distinktivni*, i čiji je odnos *hijerarhijski određen odnosno uređen.*

Samoupravljanje kao sistem odnosa, ciljeva i vrednosti zaista povezuje i deluje homogenizirajuće — na društvenu i slojevsku strukturu. Ipak, S. Bolčić, jedan od autora studije, kasnije navodi da su pri tome diferentni slojevski interesi veoma izraženi i da dobijaju na značaju u stratifikacijskom procesu. (Bolčič, 1986 g.).

Celina sociooloških istraživanja 70-tih i 80-tih još nije proizvela niti približno tačnu sliku strukture našeg savremenog društva niti neku opštiju teoriju stratifikacije. Ipak, unela je dosta svetla u strukturu i njeno kretanje, i naročito u interesnu konfiguraciju koja znatno odstupa od dominantnih i manifestnih oblika i sadržaja svesti. I. Bernik, u jednom rezimeu istraživačkih nalaza u zemlji u tom pogledu, navodi da su, uopšte uzev utvrđene tri linije stratifikacije društva, odnosno tri relativno nezavisne hijerarhije: obrazovno-profesionalna, potrošačka (ili materijalno-pozicijska) i hijerarhija političke moći. Položaj pojedinca na jednoj hijerarhiji statusa, relativno je nezavisan od njegovog položaja u drugim hijerarhijama, i to objašnjava činjenicu da slojevi nisu tako fiksirani i vidljivi, odnosno da su znatno otvoreni i mobilni (Bernik, 1988).

Ipak, te hijerarhije se seku u nekim tačkama svojih dijagonala. Gornjem sloju (ili bolje slojevima) pripada relativno tanak krug političke, privredne i intelektualne elite, u srednjem sloju je velika većina zaposlenih uključujući i privatnike, i javnu administraciju; i radništvo u smislu radničke klase čini samo mali deo ovog sloja, koji je inače veoma heterogen; najzad donje slojeve opet čine radništvo — nekvalifikovano, nezaposleni, mali poljoprivrednici.

Samo manji deo dakle srednjih i donjih slojeva kao i radništva — se u zasnivanju svog društvenog i materijalnog položaja, bazira na načelima socijalističke raspodele prema radu i njenom tržišnom vrednovanju, kao i na učešću u upravljanju i samoupravljanju. Njihov fizički i još više politički, idejni, svesni identitet i komunikacija sa avangardom odnosno sa partijskim vrhom je relativno slaba i labilna. Otuda zasnivanje i legitimizacija načelne, strateške ali i empirijske politike Partije na odnosu i interesu toga klasnog segmenta je labilna, intuitivna i višestruko posredovana i »prerađena«. U društvenoj svesti sadržaj te politike zato ima oblik ili predstavu samo »retoričnе lojalnosti dugoročnim interesima klase«.

Etatizam, odnosno ograničenost proizvodnog odnosa samoupravljanja, restrikcije tržišnoj ekonomiji i robnoj proizvodnji, ograničili su i proširivanje radničko-klasnog segmenta koji svoj položaj, biće, interese i svest zasniva na tom odnosu. Otuda, fizičko proširivanje baze društvenog rada (intenzivno zapošljavanje, posebno u neproizvodnim delatnostima i granama) — pogodovalo je u prvom redu širenju i interesno-svesnom pro-

Digitized by Google

boju onih grupacija koji svoj položaj nisu zasnivali na proizvodnom odnosu samoupravljanja, odnosno koji su na manjoj ili većoj distanci od njega. Ta grupiranja i pregrupiranja svakako imaju značajan odraz na položaj avangarde, na njeno protivurečno biće i na njen kapacitet artikulacije i vođenja radničko-klasnih interesa, politike, razvojnih, inovativnih i reformskih nastojanja. I pored svih nastojanja i napinjanja, njen kapacitet je u tom pogledu bio blokiran. Tako je ona ostala zarobljenik svoje prošlosti, svog herojskog doba, bez prave mogućnosti da ostvari svoje velike projekte iz 1950, 1952, 1957, 1963 i 1974. godine. Da li se onda Gramšijevo upozorenje i u slučaju naše Partije transponira kao modalitet Mikelsovog »gvozdenog zakona« partijskog razvoja?

(4) Navedeni stratifikacijski procesi, posebno u smislu »proizvodnje svesti« ali i u političkom grupiranju i balansiranju, imaju nekoliko bitnih posledica, kako na avangardu odnosno Partiju, tako i na celinu društvenog agregata u naponu na promenama i razvoju.

(a) Dinamika srednjih slojeva i interslojevska kretanja, veze, uzajamnost, izuzetno pojačava opseg, moć i značaj tih slojeva, čak i srednje klase u tradicionalnom smislu reči. Istraživanja govore da su za razliku od donjih i marginalnih, »osnovni srednji slojevi imali u celokupnom posleratnom periodu sigurniju i bolju društvenu poziciju, a uz to su pokazivali izuzetnu dinamiku rasta... Od kraja četrdesetih do početka osamdesetih godina, oni su povećali svoje učešće u aktivnoj populaciji s približno jedne desetine na jednu petinu a danas se njihovo učešće može procenjivati na punu četvrtinu«. (Mrkšič, 1987, str. 176—177). Citirani istraživač također piše da u pogledu budućih promena socijalne strukture jugoslovenskog društva, komparativne analize upućuju na zaključak da bi i dalje trebalo očekivati veću dinamiku rasta srednjih slojeva, usporeno povećanje radništva kao i smanjivanje udela seljaštva u aktivnom stanovništvu.

Fenomen srednjih slojeva u nas je veoma relevantan danas a malo istražiyan. Njihova ekspanzija je opšta, a svojim položajem, svešću, interesima — oni daju ton ekonomskim i političkim procesima. Ništa manje nisu oni prodrli i u organizam partije, izazvali njenu prestrukturaciju, a svojom težnjom na održavanju postojećeg status-quo (jer se na tome zasniva njihov položaj i društveni interes) — blokirali reformski kapacitet, politiku na promenama i akcionu sposobnost Partije. To postaje jedan od glavnih uzroka zastoja i krize danas. (Videti još: Popović i sar., 1981, Ristić, 1981).

(b) Drugi smer istraživanja odnosio se na socijalnu strukturu Partije i njene restrukturacijske procese. Naime, ona u globalu pokazuju jačanje i čak predominantnost srednjih, službeničkih pre svega i rukovodilačkih slojeva u sastavu Partije, pritisak tih slojeva na ulazak u partiju i u njenu vodeću

Digitized by Google

strukturu. To je i normalno i očekivano ako se uzmu u obzir nalazi, već navedeni, da pripadnost političkoj strukturi i njenoj hijerarhiji predstavlja snažan kanal društvene mobilnosti i promocije.

S druge strane povećava se distanca i odbojnost pa i napetost između partije i radništva a pogotovo radničko-klasnog elementa u užem smislu. Preciznije, između vodeće strukture partije i radničke, partijske i nepartijske baze. U članskom sastavu partije smanjuje se radničko-klasni segment. Povećava se broj izlazaka, napuštanja, isključivanja iz partije, prvenstveno iz radničko-klasnog segmenta, a smanjuje se ulazak i obnavljanje kao i interes tog segmenta za partiju. Konstantno se održava nepovoljni obrazac sastava vodećih organa partije u smislu odsustva radništva i njegovog uticaja.

Partijska politika, reformska strategija i nastojanja, tako bivaju blokirani trostrukom barijerom: posredovanjem i »preradom« putem srednjeslojnog članskog stratuma; odsustvom i odbojnošću radničko-klasnog stratuma; nerelevantnošću i nepovezanošću ciljeva te strategije i politike sa interesima ostalih slojeva u društvu (uskost, apstraktnost, isključivost »dugoročnih interesa klase«). To također postaje bitan uzrok zastoja i imobilizacije Partije (videti studije — Goati, 1986, Šiber, 1987, Milić i dr. 1981).

(c) Istraživački naglasak je također bio dat utvrđivanju interesne konfiguracije društva i naročito strukturi društvene svesti. Poznati su i u više maha potvrđivani nalazi o sadržaju, proširenosti i osnovnim obeležjima postojećih vrednosnih orijentacija i tipova svesti u društvu. Također su poznati nalazi o reflektovanju vrednosnih orijentacija i obrazaca svesti na grupno političko ponašanje: učešće, interes, motivacije, efikasnost itd.

Na bazi više projekata, više ili manje reprezentativnih i metodološki komparabilnih, moguće je izdvojiti tri predominantna tipa idejno-vrednosne i svesne orijentacije: samoupravna idejno-vrednosna orijentacija i svest, kojoj korespondira samo tanak segment matičnog radničko-klasnog stratuma, ali i veoma širok segment partijskog sastava, posebno rukovodećeg, administrativnog, stručnog i intelektualnog; zatim hibridna socijalistička idejno-vrednosna orijentacija u kojoj ipak dominira egalitarno-etatistički sadržaj, ali i sitno-građanski i srednje-klasni vrednosni kompleks. Ovoj orijentaciji pripadaju široki radnički slojevi ali i službenički aparat, degradirani agrarni segmenti, dobar deo individualnih proizvođača itd. Za ovu orijentaciju je zapravo vezano i radništvo u procesu konstituisanja u klasu ali još daleko od kraja takvog procesa. I najzad, treću orijentaciju uslovno nazivamo otuđenom, pasivno ili aktivno oponentskom. U njoj se prepoznavaju — nacionalno-religijski, čisti etatistički ili staljinistički sadržaji, ali i odsustvo organizovanijih političkih i društvenih vrednosti. Deo radništva, deprivilegiranih slojeva, marginalnih grupa ali i aktivno-opozicijskih

Digitized by Google

i nacionalističkih grupacija, bez sumnje artikuliše takvu orijentaciju. (Videti — Šiber, 1987 i 1986; Bolčič, 1986 b; Obradović, 1984, Šuvar, 1985).

Iz tako ocrtane strukture svesti proizilazi nekoliko zaključaka: daleko najhomogenija, čvrsta i društvenomoćna je samoupravna idejno-vrednosna orijentacija, čiji nosioci međutim većinom ili ne pripadaju radničkoj klasi ili ne zasnivaju svoj društveni i materijalni položaj na proizvodnom odnosu samoupravljanja, na socijalističkim principima raspodele prema radu itd. Prema tome, jasno je da u tom slučaju postoji širok raskorak između njihove svesti, vrednosne orijentacije, i — stvarnog položaja, bića i interesa, što zaista predstavlja protivurečnost SKJ koja ih obuhvata i čiji su oni vodeći stratum. Drugo, kod radništva, manja skupina zaista ima identitet klasno-svesnog, statusno i vrednosno orijentisanog samoupravljanju — segmenta. S druge strane, radništvo je disperzirano u sve tri grupe odnosno tipova svesti, i kod njega su u celini — obeležja hibridne i egalitarno-etatističke svesti čak i snažnije izraženi. Samoupravni projekt za njega je zato ili idealitetna šema — prema čijoj praksi postaje sve više kritično i odbojno, ili institucija kojoj, stepenom svoje moći nije doraslo, koja za njega nije propulzivna.

I zatim, ima mnogo evidencije u korist zaključka da se društvena diferentnost, antinomičnost položaja grupa, vrlo razuđena interesna konfiguracija u društvu — u punoj meri reflektira i na Savez komunista. Čak šta više, i u njegovom sastavu se vrlo snažno reflektuju interesne podele i identitetne grupacije u društvu, s tim što ta činjenica igra mnogo značajniju ulogu od činjenice da je Savez organizovan na bazi jednomišljeništva i idejne homogenosti. I u njemu su interesne podele, naime, jače od idejnog zajedništva. U socijalnom smislu to postaje problem br. 1 — Saveza, jer blokira njegovu akciju unutar njega samog.

To znači da u vođenju, ali mnogo više u provođenju politike SK, dejstvo interesne strukture i interesnih težnji njegovog sastava nadjačava dejstvo identiteta vrednosti i ideologije Partije, i to indicira njene bitne unutrašnje kontroverze, neefikasnost, nejedinstvo. (Popović i sar. 1988, Bolčič 1986a).

Do ove tačke, kontroverza može biti čisto intraorganizacijska. Ali kako položaj SK subsumira celinu političkih i socijalnih procesa, uključujući i proces društvene moći, onda unutrašnja blokada Partije biva reflektirana na blokadu protoka društvene moći na željenim i potrebnim promenama uopšte u društvu. To opet sa svoje strane objašnjava trendove erozije idejnog identiteta sastava SK ali i erozije njegovog ugleda, mobilizacijske sposobnosti i inovativnog kapaciteta u društvenim promenama. O tome također postoji ozbiljna istraživačka evidencija (Sultanović, 1985, Goati i dr. 1985).

Digitized by Google

(5) U sadašnjim diskusijama o reformi Saveza komunista, očito je da obimna argumentacija podržava opredeljenje vraćanju izvornim principima Partije iz 1952. i 1957. godine; naime — separiranje države od Partije, idejno-vodeća uloga Partije, politički sistem odumiruće partijske vladavine, odnosno bezpartijske, samoupravne demokratije ili autohtone, podruštvljene demokratije. U načelu se tom opredeljenju ne može nikako prigovoriti jer to je esencija jugoslovenskog »političkog« puta u socijalizam, koji međunarodno i istorijski nije sporan. Naprotiv. Ali, jednovremeno se postavlja i pitanje — kojim *realističnim oblicima i metodama* vraćanje izvornim, i istorijski pa i teorijski, verifikovanim principima jer, razvojni zastoj i prekid je bio izazvan koliko kretanjima socio-interesnog diferenciranja i razvoja na bazi hibridnog proizvodnog odnosa, toliko i zadržavanjem oblika i metoda aplikacije izvornih principa. Moralo bi se početi od saznanja da se tim principima ne može — putem oblika i metoda »herojskog doba« našeg socijalizma i uloge partije.

Brižljivo i nepolitizirano prepročitavanje Kardeljevih »Pravaca razvoja« ipak obezbeđuje bar osnovu rasprave o tome. Interpretacije i reinterpretacije Kardelja kreću se od ekstrema da je Kardelj bio protiv »oblika i metoda« političkog pluralizma, kao koncepta koji se, navodno, svodi u krajnjoj liniji na građanski multipartizam, preko shvatanja da su postojeće sistemske institucije pluralističke i identične sa Kardeljevim konceptom, do toga da je Kardelj predvideo autentični politički pluralizam autohtono (samoupravno) organizovanih društvenih grupacija. Pravi problem za raspravu je, naime, u tome što povlačenje idejnog i političkog monizma iz sistema, u obliku povlačenja partije sa vlasti i dogmi iz ideologije, mora da obezbedi paralelni razvoj i efektuiranje inoviranih socijalističkih, demokratskih, samoupravnih oblika i ciljeva.

Zbog toga, rasprava o političkom pluralizmu danas nije niti akademsko, niti apstraktno, niti pitanje taktičkog manevriranja Partije. To je pitanje sudbine partijske i društvene reforme. Sa stanovišta reformi i zbiljskih društvenih preobražaja, pitanja — da li programski ili partijski ili nepartijski itd. pluralizam, su periferna i ne-esencijalna. Pitanje je da li je dosadašnji razvoj i sistem proizveo društveno-ekonomsku osnovu i strukturu na koju bi se nadgradio više-partijski nesocijalistički pluralizam. Nema do sada nikakve ozbiljnije indikacije u tom smislu, pa onda ni osnove — partijskom suprotstavljanju inicijativama političkog pluralizma. Jer, ukoliko društveni odnos samoupravljanja i dosadašnja, bar istorijski i načelno verificirana i nesporna strategija SK nisu stvorili podlogu za restituciju kapital-odnosa i njegovu nadgradnju u obliku građanskog multipartijskog sistema, onda zašto bojazan od inicijativa ka političkom pluralizmu.

Načelni problem je da se, opisani procesi i strukture socijalne, ekonomske i političke, odnosno idejno-vrednosne dife-

Digitized by Google

rentnosti u društvu — prvo priznaju kao *realne*, a samim tim i *legitimne*, i zatim, da im se prizna pravo na egzistenciju, artikulaciju i izražavanje. Drugo, da se ta formalizacija diferentnosti i pluralizma iskoristi za sintezu pluralističkih i interesnih opcija u pravcu socijalističkog samoupravljanja, razvoja i prosperiteta.

U odnosu na Partiju, to bi svakako značilo puno političko priznavanje njene pluralitetne unutrašnje socio-interesne strukture, da bi se taj akt paralelno proširio i na društvo u celini; a zatim reformiranje institucionalnih odnosa, metoda rada i odlučivanja, na osnovi *pozitivnih interesnih programa i ciljeva*, uključivši sve legitimne interesnosocijalne grupacije. Ta osnova, pruža mogućnost da se interesna diferentnost legitimno artikulira u Partiji ali i u političkom sistemu socijalizma i samoupravljanja, i da zbog svoje vlastite ekonomske osnove (društvene svojine u većini, čak i u uslovima tržišta) ne poprimi obeležja nadgradnje restituiranog kapital-odnosa. Time bi se, bar načelno — prevazišle protivurečnosti u položaju, ulozi i mogućnosti Partije danas.

Gramšijevim rečnikom, bilo bi to ponovno uspostavljanje »organskog jedinstva« partije unutar sebe, i zatim partije i masa, masa i društva. Debata o dokumentima za naredni partijski kongres, pruža takvu priliku, zapravo priliku za revitalizaciju izvornog smisla naše ideologije i samoupravne razvojne strategije.

IZVORI I REFERENCE

BERNIK, J. 1988. Istraživanje slojevitosti jugoslavenskog društva — nekoliko općenitosti i komentara. Zbornik — Socijalna struktura, svijest i djelovanje Saveza komunista. Zagreb: Komunist i CITRA »Vladimir Bakarić«, str. 18—34;

BILANDŽIĆ, D. 1985. Historija SFRJ. Glavni procesi 1918—1985. Zagreb: Školska knjiga.

BOLČIĆ, S. 1986a. SKJ u ostvarivanju interesa radničke klase. U zborniku — Radnička klasa i SKJ danas. Beograd: Komunist.

BOLČIĆ, S. 1986b. Interesi i delovanje SKJ. Beograd: IC Komunist.

GOATI V. i dr. 1985. Zaposleni u društvenom sektoru SFRJ o aktuelnim društvenim pitanjima. Beograd: IDN/CDI, 65/1985.

GOATI, V. 1986. SKJ, kriza, demokracija. Zagreb: Cekade.

GRAMSCI, A. 1987. Civilna družba in država. Ljubljana: Komunist, str. 157—158;

MILIĆ, A. i dr. 1981. Svest i angažovanost komunista. Beograd: Mladost i MC CK SKS.

MRKŠIĆ, D. 1987. Srednji slojevi u Jugoslaviji. Beograd: IC SSO.

OBRADOVIĆ, V. 1984. Socijalna struktura SK i elementi klasne svijesti. U Zborniku — Klasno-socijalna struktura SKJ. Beograd: Centar za društvena istraživanja PCK SKJ.

POPOVIĆ, M. i sar. 1977. Društveni slojevi i društvena svest. Beograd: IDN.

POPOVIĆ, M. i sar. 1987. Društvene nejednakosti. Beograd: Institut za sociološka istraživanja FF.

Digitized by Google

POPOVIĆ, M. i dr. 1981. Politika raspodele i ideologija. Beograd: Institut za sociološka istraživanja FF.
PUSIĆ, E. 1985. Upravni sistemi u Jugoslaviji. Zagreb: Universitas/GZH.
RISTIĆ, M. 1981. Promene društvene strukture i srednji slojevi u jugoslovenskom društvu. Diplomski rad. Beograd: Filozofski fakultet.
SULTANOVIĆ, V. 1985. Savez komunista, organizacija, akcija. Sarajevo: MC GK SK BiH.
ŠIBER, I. 1986. Javno mnijenje, politički stavovi i idejne orijentacije. Zagreb: CITRA GK SKH.
ŠIBER, I. 1987. Savez komunista, socijalna struktura i društvena svijest. Zagreb: CITRA GK SKH.
ŠUVAR, S. 1985. Radnička klasa i razvoj jugoslavenskog društva. U zborniku »Klasna borba i socijalna diferencijacija. Zagreb: Centar SKH za idejno-teorijski rad »Vladimir Bakarić«.
ŽUPANOV, J. 1971. Samoupravljanje i društvena moć. U J. Jerovšek (ur.) Industrijska sociologija. Zagreb: Naše teme.

Digitized by Google

Tribina

Rukovođenje i upravljanje

Miodrag Zečević

Odnos između funkcije upravljanja i poslovodne funkcije

1. Tema okruglog stola je ključno pitanje nove tržišne orijentacije tako da je ovo, uveren sam, samo početak rasprave posvećen ovom problemu. Složenost teme pretpostavlja svestranu raspravu o prirodi i sadržaju ukupne koncepcije društvenog samoupravljanja, jer je u pitanju transformacija funkcionisanja uspostavljenog sistema društveno-ekonomskih odnosa u celini. Samoupravno društvo očito nema visok koeficijenat racionalnosti niti uspostavljeni pravac njegovog razvoja to obećava. Problem je u tome što u njegovoj osnovi nije ni ugrađena takva pretpostavka i orijentacija. Funkcionalna nužnost jednog sistema zamenjena je dobronamernošću i pretpostavljenoj i očekivanoj subjektivnoj svesti za tu nužnost participanata ukupnog sistema. Međutim, dobronamernost, funkcionalnost i racionalnost nisu identične kategoriji niti uvek vode istom cilju. Razvoj društva je pokazao da se potrebe ma koje zajednice (ekonomske, društvene, političke, itd) ne mogu posmatrati u svetlu parcijalnih i posebnih potreba i interesa. Realne potrebe i interesi se samo delimično poklapaju, jer se razvojno posmatrano one obavezno u jednoj fazi tog spoja interesno razilaze i nastaje stagnacija, što je istorijski razvoj do sada sa sigurnošću dokazao.

Koncepcija odnosa između funkcije upravljanja i poslovodne funkcije je ugrađena u osnove društvenog samoupravljanja

Digitized by Google

i sadržinu društveno-ekonomskog sistema. Potencijal rasta jedne koncepcije, jednog društvenog odnosa, jednog društva se u vremenskom procesu menja. Stvaralački procesi, ako nemaju nove impulse i sadržaje, postepeno se usporavaju, a zrelost jednog stanja se vremenom pretvara u stagnaciju. Mi se očito nalazimo u fazi u kojoj postojeći odnos između funkcije upravljanja i poslovodne funkcije vodi stagnaciji i jedne i druge, kao i ukupnih društveno-ekonomskih i produkcionih odnosa. Uspostavljeni međusobni odnosi snažno usporavaju efikasno obavljanje i poslovodne i funkcije upravljanja u organizacijama udruženog rada kao i racionalnost i opravdanost daljeg opstajanja takvog sistema međusobnih odnosa.

Prema shvatanju opšte pravne teorije, društveno samoupravljanje u organizacijama udruženog rada inkorporira i funkciju upravljanja i funkciju rukovođenja. U organe upravljanja, prema pravnoj teoriji spadaju radnički saveti i drugi odgovarajući organi u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, a u funkciju rukovođenja poslovodni organ (inokosni i kolegijalni) i izvršni organ radničkog saveta, mada su u praksi samoupravljanja izvršni organi vezani za vršenje funkcije radničkog saveta, odnosno funkciju upravljanja. Sa stanovišta odnosa između funkcije upravljanja i poslovodne funkcije, opšte je shvatanje da se priroda dogovorne ekonomije izražava kroz radno i funkcionalno spajanje i povezivanje ove dve funkcije društvenog samoupravljanja, dok koncepcija tržišne ekonomije pretpostavlja razgraničenje radno i funkcionalno ove dve funkcije.

Nezavisno od jedne ili druge koncepcije sistema međusobnih odnosa, funkcija upravljanja i poslovodna funkcija objektivno se javljaju kao dve strane jednog istog procesa i sistema društvenog samoupravljanja u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Pitanje koje se postavlja jeste, da li koncepcijski uspostavljeni odnos između ove dve funkcije omogućuje njihovu samostalnost, ravnopravnost, odgovornost i slobodu delovanja u ostvarivanju sadržaja društvenog produkcionog odnosa.

Koncepcija društvene svojine shvaćene kao nesvojinske kategorije u odnosu na sredstva rada vodi identifikovanju i spajanju ove dve funkcije. Uspostavljanjem vlasničke funkcije nad sredstvima rada u društvenoj svojini, odnosno napuštanje nesvojinskog koncepta društvene svojine, i radnom i funkcionalnom razdvajanju poslovodne funkcije od funkcije upravljanja odnosno vlasništva, dovela je u kapitalizmu do afirmacije i osamostaljivanja menadžerskog sloja, funkcije, bez koje je u sadašnjim odnosima teško zamisliti tržišno privređivanje i delovanje. Sadašnja faza razvoja društvenog samoupravljanja i stanje u kome se ono nalazi, pretpostavlja njegovu duboku transformaciju i preispitivanje ukupne koncepcije, pre svega odnosa između ove dve funkcije.

Digitized by Google

2. Samoupravljanje je društvena suština klasnog produkcionog odnosa, odnosno društvena sadržina ukupnog društveno-političkog i ekonomskog sistema socijalističkog samoupravljanja. Iz tih razloga jednostrano je društveno samoupravljanje vezivati samo za vlasništvo nad sredstvima rada. Vlasništvo je pravo (fizičkog ili pravnog) lica da raspolaže nekom stvari, koje s obzirom na ovlašćenja može biti slabo ili jako. U pitanju je obim i kvalitet prava vlasnika da raspolaže vlasništvom koje ne treba mešati (vezivati) za društveni odnos, odnosno društvenu stranu produkcionog odnosa, odnose ljudi u procesu proizvodnje. Nezavisno od vrste svojine nad sredstvima rada u proizvodnom procesu (društvena, zadružna, mešovita i privatna), samoupravljanje je društvena sadržina unutrašnjih odnosa u postojećim oblicima proizvodnje i drugim oblicima društvenog rada, odnosno vladajućeg produkcionog odnosa. Ono ne može biti samo vladajući društveni odnos unutar društvenog preduzeća u kome radnici rade sredstvima rada u društvenoj svojini, već u svim oblicima društvenog rada u postojećem produkcionom odnosu.

3. Rasprava o odnosu između funkcije upravljanja i posiovodne funkcije, je u stvari, rasprava o osnovnim pitanjima i odnosima unutar produkcionog odnosa socijalističkog samoupravnog društva. Sa stanovišta društvenog samoupravljanja, ovo su ključna pitanja daljeg razvoja društvenog produkcionog odnosa socijalističkog samoupravnog društva, a samim tim i socijalističkog društva u celini.

Nalazimo se u fazi u kojoj se osporava društveno samoupravljanje kao sistem društvenih odnosa, a zanemaruje činjenica da je ono postalo neotuđiva svojina radničke klase i brojnih kapitalističkih zemalja. Problemi društvenog samoupravljanja se nalaze, kako u sistemskim rešenjima, tako i u načinu njegovog ostvarivanja, odnosno u njegovoj zloupotrebi, a ne u samoupravljanju kao unutrašnjoj sadržini socijalističkog samoupravnog društva. Nezavisno od dužine perioda u kome se izgrađuje kao sistem društveno samoupravljanje je još uvek kao osnovni sistem društvenih odnosa u razvoju i kao sistem nedograđen, nezavršen i opterećen mnogim razvojnim problemima i nepoznanicama.

Osnovni problem je u tome što društveno samoupravljanje omogućuje reprodukovanje i nastajanje pojava, odnosa i stanja koja kompromituju i ruše samu njegovu suštinu. Voluntarizam je u mnogome suština ostvarivanja društvenog sadržaja samoupravljanja što dovodi u pitanje samu sadržinu sistema i omogućava nastajanje mnogih društvenih zloupotreba i iskrivljavanja njegove suštine. Društveno samoupravljanje se shvata i ostvaruje kao pravo subjekta na autonomno ponašanje i sistem društvenih odnosa u kome je dozvoljeno svako ponašanje i u kome dominira sloboda u odnosu na obaveze i pravila koje takav sistem uspostavlja. Naravno da takav odnos vodi gubljenju radne discipline i lične odgovornosti u tehnološkom pro-

Digitized by Google

cesu rada i stvaranja nove vrednosti i istovetnom odnosu prema obavezama iz radnog odnosa, kao i onih koje proizilaze iz samoupravljanja kao društvenog odnosa. Tako uspostavljeni sistem rada je trom i neefikasan, omogućuje enormno gubljenje radnog (proizvodnog) vremena, minimizira odgovornost u tehnološkom procesu, ukida razliku između poslovodne i funkcije upravljanja, rada i nerada, a zbog uravnilovke i opadanja vrednosti rada ubija motivaciju radnika za rad itd. U stvari, primitivizam i društvena tolerancija primitivne društvene svesti i samovolje najozbiljnija su prepreka stvarnom razvoju društvenog samoupravljanja.

Promene koje su izvršene u sferi društveno-ekonomskih odnosa su takve prirode da zahtevaju brzo reagovanje subjektivnog faktora, pre svega, nauke, struke i zakonodavstva u traženju odgovora na brojna pitanja koja se danas postavljaju. U novom odnosu ne može se postaviti dilema ili dalje razvijati funkcija upravljanja ili je zanemariti u korist rukovodne funkcije. To nije prava dilema. U pitanju je pre svega razgraničenje između ove dve funkcije (sistemsko i funkcionalno) i njihovo lociranje na prostor koji zahteva i pretpostavlja racionalan sistem privređivanja i delovanja. Marks je pisao da u savremenom procesu proizvodnje nosioci poslovodne funkcije zastupaju kapital prema radniku. Polazeći od ove ideje vršenje poslovodne funkcije je profesija, a ne vremenski ograničena funkcija u udruženom radu, jer je u pitanju vođenje tehnološkog procesa društvenog rada.

Ova funkcija se u tehnološkom procesu mora vršiti operativno i profesionalno, uz punu društvenu kontrolu, nadzor i ličnu odgovornost nosilaca poslovodne funkcije udruženog rada. Bez visokog stepena operativnosti, profesionalnosti, samostalnosti i odgovornosti, teško je pretpostaviti efikasnost rada i tržišno ponašanje. Tržište je oblik međusobnog takmičenja uspešnosti rada i poslovanja privrednih subjekata, a ono ne može biti uspešno ako poslovodna funkcija nema ove karakteristike. Neka izučavanja su pokazala da samo racionalizacija organizacije i inovacije mogu da povećaju za oko 75% fizički obim proizvodnje, zapravo tolike su naše unutrašnje rezerve polazeći od sadašnjeg tehnološkog nivoa sredstava rada u organizacijama udruženog rada, pod uslovom da se ta roba može prodati. Da bi se poslovodna funkcija podigla na nivo savremenog menadžerskog vršenja nužno je da poseduje krug poslova i ovlašćenja koji omogućuju njeno efikasno ispoljavanje i vršenje.

Sa stanovišta realnih društvenih i sistemskih odnosa i stanja nužno je urgentno razgraničenje između funkcije upravljanja i poslovodne funkcije. Poslovi i ovlašćenja koja se odnose na tehnološki proces rada nužno je da budu u isključivoj nadležnosti poslovodne funkcije. Iz tih razloga, npr. norme i normativi, tehnološki višak, razmeštaj radnika, radna disciplina, odgovornost za radne obaveze u tehnološkom procesu, tehno-

Digitized by Google

loško opremanje i pravci razvojne politike nisu stvar funkcije upravljanja (samoupravljanja) već isključiva nadležnost poslovodne funkcije. Nosioci poslovodne funkcije su za njeno vršenje odgovorni nosiocima funkcije upravljanja i radnicima u organizaciji udruženog rada. U sistemu organizovanja nema monotipije i jednoobraznog unutrašnjeg organizovanja, što dovodi da je sadržaj poslovodne funkcije različit i pre svega opredeljen organizacionim oblicima društvenog rada u produkcionom procesu, tako da je i kvalitet i kvantitet ove funkcije sadržajno različit.

4. Samoupravna organizacija udruženog rada pretrpela je radikalne koncepcijske promene koje su izvršene dosadašnjim ustavnim i zakonskim promenama, pre svega, amandmanom X i XXIX na Ustav SFRJ, zatim Zakonom o preduzećima i drugim brojnim saveznim zakonima. Polazni konstitutivni principi su da radnici slobodno udružuju rad i društvena sredstva u uslovima robne proizvodnje i delovanja zakonitosti tržišta, da slobodno odlučuju o oblicima samoupravnog i radnog organizovanja i da su nezavisni u stvaranju oblika udruživanja, povezivanja i međusobne saradnje, odnosno omogućen je višelinijski razvoj svojinskih i organizacionih oblika u okviru produkcionog odnosa socijalističkog samoupravnog društva. Sistemski je omogućena puna inicijativa, sloboda i samostalnost u organizovanju udruženog rada u odnosu na svojinske i organizacione oblike konstituisanja i udruživanja, kao i njihove međusobne odnose. Ovim je pravno ispunjen osnovni zahtev tržišne ekonomije i slobodnog delovanja ekonomskih zakonitosti. Tržište je, kao što smo već istakli, samo prostor za proveravanje životnosti oblika udruženog rada, ali i opredeljujući faktor ukupnog njegovog životnog i produkcionog sadržaja.

Kriza političkog i ekonomskog sistema manifestuje se kao kriza političkih i ekonomskih oblika i međusobnih odnosa subjekata društveno-ekonomskog i političkog sistema. Ovo stanje se odnosi i na institucionalne oblike društvenog samoupravljanja. Način i sadržaj ostvarivanja društvenog samoupravljanja, ne samo da nije dao podsticaj društvenom sistemu, već je doprineo krizi u kojoj se ukupan sistem nalazi. Samoupravljanje se više bori za učešće u političkoj moći, koju poseduju određeni nosioci te moći, nego što se bori za njeno ograničenje i ukidanje. Na ovaj način samoupravljanje u udruženom radu nema šanse da predstavlja progresivni prodor u etatizovani sistem organizovanja društva i u sadržaj političke moći, jer od samog početka nisu razrešeni odnosi i stanja koja ga čine neefikasnim, osporavaju ga kao primarni sistem društvenih odnosa i koja vode odstupanju od njegove društveno-klasne i socijalne sadržine. Sa tog stanovišta nužno je razgraničenje između funkcije upravljanja i poslovodne funkcije, kao preduslova za prevazilaženje složenog svojinskog produkcionog odnosa unutar udruženog rada, koji je neminovno prerastao u

Digitized by Google

sukob između radnika (samoupravljanja) i stručnih nosilaca tehnološkog procesa rada, odnosno poslovodne strukture.

Tržišna ekonomija pretpostavlja postojanje pravne države, odnosno pravnu sigurnost privrednih subjekata, drugačiji odnos između funkcije upravljanja i rukovođenja, kao i ekonomsku i društvenu odgovornost svih subjekata u ostvarivanju klasnog produkcionog odnosa, posebno u procesu stvaranja nove vrednosti. Koncepcija izvršenih ustavnih promena omogućuje da se na nov način izgrade odnosi u sferi odlučivanja radnika, definiše uloga organa društvenog samoupravljanja, pre svega radničkih saveta, utvrde prava i dužnosti radnika u ostvarivanju samoupravljanja i njihove obaveze iz radno-tehnološkog procesa, kvalitet i kvantitet lične i kolektivne odgovornosti za rezultate poslovanja preduzeća, uvedu ekonomski kriteriji ulaganja u organizacije udruženog rada itd.

Međutim, Zakon o preduzećima samo je osnov stvaranja tržišne ekonomije a ne definitivno rešenje. Postoji u praksi realna opasnost da se ponove greške iz prošlosti, odnosno bespotrebno izvrši glorifikacija ovog Zakona, kao što je učinjeno sa Zakonom o udruženom radu koji je od strane politike, a ne prava, proglašen za mali ustav. Već danas se vidi da je nužna šira koncepcijska dogradnja Zakona o preduzećima i da se za mnoge odnose traže novi odgovori. Izvršene ustavno-pravne promene mogu stvoriti nove produkcione sadržaje ali voditi i svojevrsnoj restauraciji starih društvenih odnosa ako ne postoji jasnost pogleda, spremnost i sposobnost subjektivnog faktora da se izbori za ostvarivanje novih opredeljenja. Uslov da reforma uspe jeste jasnoća pogleda i ideja, vidljivost perspektive novog, spremnost i smelost društva da promeni neke biti svoga sadržaja i prirodnog bića. Otpori novom su svakim danom sve vidljiviji, a težnja mnogih da zadrže stečene pozicije, a promene mimoiđu njih, su sve očitije. Međutim, nije bitno ono što je propisano i zamišljeno već ono što će se ostvariti u životu i praksi.

5. Raspravom o sadržaju funkcije upravljanja i poslovodnoj funkciji u udruženom radu, njihovim međusobnim odnosima i drugim pitanjima od interesa za situiranje ovih funkcija, nužno je obuhvatiti sve oblike udruženog rada, odnosno sve oblike društvenih preduzeća, zatim radne organizacije u oblasti društvenih delatnosti, mešovita i privatna preduzeća sa stanovišta traženja odgovora u različitim sadržajima ove životne funkcije produkcionog procesa i društvenog samoupravljanja. Donošenjem Ustavnih amandmana na Ustav SFRJ, Zakona o preduzećima i drugih saveznih zakona, ima se utisak da je problem samo pravno opredeljen i postavljen i da iz tih razloga treba nastaviti intenzivno proučavanje ovog pitanja i ponuditi odgovore koji su u funkciji razvoja udruženog rada, tržišne privrede i prirode sadržaja društvenog samoupravljanja i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa u celini. Pored

Digitized by Google

bližeg lociranja međusobnih odnosa, prirode i karaktera ove dve funkcije ne mogu se zaobići i neka druga pitanja koja opredeljuju i uslovljavaju karakter ovih funkcija. Na prvo mesto dolazi uticaj različitih svojinskih oblika na karakter, prirodu i vršenje ove dve funkcije, s obzirom na raznovrsnost oblika i vrsta preduzeća sa stanovišta svojinskih odnosa prema osnovnim sredstvima rada. Ulaganja stranih lica i naših građana u organizacije udruženog rada i participacija u vršenju funkcije upravljanja i poslovodne funkcije na novi način postavlja određene odnose u sferi udruženog rada i produkcionom odnosu u celini, jer više nema svojinske monotipije i jednoobraznosti u organizovanju udruženog rada.

Neke pojave ukazuju da je neophodno ukazati na jedno pitanje, odnosno izneti realnu bojaznost koju je do sada mnogo puta potvrdio naš razvoj. Radi se o ponašanju subjektivnog faktora i kampanjskom biću naše društvene svesti i akcije. Postoji realna bojaznost da se naša svest i akcije u procesu odbacivanja i prevazilaženja koncepcije dogovorne ekonomije i dogmatskih shvatanja naše svesti, koja je izuzetno snažna i još uvek opredeljuje osnovne parametre društvenog razvoja, opredelimo kao društvo za čisti pragmatizam i na taj način dovedemo u pitanje suštinu novih odnosa i sadržaj samog sistema. Pragmatizam i voluntarizam u akciji i svesti, bez vođenja računa o dugoročnim ciljevima i opredeljenjima društvenog sistema, koja dolazi do izražaja pod pritiskom stanja u kome se društvo nalazi, vodi u situacije i odnose koji sutra mogu da dovedu do dubokog ekonomskog, idejnog i moralnog košmara u društveno-ekonomskom sistemu socijalističkog samoupravnog društva.

Digitized by Google

Miloš Sinđić

Nauka upravljanja

Pozdravljam odluku časopisa »Socijalizam« da otvori stranice i problematici upravljanja — odnosno, upravljanja i rukovođenja, ili samoupravljanja i poslovođenja. Zaista, krajnje je vreme da se posvećuje nužna pažnja toj, kako drug Žečević reče, samoj suštini samoupravnih odnosa, jer upravljanje uvek pripada središtu proizvodnih, ekonomskih, političkih i društvenih odnosa u svakoj pa i našoj zajednici.

Imajući to u vidu, a prvenstveno svestranu aktualnost upravljačke problematike, izložiću nekoliko konotacija o mogućnosti naučnog zasnivanja interpretacije današnje upravljačke aktivnosti, uzete u svim njenim raznovrsnim emanacijama, poput i onih o kojim smo ponešto utvrdili u amandmanima na Ustav SFRJ, u izvesnim opredeljenjima započete privredne i društvene reforme, u najavi 14. vanrednog kongresa SKJ i novog Ustava.

U najširem opštekulturnom i istorijskom smislu uzeto, nije sporno da je upravo ova oblast onaj skup graničnih činilaca koji određuje celokupnost napretka, pa, razume se, i razvitka odnosno rasta proizvodnih snaga, njihovu efektivnost. Iz aspekta pojedinih naučnih disciplina mogu se, na različite načine, određivati izvesni činioci rasta, razvoja i napretka, ali uvek ćemo imati to da je limes svemu tome upravljačka sposobnost — odnosno, sposobnost za uviđanje i predviđanje, sposobnost da se u postojećem otkrije novo buduće stanje, da se u svakom

Digitized by Google

proizvodu vidi njegov novoprodukt, u svakoj datoj organizaciji njen potencijalno viši nivo, itd.

Otuda, ova tema za nas, kada smo u sve dubljim ponorima krize i kada se pitanje izlaska iz nje postavlja kao neizostavni uslov opstanka, ima, najpre, strogo uzevši, neporeciv prakseološki značaj. Naime, praksa traži neposrednu afirmaciju nosilaca rada i stvaralaštva — i, posebno preduzetnika, preduzetništva i preduzeća. Jer, kako se u primeru drugih vidi, bez toga ne može biti ni uspešnih proizvođača ni onih koji valjano razmenjuju vrednosti. Dakle, bez njih nije mogućna razuđena tržišna struktura ili poželjna tržišta, tj. nema poželjnih objektivno datih uslova, te materijalne demokratije rada i stvaralaštva, nema istinske slobode čoveka koji radi i stvara materijalne i nematerijalne društvene vrednosti.

To bi značilo da smerom kako smo konačno počeli, a o čemu je drug Zečević dao izvesne napomene, treba odlučno nastaviti. Bar na nivou relevantnih konsideracija ovaj naš časopis bi mogao doprineti da se uoče te različitosti vidova upravljanja (odlučivanja), odnosno, kako to uobičajeno kažemo, između upravljanja i rukovođenja, samoupravljanja i poslovođenja, naređivanja i rukovođenja, rukovanja i projektovođenja itd. — i da se, po mogućnosti, saglasno zahtevu za dereglementaciju i dezintermedijaciju, rasterećuju pojedine od tih funkcija onoga što njima ne pripada, kako bi, u opštem smislu, povisili efektivnost organizacije, upravljanja (samoorganizaciju); i, u praksi, stvorili tu situaciju da se između efekta i njegovog nosioca ta učinkovitost može identifikovati (dimenzijalno, vrednosno), a što iziskuje odnos neposrednosti, slobode i ravnopravnosti, koji su, to znamo, u osnovi same prirode odnosa društvenosti, socijalizma i zajedničkog života uopšte.

Dakle, treba učiniti svrhovit napor da se to, u određenom smislu zahteva današnje prakse, pravnim distinkcijama dalje unapredi, pravno-institucionalno razradi do stepena operacionalizacije ovih različitosti unutar jedinstva upravljanja. Naravno, samo pod pretpostavkom poimanja suštine toga jedinstva pravno je mogućno fiksirati njegovu spolju (pojavnu) stranu forme (šemu instituta, organa i njihovih odnosa), bez koje i ta suština ostaje neuhvatljiva, u nedelatnom stanju konfuznosti. Ta se zgrada ima sazidati od temelja do krova, kao celovito uređen sistem trajne prirode.

Nadalje, to znači da se u praksi ovaj upravljački rad prizna za društveno koristan; i da se njegova oscilacija efektivnosti, takođe, uvaži. Posebno, u smislu opšte (potencijalne i stvarne) razuđenosti, ovi momenti preduzetništva i upravljanja moraju se priznati svakom radniku, s tim što bi, na primer, u sastavu godišnjeg ličnog dohotka radnika 70 odsto bilo iz troškova rada a 30 odsto iz dobiti (efekta), dok bi to kod direktora preduzeća bilo obrnutog sastava, tj. kao 30 : 70. U onih kojim se poveravaju funkcije poslovođenja odnosno upravljanja sredstvima

Digitized by Google

(društvenim kapitalom) nužno je da deo godišnjeg ličnog dohotka iz dobiti raste u odgovarajućoj srazmeri sa rastom efikasnosti (dobiti), gde su, na primer, značajne brzine obrtanja koje određuju tu efektivnost — i, gde se danas traže tzv. olimpijske norme reagovanja upravo na vreme, odnosno rad i poslovanje sa nula zaliha, nula škarta, nula zastoja, nula papira i nula gubitaka.

Savremeno preduzeće sa jakim spoljnim i unutrašnjim preduzetništvom, pri današnjem stepenu tehnološke razvijenosti, obično se, po ulozi njegovih zaposlenih, deli na one koji čine posade postrojenja, one koji tu opremu održavaju i unapređuju i one koji upravljaju poslovima i poduhvatima (projektovođenje). U tom pravcu razvija se i savremeno privredno pravo — složeno pravno lice, fleksibilno pravo, prometno pravo tzv. tečnog kapitala (inovativna ekonomija), novi načini plaćanja, idealni oblici svojine, permanentno, višenivojsko, svodno, procesno bilansiranje i dr.

Naravno, tu su i pravno-organizaciona pitanja relevantna za aktuelne zakone i njihove korekcije, ali i za stvaranje novog ustava, za ostvarivanje započete reforme u celom.

II

Imajući u vidu sav značaj nauke upravljanja, posebno danas i ovde, ukratko ću skrenuti vašu pažnju na pitanje idejno-naučne zasnovanosti upravljačke aktivnosti. Naglasio bih, najpre, to da i nema ništa praktičnije od valjane teorije kao rukovodstva za akciju. Odnosno bez valjane rečene zasnovanosti nema pravih i blagovremenih odgovora na pitanja prakse, nema rešenja njenih problema, već ostaju lutanja, improvizacije i konfuzija na delu kao što nam se sada dešava, čak i tamo gde ne bi smelo. Međutim, tako dalje ne smemo raditi. U prvom redu, tu prazninu moramo otkloniti i time što ćemo produbiti idejno-naučnu osnovu ove, svakako, društveno, najurgentnije problematike.

Najpre, sigurno je da u pomeranju granica podele rada ovo jeste ključni i neizostavni vid te podele i preraspodele rada — i, zato, opšti uslov napretka. Upravo, u ovoj nauci upravljanja ili nauci života, svako društvo polaže svoj neizbežni istorijski ispit zrelosti. Prema tome koliko se ove granice napretka pomeraju, toliko se i može očekivati materijalnih i nematerijalnih rezultata u celini rasta i razvoja proizvodnih snaga, u pretvaranju potencijalnih u aktivne i aktivnih u opšteproduktivne snage.

Nadalje, moramo odgovoriti na pitanje: zašto u bližoj prošlosti nismo imali naučni pogled na ovu oblast i zašto je taj pogled surogiran raznim, uglavnom, starim lokalnostima?

Digitized by Google

Istina, i na globalnom planu taj manjak u pameti, i sledstveno mu shvatanje današnjih proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa na raniji način, i to baš na najvitalnijoj funkciji savremenog načina proizvodnje, tj. upravljanja, i jeste glavni razlog krizi društava koja su deklaracijom nova i koja su konstatacijom stara. Valjda, usled toga i jeste tako da se danas sve razvija i da je sve u krizi u isto vreme. Niko nije siguran u dobar smer putanje svoga kretanja. Na jednoj strani, usled svakojakih starih i novih podela i potpodela, upravljački problemi i njihova složenost umnožavaju se hipergeometrijskom progresijom, a istovremeno, na drugoj strani, usled pozitivističkog redukcionizma nauke i vladajuće sofistike, naša sposobnost za rešavanje tih problema raste po usporenoj aritmetičkoj progresiji.

Ovde treba znati da je naučnotehnološka revolucija, kao peta velika društvena podela rada — posle agrikulturne, urbane, trgovinske i industrijske — nastupila pre pola veka i da su informacija i upravljanje tek u naše vreme postale naučne kategorije, tj. podložne tretmanu — ponderabilnosti naučno strogog metoda. Dakle, bez obzira na to što je upravljačka tehnologija najstarija a informacija najrasprostranjeniji fenomen u prirodi, one su tek u naše vreme naučno otkrivene. Zna se koji je epohalni značaj tih otkrića. Sa prošlom godinom završene su sve teorije upravljanja dinamičkih sistema (od teorije automata i informacije do robotike i lokomocije, od automatizacije do tzv. veštačke inteligencije), kao što su u 18. veku otkriveni i istraženi svi oblici mehaničkih kretanja (pravolinijska, kružna, radijalna, usporena, ubrzana i dr.). Ova okolnost istorijske ekstrapolacije (smene načina mišljenja i proizvodnje) mora se ozbiljno uzeti u obzir. Utoliko pre što se nova nauka upravljanja ne može zameniti nekakvim starim niti novim zdravorazumskim znanjima i veštinama, domišljanjima i ideološkim konstruktima.

Podsetiću i na to da se danas može smatrati stvorenim jedinstvena naučna ontološka osnova fizike, bionike i socionike, i da već postoji desetak relevantnih naučno verifikovanih teorija iz te jedinstveno sistemološke osnove, poput teorije samoorganizacije, teorije odlučujućeg plenuma i teorije efektivnosti. O kategoriji efektivnosti danas se svuda govori kao prvorazrednom zahtevu i karakteristici stanja sistema. I u nas je bilo ljudi koji su na ovaj smer ukazivali. Tako, na primer, u svojoj knjizi iz 1910. godine akademik Kosta Stojanović je dao prvo jedinstveno analoško jezgro termodinamike i ekonomike.

U velikim promenama brzih obrta izmenjena je i sama slika sveta. Svi teže ka stvaranju organizacije visoke efektivnosti, tj. onim koje su sposobne za trenutno dejstvo s visokim učincima. Za njih važi upravljačka maksima: prava informacija, u pravo vreme i na pravom mestu. Odvojeno od svojine, upravljanje je odavno postalo profesija visoke inovativnosti: oblast

Digitized by Google

afirmacije talenta i struke, znanja i veštine. I, zato, nauka upravljanja mora se permanentno učiti, sticati kao iskustvo, znanje i veština. Radi podizanja nivoa efektivnosti samoorganizacije (upravljanje u svim njegovim vidovima) moramo razviti poslovodne centre i akademije, poput onih još iz stare Grčke.

Dodao bih da moramo učiti savremenu nauku, a to znači direktan spoj fundamentalne i primenjene nauke, u smislu: sad znanje — sad efekt. To je zahtev vremena u kojem nema prostora za strategiju ponavljanja, za hod utvrđenom stazom, za pravljenje preduzeća kao što su bila pre 50 i 100 godina, čemu nas neki uporno uče.

Posebno, sa punim uverenjem, istakao bih da rešenje problema krize bez ovih znanja i nije moguće. A da bismo uspeli moramo dati punu meru društvenog digniteta rešavanju ove upravljačke problematike, znajući da baš na tom pravcu moramo angažovati naše najveće kreativne snage kojim raspolažemo danas i da tako mora biti i u budućnosti.

III

Inače, svako društvo nužno investira u način svoga održanja. O tome govore neumoljive statistike. U ovo vreme na 15 stanovnika dolazi jedan upravljač i u Sovjetskom Savezu i u Sjedinjenim Američkim Državama, svi nivoi. (Podatak iz »Njusvika« od 14. 12. 1987. godine, strana 11.) To važi za sva savremena društva, pa i naše. Na normalan način tom istorijskom elementu moramo dati pravilnu dimenziju formacije (obrazovanja). Ako se to ne radi svesno, planski i organizovano, onda nam, zaista, preti opasnost da se ponašamo skorojevićki, neistorično, uz posrtanje i oscilujući iz krajnosti u krajnost, kao da su nam kadrovski resursi neiscrpni. Na žalost, to je naša politika i činila, čineći ljude suvišnim, stvarajući lažnu predstavu da svi mogu sve i tako, stalno vraćajući upravljački rad na početno stanje efektivnosti, rizikujući brojne promašaje i samo krizno stanje, osiromašenje i beznađe.

Treba samo pogledati kako u pariskom »Mondu« izgledaju konkursi za ljude i akcije, gde se kaže: »Vaša želja da postignete uspeh naš je interes, javite nam se«; ili: »Nikada nismo imali gubitke, imamo strategiju dugoročnog razvoja, hajdemo zajedno«. Isto tako, u svakom od velikih preduzeća pomno su razvijeni interni konkursi za aktivnosti razvoja novih proizvoda i tehnologije, za poslovne i graditeljske poduhvate i drugi oblici unutrašnjeg preduzetništva. Naime, sama efektivnost uzima se kao odnos spoljne prema unutrašnjoj razmeni, pa je i ova tržišna mera svuda prosleđena, do svakog utroška; jer, svako vredi onoliko koliko rezultatom vredi za druge, a ne za sebe. Naravno, ovi unutrašnji profitni centri čine organske delove jedinstvenog ekonomskog univerzuma koji se zove savremeno

Digitized by Google

preduzeće, na primer, Micubiši u Japanu, IBM u Americi ili Simens u Z. Nemačkoj. U svakom od savremeno razvijenih preduzeća, u okviru istraživačko-razvojne, nalazi se i obrazovna funkcija, odnosno, specifično potrebama, razvijene, poslovne akademije, centri i sl. kao poluge za razvoj preduzeća jačanjem njegovog upravljačkog kapaciteta, sposobnosti za promene, za generaciju inovacija i njihovu komercijalizaciju. Kao nauka života, preduzetništvo je sposobnost da se proizvodi više nego što se troši. I zato se od svakog preduzetnika traži pažnja domaćina ili veština delatnosti i veština upravljanja uzete ujedno.

Nasuprot ispoljene polovičnosti, nužno je povratiti dostojanstvo radu, autoritet rada i postupanja između nas i sa stvarima, tj. rukovanja stvarima, rukovođenja procesima proizvodnje i upravljanja sobom, radnim kolektivom, datom zajednicom rada i zajednicom uopšte, bez obzira na opseg njene sabornosti — strogo razlučujući rad od nerada, vrednoću od lenstvovanja, produktivitet od parazitizma, pregalaštvo od učmalosti. U tom razgraničavanju sadržan je smisao htenja (hoće), sposobnosti (može), uverenja (zna) i spremnosti za akciju (ume), odnosno opravdanje preduzetništva, smionosti i stvaralaštva efektom, delom i napretkom.

Na kraju, zalažem se i za to da se i putem časopisa »Socijalizam« ukazuje na idejno-naučnu zasnovanost rešavanja problematike upravljanja i da se tako i on stavi u ulogu permanentnog osposobljavanja svih ljudi kojima se poveravaju pojedine funkcije upravljanja u uslovima sve razvijenije demokratije u nas.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Preorijentacija na tržišno-rentabilnu privredu podrazumijeva drugačije regulisanje funkcije rukovođenja

Predmet ovog razgovora, kako ja shvatam, nije akademsko raspravljanje o rukovođenju i upravljanju uopšte, već o rukovođenju i upravljanju u sadašnjoj razvojnoj etapi jugoslovenskog društva. Etapi započetoj stupanjem na snagu (25. novembar 1988. godine) amandmana na Ustav SFRJ i njihovom razradom u Zakonu o preduzećima (stupio na snagu 1. januara 1989. godine).

Cilj razgovora je takođe konkretan — da se sagleda kakvoća, kvalitet normativne uređenosti kompleksa socijalno-ekonomskih i organizaciono-tehnoloških odnosa na području rukovođenja u upravljanja u sadašnjosti u SFRJ i da se ocijeni da li su normativno ustanovljeni oblici, metodi i ovlašćenja rukovođenja i upravljanja, odnosi između njih, primjereni sadašnjim jugoslovenskim ekonomskim, kulturnim, političkim i sveukupnim uslovima, zahtjevima razvoja proizvodnih snaga visoke tehnologije, razvojnim potrebama i ciljevima jugoslovenskog društva, socijalistički usmjerenog, ili ti uslovi, potrebe i ciljevi zahtijevaju i diktiraju potrebu usavršavanja ili radikalnu promjenu normativnih određenja.

Razgovor sa ovako određenim predmetom i ciljem veoma je aktuelan. Prije svega zato što skup ovlašćenja, oblika, metoda i ciljeva koja čine ekonomsko-socijalnu sadržinu rukovođenja i upravljanja, odnose između njih, snažno i bitno utiču na socijalno-ekonomski položaj radnika, u svakom društvu, u Jugo-

Digitized by Google

slaviji takođe, i što od kvaliteta normativnog određenja upravljanja i rukovođenja u velikom stepenu zavisi stepen obezbeđivanja radnog reda, tehnološke discipline, radne efikasnosti — što opredjeljuje da problematika upravljanja i rukovođenja spada u red suštinskih problema svakog društva, pa i jugoslovenskog.

Značajan je i vrlo aktuelan i zato što sada započeta nova faza razvoja jugoslovenskog društva nalaže da se u Jugoslaviji, primjereno započetoj novoj razvojnoj fazi, novom tipu društvene organizacije proizvodnje, odnosima unutar novih organizacionih oblika privređivanja i odnosima u ekonomiji, iznova sadržinski oblikuju koncepcija, ovlašćenja, oblici, metodi i ciljevi rukovođenja (poslovođenja) i (samo) upravljanja i odnosi između njih, pošto sadašnje, tržišnom obliku privređivanja i Jugoslaviji nijesu i ne mogu biti primjereni koncepcija, ovlašćenja i oblici upravljanja i rukovođenja, metodi i načini njihovog ostvarivanja, odnosi između njih, oblikovani u periodu postojanja klasičnih centralistički organizovanih državnih preduzeća, u periodu decentralizovanih preduzeća sa ekonomski autonomnim radnim jedinicama i u periodu postojanja organizacija udruženog rada sa osnovnim organizacijama kao temeljnom obliku organizovanja i odlučivanja. Nijesu i ne mogu biti primjereni zato što su sada u Jugoslaviji uspostavljeni, u odnosu na ranije periode, po kakvoći drugačiji tip društvene organizacije proizvodnje i društvenih odnosa.

Jugoslavija je skupo platila iluziju da je pronašla najbolje svojinske i produkcione odnose, najbolju koncepciju, oblike, metode i odnose rukovođenja (poslovođenja) i (samo) upravljanja i da su oni, bez promjene, za svagda dobri i najbolji. Cijena te iluzije koju je Jugoslavija platila sadržana je u računima koje već niz godina, sa neizvjesnošću do kada će to trajati, ispostavlja jugoslovenska kriza što Jugoslaviju primorava i obavezuje da se brzo i odlučno oslobodi te iluzije i da traga za novim rešenjima.

Metodski je najdjelotvornije zadatak u ovom razgovoru izvršiti tako što će se prvo prikazati normativna određenja, zatim analizirati njihova primjerenost razvojnim potrebama, ukazati na šira saznanja relevantna za određivanje ekonomsko-socijalne sadržine upravljanja i rukovođenja, i na kraju, na osnovu odmjeravanja argumenata u iskazanim sadržajima, izvesti zaključke.

I

Amandmanima na Ustav SFRJ (amandman XXIV, tač. 2. i 4.) i Zakonom o preduzećima (čl. 3, čl. 47—61. i čl. 70—79) utvrđena je koncepcija (samo) upravljanja i rukovođenja (poslovođenja) duštvenim preduzećem. Bitni sadržaji njima utvrđene koncepcije su:

1. »Radnici upravljaju poslovanjem društvenog preduzeća« (čl. 3).

Digitized by Google

»Radnici ostvaruju samoupravljanje ličnim izjašnjavanjem, putem delegata u radničkom savjetu i kontrolom rada organa i službi u društvenom preduzeću« (čl. 46, stav 1.). Oblici ličnog izjašnjavanja su: referendum, izjašnjavanje na zborovima radnika, potpisivanje izjava i drugi oblici utvrđeni u statutu društvenog preduzeća (čl. 46. stav 2).

Radnici u društvenom preduzeću referendumom odlučuju o donošenju statusa (čl. 46. stav 5.).

»Radnički savjet... je organ upravljanja društvenim preduzećem« (čl. 47, stav 1.). Radnički savjet utvrđuje predlog statuta; donosi samoupravne opšte akte; utvrđuje organizaciju društvenog preduzeća; donosi program rada i razvoja preduzeća; utvrđuje osnove poslovne politike; imenuje i razrešava poslovodne i izvršne organe i usmjerava, kontroliše i ocjenjuje njihov rad; odlučuje o raspodjeli dobiti; razmatra predloge sindikata u vezi sa ostvarivanjem samoupravnih prava radnika i njihovog materijalnog položaja; zaključuje samoupravne sporazume i ugovore za koje je statutom društvenog preduzeća predviđeno da ih zaključuje« i »vrši druge poslove utvrđene statutom preduzeća« (čl. 49).

2. »Direktor, odnosno poslovodni odbor društvenog preduzeća organizuje i rukovodi procesom rada i poslovanjem društvenog preduzeća, samostalno donosi odluke, zastupa društveno preduzeće prema trećim licima i odgovoran je za zakonitost rada društvenog preduzeća« (čl. 57, stav 1.).

Rukovođenje ostvaruje (a) podnošenjem radničkom savjetu predloga: osnova poslovne politike; programa rada i planova razvoja; organizacije preduzeća, za imenovanje i razrešenje radnika sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima; (b) preduzimanjem mjera za izvršavanje utvrđene politike, utvrđenih programa rada i planova razvoja; (c) izvršavanjem odluka radničkog savjeta i odluka donesenih od radnika ličnim izjašnjavanjem; (d) donošenjem odluka o raspoređivanju radnika na određene poslove i zadatke; (e) vršenjem i drugih poslova predviđenih »zakonom, statutom i drugim samoupravnim opštim aktom preduzeća« (čl. 57, stav 2).

Direktora, odnosno predsjednika i članove kolegijalnog poslovodnog organa imenuje radnički savjet, na predlog konkursne komisije obrazovane odlukom radničkog savjeta i sastavljane isključivo od predstavnika radnog kolektiva.

Direktor, odnosno kolegijalni poslovodni odbor, podnosi »izvještaj o rezultatima poslovanja preduzeća po periodičnom i godišnjem obračunu«, odgovaraju za »vršenje poslovodne funkcije« i za uspješnost poslovanja preduzeća.

»Mandat direktora, odnosno predsjednika i članova poslovodnog odbora traje najduže četiri godine« (čl. 58, stav 3).

»Direktor, odnosno poslovodni odbor društvenog preduzeća biće razriješen i prije vremena na koje je imenovan ako radnici

Digitized by Google

ne prihvate izvještaj o rezultatima poslovanja društvenog preduzeća po godišnjem obračunu, a radnički savjet utvrdi da je odgovoran za neostvarivanje poslovnih rezultata preduzeća« (čl. 58, stav 1.), a može biti razriješen prije isteka vremena na koje je imenovan, pored ostalog, i »ako zbog sprovođenja odluke ili akta koji je predložio došlo do povrede prava radnika ili društvene svojine, kao i ako je njegovom krivicom nanesena šteta društvenoj zajednici« i »u drugim slučajevima predviđenim zakonom il statutom društvenog preduzeća (čl. 58, stav 3.).

Analiza citiranih zakonskih rešenja, izvršena u kontekstu cjeline XXIV amandmana na Ustav SFRJ i cjeline Zakona o preduzećima, dovodi do sledećih saznanja:

1. Ekonomsko-socijalni profil funkcija (samo) upravljanja i rukovođenja (poslovodstva) u Zakonu o preduzećima, izveden je, mada nedosledno, iz preduzetničke koncepcije privredne djelatnosti, koncepcije tržišnog privređivanja i integralnog tržišta. Usmjeren je da bude njima primjeren i da bude u njihovoj funkciji.[1]

Otklonjeno je proglašavanje ideološkim i političkim i onog što iz dijalektički složenog kompleksa poslova rukovođenja i upravljanja spada u domen stručnog i naučnog, u domen obezbjeđivanja radne i tehnološke discipline, u domen obezbjeđivanja rada, što je bilo učinjeno u Zakonu o udruženom radu.[2]

---

[1] Ekonomsko-socijalni profil funkcija (samo) upravljanja i rukovođenja (poslovodstva) u Zakonu o udruženom radu bio je izveden iz koncepcije privredne djelatnosti koja nije imala tržišne i preduzetničke sadržaje, već sadržaje koji su opredjeljivali da se ukupna privredna djelatnost zasniva na sporazumevanju i dogovaranju.

[2] U Zakonu o udruženom radu ideološkim i političkim proglašeno je mnoga toga što spada u domen struke i nauke, u domen profesije. Saglasno tome, u dometu samoupravljanja uvršćen je čitav niz poslova i funkcija (izbor tehnologije, donošenje odluka o uslovima davanja, odnosno uzimanja kredita, utvrđivanje konkretnih mjera, metoda načina sprovođenja planova i poslovne politike, raspoređivanje radnika na radna mjesta i za vršenje pojedinih zadataka, utvrđivanje i primjena instrumenata za obezbjeđivanje rada, tehnološke i svih drugih oblika discipline, itd. koje spadaju, prema naučnim analizama i saznanjima, u domen struke, profesije rukovođenja ili i operativnog vođenja poslova.). Time su poslovodnoj funkciji, funkciji rukovođenja, oduzeti sadržaji koji njoj opredjeljuju podjela rada, zahtjevi obezbjeđivanja personalne odgovornosti za red, tehnološku i radnu disciplinu, za izvršenje odluka i politike. Time je ona i minimizirana. Svedena je, zapravo, samo na organizovanje tokova materijalnih elemenata proizvodnje i na nemoćnu koordinaciju rada. I degradirana je. Prije svega time što se implicitno tretira kao tehnobirokratska u svojoj biti, kao tehnomenadžerska napast i opasnost za samoupravljanje. (Da ne bi izgledalo da ovo govorim tek sada kada je ukinut Zakon o udruženom radu, podsjećam čitaoce da sam o minimiziranju i degradaciji poslovodne funkcije, o štetnosti toga, napisao tekst još 1967. g. objavljen u knjizi »Aktuelna pitanja primjene Zakona o udruženom radu«, str. 109—135; Titograd, 1976, izdavač Marksistički centar CK SK Crne Gore).

Digitized by Google

Ovo dvoje, više po usmjerenju, a djelimično i po ostvarenom, je dobar i najveći učinjeni korak u susret zahtjevima vremena, a ne protivreči ni izvornom marksizmu, ni izvornoj marksističkoj ideji o samoupravljanju.

2. Poslovodna (rukovodna) funkcija u društvenim preduzećima po Zakonu o preduzećima, za razliku od njenog određenja u Zakonu o udruženom radu, izdignuta je na nivo »rukovođenja procesom rada i poslovanjem preduzeća«. U njenoj kompetenciji je donošenje svih mjera za izvršavanje programa rada, planova razvoja i poslovne politike, odlučivanje o raspoređivanju radnika za vršenje poslova i izvršavanje određenih zadataka.

Rukovođenje (poslovodstvo), dakle, sada u Jugoslaviji obuhvata daleko šire područje struke, profesije, rukovođenja.

3. Poslovodna (rukovodna) funkcija u društvenom preduzeću po Zakonu o preduzećima oslobođena je podređenosti nosiocima partijskih i državnih funkcija i obaveze izvršavanja onog što su nosioci tih funkcija proglašavali kao »interes društva«. U zakonskoj odredbi izričito je utvrđena samostalnost nosioca poslovodnih (rukovodnih) funkcija u donošenju odluka u vršenju poslova iz njihovog djelokruga.[3]

Novim normativnim određenjima, ustavnim i zakonskim, dakle, povećani su, u odnosu na stanje u protekloj deceniji, uloga, samostalnost i značaj rukovođenja (poslovodstva) u društvenim preduzećima.

Mjereno sveukupnim saznanjima, to je primjerenije potrebi i obavezi obezbjeđivanja kvaliteta i efikasnosti poslovanja, pune poslovnosti i efikasnosti. Ne protivreči izvornoj ideji o samoupravljanju. Naročito ne kada je utvrđeno da su nosioci poslovodnih funkcija odgovorni radnicima, njihovom radničkom savjetu, kada je naglašeno personalizovana njihova odgovornost i kada je poslovodna funkcija jedna od najodgovornijih u društvu. Ne samo po normativnom određenju, već i po stvarnom stanju koje sada nastaje u ekonomskom životu Jugoslavije.[4]

4. Amandmani na Ustav SFRJ i Zakon o preduzećima ne sadrže pompezne deklarativnosti o samoupravljanju i niz degenera-

---

[3] U Zakonu o udruženom radu nosioci poslovodne (rukovodne) funkcije stavljeni su u položaj koji ih je činio nesamostalnim, neautonomnim, a ne samo nemoćnim po skali ovlašćenja. U taj položaj su stavljeni prije svega načinom izbora. Izbor nosilaca tih funkcija više je zavisio od nosilaca partijskih i državnih funkcija nego od radnika. To ih je u praksi usmjeravalo da više vode računa o opredjeljenjima i usmjerenjima nosilaca partijskih i državnih funkcija, nego usmjerenjima i opredjeljenjima radnika.

[4] Jedna od izrođenosti samoupravljanja u Zakonu o udruženom radu, čija je cijena neizmjerljiva, sastoji s u tome što su određenja u njemu omogućila depersonalizaciju odgovornosti.

Digitized by Google

tivnih izraslina na inače istorijski i u sadašnjosti progresivnoj izvornoj marksističkoj ideji samoupravljanja.[5]

Sužen je, u odnosu na stanje utvrđeno Zakonom o udruženom radu, krug pitanja o kojima radnici odlučuju referendumom i drugim oblicima njihovog ličnog izjašnjavanja. Sužen je i krug pitanja u kojima odlučuje radnički savjet.

Iskazana je i orijentacija da se (samo) upravljanje radnika locira na područje utvrđivanja ciljeva i strateških komponenti razvojne, poslovne i druge politike, koja se utvrđuje radi dostizanja utvrđenih ciljeva i odlučivanja o višku rada.

Na djelu je, dakle, novi, realniji realizam i na području samoupravljanja.

5. Studioznim izučavanjem sadržine i intencija citiranih zakonskih određenja i cjeline kojoj pripadaju, u njima se mogu otkriti dva zakonska određenja.

Prvo. Novim ustavnim i zakonskim određenjima izvršena je rekonceptualizacija dosadašnje koncepcije samoupravljanja i poslovodstva u društvenim preduzećima. Rekonceptualizacija do stepena koji poluzatvorena vrata za put u bolje, preobražava u poluotvorena vrata za isti put. I to je napredak, ma koliko da je nedovoljan. Opisno kazano: prostorni domet samoupravljanja povučen je sa jednog dijela područja struke, profesije. Ta područja, do sada »pokrivena« samoupravljanjem, sada su obuhvaćena funkcijom rukovođenja. Samoupravljanje je locirano na područja na kojima se ono, promišljeno ostvarivano, može ostvarivati više ili manje efikasno i racionalno — što je uslov podizanja njegovog kvaliteta na viši nivo, njegove sadašnje progresivnosti i istorijskog prosperiteta.

U osnovi određenja uloge i funkcije »rukovođenja procesom rada i poslovanjem društvenog preduzeća« nije shvatanje da je rukovođenje tehnobirokratska uzurpacija, tehnomenadžerska napast i opasnost, već shvatanje koje rukovođenje tretira kao potrebu i pretpostavku organizovanog, a time i uspješnog rada i poslovanja društvenog preduzeća. Nosioci funkcije rukovođenja se tretiraju kao *odgovorni, samostalni, opredjeljenjima cjeline kolektiva ograničeni, organizatori, kreativci, od čijeg rada u velikoj meri zavisi uspješnost poslovanja preduzeća.*

Drugo. Novim ustavnim i zakonskim određenjima, nosioci funkcija rukovođenja nijesu izdignuti iznad uređenosti od-

[5] Samoupravljanje je u Zakonu o udruženom radu, prije svega, suviše ideologizirano i natopljeno sa puno iluzija. Sadržinski i ciljno je određeno da bude samo u funkciji demokratizacije društvenih odnosa — što ono i treba da bude — a ne i u funkciji ekonomske efikasnosti — što je uslov da samoupravljanje zadobije istorijsku pobjedu. Hipertrofirani su samoupravni oblici odlučivanja i konsensualno donošenje odluka unutar jedinstvenih privrednih subjekata, što je rezultiralo neracionalnostima i neefikasnostima u donošenju razvojnih i poslovnih odluka. Data je mogućnost da se razumna samostalnost, u okviru cjeline, pod maskom samoupravljanja, preobražava u autarkičnu nezavisnost, u egoističku samodovoljnost itd.

Digitized by Google

nosa u preduzeću od strane radnika, iznad strateških opredjeljenja demokratski utvrđenih od svih radnika, iznad stvaralaca. Nijesu stavljeni u položaj koji podrazumijeva i nosi sobom pravo da komanduju radnicima, stvaraocima, sa pozicije svoje volje, svog interesa, moći svog položaja i neprikosnovenosti, a sa obavezom radnika — izvršilaca da komande primaju na znanje i izvršavaju bez pogovora. Naprotiv, *stavljeni su pod kontrolu radnika i sa odgovornošću radnicima. Obavezani su da funkciju rukovođenja ostvaruju na temelju radničke uređenosti odnosa u preduzeću, strateških opredjeljenja usvojenih od radnika i u interesu svih stvaralaca u preduzeću.*

Ali, njihova uloga nije svedena na nemoćnu koordinaciju i neobavezujuću inicijativu, ukazivanje, apelovanje, na upravljanje isključivo materijalnim činiocima proizvodnje i privređivanja, kakvi su bili uloga i položaj nosilaca poslovodne funkcije po dosadašnjim ustavnim i zakonskim određenjima. Njihova uloga i položaj su određeni drugačije.

Funkcija rukovođenja u društvenom preduzeću *zakonski je oblikovana tako da su njeni nosioci obavezni da obezbjeđuju da ukupan rad u preduzeću bude organizovan, usklađen, blagovremeno obavljen, efikasan, odgovoran; da svaki pojedini radnik uredno, blagovremeno i kvalitetno izvršava utvrđene mu radne obaveze.*

Ovako određena im obaveza, uloga i položaj, nose sa sobom, bez obzira da li su u zakonu izričito i taksativno označeni, i širok skup ovlašćenja i prava nosilaca funkcije rukovođenja neophodan za uspješno i efikasno izvršavanje utvrđene im obaveze i određene im uloge. Nose sobom i pravo na upotrebu, na primjenu raznovrsnog skupa instrumenata i sredstava bez čije se upotrebe i primjene ne može uspješno i efikasno ostvariti funkcija rukovođenja.

Davanje nosiocima funkcije rukovođenja za uspješnost izvršavanja njihove obaveze relativno brojnih ovlašćenja, prava, instrumenata i sredstava, u uslovima prava radnika na punu kontrolu ispravnosti njihove upotrebe i primjene, na njihovu odgovornost radnicima, uz primjenu mjerila utvrđenih od radnika u aktima kojima se uređuju odnosi u preduzeću i utvrđuje politika preduzeća, na liniji je obezbjeđivanja poslovnog reda i rada, a time i na liniji progresa, socijalizma, socijalističkog samoupravljanja, a ne suprotno.

Ovaj činjenični zaključak ne negira činjenica da se ne isključuje mogućnost da nosioci funkcije rukovođenja budu »goniči na rad«, sa ciljem obezbjeđivanja da se »kapital što više oplođava« — što se po rasprostranjenim shvatanjima smatra svojstvenim kapitalizmu a neprimjerenim društvu opredijeljenom da stvara socijalizam.

Nosioci funkcija rukovođenja u društvenom preduzeću, po suštini Zakona o preduzećima, treba da budu i jesu, *u mjeri u*

Digitized by Google

kojoj to nametne situacija u nekom društvenom preduzeću i »goniči na rad«, baš sa ciljem obezbjeđivanja »što većeg oplođavanja društvenog kapitala«. U tome, međutim, u naprijed prikazanim uslovima, nema ništa nesocijalističko, ništa protiv radnika. Jer, »gonjenje na rad«, kada pojedinac zanemaruje izvršavanje radnih obaveza, određenih mu na temelju radničke uređenosti odnosa u preduzeću i u granicama strateških opredjeljenja usvojenih od radnika, nije suprotno interesima radnika, već upravo u njihovom interesu. Veće oplođavanje društvenog kapitala, kojim rezultira »gonjenje na rad«, takođe je u korist svih radnika u odnosnom društvenom preduzeću, a ne u korist nekog trećeg ili samo u korist nosilaca funkcije rukovođenja.

Saglasno rečenom, imperativ je razvoja, društvena je potreba, da se, *bez ustezanja,* nosioci funkcije rukovođenja u društvenom preduzeću i normativno snabdiju *cjelokupnim* skupom ovlašćenja, prava instrumenata, sredstava, čija je upotreba i primjena uslov i garancija obezbjeđivanja rada, poslovnog reda, radne i tehnološke discipline, blagovremenog i kvalitetnog izvršavanja radnih obaveza od strane svakog u preduzeću, uslov i garancija obezbjeđivanja izvršavanja od svih u preduzeću zakona, statuta, odluka i utvrđene politike.

Zakonski je, međutim, utvrđen samo jedan dio skupa ovlašćenja, prava, instrumenata, sredstava koji sobom nosi zakonski utvrđena obaveza nosilaca funkcije rukovođenja u društvenom preduzeću. Objašnjava se to orijentacijom da se smanji obim zakonskog uređenja i proširi sloboda za statutarno uređivanje odnosa i za slobodno prilagođavanje u praksi.

Određenja, opisana u prethodne dvije tačke, da ponovim, sadržana su u Zakonu o preduzećima. Studioznom analizom sadržaja i i n t e n c i j a njegovih odredbi ona se mogu o t k r i t i.

U mjeri u kojoj ova dva kompleksna saznanja »ovladaju sviješću« onih koji tumače, primjenjuju i u statutima razrađuju određenja u Zakonu o preduzećima, u društvu će nastajati nova i uspješnija orijentacija. To će dovesti do istorijski progresivne rehabilitacije rukovođenja u privrednoj djelatnosti, i njenog sadržinskog i ciljnog oblikovanja primjerenog socijalističkom društvu. Dovest će, istovremeno, do realnijeg pristupa samoupravljanju, do njegovog podizanja na ravan većeg kvaliteta, sa većom ulogom na područjima njegovog dometa, bez obzira, ili baš zato, što mu je sužen prostorni domet.

Naprijed iskazana saznanja o sadržini i i n t e n c i j a m a zakonskog određenja, međutim, nijesu jasno, još manje izričito i lako uočljiva, iskazana u Zakonu o preduzećima. Naprotiv, zakonska određenja i zakonske intencije u Zakonu o preduzećima iskazani su miješanjem sadržaja i termina ranije i nove kon-

Digitized by Google

cepcije.[6] Globalno ocijenjeno, zakonska određenja (samo) upravljanja i rukovođenja (poslovodstva) u Zakonu o preduzećima nijesu teorijski čista i jasna. U samim zakonskim određenjima na djelu su idejno raspeće i kompromisi između različitih koncepcija. Uz to, određenja nijesu potpuna. Njihov pravni i stilski izraz nije izbrušen, ni pravno, ni pojmovno, ni stilski.

Objašnjivo je postojanje idejnog raspeća u zakonskim odredbama. Prije svega činjenicom da je protivrečna sadašnja jugoslovenska materijalna i naročito duhovna stvarnost. Idejna protivrečnost egzistira i u društvenom ambijentu u kome je donesen zakon i u njegovom okruženju. Ta protivrečnost nametnula je i ugrađivanje protivrečnih smjerova u zakonske tekstove. Objašnjivo je i činjenicom da nema ni teorijskih, ni iskustvenih saznanja o tome kako izgraditi sistem koji će spojiti tržišni oblik privređivanja, preduzetništvo, društvenu svojinu i samoupravljanje i obezbijediti njihovo istovremeno i usklađeno afirmisanje.

Užurbanim donošenjem zakona može se objasniti, pa i opravdati, pravna i stilska neizbrušenost zakonskih određenja.

Međutim, ma koliko da je objašnjivo, sve označeno je snažna kočnica, snažna prepreka, za nastajanje u jugoslovenskoj stvarnosti, svih glavnih sadržaja utvrđenih u citiranim zakonskim određenjima ili ih zakonska određenja podrazumijevaju. Zbog toga postoji velika neizvjesnost kakva će biti u praksi usmjerenost u ostvarivanju citiranih zakonskih odredaba, kakve će rezultate dati njihova primjena.

Sadašnja jugoslovenska realnost sadrži obilje činjenica koje kazuju da i dalje u Jugoslaviji dominiraju ranija shvatanja o upravljanju i rukovođenju, da se nova zakonska određenja interpretiraju i primjenjuju na način kojim se ona približavaju dosadašnjim zakonskim određenjima daleko više nego što su im ona stvarno blizu; da se umjesto novog, produžava dosadašnje stanje, samo sa manjim korekcijama, sa manjim modifikacijama.

U ovo uvjerava i orijentacija iskazana u usmjerenosti sadržaju analitičkih osnova za izradu statuta i u projektima statuta brojnih društvenih preduzeća. Prostor ne dozvoljava širi opis te orijentacije. Moguće je tu orijentaciju samo ilustrativno prikazati. Činim to prikazom ovih sadržaja u toj orijentaciji:

a) u analitičkim osnovama za izradu statuta i u projektima statuta, sem izuzetno, nema većeg pomaka u obezbjeđivanju da

[6] Na svojevrstan način tu mješavinu ilustruje, pa i izražava, zadržavanje ranijeg imena »poslovodstvo« za funkciju rukovođenja, mada ranije poslovodstvo obuhvata uži sadržaj od »rukovođenja procesom rada i poslovanjem«. (Upotreba imena »poslovodstvo« u zakonskim odredbama prisiljava na njegovu upotrebu i u ovom razgovoru, najčešće paralelno, ali u zagradama, sa pojmom rukovođenja.) Tu mješavinu ilustruje, pa i izražava, upotreba pojmova samoupravljanje i upravljanje sa značenjima koja unose nejasnoću njihovog sadržaja.

Digitized by Google

samoupravljanje bude racionalno i efikasno, *da bude i u funkciji postizanja što veće ekonomske efikasnosti.* Bez većih pomaka u tom pravcu, samoupravljanje ne može biti izdignuto na ravan većeg kvaliteta, niti se rukovođenje može uspostaviti sa sadržajem koji zahtijeva i podrazumijeva koncepcija Zakona o preduzećima i tržišni oblik privređivanja.

Nema ni znatnijeg uvažavanja znanja da se samoupravljanje ostvaruje i efikasnom kontrolom, a ne samo odlučivanjem, da je njegovo težište na više područja upravo na kontroli, a ne na odlučivanju.

Sa objašnjenjem da je suvereno pravo radnika da u statutu utvrde o kojim će pitanjima odlučivati referendumom i drugim oblicima ličnog izjašnjavanja da krug pitanja o kojima će odlučivati radnički savjet utvrde i šire od zakonom taksativno nabrojenih pitanja, u analitičkim osnovama i projektima statuta nastavlja se ranija orijentacija izražena u statutarnim određenjima koja su dovela do neefikasnosti, neracionalnosti, štetnih kompromisa, nedjelotvornosti i drugih štetnih izraslina na progresivnom i istorijski perspektivnom korijenu ideje socijalističkog samoupravljanja.

b) U preovladavajućem broju analitičkih osnova i projekcija statuta društvenih preduzeća, izrazita je orijentacija da se »rukovođenje procesom rada i poslovanjem društvenog preduzeća« statutarno određuje na liniji ranije koncepcije »poslovodstva«. U njima se ne projektuje, ne nagoveštava se ni mogućnost projektovanja, utvrđivanje svih ovlašćenja nosiocima funkcije rukovođenja, bez kojih oni stvarno ne mogu uspješno izvršavati obaveze koje za njih proizlaze iz suštine i konkretnih (mada nedovoljno izričitih) zakonskih određenja. Bez kojih oni ne mogu obezbjeđivati da ukupan rad u preduzeću bude organizovan i uspješan, da svaki pojedini radnik izvršava određene mu radne obaveze.

Ako do usvajanja statuta ostanu prikazane dvije orijentacije, i dalje će se zadržati u realnosti izrazito, za razvoj štetno minimiziranje funkcije rukovođenja. Zadržat će se za efikasnost privređivanja štetna protivrečnost između velikih obaveza i malih ovlašćenja nosilaca funkcije rukovođenja, između njihove naglašene odgovornosti za uspješnost rada preduzeća i njihove nesnabdjevenosti ovlašćenjima pogodnim da otklanjaju nemarnost, javašluk, neodgovornost, izjednačavanje rada i nerada, samovolje koja se čini pod maskom samoupravljanja i slično.

Argumentacija prikazanih orijentacija u procesima priprema i izrade projekcija statuta društvenih preduzeća, uvjerava da one nijesu slučajne, već da imaju trostruko utemeljenje.

Prvo utemeljenje se nalazi u ljudski logičnom prilazu interpretaciji i primjeni novih zakonskih određenja. Interpretatori i primjenjivači novih zakonskih određenja prilaze tom poslu opterećeni sadržajem dosadanjih zakonskih određenja, sa koji-

Digitized by Google

ma su se saživjeli, koja su duže vremena usvajali. To ih usmjerava da nova zakonska određenja gledaju i interpretiraju kroz prizmu dosadašnjih zakonskih određenja, da u novim zakonskim određenjima prvo zapažaju i prihvataju sadržaje i pojmove preuzete iz dosadašnjih zakonskih određenja, da njima daju težinu odgovarajuću dosadašnjim shvatanjima. Po zakonitostima logičnog slijeda, tim shvatanjima se podređuju novi sadržaji, novi pojmovi. I to ne samo po značaju, već i sa smjerom redukovanja njihovog sadržaja i dometa.

Drugo utemeljenje nalazi se u zadržavanju, ne samo u preduzećima već i u njihovom okruženju, pa i u stručnim komentarima i objašnjenjima, shvatanja o tehnobirokratskoj prirodi funkcije rukovođenja, o nosiocima te funkcije kao tehnomenadžerskoj napasti i opasnosti za socijalizam.

Treće utemeljenje je u ispravnoj orijentaciji sužavanja obima zakonske regulative, što se izražava pojmom — deregulacija. Iscrpno i taksativno neutvrđivanje u Zakonu o preduzećima ovlašćenja i prava nosilaca funkcije rukovođenja, interpretira se kao opredjeljenje društva da se nosiocima funkcije rukovođenja ne žele, pa i ne smiju, dati ovlašćenja i prava šire od izričito zakonski utvrđenih.

Prikazana saznanja mnogo obavezuju. Obavezuju i na to da se stručnim raspravama i tekstovima doprinosi što svježijem, novoj koncepciji privređivanja i organizovanja što primjerenije, poimanju dubinske sadržine i intencija određenja upravljanja i rukovođenja u Zakonu o preduzećima, da se interpretiraju i primjenjuju u praksi tako da postane realnost njihova dubinska suština i njihova intencija.

Obavezuju i na to da se stručnim raspravama i tekstovima podstiče i djelotvorno pomaže napor za teorijski čistija, ekonomsko-socijalno jasnija, pravno i jezički izbrušenija i određenija zakonska određenja o samoupravljanju i rukovođenju, primjerena zahtjevima razvoja proizvodnih snaga visoke tehnologije, obezbjeđivanju ekonomske efikasnosti i socijalističkoj usmjerenosti jugoslovenskog društva.

U toj funkciji je i ova u pravi čas organizovana rasprava, ovaj tekst. Shvatam, naime, da smisao i cilj ove rasprave nije da upotpunjava i širi lepezu konstatacija o nezadovoljavajućem stanju, lepezu mogućih ideja, nego da se ideje i saznanja iskažu u obliku koji podstiče i pomaže da se dođe, što prije, do boljih zakonskih određenja.

II

Do zakonskih i statutarnih određenja o upravljanju i rukovođenju u društvenim preduzećima koja bi bila primjerena zahtjevima razvoja proizvodnih snaga visoke tehnologije, obez-

Digitized by Google

bjeđivanju efikasnosti i kvaliteta rada i poslovanja i socijalističkoj usmjerenosti jugoslovenskog društva, nije moguće doći ako se upravljanje i rukovođenje sagledavaju izdvojeno i izolovano od sadržaja, smjera i dinamike civilizacijskih tokova u svjetskom okruženju Jugoslavije i od cjeline dijalektički kompleksne materijalne i duhovne jugoslovenske stvarnosti. Sa vidika saznanja o tome, uvažavanjem i tih saznanja, saznanja o socijalno-ekonomskom sadržaju i karakteru upravljanja i rukovođenja sagledanim samim za sebe i saznanja o njihovom zakonskom određenju, međutim, moguće je doći do zakonskih i statutarnih određenja primjerenih vremenu i njegovim zahtjevima.

U tom cilju iskazujem u ovom izlaganju i nekoliko saznanja o sadržaju i zahtjevima savremenih civilizacijskih tokova.

1. U civilizacijskim tokovima koji se pojmovno određuju kao tehnološki razvoj, tehnološki prosperitet, tehnološka budućnost, tehnika po sebi je samo parcijalni faktor. Faktor u njima su i ljudi. Ne samo kao konstruktori i radnici koji pokreću mašine, *već i kao organizatori rada i poslovanja,* kao inovatori organizacije i kao kreatori reprodukovanja ili mijenjanja društvenih odnosa. U nauci je već davno spoznato da »tehnika sama po sebi može voditi autoritarizmu isto kao što može voditi slobodi, oskudici kao i obilju, produžavanju kao i ukidanju mukotrpnog rada.«[7]

To kazuje da su za tehnološki prosperitet veoma značajni upravljanje i rukovođenje, kao dva vida, dva domena jedinstvenog obezbjeđivanja uspješnog rada i poslovanja svakog preduzeća, svakog privrednog subjekta. Dva vida koja nije ispravno suprotstavljati i antagonizirati, kao što nije ispravno potirati razlike između njih. Jer, različiti su im ekonomsko-socijalni, organizaciono-operativni i instrumentalni sadržaji. Njihovo odvajanje i razlikovanje uslovljeno je podjelom rada i karakterom društvenih odnosa čiji su izraz, ostvarenje i obezbjeđenje.

2. Upravljanje, ne malm djelom i rukovođenje, uvijek i svuda su u funkciji ne samo ekonomske uspješnosti, već i određenih društvenih odnosa. Zato sadržaj, naročito smjer koncepcije, konkretnih ovlašćenja, oblika, metoda i ciljeva upravljanja i rukovođenja, odnosi i razgraničenje između njih, u svakom društvu, na svakoj istorijskoj etapi njegovog razvoja, dijeli sudbinu koncepcije društvene organizacije proizvodnje i karaktera društvenih odnosa u odgovarajućoj razvojnoj etapi društva. To važi i za Jugoslaviju i za savremenu etapu njenog razvoja, istorijsku po preobražaju društvenih odnosa i društvene organizacije rada.

3. Civilizacijski tokovi čine da su u sadašnjosti i u doglednoj budućnosti nezaobilazni i nezamjenjivi — sem sa znatnim

[7] Markuze, H.: »Neke društvene implikacije savremene tehnologije«, Marksizam u svetu, br. 5, 1981.

Digitized by Google

umanjenjem ekonomske efikasnosti i uspješnosti razvoja — tržišni oblik privređivanja i preduzetništvo i u uslovima društvene svojine na sredstvima privređivanja. U tom obliku privređivanja i sistemu preduzetništva — svjetski tokovi to potvrđuju — efikasno rukovođenje radom i poslovanjem, uslov je ekonomske efikasnosti i uspješnosti. Potvrđuju da tamo gdje i kada nema kvalitetnog rukovođenja, nije obezbjeđena ekonomska efikasnost, a time ni ekonomski uspon i prosperitet. I još dalje, tamo nema ni uspješnog, efikasnog i racionalnog cjelokupnog upravljanja radom i poslovanjem.

Uspješno i efikasno rukovođenje je samo tamo gdje nosioci funkcije rukovođenja samostalno i autoritativno odlučuju o svim stručnim i tehnološkim pitanjima, o organizaciji rada, o raspoređivanju izvršilaca na radne zadatke i radna mjesta, o preduzimanju radnji i mjera kojima se obezbjeđuju radni red, radna i tehnološka disciplina, blagovremeno i kvalitetno izvršavanje radnih obaveza, gdje oni imaju ovlašćenja, instrumente i sredstva za obezbjeđivanje izvršavanja i zakona i odluka i organa upravljanja i svojih odluka.

Potvrđuju, takođe, da se efikasnom kontrolom i odgovornošću može spriječiti i brzo otklanjati svaka zloupotreba rukovođenja.

4. Funkcija rukovođenja u savremenosti postaje ne samo značajnija i odgovornija, već i složenija, teža. U malim preduzećima, a ne samo u krupnim, tehnološki složenim sistemima. U uslovima novih ekonomsko-tehnoloških činjenica, odnosa, tendencija, ona dobija nove dimenzije. Njeno uspješno vršenje zavisi i sve više će zavisiti od sposobnosti njihovih nosilaca da neposredno koriste i primjenjuju dinamično promjenljiva naučna znanja i metode u rešavanju razvojnih i poslovnih zadataka, od sposobnosti da na zadacima okupljaju znalce, sposobne i radne ljude.

Rukovođenje u privrednim preduzećima, dakle, postaje visoko stručan posao. Postaje profesija, a ne funkcija. To postaje i po vrsti znanja potrebnog za uspješno rukovođenje i po složenosti korišćenja znanja, svog i drugih, u svakodnevnom radu:

5. Sadržaj funkcije rukovođenja u kapitalističkim preduzećima nije društveno ružan u cjelini, u svakom segmentu, da društvo koje stvara socijalizam, na kraju dvadesetog vijeka, od tog sadržaja ništa ne može koristiti. Odbojnost prema svemu što postoji u kapitalizmu i nije naučena iz izvornog marksizma, već iz staljinizovanog marksizma sadržanog i agresivno ideologiziranog u raznim i brojnim »kratkim kursevima marksizma«.

Istina je da rukovođenje u kapitalističkim preduzećima ima i antiradničke sadržaje. Ali, ne zbog toga što nosioci funkcije rukovođenja imaju ovlašćenja, prava, instrumente i sredstva neophodne da se njihovim korišćenjem i primjenom obezbjeđuju organizovanost, radni red, disciplina, blagovremeno

Digitized by Google

i kvalitetno izvršavanje radnih zadataka. Naprotiv, taj sadržaj funkcije rukovođenja ako se i kada ne zloupotrebljava, u pravilu ne protivreči interesima radnika.

Ono što je antiradničko u funkciji rukovođenja u kapitalističkim preduzećima, što rukovođenje u njima čini eksploatatorskim činiocem, je činjenica da nosioci funkcije rukovođenja zastupaju kapital prema radnicima, da funkciju rukovođenja vrše sa ciljem da što više iskoriste »radnike kao materijal eksploatacije« — da upotrebim Marksovu formulaciju. To je, međutim, uslovljeno i omogućeno ne funkcijom rukovođenja samom po sebi, već činjenicom da sredstva za proizvodnju stoje prema radniku kao tuđa sredstva.

Antiradnički sadržaj funkcije rukovođenja u kapitalističkim preduzećima ne proizlazi, dakle, iz te funkcije kao takve, iz njene društvene prirode, već iz društvenog ambijenta u kome se ostvaruje; naročito iz svojinskih odnosa.

Promjena okolnosti, ukupnog društvenog ambijenta i svojinskih odnosa izvršena na liniji stvaranja socijalizma, omogućava da se u socijalističkom društvu iz sadržaja funkcije rukovođenja u kapitalističkim preduzećima odbace njen antiradnički smjer i cilj, a da se iz nje preuzme i stavi u funkciju radničkih ciljeva sve što u funkciji rukovođenja u kapitalističkim preduzećima ima snagu obezbjeđivanja uspješnog i efikasnog rada i poslovanja.

6. Najveći prosperitet svakog privrednog preduzeća i drugog subjekta — svjetski tokovi to kazuju — obezbjeđuje stvaranje takvih oblika upravljanja i rukovođenja koji omogućavaju i podstiču inicijativnost, istrajnu angažovanost, istosmjerno ciljno djelovanje svih — od arhive do laboratorije, od radnika izvršilaca do projektanata konstruktora, od šefova pogona do direktora koji razvijaju »osjećaj pripadništva firmi«, ne samo direktora i projektanata, već i radnika u arhivi, laboratoriji, u svim radnim cjelinama, koji jačaju svijest svih da oni »radeći za firmu, rade i za dobro svoje«. Takvi oblici upravljanja i rukovođenja postoje samo tamo gdje su radnici kvalitetno informisani o poslovanju i gdje se i oni, na prikladan i racionalan način uključuju u odlučivanje o razvojnim ciljevima i o strateškim komponentama razvojne i poslovne politike.

To saznanje je uslovilo da se u sadašnjosti širom svijeta raspravlja o problematici i pravcima inovacija rukovođenja i upravljanja. *Raspravlja se kritički o dosadašnjem, a tragalački o budućem.*

Jedan broj sadašnjih oblika rukovođenja u tim raspravama kvalifikuje se »kaubojskim«, odbojnim za razvijanje »osjećaja pripadništva firmi«, te zato nedjelotvornim za podsticanje inicijativa, stvaralaštva radnika. Najavljuje se njihova zamjena sa novim oblicima koji će više respektovati stvaralačke inicijative radnika, svih stvaralaca, koji će polaziti od potreba racionalnog uključivanja radnika u odlučivanje o ciljevima, o strateškim

Digitized by Google

komponentama poslovne politike, sa parcipativnom, ako ne i odlučujućom ulogom u odlučivanju.

Socijalističko samoupravljanje, sadržinski dosledno izvedeno iz izvorne marksističke ideje o samoupravljanju, očišćeno od izraslina na njegovom stablu koja ga čine neracionalnim i neefikasnim, najdjelotvorniji je put od svih do sada poznatih uključivanja radnika, svih stvaralaca, u odlučivanje, na način koji će im pružati šansu da sa prosperitetom preduzeća obezbjeđuju svoju sigurnost, prosperitet i perspektivu, i koji će, istovremeno, upravo zbog toga, podsticati radnike da doprinose prosperitetu preduzeća.

III

Sve naprijed izloženo kazuje da koncepcija rukovođenja i upravljanja utvrđena u Zakonu o preduzećima — mada je bliže zahtjevima vremena od one koja joj je prethodila — nije teorijski jasna, kompromisna je, (jer nije raskrstila sa svim (nekim jeste) iluzijama). Nepotpuna je, a pravno i stilski iskazana bez potrebne i moguće preciznosti. Ove činjenice, na jednoj strani, i ukupna saznanja o potrebama i mogućnostima, na drugoj strani, nalažu da se u jugoslovenskom ustavnom i ukupnom pravnom sistemu teorijski jasnije, stvarnosti i razvojnim ciljevima znatno primjerenije, odredi sadržaj rukovođenja i upravljanja, prostorni domet jednog i drugog, odnosi razgraničenja između njih.

U prethodnim izlaganjima, *sukcesivno,* iskazano je više ideja o tome. Ideje su iskazane sa stepenom konkretnosti koji može biti upotrebljen za konkretno zakonsko i statutarno normiranje. Oslanjajući se na sve kazano, u ovom završnom dijelu kazivanja naglašavam smjer usavršavanja određenja upravljanja i rukovođenja koji iskazujem u tri zaključka.

Prvi. Sve kazano usmjerava da funkcija rukovođenja u jugoslovenskim društvenim preduzećima treba da obuhvati sva područja koja podrazumijeva rukovođenje procesom rada i poslovanja. I da se nosioci tih funkcija zakonski i statutarno snabdiju sa svim ovlašćenjima, pravima, instrumentima i sredstvima potrebnim za uspješno, za efikasno rukovođenje, sa istovremenim »pokrivanjem« svakog ovlašćenja i prava sa efikasnom kontrolom i odgovornošću za efekte njihovog korišćenja, i sa preciznim određenjem kome će i na koji način odgovarati imaoci tih ovlašćenja i prava. *Koliko ovlašćenja i prava, toliko kontrole i odgovornosti. Bez toga funkcija rukovođenja može da dobije snagu oruđa za tihu likvidaciju samoupravljanja, za šikaniranja i slično.*

Drugi. Zamjena »poslovođenja« sa rukovođenjem u društvenim preduzećima, nije istiskivanje samoupravljanja iz društvenih preduzeća. Nije ni odustajanje od samoupravljanja.

Digitized by Google

To samo podrazumijeva da se nastavi proces pozitivne rekonceptualizacije samoupravljanja. Da se sadašnje ustavno i zakonsko određenje samoupravljanja oslobodi od nerealnih, ideologiziranih i idealizovanih, neracionalnih i neefikasnih komponenti i sadržaja, od onih sadržaja u samoupravnijoj koncepciji koji su dovodili, pod maskom samoupravljanja, do odvajanja i suprotstavljanja djelova cjelini, do toga da se instrumenti obezbjeđivanja poslovnog reda, rada, discipline, nagrađivanja, rada a zasluženog tretmana neradnika — prepuste ličnim, agresivnim neradnicima! Da se samoupravljanje stavi i u funkciju ekonomske efikasnosti, a ne samo u funkciju demokratizacije odnosa.

To je pretpostavka za podizanje samoupravljanja na nivo većeg kvaliteta, sprečavanja izrođavanja i degradiranja samoupravljanja putem njegovog svođenja na pravo, bez obaveza i odgovornosti, putem hipertrofije njegovih neproduktivnih oblika, putem preterane ideologizacije. To je, istovremeno, pretpostavka i za kvalitetno konstituisanje funkcije rukovođenja.

Ovo podrazumijeva i pretpostavlja i potpuno napuštanje dosadašnje pozicije i sindikalne i partijske organizacije u procesima donošenja razvojnih i poslovnih oblika u preduzećima. Pozicije koja je zasnovana na teorijski pogrešnom shvatanju o odlučujućoj ulozi »subjektivnih snaga« u ekonomiji. Poziciji koja je obavezivala da se razvojni i poslovni projekti razmatraju ne samo na sjednicama radničkih savjeta, što je ispravno i nužno, već i na sjednicama sindikalnih i partijskih organizacija, što je neproduktivno, a slabilo je odgovornost i odlučivanje činilo manje efikasnim.

U mjeri u kojoj se ostvari i jedno i drugo, ustavno, zakonsko i statutarno određenje rukovođenja i (samo) upravljanja podsticat će se, ili gušiti, tehnološki uspon, ekonomska efikasnost, stvaranje moderne ekonomije, koja ostaje socijalistička. Ne staljinistički i dogmatski socijalistička, već socijalistička u izvorno marksističkom, dinamičnom i modernom značenju tog pojma.

Treći. Normativno obezbijediti takav postupak izbora nosilaca funkcije rukovođenja koji će obezbijediti da se funkcija rukovođenja povjerava licima od znanja, posla, inovacija u organizaciji, akcije, opredijeljenih za racionalno i efikasno samoupravljanje.

Bez toga nijesu mogući ni kvalitetno upravljanje, ni kvalitetno rukovođenje, ni ekonomska efikasnost, ni demokratija, ni zdravi odnosi među ljudima, ni prosperitet.

Digitized by Google

Danko Đunić

Upravljanje projektima — novi pristup u upravljanju tradicionalnim preduzećima

Uvodne napomene

Stanje u privredi i društvu u dužem periodu, a pogotovo aktuelna situacija, ukazuju na jasne probleme funkcionisanja našeg samoupravnog sistema. U tom smislu posebno su prisutne teškoće u privrednim preduzećima. U njima, kao po nekom opštem pravilu, postoji mešanje i preklapanje funkcija upravljanja i rukovođenja i to uglavnom na račun gotovo potpunog obezvređivanja ove druge. Direktna posledica je nepostojanje veze između zaduženja, odgovornosti i autoriteta, tako da iz toga normalno proizlazi preklapanje jednih, odnosa nepokrivenost drugih poslovnih oblasti, a ukupni rezultati su poznati.

Kao što je već na ovoj tribini bilo istaknuto, neophodna je temeljita rekonceptualizacija celog političkog i privrednog sistema. Naime, samoupravljanje, u osnovi plemenita ideja za XXI vek, je dezavuisano i kompromitovano tako da je nužna temeljna izmena forme, načina funkcionisanja, a možda i bazičnih principa.

Pošto međutim živimo i moramo da funkcionišemo (i) u ovom trenutku i u ovim okolnostima, to je neracionalno čekati nove okolnosti, već se mora, u granicama mogućnosti delovati odmah.

Jedna od prakticistički orijentisanih ideja je uvođenje i primena relativno nepoznatog koncepta — upravljanja projektima,

Digitized by Google

u sistem upravljanja i rukovođenja u preduzećima. U osnovi ideja se bazira na korištenju poznatih metoda i tehnika upravljanja realizacijom velikih investicionih projekata, u svakodnevnom životu proizvodnih organizacija. Poznato je da smo mi Jugosloveni izuzetno sposobni da vrlo uspešno završimo različite kampanjske akcije, čak i uspešnije nego što bi se po stepenu razvoja i sposobnosti privrede moglo očekivati (na primer: Olimpijada Sarajevo, izgradnja Sava-centra i sada aktuelna priprema Samita nesvrstanih itd.). U takvim akcijama, u kojima očigledno imamo rezultate primenjuje se tzv. projektni pristup.

U nekom normalnom okruženju projektni pristup i upravljanje projektima se primenjuje za određene indikovane aktivnosti projektnog tipa, kao što su razni investicioni projekti, istraživački projekti i slično.

Ono što je ovde teza, je da jedan takav metod, jedan takav pristup, koji u našim uslovima, kao što je istaknuto, istorijski daje dobre rezultate, može da se primeni i van tipičnog projektnog okruženja. Kako? Tako što se više svakodnevnih, normalnih proizvodnih aktivnosti na određeni način može pretvoriti u projekte. Znači, dati im atribute projekta, i nadalje ih tako tretirati. Šta može da bude projekt?

Proizvesti hiljadu kombajna za šest meseci sa tim i tim rokom, lansirati novi proizvod, osvojiti novo tržište... Bilo koji proizvodni zadatak može da se svede na projekt, da se na taj način tako definisan projektni zadatak, odnosno zadatak jedne aktivnosti, poveže sa direktnom odgovornošću. Kao rezultat može da se dobije postizanje ciljnih poslovnih rezultata, vrlo laka mogućnost lociranja krivice, odnosno zasluge za neuspeh, odnosno uspeh date aktivnosti. Pored toga može da se promoviše preduzetništvo na društvenom nivou tako što se čoveku daje mogućnost da kroz odgovornost i kroz autoritet završenjem određenog zadatka promoviše samog sebe. Preduzetništvo se često, povezuje samo sa direktnim materijalnim interesom čoveka koji je preduzetnik. To jeste potreban, ali nije dovoljan uslov. Profesionalni izazov je ne retko važniji i stimulativniji za ljude kojima možete da date određeni zadatak sa kojim se oni kasnije u potpunosti identifikuju.

Pored toga, u takvom konceptu mnogo je lakše regulisati sistem raspodele, povezivati direktno radni tim za rezultate tog rada. Dobijaju se i neki drugi pozitivni efekti, ali to je nepotrebno ovom prilikom dalje elaborirati.

Možda je ovo feudalizacija, poslovnog sistema preduzeća na manje jedinice — projekte ali čini se da može dati neposredne efekte. S druge strane, ako treba da se bira između loših rezultata tradicionalnog koncepta i bilo kakvih rezultata nekog skupljeg koncepta, treba se zalagati za ono što daje barem neke rezultate.

Normalno, pored pozitivnih rezultata, mogu biti prisutni i problemi. Primena upravljanja projektima van tipičnog projektnog okruženja je surogat. Ona je skupa u odnosu na neke

Digitized by Google

druge organizacione i upravljačke koncepte, koji su, primereniji masovnoj proizvodnji i normalnom procesu u preduzećima.

Potencijalni problem je i razbijanje funkcionisanja proizvodnog procesa, dupliranje nekih aktivnosti, preklapanje u smislu paralelnih radova, ali to se može prevazići integrisanjem na nivo programa i drugim nekim tehnikama i metodama.

U celini, ideja je da se razbijanjem proizvodnog procesa na aktivnosti, koje je moguće pratiti i za koje je moguće vezati odgovornost, prevaziđu neki problemi koji su izazvani načinom na koji funkcioniše samoupravljanje i posebno rukovođenje. U nastavku će biti prezentirane osnovne koncepcijske postavke upravljanja projektima kao pristupa.

Koncepcijske postavke

Da bi se došlo do jedinstvene i konzistentne definicije termina »projekt«, potrebno je pre svega odrediti osnovne karakteristike po kojima se ocenjuje da li dati poduhvat treba tretirati kao projekt ili ne. To mogu biti: cilj, poznatost, kompleksnost i značaj.

Svaki projekt mora imati jasno definisan i jedinstven cilj opredeljen željenim (potrebnim) tehničkim performansama, rokom završetka i planiranim troškovima. Po pravilu, poduhvat koji preduzeće preduzima može biti projekt ako ima određenu dozu nepoznatog (za dato preduzeće), bez obzira u čemu se ona ogleda (na primer, nova tehnologija, nepoznato tržište, ranije nekorišćeni metodi upravljanja i sl.). Projekti su kompleksne akcije, pri čemu je merilo kompleksnosti stepen odstupanja od uobičajenih postupaka. U slučajevima primene komplikovanih tehnologija, i/ili potrebe za učešćem više organizacionih jedinica (bilo internih, bilo spoljnih), kao i kada su pojedini funkcionalno odvojeni delovi poduhvata međusobno visoko zavisni, ima osnova za korišćenje naziva projekt. Relativni značaj datog poduhvata za strategijske ciljeve preduzeća, takođe treba razmotriti. Ako završetak neke akcije može imati ključni uticaj, pozitivni ili negativni, na ukupno poslovanje preduzeća, onda je opravdano posvetiti mu posebnu pažnju, tj. dati tretman projekta.

Neke od iznetih karakteristika svaki projekt mora da ima (cilj), a neke može, ali ne mora da ima. Ovo je moguće razjasniti, ako se prihvati da je cilj apsolutna kategorija, dok su sve ostale karakteristike relativne. Naime, ono što je za jednu mezoekonomiju nepoznato, kompleksno i značajno, ne mora da bude i za drugu. Zajednička karakteristika svih projekata, bez obzira na vrstu, veličinu i dužinu realizacije, je da se njihovi ciljevi, odnosno ciljevi koje preduzeće postiže njihovim završetkom, ostvaruju u uslovima limitiranih količina potrebnih resursa. Na kraju je možda najprihvatljivije konstatovati da je neki

Digitized by Google

poduhvat projekt, samo i ukoliko ga matična organizacija proglasi za projekt.

Na osnovu prezentiranih definicija i obrazloženih stavova moguće je izolovati tri osnovne i kritične dimenzije svakog projekta. To su troškovi, rokovi i performanse. Troškovi se odnose na sve resurse koje je neophodno upotrebiti da bi željeni rezultat bio ostvaren. Ukupna količina resursa potrebnih za dati projekat, izražena vrednosno, definisana je u procesu strategijskog planiranja mezoekonomije i ona je po pravilu ograničena. Vreme kao specifični resurs je takođe ograničeno i ono je definisano rokom u kome projekt mora (ili treba) da se završi. Treća kritična dimenzija projekta je potrebni tehnički kvalitet, ili performanse koje projekt mora da ima. Ova dimenzija se može izraziti kao željena upotrebna vrednost projekta, odnosno njegovih rezultata i ona u stvari predstavlja osnovni cilj projekta, dok su prve dve dimenzije u suštini postavljena ograničenja.

Pošto su ove tri kritične dimenzije projekta u izvesnoj meri komplementarne (moguće je na račun većih ukupnih troškova smanjiti potrebno vreme, ili smanjenjem tehničkog nivoa smanjiti troškove, itd.), neophodno je postaviti takav sistem upravljanja, koji će obezbediti da se svaka od dimenzija zadrži u okviru željenih granica, jer se samo na taj način postiže svrha projekta.

Ako se u definisanju upravljanja projektima pođe od suštinskog značenja termina projekt, onda bi celovita definicija mogla da ima sledeći oblik:

Upravljanje projektima je celovit upravljački pristup, pomoću koga preduzeće može efikasno da postigne svoje parcijalne ciljeve, odnosno da realizuje poduhvate projektnog tipa u okviru planiranih troškova i rokova i željenih tehničkih (upotrebnih) performansi, koristeći specifične forme i metode organizovanja, planiranja i kontrole.

Osnovne karakteristike upravljanja projektima kao pristupa, su celovitost, fleksibilnost i posebnost.

Upravljanje projektima je celovit pristup, zato što može da funkcioniše samostalno, kao podsistem sistema upravljanja preduzećem, jer ima specifičan i jasno definisan cilj, organizacionu strukturu i plansko-kontrolni proces.

Fleksibilnost pristupa se ogleda u mogućnostima primene. Upravljanje projektima može da se primeni kako za realizaciju pojedinih, izabranih poduhvata, tako i za upravljanje najvećim delom aktivnosti u preduzeću i u tom slučaju opredeljuje čitav sistem upravljanja.

Posebnost upravljanja projektima proizlazi iz specifičnih organizacionih formi, načina i metoda planiranja i kontrole, odnosno instrumenata koji se koriste i od kojih su neki imanentni samo ovom upravljačkom pristupu.

Digitized by Google

Iz navedene definicije proizlazi da termin upravljanja projektima može da ima dva osnovna značenja. Prvi, uži smisao, odnosi se na proces upravljanja realizacijom konkretnog projekta (ili projekata) i nužno ne zadire, odnosno bitno ne menja postavke i način funkcionisanja sistema upravljanja i organizovanja preduzeća. Drugi, širi smisao, podrazumeva novi koncepcijski pristup koji se koristi za upravljanje svim različitim nestandardnim aktivnostima i na taj način postaje dominantan upravljački pristup u upravljanju preduzećem. Ovo šire značenje termina »upravljanje projektima« obuhvata, pored upravljanja projektima u užem smislu i upravljanje svima ostalima, za preduzeće značajnim, poduhvatima i aktivnostima. Tada, je upravljanje projektima (kao pristup) više od upravljanja realizacijom datog projekta.

Radi distinkcije u posmatranju obuhvata upravljanja projektima kao pristupa, treba se osvrnuti na druge nazive koji se javljaju u literaturi:

— Upravljanje novim poduhvatima — je termin koji se koristi za upravljanje aktivnostima, čiji je cilj da otkriju novi pravac razvoja preduzeća i/ili novo tržište. Kao što se vidi, cilj je u ovom slučaju postavljen znatno opštije, a drugi kritični parametri (troškovi i rok) su takođe fleksibilniji (iako u principu ograničeni). Finalni deo upravljanja novim poduhvatima, od trenutka kada se novi poduhvat precizno definiše, pa do kraja (osvajanja novog tržišta, proizvodnog programa i sl.), je identičan sa upravljanjem projektima, jer postoji jasan cilj i druge ključne dimenzije projekta.

— Upravljanje proizvodima se koristi kao termin u proizvodnim, tržišno orijentisanim preduzećima, u kojima je dati prozivod od izuzetnog značaja za ukupne poslovne rezultate. Suštinski, ovde se indicira da je za sve aspekte i delove životnog ciklusa proizvoda ili grupe proizvoda zadužen homogeni stručni tim. Za razliku od upravljanja projektima, gde je vreme trajanja ukupnog poduhvata jedno od osnovnih ograničenja, kroz upravljanje proizvodom se teži da život datog proizvoda (ukoliko je ekonomski opravdan) traje što duže. Neke ključne postavke su međutim identične (na primer, horizontalna integracija aktivnosti).

— Matrično upravljanje podrazumeva istovremeno postojanje više različitih poduhvata, koji koriste iste (ograničene) resurse preduzeća. Znači, koriste se osnovni principi upravljanja projektima, ali u multiprojektnom okruženju. U okviru matričnog upravljanja, preduzeće značajno menja svoju polaznu organizaciju i upravljačku strukturu. Može se reći da ovaj pristup predstavlja jedan od pojavnih oblika upravljanja projektima.

— Upravljanje programom (programima) je termin koji se najviše susreće u vasionsko-vojnom sektoru u SAD. Osnovna razlika u odnosu na upravljanje projektima je dužina realizacije. Programi u principu, ne traju manje od 10—12 godina, a često ne-

Digitized by Google

maju jasno ograničen rok. Pored toga i kompleksnost, obuhvat i vrednost su u pravilu veći. Sve ostale organizacione i upravljačke postavke su identične, tako da se često termini upravljanje projektima i upravljanje programima koriste kao sinonimi.

— Upravljanje izgradnjom je termin koji se koristi u građevinskoj delatnosti i označava skup modernih upravljačkih metodologija koje imaju zajednički cilj — kontrolu vremena, troškova i kvaliteta u projektovanju i igradnji novog objekta. Iako je značenje ove definicije znatno uže, ono se u potpunosti može uključiti u već istaknutu definiciju upravljanja projektima.

Upravljanje projektima u suštini nije nov, a pogotovu nije nepoznat koncept. Mnogi poduhvati koji su uspešno realizovani u prošlosti imali su sve karakteristike velikih i kompleksnih projekata (na primer, Kineski zid, Suecki kanal, Ajfelova kula, itd.). S obzirom da su ciljno orijentisane, vremenski i troškovno ograničene akcije najviše bile preduzimane u građevinarstvu, to se i upotreba upravljanja projektima u prošlosti, uglavnom ograničavala na ovu delatnost. Ono što je u savremenoj primeni ovog koncepta novo, odnosi se na nove karakteristike i širinu primene (tumačenja) savremenih projekata, i na vrstu i intenzitet uticaja okruženja na uslove poslovanja preduzeća i realizaciju projekata.

Sa tehnološkim progresom, znatno je porasla tehničko-tehnološka kompleksnost realizacije različitih poduhvata projektnog tipa. Samim tim, povećan je broj i vrsta specijalizovanih učesnika neophodnih za uspešno završavanje projekata, što je prouzrokovalo nepremostive teškoće u integrisanju svih individualnih akcija u zaokruženu celinu, primenom samo tradicionalnih upravljačkih metoda.

Kasniji dinamičan razvoj različitih industrijskih grana i aktivnosti nije moguć bez korišćenja projektnog pristupa, odnosno odgovarajućeg upravljačkog koncepta. Pojava i razvoj računarske tehnike, samo su još više doprinele primeni i korišćenju upravljanja projektima, koje danas predstavlja nezamenljivi pristup u realizaciji parcijalnih ciljeva preduzeća.

Primena — prednosti i ograničenja

Osnovni razlog razvoja i šire primene upravljanja projektima može se u osnovi naći u nemogućnosti da preduzeće kroz tradicionalne upravljačke postupke postigne željene rezultate u projektnim akcijama različite vrste. Ako se to poveže sa neophodnošću za preduzimanjem sve većeg broja projekata u cilju prilagođavanja preduzeća sve oštrijem uticaju okruženja, jasna je neophodnost primene odgovarajućeg i efikasnog upravljačkog procesa, a to je ono što upravljanje projektima kao pristup, obezbeđuje. O postojanju »imperativa tehnologije«, koji uslovljava primenu upravljanja projektima, govori i J. K. Galbrajt koji navodi sledeće razloge: »(1) Vremenski razmak između

Digitized by Google

iniciranja i završetka projekta se povećava; (2) kapitalna ulaganja koja je neophodno angažovati pre početka korišćenja finalnog proizvoda (rezultata projekta — prim. D. Đ.) takođe značajno rastu; (3) sa podizanjem tehnološkog nivoa vreme i novac potrebni za realizaciju projekta postaju nefleksibilne veličine (nemoguće ih je smanjiti, ni pojedinačno, a pogotovo ne zajedno bez ugrožavanja rezultata projekta — prim D. Đ.); (4) viši tehnološki nivo zahteva angažovanje većeg broja visoko specijalizovanih izvršilaca (odnosno specijalizovanih organizacionih jedinica — primedba D. Đ.) (5) neizbežni pandan specijalizacije je organizacija; (6) svi prethodni razlozi uslovljavaju neophodnost primene efikasnog planiranja, terminiranja i kontrole«.

Pravilno upotrebljeno upravljanje projektima može da doprinese prevazilaženju raznih internih i eksternih prepreka u realizaciji projekta kao što su: nestabilna ekonomija (okruženje), povećana kompleksnost projekta, tehničke promene (za vreme realizacije projekta, probijanje troškova i sl. Primena ovog upravljačkog pristupa omogućava organizacione i druge preduslove za centralizovanje odgovornosti za ključne dimenzije projekta u okviru projektnog tima.

Upotreba upravljanja projektima u obliku formalizovanog pristupa u sistemu upravljanja preduzećem, može ponekad biti i kontrandikovana, odnosno može da izazove više problema nego koristi. Osnovni problemi koji mogu da se jave tokom primene upravljanja projektima su: (1) prioriteti pojedinih projekata i privlačenje najboljih stručnjaka za rad na njima mogu dovesti do poremećaja u redovnoj aktivnosti funkcionalnih organizacionih jedinica, što na dugi rok može da se kosi sa strategijskim ciljevima preduzeća, (2) (insistiranje na poštovanju rokova i drugih zahteva tekućih (privremenih) projekata može dovesti do negativnih posledica u ostvarenju rezultata dugoročnih planova; (3) stalno prebacivanje stručnjaka i drugih izvršilaca sa jednog na drugi projekat može dovesti u pitanje njihov dalji razvoj i napredovanje u okviru sopstvene specijalnosti.

Ako se upravljanje projektima ne postavi na pravilan način, mogući su različiti negativni efekti koji u principu mogu da rezultiraju probijanjem rokova i/ili troškova, lošim performansama projekta, ali i drugim, za preduzeće dugoročno opasnim, poremećajima. Zbog toga je, bolje nikakvo nego loše upravljanje projektima. Drugim rečima, ako preduzeće iz bilo kog razloga nije u stanju da u potpunosti sprovede koncept, bolje je da u realizaciji poduhvata projektnog tipa koristi tradicionalne metode, bez obzira na njihove jasne nedostatke.

Upravljanje projektima ima (i može da ima) veoma široko polje primene. Ovaj upravljački pristup je opravdano upotrebiti u svim situacijama gde se javlja bilo kakva aktivnost projektnog tipa. Samim tim, uslovi koji opredeljuju uspostavljanje nekog projekta (postojanje jasnog cilja, tehnološka i/ili organizaciona kompleksnost poduhvata, relativni značaj), ujedno daju i osnovu

Digitized by Google

za primenu upravljanja projektima. Postoje i dodatne situacije u kojima postoji opravdanost primene ovog pristupa, kao što su: (1) postojanje višestrukih ciljeva, (2) potreba da se unapredi neki proizvod ili tehnologija, (3) veliki rizici vezani za nepoznate okolnosti, (4) upravljačka klima je pogodna za uspostavljanje horizontalnih komunikacija, (5) klijent (korisnik) projekta zahteva projektni pristup.

U praksi, neki od navedenih uslova za primenu upravljanja projektima se mogu prepoznati u situacijama:

— preduzeće preduzima jedinstveni poduhvat, koji je apsolutno van njenih normalnih aktivnosti, (na primer, realizacija neke ključne investicije);

— projekt se realizuje na lokaciji odvojenoj i udaljenoj od mesta gde je preduzeće locirano;

— rokovi za neki poduhvat su izuzetno kratki, a ostvarenje cilja bitno za preduzeće (na primer, izrada probnog uzorka da bi se kasnije dobio ugovor za veliku seriju);

— u realizaciji projekta treba da učestvuje više različitih internih organizacionih jedinica i/ili kooperanata ili podugovarača iz drugih preduzeća;

— prema projektnom zadatku postoji obaveza usaglašavanja istovremene upotrebe više različitih tehnologija;

— uslovi rada su izuzetno teški i/ili opasni, odnosno kada je neophodno primeniti specijalni tretman za uključene izvršioce.

Upravljanje projektima se najintenzivnije koristi u građevinarstvu i to pre svega u realizaciji velikih investicionih projekata, infrastrukturnog (most, tunel, hidroelektrana i sl.), ili mezoekonomskog značaja (nova hala, rekonstrukcija i modernizacija i sl.).

Široku primenu koja datira i pre postojanja ovako definisanog termina, ovaj pristup ima i u realizaciji različitih naučno-istraživačkih i razvojnih projekata, gde je neophodno koordinirati rad većeg broja interdisciplinarnih specijalista, uz istovremeno prisutnu neizvesnost u pogledu rezultata.

Petrohemijska i naftna industrija, koja se odlikuje veoma dinamičnom, promenljivom i komplikovanom tehnologijom, velikim investicijama i udaljenim lokacijama, je takođe izrazito zahvalan korisnik metoda i tehnika upravljanja projektima.

Danas se i u drugim industrijskim granama sve više koristi upravljanje projektima ili neki slični metodi, za realizaciju poduhvata kao što su lansiranje novog proizvoda, osvajanje novog tržišta, projektovanje i uvođenje novih informacionih sistema, završetak nekog značajnog izvoznog posla, proizvodnja serije proizvoda specijalne namene, i sl.

Digitized by Google

Milorad Nikšić

Definisati novi model samoupravnog organizovanja

Prethodno bih napomenuo da je naznačena tema za ovu raspravu koju je odabrala redakcija časopisa »Socijalizam« u ovom trenutku veoma aktuelna, kada se u privredi vrše pripreme za transformaciju OUR-a u skladu sa izmenama Ustava i privrednog sistema. Pošto se odvija intenzivna aktivnost na kreiranju savremenog modela organizovanja privrede veoma je značajno sagledati novu poziciju i odnose između samoupravnih i poslovodnih struktura što treba da doprinese efikasnijem poslovanju.

Polazeći od savremenog koncepta samoupravnog organizovanja privrede u okviru SOUR-a »Voćarcoop-union« pokrenuta je inicijativa da se pristupi izradi Projekta transformacije SOUR-a »Voćarcoop-union« u složeno preduzeće, koji će se ponuditi članicama sistema na razmatranje i usvajanje u toku ove godine.

Naime, u realizaciji koncepta samoupravne organizovanosti nije dosledno ostvarivana utvrđena društveno-ekonomska politika usled čega nisu postignuti zadovoljavajući proizvodno-ekonomski i poslovni rezultati. Predsednik KPO kao inokosni poslovodni organ nije bio u poziciji da direktno utiče na sprovođenje odluka samoupravnih i poslovodnih organa, što je umanjivalo ekonomske faktore i poslovne rezultate. Preko zajedničkih službi nije ostvarena potpuna saradnja i koordinacija u aktivnostima na sprovođenju društveno-ekonomske i poslovne poli-

Digitized by Google

tike. Jasno definisani odnosi između samoupravnih i poslovodnih organa samo su delimično uticali na efikasnost u poslovanju naročito u obavljanju zajedničkih funkcija u prometu i finansijama.

Svestranim analizama funkcionisanja postojećeg sistema samoupravnog organizovanja pristupili smo izradi Projekta transformacije u skladu sa izmenama Ustava, Zakona o preduzećima i drugim propisima, kojima se regulišu načela o organizovanju privrede.

Koristeći se i pozitivnim iskustvima kao otvoren samoupravni poslovni sistem, koji je ostvario uspešnu saradnju na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, date su polazne osnove za definisanje novog modela samoupravnog organizovanja.

Platforma na kojoj se zasnivaju savremeni društveno-ekonomski odnosi su Zajednički programi i planovi, koji se u zajedništvu mogu uspešnije realizovati.

Motivi za udruživanje u buduće složeno preduzeće su ekonomski interesi, da se kroz racionalniju organizaciju postignu maksimalni ekonomski efekti u sticanju dohotka, odnosno dobiti a time i povećanje ličnih dohodaka.

Principi na kojima se zasniva međusobna saradnja je podela i specijalizacija u poslovanju koja treba da obezbedi veću produktivnost i rentabilnije poslovanje i preko zajedničkog dohotka omogući ravnopravnost u njegovoj raspodeli prema stvarnom doprinosu svakog učesnika u procesu reprodukcije.

Na toj osnovi izgrađen je i projektni zadatak za transformaciju SOUR-a »Voćarcoop-union« u složeno preduzeće. Smisao funkcionalne reorganizacije je da se konstituiše savremeno moderno preduzeće koje će se uspešno uključivati u svetske ekonomske i tržišne tokove.

Precizno definisani zadaci, prava i obaveze poslovodnih organa u kreiranju i sprovođenju poslovne politike obezbeđuju samostalnost u donošenju odluka i neposredan uticaj na njihovom doslednom izvršavanju. Konzistentan sastav kolegijalnog poslovodnog odbora složenog preduzeća u kome se nalazi pored predsednika i četiri potpredsednika, koji su istovremeno i direktori pojedinih službi iz zajedničkih funkcija, pružaju mogućnost potpune koordinacije u neposrednom izvršavanju planskih zadataka i odluka samoupravnih i poslovodnih organa. Sa prenošenjem niza nadležnosti sa samoupravnih na poslovodne organe unapređuje se sistem upravljanja i rukovođenja i racionalnijom organizacijom omogućuje se veća efikasnost u privređivanju i uspešnijem poslovanju u složenom preduzeću.

Procenjujući da će ponuđeni model samoupravnog organizovanja biti prihvaćen u tekućoj poslovnoj godini će se poslovati u skladu sa promenama u reformi, a statusne promene prihvate kao formalni akt koji će sankcionisati stečena iskustva iz sopstvene samoupravne prakse.

Digitized by Google

Nezavisno od najavljene inoviracije zakona o preduzećima u kome ne očekujemo bitne izmene, ubrzali smo postupak oko transformacije SOUR-a u složeno preduzeće koji treba da se okonča do kraja ove godine. Pošto suštinska opredeljenja u reformi neće biti promenjena ponuđenim modelom organizovanja treba da se obezbedi veća efikasnost i poslovnost u privređivanju. U tome značajnu ulogu treba da imaju poslovodne strukture, koje oslobođene od neracionalnosti u upravljanju i rukovođenju, treba da doprinesu uspešnijem poslovanju u okviru budućeg složenog preduzeća.

Neosporno je da poslovodni organi treba da imaju veća ovlašćenja i prava u odlučivanju a time i preuzimanju odgovornosti za poslovne rezultate. U tom smislu i u Projektu transformacije SOUR-a »Voćarcoop-union« u složeno preduzeće treba da se definišu i odnosi između samoupravnih i poslovodnih organa, koji će doprineti većoj efikasnosti i uspešnijem uključivanju u domaće i svetsko tržište hrane.

Digitized by Google

Radoslav Mitrović

Veće organizacione celine obezbeđuju veću efikasnost

Sticajem okolnosti, imao sam priliku da poslednjih godinu i po dana radim u fabrici, koja je imala tri vida organizovanja. Ja bih rekao, tri načina samoupravljanja. Mogao sam u jednom kratkom vremenskom periodu da pratim razlike između ta tri načina poslovanja.

Došao sam u fabriku kada su bile uvedene privremene mere i kada smo imali osnovne organizacije udruženog rada. To je trajalo pet meseci. Onda smo ukinuli osnovne organizacije udruženog rada, ostale su privremene mere, to je trajalo devet meseci i poslednjih šest meseci radimo sa ponovo uvedenim samoupravljanjem i nemamo organizacije udruženog rada.

Znači, imamo tri vida organizovanja za dvadeset meseci.

Ispričaću vam šta se sve tamo dešavalo i kako to sve izgleda u praksi. Iza toga stoje cifre, stoje konkretni podaci o rezultatima poslovanja. Uvodeći privremene mere, mi smo donekle samoupravljanje eliminisali, doveli smo privremeni organ koji je vršio funkciju samoupravljanja, ali u tom privremenom organu je bio deo ljudi iz »ZMAJ«-a. Došli su novi ljudi i za prvih šest meseci smo imali porast produktivnosti za 27%. Taj rezultat smo napravili sa manjim brojem ljudi, poslovanje je krenulo znatno bolje.

Kada smo ukinuli osnovne organizacije udruženog rada, primetilo se da smo još više dobili u efikasnosti. Dok smo imali

Digitized by Google

osnovne organizacije udruženog rada, za svaku organizaciju udruženog rada smo imali privremeni organ. Uglavnom se na tim privremenim organima, kao i na centralnom razmatrala ista problematika, gubilo nepotrebno vreme, iscrpljivalo bez potrebe.

Ukidajući osnovne organizacije udruženog rada, mi smo dobili u efikasnosti rukovođenja, ali kako se približavalo vreme isticanja privremenih mera, već na dva meseca pre kraja, kada smo izabrali novi radnički centralni savet, došlo je do znatnog pada produktivnosti rada, do pada tehnološke i radne discipline. Samoupravljanje još nije počelo da deluje, novi radnički savet još nije počeo da deluje, a ipak se u kolektivu počelo nešto dešavati u negativnom smislu.

Sada se stanje stabilizovalo na jedan nivo, koji je bolji od onog pre uvođenja privremenih mera, a znatno lošiji nego prvih šest meseci, kad su bile uvedene privremene mere.

Šta se to dešavalo u kolektivu? Odgovor nije mnogo komplikovan. Kada su zaposleni videli da ta grupa vrlo korektnih stručnih ljudi iz privremenog organa polako napušta Fabriku, da u Radnički savet, u Disciplinsku komisiju dolaze njihovi drugovi, njihove komšije, njihovi prijatelji, njihovi rođaci, automatski je došlo do popuštanja one radne tenzije. Počela je da popušta radna i tehnološka disciplina, bez koje nema savremene proizvodnje, nema produktivnosti, ekonomičnosti, ni rentabilnosti. Kada je Radnički savet počeo da deluje i počela da deluje Disciplinska komisija, dešavalo se u nekim slučajevima, za koje je privremeni organ izdao rešenja o isključivanju iz Radne organizacije, zbog teških povreda radnih obaveza, da je Radnički savet njih ponovo vratio u »ZMAJ«. Zašto ih je vratio? Pa zato što su ti ljudi njihovi drugovi, zato što su radili zajedno. Prijatelji su, rođaci i neće jedni drugima štetu da čine čak i u takvim slučajevima, koji zaslužuju najtežu kaznu. Onda je i sve ostalo počelo da se pogoršava. To su činjenice.

Prema tome, videlo se da je to velika razlika, u odnosu na vreme kada su bile uvedene privremene mere, pa se logično postavlja pitanje, koji je to »normalniji« način poslovanja? Šta je tu, ustvari, osnovni problem? Osnovni problem je u tome što nema razgraničenja između delatnosti, između odlučivanja samoupravnih organa, rukovodnih organa, ja bih dodao još i društveno-političkih organizacija unutar fabrike i društveno-političkih organizacija van fabrike. U mnogome se to sve pomešalo i o istim stvarima na više-manje korektan, više-manje profesionalan način odlučuje se na različitim nivoima, a rezultat svega toga je jedno beskorisno iscrpljivanje, gubljenje vremena, neefikasno i neblagovremeno odlučivanje, pogotovo ako su poslovni organi skloni da čekaju uvek neku zavetrinu, neku podršku, neku sigurnost. Odluke se donose kasno, često pogrešno. Naravno, onda svi ti elementi dobrog i efikasnog poslovanja padaju u vodu. Ja sam na početku rekao da govorim za konkretnu radnu

Digitized by Google

organizaciju, međutim, mislim da toga ima dosta i u drugim radnim organizacijama.

Jedna od osnovnih stvari za efikasno poslovanje i za neko naše približavanje razvijenom svetu je povećanje produktivnosti. Produktivnost naših fabrika, više ne zaostaje za produktivnošću zapadno-evropskih fabrika, da ne govorim o japanskim, za 10, 20, 30%, već za 100, 200 ili 300%.

Šta se sada dešava sa tim našim fabrikama, sa tim našim upravljanjem i našim rukovođenjem, da mi na istim mašinama, sa vrlo učenim ljudima, vrlo školovanim i sposobnim ljudima i majstorima, inženjerima, postižemo tako nisku efikasnost privređivanja?

Mi smo upoređivali slične fabrike u Danskoj i Zapadnoj Nemačkoj. Oni sa 600—700 radnika prave na sličnoj opremi, u sličnim uslovima, 3.000 mašina, koliko mi napravimo sa 3—3,5 hiljade radnika. Oni rade sve operacije koje i mi radimo. Vidite šta je u pitanju. U pitanju je radna i tehnološka disciplina, organizovanost i poštovanje te organizovanosti. Tu samoupravljanje nije položilo ispit. Mislim da je to vrlo lepo rekao drug Šuković, da je ono tu palo na ispitu i da je doprinelo da mi dođemo gde smo.

Međutim ono nije palo na ispitu svuda jednako. Negde je palo više, negde je palo manje, u zavisnosti od vrste proizvodnje i u mnogome od zavisnosti rukovodnih struktura. Rukovodne strukture, u zavisnosti od vremena u kome privređuju, su u stanju neki put da stvari malo poboljšaju, ili neki put da pogoršaju, tako da se to menja, ali u svakom slučaju, kada je u pitanju radna i tehnološka disciplina, efikasnost rada, želja za efikasnijim i domaćinskim privređivanjem, tu se ispit nije položio.

Odgovor je u sledećem. Deformisala se prvobitna ideja. Mi smo dobili ekipe, radnici njih tako i zovu, profesionalnih samoupravljača. Ti »profesionalci«, to su određene grupe ljudi koji se kreću iz samoupravnih organa u organe društveno-političkih organizacija i idu u krug. Isti ljudi cirkulišu. Oni su izgubili autoritet kod radnika. Postoji jedna apatija kod radnika, ja bih čak rekao i nezainteresovanost.

Mnoge fabrike na Zapadu su rešile problem zainteresovanosti do poslednjeg radnika, njegovom maksimalnom informisanošću u vezi njegovog posla, i dobrom zaradom. Mogu da vam kažem da kod nas mnogi radnici bolje znaju o tuđem poslu, nego o svom poslu koji rade. Kad to kažem, na šta mislim? Mislim na to, da on vrlo malo zna šta njegov rad donosi ili šta odnosi, ako se na neadekvatan način to radi. Na primer šta donosi — odnosi škart, energiju, vreme i tako dalje. U sadašnjim uslovima kod radnika postoji jedna nezainteresovanost da on, pre svega, svoj posao uradi kako valja. Možda bi se situacija mogla poboljšati stvaranjem jednog »budžeta« za svako radno mesto, počevši od direktora do poslednjeg zaposlenog. Da svako zna šta njegov rad

Digitized by Google

vredi i šta on znači za dobro njegove jedinice, za dobro fabrike i na kraju, šta on dobija, ako to tako radi i šta gubi ako drugačije radi. Mislim da radnici to ne znaju i da takođe tu nismo uspeli, ni rukovodne strukture, ni samoupravne, da to njima razjasnimo.

Neko je rekao da postoji limes, mislim drug Sinđić, upravljačke sposobnosti. Ja bih odmah dodao, ispod toga postoji limes i rukovodne sposobnosti. Da bi mi mogli da vratimo taj naš samoupravni poredak ponovo na kolosek, jer mislim da je lokomotiva skrenula sa koloseka i da se kretala po pragovima jedno vreme, a tada stala, mi ćemo prvo morati da te limese otklonimo. Koliko mi budemo uspeli da ih brzo otklonimo mi ćemo utoliko brže moći da realizujemo ono što hoćemo od reforme. Inače ne vidim druge mogućnosti.

Inicijativa poslovodnih struktura, pre svega, prvog čoveka je vrlo bitna i važna. Tu postoje dva načina kako deluju samoupravni organi: jedan pozitivan način — da se ta inicijativa podržava, da se omogućava i da se na kraju traže rezultati, traži se dobit, traži se profit, traže se lični dohoci, akumulacija i mislim da je taj način dobar. Ali, imate i drugi način, gde se iz dana u dan, iz nedelje u nedelju traže greške i na te greške se prstom pokazuje, bez da se zna stvarni krajnji cilj. Ako danas ja donesem šezdesetak različitih odluka, verovatno 10% neće biti najbolje iz raznih razloga. Ne zato što to neću, nego zbog toga što nisam dovoljno dobro informisan, što nemam sve podatke, što je procena loša. Taj drugi način nije dobar. On poslovodne strukture, pogotovo ljude koji neće mnogo da rizikuju, (nema posla bez rizika) dovodi u jednu situaciju, gde oni to prepuštaju jednoj stihiji. Malo ću se žaliti na državu, malo ću se žaliti na banku, malo ću se žaliti na Partiju, malo na samoupravljanje, pa šta bog da. Taj drugi način nije dobar, on ne vodi napretku. Na kraju bih završio da je osnovni i zajednički cilj upravljačkih i rukovodnih struktura, povećavanje produktivnosti, veće efikasnosti, jednom rečju, domaćinsko poslovanje i da tom cilju treba podrediti sve te strukture koje deluju unutar Radne organizacije.

Digitized by Google

Stojan Tomić

Savez komunista između vladajuće i usmjeravajuće uloge

Odnosi između rukovođenja i upravljanja (u samoupravnim uslovima) mogu da se razgraniče i integrišu (u socijalnu akciju) pod uslovom da se uoče i razgraniče vladajuće i avangardne (usmjeravajuće) uloge komunista — pojedinaca, organizacija i rukovodstava. Sve dok Savez komunista preuzima i vrši obadvije funkcije — vladajuće i usmjeravajuće (avangardne) sve dotle je teško voditi raspravu, odnosno istraživati odnose između rukovođenja i upravljanja.

Ma koliko se do sada iskazala nauka nije još precizno definisala i razgraničila pojmove kao što su »rukovođenje« i »upravljanje«. Dominiraju ona shvatanja koja ukazuju na to da je *rukovođenje niži stepen upravljanja* i da se on pretežno iscrpljuje u izvršavanju odluka uz izvjesno ovlaštenje donošenja odluka neophodnih za izvršavanje više odluke. Pri tome se sugeriše uvođenje adekvatnijih termina — *uprvljanje i izvršenje* (vidjeti, pored ostalog, Sociološki leksikon i Političku enciklopediju).

Za razliku od rukovođenja termin *upravljanje* obuhvata, pored ostalih sadržaja, određivanje pravca razvoja i promjena usmjeravanje procesa i odnosa, proces odlučivanja, donošenje odluka kojima se određuje glavni pravac razvoja i promjena. Pod pojam upravljanja podvode se i drugi i drugačiji sadržaji kao što su operacija poslovanja, administriranje, vođenje poslova unutar pojedinih organizacionih i institucionalnih jedinica, orga-

Digitized by Google

nizacija procesa rada. U tom smislu se sugeriše da se pod pojam upravljanja podvedu dvije vrste radnji kao što su: radnja *poslovanja* i *radnja usmjeravanja, odlučivanja.* U pojedinim periodima je stavljan znak jednakosti između *upravljanja — radničkog upravljanja — radničkog samoupravljanja — društvenog upravljanja* što je samo po sebi otežavalo analitički i istraživački proces i dovodilo do određenih teškoća u praksi (upravljanja, samoupravljanja, rukovođenja, usmjeravanja, predvođenja). Nakon donošenja Ustava od 1974. godine ističu se dva značenja koja donekle diferenciraju upravljanje od samoupravljanja. Terminom »upravljanje« se više ističe određena *funkcija* (upravljanje društvenim poslovima, upravljanje zajedničkim sredstvima i slično), a terminom *»samoupravljanje«* se više ukazuje na *odnos,* položaj i ulogu neposrednih proizvođača i radnih ljudi u procesu rada i odlučivanja, zatim se ukazuje na raznorodne oblike organizovanja udruženog rada.

Na sceni je i u upotrebi i takozvana *sensimonistička koncepcija upravljanja* poznata i po tome što ukazuje na razlike u *objektu,* u predmetu upravljanja (šta je predmet upravljanja). Objekat upravljanja mogu biti *stvari,* a mogu biti i *ljudi,* odnosno materijalni predmeti i procesi, a može se locirati i na ljude u vidu političke ili neke druge vlasti, u vidu komandovanja i pokoravanja. Stari ideal socijalutopista i drugih humanista je da se upravlja stvarima, a ne ljudima, da se ne vlada ljudima, da se ne komanduje, ne pokorava. U tom pogledu, savremeni koncept vođenja javnih poslova biće utoliko savremeniji, moderniji, a i humaniji ukoliko više potisne upravljanje ljudima, a orijentiše se na regulisanje stvari (pretežno). U tom smislu može se govoriti o upravljanju kao procesu prevazilaženja političke vlasti i političke vladavine, kao prevazilaženje vlasti kapitalističkog i birokratskog tipa. Takvom procesu pomaže proces *samoupravljanja* koje iskazuje visok stepen i bogat sadržaj samostalnosti, autonomije čovjeka i njegovih užih i širih kolektiviteta.

* * *

Samoupravni i upravni organi (u privredi i drugdje) teško će razgraničiti predmet (objekat) i metod regulisanja sve dok se ne razgraniči avangardna (usmjeravajuća) i vladajuća uloga komunista u privredi (a i drugdje) koje su trenutno veoma pomiješane, da ne kažemo i pobrkane, odnosno veoma nisko su i neadekvatno diferencirane. *Jedno je usmjeravati, drugo je vladati,* jedno je voditi javne i privredne poslove *pomoću politike upravljanja,* a drugo *pomoću politike samoupravljanja,* jedno je usmjeravati (pred-voditi) pomoću pokoravanja, drugo je pred-voditi bez pokoravanja, odnosno sa što manje pokoravanja, odnosno bez potčinjavanja.

Digitized by Google

Istraživanja pokazuju da avangardno komunističko usmjeravanje sve više klizi ka tradicionalnom vladanju (dr J. Đorđević) i političkom i ideološkom pokoravanju, pa su za analitičke i istraživačke potrebe dragocjene sve one sugestije koje ukazuju na razlike između *procesa usmjeravanja* i *procesa vladanja.* Ima ih više, ovom prilikom ukažimo na neke kao što su:

a) Razlike se ispoljavaju u *sadržaju* koncepcije — vladanje je »politički koncept«, a usmjeravanje je »društveno-idejni koncept«,

b) Razlike se sastoje u *lokaciji* vladanja i usmjeravanja — u lokaciji na segment političke vlasti i u lokaciji na segment ljudske zajednice: »Vladanje je oblik vlasti,... a usmjeravanje je akt kanalisanja misli i akcija u uslovima zajednice«,

c) Razlike se ispoljavaju u fenomenu *otuđenja* i razotuđenja — »Vladanje ima za cilj otuđenja i prikrivanja, dok usmjeravanje teži da postigne i proširi pokret i pojedince«,

d) Razlike ispoljenje na području *dez-integracije* — »Vladanje... dijeli i suprotstavlja, dok usmjeravanje teži da poveže i ujedini«, odnosno vladanje stimuliše dezintegraciju, a usmjeravanje stimuliše integraciju ljudske zajednice (istinske),

e) Razlike ispoljene *o orijentaciji ka zvanju* ili *ka znanju,* ka autoritetu države ili ka autoritetu znanja — jedno se služi autoritetom zvanja, drugo autoritetom znanja,

f) Razlike ispoljene u osloncu na *istinu* ili na neistinu — »Usmjeravanje teži prema pravom i istinitom, dok se vladanje, po pravilu, zasniva na predviđenom, a često i na neistinitom«,

g) Razlike ispoljene u *osloncu* na *moralni* ili na *politički akt* — »Usmjeravanje, za razliku od vladanja, je idejno moralni akt«, dok je vladanje pretežno politički akt (vidjeti o tome opširnije knjigu prof. dr Jovan Đorđević, Društvo i politika, Savremena administracija, Beograd, 1988, strana 18 i dalje).

Avangardna uloga komunista (u nerazvijenom samoupravljanju) je reducirana ne samo na vladajuću ulogu, nego je razapeta između politike upravljanja i politike samoupravljanja, između predvođenja, upravljanja i operativnog odlučivanja, između volje i pameti, s jedne, i sile (političke), s druge strane. Avangardno komunističko, kažimo i savremeno, moderno predvođenje računa na integraciju sveukupne volje (narodne) i pameti narodne i stručne, naučne, računa na integraciju nauke i demokratije, dok upravljanje (naročito birokratsko) potiskuje u stranu i narodnu volju i naučnu pamet i često se ponaša ili po principu samo-volje ili po principu tehnokratske pameti (tako se i održava birokratija i tehnokratija).

Suštinske razlike između komunističkog avangardnog i birokratskog vladajućeg ispoljavaju se i u definicijama »čvrste orijentacije«, na šta se ko orijentiše — sistem vladavine se orijentiše pretežno na čvrstu ruku, komunističko avangardno ne voli da se druži sa čvrstom rukom (sem u izuzetnim situacijama)

Digitized by Google

i umjesto čvrste ruke komunisti se orijentišu na čvrstu poziciju radničke klase, na čvrstu orijentaciju radničkih potreba i interesa, na dominaciju radničkih potreba, pa i na svojevrsnu diktaturu trenutnih i istorijskih radničkih potreba, dok se vladavina orijentiše na diktaturu kao na nasilje nad ljudima i onda kada se može bez njega. Josip Broz Tito je bio veliki pobornik čvrste orijentacije na pozicije radničke klase, a ne na čvrstu vladajuću ruku.

Predvodnički, avangardni koncept se razlikuje od vladajućeg koncepta i u vrsti podjela oko kojih se i povodom kojih se ljudi dijele. Avangardno komunističko usmjeravanje poznaje *podjelu poslova* i teško podnosi podjelu vlasti, *podjelu funkcija*, dok vladajući koncept računa na podjelu funkcija (komunisti se bore da obave što više plemenitih poslova, a birokrate se bore da obavljaju što više državnih, političkih i drugih vladajućih funkcija).

* * *

Dileme između rukovođenja i upravljanja mogu se razriješiti ako se postave neka prethodna pitanja, među kojima i pitanje šta nosi i šta treba da nosi jedna takva funkcija kao što je funkcija direktora, predsjednika, menadžera — da li je ona pretežno *funkcija samostalnog odlučivanja*, ili je funkcija *operativnog izvršavanja* donijete odluke od strane nekog drugog organa. Sva dosadašnja iskustva pokazuju da funkcija direktora (i drugih, sličnih) nije mogla da egzistira bez naglašene, često i bez prenaglašene *funkcije vlasti* (i zakonodavne i izvršne). Samim tim je pomenuta funkcija ugrožavala funkcije odlučivanja, najviše funkcije samoodlučivanja kako u pravnom tako i u stvarnom pogledu. Sa tim pitanjem se sučelilo samoupravljanje koje u svom startu nije znalo da uspostavi adekvatnu korespondenciju između rukovođenja i upravljanja, između upravljanja u užem smislu i samoupravljanja u najširem smislu. Evidentne su dvije krajnosti kao što su — jedna koja je potiskivala operativno, a protežirala samoupravno (koje ne može postati i operativno), a druga koja je protežirala operativno, a potiskivala samoupravno. Stoga valja postaviti pitanja kuda teži najavljeni koncept protežiranja menadžerskog, preduzetničkog, kako će se ono odnositi prema samoupravnom (odnosi između menadžerskog, preduzetnog i samoupravnog — tema za sebe).

U svom startu — mladalačkom samoupravljanje se najavilo kao optimalno, kao najveće društveno zamišljanje. (do tada), a optimizam se ispoljavao u tome što su se institucionalni centri samoupravnog odlučivanja (zborovi, radnički savjeti, delegatske skupštine, komune, mjesne zajednice, interesne zajednice i drugi) najavljivali i pojavljivali kao kolektivni organi koji imaju (ili koji treba da imaju) svu vlast, koja se manifestuje u obliku samoupravnih odluka, a koja se ispoljava kolektivno —

Digitized by Google

samo na sjednicama samoupravnih organa koje nije podnosilo individualno kao kreativno.

Pri tome je ostalo jedno pitanje bez odgovora ili bez adekvatnog odgovora, a koje je vezano za konkretno djelovanje, za konkretno, operativno odlučivanje, za operacionalizaciju načelnih odluka (samoupravnih), za tumačenje generalnih odluka i stavova, za distribuciju poslova na pojedine ličnosti i dijelove cjeline (na pogone, odeljenja). Očekivalo se da na to pitanje odgovore direktori koji će pokriti i prekriti određeni vremenski (vrijeme između dvije sjednice samoupravnog organa) kao i socijalni vakum — kako nadoknaditi potrebe operative u onim slučajevima koje nije predvidio organ samoupravljanja, a koji se trenutno ne može sastati? Nalazeći se u takvim delikatnim situacijama, delikatnim i nedovoljno definisanim i normiranim, direktor je bio i ostao u iskušenju — *da li da uzurpira vlast samoupravnih organa*, i da *tako* popunjava vremenske i druge praznine, ili da odloži hitne, neodložive poslove i da sačeka odluku prve sjednice samoupravnog organa? Tako je došlo do konflikta dvije vrednote — operativne i samoupravne koje su direktora (menadžera) razapeli između operativne i samoupravne orijentacije i prakse. U takvim situacijama (konfliktnim) direktor je egzistirao nekad i negdje kao samoupravni privid, nekad kao samoupravna realnost koja je žrtvovala operativu.

Savremena industrijska društva različitih političkih sistema i kultura podugo i predugo idu odvojenim, različitim pravcima i putevima u oblasti vođstva i vođenja industrijskih poslova — jedno je pocijepano (pluralističko), drugo je unificirano (monopolističko), jedno razdire politički pluralizam (mnoštvo političkih partija, frakcija u politici, surova konkurencija na tržištu), a drugo osiromašuje i zamara i onako siromašnu i zamorenu i premorenu demokratiju (pa i samoupravnu) i stimuliše birokratsku integraciju. Pod uticajem različitih političkih sistema i kultura, različito se ponašaju politička i industrijska vođstva, odnosno liderski oblici vlast i vladavine (individualne i kolektivne). »... Ukoliko *disocijacija* vlasti nije više totalna na jednoj strani kao ni *unifikacija* na drugoj strani, jedan tip teži ka disocijaciji, a drugi ka jedinstvenosti«, mi bi dodali ka jedinstvenosti nedemokratskog, nesamoupravnog tipa (Rajmon Aron).

Na pitanje ko vlada modernim društvima — političkim i industrijskim, ko rukovodi, a ko upravlja, ko odlučuje, a ko izvršava, koja grupa drži, a koja održava vlast, kako vladajuća manjina održava i vodi većinu dobijaju se različiti odgovori od ljudi različitih teorijskih orijentacija. Pareto zastupa ideju po kojoj svaki kolektivitet ima svoju vladajuću klasu, bitno određenu svojim karakterom (u psihološkom smislu) i sredstvima koja upotrebljavaju, odakle i potiče suprotnost između lukavstva i nasilja. Ovde buržoazija pregovara umjesto da se bori, odnosno sindikalni menadžeri pregovaraju umjesto da radnike predvode

Digitized by Google

u klasnu borbu. »Druga je teorija Jamesa Burnhama — tvrdi Rajmon Aron — u njegovoj knjizi »Era organizatora« ili »Menadžerska revolucija«. Ona pruža sintezu Paretove i Marksove koncepcije. Svaka društvena klasa, mada nije nužno homogena, karakterisala bi se predominacijom jedne grupe ili jednog čovjeka. U prethodnom stoljeću, to je bio buržuj-kapitalista; u ovom stoljeću... zamjena vlasnika menadžerima ili organizatorima«, transformacija ličnog u preduzeće menadžerskog tipa, gdje »oligarhija direktora obezbeđuje rukovođenje«. Druga transformacija je nadošla u međuvremenu. U velikim industrijskim firmama razlikuju se *četiri tipa ljudi:* finansijeri, tehničari ili inženjeri, prodavci ili trgovci, organizatori ili menadžeri (sve prema A. Rajmon).

Savremeni kapitalizam je najavio i do maksimuma razvio tip menadžera, »tip organizatora (koji) sve više i više preovladava nad individualnim kapitalistom«, zatim nad državnim preduzećem, kao i nad političkim partijama, parlamentima, vladama, lokalnim i regionalnim zajednicama. Izgleda da »temeljni problem svih industrijskih društava naginje ka odnosima, promjenljivim i nestalnim između upravljača nad sredstvima za proizvodnju, vođa masa, političkih ljudi i intelektualaca«, odnosno ka organizatorsko-menadžerskim oblicima rukovođenja (Rajmon).

Rajmon Aron smatra da ljudi tipa menadžera imaju veliku sposobnost prilagođavanja — demokratskim, manje demokratskim kao i nedemokratskim društvima i uslovima (»Činjenica da takvi ljudi sve više i više upravljaju sredstvima za proizvodnju, ne podrazumijeva nikakav određen ekonomski i politički režim... Oni mogu da se prilagode demokratskoj vladi, ili onoj autoritativnoj bez ideologije, ili totalitarnoj. Koju oni najviše cijene? Pitanje vjerovatno nije bez smisla« (tvrdi Rajmon). Valja kazati da sva dosadašnja kao i naša istraživanja pokazuju da lider tipa menadžera ima visoko razvijene sposobnosti, kao što su sposobnosti vladanja (ljudima), sposobnost upravljanja (opet, najviše upravljanja ljudima), zatim sposobnost prilagođavanja svakom režimu, odnosno sposobnost služenja režimu i prilagođavanja režima menadžerskom tipu i stilu. Jednostavno je kazano, menadžeri se veoma lako transformišu raznorodnim vrstama poslova (banke, željeznice, armija i dr).

Ma koliko bilo neophodno u pojedinim uslovima menadžerstvo je redukcija i čovjeka i društva na svoju mjeru, vjeru i potrebe. Industrijska revolucija »vodi ka pobjedi jednog tipa čovjeka«, menadžerskog, odnosno nedemokratskog ili sličnog profila (Rajmon). Opredjeljujući se danas za ili protiv menadžerstva, valja kazati kakav je to tip čovjeka? Njega je lakše pojmiti intuitivno nego opisati, lakše osjetiti nego naučno analizirati. Profesionalni upravljači savremenih društava su u širokoj mjeri međusobno zamjenljivi i smjenljivi, pokretni (jedan menadžer čas uspješno vodi bankarske, čas armijske, vojne poslove, čas sindikalne, pa obavještajne, partijske, sindikalne: vidjeti o tome

Digitized by Google

opširnije našu studiju Politički profesionalizam, 1972. i Profesionalizam u politici, 1975). Menadžeri nisu za neko posebno preduzeće, za određenu industrijsku granu ili oblast odabrani nekom posebnom tehničkom, stručnom, profesionalnom kvalifikacijom (pravničkom, inženjerskom, ljekarskom i drugom); oni posjeduju ne toliko specifičnu sposobnost da »stavljaju u pokret velike organizacije, da upravljaju svakim sistemom i to više opštom kulturom, a manje specijalističkim znanjem«. Dvije osobine su neophodne menadžerima: »1. da se sluša, što je velika vrlina i 2. da se donose odluke«.

* * *

Relacije između rukovođenja i upravljanja nameću još jedno analitičko i istraživačko pitanje — *pitanje odnosa između profesionalne uprave i samouprave.* Profesionalna uprava, bez obzira na njezin klasni sastav i socijalno porijeklo pofesionalnih upravljača (pretpostavimo da je sva profesionalna uprava sastavljena od nekadašnjih radnika — neposrednih proizvođača koji su prekvalifikovani), u određenoj fazi samoupravnog razvoja dolazi u sukob sa samoupravljanjem, odnosno valja postaviti pitanje kako destimulisati konflikt između profesionalne uprave i samouprave. Samoupravljanje ne može bez kvalifikovane profesionalne uprave, a za sada nema kvalitativne uprave bez profesionalnih činovnika. To je početna teza o odnosu između samouprave i profesionalne uprave, pa i između rukovođenja i upravljanja. Ali naša početna teza ima i svoju antitezu ili tezu drugog reda koja glasi: ako u određenoj fazi samouprava ne može bez uprave (profesionalne), valja kazati da samouprava neće moći daleko stići pod okriljem tradicionalne uprave, pa se postavlja novo pitanje, a koje glasi: kakav tip uprave ponuditi savremenoj fazi samouprave, kako modernizirati i inovirati (ali ne i imitirati) i upravu i samoupravu? Jedno je imati i razvijati *upravu od radnika,* a drugo je *uprava radnika.* Uprava od radnika je posredovana, a uprava radnika je neposredovana i neposredna.

Rukovođenje i upravljanje je locirano između *demokratičnosti i efikasnosti,* pri čemu jedna kultura više vrednuje demokratičnost nego efikasnost, druge na prvo mjesto stavljaju efikasnost i spremne su da žrtvuju demokratičnost kada god ona ugrožava efikasnost. Već je Žan Žak Ruso analizirao odnose između efikasnosti i učešća mnoštva u odlučivanju, kojom prilikom je uočio negativne korelacije između pomenutih pojava, odnosno tvrdio je da sa porastom broja učesnika u jednom poslu posao se gubi, odnosno sa *pretjeranim vijećanjem gubi se korist od vijećanja.* On je tvrdio da je »izvjesno i to da je vršenje poslova utoliko sporije ukoliko je povjereno većem broju ljudi; da se nedovoljno polaže na sreću ako se suviše polaže na mudrost, da se propušta prilika i da se pretjeranim vijećanjem često gubi i korist od vijećanja«.

Digitized by Google

Sve revolucije su se borile da obezbijede dominaciju zakonodavnih nad egzekutivnim organima, ali su rezultati izostajali, odnosno postizani su suprotni rezultati — *egzekutivni organi su dominirali nad zakonodavnim, posebno nad biračkim i nad samoupravnim organima,* što je zadavalo velike nevolje i revoluciji i samoupravljanju kao posebnoj fazi revolucije. Ni građanske, a niti proleterske revolucije nisu razriješile navedenu dilemu koja je privukla pažnju socijalnih istraživača. Još u osamnaestom vijeku Aleksandar Hamilton pokušava da analizira pomenuti fenomen, zalažući se da će se »svi razumni pojedinci složiti da je snažna izvršna vlast neophodna«, ali to i nameće jedno analitičko pitanje koje glasi: »Šta je to što daje snagu ovoj vlasti«? Citirani pisac smatra da snaga izvršne vlasti proističe iz četiri izvora, kao što su: »jedinstvo, drugo, dužina mandata, treće, primjene sredstava za njeno izdržavanje, četvrto, odgovarajuća sredstva«.

Opredjeljujući se za »inokosnost izvršne vlasti«, a protiv »pluralnošću izvršne vlasti«, Hamilton se poziva na negativna iskustva istorijska koja ga stimulišu da se opredijeli za vladavinu pojedinaca, a protiv kolektivnog odlučivanja u izvršnim vlastima. Razloge za takvo opredjeljenje pisac nalazi u činjenici da »gdje god su dva ili više lica uključena u zajednički poduhvat ili nastojanje, uvijek postoji i opasnost da između njih dođe do razlika u mišljenju«, a to vodi ka opasnosti »da između njih dođe do ličnog suparništva, pa čak i mržnje«. U prilog jačanja inokosne izvršne vlasti, a protiv kolektivnog odlučivanja, neophodno je — ističe Hamilton — ići na duži mandat, jer je »očigledno da duži mandat povlači za sobom i veću čvrstinu izvršne vlasti«. Produženi mandat ne samo da jača »čvrstinu izvršne vlasti« nego i sklonost ka većem riziku, dok privremeni i kratki mandat negativno djeluju na rizik — ljudi nisu skloni rizikovati ako znaju da će njihova vlast kratko trajati«. Opšte je obilježje ljudskog karaktera da je »čovjek zainteresovan za ono što ima u srazmjeri sa pouzdanošću ili neizvesnošću toga što ima; on je manje privržen nečemu čime raspolaže privremeno ili je neizvjesno dokle će moći da raspolaže; on će, naravno, biti spreman da više rizikuje zbog jednog, nego zbog drugog«.

* * *

Nisu svi ljudi podjednako sposobni i da vladaju i da upravljaju, pa su neophodne *institucije za razmjenu sposobnosti* — samoupravljanje je za sada najrazvijenija radionica za razmjenu sposobnosti. Vilhelm Vajting dijeli ukupnu populaciju na dvije grupe — *na one koji su sposobni vladati, ali ne i upravljati,* i na one koji su *sposobni upravljati* (»Sve ostale osobe nisu sposobne za upravu, i stoga mogu samo vladati, ali ne i upravljati«. Ali, i oni koji vladaju i oni koji upravljaju treba da budu *izjednačeni,* tako da »prvi moraju u pravom smislu riječi biti

Digitized by Google

posljednji, a posljedni prvi«, odnosno onima koji vladaju i koji upravljaju »ne treba priznavati nikakve posebne povlastice«.

Pojedini pisci (Vajtling, Viktor Korsidera i drugi) su razmatrali mogućnost konstituisanja takvih institucija koje bi bile *voditelji poslova*, ali ne i vlast nad narodom, što je aktualno i za savremenu epohu (samoupravnu) — kako konstituisati *vođenje poslova bez vladanja* ili sa što manje vladanja, *kako izvršavati a ne vladati.*

Odnosi između rukovođenja i upravljanja nameću još jedno analitičko pitanje — pitanje odnosa između veličine (brojnosti) vladajućeg tijela i snage odlučivanja u tako velikim tijelima. Još od Tukidina pa sve do danas, političke kulture se kolebaju oko jednog institucionalnog rješenja — oko pitanja veličine vladajućeg i upravljačkog tijela. Jedni su bili za povećanje broja pripadnika vladajuće institucije (od 400 na 5.000 — Tukidin; Lenjin je tražio još 50—100 radnika u centralni komitet), a drugi su bili za smanjenje broja. Još nijedna politička kultura, pa ni socijalistička revolucija, nisu razriješile ovu hipotezu, a koja glasi: što je kolektivni organ brojniji, to je kolektivni model odlučivanja i rukovođenja slabiji (jer u velikim, manifestnim tijelima kao što su parlamenti od nekoliko hiljada članova — u SSSR-u — 2.250 Deputata, u Kini i drugdje, plenumi i kongresi, u Jugoslaviji masovne delegatske skupštine od 2—3 miliona članova nije bilo moguće obuzdati vladavinu pojedinaca, lični model vladavine, naročito u izvršnim organima).

Poznate su i takve teorije koje su strogo odvajale vladanje od upravljanja po principu: vláda vládā, a úprava ùpravljā, a sve u namjeri da se izdvoje najsposobniji od manje sposobnih (o svemu tome vidjeti detaljnije našu studiju — Stojan Tomić, Ideje i institucije kolektivnog rada, odlučivanja i odgovornosti, 1981 gdje su navedeni izvori ovde upotrebljenih citata).

Egzekutivne institucije su podložne bržem kvarenju, deformaciji koje kao takve (deformisane) oštećuju zakonodavne, plenarne, kongresne i samoupravne organe tako što se transformišu od institucija izvršavanja u institucije upravljanja i u institucije vladanja, pa i u zakonodavne organe. Menadžerski i birokratski svijet je poznat i po tome što je insistirao na povećanju »moći egzekutivnih lidera«, na tome da egzekutivna tijela od »oruđa vlade« postanu »centar samog političkog sistema«, na tome da se konstituiše i afirmiše »model egzekutivnog rukovođenja« kao »organizacionalni proces«. Savremene teorije sugerišu da se, u cilju istraživanja fenomena jačanja egzekutivne vlasti, u koncept analize uvedu sljedeće tri situacije ko što su: situacija krize, programske situacije i anticipatorske situacije, odnosno savremene sociološke i politikološke teorije sugerišu da se fenomen rukovodstva i egzekutivnog ponašanja istražuje i sa stanovišta sociloških i politikoloških spoznaja (vidjeti o tome naprijed citirano djelo).

Digitized by Google

* * *

Josip Broz Tito je u nekoliko navrata objašnjavao pojmove kao što su rukovođenje i rukovodstvo u različitim političkim sistemima. Urednik engleskog časopisa »Kvin« je 7. avgusta 1962. godine, postavio Titu pitanje u kome traži da razjasni socijalistički pojam rukovodstva i rukovođenja (»Možete li nam reći šta je to rukovodstvo i šta u suštini znači pojam rukovođenja«?). Ističući da je to »kompleksno pitanje koje je teško iskazati u nekoliko riječi«, Tito ukazuje na nekoliko oznaka koje karakterišu novo shvatanje i sadržaj pojma rukovođenje: »Rukovođenje je usmjeravanje«, to je »aktivnost odozgo nadolje, ali u uslovima i u sistemu u kome Ustav »polazi od radnog čovjeka, od »proizvođača«, a »ne ide odozgo prema dolje nego odozdo prema gore«. U takvim situacijama »uloga rukovodioca je drugačija«, rukovodilac ne postoji »zato da bi dirigovao već da bi objedinjavao akciju«. U samoupravnim uslovima »rukovođenje... dobija karakter koordiniranja i objedinjavanja akcija«.

Ranije, u patrijarhalnim, nedemokratskim i drugim sistemima, rukovođenje je imalo drugačije funkcije, osnovne polazne tačke. »Ranije je svako rukovođenje polazilo od individue (individualni, lični model vladavine — S. T.) i bilo je ... uskog karaktera ponekad sa više, a ponekad sa manje elemenata direktive i prinude«. U minulim kulturama »pojedinac je rukovodio porodicom, plemenom, zajednicom, zemljom«; oblici lične vladavine, u raznim zemljama dobijaju »različite oblike«.

Bitnim promjenama sistema mijenja se i sam pojam rukovođenja, tako što »rukovođenje, u obliku samoupravljanja, dobija širi pojam i vid: radni ljudi u fabrikama i drugdje sami rukovode društvenim poslovima« pa im »ne određuje sudbinu jedan čovjek ili nekoliko ljudi, već oni direktno učestvuju u upravljanju«.

Da *zaključimo:* modernizacija socijalizma očekuje i modernizaciju i inoviranje procesa rukovođenja, upravljanja, vladanja i izvršavanja, jer novo samoupravno doba traži drugačiji odnos između vladanja i izvršavanja. Ali reformu procesa rukovođenja, upravljanja, vladanja i izvršavanja moguće je vršiti na dva načina, u dva različita uslova — u uslovima *ukupne reforme društva* i u uslovima minimalne reforme *unutar* društva. Reforma rukovodstva i rukovođenja, vladanja i izvršavanja nije uspješna ako se reducira na nivo »liderstva« (bez samoupravljanja ili protiv samoupravljanja), nego samo uz reformu i modernizaciju — modernizaciju i inovacije u sferi samoupravljanja. Sve dosadašnje reforme rukovodstva bez reforme ukupnog, globalnog rukovođenja, upravljanja, vladanja i izvršavanja su ostale bezuspješne ili su dale minimalne rezultate.

Digitized by Google

Inostrani prilog

Manfred Banašak

Kontinuitet i obnova na našem putu*

Razmišljanje o razvoju spada u našu prirodnu marksističko-lenjinističku stvar. Ko se ne seća svojih prvih filozofskih studija, panta rei — sve teče, sve se menja, razvija. Ne postoji zastoj u životu, takođe ni u životu društva. A to ne važi samo za razvoj društvenih formacija, već i za svako dotično društvo — kako za kapitalističko tako i za socijalističko.

Već je Fridrih Engels ukazao na to da socijalističko društvo nije jednom za svagda gotova stvar, nego kao i sva druga društvena stanja treba da se shvati[1] da se nalazi u stalnoj promeni i preobražaju. Sasvim u tom smislu kaže se u našem partijskom programu u vezi sa našom društvenom strategijom oblikovanja razvijenog socijalizma da je to istorijski proces dubokih političkih, ekonomskih, socijalnih i duhovno-kulturnih promena.

Ova orijentacija izražava da nam je strana slika o statičnom socijalizmu. Za nas socijalizam nije »stanje«, nego društveno uređenje koje se stalno usavršava, koje mora da se dalje razvija na svojoj sopstvenoj osnovi i sa ciljem svog jačanja shodno novim uslovima da bi bilo uspešno. Često ponovo treba savladavati probleme, protivrečnosti i zadatke koji se teško rešavaju. Tako je

---

* U sklopu saradnje »Socijalizma« i »Einheita« teorijskih organa SKJ i JSP Nemačke, prenosimo tekst glavnog i odgovornog urednika, objavljenog u »Einheitu«, broj 4. 1989. god.

[1] Fridrih Engels Oto von Beniku, Dela, Tom 37, Dietz-Verlag, Berlin 1967. godina, str. 447.

Digitized by Google

oblikovanje razvijenog socijalizma nužno proces stalnih promena u smislu višeg društvenog razvoja[2]. A to nije samo programatika, već realnost koju svako može da doživi.

Kako je glupo kada naši protivnici pokušavaju da dokažu da je JSPN u svojoj politici neelastična i zatvorena za sve promene. Ceo proces naše socijalističke revolucije bio je jedinstven proces promena, neprestani sled dubokih promena. Nikakvo kretanje? Pitanje je: kuda? Napred ili nazad? Kretanje koje ambiciozno i promišljeno pospešujemo sledi cilj jačanja socijalizma za dobro i sreću naroda. Ono u stvari nema ničeg zajedničkog sa pozivima za bitku onih koji socijalizam hoće da smeste na lomaču istorije i koji će — naravno uzalud — toliko dugo tražiti takvu »promenu« socijalizma dok od njega ništa više ne ostane.

Nama je stalo da socijalizam stalno dalje razvijamo razvojem njemu svojstvenih pokretačkih snaga i da upravo stoga stalno pažljivo analiziramo sve pojave kako unutrašnjeg tako i spoljnjeg razvoja i da na nove zahteve reagujemo blagovremeno okrenuti budućnosti i razborito razmišljajući o svim posledicama. To je bilo tako, tako je i ostaće tako. Samo očuvanjem dokazanog u praksi i stalnom obnovom onoga što se nije dokazalo odnosno što ne može više da odgovara novim zahtevima, može dalje da se unapređuje izgradnja razvijenog socijalizma koja služi narodu.

Ko ima oči da gleda i uši da sluša, ko shvata stvarnost u njenom razvoju taj oseća da se mi nalazimo usred procesa promena koji je naznačen u našem partijskom programu za našu zemlju shodno zahtevima vremena — i to nije tek od danas ili od juče, ili zbog toga što ignoranti našeg društvenog razvoja, naročito iz SRN, veruju da mogu da vode borbu protiv nas sa stranim parovima pojmova koji se nalaze ispisani na tibetanskim molitvenim valjcima.

Verni našem komunističkom identitetu

Još pre 18 godina na 8. kongresu JSPN kod nas je započet preokret značajan za dalju socijalističku izgradnju. Na njegovoj osnovi izvršene su 70-tih i 80-tih godina isto tako duboke promene na nedramatičan način u svim oblastima društvenog života naše zemlje. To nije bio jednokratni spektakularni revolucionarni čin, već brižljivo promišljen, ambiciozni proces preobražaja i reformi orijentisanih na budućnost koji odgovara našim nacionalnim uslovima i zahtevima. Korak po korak nastavljen je kurs usmeren na dobro naroda u sveobuhvatnom smislu u procesu koji karakterišu kontinuitet i obnova, sa sve većom konkretnošću i detaljnošću i sve kompleksnije. Stalno su tražena najbolja rešenja shodno promenjenim uslovima koja odgovaraju nacionalnim potrebama i koja imaju značaj na međunarodnom planu.

[2] Vidi u vezi sa ovim Kurthager, Kontinuiteti promene, Dietz-Verlag, Berlin 1989. godine.

Digitized by Google

O tome svedoče sveobuhvatni prelaz na intenzivnu proširenu reprodukciju, duboke promene u strukturi narodne privrede, razvoj i sve šira primena ključnih tehnologija, sistematski dalji razvoj sistema upravljanja i planiranja narodne privrede sa kombinatima kao njenom kičmom kao i ispitivanje i postepeno uvođenje sveobuhvatne primene principa sopstvenog privređivanja sredstava kao integrišući sastavni deo naše socijalističke planske privrede. O tome svedoče takođe ekonomsko preplitanje nauke i proizvodnje koje je pospešeno radi efektivnog savlađivanja naučno-tehničke revolucije, kao i sve jače isticanje humanizma našeg društva i socijalističke demokratije. Ono počinje od dograđivanja pravnog uređenja naše republike kroz stvaranje većih mogućnosti da se ulože pravna sredstva protiv prvostepenih odluka i da se upravne odluke mogu proveravati putem suda, preko ukidanja smrtne kazne do razvijanja socijalističke utakmice sa aspekta da čovek i u uslovima naučno-tehničkog napretka ostaje najveća vrednost i cilj našeg mišljenja i delovanja.

Socijalistička demokratija nije ukrasno sporedno delo, nije spoljni ukras, već osnovni princip oblikovanja i razvoja, imanentan sastavni deo socijalističkog načina življenja i planske privrede koja funkcioniše. Međutim ona — kao i socijalističko društvo u celini — nije ništa statično, već snaga koja oblikuje društvo i koja se dinamički razvija. Ta snaga je potrebna stalnom razvoju i usavršavanju kako po sadržaju, tako i po oblicima. Ne uopšteno i apstraktno, već sasvim konkretno, i to polazeći od budućnosti određujućeg razvoja u nauci i tehnici, postavljamo se prema tim pitanjima. Na primer prema pitanju koje posledice proizilaze za socijalističku utakmicu iz tehnoloških promena, kakav uticaj imaju radni ljudi i njihovi kolektivi na moderna visokoproduktivna postrojenja i šta mogu logično da učine sadržajem njihove orijentacije u utakmici, kako naučno prožimanje proizvodnje može da se ubrza i obezbedi demokratskim učestvovanjem svakog pojedinca tako da racionalizacija se uvek i svuda povezuje sa društveno povoljnim radnim uslovima i sadržajima rada koji koriste čoveku. Progresivnim odgovorom na ova nova pitanja, osobito od strane sindikata kao glavne snage učestvovanja radnih ljudi u upravljanju i planiranju, dalji razvoj naše socijalističke demokratije postaje stvarnost za svakog u uslovima tehnoloških promena, istovremeno se dokazuje da te promene u našem socijalističkom društvu služe humanističkim ciljevima i da kroz jedinstvo ekonomske i socijalne politike koriste svim građanima.

U ova nova pitanja spada i pitanje daljeg razvoja socijalističke demokratije postupnim uvođenjem principa sopstvenog privređivanja sredstava, ipak se, time što ovaj princip postaje efikasan za svako radno mesto, intenzivira odnos radnih ljudi prema socijalističkoj svojini i jača se socijalistička svest o vlasništvu. Demokratsko učestvovanje radnih ljudi u stvaranju ekonomskih kao i sa njima povezanih društvenih procesa, u diskusiji o planu, u izradi i ostvarivanju kolektivnih fabričkih

Digitized by Google

ugovora, kao i uopšte u svakodnevnom ostvarivanju našeg načela »radi zajedno, planiraj zajedno, vladaj zajedno«, na taj način dobija nove impulse.

Takvo razmišljanje o razvoju usmereno na kontinuitet i obnovu bilo je karakteristično za sve oblasti našeg društvenog života među njima i za našu spoljnu politiku i politiku bezbednosti i mira. Već u vreme velikog neprisustva međunarodnog dijaloga i zakopavanja u rovovima hladnoga rata, naša partija je usmeravala na politički dijalog sa svima čiji se glas sluša i čije delovanje ima težinu. Ta politika u svoje vreme nije naišla samo na jednoglasno odobravanje već i na poneku oštru kritiku. Pomislimo samo takođe i na Berlinsku konferenciju o Karl Marksu koja je održana 1983. godine i koja je u sve ideološke, društveno-strateške i potpuno suštinske razlike u praktično-političkim pitanjima i koja je bila usmerena na obezbeđenje budućnosti čovečanstva i izrazila zajedništvo partija i pokreta učesnika u borbi za mir i miroljubivu koegzistenciju. Ili pomislimo na česte konkretne inicijative za stvaranje zone bez hemijskog oružja, koridora bez atomskog oružja i druge aktivnosti. Sve su to bila svedočanstva novog prilaza međunarodnim odnosima i suštinski su doprinele promeni na bolje koja se danas pokazuje pre svega zahvaljujući spoljnoj politici Sovjetskog Saveza bogatoj inicijativama, ne potcenjujući momente opasnosti koji i dalje postoje i koje potiču od ekstremno-reakcionarnih krugova imperijalizma.

Uz svo opravdano radovanje svakom koraku napred na putu razuma i realizma u međunarodnim odnosima, ne postoji razlog za bezbrižnost. Ko zna da ceni raznovrsnost pojava u političkim borbama i u duhovnom životu našeg vremena ne može a da ne uvidi da se nalazimo usred konflikta istorije sa možda najtežim posledicama u kojoj se odlučuje o daljem opstanku čovečanstva i njegovom daljem društvenom napretku. Stožer raznovrsnih pojava, delimično brzih promena u žižama političkog zbivanja je karakter odnosa između suprotstavljenih društvenih uređenja. Posebno u ideološkoj oblasti snage koje se protive detantu upućuju žestoke napade na socijalizam, na njegovu politiku mira. To ne videti značilo bi predati se iluzijama kao sanjar i sam sebi onemogućiti prilaz razumevanju realnog sveta.

Odgovorna politika zahteva da se na stvarnost uvek onako gleda kakva je ona a istovremeno imati predstavu o tome kuda može i treba da se razvija ova stvarnost pod uticjem politike svesne odgovornosti.

To je zadatak čije rešavanje, sa punom odgovornošću prema sopstvenom narodu i sa obavezom prema međunarodnom pokretu nalaže da se razmišlja stalno svestrano u tom pravcu kakve posledice proizilaze iz konkretnog odgovora na nova pitanja, da se uzmu u obzir politički, ekonomski, ideološki efekti. Stvaralaštvo se apsolutno ne ogleda na taj način što se nešto drugo radi, već u tome što ono pomaže da mi idemo dalje na putu ostvarivanja naših ideala o davanju smisla životu i ispu-

Digitized by Google

njenja smisla života. Upravo u tom smislu mi smo ambiciozno nastavili izgradnju razvijenoga socijalizma shodno konkretnim istorijskim uslovima i specifičnim zahtevima naše zemlje, nacionalnim tradicijama i osobenostima. To je bio veoma dinamičan razvoj koji karakteriše jedinstvo velikog kontinuiteta a istovremeno stalne promene da bi mogao kontinuirano da se nastavi s obzirom na ove zahteve kurs partije.

Sa pogledom napred

Uz sva na taj način postignuta velika dostignuća i tekovine mi smo i dalje na tom putu, nastavljamo po programu izgradnju razvijenog socijalističkog društva sa osvedočenim jedinstvom kontinuiteta koji treba da se obezbedi i potrebne obnove. Naše mišljenje o razvoju je dosledno kako to i pristoji komunistima, usmereno pre svega na sadašnjost i budućnost. Verni našem komunističkom identitetu tražimo uvek ponovo nove odgovore na nova pitanja. Zeleno svetlo za to je upaljeno: 12. Kongres partije je sazvan. On će se održati u maju sledeće godine, dakle blagovremeno da bi se još pre početka petogodišnjeg plana 1991—1995. mogla detaljno da razjasne ona pitanja koja ćemo morati da rešimo sa pogledom na prelaz u 21. vek. Pri tome ćemo — kao što je naglasio drug Erih Honeker — »zadržati provereno a sve što nas sprečava u napredovanju odbacimo i mnogo šta na novi način pokrenemo.«[3]

Izveštaj Politbiroa na 7. sednici Centralnog komiteta, koji je podneo generalni sekretar, sadrži određivanje pozicije partije u svim oblastima i tako reći predstavlja teze za pripremu partijskog kongresa. Zajedno sa planom za nacionalnu privredu za 1989. godinu, on daje osnovnu orijentaciju za dalje ispunjenje odluka 11. kongresa, kojim mi stvaralačkom snagom miliona istovremeno dajemo i najbolji doprinos pripremi 12. kongresa.

Zacelo, niko ne može da prejudicira odluke ovog najvišeg foruma komunista naše zemlje. Ali to ne znači da mi hodamo po mraku. Radi se o kongresu komunističke partije, partije koja se predala narodu, njegovom dobru i koja se upravo zbog toga dosledno rukovodi marksizmom-lenjinizmom. Ona ima program koji se zasniva na stvaralačkoj primeni marksizma-lenjinizma i konceptom za izgradnju razvijenog socijalizma koji se na njemu zasniva, daleko prevazilazi ostvarenje odluka 11. kongresa.

Taj program u kome se glavni zadatak sastoji u jedinstvu privredne i socijalne politike kao koncentrisan izraz kursa zacrtanog od strane naše partije, dokazalo se kao naučna strategija. On ispunjava sve bitne zahteve na pragu novog veka i daje

[3] Sa pogledom na XII Kongres rešavati zadatke sadašnjice, iz izveštaja Politbiroa na 7. sednici CK JSPN, izveštaj podneo: drug Erih Honeker, Dietz-Verlag, Berlin 1988. godine, str. 12/13.

Digitized by Google

prostora da se stvaralački primeni marksizam-lenjinizam primereno uvek novim zahtevima. A to je široko polje. On počinje sa odgovaranjem na mnoga pitanja daljeg razvoja modernih proizvodnih snaga koja su odlučujuća za budućnost socijalizma. Produktivne snage danas karakteriše burni naučno-tehnički napredak. Koncentrisati se na savladavanje naučno-tehničke revolucije, koncentrisati se na to da idemo napred tehnološki brzo i ekonomski efikasno, nipošto nije samo ekonomski ili samo tehnološki zadatak. Štaviše on postavlja velike zahteve raznim oblastima društvenog života i njihovim uzajamnim odnosima. Kako možemo na prelazu u 21. vek da odgovorimo najnovijim tehnološkim izazovima ako se zato ne bi stvorile blagovremeno potrebne pretpostavke u obrazovnom sistemu, ako se ne bi prilagodili da proizvodne odnose stalno tako razvijamo da oni stvaraju proizvodnim snagama široki prostor za razvoj. A to važi analogno za razvoj socijalističke demokratije i sve druge oblasti i elemente društvenog života.

Kompas na našem putu

Naravno to je lakše reći nego učiniti: primena marksizma. Ona ne znači da je potrebno da se otvori jedno od dela naših klasika da bi se na odgovarajućem mestu pročitala konkretna politička akcija za danas i sutra. Ona ne može i ne želi da zameni sopstveno mišljenje. Marksizam nije — kako su Marks, Engels i Lenjin stalno naglašavali — dogma već uputstvo za akciju.

Marksizam-lenjinizam je nespojiv sa okoštavanjima u mišljenju; on je živa nauka najuže povezana sa društvenom praksom, nauka koja crpe iz prakse i koja je po svom celom biću primenljiva samo kroz stvaralaštvo i kao svaka nauka sposobna je da se razvija — ona se u stvari i razvija stalno kroz iskustva stečena u revolucionarnoj borbi i nova saznanja. Upravo ova naučnost koja obuhvata svoju sposobnost razvoja čini njenu nepokolebljivu životnu snagu i osposobljava je da i u uslovima koji se stalno menjaju služi uvek kao siguran kompas.

Ali kao što kompas daje kormilaru pravac na pučini ali mu ne zamenjuje krmarenje u tom pravcu uzimajući u obzir jačinu vetra i mnoge druge faktore uticaja, to takođe važi i za marksizam-lenjinizam. Kao od kompasa za društveni razvoj ne sme se od njega očekivati da on revolucionarima zameni krmarenje uzimajući u obzir sve unutrašnje i spoljne, sve materijalne i idealne uslove u njihovoj kompleksnosti i stalnoj promeni. Ali pravac, on njega daje precizno nezavisno od svih specifičnih uslova i on — bilo kakve da su okolnosti pojedinačno — mora da se održi ako se ne želi pogrešiti. Koji bi se kormilar odrekao kompasa kad naiđu novi vetrovi, dođe bura ili započnu nova strujanja

Digitized by Google

umesto da se prepusti da ga kompas vodi da bi mogao da i u novim uslovima krmari jasno ka cilju?

Takođe i upravo u našem burnom vremenu saznanja Marksa, Engelsa i Lenjina pokazala su se kao pouzdan kompas u političkim borbama, kao neophodna smernica u borbi za mir i društveni progres. Tu se pri tome ne radi o ovoj ili onoj detaljnoj oceni koja zajedno sa situacijom iz koje je proizašla pripada prošlosti. Od neposrednog praktičnog značaja za nas je njena teorija kao celina.

Bilo bi glupo očekivati da su Marks, Engels i Lenjin mogli da u detalje predvide pojavnu sliku revolucionarnog procesa pri kraju 20. veka. Oni nikada i nisu polagali pravo na to da su revolucionari unapred označili za svaku konkretnu situaciju precizno njihovu akciju. »Unapred oformljena mišljenja u odnosu na organizaciju budućeg društva u detalju? O tome kod nas nećete naći ni traga«[4], rekao je Fridrih Engels. Ono veličanstveno što su oni nama dali su neprolazne, osnovne orijentacije za oslobađanje od eksploatacije i ugnjetavanja i izgradnju novog društva koje važi za sva vremena promene, i šire u obliku dijalektičkog materijalizma metoda za analizu, za saznanje. Oni su dali dokaz istorijske misije radničke klase, da u savezu sa drugim radnim ljudima sruše kapitalizam i izgrade socijalističko društveno uređenje, da preuzimanjem proizvodnih sredstava u ruke naroda stvore osnovu za ukidanje eksploatacije čoveka nad čovekom. I oni su nas upućivali da za svesno oblikovanje novog društva sve više usavršavamo za to neophodnu socijalističku plansku privredu kao dinamičan proces stalnog usavršavanja, da time istovremeno razvijamo inicijativu građana i da se brinemo za širenje naučnog socijalizma u borbi sa građanskom ideologijom. To znači da su nam oni sa svojom teorijom dali temelj da bi na njemu gradeći sami našli odgovore na pitanja koja se danas nama postavljaju. A temelj je tako čvrst da se na njemu može solidno graditi. To nije samo saznanje, već iskustvo. A ono potvrđuje: to je marksizam-lenjinizam iz čije stvaralačke primene u društvenom životu nastaje uspeh — kao i obrnuto za zaostajanje i neuspehe ne treba okrivljavati marksizam-lenjinizam, već treba okrivljavati obično nedovoljnu sposobnost da se njemu odgovori.

Svaki pojedinac je potreban

Pretvoriti revolucionarnu teoriju u revolucionarnu praksu je izvesno izvanredno visoki zahtev snazi partije za političkim oblikovanjem, njenom stvaralaštvu, njenoj sposobnosti da shodno opšte važeće zakonitosti shodno konkretnim zahtevima i potre-

[4] Intervju Fridriha Engelsa sa dopisnikom lista »Le Figaro«, 8. maja 1893, Dela, Tom 22, Dietz-Verlag, Berlin 1963, str. 542.

Digitized by Google

bama afirmiše koncepcijom, ljudima razumljivom, koja će ih ubediti i njihovu stvaralačku snagu mobilisati. Upravo u njoj pokazali su se životna povezanost partije i njena realna vodeća snaga, a na njoj se zasniva politička stabilnost i dinamičan razvoj socijalističkog društva.

Obuhvatiti stvarnost u svoj njenoj kompleksnosti uvek ponovo i u njenom kretanju i promeni da bi ona kroz politiku koja se iz toga izvodi mogla da razvija u pravcu koji određuju objektivne zakonitosti društvenih procesa uključuje da se brzo reaguje na nove pojave, da se blagovremeno sagledaju protivrečnosti koje nastaju, da se nađu putevi za njihova rešenja i da se složno zajednički korača tim putevima.

Na taj način se ne traži samo stvaralačka vodeća snaga rukovodećih partijskih organa. Štaviše to je obavezujući zahtev za svakodnevni rad na rukovođenju na svim nivoima i u svim oblastima društvenog života, dakle zahtev upućen svakoj partijskoj organizaciji i svakom pojedinom komunisti. Od svake osnovne organizacije se traži da ojača borbenu snagu sopstvenih redova i da razjašnjenjem svih pitanja koja pokreću njihovi članovi kao čvrst kolektiv u našoj zajednici istomišljenika brani politiku naše partije i da njene odluke sprovodi jedinstveno i složno.

Postojanost u političkim burama i ideološkim borbama naše partije pretpostavlja jasnoću o ukupnoj politici naše partije koja se zasniva na marksizmu-lenjinizmu, o njenoj društvenoj i njenoj ekonomskoj strategiji kao njenoj okosnici. Neophodno je dogovarati se o tome i razmenjivati mišljenja. Međutim, diskusija postaje plodna tek onda ako se kao njen rezultat donesu progresivne odluke obavezne za sve, za dosledno ostvarivanje odluka partije u sopstvenom području odgovornosti, kada svi drugovi — tako naoružani — se dokazuju kao borci na ideološkom frontu tamo gde rade i zastupaju pozicije partije. Da oni tom prilikom sa finim osećanjem za razmišljanjem sagovornika ne beže od problema već se sa njima pristrasno bave, isto tako je očekivanje njihovih partnera u dijalogu kao i obaveza koja proizilazi iz njihove savesti kao komunista.

Sigurno da u svakodnevici postoje teškoće i nedostaci koji su objektivno uslovljeni a i takvi koji ne bi morali da budu. To nije tajna. Niko nije tvrdio da smo već sve probleme rešili. Njih je uvek bilo i dalje će ih biti. Problem nije u tome što problema ima, već kako im doskočiti okrenuti budućnosti. A za komuniste važi da oni ne samo upere prst na ovaj ili onaj nedostatak, nego da oni pre svega u svom području odgovornosti vode brigu o tome da se energično suzbijaju nedostaci da niko ne može na to kritički uperiti svoj prst. Oni nisu posmatrači koji stoje na margini društvenog zbivanja, već njegove motorne snage koje pokreću napred.

Rezonovati o onome što je nedovoljno, tužiti se zbog velikih zahteva ili se izvlačiti iz njegovih posledica za područje sopstvene odgovornosti ne bi bilo ni od pomoći, niti bi bilo spojivo sa

Digitized by Google

držanjem komunista. Malodušnošću ili smanjivanjem merila na koje mi moramo da usmerimo naš rad, naš posao, ne bi se mogao pobedonosno obavljati. Nama je svuda potrebna borbena atmosfera politički svesnog, disciplinovanog delovanja za ukupne interese republike, koja odgovara rastućim zahtevima.

Presudno za to je na kraju jačanje naše ekonomske snage. Samo kroz dostignuća može se lakše živeti, može se uspešno nastaviti jedinstvo ekonomske i socijalne politike. Iz toga proizilaze veliki zahtevi za svesnu inicijativu, za stav prema radu i prema vlasništvu, za pošteni produktivan, disciplinovan rad svakog pojedinca a time i posebno za komuniste da svojom jasnom reči i svojom primernom akcijom deluju u tom pravcu da se svi radni ljudi identifikuju sa politikom naše partije kao da je njihova i da se aktivno za nju založe. Tako smo do sada smatrali i kroz politiku naše partije koja se ostvaruje u marljivom radu našeg naroda stvorili politički stabilnu, socijalističku državu koja se dinamično razvija. Isto tako ćemo sa snagom miliona i za njihovo dobro nastaviti naše delo socijalističke izgradnje shodno uslovima naše zemlje u jedinstvu kontinuiteta i kroz promene uslovljene novim potrebama.

Digitized by Google

Prikazi

Edicija „Izvori za istoriju SKJ"

(knjige br. 6, 7, 8, 9, 10) ICK 1988. god.

Pet knjiga (br. 6, 7, 8, 9 i 10) zbornika dokumenata centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941—1945. iz edicije »IZVORI ZA ISTORIJU SKJ«, od ukupno 23 koliko je predviđeno da ima ratna serija, zaslužuju izuzetnu pažnju.

Publikovanjem izvorne, autentične i kompletne građe centralnih organa KPJ iz perioda rata i revolucije stvaraju se povoljniji uslovi za svestrano i objektivno izučavanje uloge KPJ i SKOJ-a i drugih subjekata u ovom periodu. Pojava ovih zbornika na najbolji način prezentira razvoj ustanka, NOR-a i revolucije kao i stvaranje i razvoj nove državne zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ovi zbornici opovrgavaju razne pokušaje minimiziranja uloge Partije, njenih napora i žrtava u revoluciji, pojedinih falsifikatora koji iz raznoraznih pobuda pokušavaju da ospore ukupne tekovine borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti. Dokumenti koje danas promoviramo predstavljaju istorijsko svedočanstvo o saznanjima i uslovima delovanja KPJ u određenoj fazi revolucije, sliku njenog rasta i onoga što je učinila, sa svim uspesima i neuspesima, pa i pogrešnim procenama i zabludama.

Time slijedimo Titovu misao izrečenu u predgovoru njegovih sabranih djela: »...Ja sam smatrao da nemam pravo da u tim radovima, kao svjedočanstvima išta mijenjam — da bi danas neke stvari, možda, drukčije izgledale. Ne, smatram da nam ne treba nikakvo poboljšanje takve vrste. Neka historija i buduće generacije sude o nama onakvima kakvi smo bili i kako smo se razvijali i u kakvom smo se pravcu kretali.«

Okupljanje naroda i narodnosti Jugoslavije u zajednički front borbe protiv neprijatelja, jačanje jedinstva svih antifašističkih, slobodoljubivih i progresivnih snaga — bilo je u središtu pažnje rukovodstva NOP-a. U tom smislu rukovodstvo KPJ je neprekidno insistiralo na kontinuiranom partijsko-političkom radu, na sprovođenju masovne političke delatnosti ne samo unutar oružanih jedinica već i na oslobođenim i poluoslobođenim teritorijama kao i u okupiranim gradovima.

Digitized by Google

Knjige zbornika koje su pred nama sadrže dokumenta za period rata i revolucije od leta 1942. do kraja februara 1943. godine. Radi se o periodu koji je karakterističan po izuzetno burnim događajima na jugoslovenskom ratištu. Bogatstvo revolucionarnih procesa i istorijskih događaja u svakodnevnim bitkama vođenim u raznim krajevima Jugoslavije bilo je sadržajno i značajno u ovom periodu, a posebno krajem 1942. i početkom 1943. godine. Ovom prilikom nije moguće o njima iscrpnije govoriti, zato bih istakao samo neke osnovne crte o kojima prezentirane knjige zbornika govore. Zajednička karakteristika svih tih istorijskih događaja jeste u činjenici da je borba svih naroda u narodnosti Jugoslavije bila jedinstveno organizovana i vođena od strane Komunističke partije Jugoslavije u čitavoj zemlji, bez obzira na privremene zastoje, ili nagle obrte u razmahu te borbe u pojedinim krajevima zemlje.

Mada je na savezničkim frontovima, u periodu o kome je reč, nastupio preokret u njihovu korist, to nije imalo neposredno adekvatan odraz i na jugoslovenskom ratištu. Narodnooslobodilački pokret je i dalje bio bez pomoći sa strane i još uvek, nepriznat od saveznika, vodio teške borbe protiv okupatora i njihovih saradnika, krčeći put sopstvenoj afirmaciji u svetu.

U ovom periodu je uglavnom bilo završeno grupisanje građanskih snaga u našoj zemlji pod okriljem okupatora na antikomunističkoj osnovi, pa se akcija KPJ usmeravala na daljem okupljanju svih patriotskih snaga na antifašističkoj i opštejugoslovenskoj platformi u okviru narodnooslobodilačkog pokreta u učvršćivanje klasne komponente narodnooslobodilačkog pokreta. Zamišljeno je da se klasna dimenzija NOP-a ostvaruje kroz unutrašnje jačanje Partije i učvršćivanje njene rukovodeće uloge, koja će, ne obustavljajući i ne slabeći svoju akciju za jedinstvo nacionalno-oslobodilačke akcije, rukovoditi diferencijacijom u pravcu okupljanja radnih masa oko Partije, koja treba da bude udarna snaga oslobodilačke borbe i da u tom procesu treba stvarati čvrsto radničko-seljačko jezgro koje će sprečiti razne izdajničke istupe unutar opšteg oslobodilačkog fronta. U tom cilju zauzet je kurs da se na teritoriji koju kontrolišu partizanske jedinice, sem partizanskih, spreči formiranje bilo kakvih drugih oružanih formacija. U pogledu narodnooslobodilačkih odbora — organa nove narodne vlasti, zauzet je stav da se intenzivira njihova izgradnja kao osnovne organizacione forme preko koje se pokreću mase na ustanak, ostvaruje političko rukovodstvo Partije u tom ustanku, a narodne mase sprovode svoju demokratsko-revolucionarnu vlast pod rukovodstvom Partije.

U tom cilju usmereni su i napori rukovodstva KPJ na formiranju udarnih i proleterskih jedinica, koji nisu diktirani samo vojno-strategijskim razlozima, već i težnjom da se stvore takve oružane formacije koje će biti sposobne da se uspešno bore, ne samo protiv okupatora, već i protiv snaga kontrarevolucije. Postavljajući takve zadatke, rukovodstvo NOP-a je, pored oslobodilačkih, otvoreno istaklo i revolucionarne ciljeve, što je novim oružanim formacijama koje su se stvarale, davalo obeležje revolucionarne vojske.

U pogledu razvoja oružanih snaga, ovaj period o kome prezentirani zbornici dokumenata govore, predstavlja najburniju fazu narodnooslobodilačkog rata. Iskustva iz prve godine rata učvrstila su uverenje rukovodstva NOP-a da se mora prići stvaranju takvih jedinica koje će biti u stanju da izvode ofanzivna dejstva u svim krajevima zemlje, sposobnih za održavanje stalne inicijative i koje će poslužiti kao jezgro za stvaranje nove armije. U tom smislu, odluka Vrhovnog komandanta da sa če-

Digitized by Google

tiri proleterske brigade preduzme ofanzivu u zapadnu Bosnu u leto 1942. imala je strategijski značaj za dalji razvoj NOP-a u celini. Stvorena je velika slobodna teritorija koja se povezala sa slobodnim teritorijama u Lici, Baniji i Kordunu. Dolaskom proleterskih brigada i Vrhovnog komandanta u zapadnu Bosnu omogućen je još širi zamah NOP-a u zapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji. Time je stvorena povoljna situacija za reorganizaciju partizanskih jedinica na tim teritorijama, tako da su, operativne jedinice NOP-a od jula do novembra 1942. godine narasle od 6 na 28 proleterskih udarnih brigada. Sa tim jedinicama Vrhovni štab je mogao obezbediti održavanje strategijske inicijative i da pristupi daljoj izgradnji oružanih snaga.

Formiranje većeg broja jedinica ranga brigade, problem rukovođenja i komandovanja postaje posebno izražen. Postojeći sistem nije mogao najoptimalnije da odgovori novim zahtevima, budući da su glavni i operativni (zonski) štabovi, manje-više teritorijalnog karaktera i nisu mogli uspešno da rukovode operacijama većeg broja brigada. Pokušaj sa formiranjem operativnih grupa nije uspeo u potpunosti otkloniti nastali problem. Zbog toga je bilo nužno tražiti nova organizacijsko-formacijska rešenja i ona su nađena u formiranju krupnih operativno-strategijskih sastava — divizija i korpusa, odnosno, formiranju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Govoreći o tome, Tito je isticao: »Stvaranje divizija i korpusa, stvaranje naše narodne vojske došlo je baš u vrijeme kad su za to sazreli svi uvjeti, kad se za to pokazala neophodna potreba, kad su već bile stvorene mnogobrojne brigade i bataljoni, kad su te brigade i bataljoni bili naoružani gotovo svim vrstama oružja, kad je postalo nemoguće rukovoditi na dosadašnji način svim brigadama, bataljonima i odredima, i konačno, kad je oslobođen veliki dio našeg teritorija, pa se ukazala potreba za ofanzivnim operacijama krupnijeg karaktera.«

Na osnovu odluke Vrhovnog komandanta od 1. novembra otpočeo je proces stvaranja divizija i korpusa, pa je do kraja februara — dokle i dosežu dokumenta objavljena u ovih pet tomova — NOVJ imala 2 korpusa, 11 divizija i 44 brigade, pored brojnih partizanskih odreda i samostalnih bataljona. Iz dosad izloženog je vidljivo da je odluka Josipa Broza Tita o stvaranju operativne vojske imala dalekosežne posledice za razvoj NOP-a. Donesena u jednoj zaista složenoj vojno-političkoj situaciji, ona je, s jedne strane, bila uslovljena objektivnom nužnošću zadržavanja strategijske inicijative i stalnim jačanjem NOP-a i, s druge, saznanjem da zadržavanjem na dostignutom nivou organizacijsko-formacijskih rešenja oružanih snaga i njihove upotrebe u taktičko-operativnim okvirima ne garantuje prerastanje ustanka u opštenarodni rat. Drugim rečima, za uspešan razvoj ustanka i njegovo pretvaranje u opštenarodni rat bilo je nužno stvaranje takve oružane snage koja će biti sposobna da izvodi i partizanska dejstva i da u okviru krupnih operativnih sastava preduzima složene operacije. Formiranjem divizija i korpusa takva snaga je upravo i stvorena. Ove namjere i procjene u praksi su potvrđene kroz poznatu bihaćku operaciju.

Oslobođenjem Bihaća prvih dana novembra 1942. godine stvorena je kompaktna slobodna teritorija od oko 50.000 km², koja se prostirala od Karlovca, na severozapadu, do blizu Mostara na jugoistoku, i od reke Bosne do Jadranskog mora, i koja je bila povezana sa slobodnom teritorijom u Sloveniji. Time je bilo omogućeno da se pristupi ostvarivanju zamisli partijskog i vojnog rukovodstva o sazivanju AVNOJ-a koje je trebalo da bude, ne samo u funkciji formiranja

Digitized by Google

političkog predstavništva i krupna manifestacija uspeha narodnooslobodilačke borbe i odlučnosti naroda Jugoslavije da istraju na započetom kursu, već i svojevrsna smotra dostignuća oružanih snaga NOP-a. Na Prvom zasedanju AVNOJ-a u Bihaću, održanom 26. i 27. novembra 1942. godine, odato je priznanje NOVJ i njenom vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu. Na zasedanju je izabran Izvršni odbor AVNOJ-a, koji je, iako zamišljen kao političko predstavništvo, u stvari vršio funkciju vlade na oslobođenoj teritoriji sve do Drugog zasedanja, čime je Vrhovni štab u znatnoj meri rasterećen poslovno oko rukovođenja i izgradnje narodne vlasti, vojnopozadinskih organa i političkih organizacija i rešavanja svih pitanja života i rada na oslobođenoj teritoriji, pa se mogao više posvetiti izgradnji oružanih snaga i rukovođenju operacijama.

Zapravo, zbivanja na jugoslovenskom ratištu prvih meseci 1943. opredelili su težište angažovanja Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, budući da su okupatorske trupe uz pomoć kvislinga i kolaboracionista, u tom vremenu preduzele jednu od do tada najkrupnijih operacija pod nazivom »Vajs« poznatu kao četvrta neprijateljska ofanziva, usmerenu na uništenje slobodne teritorije u centralnom delu zemlje (poznatu kao »Bihaćka republika«, odnosno »Titova država«) i grupacije NOVJ oko Vrhovnog štaba.

U knjigama koje su pred nama objavljena su i brojna dokumenta nastala u prepisci između CK KPJ i Vrhovnog štaba s jedne, i Kominterne s druge strane. U njima su uočljivi napori rukovodstva KPJ i Vrhovnog štaba na prezentiranju istine o zbivanjima u Jugoslaviji kao i teškoćama na koje su u tome nailazili. Tito je dokumentovano obaveštavao Kominternu o saradnji Draže Mihailovića i njegovih četnika s okupatorima i kvislinzima i istovremeno protestovao protiv neistina da se četnici bore protiv okupatora. U nekim od njih, Tito je otvoreno izražavao nezadovoljstvo zbog toga što Sovjetski Savez ne šalje pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije i što ne veruje u izdajstvo i saradnju Draže Mihailovića s okupatorima, koje pomaže i podržava izbeglička jugoslovenska vlada u Londonu. Dogovor Sovjetske i jugoslovenske izbegličke vlade o podizanju njihovih diplomatskih predstavništava na rang ambasada, izazvalo je veoma nepovoljan utisak kod pripadnika NOP-a i antifašistički raspoloženog stanovništva, zbog čega je Tito uputio i protest Kominterni i preko nje vladi Sovjetskog Saveza. Iz dokumenta je takođe vidljivo da je Sovjetska vlada rukovođena sopstvenim spoljnopolitičkim interesima izražavala rezerve na pojedine odluke rukovodstva NOP-a (proleterske brigade, AVNOJ i dr.) što je u rukovodstvu KPJ shvatano kao nepoznavanje stvarne situacije u zemlji. U celini, u objavljenim dokumentima ima i obilje podataka o tome da je istina o zbivanjima u Jugoslaviji postepeno, ali sigurno krčila put u javnosti savezničkih zemalja, što će u narednim mesecima dovesti do promene njihove politike prema Narodnooslobodilačkom pokretu.

Knjige zbornika dokumenata predstavljaju izuzetan doprinos objektivnom izučavanju narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Eventualno novopronađeni dokumenti mogu samo više osvetliti pojedina zbivanja ali ona neće izmeniti naše sudove o burnim događajima o kojima ova dokumenta govore, a posebno na celovitost naših pogleda na oslobodilačku borbu jugoslovenskih naroda, na rukovodeću ulogu KPJ i ulogu Josipa Broza Tita u stvaranju nove Jugoslavije. U to ime, ove knjige najtoplije preporučujem javnosti, posebno naučnim radnicima jer su nezaobilazne u izučavanju mjesta i uloge KPJ u rukovođenju našom NOB.

Petar Šimić

Digitized by Google

Ichak Adizes

„Kako riješiti krizu upravljanja"

(Globus, Zagreb, 1989. god.)

Naslov knjige »Kako riješiti krizu upravljanja« direktno asocira na naš sadašnji trenutak i traženje puteva izlaska iz krize. Uz promene sistemskih rešenja, oživljavanje tržišne privrede, formiranje različitih vrsta preduzeća, svakako se nameće i razrešavanje dilema i problema vezanih za upravljanje.

Međutim, ova knjiga nastala je još 1976. godine u Americi. Ipak njen autor profesor menadžmenta na UCLA univerzitetu i direktor instituta koji se bavi razvojem menadžmenta i istraživanjima u oblasti organizacije, navodi da mu je osnovnu inspiraciju za izučavanje ove problematike i na kraju definisanja posebnog metoda upravljanja prdstavljalo upravo jugoslovensko samoupravljanje. Kako to?

Samoupravljanje ga je zainteresovalo jer je kako kaže »postavilo na glavu« celu teoriju menadžmenta koju je do tada izučavao. Kod samoupravljanja je zakonom razdvojen proces upravljanja na nekoliko delova, te je tim stvoren menadžerski fenomen bez presedana. Takođe istražujući samoupravljanje uočio je koliko se vremena, energije i sredstava troši za njegovo funkcionisanje.

Sve to ga je nagnalo da razmišlja kako postići da participativno upravljanje bude efikasno, kako pretvoriti sistem upravljanja putem odbora u sistem upravljanja pomoću timskog rada. Odgovori na ova pitanja vodili su preko odgovora na pitanje koje su to u stvari osnovne funkcije upravljanja, ko ih uspešno može ostvariti, i kako dijagnosticirati i lečiti upravljanje i bolesnu organizaciju.

Može se reći da su ovo univerzalna pitanja koja muče teoretičare organizacije već jedan vek (od Tejlora i Fajola do danas), i još uvek se traže »pravi« odgovori. Adizes je došao do svojih specifičnih i rekli bismo relevantnih rešenja.

On polazi od toga da menadžment mora izvršavati četiri uloge: proizvođača (P), upravitelja (A), preduzetnika (E) i integratora (I). Time se definiše upravljački kod PAEI. Svaka uloga je neophodna, i samo sve četiri zajedno čine dobar menadžment. Međutim, po njemu, za razliku od uobičajenog pristupa, pojedinac sam ne može izvršavati sve četiri uloge. Idealan menadžer, ne postoji. Efikasan menadžment organizacije u ekspanziji isuviše je složen za bilo koga da bi upravljao sam. Četiri uloge su u suprotnosti i ni jedna osoba ih ne može vršiti istovremeno. Kada to neko i pokuša, rezultat je obično loše upravljanje. Zaključak do kog dolazi je da pretpostavku za dobar menadžment čini *komplementarno osoblje*, što znači da se priznaje pravo na razlike u stilu i mišljenju, i da se prihvata sukob kao neizbežan i poželjan aspekt upravljanja.

I shodno tome *cilj* ove *knjige* je da predstavi gledište o menadžerskom procesu kao timskom procesu, i da čitalac zahvaljujući njoj može postaviti dijagnozu i lečiti loše upravljanje. Knjiga pruža odgovor na pitanje kako sastaviti menadžerske timove, kako podmladiti organizacije i zaustaviti njihovu tendenciju starenja i birokratizacije.

U prvom delu knjige koji nosi podnaslov »Klopa« izloženi su upravo navedeni polazni stavovi autora. U drugom delu pod naslovom »Stilovi lošeg upravljanja« opisani su tipični »loši« menadžeri i različiti stilovi upravljanja karakteristični za određenu »životnu dob« organizacije, odnosno fazu razvoja. U prikazivanju i tipa menadžera i tipa upravljanja kao i životnog ciklusa organizacije, Adizes se kao formulom koristi svojim upravljačkim kodom (PAEI). Ko su loši menadžeri?

Prema Adizesu to su menadžeri koji poseduju samo jednu

Digitized by Google

od sposobnosti potrebnih za upravljanje. Oni su skoncentrisani samo na jedno polje i zanemaruju ostale aspekte upravljanja. Postoji pet osnovnih tipova loših menadžera. Po čemu se oni prepoznaju i razlikuju?

Menadžer »proizvođač rezultata« (P——), ili kako ga Adizes naziva »Usamljeni komandos« je potpuno predan svojoj struci. Vredan radnik, pažnju usmerava na ono što se radi trenutno. Pri odlučivanju prvo deluje, a misli i sluša kasnije. Za saradnike najradije bira ljude slične sebi. Svaki zadatak vidi samo u svetlu vlastite odgovornosti. Odupire se delegiranju prava ili odgovornosti podređenima i stoga u organizaciji kojom upravlja postoji značajna neuravnoteženost u opterećenosti poslovima. Promene prihvata jedino ako daju brze rezultate, inače im se opire pošto nema vremena da učini više. Sukobi u organizaciji mu dosađuju i smatra da podređeni treba samo da se bave svojim poslom. Žarište kreativnosti u organizaciji kojom upravlja Usamljeni komandos je raspršeno, faktički ne postoji.

Menadžer »Birokrata« (-A-) je pre svega izvršilac, upravitelj (eng. administrator). Pažnju koncentriše na to kako se posao obavlja (a ne zašto i čemu). Najizrazitije crte ličnosti su mu da je preterano pedantno organizovan, polagan i oprezan, pažljiv, konzervativan. Svoj rad ocenjuje pre svega po tome koliko mu je odeljenje tiho i dobro kontrolisano. Pri odlučivanju sledi postojeća pravila. Najrađe sarađuje sa »da-da« činovnicima ili ljudima sličnim sebi. Podređene pohvaljuje za proces, ne obraća pažnju na rezultate. Promene odbija jer se plaši da će izgubiti kontrolu. Sukob ignoriše ili se bori protiv njega zavisi da li smatra da može ili ne može ugroziti njegovu kontrolu. Kreativnost u organizaciji kojom upravlja tipičan birokrata se ne neguje.

Menadžer »preduzetnik — eng. enterpreneur« (-E-) ili kako ga Adizes naziva »Palikuća« odlikuje se novatorstvom. On je entuzijasta, stimulativan, karizmatska ličnost, kreativan i uzbudljiv. Pažnju usredotočuje na to šta je novo urađeno i kako bi se to moglo drugačije uraditi ali nema nerava za detalje i sprovođenje ideja u delo. Zadovoljan je kad u njegovom odeljenju vlada atmosfera košnice; spoljni znaci produktivnosti koji se obično manifestuju u krizi. Za saradnike bira ljude koji slušaju sve u svako vreme, obožavaoce koji prihvataju njegove najnovije ideje oduševljeno i prave se da ih odmah razumeju; ne prihvata ljude poput sebe. Sukob koristi za podsticanje podređenih na ludačku aktivnost; često ga sam uvodi. Promene neguje i voli ako ih sam uvodi; opire se promeni koju su izazvali drugi. Kreativnost monopoliše za sebe.

Menadžera čija je jedina sposobnost da integriše (motiviše članove kolektiva za rad na zajedničkom zadatku) Adizes naziva »Supersledbenikom« (–I). On je obično senzibilan, uglađen, orijentisan prema ljudima, pun razumevanja, zahvalan što je upućen u tajne organizacije. Ističe se u sporazumevanju i postizanju kompromisa. Voli oko sebe poslušne ljude koji nisu epicentar klike kao on. Sukob voli ako učestvuje u njegovom rešavanju. Promene prihvata ako povećavaju njegovu ulogu razrešavanja sukoba i ne narušavaju jedinstvo kolektiva. Sebe ocenjuje pre svega po tome koliko je važan u igri za vlast.

U slučaju da menadžer ne ispunjava dobro ni jednu ulogu radi se o menadžeru koga Adizes zove »Beskoristan čovek«. Njegov kod je (—). Kako se može dogoditi da takav čovek bude menadžer? Najčešće takve ljude stvara sama organizacija. Obično menadžeri koji su pripadali prethodno izloženim »čistim« stilovima zbog svoje nefleksibilnosti ili jednostranosti »sažežu ili sebe ili organizaciju«. Zamore se ili izgube svoju jedinu sposobnost i na mestu na kom su se našli tavore. Beskorisni menadžer brine jedino o svom opstanku. Izbegava promene, sukobe i odlu-

Digitized by Google

čivanje. Čeka da mu se kaže sledeći zadatak. Za saradnike bira »ne baš bistre pojedince koji neće predstavljati smetnju drugom — beskorisnom«. Adizes opisuje i »Idealnog menadžera« (PAEI). No radi se o osobi koja ne postoji, i koja je vrlo često opisivana u udžbenicima menadžmenta.

Opisujući tipove menadžera Adizes detaljno opisuje njihovo dejstvo na organizaciju, odnos prema saradnicima i disfunkcionalno ponašanje podređenih. Taj deo knjige neodoljivo podseća na poslovnu varijantu poznate knjige E. Berna »Koju igru igraš«, i interesantan je ne samo za ljude koji se bave organizacijom, već i sve one koji su u situaciji da rukovode ili se »njima rukovodi«.

No, posle ovoga postavlja se pitanje kako obezbediti efikasan menadžment; kako obrazovati i razvijati dobre menadžere; kako sastaviti komplementarne menadžerske timove i kako promeniti klimu organizacije koristeći PAEI model. Odgovori na ta pitanja dati su u trećem delu knjige. Polazeći od toga da je dobar menadžer kompletan čovek koji nema praznina u svom PAEI kodu (ispunjava sve četiri uloge, iako se u svima ne mora isticati); koji poznaje i prihvata sebe; prepoznaje kvalitete drugih; prihvata razlike u mišljenju i sposoban je upravljati sukobom i stvarati sredinu u kojoj se uči, Adizes razmatra uslove za formiranje takvih ljudi.

Razvoj menadžmenta u profesiju i »nauku« je fenomen 20. veka, koji je imao za posledicu porast menadžerskog obrazovanja. Međutim, Adizes smatra da se u okviru obrazovnog sistema mogu izgraditi samo sposobnosti za proizvođenje rezultata (P) i upravljanje (A). Sposobnosti preduzetnika (E) i integratora (I) ne mogu se naučiti (a one su posebno značajne na višim nivoima menadžmenta). One se moraju razviti iskustveno. No, to podrazumeva stvaranje klime u organizacijama u kojoj će se negovati novi integrativni pristupi i u kojoj će bujati kolektivna kreativnost.

Ali, čak ni dobri menadžeri nisu garancija za dobar menadžment. I oni moraju raditi u timu. Adizes posebnu pažnju posvećuje kreiranju menadžerskih timova. Da bi se formirao dobar menadžerski tim potrebno je da svaki član tima: može odgovoriti zahtevima svog zadatka; da je u stanju donositi samostalne odluke; da je komplementaran drugim članovima tima i da je prihvatljiv za organizaciju s obzirom na njenu klimu. Svaki od ovih uslova kao i mogućnosti za njegovo ispunjenje Adizes posebno razmatra. On takođe posebno naglašava da postojanje PAEI ne negira pojedinačno rukovođenje. Svi članovi tima nisu ravnopravni. Neko mora stajati na čelu svakog tima. Smisao modela PAEI je da je rukovodiocu tima potrebna pomoć ostalih članova u donošenju odluka, i da se time obezbeđuje uspešno upravljanje.

Konstatujući da je u klasičnoj organizaciji značajno ugrožena preduzetnička i integratorska funkcija, da se javljaju problemi u sprovođenju odluka, Adizes rešenje vidi u uvođenju tzv. *Adizesove sinergetske metode menadžmenta* (A'S/M). U četvrtom, i poslednjem delu knjige, pod naslovom »Van iz klopke«, Adizes objašnjava svoj metod menadžmenta, njegove ciljeve i faze razvoja. Šta je dakle A'S/M metoda? Organizaciona struktura A'S/M metoda ima dva dela. Deo PA i paralelno deo EI. Deo PA ne treba posebno predstavljati — to je hijerarhijski sistem koji postoji u većini organizacija. Na vrhu se nalazi generalni direktor, a na dnu su radnici.

Novina je deo strukture EI. Njen zadatak je da omogući cirkulisanje ideja, problema, rešenja od dna prema vrhu (PA struktura nije dovoljno elastična za to). Ona je sastavljena od tzv. *sinertimova* i *sistema POC* (Participative Organizational Conduit — Participativno organizaciono vođenje). Sinertimovi predstavljaju ad hoc formirane grupe ljudi koji su zaduženi za rešavanje određenih problema. POC je u

Digitized by Google

stvari stalan sinertim za određenu organizacionu jedinicu. On odražava formalnu organizacionu strukturu (PA), tako da postoje POC na nivou korporacije, odeljenja, pogona, smene i td. Sinertimovi se osnivaju: da bi se rešili specifični problemi za koje ni jedan pojedinac nema *capi* (Coalescence of authority, power and influence — sjedinjavanje vlasti, moći i uticaja), da bi se postavila dijagnoza i/ili rešio EI problem koji zahteva participativan pristup; i da bi se rešili problemi unutar sredine koja uči.

Sastavljanjem tima koji ima *capi* i koji treba da deluje kao PAEI postiže se nekoliko ciljeva: planiranje se povezuje sa sprovođenjem; od onih koji poseduju negativnu energiju (moć) traži se da rade na izradi rešenja, umesto da ga sabotiraju; ljudi moraju ispunjavati ulogu koja sistem čini razvojnim za pojedince; ostvareno je ukrštanje know-how — npr. osoba iz marketinga integrira tim u proizvodnji i obratno.

Adizes je svoj metod razradio do tančina. Definisao je način rada timova, ulogu svakog člana, prateća dokumenta i td. Interesantno je da je Adizes svoj metod patentirao, tako da ga samo ljudi obučeni po najnovijoj A'S/M tehnici na Adizes Institute mogu primenjivati. Ovo je učinio sa ciljem da se ne dogodi da nedovljno osposobljeni ljudi, nekorektnom primenom sistema ne degradiraju njegove potencijalne mogućnosti kao što se to dogodilo do sada sa mnogim koncepcijama u organizaciji. U Adizesovoj metodi ne postoji glasanje. Ta metoda formira sredinu u kojoj se uči. Jedan od njenih značajnih rezultata je ono što je naučeno iz diskusije u timovima, a ne samo ono što je odlučeno. Svi članovi izražavaju svoje mišljenje, ali konačnu odluku donosi P (osoba sa autoritetom), koja je i odgovorna za njeno sprovođenje.

Adizesova metoda ima četiri cilja koja pokušava ostvariti istovremeno: rešiti aktuelne organizacione i menadžerske probleme sistema; stvoriti temelje za građenje tima; omogućiti razvoj pojedinca, omogućiti obrazovanje menadžera. Među problemima koji se rešavaju ovim metodom po Adizesu su i komunikacija, moral, produktivnost, svest o problemima kompanije, organizacijske strukture, odnosno skoro svi problemi o kojima menadžment kao tim relevantno odlučuje i kontroliše ih. Ovaj metod primenjen je do sada u više od 100 kompanija različitog profila u 35 zemalja. Njime je pokrenuto oko 600.000 radnika i Adizes je vrlo zadovoljan rezultatima.

Na kraju knjige Adizes daje prilog u kom iznosi kratku analizu samoupravljanja. Polazeći od istorijskog i kulturnog nasleđa naše zemlje on izvodi stav da je ona žarište sukoba interesa, stilova, lošeg komuniciranja i nesporazuma koji mogu izazvati *nepoštovanje* i *nepoverenje*. A Adizes kaže »Pokažite mi zemlju s kulturom u kojoj nedostaju međusobno poverenje i poštovanje kod ljudi i ja ću vam pokazati zemlju s neuspešnom privredom«.

Po njemu samoupravni sistem je mešavina (A) i (E) On sadrži vrlo uzvišenu ideologiju, a zatim i njenu detaljnu normativnu interpretaciju. Stoga svaki put kada se preduzetništvo (E) probudi, usledi prava lavina administriranja (A). To obično »ubija« proizvodnju (P). A svaki sukob (E) i (A) rezultira pobedom (A). No, Adizes smatra da samoupravljanje ne treba posmatrati kao sistem za postizanje ekonomskih rezultata (»taj je sistem zamišljen da menja stvarnost, a ne da je iskorištava«), već pre svega političkih, stoga njegove efekte tako treba i meriti.

Na kraju može se reći da se ova knjiga pojavila kod nas u pravi čas. U trenutku kada počinje ponovo da se uviđa značaj menadžmenta i da mu se stvara adekvatan prostor, Adizesova razmatranja o formiranju menadžerske strukture koja obezbe-

Digitized by Google

đuje uspešno izvršavanje svih funkcija menadžmenta i uspešan razvoj organizacije mogu biti od velike koristi. Ovo je knjiga s kojom se vredi družiti i koja može biti inspirativna i za teoretičare i praktičare u oblasti organizacije.

Svetlana Kisić

Nebojša Savić

„Izbavljenje iz krize, Program strukturnog prilagođavanja jugoslovenske privrede..."

Dečije novine, Beograd, 1989.

Knjiga »Izbavljenje iz krize, Program strukturnog prilagođavanja jugoslovenske privrede...« autora dr Nebojše Savića sadrži uvod, devet poglavlja i zaključak. Ima 199 strana, spisak literature obuhvata 178 odrednica. U kratkom uvodu je objašnjen osnovni cilj prezentirane studije, a po rečima samog autora to je »da u procesu započinjanja ekonomske reforme u Jugoslaviji, kao dela šireg projekta integralne društvene reforme, ukaže na osnovne prepreke u njenom sprovođenju i na osnovne pravce u koje treba reformu usmeriti.

U prvoj glavi pod naslovom Savremene koncepcije i strategije razvoja dat je kratak istorijat koncepcija i strategija razvoja u toku 50-tih i 60-tih godina, kao i promene na ovom planu u toku ove decenije. Autor ispituje uticaje makro ekonomske razvojne politike na rezultate postignute u pojedinim zemljama i daje argumentaciju u korist sprovođenja izvozno orijentisane strategije. Na kraju daje se podela zemalja prema tipu razvojne strategije na četiri grupe: (i) jako izvozno orijentisane zemlje (u koje autor svrstava Hong-Kong, Singapur i Koreju), (ii) skromno izvozno orijentisane zemlje (u koje autor svrstava Brazil, Čile, Izrael, Maleziju, Tajland i Tursku), (iii) blago zatvorene privrede (tu su Meksiko, Pakistan, Filipini, Jugoslavija i Indonezija), i (iv) jako zatvorene privrede (u ovoj grupi su Argentina, Indija, Peru, Bolivija, Gana, Tanzanija i Zambija).

Dva aneksa uz prvu glavu sadrže šire objašnjenje koncepta realnog deviznog kursa i stope efektivne zaštite sa primerima njihovog praktičnog izvođenja.

Druga glava nosi naziv Strukturno prilagođavanje, Teorijski koncept i rešenja u praksi. U prvom delu se govori o podsticanju ponude, kao osnovi koncepta strukturnog prilagođavanja. Umesto restrikcija tražnje na svim nivoima, u toku osamdesetih afirmisao se koncept »supply-side policy«, tj. podsticanje ponude kao preduslov uspešnog procesa prilagođavanja. Strukturna politika, kako autor navodi, usmerena je na povećanje ponude, efikasnosti investicija, smanjivanje carina, uklanjanje subvencija, efikasnije funkcionisanje javnih preduzeća, stimulisanje štednje i politike realnog deviznog kursa. Fiskalna i monetarna politika osnovni su instrumenti kojima se deluje na nivo apsorpcije i to je politika upravljanja tražnjom. Politikom realnog deviznog kursa deluje se i na strani tražnje i na strani strukture, tj. cilj takvog programa prilagođavanja je povećanje učešća razmenljivih dobara u odnosu na nerazmenljiva.

Osnovni problem koji se nametnuo kod sprovođenja niza programa prilagođavanja u zemljama u razvoju je neophodnost perioda recesije kod otpočinjanja programa. Stoga se deo ove knjige posebno bavi aspektom postizanja strukturnih promena paralelno sa održavanjem visokih, ili bar prihvatljivih, stopa rasta privrede.

U pogledu strategije reforme autor pravilno navodi da svaka konkretna zemlja predstavlja slučaj za sebe, pa se stoga ne

Digitized by Google

može ustanoviti jedna politika za sve zemlje i sve slučajeve. U radu se jasno diferenciraju aspekti kratkoročnog prilagođavanja (stabilizacioni deo) i srednjoročnog strukturnog prilagođavanja (razvojna faza), kao i instrumenti koji se koriste u pojedinim fazama programa. Na kraju druge glave objašnjen je koncept domaćih troškova resursa (DRC), kao i praktično izvođenje ovog koncepta.

U trećoj glavi pod nazivom Ekonomska politika, značaj savremene ekonomske politike tretira se, pre svega, sa aspekta podržavanja procesa prilagođavanja i usklađenosti sa strategijom razvoja. Na početku glave daju se ključne makroekonomske jednačine:

— Vrednost proizvedenog outputa = Vrednosti isplaćenog prihoda, i

— Vrednost ostvarenih prihoda = Troškovi + Štednja.

Glavne komponente ekonomske politike koje autor navodi su: (i) fiskalna politika, (ii) monetarna politika, (iii) spoljno-trgovinska politika, i (iv) devizna politika.

Svakom od navedena četiri vida ekonomske politike posvećen je kratak deo rada. Potom se navode tri modela ekonomske politike — model politike obuzdavanja tražnje, model politike troškova u uslovima prestruktuiranja i model kombinovane ekonomske politike. Posebno mesto u trećoj glavi pripada izučavanju značaja deviznog kursa za ekonomsku politiku i navode se fleksibilni, fiksni, višestruki i učestalo promenljivi devizni kurs kao mogućnosti koje stoje na raspolaganju vladama.

Četvrta glava nosi naslov Opšti modeli privredne ravnoteže. U ovoj glavi date su osnovne teoretske postavke nastajanja opštih modela privredne ravnoteže, tj. CGE modela (computable general — equilibrium model). Oni predstavljaju dalju razradu klasičnih input-output modela i zasnovani su na izradi kompleksne matrice društvenih računa (SAM — social accounting matrix). Osnovnu primenu modela opšte privredne ravnoteže autor vidi u dizajniranju srednjoročnih politika razvoja. Pored toga, druga oblast primene je vezana za analizu efekata izbarane strategije razvoja.

U petoj glavi, daje se konstrukcija Adriatic modela — numeričkog optimizacionog modela opšte ravnoteže jugoslovenske privrede. Kao poseban prilog dat je Aneks koji objašnjava informacionu osnovu Adriatic modela. Ova glava predstavlja konkretnu primenu teorijskih znanja autora iz oblasti modeliranja privredne ravnoteže i zbog toga je posebno značajna. Adriatic model razrađen je na nivou 12 sektora (od poljoprivrede i energije, do proizvodnih i neproizvodnih usluga). Autor daje čitav niz (29) različitih jednačina koje opisuju razradu modela i njegove postavke.

Šesta glava nosi naziv Jugoslavija sedamdesetih i osamdesetih godina. U ovoj glavi data je vrlo kompleksna analiza razvoja jugoslovenske privrede u prethodne dve decenije. Kao glavne uzroke krize sedamdesetih godina autor navodi sledeće:

(i) neodgovarajuća politika deviznog kursa, (ii) raspoloživost jevtinih izvora finansiranja, (iii) obilna ulaganja faktora i nisko produktivan rast, (iv) sistem i strukturu cena, (v) loše rezultate u spoljno-trgovinskoj razmeni, i (vi) prekomernu opštu i zajedničku potrošnju.

Potom se analiziraju pokušaji stabilizacije tokom ove dekade, ali se pravilno navodi da su svi ti pokušaji propadali upravo zbog neprihvatanja troškova prilagođavanja. Data je analiza četiri osnovna problema na koje je program stabilizacije iz 1983. godine ukazao — finansijska nedisciplina preduzeća i banaka, sistem alokacije deviza i trgovinskih prava, sistem donošenja investicionih odluka i sistem cena.

U sedmoj glavi se daje koncept ekonomske reforme i strategija strukturnog prilagođavanja — srednjoročni aspekt razvoja. Polazi se od neophodnih pred-

Digitized by Google

uslova za izvođenje ekonomske reforme. Promene u političkom sistemu, uz jasnije definisanje odnosa i razdvajanje uloga ekonomije i politike, autor stavlja na prvo mesto. Ovo se čini zbog toga što »politički sistem opredeljuje kako oblike svojine na faktorima razvoja tako i forme njihovog korišćenja, on direktno utiče na mobilnost i cene faktora«.

U okviru ekonomskog sistema posebno se analiziraju privredni sistem, razvojna politika i ekonomska politika. Značaj privrednog sistema u dosadašnjem periodu je prenaglašen, a sa druge strane zapostavljeno je vođenje pravilne razvojne i ekonomske politike.

Neophodnost donošenja novog Ustava pravda se sa dva izuzetno važna zahteva:

— potreba potpune demokratizacije društva, sa posebnim naglaskom na demokratizaciju privrede,

— potreba dostizanja visoke efikasnosti i racionalnosti u ekonomskom i društvenom smislu.

Novi Ustav trebalo bi da bude praćen usvajanjem nove razvojne koncepcije jugoslovenske privrede i društva. Prvi korak ka tome je ukidanje Zakona o udruženom radu, koji se pokazao kao preobiman, preširok, nedosledan i neefikasan.

Konkretizaciju razvojne koncepcije predstavljalo bi donošenje programa strukturnog prilagođavanja. Takav program morao bi da ima najmanje tri nivoa na kojima se sprovodi: makroekonomsko prilagođavanje, prestruktuiranje ključnih sektora i prestruktuiranje preduzeća. Osnova programa morala bi biti u podsticanju ponude, ali uz izmenu postojeće proizvodne strukture.

Osma glava nosi naziv Ekonomska politika u jugoslovenskoj reformi i strukturnom prilagođavanju — kratkoročni aspekt razvoja.

Ekonomska politika u uslovima ekonomske reforme mora se, pre svega, pozabaviti osnovnim uzrocima sadašnje makroekonomske nestabilnosti. To su prekomerna opšta i zajednička potrošnja uz preveliki fiskalni teret, održavanje u životu preduzeća gubitaša, ekonomski neracionalan i defektan obračunski sistem i finansijska nedisciplina. Komponente ekonomske politike koje bi služile rešavanju nastalih debalansa su: (i) restriktivna fiskalna politika, (ii) restriktivna monetarna politika, (iii) liberalizovana spoljno-trgovinska politika, i (iv) deregulacija devizne politike.

Predlog Ekonomske politike u 1989. godini ima tri grupe mera. Prva se tiče smanjivanja opšte i zajedničke potrošnje i otklanjanja fiskalnog deficita, sve u cilju smanjivanja tražnje na domaćem tržištu. Ova grupa mera imala bi anti-inflaciono i stabilizujuće dejstvo. Druga grupa mera treba da obezbedi prestruktuiranje uz pozitivne i rastuće stope rasta. Treća grupa su srednjoročne mere koje treba da obezbede prodor na inostrana tržišta, a to su politika realnog kursa dinara i uklanjanje mera koje imaju anti-izvoznu sklonost.

Deveta glava se bavi modelskim testiranjem efekata programa strukturnog prilagođavanja i mera ekonomske politike. U Adriatic modelu, razrađenom u petoj glavi, testiraju se mere stabilizacione politike (I faza oporavka) i mere za strukturno prilagođavanje (II faza oporavka). U prvoj grupi mera simulirano je šest promena: smanjivanje rashoda vlade za 5%, smanjivanje poreza na dohodak ujednačavanjem na 8%, smanjivanje poreskih prihoda i rashoda vlade, devalvacija za 5%, rast plata za 5% i smanjivanje rashoda vlade (5%) i povećanje carina (10%). U drugoj grupi mera simulirane su tri promene: smanjivanje carina (15%) poreska reforma i liberalizacija, poreska reforma i devalvacija. Pored navedenih 9, autor je izveo još 26 simulacija koje, na žalost, nisu u ovoj knjizi navedene.

U zaključku autor navodi dva osnovna generatora otpora spro-

Digitized by Google

vođenju reforme: (i) ideološko-političke prepreke, izražene u svim socijalističkim privredama, i (ii) nedostatak racionalnog privrednog subjekta u jugoslovenskoj privredi, što implicira neodgovarajuću alokaciju resursa.

Knjiga »Izbavljenje iz krize...« autora dr Nebojše Savića, predstavlja nesumnjivo izuzetan doprinos naporima naše ekonomske nauke u koncipiranju tokova i puteva jugoslovenske reforme. U ovom radu spojena su najsavremenija svetska teoretska iskustva sa njihovom praktičnom primenom u Adriaticu CGE modelu. Znanje da se primene teoretska rešenja u praksi, njihova provera i preispitivanje, posebna su vrednost ovog rada.

Milorad Filipović

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 3.000. — DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7592

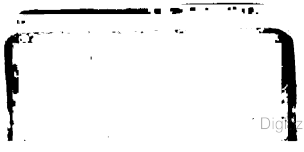

Digitized by Google